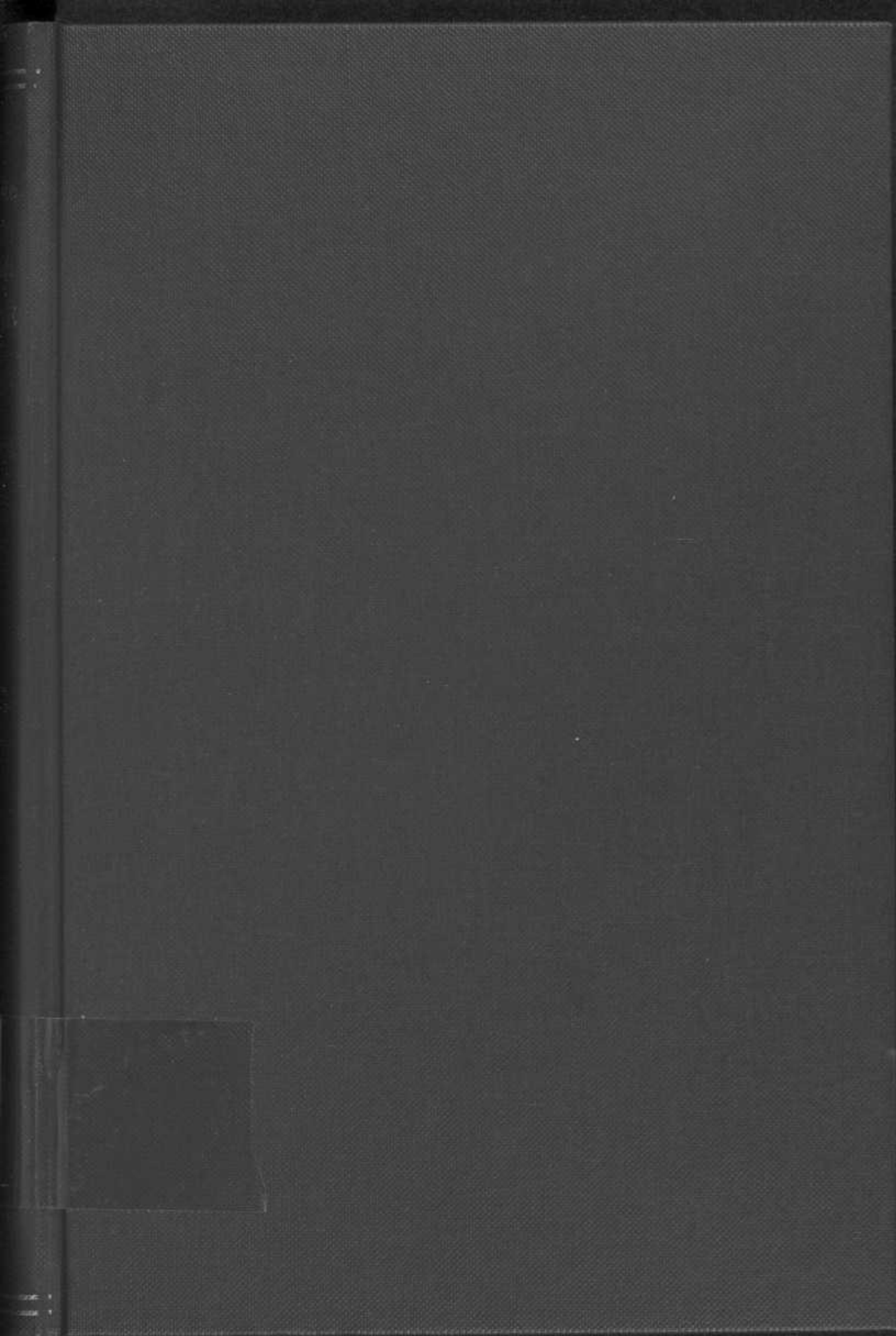

ENCYCLOPÆDIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË

ENCYCLOPÆDIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË

TWEEDE DRUK

ONDER REDACTIE VAN

D. G. STIBBE
BUITENGEWOON HOOGLEERAAR AAN
DE NED. HANDELS-HOOGESCHOOL
OUD-REGEERINGSCOMMISSARIS VOOR DE
BESTUURSHERVORMING IN NED.-INDIË

en

Mr. Dr. F. J. W. H. SANDBERGEN
REFERENDARIS AAN HET DEPARTEMENT
VAN BINNENLANDSCH BESTUUR

MET MEDEWERKING VAN

E. M. UHLENBECK
OUD-LUITENANT-KOLONEL DER INFANTERIE N. I. L.

ZEVENDE DEEL

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1935

PRINTED IN THE NETHERLANDS

VOORBERICHT.

Gestadige aanvulling en voor zooveel noodig wijziging van den inhoud dezer Encyclopaedie met het doel, deze zooveel mogelijk op de hoogte van den tijd te houden, hebben nu, drie jaren na het verschijnen van het tweede supplement-deel (Deel VI), opnieuw 15 supplement-afleveringen voortgebracht, welker artikelen, alfabetisch gerangschikt, in een derde supplement-deel (Deel VII) worden vereenigd.

Evenals aan Deel VI, ter vereenvoudiging van het opzoeken van artikelen, een alfabetisch gerangschikte inhoudsopgave voor de beide supplement-deelen V en VI tezamen toegevoegd is, zoo is aan dit nieuwe deel een dergelijke inhoudsopgave gehecht voor de *drie* thans verschenen supplement-deelen tezamen, zoodat om zich te vergewissen of een artikel in de Encyclopaedie voorkomt, thans volstaan kan worden met raadpleging van een der vier (alfabetisch gerangschikte) hoofddeelen, de gezamenlijke inhoudsopgave van Deel V, VI en VII en — voor het vervolg — de inhoudsopgave van de laatst verschenen supplement-aflevering.

Gaarne richt de redactie een woord van dank tot allen, die aan de totstandkoming van dit deel hebben medegewerkt.

April 1935 DE REDACTIE

Deel V = Blz. 1— 480 der Aanvullingen en Wijzigingen afl. 1—15.
Deel VI = Blz. 481— 960 „ „ „ „ afl. 16—30.
Deel VII = Blz. 961—1440 „ „ „ „ afl. 31—45.

INHOUD VAN DEEL V, VI EN VII

Noot: Het Romeinsche cijfer verwijst naar een der 4 hoofddeelen van den 2de druk; dat achter A naar de bladzijden der Aanvullingen en Wijzigingen.

Medewerkers aan het zevende deel (3e Supplement deel) der Encyclopædie van Nederlandsch-Indië

A.

ABLY, P. S. J. — Gewestelijk Secretaris in N. I.

d'ANCONA, Mr. H. J. G. — Controleur B. B.

ANTONISSE, J. H. — Voorzitter Internationale Orde van Goede Tempelieren.

ASBECK, Prof. Mr. Dr. F. M. Baron van —

B.

BAKKER, H. — Oud-Luit.-Generaal Inf. N. I. L.

BAX, A. — Oud-Hoofdinspecteur van Financiën in N. I.

BERG, Prof. Dr. C. C. — Hoogleeraar.

BERGAMIN, L. F. — Landmeter 1e kl. bij het Kadaster in N. I.

BIEGEL, H. J. — Ambtenaar bij de Inspectie van het Venduwezen in N. I.

BLAISSE, Mr. W. J. —

BLOMBERG, Dr. C. — Inspecteur -pharmaceut bij den Dienst der Volksgezondheid in N. I.

BOER, K. H. de. — Controleur B. B.

BOMMEL, F. van — Agent Paketvaartmaatschappij in N. I.

BROUWER, Dr. K. J. — Director der samenwerkende Zendingscorporaties.

BURGEMEESTRE, J. E. L. — Gezaghebber B. B.

BESTUUR STICHTING „VERBLIJF VOOR DEN OUD-INDISCH MILITAIR" te Weltevreden.

C.

CATE, W. C. ten — Gezaghebber B. B.

CAVALINI, W. A. — Ambtenaar bij het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel in N. I.

D.

DALLINGA, H. — Gemeentesecretaris van Cheribon.

DIRECTIE BAT. PETROLEUMMAATSCHAPPIJ. —

DIRECTIE NED. HANDELSMAATSCHAPPIJ —

DUYSTER, Dr. M. — Ambtenaar bij den Dienst der Volksgezondheid in N. I.

DIJK, Jr., Mr. J. A. van —

E.

ETTINGER, J. van — Referendaris Ministerie van Koloniën.

ELLERBEEK, A. W. A. A. — Aspirant-Controleur B. B.

F.

FAGGINGER AUER, U. — Resident B. B.

FRENKS, H. — Kapitein Inf. N. I. L., fd Controleur B. B.

FUENTE, E. S. de la — Controleur B. B.

G.

GELDER, G. van — Controleur B. B.

GRAAFF, L. A. — Assistent-Resident B. B.

H.

HAAFT, W. J. ten — Hulpgezaghebber B. B.

HAAR, Prof. Mr. ter — Hoogleeraar in N. I.

HAHMAN, H. — Gezaghebber 1e kl. B. B.

HALEWIJN, Ir. E. K. E. — Nijverheidsconsulent in N. I.

HAMER, E. A. C. den — Ambtenaar bij het Kantoor van Arbeid in N. I.

HELFRICH, O. A. — Oud-Gouverneur van Curaçao.

HEIJNEN, H. J. — Gezaghebber B. B.

't HOEN, Ir. C. W. A. P. —

HOLTRUST, Mr. H. — Controleur B. B.

HOOGESTEGER, Mr. J. H. — Inspecteur In- en Uitvoerrechten en Accijnzen in N. I.

HOOGSTRATEN, Mej. M. D. van — Secretaresse Vereeniging „Simawi" (Steun in medische aangelegenheden voor Inheemschen).

HORST, O. — Assistent-Resident B. B.

J.

JANSEN, G. — Hoofd van het Gemeentelijk Bureau van Grondzaken te Médan in N. I.

K.

KAM, E. C. van der — Gezaghebber 1e kl. B. B.

KLAUS, A. — Gezaghebber B. B.

KLEIWEG DE ZWAAN, Prof. Dr. J. P. — Hoogleeraar.

KLEIJNTJENS S. J., J. — Leeraar St. Willebrord College te Katwijk a. d. Rijn.

KLUIVER, Mr. Dr. J. W. H. — Administratief ambtenaar in N. I.

KOCH, Mr. P. — Hoofdcommies Ministerie van Koloniën.

KRAMPS, J. H. G. — Gezaghebber B. B.

KRIEKEN, J. C. van. — Controleur B. B.

KUNTZE, Mr. C. E. C. — Referendaris ter Algemeene Secretarie in N. I.

L.

LAARMAN, G. M. — Controleur B. B.
LANGE, J. M. de — Secretaris Departement B. O. W. in N. I.
LANTING, P. A. — Controleur B. B.
LELYVELD, Th. B. van —
LIER, Mr. J. Ph. H. E. van — Ambtenaar ter Algemeene Secretarie in N. I.
LIGTHART, Th. — Oud-Directeur Javasche Bank.
LINDEN, J. F. M. van der — Gezaghebber B. B.
LOEMBANTOBING, A. — Commies kantoordienst B. B. in N. I.

M.

MARKS, C. C. — Gemeente-Secretaris in N. I.
MOHR, Prof. Dr. E. J. C. — Ambtenaar Koloniaal Instituut te Amsterdam.
MONSEES, F. A. — Aspirant-Controleur B. B.
MYENFELDT, H. D. von — Controleur B. B.

N.

NATORAS POELOENGAN, BAGINDA. — Commies B. B.
NESSEL VAN LISSA, Ir. R. C. A. F. J. — Burgemeester van Magelang.
NEUMAN VAN PADANG. Dr. M. — Geoloog 2e kl. bij den Dienst van den Mijnbouw in N. I.
NIEBOER, Mr. F. J. — Assistent-Resident B. B.
NIEUWENHUYSEN, Th. — Vertegenwoordiger K. N. I. Luchtvaart-Maatschappij in N. I.
NOOTEBOOM, Dr. C. — Aspirant-Controleur B. B.

O.

O'BRIEN, J. L. — Oud-Assistent-Resident B. B.
ORT, A. G. — Adjunct-Inspecteur bij de Opiumregie in N. I.

P.

PARLEVLIET, P. — Gezaghebber (Controleur) B. B.
PETRUS BLUMBERGER, J. Th. — Oud-N. I. ambtenaar, Hoofd van het Kabinet van den Minister van Koloniën.
PLOEG, A. M. van der — Controleur B. B.
PULL TER GUNNE, Mr. J. C. Th. — Referendaris ter Provinciale Secretarie van Midden-Java.

R.

RONKEL, Prof. Dr. Ph. S. van — Hoogleeraar.
ROOKMAKER, O. I. — Gezaghebber 1e kl. B B
ROSKOTT, Dr. B. F. — Aspirant-Controleur B. B.
ROT, C. de — Journalist.
RIJPSTRA, K. R. — Controleur B. B.

S.

SANDBERGEN, Mr. Dr. F. J. W. H. — Referendaris B. B.
SCHABEEK, A. F. — Oud-Hoofdinspecteur bij den dienst der In- en Uitvoerrechten en Accijnsen in N. I.
SCHELTEMA, Dr. A. M. P. — Afdeelingshoofd bij het Centraal kantoor van de Statistiek in N. I.
SCHMID, L. A. — Ambtenaar bij het Kantoor van Arbeid (Dep. van Justitie), in N. I.
SCHOLS, J. J. M. F. — Controleur B. B.
SEINSTRA, G. R. — Controleur B. B.
SNEEUWJAGT, R. J. C. — Gezaghebber B. B.
SPANJAARD, D. J. — Burgemeester van Tegal.
STAPEL, Dr. F. W. —
STEENIS, Dr. C. G. G. J. van — Plantkundige bij het Museum voor economische botanie in N. I.
STOKVIS—COHEN STUART, Mevr. Dr. —
STORT, W. — Assistent-Resident B. B.
STROOMBERG, Dr. J. — Oud-Hoofd der Afdeeling Handel van het Departement van L. N. en H. in N. I.

T.

TENGWALL, Dr. T. — Onder-Directeur van het Proefstation voor Rubber in N. I.
THOUARS, A. C. J. de — 1e Luitenant Inf N. I. L.
TOULE SOLEHUWY, J. —

V.

VELSEN, M. M. F. van — 1e Secretaris J M. C.
VISSER, J. J. M. — Aspirant-Controleur B. B.
VRIES, Dr. E. de — Leeraar Bestuursschool in N. I.

W.

WALL, H. van de —
WALL, V. I. van de —
WERKUM, Mr. van — Assistent-Resident B. B.
WESTRA, Prof. Mr. Dr. H. —
WETERING, F. H. van de — Burgemeester van Manado.
WETSTEYN, J. — Controleur B. B.
WINTGENS, W. C. B. — Oud-Inspecteur van Scheepvaart in N. I.
WOERDEN-JOHANNISEN, Mevr. L. van — Secretaresse der Vereeniging tot oprichting van Jonge Vrouwenscholen in N. I.
WOLFF, C. W. — Hulpgezaghebber B. B.

REGISTER OP DE NAMEN IN AFL. 31—45.

VAKBEWEGING (INLANDSCHE). Eerste ontwikkeling; differentiatie en concentratie. De met grootbedrijf en groothandel verband houdende moderne vakbeweging, in de gebruikelijke en meer omvattende beteekenis van arbeidersbeweging, is in de Inlandsche maatschappij op Java ontstaan en tot ontwikkeling gekomen gedurende den wereldoorlog, toen meer dan tevoren van groepsvorming naar Westersche methode steun werd verwacht tegen den druk der economische tijdsomstandigheden.

Voorafgegaan, geïnspireerd en gestimuleerd door de actie van eenige naar Westersch voorbeeld gevormde inheemsche organisaties, vooral onder verschillende categorieën van ambtenaren en beambten in Overheidsbedrijven, richtte de Inlandsche vakbeweging zich, afwisselend en ook sterk differentieerend, naar socialistische, communistische en nationalistische doeleinden.

Prediking van den economischen klassenstrijd ging weldra gepaard met politiek-agitatorische propaganda tot strijdvoering tegen kapitalisme èn imperialisme. De werkstaking — nevenverschijnsel der vakbeweging — werd daarbij als het strijdmiddel bij uitnemendheid aangeprezen en ook aangegrepen. Welhaast elke economische actie bracht — in een heterogene koloniale samenleving veelal onvermijdelijk — politieke spanning teweeg, welke slechts met behulp van gezagsmiddelen kon worden opgeheven.

Van de meest op den voorgrond gekomen vakvereenigingen met politieke activiteit behoort als oudste en krachtigste genoemd te worden de in 1908 te Semarang opgerichte, sedert opgeheven, Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel in Ned.-Indië, de V.S.T.P. (statuten in Jav. Courant van 19 Febr. 1909 no. 14, j° 22 Nov. 1912 no. 94). Deze vak-organisatie, welke ook inheemsche beambten omvatte, geraakte weldra onder den invloed van de in 1914 door H. J. F. M. Sneevliet c.s. gevormde Indische Sociaal-Democratische Vereeniging (I.S.D.V.), die in 1920, na splitsing, werd omgezet in de Indische Communistische Partij, de beruchte P.K.I. (zie COMMUNISME). Op de evolutie van de Inlandsche vakbeweging heeft de strijdbare V.S.T.P. grooten invloed ten kwade geoefend.

In korten tijd vormden zich ook vak-organisaties van inheemsche ambtenaren en beambten bij Landsdiensten en -bedrijven, z.a.: de douanebond Perhimpoenan Boemipoetra Pabean (Jav. Courant 28 April 1911 no. 34), de onderwijzersbonden Perserikatan Goeroe Hindia Blanda, P.G.H.B. (J. C. 31 Dec. 1912 no. 105) en de Perhimpoenan Goeroe Bantoe, P.G.B. (J. C. 9 Nov. 1920 no. 90), de pandhuisbond Perserikatan Pegawei Pegadaian Boemipoetra, P.P.P.B. (J. C. 17 Nov. 1916 no. 92), de opiumregiebonden van Ned.-Indië (Java-Madoera en Buitengewesten, J. C. 21 Jan. 1916 no. 6 en 20 April 1917 no. 32), de bond van Inlandsch B.O.W. personeel, V.I.P.—B.O.W. (J. C. 23 Febr. 1917 no. 16) en de z.g.'s Lands Kas Bond (J.C. 16 Nov. 1917 no. 92).

Toen het moderne vereenigingsleven in eenige inheemsche kringen op Java tot ontwikkeling was gekomen (zie SARÈKAT ISLAM en BOEDI OETOMO), vormden zich ook vak-organisaties onder niet-ambtelijke groepen.

Onder den invloed der Semarangsche Indische Sociaal-Democratische Vereeniging, de revolutionnair-socialistische I.S.D.V., kwamen omstreeks 1915 in Midden-Java Sarèkats of Perserikatans Kaoem Boeroeh en Kaoem Tani (bonden van loon- en landarbeiders) tot stand. In concurrentie hiermede werd omstreeks 1917 te Jogja een Personeel (of Pegawei) Fabriek(s) Bond (P.F.B.) opgericht, die vooral door een in 1920 onder leiding van R. M. Soerjopranoto, lid van het centraal bestuur der Sarèkat Islam, tegen eenige suikerondernemingen ondernomen stakingsactie veel van zich heeft doen spreken (zie Koloniaal Verslag Ned.-Indië van 1921, hoofdstuk B en Handelingen Volksraad 22 Juni en 26 Nov. 1920, blz. 123 vlg. en 270 vlg.).

Het was in het jaar 1920, dat het revolutionnair-socialisme der I.S.D.V. plaats maakte voor het communisme der P.K.I. en de strijd begon tusschen de Inlandsche P.K.I.-communisten (Semaoen, R. Darsono, Tan Malaka e.a.) en de Sarèkat Islam-nationalisten (R.O.S. Tjokroaminoto, Sosrokardono, R.M. Soerjopranoto e. a.) om de politieke leiding van de nog jonge en zeer labiele inheemsche vakbeweging in handen te krijgen.

Ter verkrijging van behoorlijk contact met de verschillende bonden van Inlandsche werknemerscategorieën zouden echter eerst vak-centrales moeten worden opgericht, waarin ook volksleiders der politieke beweging zitting zouden kunnen nemen. Alsdan zou de koloniale bevrijdingsstrijd aan twee fronten kunnen worden gestreden; de vak-organisatie zou een belangrijke machtsfactor kunnen worden in de algemeene politieke beweging.

Reeds in 1919 werd, onder revolutionnair-socialistischen invloed, de vorming ten behoeve van politieke doeleinden van een vak-centrale krachtig bepleit, zoowel voor beambten- als voor arbeiders-organisaties.

Op een congres van den bond van Inlandsch pandhuispersoneel, de P.P.P.B., dat in Mei 1919 te Bandoeng werd gehouden, opperde n.l. de voorzitter Sosrokardono het plan om alle inheemsche vakbonden te vereenigen in één centrale organisatie, Persatoean Perhimpoenan Kaoem Boeroeh, welke actie zou kunnen voeren tot verkrijging van zelfbestuur „met omzetting van de kapitalistische maatschappij in een socialistische"; desnoodig met behulp van het middel der algemeene werkstaking, dat echter eerst na vorming van een weerstandskas zou mogen worden aangewend. Radicaler was een voorstel van Semaoen om een Revolutionnair-Socialistische Vak-centrale op te richten, die aansluiting zou zoeken bij de Bolsjewieken en bij de internationale (roode) vakbeweging.

Op een in October-November d.a.v. te Soerabaja gehouden nationaal Sarèkat Islam-congres werd het nut eener centrale vak-organisatie uiteengezet door R. M. Soerjopranoto, die als haar doel aangaf: een „natuurlijken revolutionnairen ommekeer" in de maatschappij te bevorderen, echter niet door gewelddadige actie. Beoogd zou worden: den klassenstrijd uit te vechten en de productie-middelen in gemeenschappelijk bezit te brengen door moreel geweld, protest, betooging en, zoo noodig, door politieke staking.

In een gedurende de Kerstdagen van hetzelfde jaar te Jogja belegde vergadering — alwaar 22 inheemsche vakbonden waren vertegenwoordigd, welke nominaal 72.000 leden zouden omvatten — kwam de federatie tot stand, welke enkel „Vak-

centrale" (Persatoean Pergerakan Kaoem Boeroeh) zou heeten en uit Semarang, het revolutionnair-socialistisch later communistisch centrum, zou worden geleid.

Op het eerste congres dier Vak-centrale, dat op 1 Augustus 1920 te Semarang plaats vond — 23 Mei tevoren was aldaar de Indische, later Indonesische, Communistische Partij opgericht — kwam de groeiende tegenstelling tusschen communisten en nationalisten aan den dag. Na scherpe discussies werd besloten den zetel der Vak-centrale te Jogja te vestigen; voorzitter van het hoofdbestuur was Semaoen, onder-voorzitter R. M. Soerjopranoto en secretaris H. A. Salim.

Met behulp van de sterk onder den invloed der rooden geraakte Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (V.S.T.P.) trachtten de Semarangsche communisten aanstonds de leiding van de Inlandsche vakbeweging in handen te krijgen. Toen in Augustus 1920 bij de Semarang-Cheribon Stoomtram Maatschappij een arbeidsconflict ontstond, stelde de V.S.T.P. in den vorm van een ultimatum eenige eischen aan de Directie dier maatschappij, die spoedig bereid werd bevonden een regeling te treffen, waardoor haar personeel onder gelijke arbeidsvoorwaarden zou komen als het Staatsspoorpersoneel. In een door de V.S.T.P. belegde vergadering werd besloten geen genoegen te nemen met zoodanige regeling, doch loonsverhooging te vragen en invoering van den 8-urigen arbeidsdag te eischen. Plotseling brak, echter zonder goedkeuring van de V.S.T.P., een staking uit over de geheele lijn, welke door bemiddeling van evengenoemde organisatie spoedig verliep. In November van hetzelfde jaar volgde een reeks arbeids-conflicten te Soerabaja, toegeschreven aan de actie van een propagandist van den Personeel Fabriek Bond (P.F.B.), die de vakbonden in een plaatselijke federatie had weten te vereenigen (vgl. voor een en ander: Kol. Verslag N.I. van 1921 en 1922 onder Mededeelingen omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang, hoofdstuk B; alsook het medio 1920 gepubliceerd Verslag van de Arbeidscommissie betreffende de wettelijke vaststelling van minimumloonen voor werknemers op Java en Madoera; voorts de voorschriften in Ind. Stb. 1920 no. 868 en 1921 nos. 2 en 3).

Intusschen woedde in den boezem der Vak-centrale de strijd voort tusschen communisten en nationalisten. De tegenstellingen verscherpten zich allengs in die mate, dat het in Juni 1921, tijdens een conferentie van vakbonden te Jogja, tot een volledige breuk kwam tusschen de Semarangsche en Jogjasche leiders der inheemsche vakbeweging. Semaoen trad met de zijnen uit het bestuur en stichtte te Semarang dadelijk een nieuwe organisatie onder den naam „Revolutionnaire Vak-centrale" (R.V.), waarbij zich een 14-tal vakbonden aansloten, w.o. de V.S.T.P. Bij de oude federatie te Jogja bleven de Personeel Fabriek Bond, de pandhuisbond P.P.P.B., de onderwijzersbonden en de bond van B.O.W.-personeel.

Communistisch-revolutionnaire stakingsbewegingen. De leiders der Revolutionnaire Vak-centrale van Semarang gaven hun pogingen om, zoo mogelijk, de geheele Inlandsche vakbeweging naar communistische beginselen te revolutionneeren geenszins op. Zij bemoeiden zich aanstonds met een in Augustus 1921 onder de havenarbeiders te Soerabaja uitgebroken staking, alsook met een stakingsbeweging onder het Inlandsch personeel der Gouvernementspandhuizen in de eerste helft van Januari 1922, niettegenstaande dit personeel was georganiseerd in den bij de Jogjasche Vak-centrale aangesloten pandhuisbond P.P.P.B.

Gedurende laatstgenoemd conflict — dat zich uitbreidde tot 79 van de 360 pandhuizen, met het gevolg dat een 1000-tal beambten werd ontslagen —, wist de V.S.T.P. in contact te komen met de P.F.B. en P.P.P.B., ten einde propaganda te maken voor een algemeene sympathie-staking. De Revolutionnaire Vak-centrale vaardigde daarop een manifest uit, waarin alle werknemers in Indië werden opgeroepen om de stakers te steunen en tevens gewezen werd op de wenschelijkheid van een algemeene werkstaking. Op bijeenkomsten werd in opruiende termen gewag gemaakt van wilde politieke oogmerken tot omverwerping van het gezag (zie COMMUNISME).

De Regeering achtte toen den tijd tot ingrijpen gekomen. Op den communistischen agitator Tan Malaka werd de interneeringsmaatregel toegepast; op zijn verzoek werd hem vergund Ned.-Indië te verlaten.

De hoofdleider der inheemsche communistische vakbeweging, Semaoen, vertoefde tijdens het pandhuisconflict te Moskou, waar hij een congres van arbeiders uit het Verre Oosten bijwoonde. Den 24sten Mei 1922 op Java teruggekeerd, wijdde hij dadelijk alle aandacht aan de centralisatie der leiding van de vakbeweging. Zijn streven naar vorming van een „onmiddellijk strijdbare eenheid en één front tegenover het kapitalisme" werd met succes bekroond, toen in een op 3 September van dat jaar te Madioen gehouden algemeene vergadering van vak-organisaties besloten werd om beide vak-centrales te vereenigen in één federatie onder den naam Persatoean Vakbonden Hindia (P.V.H.), waarbij zich aansloten de Pandhuisbond, de Kweekschoolbond, de Hulponderwijzersbond, de P.F.B., de V.S.T.P. en enkele kleinere organisaties, met in totaal 20.000 leden (zie ook SARÈKAT ISLAM). Met die aansluiting werd beoogd: strijd te voeren tegen de aangekondigde intrekking van den enkele jaren tevoren toegekenden duurtetoeslag op salarissen en loonen, alsmede tegen allerlei bezuinigingsmaatregelen in vele bedrijven, ook in die van spoor- en tramwegen.

De V.S.T.P. zou de leiding van de strijdbare groepen op zich nemen. Na agitatorische propaganda-vergaderingen te Semarang en Soerabaja deed het bestuur van genoemden spoor- en tramwegbond in Januari 1923 per circulaire het voorstel om eventueele invoering van de aangekondigde bezuinigingsmaatregelen te beantwoorden met algemeene werkstaking, welk voorstel een maand later in een openbare vergadering der V.S.T.P. werd herhaald.

Ofschoon zich gerugsteund achtend door de Roode Vak-Internationale van Moskou, tot welke organisatie de V.S.T.P. begin Maart d.a.v. was toegetreden, durfden Semaoen en de zijnen niet een algemeene staking te proclameeren. Als voorzitter der V.S.T.P. zou Semaoen eerst trachten, om door onderhandeling met de dienstchefs der spoorwegen het invoeren van bezuinigingsmaatregelen ten aanzien van het lager personeel te voorkomen. Een op 12 April 1923 door het hoofd-

bestuur der V.S.T.P. met de betrokken spoorwegautoriteiten te Semarang gehouden bijeenkomst leidde tot geen resultaat.

Gesteund door zijn medeleider R. Darsono, die kort tevoren van een buitenlandsche reis, o.m. naar Rusland ondernomen, was teruggekeerd, zette Semaoen aanstonds een agitatorische actie in, welke hem een waarschuwing van Regeeringswege bezorgde. Toen deze beantwoord werd met een rechtstreeksche opwekking tot staken, werd Semaoen, die door den Spoorwegbond tot „stakingsdictator" was aangewezen, gearresteerd, waarop hem Timor als verblijfplaats werd aangewezen, met vergunning echter om Ned.-Indië te verlaten.

Met de mislukking ook van deze krachtproef was de revolutionnaire vakbeweging verlamd. Drie groote organisaties hadden zich achtereenvolgens in een stakingsavontuur begeven, n.l. de Personeel Fabriek Bond (P.F.B.) in 1920, de Inlandsche pandhuisbond (P.P.P.B.) in 1922 en de Bond van Spoor- en Tramwegpersoneel (V.S.T.P.) in 1923; telkenmale met weinig succes.

In tegenstelling met 1924, toen de Inlandsche vakbeweging een periode van rust doormaakte, was het jaar 1925 er een van groote bedrijvigheid, als gevolg van de actie der Indische Communistische Partij, sectie der IIIde Internationale van Moskou, op de verschillende vakbonden.

Voor zoover deze vereenigd waren in de Vakcentrale Persatoean Vakbonden Hindia (P.V.H.) — omvattende een 20-tal organisaties met 30.000 leden —, waren de vakbonden reeds onder communistischen invloed gekomen. Hiervan maakten de leiders der Communistische Partij (P.K.I.) gebruik om met behulp van de P.V.H.-centrale revolutionnaire doeleinden na te streven.

De communistische activiteit had gedurende 1925 ernstige stakingsbewegingen ten gevolge; te Semarang vooral onder het havenpersoneel, te Soerabaja onder werknemers op machine-fabrieken (zie nader onder COMMUNISME).

Her-organisatie op nationalistischen grondslag; communistisch intermezzo. De Regeeringsmaatregelen tot onderdrukking van de communistische stakingen van 1925 en van de communistische ongeregeldheden van 1926—1927 hadden ook de ontreddering veroorzaakt van de centrale organisatie der inheemsche vakbeweging op Java. Met de Communistische Partij P.K.I. was tevens de Vak-centrale uiteengeslagen. Vrijwel alle communistische leiders en propagandisten werden immers gearresteerd en gestraft, dan wel geïnterneerd.

Het duurde niet lang, of er werden zoowel van de zijde der Sarèkat Islam als van die der „Indonesische nationalisten" (zie NATIONALISTISCHE BEWEGING, INDONESISCH-) pogingen aangewend om de versplinterde vakbeweging te reorganiseeren.

Als schakel tusschen de Sarèkat Islam en eenige vak-organisaties van het inheemsch personeel van Landsbedrijven maakte zich vooral verdienstelijk het lid van het S.I.-hoofdbestuur R. M. Soerjopranoto, voorzitter van den Inlandschen Pandhuisbond P.P.P.B. (beschermheer: H.O. S. Tjokroaminoto), van den Javaschen Opiumregie-Bond O.R.B., van den Zoutregiebond P.P.G.H.B. (Perserikatan Pegawei Garem Hindia Blanda) en van den Bond van inheemsch personeel bij de afdeelingsbanken P.P.A.B. (Perkoempoelan Personeel Afdeelings-Bank). Deze vak-organisaties bemoeiden zich echter niet of niet meer met de politiek; zij bleven in vergaderingen en congressen zich bepalen tot bespreking van de arbeidsvoorwaarden van het personeel der betrokken diensten.

Ook de vereenigingen van Inlandsche onderwijzers hielden en houden zich het liefst buiten de politiek, al hebben zij wel eens hare belangstelling getoond voor staatkundige vraagstukken, in verband staande met de invoering van provinciale raden, regentschapsraden e.d. Ter bevordering van de eenheid in het streven dezer organisaties werd in 1927 te Batavia een federatief verbond aangegaan, een Persatoean, onder leiding van de sedert 1912 bestaande Perserikatan Goeroe Hindia-Blanda (P.G.H.B.) met een eigen orgaan, Persatoean Goeroe geheeten. Bij de federatie sloten zich aan: de Hoogere Kweekschool Bond (H.K.S.B.), de Perserikatan Normaalschool (P.N.S.),dePerserikatan Schoolopzieners(P.S.O.), de Kweekschool Bond (K.B.), de Perhimpoenan Goeroe Bantoe (P.G.B.), de Perserikatan Goeroe Bantoe (P.G.B.), de Perserikatan Goeroe Ambachts-School (P.G.A.S.) en de Perserikatan Goeroe Dèsa (P.G.D.).

Maar ook de vakbeweging onder de talrijke inheemsche beambten en werknemers bij de spooren tramwegen behoorde thans opnieuw te worden georganiseerd. Tengevolge van de arrestatie van verscheidene communistische volksleiders, die voor een deel tot het kader der Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (V.S.T.P.) behoorden, alsmede door het groote verloop onder hare leden, had genoemde vak-organisatie practisch opgehouden te bestaan.

In Juli 1927 slaagden enkele voormannen van het spoorwegpersoneel er in om te Bandoeng een nieuwe vak-organisatie onder den naam Perhimpoenan Beambte Spoor dan Tram di dalem daerah Tanah Hindia Belanda (P.B.S.T.) op te richten. Volgens de bij G.B. van 12 Nov. 1929 (Jav. Courant no. 95) goedgekeurde statuten stelt genoemde vereeniging — orgaan: Karèta Api — zich ten doel om, met uitsluiting van politiek en godsdienst, het lager personeel in dienst bij de spoor- en tramwegbedrijven in Ned.-Indië in eene vereeniging te organiseeren, de belangen van hare leden te behartigen, hunne maatschappelijke positie te verbeteren en hunne algemeene ontwikkeling te bevorderen. Haar doel zal de vereeniging trachten te bereiken o.a. door het verzamelen van algemeene gegevens betreffende den arbeid bij spoor- en tramweg, ten einde met grond verzoeken om verbetering tot Regeering en directies van spoor- en tramwegbedrijven te kunnen richten; voorts het voeren van besprekingen en onderhandelingen met de Regeering en die directies omtrent de vaststelling van de dienstvoorwaarden van het lager personeel, enz. Het aantal leden bedroeg eind 1929 ongeveer 3500 over geheel Java.

Na de ineenstorting van de communistische organisatie trachtten ook de voormannen der Indonesisch-nationalistische vereenigingen de arbeidersbeweging naar hunne partij-beginselen te organiseeren en stabiliseeren.

Te Soerabaja was de Indonesische Studieclub (zie NATIONALISTISCHE BEWEGING, INDONESISCH-, onder Studieclubs) onder leiding

van haren voorzitter, Dr. R. Soetomo, actief bezig de bestaande vakbonden van niet-ambtelijke werknemers te reorganiseeren en nieuwe bonden te vormen, een en ander in samenwerking met de voormannen van de plaatselijke afdeeling der Partai Nasional Indonesia (P.N.I.). Door deze bedrijvige organisatorische actie der Soerabajasche nationalisten werd de Sarèkat Islam in hare pogingen om dat belangrijk terrein der arbeidersbeweging te occupeeren in ernstige mate gedwarsboomd.

Inmiddels was te midden van den stillen strijd om de centrale leiding van de vakbeweging onder de vrije beroepen tusschen Sarèkat-Islammers en Indonesische nationalisten een derde groep aan het werk geweest om te trachten de leiding der arbeidersbeweging in handen te krijgen. Deze groep bestond uit eenige in de Soerabajasche vakbonden achtergebleven communistische elementen, die gedurende de recente opstandige bewegingen niet op den voorgrond waren getreden en derhalve ongemoeid waren gelaten. Zij hadden zich bij de nationalisten aangesloten, echter zonder hunne communistische gezindheid prijs te geven. Het was op hun instigatie, dat op 8 Juli 1928 te Soerabaja een centrale vak-organisatie werd opgericht, Sarèkat Kaoem Boeroeh Indonesia (S.K.B.I.) geheeten, welke als voortzetting zou worden aangemerkt van de vroegere communistische Sarèkat Kaoem Boeroeh dan Tani doch thans, naar het heette, onder leiding zou staan van nationalisten. Als vereenigingsembleem werd gebezigd een roode doek, waarop in het zwart een hamer en een penhouder, als symbool van de te vormen eenheid van de „kasar" en de „haloes" menschen (hand- en hoofdarbeiders), waarboven de vereenigingsnaam prijkte.

De oprichter, zekere Soenarjo, communist tevens P.N.I.-lid, gaf als doel der S.K.B.I. op: actie voeren voor betere arbeidsvoorwaarden van werknemers en tegen willekeurige handelingen van werkgevers. Volgens haar werkprogram zou de S.K.B.I. streven naar vestiging van de hegemonie der arbeidersklasse met het doel de dictatuur van het proletariaat in te voeren. In het vereenigingsorgaan „Sendjata Indonesia" (wapen van Indonesië) van April 1929 betoogde de voorzitter Marsoedi, dat de organisatie een nationaal karakter zou dragen en een echte volkspartij wilde zijn, die als „avant garde" van het geheele Indonesische volk zou optreden.

Hadden eenige Soerabajasche nationalisten aanvankelijk medegewerkt aan de totstandkoming van de S.K.B.I., zij trokken zich allengs terug, toen hun bleek dat zij in communistisch vaarwater waren geraakt. Het optreden van Marsoedi, die, na het ondergaan van eenige maanden gevangenisstraf wegens een persdelict, eind 1928 de leiding der S.K.B.I. weer op zich nam en het bestuur der vak-organisatie ging zuiveren van elementen, die zijns inziens niet voldoende militant waren geweest, gaf aanstoot aan de leiders van vele vakbonden, die zich verder afzijdig hielden. Dit weerhield Marsoedi niet zijn actie voort te zetten. Hij versterkte de organisatie; gevormd werden een centraal hoofdbestuur, een executief comité en een raad van commissarissen, een en ander met het oog op de uitbreiding van het aantal leden. Door het plaatsen van cellen was het den militanten S.K.B.I.-leiders gelukt aanhang te verkrijgen onder het werkvolk bij spoor- en tramwegen, havenwerken, drukkerijen, handelsinstellingen en landbouwbedrijven, voornamelijk in Oost- doch ook in Midden-Java. Het aantal leden groeide aan tot een 700-tal, waarvan 600 te Soerabaja.

Toen bleek, dat het bestuur der S.K.B.I. zich op 1 April 1929 had aangesloten bij de „Liga tegen koloniale willekeur en onderdrukking", instrument der Communistische Internationale, achtte de Indische Regeering den tijd gekomen om aan deze vak-organisatorische actie van communistischen aard een eind te maken. Op 26 Juli van dat jaar werden huiszoekingen verricht bij verschillende leiders en propagandisten der S.K.B.I. Na arresteering van een 7-tal der hoofdleiders — 3 te Soerabaja, 3 te Solo en 1 te Jogja — viel de organisatie uiteen (Verg. Handelingen Volksraad 6 Augustus 1929).

Met zijn medebestuursleden werd Marsoedi, gewezen klerk bij de S.S., assistent-klerk bij den P., T. en T.-dienst, journalist, secretaris van het hoofdbestuur der Sarèkat Postel (postbeambtenbond), adviseur der sectie Soerabaja van de Partij Kommunist Indonesia, voorzitter van het centraal hoofdbestuur der S.K.B.I., bij G.B. van 5 April 1930 (Jav. Courant no. 29) geïnterneerd in Boven-Digoel, op grond van de overweging dat hij als leider der S.K.B.I., „welke partij is opge„richt, met het doel om de arbeiders de overhand „te doen verkrijgen over de andere groepen der „samenleving, met als einddoel de dictatuur van „het proletariaat", gevaarlijk was voor de openbare rust en orde.

Ook ter Sumatra's Oostkust werd communistische propaganda gevoerd in de nog jonge vakbeweging, sedert de leiding, in 1927, in handen was gekomen van Mr. R. Koesoema Soemantri, advocaat en procureur bij den Raad van Justitie te Médan. Toen van Java uit pogingen werden aangewend om aldaar een afdeeling der S.K.B.I. op te richten, werd ook deze propagandist gearresteerd en bij G.B. van 25 Juni 1930 (Jav. Courant no. 52) op Neira geïnterneerd.

O p r i c h t i n g v a n v a k - c e n t r a l e s ; i n t e r n a t i o n a l e o r i ë n t e e r i n g. Toen de roerige vakbeweging opnieuw van communistische elementen was gezuiverd, kon de strijd tusschen Pan-Islamietische nationalisten (Sarèkat Islam) en godsdienstig-neutrale Indonesische nationalisten (Partai Nasional Indonesia en Indonesische Studieclub), om de algemeene leiding van de vak-actie, de arbeidersbeweging incluis, in handen te krijgen, weer rustig worden voortgezet.

Van propagandistische beteekenis bleek te zijn een in de kringen der Sarèkat Islam verbreid bericht, dat H. A. Salim gedurende zijn verblijf in Europa — als afgevaardigde ter arbeidsconferentie te Genève — in 1929 in relatie was getreden met het Internationaal Verbond van Vakvereenigingen (I.V.V.) en het Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen (N.V.V.). Bij deze gelegenheid zou de heer H. A. Salim zich o.a. bereid hebben verklaard om in Indië de vorming, door de Partai Sarèkat Islam Indonesia (P.S.I.I.) van organisaties in de transportbedrijven te bevorderen, op den grondslag van en in aansluiting bij de Internationale Transportarbeiders Federatie (I.T.F.).

Deze berichten hadden ook in de kringen der

Indonesische nationalisten de aandacht getrokken. In de, in November 1929 gehouden openbare vergaderingen van den onder den invloed van de P.N.I. èn van de Studieclub te Soerabaja opgerichten tramwegbond Persarikatan Pegawei Partikelir Tram Indonesia (P.P.P.T.I.) en chauffeursbond Sarèkat Chauffeur Indonesia (S.C.I.) gaf de voorzitter der Indonesische Studieclub aldaar, Dr. R. Soetomo, een overzicht van de ontwikkeling der vakbeweging in Nederland, als gevolg van de actie der N.V.V. Hij gaf daarbij o.m. te kennen, dat de vak-actie zich afzijdig behoorde te houden van godsdienstige en politieke kwesties. Op den grondslag van deze neutrale beginselen kwamen er te Soerabaja nog enkele nationalistische werknemers-organisaties tot stand, z.a. de Sarèkat Sekerdja Indonesia (S.S.I.), Perkoempoelan Kaoem Kleermaker Indonesia (P.K.K.I.), Persatoean Djongos Indonesia (P.D.I.) en een werkloozenbond Perkoempoelan Kaoem Perlosan Indonesia (P.K.P.I.), terwijl voorts te Modjokerto een bond van arbeiders bij de batikkerijen, de Persatoean Boeroeh Batik Indonesia (P.B.B.I.), werd opgericht.

Na deze werkzaamheden van organisatorischen aard werd, zoowel — indirect — van de zijde der Sarèkat Islam als — meer direct — van die der Indonesisch-nationalistische vereenigingen, de oprichting van een vak-centrale ter hand genomen.

Was de Sarèkat Islam er niet in geslaagd om onder de labiele arbeiders-organisaties ook een Perserikatan Boeroeh Islam Indonesia te vormen, op het terrein der vak-actie van het inheemsch ambtelijk personeel van verscheidene Landsinstellingen en -bedrijven zijn eenige harer voormannen gelukkiger geweest. In April 1930 kon op een te Solo gehouden gecombineerd congres een vak-centrale tot stand komen, n.l. in den vorm van een federatie van eenige bestaande vakbonden.

Opgericht werd een Persatoean Vakbonden Pegawei Negri (P.V.P.N., orgaan: Persatoean Sekerdja) waarbij zich aansloten: de Perserikatan Pegawei Pegadeian Hindia (P.P.P.H.) met 2500 leden, de vereeniging van Inlandsch personeel van Irrigatie- en Waterstaatswerken (V.I.P.I.W.) met 3000 leden, de opiumregie-Bonden (O.R.B.) van Java-Madoera en van de Buitengewesten met 700 leden, de Landelijke Inkomsten Bond (L.I.B.) met 600 leden; voorts o.m.: de Spoor- en Tramwegbond (P.B.S.T.), de Kadaster Bond, de Zoutregie Bond en de Bond van inheemsche ambtenaren bij de Afdeelingsbanken; ten slotte de vak-centrale van onderwijzersbonden Perserikatan Goeroe Hindia Blanda (P.G.H.B.) met 15000 leden. In totaal omvatte de federatieve vak-centrale P.V.P.N. een 13-tal vak-organisaties met 33.000 leden. Als voorzitter der P.V.P.N. trad op R. P. Soeroso, Lid van den Volksraad, tevens voorzitter van een 5-tal vakbonden van inheemsche ambtenaren.

Intusschen waren ook de Indonesische nationalisten bezig geweest om de door hen tot stand gebrachte arbeidersbonden in een federatie samen te brengen. In een gecombineerde vergadering, welke in Mei 1930 te Soerabaja bijeenkwam, werd besloten een vak-centrale voor arbeiders-organisaties op te richten, genaamd Persatoean Sarèkat Sekerdja Indonesia (P.S.S.I.); orgaan: Soeara Boeroeh Indonesia. Hierbij sloten zich aan: de Perserikatan Pegawei Partikelir Tram Indonesia (P.P.P.T.I.), de Perhimpoenan Pegawei Drukkerij Indonesia (P.P.D.I.), Sarèkat Chauffeur Indonesia (S.C.I.), Perkoempoelan Kaoem Kleermaker Indonesia (P.K.K.I.), Persatoean Djongos Indonesia (P.D.I.), Perkoempoelan Kaoem Perlosan Indonesia (P.K.P.I.) en de Sarèkat Sekerdja Indonesia (S.S.I.). Als adviseurs der vak-centrale, welke 2000 leden omvat, traden op Dr. R. Soetomo, Ir. Anwari en Dr. Samsi Sastrowidagdo.

Onder de belangrijkste der niet bij een centrale aangesloten inheemsche vakbonden — een 40-tal met 30.000 leden — kunnen genoemd worden: de vereeniging van inheemsche Bestuursambtenaren Perhimpoenan Pegawei Bestuur Boemipoetra (P.P.B.B.) te Bandoeng (orgaan: Pemimpin) — zie Handelingen Volksraad 8 Juli 1931, blz. 55 vlg. — de Inlandsche Politie Bond te Soerabaja (orgaan Médan Politie Boemipoetra), de Persatoean Pegawei Centrale Kas te Madioen, de Perkoempoelan Pegawei Marine Etablissement te Soerabaja, de Perserikatan Post Telegraaf en Telefoon te Soerabaja; voorts een 3-tal militaire vakbonden, w.o. een van inheemsche schepelingen bij de Marine.

Een belangwekkend moment in de ontwikkeling der vakbeweging in Indië was de komst van een delegatie van het Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen, bestaande uit de heeren P. Moltmaker, voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, F. Danz, voorzitter van den Algemeenen Nederlandschen Metaalwerkersbond en E. Kupers, voorzitter van het Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen; de beide eersten Lid van de Eerste Kamer en laatstgenoemde Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Het doel der medio 1931 ondernomen reis was: bestudeering van de toestanden en verhoudingen in de arbeidersbeweging, zoomede organisatorisch contact te verkrijgen met de vakbeweging in Indië.

Dank zij de door eenige voormannen der inheemsche vakbeweging verleende medewerking, werd de delegatie in de gelegenheid gesteld om op 26/27 Mei 1931 het jaarcongres van den Pandhuisbond (P.P.P.H.) te Jogja en op 31 Mei d.a.v. het congres der Vak-centrale (P.V.P.N.) te Solo bij te wonen en aldaar het woord te voeren.

Dit propagandistisch streven had tot resultaat, dat de belangstelling voor vak-organisatorische actie in de kringen der Inlandsche volksleiders in sterke mate werd geprikkeld en voorts: dat de vak-centrale Persatoean Vakbonden Pegawei Negri (P.V.P.N.) zich een maand later aansloot bij het Internationaal Verbond van Vakvereenigingen.

Literatuur. Mededeelingen der (Indische) Regeering omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang Januari 1919, Januari 1922, April 1924, Mei 1929 en Juni 1930; Indisch Verslag 1931, dl. I blz. 424 vlg.; voorts Publicaties van het Kantoor van Arbeid in Ned.-Indië; Verslag van de commissie voor de herziening van de artikelen 153*bis* en *ter* en 161 *bis* van het Indisch Wetboek van Strafrecht, Landsdrukkerij 1931; Verslag van de Commissie voor Inlandsche Rechtspersonen, Landsdrukkerij 1931; Vakbeweging in Nederland en Nederlandsch-Indië (Christelijk sociale studiën IV) door Dr. J. R. Slotemaker de Bruïne, 1931; Overzichten van de Inlandsche en Maleisch-Chineesche pers. J. Th. P. B.

JEUGDBEWEGING (INLANDSCHE). Inleiding. De emancipatie-beweging onder de rijpere Inlandsche jeugd, d.i. onder de studeerende „jongeren" van verschillenden inheemschen landaard, heeft zich in modernen geest het eerst geopenbaard door oprichting van de vereeniging Boedi Oetomo (zie aldaar). Deze Javaansche vereeniging was echter geen studenten-organisatie, waarin de idealen der jongeren tot uiting zouden kunnen komen; zij was immers geen vereeniging van en voor de jeugd.

Als eerste organisatie van evenbedoelden aard kan Jong-Java worden genoemd, in 1915 opgericht onder Inlandsche studeerenden aan middelbare scholen.

Op dit voorbeeld vormden zich geleidelijk andere jongeren-organisaties op racialen grondslag, z.a. Jong-Soenda (Sekar Roekoen), Jong-Sumatra (Pemoeda Soematera), Jong-Minahasa, Jong-Ambon, Jong-Celebes (Pemoeda Celebes) en Jong-Batak, alle te Batavia.

Verdere differentieering kwam, toen de jeugdbeweging op Java zich voor een deel op godsdienstigen, in hoofdzaak Islamietischen grondslag ging organiseeren. Zoo scheidden in 1925 groepen van Jong-Javanen zich af om een Jong-Islamieten Bond op te richten en vormde zich voorts een Mohammedaansche jeugd-organisatie onder den naam Pemoeda Moeslimin Indonesia in de Sarèkat Islam beweging (zie aldaar).

Niet lang daarna begon de Indonesische eenheidsgedachte sterken aanhang te vinden onder de studeerende jongeren; het Indonesisch nationalisme (zie NATIONALISTISCHE BEWEGING) verdrong op Java gaandeweg ras- en godsdienstverschil.

Bij de Inlandsche jongelieden in internaten van verschillende opleidingsscholen en aan middelbare vakonderwijsinstellingen ontstond uiteraard vanzelf een gevoel van saamhoorigheid, dat bevorderd werd door de inheemsche studenten van Rechtshoogeschool, Technische en Geneeskundige Hoogeschool. Allengs streefde de in 1926 te Batavia opgerichte vereeniging van studenten dier hoogescholen, de Perhimpoenan Peladjar-Peladjar Indonesia (P.P.P.I.), naar agressieve beïnvloeding van de geheele Inlandsche jeugdbeweging. De P.P.P.I. werd in hare propagandistische actie onder de jongeren krachtig gesteund door de jeugd-organisatie der Partai Nasional Indonesia, de Pemoeda Indonesia. Die voortdurende actie leidde ten slotte tot de vorming, in 1930, van de vereeniging Indonesia Moeda (Jong-Indonesia), ontstaan door fusie van Jong-Java, Jong-Sumatra en Pemoeda Indonesia, waarbij Jong-Soenda en Jong-Celebes zich later aansloten terwijl van de kleine raciale organisaties geen kracht meer kon uitgaan.

In de Inlandsche jeugdbeweging kunnen sedert, evenals in de padvinderij (zie aldaar), twee hoofdrichtingen worden onderscheiden, n.l. de (Indonesisch-)nationalistische en de (Islamietisch-) godsdienstige. De kleine regionale jeugdorganisaties, z.a. Jong-Batavia (Pemoeda Kaoem Betawi) en Jong-Bataks Bond, kunnen evenals de religieuze niet-Islamietische, z.a. de Jong-Katholieken Bond (Kaoem Moedo Katholiek Djawi) en de Jong-Theosofen Bond, wegens hun mindere belangrijkheid buiten behandeling blijven.

Door vorming van een contact-lichaam, Badan Permoefakatan, is gelegenheid geschapen voor samenwerking tusschen de verschillende jongeren-organisaties, van welke gelegenheid nog weinig gebruik is gemaakt.

In de emancipatie-beweging der inheemsche jongeren hebben noch socialistische, noch communistische leuzen ingang kunnen vinden.

Jong-Javanen. De eerste jongeren-organisatie, „Jong-Java" geheeten, werd, aanvankelijk onder den naam „Tri Koro Dharmo" (drie edele doeleinden), in 1915 door den toenmaligen leerling der artsenschool te Batavia R. Satiman Wirjosandjojo opgericht als „oefenschool", waarin „de „aanstaande patriotten de eigenschappen konden „vergaren, welke noodig zouden zijn voor het „vervullen van de taak van voorganger". De vereeniging zou de broederschap bevorderen tusschen Soendaneezen, Javanen en Madoereezen.

Op het eerste Jong-Java congres, dat in Juni 1918 te Solo bijeenkwam, werd de naam van de vereeniging en van haar orgaan veranderd in „Jong-Java".

Het vereenigingsstreven zou worden gericht op bevordering van een Groot-Javaansche cultureele eenheid van Java, Madoera en ook Bali. In de eerste plaats zou het besef van saamhoorigheid, zoomede het gevoel voor de inheemsche talen en kunstuitingen onder de Inlandsche leerlingen der inrichtingen voor middelbaar en voortgezet lager onderwijs worden bevorderd.

Niettegenstaande de uitbreiding van het arbeidsveld der vereeniging bleef deze haar oorspronkelijk Javaansch karakter behouden, hetgeen o.m. bleek uit de op de jaarlijksche congressen en bijeenkomsten behandelde onderwerpen, alsmede uit de geringe belangstelling, betoond door de leden van niet-Javaanschen landaard.

Volgens hare bij G.B. van 9 October 1923 (Jav. Courant 19 October 1923 no. 84) goedgekeurde statuten stelde Jong-Java zich ten doel: „de le„den geschikt te maken om later bij te dragen „tot de vorming van Groot-Java, waaronder „moet worden verstaan het ontwikkelen van het „besef van saamhoorigheid bij de Inlandsche „groepen van Java, Madoera en Bali, ter berei„king van meerder stoffelijk en geestelijk wel„zijn". Getracht zou worden dat doel langs wettigen weg te bereiken, o.a. door *a.* het scheppen van een band tusschen de Inlandsche leerlingen van de hooge en middelbare scholen, zoomede van de inrichtingen voor voortgezet en vakonderwijs, *b.* het opwekken en verhoogen van het gevoel voor de Inlandsche cultuur, *c.* het bijbrengen van algemeene kennis onder hare leden en *d.* het beoefenen van de sport. De eenheidsidee zou met alle geoorloofde middelen worden gepropageerd. De vereeniging zou zich voorts onthouden: *a.* van iedere staatkundige actie en propaganda, zooals zich aan te sluiten bij, of adhaesie te betuigen aan bestaande of nog op te richten politieke vereenigingen, *b.* van het indienen van verzoekschriften over andere onderwerpen dan die, welke de directe belangen der vereeniging met zich meebrengen.

Op de verschillende propaganda-vergaderingen werd door het hoofdbestuur o.m. verklaard, dat voor Jong-Java het in de eerste plaats aankwam op weerbaarmaking van het volk door onderwijs en economische maatregelen; dat het einddoel wel zou zijn een onafhankelijke natie te

vormen, doch allereerst gestreefd zou worden naar grooter kennis van Westersche wetenschap en techniek; voorts, dat samenwerking van het oude met het jonge geslacht noodzakelijk was, wilde het streven naar wegneming van misstanden in de inheemsche samenleving — ook ten aanzien van de matrimoniale en sociale positie der vrouw — succes kunnen hebben.

Als gevolg van de gemaakte propaganda groeide het aantal leden spoedig aan tot ongeveer 2000, meest uit Midden-Java; bij de Soendaneezen, Madoereezen en Balineezen was en bleef de belangstelling gering.

Weldra kwam in de Jong-Javanen beweging ernstige verdeeldheid, doordat de leiding zich afzijdig hield van de politiek en strikt neutraal bleef ten aanzien van den godsdienst.

Op het in het laatst van December 1924 te Jogja gehouden jaar-congres kwam het tot een openlijke breuk. Allereerst, toen de voorzitter, Raden Sam, o.m. voorstelde de leden boven den 18-jarigen leeftijd vrij te laten om individueel aan practische politiek te doen; maar vooral, toen H. A. Salim, hoofdbestuurslid der Sarèkat Islam, den godsdienst in de vereeniging trachtte te brengen. In zijn rede over „De Islam en Jong-Java" wees laatstgenoemde volksleider op het z.i. onvruchtbare nationalisme der jeugdvereeniging, die allen samenhang met de Moslimsche gemeenschap had verloren; bleef Jong-Java op dergelijke nationalistische basis staan, dan zouden naar zijn overtuiging èn de godsdienst èn het nationalisme verloren gaan. Toen beiderlei pogingen schipbreuk leden, trad R. Sam uit het hoofdbestuur, om kort daarop op te treden als voorzitter van een nieuwe, voor een deel uit Jong-Java afgescheiden, jeugdvereeniging, „Jong-Islamieten Bond" geheeten, met H. A. Salim als adviseur.

Hiermede waren alle godsdienstige tendenzen uit de vereeniging geweerd; met de politieke moest echter nog steeds rekening worden gehouden. Dit bleek uit het Jong-Java congres, dat eind December 1926 te Solo werd gehouden. Toen werd het streven naar Groot-Indonesia nevens dat naar Groot-Java als vereenigingsdoel aanvaard. Voortaan zou Jong-Java de Indonesische eenheidsgedachte helpen verbreiden en versterken. In verband met een en ander werd in de statuten het woord „Inlandsch" vervangen door „Indonesisch".

Op het congres, dat in December 1927 te Semarang bijeenkwam, werd het alternatief: „Javaansch òf Indonesisch nationalisme" in beschouwing genomen, alsmede de vraag: of gestreefd zou moeten worden naar federatie òf naar fusie van alle inheemsche jeugd-organisaties. Nopens beide met elkaar verband houdende problemen, van welker oplossing het voortbestaan van Jong-Java zou afhangen, kon op dit congres geen beslissing worden genomen. Een van de Bataviasche studenten-organisatie Perhimpoenan Peladjar-Peladjar Indonesia (P.P.P.I.) uitgegaan voorstel om een fusie-lichaam in te stellen onder den naam „Perhimpoenan Masa Moeda Indonesia" (P.M.M.I.) kon evenmin worden aanvaard. Aan het vooral in de kringen der studeerende jongeren gepropageerd beginsel van „Indonesia's eenheid in vaderland, in volk en in taal" als grondslag voor elke nationalistische organisatie werd slechts in zoover tegemoetgekomen, dat ten congresse werd besloten om alle van de vereeniging uitgaande mededeelingen en bekendmakingen in het moderne Maleisch — de „Bahasa Indonesia" — op te stellen.

Op het daarop volgend Jong-Java congres, dat van 25—31 December 1928 te Jogja werd gehouden, viel de principieele beslissing in de kwestie: fusie òf federatie. In een motie werd verklaard, dat het oogenblik was aangebroken om door een daad te toonen, dat de vereeniging in staat was tot zelfopoffering. Met groote meerderheid van stemmen werd daarop in beginsel besloten tot fusie over te gaan. Uit de bijeen te voegen jeugdvereenigingen zou een commissie worden samengesteld, die een plan zou ontwerpen ter voorbereiding van de fusie.

Het laatste Jong-Java congres had van 23—29 December 1929 te Semarang plaats. De voorbereidingscommissie had intusschen haar organisatie-plan uitgewerkt en voorgebracht. Na goedkeuring van dit plan werd besloten Jong-Java te ontbinden en hare sub-organisaties (studiefonds en padvinderij) en het 20-tal afdeelingen (met 2500 leden) over te dragen aan een Groote Commissie tot voorbereiding van de oprichting eener vereeniging Indonesia Moeda (Jong-Indonesia), de eenheidsorganisatie voor alle neutrale nationalistische jongerenvereenigingen.

Jong-Islamieten. Bij een op 1 Januari 1925 te Batavia uitgegeven manifest diende de Jong-Islamieten Bond (J.I.B.) zich aan als een nationalistische jeugd-organisatie, die op godsdienstigen grondslag inter-insulair wenschte te zijn. De bond zou zich voorts ten doel stellen: het bevorderen zoowel van de kennis van den Islam, als van de Moslimsche éénheid. In het vereenigingsorgaan, het maandblad Al-Noer (Het Licht), werd tevens als doel vermeld: de onverschilligheid te bestrijden, welke onder de inheemsche jeugd allerwegen heerscht voor het nationale geloof, den Islam.

Op het eerste congres, dat eind December 1925 te Jogja, zetel der vereeniging, werd gehouden, gaf de voorzitter, Raden Sam, een uiteenzetting van het ontstaan en het streven van den Bond, die toen reeds een 1000-tal leden telde. Volgens de ten congresse aanvaarde statuten stelt de Jong-Islamieten Bond zich ten doel: het bestudeeren en bevorderen van den Islam; het aankweeken en bevorderen van sympathie voor dien godsdienst en voor zijn belijders, naast positieve verdraagzaamheid ten opzichte van andersdenkenden; het bevorderen van de aanrakingen tusschen de intellectueelen onderling en met de bevolking door middel van den Islam; voorts het bevorderen van de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling der leden. De vereeniging zou haar doel trachten te bereiken o.m. door het organiseeren van Islam- en andere cursussen, excursies, sport- en kunstafdeelingen; voorts door het uitgeven van tijdschriften, boeken en brochures.

Kort na de oprichting kwam ook een Jong-Islamietische Meisjesbond tot stand. Een eigen padvinderij werd georganiseerd in de Natipij (Nationaal Islamietische Padvinderij).

De J.I.B. wenscht als zoodanig zich niet in te laten met de politiek, het aan de leden individueel overlatend om zich al dan niet met politieke kwesties bezig te houden. Bevordering van politiek inzicht bij de leden zou echter wèl op den weg van het bestuur liggen.

Als jongeren-organisatie, welke zich aanstonds ten doel stelde, om de door het Westersch neutraal onderwijs van den Islam vervreemde Inlandsche jeugd voor den nationalen godsdienst te behouden, verwierf de Jong-Islamieten Bond al dadelijk de volle sympathie van de vereenigingen Sarèkat Islam, Moehammadyah en Ahmadyah (zie aldaar).

Dank zij den steun door laatstgenoemde vereenigingen verleend nam het aantal leden weldra toe tot ongeveer 1700, verdeeld over 15 afdeelingen, waarvan 2 op Sumatra. Aan de J.I.B.-congressen plegen afgevaardigden dier vereenigingen actief deel te nemen door het houden van lezingen over godsdienstige en maatschappelijke onderwerpen, welke allerwegen de belangstelling der Moslimsche jongeren hebben.

Tot die onderwerpen behoort de maatschappelijke positie der vrouw in den Islam in verband met de polygamie; voorts de verhouding van den Islam tot het ontluikend nationalisme. Bij de propaganda voor de vrouwen-emancipatie heeft de J.I.B. steeds op de volle medewerking kunnen rekenen van H. A. Salim, den adviseur der vereeniging. Tegenover de gedurige pogingen van de studenten-vereeniging Perhimpoenan Peladjar-Peladjar Indonesia (P.P.P.I.), om den J.I.B. te bewegen haar fusie-voorstel te aanvaarden, bleef de Bond, getrouw aan zijn beginselen, vasthouden aan zijn confessioneelen grondslag. Voor den J.I.B. was het drievoudig Indonesisch principe — één vaderland, één volk en één taal — alleen aanvaardbaar met den Islam als basis.

Op het congres, dat van 22—25 December 1928 te Bandoeng werd gehouden, verklaarde de voorzitter van den J.I.B., de heer Wiwoho, o.m. dat de branding van het nationalisme door de vereeniging als een gevaar werd beschouwd. Voorts, dat het Islamisme niet tot haat of strijd voert, doch tot liefde en waardeerend begrijpen, op grond van de woorden in den Koran: „wij hebben U tot stammen en volkeren vereenigd, opdat gij elkander zult kennen en erkennen".

In zijn geïsoleerde positie zijn kracht zoekend, heeft de J.I.B. gestreefd naar samenwerking met andere jongeren-organisaties; echter met behoud van den Islam als grondslag voor de volkseenheid. Stelselmatig heeft de Bond alle leuzen afgewezen van nationaal-chauvinisme, van rassen- en klassenstrijd of van non-coöperatie, ten einde in opbouwende samenwerking te komen tot de moderne emancipatie van de jeugd. Zich houdend buiten den verbitterden strijd tusschen „unitarissen" en „federalisten" onder de jeugd, of tusschen „coöperators" en „non-coöperators" onder de ouderen, eischt de J.I.B. de eer op van te zijn de eerste algemeene Indonesische jeugdvereeniging. Met den Islam als bindmiddel heeft de bond de volkeren van den Archipel door de jeugd tot elkaar trachten te brengen, om in samenwerking op gelijken voet te streven naar dezelfde idealen.

Ter bespreking van het ingewikkeld vraagstuk der echtscheidingen, n.l. der op den Islam gegronde verstootingen van de vrouw, hield de J.I.B. gedurende 1929 een aantal bijeenkomsten in samenwerking met het hoofdbestuur der Sarèkat Islam, tot welke partij de bond echter in geen enkel opzicht in verband staat. Daarop werd in April 1930 te Batavia een openbare vergadering bijeengeroepen, met het doel om het, wegens zijn gevolgen voor het gezinsleven zoo verderfelijk sociaal euvel der verstooting onder de aandacht van de leden te brengen. Al kon geen beslissing te dier zake genomen worden, toch was de „massaziekte der echtscheidingen" in de kringen der jongeren openlijk als maatschappelijk kwaad gesignaleerd. De door de Islamietische organisaties der ouderen verleende medewerking tot bestrijding van deze „volksziekte" is steeds door den J.I.B. dankbaar aanvaard.

Op het van 24—28 December 1930 te Jogja gehouden congres werden de leden verplicht tot ernstige bestudeering en naleving van de Islamplichten, zich tot getrouwe Islamieten te ontwikkelen en de voorschriften van den godsdienst te propageeren onder de jeugd.

Jong-Indonesiërs. De door eenige nationalistische organisaties krachtig ingezette propaganda voor de Indonesische Eenheid had onder de studeerende jongeren ten slotte succes.

Een door den journalist Mohammad Tabrani bijeengeroepen „Eerste Indonesisch Jeugdcongres", dat van 30 April—2 Mei 1926 te Batavia werd gehouden, had dan ook ten doel eenheid te brengen in het streven der jongeren-organisaties, ten einde deze dienstbaar te maken aan de propaganda van de Indonesisch-nationale gedachte.

Op het congres werd o.m. het voorstel ter sprake gebracht, afkomstig van de Bataviasche studentenvereeniging, de Perhimpoenan Peladjar-Peladjar Indonesia (P.P.P.I.), om alle jongeren-vereenigingen samen te smelten tot één organisatie, welke zou worden genoemd „Perhimpoenan Masa Moeda Indonesia" (P.M.M.I.). De besprekingen van dit fusie-plan leidden echter aanvankelijk tot geen resultaat.

Grooter succes hadden de pogingen der Bandoengsche Partai Nasional Indonesia om een eigen jeugd-organisatie te vormen. Deze kwam in het begin van 1927 tot stand onder den naam „Jong-Indonesia", in December van dat jaar omgedoopt in „Pemoeda Indonesia" (P.I.), tijdens een congres, waarop de statuten werden vastgesteld. Deze vermeldden als doel: het verbreiden en versterken van de nationaal-Indonesische eenheidsgedachte, o.m. door bevordering van padvinderij en sport. Weldra werd ook een meisjesafdeeling „Poeteri Indonesia" opgericht en een eigen orgaan uitgegeven.

De Bataviasche studenten-vereeniging P.P.P.I. gaf hare pogingen echter niet op. Zij werden herhaald op het „Tweede Indonesisch Jeugdcongres", dat op 26—27 October 1928 te Batavia werd gehouden. De leiding van dit congres was in handen der P.P.P.I. Gesteund door de Partai Nasional Indonesia, oefende de P.P.P.I. thans krachtigen aandrang uit tot samensmelting van alle jeugdvereenigingen in één fusie-lichaam. Zij wist slechts gedaan te krijgen, dat de drieledige bepaling van het Indonesisch eenheidsbegrip, n.l. de éénheid van vaderland, van volk en van taal, werd aanvaard.

Op het tweede congres der Pemoeda Indonesia, dat van 24—28 December 1928 te Batavia bijeenkwam, werd opnieuw de vraag: „fusie òf federatie" aan de orde gesteld. Na uitvoerige discussies werd tot fusie besloten. In deze bijeenkomst werd bericht ontvangen, dat het Jong-Java congres, dat gedurende die dagen te Jogja werd gehouden, het fusie-plan der P.P.P.I. had

aangenomen. Jong-Indonesia had het ten slotte van Jong-Java gewonnen!

Een groote commissie, te vormen uit de samen te voegen vereenigingen Jong-Java, Pemoeda Indonesia en Pemoeda Soematera, zou een plan ontwerpen om geleidelijk tot fusie te geraken, terwijl een kleine commissie de statuten zou samenstellen voor de nieuwe Jong-Indonesische organisatie, welke onder den naam „Indonesia Moeda" (I.M.) de grootsche nationalistische eenheidsgedachte met geestdrift zou propageeren.

De opbouw van deze Indonesische jongerenorganisatie had gedurende 1930 plaats. De afzonderlijke organen van Jong-Java, Pemoeda Indonesia en Pemoeda Soematera werden vervangen door een blad „Indonesia Moeda", terwijl het studiefonds van eerstgenoemde vereeniging werd omgezet in een algemeen Indonesisch studiefonds.

Op een van 28 December 1930 tot 2 Januari 1931 te Solo gehouden congres werd de leiding van Indonesia Moeda door de groote voorbereidingscommissie aan het nieuw gekozen bestuur overgegeven en, na vaststelling van de statuten, op plechtige wijze tot definitieve oprichting van de nieuwe Indonesische Jeugd-organisatie overgegaan.

Volgens hare statuten is het doel der I.M.: het eenheidsgevoel onder de studeerende Indonesische jongeren te versterken en bij hen het bewustzijn op te wekken en wakker te houden, dat zij zijn van één volk en één vaderland, ten einde te komen tot Groot-Indonesia. Behalve dat zij erkent en bevordert de beschaving van elke afzonderlijke groep van bewoners van Indonesia, zoowel geestelijk als stoffelijk, zal de vereeniging er naar streven de Indonesische beschaving, die een eenheid is, te bevorderen en de eenheidstaal, de Bahasa Indonesia, in den omgang te bezigen. Voorts zal I.M. haar doel nastreven o.m. door opwekking van het bewustzijn en versterking van het gevoel van onderlinge waardeering onder alle kinderen van Indonesia, door bevordering van samenwerking met andere Indonesische jeugdvereenigingen, door uitgave van een orgaan en andere publicaties, door bestrijding van het analfabetisme, door beoefening van sport en door opwekking van belangstelling voor land en volk van Indonesia bij vreemdelingen. In de statuten is bovendien bepaald, dat de vereeniging zich van politiek zal onthouden en dat het den leden verboden is aan politiek te doen.

Met inbegrip van de leden der inmiddels toegetreden vereenigingen Pemoeda Celebes en Sekar Roekoen telde Indonesia Moeda bij hare oprichting ongeveer 2400 leden, verdeeld over 25 afdeelingen, waarvan 5 buiten Java, n.l. te Palembang, Medan, Padang, Fort de Kock en Makassar. Een meisjesafdeeling, genaamd „Kepoetrian Indonesia Moeda" omvat een 17-tal locale secties, waarvan een tweetal buiten Java, n.l. te Padang en te Palembang.

In tegenstelling met de studenten-organisatie Perhimpoenan Peladjar-Peladjar Indonesia, die zich baseert op een scherpe koloniale antithese en streeft naar „Indonesia Merdéka" (Vrij Indonesië), heeft Indonesia Moeda een pacifistisch karakter door de overwegende positie, welke de Jong-Javanen in de vereeniging innemen. De I.M. tracht de intellectueele jongeren bijeen te brengen en te houden in het idealistisch verband van „Indonesia Raja" (Groot Indonesië), o.a. met behulp van de door de nationalistische inheemsche pers verbreide modern-Maleische eenheidstaal, de „Bahasa Indonesia", welke de landstalen en ook het Nederlandsch als omgangstaal, vooral onder de jongeren, gaandeweg verdringt.

Literatuur. Mededeelingen der (Indische) Regeering omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang, Mei 1928, Mei 1929 (Koloniale Verslagen van die jaren, Bijlage A) en Indisch Verslag 1931, dl. I blz. 52 vlg. en 391 vlg.

J. Th. P. B.

VROUWENBEWEGING (INLANDSCHE). Inleiding. De inheemsche vrouwenbeweging, waarin een emancipatie-streven in verschillende richtingen tot uiting en ontwikkeling komt, staat onder invloed van geestesstroomingen van sociaal-economischen, godsdienstig-reformistischen en politiek-nationalistischen aard.

De moderne emancipatie der inheemsche vrouw schijnt eenige belemmeringen te ondervinden van de aloude adat en van den Islam; zij wordt echter krachtig gestimuleerd door nationalistische stroomingen in de Inlandsche volksbeweging.

Uiteraard zijn de aloude opvattingen en gebruiken omtrent verwantschaps- en huwelijksrecht van remmenden invloed op de emancipatiebeweging onder de vrouwen. De losheid van den band tusschen de echtgenooten vormt een belemmerenden socialen factor, die in het algemeen als van ernstiger aard is aan te merken dan het veelvrouwendom in de Islam-wereld.

In de moderne inheemsche vrouwenbeweging zijn een drietal hoofdstroomingen te onderscheiden: de reformistisch-Islamietische, de liberaal-nationalistische en de democratisch-feministische. De laatstgenoemde, meest recente, strooming heeft als uitgangspunt de gelijkwaardigheid en als einddoel de gelijkgerechtigdheid van man en vrouw in de samenleving.

Het suffragettisme — sociaal-politieke actie ter verkrijging van actief en passief staatkundig kiesrecht — vormt een onbelangrijken stimuleerenden factor in de inheemsche vrouwenbeweging (verg. het in Augustus 1922 gepubliceerd verslag der z.g. kiesrechtcommissie, ingesteld bij Gouvts. besluit 16 November 1921; voorts Handelingen Volksraad 4 en 5 Dec. 1923, blz. 713—757 en 17 en 23 Nov. 1925, blz. 77—93 en blz. 221—243; voor den Minahasa-raad Handelingen Volksraad 10 Sept. 1929, blz. 1581—1589; ook Indisch Verslag 1931 dl. I blz. 33).

Periode van individueele werkzaamheid. Als baanbreekster voor de Inlandsche vrouwenbeweging wordt in inheemsche kringen steeds met grooten eerbied genoemd: wijlen Raden Adjeng Kartini (zie KARTINI). Haar streven naar opheffing van het Javaansche volk door opvoeding en onderwijs van de vrouwelijke jeugd is na haar overlijden (1904) voortgezet door verschillende Kartini-schoolvereenigingen, die in verbinding staan met de in Nederland gevestigde vereeniging „Kartini-fonds" (zie aldaar) en met de door deze beheerde „Mr. C. Th. van Deventer-Stichting".

In Kartini's tijd, maar ook reeds vele jaren tevoren, hadden dames van Javaanschen, Ambonschen en Minahassischen landaard, voorgegaan en gesteund door hare Nederlandsche (en „Indische") zusters in Indië, het hare bijgedragen tot opvoeding en opleiding van inheemsche meisjes.

Aanvankelijk stond immers het onderwijs sterk op den voorgrond.

De denkbeelden van Kartini zijn van grooter propagandistische beteekenis geweest dan de individueele arbeid der vrouwelijke intellectueelen, w. o. ook die uit de Javaansch-Vorstenlandsche, inzonderheid Pakoe-Alamsche, aristocratie in die dagen. Door de publicatie van Mr. J. H. Abendanon — „Door duisternis tot licht, gedachten over en voor het Javaansche volk van wijlen Raden Adjeng Kartini", 1ste druk 1911, 4de druk 1923 — zijn die denkbeelden over de Indische samenleving verbreid, juist in den tijd toen het Welvaartsonderzoek van 1902—1915 (zie aldaar), dat de toestanden en verhoudingen in de samenlevingen op Java (except de Vorstenlanden) en Madoera blootlegde, nog aan den gang was.

Van de talrijke uitgaven der Welvaartscommissie is voor de kennis der inheemsche vrouwenbeweging van die dagen van groot belang deel IX b3, getiteld „Verheffing van de Inlandsche vrouw" (1914). Hierin komen o. m. bijdragen voor van een 9-tal Javaansche dames, die — tien jaren na Kartini's dood — van verlichte opvattingen deden blijken over de plaats en de taak van de Inlandsche vrouw, over onderwijs en opvoeding voor meisjes, alsmede over het vooral in de moderne Islam-wereld zoo teere vraagstuk der polygamie, in de ruime beteekenis van dezen term, nevens dat der dwang- en kinderhuwelijken (verg. o. m. „de Javaansche Vrouw" door Sriati Mangoenkoesoemo in „Soembangsih", Gedenkboek Boedi Oetomo 1918; voorts Persoverzichten Volkslectuur, o. a. van 30 Mei 1931, blz. 392).

Arbeid in geörganiseerd verband, al dan niet in of met mannenvereenigingen. In deze phase, welke volgde op die van individueele werkzaamheid van opportunistischen aard, was ook in de Inlandsche vrouwenwereld het moderne vereenigingsleven tot ontwikkeling gekomen.

In vorenvermelde publicatie van de Welvaartscommissie wees de voorzitter, Resident H. E. Steinmetz, reeds in 1914 op de omstandigheid, dat de Jong-Javaansche beweging ook om rechtvaardigheidswille de verheffing van de vrouw nastreefde. Zoo werd in 1912 te Batavia, met steun van de plaatselijke afdeeling van Boedi Oetomo (zie aldaar), de vereeniging „Poetri Mardika" (vrije vrouw) opgericht, welke zich o. a. ten doel stelde: steun, leiding en voorlichting te verleenen aan Inlandsche meisjes bij hare studie; alsook gelegenheid te geven om de vrouw in het openbaar te doen optreden en hare gedachten voor het publiek te uiten, het gevoel van kleinmoedigheid bij haar weg te nemen en haar op te heffen tot de positie van den man.

Naast vereenigingen zooals „Madjoe Kemoelian" te Bandoeng en „Hati Soetji" te Batavia, die — op het voorbeeld van de afdeeling Ned.-Indië van den Ned. Vrouwenbond ter verhooging van het zedelijk bewustzijn (Jav. Courant 23 April 1912 No. 33) — zich o. m. ten doel stelden de prostitutie en den z.g. handel in vrouwen en meisjes te bestrijden, kwamen in West-Java eenige vrouwenvereenigingen onder de benaming „Kaoetaman Istri" tot stand, welke in hoofdzaak streefden naar krachtige bevordering van onderwijs en opvoeding voor Inlandsche meisjes. Vrouwen-organisaties van dezen naam vormden zich te Tasikmalaja (1913), Soemedang (1916), Tjiandjoer (1916), Tjiamis (1917), Tjitjoeroeg (1918), Koeningan (1922), Soekaboemi (1926) en onder den naam „Marganing Kaoetaman Istri" ook te Batavia. Daarnaast verrichtte „Poerborini" te Tegal (1917) nuttig werk in het belang van de geestelijke en lichamelijke ontwikkeling der Javaansche vrouw.

Vooruitstrevende Minangkabausche vrouwen lieten zich eveneens niet onbetuigd. Al spoedig werd te Padang Pandjang een „Kaoetaman Istri Minangkabau" opgericht, welker statuten (Jav. Courant 19 Oct. 1915 No. 84) als doel vermelden: het oprichten van een industrie- en huishoudschool voor Inlandsche vrouwen en meisjes in het gewest Sumatra's Westkust en in het algemeen de ontwikkeling van de inheemsche vrouw te bevorderen. Te Kota Gadang, van ouds een intellectueel en industrieel centrum in Minangkabau, kwam in 1914 (Jav. Courant 2 Febr. 1915 No. 10) de vereeniging „Karadjinan Amai Satia" tot stand, die zich ten doel stelt: de Minangkabausche vrouw op te heffen door het geven van onderricht in schrijven, lezen en rekenen, het beheeren van de huishouding, het aanleeren van goede manieren, het vervaardigen van nuttige en fraaie handwerken (kantwerk) en het verkoopen van producten van huisvlijt.

Omstreeks 1920 kwam zich daarbij voegen de „Sarikat Kaoem Iboe Soematera" te Fort de Kock, welke vrouwenvereeniging zich ten doel stelt: den band tusschen de vrouwen te versterken, de ontwikkeling der Minangkabausche vrouw te bevorderen en haar aanzien in de oogen van den man te verhoogen.

Ook in andere landstreken der Buitengewesten kwamen organisaties tot stand met het doel de inheemsche vrouw, in de eerste plaats door onderwijs en opvoeding, op te heffen. Hieronder worde slechts genoemd de „Gorontalosche Mohammedaansche vrouwenvereeniging", welke rechtspersoonlijkheid verkreeg (Jav. Courant 20 Januari 1920 No. 6).

Toen sedert het begin dezer eeuw het particulier onderwijs, dank zij de op ruime schaal van Gouvernementswege verstrekte subsidies, groote vorderingen maakte, kwam ook het meisjesonderwijs op confessioneelen grondslag, gegeven door de Protestantsche Zending en Roomsch-Katholieke Missie, tot krachtige ontwikkeling (verg. o. m. het Nederlandsch Zendingsjaarboek voor 1930/31—1931/32).

Van het baanbrekend democratisch emancipatie-streven der Inlandsche vrouwen hebben verschillende, sedert op moderne basis gevormde, inheemsche vereenigingen echter ook gebruik weten te maken voor de propaganda van eigen partijbeginselen.

In de kringen der Indische Communistische Partij (zie COMMUNISME) vooral hebben de leiders al spoedig begrepen, welke beteekenis de vrouw als kern der kleinste sociale groepeering kan hebben in de politieke actie. Om met de jeugd, de toekomst, in nauw contact te kunnen komen, werd de tusschenkomst van de vrouw als moeder een begeerlijk goed geacht. Door zich van hare medewerking te verzekeren, werd het voorts mogelijk grooten politieken invloed uit te oefenen, ook op den man. De „politieke vrouw" kon als cel belangrijke diensten verrichten in het gezin en ook in kleine sociale kringen, waartoe alleen zij toegang weet te verkrijgen (zie „L'ac-

tion du Komintern parmi les femmes" in „Vade-Mecum Antibolchévique", Genève 1927). Zoo hebben communistische volksleiders in Minangkabau bij talrijke conservatief-Islamietische vrouwen enthousiasme weten op te wekken voor Bolsjewistische theorieën en leuzen.

Zoo heeft ook de Sarèkat Ambon (zie aldaar) door hare vrouwen-organisatie „Ina Toeni" politieken invloed trachten uit te oefenen op inheemsche militairen.

De met socialistische leuzen werkende propagandisten der Sarèkat Islam (zie aldaar) zijn op dit gebied niet achtergebleven. Ook zij hebben, zij het in mindere mate, de vrouwenbeweging in eigen kringen verpolitiekt met behulp der vrouwenafdeeling „Wanoedyo Oetomo".

De Islamietische vrouwenbeweging op Java — omvattende meer dan de helft van het 10.000-tal modern georganiseerde inheemsche vrouwen — is in nog enkele andere vereenigingen georganiseerd, welke vermelding behoeven. Zij zijn echter niet politiek georiënteerd.

In de eerste plaats dan valt melding te maken van „Aïsjijah", met 5000 leden, de vrouwen-organisatie der vereeniging Moehammadyah (zie aldaar). Voorts „Nahdatoel Fataät", de vrouwenafdeeling der te Jogja gevestigde Islamietische vereeniging Wal-fadjirie. Vervolgens de J. I. B. D. A., de Dames-Afdeeling van den Jong-Islamieten Bond (zie JEUGDBEWEGING, INLANDSCHE).

De Islamietische vrouwen-organisaties, waarvan de belangrijkste hiervoren zijn vermeld, staan steeds op de bres om den Islam in woord en geschrift in bescherming te nemen tegen de op instellingen van dien godsdienst gerichte aanvallen van vooruitstrevenden. Onder die instellingen behoort vooral het wettig en onwettig veelvrouwendom (echtgenooten en bijvrouwen). Algemeen schijnt het inzicht nopens het veelomstreden probleem aldus te zijn, dat de Islam de polygamie wel toelaat maar geenszins voorschrijft, zoodat bevordering van de monogamie, als uiteindelijk ideaal èn uit zedelijk èn uit maatschappelijk oogpunt, door dien godsdienst in geenen deele wordt bemoeilijkt. Nochtans pleegt de verdediging van de polygamie op grond van den Islam, evenzeer als hare veroordeeling als instelling van dien godsdienst, aanleiding te geven tot verscherping van de bestaande tegenstellingen tusschen de verschillende vrouwenvereenigingen, naar gelang deze al dan niet op Islamietischen grondslag zijn georganiseerd. Anders dan de polygamie, vinden het z.g. dwanghuwelijk en het kinderhuwelijk óók onder de religieuze vrouwenvereenigingen krachtige bestrijding.

Op nationalistisch-cultureel terrein hadden zich inmiddels verschillende vrouwenvereenigingen gevormd, die het hare hebben bijgedragen tot de emancipatie der Javaansche vrouw. Zoo „Pawyatan Wanito" te Magelang (1915), „Wanito Soseliso" te Pemalang (1918) en „Wanito Hadi" te Japara (1919). Voorts valt onder de „Wanito" (d. i. vrouw)-groep melding te maken van „Wanito Oetomo" en „Wanito Moeljo" te Jogja (1920), Wanito Roekoen Santoso te Malang, Boedi Wanito te Solo, Wanito Sedjati te Bandoeng, Wanito Kentjono te Bandjarnagara en Panti Kirdjo Wanito te Pekalongan. Vervolgens „Wanito Katholiek", de Javaansche R. K. Vrouwenbond, met zijn energieke afdeeling te Jogja, welke organisatie zich ten doel stelt den band tusschen de Katholieke Javaansche vrouwen te versterken en vooral mede te werken tot de godsdienstige en maatschappelijke ontwikkeling der Javaansche vrouw (Tijdschrift der R. K. Missie op Java „St. Claverbond", 1927, blz. 105).

Intusschen werd de positie van de Inlandsche vrouw en van het Inlandsch meisje meer en meer ook in de inheemsche pers aan de orde gesteld en critisch in beschouwing genomen. Vooruitstrevende mannen en vrouwen betoogden allengs de noodzakelijkheid van vrijer opvattingen ten aanzien van de huwelijkskeuze, hekelden het dwanghuwelijk en de overheerschende positie der mannen en namen krachtig stelling tegen het kinderhuwelijk (zie voor het laatste: Bijbladen op het Stbl. nos. 10945 en 11424). Allengs weerklonk in de pers de stem van de inheemsche vrouw. In een speciale vrouwenrubriek (zie: wekelijksch Overzicht van de Inlandsche en Maleisch-Chineesche pers van het Persbureau voor de Volkslectuur) werden, ook door mannen, allerlei kwesties aangeroerd betreffende onderwijs, zeggenschap in algemeene zaken, huwelijkskeuze, gemengde huwelijken, vrouwenhandel, coëducatie, enz.

Ook in de congressen en vergaderingen der moderne inheemsche vereenigingen worden vrouwenvraagstukken op ernstige en zakelijke wijze behandeld; veelal door de vrouwen zelf in speciaal voor haar belegde vergaderingen en bijeenkomsten.

Zelfstandig nationalistisch éénheidsstreven op neutralen grondslag, los van godsdienst en politiek. De omstreeks 1926 krachtig ingezette propaganda voor de Indonesisch-nationale eenheid (zie NATIONALISTISCHE BEWEGING, INDONESISCH-) heeft niet nagelaten invloed uit te oefenen op de Inlandsche vrouwenbeweging.

Dank zij de actie, uitgegaan van een comité van Javaansche dames te Jogja — R. Ajoe Soekanto, R. Ajoe Soewardi Soerjaningrat en Radèn Adjeng Soejatin — kon van 22—25 December 1928 aldaar een „Eerste Indonesisch Vrouwencongres" worden gehouden, dat door een 600-tal bezoeksters uit de kringen der inheemsche vrouwen-vereenigingen werd bijgewoond. Op dit congres werden verschillende onderwerpen betreffende de plaats, de taak, de waarde en het lot der inheemsche vrouw in gezin en maatschappij ter sprake gebracht. Daarbij werd de polygamie van de zijde der neutraal-nationalistische en Christelijke vrouwen-vereenigingen krachtig bestreden. Behalve ten aanzien van deze instelling heerschte er op het congres een geest van eenheid en eensgezindheid bij het krachtig gepropageerd streven naar opbouwenden maatschappelijken arbeid in het belang der vrouwen-emancipatie. Bij de besprekingen werden épineuze politieke kwesties zorgvuldig vermeden.

In volkomen overeenstemming werd besloten over te gaan tot oprichting van een federatie van inheemsche vrouwenvereenigingen, te noemen „Perikatan Perempoean Indonesia" (P. P. I.), o. m. met het doel: een studiefonds voor meisjes te vormen, het onderwijs in de hygiëne alsmede de padvinderij te bevorderen en de kinderhuwelijken te bestrijden. Aanvaard werd een drietal motie's, in te dienen bij de Regeering, waarbij o.m. verzocht werd: het aantal Inlandsche meis-

jesscholen te vermeerderen en een onderstandsregeling ten behoeve van weduwen en weezen van Inlandsche landsdienaren vast te stellen.

Ook en vooral in de jeugdbeweging (zie aldaar) kwam het emancipatie-streven der inheemsche vrouw tot zijn recht. In een openbare vergadering, welke de jongeren-organisatie „Poetri Indonesia", de vrouwenafdeeling van Jong-Indonesië, tezamen met eenige zustervereenigingen op 13 October 1929 te Bandoeng belegde, werden sociale problemen als polygamie en prostitutie op waardige en rustige wijze besproken. Ook hier bleek dat de leidsters der inheemsche vrouwenbeweging niet afgeleid wenschten te worden van haar eigen streven naar emancipatie der vrouw op geestelijk, sociaal en economisch gebied, met zorgvuldige vermijding van politieke en godsdienstige propaganda.

Aan dit standpunt bleef de federatie „Perikatan Perempoean Indonesia" ook vasthouden gedurende haar tweede congres, dat onder groote belangstelling van 28—31 December 1929 te Batavia werd gehouden. Vertegenwoordigd was een 50-tal vereenigingen, o.w. 25 vrouwen-organisaties. In deze bijeenkomst werd uitdrukkelijk verklaard, dat het P. P. I.-verbond noch politieke noch godsdienstige doeleinden zou nastreven

Naar aanleiding van het feit, dat Radèn Adjeng Kartini op dien dag vóór 50 jaren werd geboren, werd bij de opening van het congres eerbiedige hulde gebracht aan de nagedachtenis van deze voorgangster der Inlandsche vrouwenbeweging.

In een 10-tal lezingen en voordrachten werden door verschillende spreeksters onderwerpen behandeld betreffende de plaats en de taak der inheemsche vrouw in het maatschappelijk en economisch leven van den modernen tijd, als echtgenoote en als moeder, als steun voor den man en als opvoedster van het jonge geslacht. Op waardige wijze werd ook hier krachtig stelling genomen tegen de polygamie en tegen de dwang- en kinderhuwelijken.

Na afloop der redevoeringen deelde het bondsbestuur mede, dat de federatieve organisatie voortaan zou heeten „Perikatan Perhimpoenan Isteri Indonesia" (P. P. I. I.).

Volgens de nieuwe statuten zou de P. P. I. I., gezeteld te Jogjakarta of elders waar het bestuur is gevestigd, zich ten doel stellen: een band te vormen tusschen alle inheemsche vrouwenvereenigingen; voorts het lot en het aanzien der vrouwen in het algemeen en dat der inheemsche vrouwen in het bijzonder te bevorderen; een en ander zonder zich in te laten met eenigerlei godsdienst of politiek. Haar doel zal de P. P. I. I. (orgaan: „Isteri") trachten te bereiken door steunverleening uit een studiefonds, door op de jaarlijksche congressen de belangen der vrouw ter sprake te brengen en door geschriften uit te geven. Geschillen tusschen het 25-tal aangesloten vrouwenvereenigingen zouden door het bondsbestuur worden beslecht.

Ten congresse werd een motie aangenomen, waarbij aan de Regeering werd verzocht verbodsbepalingen in het leven te roepen tegen onwettige polygamie.

Tegenstellingen van godsdienstigen aard. De krachtige pogingen van het bestuur der P. P. I. I.-federatie om, tot behoud van de verkregen eenheid in de vrouwenbeweging, alle politieke en godsdienstige geschilpunten te vermijden, konden niet voorkomen, dat de bestaande controversen in de aangesloten organisaties zich bleven ontwikkelen.

De tegenstellingen verscherpten zich plotseling door de actie van een, in Maart 1930 te Bandoeng opgerichte nationalistische vrouwenvereeniging „Isteri Sedar" (de bewustgeworden vrouw; orgaan „Sedar"), welke zich ten doel stelde om door bestrijding van allerlei misstanden, z.a. polygamie, dwang- en kinderhuwelijken en prostitutie, alsmede door onderwijs in scholen en cursussen de inheemsche vrouw op te voeden, hare positie op te heffen en haar lot te verbeteren, haar zelfvertrouwen op te wekken en bij haar het nationaal bewustzijn wakker te maken en te ontwikkelen. De vereeniging, opgericht op den grondslag van feminisme èn nationalisme, zou zich afzijdig houden van politieke actie en zich inzonderheid op sociaal terrein bewegen. Den leden zou het echter vrij staan zich aan te sluiten bij politieke vereenigingen. Als leidster trad weldra Mej. (Siti) Soewarni — later Mevr. Soewarni Abdoelkarim Pringgodigdo — op den voorgrond door in woord en geschrift te ijveren voor verheffing van de inheemsche vrouw, ook de arbeidster, uit de sociale positie, waarin zij door traditie, conventie en religie wordt gehouden.

Principieele verschillen in opvatting nopens de richtlijnen der vrouwen-emancipatie noopten Isteri Sedar aanstonds stelling te nemen tegenover de P. P. I. I.-federatie. Eerstgenoemde vereeniging wenscht het streven naar de maatschappelijke vrijheid der inheemsche vrouw op den voorgrond te stellen. Zij is van oordeel, dat pogingen tot verbetering in den matrimonialen en socialen toestand der vrouw alleen dàn succes kunnen opleveren wanneer gelijke rechten voor man en vrouw zullen zijn verkregen. Zich plaatsend op nationalistisch standpunt, doch buiten de politiek, is het streven van Isteri Sedar er dan ook op gericht de inheemsche vrouw een plaats te verzekeren in een samenleving, waarin zij als gelijkberechtigde levensgezellin van den man met hem zou kunnen samenwerken in de algemeene emancipatie-beweging (zie o. a. Persoverzicht Volkslectuur 21 Maart 1931, blz. 484 en 20 Juni 1931, blz. 514).

De overmoedige actie der voorzitster van Isteri Sedar tot bestrijding van de polygamie droeg aanstonds het hare bij ter verscherping van de tegenstellingen tusschen de Islamietisch- en de nationalistisch-geöriënteerde vrouwenvereenigingen. Tot de eerstgenoemde groep behoort de onder leiding van Mevr. S. Z. Goenawan in Mei 1930 te Batavia opgerichte „Sarèket Isteri Jakatra" (S. I. J.), een op confessioneelen grondslag gevestigde vrouwen-organisatie met paedagogisch en sociaal-economisch doel.

Naar aanleiding van een, aanvankelijk op initiatief van Siti Soewarni, in de tweede helft van 1930 ondernomen propaganda tot afvaardiging van vertegenwoordigsters naar een in het begin van het daarop volgend jaar te Lahore in Vóór-Indië te houden wereld-congres van vrouwenorganisaties werden, buiten de Islamietische vereenigingen om, op verschillende plaatsen comité's gevormd tot inzameling van de benoodigde kosten der afvaardiging. De verontwaardiging in geloovige kringen steeg ten top, toen in een te Bandoeng gehouden comité-vergadering critiek

werd geoefend op de practijk van den Islam, die o. m. de vrouw gestadig in hare rechten zou hebben geknot. De stemming tegen Isteri Sedar bleef vijandig, niettegenstaande de leidster der moderne feministische strooming uitdrukkelijk had verklaard, dat zij niet den Islam als zoodanig had willen betrekken in hare actie tegen de polygamie (verg. Persoverzicht Volkslectuur 19 Sept. 1931, blz. 513: „de polygamie mag niet het kenmerk van den Islam zijn").

De actie tot afvaardiging naar het Lahore-congres werd daarop door de P. P. I. I.-federatie overgenomen.

Onder leiding van Mevr. Dr. Soekanto werd van 13—18 December 1930 te Soerabaja het derde Indonesisch Vrouwencongres gehouden, waarop besloten werd een tweetal Javaansche dames met een geleider naar Lahore af te vaardigen.

Op dit Soerabaja-congres, dat bijgewoond werd door vertegenwoordigsters van 32 inheemsche vrouwen-organisaties, w.o. Isteri Sedar en Moslimsche vereenigingen, werd, nadat door verschillende inheemsche dames lezingen betreffende de vrouwen-emancipatie waren gehouden, een beginsel-program voor de federatie vastgesteld van den volgenden inhoud.

I. De menschen zijn onderscheiden in twee groepen, mannen en vrouwen, die beide noodig zijn en, elke groep naar eigen aard, eigen plichten hebben te vervullen, zoodat man en vrouw als gelijkwaardig behooren te worden aangemerkt.

II. De vrouwen behooren steeds het gevoel van minderwaardigheid ten opzichte van de mannen te bestrijden en alle edele vrouwelijke gevoelens te ontwikkelen en te versterken.

III. Aangezien voor de Indonesische vrouw, d. i. „Moeder Indonesia", een belangrijke taak is weggelegd in de emancipatie van land en volk, behoort het streven voortdurend gericht te zijn op verbetering van hare algemeene levensomstandigheden.

IV. De Indonesische vrouwenbeweging maakt deel uit van de nationale beweging, waaraan de vrouw, overeenkomstig haren aanleg en aard, werkzaam deelneemt met het doel het aanzien van Indonesië hoog te houden.

Tot de Perikatan Perhimpoenan Isteri Indonesia waren 30 vrouwen-organisaties toegetreden, o. a. Wanito Oetomo, Wanito Katholiek, Marganing Kaoetaman Istri, Boedi Wanito, Koesoemo Rini, Poetri Boedi Sedjati, Wanito Kentjono, Wanito Sedjati, Poetri Indonesia, zoomede Aisjijah en de vrouwenafdeelingen van Taman Siswo en van den Jong-Islamieten Bond.

Eind December 1930 vertrok de door de federatie afgevaardigde deputatie, bestaande uit Radèn Ajoe Santoso, onderwijzeres aan een Hollandsch-Inlandsche school en Radèn Adjeng Soenarjati, onderwijzeres aan het nationaal onderwijs-instituut „Taman Siswo" te Jogja met een Javaanschen begeleider, student aan de Rechtshoogeschool, naar het Lahore-congres. Onderweg, ten onrechte, vernomen hebbende, dat het internationaal congres zou worden geleid door Europeesche dames, die aan de besprekingen zouden deelnemen, besloot de deputatie zich terug te trekken, naar het heette, op grond van het door haar ingenomen „non-coöperatie"-standpunt. Toen naderhand bleek, dat geen Europeesche dames in de congres-leiding zitting hadden genomen en dat het wel degelijk een All-Asian Women's Conference was geweest, werd de onbegrijpelijke houding der deputatie door de inheemsche pers afgekeurd (verg. Persoverzichten Volkslectuur van 28 Febr. 1931 blz. 369; 7, 14, 21 en 28 Maart 1931, blz. 405 en 421, 444, 479 en 553).

Door het Lahore-incident niet ontmoedigd, zette Isteri Sedar onder de energieke leiding van hare voorzitster, Mevr. Soewarni, de propaganda voor de matrimoniale en sociale vrijheid der inheemsche vrouw voort. Behalve te Bandoeng werden afdeelingen opgericht te Batavia (Jakatra), Soerabaja, Solo en Palembang.

Ondanks de tegenwerking, welke de vereeniging gedurende haar eerste levensjaar ondervond, slaagde de leiding erin op 4 en 7 Juni 1931 het eerste Isteri Sedar Congres te Batavia — sedert bestuurszetel — te houden. Een 400-tal belangstellenden, w.o. afgevaardigden van mannen- en vrouwenvereenigingen, woonde de vergaderingen bij. Door Javaansche dames werden belangwekkende voordrachten gehouden over het onderwijs aan de vrouwelijke jeugd, over de vrouw als werkneemster (o.a. in batikkerijen) en over de sociale positie der inheemsche vrouw (in verband met polygamie, dwang- en kinderhuwelijken, verstootingen, enz.). Uitdrukkelijk verklaarde Mevr. Soewarni dat Isteri Sedar geen politieke organisatie is, al is haar streven gericht op feminisme èn nationalisme en haar doel op verkrijging van gelijke rechten voor vrouwen en mannen, die als gelijkwaardigen behooren samen te gaan in de nationale beweging.

Aangezien op dit congres geen debat werd toegestaan, noch over politieke, noch over godsdienstige vraagstukken, terwijl de in de kringen van Isteri Sedar — en niet hier alleen — verfoeide polygamie in den Islam openlijk werd bestreden met een beroep op de desbetreffende maatregelen in het moderne Turkije en op een uitspraak dienaangaande van het Lahore-congres, belegde de vereeniging Sarèkat Isteri Jakatra een week later tezelfder plaatse een door hare voorzitster Mevr. S. Z. Goenawan geleide openbare vergadering.

In deze, door een 300-tal personen uit geloovige kringen bezochte bijeenkomst werd door een Moslimsch godsdienstleeraar een uiteenzetting gegeven van de positie der vrouw en van de polygamie volgens de voorschriften van den Islam. In tegenstelling met het congres van Isteri Sedar werd hier het veelvrouwendom op grond van de godsdienstige voorschriften in bescherming genomen, met een beroep o.m. op het daaraan verbonden nut ter voorkoming en beperking van maatschappelijke ondeugden, alsmede op het z.g. vrouwen-surplus, vooral tengevolge van oorlogen (Eind 1930 waren er op de 1000 inheemsche mannen: in geheel Ned.-Indië 1030, op Java en Madoera 1047 en in de Buitengewesten 993 vrouwen; zie Statistisch Jaaroverzicht, IIe dl. Indisch Verslag 1931, blz. 20).

Dat deze en dergelijke ter rechtvaardiging van polygame instellingen voorgehouden argumenten aan Islamietische vrouwen van dezen tijd bevrediging zouden geven, of zelfs tot berusting zouden manen, mag worden betwijfeld.

Strikte handhaving van de godsdienstige voorschriften zou wel is waar de polygamie beperken, maar de practijk des levens heeft te dien opzichte geenerlei verbetering vertoond. Met volledige onderwerping aan de theorie te dien

aanzien van den Islam, wenschen de geloovige vrouwen nochtans de polygamie, zooals deze zich in de practijk pleegt voor te doen, geenszins berustend te aanvaarden. Tot de verdwijning van dit als maatschappelijk euvel gevoeld, door den godsdienst als middel tegen erger kwaad getolereerd en geregeld, instituut hopen zij door krachtige bevordering van de moderne sociale evolutie het hare bij te dragen.

Literatuur. Mededeelingen der (Indische) Regeering omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang Mei 1928 (o.a. onder: Jeugdbeweging), Mei 1929 (onder: Ned. Indië en de Volkenbond); voorts Indisch Verslag 1931, dl. I. blz. 33, 51 en 312; Dr. S. R. Boomgaard, De Rechtstoestand van de getrouwde vrouw volgens het adatrecht van Ned. Indië, diss. 1926; Dr. E. A. Boerenbeker, De vrouw in het Indonesisch adatrecht, diss. 1931; Dr. C. Snouck Hurgronje, De Ajtèhers 1893—1894, dl. I, blz. 408, dl. II, blz. 364 en 370; Dr. Mansour Fahmy, La Condition de la Femme dans la tradition et l'évolution de l'Islamisme, diss. Paris 1913.

Zie voor literatuur betreffende Britsch-Indië o. m.: The Key of Progress, a survey of the status and conditions of women in India, edited by A. R. Ceton, 1930; voorts: Women in modern India, door Evelyn C. Gedge en Mithan Choksi M. A., 1930. J. Th. P. B.

JONG-JAVA. Zie JEUGDBEWEGING (INLANDSCHE).

JONG-ISLAMIETEN BOND. Zie JEUGDBEWEGING (INLANDSCHE).

JONG-SUMATRANEN BOND. Zie JEUGDBEWEGING (INLANDSCHE).

INDONESIA MOEDA. Zie JEUGDBEWEGING (INLANDSCHE).

PEMOEDA MOESLIMIN INDONESIA. Zie JEUGDBEWEGING (INLANDSCHE).

PERHIMPOENAN PELADJAR-PELADJAR INDONESIA. Zie JEUGDBEWEGING (INLANDSCHE).

MONUMENTENORDONNANTIE. De onder dezen naam bekend staande ordonnantie (Ind. Stb. 1931 No. 238) strekt tot bescherming van zaken, welke voor de praehistorie, geschiedenis, kunst of palaeontologie van groot belang moeten worden geacht. Zij geeft aan wat onder „monument" moet worden verstaan (hieronder vallen niet de natuurmonumenten (zie aldaar), waarvoor een afzonderlijke wettelijke regeling bestaat) bepaalt voorts, dat een zaak eerst monument wordt door de inschrijving in het Openbaar Centraal Monumentenregister en stelt regelen ten aanzien van de procedure om tot die inschrijving te geraken, waarbij onderscheid wordt gemaakt tusschen aan den Lande of zelfstandige gemeenschappen toebehoorende of daarbij in beheer zijnde zaken en aan particulieren toebehoorende zaken. Zij stelt voorts de mogelijkheid open van eene voorloopige inschrijving voor de gevallen, waarin gevaar bestaat, dat de toestand, waarin een zaak verkeert, gedurende de inschrijvingsprocedure belangrijk zal achteruitgaan. Gevonden voorwerpen, alsmede de vindplaatsen, met een door het Hoofd van plaatselijk bestuur aan te geven begrenzing, worden door de vondst zelve geacht als voorloopig te zijn ingeschreven. Verder regelt zij de verplichtingen van eigenaars en beheerders van monumenten; zij bepaalt dat voor opgravingen naar monumenten een schriftelijke vergunning noodig is van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst. Zij bepaalt ten slotte, dat ter uitvoering van de ordonnantie bij Regeeringsverordening nadere voorschriften worden gegeven voor eigenaren van, rechthebbenden op en beheerders van monumenten ter verzekering van de instandhouding van die monumenten, alsmede met betrekking tot het Openbaar Centraal Monumentenregister.

HEVEAZAAD-OLIE. Het zaad van Hevea brasiliensis bestaat voor ongeveer de helft van het gewicht uit schil en voor de helft uit kern. In luchtdrogen toestand bevat de kern ongeveer 45% olie-bestanddeelen, een ongepeld Heveazaad dus ongeveer **22%**.

De olie kan gewonnen worden óf door persing óf door chemische extractie. Door de laatstgenoemde methode krijgt men een hooger rendement; bij de persings-methode is echter ook de perskoek van waarde als veevoeder, daar het gehalte aan olie daarvan nog 8 à 12% is; bij chemische extractie van de olie is de afval bijna waardeloos.

De samenstelling van Heveazaad-olie van goede kwaliteit, welke een gele, heldere kleur bezit, blijkt uit onderstaande tabel, waarin voor de vergelijking de overeenkomstige analyse-resultaten van lijnzaad-olie zijn opgenomen.

	Heveazaad-olie	Lijnzaad-olie
Soortelijk gewicht . .	0.925	0.934
Joodadditie-getal . .	130	175—200
Verzeepingsgetal . .	192	192
Vrije vetzuren . . .	9 %	–

Heveazaad-olie behoort tot de z.g. drogende oliën, droogt echter niet zoo snel als lijnolie. Voor toepassingen, waarbij een snel „drogende" olie vereischt is, zooals b.v. in de linoleum-fabricatie en voor het vervaardigen van sneldrogende verven, is heveazaad-olie minder geschikt. Daarentegen is de olie wel geschikt voor zeepfabricatie en voor het maken van langzaam drogende verven. Heveazaad-olie kan dus slechts gedeeltelijk lijnolie vervangen en zal slechts bij mislukking van den oogst van lijnzaad een behoorlijke marktwaarde bezitten.

De hoeveelheid heveazaad, die jaarlijks afkomt van een ha. rubberaanplant bedraagt 250 à 400 kg., zoodat gemiddeld 3 ha. een ton zaad kunnen leveren. De kostprijs hiervan op de ondernemingen loopt sterk uiteen, maar kan gemiddeld op ongeveer *ƒ* 27 gesteld worden, terwijl de verkoopprijs volgens de laatste noteeringen (1928) *ƒ* 34 per ton bedroeg. In de laatste jaren zijn tamelijk groote hoeveelheden heveazaad door de Vereenigde Staten geïmporteerd; in 1930 was de import ca 3500 ton.

Plannen tot oprichting van fabrieken voor het winnen van heveazaad-olie in Nederlandsch-Indië zijn in de laatste jaren ontworpen, maar tot uitvoering daarvan is men niet gekomen. Een bezwaar is, dat heveazaad niet het geheele jaar door verkrijgbaar is, maar slechts in bepaalde jaargetijden. Vermoedelijk heeft daarom de fabricatie van heveazaad-olie de beste kansen als nevenbedrijf in reeds bestaande oliefabrieken.

Literatuur: Bulletin of the Imperial Institute

1913, blz. 156; Indische Mercuur 1916, blz. 73; Algemeen Landbouw Weekblad 1928, blz. 613; Publicaties Nederlandsch-Indisch Landbouw Syndicaat 1918, blz. 894; Indische Cultures (Teysmannia) 1925, blz. 44; De Bergcultures 1931, blz. 507

NAUTISCH INSTITUUT DER KON. PAKETVAARTMAATSCHAPPIJ. De goede diensten, welke de beide filiaal-inrichtingen van het Kon. Ned. Meteorologisch Instituut in het moederland der scheepvaart hebben bewezen en nog bewijzen, vooral door de verificatie van nautische instrumenten en zeekaarten, deed de Directie der K. P. M. in 1922 besluiten te Tandjoengpriok een dergelijke inrichting te stichten. In den Archipel en naburige landen ontbrak een soortgelijk instituut, terwijl het met het oog op den geleidelijken groei der K. P. M.-vloot en de komst van steeds grootere schepen meer en meer gewenscht werd over eigen verificatie-middelen te beschikken.

Oorspronkelijk was het instituut ondergebracht in een der lokalen van het oude logeergebouw voor Inlandsch personeel aan de Kali Mati te Tandjoengpriok, een jaar later in het afzonderlijk voor dit doel opgezette gebouw nabij de werkplaatsen van de K. P. M. aan het einde der haven. In den loop der jaren deed zich intusschen bij de werkzaamheden van het instituut een ongemak voelen, dat weer een uitbreiding tengevolge had, niet alleen van het gebouw, doch van de werkzaamheden van het instituut met allerlei arbeid, waarmede de gelijknamige instituten in Nederland zich niet belasten. Indien te Amsterdam of Rotterdam een instrument voor de navigatie is afgekeurd, wordt dit door het instituut aan den eigenaar medegedeeld. Deze behoeft slechts naar een van de reparateurs van nautische instrumenten te gaan om de fouten te laten herstellen. De meergenoemde inrichtingen belasten zich dus uitsluitend met het onderzoek, niet met de reparatie der instrumenten.

Ten einde de vertraging te vermijden, welke men in Indië ondervond door opzending naar Europa van de te repareeren instrumenten, werd spoedig besloten een eigen instrumentmakerij aan het instituut te verbinden.

Was deze instelling tot 1924 er een uitsluitend van de K. P. M. voor een vrijwillige contrôle op de navigatiemiddelen harer vloot, met het invoeren van het nieuwe schepenbesluit (zie SCHEEPVAARTINSPECTIE, Dl. V blz. 382 (suppl. afl. 10 blz. 302) en suppl. afl. 20 bl. 628), eischte het Gouvernement van Ned.-Indië, evenals dit in Nederland het geval is, dat alle instrumenten voor de navigatie benoodigd, door daartoe bevoegde personen worden onderzocht en, als bewijs dat ze zijn goedgekeurd, van een geldig certificaat moeten zijn voorzien. De Directeur van het Instituut werd door den Hoofdinspecteur van Scheepvaart bevoegd verklaard tot het afgeven van dergelijke certificaten.

Door deze bevoegdverklaring werd nu tevens het Nautisch Instituut aangewezen als de inrichting, waar de instrumenten van de benoodigde certificaten konden worden voorzien, waardoor de contrôle, die van een vrijwillige in een geëischte overging, toch bij het Nautisch Instituut kon blijven berusten, terwijl tevens alle andere reederijen hare instrumenten daar konden doen keuren. De werkzaamheden namen door al deze maatregelen toe (ook voor de Kon. Marine werden werkzaamheden verricht), het personeel moest worden uitgebreid en er moest naar een grooter gebouw worden gezocht. Aangezien te Tandjoengpriok geen gebouw, voor het doel geschikt, te vinden was, werd door de K. P. M. in 1929 besloten, zelf een instituut te bouwen.

Het instrumentarium van het instituut behoeft in geen enkel opzicht onder te doen voor dat van Rotterdam of Amsterdam. De omvang van de werkzaamheden van het instituut en dat in het moederland is vrijwel gelijk; ongerekend de reparatie- en bijstel-werkzaamheden van de ateliers, welke immers ginds niet bij de instituten behooren.

De taak van het instituut omvat in groote lijnen: 1e. het onderhoud en het repareeren van optische en magnetische instrumenten; 2e. het stellen van kompassen; 3e. het verifieeren van verschillende natuurkundige instrumenten (hoekmeet-instrumenten, meteorologische idem, hoogtemeters, barometers enz.); 4e. het controleeren en bijwerken van kaarten van heel de wereld (Hollandsche kaarten en die van de Engelsche admiraliteit).

Alle kaarten worden rechtstreeks uit Europa besteld, geregeld bijgewerkt en op gezette tijdstippen geheel vernieuwd. Er is te Tandjoengpriok bij de K. P. M. een zeekaarten-archief, dat zijns gelijke niet heeft in dit deel van Azië.

Zooals reeds vermeld, verricht het instituut ook werkzaamheden voor andere dan alleen K. P. M.-schepen. Het Gouvernement, de Java—China—Japan-Lijn, ook af en toe de Rotterdamsche Lloyd en de Stoomvaart Maatschappij „Nederland" wenden zich tot het instituut; bovendien heeft het geregeld werk van kleinere particuliere reederijen in Indië en in Singapore. Met uitzondering van de zustermaatschappijen, waaraan niets in rekening wordt gebracht, vraagt de K. P. M. hiervoor alleen betaling van den kostprijs.

PAKETVAART MAATSCHAPPIJ (KONINKLIJKE) Zie ook: NAUTISCH INSTITUUT K. P. M.

COMMISSIE VOOR INLANDSCHE RECHTSPERSONEN. Deze Commissie, ingesteld Mei 1929, ontving opdracht: der Regeering van advies te dienen nopens de vraag, of het mogelijk en wenschelijk is om, in de eerste plaats in verband met de behoeften van Java en Madoera, naast en tot consolidatie van hetgeen op dit gebied reeds bestaat, wettelijke regelingen in het leven te roepen nopens:

a. rechtspersoonlijkheid van inlandsche vereenigingen in het algemeen;

b. inlandsche vennootschappen op aandeelen, in het bijzonder;

c. de rechten en bevoegdheden van zulke inlandsche rechtspersonen ten aanzien van den grond;

alsmede om, voor zoover deze vragen bevestigend worden beantwoord, zoodanige wettelijke regelingen te ontwerpen, waarbij de commissie tevens werd uitgenoodigd, om wanneer de mogelijkheid en wenschelijkheid der sub *a*, *b* en *c* bedoelde regeling door haar zou worden beaamd, zoo spoedig mogelijk, als eerste deel van haar advies, een algemeene regeling der inlandsche vennootschappen op aandeelen voor te stellen.

Tot voorzitter der commissie werd benoemd

Prof. Mr. J. Zeylemaker, tijdelijk hoogleeraar in het Nederlandsch-Indische handelsrecht aan de rechtshoogeschool.

Ten einde inzicht te krijgen omtrent den feitelijken omvang van het inlandsche vereenigingswezen heeft de Commissie inlichtingen en gegevens ingewonnen van eenige bij den algemeenen landsdienst betrokken groepen ambtenaren, en voorts subcommissies gevormd, welke met vertegenwoordigers van 108 inlandsche corporaties en een aantal belangstellenden op Java en Madoera besprekingen hielden.

Door de commissie werden de corporaties, door de inlandsche bevolking in het leven geroepen, in drie groepen verdeeld:

1. vereenigingen met een in hoofdzaak ideëel doel (vereeniging);

2. coöperatieve vereenigingen (coöperatieve vereeniging);

3. vennootschappen van handel en bedrijf, het maken van winst beoogend (maatschappij op aandeelen).

De commissie komt tot de conclusie, dat twee nieuwe mogelijkheden zullen moeten worden geopend. Er zal behooren te zijn een inlandsche vereeniging met rechtspersoonlijkheid, en een inlandsche maatschappij op aandeelen.

In de twistvraag, of, ten aanzien van de vereeniging en tot op zekere hoogte ook ten aanzien van de vennootschappen, het scheppen van nieuwe vormen noodig is, en of niet veeleer in het inheemsche recht beide vormen reeds thans als rechtspersoon moeten worden erkend, heeft de Commissie zich geen partij gesteld, in verband met een onzekere rechtspraak en onvaste criteria.

Volgens het stelsel der Commissie zullen voor corporaties van inheemschen de volgende mogelijkheden bestaan:

1. de inlandsche maatschappij op aandeelen, gekenmerkt door aandeelenkapitaal, geen mogelijkheid van uitbreiding door terugnemen van het aandeel, wel echter overdraagbaarheid, recht om bouwvelden te bezitten (beperkt);

2. de coöperatieve vereeniging, geregeld bij ordonnantie in Ind. Stb. 1927 no. 91, speciaal bestemd voor eigenlijke coöperaties, onder toezicht van den adviseur voor de coöperatie;

3. de inlandsche vereeniging met rechtspersoonlijkheid, georganiseerd als de Europeesche vereeniging, met vrije in- en uittreding van leden, en persoonlijkheid van het lidmaatschap en met verbod om bouwvelden te bezitten;

4. de Europeesche N.V.;

5. de coöperatieve vereeniging met Europeesche rechtspersoonlijkheid, van Ind. Stb. 1915 no. 431;

6. de vereeniging met Europeesche rechtspersoonlijkheid, volgens Ind. Stb. 1870 no. 64;

7. de inlandsche maatschappij op aandeelen, onderworpen aan het Europeesch privaatrecht;

8. de inlandsche vereeniging met rechtspersoonlijkheid, onderworpen aan het Europeesche privaatrecht.

Aan het verslag van de commissie, begin 1931 met machtiging der Regeering gepubliceerd, zijn toegevoegd: een ontwerp ordonnantie op de inlandsche maatschappij op aandeelen, een acte van oprichting van een inlandsche maatschappij op aandeelen, met memorie van toelichting, een Regeeringsverordening tot vaststelling van een model-register voor de inschrijving van de oprichting enz. van inlandsche maatschappijen op aandeelen en van de wijze van bewaring van de acten van oprichting en andere bescheiden, waarvan de bewaring in de ordonnantie op de inlandsche maatschappijen op aandeelen is voorgeschreven, een ontwerp ordonnantie op de inlandsche vereeniging, met memorie van toelichting, een ontwerp ordonnantie op de gerechtelijke vereffening van inlandsche rechtspersonen, met memorie van toelichting en een ontwerp ordonnantie tot aanvulling van het Koninklijk Besluit van 15 September 1916 no. 26, met memorie van toelichting.

BIRNIE (DAVID), geboren 21 October 1862 te Djember, op de door zijn vader, oorspronkelijk Ambtenaar bij het Binnenlandsch Bestuur, gestichte tabaksonderneming „Oud-Djember", overleden te Hunteren, bij Deventer, 20 October 1931. Hij volgde, na de H. B. S. te hebben doorloopen, de opleiding voor zee-officier aan het Instituut voor de Koninklijke Marine te Willemsoord. Na slechts korten tijd als zee-officier te hebben gediend, verliet hij de vloot en begon, op „Oud Djember", zijn werkzame en vruchtbare cultuurloopbaan. Behalve op de tabakscultuur op groote schaal, legde Birnie zich toe op de bergcultures, vnl. van koffie en hevea. Een zeer werkzaam aandeel had hij hiermede aan de ontwikkeling en ontginning van gebieden in Besoeki en Banjoewangi. In de latere jaren van zijn leven legde hij zich toe op de ontwikkeling van het Idjènplateau, de Noordelijke helling van het Idjèngebergte en van de Karang Tambakstreek in Zuid Banjoewangi.

Hij was de leider van de Vereeniging tot bevordering van Landbouw en Nijverheid te Djember; aan zijn initiatief is de oprichting van het Besoekisch Proefstation te danken, jarenlang maakte hij deel uit van den Gewestelijken Raad van Besoeki, was lid van den eersten Volksraad van 1918, daarnaast directeur en commissaris van verschillende cultuur- e.a. lichamen. Geboren planter, sober levend, met ontzaglijke arbeidskracht, droeg hij in groote mate bij tot de economische ontwikkeling van de cultuurgebieden in Oost Java.

TOONEEL. (Vervolg van Dl. IV, blz. 404). Als een zijstroom der Nederlandsche kunst heeft zich in de laatste kwarteeuw een tooneelliteratuur ontwikkeld met een onmiskenbaar Indisch karakter. Indisch van inhoud, omdat de stukken met hun typen en situaties zich — behalve enkele uitzonderingen — nergens anders dan in Indië kunnen afspelen. De levensvatbaarheid van deze Indische tooneelliteratuur blijkt sedert jaren uit de gretigheid, waarmede het publiek in Indië naar die stukken komt kijken.

Die literatuur van eigen bodem heeft bovendien perspectieven geopend, welke te voren niet mogelijk geacht werden. Door haar is namelijk bewezen, dat de Indische Nederlander veel voelt voor het tooneel, voor die kunst aanleg en begaafdheid bezit, en dat hij (of zij) ook op dit terrein gaarne zou willen voortstudeeren om er een bestaan in te vinden, indien de gelegenheid daartoe bestond.

Onvermeld kan blijven het aantal Indisch bedoelde tooneelstukken, dat na slechts enkele opvoeringen, meerendeels reeds na de première, nimmer meer voor het voetlicht werd ge-

bracht, omdat de belangstelling ervoor verdween.

Van die soort stukken heeft „Orang baroe" van A. S. H. Booms zich nog het langst — in Holland — staande gehouden. In Indië werd het te Soerabaja maar éénmaal en dan nog slechts door een dilettantengezelschap vertoond. Nochtans had dit blijspel de verdienste, in dien tijd (omstreeks 1900) „Oost-Indische dames en heeren" op de planken te hebben gebracht, wat sedert „Zijn meisje komt uit" van Mr. Brooshooft niet was geschied.

Over het werk van Jan Fabricius is reeds het voornaamste in het oorspronkelijke artikel dezer encyclopaedie meegedeeld. Nadien schreef hij nog twee Indische stukken: „Nonnie", spel van sleur, voorschot en ethica, in drie bedrijven en „De Meteoor", tooneelspel in drie bedrijven. Zijn biograaf Dr. Karel Loos [1]) zegt van het eerste werk: Het is een zonnig blijspel, waarin de vinger wordt gelegd op een wonde plek in de Indische maatschappij ,n.l. de zorgeloosheid van den Javaan vooral in financieele aangelegenheden, een zorgeloosheid, die op menigen Indo is overgegaan. En van het ander: „Het stuk is feitelijk een herhaling van „Dolle Hans".

Ook van Victor Ido verschenen. na de reeds genoemde drama's „Karina Adinda" (waarvan intusschen een vertaling in het Maleisch het licht zag) en „Parto", nog vele stukken, waarvan hier alleen de volgende om hun specifiek Indisch karakter vermeld worden: „De Laatste Eer", Indisch militair drama, in vier acten, „De Paria van Glodok", Episode uit het Indische pauperleven, in drie bedrijven, „Pastoor Servaas", spel van barmhartigheid uit het Indische leven, in drie bedrijven, „Pangéran Negoro Joedho",een Vorstenlandsch zedenspel, in vier bedrijven, „Katisha", dramolet, in één acte, „Zilveren Feest", dramatische schets uit het Indische leven, „De Dochters van den Resident", een luchtig spel uit het Indische leven van 1850—1860,in vier bedrijven, „Rosada", een Tropendrama, in drie bedrijven, en „Limonade", een Indische klucht, in drie bedrijven. (Zie verder: Victor Ido, Zijn leven en werken, Batavia Visser & Co.). Al deze stukken zijn vele malen opgevoerd.

Marie van Zeggelen schreef: „Een kostbare sprake" en „Buddha-kind". Als tooneelwerk staan beide drama's zwak, maar het exotisch element is daarin, hoewel niet in alle deelen juist, toch aantrekkelijk genoeg verwerkt, om een serie voorstellingen, voornamelijk in den Haag, te rechtvaardigen.

Meer „du théatre" zijn de blijspelen van H. J. Smit, welke eigenlijk voor het dilettanten-tooneel geschreven zijn. Niettemin komt Smit de niet geringe verdienste toe, het Indische plantersleven met zijn wel en wee op het tooneel te hebben gebracht, bepaaldelijk in „De Salonplanter" en in „De Superintendent", herhaaldelijk met bijval opgevoerd.

Ten slotte verdienen vermelding twee komische stukken van M. H. du Croo, getiteld: „Vrijgezellen" en „Champagne", hoewel zij meer onder menschen uit Indië dan in Indië spelen.

„JAVA MOTOR CLUB" (KONINKLIJKE VEREENIGING). In 1906 werd te Soerabaja opgericht de Soerabajasche Motor Club, waarvan de naam in 1908 werd gewijzigd in Java Motor Club. Aan deze Vereeniging werd in 1921 het praedicaat „Koninklijke" verleend.

Het doel der Vereeniging is gericht op de bevordering van het motorisme en toerisme in den meest uitgebreiden zin des woords.

In 1911 sloot zich bij de J. M. C. aan de Semarangsche Autoclub, bij welke gelegenheid de hoofdzetel der Vereeniging van Soerabaja werd overgebracht naar Semarang. In 1912 kwam de samensmelting tot stand met de te Bandoeng bestaande Nederlandsch-Indische Automobiel Club. Breidde dus resp. in 1911 en 1912 het arbeidsveld der Vereeniging zich uit van Oost- tot Midden en WestJava, in 1917 begon de J. M. C. ook buiten Java te werken, n.l. voor een eerste begin op Madoera In 1927 werd besloten het arbeidsveld over geheel Nederl.-Indië uit te breiden en daarmede systematisch daadwerkelijk aan te vangen. Thans werkt de Vereeniging en telt zij leden op Java, Madoera, Sumatra, P. Wéh, Nias, Bangka, Billiton, Bali en Lombok, Soembawa, Celebes en Borneo. Een organisatie van ca. 200 Consuls, verspreid over den geheelen Archipel, werkt mede aan het locale Clubwerk. Behalve haar hoofdkantoor te Semarang heeft de J. M. C. bijkantoren te Batavia, Soerabaja, Padang, Palembang en Makassar.

Tot de voornaamste middelen, waarmede de J. M. C. haar doel tracht te bereiken, behooren:

a. De bebakening der wegen, d.w.z. het opstellen van wegwijzers, waarschuwingsborden en plaatsnaamborden. Eind 1930 bestond de J. M. C. bebakening uit 39011 van deze teekens.

b. Het aanwijzen van Clubhotels, waar leden vrij gebruik van garage genieten, nachtdepots, welke dag en nacht benzine leveren, reparatieateliers, hulptelefoons, van waar men onderweg telefoneeren kan, alle instellingen, welke door Clubschilden langs den weg worden kenbaar gemaakt, evenals zulks het geval is met de Consuls, wier woningen mede van een schild zijn voorzien. In voorbereiding is thans het inrichten en aanduiden van wegtelefoons en sanitaire hulpposten (Eerste Hulp bij Ongelukken).

c. Het verstrekken van een wekelijks verschijnend officieel orgaan ter bespreking van en ter voorlichting omtrent motortechniek, verkeers- en toerisme-belangen.

d. Het aandringen op en eventueel subsidieeren van verbetering van wegen, bruggen en overvaarten, zoomede het wijzen op bepalingen, welke voor het verkeer minder gelukkig zijn en het bepleiten en naar voren brengen van te treffen regelingen.

e. Het verstrekken van gratis rechtskundig- en technisch advies aan leden.

f. Gratis verzekering van leden tegen motorongelukken met doodelijken afloop.

g. De uitgifte van kaarten, afstandstabellen, technische en toeristische handboeken, het verstrekken van reisbeschrijvingen.

h. Het afgeven van internationale rijbewijzen en grensdocumenten als triptieken en carnets de passages en douanes aan leden, die het buitenland per auto bereizen.

i. Het openstellen van de gelegenheid om tot gereduceerde prijzen motorvoertuigen te verzekeren en om artikelen, welke speciaal voor het motortoerisme nuttig en noodig zijn (als auto-

[1]) Jan Fabricius en zijne werken. Een dramaturgische studie. L. J. Janssens & Zonen, Antwerpen 1923.

verbandkistjes) tot gereduceerden prijs aan te schaffen.

j. Het verstrekken van de meest uitgebreide inlichtingen en het behartigen der belangen van leden tegenover derden.

De J. M. C. heeft verschillende publicaties het licht doen zien, zooals autokaarten, ondernemingskaarten, afstandstabellen en handboeken.

Voorts is in voorbereiding een telefoonkaart van geheel Ned.-Indië in boekvorm zoomede een, geleidelijk te verschijnen, serie van 60 boekjes met kaartje en gedetailleerde gegevens betreffende toerisme in de verschillende deelen van Ned.-Indië.

Behalve met de Koninklijke Nederlandsche Automobiel Club te 's-Gravenhage is de J. M. C. nog verbonden met de meeste van dergelijke vereenigingen in het buitenland. Van de meeste dezer vereenigingen is de J. M. C. bovendien al leenvertegenwoordigster voor Nederlandsch-Indië

ASFALT, ASFALTGESTEENTE. Asfalt is een bitumensoort, welke langs natuurlijken zoowel als kunstmatigen weg kan worden gevormd, met een zwarte kleur, wisselende hardheid, bestaande uit weinig vluchtige koolwaterstoffen, vrijwel vrij van oxydische verbindingen, met betrekkelijk weinig bij lage temperatuur kristalliseerende paraffinen, soms wat minerale stof bevattend, terwijl de niet-minerale bestanddeelen smeltbaar zijn en grootendeels oplosbaar in zwavelkoolstof. Langs natuurlijken weg vormt asfalt zich door uitdroging van asfalthoudende olie bij uitvloeiing aan de oppervlakte vanuit in diepere aardlagen gelegen oliereservoirs.

Onder asfaltgesteente wordt verstaan een sedimentair gesteente, dat van nature geïmpregneerd is met asfalt. Langs kunstmatigen weg wordt asfalt verkregen bij het aardolie-distillatieproces in petroleumraffinaderijen (petroleumasfalt).

Beschrijving van de voornaamste natuurasfaltvindplaatsen in Nederlandsch-Indië. Natuurasfalten zijn op verschillende plaatsen in Ned.-Indië in eenigszins belangrijke hoeveelheden bekend geworden. Zoo komen afzettingen van min of meer verontreinigd asfalt voor aan den voet van het Kromonggebergte nabij de dèsa Kedoengboender, district Palimanan der residentie Cheribon (Rapport omtrent het voorkomen van asfalt- en phosphaat-afzettingen aan den voet van het Kromonggebergte in het district Palimanan der Res. Cheribon door den tijd. Ingenieur bij het Mijnwezen F. G. Mannhardt, Jaarb. Mijnw. 1918, Verh. 1ste gedeelte). Het zijn door uitvloeiing van aardolie en aardpek ontstane asfaltlagen, welke een vrij aanzienlijk terrein kunnen bedekken. De voornaamste afzettingen zijn gelegen tusschen Goenoeng Pakemitan en Goenoeng Gedong, bij Goenoeng Gondok Goa Matjan en Tji Songom. Deze asfaltafzettingen zijn door een particuliere onderneming ten behoeve van de gemeente Cheribon geëxploiteerd.

Ook in het gewest Palembang komen nabij Tg. Laoet asfaltterreinen voor, welke onderwerp van een onderzoek hebben uitgemaakt (Verslag over het onderzoek der asfaltterreinen bij Tg. Laoet, Res. Palembang, door Ir. K. G. J. Ziegler, Jaarb. Mijnw. 1920, Verh., Eerste gedeelte). Drie soorten asfalt zijn op deze terreinen aanwezig, nl. asfalt, asfaltiet, en asfaltzandsteen. De asfalt, die ook hier als laagvormige afzettingen optreedt, ontstaat door het uitvloeien van aardolie of asfaltolie uit bronnen uit de diepte. Deze olie verzamelt zich in een terreinkom, waarbij dan dikwijls een meertje ontstaat, waarin de asfaltolie in een meer of minder dikke laag drijft op tegelijk medeuitgevloeid water of later toegevloeid regenwater. Op den bodem van zoo'n meertje treft men dan een laag van plastische asfalt-producten aan, welke vele variaties in hardheid vertoont en soms zoo hard is als steenkool (grahamiet = asfaltiet). De asfalt is sterk verontreinigd, de teerolie sleurt uit de diepte reeds gesteentedeeltjes mede, terwijl de oppervlakteafzettingen nog vermengd worden met organische en anorganische bestanddeelen, ingeslibd of wel aangevoerd door neerslag en wind. Men onderscheidt drie kwaliteiten:

kwaliteit 1: zuivere asfalt met meer dan 40 % asfalt,

kwaliteit 2: asfalt vermengd met plantenresten klei of/en zand; 20—40 % asfalt,

kwaliteit 3: klei met weinig asfalt, gedeeltelijk zandig, minder dan 20 % asfalt.

De navolgende asfaltterreinen werden onderzocht: Balai Boekit, S. Resam, Rimboe Piatoe, A. Angat, A. Tating, Boejoet Sam. Slechts het terrein Balai Boekit aldaar bleek van eenige economische beteekenis te zijn. Het bevat 7.600 ton asfalt van kwaliteit No. 1, en 23570 ton van kwaliteit No. 2.

In het Balai Boekit terrein zijn in den heuvel Bt. Serom eveneens asfaltzandsteenen voorhanden, waarvan een onderzocht monster 12.42 % bitumen bevat, hetgeen ruimschoots voldoende zou zijn voor gebruik als stampasfalt. Door het kwartsgehalte heeft het materiaal vermoedelijk waarde als slijtlaag-materiaal voor wegbedekking Het onderzoek wees uit, dat ongeveer 500.000 ton asfaltzandsteen boven grondwaterpeil aanwezig was.

De grootste afzettingen van asfaltgesteente in Ned.-Indië zijn die van het eiland Boeton, welke in de laatste jaren van Gouvernementswege zijn onderzocht, waarna een particuliere maatschappij krachtens aannemingscontract de exploitatie heeft ter hand genomen. Voor een uitvoerige beschouwing mag verwezen worden naar: „De asfaltgesteenten van het eiland Boeton, hun voorkomen en economische beteekenis" door Ir. A. Chr. D. Bothé, „de Ingenieur", No. 19, 12 Mei 1928, Mijnbouw.

De voornaamste impregnatie is gebonden aan neogene gesteenten; te onderscheiden is: asfaltkalken, asfaltmergels, asfaltzandsteenen en asfaltconglomeraten. Het bitumengehalte dezer gesteenten wisselt sterk en bedraagt voor sommige asfaltkalken 30%—45 %, voor mergels 10 %—30 %, voor de asfaltzandsteenen en -conglomeraten is dit gehalte doorgaans veel geringer en loopt uiteen tusschen 5 % en 15 %.

Het bitumengehalte is primair vermoedelijk slechts aanwezig geweest in de Triasformatie en door migratie in het Neogeen binnengedrongen; wellicht was het ten deele ook primair hierin aanwezig. Onvoldoende afsluiting der oliereservoirs, gedeeltelijk door wegërodeering der dekkende lagen, gedeeltelijk door groote poreuziteit dezer deklagen (kalkmergels), heeft tengevolge gehad, dat de lichtere koolwaterstoffen nogmaals gingen mi-

greeren, daarbij in de basale lagen der neogene kalkmergels lenzen en nesten achterlatend van dikwijls zeer rijke asfaltkalk (Waisioe-, Kaboengka-, Wariti-, Panah-, Ogena-, Loko-terrein). Ook de diepere neogene afdeeling is meermalen geïmpregneerd. Hierin spelen kleimergels, kleisteenen, zandsteenen en conglomeraten een groote rol. De meest kalkige gedeelten dezer kleimergels zijn soms nog goed tot matig geïmpregneerd (Lawele-, Pisoaitana-, Mana-terrein), terwijl ook zandsteenen en conglomeraten op grond van hun groot poriënvolume gezochte impregnatie-media vormden (Tondo-, Manis-, Pisoitana-Kenepi terrein). Zoowel van de asfaltkalken, als van asfaltmergels, -zandsteen en -conglomeraten zijn zeer groote hoeveelheden aanwezig. Echter is lang niet alle materiaal rechtstreeks voor wegenbouw geschikt. Voor alle materiaal is de eisch van homogeniteit één van de voornaamste. Daarnaast zijn bitumengehalte, penetratie, ductiliteit van belang.

Winning der asfaltgesteenten. Door het Ned.-Indische Gouvernement zijn met de daartoe opgerichte Mijnbouw- en Cultuur-Mij Boeton, gevestigd te Amsterdam, aannemings contracten afgesloten voor de winning van asfalt. Deze maatschappij is haar voorbereidende werkzaamheden in het jaar 1926 begonnen. Het voornaamste door haar in exploitatie genomen terrein is door een kabelbaan ter lengte van 14 km. verbonden met het afscheepstation aan de baai van Pasar Wadjo. Medio 1929 is de kabelbaan in bedrijf gesteld en de afvoer van asfalt begonnen. De afzet van het materiaal geschiedt zoowel in Ned.-Indië als daarbuiten.

Petroleumasfalt. Omtrent de wijze van fabricatie van petroleum-asfalt en de grootte der productie in Ned.-Indië zijn door de produceerende maatschappijen geen gegevens bekend gesteld.

Gebruik van asfalt. Asfalt wordt gebruikt voor wegbedekking, voor dak- en vloerbedekking, als isolatie-materiaal, voor bereiding van verfstoffen, bitumineuze cementen, bitumineuze vernissen, etc.

BOETON, MIJNBOUW- EN CULTUUR MIJ. Zie: ASFALT, ASFALTGESTEENTE.

BAUXIET. Onder bauxiet verstaat men een aluminiumerts, dat het product is van lateritische verweering van gesteenten, met een steenachtige, soms poreuze en caverneuze, dan wel kleiachtige of aardachtige habitus, en, naar de chemische samenstelling te oordeelen, voornamelijk bestaande uit waterhoudende aluminiumoxyden, met bijmenging van waterhoudende ijzeroxyden en ondergeschikt kiezelzuur, in colloidalen of ten deele kristallijnen toestand (gibbsiet). (Zie ook LATERIET).

Het gemakkelijkst schijnt de bauxietvorming plaats te vinden bij de lateritiseering van bazalt- en diabaasgesteenten, veel gemakkelijker dan bij die van graniet of gneis. Naast deze stollingsgesteenten vertoonen ook kleisteenen en mergels het verschijnsel van bauxitische lateritiseering.

Bauxiet is in Ned.-Indië op verschillende plaatsen aangetroffen. Reeds Dr. Th. Posewitz beschreef in Petermanns Mitteilungen, Band 33, 1887 blz. 20, onder „das Lateritvorkommen in Bangka", laterieten van vermoedelijk bauxitische samenstelling. Chemische analysen van deze laterieten werden destijds niet uitgevoerd, zoodat het bauxitische karakter niet dadelijk aan het licht trad. Ook in Riouw, met name op de eilanden Bintan en Batam, komt bauxietlateriet voor, waarvan tal van monsters werden geanalyseerd (vide Verslagen en Mededeelingen betreffende Indische delfstoffen en hare toepassingen, No. 18: Het voorkomen van Tinerts in den Riau-Archipel en op de eilanden-groep van Poelau Toedjoe, Anambas- en Natoena-eilanden). Later zijn hiernaar door een particuliere maatschappij nog uitgebreide onderzoekingen verricht. Daarbij schijnen wel belangrijke hoeveelheden te zijn aangetroffen; tot eene ontginning is het echter nog niet gekomen. Bauxiet is de eenige grondstof voor de bereiding van aluminium.

STIKVALLEI. (Zie DOODENDAL of -VALLEI). Tot de stikgassen in vulkaanstreken wordt, behalve koolzuur, ook zwavelwaterstofgas gerekend. Men vindt deze gassen in gevaarlijke hoeveelheden meestal slechts in smalle valleien en kommen in de kraters van den Papandajan, Tangkoeban Prahoe, Telaga-Bodas, en andere.

De Geologische Dienst (Afd. Vulkaanbewaking) laat hier zooveel mogelijk waarschuwingsborden plaatsen. Dit kan echter geen afdoende beveiliging voor toeristen zijn, aangezien de uitstroomingsopeningen der gassen zich nogal eens verplaatsen.

ANTHROPOLOGIE VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL. (Vervolg van dl. V, blz. 20 of afl. 5 blz. 135). Sedert 1920 zijn een aantal belangrijke anthropologische studies betreffende den Indischen Archipel verschenen, welke in 4 groepen onderverdeeld kunnen worden:

I. de onderzoekingen aan den levenden lijve;

II. die van den schedel en de overige skeletdeelen;

III. onderzoekingen der inwendige organen en van het bloed;

IV. die betreffende den praehistorischen mensch in den Indischen Archipel.

I. Onderzoekingen aan den levenden lijve. Terwijl in het oorspronkelijke artikel in deze Encyclopaedie nog moest worden erkend, dat wij omtrent de ras-samenstelling en de lichamelijke gesteldheid der bevolking van Java, in vergelijk met die der bevolking van verscheidene andere gebieden in den Indischen Archipel, nog maar heel weinig wisten, kan thans worden vermeld, dat onze kennis dienaangaande in de laatste jaren belangrijk is vermeerderd. Dit danken wij vooral aan het onderzoek van Dr. D. J. H. Nijèssen, wiens „Races of Java" in het jaar 1929 en zijn „Somatical investigation of the Javanese" in 1930 verschenen. Op grooten schaal heeft Nijèssen bij de bevolking van Java een anthropologisch onderzoek ingesteld. In eerstgenoemde studie behandelt hij tevens de vraag, vanwaar de verschillende bevolkingselementen, welke op Java kunnen herkend worden, gekomen zijn. Het blijkt, dat hij aan het geographisch milieu een grooten invloed toekent op de samenstelling der bevolking. In tabellen vindt men de resultaten van het onderzoek opgegeven. Nijèssen meent op Java drie verschillende ras-elementen te kunnen onderscheiden, welke hij noemt het Malelia-, het Kentja-ras, terwijl een derde ras-element Negroiede kenmerken bezit. Schrijvers' „Somatical Investigation of the Javanese" kan als een aanvulling van zijn „The Races of Java" worden beschouwd. Opmerkelijk is zeer zeker de door Nijèssen opgemerkte overeenkomst in lichaamsbouw tusschen de Soendaneezen van Java en de eer-

tijds door Kleiweg de Zwaan onderzochte Minangkabau-Maleiers van Sumatra. Op grond daarvan meent Nijèssen, dat Soenda waarschijnlijk in hoofdzaak bevolkt is geworden door uit Sumatra geïmmigreerde bevolkings-elementen.

Het belangrijk vraagstuk der raskruising op Java werd bestudeerd door Dr. P. K. Roest (Geneeskundig Tijdschrift voor Ned.-Indië, deel 70, 1930). Deze heeft bij 40 gezinnen, gevormd door Europeesche militairen en inheemsche vrouwen in de garnizoenen van Bandoeng en Tjimahi nagegaan, hoe de kinderen dezer gezinnen in hun lichaamseigenschappen zich verhouden tegenover hun ouders. In verband met en in aansluiting aan Roest's onderzoek moet herinnerd worden aan de interessante studie van Ernst Rodenwaldt „Die Mestizen auf Kisar (Mededeelingen van den Dienst der Volksgezondheid in Nederlandsch-Indië, 1927), welke het resultaat geeft van het anthropologisch onderzoek, ingesteld bij de afstammelingen van soldaten der O.I. Compagnie en inlandsche vrouwen op Kisar, waarbij in het bijzonder de erfelijkheid der lichaamskenmerken bij deze raskruising werd nagegaan. Tevens werd de vraag onder de oogen gezien, of de raskruising schadelijke gevolgen heeft opgeleverd op het kruisingsprodukt.

Het constitutie-vraagstuk bij de Javanen vinden wij behandeld in Travaglino's studie, verschenen in het „Zeitschrift für Neurologie", Band 110, 1927, alsook door H. J. N. van Lienden, in zijn artikel „Onderzoek naar de constitutietypen volgens Kretschmer bij gezonde en zieke Javanen" (Geneeskundig Tijdschrift voor Ned.-Indië, dl. 69, 1929).

Voor het erfelijkheidsvraagstuk is zeker ook van belang K. Saller's studie: „Erblicher Rutilismus in der Malayischen Inselwelt", verschenen in het „Zeitschrift für induktive Abstammungs- und Vererbungslehre", Band XLV, 1927. Het zoo actueel en gewichtig vraagstuk der beteekenis van de raskruising der Europeanen en Inlanders in den Indischen Archipel is door Prof. Rodenwaldt ook behandeld in zijn studie „Die Indo-Europäer Niederländisch-Ostindiens" (Archiv für Rassen- und Gesellschafts-Biologie, Band 24, 1930), waarin niet alleen de kenmerkende lichaamseigenschappen van het kruisingsproduct werden vermeld, maar tevens naar de geestelijke eigenschappen van den Indo-Europeaan een onderzoek werd ingesteld.

Wat betreft de kleine Soenda-eilanden verdient allereerst nog vermelding de publicatie van Dr. H. J. T. Bijlmer „Outlines of the Anthropology of the Timor Archipelago" (Weltevreden 1929), waarin de resultaten vermeld worden van het anthropologisch onderzoek, ingesteld op verschillende plaatsen van Flores, Adonare, Soemba en Timor. Dit onderzoek is zeker een welkome aanvulling van Ten Kate's anthropologische studies in dit gebied. Het blijkt, dat men ook op deze eilanden weer te doen heeft met een zeer gemengde bevolking. Op Timor en Flores constateerde Bijlmer vooral een sterke bijmenging van kroesharige elementen, terwijl Mongoolsche trekken daar eveneens onmiskenbaar zijn. In Timor en Oost-Flores overweegt het Melanesische element; in West-Flores is zulks in mindere mate het geval, terwijl op Soemba Melanesische invloed slechts van geringe beteekenis schijnt. Onder de Melanesiërs van den Timor-Archipel onderscheidt Bijlmer twee typen, n.l. een brachycephaal en een dolichocephaal type. Hij is van oordeel, dat in den Timor-Archipel het Negroïede element het Proto-Maleische ontmoette, terwijl bovendien bijmenging met het Deutero-Maleische bevolkingssubstraat plaats had. De anthropoloog K. Saller, reeds genoemd, geeft in dit boek een beschrijving van de door Bijlmer verzamelde haarmonsters van inlanders.

Op het derde en vierde Circum-Pacifisch congres, gehouden resp. te Tokyo en te Bandoeng, deed Bijlmer eenige mededeelingen omtrent de Anthropologie van den Indischen Archipel. In de „Proceedings of the Third Pan-Pacific Science Congress, Tokyo 1926" verschenen zijn voordrachten over „The Papuan Race" en „The Pygmy Question, more especially in relation to New Guinea and its Environs", in die van „The Fourth Pacific Science Congress" (Batavia-Bandoeng 1930) zijn voordracht „Frizzly haired Peoples in the Pacific, especially those of the Netherlands East Indies" en zijn studie „Results of anthropological Researches in different Indonesian tribes, represented in the Dutch Indian Army".

In aansluiting aan Bijlmer's publicatie over de bevolking van den Timor-Archipel kan nog de aandacht gevestigd worden op de studie van Gerhard Heberer en Wolfgang Lehmann „Beitrag zur Kenntnis der Rassenverhältnisse auf den kleinen Sunda-inseln" (verschenen in „Bernhard Rensch: Eine biologische Reise nach den kleinen Sunda-Inseln"). Deze onderzoekers bestudeerden de bevolking van Lombok en Soembawa; zij vonden in de kuststreken dezer eilanden een zeer gemengde bevolking. Daarentegen bleek in de bergstreken van het binnenland de kruising eene veel geringere. Zij constateerden aldaar een Wedda- en een Negroïed bevolkingstype, alsook een element, dat door hen tot de Proto-Maleiers wordt gerekend. Echter ook een Deutero-Maleisch type werd op Soembawa opgemerkt.

Voor Portugeesch Timor kan nog gewezen worden op een publicatie van J. A. Pires de Lima en Constancio Mascarenhas (Arguivo de Anatomia e Antropologia, vol. IX, 1925).

Ook betreffende de bewoners van verschillende gebieden in Nieuw Guiné zijn nog enkele nieuwe publicaties verschenen. In zijn studie „Anthropologische und Ethnologische Ergebnisse der Central Neu-Guinea Expedition, 1921—1922" (Nova Guinea, vol. XII, 1924) komt P. Wirz tot de conclusie, dat het geheele bergland van Nieuw Guiné vermoedelijk door één en dezelfde groote stam wordt bewoond, zich zelfs aansluitend aan die van het gebergteland der Eilanden-rivier, alsook aan de bevolking in het gebied der zijrivieren van den Digoel. Wirz meent, dat al deze stammen behooren tot een der oudste volksgroepen in Nieuw Guiné en niet veel jonger zijn dan de dwerg-stammen van dit eiland. Deze bergstammen zouden in menig opzicht meer overeenkomst vertoonen met de Zuidelijk levende volken, zelfs met de Australiërs, dan met de meer Noordelijke stammen van Nieuw Guiné. Alhoewel verschillen in lichaamsgesteldheid niet te miskennen zijn, bleken de inboorlingen van het Dika- en Panara-dal lichamelijk in menig opzicht te gelijken op de aan de Zuidzijde van het gebergte levende Pesechems en Morups.

In zijn iets later verschenen studie „Zur Anthropologie der Biaker, Nuforesen und der Bewohner des Hinterlandes der Doreh-bai (Archiv für Anthropologie, XX, 1925) vergelijkt Wirz gen. stammen met verschillende andere van Nieuw Guiné. Van deze drie, door Wirz onderzochte groepen, bleken de Biakers het langst te zijn, de Arfakkers van het achterland der Doréh-baai het kortst en met een gemiddelde lichaamslengte van 150,1 c.M. na-aansluitend aan die der dwerg-Papoea's. De Arfakkers onderscheiden zich bovendien door andere lichaamseigenschappen van de bewoners in het aangrenzende kustgebied en op de naburige eilanden. Wirz meent, dat men bij de Arfakkers te doen heeft met een betrekkelijk zuiver gebleven ras-element van kleine gestalte, hetwelk echter toch in menig opzicht verschilt van de pygmeeën-stammen. De Biakers en in nog meerdere mate de Noeforeezen stellen daarentegen een meng-ras voor, dat uit zeer verschillende bevolkingselementen is opgebouwd. De Noeforeezen zouden in menig opzicht een tusschenplaats innemen tusschen de Biakkers en de Arfakkers.

Wat Celebes betreft, kan vermeld worden, dat J. P. Kleiweg de Zwaan een bewerking gaf der resultaten van meting door Prof. W. E. L. Weck der Loinangs in het schiereiland Boengkoe. Deze Loinang-groep acht Kleiweg de Zwaan in hoofdzaak opgebouwd uit drie bevolkingselementen, te weten het Wedda-, Proto- en Deutero-Maleisch element, waarbij dan echter het Wedda-element een grooteren invloed schijnt gehad te hebben op de samenstelling der bevolking dan bij de meeste andere stammen van Celebes het geval is. (J. P. Kleiweg de Zwaan: Bijdrage tot de Anthropologie van Celebes. Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, 1929).

Betreffende de anthropologie van Borneo zij erop gewezen, dat Prof. O. Schlaginhaufen en Dr. Friedrich Weber vingerafdrukken genomen hebben van Dajaks uit Oost-Borneo, alsook van Kust-Maleiers van verschillende eilanden en van een aantal Chineezen. Deze vingerafdrukken zijn bestudeerd geworden door Gertrud Grützner (Über Fingerabdrücke aus dem Malayischen Archipel. Verh. der Schweizerischen Naturforschenden Gesellschaft, Teil II, Bazel 1927). Zij vond, dat in de percentages: spiralen, lissen en bogen deze drie groepen duidelijke verschillen vertoonen met de Europeanen. Ten opzichte der procentische verdeeling dezer drie typen van vingerafdrukken werden over de verschillende vingers opmerkelijke regelmatigheden vastgesteld.

Haarmonsters van Senoi en Semang in het schiereiland Malaka werden nog bestudeerd door K. Saller (Zeitschr. für Morphologie und Anthropologie, XXVII, Heft 1). Nagegaan werden: de pigmentverdeeling in het haar, de vorm der haardoorsnede en de haardikte. Er werden te dien opzichte duidelijke verschillen bij genoemde bevolkingsgroepen geconstateerd. Omtrent de lichaamsafmetingen der Semangs en van de Orang Sakai van het Maleische Schiereiland verscheen nog een studie van Schebesta en Lebzelter in het tijdschrift „Anthropologie" (VI, Prag, 1928).

Het Negrito-probleem in den Indischen Archipel werd behandeld door von Eickstedt (Die Negritos und das Negritoproblem, Anthrop. Anzeiger, jahrg. IV, 1927). Deze ziet in de Negrito's de laatste resten van een oude, Zuid-Aziatische ras-laag. De vraag wordt gesteld, welke stammen in den Indischen Archipel tot de Negrito's kunnen gerekend worden en of de donkergekleurde groepen in Nieuw Guiné en op de naburige Melanesische eilanden daartoe behooren. Von Eickstedt heeft ook vergeleken het skelet van een Negrito met dat van een Pesechem uit Nieuw Guiné. In bepaalde opzichten werden bij deze beide skeletten zoo groote verschillen gevonden, dat von Eichstedt geen rasverwantschap tusschen beide volksgroepen durft aannemen.

Een samenvattend overzicht betreffende de anthropologische verhoudingen in den Indischen Archipel gaf Kleiweg de Zwaan in zijn boekje „De Rassen van den Indischen Archipel" (1925). Tevens verscheen van hem nog een artikel over de dwergstammen van dit gebied, in „De Indische Gids", LI, No. 1, 1929. Een samenvattende beschouwing gaf hij ook in zijn publicatie „The Anthropology of the Indian Archipelago and its Problems" (uitgave der Kon. Akademie van Wetenschappen; Science in the Netherlands East-Indies, 1929).

II. Onderzoekingen van den Schedel en van het overig Skelet.

In het laatste tiental jaren verschenen nog verschillende studies over den bouw en de afmetingen van den schedel van verschillende volken in den Indischen Archipel. Zoo heeft Sitsen nagegaan bij een aantal Javanen-schedels de grootte en den vorm van den sinus frontalis (Anthrop. Anzeiger, Jahrg. VII, Heft 3/4, 1931) en een vergelijking ingesteld bij andere schedelgroepen. Hij vond, dat een rasverschil in grootte van den sinus wel voorhanden is, maar dat dit verborgen wordt door de groote variabiliteit. Volgens Sitsen kan men aannemen, dat er een relatie bestaat tusschen de grootte van den sinus frontalis en de grootste schedellengte, alsook met den schedelomvang.

Door Kleiweg de Zwaan werd een aantal schedels van Schouten-eiland bestudeerd (Volkenkundige Opstellen, II, 1928), welke schedels vergeleken werden in het bijzonder met de reeds vroeger door hem onderzochte Tenimbar-schedels en met crania van Z.W. Nieuw Guiné. Geconstateerd werd, dat de Schoutenschedels in verscheidene hunner afmetingen en eigenschappen een plaats innemen tusschen de Tenimbar- en de Papoea-schedels, echter toch meer gemeen hebben met de laatstgenoemde dan met die van Tenimbar.

Van de hand van Dr. Margarete Kapp-Schwoerer verscheen een publicatie over een schedelserie van 82 schedels van Ceram (Berichten der Naturforschenden Gesellschaft zu Freiburg i./Br., Band XXVI, 2, 1926). Zij kon bij deze schedels een Deutero-Maleisch type onderscheiden van een ander schedeltype, dat zeer klein bleek te zijn, en misschien toebehoort aan een dwergachtig bevolkingssubstraat. Verder werd bij deze schedels ook een type opgemerkt, dat misschien tot de Proto-Maleische bevolkingslaag van den Indischen Archipel kan gerekend worden.

De craniologie van Nieuw Guiné werd nog met drie andere publicaties verrijkt, n.l. eene van Emilie Bondy-Horowitz, Lucia Anny Graf en P. Wirz. Eerstgenoemde bewerkte de schedels,

indertijd door Prof. Rudolf Pöch in het Noord-Oostelijk en aan de Zuidkust gelegen deel van Nieuw Guiné en op enkele, in de buurt daarvan gelegen eilanden verzameld. Zij meent bij dit schedelmateriaal in hoofdzaak 4 typen te kunnen onderscheiden, welke typen eveneens werden herkend bij de indertijd door Pöch in Nieuw Guiné gemeten individuen. Schrijfster behandelt verder de vraag, vanwaar deze verschillende menschtypen zijn gekomen en waar zij het meest en het zuiverst worden aangetroffen.

Lucia Graf bewerkte voor haar proefschrift (1931) een aantal schedels uit het Westelijkst deel van Hollandsch Nieuw-Guiné, uit de omgeving van de MacCluer-Golf en van het Oninschiereiland. Zij komt tot de conclusie, dat de schedels van Onin een tamelijk oorspronkelijk type voorstellen, hetwelk wel is waar in enkele eigenschappen door invloed van meer Noordelijk of meer Zuidelijk wonende stammen ietwat gewijzigd werd, maar in zijn grondvormen toch dominant is gebleven. In de Onin-Papoea's ziet zij een betrekkelijk primitief gebleven volksgroep van den Austro-Melanesischen stam; zij zouden nog primitiever in hun lichaamskenmerken zijn dan hun buren in het Noordelijk en het Zuidelijk deel van Nieuw Guiné. Maleische invloed kon in Onin slechts in geringe mate worden geconstateerd.

In „Nova Guinea" (vol. XVI, 1926) verscheen Wirz's geschrift „Untersuchungen an Schädeln und Skeletteilen aus dem Gebiet der Humboldtbai und dem südlichen Küstengebiet von Holländisch Neu-Guinea". Hierin worden niet alleen een aantal schedels uitvoerig beschreven, maar tevens de overige skeletdeelen. Nagegaan werd door welke lichamelijke eigenschappen de Papoea's van de Humboldt-baai zich onderscheiden van die uit het Zuidelijk kustgebied van Hollandsch Nieuw Guiné. De Papoea's van het Noordelijk gebied zouden zich meer aansluiten bij de Malayo-Polynesiërs, die van het Zuidelijk deel meer bij de Australiërs. Dr. Fritz Kiffner gaf een beschrijving van twee skeletten van Orang Sakei in Sumatra (Zeitschr. für Morphologie und Anthropologie, XXVII, Heft 2). Zoowel de schedel als de overige skeletdeelen worden hierin beschreven. Schebesta en Lebzelter bestudeerden den schedel en het overige skelet van drie Semangs van het Maleische Schiereiland. J. A. Pirez de Lima en C. Mascarenhas onderzochten een viertal schedels van Timor, welke in menig opzicht van elkaar bleken te verschillen.

Voor detailstudies aan den schedel zij nog vermeld, dat R. Schwarz bestudeerde de kaak en het gebit van Melanesiërs, K. O. Henckel het gehemelte van Papoea's en Melanesiërs, Fr. Keiter, J. E. Gullberg, A. W. Burkitt en Kleiweg de Zwaan de onderkaken van Papoea's, H. B. Goetsch het traanbeen van Papoea-crania, W. A. Mijsberg de obliteratie der naden van den gezichtsschedel en het gebit der Javanen, Manãgas de schedelcapaciteit van Filipino's.

Echter in de laatste jaren begonnen meer en meer ook de overige beenderen van het menschelijk skelet de aandacht der onderzoekers te trekken. Zoo bestudeerde Sitsen het bekken van het Maleische ras (1926). Hij wees op de verschillen in vorm en afmetingen van het Maleische en het Europeesche bekken, verschillen, welke hij in hoofdzaak aan uitwendige factoren meent te moeten toeschrijven en die ten deele althans afhankelijk zouden zijn van de houding bij het loopen en tijdens de rust. Over de afmetingen van het bekken der Javaansche vrouw was een paar jaar tevoren reeds een publicatie verschenen van Dr. N. C. Keukenschrijver.

Aan Sitsen danken wij eveneens een studie over het schouderblad bij het Maleische ras (1930). Het bleek hem, dat er in menig opzicht een duidelijk verschil bestaat tusschen het schouderblad van den Inlander en dat van den Europeaan. Zoowel in lengte als in breedte werd het schouderblad van den Maleier kleiner bevonden dan het Europeesche. Het smallere schouderblad van den Javaan moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan geringere spierkracht, welke ook enkele andere verschillen tengevolge zou hebben. Over het Negrito-schouderblad verscheen een studie van den Franschen anatoom-anthropoloog H. R. Vallois (1927).

Aan R. Boenjamin danken wij een interessante publicatie over den vorm van het borstbeen der Javanen (1930). Deze vond, dat, wat betreft den lengte- breedte-index van het corpus sterni het Javaansche borstbeen meer overeenkomt met het primatoiede dan met het hominiede type. Wat de morphologische eigenschappen betreft, vertoonen de Javaansche sterna deels hominiede, deels primatoiede kenmerken. In hun morphologischen bouw zou men het Javaansche borstbeen tot den overgangsvorm kunnen rekenen. De absolute maten van het Javaansche borstbeen zijn in het algemeen kleiner dan bij het Europeesche. Behalve met Europeesche sterna heeft Boenjamin het Javaansche borstbeen nog vergeleken met het Australische en Negroiede. Het bleek, dat slechts aan het corpus sterni en dan nog slechts in zijn lengte- breedte-index een rasverschil kon worden vastgesteld. Deze geringe verschillen meent onderzoeker waarschijnlijk te kunnen toeschrijven aan het feit, dat het sternum een beenstuk is, hetwelk in den ontwikkelingsgang nog zoo weinig gedifferentieerd is, dat op dit beenstuk alleen geen duidelijke rasverschillen, noch sexueele verschillen kunnen gegrond worden.

Aan het Javaansche sleutelbeen wijdde Kleiweg de Zwaan een onderzoek (1931). Mijsberg bestudeerde de halswervels der Javanen (1928). Door Sitsen werd nog nagegaan het gewicht van verschillende skeletdeelen der Javanen (1931).

III. Onderzoekingen der inwendige organen en van het bloed. Sitsen heeft de orgaangewichten bij Javanen bepaald en deze vergeleken met die van Europeanen (1930). Vooral is natuurlijk van belang het relatief orgaangewicht, d.w.z. de verhouding van orgaan- tot lichaamsgewicht. Hij vond het relatief gewicht van pancreas, lever en hersenen der Javanen grooter dan bij de Duitschers, daarentegen geen verschil in gewicht van hart, nieren en bijnieren, terwijl het gewicht der testes bij de Javanen veel kleiner werd bevonden dan bij de Europeanen.

Van L. D. Eerland verscheen een studie over de ligging van den uterus bij de Javaansche vrouw (1930). Door H. Müller werd het vaatsysteem en de schildklier van het Maleische ras onderzocht (1922); van denzelfden onderzoeker verscheen nog een studie over de constitutie-ken-

merken bij het Maleische ras, vergeleken met die der Chineezen (1922).

Opgemerkt dient vooral ook te worden, dat in de laatste jaren ook in den Indischen Archipel de bloedgroepen-verdeeling bij de inlandsche bevolking in verschillende gebieden werd onderzocht. De eerste onderzoekingen dienaangaand danken wij aan Korthof, W. J. Bais en A. W. Verhoef. Later werden onderzoekingen daaromtrent ingesteld door Dr. W. M. van der Made, A. Einthoven-Schuil, Dr. H. J. T. Bijlmer, W. Lehmann, de Haas en D. J. Buining. De onderzoekingen van Bais en Verhoef verschenen in de jaren 1924—1927; het onderzoek werd ingesteld bij Sumatranen (in hoofdzaak Bataks), Javanen en Chineezen. Op grond van hun onderzoek meenen gen. onderzoekers de gevolgtrekking te kunnen maken, dat van Vóór-Indië uit, gerekend naar het Oosten (China) en naar het Zuid-Oosten (den Oost-Indischen Archipel) de biochemische rasindex stijgt, naarmate men verder van Vóór-Indië afkomt. De percentages der vier bloedgroepen bij genoemde volken in Indië worden door Bais en Verhoef opgegeven.

De Haas heeft bij 1000 Karo-Bataks de bloedgroepenverdeeling onderzocht. Zijn uitkomsten waren vrijwel gelijk aan die, welke Bais en Verhoef bij Sumatranen verkregen. Alleen bleek de A-groep iets lager dan bij het onderzoek van Bais en Verhoef.

Een zeer uitvoerig onderzoek op Java werd ingesteld door Dr. van der Made (Constante en Inconstante Eigenschappen der Bloedgroepen. De verdeeling der bloedgroepen in West-Java. 1930). Dit strekte zich uit over niet minder dan 10000 Soendaneezen. Merkwaardig is vooral, dat in de afgelegen streken, die het dichtst bij de kust liggen, de hoogste index werd gevonden. Voor dit feit acht Schrijfster drie verklaringen mogelijk, n.l. 1 er is meer over van de bevolking van West-Java, die er vóór de Soendaneezen woonde en meer frequent de bloedgroep A vertoonde; 2 door inteelt aldaar zou het percentage B verminderd kunnen zijn; 3 door relatief sterkere vermenging met Europeanen is meer A opgetreden.

Lehmann bestudeerde de bloedgroepen-verdeeling bij Boegineezen en Makassaren, Bijlmer bij Amboneezen en West-Cerammers. Hij vond bij de Amboneesche schoolkinderen geen verschil van beteekenis in bloedgroepen-verdeeling bij jongens en meisjes. Ook de leeftijd der kinderen bleek geen invloed te hebben. Opmerkelijk is het zeer hoog percentage der bloedgroep O. Te Honitetoe in West-Ceram werden door Bijlmer twee Alfoeren-stammen onderzocht, n.l. de Aloene en de Wemele, bij welke zeer aanzienlijke verschillen in de bloedgroepen-percentages werden vastgesteld. Ook in Halmaheira en bij Papoea-stammen werd door Bijlmer een onderzoek ingesteld naar de bloedgroepenverdeeling (1932). A. Einthoven-Schuil stelde een onderzoek dienaangaande in bij Minangkabau-Maleiers van Midden-Sumatra (1930). De verkregen resultaten verschilden niet veel van die van Mej. van der Made bij de Soendaneezen. Meer verschilden deze resultaten van die van Bais en Verhoef bij Sumatranen, waarbij men echter rekening heeft te houden met het feit, dat de aantallen onderzochte lieden van laatstgenoemde onderzoekers, evenals die van Einthoven-Schuil, nog betrekkelijk gering waren.

Wat de overige bloed-onderzoekingen betreft, zij nog vermeld, dat W. Radsma en Goelam nagingen het reststikstofgehalte van het bloed bij Inlanders en Europeanen (1924). Goelam bepaalde bovendien het ureumgehalte van het bloed bij Europeanen en Inlanders in de tropen (1924). Van Radsma verscheen nog een studie over de chemische samenstelling van het bloed in de tropen (1925) en over het suikergehalte van het bloed bij Inlanders en Europeanen aldaar (1925). Lichtenstein bestudeerde het witte bloedbeeld in de tropen, vergeleken met dat in Europa (1925). Door Radsma werd ook nagegaan het cholesterinegehalte van het bloed in de tropen (1929).

IV. Onderzoekingen betreffende den praehistorischen mensch in den Indischen Archipel. Door Mijsberg werden de menschelijke skeletoverblijfselen onderzocht, gevonden in de abris-sous-roche van Goewa-Lawa te Sampoeng en van de praehistorische vindplaatsen van Bodjonegoro (1932). Deze skeletdeelen schijnen te dateeren uit het neolithicum. Mijsberg vond, dat in drie indices de door hem onderzochte schedel verschilt van dien der Javanen. Deze zoo afwijkende indices werden ook vastgesteld bij Australische, Weddaen Papoea-schedels. Het schijnt dus, dat deze vóórhistorische schedel verwant is aan de Wedda-Dravidische- Australoiede-Papoea-groep. De onderzochte kiezen verschilden eveneens en wel door hun grootte van die der Javanen en komen meer overeen met de kiezen van Papoea's, Melanesiërs en Australiërs.

In zijn academisch proefschrift „The Age of Pithecanthropus" (1931) komt L. J. C. van Es tot de overtuiging, op grond vooral van de fossiele dieren der lagen, dat de Trinil-laag, waarin de pithecanthropus werd gevonden, dateert uit het pleistoceen.

Tenslotte zij nog vermeld, dat Kleiweg de Zwaan een samenvattend overzicht gaf van onze kennis betreffende den praehistorischen mensch in den Indischen Archipel in zijn artikel „Wat weten wij van den vóórhistorischen mensch in den Indischen Archipel en op het naburig Aziatisch Continent?" (Tijdschrift van het Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap, 1928). In dit artikel werden niet alleen de lichamelijke overblijfselen, maar ook de cultuuroverblijfselen van den vóórhistorischen mensch in den Indischen Archipel en in het naburig Aziatisch vasteland gememoreerd.

Deze opgave der publicaties en onderzoekingen in den Indischen Archipel van het laatste tiental jaren moge doen uitkomen, dat ook voor de anthropologische kennis der inlandsche bevolking van den Indischen Archipel de belangstelling sterk toegenomen is. Met recht kan verklaard worden, dat op dit studiegebied nog nimmer zoo intensief gewerkt is, en door zoovele onderzoekers, als in het laatste decenium.

J. P. K. de Z.

KALFF (SAMUEL), geboren te Zwolle, 31 December 1851, overleden te Soestdijk, 1 Januari 1932. Na de Nutsschool in zijn geboorteplaats afgeloopen te hebben, bezocht Kalff de Latijnsche school. Daar echter in het groote gezin (er waren 12 kinderen) geen kans bestond op een universitaire opleiding, ging hij, na twee klassen te heb-

ben doorloopen, over naar het Instituut Pritzlewitz van der Horst te Apeldoorn. Hier gaf hij als zestienjarige reeds bewijs van zijn schrijverstalent door de samenstelling van een boekje: „Herinneringen van een Kostschool", waarvoor hij ook al een uitgever vond. Op 17-jarigen leeftijd nam hij dienst bij het Instructie-bataillon te Kampen, en vertrok in 1870 als korporaal naar Indië. Het militaire leven beviel hem evenwel buitengewoon slecht, en het was een heele opluchting, toen een oom hem na eenigen tijd in staat stelde, de nog resteerende dienstjaren af te koopen. Hij trad nu in functie bij de cargadoorsfirma Daendels en Co., die kantoren had te Semarang en Soerabaja. Zijn eigenlijke roeping vond hij eerst, toen hij na eenige jaren overging tot de journalistiek, waarvan hij een der beste vertegenwoordigers werd, en waarbij hij het tot Hoofdredacteur van het Soerabajaasch Handelsblad bracht. Hij toonde een bizondere voorliefde voor schetsen en vertellingen uit onze geschiedenis, en wel speciaal uit de histoire intime van Indië. Jaren lang vonden zijn daarop betrekking hebbende artikelen in het Soerab. Handelsblad en de Java-Bode, verschenen onder eigen naam of onder het pseudoniem Papageno, groote belangstelling.

Kalff heeft in zijn journalistieke jaren veel gereisd, ook buiten Indië; hij bezocht Japan en Korea, en, als vertegenwoordiger van eenige Indische bladen, ook de wereldtentoonstelling te Chicago. In 1894 keerde hij naar Nederland terug, en bleef sedert medewerker aan tal van couranten en tijdschriften. Ook was hij secretaris van de Multatuli-commissie te Amsterdam. Van zijn werken noemen wij nog: Herinneringen en Schetsen, 1892; Uit Oud- en Nieuw Oost-Indië, 1894; Hollandsche boeren op Java, 1894; Japansche Schetsen, 1895; Onder een worstelend Volk, 1899; Voorbij de Linie, 1901; Oost-Indisch Landjuweel, 1902; Karakters uit den Pruikentijd, 1902; Van 't oude Batavia, 1903; Multatuli-opstellen, 1904; Korea, 1904; Oud-Hollandsche Karakters, 1905; Een doode taal in Indië, 1915; De „loffelycke Compagnie", 1916; Indische scholen onder de O. I. Compagnie, 1919; De slavernij in Oost-Indië, 1920.

SPAT (CLAAS), geb. te Kampen 20 Oct. 1865, overl. te 's-Hage 30 Juni 1931, werd in 1885 als 2e Luit. der Inf. bij het N. I. L. aangesteld, werd door ziekte genoodzaakt drie jaar later te repatrieeren, en, na bij het Ned. leger overgeplaatst te zijn, in 1890 benoemd tot officier-leeraar bij den Hoofdcursus te Kampen, welke betrekking hij in 1897 verwisselde met die van off.-leeraar bij de Kon. Milit. Acad. te Breda, om na eervol ontslag uit den militairen dienst tot burger-leeraar, in de Maleische taal en de land- en volkenkunde van N. I., aan die inrichting benoemd te worden. In 1913 werd hij tevens aan de Handels-Hoogeschool te Rotterdam benoemd, in 1918 gewerd hem de persoonlijke titel van hoogleeraar, in 1921 de onderscheiding van benoeming tot Ridder van den Nederl. Leeuw, in 1921 trad hij als leeraar af wegens pensionneering, en aanvaardde, in dezelfde maand, het ambt van leeraar in het Mohammedaansche Recht aan de Hoogere Krijgsschool. In 1925 werd hij aan de Utrechtsche universiteit verbonden als bijzonder Hoogleeraar in het Maleisch, tevens tijdelijk belast met de colleges over den Islam.

In al deze bedieningen heeft Spat rusteloos gearbeid, eene groote reeks geschriften, zoowel boeken als tijdschriftartikelen, deed hij verschijnen. In 1900 verscheen zijne spraakkunst der Mal. taal, een jaar later de Lees- en Vertaaloefeningen; beide zijn herhaaldelijk herdrukt. Aan de spraakkunst, waarin rekening werd gehouden met vernieuwde ideeën over enkele syntactische functies, ligt jarenlange studie ten grondslag; die studie zette hij steeds voort, getuige de vorm en uitbreiding van den 5en druk, die in 1931 het licht zag. In afzonderlijke leerboeken is veel stof, ook uit de nieuwste litteratuur, bijeengebracht. Als belangrijke, uiterst conscientieuse, lexicografische arbeid kan zijne bewerking van den derden druk van H. C. Klinkert's Ned. Mal. wdbk. met eere genoemd worden. Kleinere artikelen en boekbeoordeelingen verschenen in groot aantal, voornamelijk in den Ind. Gids en in het Koloniaal Tijdschrift, een enkele in het Tijdschr. v. I. T. L. e. V. K.

Op het gebied van den Islam leverde hij een alleszins bruikbaar, voor de studeerenden aan de Hoogere Krijgsschool bestemd, doch voor ieder ander welkom, overzicht van dien wereldgodsdienst, in het boek *De Islam en zijne beteekenis voor N. I.*, 1917, 2e druk 1925, waarin enkele nog niet gepubliceerde officieele stukken opgenomen zijn.

Voor de Encycl. v. N. I. gaf hij menig artikel, en presteerde hij waardevollen arbeid als redacteur der Aanvullingen.

DJARAK. (Aanvulling van Dl. I, blz. 616). De djarakcultuur is overwegend op Java geconcentreerd. De belangrijkste productie-gebieden zijn: Midden Java (regentschap Koedoes en gouvernement Soerakarta) en Oost Java (regentschappen Grisee, Ponorogo en residentie Probolinggo). Sedert 1921 is vrijwel een voortdurende toeneming van de geoogste oppervlakten te constateeren; over 1929 werd als geoogste oppervlakte 10.088 ha. vermeld, in werkelijkheid zal dit, waar djarak als tusschengewas bij gágá (JAV.), maïs en cassave wordt geplant, grooter geweest zijn. De economische beteekenis van de djarakcultuur is in de tegalanstreken zeer belangrijk; de in den drogen tijd geleidelijk afkomende oogst is dan een bron van inkomsten Voor 1 pikol zaad (djarakpitten) wordt van ƒ 6 tot ƒ 9 betaald.

Uit de djarakpitten wordt, door middel van persing en extractie, de djarakolie verkregen, een dik vloeibare olie, met zeer onaangenamen geur. De olie vindt toepassing als pharmaceutische olie (ricinusolie, wonderolie), in de lederindustrie, om leder soepel, waterdicht enz. te maken, verder als smeerolie voor de snelloopende motoren van vliegtuigen. Dit laatste gebruik heeft de vraag naar djarakolie, die nl. niet druipt, geen verbrandingsresten achterlaat en in benzine onoplosbaar is, gedurende de latere jaren zeer doen toenemen. Pogingen worden aangewend om de perskoek, tot dusver wegens giftigheid niet te benutten als veevoeder, vrij te maken van giftige bestanddeelen. Een oplossing is nog niet gevonden; het artikel wordt daarom tot dusver als mest- of brandstof benut.

Voor djarak is Britsch-Indië het belangrijkste productieland; vóór den oorlog leverde dit ongeveer 95% der wereldproductie; een percentage, dat, door productietoename in andere landen, als Brazilië, China, Nederl.-Indië e.a., tot ongeveer 80% daalde.

De export uit Nederl.-Indië (Java en Madoera) bedroeg over het tijdvak 1925 t/m 1930 als volgt:

	Djarakpitten		Djarakolie	
Jaren	Hoeveelheid in tons	Waarde in guldens	Hoeveelheid in liters	Waarde in guldens
1925	936	196.648	127.249	63.625
1926	2.795	428.443	92.252	44.194
1927	6.251	875.198	81.528	40.963
1928	2.537	385.198	509	250
1929	3.462	504.867	190	100
1930	6.593	884.468	27.531	13.599

Voor djarakpitten waren de belangrijkste landen van bestemming: Italië, Australië en Japan; de djarakolie ging vrijwel uitsluitend naar Nederland.

Literatuur: Meded. No 4 v. d. Afd. Handel v. h. Dept. v. L.N.H. in N.I., 1931.

BEVLOEIINGEN (Aanvulling van Dl. I, blz. 289). Werd tot voor kort vrijwel steeds uitgegaan van de behoefte aan bevloeiing van de Westmoessonpadi, zoo is het duidelijk, dat bij de toenemende bevolking van Ned.-Indië ook aandacht geschonken dient te worden aan het productief maken en benutten van de gronden in den Oostmoesson. Het probleem van deze benutting is niet eenvoudig en de oplossing zal voornamelijk gevonden moeten worden in het bouwen van groote vergaarkommen, waarin het overschot van den Westmoessonregenval wordt opgezameld. Door het Gouvernement werden op Java reeds enkele van deze groote vergaarkommen tot stand gebracht (Sedong, Setoepatok), terwijl er nog eenige in uitvoering of studie zijn genomen (Patjal, Gembong, Pendjalin) (zie WADOEKSTELSEL). Reservoirs van kleinen omvang zijn vooral in Oost Java in groot aantal aangelegd.

Is geregelde aanvoer van water primair doel van de bevloeiing, daarnaast is een harer belangrijkste functies het op peil houden en zoo mogelijk verrijken van den bodem door toevoer van door de plant benoodigde voedingstoffen. De tropische verhoudingen, — klein grondbezit en een weinig kapitaalkrachtige bevolking — brengen mede, dat bij de rijstcultuur van bemesting gewoonlijk geen sprake is. Wanneer echter de voedingsstoffen, welke de plant verbruikt, niet kunstmatig worden aangevuld en zulks niet langs den natuurlijken weg door langdurige braakligging kan geschieden, dan zal de kwaliteit der gronden achteruitgaan en zullen de opbrengsten afnemen. Bij een doelmatige bevloeiing wordt deze vermindering aan voedingstoffen echter gecompenseerd door de opgeloste stoffen en het vruchtbare slib, die door het irrigatiewater worden aangevoerd.

Noch onder het bestuur der O. I. Compagnie, noch onder het Engelsch tusschenbestuur werd veel aandacht geschonken aan de bevloeiingsaangelegenheden der bevolking; het was eerst na de invoering van het cultuurstelsel, dat de zorg voor de irrigatie meer op den voorgrond trad. Want onder de op hoog gezag geteelde producten behoorden ook suiker en indigo, welke met kans op slagen alléén verbouwd konden worden op bevloeide gronden.

Omstreeks het midden van de 19e eeuw begint zich een wijziging in de opvattingen omtrent bevloeiing af te teekenen. Niet langer werd alleen gedacht aan de producten voor de Europeesche markt; de overtuiging won veld, dat — wilde men rampen als de omstreeks dien tijd vallende Demaksche hongersnood vermijden — vermeerdering der volkswelvaart met alle beschikbare middelen moest worden bevorderd. Tot deze middelen behoorde in de eerste plaats bevloeiing ten behoeve van den rijstbouw der bevolking. In herinnering moge hier worden gebracht een schrijven, dat de Gouverneur-Generaal Rochussen op 28 October 1847 richtte tot den Minister van Koloniën, waarin o. m. de zinsnede voorkomt: „Wij mogen den rijstbouw dus niet langer afhankelijk laten van den regen, doch behooren denzelve te bevestigen op den straks gemelden zekeren grondslag van kunstmatige bewatering". Uit deze woorden spreekt een nieuwe gedachte, het verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van de aan onze zorg toevertrouwde inheemsche bevolking; op het gebied der irrigatie leidden deze nieuwe inzichten, eerst met horten en stooten, later steeds sneller, tot eene verzorging, welke eene vergelijking met ieder ander land met succes kan doorstaan.

Vóór alles was daarvoor noodig uitbreiding van het technisch personeel; het jaar 1854 zag een belangrijke reorganisatie van den waterstaatsdienst tot stand komen. Een departement der Burgerlijke Openbare Werken werd opgericht en het aantal ingenieurs uitgebreid tot 21 ingenieurs en 4 adspirant-ingenieurs. Het corps hoofdingenieurs en ingenieurs van den waterstaat gaf sedert een regelmatigen groei te zien tot het tegenwoordig aantal van ongeveer 220 leden.

Hoewel de bovengenoemde wijziging in de irrigatiepolitiek niet aanstonds haar beslag kreeg, doch zich in den loop van een tiental jaren allengs voltrok, zoo kon toch de bouw van den stuwdam Glapan in de Toentangrivier (1859) beschouwd worden als het eerste, meer belangrijke irrigatiewerk, waarbij alleen het bevolkingsbelang den doorslag gaf. De oprichting in 1885 van de z.g. „*Irrigatiebrigade*" schiep evenwel eerst de mogelijkheid tot volle ontplooiing van de werkzaamheden op irrigatiegebied en hoewel der brigade in hare zelfstandigheid geen lang leven beschoren was, zoo is haar instelling niettemin als een mijlpaal in de geschiedenis van het bevloeiingswezen te beschouwen.

Na de jaren 1905—1910, waarin een toenemend gevoel van verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van Indië te constateeren viel, vloeiden de voor de verbetering der irrigatie beschikbare middelen steeds ruimer. Na dit tijdstip, en in het bijzonder na het einde van den wereldoorlog, werden over geheel Java groote irrigatiewerken geëntameerd; zoo werden in Oost Java uitgestrekte gebieden in Djember en Loemadjang in bevloeiing genomen; in West-Java werd o. m. een begin gemaakt met de zeer omvangrijke Krawangwerken (zie TJITAROEM-BEVLOEIINGSWERKEN).

De ontwikkeling van het technisch irrigatiewezen op de buitengewesten hield met die op Java geen gelijken tred. De schaarsche bevolking en de neiging tot verbouw van meer winstgevende handelsgewassen maakten hier den aanleg van bevloeiingswerken minder urgent. Toch is plaatselijk meermalen krachtig geijverd voor het tot stand brengen van dergelijke werken in de Bui-

tengewesten, als gevolg waarvan in de latere jaren verschillende irrigatiewerken werden aangelegd; op het oogenblik (1931) is de aandacht vooral gericht op Zuid Celebes, waar groote irrigatiewerken in voorbereiding zijn.

Nadat op Java verschillende irrigatieafdeelingen waren ingesteld (zie oorpsronkelijk artikel, Dl. I, blz. 297), zijn, waar groote werken uitgevoerd of voorbereid werden in op bevloeiingsgebied nog onontwikkelde streken, voorts speciale diensten ingesteld, te weten in West Java: de diensten der Krawangwerken, der bevloeiingswerken in Bantam en Batavia en (tot aan de Bestuurshervorming) der bevloeiingswerken in de Preanger Regentschappen, en in Oost Java: de dienst der Solo-vallei-werken.

In de jaren sinds 1910 wordt meer en meer de noodzakelijkheid gevoeld om ook op het gebied van het irrigatiebeheer tot decentralisatie over te gaan. Deze decentralisatie is ten slotte in twee vormen tot uiting gekomen, n.l. in de Vorstenlanden, waar bijzondere verhoudingen de waterverdeeling beheerschen, door de instelling van waterschappen; en in de Gouvernementslanden door overdracht aan de Provincies.

Voor wat de Vorstenlandsche waterschappen betreft moge verwezen worden naar het artikel WATERSCHAPPEN.

Bij de Bestuurshervorming, welke op Java zoo juist voltooid werd, werd het beheer over rivieren en kanalen overgedragen aan de daarbij ingestelde provincies West, Midden en Oost Java. Zoowel het waterbeheer als de bouw der kleinere werken (de grootere worden voorloopig als Landswerken tot stand gebracht) zijn daarbij tot aangelegenheden van provinciaal belang gemaakt, zij het ook, dat toezicht van het centraal gezag uiteraard niet kan ontbreken. Het spreekt voorts vanzelf, dat algemeene wettelijke normen voor de zoo belangrijke materie van het waterbeheer bezwaarlijk gemist kunnen worden.

Het thans nog in bewerking zijnde *Algemeen Waterreglement* is bestemd om deze normen te geven.

Werd hierboven eene beschrijving gegeven van de meest gebruikelijke wijze van bevloeiing in Ned.-Indië, zoo rest nu nog iets te vermelden omtrent een categorie van werken, welke geheel en al afwijkt van de beschrevene, n.l. omtrent de *vergaarkommen*, waarin het teveel aan Westmoessonwater wordt opgezameld voor den Oostmoesson (zie WADOEKSTELSEL, Dl. V, blz. 461).

Het aanleggen van vergaarkommen is in geenen deele een typisch westersche uiting. Reeds moeten in N.-I. ten tijde van de Hindoes groote bergreservoirs hebben bestaan. Ook de huidige inheemsche bevolking maakt op Java veelvuldig gebruik van vergaarkommen, „wadoeks" of „setoe's" geheeten; hierbij wordt echter volstaan met ondiepe, vlakke kommen, waarbij de begrenzing wordt gevormd door de betrekkelijk lage dijken. De westersche techniek kan zich hiermede niet vergenoegen. Een vergaarkom neemt steeds een belangrijke uitgestrektheid dikwijls kostbaren grond in; het is dus zoowel uit een economisch als uit een financieel oogpunt noodig om dit oppervlak zoo grondig mogelijk te benutten, m.a.w. de afsluitdijk(en) zoo hoog mogelijk te maken. Het door den irrigatie-technicus ontworpen reservoir bevindt zich dan ook vrijwel steeds in de bergstreken; slechts daar doet zich de gelegenheid voor om door afsluiting van een nauw dal een diepe en groote kom te scheppen.

De afsluitdammen van dergelijke bergreservoirs kunnen opgebouwd worden van aarde of van steen en in het laatste geval van gemetselden steen of beton dan wel van lossen gestapelden steen, aan de waterzijde afgesloten door een waterdicht scherm. Lage aarden dammen zijn in Indië reeds in een groot aantal, dat in de honderden loopt, aangelegd; van middelbare hoogte (± 10 m.) bestaan 15 à 20 dammen, terwijl 5 dammen van 20 en meer meters hoogte zijn gebouwd. Gemetselde steenen dammen zijn nog niet tot stand gekomen; een gestapelde dam wordt thans gebouwd in de Patjalrivier nabij Bodjonegoro (zie SOLO-VALLEI-WERKEN).

Ten slotte moge uit den ondervolgenden staat, waarin opgenomen zijn de bedragen, welke voor den aanleg van irrigatiewerken zijn uitgegeven in de jaren 1900 tot en met 1930, blijken hoezeer de bemoeienis met de irrigatie in den loop der jaren is toegenomen.

Jaar	Bedrag	Jaar	Bedrag
1900	*f* 1.158.000	1916	*f* 5.508.000
1901	- 1.887.000	1917	- 6.734.000
1902	- 2.180.000	1918	- 7.739.000
1903	- 2.023.000	1919	- 8.157.000
1904	- 2.206.000	1920	- 9.245.000
1905	- 2.084.000	1921	- 9.594.000
1906	- 2.019.000	1922	- 6.035.000
1907	- 2.103.000	1923	- 5.571.000
1908	- 1.902.000	1924	- 6.030.000
1909	- 1.813.000	1925	- 6.707.000
1910	- 4.597.000	1926	- 7.341.000
1911	- 4.207.000	1927	- 7.846.000
1912	- 4.308.000	1928	- 7.729.000
1913	- 6.066.000	1929	- 7.450.000
1914	- 5.837.000	1930	- 6.648.000
1915	- 4.677.000		

Het totaal van de in dezen staat aangegeven uitgaven beloopt rond *f* 157.000.000. Met zekerheid is bekend dat vóór 1900 *f* 28.800.000 is uitgegeven aan irrigatiewerken; geschat wordt dat de alleroudste werken 6 à 7 millioen hebben gekost. In totaal werd dus tot ultimo 1930 een bedrag van rond *f* 192.000.000 uitgegeven. Trekt men hiervan af de 15 millioen gulden, welke voor de staking van Solo-vallei-werken verloren gingen, dan zijn 177 millioen gulden in de bestaande irrigatiewerken vastgelegd, waarvan op Java alleen ongeveer 170 millioen zal zijn besteed. Ultimo 1930 was daarvoor op Java een oppervlakte van rond 1.000.000 ha. technisch bevloeid, zoodat derhalve de bevloeiing per ha. een uitgave van *f* 170 gevorderd heeft. Dit cijfer is geenszins geflatteerd, indien men bedenkt, dat in de bovengenoemde totaal uitgaven reeds opgenomen zijn de kosten van de hoofdwerken van enkele in uitvoering zijnde groote irrigatieobjecten, waaruit evenwel momenteel nog geen of slechts gedeeltelijke bevloeiing plaats heeft. Wordt hiermede rekening gehouden, dan zullen de kosten per technisch bevloeide ha. vermoedelijk rond *f* 155 bedragen.

Vergeleken met de omliggende Pacificlanden is dit laag. Dit is gedeeltelijk een gevolg van de gun-

stige topografische verhoudingen, welke in Indië bevloeiing vergemakkelijken, doch grootendeels daarvan, dat in perioden van veel lagere loonen en materiaalprijzen dan de huidige reeds een belangrijk gedeelte der werken gereed kwam. Wanneer men in het oog houdt, dat de bekende Pemaliwerken ruim ƒ 70 per ha. hebben gekost en dat dit bedrag tot ƒ 75 per ha. zou stijgen, indien men de daarbij gebruikte heerendiensten als loonarbeid in rekening zou brengen, terwijl de in de laatste 10 jaren gebouwde Krawangwerken naar schatting ƒ 300 per ha. zullen kosten, dan valt het initiatief te prijzen der vroegere regeerders, wier wijze voorzorg in tijden, toen de bevolkingstoename nog niet zoo krachtig drong tot het aanleggen van bevloeiingswerken, daarmede niettemin een begin deed maken. Daardoor zijn het tegenwoordig geslacht belangrijke lasten bespaard.

Slechts Britsch-Indië verkeert met een gemiddelde van ƒ 80 per ha. (opgave in 1926) in gunstiger omstandigheden. Hier maken de oudere werken n.l. nog een veel grooter deel van het totaal uit dan in Ned.-Indië het geval is; de kostprijs dier werken (ƒ 60 à ƒ 80 per ha.) is ongeveer gelijk aan de onze.

Het zou weinig zin hebben een volledige opgave te verstrekken van alle technisch bevloeide werken in Nederlandsch-Indië. Slechts is hieronder een staat opgenomen van de belangrijkste irrigatiegebieden op Java onder vermelding van het bevloeibare oppervlak, de residentie of residenties, waarin zij gelegen zijn, en de rivier of rivieren, waaruit zij bevloeid worden.

wijls belangrijken steun, voornamelijk door het bouwen van stuwdammen. In het bijzonder gaf Bali op dit gebied een groote activiteit te zien, doch ook op Sumatra werden verschillende belangrijke werken tot stand gebracht. Verder zal naar verwachting binnenkort in Zuid Celebes een groot werk voor de bevloeiing van de vlakte van Goa (rond 25.000 ha.) worden geëntameerd en zijn aldaar zeer groote plannen voor de bevloeiing van de vlakten van Sidènrèng, Rappang en Sawitto uit de Sadangrivier in studie.

Literatuur: Zie de literatuurlijst onder het oorspronkelijk artikel, Dl. I, blz. 297/98 en verder: Aarden Reservoirdammen, door Ir. A. A. Meyers (Batavia, 1911); Irrigatie in Ned.-Indië, door Ir. Th. D. van Maanen (Batavia, 1924); Het Irrigatiewezen in Ned.-Indië (uitmakende een onderdeel van de „Mededeelingen der Regeering omtrent enkele onderwerpen van Algemeen Belang" 1930);

De Waterstaatsingenieur: Jaargang 1913: J. Homan van der Heide, Over de rentabiliteit van irrigatiewerken. — 1914: A. W. G. Stigter, Een en ander over Waterbeheer en Waterverdeeling. — 1915 en 1916: Verschillende beschouwingen over „Irrigatie en Rietcultuur", door Irs. G. J. Dijkerman, I. Th. van Rosse, A. de Mooy en J. O. de Kat. — 1916: Ir. J. E. de Meyier, Bepaling van den afvoer van regens. — 1917: Verschillende beschouwingen over „Irrigatie en Landbouw" door Irs. M. Ypelaar, J. G. Numans en D. J. F. van Es; Ir. A. Perelaer, Afvoer van Regens; H. A. J. M. Beekman, De Invloed van Bosschen op den waterkringloop (Praeadvies Bodemcongres); Ir. Ch. G. Cramer, De Invloed van Bosschen op den Waterkringloop (idem). — 1918: Dr. J. Boerema, Grootste regenval in verband met waterafvoer, met ant-

Naam der irrigatiegebieden.	Oppervlakte in ha.	Rivier(en) waaruit bevloeid.	Residentie(s) waarin (hoofdzakelijk gelegen)
Tjioedjoenggebied	31.200	Tjioedjoeng	Bantam.
Tangerangwerken	52.500	Tjisedané, Tjidoerian	Batavia.
Krawangwerken	78.000	Tjitaroem	Krawang.
Tjipoenegarawerken	28.000	Tjipoenegara	Krawang en Indramajoe.
Tjimanoekgebied	89.000	Tjimanoek	Indramajoe.
Tjiloetoenggebied.	15.800	Tjiloetoeng	Indramajoe en Midden-Priangan.
Pemali-gebied	31.200	K. Pemali	Tegal.
Goeng-Koemissikgebied	25.900	K. Goeng, K. Koemissik	Tegal.
Tjomal-Tjatjabangebied	26.900	K. Ramboet, K. Waloeh, K. Tjomal	Pekalongan.
Bodri-gebied	19.100	K. Bodri	Semarang.
Demaksche waterwerken	33.700	K. Toentang, K. Sérang	Koedoes en Blora.
Patjal-werken	14.900	Reservoir Patjal	Bodjonegoro.
Sidoardjogebied	34.000	Kali Brantas	Soerabaja.
Bevloeiing in Oost-Kraksaän	14.900	Verschillende kleine rivieren	Probolinggo.
Zuid-Banjoewangiwerken	35.000	K. Baroe, K. Setail, K. Blambangan	Djember.
Bondojoedo-Tanggoelgegebied	24.000	K. Bondojoedo, K. Tanggoel	Djember.
Bedadoenggebied	16.300	K. Bedadoeng	Djember.
Waroedjajeng-Kertosonogebied	15.200	K. Brantas	Kediri.
Madioen-gebied	13.400	K. Madioen	Madioen.

Vermelding van de voornaamste irrigatiewerken op de Buitengewesten is achterwege gelaten, omdat hier van volledige technische bevloeiing slechts zelden sprake is. De werkzaamheden hebben zich hier bepaald tot het verleenen van dik-

woord van Ir. A. Perelaer. — 1919: Prof. Ir. J. H. Thal Larsen, De invloed van bosschen op het regime van rivieren. — 1922: Ir. Ch. E. J. Meyll, De Waterschappen in de Vorstenlanden. — 1924: Eenige beschouwingen over het wadoekstelsel van Ir. Ch. G. Cramer door Irs. J. van Naerssen en P. de Gruyter. — 1926: B. H. Paerels en Ir. W. F. Eijsvoogel, Eenige opmerkingen omtrent waterverdeeling. — 1927: Ir. J. L. Moens, Grondbeginselen van Waterbeheer in de Vorstenlandsche Waterschappen;

De Indische Mercuur. Jaargang 1914: Mr. J. W. Ramaer, De Dag- en Nachtregeling, met discussie door M. Ypelaar en J. Sibinga Mulder. — Landbouw. Jaargang 1925/'26: J. Th. Metselaar, Ongunstig bevloeiingswater; 1926/'27: J. Th. Metselaar, Waterverdeeling, Waterbehoefte, Veldwadoeks. Bovendien komt in de verschillende jaargangen van het Tijdschrift van het Kon. Instituut van Ingenieurs, Afd. Ned.-Indië en van De Waterstaats-Ingenieur nog een groot aantal artikelen van technisch en administratief karakter voor.

SIDOARDJO-WERKEN. Zie BRANTAS-DELTA-WERKEN.

PATJAL-WERKEN. Zie SOLO-VALLEI-WERKEN.

BRANTAS-DELTA-WERKEN. (Aanvulling van Dl. I, blz. 407). Omstreeks het jaar 1900 bleek, dat de waterstaatkundige toestand in de Brantasdelta, ondanks den aanleg van de Brantas-delta-werken, nog verre van bevredigend was, voornamelijk tengevolge van den achteruitgang der Brantasdebieten, waardoor de berekende gemiddelde debieten in den regel niet beschikbaar bleken; een verdere verbetering van den wateraan- en afvoer moest dan ook dringend noodig geacht worden zoowel in het belang van de bevloeiing als van de prauwvaart. De ingenieur J. Homan van der Heide opperde het denkbeeld om, door overbrenging van de scheepvaart op de Soerabajarivier boven Goenoengsari naar de Sidoardjosche kanalen, een zekere hoeveelheid water te besparen, welke tot dusverre in het belang dier scheepvaart te Melirip moest worden doorgelaten en die hoeveelheid voor andere doeleinden, in de eerste plaats voor bevloeiing, te benutten. Deze denkbeelden verwierven de instemming van den Directeur der B.O.W., die in 1900 den ingenieur W. van Gelderen opdroeg een onderzoek naar de uitvoerbaarheid van het plan Homan van der Heide in te stellen. Hoewel de uitvoerbaarheid van dit plan (een gecombineerd scheepvaart-irrigatiekanaal) door dit onderzoek werd aangetoond, waren eenige verschilpunten oorzaak, dat deze kwestie geen verderen voortgang had, totdat de na te noemen omstandigheden tot het weder in behandeling nemen deden besluiten.

In 1902 werd de Regeering n.l. van de zijde der belanghebbende suikerfabrikanten met klem gewezen op den belangrijken teruggang der Brantasdebieten bij Melirip, welke geweten werd aan ontwouding in het bovenstroomgebied der rivier en aan het in exploitatie brengen van bevloeiingswerken in het boven-Brantasgebied. Door deze groep van suikerfabrikanten werd een commissie benoemd, ten einde een onderzoek in te stellen naar de oorzaken der verminderde Brantasdebieten. Het rapport dier commissie, waarin o.m. de verwachting werd uitgesproken, dat de betrokken ondernemingen voor de verbeteringswerken flinken financieelen steun zouden verleenen, werd bij rekest van de „Groep Sidoardjo" in 1905 aan de Regeering aangeboden. Voorts richtte de „Vereeniging tot bevordering van de belangen der ingezetenen ter hoofdplaats Soerabaja" in 1903 een rekest tot de Regeering, waarin verschillende bezwaren werden naar voren gebracht, welke vermeend werden voortgekomen te zijn uit den door den bouw van de sluizen Goebeng en Goenoeng-Sari geschapen toestand. Deze rekesten, alsmede de steeds verder voortschrijdende verzanding van de Sidoardjosche kanalen als gevolg van de groote hoeveelheden zand en slib, door het Brantaswater medegevoerd en grootendeels afkomstig van den werkzamen Kloet-vulkaan, noopten de Regeering een ernstig onderzoek in te stellen.

In 1906 werd daarom den ingenieur A. A. Meyers opgedragen een voorloopig ontwerp op te maken voor de verbetering van de bevloeiing der Sidoardjodelta, zoomede een onderzoek in te stellen naar de vraag hoe verdere verzanding van het leidingstelsel ware te voorkomen. In den aanvang werd de uitvoering van het vroeger te berde gebracht „scheepvaartplan" onnoodig geacht, omdat men van meening was, dat de gewenschte besparing van water verkregen zou kunnen worden alleen door verbetering van den wateraf- en aanvoer in de Sidoardjodelta; allengs bleek echter dat wegens het te verwachten kwelverlies in de leidingen in dit geval niet op een beteekenende waterbesparing viel te rekenen, waardoor bedoeld scheepvaartplan in verband met de noodzakelijkheid van waterbesparing wederom op den voorgrond trad. Het in 1907 door Ir. Meyers ingediende voorontwerp gaf eenige algemeene beginselen voor de uit te voeren werken aan, o. m. de overbrenging van de scheepvaart van de Soerabajarivier tusschen sluis Melirip en Goenoengsari naar de Sidoardjosche kanalen.

Allerlei omstandigheden — o. a. de nader noodig geachte onderzoekingen naar de grootte der kwelverliezen, verschil van inzicht betreffende aard en omvang der aan te leggen werken en ten slotte de bezwaren van den gemeenteraad van Soerabaja tegen de aanhangige plannen — veroorzaakten evenwel een dusdanige vertraging, dat eerst in 1911, het jaar, waarin tevens het met de suikerfabrikanten te sluiten contract, dat o. m. de bijdragen in de aanlegkosten regelde, tot stand kwam, een ontwerp voor het eerste gedeelte dezer z.g. *Sidoardjowerken* — genoemd naar de afdeeling, waarin zij in hoofdzaak gelegen zijn, — aan de Regeering ter bekrachtiging kon worden aangeboden. De algemeene beginselen, aangegeven in het voorontwerp Meyers, bleven, behoudens eenige beperking van de ten behoeve der bevloeiing aan te leggen werken, gehandhaafd; zij beoogden vooral: *a.* het aanleggen van permanente kunstwerken in de bestaande irrigatieleidingen; *b.* het verruimen van de voornaamste afvoeren; *c.* het scheiden van aan- en afvoer, met dien verstande evenwel, dat in den Oostmoesson de gelegenheid zou blijven bestaan het water der afvoerleidingen voor bevloeiingsdoeleinden te benutten; *d.* de verlegging van de prauwvaart naar de daarvoor geschikt te maken Sidoardjosche kanalen (Magetan-Kedoeng Tjatjingleidingen). Het eerste bevloeiingswerk, dat een onderdeel van dit verbeteringsplan vormde, werd in Maart 1911 geau-

toriseerd; de overige onderdeelen, welke alle verbeteringen van partieelen aard betroffen, kwamen sedert achtereenvolgens in uitvoering, zoodat in 1930 het geheele verbeteringsplan voltooid kon worden.

Intusschen waren reeds in 1910 gelden toegestaan tot het aanleggen van werken ter voorkoming der verzanding van de Sidoardjosche kanalen; zij omvatten het graven van een gemeenschappelijk voorkanaal voor de Magetan- en Porongkanalen met aan het einde een verdeelwerk, tevens spuisluis.

Ten slotte moge ten aanzien van de verlegging van de prauwvaart en daarmede samenhangende assaineeringswerken ten behoeve van de gemeente Soerabaja nog het volgende worden medegedeeld. Het besluit tot verlegging van de scheepvaart was uit een oogpunt van waterbesparing vooral zoo belangrijk, omdat deze scheepvaart dan onderhouden kon worden met een hoeveelheid van 10 m³/sec. inplaats van met de 25 m³, welke bij prauwvaart langs de Soerabajarivier toegelaten zou moeten worden. De door den gemeenteraad van Soerabaja voorgebrachte bezwaren betreffende te geringe waterdiepte bij kleine rivierafvoeren en lage ebstanden, waardoor de prauwvaart vooral in de kali Pegirian boven de gelijknamige brug onmogelijk werd, waren aanleiding in 1913 tot normaliseering van de Soerabajarivier beneden de sluis Goebeng en van haar armen, de Kali Mas tot den grooten Boom en de kali Pegirian tot de brug Pegirian. Voor de verdere normaliseering van de kali Pegirian tot aan zee, de assaineering van de moerasgronden tusschen de kali's Mas en Pegirian en de drooglegging der ten Noord-Westen van Soerabaja gelegen lage gronden werden in de volgende jaren nog belangrijke sommen besteed.

Min of meer in verband met het bovenbehandelde staat een categorie van werken t. w. „de werken tot het bandjirvrij maken van de hoofdplaats Soerabaja", welke in 1918 tot uitvoering kwamen en leidden tot het bouwen van de stuw Wonokromo en de opruiming van het stuwwerk Goebeng. De bedoeling was de bandjirs in de Soerabajarivier langs het daartoe te verruimen Wonokromokanaal naar zee af te voeren. Door de nieuwe stuw zou de Soerabajarivier bij de aanmonding van het Wonokromokanaal afgesloten word.n. Annex aan deze werken waren eenige voorzieningen ten behoeve van de bevloeiing noodzakelijk.

Als slot van dit artikel rest nog iets mede te deelen omtrent de verbetering van de Porongdijken. De verwachte uitschuringen van de Porong ten gevolge der vóór 1900 uitgevoerde normaliseeringswerken kwamen niet geheel tot stand. Bovendien kreeg de rivier, ten gevolge van de uitbarsting van de Kloet, een niet onbeteekenende verlenging en werd door bankvorming in zee de uitstrooming zeer belemmerd. De dijken bleken dan ook spoedig te laag, zoodat in 1908 een ontwerp werd ingediend om deze te verhoogen, terwijl tevens werd voorgesteld eenige kreeken aan den mond te dichten om zooveel mogelijk tegemoet te komen aan den gebrekkigen afvoer van zand. Dit ontwerp werd door tal van andere gevolgd; zoo werden in 1911 gelden toegestaan voor den bouw van een keersluis te Djabon, welke ten doel had beteugeling van de afvoeren door den Bangiltak, welke tak later geheel opgezand is. De normalisatie en dijkwerken werden in 1930 voltooid.

Literatuur: zie BEVLOEIINGEN.

SOLO-VALLEI-WERKEN. (Aanvulling van Dl. IV, blz. 40). In 1925 is aan ir. D. C. W. Snell de opdracht gegeven om de mogelijkheid van hervatting van de werken nogmaals in studie te nemen. Dit heeft geleid tot het rapport-Snell, waarin in overweging gegeven werd definitief van een hervatting der gestaakte Solo-vallei-werken af te zien, doch voort te gaan op den reeds ingeslagen weg om door landbouwkundige proeven en door het aanbrengen van plaatselijke verbeteringen van bestaande irrigatiewerken den bevloeiings- en afwateringstoestand in de bij de werken betrokken streek te verbeteren. Voorts werd voorgesteld te gelegener tijd over te gaan tot den verderen aanleg van groote vergaarkommen, zoodra met het in uitvoering zijnde reservoir Patjal in de residentie Bodjonegoro tastbare resultaten zouden zijn bereikt. Dit laatste vooral in verband met de zeer ongunstige geaardheid van den grond in deze streek, welke tot zeer groote voorzichtigheid bij den bouw van reservoirdammen maande. Met het voorstel van den Directeur B.O.W., waarin de conclusies van het rapport-Snell werden overgenomen, stemde de Regeering in 1929 in, weshalve de Solo-vallei-werken in hun oorspronkelijken vorm voorgoed van de baan zijn.

Omtrent den bouw van de bovengenoemde *Patjal-werken* kan worden medegedeeld, dat zij de bevloeiing beoogen van ongeveer 14000 ha. van regen afhankelijke sawahs in de Solo-vallei.

Deze werken bestaan ten eerste uit een z.g. bergreservoir van ± 40 millioen m.³ inhoud, dat gevormd wordt door de Patjal-rivier af te dammen met een 35 m hoogen dam van gestapelden steen. Bovendien is een stelsel bevloeiingsleidingen ontworpen ten einde het water naar de velden in de vlakte te voeren. De geraamde kosten bedragen 3 millioen gulden.

Aan het eind van 1930 was de stand der werken als volgt. De afsluitdam was ongeveer 20 m. hoog opgetrokken; men hoopt deze, inclusief de erbij behoorende aftaptoren in gewapend beton, in 1932 voltooid te hebben. De stuwdam Soeko, waarmede het in de kali Patjal afgelaten water in het leidingstelsel zal worden gevoerd, kwam in 1930 gereed, terwijl met de aansluitende leidingen goede vorderingen werden gemaakt. Ook deze werken zullen vermoedelijk in 1932 voltooid zijn, zoodat alsdan aan de meest bovenstrooms gelegen velden water zal kunnen worden verstrekt. Het gereed komen van de volledige detailbevloeiingswerken zal echter nog eenige jaren op zich doen wachten.

„VERBLIJF VOOR DEN OUD-INDISCH MILITAIR" STICHTING (V.O.I.M.). Doel van de Stichting, gefundeerd begin 1918, is: het oprichten en exploiteeren van een verblijf voor den oud-Indischen militair, een doorgangs- tevens kosthuis, waarin gevestigd een arbeidsbeurs, daarmede hoofdzakelijk beoogende het dienen van een algemeen maatschappelijk belang. Het arbeidsveld der Stichting is later uitgebreid met de zorg voor gehuwde ouden van dagen en tijdelijk in Nederland verblijf houdende actief dienende militairen met hun gezinnen, voor zoover deze niet in de kazerne der Koloniale Reserve te Nijmegen kunnen worden opgenomen.

Goederen der Stichting komen bij haar te niet

gaan, na vereffening en betaling der schulden, aan den Staat. De jaarlijksche inkomsten van het V.O.I.M. bestaan in hoofdzaak uit een geregelde (geenszins hooge) subsidie van het Departement van Koloniën en uit donatiën. De in het V.O.I.M. wonenden zijn geheel vrij, zij het ook dat zij zich natuurlijk hebben te houden aan enkele regels van het huis. Zij zijn burgers en krijgen eigen kamers met eenvoudige, gezellige interieurs.

De organisatie dankt haar ontstaan aan het initiatief van den gep. 2en Luitenant tit. N.I.L. A. van Boxtel (is in Indië daardoor meer bekend als „Plan-Van Boxtel"). Deze besefte volkomen, welk een bij uitstek moeilijke tijd voor den oud-Indisch-militair aanbreekt bij terugkeer in de Europeesche maatschappij, waaraan hij is ontgroeid, het vinden van een geschikt huis overeenkomstig zijn geldmiddelen, en het zoeken naar een, voor hen, die veelal ongeschoold zijn, passenden werkkring.

Als eerste stap werd in 1913 opgericht de „Arbeidsbeurs voor den O.I.M.", gevestigd in de Prins-Hendrik-kazerne te Nijmegen, terwijl tevens een „Commissie voor de Stichting van het V.O.I.M." werd ingesteld; in 1916 werd een oud hotel aangekocht en als verblijf ingericht. Dit bleek spoedig te klein, waarom einde 1931 te Hees, bij Nijmegen, een eigen nieuw gebouw „Huize Insulinde" (een verbouwde villa met bijbehoorende terreinen) werd betrokken.

Gedurende het jaar 1931 vertoefden in het V.O.I.M. 310 personen, waaronder 156 vrouwen en kinderen, met 9301 verblijfdagen. De meeste gezinnen blijven drie maanden of langer in de stichting. Bij de arbeidsbeurs waren ingeschreven totaal 572 O.I. militairen (w.v. 299 oud-onderofficieren en 273 oud-minderen); daarvan werden geplaatst 270 personen (w.v. 157 o.o.o. en 113 o.m.). In 1930 werden geplaatst 465 personen.

VAN BOXTEL (PLAN-). Zie VERBLIJF VOOR DEN OUD-INDISCH MILITAIR.

VEREENIGING NEDERLANDSCH-INDISCHE ONDERWIJS- EN STUDIE-KAS. De vereeniging „Nederlandsch-Indische Onderwijs- en Studiekas (N.I.O.E.S.K.), gevestigd in het Koloniaal Instituut, te Amsterdam, werd in 1914 opgericht, met het zuiver paedagogische doel, mislukking van Indische kinderen in Nederland te voorkomen. Volgens art. 1 der statuten stelt zij zich ten doel „de studie te bevorderen en te vergemakkelijken van jonge lieden, zonder onderscheid van landaard of kunne, die zich vanuit Nederl.-Indië binnen Nederland tot eenigen werkkring bekwamen of aldaar eenigerlei opvoeding genieten". In uitzonderingsgevallen strekt zich de bemoeiing ook uit bij voltooiing van studie in een ander Rijk binnen Europa.

De N.I.O.E.S.K. treedt daarbij op als vertegenwoordigende de ouders of voogden; zij zoekt desgewenscht goede tehuizen voor kinderen, beheert gelden door ouders ten behoeve hunner kinderen aan de Studiekas gezonden, legt daaromtrent driemaandelijks rekening en verantwoording af, oefent toezicht uit op de pupillen, houdt middels correspondentie ouders geregeld omtrent hun kinderen op de hoogte, enz. Het toezicht betreft daarbij zoowel hooger-, middelbaar-, m.u.l.o.-, als lager onderwijs.

Verstrekte de Studiekas vroeger ook aan minvermogenden voorschotten, teneinde voltooiing van de studie mogelijk te maken, door vermindering van inkomsten is dit vruchtbare arbeidsterrein sinds 1931 verlaten. (De balans per ult. December 1931 vermeldt sub Voorschotnemers een bedrag ad ƒ 30511,10, waar tegenover een Reserve voor Dubieuse Posten (Voorschotnemers) ad ƒ 22241,80).

Middelen vindt de vereeniging: 1. uit de bijdragen harer leden, 2. uit vergoedingen, interesten en andere inkomsten, 3. uit gelden of goederen, haar ten geschenke, ter leen of ter beheer gegeven.

Voor hare bemoeiingen berekent de Studiekas slechts een zeer geringe vergoeding wegens administratiekosten, porti, enz.; aan ouders wordt daarnevens gevraagd, echter wordt dit geenszins geëischt, of zij als begunstiger der vereeniging (minimum bijdrage ƒ 25 's jaars) wenschen toe te treden.

De arbeid van de N.I.O.E.S.K. vertoont een gestadigen vooruitgang. In 1931 stond zij met 140 personen en pupillen in relatie (in 1930 — 123), t. w.:

Europeanen en daarmede gelijkgestelden (w. o. 46 pupillen van het Indo-Europeesch Verbond)	101
Chineezen	16
Indiërs	22
West Indiërs	1

Pupillen van het I.E.V., hoewel niet onder rechtstreeksche bemoeienis van de N.I.O.E.S.K. staande, ontvangen de hun door het I.E.V. verleende toelage door tusschenkomst van de Studiekas. Eveneens beheert zij toelagen, te verstrekken uit het Chineesche studiefonds „Chung Hwa Hui".

In Nederlandsch-Indië wordt de N.I.O.E.S.K. vertegenwoordigd door een hoofd-ambtenaar, werkzaam bij het Depart. v. Onderwijs en Eeredienst, te Batavia.

LEUCAENA GLAUCA Benth. forma **STERILIS** Van Steenis, fam. *Leguminosae*. (Zie Dl. II, blz. 574). Lâmtârâ laki (JAV.), Mannetjes-lâmtârâ, Zaadlooze lâmtârâ. Deze in deel II nog niet bekende vorm van de zoo algemeen in koffie- en andere tuinen gekweekte plant onderscheidt zich door: 1. den boomvormigen groei, waardoor de plant „op stam" gaat staan, zonder dat snoeien noodig is, zooals bij de gewone soort, die van nature den struikvorm aanneemt; 2. het vrijwel ontbreken van vruchten (bij uitzondering werd wel eens een vrucht aangetroffen), waaraan de plant haar namen ontleent, niettegenstaande de bloei overvloedig is; 3. den snelleren groei, die in de eerste 3 jaar ongeveer het dubbele bedraagt van die van den normalen vorm, hetgeen voor een groot deel het gevolg zal zijn van de andere groeiwijze en het niet-vruchtzetten; 4. de lichtere kleur van de kroon en het loof, die veroorzaakt wordt door het onder 3 genoemde.

Deze vorm is nog slechts weinig bekend, doch verdient alle aandacht. De voordeelen boven de gewone lâmtârâ, welke als een uitstekende groenbemester aangeschreven staat, zijn vooreerst de snellere groei, waardoor eerder schaduw wordt gegeven en gemiddeld meer bladval (groenbemesting) plaats heeft. Het van nature „op stam" gaan staan maakt het voortdurend wegknippen van de onderste takken, zooals dat bij de gewone lâmtârâ noodig is, overbodig. Een bezwaar

is, dat de voortplanting door stekken plaats moet hebben, hoewel de eerste exemplaren der lâmtârâ laki uit van Java op Zuid Sumatra ingevoerd zaad in 1927 spontaan zijn ontstaan. Hier en daar vindt men de op ondernemingen zeer opvallende exemplaren, direct herkenbaar door bovengenoemde eigenschappen. Zeer vermoedelijk berust het verschil van de lâmtârâ laki met de gewone lâmtârâ op een erfelijk verschil; de bodem of andere omstandigheden zijn door het volkomen willekeurig verstrooid voorkomen wel uitgesloten als oorzaken. Een 20 jaar oud ex. moet zich te Malang bevinden. Of de bastaard tusschen den gewonen en den zaadloozen vorm eveneens gunstige eigenschappen zal hebben, moet nog afgewacht worden. Proeven daarover zijn reeds door het Theeproefstation genomen (1930), terwijl eenige oriënteerende „wilde proeven" door het Zuid Sumatra Landsyndikaat in 1929 werden begonnen. Het merkwaardige van den zaadloozen vorm is, dat ze geen morphologische verschillen vertoont in blad of bloem met den gewonen vorm. De eigenschappen komen er op neer, dat de vegetatieve groei gewonnen en de generatieve groei verloren heeft t.o.v. die van den gewonen vorm. Op eenige ondernemingen in M. Java schijnt deze vorm reeds sedert eenige jaren bekend te zijn.

HALOPEGIA BLUMEI K. Sch., fam. *Marantaceae*. Daoen biraroet (MAL.), Patat (SOEND.), Djelantir, Lemoengsir (JAV.). Kruid, 30—75 cm. hoog, met talrijke onderaardsche uitloopers, waarvan de top aan het einde van den Westmoesson aanzwelt tot een 3- of 4-ledig, tot 27 cm. lang knolletje, dat gekookt of gepoft door arme inlanders of in tijden van schaarschte gegeten wordt.

HECKERIA UMBELLATA Kunth. var. *subpeltata* D. C., fam. *Piperaceae*. (Piper subpeltatum Willd.). Lomba (MAL. MOL.), Bo(e)mbâ, Dombâ (JAV.). Opgerichte, weinig vertakte halfheester, tot 2½ m. hoog, inheemsch in tropisch Amerika, doch over den geheelen Archipel verbreid tot 1400 m. zeehoogte op beschaduwd, constant vochtig terrein, plaatselijk talrijk. De bladeren zijn inlandsch geneesmiddel en worden ook als lalab gegeten. De rijpe, grijze vruchtaren, die in schermen bijeenstaan, worden door kinderen als snoeperij gegeten; men kauwt ze ook tegen hoest.

HEDYCHIUM LONGICORNUTUM Griff., fam. *Zingiberaceae*. Poear tjatjing (MAL.). Kruid, epiphytisch levend op afgestorven boomen, in het Palembangsche in tuinen door inlanders gekweekt. Een aftreksel van de op lintwormen gelijkende zijrhizomen geldt als een probaat middel tegen ingewandswormen; mogelijk is het echter alleen een signatuurmiddel.

HELEOCHARIS AFFLATA Steud., fam. *Cyperaceae*. Poeroen (W. BORNEO), Ngoenoe bobo (N. HALMAHÉRA), Poeroen tikoes (SUM. O. K.). Opgericht, zeer veranderlijk, steeds sterk uitstoelend kruid, 25—70 cm. hoog, tusschen 10 en 80 m. zeehoogte, plaatselijk soms talrijk. Ter Wester-Afd. van Borneo worden van deze soort volgens Teysmann zakken vervaardigd, terwijl men er op Sum. O.K. sigarettenkokers, rijstzakjes, e.d. van maakt.

HELEOCHARIS DULCIS Trin., fam. *Cyperaceae* (H. plantaginea R. Br., H. plantaginoidea W. F. Wight). Tikè (BATAV. MAL.), Tjikai (PALEMB.), Dékéng, Teki-tikè (JAV.), Babawangan beureum (SOEND.), Poetjoet (BANGKA). Opgericht, zeer veranderlijk kruid, 40—125 cm hoog, met vertikalen, met in kamers verdeelde stengels dicht bezetten wortelstok, waaraan vrij lange onderaardsche uitloopers ontspruiten, welker top al of niet tot een knolletje aanzwelt. Een tamelijk zeldzame plant, die plaatselijk echter in bijzonder groote hoeveelheden kan optreden in poelen, aan waterkanten en in moerassen, in zoet- en brak-, zelfs tamelijk zout water, tot 1000 m. zeehoogte, door den geheelen Archipel. In de Padangsche Bovenlanden wordt ze wel opzettelijk aangeplant, daar de stengels gebruikt worden voor het vervaardigen van ligmatten, voor welk doel het eveneens in N. Celebes wordt aangewend. Van de knolletjes-dragenden vorm, door Rumphius onder den naam Cyperus dulcis beschreven, worden deze aardkleurige van binnen witte knolletjes algemeen gegeten. De in verschen staat aangevoerde tikéknollen, die met Chineesch Nieuwjaar te Batavia worden aangevoerd, schijnen tot H. tuberosa Schult. te behooren en zijn wel vier maal zoo groot als die van H. dulcis.

HELMINTHOSTACHYS ZEYLANICA Hook., fam. *Ophioglossaceae*. Tot 90 cm. hooge, kruidachtige varen van tropisch Azië en Australië, tot 400 m. zeehoogte gezellig groeiend op vochtige gronden. De dikke kruipende wortelstok wordt voor velerlei doeleinden aangewend. Volgens Rumphius dient hij o.a. voor confituren, wordt met pinang tegen kinkhoest gekauwd en voorts tegen darmcatarrh gebruikt. De 2 à 3 voet lange stelen dienen op Java wel voor vlechtwerk. Voorts worden stelen en bladeren als lalab gegeten.

HEMIANDRINIA VILLOSA Schellenb., fam. *Connaraceae*. Akar sebasa itam (PALEMB.). Klimmende heester, tot 15 m. lang, verbreid over de laagvlakte van het westelijk deel van den Archipel; algemeen op Borneo, waar de stengel als bindmateriaal een zeer goede reputatie geniet voor vlotten en fuiken, en zelfs op den pasar te koop wordt aangeboden.

HAPLOPHRAGMA MACROLOBUM van Steenis, fam. *Bignoniaceae*. (Spathodea macroloba Miq., Heterophragma macrolobum Backer). Soengkai (MINANGK. MAL.). Kolossale, loofverliezende boom van N. Sumatra, met zeer deugdelijk hout, dat zich uitmuntend leent voor stijlen en balken zoowel als voor planken, die in groote afmetingen te verkrijgen zijn; het is bruinachtig wit van kleur, vast en dicht en fijn van vezel. In de VII Kota is het voor den aanmaak van prauwen zeer gezocht (zie Bull. Jard. Bot. Buit. sér. III, deel I, 1928, blz. 263—5).

HIBISCUS CELEBICUS Koord., fam. *Malvaceae*. Boom, 20 tot 30 m. hoog, van de Minahasa, met slankeren habitus dan H. tiliaceus en nooit aan het strand groeiend, waarvan het hout, mits onder dak, zeer duurzaam wordt geacht, terwijl van de bast touw gedraaid wordt. Ook het hout van H. decaspernum K. & V. (Tangkoro, Waroe lot, SOEND.), alleen bekend van Djampangkoelon, wordt bruikbaar voor huisbouw geacht.

HIBISCUS MACROPHYLLUS Roxb., fam. *Malvaceae*. Baroe kesi, B. kelasa (MAL.), Tèsoek, Tisoek (SOEND.), Waroe in vele samenstellingen (JAV.). Snelgroeiende boom, tot 25 m. hoog, met rechten slanken stam, wildgroeiend in Sumatra, M. en W. Java beneden 800 m., aangeplant tot

± 1400 m. zeehoogte, door zaad gemakkelijk te vermenigvuldigen. De duurzaamheid is vrij gering, doch schijnt na uitlooging toe te nemen; het hout is intusschen inferieur, al wordt het vrij frequent voor huisbouw gebruikt. Voor stokjes zoowel als voor doosjes in de lucifersindustrie schijnt het geschikt. In Z. Sumatra wordt de bast algemeen voor bindwerk en ter vervaardiging van touw gebruikt; ook worden er daar matten van gefabriceerd.

HIBISCUS SABDARIFFA L. (Aanvulling van Dl. II, blz. 94). Gamet walanda (SOEND.), Kastoeri roriha (TERNATE). De Roselle is een tot 3 m. hooge opgerichte plant, die in de meeste tropische landen zeer veel waardeering geniet en in verschillende variëteiten bekend is. Van de roode, vleezige, blijvende kelk en bijkelken wordt een prachtig roodgekleurde, frissche gelei bereid. Op tal van plaatsen wordt met dit gewas in het groot en klein geëxperimenteerd om de vezel, die voor de vervaardiging van jute van belang is.

HIBISCUS SURATTENSIS L., fam. *Malvaceae*. Volksnamen talrijk. (Djoekoet rijoed, Gamet, SOEND.). Een tot 2 m. hooge heester met gestekelden, klimmenden of liggenden stengel, waarvan de zure bladeren en vruchten in de Soendalanden als lalab worden gegeten, waartoe deze heester ook vrij veelvuldig in tuinen wordt aangeplant.

HIEROCHLOE HORSFIELDII Backer, fam. *Gramineae*. Soeridjânâ, Soelandjânâ, Kâlâmendjâ, Kolondjani (JAV.). Overblijvend, zodevormend gras, tot 1,20 m. hoog, dat een zeer sterke cumarinelucht verspreidt en daarin niet achterstaat bij de Europeesche reukgrassen. Het is verbreid in de bergstreken tusschen 2100 en 3300 m. zeehoogte op Java van den G. Tjikoerai en Papandajan oostwaarts en in Z. Celebes, plaatselijk in groote hoeveelheid. Vroeger werd het beschouwd als een uitstekend en ongelooflijk voedzaam voedergras en als zoodanig gereserveerd voor den heer des lands en speciaal voor de lievelingspaarden van den vorst. Waarschijnlijk is, dat het de rol speelt van kruiderij door den sterken hooigeur en als zoodanig de aantrekkelijkheid van het voeder verhoogt.

HOMALIUM GRANDIFLORUM Benth., fam. *Flacourtiaceae*. Kajoe batoe areng (LAMPOENG), K. manau (PALEMB.). Middelmatige of hooge boom met rechten, rolronden stam, van Malaka en Sumatra, voorkomend tot 600 m. zeehoogte, met hard en duurzaam bouwhout. Het hout van H. Minahassa Koord. van N. Celebes dient eveneens voor huisbouw; dat van H. tomentosum Benth., welke soort op Java algemeen is, is goed bevonden voor het vervaardigen van lucifersstokjes.

HOPLISMENUS BURMANI P. B., fam. *Gramineae*. Volksnamen talrijk. Marmotjes. Overblijvend, losse zoden vormend gras, bekend van Java en Madoera, Celebes en de Molukken tot ± 700 m. boven zee; algemeen beschouwd als een goed voedergras, evenals de over het algemeen forschere H. compositus P. B.

HYDNUM FRAGILE Petch., behoorende tot de *Fungi*. Djamoer nasi (MAL.), Soepa kèdjo (SOEND.), Kèho ido (TERNATE), Kèho dèlo (TIDORE). Op den grond groote koraalvormige massa's vormende vuilwitte zwam, in W. Java vrij algemeen, die bij de bevolking als eetzwam zeer gewild is.

HYDRILLA VERTICILLATA Presl., fam. *Hydrocharitaceae*. Ganggeng (BATAV. MAL., JAV.), G. tjai, Loekoet tjai (SOEND.). De Indische waterpest is een vooral in sawahs wijd verspreide, algemeen tot 1600 m. zeehoogte voorkomende, wortelende, ondergedompelde waterplant, waarvan de fijn getande bladeren in kransen zijn geplaatst. De plant wordt door sommige visschen gegeten en heeft het vermogen slik vast te houden, evenals Ottelia alismatoides, Najas- en Blyxa-soorten en is dus een om het water helder te maken en voor de vischteelt nuttig gewas. De gedroogde planten vormen een bruikbare meststof.

HYDROCHARIS DUBIA Backer, fam. *Hydrocharitaceae*. Etjèng lalaki (SOEND.). Kleine, losdrijvende waterplant met eirond-hartvormige bladeren, in W. Java tot op 1200 m. boven zee aangetroffen, soms gekweekt als vijverbedekking. De jonge bladeren en nog niet ontloken bloeiwijzen worden als lalab gegeten.

HYMENACHNE AMPLEXICAULIS Nees, fam. *Gramineae*. Volksnamen talrijk. Blembem (JAV.), Darèngdèng (SOEND.). Overblijvend, sterk uitstoelend, pollenvormend gras, tot 1 m. hoog, van drassig, liefst geïnundeerd terrein, tot ± 1200 m. boven zee, plaatselijk soms zeer veelvuldig, van veel waarde als veevoer (karbouwen) en als zoodanig veel door de bevolking gesneden en als groenvoer gegeven. In W. en M. Java wordt algemeen het merg uit de halmen door de inlanders gebruikt als pit voor nachtlampjes.

IGUANURA WALLICHIANA Benth. & Hook., fam. *Palmae*. Lipai keloewi (KOEBOE). Kleine, uitstoelende, op steltwortels staande waaierpalm, tot 1,8 m. hoog, in de Koeboestreken algemeen op droge terreinen voorkomend, waarvan de bladeren door de bevolking voor dakbedekking als zeer duurzaam worden geprezen.

INDIGOFERA, fam. *Leguminosae*. (Aanvulling van Dl. II, blz. 143). Behalve van Marsdenia tinctoria R. Br. (Asclepiadaceae) wordt indigo in den Maleischen Archipel alleen bereid uit de bladeren van een aantal soorten van het geslacht Indigofera; dit product is echter geheel verdrongen door de synthetisch bereide indigo, welke dezelfde blauwkleuring geeft (zie verder Heyne, Nutt. Pl. Ned. Ind. ed. II, 1927, blz. 770—3). I.galegoides D. C. wordt voorts aanbevolen voor het onderdrukken van alang-alang. I.hendecaphylla Jacq., afkomstig uit Afrika is, volgens Keuchenius, een der beste groenbemesters — grondbedekkers, misschien in de toekomst de evenknie van Vigna Hosei; I.hirsuta Benth. is eveneens voor dit doel in gebruik, evenals I. suffriticosa Mill.

ISACHNE ALBENS Trin., fam. *Gramineae*. Djoekoet piit, Wawaderan (SOEND.). Overblijvend, meer of minder sterk uitstoelend, 30—175 cm. hoog gras van Sumatra, Borneo en Java, voorkomend tusschen 800 en 1600 m. zeehoogte, algemeen in W. Java. Het levert een vrij aanzienlijke hoeveelheid blad, en wordt door de bevolking als een geschikt veevoer beschouwd.

ISCHAEMUM ARISTATUM L., fam. *Gramineae*. Roempoet padang (BILLITON), Blembem, B.watoe (JAV.). Overblijvend, ½—2 m. hoog gras, verstrooid tot 2350 m. zeehoogte voorkomend, op het Dijeng plateau zeer algemeen en daar evenals op den N. helling van den Sindoro door de runderen gaarne gegeten door de bevolking hooggeschat. I. digitatum Brongn., tot 700 m. zeehoogte voorkomend, staat eveneens als voedergras in aanzien.

HANDELMAATSCHAPPIJ (DE NEDERLANDSCHE). (Vervolg van Dl. II). De jaren na 1916 werden gekenmerkt door een zeer snelle uitbreiding op elk gebied. De uitbreiding betrof meer de zaken in Europa dan die in Nederlandsch-Indië, zooals trouwens in het algemeen als meest markant verschijnsel in de ontwikkeling der Nederlandsche Handelmaatschappij het feit kan worden genoemd, dat gedurende de laatste kwart eeuw, sterker nog gedurende het laatste tiental jaren, het zwaartepunt van het bedrijf, dat aanvankelijk in Nederlandsch-Indië lag, meer en meer naar Europa werd verplaatst. Hiermede wil niet gezegd zijn, dat de positie der N.H.M. in Nederlandsch-Indië de laatste jaren er op zoude zijn achteruitgegaan; integendeel, als handels- en cultuurbank ontwikkelde zij zich in het Oosten eveneens en bekleedt zij ook thans nog steeds de vooraanstaande positie, die zij vroeger innam. De buitengewone uitbreiding echter van hare bankzaken in Europa — uitbreiding, die grootendeels viel in de jaren 1920-1930 — ging in de richting van het internationale bankbedrijf. In dat opzicht heeft zij zich in die periode een positie verworven van groote beteekenis. De N.H.M. onderscheidt zich in wezen èn van de andere cultuurbanken èn van de internationale banken daardoor, dat zij beide richtingen in zich vereenigt en in elk der beide groepen een eerste plaats inneemt.

De hierboven geschetste ontwikkeling komt duidelijk in de cijfers tot uitdrukking. Bedroeg in 1916 nog voor de maatschappij in Nederland het totaal der deposito's op langen termijn weinig meer dan *f* 36.000.000 en dat der rekeningcouranthouders bijna *f* 71.000.000, in het haussejaar 1920 waren deze cijfers tot respectievelijk *f* 80 en *f* 199 millioen aangegroeid. Na een teruggang in de eerste jaren daarna, stegen zij vervolgens wederom en bedroegen ultimo 1930 respectievelijk *f* 133 en *f* 155 millioen.

Daarentegen zijn de overeenkomstige cijfers van het bedrijf in het Oosten, hoewel zij thans ook hooger zijn dan in 1916, niet in dezelfde verhouding toegenomen. Deposito's op langen termijn bij de Vestigingen in het Oosten bedroegen bijna *f* 38 millioen ultimo 1916 en bijna *f* 58 millioen ultimo 1930; de credit-saldi in rekening-courant beliepen op dezelfde data respectievelijk ruim *f* 73 millioen en ruim *f* 89 millioen. Terwijl het kapitaal der vennootschap achtereenvolgens tot twee keer toe werd verhoogd, namelijk tot *f* 70 millioen in 1918 en tot *f* 80 millioen in 1919, bleef het vaste kapitaal van de Factorij dan ook onveranderd op *f* 16 millioen gehandhaafd.

Hoewel het voor de hand ligt te dezer plaatse meer in het bijzonder de aandacht te vestigen op het bedrijf in Nederlandsch-Indië, mag de ontwikkeling van de zaken in Europa niet onvermeld blijven. Daarvan toch werd in Indië de terugslag ondervonden. Evenzeer als bij de drie kantoren in Nederland, oriënteerde zich ook in Indië het bedrijf meer en meer in internationale richting, hetgeen van des te grooter belang werd, omdat sedert den oorlog het geheele Nederlandsch-Indische handelsleven had opgehouden zich uitsluitend of in hoofdzaak op het moederland te concentreeren. Van de jaarlijksche invoeren werd naar verhouding geleidelijk een kleiner gedeelte uit Nederland betrokken, terwijl zich voor den export nieuwe afzetgebieden openden. Vooral de directe handel van Indië met Japan en Amerika won aan beteekenis.

Onder deze omstandigheden deed zich ook in Indië meer en meer de behoefte gevoelen aan een internationaal bankbedrijf, dat op de financiering van in- en export, ook van en naar andere landen dan Nederland, geheel berekend was.

Reeds in het oorspronkelijke artikel werd er op gewezen, dat de taak der Nederlandsche Handelmaatschappij als verkoopster in Nederland van de Gouvernementsproducten in de jaren na 1870 gaandeweg aan belangrijkheid had verloren. Hoewel zij ook thans nog als zoodanig fungeert, zijn sinds de Gouvernementskoffiecultuur werd gestaakt en — reeds eerder — het Gouvernements tin in Indië zelf verkocht werd, de aan deze functie verbonden werkzaamheden verder ingekrompen. De verkoopen hadden de laatste jaren slechts betrekking voornamelijk op kinabast, guttapercha en terpentijn en beliepen doorgaans niet meer dan 1 à 2 millioen gulden.

In gunstigen zin ontwikkelden zich daarentegen de overige cultuurzaken der Maatschappij. Het rechtstreeksche belang bij suikerondernemingen bleef, wat het aantal fabrieken betrof, onveranderd. De productie vermeerderde echter aanmerkelijk. Verder werd het aantal cultuurrelaties in den loop der jaren uitgebreid. Het aantal suikerfabrieken van derden, waarmede de Maatschappij in relatie staat, bedroeg 23 in 1916 en 28 in 1930; ook groeide het aantal tabaksrelaties in deze periode aan. De hoeveelheden koffie, thee en rubber, welke de Maatschappij in consignatie ontving, namen eveneens belangrijk toe.

Van de in 1918 opgerichte *„Vereenigde Java-suiker-Producenten"* (V. I. S. P.) werd de Nederlandsche Handelmaatschappij voorzitster, terwijl zij in de leiding der andere cultuurorganisaties en van den Nederlandsch-Indischen Ondernemersraad eveneens een belangrijke plaats vervult.

Ter behartiging van de uitgebreide cultuurbelangen, welke de Maatschappij in den loop der jaren op Sumatra verwierf, werd in 1927 een tweede Agent te Médan speciaal voor de cultuurzaken benoemd.

Het Agentschap te Soerabaja staat reeds sedert 1923 onder het bestuur van twee agenten, waarvan één speciaal voor de suikerbelangen.

Buiten Nederlandsch-Indië werden Agentschappen geopend te Kobe, Calcutta, Bombay en Djeddah, terwijl in Nederlandsch-Indië werden opgeheven de sub-agentschappen te Tebingtinggi, Teloekbetoeng, Padang, Koetaradja en Pontianak, alsmede het sedert opgerichte sub-agentschap te Sibolga.

President der Maatschappij is sedert 1913 nog steeds Dr. C. J. K. van Aalst, die vooral in de oorlogsjaren door het door hem in vele zaken genomen initiatief op financieel en economisch gebied op den voorgrond trad.

Als President der Factory traden sinds 1916 op

L. Engel	1916—1920
G. J. Houtsma	1920
J. L. van Houten	1920—1924
C. W. A. M. Groskamp	1924—1928
P. Lagaay	1928—1930
B. F. Hagenzieker	1930—heden.

Te Batavia is een nieuw kantoor aan de Binnen Nieuwpoortstraat in aanbouw, te Médan werd eveneens een modern kantoor gebouwd.

Bij gelegenheid van haar honderdjarig bestaan verscheen in 1924, behalve een geïllustreerd gedenkboek, onder den titel „Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij" een uitvoerig boekwerk over de lotgevallen der Maatschappij van haar oprichting in 1824 af, in opdracht der Directie bewerkt door Dr. W. F. M. Mansfelt. Deze publicatie mag tot dat jaar als de meest authentieke bron voor gegevens over de Maatschappij worden beschouwd.

Overigens wordt verwezen naar de elk jaar ongeveer in Juni verschijnende jaarverslagen.

ARBEIDSCONTRACT. Bij het op 1 November 1931 in werking getreden Ind. Stb. No. 367 van dat jaar werd een novelle aangebracht op de Indische regeling van het arbeidscontract, die vooral voor de Europeesche werknemers in Ned.-Indië van belang is.

De Nederlandsche regeling van de arbeidsovereenkomst kwam, zooals bekend, bij de wet van 13 Juli 1907 (Ned. Stb. No. 93) — de z.g. wet-Drucker — tot stand, doch in Indië duurde het tot 1924 voordat de Indische wetgever voldeed aan den concordantie-eisch van artikel 75 van het toenmalige Regeeringsreglement om voor de Europeanen in Ned.-Indië de in Nederland geldende wetten te volgen en daarvan slechts af te wijken wegens de bijzondere omstandigheden in Indië of om hen met (een of meer van) de overige bevolkingsgroepen aan dezelfde voorschriften te kunnen onderwerpen.

Ook voor de Europeesche werknemers in Indië golden dus steeds de drie verouderde artikelen 1601, 1602 en 1603 B. W., handelende over de huur van „dienstboden en werklieden".

In 1910 drukte de z.g. Bijzondere Commissie in haar toelichting op het ontwerp voor een algemeen Burgerlijk Wetboek voor Ned.-Indië nog twijfel uit of de Nederlandsche wet op het Arbeidscontract van 1907 wel geacht kon worden aan Indische rechtsbehoeften, zelfs van de Europeanen, te voldoen en gaf zij in haar (voor alle bevolkingsgroepen geldend) ontwerp dan ook alleen een plaats aan de regeling van het arbeidscontract met weglating van al die bepalingen, welke h. i. op specifiek Europeesche arbeidstoestanden zagen als arbeidsreglementen, collectieve arbeidsovereenkomsten, staangeld e. d.

De ontwerper van het gewijzigd ontwerp voor een op alle bevolkingsgroepen toepasselijk Burgerlijk Wetboek voor Ned.-Indië gaf in 1920 blijk van een eenigszins andere opvatting waar hij schreef: „Ten bate der Europeesche werknemenden in Indië moest n. h. v. inderdaad zelfs reeds een tiental jaren geleden een ieder, die in de gelegenheid was, de individueele stemmen der Europeesche werknemenden in vele kleine handelshuizen en commercieele maatschappijen alsmede in winkelzaken te vernemen, wel tot het besluit komen dat in waarheid de vrijheid van contracteeren voor deze personen ook hier te lande alles te wenschen overliet, de meest vexante contractsbepalingen geen zeldzaamheden waren en degene, die zich daaraan niet onderwierp, aldra in zijn geheele branche bij geen enkelen werkgever meer terecht kon. Ongetwijfeld zouden reeds hierom de door de Bijzondere Commissie overgenomen bepalingen van de Nederlandsche wet op het arbeidscontract ook zonder den eisch der concordantie verdiend hebben, in het Indisch recht althans voor de Europeanen te worden opgenomen".

Zoowel in als buiten den Volksraad werd sedert op het invoeren van zoodanige regeling aangedrongen. De Federatie van Europeesche werknemers nam in 1921 een motie van deze strekking aan en vrijwel alle politieke partijen plaatsten dit desideratum op haar program.

Het eerste Regeerings-ontwerp werd op 1 October 1924 bij den Volksraad ingediend; het was beperkt gehouden tot de Europeesche werknemers, omdat de Regeering het wenschelijk achtte de regeling eerst eenigen tijd voor Europeanen te laten doorwerken, alvorens tot toepasselijk-verklaring op de niet-Europeesche bevolkingsgroepen over te gaan.

Dit eerste ontwerp vond in den Volksraad weinig bijval; de wenschelijkheid der regeling werd niet betwist, doch als ernstig bezwaar werd gevoeld dat de Regeering door een strak vasthouden aan den concordantie-eisch te weinig met afwijkende Indische arbeidstoestanden rekening had gehouden. Ook de beperking tot de Europeesche arbeiders wekte teleurstelling. In de Volksraadszitting van 11 December 1924 werd daarop een motie-'s Jacob aangenomen, waarin de Regeering uitgenoodigd werd over het ontwerp alsnog de in Indië bestaande organisaties van werkgevers en werknemers te raadplegen en de naar aanleiding daarvan te ontvangen adviezen aan den Volksraad mede te deelen.

Deze adviezen werden in Mei 1925 bij den Volksraad ingediend, die aan de hand daarvan een nader Afdeelingsverslag uitbracht, waarin wederom meer afwijking van het concordantiebeginsel werd bepleit. Dit tweede Afdeelingsverslag gaf der Regeering aanleiding op 14 Juli 1925 een gewijzigd ontwerp in te dienen, waarin rekening werd gehouden met verschillende desiderata, welke ook de Regeering als specifiek Indische erkende.

Waar door het verschil van recht voorshands Europeanen eenerzijds en leden der andere bevolkingsgroepen anderzijds onder verschillende bepalingen zullen komen te vallen en daardoor kwesties van intergentiel recht meer dan vroeger waren te verwachten, stelde de Regeering tevens een nieuw artikel 1603y voor, luidende: „Arbeidsovereenkomsten aangegaan tusschen een werkgever, die wèl en een arbeider, die niet onderworpen is aan de voorgaande bepalingen, worden door deze bepalingen beheerscht, ongeacht de bedoeling van partijen, indien zij arbeid betreffen, gelijk of nagenoeg gelijk aan dien, welke in het bedrijf van den werkgever ook pleegt te worden verricht door arbeiders, die aan de(ze) bepalingen .... zijn onderworpen".

Bij de mondelinge behandeling in den Volksraad stond dit nieuwe artikel in het middelpunt der belangstelling; een amendement-Laoh werd aangenomen om daaruit te schrappen de woorden „in het bedrijf van den werkgever", waardoor het criterium moet worden gezocht in de omstandigheid, of in het algemeen in de Europeesche bedrijven bepaald werk als regel door Europeanen wordt verricht.

Twee amendementen, betreffende het aantal vrije dagen per jaar en den normalen opzegtermijn, werden door de Regeering overgenomen. Een der amendementen werd omgezet in een motie, welke werd aangenomen en die de Regeering uitnoodigde te overwegen om bij eenigszins vaste dienstverhouding een schriftelijk contract als regel in te voeren.

Op 29 Juli 1925 werd ten slotte het gewijzigd ontwerp zonder hoofdelijke stemming in den Volksraad aangenomen en in Ind. Stb. 1926 No. 335 afgekondigd. De in werking treding vond plaats op 1 Januari 1927 (op 1 Juli voor de spoor- en tramwegondernemingen).

De voornaamste afwijkingen van de Nederlandsche regeling zijn de volgende:

a. art. 1601 p, waarin bij de bestanddeelen, waaruit het loon mag bestaan, ook opgenomen zijn de bezoldiging tijdens een verloftijd en het recht op vrijen overvoer;

b. art. 1602 v, waarin werd bepaald, dat het aantal vrije dagen niet minder zal mogen bedragen dan 52 per jaar;

c. art. 1603i, bepalende dat bij maandloon de termijn van opzegging gelijk is aan den tijd tusschen den dag van opzegging en den laatsten der daaropvolgende maand;

d. art. 1603l, waarin de proeftijd gesteld is op hoogstens 3 maanden;

e. art. 1603q, dat bij de schadeloosstelling wegens onrechtmatige beëindiging der dienstbetrekking rekening houdt met de sub a bedoelde verlofsvoordeelen.

Naast bovenbedoeld nieuw artikel 1603y, later vernummerd in 1603x, kan voorts nog gewezen worden op artikel 1603z, waarin de mogelijkheid geopend is bijzondere regelen te maken voor arbeidsovereenkomsten in ondernemingen van landbouw of nijverheid, bij spoor- en tramwegen en bij transport- en andere bedrijven.

Zoodanige bijzondere regeling bestond reeds in de Assistenten-regeling, welke bij de invoering der algemeene regeling uitdrukkelijk als „lex specialis" bleef gehandhaafd.

De oude artikelen 1601, 1602 en 1603 B. W. betreffende huur van dienstboden en werklieden zijn voor Inlanders en Vreemde Oosterlingen van kracht gebleven.

Bij Ind. Stb. 1926 No. 377 werden de voorwaarden vastgesteld, waaraan de fondsen, bedoeld in artikel 1601s, moeten voldoen; dat zijn de fondsen, waarin de arbeider door den werkgever verplicht wordt een deel van zijn loon te storten.

De bovengenoemde novelle van Ind. Stb. 1931 No. 367 bracht de volgende wijzigingen en aanvullingen:

1e. aanvulling van art. 1602n, bepalende, dat bij uitbetaling van tantièmes aan den arbeider steeds een duidelijke en overzichtelijke schriftelijke mededeeling wordt verstrekt, waaruit de berekening van het tantième-bedrag blijkt.

2e. aanvulling van art. 1602v, bepalende, dat bij regeeringsverordening regelen kunnen worden gesteld ten einde den werkgever voor zooveel noodig te verplichten van de door den arbeider genoten vrije dagen aanteekening te houden in daartoe bestemde registers.

3e. invoeging van een nieuw artikel 1603s bis, houdende een betere regeling van de uitbetaling van verlofsvoordeelen ingeval van voortijdige verbreking van het contract. Deze wijziging beoogt in hoofdzaak het euvel te ondervangen, dat werkgevers zich aan de overeengekomen verlofsverplichtingen onttrekken door den arbeider kort voor het aanbreken van het verlofstijdstip met inachtneming van den opzegtermijn te ontslaan. De gewijzigde regeling is aldus: is de helft van de voor verlofsverleening overeengekomen diensttijd verstreken en ontslaat de werkgever eenzijdig zonder dringende reden den werknemer, dan heeft deze recht op uitbetaling van een evenredig deel der verlofsvoordeelen naar verhouding van den verstreken diensttijd.

In verband met in de practijk gebleken noodzakelijkheid werd voorts het reglement op de Rechterlijke Organisatie aangevuld met een nieuw artikel, bepalende dat alle vorderingen betrekkelijk tot een arbeidsovereenkomst, die geheel of gedeeltelijk in Ned.-Indië moet worden ten uitvoer gebracht, ongeacht welk recht op de overeenkomst van toepassing is, zoolang de arbeider in Ned.-Indië woonachtig is, uitsluitend ter beslissing staan van den Ned.-Indischen rechter of van in Ned.-Indië verblijvende scheidslieden. Hiervan kan alleen worden afgeweken bij overeenkomst, gesloten na het ontstaan van het geschil.

Bij deze gelegenheid gaf de Regeering tevens te kennen — zulks naar aanleiding van de boven vermelde Volksraadmotie — dat zij de algemeene regeling van het arbeidscontract in het B. W. niet de plaats achtte om een schriftelijk contract bij eenigszins vaste dienstverhouding verplichtend voor te schrijven. Dit ware over te laten aan bijzondere regelingen geldende voor bepaalde categorieën van werknemers als assistenten en administrateurs in de cultures, hoogere handelsemployé's, e.d. Niettemin nam de Volksraad wederom een motie aan, waarin evenbedoeld desideratum der vorige motie werd herhaald.

De laatste wijziging van de Arbeidscontractregeling in het B. W. bracht één der twee speciale crisis-maatregelen, welke de Indische regeering in begin 1932 trof bij Ind. Stb. 1932 No. 98. Deze crisisordonnantie, voorloopig voor één jaar van kracht, treedt in de plaats van artikel 1603i en verlengt den opzegtermijn naar gelang van den diensttijd. Zij bepaalt, dat bij arbeidscontracten voor onbepaalden tijd de termijn van opzegging voor den werkgever ten minste gelijk is aan den tijd tusschen den dag van opzegging en den laatsten dag der daarop volgende maand. Deze termijn wordt verlengd met één maand voor elk vol jaar dienst van den arbeider, behoudens een maximum-verlenging van drie maanden.

Literatuur. Mr. A. G. Vreede: De Indische regeling van de Arbeidsovereenkomst; Mr. G. H. C. Hart: Het Kon. Besluit tot wettelijke regeling van het Arbeidscontract in Ned. Indië, met een inleiding, uitgave Java Suiker Werkgeversbond Soerabaja; Mr. J. H. Heslinga: De nieuwe bepalingen betreffende het Arbeidscontract in Ned. Indië; Mr. J. Biemond: Commentaar op de Assistentenregeling en de op de assistenten-contracten toepasselijke artikelen van de Algemeene regeling van het Arbeidscontract, uitgave A.V.R.O.S. 1931.

ASSISTENTENREGELING. (Vervolg van suppl. afl., blz. 766). Bij Ind. Stb. 1931 No. 366 werd de Assistentenregeling aangevuld en gewijzigd, welke herziening een viervoudig doel had, t.w.:

1e. Uitbreiding van de werkingssfeer. Tot dusver had de regeling slechts gegolden voor de Oostkust van Sumatra, Atjèh en Tapanoeli; thans werd de regeling ook van toepassing in de gewesten Palembang, Lampoengsche Districten, Benkoelen en Sumatra's Westkust. Met het oog op de aanwezigheid van vele assistenten in Zuid-Sumatra, die in Ned.-Indië aangenomen zijn,

werd de mogelijkheid geopend het verlof van 8 maanden na zes jaar dienst te verminderen met ten hoogste vier maanden, indien het verlof binnen Ned.-Indië wordt doorgebracht.

2e. Schrapping van enkele bepalingen, welke door de algemeene regeling van het arbeidscontract in het B. W. (Ind. Stb. 1926 No. 335) overbodig zijn geworden; een nieuw artikel 1a stelt voorop, dat de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, ongeacht den landaard van partijen, op de dienstbetrekking van den assistent van toepassing zijn voor zoover daarvan niet bij de bepalingen der Assistentenregeling is afgeweken. Deze laatste is dus als „lex specialis" te beschouwen. De voornaamste consequentie van een en ander is, dat voor de betaling van een evenredig deel der verlofsvoordeelen bij voortijdig ontslag, uitgegaan van den werkgever, ook voor den assistent de gunstige regeling geldt van het nieuwe artikel 1603s bis B. W. (zie ARBEIDSCONTRACT).

3e. Verduidelijking van het begrip „assistent". De oude redactie had in de practijk tot moeilijkheden aanleiding gegeven o.a. met betrekking tot de vraag of wachtdoeners in een fabriek en tuinassistenten, werkende onder een hoofdassistent, onder de regeling vielen. De nieuwe redactie omschrijft het begrip „assistent" als volgt: „Het onder den beheerder der onderneming werkzaam, in den regel met deskundige leiding van of deskundig toezicht op den arbeid in veld, fabriek of werkplaats belaste personeel". Door deze nieuwe redactie, welke in overeenstemming is met den oorspronkelijken opzet der Assistentenregeling, is vastgesteld, dat evenbedoelde wachtdoeners niet onder de regeling vallen, aangezien van hen niet gezegd kan worden dat zij „deskundige leiding" aan den arbeid geven. Door het weglaten van het woord „rechtstreeksch" uit de vroegere redactie is verduidelijkt, dat evenbedoelde tuinassistenten wèl onder de regeling begrepen zijn.

4e. Een betere contrôle op het geven van vrije dagen. De Assistenten-regeling geeft den assistent recht op vier vrije dagen per maand, waarvan twee Zondagen moeten zijn. Deze bepaling werd in de practijk dikwijls ontdoken, hetgeen der Regeering aanleiding gaf in een nieuw artikel (4a) de nader vereischte voorziening te treffen.

Literatuur. Volksraadst. zitting 1930—1931, Ond. 81 stuk 1—5; Commentaar op de Assistentenregeling en het Arbeidscontract, uitgave A. V. R.O.S. 1931.

ARBEIDSBEURZEN. (Vervolg van Dl. VI of suppl.afl., blz. 686). De laatste jaren hebben een bijzondere uitbreiding van de openbare arbeidsbemiddeling in Ned.-Indië te zien gegeven. In niet geringe mate heeft de bestrijding van de toenemende werkloosheid hiertoe bijgedragen. In de eerste plaats leidde dit tot de instelling in begin 1931 van een Centrale Arbeidsbeurs op het Kantoor van Arbeid, waar de Landsbemoeienis met arbeidsbemiddeling en werkloosheidsbestrijding zich concentreert.

Deze Centrale Arbeidsbeurs heeft o.m. tot taak:

1. bemoeienissen met werkloosheidsbestrijding;

2. de onderlinge samenwerking tusschen de verschillende arbeidsbeurzen te vergrooten en de werkwijze te verbeteren;

3. uitwisseling der onafgedane werkgeversaanvragen;

4. bevordering van de oprichting van nieuwe plaatselijke arbeidsbeurzen;

5. verzorging van de algemeene statistiek der Indische arbeidsmarkt;

6. bemoeienis met de arbeidsbemiddeling van en naar het buitenland.

Op dit uitgebreide terrein is de Centrale Arbeidsbeurs reeds met succes werkzaam, hetgeen o.a. blijkt uit verbetering van werkmethoden en oprichting van nieuwe arbeidsbeurzen, het houden van werkloosheidsenquêtes enz. Het aantal beurzen is thans — April 1932 — gestegen tot 16; de zes groote zijn gevestigd te Batavia, Bandoeng, Semarang, Jogjakarta, Soerabaja en Malang, de tien kleine te Buitenzorg, Soekaboemi, Garoet, Cheribon, Pekalongan, Tegal, Solo, Madioen, Manado en Padang. De oprichting van een gemeentelijke arbeidsbeurs te Médan en Makassar is in voorbereiding.

Geregeld worden onder leiding van het Kantoor van Arbeid conferenties gehouden met de leiders van de arbeidsbeurzen; de laatste vond plaats in November 1931 te Jogjakarta, waarbij in het bijzonder de samenwerking met de Centrale Arbeidsbeurs omstandig werd nagegaan. De werkgeversaanvragen, waaraan een plaatselijke beurs niet kan voldoen, worden door deze doorgegeven aan de Centrale Arbeidsbeurs, die deze aanvragen terstond per z.g. „dagbericht" doorzendt aan alle andere arbeidsbeurzen. Aldus wordt getracht van de werkgeversaanvragen het hoogste plaatsings-rendement te verkrijgen.

Voorts werd op deze laatste conferentie de basis gelegd voor eene geregelde samenwerking tusschen de arbeidsbeurzen en het sedert eenige jaren bestaande Bureau voor Studie-doeleinden van het Departement van Onderwijs. Naast zuivere arbeidsbemiddeling verleenen de meeste beurzen nl. ook voorlichting bij beroeps (studie) keuze. Door evenbedoeld bureau van het Onderwijsdepartement worden de arbeidsbeurzen thans geregeld op de hoogte gehouden van de verschillende studie-mogelijkheden en de daaraan verbonden kosten en voorwaarden. Omgekeerd verstrekken de arbeidsbeurzen aan het Onderwijsdepartement gegevens met betrekking tot het genoten onderwijs der ingeschreven werkzoekenden, welke gegevens bij de beoordeeling van het onderwijs-rendement mede van waarde zijn.

De Jogja-bijeenkomst had nog tot resultaat, dat de bestaande subsidie-regeling in zooverre aangevuld werd, dat voortaan ook de kleine arbeidsbeurzen een vaste maandelijksche subsidie van het Land ontvangen; de Lands-subsidie voor de openbare arbeidsbeurzen is sedert als volgt:

a. een vaste maandelijksche bijdrage van *f* 225 voor de groote en van *f* 25 voor de kleine beurzen;

b. een vergoeding van onkosten voor porti, telegrammen en interlocale telefoon tot een maximum van *f* 75 's maands voor de groote en *f* 30 's maands voor de kleine beurzen;

c. een uitkeering van *f* 10 voor elke plaatsing, waarbij werkgever èn werknemer buiten de gemeente verblijf houden en van *f* 5 in geval slechts één van beiden in deze omstandigheid verkeert.

Door middel van de Centrale Arbeidsbeurs heeft een geregelde samenwerking plaats met den Rijksdienst voor Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling in Nederland; zoo wordt

(aan de hand der arbeidsbeurscijfers) tweemaandelijks een overzicht verstrekt van de Indische arbeidsmarkt ter voorlichting van de groote arbeidsbeurzen in Nederland, welke aan werkzoekenden ook inlichtingen verschaffen over werkgelegenheid in Indië.

Per ultimo 1931 stonden bij de toen aanwezige 13 arbeidsbeurzen als werkzoekenden ingeschreven 2042 Europeanen, 5696 Inlanders en 467 Chineezen. Het volgende staatje geeft aan hoe deze werkzoekenden verdeeld waren over de acht hoofdgroepen, waartoe de 46 beroepsgroepen der arbeidsbeurs-statistieken kunnen worden samengetrokken.

hoofdgroepen	werkzoekenden per ultimo 1931		
	Eur.	Inl.	Chin.
1. technische beroepen	595	334	7
2. cultures	230	58	4
3. handel	392	877	162
4. administratie . .	369	1632	144
5. winkelbedrijven	58	173	67
6. huish. beroepen	74	839	18
7. toekangs (ambachtslieden)	—	1162	3
8. diversen	324	621	62

Uiteraard geeft dit staatje slechts een relatief beeld der Indische arbeidsmarkt, omdat nog vele werkzoekenden zelfstandig trachten een betrekking te vinden. Doch wel kan uit het overzicht worden afgeleid, dat onder de Europeanen het grootste aanbod van werkzoekenden thans in de technische beroepen bestaat en bij de Inlanders onder de klerken, schrijvers en toekangs (ambachtslieden).

Het volgende staatje geeft aan het aantal werkzoekenden, dat zich gedurende 1931 bij de arbeidsbeurzen liet inschrijven, het aantal werkgevers-aanvragen en het aantal geplaatste werkzoekenden.

	werkzoekenden	werkgevers aanvragen	plaatsingen
Europeanen	7527	1949	1558
Inlanders . .	18458	4250	3426
Chineezen .	1076	205	150

Hieruit blijkt, dat in 1931 ongeveer 19% der ingeschreven werkzoekenden werd geplaatst; in 1930 bedroeg dit cijfer 24,3%, uit welken achteruitgang de gevolgen der malaise spreken.

Aan de werkgeversaanvragen werd in 1931 voor 80% voldaan, welk resultaat gunstig kan worden genoemd wanneer men in aanmerking neemt, dat dit percentage voor de Arbeidsbeurzen te Amsterdam en Rotterdam over 1930 respectievelijk 76% en 78% bedroeg.

Literatuur. Jaarverslagen der verschillende arbeidsbeurzen; Halfjaarlijksche verslagen van het Hoofd van het Kantoor van Arbeid over de Werkloosheid in Ned. Indië, gepubliceerd in Koloniale Studiën van April en October 1931 en April 1932.

WERKLOOSHEID. Werkloosheid als maatschappelijk vraagstuk is een probleem, dat reeds tijdens de vorige malaise van 1921/1922 de bijzondere aandacht der Indische overheid heeft gevraagd.

Zooals beschreven onder de verhandeling voor Arbeidsbeurzen (zie Dl. VI of suppl.afl., blz. 686) leidde de overheidsbemoeienis ten deze toenmaals tot de oprichting van openbare arbeidsbeurzen, die sedert in blijvende en toenemende mate zich met deze zijde van het werkloosheidsvraagstuk — n.l. die der arbeidsbemiddeling — hebben bezig gehouden.

De huidige crisis, die de vorige in hevigheid zoo sterk overtreft, heeft door de stopzetting en inkrimping van verschillende bedrijven in cultures, industrie en handel de werkloosheid in Indië zoozeer vergroot, dat nieuwe middelen ter bestrijding van de gevolgen daarvan onvermijdelijk waren.

De aard van deze bestrijdingsmiddelen houdt nauw verband met het karakter der werkloosheid onder de verschillende bevolkingsgroepen.

De werkloosheid onder de Europeanen kan men, evenals in Europa, beschouwen als individueele werkloosheid, waarbij het individu, als de werkgelegenheid ophoudt en daardoor geen loon meer ontvangt, te gronde zou gaan, indien steun in eenigerlei vorm achterwege blijft.

Daartegenover vertoont zich de werkloosheid onder de Inheemschen hoofdzakelijk als een collectief vraagstuk, als massale welvaartsinzinking, veroorzaakt door vermindering van werkgelegenheid, oogstmislukking, daling der productenprijzen enz.

Tusschen deze beide groepen in heeft zich den laatsten tijd een tusschen-groep gevormd, n.l. die der individueele inheemsche werkloozen, die door opleiding of werkkring den band met de dèsa hebben verloren en daardoor niet meer van de zoozeer te waardeeren onderlinge ondersteuning in de Inlandsche maatschappij kunnen profiteeren.

Op deze fundamenteele onderscheiding tusschen de verschillende categorieën van werkloozen is tot dusver de werkloosheidsbestrijding in Indië gebaseerd.

Voor zoover betreft de *Europeanen* vindt zij thans haar practische toepassing middels het centrale en de plaatselijke steuncomités, de verschillende werkloozenkassen en -fondsen, particuliere steunorganisaties, een en ander in samenwerking met de openbare arbeidsbeurzen.

Het aantal reëele werkloozen onder de Europeanen, berekend aan de hand van gegevens van arbeidsbeurzen en steuncomités, bedroeg ultimo 1930: 2400 en ult. 1931: 3110, het aantal van diegenen, die in benarde financieele omstandigheden verkeerden, bedroeg toen resp. 1090 en 1500. Hieruit blijkt, dat het aantal reëele werkloozen in 1931 met ongeveer 700 en het aantal steunbehoeftigen met ongeveer 400 steeg. Stelt men het aantal Europeanen, in normale tijden werkzaam bij de Overheidsdiensten op 19000 en in het particuliere bedrijfsleven op 40000, dan volgt hieruit, dat het werkloosheidspercentage onder de Europeanen in December 1931 5% bedroeg, een voor Indië ongekend cijfer.

Ten aanzien van de ondersteuning der indivi-

duecle werkloozen heeft de Indische Regeering tot dusver het principieele standpunt ingenomen, dat van overheidswege geen rechtstreeksche steun (dus geen uitkeeringen direct uit 's Lands kas) worden gegeven, zoolang dit ook maar eenigszins te vermijden is. Voor de indirecte ondersteuning werd eind 1930 een Centraal Comité opgericht, dat de oprichting van plaatselijke steuncomités bevorderde, waarvan thans (Mei 1932) 29 aanwezig zijn, t.w. 7 in West Java, 8 in Midden Java en 11 in Oost Java, terwijl in de Buitengewesten steuncomités bestaan te Médan, Balikpapan en Manado.

Op de door het centrale en de locale comités ingezamelde gelden van particuliere zijde verleent het Gouvernement 50% toeslag, die over 1931 in totaal *f* 71.000 bedroeg, zoodat in dat jaar voor deze steunverleening te zamen ongeveer *f* 213.000 beschikbaar was. Voor 1932 zal de 50% toeslag bestreden worden uit de aandeelen, die het Centraal Comité in de verschillende loterijen verkrijgt.

Door het Centraal Comité werden voor deze ondersteuning eenige „Richtlijnen" vastgesteld, welke einde 1931 eenige wijzigingen ondergingen, en thans als volgt luiden:

A. *Plaatselijke comités.*

Het Centraal Comité spoort zoo noodig aan tot oprichting van plaatselijke comités. Op plaatsen, waar deze comités reeds zijn gevestigd, zoekt en onderhoudt het Centraal Comité, ten einde versnippering van krachten te voorkomen, verbinding met die comités.

Het Centraal Comité acht het gewenscht, dat plaatselijk slechts één comité wordt opgericht.

B. *Onderlinge verhouding tusschen het Centraal Comité en de plaatselijke comités.*

De steunverleening zal in de eerste plaats en zooveel mogelijk geschieden met de eigen middelen der plaatselijke comités. Het Centraal Comité werkt slechts aanvullend en wel in hoofdzaak door een toeslag van 50% op de door de plaatselijke comités bijeengebrachte gelden.

De plaatselijke comités, die dezen toeslag ontvangen, zijn verplicht van hun beheer rekening en verantwoording af te leggen, en daarop contrôle van het Centraal Comité toe te laten.

C. *Geldmiddelen.*

Het Centraal Comité treedt bij het bijeenbrengen van zijn fondsen zoo min mogelijk op het terrein der plaatselijke comités.

Het inzamelen van gelden door middel van liefdadigheidsvoorstellingen, fancy-fairs, inteekenlijsten, enz., wordt geheel overgelaten aan de plaatselijke comités.

D. *Overheidssteun.*

Het Centraal Comité onderhoudt de betrekkingen met de Regeering en roept Haar hulp in voor het verkrijgen van financieelen steun.

De plaatselijke comités verstaan zich voor zoover noodig met de plaatselijke overheden.

E. *Steunverleening.*

Het Centraal Comité onthoudt zich op plaatsen, waar plaatselijke comités gevestigd zijn, van directe steunverleening aan werkloozen, doch laat dit over aan die plaatselijke comités.

De steun aan werkloozen door de plaatselijke comités zal bestaan uit het verschaffen van *onderdak* en *voorziening in de allereerste levensbehoeften*, doch kan zoo noodig ook door geldelijke tegemoetkoming, of op andere wijze geschieden.

Ook aan andere organisaties dan de plaatselijke comités kan door het Centraal Comité op nader te bepalen voorwaarden steun worden verleend.

F. *De steunverleening wordt beperkt tot de daarvoor in aanmerking komende, door de crisis werkloos geworden Europeanen, Inheemschen en Chineezen.*

In de toelichting op deze Richtlijnen wees het Centraal Comité nog op de wenschelijkheid om in meerdere mate de steunverleening aan inheemsche hoofdarbeiders, die tot de bovenbedoelde tusschengroep behooren, door de locale comités ter hand te doen nemen.

De werkzaamheid der plaatselijke comités heeft zich vooral in de tweede helft van 1931 ontwikkeld. In de eerste helft van dat jaar werd tezamen uitgegeven aan uitkeeringen buiten de asyls *f* 23.776 en binnen de asyls *f* 8817; voor het tweede halfjaar waren deze bedragen respectievelijk *f* 31.866 en *f* 9134.

In begin 1932 opende het Centraal Comité ook de mogelijkheid om Europeesche werkloozen kosteloos naar Nederland terug te zenden, wanneer zij aannemelijk kunnen maken aldaar steun van familie te kunnen krijgen.

Voorts werden door het Centraal Comité te Batavia, Semarang en Soerabaja werkloosheidscommissarissen aangesteld, teneinde aldaar onder leiding van het Hoofd van het Kantoor van Arbeid werkzaam te zijn als coördineerend middelpunt tusschen de verschillende steun-organisaties, een consultatiebureau voor werkloozen te houden, nieuwe steunmaatregelen te beramen en te organiseeren enz. Dit leidde o.a. reeds tot de opening van automobiel-technische cursussen voor jeugdige werkloozen te Batavia en Soerabaja.

Naast de steuncomités verleenen een vijftal werkloosheidsfondsen en -kassen ondersteuning aan werklooze leden. De belangrijkste hiervan is de Alg. Werkloosheidskas van den Handelsbond, den Suikerbond, den Cultuurbond en den N.I. Apothekers-Assistentenbond, die van de Regeering een maandelijksche bijdrage van *f* 250 in de administratiekosten ontvangt.

Het totaal der contributies en uitkeeringen van deze A.W.K. bedroeg in 1931 resp. *f* 24.389 en *f* 23.569, hetgeen der Regeering aanleiding gaf deze werkloosheidskas nog door aandeelen in loterijen te steunen.

Het Landbouwfonds (Ondersteuningsfonds voor administrateurs en geëmployeerden op landbouwondernemingen) telde ult. 1931 veertig werklooze leden; over dat jaar ontving het fonds *f* 19.182 aan contributies en gaf het *f* 12.544 aan uitkeeringen uit wegens werkloosheid. Ook aan dit fonds werd een loterij-aandeel verleend.

Het Suikerondersteuningsfonds keerde in 1931 *f* 15.705 uit aan 81 leden; het kapitaal bedroeg ultimo van dat jaar nog ± *f* 170.000. Een regeling werd getroffen, zoodat geen uitkeeringen uit dit fonds en de A.W.K. gelijktijdig worden genoten.

De Ver. „Onderlinge Ondersteuning" te Soerabaja ondersteunde in 1931 slechts een gering aantal werklooze leden.

Het Steunfonds van den Ned. Ind. Plantersbond begon medio 1931 met zijn uitkeeringen, welke in de maand December opgeloopen waren tot *f* 596; de steun wordt verleend in verschillenden vorm (maandelijksche toelagen, reisgeld, hospitaalkosten, bedrijfskapitaal enz.).

Corporaties, die mede bijzondere aandacht en medewerking aan de werkloozen-ondersteuning verleenden, zijn de Indische Afdeeling van de Amsterdamsche Maatschappij voor Jonge Mannen, het Leger des Heils, de Vaderlandsche Club en het Indo-Europeesch Verbond. De eerste stichtte in samenwerking met den Plantersbond een tijdelijke werkloozenkolonie boven Bandoeng; het Leger des Heils stichtte tehuizen voor werkloozen te Batavia en Médan.

Ten slotte dient nog melding gemaakt van twee voorloopig voor één jaar uitgevaardigde sociale crisismaatregelen, die de Regeering in begin 1932 trof ter bescherming der Europeesche werknemers.

De eerste (Ind. Stb. 1932 no. 97) geeft aan werknemers, die op of na 1 Januari 1932 in dienst zijn of waren van werkgevers, die hen buiten Ned.-Indië hebben in dienst genomen of aangeworven, bij ontslag van de zijde van den werkgever het recht op kostelooze terugzending voor zich en hun gezin; van dit recht kan gedurende 3 maanden na het ontslag gebruik worden gemaakt.

De tweede crisis-maatregel betrof de verlenging van den opzegtermijn naar gelang van den diensttijd (zie ARBEIDSCONTRACT).

De „individueele werkloosheid" onder de *Inheemschen* — d.i. dus de meergenoemde tusschengroep — blijkt in de eerste plaats uit de cijfers der arbeidsbeurzen. Het aantal Inlandsche werkzoekenden steeg daar in 1931 van 3224 tot 5696, een stijging voor een deel veroorzaakt door de nieuwe beurzen te Semarang, Buitenzorg en Soekaboemi. Zonder de aldaar op ult. 1931 ingeschreven Inlanders krijgt men nog een stijging tot 4806, hetgeen een vermeerdering van 50% beteekent. Het overaanbod schuilt hier onder de klerken, schrijvers en toekangs (ambachtslieden).

Zooals boven reeds gemeld neemt deze groep allengs zoo toe, dat ondersteuning door familie en kennissen niet meer voldoende is, in verband waarmede de locale steuncomités op instigatie van het Centraal Comité haar ondersteuning steeds meer ook onder deze groep werkloozen uitbreiden.

In de maand September 1931 werd door het Kantoor van Arbeid een speciaal onderzoek gehouden naar de werkloosheid onder de Christen-Inlanders te Batavia en Mr. Cornelis. Van de 122 personen, die onder deze enquête vielen, bleken 73 tot de normale werkloozen te rekenen te zijn; 39 hunner werden reeds ondersteund door het Fonds voor behoeftige Christenen of het Bataviaasch Steuncomité. De overigen verkeerden weliswaar dikwijls onder armoedige omstandigheden, doch waar zij nog gratis huisvesting en voeding bij familie of kennissen genoten, konden zij nog niet tot de noodlijdenden worden gerekend.

In de maanden April en Mei 1932 werd door het Kantoor van Arbeid wederom een onderzoek gehouden naar de werklooze inheemsche hoofdarbeiders in de groote steden; de resultaten dezer enquête zijn nog niet bekend.

De „massale werkloosheid" onder de Inheemschen is moeilijk onder cijfers te brengen. Zij werd sterk beïnvloed door sluiting en inkrimping van verschillende ondernemingen (rubber, suiker) en technische bedrijven, zoowel op Java als in de Buitengewesten.

In laatstgenoemde gebieden leidde dit tot terugzending op groote schaal van ontslagen koelies naar Java. In 1930 werden 12.536 koelies meer teruggezonden dan van Java verscheept; in 1931 bedroeg dit getal 56.250. Geen wonder dat er allengs teekenen zijn — vooral in Midden Java —, welke er op duiden, dat het resorptievermogen van de dèsa langzamerhand uitgeput raakt.

Vanwege het Kantoor van Arbeid wordt getracht deze stroom te remmen door de ondernemers er toe te brengen in de eerste plaats de gehuwde vrouwelijke koelies te ontslaan, waardoor vele gezinshoofden hun inkomsten behouden. Voorts werd in Noord- en Zuid-Sumatra op ruime schaal propaganda gemaakt voor arbeiderskolonisatie op en in de nabijheid der ondernemingen. Ter bevordering van de laatste soort van kolonisatie, de z.g. „randkolonisatie", werd door de Regeering een speciaal bestuursambtenaar ter beschikking gesteld van den Gouverneur der Oostkust van Sumatra.

Op Java vertoont zich de welvaartvermindering in de dèsa niet in individueele werkloosheid, maar in een collectieven teruggang van den welstand.

Verschillende factoren zijn daarop thans van invloed geweest, t.w. geringere opbrengst van sommige producten (klappers, kapok), daling der producten-prijzen, vermindering van werkgelegenheid en dikwijls sterke daling van arbeidsloonen. Dit leidde tot groote geldschaarschte in de dèsa, welke reeds merkbaar was bij de belastinginning en aan terugkeer tot ruilhandel: kains, petroleum, zout en visch b.v. worden geruild tegen maïs en padi.

Onder deze omstandigheden moest aan het voedselvraagstuk bijzondere aandacht worden geschonken om te kunnen ingrijpen wanneer voedselnood dreigde. Op dit punt had een voortdurende samenwerking plaats tusschen het Binnenlandsch Bestuur, de Kleine Welvaartscommissie, het Centraal Kantoor voor de Statistiek, de Landbouwvoorlichtingsdienst en de Arbeidsinspectie op Java.

In een deel van Bantam (Tjarenang) werd inderdaad een begin van voedselgebrek geconstateerd, welke werd bestreden door uitbreiding van werkgelegenheid door middel van aanleg van een irrigatiekanaal en uitdeeling van rijst aan ouden van dagen.

Door de Arbeidsinspectie werd nog in inzonderheid voor dit doel uitgezochte dèsa's in West-, Midden- en Oost Java een speciaal crisis-onderzoek ingesteld, ten einde de doorwerking der malaise na te gaan onder de verschillende categorieën der dèsa-bevolking (grondbezitters, handelaren, arbeiders bij Europeesche en Inlandsche bedrijven en in Overheidsdienst, gewezen contractkoelies enz.).

Voor zoover de resultaten dezer dèsa-onderzoekingen reeds bekend zijn, werd over de geheele linie een sterke welvaarts-inzinking waargenomen, welke slechts gedeeltelijk door verlaging van de kosten van levensonderhoud wordt goedgemaakt.

De voedselvoorraad bleek bijna overal bevredigend.

Literatuur. Halfjaarlijksche verslagen van het Hoofd van het Kantoor van Arbeid nopens de werkloosheid in Ned. Indië, gepubliceerd in „Ko-

loniale Studiën" van April en October 1931 en April 1932.

POENALE SANCTIE. (Aanvulling van Dl. V of suppl.afl., blz. 399). In 1930 vond de eerste vijfjaarlijksche herziening der koelieordonnantie plaats, welke beperking van den poenale-sanctie-arbeid beoogt. Hiermede werd voldaan aan de uitspraak van de Tweede Kamer van Juni 1924, dat „de Koelieordonnantie voortaan om de vijf jaren, te beginnen met 1930, zou worden herzien met de bedoeling om te komen tot geleidelijke afschaffing der poenale sanctie".

Dit beginsel was sedert 1925 vastgelegd in een nieuw artikel 24*a* der koelieordonnanties, waarbij tevens was voorgeschreven, dat bij elke herziening de Regeering het advies zou inwinnen van de Permanente Arbeidscommissie te Médan.

Blijkens de desbetreffende Volksraadstukken (zitting 1930—1931, ond. 61, stuk 1—3) heeft de voorbereiding van deze eerste herziening aldus plaats gehad, dat een voorloopig schema door het Kantoor van Arbeid werd opgesteld, aan de hand waarvan de Permanente Arbeidscommissie haar definitief advies heeft opgesteld. Beide stukken zijn als bijlagen overgelegd bij de Memorie van Toelichting, zoomede een Nota waarin de Regeering haar afwijkingen van het P.A.C.-advies motiveert. De voornaamste afwijking betrof het inkrimpingsschema, ten aanzien waarvan de Regeering de voorstellen van het Kantoor van Arbeid had overgenomen, waarin de cijfers voor de vrije arbeiders iets gunstiger waren dan in het P.A.C.-advies.

De ingediende ontwerp-ordonnantie bracht dus in de eerste plaats een inkrimpings-schema voor den arbeid onder poenale sanctie; daarnaast werden in den bestaanden tekst der koelieordonnanties verschillende verbeteringen van materieelen en formeelen aard aangebracht.

Met betrekking tot de principieele herziening deelde de Regeering in de Mem. van Toelichting mede, dat uit de verschillende werkwijzen, welke tot inkrimping der poenale sanctie kunnen worden gevolgd, na ernstige overweging een systeem was gekozen, „hetwelk gestadigen opbouw, binnen afzienbaren tijd, van een stand van vrije arbeiders op de ondernemingen vereenigt met een groote mate van vrijheid van den werkgever om tot dit doel te geraken, m.a.w. een stelsel van geleidelijke verdringing van den arbeid onder poenale sanctie door vrijen arbeid. Dit doel zal worden bereikt door van de ondernemingen, die ouder zijn dan tien jaar en dus de moeilijke beginjaren te boven zijn, te eischen, dat zij naast contractanten een trapsgewijze stijgend aantal niet-contractanten in dienst zullen nemen, met het gevolg dat het aantal contract-arbeiders verhoudingsgewijze steeds vermindert".

Daartoe werd voorgeschreven, dat voor de in 1921 of eerder geopende ondernemingen de volgende verhoudingscijfers tusschen beide groepen van arbeiders moeten worden in acht genomen:

a. vanaf 1 Januari 1932 minstens 25 niet-contractanten tegen ten hoogste 75 contractanten;

b. vanaf 1 Januari 1934 minstens 40 niet-contractanten tegen ten hoogste 60 contractanten;

c. vanaf 1 Januari 1936 minstens 50 niet-contractanten tegen ten hoogste 50 contractanten.

Op ondernemingen, welke in de jaren 1922 t/m 1927 zijn geopend, zullen deze verhoudingscijfers zijn in acht te nemen vanaf 1 Januari van resp. het elfde, dertiende en vijftiende jaar na dat van opening.

De in de jaren 1928 t/m 1930 geopende ondernemingen zullen de hierboven sub *c* genoemde verhoudingscijfers moeten hebben bereikt op 1 Januari 1942; vanaf dezen datum zullen de ondernemingen, geopend in de jaren 1931 t/m 1934, de sub *b* vermelde verhouding moeten in acht nemen, terwijl voor de in 1935 en 1936 geopende ondernemingen vanaf 1 Januari 1942 slechts de verhoudingscijfers sub *a* bedoeld, zijn voorgeschreven.

Ten aanzien van nieuwe en eerlang nog te openen ondernemingen werd door dit schema weliswaar het volgende vijfjarig tijdvak bestreken, doch de Regeering achtte dit onvermijdelijk om de openlegging der Buitengewesten niet te belemmeren. Verder dan 1 Jan. 1942 wilde zij met deze overgangsmaatregelen echter niet gaan. Wanneer het einddoel — volledige afschaffing van den poenale sanctie-arbeid — kon worden bereikt, viel niet te voorspellen, aangezien daarvoor eerst de resultaten van deze eerste herziening dienden te worden afgewacht.

Het ontvouwde inkrimpingssysteem biedt — aldus de Regeering — den werkgever het groote voordeel, dat hij binnen het kader der voorgeschreven verhoudingsgetallen zelf kan bepalen of hij de benoodigde vrije arbeiders van Java, dan wel uit zijn contractanten wil betrekken en in het laatste geval, welke van zijn arbeiders — Javanen, Chineezen, vrouwen of mannen, ouderen of jongeren — naar den staat van vrij arbeider zullen overgaan. Bovendien kunnen t.a.v. de verhoudingscijfers de aan eenzelfden werkgever toebehoorende ondernemingen, die in eenzelfde inspectieafdeeling der Arbeidsinspectie liggen, tezamen worden genomen, hetgeen de uitvoering nog soepeler maakt.

Waarborgen voor de naleving van de inkrimpingsvoorschriften waren in de eerste plaats een verbod door den Directeur van Justitie om ten behoeve van de betrokken onderneming nieuwe werkovereenkomsten onder poenale sanctie te sluiten en als ultimum remedium ontbinding door den Gouverneur-Generaal van alle contracten van dien aard, welke door de onderneming zijn gesloten.

Als onmiddellijke mitigatie der poenale sanctie werden de strafbepalingen zoodanig gewijzigd, dat voortaan alleen immigranten, derhalve de beginnelingen die nog aan geregelden arbeid moeten wennen, gestraft kunnen worden wegens niet opvolgen van krachtens de koelieordonnantie of hun werkovereenkomst gegeven bevelen en dit nog alleen, wanneer de bevelen betrekking hebben op den overeengekomen arbeid. Ten aanzien van hen, die een reëngagementscontract sluiten, zal naleving van die bevelen voortaan slechts door tact en overreding zijn te waarborgen. Voor beide categorieën van arbeiders — immigranten en reëngagisten — zal weigering om den bedongen arbeid te verrichten gelijkelijk strafbaar zijn, doch eerst indien de werkman in zijn weigering volhardt na herhaalde aanzegging van de zijde van den werkgever.

Verder behelsde deze herziening der koelieordonnantie nog:

de instelling van een zeker overheidstoezicht ter voorkoming van misstanden op loongebied;

de samenvatting van alle koelieordonnanties

tot één zoodanige ordonnantie voor alle Buitengewesten;

een meer overzichtelijke en meer systematische indeeling der stof;

weglating van verschillende uitvoeringsvoorschriften, welke in een regeeringsverordening thuis behooren;

overdracht van eenige, hoofdzakelijk formeele bevoegdheden van den Gouverneur-Generaal, den Directeur van Justitie en de Hoofden van gewestelijk bestuur op het Hoofd van het Kantoor van Arbeid als logisch gevolg van de concentratie der technische overheidsbemoeienis t.a.v. arbeidsaangelegenheden in het Arbeidskantoor.

Tegelijk met deze nieuwe koelieordonnantie diende de Regeering bij den Volksraad een ontwerp-ordonnantie in, welke in verband met de toename van het aantal vrije arbeiders het ronselen van deze arbeiders beoogde tegen te gaan (zie *Registratiekamer* hierachter).

In den Volksraad waren buiten de leden, die het Regeeringsschema der nieuwe koelieordonnantie aanvaardden, drie groepen te onderscheiden. De eerste wenschte afschaffing der poenale sanctie binnen 5 jaar; naast opvoering van de percentages voor vrije arbeiders stelde zij voor, den duur der immigratie-contracten te verkorten. De tweede groep wenschte de algeheele afschaffing der poenale sanctie vóór 1942, terwijl de derde groep minder ver wilde gaan dan het Regeeringsschema. Conform het advies der P.A.C. wilde zij de percentages zien vastgesteld als volgt:

vanaf 1 Jan. 1932: 20 niet-contr. op 80 contr.
„ 1 Jan. 1934: 30 „ „ 70 „
„ 1 Jan. 1936: 40 „ „ 60 „

Geen dezer oppositie-groepen verwierf echter de meerderheid, zoodat het Regeeringsontwerp op 14 Februari 1931 door den Volksraad werd aangenomen met 26 tegen 8 stemmen, nadat in den tekst der ordonnantie slechts wijzigingen van ondergeschikte beteekenis waren aangebracht. Op 25 Februari werd daarop de nieuwe koelieordonnantie vastgesteld en afgekondigd bij Ind. Stb. 1931 no. 94. Deze „Koelieordonnantie 1931", zooals de verkorte titel luidt, trad op 1 Juli van dat jaar in werking.

Hiermede werd een eind gemaakt aan den strijd, welke een kwart eeuw duurde, over behoud of afschaffing der poenale sanctie. Deze strijd was thans in het voordeel der afschaffing beslist, hetgeen in de considerans der ordonnantie duidelijk werd neergelegd: „Dat Hij, willende overgaan tot de geleidelijke beperking van den arbeid onder werkovereenkomsten met poenale sanctie, ten einde langs dien weg tot afschaffing daarvan te geraken". Voortaan zal de vraag dus slechts loopen over het tempo der verdere beperking.

Een kort overzicht van den inhoud dezer nieuwe koelieordonnantie volge hieronder, waarbij de verschillende nieuwe bepalingen alsnog zullen worden vermeld.

Hoofdstuk I (art. 1 en 2) geeft de „inleidende bepalingen"; hieruit blijkt dat voor „openbare werken" voortaan geen contractanten meer mogen worden gebezigd.

Hoofdstuk II (art. 3 t/m 11) behandelt de „contracten". De maximum-duur voor reëngagementscontracten is van 13 maanden teruggebracht op één jaar; de verlenging daarvan van rechtswege wanneer het oogstjaar nog niet afgeloopen is, is thans uitdrukkelijk beperkt tot tabaksondernemingen, terwijl bovendien de maximum-grens voor deze verlenging van 18 op 15 maanden is teruggebracht. Verder zal de arbeider voortaan alleen die dagen behoeven na te werken, welke hij door eigen schuld heeft verzuimd, dus niet meer de ziekte- en de verlofdagen.

Hoofdstuk III (art. 12 t/m 26) regelt de „verplichtingen van den werkgever". In art. 12 is de nieuwe loon-contrôle opgenomen. Vooropgesteld is, dat de inkomsten van den arbeider in behoorlijke mate in de normale levensbehoeften van den arbeider moeten voorzien. Indien op eenige onderneming of onderdeel daarvan in verband met aard of ligging van het bedrijf de uitoefening van den arbeid in het algemeen gepaard gaat met bijzondere bezwaren of bijzondere nadeelen, dan moet in de inkomsten van den arbeider tevens een billijke tegemoetkoming voor die bijzondere bedrijfsomstandigheden begrepen zijn. Een regeeringsverordening regelt de procedure bij geschillen op dit punt; bij de beslissing dier geschillen geldt als eisch, dat de inkomsten van den arbeider moeten omvatten: *a*) een door het hoofd van gewestelijk bestuur, met inachtneming van de voorschriften van den Gouverneur-Generaal, te bepalen bedrag voor de voorziening in de dagelijksche levensbehoeften van den arbeider (het z.g. koelie-budget); *b*) een toeslag van 15% van het onder *a*) bedoeld bedrag voor bijzondere levensbehoeften van den arbeider, *c*) een toeslag van ten hoogste 30% van het onder *a*) bedoeld bedrag als tegemoetkoming voor bijzondere bedrijfsomstandigheden.

Artikel 13 bepaalt o.m. dat voortaan voor alle arbeiders bij overwerk het uurloon met minstens de helft moet verhoogd worden.

In de redactie van art. 15 is verduidelijkt, dat de arbeider recht heeft op minstens twee rustdagen *buiten* de gebruikelijke godsdienstige feestdagen.

In art. 16 is in tegenstelling met de oude redactie thans in het belang van den arbeider een splitsing gemaakt tusschen „werkelijken arbeid", waarvoor een maximum van 9 uur is gesteld, en extra-werkzaamheden voor rollen, indeelen, en afleggen van den afstand naar het werk en terug; duren deze extra-werkzaamheden tezamen langer dan één uur, dan komt dat meerdere in mindering van evenbedoelde 9 uur.

In art. 24 is nieuw de verplichting van den werkgever tot het geregeld indienen van overwerk-staten ter contrôle of niet op overmatige wijze overwerk wordt gevorderd.

Hoofdstuk IV (art. 27 t/m 30) omvat de „verplichtingen van den arbeider", welke dezelfde zijn gebleven als voorheen.

Hoofdstuk V (art. 31 t/m 33) geeft de „disciplinaire voorschriften", waarin alleen nieuw is de bepaling, dat voortaan de zieke arbeider ook naar het hospitaal kan worden overgebracht ter voorkoming van besmetting der andere arbeiders.

Hoofdstuk VI (art. 34 t/m 40) vermeldt de „strafbepalingen". Naast de hierboven reeds besproken wijzigingen in de oude strafsancties is hier in het belang van een juiste strafoplegging nog een scherpere omschrijving gegeven van

„desertie" en „voortgezette weigering om den verplichten arbeid te verrichten".

Voorts zijn de oude rustverstoring-delicten thans gelimiteerd. In art. 39 is voorts door invoeging van het woord „opzettelijk" beter dan tot dusver tot uitdrukking gebracht, dat niet-bewuste begunstiging van het niet-naleven der werkovereenkomst hier niet strafbaar is.

Hoofdstuk VII (art. 41 t/m 45) bevat de bepalingen over de „geleidelijke afschaffing en tijdelijke opheffing der poenale sanctie", welke in het bovenstaande reeds grootendeels werden behandeld. De voorgeschreven verhoudingscijfers voor vrije arbeiders en contractanten zullen ook gelden voor in de betrokken tijdperken tot stand gebrachte of tot stand te brengen uitbreidingen van ondernemingen.

Op grond van bijzondere omstandigheden, verband houdend met ligging of gesteldheid van het bedrijf of met onverwachte beletselen, kan de Gouverneur-Generaal of krachtens diens machtiging het hoofd van gewestelijk bestuur in den vorm van uitstel als anderszins tegemoetkoming verleenen in de vervulling van verplichtingen, voortvloeiende uit het inkrimpings-schema.

De P.A.C. te Médan werd in art. 44 gehandhaafd; waar de Gouverneur-Generaal zulks noodig oordeelt kunnen ook elders in de Buitengewesten dergelijke arbeidscommissies worden ingesteld.

Verder bepaalt art. 45, dat in 1936 en vervolgens om de vijf jaren de koelieordonnantie wordt herzien „teneinde den arbeid onder werkovereenkomsten met poenale sanctie verder te beperken dan wel af te schaffen".

Hoofdstuk VIII (art. 46 t/m 49) regelt het „toezicht", hetwelk in hoofdzaak wordt uitgeoefend door de ambtenaren van de Arbeidsinspectie voor de Buitengewesten. De werkgever werd verplicht den controleerenden ambtenaren inzage te geven van alle bij of krachtens de koelieordonnantie voorgeschreven bescheiden en alle gevraagde inlichtingen te verstrekken betreffende de naleving dezer ordonnantie. Verdere voorschriften omtrent de uitvoering en naleving der koelieordonnantie, worden bij of krachtens regeeringsverordening gegeven.

Hoofdstuk IX (art. 50 en 51) bevat de „overgangs- en slotbepalingen".

Na de in werking treding der koelieordonnantie is in het proces der poenale sanctie-afschaffing een nieuw element getreden door het bekende Blaine-amendement op de nieuwe Amerikaansche tariefwet, waardoor invoer in Amerika wordt verboden van goederen, welke zijn geproduceerd met behulp van gedwongen of poenale sanctie-arbeid.

Dit gaf den directies van alle ter Oostkust van Sumatra werkzaam zijnde tabaksmaatschappijen aanleiding uitdrukkelijk afstand te doen van het in artikel 37 der koelieordonnantie omschreven klachtrecht t.a.v. de in de artikelen 34 en 35 genoemde koelieovertredingen, terwijl voortaan geen gebruik meer zou worden gemaakt van de terugvoering van arbeiders naar de onderneming met behulp van den sterken arm, waartoe art. 31 de mogelijkheid opent. Na afloop der loopende contracten zullen de nieuwe overeenkomsten slechts worden gesloten op de basis der vrije-arbeidsregeling van Ind. Stb. 1911 no. 540 sub Ten Tweede.

In verband met deze beslissing der tabaksmaatschappijen diende de Regeering in April 1932 bij den Volksraad een aanvulling in op de koelieordonnantie (Volksraadst. zitting 1931—1932, Ond. 160) ten einde een en ander wettelijk vast te leggen. Dit gebeurt door inlassching van een nieuw artikel 43a, voorschrijvende, dat de bepalingen van de artikelen 31 lid (1), 34 en 35 niet van toepassing zijn op arbeiders, werkzaam bij door het Hoofd van het Kantoor van Arbeid in de Javasche Courant bekend gemaakte ondernemingen; dat zijn die, welke uitdrukkelijk van evenbedoelde rechten afstand hebben gedaan.

In verband met de nieuwe koelieordonnantie werden voorts bij den Volksraad twee ontwerp-ordonnanties ingediend tot wijziging van het Chineesche Arbeidersreglement Banka (Ind. Stb. 1927 no. 218) en tot vaststelling van een soortgelijk reglement voor de onder poenale sanctie werkende Chineesche arbeiders bij de Gemeenschappelijke Mijnbouw Maatschappij Billiton. In beide ontwerpen, welke op 21 April 1932 door den Volksraad werden aangenomen, is het inkrimpings-schema der poenale sanctie uit de nieuwe koelieordonnantie overgenomen.

De uitvoeringsvoorschriften der nieuwe koelieordonnantie zijn, v.z.v. zij vastgesteld zijn bij regeeringsverordening, opgenomen in Ind. Stb. 1931 nos. 268 en 307. De eerste geeft o.a. aan hoe de procedure is bij loongeschillen als bedoeld in art. 12 der koelieordonnantie; bij elk zoodanig geschil wordt een plaatselijk onderzoek ingesteld door een commissie van drie leden: een ambtenaar van het Binnenlandsch Bestuur, een ambtenaar der Arbeidsinspectie en een vertegenwoordiger van den werkgever. Deze commissie brengt een rapport uit, hetwelk met het advies van het betrokken hoofd van gewestelijk bestuur aan den Directeur van Justitie wordt aangeboden, die ter zake beslist.

Ind. Stb. 1931 no. 268 bepaalt verder, welke arbeiders tot de niet-contractanten mogen worden gerekend en welke criteria gelden voor de uitbreidingen van ondernemingen, bedoeld in art. 41 der koelieordonnantie. Verder handelen eenige artikelen over de P.A.C. te Médan en de indiening van driemaandelijksche loonstaten als contrôle-middel op de naleving van artikel 12.

Ind. Stb. 1931 no. 307 verdeelt het gouvernement der Molukken in verband met art. 5 lid (2) der koelieordonnantie in twee ressorten: de afdeelingen Amboina en Ternate; dit beteekent, dat arbeiders uit het eene ressort in het andere een poenale sanctie-contract kunnen sluiten. Voorts wordt bij dit Staatsblad het z.g. koeliebudget vastgesteld; aan de hand hiervan berekent de Arbeidsinspectie geregeld het basisloon voor den arbeider, bedoeld in art. 12 lid (4) sub a der koelieordonnantie.

De uitvoeringsvoorschriften, welke in de koelieordonnantie ter vaststelling zijn opgedragen aan het Hoofd van het Kantoor van Arbeid, zijn opgenomen in de Javasche Couranten van 3 en 14 Juli 1931 nos. 53 en 56.

Ook de vrije-arbeidsregeling in Ind. Stb. 1911 no. 540 sub Ten Tweede onderging bij Ind. Stb. 1931 no. 252 eenige wijzigingen in verband met de invoering van de nieuwe koelieordonnantie; de meeste dezer wijzigingen waren van technisch-legislatieven aard; een uitzondering daarop vormt het nieuwe voorschrift, waarbij naar ana-

logie van artikel 32 der koelieordonnantie werd bepaald, dat voortaan ook vrije arbeiders bij ziekte ter voorkoming van besmetting van andere arbeiders op aanwijzing van den betrokken geneesheer naar een ziekeninrichting kunnen worden overgebracht dan wel teruggevoerd, wanneer zij zich daaruit zonder toestemming van den geneesheer hebben verwijderd. Deze bepaling beoogt te voorkomen, dat de gunstige hygiënische toestanden, welke thans op de meeste ondernemingen in de Buitengewesten worden aangetroffen, gevaar zouden kunnen loopen door het in dienst nemen van een grooter aantal vrije arbeiders.

De geleidelijke afschaffing van de poenale sanctie in onze eigen Buitengewesten heeft nog tot logisch gevolg gehad, dat diezelfde gedragslijn werd nagestreefd t.a.v. de Javaansche arbeiders, die met officieele vergunning der Indische Regeering voor de omliggende vreemde koloniën worden aangeworven. In de eerste plaats werd hiervoor overleg gepleegd met de Britsche autoriteiten op Malaka ten einde de voorwaarden vast te stellen, waaronder voortaan de Javaansche werkkrachten als vrije arbeiders in de Federated Malay States zouden werken. Waar in beginsel reeds overeenstemming werd bereikt is binnenkort een definitieve regeling op dit punt te verwachten in den vorm van een aanvulling van de voor de F.M.S. geldende Labour Code 1923.

Registratiekamer. Tegelijk met het ontwerp voor de nieuwe koelieordonnantie werd bij den Volksraad een concept-ordonnantie ingediend tot instelling van een Immigratiekamer te Médan, welke naam tijdens de behandeling werd gewijzigd in Registratiekamer.

Deze instelling dient — gelijk de considerans van Ind. Stb. 1931 no. 95 aangeeft — om het ronselen van arbeiders tegen te gaan. Uit de officieele toelichting der Regeering wordt ter nadere verduidelijking van dit uitgangspunt het volgende aangehaald.

„Het zal nog geruimen tijd duren, alvorens ter Oostkust van Sumatra een arbeidsmarkt zal zijn ontstaan, welke geheel zal kunnen voorzien in de behoefte aan werkkrachten van Westersche ondernemingen en inheemsche bedrijven.

Men zal ook voor dat gebiedsdeel en de daarmede uit het onderwerpelijk oogpunt één veld van beschouwing uitmakende aangrenzende landstreken nog lange jaren aangewezen zijn op eene uitgebreide, kostbare immigratie van Java of elders.

Nu ten gevolge van de voorgenomen beperking der poenale sanctie de banden tusschen werkgever en arbeider in de toekomst losser zullen worden, zijn het niet alleen de arbeiders, die daarvan zullen profiteeren. Het is te vreezen — de practijk op het schiereiland Malakka heeft dit genoegzaam bewezen — dat vele werkgevers, die noodgedwongen thans nog zelf hunne arbeidskrachten doen immigreeren, in de toekomst meer en meer gebruik zullen trachten te maken van ter plaatse aanwezige werkkrachten, die ten behoeve en op kosten van a n d e r e werkgevers in het gewest zijn geïmmigreerd.

Het scheppen van regelmatige toestanden, waarnaar zoowel de Overheid als de particuliere ondernemers met alle krachten dienen te streven, zou aanzienlijk belemmerd worden, indien, vóórdat nog een ruime plaatselijke arbeidsmarkt tot ontwikkeling is gekomen, de werkgevers op groote schaal hun voordeel gingen zoeken in een zoodanige inhuur van reeds voorhanden krachten, instede van door aanvoer van buiten mede te helpen tot verruiming van de arbeidsmarkt. Afgescheiden nog van de demoraliseerende practijken, welke daarbij al te zeer te duchten zouden zijn, zouden de lasten, voortvloeiend uit de eigenaardige eischen van het arbeidsvraagstuk in de Buitengewesten, steeds meer op hoogst ongelijke wijze worden verdeeld, wanneer niet door doelmatige voorzieningen aan een dergelijken gang van zaken paal en perk werd gesteld.

Die voorzieningen zullen naar het oordeel der Regeering, welke daarbij krachtig steun vindt in de zienswijze in particuliere kringen, hierin moeten worden gevonden, dat ook zij, die voor de behoeften van hun bedrijf aanvulling zoeken in de inhuring van arbeiders, welke door anderen en voor rekening van anderen van overzee in het gebied zijn aangebracht, door passende maatregelen genoopt worden, om in behoorlijke mate geldelijk bij te dragen tot de bekostiging van de arbeidsimmigratie aldaar in algemeenen zin.

Het wordt billijk geoordeeld, dat zij, die arbeiders als hierboven bedoeld in dienst nemen en daarmede profijt trekken van de uitgaven van anderen en van de geschiktheid, door de immigranten in de eerste jaren na hun aankomst op de ondernemingen van anderen verkregen, naar het voorbeeld van hetgeen te dien aanzien met de gunstigste gevolgen voor Malakka sinds jaren toepassing vindt, verplicht worden voor die indienstneming een bijdrage te storten in een algemeen fonds, bestemd o.m. om in de kosten van den aanbreng van werkkrachten verlichting te brengen."

De behandeling in den Volksraad leidde niet tot principieele wijzigingen in het ontwerp; slechts werd de taak der Kamer scherper omschreven door al datgene weg te laten, wat betrekking had op de bemoeienis van immigratie en werving.

Blijkens art. 1 van Ind. Stb. 1931 no. 95 is de Registratiekamer, die rechtspersoon is, belast met:

a. de zorg voor de registratie van de in het gouvernement Oostkust van Sumatra en in de afdeelingen Noordkust van Atjèh, Oostkust van Atjèh en Gajo- en Alaslanden van het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden van overzee geïmmigreerde werkkrachten, behoorende tot de bevolkingsgroepen van Inlanders en Vreemde Oosterlingen;

b. de zorg voor het beheer en de instandhouding van een registratiefonds.

In de kamer hebben zitting, als voorzitter tevens lid, de Gouverneur der Oostkust van Sumatra, en als leden: een ambtenaar van het binnenlandsch bestuur, een ambtenaar van de arbeidsinspectie en twee niet-ambtelijke ingezetenen van het in het vorige lid, sub *a*, omschreven gebied en zooveel plaatsvervangende leden als noodig zullen blijken. De leden, met uitzondering van den voorzitter, zoomede de plaatsvervangende leden worden telkens voor een tijdsverloop van ten hoogste drie jaren benoemd door den Gouverneur-Generaal op voordracht van genoemd hoofd van gewestelijk bestuur, welk bestuurshoofd t.a.v. de voordracht der niet-ambtelijke leden overleg pleegt met de in voormeld ge-

bied bestaande vereenigingen van bij de immigratie betrokken werkgevers.

De werkgevers zijn verplicht aan de Kamer opgave te doen van iederen arbeider, behoorende tot de bovenbedoelde bevolkingsgroepen, die te hunnen behoeve is geïmmigreerd, zoomede van elke plaatselijke indienstneming van zoodanigen arbeider, die niet ten behoeve van den werkgever is geïmmigreerd.

Blijkens de uitvoerings-voorschriften in Ind. Stb. 1931 no. 530 worden als werkgever uitgezonderd de beheerder of eigenaar van een panglong, een winkelbedrijf, een drukkerij en een hotelbedrijf.

Bij de vervulling van haar taak zal de Kamer gebruik kunnen maken van de diensten van het te Médan gevestigde dactyloscopisch bureau van de Deli Plantersvereeniging en de A.V.R.O.S.

De verplichte bijdragen der werkgevers aan het registratiefonds zijn bij de regeeringsverordening in Ind. Stb. 1931 no. 531 als volgt vastgesteld per arbeider:

1°. een bijdrage van ƒ 0.37 per jaar als tegemoetkoming in de uitgaven der Kamer;

2°. voor elke plaatselijke indienstneming een bedrag van ƒ 5 in eens en ƒ 1 per maand gedurende den tijd, dat de arbeider in dienst blijft. Het bedrag van ƒ 5 wordt verhoogd tot ƒ 40, wanneer de arbeider zijn vorige werkovereenkomst vóór het verstrijken van den overeengekomen of wettelijk voorgeschreven termijn eenzijdig heeft verbroken.

De bedragen sub 2°. zijn niet verschuldigd voor geïmmigreerde arbeiders, die zich buiten de grenzen der ondernemingen blijvend gevestigd hebben en niet — dit ter beoordeeling der Kamer — regelmatig in het ondernemingsbedrijf werkzaam zijn of gedurende minstens tien jaren in het gebied der Registratiekamer verblijf hebben gehouden.

Het reglement der Kamer is opgenomen in Bijblad 12702; haar feitelijke in werking treding vond plaats met 1 Januari 1932.

De crisis bracht echter reeds spoedig een grondige wijziging in de situatie. Door de ontslagen op groote schaal ontstond in plaats van een tekort een groot surplus aan werkkrachten, hetgeen een wettelijke bescherming tegen het ronselkwaad vanzelf overbodig maakte. De uitgaven voor de Kamer, welke in deze tijden op de werkgevers extra zwaar drukten, hadden daardoor geenerlei nuttig effect. Dit gaf der Regeering aanleiding op 26 Maart 1932 een voorstel bij den Volksraad in te dienen ten einde de werking der Kamer voorloopig voor één jaar op te schorten, welke maatregel sedert werd afgekondigd in Ind. Stb. 1932 no. 144.

Literatuur: Volksraadst. zitting 1930—1931 Ond. 61; Koelieordonnantie 1931 met toelichting en uitvoeringsvoorschriften, uitgave A.V.R.O.S. 1931; Handboekje voor den Deliplanter, uitgave D.P.V. 1931.

TANIMBAR- OF ZUID-OOSTEREILANDEN. (Vervolg van Dl. IV). De voornaamste, d.w.z. bewoonde eilanden zijn: Jamdéna, het hoofdeiland, 160 K.M. lang, Selaroe, Larat, Fordate, Moloe (bewoond door afstammelingen van Galélarezen en Tobélorezen van Halmahéra) en Seira. De eilanden bestaan voornl. uit kalkgesteente, meest zeer jonge koraalkalk en zijn over het algemeen laag, ook de grootere niet hooger dan 150—200 m. De piek van Laibobar op het gelijknamige eiland is echter 391 m.

Volgens de laatste volkstelling bedraagt de bevolking ongeveer 40.000 zielen. Zij woont in negorijen, die alle aan de kust gelegen zijn. Werden vroeger alle negorijen op steile heuvels bij het strand gebouwd, thans zijn er nog slechts enkele op heuvels gebouwd. Echter zijn ook deze, even als de op het strand gelegen negorijen, van alle verdedigingswerken ontdaan. De bevolking bestaat uit krachtige menschen met sluik haar, dat bij de mannen vroeger veel, thans nog maar zelden, kunstmatig blond werd gemaakt, en bij de vrouwen zwart is; Papoea-typen komen echter ook soms voor. Het zijn, behalve enkele Mohammedaansche vreemdelingen, allen Christenen, waarvan het grootste deel (ongeveer drie kwart) Protestant, de rest Roomsch-Katholiek is. De kleeding der bevolking doet het meest aan die van Ambon denken. Zag men vroeger bij allen doorboorde en uitgerekte oorlellen, waarin sieraden, nu komt dit nog slechts bij de ouderen voor, terwijl zelfs velen van dezen hun ooren òf door een dokter òf door een kamponggenoot hebben doen bijwerken en moderniseeren. Door invloed van bestuur, zending en missie zijn de oude toestanden geheel aan het verdwijnen. De bezigheden der mannen bestaan in het ontginnen der velden, visschen, ter jacht gaan en vangen van tripang en schildpadden en het duiken van schelpen. De vrouwen verrichten naast den veldarbeid de gewone huiselijke bezigheden, weven daarbij saroengs en vlechten mandjes.

De bevolking is verdeeld in drie klassen: de adel, waar de hoofden uit voorkomen, de middenstand en het lagere volk. Daarbij is ontstaan een slavenklasse, door de vroegere oorlogen en vele veeten. De waardigheid der hoofden is niet erfelijk.

In 1629 werden de Tanimbareilanden door de Nederlanders ontdekt, maar het intensieve bestuur dateert eerst van veel later. Werden er in 1882 een paar posthouders geplaatst, eerst in 1910 kwam er een gezaghebber. De hoofdplaats was eerst Adaoet, daarna Olilit, thans Saumlakki. De Tanimbareilanden vormen nu de onderafdeeling Tanimbareilanden der afdeeling Amboina van het gouvernement der Molukken.

N. A. v. W.

LARAT. (Vervolg van Dl. II). De twee aan en door elkaar gegroeide kampoengs Ridool en Ritabèl vormen de hoofdplaats Larat, standplaats van een bestuursassistent. In Lamdèsar op de Oostkust van het eiland worden goede prauwen gemaakt.

SAUMLAKKI. (Vervolg van Dl. III). Hoofdplaats der onderafdeeling Tanimbareilanden der afdeeling Amboina van het gouvernement der Molukken. De plaats ligt aan de baai van Saumlakki, die voor schepen in elken moesson een veilige ankerplaats levert.

API. (Aanvulling van Dl. I.) Behalve de in het oorspronkelijk artikel reeds genoemde bergen wordt ook de Tobélo-vulkaan op Halmahéra nog G. Api genoemd.

DEELBOUW. (Zie Dl. I). I. HET BEGRIP DEELBOUW. In het algemeen verstaat men onder deelbouw een landbouwbedrijfsvorm, waarbij de rente-trekker het bedrijfsobject niet door eigen arbeid of als bedrijfsleider exploiteert, maar het stuk grond aan een ander ter bebouwing over-

laat; hij, die het land geeft, en de bebouwer deelen samen de bruto-opbrengst van het stuk grond volgens een algemeen vaststaande of in het bijzonder vastgestelde verhouding.

Deelbouw is geen speciaal Indonesische overeenkomst, zooals zou kunnen volgen uit de definitie, die in het over dit onderwerp handelend artikel in Dl. I dezer Encyclopaedie wordt gegeven: „deelbouw is de bij de Inlanders in geheel Indonesië gebruikelijke transactie over grond, waarbij de grondbezitter of de pandnemer van grond zijn akker ter bewerking afstaat aan een anderen Inlander tegen den plicht tot uitkeering van een evenredig deel van den oogst". Deelbouw komt en kwam in een groot aantal andere landen voor. In Europa zijn vooral Frankrijk en Italië landen met veel deelbouw, terwijl zelfs in de Vereenigde Staten met zijn kapitalistischen landbouw deelbouw nog steeds een veel voorkomende overeenkomst is.

Onder het begrip deelbouw valt niet verhuur tegen een *vaste* hoeveelheid product, zooals bijv. op Lombok gebruikelijk is. Evenmin behooren er toe alle rechtsverhoudingen, die er economisch veel op gelijken, maar waar het afdragen van een evenredig oogstdeel plaats heeft ten gevolge van verhoudingen van publiekrechtelijken aard, zij het ten gevolge van hoorigheid, zij het door betrekkingen van fiscalen aard tusschen belastingbetalers en belastingheffers.

Men mag ook niet van deelbouw spreken, als het oogsten of andere afzonderlijke landbouwbewerkingen van een gewas beloond worden met een aandeel in de bruto-opbrengst. Hiervoor is noodig dat *alle* bewerkingen door den deelbouwer of onder diens leiding plaats hebben. In de derde plaats rekent men niet bij deelbouw die overeenkomsten, waarbij niet de *bruto*-opbrengsten, maar de *netto*-opbrengsten van het landbouwbedrijf worden gedeeld. Men heeft in die gevallen te maken met een landbouwbedrijf op vennootschappelijken grondslag.

In het algemeen is gebleken, dat de navolgende omstandigheden het ontstaan van deelbouw kunnen bevorderen:

1e. de landbouw levert bijzondere risico op, ten gevolge van den grond of het klimaat; 2e. de verbouwde gewassen vereischen bijzondere zorg (zooals bijv. wijnstokken in Frankrijk en Italië) of ze zijn meerjarig; 3e. de landbouw is óf extensief óf arbeidsintensief; 4e. grootgrondbezit samengaande met veel kleine landbouwbedrijven, terwijl een groote landelijke bevolking aanwezig is, maar een gezeten boerenstand ontbreekt; 5e. groote landgoederen met een schrale bevolking, zoodat werkkrachten moeilijk te krijgen zijn en ten 6e. het nog in zwang zijn van de gesloten productenhuishouding.

Opvallend is hierbij, dat deze factoren gedeeltelijk elkaars tegengestelden zijn.

II. Geografisch-historische beschrijving van den deelbouw. Hoewel deelbouw in de meeste streken van Nederlandsch-Indië voorkomt, is de beteekenis dezer overeenkomst niet overal even groot, wat al dadelijk hieruit blijkt, dat in sommige talen Inlandsche namen ontbreken.

Inlandsche namen. Algemeene benamingen voor deelbouw, welke dus niet tevens een aanwijzing geven voor het deelbouwquotiënt, komen in lang niet alle Indische talen voor, terwijl ze soms een ruimer begrip dan deelbouw omvatten. Zoo beteekent *pemaken* in de Karolanden het in bewerking geven van een rijstveld, echter ook tegen een van te voren bepaald loon. Een Minangkabausche term, is *manjasië*. De Lampoengsche benaming voor deelbouw in de afdeeling Kroë gebruikelijk is *menjasih; sasih* is echter ook de benaming voor veldhuur in het Lampoengsch (*sasih* hoog-Lampoengsch, *sasi'ah* stranddialect Kroë). Deelbouwers noemt men op Sumatra's Westkust evenals in Boven-Tembesi *anak semang* (*anak* kind, *semang* geldschieter).

Voor Borneo geeft Mallinckrodt de volgende namen voor deelbouw op: *bakakaroen* (Bandjareesch); *sabahandi* (Lawangan); *balaben* (Maanjan); *bahandi* (Ngadjoe). Genoemde termen gelden echter gedeeltelijk ook voor deelwinning. Mallinckrodt noemt tenminste de woorden *balaben* (Maanjan) en *sahabandi* (Lawangsch) voor deelwinning bij bijenboomen en *bakakaroen* (Bandjareesch) voor deelwinning bij rubber. In het Ngadjoe spreekt men bij deelwinning echter van *bagi doeëe*.

In de Minahasa noemt men deelbouw *tojo*, ook *toemojo'* Td, *matoeké* Tt. Hij, die den grond in deelbouw geeft, heet Si Toemojo Td. Ook vindt men voor deelbouwer den term: timojoon en voor deelbouwgever timojo of toean tanah timojo. In de Zuidelijke Toradjalanden (onderafdeeling Makalé) heet deelbouw *mindoeloe oema* en in Zuid Celebes *tësang* of *thësang*. Volgens Matthes zijn de Boegineesche deelbouwtermen als volgt: *tëseng* = pacht voor het verhuren van grond, of wat het zij, bij padivelden, gewoonlijk tegen een derde van de opbrengst, of de waarde daarvan (Boegineesch); *tësang* (Makassaarsch) idem; *To-mâtëseng*: letterlijk zij die *tëseng* betalen, dus de bewerkers der padivelden; *tesengi*: iets tegen betaling van tëseng of huurpacht hebben *To-mâpatëseng*: lett. zij die anderen *tëseng* laten betalen, degenen, die padivelden door anderen laten bewerken, de eigenaars (beter bezitters).

Een algemeene naam voor deelbouw schijnt op Bali te ontbreken; *njakap* is grond voor een ander bewerken in deelbouw of in loondienst (grondwoord *sakap*). Dezelfde opmerking geldt voor het Javaansch, het Soendaneesch en het Madoereesch. In de Vorstenlanden spreekt men bij deelbouw van *sromo*, hetzelfde woord geldt daar echter ook den geldelijken toeslag, die er bij deelbouw gegeven wordt. *Halfbouw*, waarbij de grondbezitter en de deelbouwer ieder de helft van de bruto-opbrengst krijgen, noemt men in Atjèh *mawaih*; in de Gajolanden *mawah*; in de Alaslanden *blah doeo* of *boeloeeng doeo*, in de Karolanden *melahi* (van belah = helft); in Toba en Pak- Pakland (Seriboe Dolok) *bola pinang*; in Zuid Tapanoeli *marbolam*, ook *manjadoeai*; in Minangkabau *mampadoeokan* of *mampadoeoi*. In Zuid Sumatra spreekt men van *bagi doea*, welke term ook voor andere deelwinning wordt gebezigd, evenals het woord *separoan* in Palembang. *Thësang-tawadoea* is de Boegineesche uitdrukking voor halfbouw en *nandoe* of *nanding* (*menanding*) de Balineesche.

De Javaansche termen zijn *maro* of *memaro* (van *paro*); hoog *malih* (van *palih*) welke termen echter ook voor andere rechtsfiguren wordt gebruikt.

Het Madoereesche woord *paro* of *paron* beteekent de helft der productie van een bouwveld als loon voor den bewerker. (*Ma*)*maro* of *nengah*

of *nengahkeun* zijn de overeenkomstige Soendaneesche uitdrukkingen.

Bij de benamingen voor *derde* en *vierdebouw* en *vijfdebouw* is het dikwijls niet duidelijk, of de grondbezitter of de deelbouwer resp $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{5}$ van de opbrengst krijgt. In Atjèh is het aandeel van den grondbezitter bij *bagi peuet* of *moeweue peuet* $\frac{1}{4}$; bij *mawah bagi thèë* $\frac{1}{2}$; bij *bagi limong* slechts $\frac{1}{5}$ en bij *aboen meu oëë* daarentegen $\frac{4}{5}$. Derdebouw heet in Minangkabau *mampatigokan* of *mampatigoi*, in Djambi en Palembang *bagi tiga*, in Zuid Celebes *thesang-tawa-tälloe* (Boeg.) ($\frac{1}{3}$ aan bezitter), op Java *merteloe*, *mrateloe* (hoog *mratigà*), Soendaneesch *martiloe*, in Bantam *djedjoeron* en in Cheribon *djoedjoeron*, in West Java *djoedjoeran*, op Bali *nilon* of *nelon*, waar vierdebouw *moetjoewin* wordt genoemd, in Zuid Bali ook *ngempat-empat* ($\frac{1}{4}$ aan deelbouwer, bij $\frac{1}{5}$ aan deelbouwer spreekt men daar van *ngelima-lima*).

Vierdebouw heet op Java *mrapat* of *merapat*, in Jogjakarta *boeroeh mrapat*, in Ngalik *slekatan*; *vijfdebouw* op Java *maralima* of *merlimà*. *Limàlasan* was in Kedoe een benaming voor deelbouw tegen $\frac{2}{5}$ van de opbrengst voor den bezitter.

W i e g e e f t i n d e e l b o u w u i t ? In het algemeen kan deze vraag beantwoord worden met: zij die, om de een of andere reden hun grond niet kunnen, of niet willen bewerken.

Deze personen kunnen echter juridisch, economisch en sociaal tot geheel verschillende categorieën van de bevolking behooren. In de eerste plaats vindt men er onder grootgrondbezitters, vooral in Atjèh, de hoogvlakte van Toba, de Zuidelijke Toradjalanden (onderafdeeling Makalé en Rantépao), Zuid Celebes, in welke streken de grootgrondbezitters tot de categorie van hoofden en aanzienlijken behooren; op Bali worden de gronden van leden der vorstelijke familie, pembekels en dergelijke eveneens in deelbouw uitgegeven, evenals de droewé tengah (onverdeeld vorstelijk familiebezit in Zuid Bali). Op Java en Madoera treft men vooral in de streken met individueel grondbezit deelbouw op de gronden der groot grondbezitters aan, zooals in Priangan, Batavia en Besoeki.

Deelbouw kan samengaan met allerlei *rechtstoestanden* van den grond, zooals o.a. met het z.g. communaal-bezit en het erfelijk individueel bezit, *titisara*gronden, *wakaf*gronden op Java en Madoera, landheergronden, b.v. op Lombok, domeingronden, ornamentsvelden en ambtsvelden van Zuid Celebes; *poesako*gronden en *pentjariang*ronden in Minangkabau; *kalakerang*- en *pasini*gronden in de Minahasa; gronden van tempels en vereenigingen op Bali.

Deelbouw op al deze soorten gronden kan varieeren volgens de sociale en economische positie der grondbezitters en deelbouwers. Deelbouw door sociaal op een lager niveau staande deelbouwers wordt uitgeoefend bij ambtsvelden, vooral op Java en Madoera, maar ook op Zuid Celebes en op domeingronden, b.v. op Bali en Lombok.

Deelbouw op domeingronden is wel een van de oudste vormen van deze rechtsfiguur in Nederlandsch-Indië (vooral Bali en Lombok in den Vorstentijd).

Geeft aan den eenen kant grootgrondbezit aanleiding tot deelbouw, grond wordt eveneens wel in deelbouw uitgegeven bij een klein grondbezit, doordat òf de grond te ver van de woonplaats is gelegen, òf de grondbezitter om andere redenen niet tot eigen exploitatie kan of wil overgaan.

Dit kan het gevolg zijn van gebrek aan kapitaal (vee en/of landbouwwerktuigen), gebrek aan geld of aan kennis of belangstelling en tijdelijke of blijvende afwezigheid. In de Minahasa geven bijv. lieden, die buiten het gewone dorpsleven staan, hun grond in deelbouw uit, zooals onderwijzers, inlandsche leeraren, bezitters van tuinen elders. Ten deele waren het leegloopers, ten deele handelaren, verkoopers en beambten. Voor Loemadjang noemde men bij het Mindere Welvaartonderzoek van 1904 een categorie van personen, die ook elders wel onder de uitgevers in deelbouw zullen behooren, nl. de „*tani tanggoeng*", dat zijn zij, die niet gewoon zijn, of niet in staat zijn, de gronden zelf te bewerken, zooals hadji's, gewezen petinggi's (dèsahoofden), of leden van het dèsabestuur, handelaars e.d. en vrouwelijke grondbezitters.

Gronden behoorend bij een onverdeelde nalatenschap en van minderjarige kinderen, wier vader overleden is, worden veelal in deelbouw bewerkt.

Een andere reden van indeelbouwgeving kan zijn om arme familieleden te helpen. Deelbouw wordt dan een soort familie-verzorgingsinstituut. Vink meldt dit als een van de vormen van deelbouw op Zuid Bali in zwang. Oudere berichten melden dit voor Java (o.a. Preanger en Pasoeroean).

Speciale vormen van deelbouw zijn deelbouw op gehuurde en op verpande gronden, waarop de grondbezitter dikwijls als deelbouwer op zijn eigen verhuurden of verpanden grond optreedt.

W i e z i j n d e e l b o u w e r s ? Hierop is ook geen algemeen generaliseerend antwoord te geven. Soms zijn het de arme lieden, maar het komt ook voor, hoewel waarschijnlijk niet zoo dikwijls, dat welgestelde landbouwers als deelbouwer optreden. Het kunnen zijn arme bloedverwanten van de grondbezitters. In het algemeen zijn het toch wel meestal lieden met weinig of geen grondbezit.

Men kan aantoonen, dat in verschillende streken vroeger slaven en hoorigen reeds een aandeel in opbrengst der gewassen kregen en het is waarschijnlijk te achten, dat de klasse der deelbouwers soms in de plaats van die slaven en hoorigen kwam, een proces, dat tegenwoordig op Lombok nog waargenomen kan worden. Dit is niet overal het geval geweest.

Bewerking van gronden door vreemdelingen, die echter geen slaven of hoorigen waren, is een ander soort deelbouw. Het meest typische voorbeeld hiervan is b.v. de Lampoenger met zijn Bantamsche deelbouwers en deelwinners. Het adatrecht belemmert dan in dergelijke gevallen, dat de deelbouwers grondbezit verwerven. In sommige streken, waar de grond in handen van enkelen is gekomen, behoort het overgroote deel der landbouwers tot de deelbouwers, zooals bijv. in Pangkadjéné en Maros (Zuid Celebes). Bij gebrek aan statistische gegevens valt niet met zekerheid te zeggen, waar dit elders nog meer voorkomt. Op Java zijn eenige statistische, hoewel globale, gegevens beschikbaar. Bij het belastingdrukonderzoek van Meyer Ranneft—Huender werden in bepaalde districten ook ruwe schattingen gemaakt van de groepen der bevolking. Voor alle *onderzochte* plattelandsdistricten

van Java en Madoera bedroeg het aantal deelbouwers 30.356 of 3,45% van de volwassen mannen, welk percentage uiteraard nog sterk van het werkelijke, onbekende Javapercentage zal kunnen afwijken, daar de onderzochte districten in totaal maar 881.157 volwassen mannen telden. Men vond de hoogste percentages voor de oude residenties Batavia, Besoeki en Preanger (nl. resp. 21,3, 7,6 en 5,6%).

In de „Mededeelingen van de Regeering omtrent onderwerpen van algemeen belang" van 1926 wordt gezegd, dat op grond van verschillende gegevens wel zonder al te groote fouten mag worden aangenomen, dat in de volgende oude residenties het overgroote deel der landbouwers ook grondbezitter is: Bantam, Cheribon, Semarang en Madoera; dat het pachten (en deelbouw) van eenige beteekenis is in Pekalongan, Madioen, Kediri en Pasoeroean en dat deze laatste vorm van grondgebruik van groote beteekenis is in Batavia, Preanger, Banjoemas en Besoeki. Vooral in de Preanger is het aantal grondbezitters dat den grond in deelbouw uitgeeft, zeer groot, terwijl het voor Banjoemas grooter zou zijn dan voor Besoeki. Deze mededeelingen komen niet geheel met bovenstaande cijfers overeen.

Voor de Buitengewesten zijn kwantitatieve gegevens nog schaarscher. Bij het belastingdrukonderzoek op Sumatra's Westkust waren in zeven der onderzochte „steekmonsterressorten", te weten de onderafdeelingen Padang, Kerintji, Oud- Agam, Loeboeksikaping, Alahanpandjang en Moearalaboeh, volgens globale schattingen circa 5% der volwassen mannen deelbouwers, voornamelijk van voedselgewassen (66,5% der volwassen mannen was bij den landbouw betrokken). Pariaman, een belangrijke streek voor den exportlandbouw, was echter niet opgenomen. Er blijft betreffende den omvang van den deelbouw nog veel onzekerheid bestaan.

W e l k e g r o n d e n w o r d e n i n d e e l b o u w u i t g e g e v e n? In de meeste streken is de deelbouw van sawahs veel belangrijker dan die van andere gronden, vooral op de Buitengewesten. Deelbouw van niet regelmatig beplante droge gronden (ladangs) wordt alleen gemeld voor Sumatra's Westkust, hoogst zelden in de Gajolanden en de Bataklanden (Sim Sim, onderafdeeling Dairilanden) en door Dr. Adam voor de Minahasa. Plaatselijk treft men in Atjèh en Celebes (onderafdeeling Takalar) een deelbouw van onbewerkte sawahs, die eenigen tijd braak hebben gelegen. Vooral in Zuid Bali vindt men ook veel deelbouwers op droge gronden; op Java en Madoera schijnt de beteekenis van deelbouw op droge gronden sedert het onderzoek naar de rechten op den grond (1868) sterk te zijn verminderd. Deze gronden worden daar tegenwoordig gewoonlijk òf zelf bebouwd, òf tegen geld verhuurd.

W e l k e g e w a s s e n w o r d e n i n d e e l b o u w v e r b o u w d? Sawahpadi komt in de eerste plaats, deelbouw van andere éénjarige gewassen op sawahs vindt vermelding voor Bali en hier en daar in West Java, vooral van uien, aardnoten, groenten, aardappelen, minder cassave en bataten (Preanger, Cheribon).

In Oost- en Midden Java werden plaatselijk tabak, maïs, uien, op sawahs in deelbouw aangeplant, terwijl men in de Vorstenlanden ook deelbouw van pålåwidjå kent. Op droge, regelmatig beplante gronden, tegalans of blijvende ladangs, vindt men deelbouw van tabak in de Gajolanden en in het Pajakoemboehsche (Sumatra's Westkust), Maros en Pangkadjéné (Zuid Celebes) Zuid Bali, Kedoe, regentschap Salatiga, Loemadjang; van maïs in de Minahasa, Zuid Celebes (Bonthain en Boné); van aardappelen in Zuid Celebes (Bonthain), van padi in de Minahasa en Zuid Bali, waar men ook nog alang-alang (daar gekweekt voor dakbedekking), bataten (na maïs en padi gågå), lontarpalmen en koffie in deelbouw verbouwt.

Bij meerjarige gewassen, zooals rubber, klapperboomen, koffie en peper, kan men alleen dan van deelbouw spreken, als de bewerker een bepaald gedeelte van de tuinen onderhoudt en de vruchten oogst en daarvoor een vast gedeelte van de opbrengst krijgt. Bepalen de werkzaamheden zich tot het oogsten en is geen bepaald gedeelte van den aanplant daarvoor aangewezen, dan heeft geen deelbouw, maar *deelwinning* plaats, zooals bij den rubbertap.

D e e l b o u w q u o t i ë n t e n. Door de zeer groote variatie in de deelbouwvoorwaarden valt daarvan bezwaarlijk in een kort bestek een overzicht te geven (men zie voor uitvoeriger gegevens het tweede hoofdstuk van het werk van Scheltema, hierachter in de literatuurlijst vermeld). Deze groote variatie zelfs in één dèsa kan gedemonstreerd worden aan de uitkomsten van een onderzoek in één dèsa in de Preanger (dèsa Kemasan, district Bandjaran, ten Zuiden van Bandoeng). In slechts 21 gevallen van deelbouw over een oppervlak van 31 ha. bleken de voorwaarden als volgt te varieeren:

In *alle* gevallen kregen deelbouwer en grondbezitter ieder de helft van de opbrengst na aftrek van het oogstloon (bawon); de bibit (zaadpadi) wordt in 19 van de 21 gevallen verstrekt door den deelbouwer, in 2 door den grondbezitter; de landrente werd in 12 gevallen betaald door den sawahbezitter, in 8 gevallen door den deelbouwer en in 1 geval door ieder voor de helft, terwijl vroeger de landrente door de grondbezitters werd betaald. In 5 gevallen van de 21 gevallen moest het *aandeel van den sawahbezitter* thuis worden bezorgd. *Voorschotten in geld* werden niet verstrekt; *voorschotten in padi* driemaal.

In het algemeen kunnen de deelbouwvoorwaarden betrekking hebben op den grond en/of den aanplant; werkdieren, landbouwgereedschappen, plantmateriaal, den arbeid, verder op de belastingen, het nagewas, eventueel op een bindsom, huishoudelijke en andere diensten door den deelbouwer, soms betreffen zij een huldegift. In verband met al deze factoren wordt dan het deelbouwquotiënt vastgesteld, waarbij bepaald wordt, welk oogstdeel ieder der partijen zal ontvangen.

Bij een beschouwing van de deelbouwquotiënten valt in de eerste plaats op, dat waarschijnlijk halfbouwovereenkomsten in allerlei varianten in vele streken de overhand hebben, derde bouw met ⅓ of ⅔ aan den bezitter, volgt daarna in beteekenis. We kunnen alleen de meest gebruikelijke deelbouwquotiënten vermelden en moeten de overige regelingen buiten bespreking laten. De beschikbare gegevens schijnen te wijzen op een grootere uniformiteit in vele streken van de Buitengewesten dan op Java en op Bali, maar de

vraag rijst, of dit niet soms het gevolg is van onvolledige waarneming. De tegenstrijdigheid van sommige gegevens zou daarvan ook het gevolg kunnen zijn. Andere breuken dan $\frac{1}{2}$ of $\frac{2}{3}$ of $\frac{1}{3}$ zijn veel zeldzamer, zooals $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{5}$, $\frac{5}{11}$, $\frac{3}{7}$, $\frac{4}{7}$.

In het algemeen kan opgemerkt worden, dat het deelbouwquotiënt een grove maat is. Wil men er wijziging in brengen, dan moet men al gauw van b.v. de halve opbrengst overgaan tot $\frac{1}{3}$ of $\frac{2}{3}$. Het is, als of men weegt met een weegschaal, waarop alleen groote en nog wel veranderlijke gewichten gebruikt kunnen worden (er is immers sprake van een oogstdeel). Jenny noemt een „ganz grob schematischer Form" een geval, waarbij een verdeeling in drieën wordt toegepast, $\frac{1}{3}$ aan den grondbezitter, $\frac{1}{3}$ aan den kapitaalbezitter (dus bezitter van werktuigen en werkdieren) en $\frac{1}{3}$ aan den bewerker. Hiervan vindt men voorbeelden in den Gorontaloschen adatrechtskring en in Zuid Celebes (onderafdeeling Toli-Toli), ook in Banjoewangi. In primitieve maatschappijen, waar men nog niet in het minst aan economisch handelen gewend is, zal men voor het deelbouwquotiënt over het geheel eenvoudige breuken kiezen zooals $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{2}$ of $\frac{1}{3}$ (b.v. de z.g. „oude adat "van Zuid Celebes, waarbij de grondbezitter $\frac{1}{8}$ van de opbrengst kreeg).

Ingewikkelde regelingen vooral ten opzichte van de lasten treft men wel op Bali aan. In Atjèh krijgt de deelbouwer $\frac{2}{3}$ of $\frac{4}{5}$ of $\frac{1}{2}$ van den oogst; $\frac{3}{4}$ bij onbewerkte sawahs. Het aandeel hangt o.a. af van den aard van de sawah en de verstrekking van werkdieren.

In de *Gajo-, Alas- en Bataklanden* komt half- en derdebouw voor ($\frac{1}{2}$ of $\frac{2}{3}$ aan den grondbezitter). Voor *Minangkabau* wordt tegenwoordig gewoonlijk meestal halfbouw toegepast. In *Zuid Sumatra* moet de deelbouwer in de meeste streken $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ of $\frac{2}{3}$, soms echter maar $\frac{1}{10}$ afstaan. In de *Lampoengs* werd (wordt?) ook wel slechts $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{5}$ afgedragen. Op *Borneo* krijgt de bewerker van den grond bij sawahpadi $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$ of $\frac{3}{4}$ van de opbrengst, afhangend van diverse omstandigheden. In de *Minahasa* kent men een typische verhouding van 5 : 6, bij de verdeeling nadat de padi al gesneden is ($\frac{5}{11}$ voor den deelbouwer). Bij verdeeling *vóór* den oogst komt aan iedere partij de helft toe .Op ladangs kent men half- of derdebouw.

In den *Gorontaloschen rechtskring* wordt aan den bezitter meestal $\frac{1}{3}$ of $\frac{1}{2}$ van de opbrengst afgedragen, in sommige districten slechts $\frac{1}{4}$. Voor zoover in het *Toradjagebied* al van deelbouw sprake is, krijgt de deelbouwer $\frac{1}{2}$ of $\frac{1}{3}$ van den oogst.

In *Zuid Celebes* worden sawahs voor den verbouw van padi meestal tegen de helft of $\frac{2}{3}$ van de opbrengst in deelbouw gegeven, in sommige streken tegen $\frac{1}{4}$ (onderafd. Boné). Voor deelbouw van maïs en aardappelen wordt $\frac{1}{10}$ à $\frac{1}{3}$ afgedragen (afdeeling Bonthain en Boné).

Op *Bali* kent men halfbouw-, derdebouw-, vierdebouw- en vijfdebouwovereenkomsten. Vink onderscheidt voor deelbouw op droge gronden in Zuid Bali; ten 1e deelbouw der grondbezitloozen bij hun familieleden; ten 2e deelbouw van grondbezitloozen bij grootere grondbezitters, niet-familieleden; ten 3e de bewerking in deelbouw van het grondbezit van leden der vorstelijke familie en andere aanzienlijken. De voorwaarden loopen sterk uiteen, maar zijn over het geheel niet drukkend. Voor de sawahs, zoowel van Noord- als van Zuid Bali gelden weer andere regelingen. Typisch voor Bali zijn regelingen bij deelbouw voor de kostenverdeeling van tempelonderhoud, van speciale lasten en ten opzichte van het verrichten van diensten. Over het geheel wordt op Bali, evenals bij den modernen Italiaanschen en Franschen deelbouw, het gezonde beginsel gehuldigd van een gelijk opdeelen niet alleen van de lusten, maar ook van de lasten.

Op *Lombok* trof men vooral in het Westen vóór de Lombokexpeditie van 1894 feudale toestanden aan. De gronden van den Vorst werden tegen „padjeg", een soort landrente, bewerkt, en die van de aanzienlijke Baliërs door een soort hoorigen, de „sepangan", soms in deelbouw, maar meestal tegen een vaste padipacht. Tegenwoordig worden nog in West Lombok vele van de sawahs tegen een vaste padipacht verhuurd; in Midden Lombok gaat de klasse der sepangans over in een categorie van vaste knechts en van deelbouwers. Meestal heeft halfbouw plaats, maar in enkele streken krijgt de deelbouwer $\frac{2}{3}$ van de opbrengst, terwijl in Oost Lombok halfbouw de regel is.

Betreffende de deelbouwvoorwaarden op *Java* en *Madoera* zijn veel gegevens beschikbaar. Over de vraag of tijdens het Vorstenbestuur van Mataram domeingrond in de z.g. „Buitenprovinciën" voorkwam en deze grond in deelbouw werd bewerkt, bestaat verschil van meening. Het laatste is door Rouffaer volgens Van Vollenhoven en Schrieke niet aangetoond.

In enkele der vroegere rijkjes op Madoera (Pamekasan en Soemenep) is deelbouw van apanagegronden van eenige beteekenis geweest. Het eindresumé van het onderzoek naar de rechten op den grond, in 1868 gehouden, vermeldt voor sawahs in „erfelijk individueel" bezit voor Oost en Midden Java twee varianten van halfbouwovereenkomsten. Transacties tegen $\frac{1}{3}$ en $\frac{2}{3}$ en $\frac{1}{4}$ en $\frac{3}{4}$ van den oogst werden ook gerapporteerd. Dr. Sollewijn Gelpke, die zijn landrenteonderzoek ongeveer 10 jaar later hield, doet ongeveer gelijke algemeene mededeelingen over de deelbouwvoorwaarden. Voor den tijd omstreeks 1903 geven de verslagen van de Mindere Welvaartcommissie inlichtingen, terwijl voor de laatste decennia verschillende, hoewel slechts fragmentarische gegevens beschikbaar zijn, die geen generalisatie toelaten. Ook is het niet mogelijk met de beschikbare gegevens uit te maken, of de condities in Oost- en Midden Java voor den deelbouwer drukkender zijn geworden sinds 1868. Als voorbeeld van een in Oost Java gebruikelijk marocontract moge hier vermelding vinden, wat in de studie van De Stoppelaar over Blambangansch adatrecht betreffende de marocontracten in de afdeeling Banjoewangi te vinden is. Zij worden gesloten ten aanzien van padi op sawahs en op tegalans. Hierbij zorgt de deelbouwer voor het ploegvee en de grondbezitter voor de zaadpadi. Echter komt het ook voor, dat elk de helft van de zaadpadi levert en de grondbezitter, als de bewerker geen ploegvee heeft, aan de huur van het vee meebetaalt. De grondbezitter betaalt de landrente. Van den oogst wordt vóór de verdeeling afgetrokken de padi voor de helpers bij het binden en naar de schuur brengen, de djakat en de zaadpadi. Deze maro-overeenkomst is waarschijnlijk in zijn eersten vorm gelijk aan één van de varianten in het Eindresumé van de grond-

rechten, welke toen reeds veel in de toenmalige regentschappen Panaroekan en Besoeki in zwang was.

Vóór de reorganisatie in de *Vorstenlanden* gold het *maron*- en *madjegan*stelsel van *padjegheffing*. Of het *maron*stelsel, waarbij van gewone domeinsawahs door de bewerkers de helft en van regen afhankelijke sawahs en tegalans kleinere breuken in natura moet worden afgedragen, als deelbouw moet worden opgevat, is een vraag, waarover verschil van meening bestaat. Rouffaer, o.a. in zijn bekend Vorstenlanden-artikel in den eersten druk van deze Encyclopaedie en met hem anderen, beantwoordt deze vraag bevestigend. Van Vollenhoven, Van Mook en Simon en anderen zijn van tegengestelde meening (zie ook het artikel Vorstenlanden in den 1en en 2en druk der Encyclopaedie). Typisch voor den deelbouw in de Vorstenlanden is de *sromo*, een geldtoeslag, die door den deelbouwer gewoonlijk 1—1½ jaar van te voren moet worden betaald. Deelbouw is na de reorganisatie nog even verbreid als daarvoor, doch het is sinds de reorganisatie vrij wel regel, dat de deelbouwer sromo betaalt.

Voor de *Preanger* kan uit verschillende gegevens worden afgeleid, dat in het tijdvak 1878 tot 1902 de deelbouwvoorwaarden over het algemeen voor de deelbouwers bezwarender zijn geworden; vooral ten opzichte van de betaling der landrente. Over de mate van voorkomen van *maro*- en van *merteloe*-overeenkomsten in 1878 en in 1902 bestaan geen gegevens. Deze verzwaring der voorwaarden schijnt zich na 1902 in vele streken te hebben voortgezet. Vooral op de Bandoengsche hoogvlakte zijn de deelbouwvoorwaarden zwaar. Soms moeten geldtoeslagen worden betaald, of een stuk grond gratis voor den gemachtigde van den grondbezitter worden bewerkt.

Voor *Bantam* werd geconstateerd, dat in twee districten reeds in 1868 een maro-contract voorkwam met dezelfde voorwaarden als in 1930 in dèsa's van de overeenkomstige tegenwoordige districten. De merteloe-overeenkomsten wijken echter van elkaar af. Verdergaande conclusies zijn niet te trekken, er zijn echter geen aanwijzingen, dat er veel verandering is gekomen in de deelbouwvoorwaarden in Bantam.

Uit de gegevens betreffende de voormalige residentie *Cheribon* krijgt men den indruk, dat het maro-contract bij sawahpadi over het algemeen weinig wijziging onderging sinds 1863. De gegevens betreffende de merteloe- en mrapatovereenkomsten zijn te fragmentarisch om eenige conclusies toe te laten, terwijl geen oordeel geveld kan worden over de frequentie der verschillende overeenkomsten.

III. Economie van den deelbouw.

A. Deelbouwvoorwaarden. Waardoor worden deze deelbouwvoorwaarden nu het sterkst beïnvloed? Men kan aannemen, dat diegene der drie factoren grond, kapitaal en arbeid het sterkst werkt, welke in het minimum is. De werking dezer factoren wordt echter sterk vertroebeld door de *traditie*. De deelbouw heeft niet alleen in primitieve streken, maar zelfs in Europa veel traditioneels behouden. De oudere gegevens over de Buitengewesten zijn over groote gebieden dikwijls vrij uniform, terwijl op Java, bijv. in Bantam en Cheribon, toch ook bepaalde overeenkomsten gedurende tientallen van jaren in zwang zijn gebleven. Een analyse der factoren, die de deelbouwvoorwaarden beïnvloeden, wordt bemoeilijkt, doordat daarop allerlei buiten-economische invloeden werken, waarvan de voornaamste zijn de traditie en de betrekking, waarin deelbouwer en deelbouwgever tot elkaar staan. Wordt eenerzijds grond soms in deelbouw uitgegeven als hulp voor arme familieleden, anderzijds heeft men een deelbouw op gronden van sociaal veel hooger staande adellijken, welke dan dikwijls is voortgekomen uit slavernij en horigheid. De deelbouwovereenkomst heeft elementen van pacht, arbeidsloon en maatschap. Er wordt grond en eventueel kapitaal door den grondbezitter verstrekt en arbeidsloon door den deelbouwer verdiend en de bruto-opbrengst wordt gedeeld. Jenny beschouwt als de fundamenteele wet, die het deelbouwquotiënt bepaalt, dat hoe kleiner de pachtwaarde van den grond is ten opzichte van de waarde van den daaraan besteden arbeid, des te kleiner zal de breuk zijn, welke het aandeel van den grondheer uitdrukt en omgekeerd. Dit noemt men het *ruwe deelbouwquotiënt*. Daar echter bij de productie nog een derde factor, het kapitaal, medewerkt, wordt het werkelijke quotiënt hierdoor begrensd. De kapitaalsfactor doet de weegschaal naar den eenen of den anderen kant overslaan, daar het kapitaal soms door den grondheer en soms door den deelbouwer wordt verstrekt. Ook in Nederlandsch-Indië wordt in het kapitaal i.c. vee, zaadmateriaal en gereedschappen, soms door den deelbouwer en soms door den grondbezitter voorzien. Het deelbouwquotiënt verspringt nu in vele streken belangrijk, als daarin behalve grondrente ook kapitaalrente wordt inbegrepen; voorbeelden hiervan zijn voor vee en gereedschappen: Atjèh, Gajo- en Bataklanden, Zuid Sumatra, Palembang, Gorontalo, Zuid Celebes (Takalar), Java (zie Eindresumé van de rechten op den grond); voor zaadmateriaal: Sumatra's Westkust, Bantam en Ponorogo (uien), Bonthain (aardappelen).

De traditie, die grooten invloed op de deelbouwvoorwaarden heeft, is zelf het resultaat van de omstandigheden, die in een bepaalde streek gedurende langen tijd geheerscht hebben. Men heeft bij deelbouw niet zoo zeer met een *prijs* als wel met adatrechtelijke *normen* te doen.

Als eerste moment, dat zoowel de vraag als het aanbod van deelbouwgronden en deelbouwersarbeid zal beïnvloeden, moet genoemd worden de *bevolkingsdichtheid* en in nauw verband hiermede de verdeeling van het grondbezit. Sprekend is in dit opzicht de tegenstelling Java — Buitengewesten. Men kan zeggen, dat in vele streken van de Buitengewesten bij deelbouw en deelwinning (bv. de Inlandsche rubbercultuur bij goede rubberprijzen) de factor *arbeid* in het minimum is en de *grond* in overvloed voorhanden is; op Java is de *grond* veelal in het minimum en de *arbeid* overvloedig. Dit is slechts een generalisatie, voor de Buitengewesten b.v. niet geldend voor streken als Zuid Bali en voor Java b.v. voor bepaalde streken van Krawang. Globaal gesproken doet in vele streken van de Buitengewesten vraag naar arbeid en op Java vraag naar grond deelbouw ontstaan. Voor de Buitengewesten moet men hieraan nog toevoegen, dat ook de vraag naar *sawahs*, welke niet in overvloed voorhanden zijn en het aanleggen van aanplantingen van meerjarige ge-

wassen deelbouw bevorderen; bovendien zijn er nog gevallen, waar deelbouw voorkwam uit slavernij en hoorigheid. Kapitaalgebrek en vraag naar arbeid, benevens de machtsfactor zijn voor de Buitengewesten de meer belangrijke momenten, voor Java voornamelijk het grond- en kapitaalgebrek, waarvan gebrek aan arbeid in de derde plaats komt.

De *verdeeling van het grondbezit* is door het ontbreken van statistieken dienaangaande onvoldoende bekend. Bij grootgrondbezit zal men in het algemeen deelbouw kunnen verwachten, vooral als dit verspreid gelegen is. Streken met veel grootgrondbezit zijn op Java vooral de residentie Batavia, Priangan en Besoeki.

Op de Buitengewesten komt grootgrondbezit o.a. in Atjèh en in de Zuidelijke Toradjalanden voor. Bij *grondversnippering* in „communale" streken op Java, waar dus door toeneming van de bevolking de aandeelen in de dorpsgronden in den loop der jaren kleiner zijn geworden, valt dan een afneming van den deelbouw te constateeren (bijv. in de voormalige afdeeling Modjokerto). In dergelijke streken kunnen echter soms ook deelbouw en veldhuur een correctie vormen op de te groote versnippering van den grond, waarbij dan welgestelde landbouwers soms als deelbouwer optreden (zooals geconstateerd bij het onderzoek van D. H. Burger in Tajoe). Men tracht zoodoende tot economisch te exploiteeren bedrijven te komen. Ook de *grootte van de bruto-opbrengst* kan van invloed zijn op het deelbouwquotiënt.

Inderdaad is in sommige streken het deelbouwquotiënt bij vruchtbaarder gronden gunstiger voor den grondbezitter. Men kan verder de vraag stellen, worden heel goede of heel slechte gronden wel in deelbouw uitgegeven? In het algemeen worden de beste gronden zelf bewerkt, terwijl de slechtste op Java en Madoera òf zelf bewerkt worden, òf afgestaan tegen betaling van de landrente. Worden ze bij uitzondering in deelbouw uitgegeven, dan worden bijzondere faciliteiten verleend. Waar de eigenaardigheid van deelbouw daarin bestaat, dat een deel van de opbrengst in *natura* moet worden afgedragen, zal de directe invloed van de *productenprijzen* op de deelbouwvoorwaarden niet groot zijn. Volgens Meyer Ranneft en Huender bleven de deelbouwvoorwaarden gedurende den oorlog op Java gelijk. Ook gedurende de jaren 1931 en 1932 met zeer lage padiprijzen schijnen de deelbouwvoorwaarden weinig of geen verandering te ondergaan. Wel worden in sommige streken meer gronden in deelbouw uitgegeven, doordat de grondbezitters niet over voldoende contanten beschikken om de bewerkingen in met geld betaalden arbeid te doen uitvoeren. Daarnaast gaan zij er echter ook meer toe over hun grond zelf te bewerken.

In sommige streken bestaan bij deelbouw ook regelingen, wie de kosten van *de bevloeiing* zal dragen, *andere dèsalasten* zal betalen of de *dèsa- en andere diensten* zal verrichten (Bali en Java). Deelbouwers moeten soms ook *huiselijke* en andere *diensten* voor den grondbezitter verrichten, of *materialen leveren* (bv. Bali en Priangan).

Toeslagen in geld, de *promo* van de Vorstenlanden, worden bij deelbouw ook in andere streken hier en daar wel betaald. Ze worden veelal alleen bij de vruchtbaarste gronden betaald, òf bij zeer groote vraag naar grond (Oost Cheribon), òf naar grond en geld (Bali).

In de streken met *landrente* wordt bij deelbouw altijd bepaald, wie de landrente zal betalen.

Technische verbeteringen in den landbouw hebben in Nederlandsch-Indië nog weinig directen invloed op de deelbouwvoorwaarden, in tegenstelling met den modernen deelbouw, bijv. in Frankrijk en Italië, waar in de contracten dikwijls wordt bepaald, dat de kosten van bemesting en van bestrijding van plantenziekten gezamenlijk gedragen zullen worden. In Nederlandsch-Indië staat de deelbouw eerder de technische verbetering van den landbouw in den weg, zooals in de Preanger bleek bij de invoering van ijzeren ploegen en bemesting met kunstmest. Toch komt soms de kunstmest voor rekening van beide partijen.

B. Deelbouw en crediet. Bij deelbouw wordt dikwijls door den grondbezitter voorzien in het bedrijfskapitaal van den deelbouwer, of nog algemeener in diens credietbehoefte. Treedt de credietzijde van den deelbouw sterk op den voorgrond en wordt het crediet in den vorm van geld verleend, dan wordt de deelbouwovereenkomst in Nederlandsch-Indië dikwijls gecombineerd met veldhuur- en grondverpandingscontracten voornamelijk van sawahs. Als deelbouwer treedt dan gewoonlijk de bezitter van den verpanden of verhuurden grond zelf op.

Bij de figuur „veldhuur", gecombineerd met „deelbouw op eigen grond", wordt de huurprijs van den grond steeds vooruit betaald; de verhuurder bewerkt den grond zelf en verplicht zich tot afstand van een bepaald gedeelte van de opbrengst. In vele streken kent men ook een combinatie van sawahverpanding met deelbouw (Atjèh, Gajo- en Bataklanden, Djambi, Minahasa, Zuid Celebes, Bali en Lombok, Java en Madoera).

Er bestaan ook overeenkomsten, waarbij de geldschieter een deel van de opbrengst krijgt, zonder dat er feitelijk van deelbouw sprake is (bv. bij de uiencultuur in Cheribon). Het verstrekte crediet kan zich ook bepalen tot plantmateriaal (bv. bij de aardappelencultuur op Sumatra's Westkust).

Men kan bij de hiervoren genoemde gecombineerde veldhuurdeelbouw en verpandingsdeelbouwovereenkomsten soms *onereuse voorwaarden* verwachten. De deelbouw is hierbij feitelijk secundair en het gevolg van het verstrekte crediet. Indien op ongeoorloofde wijze voorschotten worden verstrekt op langen termijn, kan de landbouwer ten slotte zijn eigen grond hoogstens in deelbouw krijgen en verdient daarbij zoo goed als niets. (Voorbeeld hiervan vroeger in Oost Cheribon op de aan Chineezen verhuurde gronden, ook op particuliere landerijen in West Java). Over het geheel schijnen echter de deelbouwvoorwaarden voor het rechtsgevoel der bevolking in de meeste streken schappelijk te zijn.

Dat de deelbouwer *credieten* in geld *aan den grondbezitter* verstrekt, komt slechts bij uitzondering voor (de *melaisin*-overeenkomst op Bali en Lombok). Men kan de deelbouwer echter ook beschouwen als een arbeider, welke niet contant, maar pas in natura na den oogst wordt betaald met een oogstdeel. Dit verklaart de voorkeur, welke in tijden van geldschaarschte aan deelbouw boven loonarbeid gegeven kan worden.

C. Het inkomen van de deel-

bouwers. Over het inkomen der Indonesische deelbouwers zijn slechts weinig gegevens beschikbaar. In het rapport Meyer Ranneft—Huender over den belastingdruk op Java en Madoera vindt men de uitkomsten van het onderzoek naar het inkomen van een aantal gezinnen medegedeeld.

Gevonden werd gemiddeld:

Groep	Gezinssterkte in elke groep	per jaar Inkomen per hoofd	per gezin
Deelbouwers zonder grond	4,8	f 24,74	f 118,75
Landarbeiders in den Inl. landb. .	3,5	„ 28,96	„ 101,36
Losse koelies . . .	4,0	„ 30,08	„ 120,32
Arme sawah- of tegalbezitter . . .	5,0	„ 29,53	„ 147,65
Sawah- of tegalbez. met een behoorlijk inkomen . .	6,2	„ 48,36	„ 299,83
Vermogende sawah- of tegalbezitters .	8,4	„ 129,82	„ 1090,49

Uit dit cijfermateriaal krijgt men den indruk, dat het gemiddeld inkomen der onderzochte deelbouwers op Java en Madoera op ongeveer hetzelfde niveau moet liggen als dat van landarbeiders in den Indonesischen landbouw. Het bewerken van een stuk grond in deelbouw levert er economisch dikwijls niet veel ander resultaat op, dan dat het den deelbouwer op een wat goedkoopere manier dan door aankoop in het bezit stelt van padi en andere voor zijn levensonderhoud noodige voedingsmiddelen, waarbij dan de eigen arbeid niet gerekend wordt. Verder bleek, dat de meeste der onderzochte deelbouwers andere bijverdiensten hadden, ja het grootste deel van hun *geld*inkomen werd niet uit deelbouw gewonnen.

IV. Sociale zijde van den deelbouw in Nederlandsch-Indië.

A. Slavernij en hoorigheid als voorlooper van deelbouw. Evenals in andere landen is in Nederlandsch-Indië slavernij en hoorigheid in vele streken voorafgegaan aan deelbouw. De klasse der slaven, speciaal de zelfstandig gehuisveste slaven, al dan niet beloond met een oogstgedeelte, is dan overgegaan in of vervangen door een klasse van aanvankelijk zich zelf nog weinig vrij gevoelende, maar later vrije deelbouwers.

Zelfstandig gehuisveste landbouwslaven, die een deel van de opbrengsten der door hen bewerkte gronden van hunne heeren kregen, worden in de literatuur vermeld voor de Bataklanden, Pasemah (res. Palembang) de Kajan Dajaks op Borneo en voor Flores en Timor en bij sommige Toradjastammen. In de Lampoengs werd de afschaffing van de slavernij in 1859 voor de pepercultuur economisch mogelijk, doordat Bantamsche vrije koelies sinds 1845 de plaats der slaven hadden ingenomen. In Gorontalo eischten de grootgrondbezitters na de afschaffing van de slavernij zulke drukkende deelbouwquotiënten van hun vroegere slaven, dat deze in het gebergte vluchtten en een ladangbouw begonnen, waardoor vele vruchtbare sawahs braak bleven liggen. In Zuid Celebes daarentegen werden velen der vroegere slaven deelbouwers. In Midden Lombok valt momenteel nog de overgang der nog vrij wel hoorige „*sepangans*" in een klasse van vaste knechts en van deelbouwers te constateeren.

Of in West Java bewerking van Inlandsche bouwgronden door slaven is voorgekomen is twijfelachtig. Wel is zeker, dat vóór de afschaffing van het Preangerstelsel in 1871 (zie PREANGERSTELSEL) meer sprake was van een bewerking der gronden door allerlei categorieën van dienstplichtigen, met een belooning naar goedvinden door den grondbezitter vast te stellen dan van een vrije deelbouwovereenkomst. Eerst was een gedeelte der bevolking verplicht tot bewerking der sawahs der aanzienlijken zonder eenige vergoeding, later werd deze prentah (bevel) vervangen door een prentah aloes (aandrang) en deze weer door een vrijwillige deelbouwovereenkomst. Dat is de waarschijnlijke ontwikkelingsgang.

B. Plaats van den deelbouwer in de Inlandsche maatschappij. Men kan hierbij moeilijk generaliseeren, terwijl voor een goede beoordeeling de sociologische gegevens ontbreken. Het sociale aanzien van de deelbouwers zal in een streek, waar het overgroote deel der landbouwers deelbouwers is, zooals bijvoorbeeld in Pangkadjéné en Maros (Zuid Celebes) waarschijnlijk grooter zijn dan bijv. in de Bataklanden, waar de deelbouwers meest arme lieden zijn. Een andere categorie zijn de vreemdelingen, die geen volwaardige grondrechten kunnen krijgen en daarom deelbouwer moeten blijven zooals de Bantamsche deelbouwers in de Lampoengs.

Op Java en Madoera is daarentegen waarschijnlijk van een afzonderlijke klasse van deelbouwers geen sprake; de deelbouwers behooren er vermoedelijk voor een groot percentage tot den „stand" der *menoempangs*, dat zijn lieden, die een huis bezitten op andermans erf, terwijl de bezitters van huis en erf wel ver in de minderheid zullen zijn.

De voorkeur voor deelbouw, niettegenstaande deze waarschijnlijk dikwijls tot economisch slechte uitkomsten leidt, moet waarschijnlijk gezocht worden in het sociaal hooger aanzien, dat de deelbouwer boven een koelie in de Inlandsche maatschappij heeft. Hierbij komt, dat de grootere zelfstandigheid, die de deelbouwer geniet, op prijs wordt gesteld. Bovendien verzekert hij zich van een bepaalde hoeveelheid voedingsmiddelen, vooral rijst. In het algemeen bemoeit de grondbezitter in den Indonesischen landbouw zich weinig of niet met het door den deelbouwer op zijn gronden uitgeoefende bedrijf. Terwijl men in andere landen spreekt van de „agricultural ladder", waarbij dan als één van de eerste sporten op de maatschappelijke ladder deelbouw wordt geëntameerd, is het onzeker, of een dergelijke opklimming in Nederlandsch-Indië ook plaats heeft, of dat de deelbouwers hun geheele leven niet verder komen. Uit de gegevens der steekmonsters voor het belastingdrukonderzoek op Java en Madoera kan men echter wel de gevolgtrekking maken, dat de deelbouwers gemiddeld jonger zijn dan de grondbezitters en minder kinderen hebben. Daar echter waarschijnlijk in de Inlandsche

maatschappij bij hoogeren welstand een hooger kindertal is te verwachten, blijft deze interpretatie wat onzeker.

Verhoudingen tusschen deelbouwers en grondbezitters. Hoewel deelbouw, zelfs in Europa en Amerika, patriarchaal en gemoedelijk van aard is, zijn op Java en b.v. Sumatra's Westkust de meer gemoedelijke verhoudingen aan het verminderen. In sommige streken zijn de symptomen hiervan meer en meer afwenteling van de landrente op den rug van den deelbouwer en een grooter wisseling in de personen der deelbouwers (b.v. in Priangan). Verscherping der verhoudingen zal men dikwijls kunnen verwachten bij absente grondbezitters. Vooral van Priangan is bekend, dat het z.g. *goentaj*-grondbezit, dat is in handen van afwezigen, er veel voorkomt. Ook valt hier te constateeren, evenals in het middeleeuwsche Florence, dat het grootgrondbezit, vroeger meer uitsluitend in handen van de adellijken, overgegaan is in die van niet-adellijken, die gedeeltelijk in de steden wonen, b.v. in Priangan hadji's en handelaren. Deze grootgrondbezitters stellen dan veelal gemachtigden aan, wat tot ongewenschte toestanden aanleiding kan geven. Gemachtigden bij deelbouwgeving treden ook in de Minahasa en op Bali op.

C. D e e l b o u w e r s a l s w e r k g e v e r s. De gegevens over de exploitatie van deelbouw-, gronden in Nederlandsch-Indië zijn onvoldoende om te kunnen zeggen, of gewoonlijk alle arbeid alleen door den deelbouwer en zijn gezin wordt verricht, al dan niet met behulp van dorpsgenooten, of dat daarbij loonarbeid wordt gebruikt. Veel zal daarbij van de uitgestrektheid van den in deelbouw bewerkten grond afhangen. In Priangan doet de deelbouwer op dwergbedrijven van ca ½ — 1 bouw (0,3 — 0,7 ha.) alles met eigen gezinskrachten, meestal zonder hulp van vee; op kleine bedrijven geschiedt de arbeid voornamelijk met eigen gezinskrachten. Als bijkomstige werkkrachten worden arbeiders in betaling genomen, zooals ploegers, plantsters, wiedsters. Soms werkt men in wederkeerig hulpbetoon met zijn buren. Op middenbedrijven van ongeveer 3—5 bouw (2—3, 5 ha.) neemt de deelbouwer een *penjawah* en andere werkkrachten aan (penjawahs of sawaharbeiders zijn werkkrachten, die voor een zeker loon in padi benevens de kost, als er gewerkt wordt, van het begin tot het eind meewerken). Soms heeft hij zelf vee, meestal moet hij het huren, of in gebruik nemen van den bezitter.

V. Deelbouw bij ontginning en kolonisatie. In primitieve omstandigheden, waar de geldhuishouding nog niet sterk is doorgedrongen, maar zelfs nog in Italië, past men dikwijls bij ontginningen of het maken van aanplantingen van meerjarige gewassen een systeem toe, waarbij een evenredig deel van het bouwveld of van de aanplantingen in eigendom of bezitrecht van den bewerker overgaan.

In het Indonesische adatrecht zijn dergelijke overeenkomsten eveneens gebruikelijk, vooral op de Buitengewesten bij den aanleg van meerjarige gewassen. De grond is er over het algemeen overvloedig, maar de arbeidskrachten schaarsch. Voorbeelden zijn de aanleg van rubbertuinen, klappertuinen, pepertuinen met varieerende voorwaarden.

Kolonisatie gaat dikwijls met ontginning gepaard, waarbij in vele streken van de wereld deelbouw of deelwinning werd toegepast. Op kleine schaal zijn daarvan voor Nederlandsch-Indië ook voorbeelden bekend, bijv. een kolonisatie van Bandjareezen in Indragiri.

VI. Deelbouw en ondernemingslandbouw. Voor erfpachtsperceelen is deelbouw tot nu toe zonder beteekenis geweest, er zijn echter geen bepalingen, welke zich tegen een eventueele toepassing van deze methode zouden verzetten. Dit behalve op de erfpachtsperceelen, voortgekomen uit de teruggekochte particuliere landerijen, waarop deelbouw niet wordt toegestaan. Ook voor den z.g. „kleinen landbouw" wordt door het Gouvernement gewoonlijk de voorwaarde gesteld, dat door den erfpachter geen deelbouw met de Inlandsche bevolking zal worden uitgeoefend. In den Volksraad werd deze deelbouwclausule in 1930 besproken.

De verhouding van de opgezetenen op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoek ten opzichte van den landheer wordt over het geheel niet meer als een deelbouwverhouding opgevat; over de, overigens tegenwoordig van weinig belang zijnde, landen ten Oosten van de Tjimanoek bestaat nog meer verschil van meening (zie o.a. PARTICULIERE LANDERIJEN). Wel worden de *kongsi*gronden, dat zijn de gronden in onbezwaard eigendom aan den landeigenaar toebehoorend, soms in deelbouw uitgegeven, terwijl ook een deelbouw in zwang is, waarbij de landheer het benoodigde kapitaal verschaft. Aangezien al tjoeké betaald wordt voor het gebruik van den grond, moet een dergelijke deelbouw, tenminste indien de deelbouwers opgezetenen zijn, als nauw verwant beschouwd worden met de figuur veldhuurdeelbouw op eigen grond. Met dit verschil evenwel dat geen geld, maar zaadpadi, gereedschappen en werktuigen worden verstrekt en het erfpachtsrecht een zwakker recht is dan het bezitsrecht.

VII. Beoordeeling van den deelbouw. Gezien de groote verscheidenheid, welke in Nederlandsch-Indië valt te constateeren, dient ieder geval op zich zelf beoordeeld te worden. De positie der deelbouwers in sociaal en economisch opzicht dient daarbij vergeleken te worden met die van landbouwers en pachters in natura en met landarbeiders, die der deelbouwgevers met die van landbouwers, die hun bedrijf met eigen of gehuurde werkkrachten exploiteeren, of hun grond in pacht tegen een vaste hoeveelheid product uitgeven.

Zeker is, dat een dergelijk diepgeworteld instituut als de deelbouw niet spoedig zal verdwijnen.

Literatuur. A. M. P. A. Scheltema, Deelbouw in Nederlandsch Indië, Proefschrift Wageningen 1931, ook verschenen als Mededeeling no. 18 van de Afdeeling Landbouw van het Dep. van L. N. en H. Over Indonesischen deelbouw zijn gegevens te vinden o.a. in: Adatrechtbundels; Res. Bantam, Resumé van het bij Gouvernementsbesluit van 10 Juli 1867 no. 2 bevolen onderzoek naar de regten van den inlander op den grond in Bantam (1871); D. H. Burger, Vergelijking van den economischen toestand der districten Tajoe en Djakenan (regentschap Rembang), Economische beschrijvingen IV; C. L. van Doorn, De credietbehoefte van den Indonesischen landbouwer (1922); Dr. C. L. van Doorn, Uittreksel uit een rapport over het Volkscredietwezen in de Minahasa (1925), Blaadje voor het Volkscredietwezen

14 Jrg (Juli 1926), ook Adatb. XXXI blz. 10—15; J. C. van Eerde, Het grondbezit op Lombok, Verslagen Indisch Genootschap (27/12, 1904); Eindresumé onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond op Java en Madoera, 3 dln, I (1876), II (1890), III (1896); Toelichting op de nieuwe grondhuurbepalingen in de gouvernementslanden (1918); R. A. Kern, Het landelijk stelsel in het Bantensche rijk onder het Vorstenbestuur, Indische Gids 1906 I; Id., Hervorming van het Inlandsche grondbezit op Java, Verslagen Indisch Genootschap (18/3, 1923); Dr. V. E. Korn, Het adatrecht van Bali (1929); J. Kreemer, Atjeh (twee deelen 1922—23); Landbouw, De Inlandsche Mededeelingen omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang (1926). F. A. Liefrinck, Geschriften van Bali en Lombok (1927); Dr. J. Mallinckrodt, Het adatrecht van Borneo (twee deelen 1928); J. W. Meyer Ranneft, Het grondhuurvraagstuk op Java, Koloniale Studiën 3 J, 1919 II; J. W. Meyer Ranneft en Dr. W. Huender, Onderzoek naar den belastingdruk op de inlandsche bevolking (1926); H. J. van Mook, Koeta Gedé, Koloniaal Tijdschrift 15 (1926); Pandecten van het Adatrecht, deel IVb; P. de Roo de la Faille, Over het grondenrecht onder Javaansch Vorstenbestuur, Tijdschrift Bataviasch Genootschap 59 (1919—21); Id., Javaansch grondenrecht in het licht van Lomboksche toestanden, Bijdragen Koninklijk Instituut 31 (1925); C. P. Rouffaer, De agrarische rechtstoestand op Java en Madoera, Bijdragen Koninklijk Instituut 74 (1918); A. P. M. A. Scheltema, De ontwikkeling van de agrarische toestanden in Priangan, Landbouw 3; Dr. B. Schrieke, Uit de geschiedenis van het adatgrondenrecht I, Tijdschrift Bataviasch Genootschap 59 (1919—21); A. Simon, Het agrarisch stelsel in de Javaansche vorstenlanden en de reorganisatie, Koloniaal Tijdschrift (1918 I); J. H. F. Sollewijn Gelpke, Gegevens voor een nieuwe landrenteregeling; Soebroto, Indonesische sawahverpanding (1925); Soepomo, De reorganisatie van het agrarische stelsel in de Vorstenlanden (1927); A. Spoor. Het een en ander omtrent de Inheemsche rechtsgemeenschappen .... van ZW. Celebes, Koloniaal Tijdschrift (1928); J. W. de Stoppelaar, Balambangsch Adatrecht (1927); G. J. Vink, De landbouw op de droge bouwvelden der Zuidhellingen van de Agoeng, de Batoer en het Bratancomplex (Bali), Landbouw 5; Verslag van den economischen toestand en den belastingdruk op de Inlandsche bevolking Buitengewesten; Mr. C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch Indië (twee deelen); Mr. C. van Vollenhoven, Anti-Rouffaer, Bijdragen Koninklijk Instituut 74 (1918); Dr. Ir. L. J. Vroon, Het desalandbouwonderwijs in Priangan, Landbouw 5; Mindere Welvaartverslagen, speciaal Landbouw en Economie desa; G. D. Willinck, Het rechtsleven bij de Minangkabausche Maleiers (1909); Voor verdere verspreide gegevens zie de in het werk van Scheltema opgegeven literatuur. A. M. P. A. S.

HYMENAEA COURBARIL L., fam. *Leguminosae*. Groote boom van tropisch Amerika, die in zijn vaderland een voortreffelijk hout levert, dat nooit door worm wordt aangetast en niet vervuurt. Het laat zich tamelijk moeilijk bewerken, doch goed schaven, draaien en polijsten. Het wordt gebruikt voor meubels, huidplanken van schepen, en vooral voor den bouw van spoorwegrijtuigen. Van deze soort is het grootste deel van de Z. Amerika kopal afkomstig, een der harsen, die haar naam heeft gegeven aan de gansche groep, welke thans met den naam kopal wordt aangeduid. De Dienst van het Boschwezen neemt met dezen belangrijken boom sinds 1920 proeven.

ISCHAEMUM MUTICUM L., fam. *Gramineae*. Volksnamen zeer verschillend. Roempoet keroepet (BANGKA). Over den geheelen Archipel verbreid gras, vooral op en achter den strandwal, hier en daar ook landwaarts in tot 150 m. zeehoogte, plaatselijk in groote hoeveelheid en soms geheele velden vormend; een gewoon voer voor paarden en runderen, volgens Teysmann op Bangka het beste voedergras.

ISCHAEMUM TIMORENSE Kunth., fam. *Gramineae*. Volksnamen talrijk. Blembem (JAV.). Gras met 40—100 cm. lange slappe halmen, verstrooid door den geheelen Archipel verbreid tot 1600 m. zeehoogte, dikwijls in groote hoeveelheid en plaatselijk de hoofdvegetatie uitmakend. Door alle herbivoren gaarne gegeten en vooral in M. en O. Java door de inheemsche bevolking zeer hooggeschat.

JACKIA ORNATA Wall., fam. *Rubiaceae*. Seloema, Seloemar, S. paja, Sintoelang (MAL.). Rechte boom, tot 28 m. hoog, verbreid in het Westelijk deel van den Archipel, volgens Endert een der weinige zeer goede houtsoorten der veenmoerassen. Het roodbruine, harde en zware hout is dicht, veerkrachtig en duurzaam en door zijn sterkte en taaiheid zeer gezocht; het is geschikt voor roeispanen, wagenboomen, rijststampers, en schijnt eveneens voor meubelen bruikbaar te zijn.

KADSURA CAULIFLORA Bl., fam. *Magnoliaceae*. Mendoelai (PALEMB.). Wèra areuj (SOEND.). Klimmende tot 15 m. lange liaan, in de bergstreken boven 500 m. zeehoogte, waarvan de wortel en stam in de inlandsche geneeskunde bekend staan tegen slijmafgang en ook als hoestdrank. In den bast vond Greshoff een glucosidische looistof en eenig alcaloid. De eetbare vruchten zouden te Buitenzorg een middel zijn tegen huidziekten.

KAEMPFERIA ANGUSTIFOLIA Rosc., fam. *Zingiberaceae*. Koentji menir, K. pepet (BATAV. MAL.), K. koenot (SOEND.), K. pepet (JAV.). Kruid met gegolfde, zich nauwelijks boven den grond verheffende blaadjes, waarvan de waterige, knotsvormige, zijdelingsche wortelstokken een verkoelende werking hebben naast de medicinale, aromatische hoofdworteltjes. De bolletjes zijn in den medicijnhandel. Waarschijnlijk wordt deze soort dooreengebruikt met K. rotunda L., K. Galanga L. De kentjoer heeft sappige en broze, witte, onaangenaam riekende rhizomen, welke in de eerste plaats als kruiderij bij velerlei spijzen worden gebruikt, terwijl deze soort ook als lalab gegeten wordt.

KICKXIA ARBOREA Bl., fam. *Apocynaceae*. Ki benteli (SOEND.), Kajoe santen (JAV.). Zeldzame, tot 42 m. hooge boom, op Java zelden voorkomend, waarvan de bast een kleine hoeveelheid giftig alcaloid bevat. Het melksap is een zeer gezocht middel tegen ingewandswormen; de boomen zitten dan ook doorgaans van onder tot boven onder de kappen; weinige druppels zijn voldoende. Het werkzame bestanddeel is een giftig, eiwitachtig lichaam, kicksiin geheeten.

SIMAVI. De vereeniging „SIMAVI" (Steun In Medische Aangelegenheden voor Inheemschen) werd opgericht in 1926 en heeft ten doel geneeskundige hulpverschaffing aan en geestelijke opheffing van de inheemsche bevolking in Nederlandsch Oost- en West-Indië, in den zin, waarin die tot nu toe door de Protestantsch-Medische Zending in praktijk zijn gebracht. Zij tracht dit doel te bereiken door aan onze universiteiten en in de groote ziekenhuizen bij studenten en zusters belangstelling te wekken in ziekenzorg voor genoemde inheemsche bevolking.

De vereeniging wil bemiddelende hulp bieden bij het zoeken naar en het uitzenden van artsen en zusters voor deze soort van arbeid en verleent aan hen hulp en voorlichting bij de voorbereiding daarvan. Zij biedt verder geldelijken steun bij de exploitatie van reeds bestaande of het oprichten van nieuwe ziekenhuizen, bestemd voor de genoemde inheemsche bevolking.

De vereeniging geeft een tijdschrift uit, getiteld: „Medische Nood", dat vier maal per jaar verschijnt.

In verschillende plaatsen van Nederland zijn Afdeelingsbesturen gevestigd en in Oost-Indië een Groepsbestuur.

Simavi heeft haar ontstaan te danken aan de ervaring, dat Protestantsch Nederland van de medische zending door onze landgenooten nog niet voldoende op de hoogte is en anderen huiverig zijn om aan de Zending te geven, maar er wèl voor voelen dezen humanitairen tak van de Zending te steunen.

ZIJDE (Vervolg van Dl. IV). (Soetra, MAL.) Zooals in het oorspronkelijke artikel reeds vermeld werd, is zijde een vezelstof van dierlijken oorsprong, welke geproduceerd wordt door den zijdeworm, d.i. de rups van de vlindersoort *Bombyx v. Sericaria mori* en van nog eenige andere vlinders, welke echter voor de zijdewinning van minder belang zijn dan hare bij name genoemde soortgenoot.

De ruwe zijdedraad, welke ongeveer 0.013 mm. dik is, bestaat hoofdzakelijk uit een stikstofhoudende stof: de *fibroïne* (zijdestof), die ± 54% van het gewicht uitmaakt en waarom heen zich de *sericine* (zijdelijm) bevindt, die tot 20 % lijm, 25 % eiwit en verder vet, was, hars en kleurstoffen bevat.

Doordat de rups uit twee mondopeningen steeds twee draden tegelijk spint en die dadelijk samenvoegt is de breedte van den draad gewoonlijk het dubbele van de dikte. Tusschen de twee naast elkander gesponnen draadjes bevindt zich een laagje sericine.

De sterkte der zijde, welke tot 45 kg. per mm.^{2} bedraagt, en de elasticiteit tegen buigen zijn zeer groot, terwijl ook de bestendigheid zeer aanzienlijk is.

Bovengenoemde eigenschappen stellen de moderne textielindustrie in staat zeer fijne en toch sterke weefsels uit zijde te vervaardigen, terwijl de fraaie glans en kleur er niet minder toe bijdragen om deze weefsels zoo aantrekkelijk te maken voor hen, die op distinctie prijsstellen.

Wegens de sterke hygroscopiciteit(zijde kan tot 30 % vocht opnemen) en wegens de groote handelswaarde van dit product is op internationale conferenties vastgesteld, dat het vochtgehalte bij de gewichtsbepaling van het handelsproduct 10 % mag bedragen.

Eveneens zijn algemeene bepalingen aangenomen in zake het *titreeren* (nummeren) van zijde. In tegenstelling met andere garens wordt met het nummer (*titre*) van zijde en van florettezijde niet een lengtemaat, maar een gewichtsgrootheid, n.l. 10 maal het gewicht van 1 m. in mg. of het gewicht in grammen van 10 km. draad, aangeduid. Gewoonlijk geschiedt deze bepaling per 500 m. bij een gewichtseenheid van 0.05 g. of per 100 m. bij een gewichtseenheid van 0.1 g. of ook naar het oud Fransche gewicht van een denier.

De zijde, welke door afhaspelen van de cocons verkregen wordt, staat bekend onder de benaming *„ruwe coconzijde"* of *„grège zijde"*. Uit de beschadigde cocons en uit het afval ontstaan tijdens het haspelen, wordt in de groote fabrieken, welke echter in Ned.-Indië niet aanwezig zijn, door kammen en spinnen de z.g. *„chappe"* of *„florettezijde"* gewonnen. Ook de z.g. *„wilde zijde"* d.w.z. de cocon van andere rupsen dan van de gecultiveerde wordt tegenwoordig naast het afval der eigenlijke zijdewinning op chappe verwerkt. Niettegenstaande de chappe zuivere zijde is, heeft zij het uiterlijk van glanzende katoen, terwijl de marktprijs van dit product ongeveer ½ tot ⅓ van die van coconzijde bedraagt. De florette-spinnerij gaf ten slotte het aanzijn aan de *„bourette-spinnerij"*, die het uitschot der eerstgenoemde spinnerij op grovere en minderwaardige garens verwerkt. Ten slotte is nog getracht uit zijden lompen weder een grondstof, de z.g. *„shoddy-zijde"* te verkrijgen, doch deze industrie heeft zich nog niet kunnen ontwikkelen.

Voor de lijdensgeschiedenis der Indische zijdecultuur zij verwezen naar het oorspronkelijke artikel in Dl. IV dezer Encyclopaedie.

Het mislukken van de verschillende daarin genoemde proefnemingen moet waarschijnlijk toegeschreven worden aan het voor de zijderupsen minder gunstige klimaat der laaglanden, waar de meeste pogingen ondernomen werden, alsmede aan de dilettantistische wijze, waarop zij geleid werden.

Ernstige pogingen om de zijdecultuur in Indië ingang te doen vinden zijn de laatste jaren met meer succes ondernomen door Japanners te Garoet, Tjoeroep, Siantar, Prigèn en bij Solo, op ongeveer 3000—5000 voet hoogte.

In het jaar 1922 ondernam de Japanner Takada een proef met het kweeken van zijderupsen te Tjoeroep in de residentie Benkoelen, waar hij de beschikking had over een aanplant van moerbeiboomen ter grootte van ca. één hectare. De resultaten van deze proefneming waren van dien aard, dat de Katakura-gumi welke in 1872 te Tokio opgericht werd met een kapitaal van Yn 50.500.000 en een reservefonds van Yn 12.500.000 en thans 36 zijdefabrieken in Japan bezit, zich daarvoor interesseerde en een tweetal Japansche seri--experts te Tjoeroep plaatste, met de opdracht een nader onderzoek in te stellen. Niettegenstaande de verkregen gunstige resultaten schijnen de proefnemingen echter op te kleine schaal genomen te zijn, om een definitief oordeel te kunnen uitspreken.

Geheel onafhankelijk van deze proefneming staat de poging van den Japanschen graaf Otani te Tjikadjang in het Garoet'sche, welke eveneens gunstige resultaten oplevert.

Zoowel de proefneming te Garoet als die te Tjoeroep lijden onder het bezwaar dat geen grond

beschikbaar of verkrijgbaar is tot uitvoering op grooter schaal. Beide proeven schijnen echter het bewijs te leveren, dat bij vroegere proefnemingen op het gebied der seri-cultuur de fout gemaakt werd dat men die nam op te geringe hoogte boven zee. Men meent thans, dat men in de tropen daartoe hoogten van 3000—5000 voet moet kiezen; op gronden, waar de moerbei goed groeit, kunnen dan zijdeproducties worden verkregen die omstreeks tweemaal hooger zijn dan in Japan, waar de zijdecultuur, in verband met het klimaat, een seizoenbedrijf is.

Uit de op kleine schaal genomen proeven is gebleken, dat de opbrengst aan afgehaspelde coconzijde in Ned.-Indië op 1 tot 1¼ pikoel per bouw te stellen is.

Aangezien de moerbei in de bergstreken van Java en Sumatra als groote boomen voorkomt, die zich minder goed leenen voor het plukken der bladeren, kweeken de Japanners voor de rupsenteelt flinke struiken, waarvoor zij speciaal plantmateriaal uit Japan hebben laten komen, terwijl zij tevens voorkomen, dat deze gaan bloeien en vruchtzetten. De groeiduur der planten tot de bladpluk kan beginnen is in Ned.-Indië 6 tot 9 weken, terwijl zij het best gedijen op hoog gelegen gronden.

Voor het voederen der rupsen worden tweemaal daags versche, gezonde bladeren verzameld, welke ongeveer 12 uren ter z.g. „besterving" in een speciale op temperatuur en vochtgehalte gecontrôleerde kamer bewaard worden. Ter voorkoming van ziekten onder de rupsen mogen de bladeren niet nat, vochtig of stoffig zijn. De jonge rupsen worden grootgebracht met jonge, fijngehakte moerbeibladeren, terwijl de grootere rupsen met grovere bladeren gevoed worden, totdat zij in staat zijn om volle bladeren tot zich te nemen. Gedurende 3½ à 4½ dag eten de jonge rupsen volop, daarna gaan zij ongeveer 24 uren slapen om vervolgens te vervellen. Eerst spinnen zij zich echter vast aan een takje of blad, waarschijnlijk ter voorkoming dat zij in den slaap naar beneden vallen en tevens om het afstroopen der oude huid te vergemakkelijken. Bij het ontwaken zijn de rupsen voorzien van een nieuwe ruimere huid; tevens zijn zij zeer hongerig en kruipen met graagte op de versche bladeren, die in een netwerk boven hen geplaatst zijn. Zoodra al de rupsen door de mazen gekropen zijn, wordt het net met bladeren en rupsen overgebracht op een ander schoon, van papier voorzien, rekje, waarna het oude rekje gereinigd wordt van bladresten, velletjes en uitwerpselen om daarna voor een volgend broed dienst te doen. Dit herhaalt zich vier malen; de oorspronkelijk donkergrijs gekleurde en behaarde rupsjes verkrijgen dan na 24 dagen een bruin, lichtgrijs of geel uiterlijk. Dit is het tijdstip, waarop zij met het spinnen willen beginnen. Zij kruipen dan met opgeheven kopjes zoekend rond naar een geschikte plaats om zich in te spinnen. Zoodra de rupsen in dit stadium verkeeren worden er takjes of stroohulsen in hunne nabijheid geplaatst; indien deze naar haar zin zijn, beginnen zij zich dadelijk in te spinnen. Vóór het inspinnen maakt de rups eerst een soort hangmat tusschen de takjes, waar zij in kruipt en zich vervolgens in ongeveer 3 dagen inspint, om dan 6 dagen later in den cocon in een pop te veranderen; de cocons van de mannelijke vlinders zijn kleiner dan die van de vrouwelijke. Vervolgens worden de cocons verzameld en gesorteerd, waarbij van de mooiste evenveel mannelijke als vrouwelijke exemplaren voor de voortteling worden aangehouden, terwijl de minder mooie voor de zijdewinning bestemd zijn. Ten behoeve van deze laatste worden de poppen door middel van heete lucht gedood; uit de voor de voortteling bestemde cocons komen na ongeveer 8 dagen de vlinders te voorschijn, die geen voedingsorganen bezitten en niet in staat zijn om te vliegen. De mannetjes, welke kleiner zijn dan de wijfjes, beginnen dadelijk te paren, waarna het wijfje spoedig eieren begint te leggen, die zij genoodzaakt wordt in een ring op een hard stuk papier te deponeeren. Dit wordt verkregen door op het papier een raamwerk te plaatsen, waarin eenige metalen ringen van ± 5 cm. diameter en 1½ cm. hoogte aangebracht zijn en waar de vlinders in geplaatst worden. Eenige dagen na de paring sterft het mannetje, terwijl het wijfje dit lot ondergaat als het 400 tot 600 eieren gelegd heeft.

Om te onderzoeken of de vlinders gezond zijn, wordt de doode wijfjesvlinder, volgens de in 1893 door Pasteur uitgevonden methode, in een vijzel fijn gestampt, waarna een druppel van het verkregen vocht microscopisch onderzocht wordt Van de zieke vlinders worden de eieren, die daartoe van elken vlinder afzonderlijk bewaard worden, vernietigd.

De eieren van de zijderups, welke zeer klein zijn, wegen ongeveer 1 g. per 1000 stuks; in den beginne zijn zij geel gekleurd, doch worden geleidelijk blauwgrijs.

Alvorens voor de voortteling geschikt te zijn, moeten de eieren op de z.g. eierkaart eerst „overwinteren", waartoe de kaarten 1 tot 2 maanden in koelkamers bewaard worden, vervolgens worden de eieren blootgesteld aan een temperatuur van 21°—27° C., waarna de rupsjes na 12 tot 14 dagen uit de eitjes te voorschijn komen.

Vooral in tijden van dreigend gebrek aan moerbeiblad zal het overwinteren der eitjes van zeer veel belang zijn, daar men hiermede het uitkomen der eitjes geheel in de hand heeft.

Het dooden van de chrysaliden der zijderupsen, waarvan de cocons voor de zijdewinning bestemd zijn, geschiedt op de in Ned.-Indië gevestigde Japansche ondernemingen, in met plaatijzer goed afgesloten vertrekken, ter grootte van 2 × 2 m. en met een hoogte van 2½ m. In den bodem hiervan bevindt zich een stookruimte van ca. 1 m. lengte, 75 cm. breedte en 60 cm. diepte, waarvan het stookgat zich onder de deuropening bevindt. Over de breedte van de kamers zijn rekken geplaatst, waarvan de étages onderling ca. 15 cm. van elkander verwijderd zijn; de onderste étage bevindt zich op ongeveer 1 m. hoogte boven de stookplaats. Op deze rekken worden bakjes geplaatst, waarin de cocons uitgespreid worden. Voor de verwarming moet over droge warmte beschikt worden; brandstoffen, die veel waterdamp ontwikkelen, zooals b.v. hout, worden daarom vermeden en wordt bij voorkeur houtskool gebruikt. In de kamers, waar de cocons gedurende ± 10 uren verblijven, wordt de temperatuur opgevoerd tot 65°—95° C.

De cocons, welke in Zuid Europa, China en Japan een handelsartikel zijn, moeten in Indië zelf afgehaspeld worden, aangezien de vracht naar genoemde landen wegens de volumineuze verpakking — 500 cocons wegen ± 1 kg. — te

kostbaar zou zijn. Het afhaspelen der cocons geschiedt in N.-I. met behulp van een door de Textielafdeeling van de Afdeeling Nijverheid te Bandoeng verbeterde Japansche haspel.

Vóór het afhaspelen worden de gesorteerde, van de pluizige buitenste draden ontdane cocons in kokend water geweekt, daarna komen zij in een bak met water van ± 70° C. om de zijdelijm los te weeken. Is de temperatuur van het bad te hoog, dan vallen de cocons uit elkander, daar de lijm dan oplost; bij onvoldoende hitte laat de was daarentegen niet los.

Boven den bak met warm water bevinden zich twee porceleinen draadgeleiders, waarin zich een klein gaatje bevindt. Door de cocons met een bosje stroo zacht te vegen en daarbij naar elkander toe te drijven, blijven de microscopisch fijne cocondraden aan het stroo hangen; deze worden dan in groepen van 12 tot 20 stuks, al naar gelang fijnere of dikkere draden gesponnen moeten worden, door de draadgeleiders gestoken. Over rolletjes loopen deze draden naar een met den voet aangedreven haspel. Tusschen de rolletjes worden de cocondraden eerst nog door spiraalsgewijze wikkeling tot een draad samengedrukt, waarbij de opdrogende was de draden te samen houdt. De nog vochtige zijde wordt gedroogd, op een grooten haspel overgewikkeld en van kruisbandjes voorzien; dit laatste dient om het verwerken in de weefindustrie te vergemakkelijken. Het zoo verkregen product is het handelsartikel: „ruwe coconzijde".

Voor het verkrijgen van 2 kg. zijde moeten ongeveer 10.000 cocons, wegende ± 20 kg., worden afgehaspeld, terwijl elke cocon ca. 1000 m. draad oplevert.

De wereldproductie aan ruwe zijde heeft naar raming een waarde van ƒ 2.500.000.000, waarvan Japan ƒ 1.500.000.000 produceert en voor rond ƒ 900.000.000 exporteert. De grootste zijdekooper is Amerika, welk land per jaar voor bijna ƒ 1.000.000.000 aan echte zijde verbruikt. Nederlandsch-Indië importeert jaarlijks voor eenige millioenen aan zijden garens en zijden of halfzijden stoffen.

Van zeer geringe beteekenis is in Ned.-Indië nog slechts de inheemsche zijdecultuur in Atjèh, Palembang en in de Lampoengsche Districten, aangezien de daar ter plaatse zelfgewonnen zijde nagenoeg niet verhandelbaar is wegens de concurrentie met ingevoerde Chineesche, Japansche en Indische zijde. De wilde zijdecultuur is in Ned.-Indië in het geheel niet van belang.

Literatuur: De Haan, „Priangan", deel I en III; H. W. Fischer, De Atjeh'sche zijdeindustrie, Intern. Archiv für Ethnographie, Bd. 20 (1911); Tijdschrift voor Ned. Indië, 1849 en 1866; Tijdschrift Nijverheid en Landbouw Ned. Indië, 1855 en 1866; Tijdschrift der Mij. van Nijverheid, 1907; Indische Mercuur 29 Maart 1904, 1915, blz. 905 en 1020, 1920 blz. 37; Korte Berichten Dept. Landb., 17 Juli 1911; De Natuur 1928; Algemeen Landbouwweekblad 13e Jaargang 1928.

TROPENOPLEIDING VOOR VERPLEGENDEN IN INDIË (T.O.V.I.). Toen omstreeks 1912, in verband met de reorganisatie van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst in Nederlandsch-Indië, aldaar voor het eerst de opleiding van Inlandsch verplegend personeel voor den Gouvernementsdienst in en buiten de ziekenhuizen ter hand werd genomen, moesten ook Europeesche verpleegsters in de Inlandsche hospitalen worden aangesteld, om aan die opleiding practisch mede te werken.

Waren het aanvankelijk slechts heel enkele, haar aantal steeg in het verloop der volgende jaren vrij snel, toen door uitbreiding van de bestaande en de opening van nieuwe ziekenhuizen eenige honderden leerlingen aangenomen moesten worden. De meeste zusters werden in Holland benoemd, en zonder eenige tropische vooropleiding in dienst genomen. Dat dit dikwijls groote bezwaren meebracht voor het werken met Inlandsch personeel, onder Inlandsche patiënten, en dat er dikwijls fouten werden gemaakt door ontbreken van taalkennis en van begrip der tropische ziekten, spreekt wel van zelf. Een vooropleiding van Gouvernementswege scheen echter op onoverkomelijke bezwaren te stuiten.

Dit was de aanleiding, dat in 1931 van particuliere zijde, door artsen en verplegenden, in Den Haag het initiatief werd genomen om een tropenleergang te stichten voor zusters, die naar Indië wenschten te gaan, onverschillig of de bedoeling zou zijn particuliere ziekenverpleging, Gouvernementsdienst, Zending of Missie.

Er werd een vereeniging opgericht met den naam T.O.V.I. (Tropenopleiding voor Verplegenden in Indië), en een leergang van drie maanden geopend, reeds in het eind van datzelfde jaar, met als docenten oud-Indische doktoren en een oud-directrice van een der groote Gouvernementsziekenhuizen. De kosten werden in hoofdzaak door de leerlingen zelf gedragen. De cursus duurde tien weken. De vakken waren Maleische taal, land- en volkenkunde, tropische ziekten, tropenhygiëne, Indisch koken, terwijl ook voordrachten werden gehouden over krankzinnigenverpleging in Indië, over de eischen van een goeden omgang met Inlandsch personeel en Inlandsche patiënten, de groote verschillen van het werk van Hollandsche verplegenden ginds in de tropen en hier in het land, over den dienst van de verpleegster bij het Gouvernement, over medisch werk van Zending en Missie.

Aan het einde van den cursus werd een klein examen afgenomen, en een bewijs van het gevolgd hebben van den tropenleergang uitgereikt.

In verband met de tijdsomstandigheden (voorloopige stopzetting van de uitzending van verpleegsters voor den Gouvernementsdienst, weinig werkgelegenheid voor particuliere zusters, werkeloosheid onder verplegenden in Indië) werd in 1932 geen cursus gevormd, doch het apparaat staat gereed, en zoodra er weer behoefte komt aan een nieuwe lichting zusters voor de tropen, kan T.O.V.I. haar werk, dat een succes was, hervatten.

VEREENIGING TOT OPRICHTING VAN JONGE VROUWENSCHOLEN IN NED.-INDIË. Deze vereeniging stelt zich ten doel, mede te werken tot de opvoeding en ontwikkeling, in Nederlandschen geest, van on- en minvermogende meisjes van Nederlandschen stam in Ned.-Indië, en haar aan te moedigen tot het verrichten van handen- en geestesarbeid. Zij tracht dit doel te bereiken door de duurzame of tijdelijke verzorging en opvoeding dezer meisjes op zich te nemen, in door de Vereeniging te stichten inrichtingen en door het aanwenden van andere wettige middelen, die aan het doel bevorderlijk kunnen zijn.

De vereeniging werd 31 Maart 1911 te Amsterdam opgericht en de Koninklijke goedkeuring op de statuten den 28 Oct. van dat jaar verkregen. Het practisch werk werd begonnen in 1917, te Malang, waar de afdeeling „Malang en Omstreken" der Vereeniging tot stand kwam en Juliana Stichting I werd geopend. Toen het Gouvernement van Ned.-Indië het belang van het onderwijs in de huishoudelijke vakken aan meisjes steeds meer ging inzien, en hiervoor speciaal een ambtenares werd aangesteld, kwam ook in Midden Java, in 1921, de afdeeling „Semarang en Omstreken" voor Gouvernementssubsidie in aanmerking. Het werk der Vereeniging werd uitgebreid, steeds rekening houdend met de eischen, aan te subsidieeren Huishoudscholen gesteld, en te Ambarawa (Midden Java) werd Juliana II geopend. In 1928 werd de school van Ambarawa naar een speciaal daarvoor gebouwde inrichting in het heuvelterrein te Semarang overgebracht. Slechts diè meisjes komen voor opname in aanmerking, die geheel of gedeeltelijk de lagere school hebben doorloopen. Na een opleiding van 2 jaar wordt een examen afgelegd onder toezicht van de gouvernements-inspectrice voor het Onderwijs in Huishoudelijke vakken, waarbij het diploma der school door haar mede wordt onderteekend.

De geslaagde kinderen vinden steeds gemakkelijk plaatsing, als hulp in de huishouding, voor verzorging van kinderen, of als costuumnaaister.

Gemiddeld worden ongeveer 20 meisjes per jaar door Juliana II aan de Indische maatschappij afgeleverd.

De jaren, onder leiding van beschaafde Hollandsche vrouwen in het internaat doorgebracht, zijn voor de toekomstige moeders reeds van onschatbare waarde gebleken. Pogingen, in 1921 aangewend, om op West Java eveneens een Juliana-school op te richten, faalden door gebrek aan financiën. Niettegenstaande kort daarop het Gouvernement de oprichting van huishoudscholen zelf ter hand is gaan nemen, moeten toch nog zeer vele meisjes worden afgewezen.

Het Hoofdbestuur der Vereeniging zetelt in Holland, terwijl de afdeelingsbesturen te Malang en Semarang de Juliana-Stichtingen besturen, onder toezicht van het Ned.-Indische Gouvernement.

KADASTER. *Eigendomskadaster.* (Vervolg van Dl. II). Het Kadaster in Nederlandsch-Indië wordt tot de eigendomskadasters gerekend. Behalve het eigendomsrecht worden ook nog andere in het Indisch Burgerlijk Wetboek genoemde rechten als: het erfpachtsrecht, het recht van opstal enz. door het Indische eigendomskadaster (kortweg: Kadaster genoemd) geregistreerd. De registratie van de Inlandsche bezitsrechten valt buiten den werkkring van het Indische Kadaster. Pogingen om tot een z.g. Inlandsch Kadaster te geraken zijn herhaaldelijk mislukt (laatstelijk in 1922) als gevolg van de groote financieele consequenties daaraan verbonden.

De bescherming op den grond is tweeledig en betreft in de eerste plaats het recht, waartoe registers worden samengesteld, waarin de rechthebbenden worden vermeld, de rechten worden omschreven en de wijze van verkrijging en overdracht dier rechten worden uiteengezet (beginsel van publiciteit). In de tweede plaats wordt de bescherming uitgebreid tot de grenzen; in verband hiermede worden kaarten vervaardigd, waarop de grenzen nauwkeurig zijn afgebeeld (beginsel van specialiteit). Deze kaarten worden door meting verkregen. Bij moderne Kadasters wordt de zuiverheid van de ligging der grenspunten verzekerd door middel van cijfermateriaal, dat aan de meting is ontleend. Met betrekking tot dit cijfermateriaal kunnen verschillende systemen worden gevolgd. Gewoonlijk volstaat men met opgave van coördinaten der grenspunten, dat zijn: afstanden der grenspunten tot twee onderling loodrechte lijnen op de aarde (denkbeeldige lijnen gaande door een bepaald vast punt; één dier lijnen valt samen met den meridiaan van dat punt). Bij moderne kadasters streeft men naar meer exacte identificatie der grenzen; daar wordt het enkel opgeven van coördinaten als onvoldoende beschouwd en tracht men bovendien de beschikking te krijgen over een groot aantal vaste punten, waaruit men te allen tijde de grenspunten kan reconstrueeren, indien deze verloren mochten gaan. In Nederlandsch-Indië is men verscheidene jaren geleden aangevangen den technischen dienst van het Kadaster in dit opzicht te moderniseeren.

Voor de opleiding van het personeel bij het Kadaster zie LANDMETERS.

LANDMETERS. (Vervolg van Dl. II, Dl. V of suppl.-afl. blz. 35 en Dl. VI of suppl.-afl. blz. 763). Slechts op Java en Madoera zijn alle functiën van Gouvernements Landmeter opgedragen aan het Kadaster; daar zijn dus de Gouvernements Landmeters overal vervangen door Kadasterambtenaren. Deze maatregel is in de laatste jaren ook toegepast op het meerendeel der Buitengewesten; de invoering van het Kadaster over geheel Nederlandsch-Indië zal slechts een kwestie van eenige jaren zijn.

Dat de invoering van het Kadaster (zie aldaar) geleidelijk aan moet plaats vinden is begrijpelijk. Voor kadastraal werk worden hoogere eischen gesteld dan voor de werkzaamheden der Gouvernements Landmeters. Voor het volledig doorvoeren van bedoelden maatregel moet men de beschikking hebben over een voldoende hoeveelheid goed onderlegd personeel. Daartoe werd op 7 October 1913 de Opleidingscursus van het Kadaster te Bandoeng opgericht, alwaar de landmetersopleiding ter hand werd genomen. Om de opleiding beter te kunnen doen beantwoorden aan de gestelde eischen werd in 1923 de landmetersopleiding overgebracht naar de Hoogeschool te Wageningen (Ind. Stb. No. 455). Deze opleiding van het hooger vakkundig kadasterpersoneel duurt thans 3½ jaar, doch deze termijn is veel te kort gebleken. Verlenging van den duur der opleiding maakt thans een punt van ernstige overweging uit, om het einddiploma gelijkwaardig te kunnen maken aan dat van ingenieur-geodeet in de Midden-Europeesche staten.

Behalve bij het Kadaster vinden volledig bevoegde landmeters emplooi bij groote cultuurmaatschappijen, bij gemeentelijk grondbedrijf en bij den mijnbouw.

De Opleidingscursus te Bandoeng is thans ingericht voor de vorming van de middelbare vakkundigen, die adjunct-landmeters worden genoemd. Ook de lagere vakkundigen, voor welke betrekkingen Inlandsch personeel wordt aangewezen, ontvangen aan den Bandoengschen cursus hun opleiding voor hulpmantri.

Het technisch personeel van het Kadaster be-

staat thans uit een Hoofd van den Dienst, Inspecteurs, Landmeters, Adjunct-landmeters en verder Inlandsch personeel, waartoe de Hoofdmantries, Mantries en Hulpmantries behooren. Sedert 1925 ressorteert het Kadaster onder het Departement van Justitie.

KAOLIEN (pijpaarde). Kaolien is een kristallijn waterhoudend aluminium-silikaat. Het kan ontstaan zoowel ten gevolge van hydrothermale metamorfose (hypogene kaolinisatie), als door supergene verweering van veldspaathoudende gesteenten. Speciaal de alkaliveldspaten schijnen bij verweering tot kaolinisatie te neigen. Kaolien vormt de grondstof voor de porcelein- en vuurvastesteenfabricatie.

Kaolien wordt in Ned.-Indië in aanzienlijke hoeveelheden aangetroffen op de tin-eilanden, waar het een verweeringsproduct van granieten is. In zuiveren, dus ijzervrijen toestand komt het voornamelijk voor in de valleien; het is daar op secundaire ligplaats aanwezig en vormt de dekkende lagen van de „kaksa" (tinertslaag). Door zijn ontstaanswijze is het soms nog sterk gemengd met kwartszand. Een onderzoek naar de mechanische en chemische samenstelling van de kaolien van Bangka is ingesteld door Ir. C. P. Mom (vide Mededeelingen van het Laboratorium voor Agrogeologie en Grondonderzoek No. 4 „Kaolien en kwartszand").

Ook op Java, bijv. in de res. Madioen, komt kaolien als verweeringsproduct van vulkanische gesteenten (dacieten) voor. Verder werden in de Lampoengsche Districten (Sumatra) kaolienafzettingen in een vulkanische omgeving (zure tuffen) gevonden.

GOEWA of **GOWA**. (Aanvulling van Dl. I). Zie KALKSTEENGROTTEN.

HAZEU (GODARD AREND JOHANNES), geboren 22 Augustus 1870. Na eerst korten tijd te Utrecht in de theologie te hebben gestudeerd, ging Hazeu in 1890 te Leiden studeeren, eerst Arabisch en Sanskrit, daarna Indonesische talen. Op 30 Januari 1897 promoveerde hij daar tot doctor in de taal- en letterkunde van den Oost-Indischen Archipel. Na zich eenigen tijd te Leiden met wetenschappelijk werk en als repetitor beziggehouden te hebben werd hij in 1898 aan de afdeeling Taal-, Land- en Volkenkunde van het Gymnasium Willem III te Batavia verbonden als leeraar in het Javaansch. In de jaren, waarin hij deze betrekking bekleedde, zocht hij contact met Javaansche kringen en vermeerderde hij aldus zijn theoretische kennis met een rijke practische ervaring; tevens profiteerde hij zeer van den omgang met zijn oudere vakgenooten Brandes en Snouck Hurgronje. In 1904 werd hij benoemd tot ambtenaar voor de beoefening der Indische talen en toegevoegd aan den adviseur voor inlandsche en Arabische zaken, Dr. C. Snouck Hurgronje, dien hij na diens terugkeer naar Nederland in 1906 als zoodanig opvolgde. In 1911 werd hij bovendien benoemd tot Directeur van Onderwijs en Eeredienst. Na in 1914 met verlof naar Nederland te zijn teruggekeerd wijdde hij daar zijn krachten aan de voorbereiding van de reorganisatie van het inlandsche onderwijs en met name aan de organisatie van de Algemeene Middelbare School (A. M. S.). In 1916 keerde hij naar Indië terug als „Regeeringscommissaris voor Inlandsche en Arabische Zaken". In de critieke jaren om 1918, toen onder invloed van het wereldgebeuren ook in Indië de volksbeweging tot een geforceerde ontwikkeling kwam, was het Hazeu's taak op te treden als raadsman van Gouverneur-Generaal van Limburg-Stirum. Zijn politieke beginselen werden door vele Nederlanders in Indië fel bestreden, vooral toen in 1919 de affaire van de z.g. Afdeeling B van de Sarèkat Islam de Europeesche gemeenschap in Indië een tijd lang in heftige beroering hield. Toen kort daarop zich hem de gelegenheid bood om zich uit het zenuwsloopende politieke leven terug te trekken door het aanvaarden van het hem na den dood van Jonker voor den tweeden keer aangeboden professoraat in de Javaansche taal- en letterkunde aan de universiteit te Leiden, greep Hazeu haar aan; zijn geschokte gezondheidstoestand zou hem trouwens toch niet veel langer veroorloofd hebben de zware verantwoordelijkheid van zijn Indische ambt te dragen. Op 12 Januari 1921 aanvaardde hij zijn nieuwe taak, die door verschillende omstandigheden — het in werking treden van het nieuwe Academisch Statuut, de snelle vermeerdering van het aantal zijner studenten ten gevolge van de groeiende behoefte van den Indischen dienst, de nieuwe gelegenheid tot meer wetenschappelijke studie in de Indische letteren en voor de middelbare akte Javaansch — veel zwaarder was dan te voren. Reeds in 1924 bleek hem die taak te zwaar. Vanaf 1925 moest hij een steeds grooter deel van zijn werkzaamheden aan anderen overlaten, en in 1928 legde hij zijn ambt neer, gebroken naar het lichaam en naar den geest. Op 1 December 1929 overleed hij te Wassenaar in zijn huis Wânâwâsâ („verblijf in 't woud").

Hazeu heeft veel meer geschreven dan gepubliceerd. Het gepubliceerde bestrijkt intusschen reeds een groot gebied: dat der Voor-Indische, Oud-Javaansche en Nieuw-Javaansche letterkunde, folklore, ethnographie, lexicographie en Indonesische taalkunde, om te zwijgen van losse opstellen betreffende de Nederlandsche koloniale politiek. Een gedeelte van het gepubliceerde is van blijvende waarde. Zijn dissertatie, „Bijdrage tot de kennis van het Javaansche tooneel" (Leiden 1897), is de eerste samenvattende critische studie geweest betreffende de herkomst, den aard en de ontwikkeling van het Javaansche tooneel en het daarmee verband houdende gedeelte van de Javaansche letterkunde. Nauw aan zijn dissertatie verwant zijn twee opstellen in deel 49 van de B. K. I. (1898), „De Nâga Arddhawalika bij de Javanen" (p. 175—204) en „De Lakon Arimbâ" (p. 333—388), en het artikel „De Lakon Ngroena-Ngroeni" in T. B. G., deel 46, 1903, p. 132—144, waarin eenige wajang-verhalen vergeleken worden met hun Voor-Indische prototypen en waarin voor dien tijd belangrijk tekstenmateriaal gepubliceerd werd. Uit Hazeu's contact met de practijk van het wajang-spel op Java zijn voortgekomen de opstellen „Eene Wajang-Beber-voorstelling te Jogjakarta" (Notulen Bat. Gen., deel 40, 1902, bijlage XVI, = „Eine „Wajang Beber" Vorstellung in Jogjakarta", Intern. Archiv für Ethnographie", deel 16, 1904, p. 128—135), een van de weinige goede beschrijvingen van dit thans snel verdwijnende tooneelspel en daarom van bijzondere waarde, en „Een ngruwat-voorstelling" (verschenen in het „Album-Kern", p. 325—332, Leiden 1903). Een samenvattende studie omtrent de verhouding van het

Voor-Indische epos en zijn bewerking in het Oud-Javaansch publiceerde Hazeu onder den titel „Het Oud-Javaansche Âdiparwa en zijn Sanskrt-origineel" in T. B. G., deel 44 (1901), p. 289—357; de juistheid van de conclusie, waartoe hij in dit opstel gekomen is, n.l. dat het O. J. Âdiparwa nauw verwant zou zijn aan een Mahābhārata-redactie, die in de 11de eeuw in omloop was in Kasjmir, is echter later bestreden door K. Wulff, „Den Oldjavanske Wirâṭaparwa og dens Sanskrit-original" (Kopenhagen 1916).

Zijn belangstelling voor de oud-inheemsche elementen in de Javaansche beschaving leidde Hazeu tot de studie van Indonesische en speciaal van Javaansche folklore en volksverhalen. Van zijn werkzaamheid op dit gebied getuigen de opstellen „Nini Ṭowong" (T. B. G., deel 43, 1900, p. 36—107), een uitstekende studie over een Javaansch kinderspel van sjamanistischen oorsprong, „Contes Javanais", een overzicht van Javaansche verhaal-typen, verschenen in „Hommage au congrès des orientalistes de la part du Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen", Batavia 1902, p. 15—35, „Eenige mensch-dierverhalen uit Java", door J. J. M. de Groot gepubliceerd in B. K. I., deel 50, 1899, p. 688—694, „Kleine bijdragen tot de ethnografie en de folklore van Java" (T. B. G., deel 46, 1903, p. 289—309, „Taalpantangs", p. 289—297; „Regen lokken en regen afweren", p. 297—309) en „Iets over koeḍi en tjoendrik" (T. B. G., deel 47, 1904, p. 398—413), geschreven naar aanleiding van Dr. C. Snouck Hurgronje's opstel „Iets over koedjang en badi" (T. B. G., deel 47, p. 387—397). Door zijn medewerking aan de organisatie van het Bureau voor de Volkslectuur, dat zich groote verdiensten verworven heeft voor het folkloristisch onderzoek van den Indischen Archipel door zijn materiaal-publicaties, heeft Hazeu ook indirect het onderzoek op dit gebied bevorderd. Tot een uitgave van de groote verzameling Gajōsche volksverhalen, die Snouck Hurgronje en hij hadden opgeteekend, is hij helaas niet gekomen, doch de verzameling heeft grooten dienst gedaan bij het samenstellen van het, eveneens door Snouck Hurgronje geconcipieerde en voorbereide, maar door Hazeu zeer zorgvuldig bewerkte interessante „Gajōsch-Nederlandsch Woordenboek met Nederlandsch-Gajōsch register" (Batavia 1907) met zijn schat van ethnographische gegevens. Opnieuw, doch aan dat van de folklore toch wel grenzend terrein kwam H. door zijn uitgave van het „Tjeribonsch wetboek (Papakem Tjerbon) van het jaar 1768 in tekst en vertaling" in deel 55, 2de stuk (1905), van de Verhand. Bat. Gen.; de gewoonte van de schrijvers van Javaansche wetboeken om hun „gevallen" door verhaaltjes te illustreeren doet ze n.l. dikwijls interessant folkloristisch materiaal bevatten. Eenigszins buiten de lijn vallen Hazeu's opstellen „Een beschreven koperen plaat uit de Lampongs" (T. B. G., deel 48, 1906, p. 1—12, gedeeltelijk historisch, gedeeltelijk archaeologisch, gedeeltelijk taalkundig van inhoud), „Eine Metalltrommel aus Java" (Intern. Archiv für Ethnographie, deel 19, 1910, p. 82—85), „Nota naar aanleiding van beelden en fragmenten uit de desa Tjandi (Lebak)", Notulen Bat. Gen., deel 38, 1900, bijlage XI, e. m. a.

Hazeu's werk tusschen 1897 en 1910 hield een schoone belofte in voor de toekomst. Het is hem echter nooit gegeven geweest zich geheel aan wetenschappelijk werk te wijden. De onderbreking van zijn wetenschappelijke werkzaamheden gedurende de jaren 1911—1920 heeft zich later gewroken. De rede, waarmede hij zijn hoogleeraarsambt te Leiden aanvaardde, „Oud en Nieuw uit de Javaansche Letterkunde" (Leiden 1921), dankt haar waarde vooral aan wat hij had weten te putten uit oude aanteekeningen omtrent de ontwikkeling van de nieuwere Javaansche letteren en vooral omtrent den belangrijken Javaanschen dichter Rânggâwarsitâ; in het beschouwende gedeelte gaat zij echter niet uit boven de door anderen, vooral door Brandes en Djajadiningrat reeds bereikte resultaten. Hazeu's onderwijs was frisch en „anregend", omdat hij uit een schat van persoonlijke ervaring kon putten, doch het bleef in wetenschappelijk opzicht achter bij de vorderingen van het onderzoek der laatste decenniën.

In zijn ambtelijke functies is Hazeu een belangrijke figuur geweest in het politieke leven van Nederlandsch-Indië in het eerste kwartaal van deze eeuw. Voor vele Europeanen gold hij als de verpersoonlijking van de z.g. „ethische" politiek, terwijl voor vele Indonesiërs „toean Asé" de groote voorvechter van hun rechten was.

Als mensch was Hazeu buitengewoon beminnelijk, het type van een gentleman; hij was uiterst vlijtig en enthousiast en hij stond steeds voor ieder klaar, die zijn hulp of belangstelling behoefde; hij had hooge idealen, doch een slechten kijk op zijn medemenschen.

Hazeu was ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw en lid van de afdeeling Letterkunde van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam.

ROODE KRUIS. Art. 3 van de statuten der op initiatief van Koning Willem III bij Kon. besluit van 19 Juli 1867 no. 60 (Ned. Stb. 1869 no. 210) in het leven geroepen „Vereeniging tot het „verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgs„lieden in tijd van oorlog, hetzij Nederland al dan „niet daarbij betrokken is", opende de mogelijkheid om ook in „'s Rijks Koloniën en overzeesche bezittingen" afdeelingen op te richten van deze vereeniging, die al spoedig den naam van „Roode Kruis" verkreeg.

De Fransch-Duitsche oorlog, de eerste waarin het R. Kr. werkdadig optrad, was aanleiding tot de oprichting op 8 October 1870 van het „Bataviaasch comité van het R. Kr.", dat in overleg met het Hoofdcomité van het Ned. R. Kr. in 1872 werd herdoopt in „Centraal comité Ned.-Indië „van de Ned. Vereeniging tot het verleenen van „hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd „van oorlog", ingesteld bij 's Konings besluit van 19 Juli 1867 (Ned. Stb. 1869 no. 210) en nà het Kon. besluit van 6 November 1895 in „Centraal comité in Ned.-Indië van de Vereeniging het Ned. Roode Kruis".

De band tusschen de Indische en de Ned. Vereeniging is voornamelijk, zoo niet uitsluitend, van moreelen aard, zooals blijkt uit de bij Gouv. besluit van 21 October 1873 no. 3 goedgekeurde statuten, welke in 1882 op een enkel punt werden gewijzigd en later door de bij Gouv. besluit van 25 November 1920 no. 2 goedgekeurde en thans nog geldende statuten werden vervangen.

In laatstbedoelde statuten werd de taak van het Ind. R. Kr. zeer aanzienlijk uitgebreid, o.m. met medewerking tot leniging van den nood bij

rampen in binnen- en buitenland, het daarvoor opleiden van geschoold personeel, het verkrijgen van de daarvoor noodige hulpmiddelen en het zich wijden aan maatschappelijk werk (bestrijding van volksziekten, werkzaamheden in ziekenhuizen en poliklinieken en ten behoeve van vacantiekolonies).

Dit z.g. R. Kr., „vredeswerk", dat de andere nationale R. Kr. Vereenigingen al dadelijk bij of kort na hare oprichting op hare programma's hadden geplaatst en dat bij art. 25 van het Volkenbondsverdrag den leden van den Volkenbond als plicht is opgelegd, is in Indië beperkt gebleven tot oprichting te Batavia — Meester Cornelis van successievelijk drie poliklinieken en te Buitenzorg van één polikliniek, later (1929) van een R. Kr. ziekenhuis.

Het z.g. „oorlogswerk", door het Ind. R. Kr. verricht, is te onderscheiden in het verleenen van geldelijken steun aan andere R. Kr. Vereenigingen, die werkdadig hulp verschaften aan in den oorlog gewonde of ziek geworden militairen (in 1870 *f* 60.000 en in 1914 *f* 50.000 aan het Ned. R. Kr., in 1894 *f* 1000 aan het Japansche R. Kr. enz.) en in hulpverleening aan de slachtoffers van de militaire expeditiën en excursies in Indië zelf.

De aard van den vijand, dien de Indische krijgsmacht te bestrijden had, een vijand, die het R. Kr. embleem niet eerbiedigde en het R. Kr. personeel als vijanden zou beschouwen, maakte personeele hulpverleening (R. Kr. ambulances) onmogelijk. Noodig was deze wijze van hulpverleening ook niet, wijl de organisatie van den mil. geneesk. dienst steeds volkomen berekend was op een afdoende verpleging en verzorging van de gewonden en zieken, wier aantal relatief zooveel kleiner was dan in oorlogen tusschen gelijk bewapende en uitgeruste tegenstanders. Daarom bepaalde het Ind. R. Kr. zich tot het verstrekken van die geriefelijkheden en versnaperingen, waarin de mil. geneesk. dienst niet kon voorzien en die het lot van de gewonden en zieken — op het terrein van actie zoowel als in de hospitalen en ziekeninrichtingen — zoo zeer verzachten (verfrisschende dranken, rookartikelen, gezelschapsspelen, lectuur enz.). Ook kunstgebitten, kunstledematen, krukken e.d. werden door het Ind. R. Kr. verschaft. De benoodigde gelden verkreeg het Ind. R. Kr. uit giften, collecten, loterijen en voorstellingen, terwijl het uit Nederland, voornamelijk van het Ned. R. Kr., geregeld aanzienlijke bijdragen in geld en in natura ontving. Op het terrein van actie werd het Centraal-comité gewoonlijk vertegenwoordigd door gedelegeerden, van welke genoemd dient te worden de Heer G. von Bülzingslöwen, die zich bij de 2e Atjeh-expeditie (1873) zoodanig door zijn menschlievend werk onderscheidde, dat hem het Ridderkruis der M.W.O. 4e kl. werd toegekend.

Een in 1901—1902 genomen proef met te werk stelling van R. Kr.-verpleegsters in het mil. hospitaal te Koeta-Radja mislukte.

Aan personeele hulpverleening aan gewonden en zieken in een oorlog tegen een z.g. „buitenlandschen vijand", d.i. een tegenstander, die het R. Kr. wèl eerbiedigt, aan het instellen in oorlogstijd van een informatiebureau omtrent zieken, gewonden, dooden en vermisten en een inlichtingenbureau omtrent krijgsgevangenen enz. enz. dacht het Ind. R. Kr. eerst nà het uitbreken van den grooten wereldoorlog in 1914. Een in 1919 op bescheiden schaal ondernomen poging om tot voorbereiding van een en ander te geraken, werd in 1921 gestaakt en sedert niet meer herhaald.

In 1922 trad het Ind. Roode Kruis toe tot de „Ligue des Sociétés de la Croix Rouge".

Zie: Het Roode Kruis in Ned.-Indië, door H. Bakker, Indische Gids, Februari en Maart 1932.

KOOMPASSIA MALACCENSIS Maing. (Aanvulling van Dl. II). Mengaris, Mengeris, Tanggeris, Enggaris (MAL.). Deze reusachtige, kaarsrechte boom met grijze afschilferende schors wordt bij het vellen der bosschen vaak gespaard wegens de buitengewone hardheid van het roode hout, dat zeer zwaar en grof van vezel is, doch van betrekkelijk geringe duurzaamheid; het is dan ook mede door de moeilijke bewerking practisch niet zeer waardevol en wordt gebruikt voor schaafblokken, zelden voor meubels. Op Bangka wordt het warrige en grofvezelige hout der groote, vlakke en dunne wortellijsten gebruikt voor tafelbladen. Deze woudboom is een der bekende tapangs of bijenboomen, evenals *K. excelsa* Taub. van N. Borneo, waarvan Beccari een ex. mat ter hoogte van ruim 70 m. met een takvrij stamgedeelte van 50 m. De bekende *toealang* van Sum. O. K., die insgelijks vroeger voor de bevolking van belang was als bijenboom, is *K. parviflora* Prain. Van deze is de schors groenwit en niet afschilferend.

KOORDERSIOCHLOA JAVANICA Merr., fam. *Gramineae*. Overblijvend, sterk uitstoelend en ten slotte vrij groote pollen vormend, ⅔—1 m. hoog gras, bekend van de tjemarabosschen van den Tengger en Idjèn tusschen 1500 en 2200 m. zeehoogte, plaatselijk zeer veelvuldig. Het levert door den dichten groei en tamelijk groote afmetingen een aanzienlijke hoeveelheid zacht blad, dat door paarden gaarne wordt gegeten.

KOORDERSIODENDRON PINNATUM Merr., fam. *Anacardiaceae*. Kajoe boegis (Manado), Wowia, Bowis, Mawowis (MINAH.). Tot 50 m. hooge woudreus in N. Celebes algemeen beneden 450 m. zeehoogte. Het hout voldoet als timmer- en bouwhout, doch is niet bestand tegen weer en wind en wordt aangetast door witte mieren.

LACHNASTOMA DENSIFLORA Val., fam. *Rubiaceae* (*Coffea densiflora* Bl.). Dantè (S. O. K.), Kopi kopi, Kawah oetan (MINANGK.), Ki kopi (SOEND.). Boom, tot 15 m. hoog, gelijkend op Coffea arabica, bekend van Sumatra en Java, in Bengkalis plaatselijk zeer veelvuldig op drassig terrein, op Java van 800—1300 m. zeehoogte; het hout wordt voor bijlstelen gebruikt en de bladeren in de Padangsche Bovenlanden ter vervanging van die der Javakoffie.

LACTUCA INDICA L., fam. *Compositae*. Sawi rânâ (JAV.), Lampenas (SOEND.). Forsch tot 1¾ m. hoog kruid, verbreid tot 2200 m. boven zee; de bladeren worden te Batavia onder den naam oemek verkocht en als lalab algemeen gestoomd gegeten.

LACTUCA SATIVA L., fam. *Compositae*. Selada, Salada (MAL., SOEND.). Salade is een gewone groente, en gedijt vooral in de bergen; in de benedenlanden schiet het snel door en levert veel zaad (zie Van Hall, Ind. Cult. 1926, blz. 89, en Ochse, Groententeelt, blz. 14).

LEERSIA HEXANDRA Sw., fam. *Gramineae*.

Benta (MAL.), Djoekoet lambeta (SOEND.), Bentâ, Kâlâmentâ (JAV.), Bhenta (MAD.), Rice-grass. Overblijvend, tot 2½ m. hoog, sterk uitstoelend gras, thans tot op 2000 m. zeehoogte verbreid van Sumatra tot Celebes, aan en in zoet water, poelen, moerassen, drassig grasland, drijftillen, als veevoeder voor runderen en vooral voor paarden geroemd; waarschijnlijk niet inheemsch, op Java niet vruchtzettend. Hier en in de Philippijnen wordt het voor het aanleggen van vloeiweiden gebruikt, zoo b.v. vroeger bij het remontedepôt te Padalarang; er kunnen 6 snitten per jaar worden gewonnen. Het is een fijn gras, rijk aan zetmeel, en met zachte stengels, waarvan een goede kwaliteit hooi bereid kan worden.

LEPIRONIA ARTICULATA Domin, fam. *Cyperaceae.* (*L. mucronata* Rich.). Poeroen, P. danau (Z. O. BORNEO), tekor, tiker (Z. SUMATRA). Tamelijk hoog schijngras, verbreid van Madagascar tot de Fidji Eilanden en N. Zeeland, in de laagvlaktemoerassen door den geheelen Archipel, doch niet op Java en de Philippijnen voorkomend, in het achterland van Bandjermasin in het groot aangeplant, ook van nature plaatselijk veelvuldig voorkomend. Poeroenmatten worden gebruikt voor het emballeeren van tabak en andere artikelen als rubber, kapok, katoen, enz.; in de jaren 1918—21 werd poeroen-vlechtwerk van Bandjermasin betrokken voor het verpakken van briketzout. In Palembang wordt Lepironia eveneens geteeld in moerassen.

LEUCAS LAVANDULIFOLIA Smith, fam. *Labiatae.* (*L. linifolia* Spreng.). Lenglengan, Plengan (JAV.), Patji-patji (SOEND.). Opgericht, 20—60 m. hoog kruid met witte bloemen, algemeen beneden 1500 m. zeehoogte op braakliggende akkers, aan droge wegranden, enz. De bladeren worden als lalab gegeten, terwijl de plant een veelzijdige reputatie geniet in de inlandsche geneeskunde, evenals *L. zeylanica* R. Br.

LIMNOPHILA AROMATICA Merr., fam. *Scrophulariaceae.* (*L. punctata* Bl.). Selaséh ajer ketjil, Daoen kardemom (AMBON). Aromatisch, klein moeraskruid uit de lagere streken, gebruikt bij de sajoer en als lalab gegeten; volgens Rumphius voor het reinigen van wonden gebruikt; wijd verbreid door den Archipel, plaatselijk wel eens aangeplant.

LIMNOPHILA RUGOSA Merr., fam. *Scrophulariaceae.* Selaséh ajer (MAL. MOL.), S. banjoe (PALEMB.). Forscher dan de vorige soort en grover behaarde bladeren met sterken anijsgeur; bij de sajoer en als lalab gegeten, op dezelfde plaatsen groeiend als de vorige soort, doch zeldzamer.

LINDERA, boomgeslacht der *Lauraceae. L. bibracteata* Boerl., Ki sesemat (SOEND.), is een kleine boom der bergbosschen, waarvan het witte hout in Priangan wordt gebruikt voor het vervaardigen van huisraad. *L. polyantha* Boerl. daarentegen bereikt 30 m. hoogte en is in M. Java gezocht voor bouwhout.

LITCHI CHINENSIS Sonn., fam. *Sapindaceae.* Litji (JAV.), Lètji, Litjin (AMBON). De vruchten van deze 15—20 m. hooge boom, die inheemsch is in China, gelijken eenigszins op die van ramboetan en bevatten ook een witte eetbare zaadrok; hij is hier en daar in cultuur bij Chineezen, ook worden de gedroogde vruchten uit China aangevoerd.

LITSEA CUBEBA Pers., fam. *Lauraceae.* (In deel II vermeld onder den synoniemen naam *L. citrata* Bl.). In Priangan (Papandajan) worden de bladeren en bladtoppen door de bevolking als lalab gegeten.

LONGETIA MALAYANA Pax & Hoffm., fam. *Euphorbiaceae.* Haoen dolok sapot (BAT.), Kasai (S. O. K.). Boom, ca. 25 m. hoog, op Bengkalis verstrooid op drassig terrein aangetroffen; het donkerrood gekleurde kernhout wordt op de panglongs gekapt en naar Singapore uitgevoerd.

LUNASIA AMARA Blanco, fam. *Rutaceae.* Boomheester of lage boom, verbreid over het oostelijk deel van den Archipel, in W. en M. Java beneden 400 m. zeehoogte voorkomend. De zeer bittere bast en in mindere mate de bladeren bevatten volgens Boorsma twee giftige alcaloïden, die verlammend werken op het hart. De vergruisde bladeren en bast zijn in den inlandschen medicijnhandel.

LYCIUM CHINENSE Mill., fam. *Solanaceae.* Daoen koki (DIJÈNG), Kau ki (Z. CHINA). Gedoornde heester, zonder twijfel door Chineezen op Java ingevoerd, in Ned.-Indië alleen van het Dijèng Plateau bekend, waarvan de bladeren gegeten worden, terwijl er bovendien allerlei geneeskrachtige eigenschappen aan worden toegeschreven.

LYCOPODIUM CERNUUM L., fam. *Lycopodiaceae.* Pakoe kawat (SOEND.), Pakis kawat (JAV.). Variabel, meest liggend kruid, 0.1—3 m. lang, op zonnig terrein en onvruchtbaren grond, plaatselijk talrijk optredend beneden 2200 m. zéehoogte, als geneeskrachtig beschouwd en als zoodanig in den inlandschen medicijnhandel voorkomend, bij gebrek aan kapok wel eens als vulmateriaal voor matrassen gebruikt, in groote hoeveelheden in het wild verzameld als fijn groen in bouquetten.

LYGODIUM CIRCINATUM Sw., behoorende tot de *Filices.* Pakoe hata (SOEND.), Pakis âtâ (JAV.). Windende, 2—8 m. lange aardvaren, wijd verbreid tot ca. 1500 m. zeehoogte, aan boschranden, in kreupelhout, enz. Op Java en Celebes worden de stengels voor vlechtwerk gebruikt. Volgens Rumphius en Hasskarl worden de jonge krullen, evenals die van *L. scandens*, gebruikt voor medicijn.

MAGNOLIA JAVANICA K. & V., fam. *Magnoliaceae.* Tjempaka rimba (MAL.), Gempol, Tjampaka goenoeng (SOEND.). Boom, een hoogte van minstens 20 m. bereikend, op Java zeldzaam in de bergbosschen, in Palembang in laag heuvelterrein, met fraai duurzaam hout, dat te zeldzaam is voor bouwhout, doch waarvan het kernhout zeer gezocht is voor scheeden en handvatten van wapens. De bittere bladeren neemt men in het Palembangsche met zout in tegen koorts, terwijl de zeer welriekende bloemen voor parfumerie worden gebruikt.

MANGIFERA RUMPHII Pierre, fam. *Anacardiaceae.* Den „Pauw" van Banda beschrijft Rumphius als een zeer hoogen boom, die eveneens op Ceram voor zou komen. De vruchten zitten bij 3 of 4 aan één tros en zijn meer breed dan hoog, zoodat ze dwars aan hun steel schijnen te hangen; ze worden rauw gegeten; de kleinere variëteiten zijn zoo lekker als de beste mangga.

MANILKARA KAUKI Dubard, fam. *Sapotaceae.* (*Mimusops Kauki* L.). Keupoela (ATJÈH), Sawo (MAL., SOEND., JAV., BIMA), Saboe (MAD.) (Aanvulling van deel II, sub MIMUSOPS KAUKI). Tot 20 m. hooge en 1 m. dikke boom, meestal krom en bij den grond vertakt, wildgroeiend op

zandige stranden en koraaleilanden, niet zelden aangeplant. Het hout is zeer bruikbaar, o.a. voor stijlen van huizen, die, zelfs in den modder staande, zeer duurzaam zijn; ook voor gereedschappen is het in gebruik. Het is rood, soms gevlamd en bestaat bijna geheel uit zwaar, zeer vast kernhout, dat fijn van vezel en gepolitoerd bijzonder fraai is, zoodat het hoog geschat wordt voor meubelen; het is tevens bruikbaar voor het fijnste draaiwerk. Voor molenwerk kan geen andere houtsoort ermede vergeleken worden, daar het niet splijt of splintert, en afslijt alsof het metaal was. Voor houtgravures is het mogelijk bruikbaar.

MAPANIA HEYNEANA Backer, fam. *Cyperaceae*. Roembai idjo, R. lilin (PALEMB.). Forsche, tot 1½ m. hooge moerasplant, in Palembang in moerassen en op vloeiweiden aangeplant. De stevige, breede bladeren vormen een fraai en soepel materiaal voor het vlechten van matten.

MELIA DUBIA Cav., fam *Meliaceae*. Malasoena (S. W. K.), Mindi gedé (SOEND.). Tot 30 m. hooge boom, wildgroeiend in Sumatra en W. Java beneden 200 m. zeehoogte, doch tot 1100 m. boven zee aangeplant als snelgroeiende schaduwboom tevens om het hout, dat geschikt geacht wordt onder dak, voor meubels en planken; verder heet het bruikbaar te zijn voor theekisten. De bladeren worden in W. Java soms als medicijn gebezigd.

MEMECYLON COSTATUM Miq., fam. *Melastomataceae*. Lioek (SIMALOER), Kajoe toelang (S. W. K.), Temberas abang, T. djantoeng (PALEMB.), Ki djambè, Ki tjalar (SOEND.). Boom, tot 20 m. hoog, in het Westen van den Archipel tusschen 50 en 500 m. zeehoogte soms gezellig voorkomend, met taai, duurzaam hout, dat gezocht is voor klein huisraad en ribben en stijlen onder dak.

MERREMIA NYMPHAEIFOLIA Hall. f., fam. *Convolvulaceae*. Melading (BANGKA), Areuj tjarajoen (SOEND.), W(M)anaring (MINAH.). Tot 30 m. lange klimplant met groote bladeren en fraaie gele bloemen, plaatselijk soms zeer talrijk in de lagere heuvelstreken. De knollen worden door sommigen zeer lekker gevonden, en schijnen ook purgeerend te werken, terwijl ze eveneens als inlandsch geneesmiddel in zwang zijn, evenals die van M. umbellata Hall. f.

MICROLAENA STIPOIDES R. Br., fam. *Gramineae*. Pari kesit (JAV.), Weeping grass, Meadow rice grass (AUSTRALIË). Overblijvend, sterk uitstoelend, pollenvormend gras, in den Maleischen Archipel bekend van Java van den Papandajan af oostwaarts, tusschen 2000 en 2600 m. zeehoogte, van zonnig terrein en tjemarabosschen, plaatselijk vegetatie vormend; een goed voedergras voor paarden.

MIKANIA SCANDENS Willd., fam. *Compositae*. Areuj tjapoetoeheur (SOEND.), Brădjă wengi, Semboeng rambat (JAV.). Windende, vaak sterk vertakte halfheester, inheemsch in tropisch Amerika, algemeen door den Archipel verspreid, tot ± 1600 m. zeehoogte in jong secundair bosch; de bladeren zijn wondheelend; in Ceylon wordt deze plant met graagte door het vee gegeten.

MIMOSA INVISA Mart., fam. *Leguminosae*. Si medoeri doeri (S. O. K.). Djoekoet borang (SOEND.). Van dit aan den voet verhoutend en reeds van onder af vertakt kruid, dat inheemsch is in tropisch Amerika, worden de stengels 2—6 m. lang; ze zijn kantig en vrij slap op de hoeken bezet met omlaag gerichte, gekromde, scherpe, gele stekels. De grondverbeterende eigenschappen zijn opvallend, terwijl de onderhoudskosten gering zijn. Vandaar dat de cultuur van dezen grondbedekker-groenbemester een groote vlucht heeft genomen. De plant groeit snel, leeft lang, en leent zich door het bezit van stekels goed voor afsluiting van terreinen. Bovendien schijnt de grond na begroeiing met Mimosa invisa behalve verbeterd, veel gemakkelijker te bewerken te zijn dan alang-alang- of lantanaterreinen. De groote vlucht, die de cultuur van dit gewas vooral op Sum. O. K. genomen heeft, is vooral toe te schrijven aan het feit, dat het een zeer gunstigen invloed heeft op slijmzieke gronden bij terugkeer op die gronden met tabak; het werkt dus als ontsmettend middel. Het is verder in staat alang-alang en andere onkruiden door overgroeiing te verdringen en een begroeiing daarmede te voorkomen. In zeer droge Oostmoessons sterven de planten af. Overigens zaait de plant zich zelf grootendeels uit; een regelmatige kieming geschiedt het beste na weeken in warm water. Trekossen eten het gaarne, ongeacht de stekels.

MISCANTHUS JAPONICUS Anders., fam. *Gramineae*. Lolo (TERNATE, TIDORE), Toi, Baboeroe (N. HALMAHÉRA). Forsch, opgericht, overblijvend gras, 2—3 m. hoog, sterk herinnerend aan glagah (*Saccharum spontaneum*), vanaf Borneo en Java oostwaarts in den Mal. Archipel verbreid, in de heuvel- en bergstreken. Het is de *Arundo toxica* van Rumphius, het pijlriet, Hena of Loinhoean (AMBON). De stengels worden gebruikt voor dakbedekking en vooral voor pijlschachten; het beste pijlriet komt voor op Halmahéra en de Papoesche eilanden; de spits wordt van hard palmenhout vervaardigd.

MISCANTHUS CHINENSIS Anders., fam. *Gramineae*. Sterk op Miscanthus japonicus (zie aldaar) gelijkend gras, alleen bekend van Celebes en de Philippijnen; op Luzon worden de stengels gebruikt voor het dekken van huizen en het bevlechten der wanden; gespleten kunnen ze dienen voor het maken van kree's.

MISCHOPHLOEUS VESTIARIA Merrill, fam. *Palmae*. Lanoe(t) (MINAHASA), Eslait (BOEROE). Niet uitstoelende vederpalm van het O.deel der Archipel, waarvan de schoongeschraapte stam wordt geklopt tot een vezelige massa, die tot touw wordt gedraaid, terwijl de opperhuid van de nog niet ontplooide bladeren een soort vezelstof opleveren, waarvan kleedingstukken worden vervaardigd. Op Boeroe zouden de inlanders uit den bast der door Rumphius genoemde *Saleyt* een fijn wit garen weten te spinnen, doch Teysmann bevond, dat dit product uit de nog niet ontplooide bladeren der *Eslait* wordt gewonnen.

MITRAGYNE SPECIOSA Korth., fam. *Rubiaceae*. Poeri (TOBA-BATAK). Deze boom levert een fijn zacht hout, dat te Sabang in de veneerindustrie gebruikt wordt. De bladeren zouden op Malaka als opiumsurrogaat worden gerookt, doch blijken geen alcaloïd te bevatten.

MOLLUGO PENTAPHYLLA L., fam. *Aizoaceae*. Kort levend, klein kruid, wijd verbreid als onkruid tot ± 1000 m. zeehoogte voorkomend, door paarden en runderen gegeten, doch als voederplant zonder belang. Door de Soendaneezen wordt het als lalab gegeten; verder staat het als *daoen moetiara* in den inlandschen medicijnhandel

te boek. Boorsma vond er saponine en veel salpeter in.

MORCHELLA CONICA Persoon, behoorende tot de *Fungi* (Paddestoelen). Deze tot 12 cm. hooge morielje-soort, in Europa behoorend tot de meest gezochte en duur betaalde eetzwammen, komt op Java in de bergen voor op open plaatsen, aan den rand van oerbosch, gaarne op zandig-leemigen bodem. Zie voor de bereiding Heyne, De Nutt. Planten van Ned. Ind. 2e druk, deel I, 1927, blz. 47.

MUSSAENDOPSIS BECCARIANA Baillon, fam. *Rubiaceae*. Seloemar poetih (RIOUW), Kajoe patin (KOEBOE). Fraaie, slanke, tot 30 m. hooge boom van het Westelijk deel van den Mal. Archipel. De stam is kaarsrecht met hoog aangezetten kroon, de bladeren zijn stijf, groot en rond en staan tegenover elkaar. Endert noemt haar een der belangrijkste handelshoutsoorten uit den Riouw-Archipel; in de Koeboestreken worden van de wortellijsten zeer goede pagaaien gemaakt. Het bruingele, harde en zware hout is duurzaam, ook bestand tegen weer en wind.

MYRIOPHYLLUM BRASILIENSE Cambess, fam. *Halorrhagidaceae*. Paris (SOEND.). Kruidachtige waterplant, met zeer fijn verdeelde, in kransen staande bladeren, inheemsch in tropisch Amerika, in Europa algemeen gebruikt als waterplant voor aquaria, op Java vanuit den bergtuin Tjibodas verwilderd over den geheelen Gedé en tegenwoordig tot in Priangan (Patoeha) verspreid in sawahs, poelen en vischvijvers, plaatselijk in zeer belangrijke hoeveelheden, als vischvijverbedekker soms plaatselijk geteeld; de jonge toppen worden als lalab gegeten.

NASTURTIUM HETEROPHYLLUM Bl., fam. *Cruciferae*. Sesawi tanah (BATAV. MAL.), S. langit (SOEND.), Soedoekan (JAV.). Eenjarig, onaanzienlijk, algemeen tot 1600 m. zeehoogte verspreid kruid, in Priangan gezocht als lalab, te Batavia aangewend tegen witten vloed.

NASTURTIUM OFFICINALE R. Br., fam. *Cruciferae*. Selada ajer (MAL.), Salada tjaj (SOEND.), Kentji (JAV.). Witte waterkers is een in W. Java geregeld op den pasar verkrijgbare groente, welke bijna uitsluitend door inlanders wordt gegeten. De nogal eigenaardige cultuur, die gebonden is aan de beschikking over zuiver water, vindt plaats tusschen 250 en 2200 m. zeehoogte op ondiepe, steenige plaatsen, liefst bij bronnen. Niet zelden zijn dergelijke tuintjes in het oerbosch aangelegd; onder andere voorwaarden opgegroeid is het gewas schier oneetbaar door den bitteren smaak. Het wordt door sommigen tegen scheurbuik zeer heilzaam geacht. Door een onbekende oorzaak is de salada ajer nog nooit bloeiend op Java aangetroffen, behalve ééns op den Boerangrang. Aan de omstandigheden kan dit niet liggen, daar uit Europeesch zaad te Tjibodas (Gedé) opgegroeide exemplaren rijkelijk bloeien en vrucht zetten en de inheemsche vorm der witte waterkers aldaar niet bloeit.

NAUCLEA PHILIPPINENSIS Hassk., fam. *Rubiaceae*. Bajèla (GAL.), Badènga (TERNATE). Boom, tot 20 m. hoog en 60 cm. dik, op Ternate op 6 à 700 m. zeehoogte in gezelligen groei aangetroffen, met breed, bruin kernhout, dat hard en duurzaam en tegen zeewater bestand is en bijzonder geschikt schijnt te zijn voor palen van steigers en dergelijke.

NEESIA MALAYANA Bakh., fam. *Bombacaceae*. Sebongang (KOEBOE). Boom tot 30 m. hoog, bekend van moerassig terrein langs de rivieren in Sumatra met donkerbruin hout, dat geschikt heet te zijn voor balken, ribben, stijlen en planken boven den grond.

NEPHROLEPIS BISERRATA Schott, behoorende tot de *Filices*. (N. acuta Presl). Pakoe haroepat (SOEND.). Aardvaren of epiphyt met opgerichten, bebladerden wortelstok en 1—4 m. lange veeren; over den geheelen Archipel verspreid tot ca. 800 m. zeehoogte, plaatselijk dikwijls in groote hoeveelheid. De jonge scheuten worden in de Soendalanden als lalab gegeten, evenals die van *N. hirsutula* Presl. In Z. N. Guinee, waar de plant *moba* heet, worden de gedroogde en fijngestampte uitloopers als sagoe gegeten.

OCHROMA LAGOPUS Sw., fam. *Bombacaceae*. *Balsa* is een snelgroeiende boom, die in 5 à 6 jaar een hoogte van 20 m. bereikt en inheemsch is in M. en tropisch Z. Amerika. Hij levert een der z.g. „kurkhouten" met een soortelijk gewicht varieerend tusschen 0.14 en 0.16 en is dus ongeveer tweemaal zoo licht als kurk. Dit hout vergaat zeer snel, tenzij speciaal geconserveerd volgens een Amerikaansche methode, waarvan het procédé geheim wordt gehouden; het is in geprepareerden toestand in verband met zijn groote afmetingen van waarde voor reddingsvlotten en vooral voor isolatie bij lage temperatuur (zie De Indische Mercuur 1923, blz. 609). In Ned.-Indië komt de boom hier en daar gekweekt voor als sierplant en wegboom. Door zijn reusachtige bladeren is hij voor de cultures van weinig waarde.

LANNAEA GRANDIS Engl., fam. *Anacardiaceae*. Juiste naam voor *Odina Wodier*. Zie aldaar.

OENANTHE JAVANICA D. C., fam. *Umbelliferae*.(O. stolonifera Wall., O. laciniata Zoll.). Piopo (MAL.), Bamboeng, Tèspong (SOEND.), Pampoeng, Tèspong, Seladrèn (JAV.), Batjarongi (BAT.). Zeer veranderlijk, tot 1 m. hoog moeraskruid, tusschen 10 en 2400 m. zeehoogte voorkomend, waarvan de bladeren als lalab worden gegeten; in Palembang wordt het als groente gecultiveerd aangetroffen.

OLAX SCANDENS Roxb., fam *Olacaceae*. Wangon (JAV.), Poeloeoer (MAD.). Min of meer klimmende, tot 10 m. lange heester, groeiend in kreupelhout, vooral nabij zee, waarvan de jonge spruiten een gezochte groente zijn. Van de naverwante O. imbricata Roxb. zijn de vruchten eetbaar.

ONCOSPERMA HORRIDUM Scheff., fam. *Palmae*. Bajah (ATJÈH), Bajas, Bajèh (BANGKA), Baïs (BAT.). Deze palm is nauw verwant en in waarde overeenkomend met *O. filamentosum* (zie deel III, blz. 87) en komt voor in het W. deel van den Mal. Archipel; het palmiet moet zeer lekker zijn.

OPHIOGLOSSUM RETICULATUM L., fam. *Ophioglossaceae*. Dit addertongvarentje, bestaande uit 1 ongedeeld blad, waaraan 1 lijnvormige, onvertakte sporenaar is vastgegroeid, wordt tot 35 cm. hoog en komt tot ± 2200 m. zeehoogte voor op vochtigen, ondoorlaatbaren, harden bodem, vaak boven nesten van witte mieren. De jonge bladeren zijn in de Molukken (Rumphius) en in de Soendalanden, waar de plant *Djoekoet siraroe* heet, een gezochte lalab.

ORMOSIA, geslacht der fam. *Leguminosae*. *O. bancana* Prain (*O. parvifolia* Baker) Saga, S. dèngkol (BANGKA), is een tot 30 m. hooge boom,

waarvan het hout zwaar, hard en duurzaam heet te zijn. Ook *O. calavensis* Azaola (*Pongamia corallaria* Miquel) en *O. sumatrana* Prain leveren hout, doch dit is weinig duurzaam. De zaden der 2 laatstgenoemde soorten zijn koraalrood; de groote zaden van *O. calavensis* vooral zijn zeer gewild voor het maken van halskettingen. Voorts worden deze door goudsmeden gezocht, bij gebrek aan *Abrus*zaden.

OROXYLUM INDICUM Vent., fam. *Bignoniaceae* (*Calosanthes indica* Bl.). Boengli (BATAV. MAL.), Kajoe pedang (MANADO), Kapoeng kapoeng (PALEMB.), Pongporang (SOEND.), Kadjeng djaler, Kajoe lanang, Moengli, Woengli (JAV.). Meestal kromme boom, tot 12 m. hoog, verstrooid groeiend beneden ± 1000 m. zeehoogte, herkenbaar aan de parapluievormige kroon van reusachtige, samengestelde bladeren en de platte, tot 1 m. lange, zwaardvormige doosvruchten met groote, vliezig-gevleugelde zaden. Het hout wordt te Manila in de lucifers-industrie gebruikt, terwijl in Ned.-Indië de bittere bast tegen maagaandoeningen wordt aangewend. De wortels heeten een middel te zijn tegen impotentia virilis. De jonge bladeren en bloemen worden als lalab gegeten, evenals de onrijpe vruchten, welke na het verwijderen der zaden gekookt worden.

OURATEA SUMATRANA Gilg. fam. *Ochnaceae*. Kajoe sepat (PALEMB.), Siboeroe (MINANGK.), Kajoe mat, Lakodjong (LAMPOENG). Boom van middelmatige afmetingen, voorkomend op Sumatra, Borneo en de Karimoendjawa Eilanden, met hard en zwaar hout, dat gebruikt wordt voor booten, pompen en blokken. Een aftreksel der bladeren en wortels wordt ingenomen tegen dysenterie, terwijl het lichaam ermede gewreven wordt bij koorts.

PACHYRRHIZUS EROSUS Urban, fam. *Leguminosae*. Singkoewang (ATJÈH), Bangkoewang (BAT.), Bengkoewang (MAL.), Bengkowang (JAV.), Bangkowang (SOEND.), Sengkoewang (MAL.), Djempirangan (BALI). Linkswindend kruid, inheemsch in tropisch Amerika, in Rumphius' tijd van Manila ingevoerd en aanstonds veel verbouwd om den knolvormigen hoofdwortel, aanbevolen als groenbemester (Meded. Thee-Proefst. n. 90), door de bevolking in sommige streken van M. en W. Java veel aangeplant op sawahs. De cultuur wordt uitvoerig beschreven door Van Kemp (Tijdschr. Ind. Mij. v. Nijv. & Landb., deel 21, blz. 203) en door Van der Veer (Teysmannia 1918, blz. 547). De zaden zijn wel als vischvergif in gebruik, en eveneens verkrijgbaar in den inlandschen medicijnhandel.

PALAQUIUM BURCKII H. J. Lam, fam. *Sapotaceae*. Soentai (SUM. O.K.). Op steltwortels rustende, tot 35 m. hooge, in moerassen groeiende boom, alleen bekend van de afdeeling Bengkalis en het eiland Karimoen, dáár echter voorkomend in groote hoeveelheid. Het bruinwitte hout heet voor planken en prauwen geschikt te zijn. De zaden worden in groote hoeveelheid ingezameld ter verkrijging van een vetsoort, terwijl het vruchtvleesch eetbaar is. Zie verder de behandeling in Heyne, De Nutt. Pl. van N. I. 2e druk, blz. 1232—3. Ook *P. javense* Burck levert, als alle Palaquium-soorten, een vast vet.

PALAQUIUM ROSTRATUM Burck, fam. *Sapotaceae*. Inlandsche namen talrijk. Boom, tot 50 m. hoog, voorkomend tot op ± 1000 m. zeehoogte in Sumatra en W. Borneo. Het roodachtig bruine hout is veel in gebruik voor huisbouw, huisraad en kano's. De gerekte groene vruchten zijn eetbaar, terwijl uit de zaden op Bangka en Billiton een eetbaar vet bereid wordt.

PAJANELIA LONGIFOLIA K. Schum., fam. *Bignoniaceae*. (*Pajanelia multijuga* DC.). Kajoe semoea (NATOENA). Loofverliezende boom, tot 30 m. hoog, van de laagvlakte in Z. O. Azië, vooral nabij de kusten, in Ned.-Indië alleen van de Natoena Eilanden bekend, doch dáár veelvuldig voorkomend. Het zeer bruikbare, waardevol geschatte hout wordt gebruikt voor huisbouw en prauwen; een aftreksel der bladeren wordt gebruikt tegen koorts (Zie Bull. Jard. Bot. Buitenzorg, ser. III, deel X, blz. 266—9).

SIGNATUURMIDDELEN (Vgl. SIGNATUUR, Dl. III) zijn inheemsche geneesmiddelen, waarvan het geloof aan de werking berust op de uitwendige gelijkenis (vorm of eigenschap) van de plant met de ziekteverschijnselen, tot welker genezing zij geschikt geacht worden. De voorstelling, dat een Hoogere Macht in bepaalde verschijnselen en eigenschappen aanwijzingen gegeven zou hebben, is zeer waarschijnlijk de aanleiding tot het geloof in deze middelen. Zoo wordt *Mimosa pudica*, het Kruidje-roer-me-niet, in M. Java, onder het hoofdkussen gelegd, gebruikt als slaapmiddel. Vele planten met geelgekleurde bloemen worden bij galziekten aangewend en de roode kleur van bladeren en bloemen bracht den mensch er toe bepaalde planten bij bloedziekten te gebruiken. Wit melksap werd met de melkafscheiding in verband gebracht. Van *Hedychium longicornutum* Griff. worden de op lintwormen gelijkende zijrhizomen geacht een probaat middel te zijn tegen ingewandswormen. Een pap van de versche wortels van *Merremia mammosa* Hall. f., waarvan er bij de plant meerdere bijeen geplaatst zijn en het voorkomen hebben van gerekte bataten, wordt door de vrouwen op de borsten gesmeerd, ten einde bij zoogende vrouwen de melkafscheiding te bevorderen. Van *Lycopodium carinatum* Desv. en andere Lycopodium-soorten, die in groote, soms sluiervormige bundels van de takken der boomen afhangen, wordt een waterig aftreksel door vrouwen als haarwassching gebruikt, om den haargroei te bevorderen. Evenzoo werden de in water gewreven of fijngemaakte bladeren van *Ophioglossum pendulum* L. voor dit doel aangewend. Alle signatuurmiddelen moeten hun werking, als die er tenminste is, ontleenen aan de zelfsuggestie, welke ze kunnen veroorzaken. Mogelijk zijn er eenige geneesmiddelen, waar signatuur- en werkelijk geneesmiddel samengaan.

PARASTEMON UROPHYLLUS D. C., fam. *Rosaceae*. Tot 35 m. hooge boom, verbreid over het westelijk deel van den Maleischen Archipel, voorkomend in de alluviale vlakte in het veenmoeras en op uiterwaardgronden, plaatselijk algemeen. Het kernhout schijnt vrijwel onaantastbaar voor paalworm, is zeer zwaar en hard, rood van kleur en wordt gezegd ook in den grond duurzaam te zijn; het wordt gebruikt voor neuten, steigerpalen in zee, kromhouten, balken en stijlen.

PENTACE POLYANTHA Hassk., fam. *Tiliaceae*. Sigeung (SOEND.). Tot 35 à 40 m. hooge boom op Java beneden 250 m. zeehoogte voorkomend, daar in enkele streken niet zeldzaam; het hout wordt zeer geroemd en wordt gebruikt voor bruggen en huisbouw.

MYRMECOPHILIE (Vervolg van Dl. II). De studie van vele myrmecophiele planten (zie Dl. II) is sedert eenige jaren in een nieuw stadium gekomen, ingeleid door Dr. J. G. L. Beumée in een artikel in de Hand. 4de N. I. Natuurwet. Congr. 1926, blz. 413—20 (1917), getiteld: „Eenige vormen van elaiosomen aan zaden van tropische planten". Uit de publicaties van Ule over de Braziliaansche mierentuinen blijkt, dat daar niet onderzocht werd of de door mieren versleepte zaden elaiosomen bezitten, waardoor de mieren aangelokt worden. Elaiosomen zijn oliehoudende lichamen of aanhangsels aan de zaden, waarop vele mieren verzot zijn. Van *Dischidia Rafflesiana*, waarvan de bladeren tot urnen vervormd zijn, beschreven door Docters van Leeuwen (Verhand. Kon. Akad. Wet. A'dam, 1911, blz.153—8) bezitten de zaden een olie- en proteïnhoudende kam aan de tegenovergestelde zijde van de haarpluim aan de kleine zaden; hij vermeldde echter niet of deze kam als elaiosoom opgevat kan worden en als zoodanig de mieren lokt. In de Annal. Jard. Bot. Buitenzorg (1913) werd de kieming dezer zaden uitvoerig beschreven. Het is nu later gebleken, dat mieren, die deze zaden verspreiden, de elaiosomen aanvreten; van de in de gangen der mierennesten gevonden zaden waren de elaiosomen zelfs geheel afgevreten. Overigens worden de zeer kleine zaden stellig mede door den wind verspreid, zoodat deze plant dus twee inrichtingen heeft, die de verspreidingswijze bepalen: de mieren, die over kleinere afstanden werken en de wind, die over grootere afstanden werkt. Ditzelfde is het geval bij de zaden van twee soorten van het geslacht *Trichosporum*, behoorende tot de familie der Gesneriaceae. Deze beide soorten worden geregeld in de z.g. mierentuinen aangetroffen, en juist deze twee soorten bevatten olie in de zaden: de andere soorten schijnen dat voor het grootste deel niet te hebben en dus alleen op windverspreiding aangewezen te zijn. Tijdens het 5de N. I. Natuurwet. Congres in 1928 hield Docters van Leeuwen een voordracht over „Mierenplanten en Mierentuinen", die in de Handelingen (1929, blz. 378—84) is opgenomen en waarin nog talrijke verdere gegevens worden vermeld, evenals in zijn artikels „Kurze Mitteilung über Ameisen-Epiphyten aus Java" (Ber. Deutsch. Bot. Ges. XLVII, 1929, 92—9) en „Mierenepiphyten" (De Trop. Natuur XVIII, 1929, 57—63, 131—139). Belt is de eerste geweest, die het verband opmerkte, dat bestaat tusschen het regelmatig voorkomen van mieren op bepaalde plantensoorten. Bovendien beweerde hij, dat de planten de mieren lokken, welke op hun beurt deze planten zouden beschermen tegen andere dierlijke vijanden en vraatzuchtige mieren. In 1888 werd deze Belt-Schimpersche theorie door den laatstgenoemden onderzoeker nader gedefinieerd (Die Wechselbeziehungen zwischen Pflanzen und Ameisen, Bot. Mitt. a. d. Tropen, Heft 1, 1888). Door Ule wordt deze theorie ook verdedigd. De stelling over de beteekenis en nuttigheid der mieren voor de mierenplanten is door latere onderzoekers weer tegengesproken, waarschijnlijk met goed recht. Op het oogenblik staat ze inderdaad op losse schroeven, al dient er nog meer onderzocht te worden. Van de epiphytisch levende mierenplanten van Ned.-Indië is althans bewezen, dat het verband tusschen mier en plant geheel causaal verklaard kan worden door de verspreidingswijze der zaden of sporen. Deze bezitten namelijk alle elaiosomen of althans olie- (en tevens vaak eiwit- en suiker-)houdende deelen. Voor de Braziliaansche mierenepiphyten is dit nog niet onderzocht, doch daar zal dit vermoedelijk ook wel het geval zijn. Bepaalde mierensoorten, voornamelijk de wijd verbreide Iridomyrmex myrmecodiae en eveneens Crematogaster Baduvii maken mierennesten in de boomen, op takken, tegen den stam, enz. van fijne stukjes plantenafval (schorsdeeltjes en vergane bladeren) en deze nesten worden door middel van overdekte gangen met allerlei deelen van de planten en onderling verbonden. In deze nesten worden de zaden versleept en de elaiosomen aangevreten, doch verder met rust gelaten. De zaden kiemen natuurlijk in deze voor hen gunstige, humusrijke nesten en ontwikkelen zich tot normale planten, welker wortelstelsel de nesten weer versterkt en geheel doorvlecht. In de Myrmecodia-knollen kiemen ze eveneens in de doolhofachtige gangen. Plantengeographisch merkwaardig is, dat er bepaalde vindplaatsen zijn, waar men steeds de meest verschillende soorten mierenepiphyten bijeen kan vinden. De vraag doet zich voor, hoe een dergelijke kolonie begint, met de mieren of met de planten. De soorten, die er ten slotte aan deelnemen, behooren tot de meest verschillende families uit het plantenrijk. Zoo behooren tot de *Asclepiadaceae*: Dischidia punctata, nummularia, Rafflesiana, imbricata, hirsuta en benghalensis, Hoya lacunosa en pubera, tot de *Orchidaceae*: Acriopsis javanica en Dendrochilum pallideflavens, tot de *Gesneriaceae*: Trichosporum (Aeschynanthus) angustifolia en albida, en ten slotte tot de *Varens*: Pleopeltis sinuosa en Lecanopteris Curtisii, en de *Rubiaceae*: Hydnophytum formicarum en Myrmecodia echinata; de *Urticaceae* en *Moraceae*: Pipturus, Conocephalus en Procris schijnen er eveneens toe te behooren en mogelijk een *Araliacea*: Schefflera. Men kan dus een bepaald epiphytengezelschap onderscheiden. De oorzaak van het bijeenkomen is gelegen in het voorkomen van oliehoudende cellen of deelen aan de verspreidingseenheden: sporen en zaden. De planten hebben niet het minste nut van de mieren als men van de vergrootte mogelijkheid van verspreiding afziet.

Myrmecodia, Hydnophytum en Dischidia Rafflesiana en imbricata bezitten natuurlijke holten, waarin de mieren kunnen huizen en hun nesten bouwen; bij Pleopeltis sinuosa en Lecanopteris Curtisii worden de holten in de wortelstokken door de mieren gemaakt en bevinden zich er van nature niet in. Dat de mieren van deze holten gebruik zullen maken is zeer natuurlijk, ze doen dit bij alle holten, als oksels van takken, gaten en spleten in boomen en hout, welke ze aantreffen.

Vele der mierenepiphyten als de beide Rubiaceae, beide varens, Dendrochilum pallideflavens, Hoya pubera, Dischidia Rafflesiana, nummularia, pubera en imbricata, benevens Trichosporum angustifolium zijn nog nóóit elders als in mierennesten en -gangen aangetroffen, waardoor de innigheid der samenleving wel aangetoond is. Dat het den mieren inderdaad om de olie te doen is bij het verzamelen en versleepen der zaden, wordt bewezen door het feit, dat kunstmatig van de olie ontdane zaden en sporangien niét door hen worden aangeraakt. Ook niet-oliehoudende

zaden van andere Trichosporum-soorten als de beide bovengenoemde worden door de mieren genegeerd.

Dat mieren van velerlei andere planten de zaden, vruchten of andere verspreidingseenheden versleepen en verspreiden is voor Europa uitvoerig beschreven door Sernander in zijn „Entwurf einer Monographie der europaeischen Myrmecochoren"; zoo is dat o.a. het geval met Ficaria verna, het speenkruid. In Ned.-Indië is dat nog te weinig bestudeerd, hoewel door Dr. J. G. B. Beumée reeds eenige interessante gevallen zijn beschreven. Waar Ned.-Indië een mierengebied bij uitnemendheid is, kunnen van een voortgezet onderzoek nog vele belangrijke gegevens verwacht worden. Dat deze zaden alle elaiosomen in den een of anderen vorm bezitten, werd door Beumée beschreven in „Eenige vormen van elaiosomen aan zaden van tropische planten" (Handel. 4de N. I. Natuurwet. Congres 1926, blz. 413—20 (1927) en in „Mieren als versleepers van plantenzaden" (De trop. Natuur, deel 1928, blz. 175—9).

LASIANTHUS. (Aanvulling van LASIANTHUS PURPUREUS in Dl. II). Heester- en boomgeslacht der familie *Rubiaceae*. Evenals verscheidene andere Rubiaceae (zoo onder meer Anotis hirsuta en Dysosmia dichotoma) hebben de bladeren van diverse soorten van dit geslacht de eigenschap na kneuzing zeer onaangenaam te rieken. Men meende vroeger de stof, die dit veroorzaakt, te mogen vereenzelvigen met skatol (zie onder andere Koorders, Flora Tjibodas, 1918, Bd. III, afd. 2, afl. 2), doch Dr. Koolhaas heeft aangetoond (Biochem. Zeitschr. 230, 1931, blz. 446—450), dat dit onjuist is en men met de methylverbinding van mercaptaan te doen heeft, die deze onaangename geur veroorzaakt. Hoewel deze bij Anotis hirsuta bij koken verdwijnt, wordt dit kruid door de bevolking bij voorkeur rauw bij de rijsttafel als lalab genuttigd (zie Ochse, Ind. Groenten, 1931, blz. 628).

PANICUM. (Aanvulling van Dl. III). Vormenrijk geslacht der *Grassen*, dat in Ned.-Indië vele soorten telt, waarvan eenige bekend staan als leveranciers van goed veevoer; hiervan zijn P. maximum, het Bengaalsch gras, en P. muticum, het paragras, reeds behandeld in deel III. Als lalab staan bekend: P. barbatum, P. chamaeraphoides en P. colonum, doch vooral de jonge scheuten van P. palmifolium zijn bij de bevolking geliefd als een zeer zoet smakende lalab. In Engelsch Indië (Punjab) worden P. colonum en P. miliaceum als graangewas verbouwd en van de eerste worden ook in tropisch Amerika de vruchten door de Indianen gegeten. In de provincie Bombay wordt P. flavidum geregeld verbouwd als de goedkoopste aller granen; de vruchten kunnen jarenlang opgeslagen blijven zonder door insecten te worden aangetast en zijn hierdoor uiterst geschikt om geruimen tijd opgeslagen te blijven, als reserve voor tijden van schaarschte en hongersnood. In den Archipel is het verbouwen als graangewas alleen bekend van de trosgierst, de var. italica van Panicum viride L. (vermeld in deel III, blz. 756, als Setaria italica).

PARARTOCARPUS TRIANDRA J. J. S., familie *Moraceae*. Tenggajoen (MAL.). 18—35 m. hooge boom, bekend van de Sumatraansche moerassen aan de kust, waarvan het weinig duurzame hout op de panglongs gekapt wordt en naar Singapore uitgevoerd. Het melksap schijnt giftige eigenschappen te bezitten en wordt gebruikt tegen schurft en huidwonden. Ingedampt geeft het een fraaie, gele soort boomwas. De vruchten, waarvan het zachte donkergele vruchtvleesch rinsch smaakt, zijn zoo groot als een doerèn. Zij worden gegeten en meermalen gesteld boven nangka en tjempedak.

PEPEROMIA PELLUCIDA Kunth, fam. *Piperaceae*. Ketoempangan ajer (MAL.), Sladanan (JAV.). Opstijgend, sappig, 20—60 cm. lang kruid, afkomstig uit tropisch Amerika, thans op Java algemeen tot 1000 m. zeehoogte als onkruid op onvruchtbare plaatsen, op akkers, muren en steile wanden van holle wegen. Aan de bladeren schrijft de bevolking geneeskracht toe.

PERONEMA CANESCENS Jack, fam. *Verbenaceae*. Ki sabrang (SOEND.), Soengkai (MAL.), Loeroes (BORNEO). Tot 22 m. hooge boom, verbreid in het westelijk deel van den Archipel, zeer zeldzaam in bosschen, doch vooral in jong, secundair bosch. Het hout wordt in Palembang vooral voor dakwerk gebruikt (laag soort. gewicht) en geniet in het algemeen een gunstige reputatie. In Palembang zou het in stroomend water in den tijd van 6 jaren kunnen versteenen.

PHOLIDOCARPUS, geslacht der *Palmae*. Ph ?sumatrana Becc. Serdang (PALEMB.) is een tot 35 m. hooge waaierpalm in Z. Sumatra, bij voorkeur groepsgewijs in de veenmoerassen groeiend, waarvan de buitenste laag van den stam hard en duurzaam is en bij den huisbouw gebruikt wordt. De oude bladeren leveren een bijzonder goede atap, evenals die van Ph. majadum Becc. uit N. W. Borneo.

PIGAFETTIA ELATA H. Wendl., fam. *Palmae*. Banga, Wanga (MINAH.), Haoen (BOEROE), Beriwango (BATJAN). Prachtige, 35—40 m. hooge palm met slanken, gedoornden, beneden lichtgrijzen en boven groenen stam, in de Minahasa talrijk tusschen 600 en 1000 m. zeehoogte. De houtlaag van den stam wordt gespleten tot bruikbare latten, terwijl uit de jonge bladeren garen gemaakt schijnt te kunnen worden.

PIMPINELLA ALPINA Koord., fam. *Umbelliferae* (P. Pruatjan Molk., P. Leeuwenii Wolff). Antanan goenoeng (SOEND.), Poerwâ atjeng (JAV.). Overblijvend, bij kneuzing zeer aromatisch, 15—50 cm. hoog kruid van de zonnige open plaatsen in de Javaansche bergen tusschen 2000 en 3000 m. zeehoogte van W. en O. Java. De vorm van den Pangrango wijkt af door wortelende uitloopers en mag onderscheiden worden als forma prolifera Van Steenis. De aromatische wortel bezit diuretische eigenschappen en wordt v.n. als aphrodisiacum gebruikt, terwijl het ook als versterkend geneesmiddel in het algemeen door de Javanen hoog geschat wordt.

LANDBOUW. (Aanvulling van Dl. II).

De landbouw is de belangrijkste bron van welvaart in Nederlandsch-Indië, zoodat daarover in tal van artikelen reeds gesproken wordt. Behalve

de verwijzingen in het hieronder volgende artikel zie men daarvoor ook de beschrijvingen der landbouwmethodes in verschillende geografische onderdeelen van Nederlandsch-Indië; uitvoerig wordt dit onderdeel b.v. behandeld voor Java in Dl. II, blz. 189, voor Sumatra in Dl. IV, blz. 207, voor Borneo in Dl. I, blz. 371, etc.

A. Bedrijfsvormen.

De landbouw in Nederlandsch-Indië wordt in hoofdzaak op twee manieren gedreven:

1) als ondernemingsbedrijf (waarbij zich de Gouvernementslandbouwbedrijven aansluiten), voor rekening van naamlooze vennootschappen of firma's of door particulieren, met het doel winst te behalen op de geïnvesteerde kapitalen;

2) als boerenbedrijf, door een zeer groot deel der Inheemsche bevolking, met het doel een levensonderhoud te verdienen.

De organisatie dezer twee bedrijfsvormen loopt gewoonlijk sterk uiteen, al zijn er van beide typen varianten aan te wijzen, die kenmerken van den anderen hoofdvorm van bedrijfstype bezitten.

Het ondernemingsbedrijf wordt meestal uitgeoefend op gronden, waarop door het Gouvernement of door Zelfbesturen een Europeesche rechtstitel is verleend, of op gronden, die van de Inheemsche bevolking ingehuurd zijn onder toezicht der Overheid.

Het boerenbedrijf wordt meestal uitgeoefend op gronden, waarop de Inheemsche bevolking bezitsrechten of tenminste bebouwingsrechten kan doen gelden.

Van de in erfpacht en als landbouwconcessie (de beide voornaamste rechtstitels voor ondernemingsgronden) uitgegeven gronden, zijn slechts 11.000 van de 3.000.000 ha. in handen van Inlanders, terwijl (met uitzondering van enkele Chineesche landbouwers) het boerenbedrijf bijna uitsluitend door de inheemsche bevolkingsgroep uitgeoefend wordt. Dit wordt in de hand gewerkt door het verbod van vervreemding van grond aan Europeanen en Vreemde Oosterlingen (zie Dl. I, blz. 23). In het ondernemingsbedrijf wordt, mede door een gemiddeld veel grootere uitgestrektheid, zeer veel meer kapitaal vastgelegd dan in het boerenbedrijf.

Vijf zesde gedeelte der ondernemingsgronden wordt door naamlooze vennootschappen geëxploiteerd, het boerenbedrijf wordt vrijwel uitsluitend door natuurlijke personen gedreven, zelden door een familie, een andere groep van gezinnen of door een coöperatie. In verband hiermede is de eigen (gezins-) arbeid in het boerenbedrijf een zeer belangrijke productiefactor.

Bij beide bedrijfstypes worden zoowel producten voor export als artikelen voor de binnenlandsche markt voortgebracht. De ondernemingslandbouw heeft zich echter in hoofdzaak geconcentreerd op de productie van enkele stapelproducten, die in groote hoeveelheden geëxporteerd worden. Het boerenbedrijf brengt in de eerste plaats voedingsmiddelen voor de binnenlandsche markt voort.

Binnen deze beide hoofdvormen van organisatie bestaat nog veel variatie, in verband met den aard van het product en de wijze ,waarop de landbouwondernemer de beschikking krijgt over den grond.

1. Het ondernemingsbedrijf wordt uitgeoefend:

a. op PARTICULIERE LANDERIJEN (zie aldaar). Dit is de oudste vorm van uitgifte van gronden aan particulieren ten behoeve van den grooten landbouw. Zij liggen vrijwel uitsluitend in de Noordelijke kustvlakte van West Java. Het oppervlak dezer landerijen is sedert 1910 belangrijk ingekrompen door terugkoop door het Gouvernement.

Voor een betrekkelijk gering gedeelte zijn de particuliere landen met ondernemingsgewassen beplant; een groot gedeelte wordt door Inheemschen bebouwd, waarbij de landheer een deel van het product ontvangt, en behoort mitsdien als boerenbedrijf aangemerkt te worden, overkapt door een ondernemingsbedrijf. De belangrijkste ondernemingsgewassen zijn hier thans rubber en verder thee en seréh.

b. op erfpachtsgronden (zie AGRARISCHE WET).

Het Gouvernement geeft gronden, tegen een matige canon, in het algemeen voor een periode van 75 jaar uit. Hierdoor zijn deze gronden in het algemeen goed geschikt voor de cultuur van boomachtige gewassen (rubber, koffie, thee, kina, cacao). De mogelijkheid tot het verkrijgen van erfpachtsgronden voor den grooten landbouw is tot 1919 beperkt gebleven tot rechtstreeks bestuurd gebied.

In de zelfbesturende landschappen in de Buitengewesten werden LANDBOUWCONCESSIËN uitgegeven (zie aldaar), hetzij door het Gouvernement, hetzij door de landschappen, onder goedkeuring van het Gouvernement. Ook deze gronden worden meestal voor boomcultures gebezigd (rubber, koffie, cocospalmen, oliepalmen, vezelgewassen). Nauw hierbij aansluitend is de afstand van gronden voor de cultuur van overjarige gewassen in de Vorstenlanden op Java.

c. Speciaal ten behoeve van z.g. kleinen land- en tuinbouw wordt door de Regeering voor 25 jaren een oppervlak van maximaal 18 hectare (onder bijzondere omstandigheden is dit voor verdubbeling vatbaar) in erfpacht uitgegeven aan min-vermogende Europeanen. Deze z.g. kleinlandbouwers hebben vaak een miniatuurondernemingsbedrijf, doch in andere gevallen is het, wat betreft arbeidsvoorziening en kapitaalsinvesteering, als boerenbedrijf georganiseerd.

De kleinlandbouwers telen deels producten voor de wereldmarkt (thee en koffie), deels tuinbouw-, zuivel- en pluimveeproducten, voor een klein gedeelte ook voedselgewassen.

d. Op Java wordt door vele ondernemingen, en wel speciaal voor de cultuur van de kortlevende gewassen suikerriet, tabak en cassave, grond ingehuurd van de Inheemsche bevolking. De maximale huurtermijn is 21 jaar, een regelmatige afwisseling met bebouwing door den Inheemschen grondbezitter is daarbij voorgeschreven (zie GRONDHUUR en de aldaar opgenomen verwijzingen).

Als een bijzonderen vorm, bedrijfseconomisch van belang door de 50 jaar durende verplichting tot verhuur, is de landbouw in de Vorstenlanden (zie LANDVERHUUR). Voor de oprichting van suikerfabrieken is een speciale vergunning noodig (zie FABRIEKENORDONNANTIE).

e. Als een bijzonderen vorm van ondernemingslandbouw zijn de Gouvernementslandbouwon-

dernemingen te beschouwen (zie Dl. II, blz. 423).

Er wordt in deze bedrijven in hoofdzaak guttapercha, kina, thee en rubber verbouwd. Het bedrijfstype sluit zich nauw aan bij de onder *b.* genoemde „bergcultures".

2. Het boerenbedrijf wordt in Ned.-Indië uitgeoefend:

a. op gronden in *Inlandsch bezit* door den rechthebbende zelve. De beschikkingsmacht over den grond berust in haar totaliteit bij het individu en de gemeenschap gezamenlijk; de onderlinge verhouding tusschen beide is buitengewoon uiteenloopend ((zie GROND (RECHTEN OP DEN) en CONVERSIE)).

De bezitsrechten van individueele personen worden globaal verdeeld in tijdelijke of wisselende en vaste en zijn soms onvervreemdbaar, soms onbeperkt of onder bepaalde voorwaarden vervreemdbaar. Vaak, doch ook niet altijd, zijn de bezitsrechten erfelijk. Thans zijn bijna uitsluitend sawahs, en dan nog geconcentreerd in enkele residenties, in „communaal bezit". De erven zijn vrijwel overal, de tegalans meerendeels in „erfelijk individueel" (jasan of milik) bezit.

Het jasanrecht kan aanleiding geven tot het vormen van groot grondbezit, daarmee behoeft echter geen groot landbouwbedrijf gepaard te gaan.

b. met Inlandsch *bewerkingsrecht* op particuliere landen, oesaharecht, verkeerdelijk ook wel erfpacht genoemd. De opgezetenen mogen niet willekeurig verdreven worden, terwijl de tjoeké niet hooger mag zijn dan een vijfde van de werkelijke opbrengst en hoogstens één dag per week heerendiensten gevorderd mogen worden.

c. op tijdelijk uitgeleende of afgestane gronden — in verband met tijdsomstandigheden op erfpachtsperceelen, in Gouvernementsbosschen, en als regelmatig bedrijfssysteem in den z.g. *boschveldbouw* ten behoeve van de herbossching.

d. in vele streken, speciaal ten behoeve van den veestapel der bevolking, in den vorm van *weiderechten.*

e. als overblijfsel van de Gouvernementskoffiecultuur; in enkele streken bestaan nog *plukrechten* in koffietuinen; dit recht is meestal inderdaad beperkt tot niet meer dan het plukken der bessen; verjonging, snoei en onderhoud der tuinen is meestal niet toegestaan.

f. op gronden, bezeten in *agrarisch eigendom*; dit komt weinig voor en biedt voor het landbouwbedrijf in het algemeen weinig boven het jasanrecht, hoewel het juridisch meer waarborgen biedt.

g. in deelbouw, op gronden die aan andere Inheemschen toebehooren (zie DEELBOUW).

h. op door onderlinge verhuur verkregen gronden — de z.g. *veldhuur*, zich van deelbouw onderscheidende, doordat hier meestal vóór de occupatie in geld de huursom voldaan wordt. Dit impliceert dat de huurder, in tegenstelling tot den deelbouwer, de economisch sterkere is van den grondbezitter.

3. Volledigheidshalve wordt hierbij nog genoemd een bedrijfsvorm, die thans nog slechts historische beteekenis heeft, doch in de 19e eeuw zeer belangrijk was, de *dwangcultuur.*

De bevolking werd hierbij gedwongen onder toezicht van de overheid (Gouvernement of Inheemsche vorsten, c.q. regenten), bij een cultuur als suiker in samenwerking met landbouwondernemers, producten voor de wereldmarkt te kweeken. Terzake kan verwezen worden naar de artikelen: CULTUURSTELSEL, KOFFIECULTUUR (GOUVTS.), CONSIGNATIESTELSEL, en naar de opmerkingen bij de behandeling van de geschiedenis van de volgende cultures: indigo (Dl II, 139), notemuskaat (Dl. III, 43), suiker (Dl IV, 177), tabak (Dl IV, 232) en thee (Dl. IV, 326).

B. Bedrijfsstelsels.

In het ondernemingsbedrijf kent men slechts weinige bedrijfsstelsels. Als zoodanig zijn te noemen:

a. de *plantage*, waaronder hier wordt verstaan een aanplanting van boomachtige of tenminste lang levende cultuurgewassen. De plantage is meestal ongemengd; in bepaalde gevallen komen twee gewassen gemengd voor, waarbij de eene dan meestal als schaduwboom, dan wel als wijker beschouwd wordt. De onderneming bestaat in andere gevallen uit aanplantingen van verscheidene gewassen naast elkaar — hetgeen uit een oogpunt van risicoverdeeling geschiedt.

b. een stelsel van *wisselbouw*, met een braakperiode (tegenwoordig ook door groenbemesters gerationaliseerd), speciaal voor de tabakscultuur in Deli. Na de tabak mogen veelal de arbeiders enkele voedselgewassen kweeken (djaloerangronden); de braakperiode duurt meestal 7 jaar; de bebouwing inclusief ontginning 2 jaar.

c. een stelsel van *vruchtwisseling met Inlandsche gewassen*, speciaal voor de suiker-, tabaks- en cassave-cultuur op Java. De grond wordt hierbij maximaal 23 maanden (suiker en cassave op droge gronden), 18 maanden (suiker op sawahgronden) of 12 maanden (tabak) achtereen door de onderneming ingehuurd. De vruchtwisseling is soms aan regelingen onderworpen. Vóór de beplanting met suiker moet, behoudens de in Pekalongan bestaande braakhuurregelingen, westmoessonpadi geplant worden; in de tabaksarealen in de Vorstenlanden mogen arachis en lombok niet geplant worden.

2. In het boerenbedrijf zijn in verband met sterk uiteenloopenden bodem en klimaat, met verschil in economische ligging, bevolkingsdichtheid en ontwikkelingsgraad der Inheemsche maatschappij verschillende bedrijfsstelsels in zwang.

a. Primitieve landbouwvormen hebben in het tropische boschgebied van den Archipel als hoofdkenmerk de cultuur van knolgewassen in tuintjes, zonder hulp van ploeg of dierlijke trekkracht, terwijl het varken het typeerende huisdier is. Men noemt dit het stelsel van den *graanloozen hakbouw.* In vele streken van Nederlandsch-Indië wordt dit landbouwsysteem aangevuld door de exploitatie van sagoe-bosschen, die groote hoeveelheden zetmeelvoedsel leveren.

b. Een tweede bedrijfsstelsel, dat een zeer groote verspreiding heeft, is de *graanladangcultuur*, gekenmerkt door een periodieke afwisseling van bebouwing en rustperiode, door een ontginning, die met branden van de vegetatie gepaard gaat. Meestal wordt van hak (patjoel) en pootstok gebruik gemaakt, zelden van den ploeg; als huisdier treden de karbouw en in mindere mate ook het rund op.

Deze ladangbouw valt verder te onderscheiden naar den aard van de begroeiing van het veld in

de rustperiode. Dit is oud bosch, jong secundair bosch, struikwildernis, grasveld of moeras. Regenval en bodemgesteldheid hebben naast den duur der rustperiode op het karakter der wilde vegetatie grooten invloed. De grasladangbouw wordt vooral op de Kleine Soendaeilanden vaak door regelmatige verbranding der vegetatie bevorderd ten behoeve van een extensieve *veehouderij*.

Oorspronkelijk werden diverse gierstsoorten en djali als graan geteeld, later werd de rijst overheerschend, terwijl tegenwoordig ook veel maïs op de ladangs gekweekt wordt.

c. De graanladangbouw ondergaat sedert ongeveer een halve eeuw op vele plaatsen wijziging, doordat de ontginning te baat wordt genomen voor de *cultuur van overjarige gewassen* (klapper, rubber, koffie, peper).

d. Naast den ladangbouw ontwikkelde zich de *sawahcultuur*, gekenmerkt hierdoor, dat de bebouwing permanent is op waterpas gemaakte velden, waarop door kleine dijkjes naar willekeur regen- of bevloeiingswater opgehouden kan worden. De karbouw blijft het typeerende trekdier. Meestal wordt de ploeg gebruikt. Rijst is het kenmerkende cultuurgewas. Bij een intensieve cultuur verkrijgt men 3 keer in de twee jaar, soms zelfs twee keer per jaar, een rijstoogst.

e. De invoer van nieuwe cultuurplanten, het gebruik van betere grondbewerkingswerktuigen, een betere bevloeiing, vooral in den oostmoesson, en bemesting openden den weg naar een door de snelle bevolkingstoename wenschelijk geworden intensiveering van het grondgebruik. Dit leidde tot het *rijst-tweede gewassen*-vruchtwisselingsstelsel op sawahs. Dit gaat met een intensievere grondbewerking, en door het verdwijnen van de veeweide met vervanging van den karbouw door het rund gepaard. Men vindt het vooral in de dichtbevolkte gedeelten van Java, Madoera en Bali en op enkele verspreide stukken der overige eilanden. Van de tweede gewassen zijn vooral maïs, bataten, aardnoot, kadelé en tabak van belang; verder worden vele andere cultuurplanten hier gekweekt.

f. Op niet bevloeide gronden ontwikkelde zich de *tegalancultuur*, in bijzondere gevallen (pegagan) een permanente droge rijstcultuur, doch vaak een veel vrijheidlatend vruchtwisselingsstelsel, waarin maïs en cassave de voornaamste gewassen zijn. Op vele plaatsen kan men, door in den vóór- en in den ná-westmoesson te zaaien, twee oogsten per jaar maken. Op de droge gronden wordt, wanneer de terreinsgesteldheid het gebruik van den ploeg mogelijk maakt, vrijwel uitsluitend het rund als trekdier gebruikt.

g. De aloude hakbouw bleef voor bepaalde groepen cultuurgewassen gehandhaafd en ontwikkelde zich onder invloed van den invoer van nieuwe cultuurplanten, een intensiever handelsverkeer en de dichtere bevolking tot de tegenwoordige *erfcultuur*. Zie hiervoor: TUINBOUW (Dl IV en Dl VI of suppl. afl. blz. 655).

C. Omvang en beteekenis.

Hoewel de statistische gegevens geen volledig overzicht over de beteekenis van den landbouw voor de welvaart van Nederlandsch-Indië toelaten, is het aan geen twijfel onderhevig, dat de landbouw de voornaamste tak van volksvlijt is.

Aangezien van het boerenbedrijf in de Buitengewesten onze kennis klein is, moeten de beschouwingen in deze paragraaf zich grootendeels tot Java en Madoera beperken.

1. Grondgebruik.

a. Op Java en Madoera.

Volgens de gegevens uit Indisch Verslag 1931 dl II en De Landbouwexportgewassen in 1931 (Med. Centr. Kant. Stat. No. 104) is van het totale oppervlak van Java en Madoera vijfachtste gedeelte voor den landbouw in bezit genomen, terwijl ongeveer twee achtste gedeelte uit bosch bestaat en een achtste woest is of door wegen, rivieren en steden aan de bebouwing onttrokken is (zie onderstaande tabel).

Vorm van grondgebruik	Oppervlakte in km.² in 1931	Percentage van het opp. van J. en M.
Uitgegeven voor grooten landbouw (exclusief huurgronden)	12.180	9,2
Landrenteareaal	66.810	50,5
Bevolkingsgrond Vorstenlanden	7.090	5,3
Hoemablokken en tijdelijk aan de bevolking uitgegeven gronden (raming)	2.300	1,8
Landbouwareaal	88.380	64,8
Djatibosschen	7.960	6,0
Wildhoutbosschen, in stand te houden	16.610	12,6
id. niet in stand te houden	5.830	4,4
Bosch areaal	30.400	23,0
Resteerend gedeelte van Java en Madoera	14.500	12,2

Java en Madoera zijn dus even ver productief gemaakt als Nederland, waar 23% van het landoppervlak onbebouwd en 7,6% bebosclit is.

b. in de Buitengewesten.

Hier is van den omvang van het boerenbedrijf weinig meer bekend dan het landrenteareaal in enkele streken, hetgeen slechts een zeer klein deel van het totaal vertegenwoordigt.

Deze arealen zijn:

Z. en O.Afd. van Borneo, afd. Oeloe Soengai	2377 km.²
Celebes, onderafd. Maros en Pangkadjéné	666 „
Timor, onderafd. Bima en Soembawa	727 „
Bali en Lombok, Bali en West-Lombok	4482 „

Het is bekend, hoe groot ongeveer het oppervlak is van door bosschen ingenomen en voor den ondernemingslandbouw uitgegeven gronden (zie onderstaande tabel).

Gebied	Bosschen		Groote landbouw	
	km.²	%	km.²	%
Sumatra c.a.	300.000	64	20.000	4,3
Borneo	430.000	80	1.340	0,2
Celebes	100.000	53	870	0,5
Molukken	380.000	76	560	0,1
Timor en Onderh.	10.000	16	200	0,3
Bali en Lombok	2.200	21	225	2,2
Totaal Buitengewesten	1.222.200	70	23.195	1,3

Het ladangareaal moet zeer groot zijn, en zal naar ruwe schatting 100.000 à 150.000 km.² omvatten, d.i. 6 à 9% van het totale oppervlak. Naar ruwe raming is dus in de Buitengewesten één tiende van het oppervlak voor den landbouw, zij het intermittent, in gebruik, is zeven tiende met bosch bedekt en één vijfde gedeelte zonder economische beteekenis.

2. Uitgestrektheid van den ondernemingslandbouw.

a. op Java en Madoera.

Verdeeld naar de vormen van grondgebruik, is het aantal ondernemingen en hun oppervlak in duizendtallen hectares in den volgenden staat opgenomen.

	Oppervlakte	Aantal
Particuliere landen	489	188 landen
Erfpacht voor grooten landbouw	671	929 ondernemers
id. id. kleinen landbouw.	6	615 id.
Ondernemingsgronden Vorstenlanden	29	— (in voortdurend gebruik)
Ondernemingsgronden id.	41	— (in afwisselend gebruik)
Vrije inhuur van de bevolking	202	—
Totaal uitgegeven en toegezegd	1.438	

De totale uitgestrektheid der ondernemingen, en de beplante oppervlakte, voor de particuliere landen ook voor Inlandschen landbouw gebruikte oppervlakte, is hiernaast residentiegewijs in duizendtallen hectares weergegeven.

Residentie (voor de Vorstenlanden: gouvernement)	Totale uitgestrektheid	Beplante uitgestrektheid
Bantam	32	16
Batavia	219	38 + 119 cultuurrecht
Buitenzorg	257	105 + 94 cultuurrecht
Priangan	114	74
Cheribon	21	17
West Java	643	250 + 213 cultuurrecht 463
Pekalongan	33	29
Semarang	22	18
Japara-Rembang	14	13
Banjoemas	26	20
Kedoe	9	8
Jogjakarta	20	19
Soerakarta	54	47
Midden Java	178	154
Madioen	15	13
Kediri	70	56
Bodjonegoro	—	—
Soerabaja	37	35
Malang	66	58
Probolinggo	34	26
Besoeki	141	102
Madoera	—	—
Oost Java	363	290

Het aantal ondernemingen, verdeeld naar de voornaamste cultuurgewassen, de beplante en produceerende oppervlakte en de totale productie volgt in onderstaande tabel:

Gewas	Aantal ondern.	Beplante oppervlakte ha.	waarvan in productie ha.	Productie (excl. opkoop) tonnen
Plantriet	214	11.403	11.403	¹) 394.262 stekken
Maalriet	194	200.831	200.831	772.443 kristal
Hevearubber	542	229.013	162.626	70.831
Getahpertja	1	1.135	1.135	98
Koffie	298	95.173	83.001	30.112
Thee	284	99.593	90.381	51.600
Tabak	45	34.901	34.901	22.440 bladtabak 9.818 krossok
Kina	112	15.742	13.887	9.056 bast
Cacao	19	5.444	4.124	1.300
Cocospalmen	134	6.935	4.428	3.018 copra
Oliepalmen	4	705	144	125 olie
Vezelgewassen ¹)	22	15.409	12.754	18.287
Kapok	133	19.024	8.511	1.948 zuivere kapok 3.641 pitten
Coca	60	842	820	244
Nootmuskaat	15	1.040	610	184 nootmuskaat 26 foelie
Peper	22	1.608	760	65
Cassave ¹)	10	2.734	2.644	24.122 meel
Aetherische oliën	78	8.378	7.368	336 olie
Totaal	2.187	749.910		—

¹) Onvolledig.

b. in de Buitengewesten.

Het oppervlak, ingenomen door ondernemingen met verschillenden rechtstitel en het aantal concessies, is in den volgenden staat aangegegeven.

	Oppervlakte in duizendtallen hectares	Aantal
Particuliere landen. .	2	107 eigenaren
Landbouwconcessies uitgegeven door:		
Hoofden G. B. . . .	133	130 ondernemers
Zelfbesturen	1.113	219 „
Erfpacht voor grooten landbouw:		
Gouvernementsgebied	723	1978 perceelen
Zelfbestuurd gebied .	260	580 „
Erfpacht voor kleinen landbouw.	—	36 „
Totaal uitgegeven en toegezegd	2.231	—

Dit oppervlak is hiervoren (sub *C* 1*b*) reeds eilandsgewijs gespecificeerd.

Het aantal, de uitgestrektheid en het beplante oppervlak der ondernemingen in verschillende deelen der Buitengewesten is hiernaast opgenomen.

Gebied	Totale uitgestrektheid	Totaal beplant	Aantal ondern.
Lampoengsche Districten	94.148	24.083	26
Palembang	64.311	16.471	22
Djambi	21.633	1.103	32
Oostkust v. Sumatra .	955.405	353.118	29
Benkoelen	35.523	7.408	18
Sum. Westkust . . .	83.225	16.158	55
Tapanoeli	29.701	12.368	73
Atjèh en Onderh. . . .	168.869	45.655	104
Riouw en Onderh. . .	64.330	17.690	25
Bangka en Onderh. . .	166	10	1
Billiton.	172	31	2
Sumatra c.a.	1.517.483	494.095	387
Westerafd. v. Borneo .	29.909	6.436	87
Z. en O.afd. v. Borneo.	42.163	10.063	70
Borneo	72.072	16.499	157
Manado	32.136	15.797	182
Celebes en Onderh. . .	10.673	5.002	35
Celebes	42.809	20.799	217
Molukken.	39.716	14.136	148
Timor en Onderh. .	5.775	1.071	37
Bali en Lombok .	3.922	1.625	11
Totaal Buitengewesten	1.681.777	548.225	957

Hieronder volgt nog het aantal ondernemingen verdeeld naar de cultuurgewassen, de beplante en produceerende oppervlakte en de totale productie.

Gewas	Aantal ondern.	Beplante oppervlakte ha.	waarvan in productie ha.	Productie (excl. opkoop) tonnen
Hevearubber	530	353.265	219.656	94.915
Ficusrubber	6	293	291	—
Getahpertja	2	166	0	—
Koffie	116	31.755	19.461	10.633
Thee.	42	31.847	21.415	13.700
Tabak	70	19.430	19.430	18.149 blad
Kina	12	2.691	1.909	1.569 bast
Cocospalmen	561	43.790	25.224	20.595
Kapok	26	782	29	1
Oliepalmen.	47	67.725	36.178	64.332 olie 12.785 pitten
Vezelgewassen [1])	7	5.118	2.667	970
Coca	1	—	—	8
Nootmuskaat	11	973	880	378 noot 62 foelie
Peper	12	337	226	65
Aetherische oliën	8	390	169	14 seré
Gambir	12	1.876	1.513	3.226
Totaal.	1.463	560.438	—	—

[1]) Onvolledig

3. Uitgestrektheid van den bevolkingslandbouw.

a. Java en Madoera.

De onderstaande tabel geeft een overzicht van de oppervlakte bevolkingsbouwgronden op Java en Madoera op ultimo 1931, in hectaren. De gegevens zijn ontleend aan niet gepubliceerde statistieken van het Centraal Kantoor voor de Statistiek.

	West Java	Midden Java	Oost Java	Java en Madoera
sawahs				
landrenteplichtig	952.411	1.084.685	1.083.824	3.120.920
nieuw ontgonnen	3.323	79	207	3.609
bewerkingsrecht	121.113	—	428	121.541
perdikan dèsa's	85	39.580	2.662	42.327
tijdelijk uitgeleend	2.805	2.812	2.108	7.725
Totaal	1.079.737	1.127.156	1.089.229	3.296.122
erven				
landrenteplichtig	187.281	443.523	294.080	924.884
nieuw ontgonnen	—	—	71	71
bewerkingsrecht	19.470	—	—	19.470
perdikan dèsa's	3	3.584	818	4.405
tijdelijk uitgeleend	—	120	—	120
Totaal	206.754	447.227	294.969	948.950
overige droge gronden				
landrenteplichtig	872.838	1.029.248	1.396.636	3.298.722
nieuw ontgonnen	379	295	2.686	3.360
bewerkingsrecht	71.759	—	5.905	77.664
perdikan dèsa's	205	22.227	3.246	25.678
tijdelijk uitgeleend	5.351	11.881	3.064	20.296
Totaal	950.532	1.063.651	1.411.537	3.425.720
Totaal alle bevolkingsgronden	2.237.023	2.638.034	2.795.735	7.670.792
waarvan verhuurd aan ondernemingen	± 18.000	91.000	137.000	246.000
Inl. landbouwareaal per hoofd der Inl. plattelandsbevolking: sawah	0,11	0,08	0,07	0,09
erven	0,02	0,03	0,02	0,02
overige droge gr.	0,09	0,08	0,10	0,09
Totaal	0,22	0,19	0,19	0,20

Door verhuur aan niet-Inlanders is ruim 3% van het totale areaal, bijna geheel sawah, aan den bevolkingslandbouw onttrokken. In procenten van het sawah-areaal bedraagt het verhuurde gedeelte in West Java 1,7%, in Midden Java 8% en in Oost Java 13%, gemiddeld 8%. Het meerendeel hiervan is verhuurd ten behoeve van de suikercultuur.

Per hoofd der plattelandsbevolking blijft daardoor beschikbaar aan sawah: in West Java 0,106 ha., in Midden Java 0,074 ha., en in Oost Java 0,068 ha., gemiddeld over Java en Madoera 0,080 ha.

Het Indisch verslag, deel II, geeft voor West Java, inclusief de particuliere landen, voor Midden Java exclusief de Vorstenlanden en voor Oost Java het aantal landrenteplichtigen en het aantal in de landrente aangeslagen grondstukken. Omgeslagen over het oppervlak landrenteplichtige gronden valt daaruit te concludeeren, dat per landrenteplichtige beschikbaar is aan bouwgrond + erf: in West Java 1,06 ha., in Midden Java 0,90 ha., en in Oost Java 1,06 ha.

Op 100 landrenteplichtigen komen verder in West Java 311, in Midden Java 299 en in Oost Java 246 grondstukken.

De gemiddelde grootte van een grondstuk zou dus in West Java 0,34 ha., in Midden Java 0,30 ha. en in Oost Java 0,43 ha. bedragen.

De maandelijksche statistiek omtrent den Inlandschen landbouw strekt zich uit over het in bovenstaande tabel opgenomen areaal. Sedert 1928 worden oogst-, bijplant- en aanplantcijfers voor sawahs en droge gronden gescheiden gepubliceerd (zie verder STATISTIEK (*landbouw*)).

Gemiddeld werden van deze gronden in de jaren 1928 t/m 1931 de volgende oppervlakten geoogst (exclusief de mislukte uitgestrektheden) in 1000-tallen hectares: (zie staat 1, blz. 1033).

De opbrengst is, voorzoover betreft de westmoessonsawahpadi, bekend door de proefoogsten op 19000 vaste landrenteproefvelden, en voor de belangrijkste overige gewassen door proefsnitten, die jaarlijks door de landbouwconsulenten ten behoeve van het Centraal Kantoor voor de Statistiek genomen worden.

Gewas	Sawahgronden				Droge gronden			
	West Java	Midden Java	Oost Java	Totaal	West Java	Midden Java	Oost Java	Totaal
Rijst	999	1145	993	3137	141	148	139	428
Maïs	5	213	266	484	35	430	926	1391
Cassave	4	16	12	32	79	302	286	667
Bataten	13	18	29	60	19	30	37	86
Andere knolgew.	2	2	1	5	11	36	44	91
Aardnoten	21	32	37	90	19	40	66	125
Kadelé	5	60	88	153	4	26	15	45
Andere peulvr.	10	34	53	97	18	29	68	115
Tabak	2	25	47	74	5	39	43	87
Ov. Inl. landb.gew.	14	34	20	68	46	103	101	250
Totaal	1075	1579	1546	4200	377	1183	1725	3285

De gemiddelde opbrengsten bedroegen in 1931 in quintalen per geslaagde hectare:

Gewas	West-Java	Midden-Java	Oost-Java	Java en Madoera
sawahpadi — droog	21,8	20,2	21,4	21,1
padi gãgã — droog	9,7	12,0	14,5	12,1
maïs — droog gepeld	10,3	10,9	9,4	9,9
cassave — natte wortels	101	87	77	85
bataten — natte wortels	76	69	63	68
aardappelen — knollen	54	38	47	45
aardnoten — droog gepeld	7,1	7,5	7,4	7,4
kadelé — droogzaad	4,8	6,3	7,1	6,6

De totale productie in 1000-tallen quintalen werd door het Centraal Kantoor voor de Statistiek in de laatste jaren als volgt geraamd:

Product	1928	1929	1930	1931
rijst (gepeld) van sawahpadi	31.781	31.087	33.628	32.413
rijst (gepeld) padi gãgã	3.004	2.700	2.918	2.660
maïs (gepeld)	19.431	15.764	20.029	19.108
cassave (versche knollen)	61.614	51.289	52.159	59.109
bataten (versche knollen)	10.069	9.236	11.000	9.628
aardappelen (versche knollen)	1.043	1.019	784	799
aardnoten (gepeld)	1.629	1.562	1.658	1.415
kadelé zaad	1.171	1.066	1.277	1.285

Hierbij is uitgegaan van de volgende omrekeningscijfers: padi tot gepelde rijst 50%, aardnoten ongepeld tot gepeld 65%. De omrekeningsfactor ongepelde rijst (gabah) op gepelde rijst is 67%, die van versche cassave- wortels op gaplèk is 40%, op fabrieksmeel 26,5%, op kampongmeel 18%.

Van de bruto-landbouwproductie behoort het verbruikte zaaizaad te worden afgetrokken, hetgeen gemiddeld voor Java en Madoera per hectare bedraagt: 80 kg. padi, 25 kg. maïszaad, 80 kg. gepelde aardnoten en 60 kg. kadelé.

Meermalen is een schatting van het inkomen uit den landbouw gemaakt. Het is moeilijk om de waarde te ramen van de vele producten, die plaatselijk geconsumeerd worden.

Gaat men het inkomen van den individueelen landbouwer na, dan is internationaal afgesproken dat de waarde van het product, dat door den producent en zijn gezin opgegeten wordt, berekend wordt naar de verkoopwaarde op de open markt. De vraag rijst dan echter, wat te doen met voortbrengselen, waarvoor geen bepaalde markt bestaat, zooals met allerlei erfproducten het geval is. Een andere moeilijkheid betreft de betaling van arbeiders met voedsel etc.

Daarnaast kan men het sociale inkomen berekenen voor een bepaald omschreven gebied — een dêsa, district, regentschap of geheel Java en Madoera. Wanneer men dan de inkomens der kleine opkoopers en handelaren meetelt, hetgeen veelal voor de hand ligt, daar van een strenge differentiatie tusschen landbouwers en handelaren geen sprake is, zal men den kleinhandelsprijs van de producten als maatstaf moeten aanleggen. Voor vele kleinere producten maakt dit wel 50% verschil.

Ook een raming van de hoeveelheid geoogst product ontmoet moeilijkheden. Een gelukkige omstandigheid daarbij is, dat voor de belangrijke eenjarige gewassen geoogste uitgestrektheden en gemiddelde producties betrekkelijk zeer nauwkeurig bekend zijn ((zie STATISTIEK (*Landbouw*)).

Voor de Buitengewesten is men echter nog niet zoo ver.

b. Buitengewesten.

Een landbouwstatistiek, ingericht als die op Java, bestaat sedert 1929 in Bali en sedert 1931 in Lombok.

Gemiddeld werden aan eenjarige Inlandsche landbouwgewassen in 1929/31 op Bali geoogst:

sawahpadi	85.800 ha.
padi gãgã	22.900 ha.
maïs	48.800 ha.
cassave	4.100 ha.
bataten	15.400 ha.
overige gewassen	26.300 ha.
Totaal	203.300 ha.

Het totale oppervlak der bouwgronden bedroeg ult. 1931 343.000 hectare, waarvan 89.700 ha. (26.2%) uit sawahs bestond. In totaal werd op sawahs, naast de sawahpadi, gemiddeld 24.000 ha. andere gewassen geoogst, terwijl van de droge gronden een oppervlakte van gemiddeld 92.000 ha. afgeoogst werd.

De opbrengst van de sawahpadi bedroeg gemiddeld 37.3 quintaal droge padi per hectare.

Voor enkele andere gewesten bestaan ruwe ramingen van het rijstareaal.

In *Atjèh* werd in 1930 het oppervlak voor sawahrijst op ± 125.000 hectare geschat, in *Tapanoeli* op 80.000 ha., terwijl het rijstladangareaal aldaar op 60.000 ha. geraamd werd. In *Zuid-Oost-Borneo* rekende men met 120.000 ha. sawahrijst, in *Celebes* met 250.000 ha. en in *Manado* met 25 000 ha. Het sawahareaal van *Soembawa* beslaat 45.000 ha. De ladangrijst in Manado werd op 60.000 ha., op Soembawa op 30.000 hectare geschat.

De rijstproductie van 1931 is als volgt te ramen:

Atjèh	200.000	ton rijst
Oostkust van Sumatra .	70.000	„ „
Tapanoeli	120.000	„ „
Westkust van Sumatra .	400.000	„ „
Benkoelen	120.000	„ „
Djambi	40.000	„ „
Palembang.	250.000	„ „
Lampoengs	60.000	„ „
Bangka	5.000	„ „
Billiton	1.000	„ „
Riouw.	45.000	„ „
Sumatra en *Ond.* . . .	1.311.000	ton rijst
West Borneo	125.000	„ „
Z. O. Borneo	275.000	„ „
Borneo	400.000	„ „
Celebes	400.000	„ „
Manado	100.000	„ „
Celebes	500.000	„ „
Groote Oost	80.000	„ „
Bali en Lombok	350.000	„ „

Totaal Buitengewesten ± 2.640.000 ton rijst.

Omtrent den omvang van de cultuur van andere jarige gewassen is vrijwel niets bekend, terwijl omtrent de overjarige gewassen zeer weinig bekend is. Het opmeten der oppervlakte is voorshands een onbegonnen werk en boomtellingen stuitten op zeer groote moeilijkheden.

D. DE PRODUCTIE-ELEMENTEN IN HET LANDBOUWBEDRIJF.

1. De ondernemersfunctie.

Het boerenbedrijf is zeer eenvoudig georganiseerd, vooral in Nederlandsch-Indië, waar kleinbedrijf verreweg overheerschend is. De boer is daarbij bedrijfsleider en levert zelf tevens een belangrijk gedeelte van den handenarbeid. Relatief zeldzaam zijn de groote boerenbedrijven, waar de grondbezitter, dan tevens vaak handelaar in landbouwproducten, bijna uitsluitend de technische en commercieele leiding heeft en in de arbeidsbehoefte door koelies of door uitgifte in deelwinning voorzien wordt.

In tegenstelling daarmede is de leiding van een onderneming in het algemeen ingewikkeld.

De oudste ondernemingen waren veel kleiner dan de tegenwoordige. In het begin stonden naast den ondernemer-eigenaar geen Europeesche employé's. De oude ondernemingen werden na het overlijden van den ondernemer vaak „familielanden", die men nog heden aantreft, hoewel de meeste reeds in naamlooze vennootschappen zijn omgezet. Wanneer zich onder de erfgenamen geen geschikte bedrijfsleiders bevonden, moest men wel overgaan tot het aanstellen van een vreemden beheerder. Hierdoor kwam de scheiding tot stand tusschen de functies van eigenaar en beheerder der onderneming. Wanneer de eigenaren zich buitenslands bevonden, moesten deze in Indië een vertegenwoordiger benoemen, die hun belangen behartigt, o.a. den beheerder benoemt, voor opslag en verscheping, eventueel verkoop van het product zorgt, enz.

Deze differentieering in de oorspronkelijk in hun vollen omvang door één man vervulde functies leidde tot het risico van belangentegenstellingen, hetgeen weer de noodzaak van contrôle meebracht. Conjunctuur fluctuaties maakten verder, dat ook credietgevers, met name cultuurbanken, invloed op het beheer der onderneming gingen uitoefenen. De na 1874 als cultuuronderneming opgerichte naamlooze vennootschappen deden een nieuwe complicatie ontstaan, door de onderscheiding tusschen de aandeelhouders en de directie — beide meest in Europa vertoevend.

Dr. Hoedt geeft het op de volgende blz. voorkomende schematische overzicht van de organisatie van een moderne onderneming, waarin het verband tusschen de verschillende functies bij die organisatie is voorgesteld.

2. Kapitaalsinvesteering in den ondernemingslandbouw.

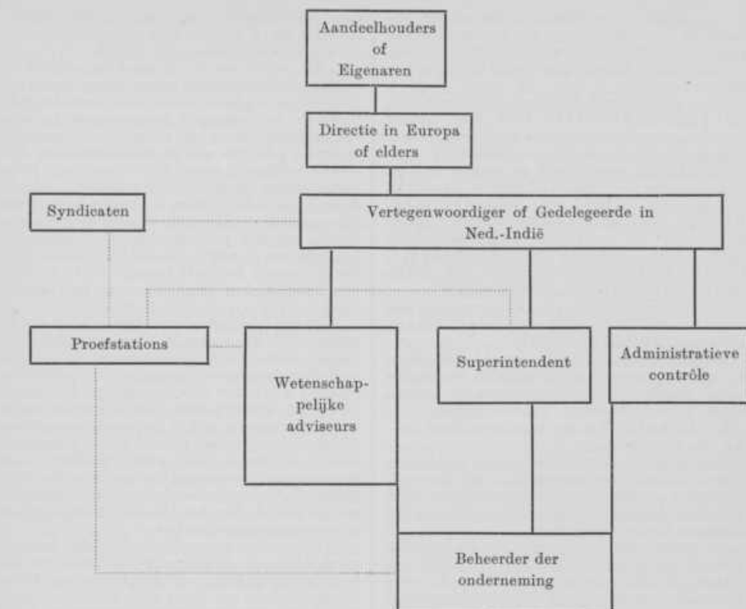
De langdurige periode, gedurende welke de meeste cultures zich reeds ontwikkelden, en de daarbij zeer sterk uiteenloopende technische en economische verhoudingen, maken het vrijwel onmogelijk, om een volledig overzicht te geven over het in den ondernemingslandbouw geïnvesteerde kapitaal.

Ondernemingen zijn uitgebreid en gemoderniseerd, zeer vaak door belegging in het bedrijf van niet uitgekeerde winsten; het aandeelen- en obligatie-kapitaal is dus geen voldoende maatstaf. Men zou dan bovendien rekening moeten houden met de kapitalen, die in mislukte ondernemingen verloren gegaan zijn.

Van een geheel andere zijde kan men de vraag benaderen door het beplante areaal te vermenigvuldigen met de kosten van aanleg en in productie brengen onder de huidige omstandigheden. Men brengt daarmee echter tevens de conjunctuurschommelingen op gevaarlijke wijze in het geding.

De boekwaarde der ondernemingen is voor dit vraagstuk van weinig beteekenis, omdat zooveel investeeringen reeds afgeschreven zijn.

De verkoopwaarde is geheel en al afhankelijk van de verwachtingen, die men aangaande de rentabiliteit koestert. De fluctuaties van de beurswaarde der aandeelen zijn daarvan een duidelijk kenteeken. Toch is voor de eigenaren ten slotte

——— verband in de organisatie van de onderneming.
.... verband buiten de organisatie van de onderneming.

beslissend het rendement, dat behaald wordt op de korter of langer geleden betaalde koopsom voor onderneming of aandeel daarin.

Gedurende de periode 1924—1929 werd als globale norm voor de kapitaalskosten per hectare bij aanleg van een onderneming beschouwd:

	Java	Buiten-gewesten
Suiker	ƒ 4.500	—
Rubber	- 1.200	ƒ 1.400
Koffie	- 1.200	- 1.300
Thee	- 1.800	- 2.000
Vezel	- 1.800	- 2.000
Oliepalm	- 1.400	- 1.500
Kina	- 1.000	- 1.200
Cocospalm	- 600	- 600
Tabak	- 1.000	- 6.000

Het bedrag is voor de Delitabak zoo buitengewoon hoog door het systeem van wisselbouw, waardoor de ontginning zeer uitgestrekt, en dus duur is per beplante hectare.

Op deze wijze berekend, zou de geheele ondernemingslandbouw op ultimo 1931 een kapitaalswaarde van ± 2½ milliard gulden vertegenwoordigd hebben, als volgt verdeeld:

Gewas	Java	Buiten-gewesten	Totaal
Suiker	900	—	900
Rubber	275	490	765
Thee	180	64	244
Koffie	114	42	156
Tabak	40	120	160
Oliepalm	1	102	103
Cocospalm	4	26	30
Vezel	27	10	37
Kina	16	4	20
Kapok	19	1	20
Diversen	24	6	30
	1600	865	2465

De Regeering voert een „opendeurpolitiek", zij laat het buitenlandsche kapitaal ongehinderd toe. Zoo was van een op soortgelijke wijze berekende belegging van 640 millioen gulden ter Oostkust van Sumatra in 1929 56% Nederlandsch bezit, 19% Engelsch, 8% Amerikaansch, 11% Fransch-Belgisch en was de overige 6% van andere nationaliteit. De tabaks- en vezelcultuur zijn hier in hoofdzaak in Nederlandsche handen.

Op Java is het suikerkapitaal overwegend Nederlandsch (inclusief binnenlandsch Chineesch)

en zijn vooral rubber, thee en koffie ook Britsch bezit. De verdeeling was op een berekende belegging van 1.300 millioen gulden 89% Nederlandsch, 10,5% Engelsch en slechts 0,5% van andere nationaliteit.

Bijna alle ondernemingslandbouw wordt door CULTUURMAATSCHAPPIJEN (zie aldaar) gedreven, de Encyclopaedie geeft van enkele belangrijke, vaak tevens bankinstelling (cultuurbank), de geschiedenis en andere wetenswaardigheden (zie: NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPIJ, NED. IND. HANDELSBANK, HANDELSVEREENIGING „AMSTERDAM" en onder CREDIETINSTELLINGEN, N.-I. ESCOMPTO-MAATSCHAPPIJ, INTERNATIONALE CREDIET- EN HANDELSVEREENIGING „ROTTERDAM").

De geldverstrekking geschiedt vaak in den vorm van CONSIGNATIE-CONTRACTEN (zie aldaar en OOGSTVERBAND).

Volledigheidshalve wordt vermeld, dat „land- en tuinbouwhoeven" onder bepaalde omstandigheden staatscrediet, onderscheiden in grond-, bouw- en bedrijfscrediet, kunnen krijgen.

3. Arbeidsvoorziening der ondernemingen.

Een typische onderneming werkt met Europeesch leidinggevend personeel, in het algemeen employé's genoemd, en Inheemsch of uit China of Britsch-Indië geïmporteerd werkvolk, in het algemeen koelies geheeten.

De positie der eerstgenoemden is wettelijk geregeld bij de ASSISTENTENREGELING (zie aldaar). In 1932 zijn in verband met de crisis daarnaast nog bepalingen betreffende ontslagvoorwaarden getroffen (zie ARBEIDSCONTRACT).

Op Java melden zich in het algemeen op de ondernemingen voldoende koelies aan, om ook in drukke tijden (suikercampagne, koffiepluk) de werkzaamheden vlot te doen verloopen. Daartoe bestaat een regelmatige trek van werkvolk uit streken met onvoldoende werkgelegenheid naar de cultuurcentra, o.a. uit Indramajoe, Rembang Bodjonegoro, Madoera. Slechts zelden moet wegens tekort aan arbeiders tot eigenlijke werving worden overgegaan. In Tegal — Pekalongan kwam, vooral vroeger, in verband daarmede z.g. braakhuur bij de suikercultuur voor. Machinale grondbewerking is voor suiker ook alleen in zulke streken rendabel.

Op de buitengewesten zijn honderdduizenden koelies uit Java en Madoera ten behoeve der ondernemingscultuur werkzaam. Zie WERVING VAN INLANDSCHE ARBEIDERS.

In verband met de hooge wervings- en transportkosten en ter wille van rust en orde in de cultuurstreken werden KOELIEORDONNANTIES (zie aldaar) met POENALE SANCTIE (zie aldaar) uitgevaardigd; de arbeidsinspectie (zie Dl. II, 365)van het KANTOOR VAN ARBEID (zie aldaar) houdt toezicht op de naleving der contracten en van diverse wettelijke bepalingen.

Het tuinwerk wordt op vele ondernemingen in taakloon uitgegeven, het oogstloon bestaat vaak uit een bepaalde betaling per gewichtshoeveelheid, terwijl het vaste Inlandsche personeel algemeen een vast loon heeft. In de suikerindustrie kreeg het gedurende enkele jaren bovendien een maand of een halve maand gratificatie. De assistenten en administrateurs krijgen naast salaris en emolumenten een proportioneel tantième.

4. Arbeid en kapitaal in het Inheemsche boerenbedrijf.

a. De *arbeid* wordt in het boerenbedrijf in hoofdzaak door den tani en zijn huisgenooten geleverd, inwonende schoonzoons en vaste knechts (boeroeh tani) daarbij meegerekend. In vele streken wordt door een stelsel van burenhulp tegemoet gekomen aan de seizoensbehoefte aan arbeid (boschontginning, grondbewerking, planten, wieden, oogsten). De betaling geschiedt daarbij veelal in voeding en versnapering. Bij het oogsten wordt vaak betaald met een gedeelte van het product (bawon) — voor rijst op Java van $^1/_3$ tot $^1/_{20}$, meestal $^1/_6$. Veldarbeid, die uitsluitend met geld betaald wordt, komt in den Inheemschen landbouw nog zeer weinig voor.

Door den Landbouwvoorlichtingsdienst zijn in lateren tijd de onderzoekingen van Sollewijn Gelpke over de arbeidsaanwending in den Inlandschen landbouw voortgezet. De arbeidsintensiteit is gebleken zeer hoog te zijn; niet alleen bij de rijstcultuur op Java, doch ook bij de meeste andere gewassen en ook in dunbevolkte streken is de hoeveelheid arbeid relatief groot. Daarnaast bestaat een groote variabiliteit, die afhangt van de cultuurmethode en van bodem- en bevloeiingstoestand. Voor bijzonderheden moet verwezen worden naar de hieronder bij de literatuuropgave sub *e* genoemde publicaties.

b. Het voornaamste *kapitaal* in den Inlandschen landbouw, de cultuurgrond, is niet vatbaar voor vervreemding aan niet-Inlanders. Mede hierdoor wordt een groot deel van den bodem door de grondbezitters zelve geëxploiteerd. Door DEELBOUW (zie aldaar) of veldhuur kan men het bedrijf uitbreiden boven den omvang van eigen bezit. De totale waarde der Inlandsche bouwgronden op Java en Madoera — een begrip, dat door de geringe verhandelbaarheid van vele gronden (communaal bezit) grootendeels slechts theoretische waarde heeft, — werd in 1926 op 1800 millioen gulden geraamd.

De waarde van den aanplant van boomachtige handelsgewassen werd in dat jaar op ± 500 millioen gulden geschat. Door verpanding en vóórverkoop komen de revenuen van dezen aanplant vaak niet in handen van den bezitter, doch van credietgevers.

De kapitaalsrente is in den Inlandschen landbouw zeer hoog, vaak 100% per seizoen, een niet precies bepaalde periode van 4 à 6 maanden.

Het VOLKSCREDIETWEZEN (zie aldaar) stelt credieten voor den kleinen grondbezitter tegen matige rente beschikbaar; van credietcoöperatie (zie COÖPERATIE) is bij den inheemschen landbouw tot nu toe nog niet veel gekomen.

c. Het vee.

Het veebezit vormt een belangrijk kapitaal voor den boer. De totale waarde van den veestapel werd in 1926 voor Java en Madoera op 350 à 450 millioen geschat.

Het veebezit is meer geconcentreerd dan het grondbezit. De niet-bezitters huren vee per morgen, of geven den grond in aangenomen werk ter bewerking. Ook verschaft men zich de beschikking over vee door het ter verzorging te nemen. De eigenaar krijgt dan de helft der kalveren.

Het vee heeft als voornaamste functie het leveren van trekkracht voor de grondbewerking en

vervangt daarbij een zeker quantum menschelijke arbeidskracht. Het vervult beurtelings de rol van drager van kapitaalswaarde en van arbeidsbron. De verzorging van het vee — waarbij vooral bij de runderhouderij veel stalvoedering plaats vindt — vergt veel arbeid, doch deze is gelijkmatig over het jaar verdeeld.

Zie verder VEETEELT en VEEVOEDER.

5. De bouwgrond als productiefactor.

Van groote beteekenis voor het landbouwbedrijf zijn naast de klimatologische omstandigheden ook de edaphische factoren, die in ligging, vruchtbaarheid, structuur, bemestings- en bevloeiingstoestand van den bodem uitdrukking vinden.

Door hun jong-vulkanische herkomst zijn vele gronden in Nederlandsch-Indië zeer rijk aan plantenvoedende stoffen, in het bijzonder aan kalium en fosforzuur. Op oudere, lateritisch verweerde is de minerale reserve in veel hooger mate uitgeput, terwijl ook de mergelgronden veelal arm zijn aan opneembaar fosforzuur.

Door BODEMONDERZOEK (zie aldaar) en veldproeven wordt de oorzaak van eventueele geringe opbrengsten opgespoord. Zoo noodig wordt BEMESTING (zie aldaar) toegepast.

Op de bevloeide gronden komt, wanneer het irrigatiewater van goede hoedanigheid is, jaarlijks een belangrijk quantum plantenvoedende stoffen opgelost en in het slib op den akker. Zie hiervoor BEVLOEIINGEN, waarin ook over de waarde van het water voor den groei der gewassen en de specifieke waterbehoefte gegevens opgenomen zijn.

Zoowel voor de ondernemingssuiker- en tabakscultuur als voor den Inheemschen landbouw zijn in het algemeen bevloeide gronden zeer veel meer waard dan onbevloeide. Men getroost zich belangrijke kosten of arbeidsaanwending ter verbetering van wateraanvoer en -verdeeling of voor het in orde houden van de sawahdijkjes (galengans). Bij den rijstbouw vergemakkelijkt de bevloeiing het wieden echter in hooge mate.

In zake de irrigatie zie men verder WATERSTAAT, WATERSCHAPPEN, WATERRECHT, CENTRAAL WATERSCHAPSKANTOOR, WADOEKSTELSEL.

Het bouwgrondkapitaal wordt voortdurend bedreigd door afspoeling, vooral op de niet bevloeide gronden. Door terrasseering, het slaan van blinde goten en door grondbedekkers weert men zich tegen dit euvel.

Wanneer een landbouwbedrijf gesticht wordt, is ONTGINNING (zie aldaar), noodzakelijk. Het kapitaal, dat in geld of in niet direct betaalden arbeid daartoe aangewend wordt, is vaak zeer groot.

De meeste gewassen vereischen bovendien een voorafgaande grondbewerking, met behulp van verschillende LANDBOUWWERKTUIGEN (zie aldaar).

Men kan in den landbouw in Nederlandsch-Indië vrij scherp twee typen van landbouwstelsels onderscheiden, waartusschen dit verschil bestaat, dat eensdeels de oppervlakte beschikbare grond groot is ten opzichte van de beschikbare hoeveelheid arbeidskracht, anderdeels de tegengestelde verhouding bestaat. Het ondernemingsbedrijf behoort meerendeels tot het tweede type. De zorg voor den bouwgrond is natuurlijk in het laatste geval veel grooter dan in het eerste. Toenemende bevolking, vergrooting der behoefte aan importgoederen en andere oorzaken bewerken meer en meer, dat de bouwgrond relatief schaarsch wordt. Daarmee gaan groote veranderingen gepaard in rijstbouw, koffiecultuur etc.

E. Het inkomen uit den landbouw.

De winst wordt in het ondernemingsbedrijf verdeeld in een uitkeering aan aandeelhouders en tantièmes aan employé's, beheerder, directie en commissarissen, terwijl veelal een gedeelte gereserveerd, voor afschrijving of uitbreiding gebruikt wordt.

In het boerenbedrijf blijft na betaling van de noodzakelijke uitgaven (mest, zaaizaad, grondhuur, veehuur, arbeidsloonen, belastingen, rente van geleend geld) een boereninkomen over, dat de belooning vormt voor den arbeid van den tani en zijn gezin, en veelal tevens de netto-opbrengst van zijn bezittingen (grond, vee). Het arbeidsinkomen is theoretisch nog te splitsen in een loonaanspraak op basis van koelieloon en een ondernemerswinst.

De landbouwer zelf onderscheidt het boereninkomen echter op geheel andere wijze — n.l. een inkomen in natura en een inkomen in geld. Het eerste omvat vaak een belangrijk deel van voeding en huisvesting. De landbouwer meet zijn welstand voornamelijk af naar het netto-inkomen in geld. Rekent men het inkomen in natura eveneens in geldswaarde om, dan blijkt dat het boereninkomen in de jaren 1924—'29 op Java en Madoera gemiddeld *f* 200 à *f* 300 's jaars bedroeg; op Sumatra, Borneo en Noord-Celebes was het grooter, in het Zuid-Oosten van den Archipel van gelijke grootte als op Java. Er bestaan echter zeer groote verschillen tusschen onderscheiden gebieden van den archipel, hetgeen samenhangt met bodem, klimaat en economische ligging, welke plaatselijk de cultuur van hoogwaardige handelsgewassen mogelijk maken.

F. De gekweekte gewassen.

Het meerendeel der belangrijke landbouwgewassen in Ned.-Indië is oorspronkelijk van elders afkomstig. De zoo belangrijke factor van gewassenkeuze en/of vruchtwisseling is dus in hooge mate van het contact met andere landen en werelddeelen afhankelijk.

Invoer in historischen tijd had o.a. plaats met (alfabetisch): aardappel, aardnoot, cacao, cantala, cassave, coca, hevea, indigosoorten, kina, koffie, oliepalm, sisal, tabak en thee. Ook bataat, cocos, lombok en maïs zijn naar alle waarschijnlijkheid uit Amerika afkomstig.

Wanneer men overjarige gewassen teelt, moet de keuze van het gewas eens en voor altijd gedaan worden. Op de open bouwlanden is de keuze afhankelijk van hoogteligging, bodem, bevloeiing, beschikbaren tijd, prijs van het product enz. enz. Bepaalde scherp uitgesproken vruchtwisselingsstelsels zijn niet tot ontwikkeling gekomen, omdat op vele sawah-gronden in den westmoesson alleen rijst geplant wordt, en de z.g. tweede gewassen of pâlâwidjâ in den oostmoesson nogal variabel zijn. Op droge gronden zijn, al naar de streek, padigâgâ, maïs en cassave de belangrijkste gewassen.

In de Encyclopaedie zijn de belangrijke cultures nu eens onder de wetenschappelijke, dan weer

onder een Nederlandsche of Inheemsche benaming behandeld. Het volgende overzicht somt de verwijzingen op voor de gewassen, die in de maandelijksche staten van het „Overzicht van oogst, bijplant en aanplant der voornaamste Inlandsche landbouwgewassen op Java en Madoera", gepubliceerd als bijlage van het „Economisch Weekblad voor Nederl. Indië" genoemd worden (I zonder blz.-aanduiding), alsmede voor die, welke in de „Landbouwexport gewassen", de samenvattende jaarpublicatie van het Centraal Kantoor voor de Statistiek (E) behandeld worden. Tevens is hierbij verwezen naar de bladzijde in Heyne: De nuttige planten van Nederlandsch-Indië, 2e druk. Voor de afzonderlijke groenten- en vruchtensoorten zij verwezen naar het artikel TUINBOUW en naar de werken van Ochse, „Vruchtenteelt in N. I." en „Groentencultuur in N. I.".

De letter H beteekent in het volgende alfabetische overzicht der landbouwgewassen, dat wetenswaardigheden te vinden zijn in het artikel HANDEL EN SCHEEPVAART in deze Encyclopædie; A verwijst naar de Aanvullingen (suppl. afleveringen).

Aardappel I. E. Heyne 1347
  Naam SOLANUM TUBEROSUM Linn.
  Cultuur AARDAPPEL I 1
  Product — knollen. AARDAPPEL I 1.
Aardnoot I. E. Heyne 784
  Naam ARACHIS HYPOGAEA Linn. I 56
  Cultuur KATJANG TANAH II 285
  Producten arachides (gepelde en ongepelde aardnoten), (KATJANG TANAH) II 285 VOEDINGSMIDDELEN IV 601 H
    AARDNOTENOLIE, I 1 — VETTE OLIËN II 76, 77.
Aetherische oliegewassen E
  Namen verzamelnaam, Heyne III, C
  Cultuur
  Producten AETHERISCHE OLIËN A 878, GRASOLIËN I 817), OLIËN (VLUCHTIGE OF AETHERISCHE OLIËN, ESSENCES) III 80.
  AKAR WANGI = VETIVER I 25
  cananga-olie uit CANANGIUM ODORATUM Baill. A 878
  CITRONELLA uit ANDROPOGON NARDUS subsp. genuinus Hack III 83, A 712
  GAULTHERIA = WINTERGREEN I 803, A 867
  KAJOEPOETIH uit MELALEUCA LEUCADENDRA Linn II 251, 697, A 879
  LEMONGRASS uit ANDROPOGON NARDUS subsp. flexuosus Hack III 84, A 879
  PALMAROSA uit ANDROPOGON MARTINI Roxb. var *Motia* A 768, 879
  PATCHOULI uit POGOSTEMON Cablin Benth I 602, III 85, 361, 440; A 879.
  SERÉ-OLIE = CITRONELLA III 753
  TERPENTIJN uit PINUS MERKUSII Jungh & De Vr. III 411, A 634
  TJEMPAKA uit MICHELIA CHAMPACA Linn. II 723
  VETIVER uit ANDROPOGON ZIZANIOIDES Urban A 768, 880
  WINTERGREEN uit GAULTHERIA FRAGRANTISSIMA II 720, III 83, A 880.
Arènpalm E Heyne 383
  Naam Arenga pinnata Merr (SACCHARIFERA) I 59
  Cultuur ARENGA I 59
  Product ARÈNSUIKER (I 59)
    PALMWIJN III 273
    gemoetoe-vezel I 60.
Bataat I Heyne 1301
  Naam IPOMOEA BATATAS Poir II 160
  Cultuur OEBI DJAWA III 60.
  Product wortels.
Cacao E Heyne 1062
  Naam THEOBROMA CACAO Linn. I 433
  Cultuur CACAO I 433
  Product kolven, I 433.
Cantala E Heyne 448
  Naam AGAVE CANTALA Roxb. I 17
  Cultuur
  Product — vezel, VEZELSTOFFEN IV 569 (ananasvezel).
Cassave I. E. Heyne 944
  Naam MANIHOT UTILISSIMA Pohl II 669; A 703
  Cultuur OEBI KAJOE III 60, CASSAVE A 703
  Producten wortels gaplèk en gaplèkmeel } TAPIOCA-PRODUCTEN IV 278, A 754 H
    tapiocameel, -vlokken en siftings-, -paarl en seeds, ampas } GAPLÈK A 707 GAPLÈK A 708
Coca (Java-) E Heyne 855
  Naam ERYTHROXYLON novagranatense Hieron I 686
  Cultuur
  Product — blad COCA I 494.
Cocospalm E. Heyne 398
  Naam COCOS NUCIFERA Linn. I 495
  Cultuur zie KALAPA II 255, KOKOS II 399
  Producten Klappers, VOEDINGSMIDDELEN IV 602
    copra COPRA I 531, H
    klapperolie VETTE OLIËN III 76, 78
    coprakoeken.
Cubebe E Heyne 523
  Naam PIPER CUBEBA Linn. III 411
  Cultuur III 411
  Product cubeben III 411.
Djarak I. E. Heyne 928
  Naam RICINUS COMMUNIS Linn. I 616
  Cultuur zie DJARAK I 616, A 984
  Product djarakpitten
    djarak (Ricinus-)olie VETTE OLIËN III 79
Ficus E. Heyne 570
  Naam FICUS ELASTICA Roxb. I 704
  Cultuur
  Product Ficusrubber (CAOUTCHOUC) I 436 H.
Gambir E. Heyne 1386
  Naam UNCARIA Gambir Roxb. IV 496
  Cultuur
  Product GAMBIR I 736.
Getah pertja E. Heyne 1222
  Naam PALAQUIUM Gutta Burck III 259
  Cultuur GETAH PERTJA I 783, A 743
  Product GETAH PERTJA (guttapercha) id H.
Gierst I Heyne 189
  Naam ANDROPOGON SORGHUM Brot A 768

Cultuur
Product graangewas
Groenten I. E.
Naam verzamelnaam-Heyne III. W.
Cultuur } TUINBOUW IV 442, A 655.
Product }
Hevea E Heyne 938
Naam HEVEA BRASILIENSIS Muell. Arg. II 93
Cultuur CAOUTCHOUC I 436, A 874
CAOUTCHOUCBEDRIJF VAN HET BOSCHWEZEN I 439
BEVOLKINGSRUBBERCULTUUR A 274, 735
Product Latex
CAOUTCHOUC I 436, rubber (Heyne III J) H
HEVEAZAADOLIE A 974.
Indigo I. E. Heyne 770
Naam INDIGOFERA spec. div. II 143
Cultuur INDIGO II 136
Product INDIGO.
Kaneel E Heyne 658
Naam CINNAMOMUM ZEYLANICUM Breyn I 491
Cultuur II 266
Product
Kaneelcassia E Heyne 654
Naam CINNAMOMUM BURMANI Bl I 491
Cultuur
Product Cassiavera.
Kapok E Heyne 1049
Naam CEIBA PENTANDRA Gärtn. I 443
Cultuur A 819
Product kolven kapok vezel, niet ontpit } H KAPOK II 271
kapok vezel, ontpit }
kapok pitten } VETTE OLIËN III 78
kapokpittenolie }
kapokpittenkoeken }
Katjang idjo E Heyne 836
Naam PHASEOLUS RADIATUS Linn. III 404
Cultuur
Product boonen, VOEDINGSMIDDELEN IV 601.
Katoen I. E. Heyne
Naam GOSSYPIUM-soorten (II 285)
Cultuur
Product KATOEN-vezel II 285.
Kadelé I Heyne 814
Naam GLYCINE max merr (G. SOJA Sieb et Zucc) I 796
Cultuur
Product zwarte kadelé-ketjap
witte kadelé-tempé, VOEDINGSMIDDELEN IV 601.
Kina E Heyne 1383
Naam Cinchona soorten II 318 }
Cultuur } II 317 H
Product C. succirubra-kinabast }
C. Ledgeriana-kinine }
Koffie E Heyne 1401
Naam Coffea soorten II 378
Cultuur } II 379, 385, A 812, H
Product koffieboonen }
Kratok E Heyne 833
Naam PHASEOLUS LUNATUS Linn. III 404
Cultuur
Product zaden III 404

Kruidnagelen E Heyne 183
Naam EUGENIA AROMATICA O. K. I 694
Cultuur
Product II 455.
Lombok I. E. Heyne 1340
Naam CAPSICUM ANNUUM Linn. I 440
Cultuur
Product versche en gedroogde vruchten.
Maïs I. E. Heyne 142
Naam Zea Mays Linn. (DJAGOENG I 604)
Cultuur
Product gepelde maïs, H, VOEDINGSMIDDELEN IV 600.
Manillahennep E. Heyne 470
Naam Musa textilis Nee
Cultuur II 669
Product vezel.
Notemuskaat E. Heyne 640
Naam MYRISTICA FRAGRANS Houtt III 42
Cultuur III 42
Product MUSKAATNOTEN III 45 (NOTEMUSKAAT) FOELIE III 45.
Oliepalm E. Heyne 397
Naam ELAEIS GUINEENSIS Jacg. I 665
Cultuur
Product palmolie } A 783 VETTE OLIËN III 79
palmpitten }
palmpittenolie }
Peper E. Heyne 527
Naam Piper nigrum Linn. (PEPER III 382)
Cultuur III 382
Product zwarte peper } III 384, H
witte peper }
Pinang E. Heyne 393
Naam ARECA CATECHU Linn. I 59
Cultuur
Product noten III 408, H.
Rosella E. Heyne 1033
Naam HIBISCUS SABDARIFFA Linn. II 94 A 992
Cultuur
Product vezel.
Rijst I Heyne 251
Naam Oryza sativa Linn. III 649 (RIJST)
Cultuur III 648
Product ongepelde rijst (gabah)
gepelde rijst (beras) H, ook: VOEDINGSMIDDELEN IV 599
gebroken rijst, rijstmeel en zemelen.
Sagoe E Heyne 338
Naam METROXYLON SAGUS. Rottb. II 720
Cultuur III 670
Product sagoe ook VOEDINGSMIDDELEN IV 600.
Sisal E. Heyne 449
Naam Agave Sisalana Perrine
Cultuur
Product agavevezel.
Suikerriet I. E. Heyne 157
Naam SACCHARUM OFFICINARUM Linn. IV 173
Cultuur IV 174, 179 A 882, 885
Product suiker IV 176, 182 A 884 H
melasse.
Tabak I. E. Heyne 1353
Naam Nicotiana Tabacum Linn. IV 230 (TABAK)
Cultuur IV 233
Product bladtabak IV 237 H
krosok

kerftabak
KRÈTÈK A 722 (KLOBOT-SIGAREN) II 351.
Thee E. Heyne 1073
Naam Thea sinensis Linn.
Cultuur } IV 325, A 841, 880, H.
Product thee
Uien I Heyne 440
Naam ALLIUM Cepa Linn. I 31
Cultuur
Product bollen.
Vezelstoffen verzamelnaam, IV 569
Namen vide:
agave — cantala en sisal
ananasvezel — cantala
cantala
gemoetoevezel — arènpalm
kapok
katoen
manillahennep
rosella
sisal.
Vruchten TUINBOUW IV 453, A 655 VRUCHTEN.
Widjèn I Heyne 1372
Naam SESAMUM ORIENTALE Linn. (S. INDICUM) III 755
Cultuur
Product sesamzaad
sesamolie (VETTE OLIËN) II 80.

G. Landbouw export.

De export van landbouwproducten beliep in 1930 ongeveer 860 millioen gulden; niet minder dan 74% van den totalen export van Nederlandsch-Indië.

Ook ten opzichte van den wereldhandel in vele tropische stapelproducten neemt Nederlandsch-Indië een eervolle plaats in, verhoudingsgewijs het meest bij kina, kapok en peper, waarvoor Indië verreweg de grootste producent is. Een vergelijking van den wereldexport en den export uit Ned.-Indië is in nevenstaande tabel opgenomen.

De verhouding tusschen het aandeel van den ondernemingslandbouw en van den bevolkingslandbouw in den export is al naar gelang van den aard van het product zeer verschillend. Van agave, kina en palmolie wordt uitsluitend ondernemingsproduct geëxporteerd, terwijl ook bladtabak alleen op ondernemingen verkregen wordt. Daarentegen worden maïs, pinangnoten, sagoe, aardnoten en vele kleinere producten uitsluitend door de bevolking uitgevoerd.

(1930)

Product	Wereldexport in tonnen	Export uit Ned.-Indië	
		in tonnen	in % v/d wereldexp.
Kina . . .	12.710	11.878	93%
Kapok . .	26.239	20.732	79%
Peper . . .	43.202	32.399	75%
Rubber . .	840.245	244.053	29%
Agave . .	224.807	65.666	29%
Copra (aeq)	1.508.554	399.967	27%
Thee . . .	403.882	72.019	18%
Suiker . .	27.314.000	2.915.866	11%
Palmolie .	845.546	57.654	7%
Koffie . .	1.543.649	60.606	4%

De algemeene tendenz is, dat naar de waarde de export van bevolkingsproduct sneller groeit dan die van ondernemingsproduct. In 1930 viel het percentage bevolkingsproduct echter aanzienlijk.

In de Buitengewesten is van oudsher het aandeel van de bevolking aan den export grooter dan op Java.

Niettegenstaande de waarde van den export van Java-ondernemingsproduct vervijfvoudigde, daalde het percentage in den totalen export van 75% na 1924 beneden 50%, hetgeen in hoofdzaak door de snelle opkomst van den bevolkingsexport uit de Buitengewesten veroorzaakt is.

Evenzoo hebben groote verschuivingen plaats gevonden in den aard der uitgevoerde producten. Weliswaar is suiker zoowel naar quantum als naar waarde nog steeds het eerste product op de ranglijst, doch tal van artikelen, die vroeger van geen of geringe beteekenis waren, hebben sterk aan beteekenis gewonnen.

De vroegere toestand is beschreven in het art. HANDEL EN SCHEEPVAART (Dl II, 43). Voor de latere jaren zie men vooral de jaarlijk-

Uitvoer van plantaardige landbouwproducten in millioenen guldens

Jaar	Java			Buitengewesten			In % van totaal			
							Java		B. G.	
	Ondern.	Bevolking	Totaal	Ondern.	Bevolking	Totaal	Ondern.	Bevolking	Ondern.	Bevolking
1894	116	7	123	21	10	31	75,3	4,6	13,6	6,5
1898	115	5	120	22	11	33	75,1	3,3	14,4	7,2
1902	123	13	136	23	24	47	67,1	7,1	12,6	13,1
1906	148	16	164	21	27	48	69,1	7,5	9,8	12,6
1910	187	34	221	18	42	60	66,5	12,1	6,4	15,0
1913	231	43	274	70	55	125	57,7	10,8	17,5	14,5
1917	339	31	370	89	54	143	66,1	6,0	17,4	10,5
1921	516	65	581	133	101	234	63,3	8,0	16,3	12,4
1925	625	101	726	300	429	729	43,0	7,0	20,6	29,4
1929	484	101	585	204	291	495	44,4	9,6	18,8	27,2
1930	404	70	474	196	189	385	47,0	8,1	22,9	22,9
1931	234	56	290	108	109	217	46,2	10,5	21,3	22,0

sche publicatie „Exportgewassen", *Mededeelingen van het Centraal Kantoor voor de Statistiek.*

Bij de oudere „groote cultures" zijn in de jaarcijfers van den uitvoer meerdere op- en neerwaartsche schommelingen zichtbaar, hetgeen te wijten is aan de schade door ziekten en dierlijke plagen aangericht (suiker, koffie), dan wel aan variatie in de vraag naar het product. De export van indigo is door de synthetische kleurstoffenindustrie geheel te niet gedaan. Van andere producten daarentegen is de uitvoer sprongsgewijze toegenomen.

Sommige producten, zooals peper, copra en koffie worden uit de Buitengewesten eerst naar Java overgebracht, alvorens naar het buitenland te worden geëxporteerd. Bij bovenstaande cijfers is daarmee rekening gehouden.

Met inbegrip van dit binnenlandsche vervoer is in 1929 ter waarde van ± 50 millioen gulden aan landbouwproducten uit de Buitengewesten naar Java gezonden. De drie genoemde stapelproducten namen daarvan ± 30 millioen voor hun rekening.

Omgekeerd zendt Java aan de Buitengewesten voor 13 millioen gulden suiker, voor bijna 30 millioen gulden tabak en tabaksproducten en nog 15 millioen aan andere landbouwproducten.

Bij een beoordeeling van den landbouwexport van onderdeelen van Nederlandsch-Indië mag men dezen handel niet buiten beschouwing laten. Het bevolkingsproduct is in meerdere mate bij dit vervoer betrokken dan het ondernemingsproduct.

De vraag of de teelt van gewassen voor de wereldmarkt in het boerenbedrijf raadzaam is, heeft sedert de snelle ontwikkeling van bevolkingsthee- en rubbercultuur vele pennen in beweging gebracht. Daarbij is tevens de, ten aanzien van deze vraag, secundaire kwestie van de verhouding van Inheemsche en ondernemingslandbouw naar voren gebracht.

Ieder boerenbedrijf is verplicht, gewassen voor de markt te telen, wanneer men van de economisch ontoegankelijke streken afziet, al was het alleen voor de betaling van belasting en de aanschaffing van enkele onontbeerlijke industrieele producten. Daartoe wordt òf het surplus der productie van „voedingsgewassen" òf de opbrengst van „handelsgewassen" van de hand gedaan, en al naar de omstandigheden het toelaten, komen beide in Ned.-Indië voor. Het financieel meest voordeelige zal daarbij gekozen worden, met inachtneming van het vaak grootere risico van handelsgewassen (grooter werkkapitaal, prijsfluctuaties). Dat een streek geheel of grootendeels in eigen behoefte aan granen en knolvruchten voorzien kan, is uit sociaal oogpunt zeer wenschelijk, hetgeen zich vooral in abnormale tijden doet gelden. In de dichtbevolkte streken (Java, Madoera, Bali, Sumatra's Westkust) is ook in normale tijden een sterke neiging aanwezig, om voldoende eerste voedingsmiddelen te kweeken.

De ondernemingen voorzien in het algemeen niet zelf in de voedselbehoefte van haar werkvolk, doch betrekken dit uit de omgeving of uit het buitenland.

H. Bevordering van den landbouw.

De landbouw heeft als voornaamste bron van welvaart in Nederlandsch-Indië reeds sedert lang de bijzondere aandacht gehad zoowel van de Regeering als van organisaties, die daartoe voor de landbouwondernemers zijn gesticht.

Men kan in het algemeen zeggen, en dit geldt in vollen omvang in Indië, dat de landbouw op drieërlei wijze bevorderd wordt.

a. Het is taak der Overheid, om in het algemeen de bestaansmogelijkheid voor het landbouwbedrijf zoo goed mogelijk te maken. Dit geschiedt o.a. door verzekering van rust en orde, het scheppen van een groote bedrijfszekerheid door verzekering van de zakelijke rechten op den grond, het scheppen van vervoermogelijkheid (aanleg van wegen en spoorwegen), het geven van voldoende onderwijsgelegenheid, de algemeene handelspolitiek, een voldoende credietvoorziening, voor wat den inheemschen landbouw en de Europeesche suikercultuur betreft voorziening der irrigatie etc.

Deze algemeene staatszorg wordt in het algemeen niet gerekend te behooren tot de eigenlijke landbouwvoorlichting. Wat den ondernemingslandbouw betreft, deze is georganiseerd in bonden van eigenaren, in syndicaten en plantersvereenigingen, in een ONDERNEMERSBOND (A 249) en een ONDERNEMERSRAAD (A 128), met de bedoeling om door de gemeenschappelijke ondernemingsbelangen bij de Overheid bekend te maken, deze algemeene staatszorg zoo doeltreffend mogelijk te maken. De Inlandsche landbouw is op dit punt niet georganiseerd, doch van oudsher is het Bestuur in dezen de behartiger der bevolkingsbelangen geweest, terwijl de landbouwvoorlichtingsdienst op dit punt als deskundig adviseur der Regeering of plaatselijke Overheid optreedt.

b. Naast de voor de onder *a* genoemde overheidsmaatregelen beheerschen natuurlijke (bodem, klimaat) en economische omstandigheden het milieu, waarin het landbouwbedrijf bestaan moet. De bedrijfsleider moet zich aan dat milieu aanpassen en, door de voortdurende wijzigingen in de beheerschende factoren, zich blijven aanpassen.

Dit wordt door voorlichting van de landbouwers vergemakkelijkt en versneld. Hier ligt in Indië, waar door de openlegging van uitgestrekte gebieden voor het wereldverkeer, door den aanwas der bevolking, door stijging van het behoeftenpeil en het doordringen van het geldverkeer, een wijd veld open voor de activiteit van de voorlichtingsdiensten. De belangrijkste hulpmiddelen zijn: mondeling contact met landbouwers, individueel en collectief, schriftelijke beïnvloeding door de (landbouw-) pers, en het landbouwonderwijs.

De ondernemers zorgen voor deze voorlichting in het algemeen door hun eigen organisaties (zie PROEFSTATIONS).

c. Een tweede terrein, dat tot het specifieke gebied van de voorlichting behoort, is de verbetering der bedrijfsmiddelen van den boer. Naarmate de boer de keuze heeft tusschen meerdere gewassen of variëteiten van gewassen, naarmate hij bestrijdingsmiddelen tegen ziekten en plagen leert kennen, naarmate hij de werking van meststoffen en den invloed van betere werktuigen kent, wordt de kans grooter dat een dezer nieuwigheden in het bedrijf past en de bedrijfsresultaten verbetert (zie verder LANDBOUWVOORLICHTING).

Literatuur. *a*) Algemeen. De landbouwliteratuur is overstelpend rijk. Het *Repertorium op de literatuur* van Schalker en Muller bevat van 1901—1925 op 1600 bladzijden „Oost-Indië" niet minder dan 300 bladzijden landbouwtechnische literatuur (4e afd. IV en 1e afd. I[d]). Daarnaast komen de landbouwkundig belangrijke economische onderwerpen (4e afd. I t/m III), de literatuur over credietwezen (VI), irrigatie (VII) en vakonderwijs (IX).

Sedert 1916 geeft het Handelsmuseum van het Koloniaal Instituut geregeld de nieuwe landbouwliteratuur, gepubliceerd in de Indische Mercuur en afzonderlijk verkrijgbaar.

Een serie van TIJDSCHRIFTEN EN PERIODIEKEN (IV, V of suppl. afl. blz. 38) is gewijd aan den Nederlandsch-Indischen landbouw.

Voorzoover het betreft de biologie der cultuurplanten, is de literatuur opgenomen onder BOTANISCHE LITERATUUR (I 402—403, VI of suppl. afl. blz. 808—809).

Publicaties over afzonderlijke cultures, voorzoover door de PROEFSTATIONS in het licht gegeven, worden aldaar aangehaald (IV 94).

Verder is veel literatuur opgenomen bij de behandeling van verschillende belangrijke gewassen.

Alle Indische cultuurplanten worden, vaak met veel literatuurvermelding, behandeld in Heyne: *De nuttige planten van Nederlandsch Indië*, tweede druk, 1927; niet minder dan 3000 nuttige planten vinden in dit werk bespreking.

Men zie verder de literatuur, in de Encyclopaedie opgegeven bij de slagwoorden, waarheen in dit artikel verwezen is. Voor de bronnen der statistische gegevens zie men: STATISTIEK (Landbouw) (VI of suppl. afl. blz. 750). Naar economische studiën wordt ook verwezen in ECONOMISCHE TOESTAND (V of suppl. afl. blz. 179).

In tegenstelling tot de groote massa landbouwtechnische en biologische literatuur is betrekkelijk weinig gepubliceerd over den landbouw als bedrijf in Nederlandsch-Indië. Het is moeilijk laatstgenoemde literatuur systematisch te rangschikken, terwijl voor tijdschriftartikelen verwezen moet worden naar de hiervoor aangegeven bronnen.

b. Landbouw als welvaartsbron. S. P. Ham, Beschouwingen omtrent den Landbouw op Java in Verslagen der Mindere Welvaartscommissie, deel V, bijlage 1; zie van deze Verslagen ook deel VI, IX; J. Homan van der Heide, Economische studiën en critieken met betrekking tot Java (1901); C. Th. van Deventer, Overzicht van den economischen toestand der Inlandsche bevolking op Java en Madoera (1904), voortgezet door A. Neytzell de Wilde (1911) en W. Huender (1921); Rapport Van Ginkel I, Verslag van den economischen toestand der Inlandsche bevolking, 2 dln. (1924); Rapport Meyer Ranneft—Huender, Onderzoek naar den belastingdruk op de Inlandsche bevolking (1926); J. van Gelderen, Voorlezingen over tropisch-koloniale Staathuishoudkunde (1927); J. E. van der Stok, De Inlandsche en Europeesche landbouw in Ned.-Indië en enkele hunner problemen (1928); J. J. Tichelaar, De Javasuikerindustrie en hare beteekenis voor land en volk (1928); M. B. Smits, De voornaamste middelen van bestaan van de Inlandsche bevolking der buitengewesten (Med. afd. Landbouw No. 14) (1928); Rapport Van Ginkel II, Verslag van den belastingdruk op de Inlandsche bevolking in de Buitengewesten (1929); M. B. Smits, Over den landbouw in Nederlandsch-Indië (1929); H. Th. Hirsch, De Inlandsche landbouwproductie in verband met het welvaartsprobleem (1929); Z. Regelink, Bevolking en Welvaart op Java en Madoera (1931); R. E. Smits, De beteekenis van Nederlandsch-Indië uit internationaal economisch oogpunt (Med. Cent. Kant. Stat. No. 96) (1931).

c. Plaatselijke beschrijvingen van den landbouw. Samentrekkingen van de afdeelingsverslagen over de uitkomsten van het mindere welvaartsonderzoek naar den Landbouw (1907); J. van Moll en H. 's Jacob, De desavolkshuishouding in cijfers (Tjomal) 2 dln. (1914); M. B. Smits, Landbouwtoestanden in Aer Bangis (Med. afd. Landb. No. 2) (1919); Rapport Van Ginkel I, vooral deel II (1924); A. Wulff, Landbouwkundige aanteekeningen betreffende de Demaksche vlakte (Korte Med. afd. Landb. No. 2) (1926); Landbouwatlas van Java en Madoera (Med. Cent. Kant. Stat. No. 33) (1926); C. L. van Doorn, Schets van de economische ontwikkeling der afdeeling Poerworedjo (1926); L. Adam, Enkele gegevens omtrent den economischen toestand van de Kaloerahan Sidoardjo (Djokjakarta) 2 dln. (1929); E. de Vries, Landbouw en Welvaart in het Regentschap Pasoeroean (Med. afd. Landb. No. 16) (1931).

d. Het ondernemingslandbouwbedrijf. De landbouwexportgewassen, jaarlijksche mededeeling van het Cent. Kant. Stat.; N. R. Pekelharing, De groote cultures in Ned. Indië en eenige naburige koloniën (1924); Med. der regeering omtrent eenige onderwerpen van algemeen belang, Februari 1926: Nederlandsch-Indië als internationaal belangencentrum; B. H. Paerels, Het suikerbedrijf als gouvernementswinstbedrijf (Med. afd. Landb. No. 12) (1927); Th. G. E. Hoedt, Indische bergcultuurondernemingen, voornamelijk in Zuid-Sumatra (1930).

e. Het Inlandsche landbouwbedrijf. J. H. F. Sollewijn Gelpke, Naar aanleiding van Staatsblad 1878 No. 110 (1901); H. C. de Bie, De Landbouw der Inl. bev. op Java (1901); L. Koch, Bijdrage tot de ontleding van het Inlandsch landbouwbedrijf (Med. afd. Landb. No. 3) (1919); C. L. van Doorn, De credietbehoefte van den Indonesischen landbouwer (1922); A. M. P. A. Scheltema, De Ontleding van het Inl. landb. bedr. (Med. afd. Landb. No. 6) (1923); A. J. Koens, Bedrijfsboekhouding v. d. Inl. landb. (Med. afd. Landb. No. 9) (1925); Korte mededeelingen der afdeeling Landbouw No. 1, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18; Med. der regeering omtrent eenige onderwerpen van alg. belang, Februari 1926: De Inlandsche Landbouw; G. H. van der Kolff, European influence on native agriculture (in: The effect of western influence e. s. o. ed. by B. Schrieckе) (1929); E. de Vries, Cultuur- en bedrijfsontledingen in den Inl. landb., Praeadvies congres Landbouwcons. (1930); A. M. P. A. Scheltema, Deelbouw in Ned.-Indië (Med. afd. Landb. No. 18) (1931).

GELDMIDDELEN. (Aanv. van Dl I).

TABEL A. — ONTVANGSTEN EN UITGAVEN MET SPLITSING IN GEWOON EN BUITENGEWOON

(in duizenden guldens)

Jaar	Ontvangsten	Uitgaven			Verschil gewone ontvangsten en uitgaven		Verschil geheele dienst	
		Buitengewone	Gewone	Te zamen	Voordeelig	Nadeelig	Voordeelig	Nadeelig
1867	137.538 [1])	— [2])	— [2])	110.411 [3])	41.893 [3])	—	27.127 [4])	—
1877	154.852	10.677	146.114	159.081	8.728	—	—	4.239 [5])
1887	143.351	4.564	113.332	117.896	30.019	—	25.455	—
1897	129.985	9.959	138.667	148.626	—	8.682	—	18.641
1907	185.804	5.120	168.456	173.567	17.348	—	12.228	—
1917	360.139	48.930	371.473	420.403	—	11.334	—	60.264
1867 t/m 1921	10.926.260	1.090.539	11.022.352	12.112.891 [6])	—	105.235	—	1.186.631
1927	779.052	53.038	722.820	775.858	45.888	—	3.194	—
1928	834.060	61.153	784.842	845.995	39.459	—	—	11.935
1929	847.938	72.450	832.640	905.090	7.673	—	—	57.152
1930	753.973	67.507	824.035	891.542	—	84.692	—	137.569

[1]) Op grond van het 2de lid van art. 98 der C. W. (oorspronkelijke tekst) is hieronder begrepen het bedrag, dat op 1 Januari 1868 in 's Lands kassen voorhanden was aan overschotten van aan 1867 voorafgegane dienstjaren, zijnde ƒ 14.926.000.

[2]) Niet afzonderlijk op te geven.

[3]) Met inbegrip van een bijdrage aan de Rijksmiddelen van ƒ 14.856.000.

[4]) Na aftrek van de in noot 3 genoemde bijdrage. Van het voordeelig saldo ad ƒ 27.127.000 is nog ƒ 16.375.000 rechtstreeks aan de Rijksmiddelen toegevoegd.

[5]) Hieronder begrepen eene bijdrage aan de Rijksmiddelen van ƒ 2.300.000.

[6]) Met inbegrip van het totale bedrag ad ƒ 134.459.000, hetwelk in de jaren 1867 t/m 1877 ten laste van de Indische begrooting aan de Rijksmiddelen is uitgekeerd.

TABEL B. — BUITENGEWONE UITGAVEN.

(in duizenden guldens)

	1867 t/m 1911	1912 t/m 1919	1927	1928	1929	1930
Monopolies:						
Opiumfabriek	3.882	60	1.299	1.250	1.145	—
Pandhuisdienst	15.132	29.307	1.893	10.727	15.913	—
Zout	1.792	4.755	621	342	487	754
Producten:						
Kina- en theeonderneming	—	—	275	167	403	—
Landscaoutchoucbedrijf	35	6.260	1.501	1.528	2.067	2.393
Boschwezen	—	—	2.018	1.634	2.245	3.057
Goud en zilver	—	3.266	—	—	—	—
Bangka-tinwinning	2.196	9.071	3.160	4.738	2.499	3.462
Steenkolen	2.801	14.799	1.581	1.761	1.822	1.558
Deelneming in de Ned.-Ind. Aardolie Mij.	—	—	1.000	1.500	—	—
IJzerertsen	—	—	—	—	—	—
Deelneming door het Land in nieuwe mijnbedrijven	—	—	1.000	50	—	—
Bedrijven:						
Havenbedrijven	—	26.989	1.973	1.711	1.901	2.742
Baggerdienst	—	4.223	282	145	130	100
Electriciteitsbedrijven	—	1.416	179	1.843	916	1.432
Landsdrukkerij	—	179	29	24	113	30
Vervoerdiensten	—	928	—	—	—	—
Post-, telegraaf- en telefoondienst	10.417	29.852	3.045	4.044	5.959	6.308
Spoor- en tramwegen (w.o. Atjehtram) alsmede automobieldiensten	219.578	184.287	15.944	15.055	16.924	14.704

	1867 t/m 1911	1912 t/m 1919	1927	1928	1929	1930
Landsbedrijven in den zin der Indische Bedrijvenwet:						
Uitkeeringen aan de Landsbedrijven wegens kosten van voorbereiding, oprichting, uitbreiding en vernieuwing:						
Opiumfabriek	—	—	—	—	—	14
Pandhuisdienst	—	—	—	—	—	1.178
Kina- en theeonderneming	—	—	—	—	—	322
Militaire graslanden	—	—	—	—	—	6
Reproductiebedrijf van den topografischen dienst	—	—	—	—	—	11
Uitkeering aan de Landsbedrijven wegens bouwrente						
Kina- en theeonderneming	—	—	—	—	—	30
Uitkeering aan de Landsbedrijven van het bedrag, waarmede de waarde der voorraden op het einde van het begrootingsjaar de waarde bij den aanvang daarvan overtreft:						
Opiumfabriek	—	—	—	—	—	783
Pandhuisdienst	—	—	—	—	—	6.513
Landsuitgaven:						
Aflossing der obligaties v/d. leeningen 1919, 1921A en 1921B, welke niet zijn verwisseld tegen stukken der nieuwe leening 1926A/B	—	—	—	—	—	—
Aflossing van leeningsschulden tot een bedrag gelijk aan de uitkeeringen door de Landsbedrijven wegens afschrijving op de bezittingen:						
Opiumfabriek	—	—	—	—	—	83
Pandhuisdienst	—	—	—	—	—	580
Kina- en theeonderneming	—	—	—	—	—	22
Militaire graslanden	—	—	—	—	—	8
Reproductiebedrijf van den topografischen dienst	—	—	—	—	—	34
Uitgaven ten behoeve van de radiostations voor bestuursdoeleinden in de Buitengewesten . . .	—	—	—	—	—	19
Uitkeering aan de provincie West-Java en de daarin gelegen zelfstandige regentschappen (irrigatiewerken)	—	—	—	—	352	—
Terugbrenging van particuliere landen tot het Landsdomein	7.000	31.878	4.438	2.467	3.885	1.265
Buitengewone afkoop van particuliere landerijen in het westelijk deel van de residentie Batavia	—	—	247	1.429	2.940	4.398
Voorschotten aan zelfbesturende landschappen.	—	900	14	—	812	210
Kapitaalsverstrekking aan de centrale kas voor het volkscredietwezen en aan bijzondere banken	—	1.591	—	—	—	—
Deelneming in het maatschappelijk kapitaal van door het Land met de Inlandsche zelfbesturen in het gouvernement Soerakarta op te richten naamlooze vennootschap voor aanleg en exploitatie van eene drinkwaterleiding	—	—	—	—	30	—
Deelneming in het maatschappelijk kapitaal van Naamlooze Vennootschappen voor verbetering der Volkshuisvesting	—	—	150	95	84	—
Voorschot aan het I. E. V. ten behoeve van de landbouwkolonisatie in de Lampongsche districten	—	—	—	—	100	—
Bijzondere tegemoetkomingen van het Land aan de provincies	—	—	—	—	—	805
Assaineeringsafdeeling en technische werken van den Gezondheidsdienst	—	—	—	—	—	939
Voorschotten voor woningverbetering in het belang der pestbestrijding	—	3.538	—	—	—	—
Maatregelen ter voorziening in het gebrek aan woongelegenheid voor ambtenaren te Médan .	—	—	—	—	100	—
Ondersteuning aan nijverheidsondernemingen . .	—	—	—	—	—	—
Woningbouw burgerlijk personeel	—	—	690	875	1.252	2.967

	1867 t/m 1911	1912 t/m 1919	1927	1928	1929	1930
Wegenaanleg in rechtstreeks bestuurd gebied in de buitengewesten	—	—	—	—	279	1.097
Wegenaanleg in zelfbesturend gebied in de buitengewesten	—	—	—	—	211	205
Materialen van den Lande	—	—	—	—	—	480
Bevloeiings- en andere waterwerken	38.126	2.006	4.152	3.953	3.923	3.410
Werken in het belang der gezondheid (drinkwaterleidingen)	2.390	3.536	195	557	751	525
Havens (1916) en vaarwaters	46.319	47.700	—	—	—	—
Uitbreidingswerken Sabangbaai	—	—	83	4	113	—
Mijnwezen	—	243	645	501	591	500
Aankoop van grond en verstrekking aan bouwvoorschotten ten behoeve van de totstandkoming van eene vrijliggende spoorverbinding met een spoorwijdte van 1,067 M. van Soerakarta naar Djokjakarta	—	—	3.127	1.723	40	122
Burgerlijke luchtvaartdiensten	—	—	—	269	150	217
Artillerie-constructiewinkel	—	—	43	43	44	72
Reproductiebedrijf topografische dienst	—	—	13	3	3	—
Graslanden Tjimahi	—	—	8	4	3	—
Stoomwasscherij Tjimahi	—	—	—	20	2	5
Woningbouw v/h. personeel b/d landmacht	—	—	439	276	337	231
Bouw van een pyrotechnische werkplaats te Bandoeng	—	—	—	163	529	749
Materialen voor de geniewerken	—	—	—	—	265	118
Woningbouw v/h. personeel der Zeemacht	—	—	55	44	—	8
Dokken	3.345	1.148	—	—	—	—
Marine-etablissement	—	428	1.223	1.903	2.952	2.780
Aanbouw kabelschip „Zuiderkruis"	—	—	—	—	—	—
Aanbouw van opiumvaartuigen	—	—	—	225	538	260
Opheffing van perdikan-privileges	—	63	—	—	—	—
Voorschotten aan gebiedsdeelen voor de verbetering der volkshuisvesting en aankoop van particuliere landerijen	—	478	100	80	—	—
Aanleg nieuwen hoofdverkeersweg over het land Kedoeng Halang zoomede overbrugging van de Tjiliwoeng (Buitenzorg)	—	—	—	—	—	—
Totaal	353.013	408.901	53.038	61.153	72.450	67.507

TABEL C. — ONTVANGSTEN EN UITGAVEN TER ZAKE VAN DE MONOPOLIES (GEWONE DIENST) (in duizenden guldens)

	1867	1877	1887	1897	1907	1917	1927	1928	1929	1930
Ontvangsten										
1. Opium [1]	10.511	16.415	18.722	18.772	21.668	43.158	40.274	39.556	38.987	34.035
2. Pandhuizen	373	—	1.075	1.232	4.576	14.357	23.705	22.099	25.227	— [2]
3. Zout	5.860	6.703	7.782	8.761	11.571	16.221	18.651	19.250	17.276	14.711
	16.744	23.118	27.579	28.765	37.815	73.736	82.630	80.905	81.490	48.746
Uitgaven										
1. Opium	786	3.096	1.855	1.726	4.371	12.770	15.536	12.920	11.782	7.128
2. Pandhuizen	—	—	—	—	2.555	4.813	7.061	7.216	7.589	—
3. Zout	1.769	2.789	2.577	2.448	3.512	6.676	8.579	9.665	9.331	7.615
	2.555	5.885	4.432	4.174	10.438	24.259	31.176	29.801	28.702	14.743
Saldo										
1. Opium	9.725	13.319	16.867	17.297	18.235	30.388	24.738	26.637	27.205	26.907
2. Pandhuizen	373	—	1.075	2.021	1.914	9.544	16.644	14.882	17.638	—
3. Zout	4.091	3.914	5.205	8.059	8.533	9.545	10.072	9.585	7.945	7.096
	14.189	17.233	23.147	27.377	28.682	49.477	51.454	51.104	52.788	34.003

[1]) Van 1930 af exclusief de opiumfabriek.
[2]) Van 1930 af is de pandhuisdienst Landsbedrijf in den zin der Indische Bedrijvenwet.

TABEL D. — ONTVANGSTEN EN UITGAVEN TER ZAKE VAN DE PRODUCTEN (GEWONE DIENST)

Uitkomsten (in duizenden guldens)

	1867	1877	1887	1897	1907	1917	1927	1928	1929	1930
Ontvangsten										
1. Rijst	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2. Koffie	51.112	73.209	46.333	16.042	5.887	560	—	—	—	—
3. Kina	—	187	286	224	749	1.216	806	827	909	— [2]
4. Getah pertja	—	—	—	—	3	1.033	} 8.022[3]	8.116	6.407	3.712
5. Caoutchouc	—	—	—	—	—	1.739				
6. Coca	—	—	—	—	—	33	—	—	—	—
7. Aetherische oliën	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Boschwezen	362	895	811	1.921	4.427	13.060	19.944	19.398	22.879	17.626
9. Goud en zilver	—	—	—	—	—	—	1.818	1.700	1.524	1.256
10. Bangka-tin	5.463	4.217	6.446	8.062	28.652	38.292	73.576	56.332	48.201	29.842
11. Steenkolen	81	33	—	1.609	3.031	7.312	15.191	14.791	15.251	15.298
12. IJzerertsen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13. Petroleum	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	75.801[1]	89.861[1]	57.260[1]	27.858	42.749	63.245	119.357	101.164	95.171	67.734
Uitgaven										
1. Rijst	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2. Koffie	13.376	24.494	9.258	10.232	1.732	689	—	—	—	—
3. Kina	34	75	171	122	451	407	383	372	336	— [2]
4. Getah pertja	—	—	—	—	66	396	} 3.170[3]	3.233	2.971	2.631
5. Caoutchouc	—	—	—	—	3	1.011				
6. Coca	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—
7. Aetherische oliën	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Boschwezen	358	658	746	895	2.349	7.720	10.495	11.838	14.605	13.807
9. Goud en zilver	—	—	—	—	—	—	1.100	1.032	1.000	932
10. Bangka-tin	2.100	2.409	2.360	4.838	10.320	11.116	17.643	18.360	17.578	20.895
11. Steenkolen	151	91	—	1.083	3.140	6.228	14.397	13.654	14.552	14.872
12. IJzerertsen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13. Petroleum	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	37.248[1]	34.863[1]	14.883[1]	17.170	18.061	27.571	47.188	48.489	51.042	53.137
Saldi										
1. Rijst	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2. Koffie	37.336	48.715	37.075	5.810	4.155	— 129	—	—	—	—
3. Kina	— 34	112	115	102	298	809	423	455	573	— [2]
4. Getah pertja	—	—	—	—	— 63	637	} 4.851	4.883	3.436	1.081
5. Caoutchouc	—	—	—	—	— 3	728				
6. Coca	—	—	—	—	—	28	—	—	—	—
7. Aetherische oliën	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Boschwezen	4	237	65	1.026	2.078	5.340	9.449	7.561	8.274	3.820
9. Goud en zilver	—	—	—	—	—	—	718	668	523	323
10. Bangka-tin	3.273	1.862	4.086	3.224	18.332	27.176	55.933	37.971	30.623	8.947
11. Steenkolen	— 70	—58	—	526	— 109	1.085	795	1.137	699	426
12. IJzerertsen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13. Petroleum	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	38.553[1]	54.998[1]	42.377[1]	10.688	24.688	35.674	72.169	52.675	44.128	14.597

[1]) Onder de totaal-cijfers van de jaren 1867, 1877 en 1887 zijn ook begrepen de uitkomsten betreffende het toenmalige gouvernementsproduct „suiker":

	1867	1877	1887
Ontvangsten	18.000	11.000	3.000
Uitgaven	10.000	7.000	2.000
Saldo	8.000	4.000	1.000
Voorts nog in het jaar 1867 wegens andere producten (indigo, peper, enz.):			
ontvangsten	1.000		
uitgaven in Nederland, welke niet productsgewijze konden worden verdeeld en dus in mindering van het saldo over 1867 kwamen	11.000		

[2]) Van 1930 af Landsbedrijf in den zin der Indische Bedrijvenwet onder den naam „Kina- en thee-onderneming".

[3]) Van 1925 af caoutchouc en getah pertja vereenigd tot Landscaoutchoucbedrijf.

TABEL EI. — ONTVANGSTEN EN UITGAVEN TER ZAKE VAN DE BEDRIJVEN

(in duizenden guldens)

	1867	1877	1887	1897	1907	1917	1927	1928	1929	1930
Ontvangsten										
1. Havenbedrijven . .	—	—	—	—	—	2.419	9.939	14.892	15.854	15.461
2. Baggerdienst . . .	—	—	—	—	—	1.605	3.477	4.195	4.525	4.217
3. Electriciteitsbedrijven	—	—	—	—	—	—	1.918	2.143	2.428	2.923
4. Landsdrukkerij . .	31	110	121	227	385	509	1.698	1.836	1.936	2.039
5. Post-, telegraaf- en telefoondienst . . .	667	1.265	1.348	2.145	3.609	10.843	28.186	30.410	31.758	31.311
6. Spoor- en tramwegen alsmede automobieldiensten	—	—	4.398	10.239	19.097	46.971	80.041	83.205	82.891	70.549
7. Vervoer te water . .	—	—	—	—	—	466	—	—	—	—
	698	1.375	5.867	12.611	23.091	62.813	125.259	136.681	139.392	126.500
Uitgaven										
1. Havenbedrijven . .	—	—	—	—	—	1.870	6.038	6.408	6.627	6.550
2. Baggerdienst . . .	—	—	—	—	—	2.934	2.462	2.866	3.342	3.149
3. Electriciteitsbedrijven	—	—	—	—	—	—	378	367	473	498
4. Landsdrukkerij . .	100	227	173	186	309	1.267	1.106	1.029	1.125	1.323
5. Post-, telegraaf- en telefoondienst . . .	1.421	2.182	2.028	1.989	3.741	10.531	21.953	23.003	23.966	25.010
6. Spoor- en tramwegen alsmede automobieldiensten	—	—	2.400	6.717	11.495	27.560	51.355	52.524	55.179	54.357
7. Vervoer te water . .	—	—	—	—	—	116	—	—	—	—
	1.521	2.409	4.601	8.892	15.545	44.278	83.292	86.197	90.712	90.887
Saldo										
1. Havenbedrijven . .	—	—	—	—	—	549	3.902	8.483	9.226	8.911
2. Baggerdienst . . .	—	—	—	—	—	—1.329	1.015	1.330	1.183	1.067
3. Electriciteitsbedrijven	—	—	—	—	—	—	1.540	1.776	1.955	2.425
4. Landsdrukkerij . .	—69	—117	—52	41	76	—758	592	806	811	717
5. Post-, telegraaf- en telefoondienst . . .	—754	—917	—680	156	—132	312	6.233	7.408	7.793	6.301
6. Spoor- en tramwegen alsmede automobieldiensten	—	—	1.998	3.522	7.602	19.411	28.686	30.681	27.712	16.192
7. Vervoer te water . .	—	—	—	—	—	350	—	—	—	—
	—823	—1.034	1.266	3.719	7.546	18.535	41.968	50.484	48.680	35.613

TABEL EII. — UITKEERING VAN DE LANDSBEDRIJVEN IN DEN ZIN DER BEDRIJVENWET (CREDIT-SALDO VAN DEN DIENST)

(in duizenden guldens)

	1867	1877	1887	1897	1907	1917	1927	1928	1929	1930
Ontvangsten (saldi)										
1. Opiumfabriek . . .										2
2. Pandhuisdienst . .										11.118
3. Kina- en thee-onderneming										405
4. Militaire graslanden.										—
5. Reproductiebedrijf van den topografischen dienst										43
										11.568

TABEL F. — BELASTINGEN (GEWONE DIENST) (in duizenden guldens)

	1867	1877	1887	1897	1907	1917	1927	1928	1929	1930
1. Belasting op loterijen	—	40	20	38	42	15	418	822	1.024	811
2. Inkomstenbelasting over 1924 en vorige jaren	—	—	—	—	—	—	2.671	2.227	640	67
3. Inkomstenbelasting	—	—	—	—	—	15.411	48.084	52.612	53.783	53.171
4. Vennootschapsbelasting	—	—	—	—	—	—	57.017	59.251	51.566	46.021
5. Verponding	937	1.562	1.689	2.200	2.781	3.123	9.801	5.455	6.847	9.659
6. Personeele belasting	—	—	859	925	1.097	2.062	4.612	5.025	5.242	5.423
7. Vermogensbelasting		—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Zegelrecht	650	879	881	1.398	1.574	2.823	13.897	13.927	14.215	11.589
9. Slachtbelastingen	—	52	62	77	2.050	3.330	6.666	7.345	7.102	6.631
10. Overschrijvingsrecht	560	466	462	640	600	1.893	2.729	2.687	2.862	2.657
11. Successierecht	66	87	36	85	171	244	279	468	1.161	384
12. Motorvoertuigbelasting	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13. Bijzondere belastingen	—	—	—	—	—	—	393	458	586	427
14. Suikerbelasting [2])	—	—	—	—	1.236	—	635	—		
15. Koffiebelasting [2])	—	—	—	—	—	—	1	1		
16. Javatabakbelasting [2])	—	—	—	—	—	—	2	—		
17. Sumatratabakbelasting [2])	—	—	—	—	—	—	—	—	876	12
18. Theebelasting [2])	—	—	—	—	—	—	—	—		
19. Aardoliebelasting [2])	—	—	—	—	—	—	—	—		
20. Landelijke inkomsten en andere grondlasten	12.671	16.363	19.919	17.745	18.626	22.411	35.893	36.604	36.809	37.141
21. Invoerrecht	6.432	6.516	6.995	9.143	13.358	24.156	79.389	88.977	95.397	77.694
22. Uitvoerrecht	1.090	2.051	1.053	2.010	2.239	2.015	14.823	13.546	13.061	8.816
23. Statistiekrecht	—	—	—	—	—	—	6.242	6.411	66.348	5.121
24. Accijns op gedistilleerd							895	1.066	1.109	950
25. „ „ bier							—	—	—	—
27. „ „ petroleum	112	295	1.460	4.693	7.375	12.461	23.407	27.426	30.968	32.369
27. „ „ lucifers							11.022	11.129	10.737	9.752
28. „ „ tabak							109	117	121	97
29. Andere ontvangsten I.U.A.	—	—	—	—	—	104	260	311	329	280
30. Pachten en licenties	661	1.091	834	558	490	1.796	382	303	297	267
31. Recht van openbare verkoopingen	114	655	671	672	631	1.370	2.321	2.122	2.584	3.140
32. Uitkeering uit de Ned. Oorlogswinstbelasting	—	—	—	—	—	—	—	22.261	534	583
33. Oorlogswinstbelasting [1]) [2])	—	—	—	—	—	—	—	680	—	—
34. Hoofdgeld van heerendienstplichtigen [2])	—	—	2.686	3.146	3.627	9.418	—	—	—	—
35. Tijdelijke suikerbelasting [2])	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
36. „ kinabelasting [2])	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
37. Belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten [2])	— [3])	1.513	3.058	3.078	3.523	12.946	—	—	—	—
38. Vergunningen voor Chineesche speel- of dobbeltafels [7])	—	35	9	5	12	100	—	—	—	—
39. Patentrecht [2])	—	—	723	979	3.859	—	—	—	—	—
40. Uitkeering uit de Nederlandsche Bedrijfsbelasting [2])	—	—	—	82	662	—	—	—	—	—
41. Rijtuigbelasting [2])	241	469	185	292	346	—	—	—	—	—
42. Bijzondere belastingen in de buitenbezittingen [4])	532	1.544	2.0[illegible]6	2.381	3.252	219	—	—	—	—
43. Slachtpacht	702	995	1.328	1.497	59	—	—	—	—	—
44. Pacht der Chineesche dobbelspelen [2]) [5])	365	594	927	801	1.035	—	—	—	—	—
45. Pacht der sterke dranken [2])	313	169	390	447	466	—	—	—	—	—
46. Zout- en vischpacht [2])	5	10	9	57	181	—	—	—	—	—
47. Allerlei [6])	148	254	259	123	112	120	—	—	—	—
Totaal	25.599	35.640	46.601	53.072	69.404	116.017	321.948	361.221	344.198	313.062

[1]) De belastingen nos. 1 tot en met 33 zijn die, vermeld in de begrootingen van 1925 v.v.; de belastingen nos. 34 tot en met 47 kwamen o.m. voor in de begrootingen van 1867 v.v.

[2]) Deze belastingen zijn thans vervallen.

[3]) Voor 1867 is de opbrengst niet afzonderlijk op te geven.

[4]) Zie voor deze rubriek in de jaren 1927 v.v. de rubriek „Bijzondere belastingen".

[5]) Hieronder de pacht der licentiën op de pho- en tophospelen.

[6]) Hieronder de ontvangsten in verband met de in- en uitvoerrechten en accijnzen, behalve die betreffende 1867, voor welk jaar zij niet afzonderlijk vermeld zijn.

[7]) Onder pachten en licenties

[8]) Zie de rubriek „Bijzondere belastingen".

TABEL GI. — GEWONE LANDSUITGAVEN

(in duizenden guldens)

(Uitgezonderd zijn de gewone uitgaven voor monopolies, producten en bedrijven) [1])

	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931 raming	1932 raming
1. Algemeen bestuur	17.746	8.320	9.084	9.404	10.350	10.224	12.005	11.804
2. Binnenlandsch Bestuur	20.477	21.620	22.279	23.401	24.940	24.616	27.841	27.683
3. Gedecentraliseerd bestuur	15.704	19.349	20.667	22.122	27.119	28.631	30.630	28.015
4. Inlandsche Zelfbesturen	6.050	5.924	7.863	8.503	8.915	9.222	10.301	8.628
5. Andere uitgaven in verband met de bestuursvoering	5.917	7.117	8.160	9.041	9.991	10.664	10.246	9.315
6. Algemeen financieel beheer	2.221	2.118	2.173	2.262	2.645	3.246	3.661	3.787
7. Rechtswezen	6.246	6.491	6.683	6.871	7.159	7.313	8.034	7.953
8. Gevangeniswezen	9.045	10.137	11.608	11.985	12.553	10.471	11.960	11.099
9. Politie	18.890	19.505	22.149	23.960	25.842	26.972	28.581	27.073
10. Andere uitgaven in verband met justitieel en politioneel toezicht	3.672	3.519	4.082	4.364	5.347	4.728	6.162	5.854
11. Rente en aflossing	83.283	83.136	84.343	98.959	86.146	88.689	100.850	108.379
12. Belastingheffing	16.448	17.281	19.943	17.557	17.581	17.469	18.746	18.241
13. Verlofsbezoldigingen, wachtgelden en onderstanden (burgerlijke landsdienaren)	4.158	4.526	5.167	6.321	6.689	6.144	4.997	4.094
14. Pensioenen enz. (burgerlijke landsdienaren)	21.063	22.930	25.129	27.433	32.518	34.527	35.847	40.746
15. Voorschotten (burgerlijke landsdienaren)	6.975	7.713	9.133	10.022	9.934	9.469	9.000	8.600
16. Muntwezen	1.159	4.166	5.505	10.745	37.083	41.297	26.410	23.510
17. Credietwezen	498	511	717	609	1.009	657	1.254	1.166
18. Overtochts-, reis- en verblijfkosten (burgerlijke landsdienaren)	14.754	16.086	18.311	20.126	20.167	20.125	19.620	17.655
19. Onderwijs	39.416	44.244	48.288	53.899	58.412	64.076	61.791	61.913
20. Eeredienst	1.614	1.567	1.658	1.581	1.540	1.547	1.834	1.867
21. Gezondheidsdienst	14.196	15.178	16.977	19.865	20.641	20.765	21.831	21.445
22. Landbouw, veeteelt, visscherij, nijverheid en handel	4.430	4.945	4.728	5.763	5.790	5.787	6.610	6.539
23. Burgerlijke openbare werken	30.235	29.541	36.467	42.927	42.592	32.004	38.746	29.676
24. Algemeene uitgaven met betrekking tot den mijnbouw	985	989	1.167	1.478	1.446	1.425	2.203	2.212
25. Luchtvaart	—	—	4	372	799	1.125	1.069	1.071
26. Oorlog	71.916	75.690	79.511	84.240	85.415	82.816	84.349	81.416
27. Militaire pensioenen voor de landmacht	29.106	29.167	30.234	31.594	32.278	33.044	33.597	32.691
28. Oorlogsmarine en militaire marine-pensioenen	20.832	26.017	26.520	31.293	30.818	30.866	31.575	28.394
29. Scheepvaart	10.593	11.700	12.406	13.051	13.897	12.382	12.199	11.282
30. Marine-etablissement en marinemagazijnen	9.171	9.809	10.736	12.690	14.926	15.498	16.443	16.862
31. Overige gewone Landsuitgaven	8.389	9.614	12.472	7.917	7.741	9.468	7.092	5.517
	495.189	518.910	561.164	620.355	662.183	665.267	685.482	664.487[2])

[1]) Alsmede die voor verschillende objecten, aangewezen tot Landsbedrijf in den zin der Bedrijvenwet.

[2]) Van dit bedrag moet worden afgetrokken de tijdelijke vermindering der bezoldigingen, enz. begrepen in de cijfers voor de groepen 1 t/m 10, 12, 19 t/m 25, 29, 30 en 31 tot een totaal bedrag van ƒ 11.346.934. (De salarisvermindering voor het militair personeel is rechtstreeks in mindering gebracht van de uitgaven voor Oorlog en Marine).

TABEL GII. — ONTVANGSTEN, RECHTSTREEKS STAANDE TEGENOVER DE GEWONE UITGAVEN
(in duizenden guldens)

	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931 raming	1932 raming
1. Algemeen bestuur	74	71	71	84	85	91	134	148
2. Binnenlandsch bestuur	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Gedecentraliseerd bestuur	107	132	128	124	397	313	361	331
4. Inlandsche zelfbesturen	5.954	4.802	4.768	7.238	5.775	5.529	5.373	5.599
5. Andere uitgaven in verband met de bestuursvoering	3.630	4.524	5.064	5.489	6.322	6.820	6.592	6.596
6. Algemeen financieel beheer	27	41	25	24	26	5	39	31
7. Rechtswezen	452	439	451	473	502	526	480	525
8. Gevangeniswezen	4.806	5.346	5.405	5.790	5.795	5.128	6.050	5.715
9. Politie	940	744	1.062	931	988	894	975	807
10. Andere uitgaven in verband met justitioneel en politioneel toezicht	1.953	2.384	2.301	2.441	2.673	2.504	2.588	2.338
11. Rente en aflossing	91	236	274	882	1.312	7.689	8.328	9.059
12. Belastingheffing	2	2	2	2	47	48	50	50
13. Verlofsbezoldigingen, wachtgelden en onderstanden (burgerlijke landsdienaren)	—	109	109	154	153	132	167	134
14. Pensioenen, enz. (burgerlijke landsdienaren)	1.530	1.620	3.209	3.655	3.409	4.729	5.371	5.217
15. Voorschotten (burgerlijke landsdienaren)	6.679	7.043	7.798	8.745	9.562	9.680	9.000	8.600
16. Muntwezen	2.006	2.059	3.039	11.490	43.792	36.165	26.720	23.954
17. Credietwezen	674	706	702	759	768	805	1.128	1.042
18. Overtochts-, reis- en verblijfkosten (burgerlijke landsdienaren)	—	—	—	—	—	265	13.819	13.000
19. Onderwijs	5.460	6.708	6.618	7.002	7.368	8.424	6.458	7.046
20. Eeredienst	2	36	11	5	3	2	5	5
21. Gezondheidsdienst	1.544	1.985	2.350	2.505	2.820	2.750	3.261	3.033
22. Landbouw, veeteelt, visscherij, nijverheid en handel	436	467	501	621	425	377	406	423
23. Burgerlijke openbare werken	13.022	14.875	17.433	22.464	22.445	16.266	20.415	13.979
24. Algemeene uitgaven met betrekking tot den mijnbouw	296	248	242	793	270	408	470	586
25. Luchtvaart	—	—	—	—	20	24	30	30
26 Oorlog	10.717	11.580	12.126	12.319	13.119	12.817	12.418	17.383
27 Militaire pensioenen voor de Landmacht	71	71	85	110	116	170	111	204
28. Oorlogsmarine en militaire marine-pensioenen	583	432	444	405	559	466	575	669
29. Scheepvaart	1.544	2.388	2.786	2.497	2.245	2.438	1.770	1.588
30. Marine-etablissement en marine-magazijnen	10.417	11.033	10.884	12.636	14.763	15.230	18.513	18.999
31. Overige gewone Landsuitgaven	1.062	968	551	504	541	578	1.039	1.088
	74.079	81.049	88.439	110.142	146.300	141.273	152.646	148.179

TABEL GIII. — ZUIVERE GEWONE LANDSUITGAVEN
(Uitkomsten in duizenden guldens)

Gewone uitgaven [1]	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931 raming	1932 raming
1. Algemeen bestuur	17.672	8.249	9.013	9.320	10.266	10 133	11.871	11.655
2. Binnenlandsch bestuur .	20.477	21.620	22.278	23.401	24.940	24.616	27.842	27.683
3. Gedecentraliseerd bestuur	15.596	19.218	20.540	21.998	26.722	28.318	30.268	27.684
4. Inlandsche Zelfbesturen .	97	1.122	3.095	1.265	3.140	3.692	4.928	3.029
5. Andere uitgaven in verband met de bestuursvoering	2.287	2.593	3.095	3.552	3.670	3.844	3.654	2.719
6. Algemeen financieel beheer	2.195	2.077	2.148	2.238	2.619	3.240	3.622	3.756
7. Rechtswezen	5.794	6.052	6.232	6.398	6.657	6.787	7.554	7.428
8. Gevangeniswezen	4.239	4.791	6.203	6.196	6.758	5.344	5.910	5.384
9. Politie	17.950	18.761	21.087	23.029	24.854	26.078	27.605	26.265
10. Andere uitgaven in verband met justitieel en politioneel toezicht.	1.719	1.135	1.781	1.923	2.674	2.223	3.574	3.516
11. Rente en aflossing. . . .	83.192	82.899	84.069	98.077	84.833	81.000	92.522	99.320
12. Belastingheffing	16.446	17.279	16.941	17.555	17.534	17.421	18.696	18.191
13. Verlofsbezoldigingen, wachtgelden en onderstanden (burgerlijke landsdienaren)	4.158	4.416	5.058	6.168	6.536	6.012	4.830	3.960
14. Pensioenen, enz. (burgerlijke landsdienaren) . . .	19.532	21.309	21.921	23.779	29.109	29.798	30.476	35.529
15. Voorschotten (burgerlijke landsdienaren)	297	670	1.334	1.277	371	—212[2])	—	—
16. Muntwezen	—847[2])	2.107	2.466	—745[2])	—6.709[2])	5.132	—310[2])	—444[2])
17. Credietwezen	—176[2])	—194[2])	15	—149[2])	242	—149[2])	126	125
18. Overtochts-, reis- en verblijfkosten (burgerlijke landsdienaren)	14.754	16.086	18.311	20.126	20.167	19.860	5.801	4.655
19. Onderwijs	33.956	37.536	41.672	46.897	51.044	55.652	55.333	54.867
20. Eeredienst	1.612	1.531	1.647	1.575	1.536	1.545	1.829	1.862
21. Gezondheidsdienst . . .	12.652	13.193	14.627	17.361	17.820	18.016	18.576	18.412
22. Landbouw, veeteelt, visscherij, nijverheid en handel	3.994	4.478	4.227	5.142	5.366	5.411	6.204	6.117
23. Burgerlijke openbare werken	17.213	14.666	19.034	20.462	20.147	15.738	18.331	15.697
24. Algemeene uitgaven met betrekking tot den mijnbouw	690	740	925	685	1.176	1.017	1.733	1.626
25. Luchtvaart	—	—	4	372	679	1.101	1.039	1.041
26. Oorlog.	61.199	64.110	67.385	71.921	72.296	70.000	71.931	64.033
27. Militaire pensioenen voor de Landmacht	29.034	29.096	30.150	31.484	32.162	32.874	33.487	32.487
28. Oorlogsmarine en militaire marine-pensioenen . . .	20.249	25.585	26.076	30.888	30.258	30.400	30.998	27.724
29. Scheepvaart	9.049	9.312	9.619	10.554	11.652	9.944	10.429	9.694
30. Marine-etablissement en marine-magazijnen . . .	—1.246[2])	—1.224[2])	—148[2])	55	163	268	—2.070[2])	—2.136[2])
31. Overige zuivere gewone landsuitgaven	7.326	8.646	11.921	7.413	7.201	8.890	6.053	4.429
Tijdelijke vermindering der bezoldigingen, enz., begrepen in de cijfers voor de groepen 1 t/m 10, 12, 17, 19 t/m 25, 29, 30 en 31 [3]) . . .	—	—	—	—	—	—	—	-11.347
	421.110	437.860	472.726	510.213	515.883	523.995	532.837	504.961

[1]) (Uitgezonderd die voor monopolies, producten, bedrijven en verschillende objecten, aangewezen tot Landsbedrijf in den zin der Bedrijvenwet), na aftrek van het bedrag der rechtstreeks daartegenover staande ontvangsten.

[2]) Overschot aan ontvangsten.

[3]) De salarisvermindering voor het militair personeel is rechtstreeks in mindering gebracht van de uitgaven voor Oorlog en Marine (groepen 26 en 28).

TABEL H. — EINDCIJFERS VAN DEN GEWONEN DIENST

(Ontvangsten verminderd met de zuivere gewone uitgaven)

(in duizenden guldens)

	1925	1926	1927	1928	1929	1930	raming 1931	raming 1932
Ontvangsten								
Belastingen	341.559	344.175	321.948	361.221	344.198	313.062	355.523	298.018
Saldi monopolies						34.003	34.604	36.349
Idem voor zoover aangewezen tot Landsbedrijf in den zin der Bedrijvenwet	55.500	53.591	51.454	51.104	52.788	11.120	9.697	9.265
Saldi producten						14.597	34.795	12.616
Idem voor zoover aangewezen tot Landsbedrijf in den zin der Bedrijvenwet	60.926	67.202	72.168	52.675	44.128	405	329	315
Saldi bedrijven						35.613	51.064	37.367
Idem verschillende objecten aangewezen tot Landsbedrijf in den zin der Bedrijvenwet	39.676	39.099	41.968	50.484	48.680	43	— [1])	— [1])
Diverse middelen	31.953	34.020	31.076	34.188	33.762	30.459	35.235	24.021
Te zamen	529.614	538.087	518.614	549.672	523.556	439.302	521.247	417.951
Uitgaven								
Alle gewone uitgaven (uitgezonderd die voor monopolies, producten, bedrijven en verschillende objecten, aangewezen tot Landsbedrijf in den zin der Bedrijvenwet) na aftrek van het bedrag der rechtstreeks daartegenover staande gewone ontvangsten	421.110	437.860	472.726	510.213	515.883	523.994	532.836	504.961
Saldo: Voordeelig	108.504	100.227	45.888	39.459	7.673	—	—	—
Nadeelig	—	—	—	—	—	84.692	11.589	87.010

J. v. E.

s'JACOB (Mr. HENDRIK), geboren 30 Mei 1855 te Soerabaja, overleden te Batavia, 31 October 1932; genoot, na de lagere school te hebben doorloopen, gymnasiale opleiding in Nederland, studeerde in de rechten aan de Leidsche Universiteit, promoveerde aldaar in 1877. Teruggekeerd naar Indië was hij van 1877 tot 1887 advocaat bij den Raad van Justitie te Soerabaja, trad daarna in het particuliere bedrijfsleven, als chef van resp. de firma's Reynst en Vinju en Anemaet en Co te Batavia. Vele jaren bekleedde hij het voorzitterschap van de Kamer van Koophandel te Batavia en van President-Commissaris van de Javasche Bank, had daarnaast zitting in de besturen van talrijke vereenigingen, commissies e.d.; o.m. was hij lid van de staatkundige Herzieningscommissie van 1918, Commissaris van het Burg. Weduwen- en Weezenfonds, enz. Ook nadat hij zich, wegens vergevorderden leeftijd, eenige jaren geleden uit het zakenleven had teruggetrokken, bleef hij de ontwikkeling daarvan met groote belangstelling volgen; meermalen werden nog in belangrijke aangelegenheden zijn adviezen gevraagd. Bij de instelling van den Volksraad, in 1918, werd hij tot lid van dit college benoemd als een der vertegenwoordigers van den Politiek-Economische Bond en behield tot 1931 zitting, in welk jaar hij zich niet meer beschikbaar stelde. De Regeering, die zijn verdiensten reeds eerder had erkend door benoeming tot Officier in de Oranje Nassau Orde en Ridder in de Orde van den Nederl. Leeuw, verleende hem, bij herdenking van het 10-jarig bestaan van den Volksraad in 1928, het Commandeurskruis in de Orde van den Nederl. Leeuw.

IJZERMAN (Dr. Ir. JAN WILLEM), geboren 9 April 1851 te Leerdam, overleden te 's Gravenhage, 10 October 1932, werd, na opleiding aan de K. M. A. te Breda, in 1870 benoemd tot 2en Luit. der Genie. Verliet in 1873 den militairen dienst, vertrok naar Indië als spoorweg-ingenieur, was aldaar gedurende 24 jaar in verschillende func-

[1]) Uitgetrokken voor Memorie.

Opmerking. Voor de bewerking van de tabellen A tot en met H is gebruik gemaakt van de gegevens, vermeld in de bij de Indische begrooting voor 1932 overgelegde „Nota betreffende den toestand van 's Lands financiën" alsmede van de gegevens, vervat in de begrootingen over vorige jaren.

Bij de opstelling van genoemde tabellen is rekening gehouden met de aanwijzing van sommige monopolies, producten, bedrijven, enz. tot Landsbedrijf in den zin der Indische Bedrijvenwet.

ties bij opneming, bouw en exploitatie van de Staatsspoorwegen op Java en Sumatra werkzaam, was daarnevens van 1892—1896 hoofd van de kolenwinning op Sumatra's Westkust.

Naast zijn werkzaamheden op spoorweggebied wijdde hij zich, in het tijdvak 1880—1890, toen daarvoor bij anderen groote onverschilligheid bestond, aan de archeologie van Hindoe-Javaansche bouwwerken. Aan zijn studiezin, arbeid en doorzettingsvermogen is het behoud van monumenten als den tempel van Prambanan, den Boroboedoer e.a. te danken.

In 1897 verliet hij 's Lands dienst en vertrok naar Nederland, was van 1897—1917 Directeur van de Petroleum Maatschappij „Moeara Enim" op Sumatra, van 1899—1906 lid van den gemeenteraad van Amsterdam, van 1905—1909 en van 1917—1918 Lid der Tweede Kamer van de Staten-Generaal, van 1899—1921 Voorzitter van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap, in 1917 werd hij benoemd tot Voorzitter van de Vereeniging voor Technisch Hooger Onderwijs in Nederl.-Indië. In 1919 vertrok hij met Ir. J. Klopper voor een studiereis naar Indië, ter bepaling van de vestigingsplaats der Technische Hoogeschool, waartoe Bandoeng werd uitverkoren. Bij overdracht van deze onderwijsinrichting aan de Regeering, in 1924, en liquidatie van het Koninkl. Instituut voor Technisch Hooger Onderwijs in Nederl.-Indië, werd hij eerst Voorzitter, later bestuurslid van het toen opgerichte Bandoengsche Technische-Hoogeschool-Fonds.

Man van groote en veelzijdige ontwikkeling en verdiensten, auteur van verschillende vakkundige werken en studies in tijdschriften, werd hij in 1921 door de Universiteit van Amsterdam benoemd tot doctor honoris causa in de Nederlandsche letteren, in 1925 door de Technische Hoogeschool te Bandoeng tot doctor in de Technische wetenschappen; het Koninklijk Instituut van Ingenieurs en het Kon. Aardrijksk. Genootschap benoemden hem tot eerelid, laatstgenoemde vereeniging begiftigde hem met de Plancius medaille; de Regeering erkende zijn verdiensten door benoeming tot Groot-Officier in de Orde van Oranje-Nassau en Ridder in de Orde van den Nederl. Leeuw.

Literatuur: Zie De Ingenieur, 10 April 1931.

AMSTERDAMSCHE MAATSCHAPPIJ VOOR JONGE MANNEN. Vereeniging, waarvan ongehuwde mannen, zonder onderscheid van denkrichting, tusschen 18 en 30 jaar, lid kunnen zijn. Commissarissen en Directie staan echter op (Protestantsch-) Christelijke basis. Zij werkt sedert 1908 te Amsterdam, sedert kort ook in Rotterdam, en vestigde in December 1930 te Batavia een afdeeling Indië.

De A.M.V.J. stelt zich ten doel de verzorging der lichamelijke, maatschappelijke en geestelijke belangen harer leden en tracht dit te bereiken door: *a.* bevordering van sportbeoefening, vacantiekampen, e.d.; *b.* het scheppen van goede woongelegenheid (in het hoofdkwartier der vereeniging aan het Leidsche Boschje te Amsterdam annex hotel-restaurant); *c.* cursussen (waaronder een veertiendaagsche informatiecursus voor ieder, die in Indië een werkkring krijgt, in het Koloniaal Instituut te Amsterdam); *d.* lezingen, onderlinge bespreking, godsdienstige verzorging, uitgave van een maandblad „de Stuwing".

De jonge afdeeling Indië vond zich aanstonds geplaatst voor de ernstige moeilijkheden, waarin vele harer leden en aspirantleden (kantoor-employés in de steden, cultuuremployé's en het personeel van de koopvaardijvloot) in 1931 en 1932 kwamen door de economische crisis. De A. M. V. J. stichtte in Januari 1932 een gemeenschappelijk tehuis voor jonge cultuuremployé's in de pasanggrahan van het Boschwezen te Djajagiri (bij Lèmbang), waar tuinbouw beoefend wordt en achtereenvolgens tehuizen te Bandoeng (Merdika), Buitenzorg (Bethanië) en Malang. Deze zijn bestemd voor ouderen, gezinnen met schoolgaande kinderen, administratieve en technische krachten.

In Augustus 1932 werd te Bandoeng, kort daarna ook te Malang, een tuindorp gesticht, „Noodhaven", voor hen, die nog over eenige middelen beschikken. De zeer goedkoope woningen zijn erop ingericht, zonder bedienden bewoonbaar te zijn; schoolgelegenheid voor de kinderen, vakcursussen, sportterrein en recreatiegelegenheid worden beschikbaar gesteld, uit beginsel wordt zooveel mogelijk voor ieder werklooze regelmatige bezigheid gezocht. De financiering geschiedt door een voor het crisiswerk der A.M.V.J. opgerichte stichting.

DRUKPERS. (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. afl. blz. 342). Volgens het Indisch Verslag 1931, deel II, verschijnen in Indië in de Nederlandsche taal 33 couranten één of tweemaal per dag, of om de twee, drie dagen (25 op Java en Madoera, 8 in de Buitengewesten).

Er zijn 54 week- en tweeweeksche bladen (49 en 5) en 92 één- en meermaandsche tijdschriften (87 en 5).

In de Inheemsche talen komen 23 één- en meerdaagsche bladen uit, (waarvan 12 op Java en Madoera en 11 in de Buitengewesten), 50 week- en tweeweeksche bladen (28 en 22), 130 één- en meermaandsche tijdschriften (94 en 36).

De Chineesche pers verschijnt voor een deel in het Maleisch, voor een deel in het Chineesch.

In het Maleisch bestaan: 16 één- en meerdaagsche bladen, waarvan 11 op Java en Madoera en 5 in de Buitengewesten. 11 week- en tweeweeksche bladen (7 en 4), 15 één- en meermaandsche tijdschriften (14 en 1).

In Chineesche karakters verschijnen: 11 één- en meerdaagsche bladen (8 en 3), 3 week- en tweeweeksche bladen (3), 1 maand- of meermaandsch tijdschrift.

Verder is er nog een tijdschrift, dat onder de laatste categorie behoort, wat de periodieke verschijning betreft, doch dat in het Arabisch wordt gedrukt. Men zou dit de representant van de Arabische pers kunnen noemen.

De Europeesche pers. Men kan de Europeesche dagbladpers in Nederlandsch-Indië in drie groepen onderscheiden.

De eerste groep omvat zeven groote bladen op Java, n.l. het Bataviaasch Nieuwsblad, de Javabode en Het Nieuws van den Dag te Batavia, het Algemeen Indisch Dagblad De Preanger Bode te Bandoeng, De Locomotief te Semarang, het Soerabajasch Handelsblad en De Indische Courant te Soerabaja. Voorts twee op Sumatra, n.l. de Deli-Courant en De Sumatra-Post, beide te Médan.

De tweede groep van minder groote bladen wordt gevormd door zes couranten, n.l. Mata-

ram te Jogjakarta, De Koerier (R.K.) te Bandoeng, de Nieuwe Soerabaja Courant te Soerabaja, het Algemeen Handelsblad voor Ned. Indië te Semarang, de Makassaarsche Courant te Makassar en de Sumatra-Bode te Padang.

De derde groep van kleinere locale bladen omvat o.m.: De Oosthoekbode en De Malanger te Malang, Het Noorden te Tegal, De Volkscourant te Batavia, Midden-Java en Djocjasch Dagblad, beide te Jogja, De Nieuwe Vorstenlanden te Solo, De Borneopost te Bandjermasin, het Nieuwsblad voor de residentiën Palembang, Djambi en Bangka te Palembang, Het Nieuwsblad voor Atjeh en Onderhoorigheden te Koetaradja en Het Menado-Bulletin te Manado.

Naast deze dagbladen bestaan er enkele weekbladen, o.m. De Indische Post en twee geïllustreerde bladen, Sport in Beeld en D'Orient, zoomede een groot aantal periodieken, voor een belangrijk deel uitgaande van politieke organisaties en van vakvereenigingen.

Van de hierboven genoemde groote dagbladen verschijnt er slechts één, n.l. De Preangerbode, met een ochtendblad. Zij hebben uitgebreide telegrammendiensten met Nederlandsche en buitenlandsche nieuwsberichten, welke alle geleverd worden door het eenige in Nederlandsch-Indië gevestigde persbureau, Aneta. Eén der bladen, het Soerabajasch Handelsblad, heeft bovendien een eigen telegrammendienst, welke hoofdzakelijk overzichten bevat van den toestand in het buitenland en economische berichten.

De Indische dagbladen bevatten, naast redactioneele artikelen, berichten, verslagen en overzichten van localen aard en zijn verder, voor zoover zij geen eigen correspondenten in Nederland en in het buitenland hebben, voor een deel aangewezen op den inhoud van Nederlandsche en buitenlandsche couranten. Sinds enkele jaren zijn eenige groote bladen ertoe overgegaan het recht tot overneming van den geheelen of gedeeltelijken inhoud van een Nederlandsch dagblad te koopen, zoodat zij de artikelen uit dat blad, waarvan het nadrukken geheel of gedeeltelijk voor andere kranten verboden is, mogen overnemen, evenals de berichten, welke dan kunnen worden geplaatst zonder bronvermelding. Het komt voor, dat een Nederlandsch dagblad het recht tot overneming van bepaalde artikelen verkoopt aan het éene blad, terwijl het eenzelfde recht ten aanzien van andere artikelen aan een ander Indisch blad heeft verkocht. In vele gevallen zendt men uit Holland de matrijzen van de pagina's, welke in Indië worden gegoten. Men spaart daarmee het honorarium voor medewerkers in Holland en zettersloon in Indië uit. Doch het gevolg is, dat dergelijke, uit Holland gezonden pagina's een geheel ander lettertype vertoonen dan de krant in Indië pleegt te gebruiken..

Evenals in Nederland, worden thans ook in Indië door de bladen foto's of een foto-pagina opgenomen. De foto-pagina's betrekt men hoofdzakelijk eveneens van Hollandsche bladen. Dit houdt hiermede verband, dat de belangstelling van de lezeres in Indië zich hoofdzakelijk richt naar de gebeurtenissen in het moederland. In verband met de eigen oriënteering van Indië op economisch gebied, los van het moederland, valt daartegenover bij den lezer een groeiende belangstelling te constateeren voor het buitenland. Nog meer dan voor Europa voor de Pacific-landen en Britsch-Indië.

De kleinere bladen hebben hun lezers voornamelijk in de plaats waar zij verschijnen en het gebied daaromheen. De grootere Java-bladen echter worden over den geheelen archipel gelezen. In verband met geografische en verkeersfactoren kunnen Sumatra en West Borneo meer speciaal als de zône van interesse voor de groote West-Java bladen worden beschouwd, terwijl de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en de eilanden ten Oosten van Java goeddeels worden bestreken door de groote bladen van Midden- en Oost-Java.

Met het oog op de lezers in Nederland en het buitenland, zoomede in de Buitengewesten, hebben de Locomotief en het Bat. Nieuwsblad een mail-editie.

Uit motieven van commercieelen aard heeft zich in de Indische pers neiging voorgedaan tot samenwerking, welke in de laatste jaren het karakter van dagblad-concentratie heeft aangenomen. De Nieuwe Soerabaja Courant werd door het Soerabajasch Handelsblad overgenomen, evenals de Indische Courant. Beide bladen zijn echter naast het Soer. Hbl. blijven bestaan. Bovendien is tusschen het Soer. Hbl. en het Bat. Nieuwsbl. een overeenkomst tot journalistieke samenwerking, betreffende plaatsing van artikelen en berichten over en weer, gesloten. Daarna ontstond, in hetzelfde jaar, een tweede combinatie tusschen het A.I.D. te Bandoeng en de Locomotief.

De N. I. Pers-associatie, welke in het jaar 1928 was opgericht, werd reeds hetzelfde jaar weder ontbonden (zie N. V. ALGEMEEN NIEUWS- EN TELEGRAAF AGENTSCHAP „ANETA").

De Inheemsche Pers. Naast de in de Nederlandsche taal uitkomende bladen heeft de Inheemsche pers een eigen plaats. In tegenstelling met de Europeesche pers, welke zich zonder veel mutatiën vrij regelmatig ontwikkelt, vertoont de Inheemsche pers een voortdurende wisseling van redacties en bladen, vooral onder de kleinere bladen, waarvan er telkens nieuwe ontstaan en andere worden opgeheven.

Soerabaja heeft zich meer en meer tot een centrum van inheemsche journalistieke actie ontwikkeld, doordat zoowel de Indonesische Studieclub (later Persatoean Bangsa Indonesia) als haar opponenten zich tot de massa richtten met volksbladen.

Ook te Batavia en te Médan verschijnen Inheemsche nieuwsbladen, evenals op andere plaatsen. Verder heeft men de organen der godsdienstige Inheemsche pers en die der vakvereenigingen.

Over het algemeen legt de Inheemsche dag- en weekbladpers zich meer dan vroeger toe op de verzorging van de nieuwsvoorziening. De Inheemsche bladen streven, zooals de Maleisch-Chineesche reeds lang deden, naar snelle berichtgeving uit de verschillende deelen van den archipel. Ook de godsdienstige bladen pogen zooveel mogelijk berichten uit de Islam-landen te verspreiden. De vraagstukken van den dag, vooral die van politieken aard, worden algemeen en meestal in den breede besproken. Meer en meer wordt in deze pers ruimte geboden aan hetgeen vrouwen te zeggen hebben en worden vaste vrouwenrubrieken geopend. Veel wordt ook geschreven over economische onderwerpen.

De coöperatie staat in het middelpunt van de

aandacht. De oprichting van coöperatieve vereenigingen wordt met belangstelling gevolgd, gesteund en bekend gemaakt. Dit is een onderdeel van de actie voor selfhelp op economisch gebied, welke steeds opnieuw met volharding wordt gepropageerd.

Van den inhoud van een groot aantal (250 à 300) Inheemsche bladen wordt wekelijks een overzicht uitgegeven door het aan het Kantoor voor de Volkslectuur verbonden persbureau. Aan dit „Overzicht van de Inlandsche en Maleisch-Chineesche pers", dat voor het publiek verkrijgbaar wordt gesteld, voegt men op gezette tijden een opgaaf toe van de verschillende organen der Inheemsche pers.

Voor bijzonderheden zie men het Indisch Verslag 1931, deel I, hoofdstuk: De Cultureele Toestand, E. publiciteit, blz. 336 e.v.

Op 8 September 1931 kwam een ordonnantie tot stand — opgenomen in Ind. Stb. 394, — ter beteugeling van persuitspattingen, waarbij ten aanzien van periodiek verschijnende drukwerken aan den Gouv. Generaal een diep ingrijpend recht werd verleend.

Hij kan, indien zulks naar zijn inzicht tot verzekering van de openbare orde wordt gevorderd, bepaalde periodiek verschijnende drukwerken aanwijzen, welker verschijning tijdelijk zal kunnen worden verboden.

Deze aanwijzing is dus een waarschuwing met bedreiging van een tijdelijk verschijningsverbod en zal die periodieken treffen, welke zich schuldig maken vooral aan stelselmatige gezagsondermijning en ophitsing. De Gouv. Generaal heeft dezen administratieven maatregel, die anders voor één jaar geldt, in te trekken wanneer deze naar zijn oordeel niet meer noodig is. Als e e n i g e waarborgen voor een juiste toepassing van deze buitengewone bevoegdheid zijn voorgeschreven de motiveering van het besluit van aanwijzing en het hooren van den Raad van Indië.

Heeft de aanwijzing het gewenschte gevolg niet, dus blijft het gewaarschuwde blad of tijdschrift op dezelfde wijze doorgaan, dan kan de Gouv. Generaal, mede na raadpleging van den Raad van Indië, een tijdelijk verbod van drukken, uitgeven en verspreiden uitvaardigen, voor een dagblad voor ten hoogste acht dagen en voor andere periodieken voor ten hoogste het drievoud van het tijdperk, gelegen tusschen de verschijning van twee opeenvolgende nummers.

Is die termijn verstreken, dan mag het verboden periodiek weer verschijnen en eerst daarna kan opnieuw een tijdelijk verbod worden uitgevaardigd voor dagbladen, thans voor ten hoogste dertig dagen. Het verbod wordt in de Javasche Courant openbaar gemaakt. Het plaatselijk bestuurshoofd heeft maatregelen te treffen ter voorkoming van het drukken, uitgeven en verspreiden van het periodiek, kan overgaan tot het in beslag nemen van drukpersen en tot de verzegeling van gebouwen.

Overtreding van het publicatieverbod is bovendien strafbaar gesteld.

Het opvallende in deze regeling is, dat er van een hooren van den getroffene of van eenig beroep op een onafhankelijken en onpartijdigen derde geen sprake is, terwijl de rechter bij deze gansche aangelegenheid is buitengesloten. Te meer opvallend mag dit heeten, waar deze administratieve maatregel zeer zwaar zal kunnen treffen.

Ook mag hier gewezen worden op het verschil tusschen regeeringstoelichting en ordonnantietekst. De eerste doelt op toepassing van deze regeling „in tijden van spanning", terwijl de verordening algemeen de regeling in werking wil brengen „tot verzekering van de openbare orde", dus ook in niet bewogen dagen.

Deze persordonnantie werd door den Volksraad met 32 tegen 23 stemmen aangenomen.

Zie Prof. mr. P. H. Kleintjes, Staatsinstellingen van Ned. Indië, zesde herziene en bijgewerkte uitgave, Ie deel, blz. 161 e.v.

TENTOONSTELLINGEN. (Aanv. Dl. IV). De verhandeling in Dl. IV, blz. 308, sluit af met de deelname, voor wat het buitenland betreft, van Nederlandsch-Indië aan de expositie te San Francisco, 1915; de beschouwing inzake tentoonstellingen binnen Nederl.-Indië wordt besloten met die van Semarang, 1914, waarna, t/m 1917, eenige instellingen van plaatselijken aard zijn vermeld.

Sedert de tentoonstelling te Semarang 1914, werd in Nederl.-Indië geen tentoonstelling met internationaal karakter meer gehouden. Is dit eenerzijds toe te schrijven aan den invloed van de oorlogs- en na-oorlogsjaren, anderzijds zijn de ligging van den Archipel, slechts na een lange bootreis uit Europa, Amerika en Australië te bereiken, de geringe industrieele ontwikkeling, de groote onderlinge plaatselijke afstanden, waardoor het aantal bezoekers, en daarmede te ontvangen entreegelden, steeds beperkt zullen blijven, de geringe kapitaalkracht van het overwegend grootste deel der bevolking enz, factoren, die belemmerend werken voor de organisatie van een z.g. „exposition universelle", een groote algemeene tentoonstelling. Meer geschikt is Ned.-Indië, in verband met het hooge ontwikkelingspeil der grootcultures, voor exposities op bepaalde gebieden, z.g. „expositions spéciales", als b.v. betreffende vezels, rubber, thee, e.d.

In het omringend buitenland is gedurende de laatste jaren op bescheiden wijze aan eenige tentoonstellingen en jaarmarkten deel genomen, waarvoor de inzendingen geregeld werden verzorgd door de Afdeeling Handel van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel. Vermeld dienen in dit verband: exposities te Tokyo en Osaka, in 1926, te Saigon in 1927, te Pretoria en Johannesburg in 1930, te Hanoi in 1928 en 1929.

Door genoemde afdeeling werden mede in hoofdzaak de Nederl.-Indische inzendingen voor de Tentoonstelling van Scheepvaart, Koloniën en Vlaamsche Kunst te Antwerpen, 1930, verzorgd; een expositie, waarop slechts het ambtelijk Nederl. Indië vertegenwoordigd was. De in het volgende jaar, 1931, te Parijs gehouden Internationale Koloniale Tentoonstelling vroeg een collectieve inzending, een gemeenschappelijke demonstratie van gouvernementeele en particuliere verrichtingen. Onder opperste leiding van Z. E. Mr. D. Fock in Nederland werd de deelneming verzorgd. Naast een door hem gepresideerd Comité in Nederland werd in Nederl.-Indië een uitvoerige commissie samengesteld, onder voorzitterschap van den heer N. Van Zalinge, Pres. Direct. Kon. Paketv. Mij. Het in Parijs gebouwd expositiegebouw werd ontwor-

pen door den architect te Soerabaja, W. J. G. Zweedijk, daarin geëxposeerde dioramas vervaardigd door den Indischen schilder J. L. Eland. Omvangrijke inzendingen, met medewerking van talloozen bijeengebracht, werden naar Europa verscheept; o.m. een adathuis uit de Padangsche Bovenlanden, Toba-Bataksche gebouwen uit de omgeving van Baligé, gipsafgietsels van het interieur van den Mendoet-tempel, van tempels en ornamentiek op Bali enz. Een tot dat doel uitgezonden groot Balisch dansgezelschap vertoefde van Mei/September 1931 te Parijs, voor het geven van voorstellingen. Zeer bijzondere vermelding verdient een uiterst kostbare en unieke collectie van het Kon. Bat. Genootschap, dat, na lange aarzeling, belangrijke archeologica, behoorende tot de verschillende perioden uit de Hindoe-Javaansche kunst, ethnografica, vertegenwoordigende de edelsmeedkunst, de houtsculptuur, de hoorn-, been- en ivoorbewerking, enz., benevens belangrijk cartografisch materiaal afstond. In den nacht van 28 Juni 1932 verwoestte te Parijs een ontzettende brand de Nederlandsch-Indische tentoonstellingsgebouwen, waarmede ook bedoelde, grootendeels onvervangbare verzameling teniet ging. Binnen eenige weken werd te Parijs een nieuwe, op bescheiden schaal gebouwde, expositie ingericht. Door den korten beschikbaren tijd kon Nederl.-Indië niet medewerken aan de inrichting daarvan, die op uitmuntende wijze door het Koloniaal Instituut werd verzorgd; met de luchtpostverbindingen werden evenwel teekeningen, foto-materiaal en dergelijke objecten nog met spoed opgezonden.

In Nederland en de Europeesche staten wordt samenstelling van exposities geregeld verzocht aan het Koloniaal Instituut te Amsterdam; mede neemt dit als regel met belangwekkende inzendingen deel aan de Jaarbeurzen te Utrecht, droeg verder in ruime mate bij tot het succes van de Indische Tentoonstelling te Arnhem (1928), exposeerde wijders eenige malen op de Jaarbeurs te Milaan.

In Nederl.-Indië worden tentoonstellingen van eenige beteekenis meermalen gecombineerd met de telken jare te Bandoeng gehouden Jaarbeurs (zie JAARBEURZEN); in het bijzonder is te noemen de Theetentoonstelling met theecongres (1924) en de Hygiëne-tentoonstelling (1927).

Ter gelegenheid van het Fourth Pacific Science Congress (1929) op Java werd te Weltevreden een ethnografische expositie gehouden, waarop de diverse bevolkingsgroepen met eenige vertegenwoordigers aanwezig waren. Te Bandoeng werd tevens gedurende de congresdagen een uitgelezen verzameling van oude boekwerken en handschriften op natuurwetenschappelijk gebied, in het bijzonder betreffende botanie, zoölogie, ethnografie en reisbeschrijvingen, tentoongesteld.

Een opsomming van kleinere exposities, veelal ter gelegenheid van jaarmarkten en pasars malam, op tuin- of landbouwkundig gebied, van veeteeltproducten enz., als regel slechts van plaatselijke beteekenis, blijft hier achterwege.

Op de in October 1928 te Parijs gehouden diplomatieke conferentie inzake internationale tentoonstellingen werden de Nederl.-Indische tentoonstellingsbelangen door de Nederlandsche delegatie behartigd.

HUWELIJKSORDONNANTIES. In het artikel HUWELIJK, punten 6 en 10, zijn de oude huwelijksordonnanties (van 1895 voor Java en Madoera, van 1910 voor een gedeelte van de Buitengewesten) genoemd en is voor de bedoeling dier ordonnanties reeds verwezen naar Snouck Hurgronje's Atjehers, I, 1893, bl. 358 vgg. Beide ordonnanties zijn thans vervangen; die voor Java en Madoera door de ordonnantie van 12 September 1929 (Ind. Stb. 1929 n°. 348) en die voor de Buitengewesten door de ordonnantie van 30 September 1932 (Ind. Stb. 1932 n°. 482). De eerste wordt krachtens haar artikel 7 genoemd „Huwelijksordonnantie"; de tweede krachtens haar artikel 7 „Huwelijksordonnantie Buitengewesten".

Beide ordonnanties hebben de strekking de rechtszekerheid te bevorderen door toezicht van door de overheid aangestelde huwelijksbeambten op volgens de leer van den Islam gesloten huwelijken voor te schrijven en registratie te gelasten van de aldus gesloten huwelijken en van verstootingen (talaq) van aldus gehuwde vrouwen en herroepingen van verstootingen (roedjoe). De overheid heeft aan het niet naleven van deze bepalingen geen sancties van burgerrechtelijken aard verbonden, omdat zij zich niet wenschte te begeven op het terrein, waar de rechtsverhoudingen samenhangen met de Mohammedaansche plichtenleer. Zij volstaat met straf te bedreigen tegen het niet aangeven ter registratie en het zich onttrekken aan het voorgeschreven toezicht. Dat toezicht omvat onderzoek naar eventueele huwelijksbeletselen en zorg voor het in acht nemen van de voorschriften der Mohammedaansche wet in zake huwelijkssluiting (bijblad 12326).

Op Java en Madoera draagt de huwelijksordonnantie de vaststelling van eenige uitvoeringsvoorschriften (tarief, standplaatsen) op aan de regentschapsraden en de benoeming der huwelijksbeambten aan den regent. In de provinciale bladen worden die besluiten afgekondigd. In de Buitengewesten rust die taak op het Hoofd van gewestelijk bestuur, tenzij hij in zijn gewest inlandsche gemeenten heeft, aan welker bestuur hij zijn bevoegdheid ten deze durft overdragen.

De Huwelijksordonnantie-Buitengewesten geldt in de gewesten Tapanoeli, Sumatra's Westkust, Lampoengsche districten en Bangka en Onderh. en in de assistent-residentie Billiton; voorts op de hoofdplaatsen Palembang en Benkoelen, in het gewest Bali en Lombok, doch niet voor de inheemsche moslims van Lombok en eindelijk in de stukken en stukjes Gouvernementsgebied in de gewesten Oostkust van Sumatra, Riouw en Onderh., Westerafd. en Zuider en Oosterafd. van Borneo, Manado, Celebes en Onderh., de Molukken en Timor en Onderh.; eindelijk in het gewest Atjeh, indien een van beide partijen of beide niet inheemsch zijn. In de gewesten Tapanoeli en Sumatra's Westkust mag geen Mohammedaansch huwelijk gesloten worden zonder verklaring van het dorpshoofd, dat geen aan de adat ontleende bezwaren zich daartegen verzetten. Weigert het dorpshoofd zulk een verklaring af te geven, dan is er beroep op een adatrechtbank.

In bijblad 12326 (1930) is een korte toelichting op de Huwelijksordonnantie (Java en Madoera) gepubliceerd. Bijbladen 11474 (1927) en 12406 (1930) bevatten afkeuring van misstanden onder de oude ordonnanties, ter bestrijding waarvan mede de nieuwe ordonnanties werden ontworpen.

BODEM. (Zie ook BODEM-ONDERZOEK in Dl. I). Ongeveer 50 à 60 jaar geleden bestond er aangaande den bodem van N.-I. weinig meer dan de empirische kennis van den inheemschen landbouwer. Door den vooruitgang van het wereldverkeer ontwikkelde zich sindsdien in steeds groeiende mate de Europeesche landbouw, en daarmede eveneens een groeiende *empirische bodemkennis* der Europeesche planters. De laatsten, in gevallen van tegenslag in hun bedrijf minder fatalistisch gezind dan de landbouwende zonen van het land, zagen al spoedig uit naar hulp van de eveneens dagelijks groeiende natuur- en landbouwwetenschappen, en zoo ontstond op allerlei plaatsen en wijzen het Indische *bodemonderzoek*, met tot den huidigen dag voortdurend wisselende inzichten, probleemstellingen en organisaties ter oplossing daarvan. Aangezien dat onderzoek echter niet geboren werd in stille academische studeercellen, doch voortkwam *uit de behoeften van het practische leven*, heeft het de fout van een al te eenzijdige theoretische ontwikkeling vermeden, en zich er voornamelijk op toegelegd, uit de rijkelijk ter beschikking staande, practische ervaringsfeiten wetenschappelijke algemeenheden af te leiden, die dan weer meer voorzichtig op bijzondere gevallen konden worden toegepast.

Zoodoende werd reeds tientallen jaren lang aan verschillende proefstations, werkende voor bepaalde groote cultures, suiker, koffie, tabak, enz. (zie PROEFSTATIONS), grondonderzoek verricht ten bate der daarbij aangesloten ondernemingen, alvorens van Gouvernementswege, bij de oprichting van het Dept. van Landbouw (1905) aan het meer *zuiver wetenschappelijk bodemonderzoek* eveneens een plaats werd ingeruimd door de instelling van een Laboratorium voor Geologische Waarnemingen ten aanzien van den Bouwgrond van N.-I. Het bleef evenwel niet lang bij wetenschappelijke „waarnemingen"; al spoedig werden aan dat laboratorium „onderzoekingen" opgedragen van practische beteekenis, in verband waarmede de naam aldra veranderd werd in Laboratorium voor Agrogeologie en Grondonderzoek. In 1921 werd dit het Laboratorium voor Bodemkunde, om na de reorganisatie van 1931 op te gaan in het Bodemkundig Instituut te Buitenzorg.

Bedoeld instituut verricht nu tal van bodemkundige onderzoekingen voor het Gouv. op het gebied van irrigatie, en ten bate van den inheemschen landbouw; ook wel voor Europeesche cultures, voor zoover daarvoor geen eigen, afzonderlijke proefstations bestaan. Verder maakte het een begin met de *bodemkundige kaarteering van Java en Madoera* waarvan evenwel tot nu toe (1932) nog geen resultaten werden gepubliceerd. Een soortgelijke *bodemkundige kaarteering van Sumatra* heeft reeds gedurende eenige jaren plaats, in aansluiting aan de geologische kaarteering van dat eiland, in uitvoering bij den Geologischen Dienst (zie MIJNWEZEN (Dienst van het) te Bandoeng.

Bodemkundige onderzoekingen, *niet* voor landbouwkundige doeleinden bedoeld, worden sedert 1920 niet meer te Buitenzorg verricht, maar te Bandoeng: 1e. door het Laboratorium voor Materiaal-Onderzoek der B.O.W. (grondstoffen voor bouwmaterialen, voor wegen- en dijkenbouw, enz.) en 2°. door den Technisch-Geologischen Dienst van het Mijnwezen (zie aldaar).

Het spreekt vanzelf, dat de uitkomsten van al dit werk hier niet in extenso kunnen worden besproken, alleen enkele hoofdpunten aangestipt:

De indertijd algemeen verbreide legende van den onuitputtelijken rijkdom van „den" Indischen bodem heeft afgedaan; men heeft geleerd — menigeen door bittere ervaringen — dat in Indië, naast bodemsoorten, die werkelijk aan genoemde qualificatie redelijk beantwoorden, vele zijn aan te treffen, die dat geenszins doen; ja, dat er soorten voorkomen van een zóódanige armoede als men in het moederland nimmer vindt.

Het is gebleken, dat het aantal bodemsoorten legio is; en iedere soort heeft eigen mogelijkheden en onmogelijkheden ten aanzien van de cultures, die erop kunnen worden gedreven. In deze kwestie spreekt intusschen het klimaat eveneens een woordje mee (zie KLIMAAT). De bodemverschillen moeten voor een groot deel worden toegeschreven aan verschillen in het *moedermateriaal*, waaruit de gronden ontstonden; dat zijn dus de gesteenten. Indië mag zich gelukkig prijzen, te dien aanzien reeds vrij behoorlijk georiënteerd te zijn door den arbeid van den Dienst van het Mijnwezen, dat zijn taak steeds zeer breed heeft opgevat. Voor een ander deel zijn de bodemverschillen te wijten aan hun *geografische ligging* en *vorming*: hoog in de bergen, lager op het golvende heuvelland, beneden in de vlakte; op de plaats, waar het moedermateriaal verweerde tot grond, of verplaatst, door rivieren, zee of wind, enz. Eindelijk vormen zich uit soortgelijk moedermateriaal en onder soortgelijke omstandigheden van geografische ligging toch soms nog zeer verschillende bodemsoorten, al naar het *klimaat* verschilt; zoo heeft men op het zeer humide Sumatra of Borneo bodemtypen, die men in de aride (droge) streken der Kleine Soendaeilanden te vergeefs zoekt, en omgekeerd. Iets dergelijks kan men zelfs reeds op Java waarnemen, als men bijv. Bantam en Besoeki vergelijkt.

De kennis der verschillende *bodemtypen*, in den loop der jaren verzameld en vastgelegd in velerlei tijdschriften en andere publicaties, heeft reeds tot belangrijke maatregelen in den landbouw geleid: verbeterde bemesting (zie BEMESTING), uitgebreide toepassing van groenbemesting, rationeele grondbewerking en zorg voor het tegengaan van afspoeling, oordeelkundige irrigatie (zie BEVLOEIINGEN); dit alles met inachtneming van de economie van het bedrijf. Wat men echter uit dit laatste oogpunt moet doen en laten hangt ten nauwste samen met de soort van bodem, waarop men werkt; de kaarteering van den Indischen bodem is derhalve geen wetenschappelijke liefhebberij of luxe, maar een economische noodzakelijkheid. Zonder al hetgeen men reeds van den bodem weet gering te schatten, mag men toch van de bodemkaarteering en de daarmede uiteraard samengaande systematische onderzoekingen nog veel nieuws, nog veel verbeteringen in den landbouw verwachten, terwijl allerlei nijverheid, wegen- en dijkenaanleg, enz. enz. er mede van zullen profiteeren.

Literatuur: Zeer verspreid in publicaties van: het Dept. v. Lb. Nijv. en Hl., de partic. proefstations, de plantersvereenigingen, het Ned. Ind. Lb. Synd., verder in tijdschriften als Teysman-

nia, Tectona, Landbouw, de Bergcultures. Iets meer samenvattend en in algemeenere lijnen in het boek: E. C. Jul. Mohr, De Grond van Java en Sumatra. (laatste druk 1930).

BEGROOTING. (Aanv. Dl. I). Het in het najaar van 1916 door de Tweede Kamer aangenomen wetsontwerp tot wijziging van de Indische Comptabiliteitswet, o.m. ten doel hebbend de regeling van de wijze, op welke de Indische begrooting in Indië *voorloopig* werd vastgesteld door den Gouverneur-Generaal in overleg met den Volksraad en in Nederland *definitief* bij de wet, werd op 16 December van dat jaar tot wet verheven (Ned. Stb. 1916, no. 536; Ind. Stb. 1917, no. 115). Een nieuwe tekst van de Indische Comptabiliteitswet werd bekend gemaakt bij het Koninklijk besluit van 5 April 1917 (Ned. Stb. no. 275; Ind. Stb. no. 521). Sedert is de C.W. gewijzigd bij de wetten van 21 April 1922 (Ned. Stb. no. 201; Ind. Stb. no. 504) en 27 October 1922 (Ned. Stb. no. 581; Ind. Stb. 1923, no. 27). De eerste wijziging had betrekking op de taak der Algemeene Rekenkamer in Indië, de tweede op teruggaaf van reeds betaalde boeten en wijziging in den termijn van indiening bij de Staten-Generaal van het wetsontwerp tot vaststelling van het slot van rekening.

De Grondwetsherziening van 1922 bracht eene ingrijpende wijziging in de beide voornaamste artikelen nopens de koloniën. Sedert 1848 had de Grondwet bepaald, dat de reglementen op het beleid der Regeering, het muntstelsel en de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen bij de wet moesten worden geregeld. Artikel 61 van de in 1922 gewijzigde Grondwet bepaalt, dat de Staatsinrichting van Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao door de wet wordt vastgesteld en dat andere onderwerpen door de wet worden geregeld, zoodra de behoefte daaraan blijkt te bestaan. Over de regeling bij de wet moet, behalve in door de wet aan te geven gevallen, het vertegenwoordigend lichaam van het gebied worden gehoord.

Her Regeeringsreglement van Nederlandsch-Indië werd bij de wet van 23 Juni 1925 (Ned. Stb. no. 234; Ind. Stb. 1925, no. 415) aangepast aan de veranderde bepalingen der Grondwet en omgezet in de Indische Staatsregeling. Een nieuwe tekst hiervan werd openbaar gemaakt bij het Koninklijk besluit van 13 Juli 1925 (Ned. Stb. 1925, no. 327; Ind. Stb. no. 447).

Wat aan de vroegere Regeeringsreglementen ontbroken had om het karakter van eene volledige staatsregeling te bezitten, was thans in de nieuwe wet opgenomen, t.w. een samenstel van bepalingen tot regeling van de indeeling en de totstandkoming van de Indische begrooting, waaraan een geheel nieuw hoofdstuk in de nieuwe wet op de staatsinrichting van N.-I. gewijd is. In verband met de opname van de vorengenoemde voorschriften in de Indische Staatsregeling werden verschillende bepalingen uit de Indische Comptabiliteitswet gelicht en andere gewijzigd (wet van 23 Juni 1925, Ned. Stb. no. 236; Ind. Stb. no. 417). De tekst van de herziene Comptabiliteitswet is openbaar gemaakt bij het Koninklijk besluit van 13 Juli 1925 (Ned. Stb. no. 328; Ind. Stb. no. 448).

Over de hoofdindeeling en de totstandkoming van de Indische begrooting handelen de artikelen 101 tot en met 113 van de Indische Staatsregeling.

De begrooting bestaat thans (1932), nu aan verschillende bedrijven bij ordonnantie de hoedanigheid van Landsbedrijf in den zin der Indische Bedrijvenwet is verleend, uit de volgende afdeelingen:

I Regeering en Hooge Colleges.
II Departement van Justitie.
III Departement van Financiën.
IIIA Indische Schuld.
IIIB Opiumfabriek.
IIIC Pandhuisdienst.
IV Departement van Binnenlandsch Bestuur.
V Departement van Onderwijs en Eeredienst.
VA Dienst der Volksgezondheid.
VI Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel.
VIA 's Lands Kina- en Theeonderneming.
VII Departement der Burgerlijke Openbare Werken.
VIIA Haven van Makassar.
VIIB Emmahaven.
VIIC Haven van Belawan.
VIII Departement van Gouvernementsbedrijven.
VIIIA Post- ,Telegraaf- en Telefoondienst.
VIIIB Bangkatinwinning.
IX Departement van Oorlog.
IXA Militaire graslanden.
IXB Reproductiebedrijf van den Topografischen dienst.
X Departement der Marine.

De meeste afdeelingen zijn gesplitst in 4 hoofdstukken: hoofdstuk I: uitgaven in Nederland, hoofdstuk II: uitgaven in Indië, hoofdstuk III: middelen in Nederland, hoofdstuk IV: middelen in Indië. De uitzondering wordt gevormd door die afdeelingen, welke betrekking hebben op bedrijven in den zin van de Indische Bedrijvenwet, t.w. de afdeelingen IIIB, IIIC, VIA, VIIA, VIIB, VIIC, VIIIA, VIIIB, IXA, IXB. Deze afdeelingen zijn verdeeld in twee onderafdeelingen: I Kapitaalsdienst en II Exploitatie. De ten behoeve van deze afdeelingen in Nederland gedane betalingen of geïnde gelden worden geboekt ten laste c.q. ten voordeele van de rekening van het Departement van Koloniën met het Indisch Bestuur.

De hoofdstukken van de eerste groep alsmede de onderafdeelingen van de tweede groep zijn gesplitst in posten. De verdere verdeeling van deze posten zal hieronder worden besproken.

De ontwerpen van de jaarlijksche algemeene begrooting worden samengesteld door de directeuren van de departementen van algemeen bestuur in Indië en aan het oordeel van den Gouverneur-Generaal en den Raad van Indië onderworpen. Voor de eerste en derde hoofdstukken (uitgaven en middelen in Nederland) verstrekt de Minister van Koloniën de benoodigde gegevens. Heeft de Landvoogd overeenstemming met zijne adviseurs en daarna met den Minister verkregen, dan kan de indiening van de begrootingsontwerpen bij den Volksraad plaats hebben. Deze indiening moet geschieden bij de opening van de eerste gewone zitting, d.i. 15 Juni of de daarop volgende werkdag [1]). De Volksraad moet de ontwerpen

[1]) De Indische Staatsregeling gaf als datum van opening der zitting aan 15 Mei. Hierin is wijziging gebracht door de wet van 20 Maart 1929 (Ned. Stb. no. 121; Ind. Stb. no. 66).

onder mededeeling van zijne zienswijze daaromtrent uiterlijk 29 Augustus d.a.v. [1]) aan den Landvoogd terugzenden. De Gouverneur-Generaal stelt daarop de algemeene begrooting vast, voorzoover hij zich kan vereenigen met het door den Volksraad ingenomen standpunt. Die vaststelling geschiedt bij besluiten, welke niet meer dan ééne afdeeling betreffen en welke uiterlijk binnen 2 weken na 29 Augustus in de Javasche Courant worden openbaar gemaakt.

De wetsontwerpen tot al of niet goedkeuring van de besluiten van den Landvoogd betreffende de algemeene begrooting moeten uiterlijk op 16 November van het jaar, dat voorafgaat aan het begrootingsjaar, bij de Staten-Generaal worden ingediend. Worden alle besluiten bij de wet goedgekeurd dan treden zij in werking op 1 Januari van het betreffende dienstjaar. Zij worden geacht op 1 Januari in werking te zijn getreden, wanneer zij eerst na dien datum in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië zijn geplaatst.

In de laatste 65 jaren zijn de Indische begrootingswetten voortdurend eerst na 1 Januari totstandgekomen; in de jaren na de vorenaangehaalde wijzigingswet van 20 Maart 1929 verschijnt die begrooting meestal eerst in Mei of Juni in het Nederlandsche Staatsblad.

Zijn op 1 Januari van het dienstjaar de wetten tot goedkeuring van de besluiten des Landvoogds nog niet in werking getreden, dan wordt de begrooting van het aan het dienstjaar voorafgaande jaar als basis voor het geldelijk beheer beschouwd. Eene z.g. crediet-begrooting kent de Indische Staatsregeling niet.

Daar de Indische begrooting geruimen tijd vóór den aanvang van het dienstjaar moet worden ontworpen en eerst maanden daarna tot stand komt, kan het voorkomen, dat eene uitgaaf zoo dringend noodzakelijk is, dat de goedkeuring van het begrootingsbesluit door den wetgever in Nederland niet afgewacht kan worden. De Landvoogd is dan bevoegd om in afwachting van de beslissing van den begrootingswetgever de uitgaaf bij een gemotiveerd besluit te bevelen. Van dit besluit moet een afschrift worden gezonden naar den Volksraad en naar de Algemeene Rekenkamer te Batavia.

Niet altijd is het verloop van de totstandkoming der begrooting zoo eenvoudig als boven geschetst is. Worden de ontwerpen der algemeene begrooting niet op uiterlijk 29 Augustus door den Volksraad aan den Gouverneur-Generaal teruggezonden met mededeeling van zijne bevindingen, dan wordt de begrooting bij de wet vastgesteld. Wordt een van de besluiten van den Landvoogd tot vaststelling van de algemeene begrooting niet bij de wet goedgekeurd, dan wordt de afdeeling, op welke het besluit betrekking heeft, bij de wet vastgesteld. Hetzelfde vindt plaats, indien tusschen Landvoogd en Volksraad geene overeenstemming is verkregen aangaande eene geheele afdeeling van de algemeene begrooting. Ontbreekt die overeenstemming nopens onderdeelen van afdeelingen van genoemde begrooting, dan worden ook die onderdeelen bij de wet vastgesteld, echter alleen in het geval dat daaraan volgens het oordeel van den wetgever behoefte bestaat.

[1]) Vóór de totstandkoming van de onder noot 1, vorige blz., genoemde wet was de fatale datum 31 Juli.

Naast de algemeene begrooting staan aanvullingsbegrootingen, welke ontworpen worden naar gelang van de behoefte. De Gouverneur-Generaal zendt de ontwerp-aanvullingsbegrootingen naar den Volksraad met verzoek om terugzending uiterlijk op een aangegeven datum. De Landvoogd stelt de aanvullingsbegrootingen vast, voorzoover hij ermede kan instemmen. De vaststelling vindt plaats bij een of meer besluiten (voor elke afdeeling niet meer dan één). Deze besluiten worden binnen twee weken na den datum van terugzending door den Volksraad gepubliceerd in de Javasche Courant; zij worden vervolgens zoo spoedig mogelijk aan de Staten-Generaal aangeboden. Nadat de besluiten bij de wet zijn goedgekeurd, worden ze afgekondigd in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië.

Zendt de Volksraad de ontwerp-aanvullingsbegrootingen niet binnen den bepaalden tijd terug, dan geschiedt de vaststelling rechtstreeks bij de wet. Wordt geene overeenstemming verkregen tusschen Gouverneur-Generaal en Volksraad betreffende eene geheele afdeeling of onderdeelen van afdeelingen der aanvullingsbegrootingen, dan geschiedt de vaststelling bij de wet, met dien verstande dat dit voor onderdeelen van afdeelingen alleen behoeft plaats te hebben als de behoefte daaraan volgens het oordeel van den wetgever bestaat. Keurt de wetgever een besluit betreffende eene aanvullingsbegrooting niet goed, dan worden de onderdeelen van afdeelingen, waarop het besluit betrekking heeft, bij de wet vastgesteld, echter alleen indien onverwijlde vaststelling noodzakelijk is.

Een bekend soort aanvullingsbegrootingen werd vroeger gevormd door de regularisatiewetten, welke gewoonlijk tegen het einde van het tweede jaar van het dienstjaar tot stand kwamen. Zij brachten eene zoodanige wijziging in de ramingen voor ontvangsten en uitgaven der algemeene begrooting, zooals deze aangevuld waren bij de suppletoire begrootingen, dat die ramingen aangepast werden aan de op het tijdstip van indiening der regularisatiewet bij den Volksraad bekende uitkomsten. De laatste van deze regularisatiewetten zijn geweest die van 24 Juni 1929 (Ned. Stb. nos. 348, 349, 350; Ind. Stb. nos. 265, 266, 267); zij hadden betrekking op het dienstjaar 1927.

Over 1928 en volgende jaren worden de regularisatiewetten vervangen door eene „voorloopige rekening".

Nadat de algemeene begrooting door de wet is goedgekeurd of vastgesteld, worden de posten van de eerste en van de tweede hoofdstukken gesplitst in artikelen [1]) onderscheidenlijk door den Minister van Koloniën en door den Gouverneur-Generaal. In elk hoofdstuk van de uitgaven wordt een artikel voor „onvoorziene uitgaven" aangewezen. Ten laste van den post voor onvoorziene uitgaven worden gebracht:

[1]) Eene verdeeling van de artikelen in subartikelen en eene indeeling van de uitgaven, parallel loopende aan de splitsing in artikelen en sub-artikelen, in personeele, materieele en kapitaalsuitgaven, wordt voorgeschreven door de wet van 29 December 1932 (Ned. Stb. no. 666).

1°. de in den loop van het dienstjaar opkomende behoeften, welke niet in de begrooting zijn omschreven. De aanwijzing geschiedt voor de eerste hoofdstukken door den Minister van Koloniën, voor de tweede hoofdstukken door den Gouverneur-Generaal.

2°. de onverevend gebleven, niet door verjaring getroffen vorderingen betreffende afgesloten diensten. Voor verjaring betreffende vorderingen hierbedoeld zie de artikelen 60 t/m 64 der I. C.W. benevens — wat de eerste hoofdstukken betreft — de wet van 31 October 1924 (Ned. Stb. no. 482).

3°. Voorts kunnen uit den post „onvoorziene uitgaven" bedragen worden overgeschreven op bepaalde begrootingsposten tot dekking van te verwachten tekorten in verband met onverwacht opkomende behoeften. De overschrijving wordt voor de eerste c.q. de tweede hoofdstukken bevolen door resp. den Minister van Koloniën en den Gouverneur-Generaal.

Wanneer het dienstbelang vordert, dat uitgaven, uitgetrokken op het eerste hoofdstuk van eene afdeeling, in Indië worden gedaan, of dat uitgaven, op het tweede hoofdstuk van een afdeeling uitgetrokken, in Nederland plaats hebben, vermindert de Landvoogd de betrokken som op het eerste hoofdstuk met de over te brengen som onder gelijktijdige vermeerdering van den analogen post op het tweede hoofdstuk met hetzelfde bedrag of omgekeerd [1]). Deze besluiten worden geplaatst in het Indisch Staatsblad en medegedeeld aan de Staten-Generaal, den Volksraad en de beide Rekenkamers.

Af- en overschrijving kan niet meer plaats hebben van en op artikelen binnen de grenzen van een post [2]).

Een overdracht van uitgetrokken gelden van het dienstjaar, waarop zij geraamd zijn, op een volgend dienstjaar zal hieronder worden besproken.

Elke dienst staat twee jaren open. Betalingen voor geleverde goederen en verrichte diensten worden geboekt ten laste van het jaar, waarin de goederen geleverd en de werkzaamheden verricht zijn. Eene uitzondering [3]) is getroffen voor de levering van werken en de verscheping van goederen, waarvan de volbrenging of verscheping volgens de verklaring van het hoofd der betrokken administratie [4]) niet vóór ult. December van het eerste jaar van den dienst heeft kunnen plaats hebben.

Het tweede jaar van den dienst wordt gebezigd voor de inning van de ontvangsten en de verevening en uitbetaling van de vorderingen.

De wet van 24 Juni 1929 (Ned. Stb. no. 351; Ind. Stb. no. 197) tot aanvulling van de C.W. heeft de mogelijkheid geschapen om, indien het volle bedrag van de op een post geraamde som niet besteed is, de ongebruikte gelden toe te voegen aan de begrooting van uitgaven voor het volgende jaar (verhooging van den reeds uitgetrokken analogen post of vorming van een nieuwen post). Die overbrenging geschiedt voor de eerste hoofdstukken bij Koninklijk besluit, voor de tweede hoofdstukken bij besluit van den Gouverneur-Generaal. Deze besluiten worden geplaatst in het Indisch Staatsblad. De overbrenging is echter alleen mogelijk voor bij de begrooting vooraf uitdrukkelijk aangewezen posten. Genoemde besluiten worden voorts medegedeeld aan de Staten-Generaal, den Volksraad en de beide Algemeene Rekenkamers.

Vorenvermeld voorschrift is vervat in artikel 11*a* van de C.W. en staat bekend als de „virementsregeling".

Zooals hiervoor beschreven werd, is de regularisatiewet vervangen door de „voorloopige rekening", eene eenvoudige mededeeling van de gedane uitgaven en de geïnde ontvangsten in de volgorde van de begrooting. Deze voorloopige rekening wordt eerst medegedeeld aan den Volksraad en daarna aan de Staten-Generaal. Voor de eerste maal is die voorloopige rekening gegeven over het dienstjaar 1928 [1]).

Op ultimo December van het tweede jaar van het dienstjaar wordt de begrooting afgesloten. In Nederland en in Indië wordt van de uitgaven en ontvangsten eene rekening opgemaakt, onderscheidenlijk door den Minister van Koloniën en den Gouverneur-Generaal. Genoemde rekening volgt nauwkeurig de omschrijving en de indeeling van de begrooting. Bovendien geeft zij zoowel voor de ontvangsten als voor de uitgaven de verschillen tusschen raming en uitkomst aan en de toelichting op die verschillen. Bij elken uitgaafpost moet de rekening voor de kredieten voor personeele-, materieele- en kapitaalsuitgaven afzonderlijk de verschillen aangeven tusschen de ramingen en de uitkomsten, zoo noodig met toelichting. Voorts vermeldt zij, welke van de verevende sommen zijn uitbetaald en welke nog verschuldigd zijn gebleven.

De Minister van Koloniën zendt de in Nederland opgemaakte rekening aan de Algemeene Rekenkamer te 's-Gravenhage, de Gouverneur-Generaal de in Indië opgemaakte rekening aan de Rekenkamer te Batavia. Beide Rekenkamers voorzien de rekening van eene verklaring van bevinding en zenden ze binnen 4 maanden na de ontvangst aan de afzenders terug onder mededeeling van de bedenkingen en opmerkingen, waartoe het onderzoek geleid heeft.

De Minister van Koloniën zendt de door de Algemeene Rekenkamer te 's-Gravenhage onderzochte rekening van ontvangsten en uitgaven in Nederland zoo spoedig mogelijk aan den Gouverneur-Generaal toe, die uit de beide partieele rekeningen de definitieve rekening doet samenstellen

[1]) Er dient op de anomalie gewezen te worden, dat de Gouverneur-Generaal artikelen op de eerste hoofdstukken kan verhoogen of verlagen, terwijl de Minister van Koloniën bij het splitsingsbesluit bedoelde artikelen heeft vastgesteld.

[2]) Na de totstandkoming van de wet van 29 December 1932 (Ned. Stb. no. 666) moet de overschrijving binnen de grenzen van een post beperkt blijven binnen de betreffende groep uitgaven t.w. personeele, materieele, kapitaalsuitgaven.

[3]) Die uitzondering is alleen toegelaten, als er eene overeenkomst bestaat, welke levering binnen het jaar gebiedt (Bijblad no. 3038).

[4]) D.w.z. hoofd van het betrokken departement van algemeen bestuur (Bijblad no. 2237).

[1]) Verg. Gedrukte Stukken Volksraad, zittingsjaar 1930—1931, onderwerp 41 en Gedrukte Stukken Tweede Kamer, zitting 1931—1932, *281*, no. 1.

	UITGAVEN IN NEDERLAND				UITGAVEN IN INDIË			
AFDEELINGEN	1867	1887	1907	Raming 1932	1867	1887	1907	Raming 1932
Regeering en Hooge Colleges [1]	f —	f 41.596	f 29.033	f 1.049.950	f 1.017.178	f 1.121.967	f 1.143.111	f 3.209.923
Justitie	—	53.868	84.409	937.300	2.942.095	5.090.324	6.283.692	23.807.783
Financiën	15.380.055 [2]	7.402.648	13.980.451	68.274.423	2.149.561	7.821.111	18.575.756	82.708.620
Indische Schuld	—	—	—	106.170.666	—	—	—	5.340.156
Binnenlandsch Bestuur	11.356.829	3.425.790	791.768	569.051	38.226.840	29.104.488	24.090.228	109.152.995
Onderwijs en Eeredienst	—	—	—	353.300	—	—	—	63.499.550
Gezondheidsdienst	—	—	—	35.790	—	—	—	21.784.600
Landbouw, Nijverheid en Handel	—	—	—	104.238	—	—	—	32.470.511
Burgerlijke Openbare Werken	410.204	2.242.336	3.131.938	75.800	3.069.088	14.716.445	27.224.465	49.056.836
Gouvernementsbedrijven	—	—	—	10.518.200	—	—	7.899 [6]	127.729.461
Oorlog	1.988.186	3.683.979	4.836.425	7.296.900	15.970.617	23.345.973	28.622.542	74.575.600
Marine	612.283	3.811.400	3.599.133	16.817.690	5.392.245	5.094.330	5.019.439	39.694.845
Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid	28.156	536.708	2.126.110	—	6.364.079	10.301.189	26.035.386	
Pensioenen en andere uitgaven van algemeenen aard [3]	2.494.044	—	—	—	2.223.959	—	—	
Onvoorziene uitgaven [4]	—	—	—	—	376.477	—	—	
Tractementsverhooging der inlandsche hoofden, ambtenaren en bedienden op Java en Madoera [5]	—	—	—	—	409.343	—	—	
Landbouw	—	—	412.375	—	—	—	5.257.585	
laatselijk en gewestelijk zelfbestuur	—	—	—	—	—	—	2.324.314	
	f 32.269.757	f 21.198.325	f 28.991.642	f 212.203.308	f 78.141.482	f 96.595.827	f 144.584.417	f 633.030.880

NADEELIG SALDO BUITENGEWONE DIENST

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
f 64.419.060	f 40.909.679	f 37.508.244	f 43.442.449	f 42.694.115	f 51.394.600	f 64.824.530	f 52.876.133

ONTVANGSTEN

IN NEDERLAND				IN INDIË			
1867	1887	1907	raming 1932	1867	1887	1907	raming 1932
f 65.243.192	f 43.897.252	f 33.129.583	f 29.950.940	f 72.294.642	f 99.453.492	f 152.674.279	f 696.566.032

Boven de tweede dubbele fijne lijn in de eerste tabel bevat de eerste kolom der uitgaven de benamingen der afdeelingen — met uitzondering van die voor de Landsbedrijven — volgens de begrooting voor 1932. Voor de instelling van nieuwe Departementen en wijziging van hun werkkring zie DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR.

1) In 1867 was deze afdeeling nog gesplitst in: *a.* Inkomsten van den G.G. en Kosten van diens huis; *b.* Hooge Collegiën en Algemeene Secretarie.
2) In 1867 kwam op deze afdeeling eene bijdrage aan de Rijksmiddelen voor van f 14.856.335.
3) De op deze afdeeling voorkomende uitgaven zijn later grootendeels naar Financiën overgebracht.
4) Deze afdeeling is na 1867 vervallen.
5) Deze post is afzonderlijk in de rekening over 1867 opgenomen.
6) Zie, ter toelichting van dit lage bedrag, artikel 2 der wet van 15 Juli 1907 (Ned. Stb. no. 205; Ind. Stb. no. 401).

en deze met het ontwerp-besluit tot vaststelling van het slot der rekening aan den Volksraad doet aanbieden. Deze aanbieding behoort plaats te hebben uiterlijk bij de opening van de eerste gewone zitting van het derde jaar, volgende op de afsluiting der begrooting [1]). Bij eventueele latere aanbieding moet van de „onvermijdelijke" omstandigheden, welke daarvan de oorzaak zijn geweest, aan den Volksraad mededeeling worden gedaan.

Bij genoemd ontwerp-besluit moet worden overgelegd:

1°. de rekening;

2°. een staat, aangevende het gebruik, dat gemaakt is van de kredieten van den Minister van Financiën voor de voorzieningen in de behoeften van 's Lands kassen in Indië;

3°. een staat, aantoonende welke sommen wegens op vroegere dienstjaren verevende uitgaven in het afgesloten dienstjaar uitbetaald, door verjaring vrijgevallen of verschuldigd gebleven zijn;

4°. de mededeelingen van de beide Rekenkamers, houdende opmerkingen en bedenkingen naar aanleiding van de door den Minister van Koloniën en den Gouverneur-Generaal bij haar ingediende rekeningen, benevens de door den Minister en den Landvoogd naar aanleiding van die opmerkingen en bedenkingen samengestelde nota's.

De Gouverneur-Generaal stelt in overeenstemming met den Volksraad het slot van rekening — over elk jaar afzonderlijk — bij besluit vast. Dit besluit wordt openbaar gemaakt in de Javasche Courant; om te kunnen werken moet het besluit bij de wet worden goedgekeurd [2]).

Bestaat over de vaststelling van het slot der rekening over een bepaald jaar geen overeenstemming tusschen Landvoogd en Volksraad, dan geschiedt de vaststelling door de wet.

De vaststelling van het slot der rekening geschiedt eveneens bij de wet, indien het besluit van den Gouverneur-Generaal niet door den wetgever wordt goedgekeurd.

Ingeval het besluit van den Gouverneur-Generaal tot vaststelling van het slot der rekening bij de wet wordt goedgekeurd, wordt het afgekondigd in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië.

De bestemming van de voordeelige en de dekking van de nadeelige sloten der rekeningen moet worden vastgesteld door den Gouverneur-Generaal bij besluit in overeenstemming met den Volksraad over een tijdvak van ten hoogste tien jaren [3]). Dit besluit, hetwelk in de Javasche Courant openbaar gemaakt wordt, behoeft de goedkeuring van de wet. Is er geen overeenstemming tusschen Landvoogd en Volksraad of wordt het besluit van den Gouverneur-Generaal niet door den wetgever goedgekeurd, dan geschiedt de regeling van de beslissing over de bestemming van de voordeelige en de dekking van de nadeelige sloten der rekeningen bij de wet.

De besluiten van den Gouverneur-Generaal tot regeling van de bestemming en de dekking der voor- en nadeelige sloten worden, indien zij bij de wet zijn goedgekeurd, afgekondigd in het Indische Staatsblad.

Ter regeling van de geldmiddelen van de Landsbedrijven kwam in 1927 de *Indische Bedrijvenwet* (zie aldaar) tot stand (wet van 10 Juni 1927, Ned. Stb. no. 174; Ind. Stb. no. 419). Deze wet heeft tot voorbeeld gediend voor de in 1928 tot vervanging van de wet van 16 Februari 1912 (Ned. Stb. no. 85) vastgestelde (Nederlandsche) Bedrijvenwet 1928 (Ned. Stb. no. 249).

Literatuur: Grondwetsherziening 1917 en 1922 door Dr. F. J. A. Huart, Arnhem 1925, blz. 73 v.v.; De nieuwe staatsinrichting van Nederlandsch-Indië (Doorgetrokken Hoofdlijnen) door Dr. (Mr.) I. A. Nederburgh, 's-Gravenhage 1927, blz. 151 t/m 153, 187 t/m 192; Staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië door Mr. Ph. Kleintjes, 2de deel, vijfde uitgaaf, Amsterdam 1929, blz. 324 t/m. 342; Vaststelling en verantwoording van de Indische begrooting 1814—1932 door Dr. A. Jansen, Leiden 1932. J. v. E.

WETGEVING. Zie BESTUUR.

HEERES (Prof. Mr. JAN ERNST), geboren 30 Mei 1858 te Zuidhorn, waar zijn vader predikant was; overleden te 's-Gravenhage, 16 Februari 1932. Na het gymnasium te Groningen te hebben afgeloopen, werd hij in die plaats ingeschreven als student in de Rechten en de Letteren. Hij promoveerde in 1885 tot doctor juris op een proefschrift: „De wijzigingen in den regeeringsvorm van Stad en lande in 1748 en 1749", en slaagde een jaar later voor het candidaats-examen in de Nederlandsche Letteren. Met ingang van 1 Januari 1888 benoemd tot klerk bij het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, werd hij reeds 1 November daarop bevorderd tot adjunct-commies, 1 Mei 1891 tot commies, en 16 Februari 1894 tot adjunct-archivaris. In deze functies had hij zich speciaal bezig gehouden met de ordening en beschrijving van het Koloniaal archief, en door verschillende publicaties blijk gegeven van zijn belangstelling voor en kennis van onze Indische geschiedenis. Met ingang van 1 September 1897 volgde benoeming tot hoogleeraar in de geschiedenis aan de Indische Instelling te Delft, en, na opheffing dezer inrichting, werd hij 23 Juni 1902 hoogleeraar in de Koloniale Geschiedenis te Leiden. Als zoodanig bleef hij werkzaam tot 1913, toen hij als afgevaardigde voor Leiden zitting kreeg in de Tweede Kamer, nadat hij reeds van 1902 lid was geweest van den Leidschen Gemeenteraad. Ook toen hij in 1918 niet herkozen werd, bleef hij een belangrijk deel van zijn tijd en belangstelling aan de politiek

[1]) De Regeering beschikt dus voor de samenstelling der begrootingsrekening over ± 2½ jaar, waarvan 4 maanden afgaan voor de contrôle der Rekenkamers.

[2]) Het laatst is bij de wet goedgekeurd het slot van rekening over 1927 (wet van 24 November 1932, Ned. Stb. no. 558).

[3]) Voor de eerste maal na de inwerkingtreding van de C.W. heeft de vaststelling plaats gehad over een tijdvak van 25 jaar, dus van 1867 tot en met 1891 (wet van 24 Juni 1901, Ned. Stb. no. 167; Ind. Stb. no. 316). Voorts is de regeling geschied bij de wet van 15 Juli 1907 (Ned. Stb. no. 206; Ind. Stb. no. 414) voor de jaren 1892 tot en met 1901 en bij de wet van 22 September 1916 (Ned. Stb. no. 451; Ind. Stb. 1917, no. 7) voor de jaren 1902 tot en met 1911, bij de wet van 30 December 1927 (Ned. Stb. no. 461; Ind. Stb. 1928, no. 48) voor de jaren 1912 tot en met 1921.

geven, en was onder meer een der stichters van de Democratische Partij. Toch vond hij daarnaast nog tijd voor de bewerking van belangrijke publicaties op het gebied der Indische geschiedenis. Behalve talrijke artikelen in verschillende periodieken, dienen van zijn werken nog genoemd te worden: Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel, deel II en III; Daghregister van Batavia, 1624—1629; Abel Janszoon Tasman's Journal of his discovery of Van Diemensland and New-Zealand; Het aandeel der Nederlanders in de ontdekking van Australië; Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum, I en II; Geschiedenis van Nederlandsch-Indië, in H. Colijn's Neerlands Indië; Duitschers en Nederlanders op de zeewegen naar Oost-Indië vóór 1592/5, in het Gedenkschrift bij het 75-jarig bestaan van het Koninklijk Instituut, en het bekende artikel Compagnie (Oostindische) in deze Encyclopaedie.

RIJN VAN ALKEMADE (I. A. VAN), geb. 24 Februari 1858, overl. 29 October 1932. Na de H.B.S. 5-j. c. te Dordrecht te hebben bezocht, studeerde Van Rijn te Delft, legde in 1878 met goed gevolg het zg. Groot-Ambtenaarsexamen af en werd in Juli van dat jaar ter beschikking gesteld van den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië om te worden benoemd tot Ambtenaar bij den Burgerlijken dienst ten einde tegen November deel te nemen aan den cursus van zes maanden van de Landbouwschool te Buitenzorg.

Van Rijn ving in Mei 1879 zijn loopbaan bij het Binnenlandsch Bestuur op de Buitengewesten aan als aspirant-controleur in Palembang, werd na zijne benoeming tot controleur der 2e klasse verplaatst naar de residentie Oostkust van Sumatra, in welk gewest hij ook als controleur der 1e klasse, daarna als secretaris werkzaam bleef; in 1894 ging hij wegens ziekte met buitenlandsch verlof. In Dec. 1887 werd Van Rijn toegevoegd aan den Consul-Generaal der Nederlanden te Singapore G. Lavino, die van Regeeringswege was uitgenoodigd, „om zich naar Britsch Indië te begeven, ten einde na te gaan, in hoeverre de Britsch-Indische Regeering gezind zoude zijn om mede te werken tot eene overeenkomst tusschen Ned.-Indië en Engeland met betrekking o.m. tot emigratie van werklieden naar Ned.-Indië". Aan Van Rijn was opgedragen, om dien consulairen hoofdambtenaar „de noodige inlichtingen te verschaffen bij het voeren van de voorloopige onderhandelingen nopens die overeenkomst en meer in het bijzonder over de behandeling van koelies ter Oostkust van Sumatra en omtrent de op hen betrekking hebbende regelingen." Over de wijze, waarop hij zich van de taak had gekweten werd hem de tevredenheid der Regeering betuigd (April 1888).

Van verlof teruggekeerd werd Van Rijn in Oct. 1895 belast met de waarneming van de betrekking van Assistent-Resident voor de politieke aanrakingen met de onderhoorigheden en de hoofden ter Noord- en Oostkust van het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden en reeds in Maart 1898 definitief tot die functie benoemd. Onder moeilijke omstandigheden moest het bestuur worden gevoerd. Zijne bijzondere verdiensten met betrekking tot de krijgsverrichtingen ter Noord- en Oostkust van Atjèh gedurende het tijdvak van 1 Juni tot 25 October 1898 werden erkend door zijne benoeming tot Ridder van den Ned. Leeuw. Wegens intrekking van de door hem bekleedde betrekking werd hij daarop in Nov. 1899 benoemd tot Assistent-Resident van de Onderhoorigheden van Atjèh.

Met voorbijgang van verschillende zijner oudere ranggenooten werd Van Rijn reeds in Oct. 1900 aangewezen voor Resident van het belangrijk gewest Palembang. Spoedig na zijn optreden werd de tot dusverre gevolgde, van zwakheid getuigende, politiek ten opzichte van het Djambisch rijk prijsgegeven en een krachtdadige actie ingezet, welke ten laatste met afdoend succes werd bekroond, als een gevolg waarvan de toenmalige ass.-residentie van dien naam tot eene residentie met rechtstreeksch bestuur werd verheven. De stoot daartoe was gegeven door Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje, den veelzijdigen geleerde, die ook reeds met zooveel resultaat de Atjèhpolitiek tijdens de bestuursperiode van den Generaal van Heutsz had beheerscht.

Van Rijns bestuursvoering kenmerkte zich steeds door flink optreden, door beleid en voortvarendheid en heeft onmiskenbaar haar stempel gedrukt op den verderen ontwikkelingsgang van het gewest. Bijzondere vermelding verdient dat het verkeerswezen krachtig werd bevorderd door het instellen van een autodienst, de eerste welke op de Buitengewesten tot stand kwam. Kort voor het neerleggen van zijn bestuur betuigde de Gouverneur-Generaal Rooseboom aan Van Rijn zijn dank en tevredenheid voor hetgeen hij als Resident van Palembang in het algemeen en met betrekking tot Djambi in het bijzonder had verricht.

In 1906 verliet Van Rijn 's Lands dienst met pensioen. In zijn jonge controleursjaren heeft Van Rijn eenige artikelen geschreven in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig genootschap en in de Bijdragen van het Kon. Instituut voor de T. L. en V. van Ned.-Indië met name: 1. De hoofdplaats Palembang (T. A. G., 2. Beschrijving van eene reis van Bengkalis langs de Rokan naar Rantau Benoewang (T. A. G.); 3. Reis van Siak naar Payakombo (met schetskaart) (T.A.G.); 4. Het rijk Gassip. Geschiedenis en beschrijving (met een aanhangsel van de Orang Sakai) (T.A.G.). 5. Reis van Siak naar Poelaw Lawan met eene inleiding en eenige aanteekeningen door Prof. P. J. Veth (T.A.G.); 6. Een bezoek naar de Aroebaai (Bijdr. K. I.).

Prof. Veth laat in die inleiding alle recht wedervaren aan de „gaven van den jongen en voortvarenden schrijver". O. L. H.

LEENINGEN. (Vervolg van Dl. V of suppl.-afl. blz. 343).

A. L a n d s l e e n i n g e n. Sinds de verschijning van het artikel over dit onderwerp in Dl. V hebben zich zoodanige wijzigingen voorgedaan in de daarin opgenomen opsomming van de Indische Schuld, dat een verdere aanvulling en gedeeltelijk ook verbetering van de desbetreffende gegevens noodig geworden is.

Leeningen 1915, 1916 en 1917. Van de onderscheidenlijk sinds 1 April 1925, 1 Mei 1921 en 1 Mei 1922 bestaande bevoegdheid tot versterkte aflossing is in 1928 gebruik gemaakt door per 1 September van dat jaar aflosbaar te stellen van de leening:

1915: een bedrag van ƒ 2.500.000, waardoor de

laatste aflossing thans in 1939 in stede van in 1940 zal plaats vinden;
1916: een bedrag van ƒ 8.000.000, waardoor de laatste aflossing thans in 1952 in stede van in 1956 zal plaats vinden;
1917: een bedrag van ƒ 2.500.000, waardoor de laatste aflossing thans in 1955 instede van in 1957 zal plaats vinden.

Leening 1919. Het na de reglementaire aflossing per 1 Juli 1926 nog uitstaand bedrag van ƒ 148.500.000 werd op dien datum à pari aflosbaar gesteld. Aan de houders der schuldbewijzen werd het recht van voorkeur gegeven voor hunne inschrijvingen op de na te noemen 4 ½% Nederlandsch-Indische leening 1926A.

Leeningen 1921A en 1921B. De na de reglementaire aflossing per 1 September 1926 nog uitstaande bedragen van onderscheidenlijk ƒ 65.625.000 en ƒ 49.000.000 werden per 15 October d.a.v. à pari aflosbaar gesteld. Aan de houders der schuldbewijzen werd het recht van voorkeur gegeven voor hunne inschrijvingen op de na te noemen 4 ½% Nederlandsch-Indische leening 1926B.

Leening 1921C. De in het vorige artikel omtrent de aflossingsregeling van deze leening gedane mededeeling behoeft eenige verbetering. Opgemerkt werd, dat de terugbetaling geschieden zal van 15 Februari 1933 af in dertig jaarlijksche termijnen. Door de werking van het Sinking Fund (amortisatiefonds) moet dit aldus opgevat worden: Telken jare, te beginnen 15 Februari 1933, moet voor het amortisatiefonds beschikbaar worden gesteld een bedrag overeenkomend met het dertigste gedeelte van het oorspronkelijk leeningsbedrag (derhalve £ 166.666$^{12}/_{4}$). Dit bedrag wordt voor zooveel mogelijk in de volgende tien maanden aangewend voor den inkoop van schuldbewijzen beneden pari, terwijl alleen het onbesteed geblevene wordt aangewend voor de aflossing à pari per 15 Februari 1934 van in December te voren daartoe door uitloting aan te wijzen schuldbewijzen. De consequentie van deze regeling is, dat indien het mogelijk zou zijn telken jare een zeker bedrag aan schuldbewijzen beneden pari in te koopen de leening vroeger dan in 1963 zal zijn afgelost.

Leening 1921D. Ook de mededeeling nopens de aflossing op deze leening behoeft eenige nadere aanvulling. Vermeld werd dat tot 1 Maart 1933 geen aflossing op deze leening plaats zou hebben tenzij door inkoop van schuldbewijzen. Van deze bevoegdheid is gedurende de jaren 1926 t/m 1931 gebruik gemaakt door den inkoop en de intrekking van schuldbewijzen tot een nominaal bedrag van $ 2.900.000. De aflossing nà 1933 geschiedt op de volgende wijze. Telken jare moet $^{1}/_{20}$ste gedeelte van het per 1 Maart 1933 uitstaand bedrag worden afgelost. Daartoe wordt per 1 September (voor het eerst in 1933) de benoodigde som ter beschikking gesteld van den „Fiscal Agent" te New York, die deze gelden gedurende vier maanden aanwendt voor den inkoop van schuldbewijzen dezer leening beneden pari. Indien het niet mogelijk is om het volledig aflosbaar te stellen bedrag op die wijze te verkrijgen, worden in Januari (voor het eerst in 1934) door uitloting te New York, de schuldbewijzen aangewezen, welke à pari per 1 Maart d.a.v. zullen worden aflosbaar gesteld. Het onbesteed gebleven bedrag wordt alsdan teruggestort in de Landskas.

Het verschil van dit systeem van aflossing met dat der Nederlandsch-Indische pond sterling-leening 1921C komt derhalve hierop neer, dat bij de laatste leening steeds hetzelfde bedrag wordt *besteed* voor aflossing en de voordeelen van den inkoop beneden pari in den korteren levensduur tot uiting komen, terwijl bij de dollarleening het voordeel blijkt in het in eenig jaar minder voor aflossing aangewend bedrag.

Leening 1922A. Krachtens de bij de uitgifte bedongen bevoegdheid tot inkoop zijn gedurende de jaren 1926 t/m 1931 ingekocht en ingetrokken schuldbewijzen tot een nominaal bedrag van $ 2.800.000. Met ingang van 1 Januari 1933 moet derhalve telken jare aflosbaar worden gesteld $^{1}/_{18}$ gedeelte van het per 1 Januari 1932 uitstaand bedrag, of $ 2.480.000. Deze leening is de eenige dollarleening ten laste van Nederlandsch-Indië, waarvan de reglementaire aflossing uitsluitend geschiedt à pari van door uitloting aan te wijzen schuldbewijzen.

Leeningen 1922B/C. Ook van deze schuld worden zoo mogelijk gedurende de maanden September t/m December (te beginnen in 1932) schuldbewijzen beneden pari ingekocht. Mitsdien wordt telken jare $^{1}/_{30}$ste gedeelte van het per 1 Maart 1932 uitstaand bedrag op 1 September ter beschikking gesteld van Guaranty Trust Company of New York, die de verkregen som aanwendt in de eerste plaats voor inkoop beneden pari en — indien op die wijze niet voldoende schuldbewijzen zijn verkregen — voorts voor aflossing à pari per 1 Maart van in Januari t.v. door uitloting aan te wijzen schuldbewijzen. Van de bevoegdheid tot inkoop en intrekking van schuldbewijzen werd in de periode 1926 t/m 1931 gebruik gemaakt door verkrijging van een nominaal bedrag van $ 7.500.000, zoodat de jaarlijksche aflossingen zullen bedragen $^{1}/_{30}$ste gedeelte van $ 52.500.000 of wel $ 1.750.000.

Leening 1923B. Telken jare, ingaande 15 Juli 1932, moet $^{1}/_{30}$ste gedeelte van het uitgegeven bedrag, derhalve $ 200.000, in het amortisatiefonds worden gestort. Dit bedrag wordt zoo mogelijk in de eerste plaats aangewend voor den inkoop van schuldbewijzen beneden pari. In geval dit niet of niet in voldoende mate mogelijk is, wordt het onbesteed gebleven bedrag aangewend voor aflossing à pari op 15 Juli (voor het eerst in 1933) van in de maand Mei te voren door uitloting aangewezen schuldbewijzen.

Leening 1923C. Ook van deze leening zijn in de periode van 1926 t/m 1931 schuldbewijzen ingekocht en ingetrokken en wel tot een nominaal bedrag van $ 4.700.000. De aflossing van deze leening geschiedt, zooals reeds vroeger werd medegedeeld, in 20 jaarlijksche termijnen en wel met dien verstande, dat telken jare op 1 Mei in het amortisatiefonds $^{1}/_{20}$ste gedeelte moet worden gestort van het per 1 November 1933 uitstaand bedrag. Guaranty Trust Company of New York zal dit geld gedurende een periode van vier maanden in de eerste plaats aanwenden voor den inkoop beneden pari van schuldbewijzen der leening, terwijl indien niet voldoende obligaties op die wijze worden verkregen in de maand September (voor het eerst in 1934) in New York een uitloting wordt gehouden, waarbij de schuldbewijzen worden aangewezen, welke per 1 November d.a.v. à pari zullen worden aflosbaar gesteld.

Leening 1923D. Het na de reglementaire aflos-

sing per 15 September 1929 nog uitstaand bedrag van ƒ 65.625.000 werd per 1 October d.a.v. aflosbaar gesteld. Aan de houders der schuldbewijzen werd het recht van voorkeur gegeven voor hunne inschrijvingen op de na te noemen 4 ½% Nederlandsch-Indische leening 1929.

Leeningen 1926A en 1926B. Bij de Nederlandsch-Indische Leeningwet 1926 (Ned. Stb. No. 170, Ind. Stb. No. 225) is machtiging verleend tot het te gelde maken van schuldbewijzen ten laste van Nederlandsch-Indië, ter verkrijging van een bedrag van ten hoogste ƒ 263.000.000 en wel ter aflossing van de schuldbewijzen der Nederlandsch-Indische leeningen 1919, 1921A en 1921B.

Krachtens deze machtiging zijn uitgegeven twee leeningen, t.w.:

Leening 1926A. (Ministerieele beschikking van 14 Juni 1926, 2de Afdeeling, No. 1, Nederlandsche Staatscourant van 14 Juni 1926, No. 112) groot ƒ 148.500.000 in 4 ½% 's jaars rentedragende stukken van ƒ 1000, ƒ 500 en ƒ 100 met coupons per 1 Januari en 1 Juli. De leening werd in Nederland en in Indië uitgegeven tot een koers van 97%. Aan de houders van de nog uitstaande schuldbewijzen der leening 1919 werd een recht van voorkeur gegeven voor hunne inschrijvingen op deze leening.

Leening 1926B. (Ministerieele beschikking van 1 October 1926, 2de Afdeeling, No. 21, Nederlandsche Staatscourant van 1 October 1926, No. 190) groot ƒ 114.625.000 in 4 ½% 's jaars rentedragende schuldbewijzen van ƒ 1000, ƒ 500 en ƒ 100 met coupons per 1 Januari en 1 Juli. De leening werd in Nederland en in Indië uitgegeven tot den koers van 98%. Aan de houders van de na 1 September 1926 nog uitstaande schuldbewijzen der leeningen 1921A en 1921B werd een recht van voorkeur gegeven voor hunne inschrijvingen op de nieuwe leening.

Van het recht tot conversie is zoowel door houders van schuldbewijzen der leening 1919 als van de leeningen 1921A en 1921B een ruim gebruik gemaakt.

In verband met den gemiddelden levensduur der leeningen 1919, 1921A en 1921B, welke per 1 Juli 1926 nog bijna 34 jaren bedroeg, is ook de looptijd voor de beide nieuwe leeningen, welke in de plaats van die oudere schuld traden, gesteld op 34 jaren.

Jaarlijks wordt mitsdien per 1 Juli een bedrag van ƒ 4.367.600 voor de leening 1926A en van ƒ 3.371.300 voor de leening 1926B à pari aflosbaar gesteld, waartoe in de maand Juni t.v. een uitloting wordt gehouden. De eerste aflossing per 1 Juli 1927 werd bij de uitgifte bepaald op onderscheidenlijk ƒ 4.369 200 en ƒ 3.372.100. De beide leeningen waren tot 1 Juli 1931 niet vatbaar voor conversie of versterkte aflossing.

Leening 1929. Bij de Nederlandsche-Indische Leeningwet 1929 (Ned. Stb. No. 233, Ind. Stb. No. 256) is machtiging verleend tot het te gelde maken van schuldbewijzen ten laste van Nederlandsch-Indië, ter verkrijging van een bedrag van ten hoogste ƒ 224.375.000 en wel ter aflossing van het nominale bedrag der niet uitgelote schuldbewijzen der Nederlandsch-Indische leeningen 1915, 1916, 1917, 1923A en 1923D. In verband met den ten tijde van het tot stand komen der wet berekenden gemiddelden levensduur der evengenoemde leeningen, is bepaald dat de schuld, welke krachtens deze wet wordt gevestigd, geen langeren looptijd mag hebben dan 28 jaren. Tot dusver is krachtens deze wet uitsluitend uitgegeven de

Nederlandsch-Indische leening 1929 (Ministerieele beschikking van 10 September 1929, 2de Afdeeling, No. 1, Nederlandsche Staatscourant van 13 en 14 September 1929, No. 179) groot ƒ 69.020.000 in 4 ½% 's jaars rentedragende schuldbewijzen van ƒ 1000, ƒ 500 en ƒ 100 met coupons per 1 Maart en 1 September. De leening, waarvan de opbrengst strekte voor de aflossing van de Nederlandsch-Indische leening 1923D, werd in Nederland en in Indië uitgegeven tegen een koers van 96¼%. Aan de houders van de nog uitstaande schuldbewijzen der leening 1923D werd een recht van voorkeur gegeven voor hunne inschrijvingen op deze leening, van welk recht een ruim gebruik is gemaakt.

De schuldbewijzen van deze leening worden op 1 September van ieder jaar, aanvangende in 1930, tot een bedrag van ten minste $^1/_{28}$ste gedeelte van het uitgegeven bedrag (derhalve ten minste tot een som van ƒ 2.465.000) à pari aflosbaar gesteld, waartoe een jaarlijksche uitloting wordt gehouden in de maand Juli t.v. Tot 1 September 1934 is deze leening niet vatbaar voor conversie en zullen de jaarlijksche aflossingen het $^1/_{28}$ste gedeelte van de geleende som niet te boven gaan.

De leeningen 1926A en 1926B, zoomede de leening 1929, zijn alle overgenomen door dezelfde Nederlandsche bankiersgroep, welke de leeningen 1923A en 1923D heeft gekocht.

Leening 1923E (uitgifte 1930). Van de bij de Nederlandsch-Indische Leeningwet 1923 (Ned. Stb. No. 248, Ind. Stb. No. 292) verleende bevoegdheid tot uitgifte van schuldbewijzen ter verkrijging van een bedrag van ten hoogste ƒ 300.000.000 was door de uitgifte van de leeningen 1923A, B, C en D gebruik gemaakt tot een gezamenlijk bedrag van rond ƒ 264 millioen.

Door de uitgifte in Maart *1930* van de leening 1923E (Ministerieele beschikking van 14 Maart 1930, 2de Afdeeling, No. 1, Nederlandsche Staatscourant van 14 en 15 Maart 1930, No. 52), groot ƒ 37.880.000, is de krachtens deze wet verkregen machtiging nagenoeg uitgeput. De leening is uitgegeven in 4 ½ %'s jaars rentedragende schuldbewijzen groot ƒ 1000, ƒ500 en ƒ 100 met coupons per 1 April en 1 October. Zij werd, nadat een bedrag van ƒ 21.750.000 ondershands was geplaatst tot den koers van 95⅜%, voor het resteerend gedeelte ad ƒ 16.130.000 in Nederland en in Indië uitgegeven tegen een koers van 96%.

De schuldbewijzen van deze leening worden op 1 April van ieder jaar, aanvangende in 1931, tot een bedrag van tenminste $^1/_{40}$ste gedeelte van het uitgegeven bedrag (derhalve tenminste tot een som van ƒ 947.000) à pari aflosbaar gesteld, waartoe een jaarlijksche uitloting wordt gehouden in de maand Februari t.v. Tot 1 April 1935 is deze leening niet vatbaar voor conversie en zullen de jaarlijksche aflossingen het $^1/_{40}$ste gedeelte van de geleende som niet te boven gaan.

Leening 1930. Bij de Nederlandsch-Indische Leeningwet 1930 (Ned. Stb. No. 415, Ind. Stb. No. 385) werd bevoegdheid verleend tot de uitgifte van schuldbewijzen ten laste van Nederlandsch-Indië ter verkrijging van een bedrag van ten hoogste ƒ 75.000.000. Door de uitgifte in November 1930 van de Nederlandsch-Indische lee-

ning 1930 (Ministerieele beschikking van 1 November 1930, 2e Afd., no. 1) groot ƒ 77.200.000 is van deze bevoegdheid volledig gebruik gemaakt. De leening is uitgegeven in 4 ½% 's jaars rentedragende schuldbewijzen, groot ƒ 1000, ƒ 500 en ƒ 100 met coupons per 1 Mei en 1 November. Zij werd, nadat een bedrag van ƒ 27.500.000 ondershands was geplaatst tegen een koers van 97³/₈%, voor het resteerend gedeelte ten beloope van ƒ 49.700.000 uitgegeven tegen den koers van 97³/₄%.

De schuldbewijzen van deze leening worden op 1 November van ieder jaar, aanvangende in 1931, tot een bedrag van tenminste ¹/₄₀ste gedeelte van het uitgegeven bedrag (derhalve tenminste tot een beloop van ƒ 1.930.000)à pari aflosbaar gesteld, waartoe een jaarlijksche uitloting wordt gehouden in de maand September t.v. Tot 1 November 1935 is deze leening niet vatbaar voor conversie en zullen de jaarlijksche aflossingen het ¹/₄₀ste gedeelte van de geleende som niet te boven gaan.

Leeningen 1931 en 1932. Bij de Nederlandsch-Indische Leeningwet 1931 (Ned. Stb. No. 201, Ind. Stb. No. 178) werd bevoegdheid verleend tot de uitgifte in het buitenland of in Nederland van schuldbewijzen ten laste van Nederlandsch-Indië ter verkrijging van een bedrag van ten hoogste ƒ 200.000.000.

Van deze machtiging is gebruik gemaakt door:

1°. de uitgifte in Mei 1931 van de *Nederlandsch-Indische guldensleening 1931* (Ministerieele beschikking van 21 Mei 1931, 2e Afd., no. 1) groot nominaal ƒ 100.000.000. De leening is uitgegeven in 4 ½% 's jaars rentedragende schuldbewijzen, groot ƒ 1000, ƒ 500 en ƒ 100 met coupons per 1 Juni en 1 December. Zij werd, nadat een bedrag van ƒ 40.000.000 ondershands was geplaatst tegen den koers van 97¹/₈%, voor het resteerend gedeelte, groot ƒ 60.000.000, overgenomen door dezelfde bankiersgroep, welke ook reeds de leening 1929 had overgenomen en door deze groep uitgegeven tegen den koers van 97 ½%.

De schuldbewijzen van deze leening worden op 1 Juni van ieder jaar — aanvangende in 1932 — tot een bedrag van tenminste ¹/₄₀ste gedeelte van het uitgegeven bedrag (derhalve tenminste tot een beloop van ƒ 2.500.000) à pari aflosbaar gesteld, waartoe een jaarlijksche uitloting wordt gehouden in de maand April t.v. Tot 1 Juni 1936 is deze leening niet vatbaar voor conversie en zullen de jaarlijksche aflossingen het ¹/₄₀ste gedeelte van de geheele som niet te boven gaan.

2°. de uitgifte in October 1932 van de *Nederlandsch-Indische guldens-leening 1932* (Ministerieele beschikking van 27 September 1932, 2e Afd., no. 13) groot nominaal ƒ 106.500.000. De leening is uitgegeven in 5% 's jaars rentedragende schuldbewijzen, groot ƒ 1000, ƒ 500 en ƒ 100 met coupons per 1 April en 1 October. Zij werd, nadat een bedrag van ƒ 57.495.000 ondershands was geplaatst tegen den koers van 97% en ƒ 8.205.000 tegen den emissiekoers, voor het resteerend gedeelte groot ƒ 40.800.000 uitgegeven tegen den koers van 97 ½%.

De schuldbewijzen van deze leening worden op 1 October van ieder jaar — aanvangende in 1933 — tot een bedrag van tenminste ¹/₄₀ste gedeelte van het uitgegeven bedrag (derhalve tenminste tot een beloop van ƒ 2.662.500) à pari aflosbaar gesteld, waartoe een jaarlijksche uitloting wordt gehouden in de maand Augustus t.v. Deze leening is te allen tijde vatbaar voor conversie of versterkte aflossing.

Ten aanzien van de vraag, waar de coupons en aflosbaar gestelde schuldbewijzen der verschillende vorengenoemde leeningen betaalbaar zijn, zoomede nopens den verjaringstermijn binnen welken aflosbaar gestelde guldens-obligaties ter verzilvering moeten worden aangenomen, kan worden verwezen naar hetgeen daaromtrent is medegedeeld in deel V of op blz. 346 der suppl.-afl. Aangeteekend dient hierbij evenwel nog te worden, dat de verjaringstermijn, binnen welken verschenen coupons dienen te worden verzilverd, overeenkomstig de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek vijf jaren beloopt en dat voor de verzilvering van coupons en aflosbaar gestelde schuldbewijzen der Nederlandsch-Indische dollar- en pond-sterling-leeningen *geen* speciale verjaringstermijn is vastgesteld.

De bijgevoegde tabel geeft met vermelding van eenige bijzonderheden een overzicht van de verschillende geldleeningen, welke thans nog uitstaan. (Zie tabel op blz. 1067).

B. Locale geldleeningen. Met verwijzing naar hetgeen daaromtrent is medegedeeld op blz. 256 van deel V of blz. 346 der suppl.-afl. kan thans volstaan worden met het geven van het overzicht van de vaste leeningschulden der locale ressorten op ultimo 1931, opgenomen in de tabellen op blz. 1068—1075.

SCHULD (INDISCHE). (Vervolg van Dl V of suppl.-afl. blz. 352). Onderstaand overzicht geeft den stand weer der Indische Schuld (in duizenden guldens) op het einde van elk der jaren 1925 tot en met 1931 en op 1 Januari 1933.

Jaar	Totaal	Vaste schuld	Vlottende schuld
1925	1.168.289	1.104.505	63.784
1926	1.085.538	1.084.427	1.111
1927	1.049.004	1.056.636	—7.632
1928	1.007.188	1.014.125	—6.937
1929	1.030.402	987.475	42.927
1930	1.173.915	1.073.346	100.569
1931	1.300.882	1.111.138	189.744
1/1-1933	1.418.614	1.178.068	240.546

Bij bovenstaand overzicht is het van belang in aanmerking te nemen, dat in de jaren 1926 t/m 1931 voor extra-aflossing is aangewend een som van ƒ 13.000.000 en $ 17.900.000 of in totaal ƒ 57.532.000.

Bovendien dient te worden opgemerkt, dat na den val van het Engelsche pond sterling de Minister van Koloniën op latere levering heeft gekocht van De Nederlandsche Bank en van De Javasche Bank een bedrag van £ 10.784.000.-/- voor aflossing t.z.t. van de beide Nederlandsch-Indische pondsterling-leeningen 1921C en 1923B.

De koopprijs van de bedoelde ponden sterling is bepaald op den koers van den dag van levering, met dien verstande evenwel, dat door Nederlandsch-Indië nimmer meer zal behoeven te worden betaald dan ƒ 9,45 noch minder zal zijn verschuldigd dan ƒ 9,25 per pond sterling. Voor de berekening van het uitstaand bedrag der bedoel-

Benaming der leening.	Nominale rentevoet.	Nominaal bedrag (in duizenden guldens)	Koers van uitgifte	Koers overname.	Aflosbaar gesteld bedrag in 1932 en op 1 Jan. 1933 (in duizenden guldens)	Uitstaand bedrag op 1 Januari 1933 (in duizenden guldens)	Bedrag der rente in 1932 (in duizenden guldens)	Coupondata	Data waarop of waarna conversie mogelijk is.	Opmerkingen.
1. Leening 1883 . .	3 pCt.	44.000	98,75	—	1.054	23.324	718	1 Mei 1 Nov.	te allen tijde	Ned. Stb. 1883 No. 34. „ „ 1895 „ 236.
2. „ 1898 . .	3 pCt.	57.815	95,13	—	2.782	6.614	288	1 Mrt. 1 Sept.	„	„ „ 1898 „ 142. (art. 9 en 10).
3. „ 1915 . .	5 pCt.	62.500	97.—	95.—	2.500	17.500	938	1 April 1 Oct.	„	Ned. Stb. 1915 No. 127.
4. „ 1916 . .	5 pCt.	80.000	Ned. 99.50 Ind. 101.25	—	2.000	40.000	2.050	1 Mei 1 Nov.	„	„ „ 1916 „ 208.
5. „ 1917 . .	5 pCt.	50.000	99.75	99.—	1.250	28.750	1.469	1 Mei 1 Nov.	„	„ „ 1917 „ 502.
6. „ 1921C . 5 mill. £-leening .	6 pCt.	60.535¹)	Eng. 98.— Ned. 96.50	92.50	—	46.250²)	1.403	15 Febr. 15 Aug.	15 Aug. 1933 en elken volgenden coupondatum	„ „ 1921 „ 798 j°. Ned. Stb. 1922 No. 607.
7. Leening 1921D . 25 mill. $-leening .	5½ pCt.	62.195	88.—	84.25	—	54.980	3.039	1 Mrt. 1 Sept.	1 Mrt. 1933 en elken volgenden coupondatum	
8. Leening 1922A. . 40 mill. $-leening .	6 pCt.	99 512	94.50	90.77	6.170 ³)	86.377	5.580	1 Jan. 1 Juli	op elken coupondatum.	Ned. Stb. 1921 No. 1455.
9. Leening 1922B. . 40 mill. $-leening .	6 pCt.	99.512	94.75	90.98	—	126.256	7.875	1 Mrt. 1 Sept.	idem	
10. Leening 1922C . 20 mill. $-leening .	6 pCt.	49.756	96.50	92.75	—					
11. Leening 1923A. .	5 pCt.	65.000	90.—	88.—	1.625	50.375	2.559	1 Juni 1 Dec.	te allen tijde	Ned. Stb. 1923 No. 248.
12. „ 1923B. . 6 mill. £-leening.	5 pCt.	72.642	92.—	86.75	—	55.500²)	1.402	15 Jan. 15 Juli	15 Juli 1933 en elken volden coupondatum.	
13. Leening 1923C . 25 mill. $-leening.	5½ pCt.	62.195	90.—	86.25	—	50.502	2.791	1 Mei 1 Nov.	1 Nov. 1933 en elken volgenden coupondatum.	
14. Leening 1923E. .	4½ pCt.	37.880	96.—	—	947	35.986	1.641	1 Apr. 1 Oct.	1 April 1935	
15. „ 1926A. .	4½ pCt.	148.500	97.—	95½	4.368	122.293	5.700	1 Jan. 1 Juli	te allen tijde	Ned. Stb. 1926 No. 170.
16. „ 1926B. .	4½ pCt.	114.625	98.—	97.—	3.371	94.396	4.400	1 Jan. 1 Juli	„	
17. „ 1929 . .	4½ pCt.	69.020	96.25	95.—	2.465	61.625	2.884	1 Mrt. 1 Sept.	1 Sept. 1934	„ „ 1929 „ 233.
18. „ 1930 . .	4½ pCt.	77.200	97.75	—	1.930	73.340	3.387	1 Mei 1 Nov.	1 Nov. 1935	„ „ 1930 „ 415.
19. „ 1931 . .	4½ pCt.	100.000	97.50	96.25	2.500	97.500	4.444	1 Juni 1 Dec.	1 Juni 1936	„ „ 1931 „ 201.
20. „ 1932 . .	5 pCt.	106.500	97.50	—	—	106.500	—	1 Apr. 1 Oct.	te allen tijde	
		1.519.387	—	—	32.962	1.178.068	52.568	—	—	—

¹) Pond sterling berekend tegen ƒ 12.—.

²) Pond sterling berekend tegen f 9.25.

³) Aflossing per 1 Januari 1933.

Overzicht van de vaste leeningsschulden der locale ressorten per ultimo 1931

	Nominaal gevoteerd bedrag	Nominale rentevoet	Leenings-duur (jaren)	Geplaatst bedrag	Afgelost bedrag	Uitstaand bedrag	Toelichtingen
Totaal	*f* **128.631.204**	—	—	*f* **110.774.798**	*f* **14.100.462**	*f* **96.674.336**	
I. Gemeenten	*f* 107.108.140	—	—	*f* 89.601.734	*f* 10.318.695	*f* 79.283.039	
A. Java en Madoera . . .	*f* 97.430.940	—	—	*f* 80.421.940	*f* 8.998.454	*f* 71.423.486	
Batavia	*f* 25.464.810	—	—	*f* 25.464.810	*f* 1.671.310	*f* 23.793.500	
	f 700.000	4½ pCt.	30	*f* 700.000	*f* 387.000	*f* 313.000	Ind. Stb. 1910, No. 666
	- 4.500.000	5 „	36	- 4.500.000	- 732.000	- 3.768.000	„ „ 1917, „ 627
	- 7.750.000	5 „	40	- 7.750.000	- 85.000	- 7.665.000	„ „ 1925, „ 364.
	- 500.000	5 „	30	- 500.000	- 52.500	- 447.500	Besl. Ged. St. v. W. Java van 24/11-1927.
	- 2.300.000	4½ „	23	- 2.300.000	- 100.000	- 2.200.000	Besl. Ged. St. v. W. Java 1/8-1930.
	- 3.600.000	4½ „	35	- 3.600.000	—	- 3.600.000	Besl. Ged. St. v. W. Java 6/3-1931.
	- 6.114.810	5 „	30	- 6.114.810	- 314.810	- 5.800.000	Schuld aan het Gouv. wegens overname waterleiding.
Mr. Cornelis . .	- 2.361.600	—	—	*f* 2.361.600	*f* 428.851	*f* 1.932.749	
	f 700.000	5 pCt.	32	*f* 700.000	*f* 167.000	*f* 533.000	Ind. Stb. 1917, no. 624.
	- 261.600	6 „	12	- 261.600	- 131.851	- 129.749	„ „ 1924, „ 350.
	- 1.400.000	5 „	35	- 1.400.000	- 130.000	- 1.270.000	Besl. Ged. St. v. W. Java van 21/7-1927.
Buitenzorg . .	*f* 1.940.000	—	—	*f* 1.940.000	*f* 260.000	*f* 1.680.000	
	f 100.000	5 „	40	*f* 100.000	*f* 40.000	*f* 60.000	Ind. Stbl. 1912, no. 609.
	- 500.000	5 „	60	- 500.000	- 140.000	360.000	„ „ 1915, „ 644.
	- 40.000	5 „	30	- 40.000	- 15.000	- 25.000	„ „ 1916, „ 577.
	- 1.300.000	5½ „	40	- 1.300.000	- 65.000	- 1.235.000	„ „ 1925, „ 324.
Bandoeng . . .	*f* 14.017.352	—	—	*f* 9.788.352	*f* 759.683	*f* 9.028.669	
	f 85.000	5 pCt.	29	*f* 85.000	*f* 40.000	*f* 45.000	Ind. Stb. 1910, no. 597.
	- 600.000	4½ „	35	- 600.000	- 184.000	- 416.000	„ „ 1913, „ 4.
	- 500.000	5 „	45	- 500.000	- 65.000	- 435.000	„ „ 1915, „ 684.
	- 600.000	5 „	45	- 600.000	- 144.000	- 456.000	„ „ 1917, „ 162.
	- 5.000.000	5 „	45	- 1.000.000	- 79.000	- 921.000	„ „ 1918, „ 632.
	- 311.000	5 „	38	- 82.000	—	- 82.000	„ „ 1924, „ 588.
	- 175.853	5 „	20	- 175.853	- 52.756	- 123.097	G. B. 6/12-1922, no. 29.
	- 274.000	5 „	30	- 274.000	- 58.113	- 215.887	„ „ 28/1-1920, „ 49.
	- 231.499	5 „	30	- 231.499	- 40.598	- 190.901	„ „ 26/6-1921, „ 13.
	- 500.000	5 „	30	- 500.000	- 60.204	- 439.796	„ „ 15/9-1922, „ 9.

	Nominaal gevoteerd bedrag	Nominale rentevoet	Leeningsduur (jaren)	Geplaatst bedrag	Afgelost bedrag	Uitstaand bedrag	Toelichtingen
	f 300.000	5 pCt.	30	- 300.000	- 20.012	- 279.988	G. B. 19/10-1923, no. 2.
	- 2.500.000	5 „	41	- 2.500.000	- 16.000	- 2.484.000	Ged. St. v. W. Java van 4/7-1930.
	- 2.940.000	4½ „	38	- 2.940.000	—	- 2.940.000	Ged. St. v. W. Java van 17/4-1931.
Cheribon . . .	f 1.160.800	—	—	f 1.160.800	f 220.245	f 940.555	
	f 75.800	5 pCt.	20	f 75.800	f 30.320	f 45.480	G. B. 14/5-1920, 28/12-1923, no. 6.
	- 325.000	5 „	20	- 325.000	- 64.000	- 261.000	Ind. Stb. 1926, no. 342.
	- 730.000	5 „	20	- 730.000	- 125.925	- 604.075	Ged. St. v. W. Java van 12/7-1928.
	- 30.000	5½ „	20	- 30.000	—	- 30.000	Ged. St. v. W. Java van 2/5-1930.
Soekaboemi . .	f 765.030	—	—	f 765.030	f 175.508	f 589.522	
	f 45.000	4½ pCt.	40	f 45.000	f 18.000	f 27.000	Ind. Stb. 1915, no. 416.
	- 450.000	5½ „	30	- 450.000	- 90.000	- 360.000	„ „ 1925, „ 632.
	- 200.000	5 „	20	- 200.000	- 50.000	- 150.000	Ged. St. v. W. Java van 11/2-1927.
	- 70.030	6 „	20	- 70.030	- 17508	- 52.522	G. B. 8/11-1919, no. 20.
Tegal	f 175.000	5½ pCt.	35	f 175.000	f 65.000	f 110.000	Ind. Stb. 1916, no. 723.
Pekalongan . .	f 225.000	6 pCt.	30	f 225.000	f 98.000	f 127.000	Ind. Stb. 1916, no. 589.
Semarang . . .	f 21.750.000	—	—	f 11.950.000	f 1.582.500	f 10.367.500	
	f 2.000.000	4½ pCt.	50	f 2.000.000	f 353.000	f 1.647.000	Ind. Stb. 1911, no. 340.
	- 2.000.000	5 „	30	- 2.000.000	- 713.000	- 1.287.000	„ „ 1915, „ 590.
	- 6.000.000	5 „	35	- 6.000.000	- 452.000	- 5.548.000	„ „ 1925, „ 368.
	- 500.000	5 „	35	- 500.000	- 38.000	- 462.000	„ „ 1925, „ 561.
	- 850.000	5 „	35	- 850.000	- 26.500	- 823.500	„ „ 1928, „ 541.
	- 600.000	5 „	30	- 600.000	—	- 600.000	Ged. St. v. Midden-Java van 24/2-1931.
	- 1.300.000	4½ „	40	—	—	—	Ged. St. v. Midden-Javan van 18/8-1931.
	- 8.500.000	4½ „	29	—	—	—	Ged. St. v. Midden-Ja va van 18/8-1931.
Salatiga. . . .	f 410.000	—	—	f 210.000	f 14.700	f 195.300	
	f 120.000	7 pCt.	35	f 120.000	f 9.200	f 110.800	Ind. Stb. 1921, no. 166.
	- 90.000	7 „	35	- 90.000	- 5.500	- 84.500	„ „ 1922, „ 285.
	- 200.000	5 „	25	—	—	—	Ged. St. v. Midden-Java van 20/10-1931.
Magelang . . .	1.310.000	—	—	f 910.000	f 81.000	f 829.000	

	Nominaal gevoteerd bedrag	Nominale rentevoet	Leenings-duur (jaren)	Geplaatst bedrag	Afgelost bedrag	Uitstaand bedrag	Toelichtingen
	f 160.000	5 pCt.	30	f 160.000	f 51.000	f 109.000	Ind. Stb. 1918, no. 754.
	- 750.000	5 „	25	- 750.000	- 30.000	- 720.000	Ged. St. v. Midden-Java van 23/10-1930.
	- 400.000	5¼ „	25	—	—	—	Ged. St. v. Midden-Java van 17/11-1931.
Blitar	f 315.500	—	—	f 315.500	f 105.950	f 209.550	
	f 75.000	6 pCt.	20	f 75.000	f 60.000	f 15.000	Ind. Stb. 1915, no. 462.
	- 17.500	6 „	10	- 17.500	- 8.750	- 8.750	„ „ 1926, „ 31.
	- 48.000	5½ „	5	- 48.000	- 31.200	- 16.800	„ „ 1928, „ 115.
	- 175.000	5½ „	30	- 175.000	- 6.000	- 169.000	Ged. St. v. Oost-Java van 27/9-1929.
Kediri	f 100.000	5¼ pCt.	20	f 100.000	f 32.000	f 68.000	Ind. Stb. 1928, no. 262.
Madioen . . .	f 1.435.000	—	—	f 1.385.000	f 160.000	f 1.225.000	
	f 300.000	6 pCt.	40	f 300.000	f 100.000	f 200.000	Ind. Stb. 1920, no. 328.
	- 435.000	5 „	30	- 435.000	- 58.000	- 377.000	„ „ 1927, „ 105.
	- 700.000	5½ „	35	- 650.000	- 2.000	- 648.000	G. B. van 18/3-1930, no 19.
Probolinggo . .	f 608.000	—	—	f 608.000	f 30.323	f 577.677	
	f 43.000	5½ pCt.	11	f 43.000	f 20.000	f 23.000	Ind. Stb. 1927, no. 106.
	- 364.000	5½ „	30	- 364.000	- 10.323	- 353.677	„ „ 1926, „ 107.
	- 165.000	5 „	30	- 165.000	—	- 165.000	Ged. St. v. O.-Java van 21/11-1930.
	- 36.000	5 „	30	- 36.000	—	- 36.000	Ged. St. v. O.-Java van 21/11-1930.
Malang	f 2.900.000	—	—	f 2.600.000	f 304.000	f 2.296.000	
	f 500.000	5 pCt.	40	f 200.000	f 30.000	f 170.000	Ind. Stb. 1918, no. 247.
	- 400.000	6 „	30	- 400.000	- 148.500	- 251.500	„ „ 1920, „ 42.
	- 500.000	5 „	40	- 500.000	- 50.000	- 450.000	„ „ 1927, „ 46.
	- 500.000	5 „	40	- 500.000	- 37.500	- 462.500	„ „ 1928, „ 433.
	- 1.000.000	5 „	30	- 1.000.000	- 38.000	- 962.000	Ged. St. v. O.-Java van 11/10—11/11-1930.
Pasoeroean . .	f 289.000	—	—	f 289.000	f 65.000	f 224.000	
	f 170.000	5 pCt.	34	f 170.000	f 65.000	f 105.000	Ind. Stb. 1918, no. 840.
	- 119.000	5 „	25	- 119.000	—	- 119.000	Ged. St. v.O.-Java van 3/6-1931.
Modjokerto . .	f 135.000	7 pCt.	20	f 135.000	f 65.250	f 69.750	Ind. Stb. 1923, no. 588.
Soerabaja . . .	f 22.068.848	—	—	f 20.038.848	f 2.879.134	f 17.159.714	

	Nominaal gevoteerd bedrag	Nominale rentevoet	Leeningsduur (jaren)	Geplaatst bedrag	Afgelost bedrag	Uitstaand bedrag	Toelichtingen
	f 2.362.848	3,2 pCt.	52	f 2.362.848	f 632.634	f 1.730.214	G. B. 7/7-1907, no. 9.
	- 3.000.000	5 „	60	- 3.000.000	- 1.295.500	- 1.704.500	Ind. Stb. 1916, no. 430.
	- 6.500.000	5 „	60	- 6.500.000	- 342.000	- 6.158.000	„ „ 1927, „ 337.
	- 8.176.000	4½ „	40	- 8.176.000	- 609.000	- 7.567.000	„ „ 1928, „ 363.
	- 2.030.000	4½ „	30	—	—	—	Ged. St. v. O.-Java van 25/7-1931.
B. Buitengewesten	f 9.677.200	—	—	f 9.179.794	f 1.320.241	f 7.859.553	
Padang	f 1.910.000	—	—	f 1.910.000	f 251.000	f 1.659.000	
	f 300.000	6 pCt.	30	f 300.000	f 57.000	f 243.000	Ind. Stb. 1917, no. 751.
	- 400.000	6 „	25	- 400.000	- 144.000	- 256.000	„ „ 1920, „ 30.
	- 500.000	5½ „	25	- 500.000	- 50.000	- 450.000	„ „ 1925, „ 547.
	- 160.000	5½ „	25	- 160.000	—	- 160.000	„ „ 1929, „ 4.
	- 550.000	5⅛ „	22	- 550.000	—	- 550.000	„ „ 1929, „ 4.
Palembang . .	f 2.388.000	—	—	f 2.043.000	f 148.000	f 1.895.000	
	f 80.000	6 pCt.	20	f 80.000	f 64.000	f 16.000	Ind. Stb. 1915, no. 675'
	- 413.000	5½ „	30	- 413.000	- 84.000	- 329.000	„ „ 1925, „ 627.
	- 1.550.000	5½ „	29	- 1.550.000	—	- 1.550.000	„ „ 1929, „ 398.
	- 345.000	5 „	24	—	—	—	„ „ 1931, „ 506.
Médan	f 3.247.000	—	—	f 3.244.594	f 464.266	f 2.780.328	
	f 75.000	4½ pCt.	25	f 75.000	f 56.500	f 18.500	Ind. Stb. 1911, no. 440.
	- 1.000.000	7 „	20	- 1.000.000	- 400.000	- 600.000	„ „ 1921, „ 459.
	- 300.000	5 „	40	- 297.594	- 7.766	- 289.828	G. B. 30/4-1925, no. 8.
	- 1.872.000	5 „	40	- 1.872.000	—	- 1.872.000	Ind. Stb. 1930, no. 78.
Tebingtinggi . .	f 30.100	5¼ pCt.	14	f 30.100	f 6.000	f 24.100	Ind. Stb. 1928, no. 339.
Tandjoengbalai.	f 475.000	—	—	f 475.000	f 54.825	f 420.175	
	f 225.000	5 pCt.	15	f 225.000	f 44.825	f 180.175	Ind. Stb. 1927, no. 119.
	- 250.000	5¼ „	25	- 250.000	- 10.000	- 240.000	„ „ 1930, „ 439.
Pematangsiantar	f 232.100	5½ pCt.	11	f 232.100	f 63.300	f 168.800	Ind. Stb. 1928, no. 113.
Bindjai	f 150.000	5 pCt.	20	—	—	—	Ind. Stb. 1931, no. 453.
Bandjermasin .	f 290.000	—	—	f 290.000	f 113.600	f 176.400	

	Nominaal gevoteerd bedrag	Nominale rentevoet	Leenings-duur (jaren)	Geplaatst bedrag	Afgelost bedrag	Uitstaand bedrag	Toelichtingen
	f 120.000 - 130.000 - 40.000	5½ pCt. 5 „ 5 „	25 25 20	f 120.000 - 130.000 - 40.000	f 92.800 - 20.800 —	f 27.200 - 109.200 - 40.000	Ind. Stb. 1925, no. 282. „ „ 1927, „ 578. „ „ 1931, „ 107.
Manado	f 65.000	5 pCt.	20	f 65.000	—	f 65.000	Ind. Stb. 1931, no. 301.
Makassar . . .	f 890.000	—	—	f 890.000	f 219.250	f 670.750	
	f 500.000 - 275.000 - 115.000	5 pCt. 6 „ 6 „	40 25 25	f 500.000 - 275.000 - 115.000	f 81.000 - 121.000 - 17.250	f 419.000 - 154.000 - 97.750	Ind. Stb. 1917, no. 314 en 1920, no. 434. Ind. Stb. 1920, no. 913. „ „ 1923, „ 522.
II. Provinciës, Gewesten, Regentschappen en Plaatselijke raden . . .	f 21.523.064	—	—	f 21.173.064	f 3.781.767	f 17.391.297	
Preanger Regentschappen .	f 750.000	—	—	f 750.000	f 350.000	f 400.000	
	f 500.000 - 250.000	4½ pCt. 5½ „	40 10	f 500.000 f 250.000	f 200.000 - 150.000	f 300.000 - 100.000	Ind. Stb. 1912, no. 458. „ „ 1925, „ 536.
Prov. W.-Java .	f 3.840.564	—	—	f 3.840.564	f 826.198	f 3.014.366	
	f 3.120.000 - 600.000 f 64.442 - 56.122	4½ pCt. 5½ „ 6 „ 6 „	20 40 20 20	f 3.120.000 - 600.000 - 64.442 - 56.122	f 700.000 - 84.000 - 22.555 - 19.643	f 2.420.000 - 516.000 - 41.887 - 36.479	Ind. Stb. 1926, no. 564. „ „ 1928, „ 22. G. B. 5/10-1921, no. 34a. G. B. 26/12-1923, no. 4.
Regentschap Pandeglang .	f 62.300	5½ pCt.	25	f 62.300	f 4.984	f 57.316	Coll. v. Ged. Prov. W.-Java 29/11-1929.
Regentschap Mr. Cornelis . . .	f 80.000	—	—	f 80.000	f 9.800	f 70.200	
	f 30.000 - 50.000	5½ pCt. 5½ „	15 15	f 30.000 - 50.000	f 6.000 - 3.800	f 24.000 - 46.200	Coll. v. Ged. Prov. W.-Java 8/3-1928. Coll v. Ged. Prov. W.-Java 13/6-1930.

	Nominaal gevoteerd bedrag	Nominale rentevoet	Leenings-duur (jaren)	Geplaatst bedrag	Afgelost bedrag	Uitstaand bedrag	Toelichtingen
Regentschap Soekaboemi .	f 20.000	5½ pCt.	10	f 20.000	f 8.000	f 12.00	Coll. v. Ged. Prov. W.-Java 15/12-1927.
Regentschap Bandoeng . .	f 225.000	—	—	f 225.000	f 15.000	f 210.000	
	f 100.000	5 pCt.	20	f 100.000	f 15.000	f 85.000	Coll. v. Ged. Prov. W.-Java 1/3-1928.
	- 85.000	5½ „	25	- 85.000	—	- 85.000	Coll. v. Ged. Prov. W.-Java 6/3-1931.
	- 40.000	5½ „	25	- 40.000	—	- 40.000	Coll. v. Ged. Prov. W.-Java 12/6-1931.
Regentschap Garoet	f 40.000	—	—	f 40.000	f 2.000	f 38.000	
	f 10.000	5½ pCt.	20	f 10.000	f 2.000	f 8.000	Coll v. Ged. Prov. W.-Java 17/8-1928.
	- 30.000	5½ „	20	- 30.000	—	- 30.000	Coll. v. Ged. Prov. W.-Java 6/3-1931.
Regentschap Batavia . . .	f 90.000	5 pCt.	25	f 90.000	—	f 90.000	Coll. v. Ged. Prov. W.-Java 22/5-1931.
Regentschap Sérang	f 100.000	5½ pCt.	20	f 100.000	f 6.000	f 94.000	Coll. v. Ged. Prov. W.-Java 27/2-1931.
Regentschap Lebak	f 37.500	5½ pCt.	15	f 37.500	—	f 37.500	Coll. v. Ged. Prov. W.-Java 16/10-1931.
Tegal en Pekalongan	f 2.500.000	—	—	f 2.500.000	f 76.000	f 2.424.000	
	f 500.000	5½ pCt.	30	f 500.000	f 76.000	f 424.000	Ind. Stb. 1921, no. 764; 1927, no. 13.
	- 2.000.000	5½ „	30	- 2.000.000	—	- 2.000.000	Ind. Stb. 1929, no. 458.
Semarang, Koedoes	f 600.000	5 pCt.	25	f 600.000	f 222.000	f 378.000	Ind. Stb. 1918, no. 238.
Rembang, Blora	f 210.000	5½ pCt.	30	f 210.000	f 21.000	f 189.000	Ind. Stb. 1927, no. 484.
Z. en N. Banjoemas	f 1.650.000	—	—	f 1.650.000	f 113.000	f 1.537.000	

	Nominaal gevoteerd bedrag	Nominale rentevoet	Leeningsduur (jaren)	Geplaatst bedrag	Afgelost bedrag	Uitstaand bedrag	Toelichtingen
	f 200.000	5½ pCt.	23	f 200.000	f 21.000	f 179.000	Ind. Stb. 1926, no. 230
	- 400.000	5½ "	23	- 400.000	- 40.000	- 360.000	" " 1926, " 230.
	- 500.000	5¼ "	23	- 500.000	- 52.000	- 448.000	" " 1927, " 483.
	- 550.000	5 "	30	- 550.000	—	- 550.000	" " 1928, " 526.
							" " 1929 " 480.
Kedoe, Bagelèn en Wonosobo .	f 2.310.000	—	—	f 2.310.000	f 367.200	f 1.942.800	
	f 480.000	6½ pCt.	30	f 480.000	f 160.000	f 320.000	Ind. Stb. 1924, no. 404.
	- 400.000	5½ "	30	- 400.000	- 50.000	- 350.000	" " 1925, " 597.
	- 280.000	5½ "	20	- 280.000	- 50.000	- 230.000	" " 1926, " 160.
	- 270.000	5½ "	30	- 270.000	- 30.000	- 240.000	" " 1926, " 160.
	- 120.000	5 "	30	- 120.000	- 18.000	- 102.000	" " 1927, " 58.
	- 760.000	5½ "	28	- 760.000	- 59.200	- 700.800	" " 1927, " 336.
Regentschap Bandjarnegara	f 40.000	5½ pCt.	25	—	—	—	Coll. v. Ged. v. Midden-Java 20/10-1931.
Provincie Oost-Java	f 960.000	—	—	f 750.000	f 55.000	f 695.000	
	f 750.000	5 pCt.	19	f 750.000	f 55.000	f 695.000	Ind. Stb. 1930, no. 220.
	- 210.000	5 "	25	—	—	—	" " 1931. " 241.
Voorm. plaatselijke raden: Soerabaja, Modjokerto, Grisee en Bodjonegoro	f 2.025.000	—	—	f 2.025.000	f 242.950	f 1.782.050	
	f 300.000	5 pCt.	45	f 300.000	f 40.500	f 259.500	Ind. Stb. 1914, no. 782.
	- 100.000	7 "	20	- 100.000	- 17.450	- 82.550	" " 1925, " 75.
	- 400.000	5½ "	20	- 400.000	- 65.000	- 335.000	" " 1926, " 131.
	- 1.225.000	5 "	30	- 1.225.000	- 120.000	- 1.105.000	" " 1927, " 290.
Id.: Madioen, Ponorogo . .	f 530.000	—	—	f 530.000	f 125.000	f 405.000	
	f 200.000	7½ pCt.	18	f 200.000	f 92.000	f 108.000	Ind. Stb. 1921, no. 705.
	- 330.000	5½ "	30	- 330.000	- 33.000	- 297.000	" " 1928, " 184, j°. 1929, no. 146.
Id.: Kediri, Blitar	f 1.489.000	—	—	f 1.489.000	f 498.200	f 990.800	
	f 37.000	5 pCt.	20	f 37.000	f 33.300	f 3.700	Ind. Stb. 1913, no. 341.
	- 750.000	5 "	20	- 750.000	- 290.500	- 459.500	" " 1917, " 570.
	- 450.000	5½ "	20	- 450.000	- 112.500	- 337.500	" " 1926, " 205.
	- 252.000	5¼ "	21	- 252.000	- 61.900	- 190.100	" " 1928, " 451.

	Nominaal gevoteerd bedrag	Nominale rentevoet	Leenings-duur (jaren)	Geplaatst bedrag	Afgelost bedrag	Uitstaand bedrag	Toelichtingen
Id.: Pasoeroean, Malang en Probolinggo . . .	f 1.650.000	—	—	f 1.650.000	f 415.000	f 1.235.000	
	f 550.000	4½ pCt.	57	f 550.000	f 170.000	f 380.000	Ind. Stb. 1913, no. 264.
	- 250.000	6 „	25	- 250.000	- 140.000	- 110.000	„ „ 1927, „ 538.
	- 150.000	7 „	30	- 150.000	- 45.000	- 105.000	„ „ 1921, „ 766.
	- 700.000	5¼ „	35	- 700.000	- 60.000	- 640.000	„ „ 1927, „ 516.
Id.: Bondowoso, Djember . . .	f 175.000	5½ pCt.	20	f 175.000	f 43.750	f 131.250	Ind. Stb. 1926, no. 460.
W. en O. Madoera	f 1.218.700	—	—	f 1.218.700	f 233.030	f 985.670	
	f 118.700	5 pCt.	38	f 118.700	f 31.030	f 87.670	Ind. Stb. 1913, no. 430.
	- 700.000	5½ „	25	- 700.000	- 140.000	- 560.000	„ „ 1926, „ 85.
	- 250.000	5½ „	25	- 250.000	- 50.000	- 200.000	„ „ 1926, „ 420.
	- 150.000	5½ „	25	- 150.000	- 12.000	- 138.000	„ „ 1927, „ 405.
Regentschap Malang . . .	f 310.000	5½ pCt.	25	f 310.000	f 14.530	f 295.470	Coll. v. Ged. v. Oost-Java 27/5-1930.
Regentschap Banjoewangi .	f 125.000	6 pCt.	30	f 125.000	—	f 125.000	Coll. v. Ged. v. Oost-Java 3/9-1931.
Regentschap Pasoeroean . .	f 100.000	5 pCt.	25	—	—	—	Coll. v. Ged. v. Oost-Java 23/11-1931.
Plaatselijke Raad Onderafd. Lematang-hilir	f 120.000	—	—	f 120.000	- 64.000	- 56.000	
	f 80.000	6 pCt.	20	f 80.000	f 56.000	f 24.000	Ind. Stb. 1919, no. 738.
	- 40.000	6 „	10	f 40.000	f 8.000	f 32.000	„ „ 1929, „ 340.
Plaatselijke Raad Barabai.	f 35.000	5 pCt.	8	f 35.000	f 13.125	f 21.875	Ind. Stb. 1928, no. 329.
Ressort Minahasa	f 230.000	—	—	f 230.000	f 56.000	f 174.000	
	f 200.000	6 pCt.	20	f 200.000	f 50.000	f 150.000	Ind. Stb. 1926, no. 13.
	- 30.000	5 „	10	- 30.000	- 6.000	- 24.000	„ „ 1929, „ 344.

de leeningen is aangenomen de laagste te betalen koers.

Ten slotte dient hierbij nog te worden aangeteekend, dat de Minister van Koloniën bij de Nederlandsch-Indische Conversie-Leeningwet 1931 (Ned. Stb. No. 274, Ind. Stb. No. 363) gemachtigd is over te gaan tot de uitgifte van schuldbewijzen ter verkrijging van een bedrag, dat benoodigd is voor de aflossing van het geheel of een gedeelte der Nederlandsch-Indische leeningen 1921C, 1921D, 1922A, 1922B, 1922C, 1923B en 1923C, onder voorbehoud dat de reëele rente van de nieuw uit te geven schuldbewijzen lager zal zijn dan die van de schuldbewijzen in welker plaats zij worden gesteld.

Voorts is de Minister van Koloniën gemachtigd bij de Tweede Nederlandsch-Indische Leeningwet 1931 (Ned. Stb. No. 607, Ind. Stb. 1932 No. 73) om een nominaal bedrag van ƒ 150 millioen aan schuldbewijzen uit te geven ter aflossing van vlottende schuld. Bij dezelfde wet is de Minister van Financiën gemachtigd om in geval zulks noodig mocht zijn bij uitgifte in het buitenland van schuldbewijzen krachtens deze wet, de garantie van het Rijk te verleenen voor de daaruit voortvloeiende verplichtingen.

Van de bevoegdheid gegeven bij de beide evenbedoelde Leeningwetten is tot dusver nog geen gebruik gemaakt.

Hierbij dient echter te worden aangeteekend, dat door den Minister van Financiën is medegedeeld, dat van de machtiging verleend bij de „Derde Leeningwet 1932" voor de uitgifte van schuldbewijzen ten laste van den Staat ter verkrijging van een bedrag van ƒ 300 millioen gebruik zal worden gemaakt voor de consolidatie van vlottende schuld tot een som van ƒ 114.000.000, van welke nieuwe schuld rente en aflossing door Nederlandsch-Indië zal worden betaald. Tot dat doel zal met gebruikmaking van de machtiging verkregen bij de Tweede Nederlandsch-Indische Leeningwet 1931 (Ned. Stb. No. 607, Ind. Stb. 1932, No. 73) Nederlandsch-Indië op langen termijn een bedrag van ƒ 114.000.000 van het Rijk leenen op dezelfde voorwaarden als dit bedrag door het Rijk van het publiek is geleend.

VLOTTENDE SCHULD. (Vervolg van Dl V of suppl.-afl. blz. 351). De totale vlottende schuld op het einde van elk der jaren 1925 tot en met 1932 in duizenden guldens was:

Jaar	Totale vlottende schuld	Voorschotten uit 's Rijks kas	Voorschotten van De Jav. Bank	Schatkistpapier	Muntbiljetten	Onbelegd saldo van	
						het Ind. Muntfonds	de Ind. Postspaarbank
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1925	63.784	315	1.791	22.400	32.958	5.517	803
1926	1.111	—10.920 [2])	—25.430 [1])	800	32.975	3.171	515
1927	—7.632 [3])	—20.805 [2])	—20.143 [1])	300	31.338	713	965
1928	—6.937 [3])	—37.652 [2])	—15.549 [1])	—	45.132	619	513
1929	42.927	6.932	— 7.877 [1])	300	40.483	2.504	585
1930	100.569	83.331	— 3.499 [1])	3.000	13.865	3.106	766
1931	189.774	140.111	5.504	38.715	3.960	1.035	419
1932	240.546	226.841	394	10.315	2.067	488	441

[1]) Voordeelige saldi van het Gouvernement bij De Javasche Bank als gevolg van de omstandigheid, dat de circulatiebank op de plaatsen, waar zij kantoren heeft, belast is met de bewaring van 's Lands kas.

[2]) Tegoed bij 's Rijks kas.

[3]) Saldo na aftrek van de som der kolommen 4 t/m 7 van het totaal der kolommen 2 en 3.

BOELOENGAN. (Aanv. van Dl. I). Zelfbesturend landschap aan de N.O. kust van Borneo, vormt het noordelijkste gedeelte der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Het wordt begrensd ten N. door Britsch Noord-Borneo en ten W. door Serawak. De grenslijn tusschen het Nederlandsch grondgebied en de tot het Britsch protectoraat behoorende staten op dat eiland werd vastgesteld bij het op 20 Juni 1891 te Londen tusschen beide staten gesloten verdrag (Ind. Stb. 1892 no. 211). De juiste ligging van die grenslijn werd later in onderling overleg nader bepaald en goedgekeurd bij het te Londen op 8 September 1915 door de wederzijdsche regeeringen onderteekend protocol (Ind. Stb. 1916 no. 145). Voor het gedeelte van de Sedalir tot de Moeroek-Padas werd in 1918 door luitenant M. H. A. Sitsen en den Britschen resident Grant deze grens nader vastgesteld, welke onderhandsche regeling bekrachtigd werd door den resident der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Ten Z. vormt de waterscheiding tusschen de Kajan- en Beraoerivier en hare voortzetting de grens van Boeloengan met de landschappen Goenoengtaboer en Sambalioeng en verder in het binnenland met de onderafdeeling Boven-Mahakam der afdeeling Samarinda. In het O. wordt het landschap bespoeld door de Celebes-zee.

De kusten bestaan uit een uitgestrekt laag en moerassig deltagebied, dat gevormd wordt door de groote rivieren, die hier uitmonden. Niet tot het deltagebied behoorend, liggen voor de kust de heuvelachtige eilanden Tarakan, Boenjoe, Oost-

Noenoekan en Sebitik, van welk laatste het gedeelte ten Z. van de parallel 4°10' N.B. behoort tot Nederlandsch grondgebied. Nauwkeurige gegevens omtrent de kusten en de bevaarbaarheid der rivieren vindt men in de Zeemansgids, deel IV, blz. 183 e.v. Tot diep in het binnenland strekken zich van de kusten af de laagvlakten uit, welke hier en daar doorsneden worden door lage, doch steile kalkruggen, o.a. de Salimbatoebergen en de Sekatakbergen, welke tot de hoogste behooren. In de Tidoengsche landen, het noordelijk gedeelte van het landschap, begint de bodem zich eerst aanzienlijk te verheffen nabij het noordelijk en westelijk grensgebied. In het stroomgebied van de Kajanrivier wordt het terrein evenwel reeds bergachtig even boven de hoofdplaats Tandjoengsélor, terwijl geheel Apokajan, Poedjoengan en Lépomo'ot uit laag bergland bestaat, dat zijn grootste hoogte bereikt in het scheidingsgebergte tusschen de bronnen van de Kajan- en de Mahakamrivier. Dit gebergte verheft zich echter nergens boven de 2000 M.

De belangrijkste rivieren zijn de Kajaro (of Boeloengan), de Sesajap- (of Melinau-), de Sembakoeng- en de Seboekoe-rivier. Dicht bij de grens met Britsch-Noord-Borneo loopt nog de Semingaris-rivier. De Kajan is voor middelmatige schepen bevaarbaar tot de afdeelingshoofdplaats Tandjoengsélor en verder nog slechts enkele uren voor kleine rivierstoomertjes. Hoogerop is alleen prauwvaart mogelijk. De overige rivieren zijn met uitzondering van de Sembakoeng, welke 45 mijlen opgevaren kan worden door zeeschepen, slechts bevaarbaar tot waar de eigenlijke zeeboezems, welke de delta's vormen, zich landwaarts uitstrekken.

De kustvlakten zijn gevormd door aanslibbing van de groote rivieren en bestaan uit een taaie kleisoort. Hierin verheffen zich de steile kalkheuvels en ruggen. De bergen zijn tectonisch opgeheven land, bijna geheel bedekt met bosschen. Verschijnselen van vulkanischen aard worden zoo goed als niet aangetroffen. Op de eilanden en op sommige plaatsen in het binnenland komt roode klei voor, veelal vermengd met fijnkorrelige kalksubstanties. De vruchtbaarheid van den bodem is over het algemeen niet groot. In de bovenstreken van de Kajanrivier wordt goud gevonden, in de Tidoengsche landen koper en lood. Op het eiland Tarakan zijn de groote petroleumbronnen van de Bataafsche petroleum-maatschappij. Ook op Mandoel, Boenjoe en Sembakoeng zijn of worden boringen verricht. Steenkolen van inferieure kwaliteit worden nabij Tandjoengsélor aangetroffen.

De bevolking van het landschap Boeloengan is oorspronkelijk afkomstig van de Soengei Boeloengan, een kleinen zijtak van de Moeara Binei, welke in de Moeara Sélor uitmondt. Vandaar uit verspreidde zij zich en onderwierp de Tidoengsche landen, bestaande uit de gebiedsdeelen Sitatak, Batajan, Sesajap, Sembakoeng en Siboekoe; ook worden daartoe gerekend de streek Melinau, bovenstrooms van Sesajap, en Tarakan, het gelijknamige eiland omvattende. Deze landstreken hebben elk hare eigen bevolking en taal. Gelijknamige kampoengs zijn de hoofd- of beter gezegd de eenige plaatsen, welke in die streken aangetroffen worden. De Inlandsche bevolking bestaat uit Mohammedanen, Dajaks en Soloks, welke laatste meerendeels ook den Mohammedaanschen godsdienst belijden. De Mohammedanen zijn een vermenging van Maleiers, Soloks, Boegineezen enz. en bewonen uitsluitend de monden der rivieren. Te Tandjoengsélor en op Tarakan wonen vrij veel Arabieren en Chineezen, die bijna uitsluitend den handel in handen hebben. De voornaamste Dajakstammen zijn de Kenja's, de Kajans, Segai's, Tinggalans, Beroesoe's, Oebouws en Poenans, welke laatste meerendeels nog geen vaste woonplaatsen hebben. Zij hebben allen een eigen dialect. Volgens de volkstelling 1930 bestaat de bevolking van het landschap, tevens bestuursafdeeling Boeloengan, uit 70.803 Inlanders, 622 Europeanen, 3690 Chineezen en 847 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 75962 zielen op een oppervlakte van 62810.94 KM². De bevolkingsdichtheid is dus 1.2 per KM².

De landbouw der Dajakbevolking is hoofdzakelijk ladangbouw, waarvoor zij dikwijls moet verhuizen. Hiervoor is thans vergunning van het bestuur noodig. Om politieke en bestuursredenen wordt in Apokajan het verhuizen zooveel mogelijk in stroomafwaartsche richting van de Kajanrivier geleid. Sawahbouw met irrigaties treft men slechts in de Oeloe-Krajan (boven-Tidoenggebied) aan. In het beneden-stroomgebied der groote rivieren wordt moerassawahbouw uitgeoefend. De productie is evenwel niet voldoende voor eigen consumptie. In de snelle ontwikkeling der bevolkingsrubbercultuur heeft dit gebied ook zijn aandeel genomen. De uitvoer van bevolkingsrubber bedroeg in 1927 reeds 109.665 KG. met een waarde van ƒ 130.177. De kort daarop gevolgde inzinking der prijzen heeft echter aan die cultuur veel afbreuk gedaan.

Een ander, voornaam middel van bestaan der bevolking is de inzameling van boschproducten, welke met prauwen naar Tandjoengsélor worden vervoerd en hoofdzakelijk door Chineezen en Arabieren opgekocht. Uitgevoerd worden rotansoorten, getah pertja, damarsoorten, hout en vogelnestjes. Te Tandjoengsélor en Lingkas (Tarakan) zijn ontvangers der in- en uitvoerrechten en accijnzen geplaatst, terwijl op Noenoekan eene douanepost is gevestigd. Door de binnenwateren heeft een druk handelsverkeer met tongkangs plaats tusschen Tawas (Britsch Noord-Borneo) en Tarakan. De houtaankap en houthandel is in de laatste jaren van beteekenis geworden voor de Tidoengsche landen. IJzerhout wordt door de B.P.M. opgekocht, terwijl andere houtsoorten wel eens naar Australië worden uitgevoerd. Inlandsche nijverheid is van weinig beteekenis. Landbouwconcessies zijn er nog niet. Mijnconcessies tot winning van aardolieproducten zijn verleend aan de B.P.M., de O.B.M. en de N.I.A.M. Overigens bezit de B.P.M. een vijftal erfpachtsperceelen. De veeteelt is van weinig belang. Alleen in de Tidoengsche landen komen vrij veel karbouwen voor. In enkele kampoengs van Apokajan en Boeloengan treft men kleine kudden runderen aan. Slachtvee wordt ingevoerd van Bali en Madoera, varkens van Britsch Noord-Borneo. Jacht wordt voornamelijk door de Dajaks en de visscherij door de bevolking aan den benedenloop der rivieren en langs de kusten uitgeoefend. Een deel van de vischvangst komt ter markt te Tandjoengsélor of op Tarakan.

Het verkeer heeft bijna uitsluitend plaats langs de waterwegen. Behalve op het eiland Tarakan

en op de onderafdeelingshoofdplaatsen bestaan geen andere landwegen dan de voetpaden, die de Dajakkampoengs in het binnenland onderling verbinden. Op Tarakan werd door de B.P.M. in 1929 een verharde weg aangelegd van de havenplaats Lingkas naar Pamoesian, met een zijtak naar het voorterrein Djoeata. De kosten van aanleg zijn gedeeltelijk door de landschapskas betaald, die verder mede bijdraagt aan de kosten van onderhoud. De militaire transporten naar Longnawan (in de Apokajanstreek) volgden sedert 1921 de zg. Kajanroute, waarin de beruchte Brèmbrèm watervallen. Na nauwkeurig onderzoek werd in 1929 besloten de Bahau-Katweg te volgen, waardoor de transporten door meer bewoonde streken (Poedjoengan en Lépomo'ot) gaan en de heerendienstdruk ten behoeve der transporten meer gelijkmatig kan worden verdeeld. De reisduur is ook korter. Aan de kosten van verbeteren en verleggen van den transportweg door de genie is door de landschapskas bijgedragen. Een deel der kosten van onderhoud van dien weg komt nu ook ten laste van die kas. Voor de transporten te water wordt in de benedenstreken meer en meer gebruik gemaakt van motorbooten en stoombootjes. Tarakan staat door middel van een radiostation van de B.P.M. in verbinding met de buitenwereld. In 1928 heeft de N.I.A.M. vergunning gekregen voor den aanleg en gebruik van een radio- zend- en ontvang-station op het eiland Boenjoe. In het begin van 1932 is te Tandjoengsélor een radiostation van het landschap voor publiek verkeer opengesteld.

Het landschap Boeloengan schijnt vroeger tezamen met Goenoengtaboer en Sambalioeng het rijk Berouw (Beraoe) te hebben gevormd. In 1787 werden die landen door den Sultan van Bandjermasin aan de O.I.C. afgestaan. 3 Januari 1817, 13 September 1823 en 4 Mei 1926 werd die afstand bevestigd. In 1844 werd Boeloengan evenals Goenoengtaboer en Sambalioeng als opzichzelfstaand rijk erkend. In 1850 werden met de Sultans dier landschappen gelijkluidende contracten gesloten, waarbij hun die landen in leen werden afgestaan. Het contract van 12 November 1850 met Boeloengan werd vervangen door het uitvoerig contract, gesloten op 2 Juli 1878 en goedgekeurd en bekrachtigd op 18 October d.a.v. Bij het optreden van een nieuwen bestuurder in 1902 werd de wenschelijkheid uitgesproken om dat verouderd politiek contract te vervangen door een overeenkomst als destijds met Pasir was gesloten. Eerst in 1906 werd de oude toestand veranderd; de bestuurder legde op 26 November de Korte Verklaring volgens Atjèh-model af, welke werd goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouvernementsbesluit van 24 November 1909 no. 5. In 1929 werd die verklaring vervangen door de Korte Verklaring volgens uniform model, die op 20 Augustus 1929 werd afgelegd door den bestuurder Maulana Sultan Achmad Soeleimannoedin en bij G.B. van 7 November 1929 no. 25 werd goedgekeurd en bekrachtigd. De politieke verhouding van het landschap tot het Land wordt nu door deze verklaring geregeld. De zelfbestuursregelen 1927 (Ind. Stb. no. 190) met de wijzigingen en aanvullingen zijn op het landschap van toepassing. De thans (1933) in functie zijnde bestuurder, Maulana Sultan Mohamad Djalaloedin, heeft op 27 November 1930 een acte van verband geteekend, welke bij G.B. 25 April 1931 no. 10 is goedgekeurd en bekrachtigd.

Toen het lange contract van 1878 nog van kracht was, werden bij suppletoire overeenkomsten tegen schadeloosstelling door het Gouvernement van het Zelfbestuur overgenomen het havenbeheer en de politie in de havens en op de reeden (1900). In 1898 werden op dezelfde wijze de mijnrechten overgenomen en daarna de Gouvernementsmijnverordeningen op het landschap toepasselijk verklaard (G.B. 12 October 1899 no. 35). Evenzoo geschiedden de inlijving van het landschap bij het Gouvernements pacht- en tolgebied en de invoering van het zoutmonopolie in 1900, nadat bij suppletoire overeenkomst van 9 Augustus 1900 het zelfbestuur zijn rechten had overgedragen. Bij G.B. van 30 Augustus 1893 no. 18 werd aanteekening gehouden van den kosteloozen afstand bij suppletoire overeenkomst van de terreinen ingenomen door de hoofdplaats Tandjoengsélor. Bij verklaring van 6 Februari 1907 deed de zelfbestuurder afstand van zijn bemoeienis met het boven-Kajangebied, waar eenige Segaihoofden veel onrust en moeilijkheden veroorzaakten door hun sneltochten, afpersingen en ongehoorzaamheid. Nadat door het Gouvernement aldaar weer geregelde toestanden waren geschapen, werd in 1926 beslist, dat het Apokajan-, Poedjoengan- en Lépomo'ot-gebied, met ingang van 1 Januari 1926, gerekend zou worden onder het direct gezag van het zelfbestuur van Boeloengan te zijn gesteld.

Het bestuur over het landschap wordt gevoerd door den zelfbestuurder (Sultan), bijgestaan door twee landsgrooten. Oorspronkelijk was dit aantal vier, maar het zelfbestuur acht de vervulling van een tweetal vacatures onnoodig. De landsgrooten zijn geen volkshoofden, doch medebestuurders, aan wie een deel van de uitvoerende taak van het zelfbestuur is opgedragen. Zij onderteekenen mede de begrootingen der landschapskas. Beslissingen in bestuurszaken worden in overeenstemming met hen genomen, zij het ook dat de bestuurder een beslissende stem heeft. De zetel van het zelfbestuur is Tandjoengpalas, aan den linkeroever van de Kajanrivier tegenover Tandjoengsélor gelegen. Inkomsten van zelfbestuurder, landsgrooten en landschapsambtenaren worden betaald uit de landschapskas. De verdeeling in districten en onderdistricten geschiedt bij zelfbestuursbesluit. Er zijn thans 2 districtshoofden te Tandjoengpalas en te Melinau, en één onderdistrictshoofd te Tarakan. In 1928 is de afdeeling Boeloengan der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo gevormd, omvattende het geheele gebied van het landschap (afdeelingshoofdplaats Tandjoengsélor). De afdeeling is verdeeld in 3 onderafdeelingen: Boeloengan, Tidoengsche landen (Melinau) en Apokajan (Longnawang) (zie Ind. Stb. 1928 nos 86, 209, 408).

De hoofdplaats Tandjoengsélor wordt rechtstreeks bestuurd door den controleur der onderafdeeling Boeloengan, bijgestaan door een pembekal, wiens inkomsten bestaan uit collecteloonen. Onder genoemden controleur zijn nog werkzaam een gezaghebber te Tarakan en posthouders te Longberang, Longpoedjoengan, Pabawang en Boeloe. De onderafdeeling Apokajan staat onder een officier van de landmacht met den titel van fd. controleur te Longnawang, en de onderafdeeling Tidoengsche landen onder een

controleur (of gezaghebber) te Melinau. Door de bemoeienis van het Europeesch bestuur en de activiteit der militaire patrouilles is de vroeger bestaande chaotische toestand in de Apokajan- en Tidoengsche landen verdwenen en heerschen daar thans rust en orde. Het koppensnellen komt niet meer voor. De landschapsonderhoorigen staan rechtstreeks onder hunne volkshoofden. In Poedjoengan en Lèpomo'ot bestaan nog z.g. „algemeene hoofden", die een toelage ontvangen uit de landschapskas. Een dergelijk hoofd in Apokajan werd in 1926 afgezet en niet meer vervangen.

De werkingssfeer van de bij besluit van den resident der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo in 1910 ingestelde landschapskas voor Boeloengan omvat thans het geheele gebied van dat zelfbestuur. Dank zij het aandeel in de ontvangsten der pretoleumindustrie behoort Boeloengan tot de financieel krachtige zelfbesturende landschappen. De begrooting voor 1932 geeft aan als ontvangsten ƒ 604.740 en als uitgaven ƒ 585.002. De verschillende financieele lasten aan de landschapsonderhoorigen opgelegd, waarvan de opbrengst in de landschapskas wordt gestort, zijn bij zelfbestuursverordeningen, goedgekeurd door het hoofd van gewestelijk bestuur, geregeld. Zoo werd in 1915 een regeling getroffen en goedgekeurd omtrent de inning van een belasting op de boschproducten; in 1924 omtrent de heffing van slachtbelasting en inkomstenbelasting (incl. 30 opcenten). In Apokajan wordt de belasting nog grootendeels in natura (rijst) opgebracht, welke door het militair detachement wordt opgekocht. Ook in het Krajangebied wordt zij nog voor 40% in rijst betaald. In 1928 werden mede bij zelfbestuursverordening de vordering en de afkôop van persoonlijke diensten der mannelijke landschapsonderhoorigen geregeld.

De uitoefening van de rechtspraak over de onderhoorigen van het landschap is opgedragen aan: *a* de Inheemsche alleensprekende rechters (kerapatan ketjil); *b*. de Inheemsche rechtbank te Tandjoengpalas, welke den naam draagt van Kerapatan besar, zoomede aan naast deze door het zelfbestuur in overleg met het hoofd van gewestelijk bestuur op andere plaatsen voor bepaalde gebiedsdeelen ingestelde inheemsche rechtbanken (zie voor deze en andere zelfbestuursverordeningen: Mededeelingen der afdeeling Bestuurszaken Buitengewesten, Dept. B.B., serie A no. 5).

Literatuur: zie oorspr. artikel in Dl. I en voorts: H. E. D. Engelhard, Aanteekeningen betreffende de Kindjir-dajaks in het landschap Boeloengan, T.B.G. XXXIX, 458; W. Aernout, Een woordenlijstje der Tidoengsche taal, I.G. 1885 I blz. 536; Een tocht naar Apokajan in Centraal-Borneo, T.A.G. Ser. 2 XX (1903/859); D. Merens, De Brem-Bremstroomversnellingen, T. A.G. 1910, 529; D. Habbema, Een en ander over de Apokajan en de reis daarheen, De Aarde en hare volken 1914, 385, 393; W. D. de Jongh, Aanteekeningen over de Tidoengsche landen, H. M. N.I. 42 (1913) Verh. blz. 22; Troebelen in Noord-Oost-Borneo, I.G. 1912, II, 1514; L. Rutten, Reisherinneringen uit Z.O. Boeloengan, T.A.G. 1916, 236; Kapt. Bekking, Een reis naar het Bovenstroomgebied van de Serajap en Sembakoengrivieren, Indië. G.W. III (1919—'20), 261, 277, 293; Dr. L. Rutten, Foraminiferen-kalksteenen uit de Tidoengsche landen, H.M.N.I. 44 (1915) Verh. 1e. ged., 28; Dr. L. Balner, Land, volk en geneeswijze bij de Dajakstammen van de Apokajanstreek, Hand. 2e N.I. natuurwetensch. congres 1922, blz. 28. Zie verder BORNEO, DAJAK, DAJAKSCH.

SAMBALIOENG (Aanv. van Dl. III). Een zelfbesturend landschap, dat met Goenoengtaboer samen de onderafdeeling Beraoe vormt van de afdeeling Samarinda der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Het maakte vroeger deel uit van het laatstgenoemde landschap en werd in 1844 door het Gouvernement als zelfstandig rijk erkend. De geschiedenis en de politieke en economische omstandigheden van beide landschappen houden ten nauwste met elkaar verband, zoodat voor de meeste bijzonderheden omtrent Sambalioeng verwezen mag worden naar het artikel GOENOENGTABOER. Ter aanvulling daarvan en van het in Dl. III dezer Encyclopaedie omtrent „Sambalioeng" medegedeelde diene het volgende.

De kust is vlak en moerassig, behalve in het Z. van Telok Seliman tot Tandjoeng Mangkalihat, waar zij bergachtig is. Van Semoentai tot de grens met Koetai is zij bezet met riffen, welke zich ook uitstrekken tusschen de eilanden. Van deze is Kakaban bergachtig en van kalksteen gevormd, de andere 7 zijn laag en uit koraalrif opgebouwd. De geologische formatie is gelijk aan die van Goenoengtaboer. De Kelai, de hoofdrivier van het landschap, is slecht bevaarbaar; bij hoogen waterstand kunnen kleine gewestelijke vaartuigen tot even beneden Toembit komen. Hare zijtakken en de andere rivieren van het landschap zijn slechts voor prauwen bevaarbaar en dan nog slechts tot zekere hoogte, aangezien bovenstrooms veel stroomversnellingen voorkomen. De samenstelling der Inlandsche bevolking en hare levensomstandigheden zijn vrijwel gelijk aan die van Goenoengtaboer. Slechts komen, behalve de aldaar vermelde Dajaks, nog in Sambalioeng voor de Kenja's, afkomstig van Apokajan en de Laboe's. De eersten wonen, evenals de Segai's, aan de Kelai en waren oorspronkelijk ook koppensnellers. Zij hebben hun eigen taal, maar spreken ook Benoea Maleisch. De Laboe's, wonend aan de Lasan, hebben nimmer aan snellen gedaan. Sedert lang zijn zij landbouwers, en vormen door afwijkende taal en adat een afzonderlijke groep heidensche Dajaks.

In Sambalioeng zijn thans uitgegeven door het Zelfbestuur: 1 landbouwconcessie en 5 concessies tot boschexploitatie; voorts 6 concessies tot mijnbouw aan de N.V. Parapattan Steenkolen Maatschappij, welke gedeeltelijk liggen in Goenoengtaboer, en 18 vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen, alle verleend door het Gouvernement.

Wegen en bruggen bestaan slechts op de onderafdeelingshoofdplaats, de standplaats van den zelfbestuurder, Sambalioeng en in verschillende ver van elkaar liggende kampoengs. Het verkeer te land volgt de Dajakpaden. Het verkeer te water geschiedt met prauwen. De voornaamste handelsroutes binnen het land zijn Tandjoengredeb-Moearalasan en Tandjoengredeb-Soekon-Tandjoengboeajaboeaja.

Het bestuur over het landschap wordt uitgeoefend door den zelfbestuurder, bijgestaan door twee landsgrooten. Dit aantal was vroeger vier,

maar het zelfbestuur acht vervulling van twee vacatures onnoodig. De twee landsgrooten zijn belast met bestuursfuncties zonder eigen ressort. De verdeeling in districten en onderdistricten geschiedt door het zelfbestuur. Er zijn thans twee onderdistrictshoofden, t.w. van Talisajan en Sambalioeng. In de vacature van onderdistrictshoofd van Moearalasan wordt voorloopig niet voorzien. Het ressort is gevoegd bij Sambalioeng. De landschapskas is welvarend. Van de jaarlijksche middelen ten bedrage van rond *f* 100.000 kan een deel gereserveerd worden. De regelingen betreffende belastingen, heerendiensten en rechtspraak komen overeen met die van Goenoengtaboer en zijn tezelfdertijd vastgesteld.

Na de erkenning van Sambalioeng als zelfstandig rijk in 1844 werden met dat landschap door het Gouvernement politieke contracten en suppletoire overeenkomsten gesloten, bijna gelijkluidend aan die van Goenoengtaboer. Het uitvoerig contract van 1878 werd in 1906 vervangen door de korte verklaring volgens Atjèhmodel, afgelegd door den waarnemenden bestuurder Datoe Ranik alias Si Beling op 17 Nov. van dat jaar, welke eerst bij G.B. van 24 November 1909 no. 5 werd goedgekeurd en bekrachtigd. Na de aflegging van de korte verklaring volgens uniform model op 30 April 1920, goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 29 December 1920 no. 56*a*, is genoemde Datoe Ranik opgetreden als definitief bestuurder. In 1921 heeft hij den naam aangenomen van Mohamad Aminoedin, van welke naamsverandering aanteekening is gehouden bij G.B. van 13 April 1921 no. 63.

Literatuur. Zie BERAOE en GOENOENGTABOER.

GOENOENGTABOER (Aanv. van Dl. I), een zelfbesturend landschap aan de N.O. kust van Borneo, groot ± 6000 K.M². (opgave 1919). Het vormt samen met het landschap Sambalioeng de onderafdeeling Beraoe der afdeeling Samarinda van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo .Het grenst ten Noorden en Westen aan het landschap Boeloengan, ten Zuiden aan Sambalioeng en ten Oosten aan de Celebeszee. De grens met het eerstgenoemd landschap wordt gevormd door de waterscheiding tusschen de Kajan- en Beraoe of Koranrivieren, terwijl die met Sambalioeng is de Beraoerivier van de Moearapantai, zijnde de Zuidelijkste uitmonding, tot aan de samenvloeiing der rivieren Segah en Kelai en vervolgens de waterscheiding tusschen beide rivieren. Tusschen de waterscheidingen, dus in het stroomgebied der rivieren, strekken zich groote laagvlakten uit, waarin enkele heuvelachtige verheffingen zijn waar te nemen. Van de tot het landschap behoorende eilanden zijn laag: Raboe², Poelaupandjang, Derawan, Semama en Sangalati, terwijl Maratoea bergachtig is. De kust is grootendeels vlak en moerassig. Van Moeara Tidoeng, de Noordelijkste uitmonding der Beraoerivier af, strekken zich Noordwaarts riffen uit, die zich voortzetten tusschen de eilanden. De Beraoerivier is slechts langs hare uitmondingen Moeara Tidoeng en Moearapantai tot Tandjoengredeb bevaarbaar voor zeeschepen. Boven laatstgenoemde plaats kunnen die schepen nog in de Segahrivier komen tot Badewata; kleine gouvernementsstoomers komen tot Poelaubesar. De kleine Karangtigau-rivier op de grens met Boeloengan is slechts bevaarbaar voor prauwen. Over het algemeen bestaan de bergen uit kalksteen, waarin veel druipsteengrotten voorkomen, die tot verblijfplaats dienen van zwaluwen, welke er hunne eetbare nesten bouwen.

De lagere heuvels en de vlakten bestaan uit een bruine kleisoort en zijn grootendeels bedekt met zwaar bosch. Van de eilanden is Maratoea van kalksteen en de andere (lagere) van koraalrif, bedekt met een laag zand of klei en een weinig humus. Steenkool komt veel voor; de oppervlakkige lagen werden vroeger, o.a. bij Goenoengtaboer, de Moeara Birang en den Goenoeng Emas, door de Inheemsche bevolking ontgonnen. In de zijriviertjes der Makkam, een zijtak van de Segah, wordt stroomgoud gevonden, terwijl aan de Long Gih lood en bij de Birang (een zijtak van de Segahrivier) petroleum moet voorkomen.

De uitkomsten van de volkstelling 1930 geven geen afzonderlijke getallen op voor Goenoengtaboer, wel voor de onderafdeeling Beraoe, d.w.z. genoemd landschap en Sambalioeng tezamen. Volgens die telling bevinden zich in die onderafdeeling: 19.604 Inlanders, 127 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 716 Chineezen en 213 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 20.660 inwoners.

De Inlandsche bevolking bestaat uit: *a.* de Orang Benoea, de z.g. oorspronkelijk inheemsche bevolking; deze groep is samengesteld uit Mohammedaansche Basaps (de eigenlijke autochtonen) en afstammelingen van de eerste geïmmigreerde Soloks en Boegineezen; hun taal is bijna zuiver Maleisch; *b.* Bandjareezen en Boegineezen; zij spreken behalve hun eigen taal ook het Benoea-Maleisch en leven van handel, landbouw of inzameling van boschproducten; *c.* Badjau's en Soloks; zij zijn kustbewoners en leven hoofdzakelijk van vischvangst; velen houden zich ook bezig met matten vlechten en potten bakken (te Derawan); zij hebben hun eigen taal en belijden den Islam; *d.* heidensche Dajaks w.o. 1°. de Segai's of Modangs, de meest beschaafde der Goenoengtaboer-Dajaks, wonende in de kampoengs aan den middenloop der Segahrivier; afkomstig van de Kedjan (boven Kajan) hadden zij zich oorspronkelijk verplaatst naar de Wahan (in Koetai) en later zich verspreid over Kelai en Segah tot in Boeloengan; zij staan onder hun eigen hoofden en leven van landbouw en de inzameling van boschproducten; zij hebben hun eigen taal, maar spreken ook de Rarantaal, welke ongeveer gelijk is aan het Boesangsch; velen verstaan ook het Benoea-Maleisch; 2°. de Poenans, primitieve Dajaks in de bosschen langs de boven-Segah, de Makkam en de Long Gih; ofschoon één stam vormend met de Poenans in Sambalioeng en elders, zijn zij verdeeld in van elkaar onafhankelijke groepen met eigen hoofden, die elk een eigen gebied hebben, waarin leden van andere groepen niet mogen jagen en boschproducten inzamelen; de Segai's hebben een grooten invloed op deze bosch-Dajaks en weerhouden hen door vreesaanjaging van het uitoefenen van landbouw; zij leven nog van jacht, visscherij en wilde sagoe; 3°. de Basaps, oorspronkelijk zwervende Dajaks, die stamverwanten hebben in het landschap Sambalioeng. De koppensnellende Segai's hebben vroeger — nu wordt niet meer gesneld — zwaar onder hen huisgehouden, velen werden ge-

dood, anderen weggevoerd als slaven. Ook de Maleiers hebben vroeger Basaps geroofd en tot slaven gemaakt. Toen de slavernij werd afgeschaft traden de door Segai's geroofden in het stamverband van hun heeren en werden de slaven der Maleiers Orang Benoea. De nog heidensche Basaps hebben langzamerhand het zwervend leven verlaten en zich op den landbouw toegelegd.

De Inheemsche nijverheid is van weinig beteekenis. De vervaardigde voorwerpen: vlechtwerk, vischnetten, prauwen en aarden potten zijn voor binnenlandsch gebruik bestemd.

In het landschap waren in 1932 nog van kracht: 6 landbouw-concessies en 6 concessies voor boschexploitatie, alle verleend door het Zelfbestuur en goedgekeurd door het hoofd van gewestelijk bestuur, voorts 17 vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen, verleend door het N.I. Gouvernement. De aan de N.V. Steenkolenmaatschappij Parapattan uitgegeven 5 mijnconcessies zijn gedeeltelijk gelegen in dit landschap en voor een grooter deel in Sambalioeng. De Inlandsche landbouw bestaat voornamelijk uit rijstbouw op ladangs. In de laatste jaren heeft men zich ook toegelegd op het aanleggen van natte rijstvelden en de cultuur van klappers en rubber. Het Inlandsch grondbezit wordt verkregen door ontginning en gaat verloren als alle sporen van ontginning verdwenen zijn (na 3 jaar). Bij verschillende Dajakstammen gaat echter het bezitsrecht na ontginning niet meer verloren. Een voornaam middel van bestaan der Inheemsche bevolking is het inzamelen van boschproducten: hout, was, rotan- en damarsoorten benevens vogelnestjes. Deze worden te Tandjoengredeb verkocht en vandaar uitgevoerd. Veeteelt is van geen beteekenis. Jacht en visscherij worden voor eigen consumptie beoefend. De zeevisscherij levert echter belangrijke uitvoerproducten: gedroogde visch, trasi, tripang en schelpen (paarlmoer). De handel, in handen van Europeanen, wordt, behalve voor hout en visch, hoofdzakelijk gedreven op Singapore. Het Inheemsche communicatiemiddel, zoowel langs de kusten als op de rivieren, is de prauw. De handel met de Dajaks is grootendeels ruilhandel. Het verkeer te land geschiedt langs moeilijk begaanbare Dajakvoetpaden. Wegen en bruggen vindt men slechts op de hoofdplaats, de standplaats van het Zelfbestuur en in enkele kampoengs. De Parapattan steenkolenmaatschappij heeft te harer beschikking stoombarkassen en motorbooten, welke bruikbaar zijn in den benedenloop der rivieren. De binnenlandsche handelsroutes volgen de groote rivieren Segah en Beraoe. De voornaamste verbindingen zijn: Tandjoengredeb-Derawan en Tandjoengredeb-Poelaubesar.

De geschiedenis van Goenoengtaboer is ten nauwste samengeweven met die van het landschap Sambalioeng. Beide vormden, tezamen met Boeloengan, het vroegere rijk Beraoe. In 1787 werden die landen door Bandjermasin aan de O.I.C. afgestaan. 3 Januari 1817, 13 September 1823 en 4 Mei 1826 werd die afstand bevestigd. Nadat Boeloengan zich van Beraoe had afgescheiden, volgde onder den zevenden sultan van Beraoe, door toedoen van Radja Alam, een kleinzoon van den vorigen Sultan, Sambalioeng dat voorbeeld. Naar het schijnt omvatte dit rijkje toen nog slechts het stroomgebied van de Kelairivier. De Sultan van Beraoe bleef het bewind voeren over het stroomgebied van de Beraoerivier en van de Segah, benevens het kustgebied van af Karangtigau tot Mangkaliat. Nadat genoemde Radja Alam afstand van het bestuur over Sambalioeng had gedaan ten behoeve van zijn zoon Sultan Bangkoek, vroeg en verkreeg hij de landstreek Batoepoetih in leen van Goenoengtaboer. Toen zich hier ook de zeerooverhoofdman Sjarif Dakoela van Solok kwam vestigen en Radja Alam's dochter huwde, werd deze streek berucht om hare onveiligheid en liep Sultan Adji Koening van Goenoengtaboer gevaar land en waardigheid aan de zeeroovers te verliezen. Hij riep de hulp in van den Gouverneur te Makassar, hetgeen aanleiding werd tot de expeditie van 1884 onder overste Anemaet. Batoepoetih werd genomen, Sjarif Dakoela opgehangen en Radja Alam met zijn zoon, den lateren Sultan Poetih van Sambalioeng, meegevoerd naar Makassar. De expeditie tuchtigde ook Sambalioeng, waarvan de bestuurder Sultan Bangkoek naar Soearan (in het binnenland) was gevlucht. In Goenoengtaboer sloot overste Anemaet, onder nadere goedkeuring van het N.I. Gouvernement, een contract met den Sultan, waarbij deze de souvereiniteit van Nederland erkende en geheel Beraoe (Batoepoetih en Sambalioeng incluis) in beheer ontving. Hij kreeg tevens de opdracht den voortvluchtigen Sultan Bangkoek op te vatten en uit te leveren. Bovenbedoelde overeenkomst werd later wel goedgekeurd, maar had practisch geen gevolgen. Sultan Bangkoek toch keerde na eenigen tijd vrij naar Sambalioeng terug, alwaar hij overleed en in het bestuur werd opgevolgd door zijn halfbroer. Hieruit blijkt dat Sambalioeng zijne onafhankelijkheid tegenover Goenoengtaboer heeft weten te bewaren. Batoepoetih schijnt sindsdien steeds tot Sambalioeng te zijn gerekend en langzamerhand ook het linkerstroomgebied van de Beraoe-rivier. In 1844 schreef de Koninklijke Inspecteur A. L. Weddik aan de Sultans van Goenoengtaboer, Sambalioeng en Boeloengan brieven, waarin ieder hunner als Sultan van het door hem bestuurd landschap werd erkend. In 1850 werden met hen gelijkluidende overeenkomsten gesloten, waarbij hun die landen in leen werden afgestaan. De onderlinge naijver tusschen die drie landschappen, welke vroeger één geheel vormden, gaf in de 19e eeuw nog al eens aanleiding tot bloedige twisten, welke steeds weer met behulp van het Gouvernement werden bijgelegd. In de 20ste eeuw zijn geen rustverstoringen meer voorgekomen. Het op 30 October 1850 gesloten contract met Goenoengtaboer werd goedgekeurd bij G.B. van 11 Januari 1851. Die overeenkomst werd vervangen door het uitvoerige contract van 21 Mei 1878 met den toen opgetreden Sultan Datoe Maharadja Dinda Hasanoedin, goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 18 October 1878 no. 11. Onder de werking van dat contract werden de mijnrechten overgenomen en de N.I. Mijnverordening toepasselijk verklaard op het landschap (suppl. contr. 27 Aug. 1898, goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. 11 November 1898 no. 27); overgenomen werden het havenbeheer en de politie in de havens en op de reeden (suppl. contr. 28 Juli 1899, goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. 27 November 1900 no. 30), de rechtenheffing en pachten (suppl. contr. 6 Aug. 1900, goedgekeurd en bekrachtigd

bij G.B. 27 Nov. 1900 no. 29); door de Zelfbesturen van Goenoengtaboer en Sambalioeng samen werden gronden afgestaan voor de onderafdeelingshoofdplaats Tandjoengredeb (suppl. contr. 6 Juli 1896, goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. 5 Febr. 1898 no. 29). In 1906 werd het verouderde contract van 1878, gesloten met den bestuurder Sultan Mohamad Siranoedin, vervangen door een korte verklaring volgens Atjèh-model, door denzelfden bestuurder afgelegd en beëedigd op 17 November 1906 en goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 24 November 1909 no. 5. Bij het optreden van Achmad Maulana, den tegenwoordigen bestuurder, werd door hem op 25 April 1921 de korte verklaring volgens uniform model afgelegd en beëedigd, welke bij G.B. van 5 November 1921 no. 11 werd goedgekeurd en bekrachtigd, met de aanteekening dat die zelfbestuurder den naam heeft aangenomen van Mohamad Chalifatoellah Djaloeoedin.

In Goenoengtaboer berust de bestuursmacht bij den zelfbestuurder alleen. De vroeger bestaande 4 landsgrooten zijn verdwenen. Men acht daar de vervulling der vacatures onnoodig. De verdeeling van het gebied in districten en onderdistricten geschiedt bij zelfbestuursbesluit. Thans zijn er geen districtshoofden, wel twee onderdistrictshoofden, nl. van Poelau Darawan en Goenoengtaboer. Het kampoengbestuur berust bij door het Zelfbestuur aangestelde hoofden, die den titel pembekal voeren en worden bijgestaan door een of meer pengeraks. Sinds 1910, in welk jaar de landschapskassen werden ingesteld, heeft Goenoengtaboer een eigen kas. Eenigen tijd is deze vereenigd geweest met die van Sambalioeng (onderafdeelingskas Beraoe), daarna met die van Koetai, Sambalioeng en Boeloengan (afdeelingskas van Samarinda). De inkomsten van den bestuurder en landschapsambtenaren worden betaald uit de landschapskas. De pembekals genieten alleen collecteloonen.

Goenoengtaboer, de zetel van het zelfbestuur, is gelegen aan de samenvloeiing van de Segah, Beraoe en Kelai, tegenover de onderafdeelingshoofdplaats Tandjoengredeb. De middelen, over welke het landschap beschikt, zijn toereikend voor de bestrijding van de uitgaven. Het jaarlijksch budget beloopt ± ƒ 50.000. De financieele lasten aan de landschapsonderhoorigen opgelegd, waarvan de opbrengst in de landschapskas wordt gestort, zijn bij zelfbestuursverordeningen, goedgekeurd door het hoofd van gewestelijk bestuur, geregeld, o.a. in 1915 belasting op de boschproducten en in 1923 slachtbelasting en inkomstenbelasting (incl. 30 opcenten). In 1927 werden geregeld de vordering en de afkoop van persoonlijke diensten der mannelijke landschapsonderhoorigen en in 1926 de rechtspraak.

De uitoefening van de rechtspraak over de onderhoorigen van het Zelfbestuur is opgedragen aan: *a.* Inheemsche alleensprekende rechters (kerapatan ketjil) en *b.* de Inheemsche rechtbank te Goenoengtaboer, welke den naam van Kerapatan besar draagt, zoomede aan de daarnaast door het Zelfbestuur, in overleg met het hoofd van gewestelijk bestuur, voor bepaalde gedeelten van het landschap ingestelde gelijksoortige Inheemsche rechtbanken (vide voor deze en andere zelfbestuursverordeningen: Mededeelingen v. d. afdeeling Bestuurszaken der Buitengewesten v. h. Dept. B.B., serie A no 5).

Literatuur. Zie het oorspr. artikel in Dl. I en voorts: Noordoostkust Borneo, Van Hoek Mangkalihat tot de Berouwrivier, Meded: op zeevaartk. gebied N.O.I. Juli 1902 no. 28, blz. 1; Dr. Ch. Hoze, Among the Madangs, Travel and exploration, 1910, 73; Dr. B. G. Escher, Gesteenten van de Kelai (Berouw, Oost-Borneo), Nat. Tijdschr. N.I. 80 (1920), 9. Zie verder BOELOENGAN, BORNEO, BERAOE, DAJAK, DAJAKSCH.

KOTAWARINGIN (Aanv. van Dl. II). Zelfbesturend landschap, dat het Westelijkste deel der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo inneemt en geheel de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Koealakapoeas vormt. Deze onderafdeeling wordt bestuurd door een controleur of gezaghebber, wiens standplaats thans voorloopig Pangkalanboeoen is, de zetel van den Zelfbestuurder. De grens van de Zuideren Oosterafdeeling van Borneo met de residentie Westerafdeeling van Borneo, voorzoover die ligt ten Westen en Zuiden van den top van den berg Raja of Segoeroeh, is vastgesteld bij Ind. Stb. 1904 no. 391. Hierdoor is ook vastgelegd de Westgrens van het landschap Kotawaringin en is een eind gemaakt aan het getwist met het landschap Matan over de landstreek Djelai, welke nu definitief aan het laatstgenoemd landschap is toegewezen, benevens de in de beneden-Djelairivier gelegen eilanden en de met die rivier in verbinding staande meren. Van de drie groote stroomen van het landschap heeft de Soengai Kotawaringin het uitgestrekste stroomgebied. Zij ontstaat uit S. Aroet en S. Lemandau, welke bij Karanganjar samenvloeien. De Soengai Koemai, de Oostelijkste groote rivier, is voor groote schepen toegankelijk; van de beide andere groote stroomen is de monding verzand, zoodat alleen kleine schepen en laadprauwen met weinig diepgang en slechts bij hoogwater daar kunnen binnenloopen. In de monding van de S. Kotawaringin liggen in de richting van den stroom twee eilandjes, zoodat die rivier twee ingangen heeft. De scheepvaart maakt alleen gebruik van de linkergeul, omdat de andere al te ondiep is. In het lage, Zuidelijke gedeelte van het landschap hebben zich meren gevormd, zooals de danau Kenamboei aan de S. Aroet, de danau Troesan aan de Lemandau en de danau Gelinggang dicht bij de monding van de S. Djelai, welke bekend zijn om hun groote uitgestrektheid en om hun rijkdom aan visch. Overigens vindt men in dat deel van het land veel moerassige terreinen, zelfs moet een deel van de kota Pangkalanboeoen op drassigen grond gebouwd zijn. De bodem van het landschap is vrij vruchtbaar en bevat ook delfstoffen, zooals goud, ijzer, lood, steenkolen, petroleum e.a.

De grootte van het landschap moet ongeveer 22.700 K.M.² zijn. Volgens de voorloopige uitkomsten der volkstelling 1930 telt de bevolking van Kotawaringin: 27.839 Inlanders, 5 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 351 Chineezen en 125 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 28.320 zielen. De Inlandsche bevolking is samengesteld uit: *a.* Maleiers, vereenigd in kampoengs aan den benedenloop der rivieren, *b.* Boegineezen aan de kust en *c.* Dajaks, gedeeltelijk in kampoengs en gedeeltelijk op zich zelf wonend in de bovenstreken. In de door Maleiers bewoonde streek ligt nog de Dajaksche nederzetting Pasirpandjang. De Maleiers en Boegineezen zijn

Mohammedanen en hebben hun oorspronkelijke instellingen en gebruiken behouden. De Dajaks zijn heidenen; van bekeering tot den Islam wordt weinig vernomen. De taal der Dajaks laat zich verdeelen in 3 hoofddialecten: het Aroet-, Lemandau- en het Darat-Dajaksch; verder bestaat nog een afzonderlijk dialect: het Koedangansch, waarvan wordt beweerd, dat het geen Dajaksch is en meer overeenkomst vertoont met het Minangkabausch (?). De taal der Maleische bevolking is een mengelmoes geworden van Maleisch, Bandjareesch, Sampitsch en Dajaksch.

De Inlandsche nijverheid levert producten voor binnenlandsch gebruik, o.a. allerlei vlechtwerk, gesmede wapens en ijzeren voorwerpen voor huishoudelijk gebruik. De landbouw wordt zoowel door Maleiers als Dajaks beoefend en wel voornamelijk op droge velden. De rijstproductie is niet voldoende voor de consumptie, zoodat geregeld invoer van Java en Singapore moet plaats hebben. Evenals elders heeft de Inlandsche bevolking zich ook hier op de rubbercultuur toegelegd; niettegenstaande de slechte prijzen in den laatsten tijd is de uitvoer van rubber nog vrij belangrijk. Erfpacht en concessies voor landbouw of mijnbouw zijn in dit landschap niet uitgegeven; evenmin zijn er vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen verleend.

Wegen en bruggen vindt men op de hoofdplaats en in de groote kampoengs. Verder bestaat er een vrij breede weg als verbinding tusschen Pangkalanboeoen en Koemai, waarlangs ook een landschapstelefoonlijn is aangelegd. Overigens geschiedt het verkeer te land langs voetpaden. In dit waterrijk land, waar bijna alle kampoengs aan de rivieren liggen, is het verkeer te water met prauwen hoofdzaak. Hiermee worden de producten van het binnenland gebracht naar de stapelplaatsen Koemai, Pangkalanboeoen en Soekamara, alwaar kantoren van in- en uitvoerrechten en accijnzen zijn gevestigd. Van hier gaan ze hoofdzakelijk naar Singapore. Uitgevoerd worden voornamelijk boschproducten: rotan-, getah- en harssoorten en verder kleine hoeveelheden was. De getah van de djeloetoeng is in Amerika een onmisbaar artikel voor de fabricatie van kauwgom.

De eerste vermelding van het landschap door een Europeaan vindt men in een werkje van J. J. de Roy, getiteld: „Haechelijke reystocht van Jacob Jansz de Roy naar Borneo en Atchin en zijn vlugcht naar Batavia ondernomen in het jaar 1691 en vervolgens". De geschiedenis van Kotawaringin wordt gewoonlijk gerekend te beginnen met de vestiging te Kotawaringin-lama van Pangéran Adipati Antakoesoema, tweeden zoon van den vierden Mohammedaanschen vorst van Bandjermasin, Moesta'ana Illah. Na den dood van dezen en de troonsbestijging van zijn ouderen broer, vertrok Antakoesoema met een kleine vloot Zuidwaarts om zich een eigen rijk te stichten. Na een mislukte poging om zich aan de Serojanrivier te vestigen, waar de bevolking geen nieuwen gebieder wenschte, vertrok P. A. Antakoesoema over land van de kampoeng Pemboeang naar de Soengai-Aroet. Hier wilde men hem, als afstammeling van het Bandjermasinsch vorstengeslacht, wel als gebieder aannemen, maar verwees hem eerst naar Kiai Gedé, het hoofd van een Hindoe-Javaansche kolonie, welke een suprematie oefende over de Dajaksche stammen aan de Aroet en Lemandau. Onder geleide van voorname Aroeters voer hij per prauw de Aroetrivier af en de Lemandaurivier op tot Tandjoeng Pangkalanbatoe, de woonplaats van Kiai Gedé. Na langdurige besprekingen met de volkshoofden was de Kiai genegen den uit Bandjermasin afkomstigen vorstentelg als gebieder te erkennen. Op plechtige wijze werd P.A. Antakoesoema geïnstalleerd, waarbij hij den titel Ratoe Bagawan aannam. Tandjoeng Pangkalanbatoe, waar hij zich bleef vestigen, noemde hij later Kotawaringin en zich zelven Ratoe Kotawaringin. Pangéran Ratoe is sedert de titel geworden der bestuurders van het landschap. Behalve de dèsa's aan de Lemandau en Aroet brachten ook Mendawai, Pemboeang en Sampit belastingen aan hem op. In den eersten tijd na de stichting was Kotawaringin nog afhankelijk van Bandjermasin, maar na verloop van tijd gingen de vorsten van Kotawaringin zich als onafhankelijke heerschers beschouwen. Pangéran Amas, de tweede vorst van Kotawaringin, had aan zijn zuster Poetri Gelang, na haar huwelijk met Radèn Seri Déwa, een zoon van den vorst van Soekadana, in leen gegeven de landstreek Djelai-Bagintji, onder voorwaarde van teruggave bij eventueele echtscheiding of na haren dood. Toen evenwel Poetri Gelang naar Kotawaringin terugkeerde en aldaar stierf, bleef haar echtgenoot genoemde landstreek wederrechtelijk behouden, waardoor voortdurend oneenigheid ontstond tusschen de vorsten van Kotawaringin en Soekadana. Nadat Matan van Soekadana was afgescheiden (1837), behield het eerste landschap de Djelai-Bagintji-streek. In 1787 werd door den Sultan van Bandjermasin het landschap Kotawaringin aan de O.I.C. afgestaan, later aan de Engelsche Compagnie en ten laatste aan het N.I. Gouvernement. In 1815, in welk jaar de uitbarsting van de Tambora plaats had, werd de zetel van den vorst overgebracht van Kotawaringin (lama) naar Soekaboemi of Pangkalanboeon(-boen), waarheen later vele Mendaweiers uitweken, tengevolge van het despotisch bewind van Sultan Soleiman van Bandjermasin. De oorzaak van de verhuizing van den vorst moet gezocht worden in het gevoel van onveiligheid te Kotawaringin, tot waar de zeeroovers hun strooftochten uitstrekten. De aanrakingen van het Gouvernement met Kotawaringin waren sporadisch tot in 1824 een contract met dat landschap werd gesloten. In 1837 werd ter wering van zeeroovers het fort „de Percus", even beneden Koemai, opgericht, waarvan de bezetting aan de bevolking werd opgedragen. Tot 1847 was er weer weinig aanraking met het landschap. In dat jaar werd de eerste reizende gezaghebber daarvoor aangesteld, die in 1852 verdronk. In 1853 werd K.W. Tiedke zijn opvolger met Sampit als standplaats (zie Tijdschr. v. N. I. 1838, II blz. 183 e.v., id. 1861, II blz. 204 en Bijdr. Kon. Inst. v. T.L. en V. III blz. 243 en 346). Het contract van 1824 werd in 1878 vervangen door een lang contract, waarna in 1897, 1899 en 1900 suppletoire overeenkomsten werden gesloten tot overdracht tegen schadeloosstelling voornamelijk van mijnrechten, havenbeheer en havenpolitie, heffing van rechten en pachten en invoering van het zoutmonopolie. In 1905 werd bedoeld contract van 1878, als niet meer in overeenstemming met de tijdsomstandigheden, vervangen door een

korte verklaring volgens Atjèh-model, geteekend en beëedigd door den bestuurder Pangéran Ratoe Sokma Negara en goedgekeurd bij G.B. van 24 Juli 1906 no. 37. Bij het optreden van den nieuwen bestuurder Pangéran Ratoe Sokma Alamsjah teekende en beëedigde deze op 9 Augustus 1913 de korte verklaring volgens uniform model, welke werd goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 25 Maart 1914 no. 54. Laatstgenoemde bestuurder is nog in functie en is onderscheiden met het ridderkruis der Oranje-Nassauorde, hem in 1923 toegekend.

Sedert de overname der rechtenheffing door het Gouvernement en de plaatsing van een bestuursambtenaar in het landschap, waardoor een intensiever contrôle op de handelingen der anak-radja's en landsgrooten kon worden uitgeoefend, zijn de misstanden in Kotawaringin, bestaande uit monopoliseering van den handel, knevelarijen jegens de Dajakbevolking en het clandestien houden van pandelingen, verdwenen. De vroegere apanages zijn opgeheven en geen andere belastingen worden meer geheven dan ten behoeve van de landschapskas. Bij de bestuurswisseling in 1905 en later in 1913 werd in het landschap de rust verstoord door de machinaties van Pangéran Bongsoe Koesoema, die eerst voor zich en later voor een zijner zoons aanspraak maakte op de waardigheid van Pangéran Ratoe. Door krachtig optreden van het bestuur kwam daaraan spoedig een einde.

Het bestuur van het landschap wordt uitgeoefend door den zelfbestuurder, bijgestaan door landsgrooten. Het vroegere aantal van 7 landsgrooten is eerst verminderd tot 4 en bedraagt nu 3. Een van deze 3 waardigheidsbekleeders is enkel ornament, zonder bevoegdheden, nl. de gepensionneerde Pangéran Bandara van Kotawaringin. De twee andere vervullen de functie van districtshoofd te Pangkalanboeoen en Soekamara en zijn tevens belast met de ambten van ceremoniemeester en hoofd van de politie. De verschillende bevolkingsgroepen staan rechtstreeks onder eigen volkshoofden. De inkomsten van zelfbestuur en landsgrooten, benevens van de landschapsambtenaren, waaronder een onderdistrictshoofd te Nangaboelik, worden uit de landschapskas betaald. Deze kas, in 1902 ingesteld, verkeert thans in vrij gunstigen toestand. Aangezien in het landschap geen concessies en ondernemingen bestaan, vormen de Gouvernementsschadeloosstellingen en de opbrengst der belastingen de voornaamste bronnen van inkomsten van de landschapskas. De begrooting van 1932 geeft aan: ontvangsten ƒ 78665 en uitgaven ƒ 77928, dus een overschot van ƒ 737. Evenals in Boeloengan, Goenoengtaboer en Sambalioeng zijn zelfbestuursverordeningen tot standgekomen betreffende de belastingen, heerendiensten en rechtspraak. De inhoud daarvan is ongeveer gelijkluidend aan dien der verordeningen van eerstgenoemde landschappen (zie voor deze en andere zelfbestuursverordeningen „Mededeelingen der Afdeeling Bestuurszaken der Buitengewesten van het Departement van Binnenlandsch Bestuur, serie A no. 5"). In 1932 zijn de opcenten op de inkomsten-belasting verhoogd van 30 tot 40 en is een crisisbelasting ingevoerd.

KOETAI (Aanv. van KOETEI in Dl. II). Het landschap strekt zich uit van ± 2½° N.B. tot ± 1½° Z.B. en van 119° O.L. tot 115½° O.L. De tot het landschap behoorende eilanden, genoemd in het contract van 1902, zijn: de eilandengroep voor de monding van de Koetairivier, tusschen Moearabadak en Moearadjawa; P. Baras (Bassa), P. Pandjang, P. Krinding, P. Malakin, P. Bontang, P. Agaragar, P. Miangbesar, P. Miangketjil en P. Birah-birahan. Het landschap heeft (volgens een opgave van 1924) met de eilanden een oppervlakte van ± 45.190 K.M². en is administratief verdeeld in drie onderafdeelingen, nl. Oost-Koetai, West-Koetai en Balikpapan, welke met de onderafdeelingen Boven-Mahakam en Beraoe samen de afdeeling Samarinda der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo vormen.

De kust is over het algemeen laag en moerassig. In het N. evenwel, tusschen Teloekbakoeng en de grens met Beraoe, dalen uitloopers van het grensgebergte op vele plaatsen steil in zee af. Ook ten N. van de Balikpapanbaai tot Senipa is de kust hooger, daar komen de heuvels op vele plaatsen tot aan het strand. Dit is eveneens het geval op de kust van Tandjoengpagar, Westelijk van de Manoembarmonding en langs het Oostelijk gedeelte der Sangkoelirangbaai, terwijl ten Westen van Karioerang een der uitloopers van het Sekeratgebergte zich tot aan zee uitstrekt. Aan de monding der rivieren bevinden zich modderbanken, welke soms tot ver in zee zijn gelegen. De scheepvaart wordt hierdoor zeer bemoeilijkt. Van de Mahakam-mondingen zijn voor groote schepen bevaarbaar: de Moearaberaoe, Moearabajoer, Moearabekapai en Moearadjawa. De laatste evenwel wordt steeds ondieper, zoodat de M. Bekapai steeds meer in gebruik komt. De Noordelijk van de Mahakam in zee vallende rivieren zijn vrij breed en diep. Daarvan kan bij hoogen waterstand de Menoembar door schepen van 12 voet diepgang binnengevaren worden; de Bengalon en de Sengata door schepen van 6 voet diepgang. Van Moearaberaoe tot de Sangkoelirangbaai strekken zich langs de kust koraalbanken uit, die bij laag water hier en daar bloot komen. Laatstgenoemde baai dringt in N.W. richting diep het land in en heeft het uiterlijk van een grooten, verwijden riviermond. Voor en in de baai liggen vele eilanden. Behalve de lage, met rizophoren begroeide P. Seriboe-groep zijn zij heuvelachtig en grootendeels met klappers beplant. Op P. Singkoeang ligt de kampoeng Benoea-baroe, welke door Paketbooten wordt bezocht voor innemen van boschproducten en copra. Tegenover Moeara Menoembar, aan de Z. kust van het schiereiland Mangkalihat, ligt het eilandje Birah-birahan, dat nagenoeg geheel met klappers is beplant. Zuidelijk van de Sangkoelirangbaai vindt men Bontang, een visscherskampoeng, hoofdzakelijk bewoond door Badjau's en Boegineezen. Vóór de kampoeng liggen de lage, onbewoonde Agaragar- en Bontang-eilandjes. In het Z. deel van het landschap dringt de Balikpapanbaai in N. richting diep het land in; van de zich in de baai bevindende eilandjes is alleen P. Belang in cultuur gebracht. Op sommige plaatsen van den bodem der baai (o.a. bij P. Belang) en van eenige rivieren (zooals van de Mentawir) bevindt zich steenkool, welke door de bevolking bij laag water wordt verzameld en verkocht. Van de Zuidelijk van de Mahakam in zee stroomende rivieren zijn de Semoi, Sepakoe, Pemaloean en Rikoe voor schepen met vrij grooten diepgang

bevaarbaar. De voornaamste rivier van het landschap is de Mahakam- of Koetairivier, waarvan het bovenstroomgebied in de onderafdeeling Boven-Mahakam ligt en dus buiten het tegenwoordig landschap valt, dat nu alleen nog haar midden- en benedenstroomgebied bevat en administratief verdeeld is in de onderafdeelingen West- en Oost-Koetai. De rivier heeft in het landschap een gemiddelde breedte van 250 M. en, bij normalen waterstand, voldoende diepte voor gouvernementsstoomers om tot Longiram (in Boven-Mahakam) en voor vrachtstoomers van de K.P.M. om tot ± 7 uur boven Samarinda te komen. Het verval is vrij gering en gelijkmatig. Bij lagen waterstand (gewoonlijk in Augustus, September en October) kunnen slechts vaartuigen met minder dan 3½ voet diepgang tot Longiram komen. De linker zijrivieren Kedangkepala (Kedangrivier) en de S. Belajan zijn voor vaartuigen tot 5 voet diepgang bij normalen waterstand resp. tot Moeara-Kelindjau (of M. Antjaloeng) en Longblèh bevaarbaar. De S. Fèlèn, die met de S. Kelindjau de Kedangkepala vormt, is voor kleine stoomers nog 1½ uur bevaarbaar. De rechterzijtakken van de Mahakam, S. Djembajan en Kedangpahoe, zijn voor kleine stoomers bij normalen waterstand resp. ± 3 en ± 4 uur op te varen. Verder is als waterverkeersweg nog belangrijk de Kedangrantau, een arm van de Kedangkepala, die bij Antjaloeng begint en bij M. Kaman in de Mahakam uitmondt. Stroomversnellingen komen in de Mahakam beneden Longiram niet voor, wel in de Kedangkepala, S. Belajan en Kedangpahoe, doch deze zijn in den midden- en benedenloop weinig hinderlijk. De grond is in Koetai over het algemeen vlak, hier en daar bezet met heuvelreeksen. Slechts in het N. en W. komen lage bergen voor. Hoogvlakten zijn er niet. Het terrein loopt niet op van de kust naar het binnenland, doch het laagste gedeelte is in het midden van West-Koetai gelegen, een moerassig bekken, met als centrum het merengebied der districten Kotabangoen en Moearamoentai. Van de randen van dit bekken af, dat ongeveer aan het Oostelijk uiteinde nog over een grooten afstand in N. richting voortzet in de lage streek, waardoor de S. Belajan en Kedangkepala stroomen, loopt het land zachtglooiend op naar het N., W. en Z., maar gaat in het O., iets beneden Moearakaman, over in een met talrijke heuvels bezet terrein, dat dit karakter behoudt tot ± 2 uur stoomens beneden Samarinda. Tusschen die heuvelreeksen is de grond op vele plaatsen moerassig. Het heuvelland strekt zich in N. richting tot het grensgebergte uit en vormt de waterscheiding van het Mahakam- en het kustgebied (met enkele kleine rivieren). Het merengebied is een groot complex van plassen, kenohan genaamd, welke door kanalen met elkaar en met de Mahakam zijn verbonden. Die doorvaarten zijn meestal voor prauwen bevaarbaar. De belangrijkste dier meren zijn: K. Djempang, K. Tempatong, K. Prian, K. Semajang en K. Melintang. Het eerste is het grootste en strekt zich uit langs de Mahakam, van Moearamoentai tot Moearapahoe, over een lengte van 37 K.M. en met een grootste breedte van ± 10 K.M. Bij hoogen waterstand in de Mahakam is het geheele gebied der districten Moearamoentai en Kotabangoen en van het onderdistrict Moearakaman, over een afstand van eenige kilometers ten N. en Z. der rivier, één groote waterplas, met hier en daar een stukje drogen grond. Buiten het merengebied vindt men nog groote moerassen, die „rapak" worden genoemd, als ze met bosch en „padang" als ze met gras (gewoonlijk een lange rietsoort) begroeid zijn. Van de enorm uitgestrekte padangs zijn telken jare slechts kleine gedeelten voor den rijstbouw in den Oostmoesson in gebruik; de bevolking plant liever in den Westmoesson op hoog gelegen, droge gronden, daar men in de padangs veel last heeft van muizen, walangsangit en plotseling opkomende bandjirs.

De bergen in het landschap zijn niet bijzonder hoog. Langs de grens met Sambalioeng liggen de G. Batoepagar, G. Tindih Hantoeng en G. Betioen, welke een hoogte bereiken van 1500 tot 2500 voet. Naar het Zuiden verheft zich het Tekerat-gebergte, ten Westen van Kari-orang, met toppen van 1800 tot 2180 voet; meer Zuidelijk liggen de G. Kongtoeah en G. Radjananbenang, welke de waterscheiding vormen tusschen de Bengalon en Sengatarivieren; ten slotte bevindt zich bij de grens met Pasir, tegenover Balikpapan, de G. Beratoes of Piek van Balikpapan.

Over het algemeen is de grond van het landschap vruchtbaar; dorre gronden zijn zeldzaam. De bodem in de laagste streken bestaat uit geelgrijze rivierklei; de hooggelegen terreinen hebben een roodachtigen, met zand vermengden bodem. In het binnenland van Melak en de streek tusschen Beramtai en Angelan (district Kotabangoen) bestaat de bodem tot groote diepte uit grof, wit zand, hier en daar vermengd met zwarte aarde, en is hij begroeid met kreupelboschjes. Grintlagen worden aangetroffen o.a. op P. Joepa, langs de Mahakam beneden Seboeloe en op vele andere plaatsen in den bovenloop.

Volgens de voorloopige uitkomsten der volkstelling 1930 is de bevolkingssterkte: 164.637 Inlanders, 2252 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 10.544 Chineezen en 2070 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 179.503 zielen. Behalve de Dajaks in het binnenland zijn de Inlanders Mohammedanen. Bekeeringen tot den Islam komen onder de Dajaks zeer weinig voor. Iedere bevolkingsgroep spreekt haar eigen taal. Het Koetaisch i. de oorspronkelijk taal van Koetai; het bevat veel Maleische woorden en heeft in den loop der tijden ook Boegineesche en Bandjareesche uitdrukkingen opgenomen. Veel Javaansche woorden komen er ook in voor, hoofdzakelijk in beleefdheidsvormen. De door den Sultan aan zijn familieleden en hoofden verleende titels zijn bijna alle zuiver Javaansch. Het Koetaisch is niet in alle streken gelijkluidend, maar de afwijkingen zijn niet belangrijk. In Djembajan spreekt men het z.g. Lampoengsch, terwijl de bewoners dier streek „orang Lampoeng", bovenlanders, worden genoemd. In Kotabangoen wordt de „basa Kedang" gesproken, in het district Moeara Antjaloeng het „Pantoen-dialect" en in de kampoengs Kahala en Toematoeha de „basa Ampanang". Bij de Dajaks bestaat geen algemeene omgangstaal; deze is bij de andere bevolkingsgroepen het Maleisch.

Sterke drank wordt alleen door de Dajaks gebruikt; aan opiumschuiven wordt alleen gedaan door Chineezen en Javanen. In Oost-Koetai, buiten de hoofdplaats Samarinda, leeft de Inlandsche bevolking voornamelijk van landbouw

en inzameling van boschproducten. De rijst wordt zoowel op drogen grond als op sawahs geteeld. Daar de productie niet voldoende is, moet veel rijst worden ingevoerd. De klappercultuur in de benedenlanden is zeer uitgebreid. Verder worden, behalve tweede gewassen, nog wat peper en vooral hevea geplant. De zeevisscherij wordt door Badjau's en enkele Boegineezen beoefend. De visscherskampoengs zijn Pamangkaran, Moearadjawa en Kwalabontang. De opbrengst is voornamelijk voor plaatselijk gebruik. De zoetwatervisscherij is in dit ressort van weinig belang. De handel is in normale tijden zeer bloeiend. Ingevoerd worden voornamelijk rijst, katoentjes, kramerijen, ijzerwerk, eetwaren enz., en uitgevoerd: steenkool, petroleum, hout, rotansoorten, damar, gedroogde visch enz. De handel met de Dajaks is nog steeds hoofdzakelijk ruilhandel.

In West-Koetai zijn de hoofdmiddelen van bestaan: inzameling van boschproducten, landbouw, visscherij en handel. In den tijd, toen boschproducten en rubber hooge prijzen behaalden, werd de rijstbouw zeer verwaarloosd. Nu wijdt men er meer aandacht aan; vooral de rijstteelt op natte velden wordt bevorderd. De veeteelt, die in Oost-Koetai niets te beteekenen heeft, is in West-Koetai belangrijk. De Dajaks houden veel varkens, behalve voor eigen gebruik ook voor uitvoer naar Tenggarong en Samarinda. De Benoea- en Tandjoeng-Dajaks zijn in het bezit van kudden karbouwen, welke in de uitgestrekte grasvlakten rondloopen. Pasars, welke in de benedenstreken zoo belangrijk zijn, vindt men in dit ressort niet. De jacht wordt door de geheele bevolking gaarne beoefend, vooral op de, in de wildernis veelvuldig voorkomende herten, wilde varkens en wilde runderen. De visscherij is in het merengebied een voornaam, zoo niet het voornaamste middel van bestaan. De vangst in den drogen tijd is zoo groot, dat veel visch, gezouten en gedroogd, kan worden uitgevoerd. Bij den vischhandel passen de opkoopers, meestal Chineezen, een credietsysteem toe, dat zeer nadeelig is voor de visschers.

De Inheemsche nijverheid bepaalt zich hoofdzakelijk tot het maken van huishoudelijke artikelen en eigen gereedschappen (vlechtwerk, wapens). Vermelding verdient het bouwen van prauwen in de kampoengs langs de groote rivieren. De beste prauwenbouwers vindt men in het district Kotabangoen. West-Koetai is zeer rijk aan goede steenkolen; Inlandsche ontginningen vindt men er evenwel bijna niet meer. In de onderafdeeling Balikpapan zijn de middelen van bestaan der Inlandsche bevolking voornamelijk rijstbouw op droge velden en sawahs, vischvangst (langs de kusten) en klapperteelt. De bewoners van kampoeng Toenan zamelen ook veel rotan en die van Pemaloean eetbare vogelnestjes in. De bevolking van Manggar en Sepinggan vindt voornamelijk haar bestaan in werkzaamheden bij het houtbedrijf der B.P.M.

De beschikking over woesten grond staat iederen Inlander vrij. Hij krijgt door het ontginnen het bezitsrecht en behoudt dat zoolang hij den grond occupeert en nog eenigen tijd daarna, zoolang de grond niet weder wildernis is geworden. Over door de bevolking in landbouw geoccupeerde gronden kan de zelfbestuurder steeds beschikken, doch de bezitter moet worden schadeloosgesteld voor hetgeen hij daarop heeft staan. Het recht om te beschikken over producten *in* den grond, dus delfstoffen, berustte bij het zelfbestuur tot 1913, toen het tegen schadeloosstelling bij suppletoire overeenkomst werd overgedragen aan het N.I. Gouvernement. Het recht op de natuurlijke voortbrengselen boven den grond, de bosschen, berustte van oudsher bij de Dajaksche zoowel als de Maleische bevolking der betrokken streek.

Bij uitgifte van grond in concessie hebben de concessionarissen de beschikking over alle in het bosch voorkomende materialen, voorzoover zij die voor hun bedrijf behoeven, zoodat practisch ook daar de Inl. bevolking het recht van inzameling van de overige boschproducten blijft behouden. De aanwezigheid van uitgestrekte bosschen met goed hout, van veel petroleum en steenkolen heeft aanleiding gegeven tot het verleenen van tal van concessies, welke groote inkomsten aan de landschapskas opleveren. In het landschap bestaan thans: 9 mijnconcessies door het zelfbestuur vóór 1913 verleend en 19 verleend door het N.I. Gouvernement. Verder zijn 33 vergunningen voor mijnbouwkundige opsporingen vanwege het Gouvernement uitgegeven. De bestaande 14 concessies voor landbouwondernemingen en 9 voor boschexploitatie (houtaankap) zijn alle door het zelfbestuur verleend. Van de bovenvermelde mijnconcessies is er één voor winning van steenkolen door den Sultan verleend aan Amidin Pangéran Mangkoe Negoro; na den dood van dezen geschiedt de exploitatie door zijne erfgenamen, De voornaamste mijnconcessionaris is de B.P.M.

De Nederl. Koloniale Petroleum Mij., welke vroeger in Bengalon en aan de Sangkoelirangbaai naar petroleum heeft geboord, heeft hare werkzaamheden aldaar in 1919 gestaakt. Thans worden in die streek door Amerikanen en Japanners mijnbouwkundige opsporingen verricht.

Het verkeer ter zee, langs de kusten en op de groote rivieren geschiedt per prauw en met motor- en stoombooten. Boven de stroomversnellingen kunnen slechts kleinere vaartuigen komen. Het landschap heeft goed onderhouden landwegen, welke in totaal 136 K.M. lang zijn; hiervan zijn 13 K.M. asphaltwegen en 12.5 K.M. binnenwegen (in West-Koetai). In overeenstemming daarmee zijn de bruggen ook in goeden staat. De B.P.M. heeft te Balikpapan een radiostation en een trambaan.

Het bestuur van het landschap wordt thans gevoerd door den Sultan met 3 landsgrooten, daar één vacature van landsgroote onvervuld blijft. Laatstgenoemde dignitarissen zijn geen volkshoofden, maar medebestuurders, aan wie een deel van de uitvoerende taak van het zelfbestuur is opgedragen. Zij onderteekenen mede het politiek contract en de begrootingen der landschapskas. Eén landsgroote is belast met godsdienstzaken, één met de landschapsadministratie en de derde met bestuurswerk.

De zetel van het zelfbestuur is Tenggarong, alwaar ook de controleur van West-Koetai zijn standplaats heeft. De tegenwoordige bestuurder is Sultan Mohamad Parikesit, officier der Oranje-Nassau-orde. Hij is opgetreden in 1920 na het teekenen en beëedigen van een akte van verband op 14 November van dat jaar, goedgekeurd bij G.B. van 15 Maart 1921 no. 27.

Na het sluiten van het lange contract van 17 Juli 1863 werden suppletoire overeenkomsten met het zelfbestuur gesloten op 12 Juli 1896, 16 Maart 1898, 27 Augustus 1898 en 25 Juni 1900. Deze laatste is de belangrijkste, zij houdt de overdracht in aan het N. I. Gouvernement van de heffing van rechten en pachten tegen een belangrijke schadeloosstelling. Het zoutmonopolie werd toen in het landschap ingevoerd. Ter vervanging van bovengenoemd contract van 1863 werd met den in 1900 opgetreden Sultan Mohamad Alimoedin Aladil Chalifatoel Moeminin en zijn landsgrooten op 26 Augustus 1902 een nieuw lang contract gesloten, dat bij G.B. van 14 December 1902 no. 30 werd goedgekeurd en heden nog van kracht is. Daarna kwamen tot stand suppletoire overeenkomsten met dat zelfbestuur op 10 October 1907 betreffende den kosteloozen afstand aan het N.I. Gouvernement van het terrein ingenomen door de hoofdplaats Samarinda (dat dus rechtstreeks bestuurd gebied is geworden); op 3 Januari 1908 betreffende den afstand tegen schadeloosstelling van het Boven-Mahakam gebied, dat dus eveneens rechtstreeks bestuurd gebied is geworden; op 22 Maart 1910 betreffende onderdaanschap, land- en mijnbouw en inkomsten van het zelfbestuur. Na den dood van bovengenoemden Sultan trad Pangéran Mangkoe Negoro als Regent over het landschap op gedurende de minderjarigheid van den aangewezen opvolger in het bestuur Adji Mohamad Parikesit; hij teekende 19 October 1911 een akte van verband, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 12 Maart 1912 no. 16. Bij verklaring van 11 October 1912 deed hij afstand van het Telakaigebied, zonder schadeloosstelling, welk gebied werd gevoegd bij de rechtstreeks bestuurde onderafdeeling Pasir. Onder zijn bestuur kwamen suppletoire overeenkomsten tot stand betreffende toepasselijk verklaring van het vendureglement (11 October 1912), afstand van mijnrechten (19 April 1913), regeling van belastingheffing (27 October 1913), de rechtspraak, benevens agrarische aangelegenheden, mijnontginningen en opsporingen van Landswege, het reizen, uitgifte van zeebrieven, jaarpassen en andere scheepspapieren, jurisdictie geschillen, waterschappen en veiligheidspolitie (13 November 1920). Bij het meerderjarig worden van Mohamad Parikesit en zijn optreden als Sultan in 1920 (zie boven) is de regent P. Mangkoe Negoro afgetreden en benoemd tot officier in de orde van Oranje-Nassau.

Het landschap is bij zelfbestuursverordening van 1923, gewijzigd en aangevuld in 1924 en 1925 verdeeld in 5 districten en 12 zelfstandige onderdistricten. Behalve de hoofden van deze ressorten is er nog een onderdistrictshoofd ter beschikking van het zelfbestuur. Deze en andere zelfbestuursambtenaren worden bezoldigd uit de landschapskas. Hieruit krijgen ook de leden van het zelfbestuur hun inkomsten. De Sultan bezit twee domeinen, Bengalon en Bongan. De opbrengst hiervan wordt in de landschapskas gestort en daaruit netto, na aftrek van innings- en andere kosten aan den Sultan uitgekeerd. De financieele toestand van het landschap is zeer goed. Het had in 1932 een reservefonds van ± *f* 9.500.000. De begrooting voor 1932 geeft aan: ontvangsten *f* 1.789.215, uitgaven *f* 1.313.346 en te beleggen overschot *f* 475.869. De voornaamste inkomsten trekt de landschapskas uit mijnconcessies, ondernemingen van landbouw en van boschexploitatie, voorts uit de belastingen en schadeloosstellingen. In 1915, 1923, 1924, 1927 en 1928 zijn respectievelijk tot stand gekomen de zelfbestuursverordeningen betreffende: de belasting op de boschproducten, de veeslachtbelasting, de inkomstenbelasting en de opcentenheffing daarop, de vordering van heerendiensten en den afkoop daarvan; zij zijn, evenals die betreffende de rechtspraak over de landschapsonderhoorigen van 1926, bijna gelijkluidend aan die in de overige zelfbesturende landschappen der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (zie voor deze en andere zelfbestuursverordeningen in bedoeld gewest de „Mededeelingen der Afdeeling Bestuurszaken der Buitengewesten van het Departement B.B. serie A no. 5).

Literatuur. Zie het oorspronkelijk artikel en verder: A. H. Spaan, De landstreek tusschen Sangkoelirang en Soemaring, T.A.G. 1918, 781; H. Witkamp, Tocht naar den Goenoeng Beratoes (Piek van Balikpapan), T.A.G. 1925, 11; Dr. L. Rutten, Eruptief gesteenten van de subrecente vulkaantjes Moerai en Beloeh en andere gesteenten uit het Njawatangebied, Zuid-Koetai, T.A.G. 1925, 642.

TEGAL. (Aanv. van Dl. IV). De stad, waarvan de naam „vlakte" of „vlak veld" beteekent, beslaat een oppervlakte van 18 km.² en is doorsneden door een net van rijwegen ter lengte van 23 km. Zij wordt langs drie zijden op natuurlijke wijze begrensd; aan de noordzijde vormt de Javazee de grens, terwijl de oost- en de westgrens gevormd worden door de rivieren Ketiwon en Sibelis. Tegal is gelegen aan den grooten postweg, welke Oost- en West-Java langs de noordkust verbindt; doordat de weg, welke van de noordkust naar de zuidkust (Banjoemas) voert, te Tegal begint, is de stad een niet onbelangrijk kruispunt van verkeer. Vele autobuslijnen verbinden haar met in den omtrek gelegen plaatsen, terwijl zij door lijnen van de Semarang-Cheribon-Stoomtram-Maatschappij met die steden verbonden is.

Tegal is in het bezit van een door de gemeente onderhouden vliegveld (noodlandingsterrein), gelegen in de onmiddellijke nabijheid van de stad. Dit terrein is ontstaan door terreinophooging en drainage bij het uitvoeren van de Tegalsche assaineeringswerken en is zoodanig gedraineerd, dat het zelfs in den regentijd dienst kan doen. Tegal is weliswaar nog geen vaste luchthaven, maar op verzoek daalt het vliegtuig van de lijn Batavia-Semarang-Soerabaja er voor het opnemen of uitstappen van passagiers.

De ligging aan de kust brengt mede, dat Tegal behoort tot de warme plaatsen. De nachten zijn betrekkelijk koel, doch overdag stijgt de temperatuur geregeld tot ver over de 80° F. In den oostmoesson is een sterke zuidwestenwind overheerschend, de z.g. Koembangwind, zoo genaamd naar het 1200 m. hooge Koembanggebergte, dat naar de meening van de bevolking dezen hoogst onaangenamen wind zou veroorzaken.

Tegal was vroeger een berucht malaria-oord. Vóór 1850 werd het herhaaldelijk door hevige epidemieën geteisterd. Dit heeft zelfs ten gevolge gehad dat de bestuurszetel tijdelijk verplaatst is naar Bandjaran, een plaatsje ongeveer 9 km. naar het zuiden gelegen aan den postweg naar

Banjoemas. Sedert 1921 werden plannen beraamd om in den gezondheidstoestand verbetering te brengen. Eerst in 1925 is daaraan uitvoering gegeven. In dat jaar dwong een hevige malaria-explosie tot handelend optreden. Met kracht werd de assaineering ter hand genomen. Met behulp van gouvernementssubsidie werd door de gemeente een gezondheidswerk uitgevoerd, dat tot resultaat had, dat het sterftecijfer al dadelijk zeer sterk daalde, zoodat de malaria thans niet in heviger mate heerscht dan in andere kustplaatsen van Noord-Java. De gemeente getroost zich jaarlijks groote geldelijke offers voor het onderhoud van de assaineeringswerken en het doen verdwijnen van broedplaatsen van de malariamuskiet.

Naar de uitkomsten van de volkstelling van 1930 is de bevolking van de stad samengesteld uit 1300 Europeanen, 38200 Inlanders, 3300 Chineezen en 1250 Arabieren. De overlevering wil, dat de vestiging van Chineezen te Tegal de oudste op Java is.

Het gedeelte van den grooten postweg, dat binnen de stad ligt, wordt voornamelijk gevormd door de Chineesche winkelbuurt. De binnen de gemeente gelegen wegen zijn geasphalteerd. In de nabijheid van de haven ligt het ruime Ir. Lammingaplein (geheeten naar Ir. Lamminga, die van 1895—1903 zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt op irrigatiegebied) met zijn monument en fonteinen, aan welk plein verschillende overheidsgebouwen en kantoren van handelshuizen gelegen zijn.

In de laatste jaren is zeer veel aandacht besteed aan de inwendige verbetering van de stad. De huis- en straatverlichting is electrisch en wordt verzorgd door de Algemeene Nederlandsch-Indische Electriciteitsmaatschappij, welke zoowel 's nachts als overdag stroom levert. Tegal bezit sinds 1931 een goede waterleiding, welke door de provincie Midden-Java geëxploiteerd wordt. Het water wordt langs een buizennet van een nabij Boemidjawa gelegen natuurlijke bron naar de vlakte gevoerd.

Op 1 April 1906 werd de gemeente Tegal ingesteld bij Gouvernementsbesluit van 21 Februari van dat jaar (Ind. Stb. no. 123). Tot medio 1931 bestond de gemeenteraad uit acht Europeesche en vier Inlandsche leden, terwijl de Vreemde Oosterlingen één vertegenwoordiger hadden. Bij Gouvernementsbesluit van 13 April 1931 no. 8 werd het aantal leden van 13 op 17 gebracht, zoodat de raad thans uit 9 Europeesche, 6 Inlandsche en 2 Chineesche leden bestaat. Van de instelling af tot November 1928 werd de gemeenteraad voorgezeten door het hoofd van plaatselijk bestuur; op 1 November 1928 aanvaardde de eerste burgemeester het bestuur over de gemeente.

De in de stad aanwezige Mulo-school, oorspronkelijk een stichting van de Semarang-Cheribon-Stoomtrammaatschappij, werd in 1932 door het Gouvernement overgenomen. Er zijn voorts verschillende openbare en particuliere inrichtingen voor lager onderwijs, een ambachtschool, een huishoudschool en twee fröbelscholen.

Er zijn twee ziekenhuizen; het provinciaal ziekenhuis (Kardinah-ziekenhuis) en de kliniek van de vereenigde suikerfabrieken. Het Kardinah-ziekenhuis is een stichting van den voormaligen gewestelijken raad van Pekalongan en Tegal. Het is genoemd naar de echtgenoote van den sedert afgetreden regent van Tegal, Radèn Ajoe Kardinah, die den voor den bouw benoodigden grond schonk. De gemeente Tegal stelde ƒ 6000 beschikbaar voor de inrichting en steunt jaarlijks met een subsidie. De ziekeninrichting van de suikerfabrieken, de z.g. „Kliniek Doekoewringin", aldus genaamd naar de nabij gelegen suikerfabriek van dien naam, is gelegen te Slawi op 15 km. van Tegal.

De visscherij is een belangrijk middel van bestaan. Een groot deel van de vangst wordt onmiddellijk na de veiling per vrachtauto naar Cheribon en Bandoeng gebracht.

Eenige Europeesche ondernemingen op het gebied van ijzerhandel en industrie zijn te Tegal vertegenwoordigd. Verder bezit de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij er een zeer uitgebreid emplacement, alsmede werkplaatsen.

Tegal dankt voor een deel haar belangrijkheid aan de omliggende suikerfabrieken; in de onmiddellijke omgeving liggen 9 fabrieken.

De haven is slechts prauwen- en visschershaven. Schepen van eenige behoorlijke afmeting kunnen Tegal niet bereiken en gaan op ongeveer 4 of 5 km. afstand uit de kust voor anker. De verbinding tusschen de op de reede liggende schepen en den wal wordt onderhouden door het Tegalsche Prauwenveer.

In 1929 werd overgegaan tot het graven van een tweede binnenhaven, waarvan de omliggende terreinen geschikt en bestemd zijn voor den bouw van opslagruimte. De K.P.M., de Stoomvaartmaatschappij „Nederland" de „Rotterdamsche Lloyd" en de Java-China-Japanlijn hebben te Tegal agentschappen.

Voorts zijn er agentschappen van de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij, de Nederlandsch-Indische Handelsbank en van de Nederlandsche Handelmaatschappij.

Tegal bezit een Protestantsche kerk en een Roomsch-Katholieke kerk. Als bijzonderheid betreffende de Protestantsche kerk zij vermeld, dat dit bedehuis de helft is van een der oude, aan de haven gelegen koffiepakhuizen, waaraan men op zeer verdienstelijke wijze het aanzien van een kerk gegeven heeft. In vroeger tijd schijnt Tegal een koepelkerk bezeten te hebben, waarvan de fundamenten nog te vinden zijn in den grooten tuin achter het tegenwoordige kantoor van den assistent-resident; Professor P. J. Veth maakte hiervan in zijn boek „Java" reeds melding.

UNIEBANK VOOR NEDERLAND EN KOLONIËN. (Aanv. Dl. IV). De in April 1914 opgerichte Uniebank breidde zich in Indië aanvankelijk snel uit. Was tot 1917 de vertegenwoordiging te Batavia en Soerabaja opgedragen aan de reeds in Dl. IV blz. 496 genoemde firma's, daarna ging men over tot vestiging van eigen kantoren, die geleidelijk in verschillende groote plaatsen, als o.m. te Bandoeng, Batavia, Médan, Semarang, Soerabaja, Weltevreden enz. werden geopend.

In haar werkingssfeer was de bank, waar directe belangen bij de Indische cultures waren buitengesloten, wat haar clientèle betreft, in verband met haar karakter als algemeene bank, voor een aanzienlijk deel aangewezen op kleinere handelszaken, winkelbedrijven, enz. Zij verstrekte credieten, die in het algemeen door de andere Europeesche banken niet aantrekkelijk wer-

den geacht, doch die door de Nederl. Indische Crediet- en Bankvereeniging wel waren verleend.

De kort na de oprichting van de bank uitgebroken wereldoorlog schiep voor haar een gunstigen toestand. Door terughoudendheid van andere financieele instellingen verkreeg zij gelegenheid haar bedrijf snel uit te breiden, kon daarbij tevens een hooge debet-rente bedingen, wat de rentabiliteit en groei aanvankelijk sterk heeft beïnvloed.

Opgezet met een kapitaal van 1 millioen, werd dit reeds in 1916 tot 2 millioen, in 1917 tot 3,5 millioen, in 1918 tot 4 millioen, in 1920 tot 10 millioen opgevoerd. Het dividend daarover v/m 1914 t/m 1920 uitgekeerd bedroeg resp. 0, 5, 7, 7, 7, 7, 5%.

De snelle bloei onder invloed der oorlogsconjunctuur maakte optimistisch, onvoldoende werd aandacht geschonken aan voorzorgsmaatregelen voor mogelijke benarde tijden. Zoo schommelde bv. in de jaren van hoogconjunctuur het totaal der reserves tusschen 3% en 5,62% van het gestort aandeelenkapitaal. Toen dan ook de ernstige crisis van 1922 inzette, bleek reeds spoedig de geringe financieele weerstand van het jonge instituut. Werd in 1921 nog ruim *f* 600,000 winst geboekt, 1922 toonde een verlies van ruim *f* 200.000, dat in1923 tot ca.2,2 millioen gulden, in 1924 tot 7,1 millioen gulden steeg. De te laat en in onvoldoende mate getroffen voorzieningen hadden geen resultaat, evenmin als pogingen om met behulp van anderen het bedrijf te doen voortbestaan. De toestand ging in ernstige mate achteruit, waarom, October 1925, tot liquidatie der bank werd besloten. In Nederl.-Indië trad de Ned. Escompto Mij. als liquidatrice op; in Europa werd afwikkeling van zaken in handen van een der Commissarissen gelegd.

Literatuur: Verslagen van de Uniebank; G. M. Verrijn Stuart, Het bankwezen in de Nederlandsche Koloniën; Djie Ting Ham, De algemeene banken in Nederl. Indië.

VUURWERK. Van vuurwerk ter verkrijging van licht- en knaleffecten wordt ter opluistering van feestelijke gelegenheden reeds vele eeuwen gebruik gemaakt. In Europa wordt reeds melding van vuurwerk gemaakt in de late middeleeuwen; in China moet de bekendheid van nog vroeger tijd dateeren. Het is waarschijnlijk, dat het vuurwerkvermaak in Nederlandsch-Indië door Chineezen is geïntroduceerd. In den loop der tijden is het in Indië een algemeen verbreid volksgebruik geworden. Het ontsteken van knalvuurwerk dient behalve tot vermaak, naar de opvatting van de inlandsche bevolking, ook tot het verdrijven van booze geesten. Voor Chineezen heeft het afsteken van knalvuurwerk nog eenige godsdienstige beteekenis. Voor de Mohammedaansche bevolking van Nederlandsch-Indië is dat evenwel niet het geval en kan het ook niet als adat worden aangemerkt, al wordt ook een inlandsche bruiloft zonder vuurwerk niet behoorlijk geacht en mag het bij besnijdenisfeesten niet ontbreken. Men stelt er een eer in op bepaalde feestdagen veel vuurwerk af te steken, al gaan de kosten de draagkracht van de betrokkenen vaak te boven. In normale tijden wordt in Indië jaarlijks gemiddeld *f* 6.000.000 aan het vuurwerkvermaak besteed.

Het in Indië aan de markt gebrachte vuurwerk wordt voor het grootste deel geïmporteerd en wel voornamelijk uit China, Hongkong, Singapore en Britsch-Noord-Borneo. Het ingevoerde vuurwerk is bijna uitsluitend knalvuurwerk. Ongeveer $^1/_4$ à $^1/_3$ van den omzet wordt in Nederlandsch-Indië vervaardigd. Op 1 September 1932 bedroeg het aantal vuurwerkfabrieken op Java en Madoera 31; in de Buitengewesten komen voor zoover bekend geen fabrieken voor. De industrie is nagenoeg geheel in handen van Chineezen en heeft voor zoover betreft de vervaardiging van siervuurwerk een goeden naam.

In de jaren 1922 e.v. deden zich in de Indische vuurwerkindustrie verscheidene zeer ernstige ongelukken voor. Een in 1925 ingesteld onderzoek wees uit, dat wettelijke maatregelen urgent waren; door de arbeiders werd met kaliumchloraat ($KClO_3$) en andere zeer brisante springstoffen op de meest lichtvaardige wijze omgesprongen, terwijl de fabrieksleiding zich maar weinig om de veiligheid van de arbeiders bekommerde. In 1926 schreef de chef van het Veiligheidstoezicht een aantal speciale veiligheidsmaatregelen voor, welke echter onvoldoende bleken om de gevaren te bestrijden. In verband daarmede werd in 1929 door genoemden dienstchef, in afwachting van nadere wettelijke voorzieningen, een algeheel verbod tot gebruik van kaliumchloraat in knalvuurwerk uitgevaardigd.

Het duurde evenwel nog vier jaren voordat de wettelijke regeling in werking trad, tot groot nadeel van de Indische vuurwerkindustrie, welke tegen het buitenlandsch product — waarin wel kaliumchloraat werd gebezigd en dat als gevolg daarvan veel harder knallen teweegbracht en deswege meer aftrek vond — de concurrentie niet kon volhouden.

Het onderwerp is geregeld in de „Vuurwerkordonnantie 1932" (Ind. Stb. no. 143, gewijzigd en aangevuld bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1933 no. 9) en de op genoemde ordonnantie steunende regeeringsverordening in Ind. Stb. 1933 no. 10, beide in werking getreden op 1 April 1933. De vuurwerkwetgeving is toepasselijk op de aan de inheemsche rechtspraak onderworpen bevolking in rechtstreeks bestuurd gebied en in de zelfbesturende landschappen in de Buitengewesten, terwijl de Vorstenlandsche zelfbesturen overeenkomstige regelingen bij pranatan hebben vastgesteld.

De wettelijke bepalingen onderscheiden tusschen *verboden* en *geoorloofd* vuurwerk. Verboden vuurwerk is vuurwerk, dat bevat ontplofbare stoffen als bedoeld in de ordonnantie van 1893 (Ind. Stb. no. 234), slaghoedjes, detonators, detoneerende lont e. d., zeer wrijvingsgevoelige stoffen en mengsels, en harde bestanddeelen, welke bij de ontploffing worden weggeslingerd („mertjon banting"), en voorts o.m. knalvuurwerk, dat een andere buskruitvulling bevat dan enkele met name genoemde salpeterbuskruitmengsels. De invoer, de aanmaak, het voorhanden hebben, het ontsteken van en de handel in zoodanig vuurwerk is verboden.

Alle andere vuurwerk is geoorloofd vuurwerk, onderverdeeld in *gevaarlijk* en *ander dan gevaarlijk* (gemakshalve aan te duiden als klein) *vuurwerk*. Gevaarlijk vuurwerk is vuurwerk, waarin per (enkelvoudig of samengestelde) vuurwerklichaam meer dan 20 gram buskruit aanwezig is.

Ten opzichte van gevaarlijk vuurwerk gelden strengere bepalingen; een vergunning tot aan-

maak van of tot handel in gevaarlijk vuurwerk wordt slechts bij uitzondering verleend; verkoop van dit soort vuurwerk door tusschenkomst van den vendumeester is verboden, terwijl men daarvan niet in het bezit mag zijn zonder een bijzondere vergunning tot ontsteking.

Voor den invoer, den aanmaak, het ontsteken van en den handel in geoorloofd vuurwerk zijn vergunningen vereischt, waarvan de verleening al naar den aard van het onderwerp met meer of minder waarborgen is omringd.

Vuurwerk mag slechts worden ingevoerd te Batavia, Soerabaja, Semarang, Belawan, Padang, Palembang, Makassar, Pontianak, Bandjermasin en Manado, een beperking, welke het Gouvernement ontheft van de verplichting om in alle havens speciale opslagruimten te bouwen, hetgeen noodig zou zijn geweest, omdat voor den opslag van vuurwerk een aantal veiligheidsvoorschriften zijn gegeven. Voor het vervoer van vuurwerk zijn mede bijzondere regels gegeven.

Het onderzoek naar de samenstelling van vuurwerk geschiedt bij de Pyrotechnische Werkplaats te Bandoeng.

Het technisch toezicht op de vuurwerkindustrie is toevertrouwd aan den dienst van het Veiligheidstoezicht, waar tevens een centrale registratie van de vuurwerkfabrieken plaats vindt; omtrent werkwijze en inrichting van de fabrieken zijn door den chef van dien dienst bijzondere voorschriften gegeven.

Van vuurwerk wordt ten behoeve van het Land een invoerrecht geheven van 12%. Daarnaast wordt door de autonome gebiedsdeelen vrij algemeen een belasting geheven, hetzij op de vervaardiging van, hetzij op den handel in vuurwerk. De bevoegdheid tot het heffen van deze locale belastingen is door de invoering van de vuurwerkwetgeving onaangetast gebleven. Een uniforme heffing van Landswege werd door de regeering niet gewenscht.

Meermalen is in de laatste jaren het denkbeeld van een vuurwerkmonopolie geopperd, omdat men meende langs dezen weg de gevaren verbonden aan de fabricatie, den opslag en het ontsteken van vuurwerk het doelmatigst te kunnen bestrijden. Na de aanneming van een desbetreffende motie door den Volksraad in de najaarszitting 1928—1929 werd in September 1929 door de regeering een commissie ingesteld, welke tot taak kreeg de wenschelijkheid en de mogelijkheid van een monopoliseering van de vuurwerkfabricatie te onderzoeken. De commissie bracht haar verslag in Augustus 1930 uit. Zij voerde onderscheidene meer en minder ernstige bezwaren tegen een monopolie aan. Zoo achtte zij een overheidsbedrijf, dat geen concurrentie te duchten heeft, niet in staat aan den wisselenden smaak van het publiek te voldoen, waarvan teruglooppen van het debiet zou zijn te duchten. Zij wees er voorts op, dat de vuurwerkindustrie op Java een seizoen- en dientengevolge een nevenbedrijf is; een deel van het jaar behartigen de fabrikanten andere belangen en bezigen de werkplaatsen voor andere doeleinden, terwijl het personeel in die periode bijna in zijn geheel wordt ontslagen; een dergelijke werkwijze is in een overheidsbedrijf niet te volgen. De concurrentie met geïmporteerd vuurwerk zou niet zijn vol te houden, zoodat de invoer van vuurwerk zou moeten worden verboden, als gevolg waarvan het monopolie in de geheele behoefte zou hebben te voorzien; dit zou een enorm en continu bedrijf eischen. Waar vuurwerk gemakkelijk bederft, zouden hooge kosten voor magazijnen en verpakkingsmiddelen moeten worden gemaakt. Derving van invoerrechten en locale belastingen alsmede de schadeloosstelling van fabrikanten zouden zware financieele offers eischen. Op grond van deze en andere overwegingen kwam de commissie tot de conclusie, dat bij een monopolie het vuurwerk onverkoopbaar duur zou worden, in verband waarmede zij verwachtte, dat het monopolie met verlies zou werken. Zij stond derhalve afwijzend tegenover dit denkbeeld en meende, dat de veiligheid in de industrie afdoende kon worden gewaarborgd door een wettelijke regeling zooals thans in het leven geroepen is. De regeering deelde de opvatting van de commissie.

Literatuur: B. G. Ter Brake en Mr. Dr. F. J. W. H. Sandbergen, De vuurwerkordonnantie 1932, Batavia 1933.

MANILLA-HENNEP of **ABACA.** (Aanv. Dl. II). Zij wordt gewonnen uit de bladscheeden van een pisangsoort, *Musa textilis Neé*, die daartoe sedert eeuwen op de Philippijnen en de Sangir-eilanden wordt benut. Tegenwoordig wordt de *Musa textilis* ook op min of meer uitgebreide schaal aangeplant in Nederlandsch- en Britsch-Indië, doch de meest belangrijke producenten blijven nog steeds de Philippijnen.

Van alle op de wereldmarkt komende touwvezels is de abaca de belangrijkste, daar zij zich van de andere vezels onderscheidt door hare buitengewone lengte, sterkte en bestendigheid tegen zeewater, hetgeen voor scheepstrossen van groot belang is. Dat kabels en touwen uit deze vezel bereid in zeewater zouden blijven drijven, zooals vaak in de literatuur vermeld staat, is echter onjuist, daar manilakabels in zeewater spoedig zinken. Op de Philippijnen wordt de abaca op voortreffelijke wijze ook als spinvezel benut; terwijl de kunstige koffo-weefsels van de Sangireilanden eveneens uit deze vezels vervaardigd worden.

Bij een goede vezelwinning is de kleur der vezel wit, hoewel nooit zoo fraai als die van Agave. Bij de beoordeeling van de vezels wordt in het bijzonder gelet op zachtheid, zuiverheid, kleur, lengte en sterkte.

De afscheiding van Manila-hennep geschiedt in Ned.-Indië hoofdzakelijk machinaal; op de Philippijnen daarentegen door handbewerking, waarbij de aan afgebroken vezels rijke afval een geschikte grondstof vormt voor de fabricatie van zeer sterk papier, dat gebezigd kan worden voor de vervaardiging van zakken, ter verpakking van cement, meel enz.

De schijnstam, waaruit de vezel gewonnen wordt, kan gepeld worden, waarbij de verschillende bladscheeden ongeveer als halve holle cylinders loskomen. De dwars-doorsnede van de bladscheede is in het midden het dikst en loopt naar de kanten puntig toe; aan de basis is zij dikker dan aan den top. Iedere stam levert 10 tot 25 bladscheeden, die niet even lang zijn als de schijnstam en waarvan de 4de tot en met de 7de gewoonlijk het dikst en het breedst zijn. De dikte varieert bij de buitenste bladscheeden van 1½ tot 2½ cm., terwijl de binnenste slechts 7 mm dik zijn. De breedte der buitenste en binnenste bladscheeden varieert respectievelijk van 15 tot 25 cm. en van 8 tot 10 cm.

De 6de, 7de en 8ste bladscheede zijn gewoonlijk

het langst en varieeren van 2½ tot 5½ m. Elke bladscheede bestaat uit drie, niet bijzonder scherp van elkander gescheiden lagen; de buitenste 4—5 mm. dikke laag levert de meeste en sterkste vezels, terwijl de middelste laag slechts een weinig fijne, witte, zwakkere vezels bevat en de binnenste 2—3 mm. dikke laag vrijwel vezelvrij is.

Het eerste werk bij de handontvezeling is het scheiden van de buitenste vezellaag van het overige gedeelte der scheede. Daartoe wordt deze laag op een afstand van ± 20 cm. van het ondereinde van den stam met een scherp, puntig mes doorgesneden, waarna de arbeider de vezellaag over een gedeelte van de breedte grijpt en dit met één ruk over de geheele lengte van den stam losscheurt. Het zoo verkregen lint heet op de Philippijnen *toxie* of *tuxie*. Elke bladscheede levert 2 tot 4 van deze tuxies, die echter niet alle vezels van de buitenste laag bevatten, daar een gedeelte daarvan aan de middenlaag bevestigd blijft. Het deel echter, dat hierbij verloren gaat, is voor de touwslagerij van minder waarde. Na het verwerken van de buitenste bladscheede wordt de tweede enz. op tuxies verwerkt, waarna de vezels uit de linten gewonnen worden. Dit geschiedt met behulp van een recht, stomp mes van 16 cm. lengte en 5 cm. breedte bij een dikte van 1 tot 1.25 mm., dat door een gewicht aan een hefboom op een houten onder- of bovenlaag gedrukt wordt. De tuxie wordt nu schuin tusschen het mes en het hout gebracht en na aandrukken van het mes, met één ruk er gedeeltelijk doorgetrokken. Door deze bewerking wordt het bladmoes, dat achter het mes blijft, van de vezel gescheiden. Is van de lengte der tuxie ongeveer 1 meter ontvezeld, dan wordt de gewonnen vezel om een stokje gewonden en de rest van het lint ontvezeld; ten slotte wordt het gedeelte, dat de vezeltrekker in de hand had, bewerkt.

Dadelijk na het ontvezelen worden de verkregen vezels gesorteerd in gekleurd en ongekleurd product; het eerste, afkomstig van de buitenste bladscheeden, vormt slechts een gering percentage van de totale massa.

De gewonnen vezels worden gedroogd door deze eenige uren in een dunne laag over bamboe latten te hangen. Op de Philippijnen geeft men er de voorkeur aan, de vezels niet in de zon te drogen, maar onder een afdak in den wind; in Ned.-Indië wordt aangeraden in de zon te drogen, terwijl ook machinale droging toegepast wordt.

Een geroutineerde Philippijnsche vezeltrekker kan per werkdag van 10 uren ongeveer 10 kg. vezel winnen, terwijl als gemiddelde 7 kg. wordt aangenomen.

Over het algemeen wordt bij de eenvoudige handbereiding een vezel van betere kwaliteit verkregen, dan met de machinale winning.

Voor de machinale ontvezeling zijn tal van machines uitgedacht, waarvan echter nog slechts weinige in de practijk voldoen, daar de machines zich zoo moeilijk aanpassen aan het variable materiaal en niet iedere willekeurige scheedelengte verwerken kunnen. Eenige bekende ontvezelmachines zijn die van Clarke, Behrendt en Faure. De eerstgenoemde machine eischt een drijfkracht van 2 Pk. en levert 200 kg. droge vezel per dag, terwijl de maximum lengte voor de bladscheede, die deze machine verwerken kan, 8 voet bedraagt. De Behrendt machine vraagt 3 Pk. en levert bij verwerking van stammen van 8 tot 10 voet en van 15 voet respectievelijk 100 en 108 kg. droge vezel per dag.

Nadat de vezels gedroogd zijn bevatten zij nog betrekkelijk veel vuil, in den vorm van stof, dat er door borstelen uit verwijderd kan worden. Dit kan geschieden door de vezels met de hand op een lat te slaan, of machinaal met behulp van een borstelmachine. Zulk een machine gelijkt geheel op een raspador, alleen zijn instede van de messen borstels aangebracht. Het bij het borstelen vrijkomende stof wordt gewoonlijk in stofkamers opgevangen. Ten slotte worden de vezels in balen geperst van 100 kg., welke ongeveer den vorm en afmetingen van een tabaksbaal bezitten.

Zooals reeds in het bovenstaande vermeld, is de handbereide vezel sterker dan de machinaal gewonnene; doch wanneer bij de bereiding buiten- en binnen-bladscheeden afzonderlijk verwerkt worden (de vezel uit de buitenste bladscheeden is aanzienlijk sterker), behoeft de Indische abaca in sterkte niet onder te doen voor de uit de Philippijnen afkomstige vezel.

De breeklengte van prima kwaliteit abaca kan tot ruim 70 km. bedragen, terwijl deze waarde voor de meer inferieure soorten tot ± 50 km. terugloopt.

Momenteel zijn in Nederlandsch-Indië slechts twee ondernemingen, waar de Musa textilis op commercieele schaal wordt aangeplant, n.l. die der H.V.A. in het gewest Oostkust van Sumatra en die der Lampongsche touwfabriek in Zuid Sumatra.

Literatuur: Verslag van het vezelcongres gehouden te Soerabaja van 3 tot 8 Juli 1911; Dr. K. W. van Gorkom, Oost Indische Cultures III; Prof. Dr. G. van Iterson, De vezelcultuur op Java en het vezelcongres met tentoonstelling te Soerabaja in 1911 gehouden.

LEERLOOIEN. Wanneer een bloot (d.i. een door een bepaald proces van haar en vleesch ontdane, tot opzwelling gebrachte dierlijke huid) in eene looistofoplossing wordt gehangen of daarin bewogen, neemt de huid de looistof uit die oplossing geheel of gedeeltelijk op tot zij volkomen daarmede doortrokken is. Door de opname van de looistof verandert de huid in leder. Leder is dierlijke huid, welke na gelooid en afgewerkt te zijn, niet hard, hoornachtig en breukig wordt, doch taai en buigzaam blijft, bij verblijf in water van gewone temperatuur niet meer tot ontbinding overgaat en bij het koken met water geen lijm geeft. Ook door weersinvloeden, vocht, warmte of koude gaat de gelooide huid niet tot bederf over.

Onder looistoffen verstaat men de stoffen, die door inwerking op de huid verhinderen dat deze tot een hoornachtige massa indroogt. Er bestaat een zeer groot aantal looistoffen, die naar gelang zij van plantaardigen of van mineralen oorsprong zijn, andere eigenschappen bezitten en ook andere eigenschappen aan het daarmede gelooide leder geven. Naar gelang van de bereidingswijze en den aard der daarbij gebruikte looistoffen zal het leder van zeer stijf tot uiterst soepel vervaardigd kunnen worden.

Afhankelijk van den aard der looistoffen, kunnen de toegepaste looimethoden als volgt worden onderscheiden:

1e. plantaardige looiing, welke door uit het plantenrijk afkomstige looistoffen bereikt wordt;

2e. minerale looiing, welke met behulp van metaalzouten bewerkt wordt;

3e. zeemlooiing, welke door bepaalde dierlijke vetten tot stand gebracht wordt;

4e. onechte of pseudolooiing, die hoofdzakelijk uit behandeling met keukenzout en kalialuin bestaat;

5e. gecombineerde looiing, waarbij verschillende looistoffen gelijktijdig of achter elkaar gebruikt worden.

De meest toegepaste looiingen zijn de plantaardige en de chroomlooiing. Plantaardige looiing vindt toepassing in de zoollederlooierij en bij de fabricatie van riemenleder; chroomlooiing wordt toegepast voor de bereiding van overleder, riemenleder, technisch leder enz.; maar slechts weinig voor die van zoolleder, waarvoor deze looiing minder geschikt is. Zeemlooiing vindt plaats voor de bereiding van zeemleder, bandageleder, handschoenenleder enz.; aluinlooiing voor fantaisieleder en voeringleder; de gecombineerde looiing bijna uitsluitend voor technische ledersoorten.

Terloops dient te worden opgemerkt, dat leder, hetwelk niet gevet is, behoudens zoolleder en een enkele andere ledersoort, in de practijk onbruikbaar is. Noodzakelijk is het daarom, na het looien het leder met een daarvoor geschikt vet te behandelen; het vet bindt zich evenals de looistof in de huid en is niet meer uit te wasschen.

Alle ledersoorten, ook zoolleder, dienen, wil men er bruikbare handelswaren van vervaardigen, eene afwerking te ondergaan, die zich voor elke soort leder naar het daarvan te maken gebruik moet richten. De afwerking van bepaalde ledersoorten is veel omvattend en vormt feitelijk de hoofdbewerking, die het leder moet ondergaan.

Al naar gelang van looiing en afwerking en van het gebruikte huiden- of vellenmateriaal wordt het leder dun en lenig of dik en stijf, dus geschikt voor het doel waarvoor het bestemd is.

Het looien of althans tegen bederf vrijwaren van de dierlijke huid vindt in Indië behalve door behandeling met looistoffen ook nog wel plaats door berooken. Als ruwmateriaal worden voorbehandelde schapenvellen gebruikt, die slechts korten tijd boven den rook van smeulende alang-alang gehouden worden, waarna, na droging, een inferieur soort leder ontstaat. Deze wijze van looiing wordt echter steeds meer door de minerale looiing verdrongen.

De leerlooierij is een in Nederlandsch-Indië betrekkelijk veelvuldig toegepaste nijverheid; het meest komt dit bedrijf op Java voor, waar 19 looierijen van beteekenis naast een vijftigtal van minder belang, d.w.z. met kleine producties, zijn gevestigd. In de Buitengewesten worden slechts eenige looierijen aangetroffen, die zich hoofdzakelijk op de vervaardiging van zoolleder toeleggen.

Slechts enkele looierijen staan onder Europeesch beheer, verreweg het grootste gedeelte is in handen van Inlanders, Chineezen en Arabieren.

Het in Nederlandsch-Indië vervaardigde zoolleder is grootendeels van mindere kwaliteit. Dat de looierijen geen betere kwaliteiten afleveren vindt zijn oorzaak niet daarin, dat zij niet in staat zijn beter leder te vervaardigen, maar er is van de zijde der lederverwerkers en -verbruikers nagenoeg alleen vraag naar zeer goedkoop leder, dat uit den aard der zaak van inferieure kwaliteit is. Zeer zeker gaat de vaardigheid der looiers verder dan tot het maken van slechts minderwaardig leder; door wat meer bewerking en door het besteden van iets meer kosten zou het leder reeds een veel oogelijker uiterlijk kunnen verkrijgen, doch voor zoolleder bestaat daarnaar geen vraag; het moet in de eerste plaats laag geprijsd zijn. Anders is het gesteld met overleder, dat dus zichtbaar gedragen wordt; de looier tracht de oogelijkheid van dat product zooveel mogelijk te vergrooten. Toch wordt voor verschillende doeleinden slechts tweede kwaliteit overleder gebruikt, omdat het eindproduct goedkoop moet zijn.

Looierijen zijn op Java gevestigd te Batavia, Bandoeng, Cheribon, Jogjakarta, Solo, Semarang Rembang, Grissee, Soerabaja, Malang en Probolinggo; in de Buitengewesten komen zij zeer verspreid voor n.l. te Samarinda, Bandjermasin, Pontianak, Médan, Padang, Koetaradja, Sibolga.

LOOIMIDDELEN (Plantaardige). (Aanv. Dl. II) In de plantenwereld vindt men zeer veel stoffen, die de eigenschap bezitten een samentrekkenden smaak te hebben en zich met de huidvezels zoodanig te binden, dat zij niet meer uit te wasschen zijn en aldus leder helpen vormen. Deze stoffen bevinden zich in wisselende hoeveelheden in verschillende plantendeelen, voornamelijk schors, hout, vruchten, bladeren en wortelen. Deze verschillende looistofbevattende deelen zijn de looimaterialen.

Wanneer deze looimaterialen geëxtraheerd worden, d.w.z. uitgetrokken met koud of warm water, wordt een vocht van een min of meer donkere kleur verkregen. Dit vocht heeft de looistof, de oplosbare niet-looistoffen en de kleurstof uit het looimateriaal in zich opgenomen en die oplossingen vormen de z.g. looivochten. De vaste bestanddeelen blijven als waardeloos materiaal terug en kunnen eventueel als brandstof dienen. De vezels der dierlijke huid nemen tijdens de looiing hoofdzakelijk de looistof uit deze vloeistof op, de niet-looistoffen blijven in het vocht achter.

Voor den looier is het voor de juiste toepassing van het looimateriaal noodig de samenstelling daarvan te kennen, n.l. het gehalte aan looistoffen, van kleurstoffen, suikerstoffen enz., daar de verschillende looimaterialen niet dezelfde eigenschappen bezitten en op verschillende wijzen op het leder inwerken. Bepaalde looimaterialen zijn ook slechts voor bepaalde soorten leder te gebruiken.

Van de Indische flora zijn de van de volgende boomen en struiken afkomstige plantaardige looimaterialen voor de leerlooierij van practisch belang: trenggoelibast, pilangbast, segawébast, mangrovebast, eikenbast, acaciabast, weroebast, kemlokobast, gambirbladeren, pinangnoten.

Hiervan zijn trenggoelibast (Cassia Fistula L., zie aldaar), segawébast (Adenanthera microsperma T. & B., zie aldaar) pilangbast (Acacia leucophloea Willd., zie aldaar) en mangrovebast (Bruguiera en Rhizophora, zie aldaar) het meest gezocht; eikenbast en acaciabast zijn dit in mindere mate, aangezien de groeiplaatsen van deze gewassen (West Java) zich te ver van het centrum der looierijen (Midden- en Oost Java) bevinden. Weroebast en kemlokobast worden zeer weinig of niet gebruikt, terwijl gambir (zie aldaar) en pinang (zie aldaar) als looimateriaal te duur zijn. Gambir vindt evenwel veel toepassing in de looierij als katalysator, n.l. voor de binding van bepaalde kleurstoffen aan het leder.

Dikwijls worden deze looimaterialen niet alléén gebruikt, doch in combinatie met een of meer andere; zeer in trek is b.v. leder gelooid met pilangbast en segawébast of met trenggoelibast en pilangbast. Trenggoelibast en mangrovebast worden vaak alleen gebruikt; het met trenggoelibast gelooide leder is zeer geschikt voor de bereiding van tuigleder, het met mangrove gelooide leder is gewild wegens het geringe gewicht.

Van de in Nederlandsch-Indië geïmporteerde looimiddelen, n.l. die in extractvorm, zijn Quebracho-houtextract, afkomstig van Zuid-Amerika, en kastanje-houtextract, afkomstig van de landen om de Middellandsche Zee ,de voornaamste.

In enkele Indische lederfabrieken wordt reeds uitsluitend met extracten gelooid.

Literatuur. Dr. J. Dekker, De looistoffen; R. Wind, Bijdrage tot de kennis van de plantaardige looimiddelen en het vraagstuk der looistofvoorziening van Nederlandsch-Indië (Mededeelingen van het Proefstation voor het Boschwezen no. 9); Dr. K. W. van Gorkom's Oost-Indische Cultures, deel III.

CASSIA FISTULA L. (Aanv. Dl. I). Trenggoeli komt in geheel Java voor tot 400 m. zeehoogte, doch veelvuldig in Midden Java. Aanplant vindt niet meer plaats, de bast heeft 10—12 % looistofgehalte en is voor de zoolleder-, zoowel als voor de overleder-looierij zeer gezocht. De bast wordt alleen of in combinatie met pilangbast gebruikt. Het met trenggoelibast gelooide leder is wegens de lichte kleur zeer gezocht.

SEGAWÉ. Zie ADENANTHERA MICROSPERMA T. en B.

ADENANTHERA MICROSPERMA T. en B. (Aanv. Dl. VI of suppl. afl. blz. 790). Segawé komt veel voor in Midden- en Oost Java tot op 600 m. zeehoogte, doch veelal in de laagvlakten. De bast heeft een looistofgehalte van 25—30% en heeft de eigenschap het leder snel door te looien. De bast is in de zoollederlooierij wegens haar hoog looistofgehalte zeer gezocht. Het met segawébast gelooide leder is zeer vast en goed van kleur.

PILANG. Zie ACACIA LEUCOPHLOEA Willd.

JAVAANSCHE EIK. Zie QUERCUS.

QUERCUS. (Aanv. Dl. III). De bast heeft een looistofgehalte van ca 15 %, doch wordt, niettegenstaande het daarmede gelooide leder zeer mooi van kleur is, enkel voor fijnere ledersoorten gebruikt. Dit looimateriaal is zoowel voor zoolleder als voor overleder te gebruiken.

ACACIA DECURRENS. (Aanv. Dl. VI of suppl. afl. blz. 790). Komt in het gebergte voor, hoofdzakelijk in West Java. De bast heeft een hoog looistofgehalte. n.l. ca 27%, het daarmede gelooide leder is goed van kleur, heeft stand en is niet te hard. De bast is voor zoolleder zeer geschikt. Aangezien de groeiplaats (West Java) te ver verwijderd is van het centrum der looierijen (Midden- en Oost Java) vindt deze bast bij de looiers weinig aftrek.

GAMBIR. (Aanv. Dl. I). Het looistofgehalte van het extract, dat verkregen wordt door indamping van een afkooksel van de bladeren, bedraagt, al naar de bereidingswijze, 30—35 % looistof, de rest van het extract bestaat uit oplosbare niet-looistoffen, onoplosbare bestanddeelen en water. Gambir wordt in de looierij gebruikt, niet als looimiddel, doch hoofdzakelijk als katalysator bij het kleuren van chroomgelooid leder. Als looistof alleen wordt gambir wegens den hoogen prijs weinig gebruikt.

VELLEN. Zie HUIDEN EN VELLEN.

HUIDEN EN VELLEN. Oost-Indische, in hoofdzaak uit Java uitgevoerde huiden, zoowel runder- als buffelhuiden en vellen (geiten- en schapenvellen), vinden nagenoeg over de geheele wereld aftrek. De voornaamste uitvoerhavens zijn Soerabaja, Semarang, Batavia, Padang en Makassar, terwijl de uitvoer plaats heeft o.a. naar Nederland, Engeland, Frankrijk, Duitschland, Italië, Australië ,Spanje en de Vereenigde Staten van N.-Amerika. Laatstgenoemd land interesseert zich hoofdzakelijk voor geiten- en schapenvellen.

De exporthandel is voornamelijk in handen van slechts enkele groote Europeesche firma's, die voor den opkoop van de huiden en vellen in het binnenland gebruik maken van de diensten van Inlandsche,Chineesche enArabische tusschenhandelaren. Deze ontvangen de huiden en vellen weder van de abbattoirs of van de Inlandsche verkoopers.

De bewerking, die de huiden en vellen van de slachtplaats tot het oogenblik van export ondergaan, is betrekkelijk eenvoudig. Nadat de huiden of vellen door villen zijn verkregen, worden zij zooveel mogelijk van vleesch, vet en vuil ontdaan, gedurende eenige minuten in een arsenicumbad gedompeld en op ramen opgespannen tot zij droog zijn, wat meestal eenige dagen duurt. Slechts weinig vindt in Indië het conserveeren door zouting plaats, omdat deze conserveeringsmethode vaak ondoelmatig gebleken is. Het klimaat is zeer voor drogen geschikt, bovendien brengt deze werkwijze de minste kosten met zich mede. Na het drogen worden de huiden van de spanramen afgenomen en voor den export door geroutineerde sorteerders, die in dienst van de exportfirma's staan, op kwaliteit gesorteerd. Huiden en vellen kunnen n.l. van nature of door de ondergane bewerking gebreken vertoonen, die hoofdzakelijk bestaan uit de zichtbare gevolgen van huidziekten, pokken, door het villen toegebrachte sneden of gaten, brandmerken, het al of niet goed ontdaan zijn van vleesch- en vetresten en het al of niet goed opgespannen of gedroogd zijn. Koe- en buffelhuiden worden na de kwaliteitsbeoordeeling op gewicht gesorteerd; bij geiten- en schapenvellen wordt op de grootte gelet. Om vergissingen te voorkomen wordt iedere huid van een bepaald merk voorzien, waaronder het artikel door de sorteering gerangschikt is. Na het sorteeren worden zoowel huiden als vellen tot een bepaald aantal en gewicht in bundels verpakt, waarna zij voor den export gereed zijn.

Slangen-, hagedis- en krokodillenvellen zijn, voornamelijk de eerstgenoemde twee soorten, belangrijke exportartikelen. Van slangenvellen komen hoofdzakelijk in aanmerking die van pythons-,karongs-, kalimangsa- en water-slangen, terwijl van hagedissen alleen de vellen van leguanen of varanen voor export in aanmerking komen. Voor krokodillenvellen bestaat meer belangstelling dan vroeger, het hieruit vervaardigde leder schijnt een gewild modeartikel te zullen worden.

Uit eenige exportcijfers over 1930, hieronder vermeld, blijkt de belangrijkheid van den huiden- en vellenhandel in Nederlandsch-Indië.

	Stuks	Waarde
Buffelhuiden:		
Java en Madoera . . .	204.416	*f* 1.779.433
Buitengewesten . . .	59.464	- 653.478
Totaal Ned.-Indië . .	263.880	*f* 2.432.911
Runderhuiden:		
Java en Madoera . . .	588.908	*f* 3.911.204
Buitengewesten . . .	10.654	- 94.835
Totaal Ned.-Indië . .	599.562	*f* 4.006.039
Bokken- en *Geitenvellen:*		
Java en Madoera . . .	3.092.822	*f* 4.433.560
Buitengewesten . . .	43.369	- 62.970
Totaal Ned.-Indië . .	3.136.191	*f* 4.496.530
Schapenvellen:		
Java en Madoera . . .	561.123	*f* 293.746
Buitengewesten . . .	—	—
Slangenvellen:		
Java en Madoera . . .	859.058	*f* 1.387.471
Buitengewesten . . .	388.071	- 963.899
Totaal Ned.-Indië . .	1.247.129	*f* 2.351.370
Leguaanvellen:		
Java en Madoera . . .	252.247	*f* 490.176
Buitengewesten . . .	43.353	- 82.188
Totaal Ned.-Indië . .	295.600	*f* 572.364

Totale waarde van den uitvoer van huiden en vellen gedurende het jaar 1930 . . . . *f* 14.152.960

CANTALA (zie SISAL). *Sisal* is de vezel, welke gewonnen wordt uit de bladeren van verschillende soorten uit het geslacht Agave, waarvan er slechts twee, n.l. de *Agave sisalana Perrine* en de *Agave cantala Roxburgh* (MAL. nanas sabrang), in Nederlandsch-Indië in cultuur gebracht zijn. Beide leveren harde touwvezels, welke ter onderscheiding van de in belangrijk grooter hoeveelheid geproduceerde Mexicaansche sisal, de z.g. *henequenvezel*, die uit de *Agave fourcroydes Lemaire* gewonnen wordt, met een afzonderlijke benaming worden aangeduid. De in Indië uit de Agave sisalana en Agave cantala gewonnen vezel wordt daarom respectievelijk *Java-sisal* en *Java-cantala* genoemd.

Op welke wijze en wanneer de beide genoemde agave-soorten uit hun vaderland Centraal-Amerika in Nederlandsch-Indië zijn ingevoerd, is niet met zekerheid bekend, doch tegen het einde der 17de eeuw werd reeds door de Hollanders voor het maken van pagars van de Agave cantala gebruik gemaakt. Deze planten, welke spoedig verwilderden, leverden echter niet de stamplanten voor de agave-ondernemingen, die in Indië omstreeks 1906 werden opgericht.

De cultuur van de Agave cantala is hoofdzakelijk tot Midden Java beperkt gebleven, terwijl die van Agave sisalana zich uitgebreid heeft over West- en Oost Java, alsmede over Sumatra (Oostkust). Op Java heeft de Agave cantala een langer levensduur dan de Agave sisalana; de eerstgenoemde soort vormt na 10 tot 15 jaren een bloeistengel, terwijl de laatstgenoemde dit na 5 tot 10 jaren doet.

Het oogsten schijnt de bloeiperiode te beïnvloeden, zoodat op ondernemingen gerekend wordt dat de sisalana in het 5de jaar bloeit, terwijl de cantala bij geregeld oogsten meestal na 10 jaren, zonder te bloeien, sterft. Het gevolg hiervan is, dat de sisalana vaak voortgeplant wordt met „bulbillen", z.g. broedknoppen, die zich na den bloei uit de okselknoppen van de vertakkingen van den bloeistengel ontwikkelen, terwijl dit materiaal voor de cantala doorgaans ontbreekt. De bladeren van de Agave sisalana zijn in volwassen toestand ongeveer 1.40 m. lang en zwaarder dan die van de Agave cantala, welke ongeveer 1.10 m. lang worden; die van de eerstgenoemde soort bezitten doorgaans alleen een einddoren en slechts zelden — en dan naar omlaag gebogen — randdorens, terwijl de bladeren van laatstgenoemde soort, behalve een einddoren, ook naar omhoog gebogen scherpe zijdorens hebben.

Volgens den vezelexpert, Prof. Dewey, groeit de Agave cantala goed in kleigrond en zelfs in zandgrond, terwijl zij beter tegen vocht bestand is dan de Agave sisalana, die hooger eischen aan den bodem stelt.

Het tijdstip, waarop het oogsten der bladeren een aanvang kan nemen, is afhankelijk van de vruchtbaarheid van den bodem. Onder gunstige omstandigheden kan het regelmatig snijden van de bladeren in het 3de jaar na het planten aanvangen; bij Agave sisalana kan dit tot het 6de of 7de jaar worden voortgezet, doch gedurende de latere jaren wordt de oogst steeds minder en eindigt men hiermede doorgaans in het 5de jaar na het planten. Bij Agave cantala kan zelfs tot het 10de jaar worden geoogst. In vroeger jaren werden alleen die bladeren gesneden, welke een hoek van 45° of meer met den vertikaal maakten, doch tegenwoordig worden veel meer bladeren gelijktijdig afgesneden en laat men somtijds alleen het hart met een enkelen bladerkrans zitten. De bloeistengel wordt, zoodra deze zichtbaar is, weggesneden, omdat dan de laatste bladeren beter rijpen.

De Agave sisalana produceert per plant in het 3de, 4de en 5de jaar in totaal ongeveer 150 bladeren; terwijl gedurende die jaren op kleinere ondernemingen 3 à 4 maal 's jaars in denzelfden tuin geoogst wordt, geschiedt dit op grootere ondernemingen in den regel slechts 2 keer.

Het oogsten heeft plaats door de rijpe bladeren met een klein scherp mes (arit) dicht aan den voet af te snijden, vervolgens worden op het veld de einddorens en zoo noodig de randdorens verwijderd, waarna de bladeren, in bossen van 50 stuks tezamen gebonden, zoo spoedig mogelijk naar het etablissement vervoerd worden. Op de grootere ondernemingen heeft dit transport per Decauvillebaan plaats. Geschiedt het transport niet spoedig na het oogsten, dan verliezen de bladeren door uitdroging de noodige stijfheid, waardoor zij zich moeilijker laten ontvezelen; tevens treedt dan een verkleuring van de vezel op, die door bleeking in de zon niet meer te verwijderen is. Op sommige ondernemingen worden de bladeren in de fabriek eerst op lengte gesorteerd, waardoor men dadelijk een ruwe sorteering van de vezel verkrijgt.

De vezels komen in de bladeren van de Agaven voor als fijne, sterke draden, die van de basis tot nabij den top doorloopen, waarbij zij geleidelijk dunner worden. Bij het vrijmaken van deze ve-

zels uit de bladeren — welke bewerking feitelijk niet juist met „ontvezelen" wordt aangeduid — moet 96 à 97% van het gewicht van het blad aan bladmoes verwijderd worden. Het met de hand ontvezelen, waarbij het bladmoes met een stomp mes of stuk bamboe wordt weggeschraapt, geschiedt alleen door de inheemsche bevolking, terwijl op de agaveondernemingen voor de ontvezeling gebruik gemaakt wordt van machines.

Deze kunnen in twee groepen onderscheiden worden, n.l. in semi-automatische, die met de hand bediend worden en slechts voor kleine aanplantingen in aanmerking komen, en in geheel automatische ,waarbij de gansche bewerking machinaal geschiedt. Tot de eerste groep behooren de z.g. „raspadoren", waarvan die van de firma Faure & Co. te Limoges in Nederlandsch-Indië het meest bekend is. De kwaliteit van de met deze machines gewonnen vezels is geheel afhankelijk van de zorgvuldigheid, waarmede zij bediend worden; het is met deze machines zelfs mogelijk een betere vezel te produceeren dan met de aanmerkelijk economischer werkende geheel automatische machines. Van deze laatstgenoemde ontvezelmachines heeft vooral de „Irène 321", geconstrueerd door de Priëto Machine Company te New York, goed voldaan, terwijl ook de „Neu-Corona", van de firma Friedrich Krupp, A. G. Grusonwerk te Magdeburg-Buckau, in Ned.-Indië veelvuldig toepassing vindt. Deze machine kan in 10 uren meer dan 100.000 bladeren van Agave sisalana verwerken, terwijl voor de Irène 321 op een capaciteit van 150.000 dier bladeren gerekend kan worden. Beide machines zouden 25 P.K. voor de aandrijving noodig hebben.

Indien de vezels in de ontvezelmachine zelf gewasschen worden, kunnen zij dadelijk gedroogd worden; in enkele fabrieken doet men de gewonnen vezels nog een korte rotting ondergaan, waardoor het nog aan de vezels gehechte bladmoes onder invloed van bacteriën los komt te liggen. In de grootere fabrieken worden de vezels in centrifuges met water nagespoeld, waarbij het water grootendeels afgeslingerd wordt en de vezels met 48 tot 50% vocht naar het droogstation getransporteerd worden. Slechts in de groote fabrieken wordt mechanisch gedroogd, terwijl op de kleinere ondernemingen luchtdroging wordt toegepast, waarbij aan winddroging de voorkeur wordt gegeven boven zondroging. Vervolgens worden de droge vezelbossen ter verwijdering van verontreinigingen met een dikken bamboe uitgeklopt, of beter machinaal geborsteld, met machines die veel op raspadoren gelijken, doch die instede van slaglatten stijve borstels dragen. Deze nabewerking is echter kostbaar, daar bij de machinale nabewerking ongeveer 10% aan vezel verloren gaat en de eerstgenoemde nabewerking zeer veel handenarbeid vraagt. De droge, gereinigde vezel wordt vervolgens gesorteerd naar kleur en lengte en daarna tot bossen gebonden. Ten slotte worden de bossen in balen van 200 of 250 kg. tot een volume van ½ à ¾ m.³ geperst,die in enkele gevallen nog in jute of beter nog in tabaksmatten verpakt worden.

De opbrengst aan vezel schat De Kruyff voor Java op 1 — 1½ ton per bahoe en per jaar, welke hoeveelheid onder gunstige omstandigheden tot 2 ton kan stijgen, terwijl de hoeveelheid afval, welke bij de vezelwinning wordt verkregen, voor een aanplant van 100 bahoe ongeveer 12.000 kg. per dag bedraagt. In vele gevallen wordt deze afval na verdunning met water in de rivieren gespuid, waarbij de al te groote deelen door een grove zeef worden tegengehouden. Is het niet mogelijk het afval op deze wijze te verwijderen, dan kan een biologische reiniging toegepast worden, terwijl het ook mogelijk is het afval als meststof in den aanplant te benutten, of na droging als brandstof aan te wenden.

De afvalvezel, bestaande uit korte randvezels en vezels, die tijdens het machinaal verwijderen van het bladmoes worden gebroken en waarvan de hoeveelheid 16—20% bedraagt, worden soms nog teruggewonnen uit het water, waarmede het bladmoes wordt weggespoeld.

Deze vezel en de verwarde vezelmassa, die bij het borstelen afvalt en welke uiteraard zuiverder is dan eerstbedoelde afvalvezel, vinden als opvulmateriaal nog toepassing; zij wordt wel met den naam *kawool* aangeduid.

De agavevezel wordt doorgaans in de volgende kwaliteiten onderscheiden:

A. witte vezel, lengte grooter dan 90 cm.;
B. „ „ , „ tusschen 60 en 90 cm.;
C. „ „ , „ „ 50 „ 60 „ ;

Enkele ondernemingen maken echter de volgende indeeling:

A. witte vezel, lengte grooter dan 105 cm.:
B. „ „ , „ tusschen 75 en 105 cm.;
C. „ „ , „ „ 50 „ 75 „ ;

Dezelfde soorten, evenwel niet zuiver wit, doch hetzij iets groen gekleurd, dan wel roodbruine plekken vertoonend, worden respectievelijk aangeduid met de letter D en somtijds ook wel met een O. Geheel inferieure vezel komt in den handel onder de letters DD of OO.

De vezels van de Agave sisalana en Agave cantala onderscheiden zich op de volgende wijze: de Java-sisal is doorgaans 1.20 m. lang, terwijl de lengte van de Java-cantala zelden meer dan 1 m. bedraagt. Voorts is de cantalavezel een fijner en soepeler product dan de sisalana, terwijl bij zorgvuldige fabricatie de kleur van de eerstgenoemde zuiver wit is en die van de tweede een weinig lichtgeel. De cantalavezel is de fijnste onder de harde touwvezels. Tengevolge van de grootere fijnheid van de cantalavezel is de gemiddelde breekkracht van deze vezel lager dan die van sisal; bij cantala bedraagt de breukbelasting ongeveer 0.5 tot 0.7 kg., bij sisal is deze waarde 1 tot 1.1 kg. Wordt de fijnheid der vezel uitgeschakeld door berekening der breeklengte, dan ziet men dat er geen wezenlijk verschil in sterkte bestaat tusschen sisal en cantala. In het algemeen kan gezegd worden, dat zoowel voor sisal als voor cantala het breeklengtecijfer ligt tusschen 37.5 en 42.5 km., bij een gemiddelde van ongeveer 40 km. De rekbaarheid is eveneens als gelijk te beschouwen; de gemiddelde rek bij breuk bij een inspanlengte van 200 mm. bereikt een waarde varieerende tusschen 2.2 en 2.8%. Het rendement aan vezel, berekend op het bladgewicht, bedraagt als gemiddelde, zeer globaal berekend, voor cantala en sisalana respectievelijk 4.5% en 3.5%.

Sisal — de naam is ontleend aan het havenplaatsje Sisal in Yucatan, dat vroeger als uitvoerhaven van de Yucatan-vezel diende — wordt voornamelijk gebruikt door de fabricatie van kabeltouw en voor garen, bestemd voor naaimachines, z.g. *bindertwine*, voor welk doel in de Vereenigde Staten van Amerika jaarlijks meer

dan 100.000 ton vezel benoodigd is. Dank zij de goede kwaliteit van de Java-sisal kan zij met meer voordeel benut worden voor de vervaardiging van betere soorten touw, zooals visscherstouwwerk, goed scheepstouw, transmissietouw, waschlijnen en grof bindgaren. Voor verschillende dezer doeleinden wordt de sisal echter overtroffen door de sterkere manila-hennep. Cantala-vezel vindt speciaal toepassing voor de vervaardiging van bindtouw, netzakken, hangmatten en turngereedschappen. De Amerikaansche markt toont weinig belangstelling in deze vezel, die echter in Europa op hoogen prijs gesteld wordt. In Nederlandsch-Indië is de sisalcultuur in de laatste jaren aanmerkelijk uitgebreid, terwijl de productie van cantala op Java terugloopt.

Volgens het Centraal Kantoor voor de Statistiek werden gedurende de jaren 1927 tot en met 1931 de volgende hoeveelheden agavevezel uit Java en Madoera en uit de Buitengewesten uitgevoerd:

Uitvoer uit Java en Madoera

	Hoeveelheid in tonnen	Waarde in guldens
1927	17.944	6.969.043
1928	22.702	7.755.788
1929	25.326	8.299.740
1930	23.163	7.657.940
1931	24.815	4.275.772

Uitvoer uit de Buitengewesten

	Hoeveelheid in tonnen	Waarde in guldens
1927	28.190	10.999.241
1928	27.604	10.001.218
1929	33.359	12.251.136
1930	42.502	15.234.485
1931	45.463	8.194.658

De belangrijkste afnemers van de Nederlandsch-Indische agavevezels zijn de Vereenigde Staten van N.-Amerika, Nederland en Australië, terwijl eveneens aanzienlijke hoeveelheden verscheept worden naar Duitschland en Engeland.

In de bovenstaande uitvoercijfers uit de Buitengewesten zijn tevens de exportcijfers van manila-hennep opgenomen; aangezien deze echter gering zijn in vergelijking met die van agavevezels, geven de bedoelde cijfers toch nog een duidelijk inzicht in den uitvoer van laatstgenoemde vezels.

Literatuur: E. de Kruyff, De sisalcultuur op Java, Teysmannia 1908 en 1909; Prof. Dr. G. v. Iterson, Jr., Onze Koloniale Landbouw XII, Vezelstoffen, Verslagen en mededeelingen van de Afdeeling Handel van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel Jaargang 1913 no. 1. De vezelcultuur op Java en het vezelcongres met tentoonstelling te Soerabaja, in 1911 gehouden; Dr. K. W. v. Gorkom, Oost-Indische Cultures III; Verslag van het vezelcongres gehouden te Soerabaja van 3—8 Juli 1911.

E. H.

NATUURMONUMENTEN EN WILDRESERVATEN. (Aanv. van NATUURMONUMENTEN). Zie ook JACHT.

De instelling van wildreservaten als natuurmonument op den voet van de ordonnantie in Ind. Stb. 1916 no. 278 is speciaal met betrekking tot z.g. groot wild minder doeltreffend gebleken, eensdeels door den veelal geringen omvang der natuurmonumenten, anderdeels doordat elke verandering daarbinnen verboden was, hetgeen aanleiding kon geven tot dicht groeien van open terreinen, en daardoor tot voedselgebrek voor de herbivoren. Het is wenschelijk gebleken voor dit groote wild, voor zoover het dreigt uit te sterven, eenige terreinen van voldoende uitgestrektheid te reserveeren, binnen welke eventueel een regelmatig boschbedrijf mogelijk blijft, doch waarop overigens de meeste bepalingen van de natuurmonumentenordonnantie mede van toepassing zijn. Uit deze overwegingen is de ordonnantie in Ind. Stb. 1916 no. 278 vervangen door de „Natuurmonumenten- en Wildreservatenordonnantie" (Ind. Stb. 1932 no. 17, in werking getreden 1 Februari 1932).

Onder natuurmonumenten verstaat die ordonnantie de, als zoodanig door den Gouverneur-Generaal aangewezen, tot het Landsdomein behoorende terreinen, waarop door anderen geen rechten worden uitgeoefend en waarvan de zooveel mogelijk ongerepte instandhouding met het oog op hun bijzondere wetenschappelijke of aesthetische waarde, of met het oog op de bescherming van daarin voorkomende, in het wild levende dieren of gewassen, in het algemeen belang wenschelijk wordt geacht.

Wildreservaten zijn tot het Landsdomein behoorende terreinen, welke met het oog op de bescherming van daarin voorkomende in het wild levende dieren, door den Gouverneur-Generaal als zoodanig zijn aangewezen.

Het *beheer* van de natuurmonumenten en wildreservaten, dat deskundigheid vereischt, berust bij den Directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel; het *toezicht* is opgedragen aan de boschbeheerders c.q. het Binnenlandsch Bestuur.

In een natuurmonument is het verboden eenige handeling te verrichten, waardoor verandering wordt gebracht in den bestaanden toestand van het als zoodanig aangewezen gebied dan wel ten aanzien van een of meer daartoe behoorende zaken; in een wildreservaat is het verboden landbouwontginningen aan te leggen of handelingen te verrichten, welke achteruitgang van den wildstand tengevolge kunnen hebben. In een wildreservaat kan onder zekere voorwaarden een geregeld boschbedrijf worden uitgeoefend, mits geen gevaar ontsta voor achteruitgang van den wildstand; in een natuurmonument is deze mogelijkheid uitgesloten.

De toegang tot een natuurmonument of een wildreservaat staat voor een ieder open, tenzij het door den Directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel in overeenstemming met het betrokken hoofd van gewestelijk bestuur geheel of ten deele voor het openbaar verkeer is gesloten.

Ook indien een natuurmonument of wildreservaat niet voor het openbaar verkeer is gesloten, is het evenwel aan het publiek verboden zich

daarbinnen te bevinden, voorzien van een vuurwapen, windbuks of van andere jacht- of vangmiddelen, dan wel vergezeld van een of meer honden.

Om de natuurmonumenten en wildreservaten beter aan hun doel te doen beantwoorden, of om een te sterke vermeerdering van het wild tegen te gaan, dan wel in het belang van wetenschappelijke doeleinden kan de directeur van bovengenoemd departement aan door hem aangewezen personen toestaan handelingen te verrichten, welke anders in het algemeen zijn verboden.

Sinds de vroeger gegeven opsomming (zie Dl V, blz. 295/96 of suppl. afl. blz. 320) zijn de volgende natuurmonumenten aangewezen:

In de provincie West Java, afdeeling Priangan, het Nat. mon. Tjibodas-Goenoeng Gedé, Ind. Stb. 1925 no. 15 en het terrein, omvattende de prijsgegeven erfpachtsperceelen Tjibanteng I en II onder den naam Nat. mon. Tjibanteng I en II, Ind. Stb. 1925 no. 243, in de afd. Buitenzorg het Nat. mon. Doengoes Iwoel, Ind. Stb. 1931 no. 99.

In de provincie Oost Java een terrein gelegen in de afdeelingen Soerabaja en Malang, het Nat. mon. Ardjoena-Lalidjiwa, Ind. Stb. 1925 no. 243, in de afd. Madoera een gedeelte van het boschterrein op het eiland Saobi onder den naam Saobi, Ind. Stb. 1926 no. 469, in de afd. Malang het Nat. mon. Poelau Sempoe, Ind. Stb. 1928 no. 69.

In de residentie Sumatra's Westkust, afdeelingen Solok en Korintji-Painan, het Nat. mon. Piek van Indrapoera, Ind. Stb. 1929 no. 474; in de afdeeling Agam, onderafdeeling Oud-Agam, het Nat. mon. Batang Paloepoeh, Ind. Stb. 1930 no. 402; in dezelfde afdeeling, onderafdeeling Loeboeksikaping, het Nat. mon. Rimbopanti, Ind. Stb. 1932 no. 237.

In de residentie Benkoelen de groeiplaatsen van Rafflesia Arnoldi R. Br., in de afdeeling Benkoelen, onderafdeeling Redjang, onder de namen Nat. mon. Despetah I, Despetah II, Tjawang I en Tjawang II, Ind. Stb. 1932 no. 465.

Literatuur: Dr. K. W. Dammerman, Preservation of wild life and nature reserves in the Netherlands Indies, Batavia 1929 (praeadvies voor The Fourth Pacific Science Congress 1929); Mr. Dr. F. J. W. H. Sandbergen, Natuurbescherming, in Koloniaal Tijdschrift 1932, blz. 433 e.v.

DIERENBESCHERMING. Zie JACHT.

WILDRESERVATEN. Zie NATUURMONUMENTEN EN WILDRESERVATEN.

BANK VOOR INDIË. Deze bank, opgericht in 1920, met een maatschappelijk kapitaal van ƒ 50.100.000, t.w. ƒ 50.000.000 gewone aandeelen en ƒ 100.000 preferente idem, — w.v. bij inwerkingtreding resp. ƒ 12.500.000 en ƒ 100.000 geplaatst en volgestort, — is een dochter-instelling van de Rotterdamsche Bankvereeniging. Doel der bank was „het uitoefenen van het bankiersbedrijf in den ruimsten zin des woords en het doen van financieele operaties, een en ander meer in het bijzonder in Nederl. Indië."

De bank begon ,Januari 1921, onder moeilijke omstandigheden haar werkzaamheden aan te vangen; de omstreeks 1920 ingetreden depressie drukte handel en bedrijfsleven in heftige mate. Zaken moesten met groot beleid en voorzichtigheid worden gevoerd, uitbreiding was onmogelijk, oprichting van een voorgenomen uitgebreid filialennet in het Verre Oosten bleef achterwege. Slechts te Amsterdam, Batavia, Semarang, Soerabaja en Weltevreden werden eigen kantoren gevestigd, terwijl een, bij den aanvang te Singapore gevestigd, agentschap reeds het volgende jaar, 1922, met groot verlies, werd opgeheven. Het jaar 1923 was wederom een teleurstelling, waarom in 1924 voorstellen werden gedaan de zaken der bank geleidelijk af te wikkelen, omdat het, aldus het verslag, „in de jaren van haar bestaan door verschillende omstandigheden niet is mogen gelukken zich een geheel onafhankelijke positie te verwerven en ook voor de naaste toekomst optimistische verwachtingen niet mogen worden gekoesterd".

Het meerendeel der Indische zaken is bij staking van het bedrijf, einde 1925, aan de Nederl. Indische Handelsbank overgedragen. Door de Rotterdamsche Bankvereeniging werden op haar belangen bij de Bank voor Indië groote verliezen geleden.

Literatuur: Bankverslagen; G. M. Verrijn Stuart, Het bankwezen in de Nederlandsche Koloniën; Djie Ting Ham, De algemeene banken in Nederl. Indië.

DELI MAATSCHAPPIJ. (Aanv. Dl. I). De in Dl. I opgenomen verhandeling sluit af met het oogstjaar 1914, het jaar waarin de wereldoorlog uitbrak. Hoewel liggende buiten het strijdgewoel, ondervond de maatschappij toch in ernstige mate de gevolgen der daaruit voortvloeiende economische ontwrichtingen. Moeilijkheden leverde vrij spoedig de voedselvoorziening voor de talrijke koeliebevolking, daar het gebied van Sumatra's Oostkust in onvoldoende mate rijst produceert, zoodat telkenjare groote quanta uit omliggende landen — Indo-China, Siam en Burma — moeten worden betrokken. Toen de Geallieerden tijden lang uitvoer uit deze productiegebieden naar neutralen verboden, werd in samenwerking met andere maatschappijen uit Japan, Amerika, de Philippijnen enz. rijst geïmporteerd en tegen lagen prijs aan de koelies verstrekt: een maatregel, die van de maatschappij groote geldelijke offers heeft gevraagd. Daarnaast werden in Deli daartoe geschikte en beschikbare rijstvelden zooveel mogelijk benut, tevens de cultuur der z.g. „tweede gewassen" bevorderd.

Na 1916 werd het overbrengen van tabak naar de Amsterdamsche markt niet meer mogelijk; de oorlog gaf aanleiding tot groote onzekerheid ten aanzien van financiering, scheepsvrachten, prijzen e.d. en in verband daarmede werden maatregelen tot beperking van de productie ingevoerd. Doordat evenwel het scheepvaartverkeer tusschen Indië en Amerika onbelemmerd was gebleven, kon derwaarts worden afgescheept. Gedurende dien tijd kochten de Amerikaansche afnemers in Indië direct in het groot en tegen flinke prijzen. Nadat echter normale toestanden waren teruggekeerd en de Amsterdamsche markt herstelde, keerden zij tot hun oude inkoopsmethoden terug.

Onder deze omstandigheden heeft de maatschappij zich toch krachtig kunnen blijven uitbreiden; verschillende bezittingen van andere maatschappijen, t.w. van de Amsterdam-Langkat Compagnie, van de Rotterdam-Deli Maatschappij en van de Deli-Langkat Tabaks-Maatschappij, werden daartoe geleidelijk overgenomen. Bovendien werd in 1921 voor de helft, zijn-

de ƒ 6 millioen, gestort, deelgenomen in de, in samenwerking met de Deli-Batavia Maatschappij en de Tabaks-Maatschappij Arendsburg, nieuw opgerichte Cultuur Maatschappij „De Oostkust". Een en ander maakte kapitaalsuitbreiding noodzakelijk. Nadat het kapitaal in 1920 van ƒ 20 millioen op ƒ 30 millioen was gebracht, vond daarna een nieuwe vergrooting in 1928 tot ƒ 40 millioen plaats, waarvan thans ƒ 25.654.000 is gestort.

De onzekerheid of de tabakscultuur wel duurzaam op alle terreinen zou kunnen worden gedreven, alsmede het streven naar verdeeling van bedrijfsrisico gaf aanleiding in den loop der jaren telkens weer gedeeltelijk andere cultures op te vatten. Van 1879—1884 werden proeven genomen met cacao, in 1883 met kina, van 1880—1891 met koffie, van 1879—1886 met ramèh, in 1893 met katoen, van 1875—1884 met rubber, alle cultures, die op grond van mislukkingen weer zijn opgeheven. Eveneens werden mijnbouwkundige onderzoekingen naar petroleum verricht van 1890—1892, van 1895—1901 en van 1902—1906, die ook wegens teleurstellingen werden gestaakt.

Als gevolg van klimmende belangstelling voor rubber werd de cultuur daarvan in 1901 weer opgenomen en sedert belangrijk uitgebreid. De hevea-aanplant, geconcentreerd in één onderneming, Batang Serangen, bedroeg per ultimo October 1931 in totaal 8290 bouws, waarvan 6466 bouws in tap; de productie over het boekjaar 1930/1931 bedroeg 1.873 tons, van 1000 kg.

In 1926 werd de oliepalm-cultuur ter hand genomen; het in gebruik stellen van de moderne, nieuw gebouwde palmoliefabriek op de onderneming Sawit Sebrang is in verband met de werelddepressie uitgesteld tot 1933.

Evenwel blijft tabak overwegend de cultuur der maatschappij, gedreven op 23 ondernemingen. De oogsten en daarmede bereikte resultaten blijken uit onderstaand overzicht.

Oogst-jaar	Aantal ondernemingen	Pakken tabak	Prijs per ½ KG. in centen	Uitgekeerd dividend
1914 . .	21	60.725	99	36.50
1915 . .	21	53.686	201	25.—
1916 . .	21	61.859	178	50.—
1917 . .	21	66.708	154	20.—
1918 . .	21	80.324	152	50.—
1919 . .	21	38.375	364	65.40
1920 . .	22	40.811	275	10.—
1921 . .	22	48.108	210	5.—
1922 . .	24	61.522	282	20.—
1923 . .	23	71.365	318	41.—
1924 . .	23	72.560	296	45.—
1925 . .	23	72.566	201	26.—
1926 . .	24	87.247	211	28.—
1927 . .	23	74.856	226	22.—
1928 . .	23	80.746	211	22.—
1929 . .	23	84.901	149	21.—
1930 . .	23	72.470	119	—

Werden reeds vanaf 1914 onder leiding van het Deli-Proefstation serieuse selectie-proeven genomen, voor het in practijk brengen van de resultaten der onderzoekingen richtte de maatschappij in 1922 een specialen tak van dienst op: de afdeeling „Selectie en Bemesting". In 1926 werd een afdeeling „Technische Dienst" opgericht, tengevolge van vermeerdering van technische werkzaamheden als het bouwen van diverse fabrieken, uitbreiding van het railbaannet enz.; hieronder ressorteeren ook een aantal steenfabrieken en een pannenbakkerij der maatschappij.

Betreffende de sociale maatregelen dient het navolgende vermeld. Was reeds in 1894 een pensioenregeling voor assistenten ingevoerd, in 1920 werd een weduwen-pensioenfonds geschapen, mede in bedoeld jaar een pensioenregeling ingevoerd voor niet-Europeesch personeel in Indië, dat minstens 25 achtereenvolgende jaren bij de maatschappij heeft gediend. Bovendien stichtte de heer J. Nienhuys in 1926 het „Nienhuysfonds voor oud-gedienden (niet-Europeanen) der Deli Maatschappij", tot steunverleening aan bedoelde personen, al dan niet boven reeds toegekend pensioen. Voor het Europeesch personeel werden op de Batak-hoogvlakte eenige rusthuizen gebouwd, ten einde te dienen tot vacantie- en herstellingsoord; voor de medische verzorging werden eenige modern ingerichte en voortreffelijk uitgeruste hospitalen opgericht.

Begon de maatschappij reeds in 1909 met de vestiging van vrije Javaansche arbeiders in kampoengs op de ondernemingen, terwijl in 1919 een systematische kolonisatie op het program werd gesteld, voortaan zal daaraan nog meer aandacht dienen te worden besteed. In October 1931 toch namen de tabaksmaatschappijen ter Oostkust van Sumatra het besluit afstand te doen van de poenale sanctie, vnl. in verband met de onzekerheid over de toelating van Sumatra-tabak in Amerika, waar verband werd gelegd tusschen die toelating en de handhaving van de poenale sanctie. Sedert wordt derhalve op tabaksondernemingen nog slechts met vrije koelies gewerkt.

Literatuur: Gedenkboek 1869—1919; id. 1919—1929; Jaarverslagen.

NIENHUIJSFONDS. Zie DELI MAATSCHAPPIJ.

STUDIEVOORLICHTINGSDIENST. Sinds 1930 is aan het Departement van Onderwijs en Eeredienst in Indië een nieuwe afdeeling toegevoegd onder den naam „Voorlichtingsbureau voor Studiedoeleinden". De taak van dit bureau omvat het geven van voorlichting omtrent de eischen, welke worden gesteld voor de studie aan de inrichtingen van hooger-, voorbereidend hooger-, middelbaar- en vakonderwijs in Ned.-Indië en in Nederland, zoomede aangaande het effect van diploma's. Ook worden adviezen, met studiekeuze verband houdende, verstrekt.

Verschillende omstandigheden deden tot de instelling van het bureau besluiten. In de eerste plaats het feit, dat in breeden kring onbekendheid bleek te bestaan met de verschillende eischen en bepalingen, waarmede rekening moet worden gehouden, wanneer men, na het ontvangen van algemeen vormend onderwijs, de studie in een bepaalde richting wenscht voort te zetten, hetgeen in veel gevallen uiteraard tot teleurstelling aanleiding moest geven. Ned.-Indië heeft allengs een belangrijk aantal typen van scholen tot stand zien komen, hetgeen met zich medebracht dat, met al deze studierichtingen, opleidingen, cursussen en leergangen, tevens een beduidend complex regelingen in het leven werd geroepen, bepalingen, die bovendien zelden in rust verkeeren, doch tengevolge van wijzigingen of aanvullingen in

feite voortdurend aan verandering onderhevig zijn. Vooral in crisistijden, waarin bijzondere maatregelen ook op onderwijsgebied noodzakelijk zijn, doet zich deze omstandigheid gelden.

Naast inlichtingen omtrent de studiemogelijkheden in Ned.-Indië, geeft het bureau voorlichting aan hen, die zich naar Nederland begeven om de studie daar te lande voort te zetten dan wel te voltooien. Meermalen werden met de opleiding van Indische jongelieden in Nederland weinig bevredigende uitkomsten verkregen. Onvoldoende voorbereiding voor de gekozen studierichting en gemis aan goede leiding in Nederland bleken veelal de oorzaken van teleurstelling en mislukking. Dikwijls op nog jeugdigen leeftijd gaan de jongelieden naar Nederland, waar zij zich zien geplaatst in een voor hen geheel nieuwe omgeving met andere zeden en gewoonten en met voor hen wellicht nieuwe en ongewoon aandoende opvattingen en gebruiken. Daarbij komt het studentenleven en de noodzakelijkheid zoo goed mogelijk voor eigen belangen te moeten zorgdragen, niettegenstaande men tegenover een en ander nog volkomen vreemd staat. Ook behoorde het niet tot de uitzonderingen, dat Indische jongelieden naar Nederland vertrokken zonder dat zij door voorbereiding, aanleg en karakter redelijke waarborgen voor welslagen medebrachten. Ongetwijfeld verkeeren Nederlandsche jongelieden dikwijls in hetzelfde geval, maar jongelieden uit Indië en hun ouders worden bij mislukking door de gevolgen, vooral financieel, veel zwaarder getroffen.

Bij herhaling heeft zich dan ook de noodzakelijkheid doen gevoelen om in Indië meer bekendheid te geven aan de eischen van voorbereiding ten behoeve van de studie aan de verschillende inrichtingen van onderwijs in Nederland. Het Voorlichtingsbureau voor Studiedoeleinden heeft tot taak ook ten deze de behulpzame hand te bieden. Jaarlijks worden door den leider de eindexamenklassen van de inrichtingen voor middelbaar onderwijs bezocht ten einde door mondelinge voorlichting het beoogde doel des te beter te bereiken.

Ook komt het veelvuldig voor, dat informaties worden ingewonnen omtrent verschillende beroepen of betrekkingen, de daartoe vereischte vooropleiding en de kosten. Ook in dergelijke gevallen verstrekt het bureau de gewenschte gegevens. Mede worden inlichtingen verstrekt omtrent internaten en kosthuizen voor studeerenden.

Zij, die een buitenlandsche universiteit of hoogeschool wenschen te bezoeken, kunnen insgelijks voorlichting ontvangen.

Ten behoeve van verlofgangers en repatrieerenden beschikt het bureau over volledige gegevens betreffende de onderwijsinrichtingen in Nederland, waardoor reeds in Indië de keuze van school — en daardoor dikwijls van woonplaats — kan worden bepaald. Tevens verleent het Bureau zijn bemiddeling bij het reserveeren van plaatsen op de Hollandsche scholen ten behoeve van Indische kinderen.

Met de Indische bureaux voor arbeidsbemiddeling wordt insgelijks een geregeld contact onderhouden. Door samenwerking wordt getracht werklooze jongelieden een bestaan te verschaffen dan wel hen een cursus of leergang te doen bezoeken. Tevens fungeert het Voorlichtingsbureau als centrale, welke de Arbeidsbeurzen van de noodige gegevens op het gebied van studie- en beroepskeuze voorziet.

Van andere instellingen, waarmede het bureau contact onderhoudt, mogen nog worden genoemd het bureau van den Raadsman voor Studeerenden, verbonden aan het Ministerie van Koloniën, en de Studiecommissie van de vereeniging „Oost en West" te Den Haag.

Dat de voorlichtingsdienst in een behoefte voorziet kan uit de gedurende de eerste drie jaren van zijn bestaan verkregen resultaten blijken. In steeds ruimere mate is door onderscheidene bevolkingsgroepen en personen van verschillenden landaard van dezen dienst gebruik gemaakt. Verdeeld naar den landaard hebben zich in de jaren 1930, 1931 en 1932 tot het bureau gewend: Europeanen resp. 242, 473 en 630; Inheemschen: 624, 933 en 1300; Vreemde Oosterlingen: 83, 278 en 340.

Eenige jaren voor de instelling van den Gouvernementsstudievoorlichtingsdienst waren op particulier initiatief in Indië een viertal Comité's voor de Beroepskeuze tot stand gekomen,nl. te Batavia, Bandoeng, Jogjakarta en Soerabaja, welke sedert ontbonden zijn. Door de Secretarissen van het Bataviasche Comité, H. M. van Haften en Th. de Jong van Arkel, werd een „Handleiding bij de beroepskeuze in Nederlandsch-Indië" samengesteld (Uitg. N.V. Boekhandel Visser en Co., Weltevreden, 1924). Voorts verscheen in 1930 een werkje „Beroepskeuze voor jongelui met einddiploma Mulo" van J. J. Zuidhof, directeur der 1e Muloschool te Soerabaja (druk G. Kolff en Co., Soerabaja). Waar de leidraad van het toenmalige comité voor beroepskeuze inmiddels sterk verouderde, is thans een nieuwe handleiding in voorbereiding, welke wordt samengesteld gezamenlijk door den Leider van het Voorlichtingsbureau voor Studiedoeleinden en het Nederlandsch-Indisch Onderwijzers Genootschap.

JACHT. (Vervolg van Dl. II). Zie ook NATUURMONUMENTEN EN WILDRESERVATEN.

De regeling in Ind. Stb. 1909 nos. 497 en 594 is voor Java en Madoera vervangen door de Jachtordonnantie 1924 (Ind. Stb. no. 234). In deze ordonnantie was de bescherming van in het wild levende dieren vastgekoppeld aan een regeling van de eigenlijke jacht. Waar een regeling van de jacht in de Buitengewesten in het algemeen praematuur werd geacht, is de Jachtordonnantie 1924 in die gewesten nimmer ingevoerd, zoodat daar de regeling van 1909 toepasselijk bleef; dientengevolge echter bleven daar ook buiten toepassing de in de ordonnantie van 1924 voorkomende bepalingen, welke meer in het bijzonder de bescherming van in het wild levende dieren betroffen en dienaangaande een betere regeling inhielden dan die van 1909, ofschoon tegen invoering in de Buitengewesten van de voorschriften nopens de dierenbescherming geen bezwaren bestonden.

Uit overweging, dat het aanbeveling verdient om ook voor die gewesten te geraken tot een betere bescherming van die diersoorten, welke met uitroeiing worden bedreigd, hetzij door den handel in huiden en veeren, hetzij door andere oorzaken, zijn de jacht en de bescherming van in het wild levende dieren in gescheiden regelingen ondergebracht. De thans vigeerende bepalingen be-

treffende de jacht zijn vervat in de „Jachtordonnantie 1931" (Ind. Stb. no. 133) en de „Jachtverordening 1931" (Ind. Stb. no. 265); de bescherming van in het wild levende dieren is geregeld in de „Dierenbeschermingsordonnantie 1931" (Ind. Stb. no. 134) en de „Dierenbeschermingsverordening 1931" (Ind. Stb. no. 266, gewijzigd ingevolge de verordening in Ind. Stb. 1932 no. 28); beide regelingen zijn in werking getreden met ingang van 1 Juli 1931. Vergelijk voorts omtrent den reuzenvaraan van Flores en Komoda: Extra bijvoegsel Javasche Courant van 24 April 1928 no. 33.

De „Dierenbeschermingsordonnantie 1931" en de daarbij behoorende uitvoeringsvoorschriften gelden voor geheel Nederlandsch-Indië. Ingevolge die ordonnantie is het verboden bepaaldelijk aangewezen diersoorten te jagen, de tot die diersoorten behoorende dieren te vangen, te dooden, dood of levend te verhandelen, dan wel onder zich te hebben. Als diersoorten, welke deze absolute bescherming genieten, kunnen slechts worden aangewezen de zoodanige, welke met uitroeiing worden bedreigd en wier voortbestaan in het belang der wetenschap dan wel om andere redenen van algemeen belang gewenscht wordt geacht. Absolute bescherming genieten thans 22 diersoorten; bij de aanwijzing is uitgegaan van de overweging, dat voorloopig in geheel Nederlandsch-Indië slechts die dieren bescherming behoeven en ook beschermd moeten worden, die noodeloos of ter wille van handelsdoeleinden aan te groote vervolging bloot staan en welker voortbestaan hierdoor wordt bedreigd.

Verboden is de uitvoer van exemplaren van zekere aangewezen diersoorten uit eenige Nederlandsch-Indische havens naar een plaats binnen of buiten Nederlandsch-Indië. Mede is verboden huiden, veeren en andere lichaamsdeelen van bepaaldelijk genoemde dieren en de daaruit vervaardigde producten te verhandelen, onder zich te hebben dan wel uit te voeren uit een Nederlandsch-Indische haven naar een plaats binnen of buiten Nederlandsch-Indië. Deze beide laatste verbodsbepalingen zijn van toepassing ten aanzien van alle tot de in het wild levende zoogdieren en vogels behoorende dieren, van huiden en veeren van die dieren, zoomede van den reuzenvaraan van Flores (Varanus Komodoensis), alsmede ten aanzien van alle lichaamsdeelen en de daaruit vervaardigde producten van de absolute bescherming genietende diersoorten. Het uitvoerverbod is een werkzaam middel om paal en perk te stellen aan den, groote afmetingen aangenomen hebbenden, handel in levende dieren (men denke o.m. aan de jacht op den Orangoetan ter bemachtiging van de geslachtsklieren voor verjongingskuren), huiden, veeren en andere lichaamsdeelen, omdat de uitvoer ook uit zeer afgelegen oorden bezwaarlijk ongemerkt kan plaats hebben. Op dit verbod zijn uitzonderingen in het leven geroepen o.m. voor zoover betreft dieren, welke voor particulier genoegen worden medegenomen of vervoerd, en voor circussen.

Ten slotte is nog verboden het wegnemen, vernietigen, verhandelen of onder zich hebben van eieren en nesten van alle tot de absoluut beschermde diersoorten behoorende vogels en van den reuzenvaraan, met uitzondering van de eieren van zeezwaluwen of sterns, welke vrij algemeen in Indië geraapt en gegeten worden, hetgeen gedurende bepaalde tijden van het jaar is toegestaan.

De bovenvermelde verbodsbepalingen zijn niet van toepassing op het jagen, vangen of dooden van dieren, en op het wegnemen of vernietigen van eieren of nesten, welke zich bevinden op, aan of in een woning of op door muren, omheiningen of grachten geheel afgesloten erven of terreinen.

Ten behoeve van wetenschappelijke en onderwijsdoeleinden en in andere daarvoor in aanmerking komende gevallen kan de Directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel onder door hem te stellen voorwaarden toestaan ten aanzien van bepaaldelijk daarbij aan te wijzen diersoorten handelingen te verrichten, welke anders in het algemeen verboden zijn.

Zoodanige vergunningen kunnen mede worden verleend, indien dieren, behoorende tot de beschermde soorten, in eenig gebied schade blijken te veroorzaken.

Omtrent de eigenlijke jacht gelden de volgende regelen. De Jachtordonnantie 1931 verbiedt in het algemeen om met een vuurwapen of een windbuks te jagen op in het wild levende dieren, tenzij men in het bezit is van een jachtakte. Onder jagen wordt begrepen het opsporen, bemachtigen of dooden van dieren en alle pogingen daartoe, alsmede het zich met een vuurwapen of windbuks bevinden buiten door muren, omheiningen of grachten geheel afgesloten erven of terreinen, met het kennelijk doel om te jagen. *Binnen* dergelijke plaatsen is de jacht op *alle* dieren zonder uitzondering geoorloofd.

De jacht op in het wild levende dieren, uitgezonderd de beschermde soorten, met andere middelen dan vuurwapens en windbuksen, is dus toegelaten, behalve met lichtbakken en zoeklichten of door middel van het afbranden van terreinen, terwijl op grof wild bovendien niet mag worden gejaagd met behulp van uitgespannen netten, strikken of vangkuilen.

De dieren voor de jacht, waarop een jachtakte kan worden verkregen, zijn ingedeeld in vier groepen, nl. grof wild, klein wild, trekwild en schadelijk gedierte; de dieren, welke tot elk dier groepen worden gerekend, zijn nominatief opgesomd. Ten aanzien van wild is uitgegaan van de gedachte, dat de jacht met vuurwapens en windbuksen beperkt moet blijven tot die dieren, waarop wordt gejaagd als sport of ter verkrijging van het vleesch. Onder schadelijk gedierte zijn in het algemeen samengebracht de dieren, welke voor land- of tuinbouw, voor de hoender- of vischteelt, of — zooals de groote roofdieren — voor den mensch zelve schadelijk of gevaarlijk zijn.

De ordonnantie kent vijf soorten van jachtakten, genaamd jachtakten A, B, C, D en E; de jachtakte A, recht gevend tot uitoefening van de jacht op schadelijk gedierte, wordt kosteloos uitgereikt; voor de overige akten is een jachtgeld verschuldigd bedragende onderscheidenlijk ƒ 10, ƒ 50, ƒ 100 en ƒ 200. De akten zijn geldig voor één jaar (van 1 Juli tot 1 Juli) en zijn van kracht voor geheel Nederlandsch-Indië. Elk der jachtakten geeft slechts bevoegdheid tot de jacht op de daarin bepaaldelijk vermelde dieren, terwijl daarbij nog andere restricties gelden.

Beperkingen gelden voorts ten aanzien van den tijd van het jaar, waarin de jacht mag worden uitgeoefend. De jacht op trekwild en op scha-

delijk gedierte is in het algemeen gedurende het geheele jaar geopend, terwijl die op grof- en op kleinwild op Java en Madoera slechts is toegestaan gedurende de maanden Augustus tot en met November, omdat het wild in het algemeen in den westmoesson jongen heeft, en bovendien omdat gedurende den regentijd de sporen al te gemakkelijk zijn te volgen.

Het verkoopen, verhandelen, uitdeelen, afleveren, ten verkoop, ten geschenke of in ruil aanbieden, dan wel tot die doeleinden in voorraad hebben en het vervoeren van dieren, of van versche lichaamsdeelen van dieren ten aanzien waarvan de jacht is gesloten, is verboden vanaf den derden dag na sluiting tot de opening van de jacht.

Van de verkrijging van jachtakten zijn bepaalde categorieën van personen uitgesloten. Aan personen, die wegens jachtovertredingen zijn veroordeeld, kan door den Directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel voor ten hoogste twee jaren de bevoegdheid om te jagen worden ontzegd.

De jachtakten dragen een persoonlijk karakter. Onder bepaalde voorwaarden kan de houder zich echter door ten hoogste twee familie- of gezinsleden ter jacht doen vergezellen.

Beperkingen gelden eindelijk ten opzichte van de terreinen, waar de jacht mag worden uitgeoefend.

Niet van een jachtakte behoeven te zijn voorzien de door den Directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel aangewezen personen voor de jacht op bepaaldelijk aangewezen dieren voor wetenschappelijke of onderwijsdoeleinden.

Voor bepaalde gebiedsdeelen kunnen door genoemd Departementshoofd jachtcommissies worden ingesteld, welke de betrokken gezaghebbenden van advies dienen omtrent jachtbelangen. Zoodanige commissies zijn ingesteld in de provincies West-, Midden- en Oost Java.

De „Jachtordonnantie 1931" geldt voorshands slechts voor Java en Madoera; daarbuiten treedt zij gewestwijze in werking met ingang van door den Gouverneur-Generaal te bepalen tijdstippen.

Voor dat deel van de Buitengewesten, waar de Jachtordonnantie nog niet in werking is getreden, is echter een summiere regeling van de jacht getroffen in de „Dierenbeschermingsordonnantie 1931". Een zevental dieren mag slechts worden gejaagd met vergunning van het hoofd van gewestelijk bestuur en onder door hem te stellen voorwaarden. De jacht op de overige dieren is vooralsnog onbeperkt toegelaten, behoudens dat een uitvoerverbod van levende dieren, huiden of andere lichaamsdeelen het in het groot verzamelen of verhandelen van dieren belangrijk tegengaat.

Literatuur: Ir. F. J. Appelman, Het verdwijnen der in het wild levende dieren in Nederlandsch-Indië, in Soerabajaasch Handelsblad van 13 en 20 Februari 1926; dezelfde, Wat zullen de nieuwe Jacht- en dierenbescherming ordonnanties ons brengen, in Koloniale Studiën 1930, II blz. 460 e.v.; J. L. P. Zondag, Iets over panters en wilde honden, in „Tectona" 1928 blz. 338 e.v.; Jacht en Natuurbescherming en het Departement van Landbouw, in de Locomotief van 4 Mei 1928 (ook te vinden in Tectona 1928 blz. 452 e.v.); Dr. K. W. Dammerman, Preservation of wild life and nature reserves in the Netherlands Indies, Batavia 1929 (praeadvies voor The Fourth Pacific Science Congress 1929); dezelfde, Natuurbescherming, In Soerabajaasch Handelsblad van 26 April 1930; Jaarverslag Handelsvereeniging Bandjermasin 1929 (zie ook de Locomotief 8 Mei 1930); Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, Toelichting op de Dierenbeschermingsordonnantie en -verordening 1931, en Jachtordonnantie en -verordening 1931, Batavia 1932; Mr. Dr. F. J. W. H. Sandbergen, Natuurbescherming, in Koloniaal Tijdschrift 1932, blz. 433 e.v.

SEMARANG. (Aanv. van Dl. III). De derde stad van Indië, is — zooals reeds vermeld staat in het oorspronkelijke artikel — zoowel in economisch als staatkundig opzicht de hoofdplaats van Midden Java.

De natuurlijke haven, gevormd door de uitmonding van de kali Ngaran of kali Semarang in de Javazee, zal oorspronkelijk wel tot de vestiging van een nederzetting te dezer plaatse aanleiding hebben gegeven.

Reeds in de dagen van de O.-I. Compagnie is Semarang als handelsplaats en vervolgens als middelpunt van de bestuursvoering over Java's Noordkust omhoog gekomen. Oorspronkelijk schijnt het als zoodanig weinig verschil getoond te hebben met de andere nederzettingen, die de Compagnie zich had verworven als stapelplaatsen voor haar handelsproducten en punten, van waar uit haar invloed over de omringende landen geleidelijk aan werd uitgebreid; gedurende de geheele 17de eeuw werd Semarang in belangrijkheid zelfs overvleugeld door het thans onaanzienlijke en geheel vervallen plaatsje Japara, gelegen ten Westen van het Moeriagebergte. Met het overbrengen van het hoofdkantoor der Compagnie voor den handel op Java's Noordkust van Japara naar Semarang, in 1708, begint Semarangs opkomst. Allengs werd de plaats toen het vaste middelpunt van de machtsuitbreiding der Compagnie over die gedeelten van Java, waarmede men van Batavia uit niet zoo gemakkelijk rechtstreeksche aanraking kon onderhouden. In 1748 werd Semarang verheven van commandeursplaats tot gouverneurszetel, hoofdplaats van het gouvernement, dat zich uitstrekte van het Tjeribonsche in het Westen tot Java's Zuidoostpunt toe. Soerabaja was in dien tijd nog maar de hoofdplaats van een van de residenties van dit gouvernement, waar een gezagvoerder met den rang van koopman het bewind uitoefende, hetgeen ook met Grisee, Rembang, Japara en Tegal het geval was. Als vertegenwoordiger van den Soesoehoenan, die overigens zijn eigenlijke zeggenschap over de Noordkustgebieden verloren had, zetelde te Semarang toen naast den gouverneur een pangéran, zoodat wel mag worden aangenomen, dat een groot deel van de diplomatieke betrekkingen tusschen de Compagnie en den Javaanschen heerscher binnen de muren van Semarang werd voorbereid en uitgevoerd.

Gouverneurszetel is Semarang gebleven tot den val der Compagnie; de stad lag in die dagen nog geheel ten Oosten van de rivier; alleen de ambtswoning van den gouverneur was gelegen aan den Westelijken oever; voorts bezat deze hoogwaardigheidsbekleeder een buitenverblijf verder buiten de stad, waarschijnlijk ergens aan (het tegenwoordige) Bodjong. De stad zelf was ommuurd en besloeg ongeveer dezelfde vierhoe-

kige oppervlakte als thans nog o.a. door de Noorderwalstraat, Zuidergrachtstraat en Westerwalstraat wordt ingesloten; in deze muren zorgden drie poorten — in het Oosten, Zuiden en Westen, de laatste bij de destijds Gouvernementsbrug en tegenwoordig Sociëteitsbrug genoemde overgang over de rivier aan het begin van Bodjong — voor de verbinding met de buitenwereld, terwijl in het Noorden eenige kleinere poortjes toegang verleenden naar de zee. Binnen de muren getuigden verschillende openbare gebouwen, gelegen aan smalle, maar in dien tijd toch veelal nog met boomen beplante straten van de belangrijkheid der stad; zoo waren er behalve de algemeene pakhuizen en werkplaatsen der Compagnie een vesting en twee of drie gouvernementskantoorgebouwen, verder als bewijs, dat de overheid zich ook hier niet alleen met handel en bestuur doch tevens reeds met de maatschappelijke en geestelijke behoeften harer onderdanen inliet, een kerk (in 1794 vervangen door de grootere koepelkerk, welke thans nog het eenige gebouw van belang is, dat uit de 18de eeuw stamt), een weeshuis, een oudemannenhuis en een hospitaal. Uit 1747 dateeren de eerste raad van justitie en de eerste landraad te Semarang; eerstgenoemde is sindsdien steeds — zij het met herhaaldelijk gewijzigde samenstelling en rechtsmacht — blijven bestaan; de landraad, die met den tegenwoordigen niet veel meer gemeen had dan den naam en den aard van rechtbank, is later opgeheven, waarna hij in 1824 wederom in een met den tegenwoordigen overeenkomenden vorm is ingesteld. In 1782 werd door den toenmaligen gouverneur, Johannes Siberg, „het marineschool" gesticht, een instelling, welke hij oorspronkelijk grootendeels uit eigen middelen bekostigde en die tot 1812 heeft bestaan, toen zij door het Engelsche tusschenbestuur werd gesloten, na inmiddels verscheidene jongelingen opgeleid te hebben voor betrekkingen op de vloot der Compagnie en, anders dan haar naam zou doen vermoeden, tevens voor den dienst te velde, voornamelijk bij de artillerie en de genie. Van nog ouderen datum was het „wees- en armenhuis voor Protestanten", dat in 1769 werd gesticht door gouverneur Johannes Vos. Het weeshuis heeft beter dan de marineschool den tijd weten te trotseeren, want na van oorspronkelijk zuiver kerkelijke instelling onder beheer van de diakenen in 1832 tot zelfstandige rechtspersoon te zijn verheven, is het tot den huidigen dag blijven bestaan, zij het dan ook, dat het reeds geruimen tijd in een ander, buiten de oude stad gelegen gebouw is gevestigd.

Van belang, niet alleen voor de geschiedenis van Semarang, maar voor die van geheel Indië, was het jaar 1811, waarin zich de strijd met de Engelschen heeft afgespeeld en waarin Semarang een korten tijd in feite de hoofdplaats van Insulinde is geweest. Toen Meester-Cornelis was gevallen, bracht de toenmalige Gouverneur-Generaal Janssens, Daendels' opvolger, zijn hoofdkwartier nl. over naar Semarang, vanwaar de laatste terugtocht voor de Engelsche troepen begon, die ging over Tjandi, Djatingaleh en Oengaran en eindigde met de capitulatie bij Toentang op 18 September 1811, welke over den strijd besliste en het begin beteekende van het Engelsche tusschenbestuur.

Na het einde van het Engelsche tusschenbestuur in 1816 werd Semarang de zetel van een resident, hetgeen het sindsdien is gebleven, al zijn in den loop der jaren de grenzen van de residentie herhaaldelijk gewijzigd, waarmede uiteraard het belang van de stad als middelpunt van bestuursvoering op en neer schommelde. Inmiddels breidde Semarang zich als economisch centrum van Midden Java in den loop der 19de eeuw meer en meer uit, waardoor de oude stad op den rechteroever der rivier langzamerhand te eng werd en verschillende buitenwijken ontstonden; hiervan was in het laatst dier eeuw om zijn schoonheid wijd en zijd bekend de met tamarindeboomen beplante Bodjongsche weg, waaraan op ruime erven, door hooge boomgroepen overschaduwd, de paleisachtige verblijven der gegoede Europeanen prijkten in den bij het landschap zoo volkomen aansluitenden oud-Indischen stijl.

Door de invoering van de staatsrechtelijke beginselen der decentralisatie en — later — der bestuurshervorming in het eerste deel van de 20ste eeuw is Semarang niet meer alleen de hoofdplaats van de administratieve bestuursressorten, zooals residentie, regentschap, district, enz. gebleven, maar tevens de hoofdplaats geworden van verschillende zelfstandige gebiedsdeelen (publiekrechtelijke rechtsgemeenschappen), nl. van het gewest Semarang (1908—1928), het ressort van den plaatselijken raad van Semarang, Koedoes, Rembang en Blora (1928—1930), en (sinds 1 Januari 1930) van de provincie Midden Java en het (zelfstandige) regentschap Semarang.

De sedert 1 April 1906 als zoodanig bestaande gemeente Semarang, werd oorspronkelijk bestuurd door een raad van 23 door de regeering benoemde leden, waarvan als voorzitter optrad de assistent-resident van Semarang. In 1916 kreeg de stad haar eersten burgemeester; de raad bestaat sinds 1 Januari 1918 uit 27 leden, waarvan 15 Europeanen, 8 Inlanders en 4 Vreemde Oosterlingen, die allen door verkiezing worden aangewezen; ten slotte is in 1927 het college van burgemeester en wethouders ingesteld, dat met inbegrip van den burgemeester 5 leden telt. Voor de voorbereiding der werkzaamheden bestaan een 15-tal vaste raadscommissies. Het gemeentepersoneel bestond in 1930 uit 478 ambtenaren in vasten en 159 in lossen dienst.

De gemeentelijke arbeid heeft zich in de kwarteeuw van zijn bestaan er vooral op toegelegd om van de stad Semarang, die in het begin dezer eeuw nog berucht was om haar hoog sterftecijfer, een gezonde en geriefelijke woonplaats te maken; dit streven kan thans als volkomen geslaagd worden beschouwd. Vooral door de openlegging van het z.g. Heuvelterrein of Nieuw-Tjandi is Semarang als woonstad er sterk op vooruit gegaan. Sinds het jaar, waarin het artikel in dl. III werd geschreven, is (oud-) Tjandi weinig veranderd; als aanvulling op meergenoemd artikel vallen hier slechts te noemen het ruim gebouwde kampement voor Semarangs garnizoen met kazernes, kantoorgebouwen, hospitaal, cantine en officiers- en onderofficierswoningen, verder de „Tjandi Sports Club", waarvan de tennisbanen en golfvelden terecht eenige vermaardheid genieten, een groot Roomsch-katholiek jongensweeshuis en ten slotte het sedert 1928 door de gemeente geëxploiteerde zwembad Tjandi, gelegen achter het reeds vele jaren bestaande hotel van denzelfden naam.

Het Heuvelterrein heeft zich in dezelfde jaren meer en meer ontwikkeld tot de woonbuurt bij uitstek der Europeesche ingezetenen; weliswaar kan ook de benedenstad nog steeds op enkele gezochte woonwijken bogen en blijft (oud-) Tjandi bij voortduring in trek bij hen, die meer geven om een ruim en ouderwetsch huis en een groot, overschaduwd erf dan om de fraaie uitzichten en vriendelijke, moderne villa's van het Heuvelterrein, toch is de voornaamste trek op laatstgenoemd stadsgedeelte gericht. Mede hebben hiertoe bijgedragen de aanleg van waterleiding, gas en electriciteit door verschillende particuliere maatschappijen, de stichting van een neutrale lagere school en de opening van een bijpost- en telegraafkantoor. Een nieuw Roomsch-katholiek ziekenhuis, het St.-Elisabethsgesticht, is ook in het Heuvelterrein verrezen, dat zich daartoe door de rustige omgeving en het voor een kuststad betrekkelijk koele klimaat bij uitstek leent. Verder is in 1930 een nieuwe ambtswoning voor den burgemeester gebouwd op een der schoonste en hoogste punten van het Heuvelterrein, het Burgemeester-de-Ionghplein, vanwaar men naar alle windstreken een schitterend uitzicht genieten kan. Aan beide zijden van het Burgemeester-de-Ionghplein begint een der twee verbindingswegen van het Heuvelterrein met de benedenstad: de Sirandaweg en de Nieuwe-Tjandiweg, welke laatste met zijn voortzetting Kalisari tevens loopt langs de voornaamste, in het voorgaande nog ongenoemde gebouwen van het Heuvelterrein en het daaraan aansluitende nieuwere gedeelte van de benedenstad, t.w. het ooglijdersgasthuis van het Leger des Heils, de gereformeerde kerk, de centrale burgerlijke ziekeninrichting, het kampement van de te Semarang gelegerde mitrailleur-compagnie en het neutrale Julianaziekenhuis.

Langs dezen weg bereikt men de benedenstad bij het Wilhelminaplein, waaraan sinds 1930 tevens het nieuwe paleis van justitie prijkt, waarin de raad van justitie zetelt.

Hoewel een opsomming van de overige wijzigingen in het stadsbeeld van de laatste jaren uiteraard niet op volledigheid aanspraak kan maken, zijn behalve een groot aantal nieuwe woonhuizen, scholen, winkel- en kantoorgebouwen vermeldenswaard het hoofdkantoor van de Zustermaatschappijen, het hoofdcommissariaat van politie — beide aan Bodjong —, het hoofdkantoor van de Java-Motor-Club, het gebouw voor weeskamer en voogdijraad, het kantoor van de stoomvaartmaatschappij Nederland — alle in het oude stadsgedeelte —, een politiekazerne aan Djomblang, een groote sigarettenfabriek van de British-American Tobacco Company aan Kobong bij het begin van den weg naar Demak, de vernieuwing van eenige bruggen, waaronder de Sociëteitsbrug, enkele gemeentelijke pasars en niet in de laatste plaats het in 1929 geopende, uitgebreide en zeer modern ingerichte gemeentelijke slachthuis met gebouwen voor nevenbedrijven, waaronder een ijsfabriek.

Naast kampoeng- en huisvestingverbetering in alle daarvoor in aanmerking komende stadswijken, waterleidingexploitatie en hygiënische inrichting van pasars, waarover reeds een en ander is medegedeeld, was de opening van het nieuwe slachthuis een der voornaamste uitingen van het bij voortduring volgehouden streven van het gemeentebestuur naar verbetering van den gezondheidstoestand der stad. In dezelfde richting werd gestuurd door instelling van een gemeentelijke reinigingsdienst, demping van moerassen op groote schaal, voortdurende verbetering van de afwatering der laaggelegen stadsgedeelten en nauwgezette uitoefening van toezicht op limonadefabrieken, bakkerijen, melkerijen, enz.

In 1930 is een aanvang gemaakt met de verbetering van de straatverlichting.

De gemeentelijke werkzaamheid heeft zich voorts sedert het jaar 1919 ook geworpen op het onderwijs door oprichting van eenige gemeentescholen, nl. twee Hollandsch-Inlandsche, een Hollandsch-Chineesche en een handelsschool met driejarigen cursus. Behalve deze gemeentelijke telt Semarang een groot aantal Gouvernements- en particuliere onderwijsinrichtingen, waaronder een H.B.S. met 5-j. c., een ambachtschool, een technische school en eenige muloscholen.

Ook in de laatste malaisejaren heeft het gemeentebestuur nog verschillende openbare werken laten uitvoeren, waardoor eenerzijds de werkloosheid werd bestreden, anderzijds voordeel werd getrokken van de verlaagde arbeidsloonen en materiaalprijzen.

De oude stad, welker geschiedenis in het begin van dit artikel in hoofdlijnen is uiteengezet, is tot den huidigen dag Semarangs zakenbuurt gebleven, zij het dat in den loop van de 20ste eeuw ook in andere wijken, voornamelijk langs Bodjong en in de nabijheid van de haven, verschillende groote kantoren en opslagplaatsen gevestigd zijn. Eigenlijke winkels voor den kleinhandel vindt men daarentegen in de oude stad weinig; de Europeesche winkels scharen zich hoe langer hoe meer langs Bodjong, waar ook de voornaamste hotels en pensions van de benedenstad te vinden zijn, terwijl de Chineesche toko's grootendeels liggen aan Pekodjan, Petoedoengan en de vele andere straten en straatjes van de Chineesche wijk.

Wel staat daarentegen in het middelpunt van het zakenkwartier, aan het Paradeplein, nog steeds de groote hervormde koepelkerk, welke in 1931 van een nieuw en zeer fraai pijporgel is voorzien, en tevens aan het einde van de Heerenstraat de voornaamste Roomsch-katholieke parochiekerk. Ook vindt men in de oude stad aan de Komediestraat de Semarangsche schouwburg, een oud en leelijk gebouw, waarin de niet uitermate talrijke tooneel- en muziekuitvoeringen door Nederlandsche en buitenlandsche kunstenaars, gewoonlijk op uitnoodiging van den Semarangschen Kunstkring, alsmede door enkele liefhebberijgezelschappen, grootendeels worden gehouden. Op het stuk van openbare vermakelijkheden vallen verder te noemen eenige bioscopen en een in 1931 opgerichte eigen schouwburg van de vereeniging tot bevordering van inheemsche volkskunst Sobo Kartti, waar uitvoeringen van tooneel-, wajang- en danskunst worden gegeven en tentoonstellingen van kunstnijverheidsvoortbrengselen gehouden. Voorts is op dit gebied van belang de vereeniging Semarangsche Stadstuin, welke haar uitgebreid ledental voornamelijk vindt onder de middelbare en lagere ambtenaren, handelsbedienden en winkelstand, en welke aan de aloen-aloen een gebouwencomplex met tuin bezit, waaronder een sociëteit, een bioscoopzaal, e.d. Ten slotte verdient de Semarangsche Pasar-

Malem vermelding, die ieder jaar gehouden wordt van eind Juli tot begin Augustus en waarvan zoowel de door den Europeeschen en Chineeschen handel en Inlandsche kunstnijverheid ingerichte toonkamers als het kermisvermaak telkens duizenden bezoekers trekken.

De haven van Semarang is bij de onderscheidene instellingen van gedecentraliseerde gebiedsdeelen steeds uitgezonderd gehouden, zoodat deze thans nog als Gouvernementsbedrijf rechtstreeks door het land wordt beheerd; de uitoefening van dit beheer berust bij den directeur der haven, die daarin wordt bijgestaan door een commissie van bijstand met particuliere en ambtelijke leden. De in het artikel SEMARANG in deel III bedoelde prauwenhaven met havenmond is sindsdien voltooid, doch overigens bestaat ten aanzien van de haven nog dezelfde onbevredigende toestand. Vooral nadat zich in het jaar 1921 uit de meest vooraanstaande mannen van de Semarangsche zakenwereld een „commissie tot onderzoek van de mogelijkheid van den bouw van eene zeehaven te Semarang" had gevormd, die met volharding in woord en geschrift op den aanleg van een zeehaven bleef aandringen, heeft bedoeld vraagstuk jarenlang wederom in het middelpunt der belangstelling gestaan. Nochtans is tot dusver de aanleg van een zeehaven te Semarang afgestuit op bezwaren van technischen en financieelen aard, welke in laatsten aanleg alle zijn terug te brengen tot de omstandigheid, dat de natuurkrachten, werkzaam ter plaatse van de ontworpen zeehaven, een gebied van welhaast onbestrijdbare aan- en opslibbing scheppen.

De handelsbeweging in de haven heeft tot het begin van de tegenwoordige depressie een gestaag stijgende lijn vertoond, hetgeen ten duidelijkste blijkt uit een vergelijking van de cijfers, gegeven in het meervermelde artikel in deel III dezer Encyclopaedie met die over de jaren 1928 en 1929, waarin het hoogtepunt werd bereikt. In het jaar 1928 werd de reede van Semarang nl. bezocht door 1989 koopvaardijschepen met een gezamenlijke netto tonnenmaat van rond 17 millioen kubieke meter en in het jaar 1929 zelfs door 2159 koopvaardijschepen met een netto tonnenmaat van bijna 18½ millioen kubieke meter; de goederenomzet was daarentegen in 1929 reeds iets minder, nl. aan in- en uitvoer tezamen 1.128.830 ton tegen 1.216.463 ton in 1928. Door het douanekantoor werd in elk dezer jaren rond 14½ miljoen gulden ontvangen aan in- en uitvoerrechten, accijnzen, statistiekrechten, goederengeld en andere ontvangsten tezamen.

Ook het vervoer der drie spoor- en tramwegmaatschappijen, de Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij, de Semarang-Joana Stoomtram Maatschappij en de Semarang-Cheribon Stoomtram Maatschappij, die Semarang onderscheidenlijk met Oost Java en de Vorstenlanden, het Moeriagebied en West Java verbinden, bereikte in de jaren 1928 en 1929 zijn hoogtepunt. In laatstgenoemd jaar werden in het geheel vervoerd 1.457.569 reizigers en 343.522 ton goederen van en 1.455.690 reizigers en 1.080.746 ton goederen naar Semarang.

Naast de spoor- en tramwegen heeft zich voorts in de laatste jaren een uitgebreid autobus- en vrachtautoverkeer ontwikkeld met vaste lijnen o.a. naar Kedoe en de Vorstenlanden, het Pekalongansche en het Moeriagebied, die grootendeels druk bereden worden.

Binnen de gemeente wordt het verkeer, behalve door vele taxi's, huurrijtuigjes en — sinds kort — de nieuwe Indische motorvehikels, bekend onder den naam van demmo, bediend door een gemeentelijke autobusdienst tusschen Heuvelterrein en benedenstad en door een ouderwetsche stoomtram met hoofdlijnen langs Bodjong en de eenige kilometers lange hoofdverkeersader van de Chineesche wijk. Deze reeds in 1882 aangelegde tramweg maakte oorspronkelijk deel uit van het lijnennet der Semarang-Joana Stoomtram Maatschappij; met ingang van 1 Januari 1922 zijn de stadslijnen met de daarvoor verleende concessie echter overgenomen door de gemeente, die de exploitatie wederom voor een jaarlijkschen huurprijs verpacht aan de S.J.S.Mij. Zoowel het net als het daarop gewoonlijk gebruikte materieel zijn sterk verouderd, zoodat de gemeente slechts uit financieel oogpunt reden heeft om trotsch te zijn op dit bezit.

Sedert korten tijd is Semarang tevens luchthaven geworden door de inrichting van het ongeveer 7 km. van het middelpunt der stad verwijderde vliegveld Simongan, dat vooral als tusschenstation op de luchtvaartlijn Batavia—Soerabaja van belang is en waarvan verder ongeregelde verkeersvliegtuigen en enkele sportvliegers af en toe gebruik maken.

De bevolking van de stadsgemeente Semarang bestond in 1930, naar de voorloopige uitkomsten van de in dat jaar gehouden volkstelling aantoonen, uit 217.775 zielen, waarvan 12.577 Europeanen, 175.418 Inlanders, 27.451 Chineezen en 2.329 andere Vreemde Oosterlingen. Tengevolge van de vele maatregelen ter verbetering van den gezondheidstoestand is het sterftepercentage der bevolking van ruim 10 in 1906 teruggeloopen tot minder dan 3 in 1930.

Forenzisme komt den laatsten tijd op, doordat zij, die met het klimaat van de 80 tot 120 meter hooge heuvelen van Tjandi en het Heuvelterrein nog niet tevreden zijn, zich gaan vestigen langs den grooten weg naar Salatiga en dit wel voornamelijk in of nabij het op ongeveer 320 meter hoogte gelegen plaatsje Oengaran, dat buiten de grenzen van de stadsgemeente valt.

De gemeentefinanciën hebben sinds de instelling der gemeente een groote uitbreiding ondergaan: de eerste rekening, die van 1906, sloot met een totaal aan werkelijke ontvangsten van rond ƒ 198.600; de totale ontvangsten van den gewonen dienst voor 1930 beliepen daarentegen rond ƒ 3.530.000. In 1906 bestonden de ontvangsten bijna geheel — nl. voor rond ƒ 197.000 — uit uitkeeringen van den lande. Haar eerste eigen belastingen hief de gemeente in 1911, in welk jaar zij eveneens haar eerste geldleening, groot 2 millioen gulden, aan de markt bracht.

Literatuur: Verslag van den toestand der gemeente Semarang over 1929; Verslag van den toestand der stadsgemeente Semarang over 1930; 25 Jaren Decentralisatie in Nederlandsch Indië (uitgave der Vereeniging voor Locale Belangen-1930); Gedenkboek der gemeente Semarang 1906—1931; Rapport van de interdepartementale commissie voor het zeehavenvraagstuk Semarang (1927); Beschouwingen van het Departement der Burgerlijke Openbare Werken over de rapporten, uitgebracht inzake het zeehaven-

vraagstuk Semarang (1930); G. B. J. van Heuven in De Indische Gids (verschillende geschiedkundige bijdragen in de jaargangen 1930—'32, waaronder „Iets over oud-Semarang" in de aflevering van September 1932); notulen van de vergaderingen van den (stads)gemeenteraad van Semarang, idem van den gewestelijken raad van Semarang, idem van den provincialen raad van Midden-Java (verschillende jaargangen-passim); De Locomotief en Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch Indië (jaargang 1932-passim).

SOEKABOEMI. Hoofdplaats van het regentschap Soekaboemi, afdeeling Buitenzorg der provincie West Java. De stad ligt op de zuidelijke helling van den Gedé op een gemiddelde hoogte van 700 m. Zij beslaat een oppervlakte van 1053 ha. Het totaal aantal inwoners bedraagt 34.032, waarvan 2376 Europeanen, 26.714 Inlanders, 4777 Chineezen, 143 andere Vreemde Oosterlingen en 22 Japanners.

Bij ordonnantie van 28 Maart 1914 (Ind. Stb. No 310) is ingesteld de gemeente Soekaboemi, bestuurd door een raad van elf leden, waarvan zeven onderdanen-Nederlanders, drie inheemsche onderdanen-niet-Nederlanders, en een uitheemsche onderdaan-niet-Nederlander. Deze raad werd aanvankelijk voorgezeten door den assistent-resident tot medio 1926 het burgemeestersambt werd ingesteld. De burgemeester is tevens gemeente-secretaris.

Van Soekaboemi wordt gezegd, dat het het beste klimaat heeft van West Java. De temperatuur is zeer gelijkmatig, terwijl de jaarlijksche regenval ongeveer 3000 mm. bedraagt. Zoolang de eenige verbinding met Oost Java per spoor over Soekaboemi liep, was het voor de bewoners van Batavia het vacantieoord bij uitnemendheid. Sedert het tot standkomen van de nieuwe verbinding over Poerwakarta met Bandoeng, met welke plaats Soekaboemi niet kon concurreeren, is het aantal vacantiegasten afgenomen en is een stagnatie in de ontwikkeling van het hotelwezen ontstaan. Wel zijn even buiten hare grenzen prachtige berghotels verrezen, welke vooral door vreemde toeristen druk worden bezocht. In de stad zelve zijn drie groote hotels, te weten het Grand Hotel Sélabatoe met zijn prachtig zwembad, het Hotel Victoria, gelegen in het centrum, en het Hotel Tjipellang, eenvoudiger van opzet.

Behalve de groote postweg zijn alle keurig geasfalteerde straten hellend. De gemeente heeft twee villaparken gesticht als zoogenaamden kleinwoning-bouw. Nog steeds verrijzen nieuwe woningen, welke het stadsgezicht verfraaien. Er zijn twee sociëteiten, die een kwijnend bestaan leiden, en twee bioscopen.

De in 1923 door de gemeente gestichte ziekeninrichting heeft steeds verlies opgeleverd, zoodat deze inrichting eind 1932 aan de Roomsch-Katholieke Missie is overgedaan.

In Maart 1927 werd de gemeentelijke bronwaterleiding in gebruik genomen. Een aanvang is gemaakt met het plaatsen van hydranten in de kampoengs, waaruit de kampoengbevolking tegen een zeer laag tarief drinkwater kan betrekken.

Een geheel ander aanzien kreeg Soekaboemi, toen bij G.B. van 12 Februari 1925 aan het G.E.B.E.O. concessie werd verleend voor het leveren van electrisch licht. Niet alleen, dat alle publieke wegen helder werden verlicht, maar waar de levering geschiedt tegen dag- en nachttarief, zijn 's avonds bijna alle voorgalerijen der huizen verlicht. Deze concessie is van kracht tot 1 Juli 1964.

Binnen de stadsgrenzen ligt de opleidingsschool voor het personeel der politie. Zij vormt een groot complex gebouwen aan den De Vogelweg met goede woningen en een eigen sociëteit.

Waar Soekaboemi omringd wordt door 116 landbouwondernemingen, was er plaats voor de machine-industrie, die tot het intreden der malaise een goeden tijd heeft gekend. De voornaamste werkplaatsen zijn die van Braat & Co. en van Rottke en Otto. Verder kan genoemd worden de Soekaboemische Snelpersdrukkerij, een zeer modern ingerichte drukkerij. Niet minder dan 26 onderwijsinrichtingen is Soekaboemi rijk. Dit zijn, behalve de reeds vermelde Politieschool, de Cultuurschool, twee OpenbareEuropeesche lagere scholen, de Xaverius-Kloosterschool, de Van Sminiaschool, de gemeentelijke Hollandsch-Chineesche school, de Wilhelminaschool (Christelijk Hollandsch-Chineesche school), de Roomsch-Katholieke Hollandsch-Chineesche school, de Ping-Min-school (Chineesche school), de Bethelschool (Chineesche school), de Openbare Hollandsch-Inlandsche school, de Roomsche-Katholieke Hollandsch-Inlandsche school, de Julianaschool (Christelijk Inlandsche Meisjesschool), de Neutrale Hollandsch-Inlandsche school, drie Openbare Inlandsche 2de klasse scholen, de Inlandsche Meisjes vervolgschool, de Pasoendanschool, de Zendingsschool, de Ahmadiaschool (Arabische school), de Al Az'harschool (Arabische school), twee particuliere Fröbelscholen en de Ambachtschool.

Op kunstgebied valt te vermelden de Soekaboemische Kunstkring, die aangesloten is bij den Bond van Kunstkringen, zoodat zijn leden van dezelfde kunstuitingen kunnen genieten als in de groote steden. Herhaaldelijk worden ook belangrijke schilderijententoonstellingen gehouden. De vereeniging voor vreemdelingenverkeer „Soekaboemi's Bloei" is steeds ijverig bezig de aandacht op deze bergstad te vestigen. De spoorverbinding met Batavia en Bandoeng is na de opening van de lijn Batavia—Tjkampèk—Bandoeng een secundairbaan geworden. Hierdoor zijn talrijke autobusondernemingen ontstaan, die met den spoorweg concurreeren.

De welvaart van de plaats is grootendeels afhankelijk van den bloei der haar omringende ondernemingen, welke alle te Soekaboemi ter markt gaan.

DANSEN. (Aanv. van Dl. I). DE JAVAANSCHE DANS EN DANSKUNST. Van de vroegste tijden af was de dans bij de Maleisch-Polynesische bewoners van Java onafscheidelijk verbonden aan het animistisch ritueel en verwant aan dien van de andere volken van den Archipel. Ook de dansen, waarbij maskers werden gedragen (de vóór-Hindoe'sche *topèng*), behoorden tot de vertooningen op magisch-religieuzen grondslag. Toen de Hindoe-kolonisatie zich op Java sterk uitbreidde, werd, volgens Sylvain Lévi, door Hindoe-priesters leiding gegeven aan den godsdienst. De hen begeleidende *devadâsî's* of tempel-danseressen brachten den religieuzen Hindoe-dans op Java; deze verdrong plaatselijk de vroegere animistische ritueele dansen, doch verdween

weer bij den terugkeer der Hindoe-priesters naar Voor-Indië; zelfs op Bali is van den oorspronkelijken vorm niet veel overgebleven. Tijdens de Hindoe-aanraking ontstonden allerlei andere dansen, te verdeelen in 2 groepen:

I. De profane dansen der volks- en gemeenschapskunst, w.o.: 1. De *tandak* der publieke dansmeiden, de *ronggèng's* of *telèdèks*. 2. De fijne *tandak gawil* en *tandak oedang mas*. 3. De ruwere *pasar tandak*. 4. De *tandak* op *pasar's malem* of jaarmarkten. 5. De *beksa aloes* of fijne dans der *tajoeban's* ter gelegenheid van allerlei familie-aangelegenheden. In Jogja wordt in deze *tajoeban-tandak* het vleugelwieken, het zweven in de lucht, het weer neerdalen, het vouwen en glad strijken der veeren en het rustige schrijden nagebootst van Garoeda, den koning der vliegende wezens. In Solo wordt deze dans Merak ngigel genoemd, d.w.z. de dansende pauw; de mannen dansen daarbij op de *gending* (toonwijze) *gandroeng manis*; te beginnen met den jongste naderen zij één voor één de ronggèng, wedijverend den dans zoo sierlijk mogelijk op te voeren. Wordt het feest door den gastheer ingeleid, dan wordt door dezen de tandak zonder ronggèng ten beste gegeven. De dans kan zeer stijlvol zijn; opvallend zijn de acties der nerveus gestrekte vingers, die op elegante wijze telkens de einden der omgeslagen sondèr (sjerp) vatten. 6. De *djaran kèpang*, het dansen met paardfiguren van gevlochten bamboe-reepen. 7. De dansen der volksspelen, b.v. de *srandoel*. 8. De herleefde oud-Bantamsche *raket*-dansen. 9. De O. Jav. *mentjak* en *gandroeng Banjoewangi*. Al de bovengenoemde dansen hebben plaats onder begeleiding van gamelan-instrumenten. 10. De Soendaneesche *tandak*, begeleid door de anklong, d.i. muziek door middel van bamboekokers op verschillende hoogte, of wel door de krontjong, het zachte snarenspel op een op zekere wijze uitgehold stuk hout, thans vervangen door allerlei andere instrumenten. 11. De groepsdansen op moslimschen grondslag.

II. De dansen van het Jav. tooneel (zie TOONEEL) met levende personen (de *topèng* en de *wajang wong*). Zij zijn ontstaan uit de bewegingskunst van het door de Hindoe's op Java gebrachte tooneel der Indische epiek. Hoewel het Boeddhisme zang, dans, muziek en voordracht verbood, hebben de toenmalige Boeddhistische Çailèndra-koningen de tooneelopvoeringen — waaraan genoemde uitingen inhaerent waren — niet verboden, integendeel, zij legden getuigenis van hun gehechtheid daaraan af in het beeldhouwwerk van Bârâbudur en Prambanan. De erotische mystiek, het uitbundig karakter en het snelle rythme, eigen aan de choregrafie van het Indische vasteland, komen op bedoelde reliëfs duidelijk naar voren. Door de Javanen werden deze elementen niet overgenomen, wel worden enkele *mudra's* — handhoudingen, waaraan in de Hindoe'sche iconografie gewijde beteekenissen worden toegekend — in de bewegingskunst van het Javaansche tooneel teruggevonden. De tot heden vertaalde literatuur der Javanen bevat weinig gegevens omtrent den dans. Prapantja's Nâgarakrtâgama spreekt in de zangen 27, 66 en 91 van *raket*-spelen of *raket*-opvoeringen, een tooneelspel waarbij mimische dansen werden uitgevoerd zonder gebruik van het masker; de Koning nam er deel aan. In strofe 91 wordt het woord *nawanâtya* gebruikt; daar *nâtya* een overgenomen sanskrit-woord is, waarmede een mimische dramatische dans wordt aangeduid, was de raket-dans er een in Hindoe'schen geest. Voor de ontwikkeling en de geschiedenis van het Javaansche tooneel is dit van overwegende beteekenis. Ook de Sanskrit-woorden *nâta* (tooneelspeler), *nâtaka* (id.) en *nritta* (dans) werden in het oud Javaansch overgenomen. Ongeveer in de 8e eeuw werden, toen Midden Java onder de suprematie stond der Çailèndra-koningen, de *deçi's* van de Hindoe's overgenomen, d.w.z. dansen, die uitsluitend bestemd waren voor vorstelijke vertooningen, zooals men die afgebeeld ziet op de wanden der Bârâbudur-galerijen. De oorspronkelijke animistische dansen en de daarbij behoorende muziek werden langzamerhand volgens de Hindoe-opvattingen geheel gewijzigd. Na het begin der 12e eeuw drong in de gemengde cultuur de inheemsche geest steeds sterker door; dans en muziek werden meer en meer volgens Javaansche ideologie en stijl gewijzigd. Door de invoering van den Islam in de 15e en 16e eeuw verminderden de Hindoe'sche invloeden; het uit de Hindoe-periode ontstane tooneel leed groote verliezen, zoowel door verzwakking tengevolge van een slechts mondeling overgebrachte traditie, als door gevoerde oorlogen. Vele Hindoe'sche uitdrukkingsmiddelen raakten in onbruik, die, welke gehandhaafd bleven, verloren grootendeels hun oorspronkelijke beteekenis. In het midden der 18e eeuw, toen het tooneel een groote opleving toonde, vond ook de tooneeldans een groote ontplooiing; naast de opvoeringen van geheele *lakon's* aan de hoven, bleven daar de vroegere dansspelen voor een groot deel behouden: Pakoeboewana IV danste, met drie der voornaamste prinsen, de Beksâ Jebang; andere dansspelen waren o.a.: de Beksâ Lawoong Gedé, de Beksâ Lawoong Tjilik, de Beksâ Gellas.

Zoowel uit de Nâtya Çastra van den mythischen Bharata, als uit de van het Z. Telugu-land afkomstige, aan Nandikeçvara (Çiva) toegeschreven Abhinaya Darpana — waarin al de zinrijke gebaren werden omschreven, bestemd voor de mimische taal van het Hindoe'sche tooneel — blijkt, dat thans nog tal van Hindoe'sche elementen voor en in den Javaanschen tooneeldans zijn overgebleven: 1°. De eischen van geschiktheid voor dansers en danseressen (*nâta kagina*). 2°. De aan het drama voorafgaande ceremonie voor de goden, op Java *sadjèn* genoemd. 3°. Het kleuren van het aangezicht en een deel van het bovenlichaam met de heilige gele kleur, waaraan magische beteekenis werd toegekend (JAV. borèh). 4°. De handhoudingen Patâka (JAV. ngroedji), Musti (JAV. ngepel), Kataka mukha (JAV. njempoerit), Bhramara (JAV. ngiting), Ardha-patâka (JAV. naam blijkbaar verloren), Çikhara (id.), Kartaka (JAV. ngapoerantjang). 5°. De hoofdhoudingen Adhomukha (JAV. dingkloek) en Udvahita (JAV. nglagak dangak). 6°. Het neerslaan van den blik door de danseressen (Lajjita) en het richten van den blik voor bepaalde handelingen (de Avalokita, de Sama, de Nimîlita (JAV. mata kelipan). 7°. De anjali of eerbiedige groet, (JAV. sembah). 8°. De padmâsana- en de meditatieve dhyânâsana-stelling der beenen, (JAV. silâ). 9°. De sundari-halsbeweging, (JAV. patjak goeloe of patjak djonggo). 10°. Enkele symbolische handhoudin-

gen als: het plukken van bloemen, de uitdaging, het weenen.

De tegenwoordige Javaansche danskunst is alzoo een mengeling van: 1°. Zeer geringe overblijfsels uit den vóór-Hindoe'schen *topèng*-dans. 2°. Velerlei Hindoe'sche uitdrukkingsmiddelen. 3°. Plastiek, bewegingen en rythme in zuiver Javaanschen stijl. Hoewel oorspronkelijk een Hindoe-Javaansche uiting, is toch de bewegingskunst van de *wajang topèng* en van de *wajang wong* uitgegroeid tot een Javaansche kunst, omdat de bewegingsvorm, de dansstijl, de rythmiek en de muzikale plastiek een zuivere afspiegeling vormen van het wezen en den aard van den beschaafden Javaan. De overgenomen gestyleerde gebarentaal (*angikābhinaya*), vooral die der handen, past volkomen in het gejavaniseerde bewegingsspel. Door de mimische taal van dit gebarenspel ontstaat het symbolisch-verhalend karakter van den tooneeldans. Oorspronkelijk beduidde elke afzonderlijke actie, evenals een woord, een zekere gedachte, handeling of emotie; een opvolging van gebaren en bewegingen, beheerscht door het rythme, vormde den choregrafischen zin, terwijl het gansche complex van het bewegingsspel in de cadans het verhaal vormde in een voor ingewijden verstaanbare taal. Fragmentarisch is het nog zoo; ten einde de beteekenis van den choregrafischen zin duidelijker naar voren te brengen, worden vele acties, standen en accentueerende gebaren telkens zoowel naar links als naar rechts uitgevoerd; de dans krijgt daardoor een symmetrischen vorm. Hoewel de eigenlijke beteekenis van de handentaal niet meer wordt gekend, zijn de handposes zóó markant, dat zij niet slechts als versieringen der armbeweging zijn overgebleven; de gratievolle plooiing der vingers is geen ornamentiek zonder meer. Door de oprichting van de vereeniging Kridâ Beksâ Wirâmâ te Jogja in 1918 heeft P. A. Soerjadiningrat, die het initiatief daartoe nam, het onderricht in de klassieke wajang wong-danskunst gecentraliseerd. Brekend met de eeuwenoude mondelinge traditie, werd een geïllustreerde handleiding samengesteld, die zoowel in de Hollandsche taal als in Javaansch schrift de gansche techniek aangeeft; de anders onvermijdelijk te lijden verliezen werden alzoo beperkt. De cursus kan in drie jaren worden doorloopen; voor het vervullen der verschillende wajang wong-rollen wordt echter nog een speciale studie vereischt. In het voormalige Mataramsche hof was er één wijze van onderricht en van uitvoering, sinds de afscheiding der Jogja'sche en Solo'sche sultanaten in 1755 ontstonden de verschillen aan beide hoven. Solo bezat geen eigen tooneelspelers, Jogja, dat prachtlievender was, had die wèl. Sinds P. A. Mangkoenagârâ V, die in 1896 stierf, in Solo tooneel en danskunst tot grooten bloei wist te brengen, heeft er tusschen beide hoven een uitwisseling van nieuwe dansen plaats gehad; de verschillen in uitvoering werden daardoor minder groot. De Jogja'sche dans is echter krachtiger, expressionistischer en wordt door een levendiger gamelan-maat geleid dan die in Solo, waar de bewegingskunst conservatiever is en zich door een voornamer stijl kenmerkt. De Jogja'sche danswijze wordt beoefend in het gouvt. Jogjakarta en in de residentie Kedoe, de Solo'sche in het gouvt. Soerakarta en in de residentie's Banjoemas, Pekalongan, Semarang, Japara-Rembang, Bodjonegoro, Madioen en Kediri. Van hieruit ontstond in O. Java een moderne Kediri'sche school met Bali'sche en Madoereesche invloeden.

Daar de wajang wong uitsluitend kraton-kunst was, was de daarbij behoorende dans dit ook; nieuwe scheppingen stonden op naam van den vorst, zij werden uitgevoerd door de adellijke familieleden. Tot de nieuwe danssoorten behooren: 1°. De dansen der Langendryâ, een muziekdrama in kleine dichtmaten, *tembang matjapat*; in 1882 werd de zang toegevoegd; dialogen worden zittend uitgesproken, de dans wordt eveneens in deze zittende of hurkende houding uitgevoerd en heet daarom; *djogèd djankang* of *djogèd djonkong*; na den dood van P. A. A. Mangkoebeomi IV werd in Jogja deze Langendryâ niet meer gegeven. 2°. De Mondrâ Warânâ of Langen Wanârâ, in 1890 in Jogja ontstaan; de spelers treden met gebogen knieën op. 3°. De Langen Asmârâ, met uitsluitend vrouwen-rollen. 4°. De Solo'sche Prânâsmârâ, eveneens alleen voor vrouwen-dansen. Een ander soort bewegingskunst geven de Jogja'sche *beksan*, (o.a. de Beksan Petilan, de Beksan Taroenâdjâjâ) en de Solo'sche en Mangkoenagara'sche *wirèng*, een krijgsdans (o.a. de Bândâ Bâjâ, de Bândâ Joedâ, de Bândâ Wâlâ, de Wirèng Mandrâkoesoemâ, waarin de strijdenden vrouwen zijn).

In het algemeen heeft de danstechniek zich gericht naar die der wajang poerwâ (zie TOONEEL), de hand- en hoofdhoudingen, de blikken, enz. dragen typeerende namen. De tegenstelling tusschen het statische en het dynamische in den dans is een uitgesproken eigenschap; meermalen is de houding in den aanvang onbewegelijk, daarop volgen eenige inleidende gebaren van religieuzen oorsprong, waarna de beweging levendiger wordt, om vervolgens weer in een langzamer tempo in het onbewegelijke te eindigen. In de vrouwen-rollen wordt, in scherpe tegenstelling met den Hindoe-vrouwendans, de zacht-vrouwelijke en decente aard sterk geaccentueerd, de gebaren en het rythme zijn getemperd, sprongen worden vermeden; de acties zijn meest centripetaal, waarbij de armen nooit boven de schouders worden geheven. In den regel zijn de vrouwendansen ingewikkelder dan die der mannen, door de subtiele overgangen (*kembangan*) ook moeilijker, doch gratievoller en muzikaler. De mannendans kan krachtig zijn, *djogèd gagah* of *agalan* en is bestemd voor de demonen, de reuzen en de helden; daarbij is de houding heroïscher, zelfbewuster, hartstochtelijker dan bij den fijnen dans, de *djogèd aloes* of *djogèd impoer*, bestemd voor de fijner aangelegden (Ardjoena, enz.) en voor de knevellooze mannen; deze wijze is gevoeliger en sierlijker, eischt daarom meer concentratie en beheersching; de plastiek bereikt een hoogtepunt. Er zijn, zoowel voor mannen als voor vrouwen: 1°. Oorspronkelijke of hoofddansen: *djogèd pokok*. 2°. Afgeleide of bijdansen: *djogèd goebahan*, ontleend aan de hoofddansen, of combinaties van onderdeelen daarvan. 3°. Sierlijke dansen: *djogèd mirâgâ*. In tegenstelling met het oudere maskertooneel komen in de wajang wong veel ordedansen voor, gestyleerde gevechten tusschen twee of een veelvoud van twee personen, b.v. de Beksan Pidjer, de Prangbambang lan Boetâ, de Kalang kinantang, de Prang Kembang, de PrangTjakil. De schoonste

der mannendansen, hoewel soms door een vrouw uitgevoerd (het toilet-maken), is in de topèng de Kalana- of liefdesdans van den vorst, waarbij vroeger het roode masker werd gedragen; deze dans in den wajang wong overgenomen heet *kiprâh* en beduidt dan den overwinningsdans van den vorst.

Door de rythmische, uiterst sierlijke ontwikkeling der opeenvolgende acties, door het aaneenschakelend-ineenvloeiende der lineaire themata, door het onmerkbaar, schoon opbouwen van de telkens wisselende, maar feillooze plastiek in de beweging, heeft de Jav. danskunst een hoogte bereikt, waarop geen andere choregrafie bogen kan. Het kinaesthetisch verband tusschen de ondulante, eurythmische plastiek en den muzikalen zin is zijn schoonste eigenschap. Zelfs in de gevechtsdansen blijft de schoonheidszin predomineeren. De dans wordt door de *gamelan* begeleid; deze heeft zich in den loop der eeuwen met den dans ontwikkeld, samen vormen zij een gevoelssfeer van volkomen eenheid. Het belangrijkst rythme-regelend instrument voor den dans is de *kendang tjiblon*, een lange, smalle handtrom, die met beide handen aan de beide bespannen einden wordt bespeeld. De *gong* geeft, zonder dat er een zichtbare afbreking van de bewegingsactie plaats heeft, zoowel het begin als het einde aan van een dansstrofe of bewegingscomplex. De melodieën dragen een specialen naam, die den aard van den dans aanduidt. De tooneeldans wordt, als een direct expressiemiddel van den acteur, uitgevoerd in de min of meer rijke dracht en met de grimeering die voor de verschillende legendarische figuren door de *wajang*-traditie is voorgeschreven.

Deze danskunst is een der essentieelste elementen van de Jav. cultuur; de hoogere standen danken voornamelijk daaraan de gratie hunner omgangsvormen. De onverbreekbare liefde voor deze kunst spreekt uit een algemeene opleving der wajang wong sinds ± 1918.

Een geheel afzonderlijke plaats nemen de ceremonieele hofdansen in, de groepsdansen der *Badâjâ's* en *Sarimpi's*, waaraan slechts adellijke meisjes, doch niet de dochters van den vorst deelnemen. Deze dansen dragen een gewijd karakter; zij maken deel uit van de Garebeg's, offerfeesten op Hindoe-religieuzen grondslag; zij worden met groote praal, als een sacrale ceremonie uitgevoerd bij bijzondere gebeurtenissen en herdenkingsdagen. De handeling is een wajang wong vorm, waarbij een inleiding wordt uitgesproken door den dalang (zie TOONEEL) en een koorzang van mannen en vrouwen — pesindèn djaler en pesindèn èstri — zich doet hooren onder beleiding van gending's der vorstelijke gamelan pélog. De *Badâjâ's* en *Sarimpi's* — de namen duiden den dans aan — blijven gedurende hun optreden zwijgend. Hare dansen zijn zeer oud; de Badâjâ Ketawang te Solo wordt, evenals vroeger de Badâjâ Semang te Jogja, beschouwd als *poesâkâ* (heilig erfstuk). De 9 Badâjâ's stellen de nymfen voor der Zuid-Zeegodin; zij zijn gekleed in het bruidscostuum, oorspronkelijk het Hindoe'sche godinne-of Çaktikleed; een spijsoffer gaat vooraf. De Sarimpi's zijn 4 in getal; in de Sarimpi Djemparing vertegenwoordigen zij de heldinnen van het Jav. Serat Ménak-verhaal. Tot deze kraton-dansen behooren ook de Badâjâ Bedah Bali, de Sarimpi Ronggojamoer, de Sarimpi Poetri Tjina en de Sarimpi Renggâ Wati (waarin 5 danseressen), stammend uit het oud-Jav. geschrift Angling Dermâ. De Badâjâ's en Sarimpi's moeten ongehuwd en rein van lichaam zijn; eerstgenoemden zijn gekleed in een njamping met langen sleep (sèrèdan), gebatikt in de vorstelijke patronen parang sawoet en parang roesak; langgesteelde zilveren en gouden trilbloemen flonkeren in het met melati-bloemen getooide, decoratieve pahèsan-kapsel; het gelaat, de armen en de onbedekte schouders zijn, evenals die der Sarimpi's met matgoud borèh-geel gekleurd. De Sarimpi's zijn, behalve met een goudglanzige hoofdbedekking, getooid met vergulde soemping-vleugels die om de oorschelp zijn gevat; halvemaan-vormige sangsangan's hangen aan den hals; pols en bovenarm zijn met decoratieve gouden spangen gesierd. Stijl en gracie zijn bij deze ingewikkelde dansen tot een maximum opgevoerd; de begeleidende gamelan- en zangwijzen zijn klassieke melodieën. Vergezeld door twee abdi dalem para goesti, oude dienaressen, als symbolen van beschermende wezens, schrijden de danseresjes met neergeslagen oogen, uit de staatsiezaal van de vrouwenwijk — prâbâjeksâ — in den ritueelen gang die Kapang-Kapang heet, naar de Bebatoer bangsal kentjânâ, den verheven vloer van de troonzaal, waar zij in silâ nederknielen tegenover den zetel van den vorst; als de dalang de inleiding heeft beëindigd en de gamelan inzet, brengen de danseresjes, vóór dat de dans aanvangt, den vorst een huldigend sembah.

Literatuur. Dr. J. Groneman, In den Kĕdaton van Jogjakarta, 1888; De Bedaja Ketawang. Handel. 1e. congres T. L. V. van Java 1919. uitgeg. 1921; Geïll. leiddraad van Krida Beksâ Wirâmâ door P. A. Soerjadiningrat; onder „De Javaansche dans" overgen. in Djâwâ, 3e. jg. no. 2 en 3 en 4e. jg. no. 3.1923/24; Kridâ Bĕksâ Wirâmâ, De Bĕdâjâ-dans met zangen in vertaling, Progr. 3e congres Java Inst. 1924; A. J. Resink-Wilkens, De Klana-dans, Djâwâ. 4e jg. 1924; Dr. Th. Pigeaud, Sarimpi-djĕmparing, Progr. 4e congres Java Inst. 1926; Id. Uitv. van Jav. tooneeldansen, Progr. 5e congres Java-Inst. 1929; Th. B. van Lelyveld, De Jav. danskunst, 1931 (in de Fransche uitg.: La danse dans le théatre javanais, 1931). Th. B. v. L.

PERSERIKATAN KAOEM CHRISTEN (P.K.C.). Luidens de beginselverklaring, welke door deze vereeniging van Inheemsche Protestantsche Christenen in Ned.-Indië op een van 26—27 Juni 1930 te Semarang gehouden bijeenkomst werd aanvaard, berust de organisatie op het geloof, dat Ned.-Indië onafhankelijk kan zijn in welvaart en voorspoed, doch alleen indien de Heilige Geest reeds tot het gedachtenleven van het volk is doorgedrongen; voorts op de overtuiging, dat verschil in godsdienst niet mag worden beschouwd als een struikelblok, zoomede dat Ned.-Indië in de toekomst onafhankelijk zal zijn.

In haar werkprogram zijn o.m. als desiderata opgenomen, dat aan den Volksraad de invloed en de macht worden gegeven van een volwaardig parlement; dat de Departementshoofden worden gelijkgesteld aan de Ministers in Nederland en dat aan het volk grooter invloed worde toegekend op de verkiezing van leden der vertegenwoordigende raden in Ned.-Indië.

(Zie Indisch Verslag 1931, dl. I blz. 48—49)

J. TH. P. B.

PERKOEMPOELAN POLITIEK KATHOLIEK DI DJAWA (P.P.K.D.). Een politieke vereeniging van Inheemsche Katholieke Christenen op Java — aanvankelijk geheeten „Pakempalan Politiek Katholiek Djawi" — op 22 Februari 1925 te Jogja opgericht.

Volgens hare statuten (opgenomen in het Extra-Bijvoegsel no. 50 der Jav. Courant van 24 Juni 1932 no. 50) stelt de P.P.K.D. zich ten doel: krachtig mede te werken, langs ordelijken weg, aan den snellen groei van den vooruitgang van Nederlandsch-Indië. Zij richt zich naar de Katholieke beginselen en houdt daarbij rekening met het feit, dat de bevolking van Ned.-Indië in overwegende getalsterkte uit niet-Katholieken bestaat.

Het vereenigingsorgaan heet „Soeara Katholiek", een te Jogja verschijnend 10-daagsch blad.

De voorzitter I. J. Kasimo, adj.-landbouwconsulent, is sedert 15 Juni 1931 benoemd lid van den Volksraad.

(Zie Indisch Verslag 1931, dl. I blz. 49).

J. TH. P. B.

PERHIMPOENAN PEGAWEI BESTUUR BOEMIPOETRA (P.P.B.B.). Deze vakvereeniging van Inlandsche ambtenaren en beambten bij het Binnenlandsch Bestuur in Nederlandsch-Indië, op 30 Maart 1929 te Solo opgericht en te Batavia gevestigd, stelt zich volgens hare statuten ten doel: 1. bevordering van den goeden geest in het Inlandsch Bestuurscorps en van samenwerking in bestuursaangelegenheden; 2. behartiging van de belangen van het Bestuurswezen en opwekking van belangstelling daarvoor ook buiten het Bestuur; 3. vorming van een hechten band tusschen de leden van het Inlandsch Bestuurscorps; 4. behartiging van de belangen harer leden.

De vereeniging tracht haar doel te bereiken door het houden van vergaderingen en lezingen, het doen van verzoeken en voorstellen aan de bevoegde autoriteiten, de uitgifte van een orgaan en andere wettige middelen, voor zoover zij met den stand en de waardigheid van den bestuursambtenaar zijn overeen te brengen.

De organisatie omvat ruim 5000 Inlandsche ambtenaren en beambten bij alle takken van den Bestuursdienst. Zij beschikt over een eigen tweemaandelijksch orgaan, „Penjoeloeh" geheeten. (Daarnevens bestaat sedert 1925 „De Bestuursgids voor Inlandsche Ambtenaren").

Op de eerste algemeene vergadering, in Augustus 1930 te Solo gehouden, werden moties aangenomen nopens de positie-verbetering van den inheemschen Landsdienaar. De voorzitter van het hoofdbestuur, de heer R. A. A. Wiranatakoesoema (destijds Regent van Bandoeng, sedert 1922 Lid van den Volksraad), verklaarde in die vergadering, dat de P.P.B.B. geen eigen politieke richting heeft, doch de politieke richting der Regeering dient te volgen, wanneer de vereeniging in dat opzicht een richting heeft te kiezen.

Bij de jongste verkiezingen voor den Volksraad heeft de vereeniging zes zetels in het vertegenwoordigend college kunnen verwerven.

(Zie Ind. Verslag 1931, dl. I. blz. 48, zoomede Handelingen Volksraad 25 Juli 1929, blz. 386 vlg.).

J. TH. P. B.

PARTAI KAOEM MASEHI INDONESIA (P.K.M.I.). Deze politieke organisatie van Protestantsch-Christelijke Inheemschen in Ned.-Indië is op 13 December 1930 onder voorzitterschap van den heer F. Laoh te Batavia voor onbepaalden tijd opgericht.

Blijkens hare (in het Extra-Bijvoegsel no. 66 der Jav. Courant van 2 Juni 1931 no. 44 opgenomen) statuten stelt zij zich ten doel: „invloed uit te oefenen op de beginselen, volgens welke Indonesië wordt geregeerd en bestuurd". De P.K.M.I. tracht dit doel langs wettigen weg te bereiken: 1. door propagandeering harer beginselen door middel van de pers en vergaderingen; 2. door te streven naar het doen zitting nemen van geestverwanten in de vertegenwoordigende lichamen in den lande.

De vereeniging gaat uit van het beginsel, dat bij staatkunde en bestuur rekening moet worden gehouden met Gods geopenbaarden wil, zooals deze in den Bijbel tot uiting komt. Luidens hare beginselverklaring stelt zij zich op het standpunt, dat het Regeeringsstelsel in Ned.-Indië gebaseerd moet zijn op de zedelijke verplichting om het Indonesische volk tot zelfstandigheid te brengen.

(Zie Indisch Verslag 1931, dl. I blz. 49).

J. TH. P. B.

PERSATOEAN MOESLIMIN INDONESIA (P.M.I). Op het van 22—27 Mei 1930 te Fort de Kock gehouden congres der Islamietische schoolvereeniging Soematra Thawalib werd deze omgedoopt in Persatoean Moeslim(in) Indonesia.

De vereeniging is op godsdienstig-nationalistischen grondslag gevestigd. Naast verbreiding en verdieping van den Islam streeft de P.M.I. (verkort „Permi" geheeten) naar verbeteringen op maatschappelijk en economisch gebied. Niettegenstaande het aanvaard beginsel der partijdiscipline werken de talrijke over Sumatra's Westkust verspreide groepen der vereeniging samen met de plaatselijke afdeelingen der Sarèkat Islam partij.

De P.M.I.-leiding berust geheel bij de jongere generatie, die, mede met behulp van vrouwen- en jeugdorganisaties en van padvinders-afdeelingen (El Hilaal, Himpoenan Pemoeda Islam Indonesia, Kepandoean Indonesia Moeslim), de modernistisch-religieuze stroomingen in politieke richting stuwen. In vergaderingen, bijeenkomsten en cursussen wordt — vaak in heftige bewoordingen — stelling genomen tegen kapitalisme en imperialisme en daarbij de meening verkondigd, dat alleen in een vrij Mohammedaansch land de Islam in volle vrijheid kan worden beleden.

Literatuur. Zie onder MOEHAMMADYAH, dl. VI, blz. 915; voorts Indisch Verslag 1931, dl. I, blz. 51.

J. TH. P. B.

PENDIDIKAN NASIONAL INDONESIA (P.N.I.). De ontbinding van de Partai Nasional Indonesia — einde April 1931, na den afloop van het z.g. P.N.I.-proces — en de gelijktijdige oprichting onder leiding van R. M. Mr. Sartono, ex-ondervoorzitter dier P.N.I., van de Partai Indonesia (zie NATIONALISTISCHE BEWEGING, INDONESISCHE) gaven aanleiding tot beroering in de kringen der ontbonden partij. Met die in een buitengewoon congres genomen beslissing — welke genomen zou zijn uit vrees, dat de Regeering, indien nog noodig, de Partai Nasional Indonesia tot verboden vereeniging zou verklaren — konden velen der oud- P.N.I.- leden zich geenszins vereenigen.

Eenige groepen van ontevredenen oriënteerden zich op Ir. Soekarno (oprichter der oude P.N.I.) en sloten zich aan bij de Partai Indonesia, andere verklaarden zich „onafhankelijk" en kozen de richting van Mohammad Hatta (ex-leider der Perhimpoenan Indonesia te 's-Gravenhage), terwijl de meer gematigde nationalisten zich lieten opnemen in de andere bestaande politieke vereenigingen.

Onder leiding van radicale elementen — w.o. ook oud-leden der voormalige Indonesische Communistische Partij — vormden de „onafhankelijken" weldra op verschillende plaatsen, o.a. te Batavia, Jogja, Soerabaja en Malang, groepen van tegenstanders van Mr. Sartono. Deze plaatselijke groepeeringen voerden aanvankelijk een afzonderlijk bestaan. Zij stonden bekend onder de algemeene benaming „Golongan Merdika" (vrije of onafhankelijke groepen).

De stoot tot deze afscheiding was uitgegaan van zekeren Soedjadi, die nog vóór het ontbindingscongres, ter voorkoming van algeheel ineenstorten der organisatie, te Batavia een „Perhimpoenan Kemadjoean Kebangsaän Indonesia" oprichtte. Kort daarop kwam een soortgelijke groepeering te Soerabaja tot stand, doch onder den naam „Balai Pendidikan Nasional Indonesia". Ook hadden onderwijl eenige P.N.I.-leden zich teruggetrokken in studieclubs. Zoo hadden zich te Batavia de „Studieclub Nasional Indonesia" en te Bandoeng de „Studieclub Ra' jat Indonesia" gevormd, die naderhand in samenwerking met de Golongan Merdika de niet bij de Partai Indonesia aangesloten plaatselijke kringen in georganiseerd verband trachtten te brengen.

Ter verkrijging van den gewenschten samenhang tusschen deze verspreide groepen werd een „Comité Perikatan Golongan Merdika" gevormd, dat begin November 1931 te Batavia een openbare vergadering belegde, welke door een 800-tal personen werd bijgewoond. De voorzitter van het comité, Soekarto, gaf daarin een uiteenzetting van het streven der beweging, dat gericht zou worden op een actie onder en door het inheemsche volk, ongeacht stand, ras of godsdienst, zoomede op de samenvoeging van de verschillende groepeeringen tot één volksorganisatie.

Het organisatorisch verband in de beweging — waarin zich weldra divergeerende richtingen begonnen te vertoonen — kwam tot stand in de tweede conferentie der Golongan Merdika, welke einde December 1931 te Jogja werd belegd. Met prijsgeving van het aanvankelijk gekoesterd voornemen één aaneengesloten nieuwe partij te stichten, onder den naam „Partai Indonesia Merdika" of wel „Partai Daulat Ra'jat Indonesia", werd thans de voorkeur gegeven aan een soort club-formatie, waaraan de naam „Pendidikan Nasional Indonesia" (P.N.I.), d.i. Indonesisch-nationale opvoeding, i.c. bewustmaking, werd gegeven.

Op verschillende plaatsen op Java werden vergaderingen en cursussen gehouden, waarin propaganda werd gemaakt voor de beginselen der nieuwe P.N.I., welke in hoofdzaak op het volgende neerkomen. Het volk zou bewust worden gemaakt voor en opgewekt worden tot den politieken strijd ter verwerving van de vrijheid door een democratisch-nationale massa-actie tot vernietiging zoowel van het imperialisme als van het kapitalisme. De vrijheid van het land zou alleen kunnen worden verkregen door eigen inspanning van het volk en niet door hulpverleening van buiten. Non-coöperatie zou het leidend beginsel blijven. Het Marxistisch dogma van den klassenstrijd tusschen arbeiders (met landbouwers) en kapitalisten zou als richtsnoer worden aanvaard. De souvereiniteit zou in handen van het volk moeten komen. Een nationaal regeeringsbestel zou op socialistische grondslagen worden opgebouwd; alle bedrijven en ondernemingen zouden worden genationaliseerd, het particulier bezit zou worden gesocialiseerd.

Het 1ste congres der Pendidikan Nasional Indonesia had van 23—26 Juni 1932 te Bandoeng plaats. De openbare vergaderingen werden bijgewoond door Ir. Soekarno. Deze had voortdurend pogingen in het werk gesteld om de nieuwe P.N.I. met de Partai Indonesia (verkort „Partindo" geheeten) te verzoenen. De principieele tegenstellingen tusschen beide partijrichtingen bleken echter van dien aard te zijn, dat hij ten slotte zijn pogingen moest opgeven. Begin Augustus 1932 trad hij tot de Partai Indonesia toe.

Welke zijn de tegenstellingen die aan een verzoening en vereeniging in den weg zouden staan? Blijkens hetgeen daaromtrent vóór en na het congres was verklaard — o.a. in de openbare vergadering der P.N.I. van 6 Maart 1932 te Batavia — zouden zij in hoofdzaak als volgt kunnen worden aangeduid. Hoewel beide partijgroepeeringen als einddoel naar „Indonesia Merdika" streven door non-coöperatie en massaactie, is voor de P.I. (Ir. Soekarno) de nationalistische „rassenstrijd" (d.i. politieke vrijheidsstrijd) hoofdzaak. Het „imperialisme" worde daarom als de natuurlijke vijand van de emancipatie aangemerkt en bestreden. Het algemeen aanvaard begrip „Marhaën" (volksmassa) omvat de geheele inheemsche bevolking, met inbegrip derhalve van de aristocratie van afkomst, ambt, beroep en intellect. Vorming wordt aldus beoogd van een eenheidsfront van alle inheemschen tegenover het uitheemsch gezag. Voor de P.N.I. (Mohammad Hatta, eind 1932 op Java gekomen) beteekent vorming van een eenheid van alle klassen der inheemsche bevolking in één politiek verband een sociale onnatuurlijkheid en is zij derhalve een tactische onmogelijkheid. Organisatie van het massa-proletariaat(Marhaën in engeren zin) zou daarom het streven moeten zijn; een zuiver democratische klassenstrijd tegen het „kapitalisme", ook tegen de inheemsche bourgeoisie, zou mitsdien de leuze moeten worden tot de uiteindelijke vernietiging van het „imperialisme".

In woord en geschrift werd verklaard, dat de grondslag der beweging is: democratie met volkssouvereiniteit in de beteekenis van Rousseau's Contrat Social; dat revolutionnaire volksactie wordt beoogd, niet middels geweldpleging, maar middels hervormingen in snel tempo tot aan de vrijheid van land en volk; dat onverzoenlijke strijd zal worden gevoerd tegen kapitalisme en imperialisme ter verkrijging van een nationale regeering op socialistische grondslagen, een en ander volgens de richtlijnen door Marx en Engels aangegeven in het Communistisch Manifest; dat de communistische methodes van gewelddadige en geheime actie verwerpelijk worden geacht en

dat meer succes wordt verwacht door bewustmaking en organisatie van de volksmassa dan door te trachten een opstand te verwekken, die bij voorbaat tot mislukking zou zijn gedoemd.

Op het Bandoengsch congres van Juni 1932 werden de grondslagen der Pendidikan Nasional Indonesia — nationalisme en democratie — uiteengezet, in dien zin dat het nationalisme slechts tot de vrijheid zal kunnen voeren door de ontwikkeling van de eigen volkskracht en dat de democratie de regeermacht legt in handen van het volk. De in het volksbewustzijn opgewekte nationale geest tot richtsnoer nemend, zal alsdan de in de breede massa levende behoefte aan maatschappelijke rechtvaardigheid bevredigd kunnen worden door het recht van het souvereine volk om over zijn eigen lot te beslissen.

Voorts werden ten congresse commissies ingesteld, n.l. voor organisatie, propaganda, cursussen, en voor een vereenigingsfonds. Als algemeen persorgaan werd „Daulat Ra'jat" (te Batavia, onder redactie van Mohammad Hatta) aangewezen. (Andere P.N.I.-organen zijn „Soeara Merdéka" te Batavia, „Bènteng R'ajat", te Jogja en „Api Ra'jat" te Solo).

De Pendidikan Nasional Indonesia — omvattend een 1000-tal leden — telt 12 afdeelingen, o.a. te Bandoeng, Garoet, Magelang, Solo, Jogja Soerabaja en Málang, terwijl op een tiental plaatsen (w.o. op Sumatra) comités zijn opgericht voor de vorming van afdeelingen. Een eigen padvinderij (o.a. te Solo) is georganiseerd in de Kepandoean Ra'jat Indonesia.

Het hoofdbestuur, dat te Bandoeng zetelt, wordt gevormd door een voorzitter, een ondervoorzitter, 2 secretarissen, 2 penningmeesters en 5 commissarissen.

De door verschillende groepsleiders der P.N.I. in woord en geschrift gevoerde antigezagsactie gaf herhaaldelijk aanleiding tot politioneel ingrijpen (Solo, Bandoeng, Semarang) en ook tot justitieele vervolging (Soerabaja.)

Literatuur, Overzicht van de Inl. en Mal. Chin. Pers., o.a. van 30 Dec. 1931, 23 Jan., 12 en 19 Maart, 3, 10 en 17 Dec. 1932; zie voorts: „Mohammad Hatta" door L. N. Palar in „De Strijd", weekblad van het Ned. Verbond v. Vakvereenigingen, van 13 Jan. 1933.

J. TH. P. B.

GOLONGAN MERDIKA. Zie PENDIDIKAN NASIONAL INDONESIA.

PAKEMPALAN KAWOELO NGAJOGJOKARTO (P.K.N.). Een op initiatief van Pangéran Hario Soerjodiningrat op 29 Juni 1930 te Jogja gevormde volksorganisatie van zelfbestuursonderhoorigen van het Sultanaat Jogjakarta, welke volgens hare statuten zich ten doel stelt: *a*. versterking van het rijk Jogjakarta en zijn Vorstenhuis in dien zin, dat het tot zoo groot mogelijke zelfregeering op democratischen grondslag kan geraken; *b*. maatschappelijke en economische opheffing van de inheemsche bevolking van Jogjakarta. De vereeniging tracht dit doel te bereiken langs wettigen weg en door samenwerking van de verschillende standen, waaruit de inheemsche bevolking van Jogjakarta is gevormd. In haar beginselprogram wordt o.m. de overtuiging uitgesproken, dat een werkelijke zelfregeering slechts mogelijk is, wanneer de betrokken bevolking medezeggenschap heeft in het bestuur.

De op instigatie van Jogjasche Landsgrooten ontstane regionale volksbeweging werd aanstonds op breeden grondslag georganiseerd. Het bestuur werd gevormd uit een 30-tal inheemsche notabelen, w.o. 4 Pangérans uit het Jogjasche Vorstenhuis. De onder het volk gevoerde propaganda tot aaneensluiting in een moderne volksvereeniging had tot gevolg, dat het ledental (mede in verband met de lage contributie van $2\frac{1}{2}$ cent 's maands) groeide tot 30.000 einde 1930, tot 110.000 in Mei 1931 en tot 180.000 in April 1932, d.i. 1/8 der bevolking van het Sultanaat.

Op het eerste congres, dat de P.K.N. van 24—29 Mei 1931 te Jogja hield — er werden 9 groote volksvergaderingen gehouden, telkens voor groepen van 10.000 personen — werden moties aangenomen voor de afschaffing van het hoofdgeld en voor de wenschelijkheid dat de in het Sultanaat gevestigde Gouvernementsambtenaren tot de zelfbestuursonderhoorigen zouden worden gerekend. Voorts werden er besprekingen gevoerd over de economische opheffing van het volk, de oprichting van een jeugdorganisatie en van een studiefonds.

De werkzaamheden van het vereenigingsbestuur bestonden o.m. uit de oprichting van een informatiebureau, van coöperatieve vereenigingen en van dèsascholen.

Het tweede congres der P.K.N. had van 13—17 Juli 1932 eveneens te Jogja plaats. Gedurende dit congres werden twee openbare vergaderingen gehouden, elk door een 10.000-tal personen bijgewoond.

In zijn openingsrede gaf de voorzitter, Pangéran Hario Soerjodiningrat, een uiteenzetting van de motieven, welke geleid hadden tot de oprichting der P.K.N.-organisatie. Zij zouden n.l. zijn voortgesproten uit het ook tot het volk doorgedrongen besef, dat: *a*. de macht van het zelfbestuur hoe langer hoe meer afneemt; *b*. het gebied van het zelfbestuur, vergeleken met dat ten tijde van den eersten Sultan in 1755, gestadig kleiner is geworden; *c*. de oorzaak van een en ander gelegen is in het steeds losser worden van den band tusschen vorst en volk; *d*. alleen een vereeniging op democratisch-nationale basis de positie van het zelfbestuur kan versterken, zoodat dit bestuur niet meer onder de leiding, maar alleen onder het toezicht van het Gouvernement behoeft te staan.

Het bestaan van een in breedte toenemende kloof tusschen vorst en volk in het Sultanaat werd toegeschreven aan het feit, dat de Kraton zich nimmer bemoeid heeft met de daadwerkelijke verzorging van de volksbelangen. De P.K.N. nu stelt zich ten doel den band tusschen de „Kaoem Marhaen" (het gewone volk) en de „Kaoem Ningrat" (Vorst en Landsgrooten) te versterken. Met het streven naar zelfregeering op democratische basis als plichtmatige taak is de P.K.N. derhalve een politieke vereeniging, gebaseerd op nationalisme.

In de eerste openbare vergadering gaf Mr. Wongsonagoro uit Solo een beschouwing over „Onze nationaal-economische opbouw"; in de tweede hielden achtereenvolgens Mr. Djojodigoeno, Kjahi Soerjomataram en R. M. Soewardi Soerjaningrat (alias Ki Adjar Déwantoro, leider der nationale onderwijsbeweging Taman Siswo) redevoeringen over de „Balai Agoeng" (vertegenwoordigende Vorstenlandsche raad met advi-

seerende bevoegdheid), de „Ilmoe Begdjo" (kennis tot geluk) en over de „Volksopvoeding".

Ten slotte werden er ten congresse een tweetal moties aanvaard betreffende de spoedige instelling van een Balai Agoeng te Jogja en de verlaging van de landrente in het Sultanaat.

Het tot uiting gekomen streven van het Jogjaasch vorstenhuis om door vorming van een moderne massaorganisatie — buiten het traditioneel ambtelijk districts-, onderdistricts- en dèsaverband om — steun te zoeken bij het onderhoorig volk, gaf, vooral na de uiteenzetting op het tweede congres van het doel om vorst (adel) en volk nader tot elkaar te brengen, aanleiding tot scherpe critiek van de zijde van sommige leiders der bestaande Indonesisch-nationalistische volkspartijen. Zij betoogden, dat de promotors der P.K.N.-beweging slechts zouden beoogen positie-verbetering van de Jogjasche adellijken, die — tevoren georganiseerd in een exclusieven Prinsenbond — zich steeds afzijdig hadden gehouden van een behoorlijke behartiging van de belangen van het volk. De P.K.N. zou dan niet de partij zijn van de Kaoem Marhaen, maar die van de Kaoem Ningrat. Eerst wanneer deze laatste maatschappelijke groep van feodale machthebbers zou zijn verdwenen, zou het mogelijk zijn een werkelijke volkseenheid op democratische basis, overeenkomstig den wensch der verschillende partijleiders, te vormen.

De P.K.N. legt zich met groote energie toe op bevordering van het coöperatie-wezen; talrijke verbruikscoöperaties werden door haar opgericht.

De organisatie omvat ruim 180.000 leden (te Jogja 20.000). In elke dèsa is een „kepolo wargo" als groeps- of kringleider aangesteld. De vereeniging beschikt over een fonds, groot f 33.000.

Het Jogjaasch voorbeeld schijnt navolging te vinden in het Soenanaat Soerakarta, waar einde 1932 een comité zich gevormd heeft tot oprichting van een „Pakempalan Kawoelo Soerokarto", met het doel: het volk te helpen in zijn nooden en behoeften.

Literatuur. Indisch Verslag 1931, dl. I blz. 47 vlg; Overzicht Inl. en Mal.-Chin. pers. van 23 Juli, 13 Aug., 19 Nov. en 24 Dec. 1932; zie voorts „Timboel" van October 1932, blz. 189 vlg. en „Soeara Oemoem" van 21 November 1932.

J. TH. P. B.

PONTIANAK (Aanv. van Dl. III). Zelfbesturend landschap, welks verhouding tot het N.I. Gouvernement, evenals die van Mampawah, is geregeld in een zg. lang contract. De zelfbesturen der overige landschappen in de W.-afd. v. Borneo hebben alle de korte verklaring volgens uniform model geteekend.

Administratief vormt het — met uitzondering van het district Mandor, dat bij de onderafdeeling Mampawah, afdeeling Singkawang, is getrokken — tezamen met het landschap Koeboe, de onderafdeeling Pontianak der afdeeling Pontianak.

De hoofden van evenbedoelde afdeeling en onderafdeeling zijn, evenals het hoofd van gewestelijk bestuur, gevestigd op den vierkanten paal grond ter hoofdplaats Pontianak, bedoeld in de bij G.B. van 27 October 1887 no. 24 verhandelde, door het zelfbestuur van Pontianak afgegeven verklaring van afstand van dien grond dd. 25 October 1886, welke verklaring werd vervangen door die van 29 Juli 1912, goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 17 Juli 1913 no. 23, waarbij die grond onvoorwaardelijk en onherroepelijk aan het N.I. Gouvernement in vollen eigendom werd afgestaan. De grenzen van de hoofdplaats Pontianak zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1889 no. 116.

De bodem van het landschap is over het algemeen zeer laag. Hier en daar komen terreinplooien van geringe hoogte voor. De Kapoeasdelta bestaat geheel uit veengrond. Nabij Batoe Lajang, 5 km. benedenstrooms van Pontianak, komt granietgesteente even boven de oppervlakte. Bergen vindt men slechts op de grenzen met Mampawah, Tajan en Landak, nl. de Boekit Batoe, Boekit Tamang en Goenoeng Benoea of Ambawang (± 450 m.). Dit laatste gebergte is nog boschrijk met veel ijzerhout.

Volgens de voorloopige uitkomsten der volkstelling 1930 bestaat de bevolking der onderafdeeling Pontianak, gevormd door de landschappen Pontianak, met uitzondering van het district Mandor, en Koeboe uit: 98.434 Inlanders, 562 Europeanen, 26.425 Chineezen en 2378 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 127.799 zielen. De Inlandsche bevolking van het landschap Pontianak bestaat uit Maleiers en Dajaks. De eersten vormen de meerderheid en bevatten veel Arabische elementen. Tot de Maleiers worden ook gerekend afstammelingen van geïmmigreerde Javanen en Boegineezen (deze wonen voornamelijk in Soengaikakap) en voorts tot den Islam bekeerde Dajaks. Behalve in de kuststreken vindt men Maleiers tot ver in het binnenland, maar steeds aan de rivieroevers, waar zij van landbouw en handel in boschproducten leven. De Dajaks zijn afkomstig van Mampawah en grootendeels nog heidenen. Zij, die langs de Landakrivier wonen, hebben zich met de Maleiers vermengd en zijn Mohammedaan geworden. De Katholieke missie is reeds geruimen tijd werkzaam onder de heidensche Dajaks en Chineezen. De laatsten leven, behalve van handel en ambacht, vooral van landbouw. Zij wonen in hun tuinen en bouwvelden tusschen Maleiers en Dajaks. Het handeldrijvend deel woont bijeen in zoogenaamde pasars. De heerendienstregeling van 1857 werd op 1 September 1917 voor de Chineezen, die in 1884 onder rechtstreeksch bestuur waren gekomen, opgeheven. Bij Kajoetanam en Sebadoe in het district Mandor vindt men veel geïrrigeerde sawahs, rubber- en klappertuinen van Chineezen. Zij staan onder een Kapthai.

De inkomsten der landschapskas zijn verminderd. In het landschap waren in 1932 nog 3 mijnconcessies (in Mandor), 13 landbouwconcessies en 19 erfpachtsperceelen.

Evenals in de Noordelijke landschappen wordt voor het verkeer te water, behalve van de rivieren, ook gebruik gemaakt van parits. Een der oudste verkeersparits (parit-kongsi) is het kanaal van Pontianak naar Koealakapoeas. Door den aanleg van wegen, welke steeds worden verbeterd en onderhouden, worden de parits niet zoo druk meer bevaren. Verharding der wegen is zeer kostbaar, daar het materiaal daarvoor van ver moet worden aangevoerd. Van de voor autotransport geschikte wegen is de voornaamste die van Pontianak naar de grens van Mampawah, aansluitende op den autoweg naar het noorden over Mampawah naar Sambas. Verder zijn van groot

belang de autowegen: Pontianak-Soengaikakap-Djeroedjoe; Mandor-Andjongan-Soengai Penjoe en Mandor-grens Landak. Voor het binnenlandsche verkeer te water wordt thans veel gebruikt gemaakt van booten met aanhangmotor. De handel van Pontianak is gericht op Java en Singapore. Behalve de K.P.M. onderhouden ook Chineesche booten de verbinding van Pontianak met Singapore.

Het thans geldend politiek contract is den 13den Juni 1911 gesloten met Sjarif Mohamad Ibnoel Marhoem Soeltan Sjarif Joesoef en zijn mantri's. Het werd goedgekeurd bij G.B. van 8 Januari 1912 no. 44 en van 23 Maart 1912 no. 23. Suppletoire overeenkomsten werden gesloten: op 11 November 1912 (goedgekeurd bij G.B. 4 Maart 1913) betreffende de toepasselijk verklaring van het vendureglement, en op 25 Augustus 1921 (goedgekeurd bij G.B. 24 Januari 1924 no. 32) betreffende agraria, mijnbouwaangelegenheden, rechtspraak, het reizen, uitgifte van zeebrieven en jaarpassen, jurisdictiegeschillen, waterschappen, veiligheidspolitie (zie Mededeelingen van de Afdeeling Bestuurszaken der Buitengewesten van het Departement van B.B., serie A no. 3, blz. 289—321).

Bovengenoemde bestuurder Sjarif Mohamad is nog in functie. In 1926 is hij benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw; ook is hij officier der orde van Oranje-Nassau. Naast zich heeft hij nog alleen één landsgroote Pangéran Laksamana, een familielid, dat geen bepaalde functie bekleedt. Onder den zelfbestuurder staan als bestuursambtenaren 2 demangs te Pontianak, een te Soengaikakap en een te Siantan; verder een assistent-demang te Pontianak en een te Soengaikakap. In Mandor voert een contrôle-mantri het bestuur over de Inlandsche bevolking. Zelfbestuurder, landsgroote en landschapsambtenaren trekken hun inkomsten uit de landschapskas. Op die inkomsten is, met het oog op de dalende inkomsten der kas, ingevolge een zelfbestuursbesluit, een korting van 10% voor het jaar 1932 toegepast. Het budget van die kas is volgens de begrooting 1932 begroot op ƒ 280.144. In verband met de economische depressie kan geen overschot worden gereserveerd en toegevoegd aan de bestaande reserve, groot ƒ 84.000. De zelfbestuurder (Sultan) geniet een maandelijksche bezoldiging van ƒ 6800 en ontvangt verder 50% van den cijns van land- en mijnbouwondernemingen. Rechtspraak en belastingen zijn geregeld bij het contract.

Literatuur. Zie oorspr. artikel en verder: Dr. B. O. J. Schrieke, Mededeeling betreffende den stichtingsdatum van Pontianak, Not. Bat. Gen. 59 (1921), 323. Zie ook literatuuropgave bij het aanvullingsartikel over Sambas; Nota betreffende het landschap Pontianak T.A.G. 1912, blz. 203—210.

KOEBOE (Aanv. van Dl. II). Zelfbesturend landschap, welks verhouding tot het N.-I. Gouvernement is geregeld door een korte verklaring volgens uniform model. Met het landschap Pontianak vormt het de onderafdeeling Pontianak van de gelijknamige afdeeling der residentie Westerafdeeling van Borneo.

De grens van het landschap Koeboe, in het noorden met het landschap Pontianak, loopt van de monding der Selat Pempan bij Tandjoeng-Sepoehlaoet, door deze straat tot aan de Poenggoerbesar; verder langs laatstgenoemde rivier tot aan haar samenvloeiing met de Kapoeasrivier bij Soekalanting; van daar die rivier opwaarts volgende tot de Simpangdawak, met dien verstande, dat de eilanden Bengak, Limboeng en Djamboe tot het landschap Pontianak behooren. Ten oosten grenst Koeboe aan het rechtstreeks bestuurd gebied Meliau en aan het landschap Simpang, van welke beide streken het gescheiden is door een zijtak van de Kapoeasrivier, die naar zee achtereenvolgens de namen draagt van Soengai Mendawak en Soengai Lida. Ten zuiden wordt Koeboe door een zeearm gescheiden van het eiland Maja, behoorende bij het landschap Simpang, en ten westen grenst het aan straat Karimata.

Het land bestaat voornamelijk uit een groote, alluviale vlakte met veel bosch. Op die vlakte staan enkele alleenstaande kegels, zooals de G. Radak, G. Terdjoen en G. Beroewan. Van eenige uitgestrektheid zijn het Ambawanggebergte en de bergen op het eiland Padangtikar. De rivieren en zeearmen in het landschap zijn voor meer of minder groote stoomschepen bevaarbaar. In en om de Kapoeasdelta komt veel veengrond voor. Voor de bevolkingssterkte zie PONTIANAK (suppl. afl. blz. 1112). De Inlandsche bevolking bestaat uit Maleiers (waaronder een groot aantal Boegineezen) en Dajaks. Het aantal van deze laatsten is vrij gering. Zij, die aan de Ambawang wonen, vermengen zich voortdurend met de Maleiers en zijn grootendeels Mohammedanen geworden. Onder de Maleiers vindt men weinig Arabieren, maar zeer veel Boegineezen. De meesten hiervan wonen in Teloekpahedai en Tandjoengboenga. Behalve rijst en tweede gewassen plant de bevolking voornamelijk klapper en rubber. De uitvoer hiervan is zelfs in dezen crisistijd (1933) nog zeer belangrijk. De handel van Koeboe is vooral gericht op Pontianak. Tengkawangvet en kadjangmatten van nipahbladeren (voor Billiton) worden ook uitgevoerd als cultuurproducten. De visscherij is belangrijk. Veel gedroogde en gezouten visch wordt naar Pontianak verhandeld. Te Koeboe, Tandjoengboenga en Teloekpahedai wordt dat bedrijf voornamelijk door Chineezen uitgeoefend. Verkeersparits vindt men in de tuincomplexen Teloekpahedài, Tandjoengboenga, Kedah en Padangtikar. Langs de parits zijn wegen aangelegd. Hier en daar zijn over die parits ook bruggen geslagen. De voornaamste wegen zijn: van Kartamoelia naar Karang; van Teloekpahedai over Selat Remis (waarover een brug is geslagen) naar Kartamoelia en van Koeala Padangtikar naar Padangtikar.

Er waren in het begin van 1933 in het landschap 2 landbouwondernemingen en 1 erfpachtsperceel uitgegeven.

Het lange contract van 1870 werd in 1911 vervangen door de korte verklaring volgens uniform model, den 26sten September van dat jaar geteekend en beëedigd door Sjarif Dzin Ibnoel Marhoen Sjarif Ismail, zich ook noemende Sjarif Zein Alidroes. Die verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 15 Januari 1912 no. 79. Op verzoek werd genoemde bestuurder bij G.B. van 5 Juni 1919 no. 25 wegens ouderdom van zijn waardigheid ontheven. Het bestuur werd toen voorloopig gevoerd door een bestuurscommissie, bestaande uit twee leden: Sjarif Saléh, districtshoofd van Padangtikar en Kasimin, districtshoofd van Koe-

boe, welke personen tezamen den 6en December 1919 de korte verklaring aflegden, goedgekeurd bij G.B. van 17 April 1920 no. 8. Na het ontslag van Kasimin als districtshoofd werd hij uit de commissie verwijderd en niet vervangen. Als waarnemend bestuurder van Koeboe werd aangewezen het eenig overgebleven lid der bestuurscommissie Sjarif Saléh bin Sjarif Idroes al Idroes (G.B. van 15 Juni 1921 no. 56), die den 3den September 1921 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 7 Februari 1922 no. 38. Thans (1933) is hij nog in functie. Op het landschap zijn van toepassing de „Zelfbestuursregelen 1927" (Ind. Stb. 190) met wijzigingen en aanvullingen.

De financieele toestand van het landschap is nog goed, maar de dalende inkomsten dwingen tot voorzichtigheid. Op alle door de landschapskas te betalen inkomsten van zelfbestuurder en zelfbestuursambtenaren wordt voor 1932 een korting van 10% toegepast. Aan het bestaande reservefonds, groot ƒ 34.000, wordt niets toegevoegd. Het budget 1932 bedraagt ƒ 50.996.

In het landschap zijn geen landsgrooten meer. Onder den Toean (zelfbestuurder) wordt over de Inlandsche bevolking het bestuur gevoerd door een assistent-demang (onderdistrictshoofd) te Teloekpahedai en een te Batoe Ampar. De bezoldiging van den zelfbestuurder bedraagt ƒ 600 's maands.

Literatuur. Nota betreffende het Zelfbesturende landschap Koeboe, T.A.G. 1912, blz. 326—330.

SAMBAS. (Aanv. van Dl. III). Sambas is een zelfbesturend landschap, welks verhouding tot het N.I. Gouvernement is geregeld door een korte verklaring volgens uniform model en waarop de „Zelfbestuursregelen van 1927" (Ind. Stb. No 190), met wijzigingen en aanvullingen, van toepassing zijn. Door de opheffing van de onderafdeeling Pamangkat bij Ind. Stb. 1923 No 216 is het landschap thans administratief verdeeld in 3 onderafdeelingen: Sambas, Singkawang en Bengkajang, welke met de onderafdeeling Mampawah tezamen de afdeeling Singkawang (hoofdplaats Singkawang) van de residentie Westerafd. van Borneo vormen. Deze afdeeling heeft haar ontstaan te danken aan de, na de Chineesche onlusten, gevoelde noodzakelijkheid om alle vroegere Chineesche mijnstreken in één bestuursafdeeling te vereenigen. Om die reden is ook het district Mandor administratief van het landschap Pontianak gescheiden en gevoegd bij de onderafdeeling Mampawah.

De terreinen van de afdeelings- en onderafdeelingshoofdplaatsen zijn niet afgestaan aan, maar kosteloos ter beschikking gesteld van het N.I. Gouvernement.

Het landschap bestaat uit laagvlakte en heuvelland, met hier en daar een alleenstaanden, hoogen berg. Alleen in het oostelijk deel der onderafdeelingen Bengkajang en Sambas vindt men meer uitgebreide bergketens. Het heuvelland is zeer geaccidenteerd en bereikt zelden een grooter hoogte dan 100 meter. De heuvels staan meest op zich zelf in den vorm van kopjes, soms in groepen en ook wel in rijen. Noordwestelijk van Bengkajang ligt het Bawanggebergte (1442 m.) en verder oostelijk het Bajanggebergte. Dit heeft een ruim 1000 m. hoogen zandsteenmuur, die in boogvorm den Goenoeng Nioet (1701 m.) omgeeft. Verder is vermeldenswaardig het minder omvangrijke Singkawanggebergte of Goenoeng Raja (920 m). Twee vrij hooge ruggen strekken zich van het gebergte uit in de richting O.Z.O. naar W.N.W. Een ervan verdeelt de vlakte van Singkawang in twee deelen en eindigt bij Telok Soeak in zee; de andere verloopt in de vlakte bij de samenvloeiing van Sambasketjil en Sambasbesar. Behalve de twee genoemde zijn er nog andere, minder belangrijke plooiingsruggen in het leisteengebied, welke alle in dezelfde richting loopen. Hier en daar komen evenwijdig aan de kust zandruggen voor, zooals ten noorden van Djawai tot Sarangboeroeng toe (onderafdeeling Singkawang). Ze zijn geschikt voor klappercultuur. De onderlinge afstand tusschen de zich daar bevindende drie evenwijdige ruggen bedraagt ongeveer 2 km. De grond van de laagvlakte bestaat uit klei in allerlei soorten en kleuren, afhankelijk van de daarin voorkomende mineralen. Gele en roode klei, vermengd met zand, vormt een harde massa; daarop aangelegde wegen, ook onverharde, zijn in den regentijd goed berijdbaar voor auto's. Hier en daar vindt men veengronden, welke, rustende op geen water doorlatende klei, steeds drassig zijn. Voor bewoning en beplanting moeten deze zoogenaamde „tanah sepoeh" worden gedraineerd, hetgeen algemeen geschiedt door middel van een stelsel van kanalen, parits. Met uitzondering van het gecultiveerde gedeelte is de laagvlakte bedekt met bosch, waarin goede houtsoorten voorkomen. Op de verlaten mijngronden evenwel groeit slechts struikgewas. Die gronden zijn niet meer geschikt voor gewonen landbouw. Wel heeft men er in latere jaren rubber op geplant, maar de boomen produceeren slecht. De vroegere Chineesche mijndelvers zijn naar de kuststreken getrokken en wijden zich daar aan handel en landbouw. Ten Noorden van de Soengai Raja komt een eigenaardige, groote zandvlakte voor, die zich van de kust ver landwaarts uitstrekt. In deze zeer droge, zandige streek, Pasirpandjang genoemd, groeit een dennensoort, welke in het geheele landschap verder niet voorkomt. Behalve in de moerassige deelen van het laagland en hoog in de bergen vindt men geen oorspronkelijk bosch meer. De ladangbouw van Dajaks en Chineezen heeft uitgestrekte alang-alang-velden doen ontstaan.

Volgens de voorloopige uitkomsten der volkstelling 1930 bestaat de bevolking van het landschap (namelijk van de drie onderafdeelingen, waaruit het bestaat) uit: 137.842 Inlanders, 24 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 18.941 Chineezen en 593 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 187.925 zielen. De oppervlakte van het landschap bedraagt 12323 km², zoodat de bevolkingsdichtheid is 15.25 per km². Die dichtheid is het grootst aan de kusten en vlakten en neemt naar het binnenland geleidelijk af. De Inlandsche bevolking bestaat uit Maleiers en Dajaks. In de Maleische groep zijn opgenomen andere Inlandsche elementen, zooals Javanen, Boegineezen en een groot aantal personen van Klingaleeschen oorsprong. Inlandsche immigranten komen voornamelijk van Java en Sumatra. De Maleiers zijn Mohammedanen; uitbreiding van den Islam onder andere bevolkingsgroepen heeft slechts sporadisch plaats. Zij komen het meest voor in de kuststreken en langs de oevers der groote rivieren. Het heuvelterrein laten zij aan de Dajaks over. Zij leven van handel, landbouw en vischvangst. Hun taal is Riouwsch Maleisch, dat in

het noorden overgaat in het Sambas-dialect, waarin veel Dajaksche woorden voorkomen. De oorspronkelijke bevolking van het landschap, de Dajaks, zijn door Maleiers en Chineezen uit de vlakten naar de heuvel- en bergterreinen teruggedrongen. Sedert het begin der vorige eeuw is hun aantal sterk gedaald. Zij zijn nog grootendeels heidenen en zijn verdeeld in een groot aantal stammen, met eigen taaldialecten, welke aan elkaar verwant zijn. Javaansche, zelfs Chineesche woorden komen daarin voor. De invloed van den langdurigen omgang met Chineezen in de mijndistricten is nog merkbaar. Vele Chineezen hebben Dajakvrouwen; bij sommige Dajaksche feesten ziet men Chineesche offerstokjes gebruiken en bij hun oogst gebruiken vele Dajakstammen de Chineesche tijdrekening. Voor de verbreiding van den Christelijken godsdienst ijveren vooral de Roomsch-Katholieke en Methodistenmissies. Zij werken onder de Chineezen en Dajaks. Als een bijzonderheid werd in 1927 vermeld, dat in een school van de methodisten te Pangliban, door een Dajakschen goeroe, aan Chineesche kinderen, met Chineesch als voertaal, Maleisch taal-onderricht werd gegeven. Door de langdurige uitbuiting en onderdrukking, ondervonden van Maleiers en Chineezen, zijn de meeste Dajaks sluw en achterdochtig geworden. Alleen in Songkong, aan de boven-Sekajam, zijn zij meer onafhankelijk en fier gebleven. Zij leven van ladangbouw, vischvangst en inzameling van boschproducten. Zij hebben hun kampoengs op moeilijk toegankelijke punten gebouwd, ver van de groote verkeerswegen. In de kuststreken komen tusschen andere landaarden nog eenige Dajaks voor, die daar als loontrekkers een bestaan vinden. De in het binnenland naast elkaar gelegen kampoengs behooren niet meer tot één, maar tot meerdere geslachten. De in één kampoeng wonende families hebben een beschikkingsrecht over de om deze kampoengs gelegen gronden en bosschen. Van zwerfgebied is hier geen sprake meer.

De adat sepoeloeh satoe ($^1/_{10}$ van den oogst) van ingezamelde boschproducten wordt geheven ten behoeve van de landschapskas. Wanneer een vreemdeling in het territoir van een Dajakkampoeng een ladang of tuin aanlegt, betaalt hij aan het kampoenghoofd (singa of pengarah) een retributie (hacil). Behalve collecteloon voor geïnde belastingen en vrijstelling van verplichte diensten, genieten die hoofden nog eenige voordeelen, als hulp bij woningbouw, rijstbouw enz. Waar het benoeaverband nog bestaat (o.a. in Singkawang) heeft men als benoeahoofd den orangkaja. De Maleische kampoeng staat onder een kepala kampoeng, die in afzonderlijke onderdeelen wordt vertegenwoordigd door een pengarah. Verder heeft men in het kampoengbestuur nog de orang toewah (notabelen). Na 1919 is men, in verband met het streven om Inlandsche rechtsgemeenschappen te vormen, begonnen een groepsverband onder de Maleische kampoengs te zoeken. Nu zijn overal kampoenggroepen tot stand gekomen, elk met een petinggi als hoofd. Verkiezingen van kepala-kampoeng of petinggi hebben niet plaats. Het zelfbestuur wijst den geschiktsten candidaat aan, zoo mogelijk met inachtneming van erfopvolging. De voornaamste werkzaamheden, zoowel van de Dajak- als Maleische volkshoofden, zijn belastinginning en contrôle op de heerendiensten, dan wel op den afkoop daarvan. Behalve collecteloonen krijgen de Maleische volkshoofden ieder ƒ 1 per jaar van elken werkbaren man in hun ressort (dus geen hulp bij rijst- of huisbouw als anderszins, zooals bij de Dajaks). De pengarah krijgt zijn aandeel in de inkomsten van den kepala kampoeng. De Chineezen zijn allen Landsonderhoorigen; hun aantal, vroeger zeer groot, is sterk verminderd na de vernietiging van de kongsi's; velen zijn naar Serawak en China vertrokken. De overigen hebben zich uit de uitgeputte mijndistricten teruggetrokken en zijn in de kuststreken en groote plaatsen welvarende boeren en handelaren geworden.

In den laatsten tijd neemt het aantal Chineezen door immigratie weer toe. De hoofden der Chineezen, door den resident benoemd, dragen den titel van kapitan, laothay en kaptjong. De eerste is te vergelijken met een districtshoofd en heeft rechtstreeks onder zich den laothay, aan wien weer de kaptjong ambtelijk ondergeschikt is.

Het voornaamste middel van bestaan is landbouw. De Dajaks planten in hoofdzaak voedingsgewassen, daarnaast peper en veel rubber. Maleiers en Chineezen planten behalve rijst op ladangs en sawahs, vooral klapper en rubber. Ook bezitten de Chineezen gambir- en pepertuinen. De opbrengst van voedingsmiddelen is niet voldoende voor het landschap; invoer van rijst heeft geregeld plaats. Sawahs komen alleen voor in de onderafdeelingen Singkawang en Bengkajang. In eerstgenoemd ressort wordt door Maleiers, behalve in Telokkramat, geen rijst verbouwd. Behalve in de strook aan de landzijde de klappertuinen langs de kust, hebben Chineezen sawahs aangelegd langs den weg naar Lohabang en Pangkalanbatoe, van Tjapkala naar Montrado, langs den weg naar Bengkajang bij Koelor, Pakmeongtheo, Sibale en Siroekam en langs de Selakaurivier, verder tusschen Pemangkat en de Sebangkaurivier en rondom Djawai. In de onderafdeeling Bengkajang zijn kleine sawahcomplexen in de valleien van Soengeibetoeng, Selinse en Sajoeng, in Loenar en de Ledovallei. Aan vruchtenteelt wordt iets gedaan. De djeroekmanis van Montrado maakt goede prijzen. Sagoe van in het wild groeiende roembia en van enkele Maleische aanplantingen wordt van Pemangkat uitgevoerd. De klapperteelt is de voornaamste cultuur in het landschap; vooral in de Chineesche districten is het daarmede beplante oppervlak zeer groot. Gambircultuur vindt men in de onderafdeelingen Singkawang en Sambas. Zij wordt gedreven door Maleiers en Chineezen op de wijze als in Riouw. Het product wordt, behalve een gedeelte voor plaatselijk gebruik, uitgevoerd naar Singapore. Pepercultuur vindt men hoofdzakelijk nog in de onderafdeeling Bengkajang. Elders is ze niet meer van belang. Voornamelijk wordt witte peper geproduceerd. Het product gaat naar Singapore en ook wel naar Batavia, waar het als witte Muntokpeper wordt verhandeld. Vroeger ging de Bengkajangpeper langs den waterweg naar Sambas, via de stapelplaatsen Sebalau en Ledo; tegenwoordig gaat het product per vrachtauto langs den landweg rechtstreeks naar Singkawang. Pinang wordt door Maleiers geplant, behalve voor eigen gebruik, ook voor export. Telokkramat en Kotalama zijn de belang-

rijkste pinangstreken. Hevea-aanplant komt in het geheele landschap voor, maar het uitgebreidst in de onderafdeeling Sambas. De rubber is een ware volkscultuur geworden, waaraan alle bevolkingsgroepen deelnemen. De uitvoer is nog zeer belangrijk en gaat geheel naar Singapore. Van koffie komen kleine robusta-aanplantingen voor, vooral in de onderafdeeling Bengkajang. Tabak wordt als nevengewas door Dajaks geplant. De aanplant van Deli-tabak, in 1890 begonnen bij de onderafdeelingshoofdplaats Sambas, is mislukt. Thee wordt in de onderafdeeling Bengkajang door Chineezen voor de binnenlandsche markt verbouwd.

In het landschap werden in 1932 aangetroffen: 13 landbouwconcessies, 55 erfpachtsperceelen en 8 ondernemingen tot boschexploitatie. Zij brachten in dat jaar ruim *f* 15.000 op aan de landschapskas.

De veeteelt is van geen belang in het landschap; slachtvee wordt door Madoereezen in hun eigen prauwen ingevoerd. Varkens worden veel gehouden door Dajaks en Chineezen. De jacht wordt beoefend door Chineezen en Dajaks op wilde varkens, door Maleiers op herten. Zeevischvangst geschiedt langs de geheele kust en bij de mondingen der rivieren. Bekend is het vischbedrijf van Serawakers van de koeala Sentaboeng, die elk jaar van April tot November komen en visch vangen tusschen Tandjoeng Datoe en Pamangkat. Zij leveren hun visch te laatstgenoemder plaatse aan Chineesche opkoopers. In den oostmoesson, als de zee rustig is, worden door Chineezen en Maleiers van Pamangkat zelf groote hoeveelheden visch gevangen. De opbrengst wordt voor de binnenlandsche markt verwerkt. Riviervischvangst heeft plaats voor eigen gebruik. Voor hetzelfde doel wordt ook visch gehaald uit de meertjes (pagongs). Huisnijverheid is van weinig beteekenis. In Sambas bestaan weverijen, waar fraaie doeken worden vervaardigd. De Dajaks vervaardigen vlechtwerk van palmbladeren, rotan en boomschors, meestal voor eigen gebruik.

De transportmiddelen te land zijn: koelies (dragers), rijwielen, enkele sapikarren en pikoelpaarden en vooral automobielen. De laatste hebben zeer snel en plotseling hun intrede gedaan in den tijd, dat de prijzen van rubber en boschproducten omhoog gingen. Te water maakt men gebruik van prauwen, stoom- en motorbooten.

De handel wordt volkomen beheerscht door de Chineezen; wel zijn er Maleische kleinhandelaren en agenturen van Europeesche groothandelaren, maar deze laatsten werken uitsluitend met Chineezen als tusschenhandelaren. De handel der Chineezen is vooral gericht op Singapore. Kantoren van in- en uitvoerrechten en accijnzen zijn gevestigd te Sambas, Pemangkat en Singkawang. Het verkeer ter zee wordt voornamelijk onderhouden door de K.P.M. en een paar z.g. wilde booten. Tusschen Sambas en Pontianak bestaat een telefoonlijn van de zelfbesturen van Sambas, Mampawah en Pontianak. Het verkeer te water in het landschap gaat langs de rivieren en kanalen (parits). De voornaamste kanalen zijn: de parit (P.) Singkawang-Pamangkat, de P. Sambas-Kartiasa, het Seroendingkanaal — een verbinding tusschen groote en kleine Sambas —, de parit tusschen Soengai Sambas en Soengai Sebangkau, de kanaliseering in den driehoek Pamangkat-Belitah-Kalimanten, waardoor dit gebied gedraineerd en voor landbouwdoeleinden beter geschikt wordt. Een deel der parits wordt niet meer als transportweg gebruikt, daar het vervoer vlugger over de aangelegde landwegen gaat. Zij zijn nog zeer nuttig als draineerkanalen. Na 1913 werd aan een wegenstelsel begonnen voor de reeds tot ontwikkeling gekomen kuststreken. Het in 1916 ontworpen wegenplan is grootendeels uitgevoerd. Behalve in de ter beschikking van het Gouvernement gestelde gebieden is wegenzorg de taak van het landschap, dat daartoe over de heerendiensten der Maleische en Dajaksche bevolking kan beschikken. In September 1917 werd de verplichting tot arbeid aan de wegen voor de Chineezen opgeheven en nadien werd van Gouvernementswege bijgedragen in de kosten van wegonderhoud. De volgende wegen zijn voor auto's berijdbaar: 1. de kustweg van Soengaidoeri—Singkawang—Selakau—Pamangkat—Tebas—Sebawi—Sambas—Kartiasa; 2. de weg Singkawang—Bengkajang—Sebalau; 3. de weg Singkawang—Lohabang—Montrado; 4. de weg Bengkajang—Loemar—Ledo; 5. de weg Bengkajang—Tiriakoeloe; 6. de weg Pa Koetjing—Montrado. Verder zijn er nog eenige breede wegen geschikt voor voetgangers en licht transport, en een menigte Dajakpaden, vooral in de bovenstreken van Sambas en Bengkajang. De belangrijkste paden zijn tot 2 meter breedte opengekapt.

Het op 23 Augustus 1877 met Sultan Mohamad Tsafioedin en zijn landsgrooten gesloten lange contract, dat op 29 Juli 1879 bij suppletoire overeenkomst, betreffende politie en rechtspraak, een aanvulling onderging, werd vervangen door een ander lang contract, met denzelfden bestuurder gesloten op 14 Augustus 1909 en goedgekeurd bij G.B. van 8 Januari 1912. Daarna kwam een suppletoire overeenkomst tot stand, betreffende het venduwezen, gesloten den 20 Augustus 1912 en goedgekeurd bij G.B. van 4 Maart 1913. Na gedurende zijn bestuur nog tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en Commandeur der Orde van Oranje-Nassau te zijn benoemd, vroeg Sultan Mohamad Tsafioeddin ontheffing van zijn waardigheid wegens ouderdom, hetgeen hem eervol werd verleend bij G.B. van 26 Augustus 1922 No 67. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Pangéran Pakoenegara Mohamad Ariadiningrat, die als Sultan Mohamad Ali Tsafioedin optrad, na op 4 December 1922 met zijn twee landsgrooten, Pangéran Bandahara en Pangéran Laksamana de korte verklaring volgens uniform model te hebben geteekend en beëedigd, welke verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 30 April 1923 No 17. Deze bestuurder stierf den 9den October 1926 en daar de vermoedelijke opvolger nog in opleiding was, werd voorloopig bij residentsbesluit het bestuur opgedragen aan een bestuurscommissie, bestaande uit de landsgrooten Pangéran Bandahara Sri Maharadja Mohamad Taib en Pangéran Laksamana Mahamadan, onder leiding van den controleur van Sambas en met den demang van Sambas, Radèn Tachmid Pandji Anoem als adviseur. In 1931 werd eindelijk beslist, dat Pangéran Ratoe Moelia kon optreden als bestuurder. Hij teekende en beëedigde op 2 Mei 1931, onder den naam van Mohamad Ibrahim Tsafioedin, een akte van verband, welke werd goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 4 Juli 1931 No 19. In de Zelfbestuursregelen 1927

(Ind. Stb. 190) zijn aangegeven de bevoegdheden, welke aan het Zelfbestuur zijn gelaten en welke daaraan zijn onttrokken, ook ten aanzien van de rechtspraak.

Bij G.B. van 15 Januari 1913 No 23 werd de Resident der Westerafdeeling van Borneo, ingevolge een daartoe gedaan verzoek, gemachtigd het instituut van landsgrooten in het landschap Sintang af te schaffen en daartoe ook over te gaan in alle andere landschappen met korte verklaring in zijn gewest. Dat besluit hield verband met de instelling van een districtsbestuur, waardoor een betere behartiging van de zaken van het landschap mogelijk werd. Door de afschaffing van het instituut zou voor goed een eind gemaakt zijn aan een voor de bevolking funeste familieregeering. In het landschap Sambas zijn van de vier landsgrooten (mantri's) nog twee overgebleven: de Pangéran Bandahara en Pangéran Laksamana, beiden familieleden van den bestuurder. Ofschoon een integreerend deel vormend van het zelfbestuur, zijn zij thans van weinig beteekenis. Het landschap is verdeeld in 5 districten en 5 onderdistricten met demangs en assistent-demangs aan het hoofd. De inkomsten van den bestuurder, de landsgrooten en landschapsambtenaren worden uit de landschapskas betaald. Bij zijn optreden is aan den tegenwoordigen bestuurder toegekend een bezoldiging van ƒ 2.000 's maands met 25% aandeel in de landschapsinkomsten uit cijns van ondernemingen tot een maximum van ƒ 500 's maands.

De begrooting 1932 van de landschapskas van Sambas geeft aan een budget van ƒ 359.405, zonder te reserveeren overschot. De meeste inkomsten van het landschap bewegen zich in dalende lijn. Op de vaste bezoldigingen en toelagen door de landschapskas betaald is in 1932 een korting van 10% toegepast (ook op de inkomsten van den bestuurder en de landsgrooten).

Literatuur. Westerafdeeling van Borneo (mededeelingen aan de Java-bode ontleend), I.G. 1914, II, 1390; Borneo's Maleische kustbevolking, door N., met ill. Indië G.W. III (1919—1920), 547; Kielstra (Dr. E. B.), West-Borneo, Onze Eeuw 1916, II, 30, 239; De Sambas-rivier, m. ill. Ned. Zeewezen 1921, 33; J. Mallinckrodt, Het adatrecht van Borneo (proefschrift) met de daarin vermelde bronnen; G. L. Uljee, Handleiding voor de residentie Westerafdeeling van Borneo (1925); Van der Kemp (P. H.), De vestiging van het Nederlandsch gezag op Borneo's Westerafdeeling in 1818—1819, naar onuitgegeven stukken, Bijdragen Kon. Inst. 76 (1920), 117; Van der Kemp (P.H.), Montrado tijdens het herstel van ons gezag in 1818, Kol. Tijdschr. 1920, 275; Mededeelingen van de Afd. Bestuurszaken der Buitengewesten van het Dept. van B.B., serie A No 3, blz. 609.

MAMPAWAH (Aanv. van Dl. II). Mampawah is een zelfbesturend landschap, welks verhouding tot het Land is geregeld bij een lang contract. Het grenst ten westen aan de Chineesche zee, ten noorden aan het landschap Sambas, ten oosten aan het landschap Landak en ten zuiden aan het landschap Pontianak. Met het district Mandor van het landschap Pontianak vormt Mampawah de onderafdeeling Mampawah der afdeeling Singkawang van de residentie Westerafdeeling van Borneo. Over de vorming van laatstgenoemde afdeeling zie SAMBAS (suppl. afl. blz. 1114), waar vele bijzonderheden omtrent land en volk zijn vermeld, welke ook gelden voor Mampawah.

Het landschap bestaat uit een 15 à 20 km. breede, lage kuststrook, waaruit eenige heuveltoppen van 40—100 m. hoogte bij Paniraman en ± 150 m. bij Doeri uitsteken, en verder uit een aaneengesloten heuvelland, dat naar het noorden en oosten oploopt tot het gebergte, waarvan de 1040 m. hooge Pandan-poelau de hoogste top is. Tusschen de bergen vindt men kleinere en grootere vlakten, zooals tusschen Panongkat en Karangan, bij Soempak, tusschen Benoeang en Mendjalin en bij Andjoengan. Op die vlakten zijn sawahs, behoorlijk geïrrigeerd, door Chineezen en enkele Dajaks aangelegd. Bij den sawahbouw gebruiken de Chineezen ploegen, getrokken door sapi's.

De Dajaks planten over het algemeen op ladangs, alleen bij Tandjoeng hebben zij goede sawahs. In de benedenlanden wordt de rijstbouw uitgeoefend door Maleiers en Chineezen op sawahs in de moerassige terreinen (zonder irrigatie) en op ladangs. De laatste zijn veelal reeds omgezet in klapper- en heveatuinen.

De bodem van het landschap is over het algemeen vruchtbaar. In het zuiden vindt men veenen in het noorden kleigronden. Door het graven van draineerkanalen zijn de veengronden geschikt gemaakt voor bebouwing. Die kanalen worden parit-kebon genoemd in tegenstelling met de parit-kongsi, in het bijzonder gegraven voor verkeersdoeleinden.

Volgens de voorloopige uitkomsten van de volkstelling 1930 bestaat de bevolking van de onderafdeeling Mampawah (d.i. het landschap Mampawah met het Pontianaksch district Mandor) uit 44.077 Inlanders, 24 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 18.941 Chineezen, 309 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 63.351 zielen. De dichtheid der bevolking van de onderafdeeling kan dus gesteld worden op ± 20 zielen per km.^{2}, aangezien de oppervlakte 3174 km.^{2} bedraagt. De Inlandsche bevolking bestaat uit Maleiers en Dajaks. Tot de eersten worden gerekend Javanen en Boegineezen. Deze laatsten komen in het landschap in grooten getale voor. Zij zijn afkomstig uit Wadjo en Mandar. Hun eerste vestiging in het landschap dateert van 1725. De zelfbestuurder is van Boegineesche afkomst (zie voor de bevolking en economischen toestand verder het aangehaald artikel SAMBAS). Behalve rijst, copra en rubber, produceert Mampawah, ook voor den uitvoer, sagoe, peper, gambir en pinangnoten.

De handel van Mampawah is geheel gericht op Pontianak en het goederentransport gaat hoofdzakelijk over den autoweg. Voor de kustvaart zijn van belang de Mempawah-rivier en Soengai Penjoe, die bij hoog water voor stoomertjes van 5—6 voet diepgang bruikbaar zijn. Ook Soengai Poeroen wordt aangedaan. De voornaamste verkeersweg in het landschap is de autoweg tusschen Soengai Poeroen en Soengai Doeri, een tusschengedeelte van den grooten verkeersweg Pontianak—Singkawang—Sambas—Kartiasan. Door den aanleg van dien weg zijn vrijwel in onbruik geraakt de parits-kongsi: *a* van de Soengai Mampawah langs de kust zuidoostwaarts tot Soengai Poeroen-besar. Vroeger ging het vervoer naar Pontianak voornamelijk per prauw door dit kanaal. In deze parit-kongsi komen vele andere uit,

onder andere de parit Bandjar tusschen Bakauketjil en Bakaubesar. Aan deze parit woont eene kolonie Bandjareezen; *b* De parit-bèntèng of parit-Trodokan, tusschen de Mampawahrivier met de zee. Deze werd veel gebruikt door prauwen, van het zuiden naar Singkawang en Sambas varende, om de veelal onstuimige zee langs Tandjoeng Bangkai te ontloopen; *c* De parit-kongsi van af de parit-bènteng langs de kust noordwaarts tot aan de Soengai Doeri; ze is alleen bij vloed voor kleine prauwen bevaarbaar. In bedoeld kanaal komen veel kleinere parits-kongsi uit. Behalve bovenvermelde autoweg langs de kust, zijn voor motorverkeer geschikt de weg Soengai Penjoe—Andjoengan—Mandor—Sebadoe—grens Landak en die van Andjoengan naar Mendjalin. Voor licht transport zijn geschikt de wegen: Mandor—Paboeloe—Mendjalin—Sangking—Montrado; van Mampawah naar Sangking en door naar Tjapkala; de weg van Mendjalin over Prigi naar Bengkajang. Behalve genoemde wegen zijn er nog tal van kleinere wegen en paden in het landschap.

Voor bijzonderheden omtrent de geschiedenis van Mampawah moge worden verwezen naar Veth's Borneo's Westerafdeeling, Dl. I en „Bijdragen tot de geschiedenis van Borneo's Westkust" door E. B. Kielstra, tweede deel. In 1819 sloot de Regeeringscommissaris Nahuys met den Panembahan van Mampawa Soeria Nata Koesoema een contract, waarbij hij al zijn landen in volle souvereiniteit aan het Nederlandsche Gouvernement afstond, terwijl de inkomsten, te trekken uit het in te voeren zoutmonopolie, de in- en uitvoerrechten, de verpachtingen en de hoofdgelden der Chineezen, aan de Regeering zouden vervallen tegen een jaarlijksche schadeloosstelling van *f* 8000. In het thans van kracht zijnd contract is die schadeloosstelling tot dat bedrag ook gestipuleerd. Als belooning voor zijn trouw jegens het Nederlandsch gezag werd genoemde panembahan verheven tot sultan onder den naam van Mohamad Zainoel Abidin en wel in 1822, na beeindiging van den Chineezen-opstand. Toen werd ook besloten een versterking te bouwen te Karangboeat nabij Mampawah. Daar in den beginne moeilijkheden werden ondervonden tengevolge van het wegloopen van arbeiders, werden twee nabij wonende Dajakstammen, de Sembaja- en Sangking-Dajaks, ter beschikking van het Gouvernement gesteld; sedert zijn zij steeds beschouwd en behandeld geworden als rechtstreeksche onderhoorigen van het Gouvernement tot 1909, toen als gevolg van het in dat jaar gesloten lange contract, dat nog van kracht is, zij weder zelfbestuursonderhoorigen zijn geworden. De titel van sultan is niet overgegaan op de opvolgers van Mohamad Zainoel Abidin. De oude titel panembahan is tot heden de gebruikelijke gebleven. Het lange contract van 1854 werd vervangen door dat van 14 Januari 1866, gesloten met panembahan Ibrahim Mohamad Tsafioedin, en goedgekeurd bij G.B. van 2 Juli 1867. Met genoemden bestuurder en zijn landsgroote Pangéran Ferdana kwam 19 September 1880 een aanvullende overeenkomst tot stand, tot betere regeling van politie en rechtspraak in het landschap (goedgekeurd bij G.B. van 21 September 1881). Na het dempen van het oproer der Mandor-Chineezen kreeg de panembahan in Januari 1887, als belooning voor zijn goede diensten, een gouden medaille met gouden halsketen. Na zijn dood in 1892 werd het bestuur tijdelijk waargenomen door zijn schoonzoon Pangéran Anom tot 1902, toen de meerderjarig geworden opvolger in het bestuur, Pangéran Ratoe Mohamad Taufik, als panembahan Mohamad Taufik Akamoedin optrad, na het teekenen en beëedigen van een akte van verband, welke goedgekeurd werd bij G.B. van 10 November 1902.

Het oude contract van 1866 werd in 1909 vervangen door een nieuw, lang contract, gesloten met voornoemden bestuurder en zijn mantri's (landsgrooten) op 13 September 1909, goedgekeurd bij G.B. van 15 Januari 1912 No 74. Daarin zijn eenige wijzigingen en aanvullingen aangebracht door het sluiten van suppletoire overeenkomsten: op 9 September 1912 (goedgekeurd bij G.B. 4 Maart 1913), strekkende tot toepasselijkverklaring van het vendureglement, en op 31 Mei 1921 (goedgekeurd bij G.B. van 24 Januari 1924 No 32) betreffende eenige agrarische aangelegenheden, mijnbouwkundige ontginningen en opsporingen van Landswege, het reizen, uitgifte van zeebrieven, jaarpassen en andere scheepspapieren, het beslissen van jurisdictiegeschillen tusschen de rechters van het Land en van het zelfbestuur, de waterschappen en het toezicht en de uitoefening der veiligheidspolitie. Het treffen van regelingen aangaande die onderwerpen is aan het zelfbestuur onttrokken. Aanwijzing van een opvolger in het bestuur heeft voor het laatst plaats gehad in 1918. De aangewezene, Goesti Machmoed, die den titel van Pangéran Ratoe zou voeren, stierf evenwel vóórdat de reeds verleende bekrachtiging bekend werd. Tot heden is er geen opvolger in het bestuur aangewezen. Bij beschikking van het zelfbestuur van Mampawah van 21 Maart 1927 werd het instituut van mantri's (landsgrooten) afgeschaft. Van die beschikking is bij G.B. van 15 Juli 1927 No 22 aanteekening gehouden. Zoo wordt dus thans het zelfbestuur alleen uitgeoefend door den panembahan. Deze, Mohamad Taufik Akamoedin, fungeert thans ruim 30 jaar en is onderscheiden met de kleine gouden ster voor trouw en verdienste.

De begrooting der landschapskas over 1932 geeft aan een budget groot *f* 162.630, zonder overschot voor reserve. Op alle personeeluitgaven, ook op de inkomsten van den bestuurder, wordt een korting van 10% toegepast. Evengenoemde inkomsten van den panembahan zijn: *f* 1700 's maands bezoldiging en 25% aandeel in den cijns van land- en mijnbouwondernemingen. Er zijn in het landschap 4 landbouwconcessies, 10 erfpachtsperceelen en 1 mijnbouwconcessie (Pandan I) van de N.V. Anglo Chinese Mining Corporation.

Het landschap is verdeeld in 2 districten: Mampawah-ilir onder een demang te Mampawah en Mampawah-oeloe onder een demang te Karangan; verder is er een onderdistrict Soempak met een assistent-demang te Mendjalin. Onder de genoemde bestuursambtenaren staan kampoenghoofden, kebajan genoemd, die bijgestaan wordt door den orang toea en den pengarah. Ter vergemakkelijking van den bestuursdienst heeft het zelfbestuur over elke twee kampoengs een z.g. pengoeloe aangesteld. Verkiezing van kebajan of pengoeloe heeft niet plaats (zie verder het aangehaald artikel SAMBAS).

Literatuur. Zie bij het meeraangehaald artikel

SAMBAS; Mededeelingen van de Afd. Bestuurszaken der Buitengewesten v. h. Dept. van B.B., serie A No 3, blz. 261—288.

LANDAK (aanv. van Dl. II) is een zelfbesturend landschap, dat alleen de onderafdeeling Landak vormt der afdeeling Pontianak van de residentie Westerafdeeling van Borneo.

De bodem van het landschap loopt van het zuiden naar het noorden op. Het zuidelijkste deel is moerassig en bevat veel veengronden. Het grootste gedeelte van het landschap wordt ingenomen door heuvelland, dat een gemiddelde hoogte heeft van 500 m. Tusschen de heuvels vindt men ook nog eenige moerassen, welke evenwel na draineering voor landbouw geschikt zijn. Daar de Dajak voornamelijk aan ladangbouw doet, vindt men weinig oorspronkelijk bosch meer. Dit komt nog slechts in de moerassen van het zuiden voor.

De bevolking van het landschap wordt gevormd door 62.304 Inlanders, 47 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 2918 Chineezen en 3 andere Vreemde Oosterlingen, dus totaal 65.272 zielen (zie tabel 19, blz. 25—27, van het Statistisch Jaaroverzicht van N.I. over het jaar 1931, deel II van het Indisch Verslag 1932).

De Inlandsche bevolking bestaat voornamelijk uit Dajaks. Bekeering tot den Islam komt bij hen zoo goed als niet voor. Zij leven van rijstbouw op ladangs en hier en daar op sawahs, van cultuur van tweede gewassen en inzameling van boschproducten. De Maleiers wonen aan de rivieroevers. Zij leven van kleinhandel, landbouw, inzameling van boschproducten en ook van diamant- en goudwinning in de Landakrivier. De Chineezen, gering in aantal, hebben zich veel vermengd met Dajaks. De vroegere Chineesche mijnbouwers zijn landbouwers geworden. Zij hebben goed onderhouden sawahs, gambir- en pepertuinen. De rubbercultuur heeft in het landschap ook hare intrede gedaan, maar niet in die mate als in de kustlandschappen. Aan klappercultuur wordt zoo goed als niets gedaan. De naar Pontianak afgevoerde rotan en tengkawang zijn voornamelijk afkomstig van bevolkingsaanplantingen. De handel op Pontianak is in handen van Chineezen en enkele Maleiers. De Dajaks van de benedenstreken brengen hunne producten zelven naar Pontianak. De Inlandsche nijverheid is van weinig belang. Het verkeer heeft voornamelijk te water plaats. Tusschen Pontianak en Ngabang varen motorbootjes, welke ook laadprauwen sleepen. De Dajaks in het binnenland, als goede loopers en dragers, maken liefst van de paden en landwegen gebruik. Goede landwegen loopen van Ngabang naar Sidas (berijdbaar voor auto's), van Ngabang naar Boedok (in Mampawah) en van Ngabang naar Koeala Singa.

Het laatste lange contract van 8 October 1909 werd op 7 September 1912 aangevuld met eene suppletoire overeenkomst betreffende het venduwezen (goedgekeurd bij G.B. van 4 Maart 1913). De waarnemend bestuurder Goesti Boedjang, die met zijn landsgrooten bovenbedoeld lang contract had gesloten, werd bij G.B. van 14 Maart 1922 No 40 op verzoek eervol ontheven van zijn waardigheid. Tevens werd toen machtiging verleend den meerderjarig geworden Pangéran Ratoe Abdoelhamid, met den titel Panembahan, de korte verklaring volgens uniform model te doen afleggen en beëedigen. Dit is geschied op 19 Mei 1922 (goedgekeurd bij G.B. van 4 November 1922 No 28). Bij die gelegenheid is de eenig overgebleven landsgroote van zijn waardigheid ontheven en niet meer vervangen. Het zelfbestuur wordt dus thans door den panembahan Goesti Abdulhamid alleen uitgeoefend. Hij is gevestigd te Ngabang, evenals het hoofd der onderafdeeling Landak. Het terrein voor de Gouvernementsvestiging is kosteloos ter beschikking gesteld van het N.I. Gouvernement. Het bestuur over de Inlandsche bevolking wordt onder den panembahan gevoerd door twee districtshoofden (te Ngabang en Serimboe), twee onderdistrictshoofden (te Darit en Meranti) en een contrôle-mantri te Sepatah. Onder deze bestuursambtenaren staan over de Dajaks 21 benoeahoofden, die uit de landschapskas een schadeloosstelling genieten voor het gederfd aandeel in de sepoeloehsatoe (een heffing op de inzameling van boschproducten). De zelfbestuurder ontvangt uit de landschapskas geen andere inkomsten dan een vaste bezoldiging van *f* 600 's maands. Daarop en op de inkomsten der landschapsambtenaren, evenzoo op de pensioenen uit de landschapskas, is voor 1932 een korting van 10% toegepast, wegens sterke daling der kasinkomsten.

In het landschap zijn thans 4 mijnconcessies, 2 landbouwondernemingen en 5 erfpachtperceelen. Het budget van de landschapskas is voor 1932 begroot op *f* 82.376.

Literatuur. Nota betreffende het landschap Landak, T.A.G. dl. XXX (1913), blz. 45—68; Naar de diamantvelden van Landak door IJ. R, Reflector 1920, 35; E. F. Later, Legende van den berg Tiong Kandang (op de grens van Landak en Tajan), Tijdschr. B.G. (1923), 233; J. de Kroes, De diamanten van Landak, Mijningenieur 1925, 185. Zie ook de aanvullende literatuur bij het artikel SAMBAS (suppl. afl. blz 1117).

SANGGAU (Aanv. van Dl. III). Met het zelfbesturend landschap Tajan en het rechtstreeks bestuurd Gouvernements gebied Meliau, vormt Sanggau de gelijknamige onderafdeeling van de afdeeling Pontianak der residentie Westerafdeeling van Borneo.

In de jaren 1886—1890 werden de grenzen met de omringende landschappen Sambas, Landak, Tajan (Meliau behoorde toen nog bij laatstgenoemd landschap), Sekadau en Sintang in overleg met de betrokken zelfbesturen en de Inheemsche bevolking geregeld en bij grenscontracten vastgesteld. Sedert is daarin geen wijziging gekomen.

De Kapoeasrivier doorstroomt het landschap, komende uit het landschap Sekadau, in oost-westelijke richting met vele kronkelingen, welke kort en scherp zijn, aangezien zij haar bedding moet banen tusschen berg- en heuvelruggen. Zij verdeelt het landschap in twee ongelijke deelen, waarvan het noordelijke het grootst is. Het zuidelijk deel, dat wel laag en heuvelachtig is, maar minder waterrijk, is niet zoo vruchtbaar als het overige gedeelte van het landschap. Langs de Kapoeas vindt men op enkele plaatsen goudhoudende zand- en grintlagen, welke door Chineezen worden geëxploiteerd, maar weinig opbrengen. In de alluviale strook van het dal der S. Meraoe, een rechtertak van de S. Sekajam, wordt ook door Chineezen naar goud en diamanten gegraven; evenzoo na hooge waterstanden in de bedding der S. Sekajam en S. Meraoe. Het

verkregene wordt in het landschap Landak verhandeld en als Landakproducten, welke zeer gewild zijn, uitgevoerd.

Volgens tabel 19 van het Statistisch jaaroverzicht van N.I. over het jaar 1931 (deel II van het Indisch Verslag 1932) bestaat de bevolking van het landschap Sanggau uit 20.580 Inlanders en 195 Chineezen. Er zijn geen Europeanen of daarmede gelijkgestelden en geen andere Vreemde Oosterlingen. Het aantal zielen is dus 20.775. Daar de grootte van het landschap ± 7552 km². is, is de bevolkingsdichtheid per km.² 2,8 zielen.

De Inlandsche bevolking bestaat uit Maleiers en Dajaks. De Maleiergroep omvat voornamelijk afstammelingen van Maleische en Javaansche immigranten. De eerste immigranten moeten Hindoe-Javanen geweest zijn, die o.a. de kampoeng Sanggau hebben gesticht. Een paar km. van die kampoeng, in de monding van een zijtak der Sekajamrivier, ligt een beschreven steen uit dien tijd afkomstig en Batoe Sampai geheeten. Afstammelingen van de stichters van Sanggau wonen er nog en worden onderscheiden in Orang Sanggau-lawai (de meer gegoeden, de voornamen) en Orang Sanggau-mangoer (het gewone volk). Gezamenlijk heeten die 2 groepen Orang negeri. In de groep Orang Sanggau-mangoer zijn opgenomen de afstammelingen van vroegere slaven en geïslamiseerde Dajaks, welke tezamen Orang boemi werden genoemd.

Een invasie van Dajaks uit de Bovenkapoeasstreken heeft aan de Hindoe-Javaansche rijkjes een eind gemaakt. De Dajaksche hoofden huwden met dochters van de toen bestaande vorstenfamilies en uit die huwelijken moet de tegenwoordige radjastand zijn voortgekomen, waartoe ook het Panembahan-geslacht behoort, dat van het begin af is gesplitst in Roemah-darat en Roemah-laoet. Toen de echte Maleiers in het land kwamen en den Islam propageerden, gingen de overheerschers tot dien godsdienst over. Volgens de adat komen de Roemah-darat en de Roemah-laoet om beurten aan het bewind, met dien verstande, dat wanneer een lid van de Roemah-darat Panembahan is, een lid van de Roemah-laoet de aangewezen bestuursopvolger wordt, met den titel Pangéran Ratoe. De tegenwoordige Panembahan is van Roemah-darat.

Als overblijfselen nog uit den Hindoe-Javaanschen tijd worden beschouwd de gouden beeldjes eenige keeren in de Sekajamrivier gevonden, waarvan een exemplaar nog in het bezit is van den tegenwoordigen bestuurder. Verder werd ter hoofdplaats Sekadau in 1926 een pot met gouden sieraden uit dat tijdperk opgegraven, welke voorwerpen naar het museum te Batavia werden gezonden. Een belangrijker Hindoemonument is de Batoe-pahat, een 3 × 4 m.² groote rotswand, geheel met Hindoe-inscripties beschreven, welke nog niet zijn ontcijferd. Die steen bevindt zich in den bovenloop der S. Tekarik, nabij kampoeng Pait aan de grens van Sekadau met Matan.

De Maleiergroep bevat nog eenige Javanen, Soendaneezen en Bandjareezen, die zich voor goed in het landschap gevestigd hebben en in den regel koelies zijn geweest op de Europeesche rubberondernemingen.

De Dajaks zijn verdeeld in 47 stammen, waarvan de voornaamste zijn de Riboens, de Pandoe-, Djangkang-, Moeara-, Gali-, Sedoea- en Bonti-Dajaks. Zij zijn heidenen. Overgang tot den Islam komt tegenwoordig weinig voor en dan veelal bij huwelijk met een Mohammedaan. De R.K. missie maakt ook vooralsnog weinig bekeerlingen; zij werkt hoofdzakelijk in de omgeving van de hoofdplaats Sanggau. De algemeene omgangstaal is het Oeloe-Maleisch, sterk afwijkend van het Riouwsch-Maleisch.

Aangezien de economische toestand van Sanggau overeenkomt met dien van Sekadau, zie men voor de middelen van bestaan, land- en mijnbouw, handel en scheepvaart, onder SEKADAU.

De aangelegde groote wegen zijn: van de grens met Tajan over Sanggau naar de grens met Sekadau en van Sanggau over Bonti naar Balai-Karangan. Voor den verderen afbouw van die wegen is op de begrooting van 1932 een som van f 14.500 uitgetrokken.

Het laatste lange contract werd 13 November 1909 gesloten met Panembahan Hadji Mohamad Ali Soeria Negara en zijn landsgrooten (mantri's), goedgekeurd bij G. B. van 15 Januari 1912 No. 76. Bij suppletoire overeenkomst van 5 Mei 1913 (goedgekeurd bij G. B. van 3 October 1913 No. 40) werd het aangevuld (venduwezen). Voregenoemde Panembahan werd opgevolgd door Pangéran Ratoe Hadji Mohamad Said, die als Panembakan Hadji Mohamad Said Pakoe Negara den 6den Februari 1915 een akte van verband teekende en beëedigde, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 8 Juni 1915 No. 9. Hij legde met zijn landsgrooten den 16 Augustus 1915 een verklaring af betreffende de door het zelfbestuur te heffen belastingen, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 21 Februari 1916 No. 26. In 1919 vroeg hij ontheffing van zijn waardigheid, welke hem eervol verleend werd. Intusschen is in 1918 het instituut der landsgrooten afgeschaft (G. B. 25 Maart 1918 No. 37 en 15 Augustus 1918 No. 30). Als opvolger van Panembahan Hadji Mohamad Said Pakoe Negara trad op Panembahan Goesti Mohamad Tahir Soeria Negara, die den 25sten Augustus 1920 de korte verklaring volgens uniform model aflegde en beëedigde, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 11 Juli 1921 No. 45. Hij is thans nog in functie en onderscheiden met de kleine gouden ster. Zijn maandelijksche bezoldiging bedraagt f 650 en verder wordt hem 40% uitgekeerd van den in de landschapskas gestorten cijns van landbouwondernemingen (hierin zijn ook begrepen opstal- en erfpachtperceelen). Onder den bestuurder wordt het bestuur over de Inlandsche bevolking gevoerd door 2 demangs (te Sanggau en te Balai Karangan), benevens 2 assistent-demangs (te Balaiseboet en te Bonti). Te Sanggau is ook een bezoldigd kampoenghoofd aangesteld. In verband met de verminderde inkomsten der landschapskas wordt voor 1932 een korting van 10% toegepast op de uit die kas betaalde inkomsten van bestuurder en landschapsambtenaren.

In begin 1933 waren in het landschap nog 2 landbouwondernemingen, 14 erfpachtsperceelen en 2 opstalperceelen in exploitatie. Het budget van de begrooting 1932 der landschapskas bedraagt f 97.309. Er is geen saldo te reserveeren. Het reservefonds bedraagt nog slechts f 10.000.

Literatuur. Nota betreffende het landschap Sanggau, T.A.G. 1914 blz. 60—70; Zie ook de literatuur bij SAMBAS (suppl. afl. blz. 1117).

PETROLEUM. (Aanv. van Dl. III).

Sub B. *Geologisch voorkomen.* In het oorspronkelijk artikel wordt opgemerkt, dat de voornaamste petroleumvelden der aarde — ook die in Indië — gelegen zijn in afzettingen der tertiaire periode of in weinig oudere. In Ned.-Indië treft men ruwe olie aan van verschillenden ouderdom; meestentijds dateert zij echter uit het jong-tertiaire tijdvak. In deze periode, voorafgaande aan het Europeesche ijstijdperk, vormden Malaka, de Oostkust van Sumatra, Bangka, Billiton en een groot deel van Midden-Borneo een uitgestrekt vastelandsmassief, dat in de paleogeographie het neogene Soendaland wordt genoemd. De tertiaire zee strekte zich uit ter plaatse van het tegenwoordige Atjèh, Midden- en Zuid-Sumatra, de N.-kust van Java en de Z.- en O.-kust van Borneo. Waar heden ten dage de olieterreinen liggen, golfde in dien tijd de zee, ondiep, blijkens den aard der gesteenten, die daarin werden afgezet. Tegen het einde van het tertiaire tijdvak traden gebergtevormende krachten op, die deze lagen tot boven het zeeoppervlak ophieven. In de bodemafzettingen der tertiaire zee bevinden zich nu onze belangrijkste olievindplaatsen en tevens een aantal gewichtige productie centra van de Bataafsche Petroleum Mij., de Nederl.-Indische Aardolie Mij. en de Nederlandsche Koloniale Petroleum Mij.

Aanteekening verdient verder, dat bij het onderzoek der terreinen thans ook wel gebruik gemaakt wordt van geophysische methoden, die tot voor kort onbekend waren en die het mogelijk maken om zonder proefboringen met behulp van zeer verfijnde instrumenten bijzonderheden omtrent den bouw der aardkorst, die duiden op het al of niet voorkomen van olie, te leeren kennen.

Sub C. *Geografisch voorkomen.* De gezamenlijke oppervlakte der productieve olieterreinen in Indië (die der produceerende of geproduceerd hebbende concessies en contractgebieden) is ongeveer 110.000 ha. op Java, 450.000 ha. op Sumatra en 230.000 ha. op Borneo. Vgl. de lijst, welke voorkomt in het Jaarboek van het Mijnwezen in N.I., alg. gedeelte en het kaartje der oliehoudende gebieden door Prof. Molengraaff in de Verh. der Kon. Ac. v. Wet., jg. 1920, blz. 141.

De aardolieconcessies — de nieuwste heeten contracten — zijn gelegen:

op Sumatra: in de oostelijke helft van Atjèh, in het gouvt. Oost-kust v. Sumatra (Langkat), in Djambi en in Palembang;

op Java: in de residenties Japara-Rembang, Bodjonegoro, Soerabaja en op Madoera, alsmede enkele in Batavia, Semarang en Kediri;

op Borneo: in de landschappen Koetei en Boeloengan;

ook in Riouw liggen enkele contracten.

Noch op Celebes, noch op de kleinere eilanden, uitgezonderd Riouw, is tot nu toe olie in exploitabele hoeveelheden gevonden. Slechts op Ceram wordt in de tertiaire kuststrook geregeld een matige productie verkregen.

Sub. D. *Eenige algemeene aanteekeningen over de Indische terreinen.* De gegevens over de diepte, waarop de olie wordt aangetroffen, voorkomende op blz. 395 van Dl. III, hebben eenige wijzigingen ondergaan. Zuid-Sumatra met plaatselijk ongeveer 1600 m. maximum heeft daarbij nu het record; op de meeste der grootere Borneo-, Sumatra- en Javavelden behoeft men niet dieper te gaan dan 200 à 800 m.

Sub. E. *Techniek.* Werden in het oorspr. artikel pijpleidingen van 150 km. genoemd, die van Tempino naar Pladjoe is zelfs 350 km. Het aantal raffinaderijen in Indië bedraagt thans 14, waarvan 9 in werking, t.w. te Pangkalanbrandan, Pladjoe, Soerabaja, Soeban Djerigi, Wonokromo, Tjepoe, Kapoean, Klantoeng, Soengei Gerong, Balikpapan en Boela (Ceram). Door destillatie en verdere bewerkingen worden in de raffinaderijen uit het ruwe product gewonnen: benzine, kerosine (voor verlichting en motoren), gasolie, brandstofolie voor stoomketels en motor-doeleinden, smeeroliën, paraffine, asphalt en consistentvet.

Sub. F. *Geschiedenis.* Het alleroudste bericht omtrent aardolie in den Archipel stamt uit het jaar 971, toen van Çriwidjaja (Palembang) een gezantschap werd afgevaardigd om den Keizer van China een verschuldigde schatting te betalen. Deze werd ten deele voldaan in petroleum. Ook in oude reisverhalen, b.v. in het „Itinerario" van Jan Huygen van Linschoten, komen herhaaldelijk berichten voor omtrent aardolie.

Meermalen gebeurde het, dat de Heeren XVII of Heeren Bewindhebbers eener Kamer aan de afgezanten van de Vereenigde O.I. Compagnie opdracht gaven, uit Sumatra aardolie mede te brengen, daar deze „seer wert geëxtimeert ende tot verstramde beenen ende leden met goede operatie ghebruickt".

Wat *Java* betreft, verdient onder dit hoofd vermelding, dat van de concessieterreinen op dit eiland tot ultimo 1931 ongeveer 7.684.000 kg. ton ruwe olie gewonnen werd en dat door enkele maatschappijen, w.o. de Algemeene Exploratie Maatschappij, in 1930 opnieuw op Madoera met exploreeren begonnen is.

Ten aanzien van *Borneo* valt te melden, dat eerst in latere jaren een terrein, dat deel uitmaakt van de op blz. 397 van Dl. III reeds genoemde Nonny-concessie, n.l. Sambodja, aan de productie begon deel te nemen. In 1929 produceerde Sambodja 500.000 kg. ton en in 1931 bijna 400.000 kg. ton aardolie. De concessies leverden tot ultimo 1931 ongeveer 23.000.000 kg. ton ruwe olie. Het noordelijk gelegen eiland Tarakan produceerde tot ultimo 1931 ruim 19.500.000 kg. ton.

Sumatra. Het terrein Boeloe Telang (zie Dl. III, blz. 397) leverde tot ultimo 1931 1.857.000 kg. ton ruwe olie. De 3 concessies der Maatschappij Moeara Enim leverden tot ultimo 1931 ongeveer 4.290.000 kg. ton ruwe olie. De t.a.p. genoemde raffinaderij van de Sumpal bij Bajoeng Lentjir bestaat thans niet meer. Het terrein was niet zoo rijk en leverde tot ultimo 1931 slechts 518.000 kg. ton olie. De concessie Karang Ringin van de Moesi Ilir leverde tot ultimo 1931 ongeveer 202.000 kg. ton op. De raffinaderij in de nabijheid van die der Moeara Enim te Bagoes Koening bestaat niet meer. De totale productie van de concessies Kajoe Arau Bongkoe, Selaro en Ladang Pait, Lematang en Arahan (zie Dl. III, blz. 398) leverde tot ultimo 1931 ongeveer 418.000 kg. ton.

De in Atjèh gelegen concessie Peureula (zie Dl. III, blz. 398) leverde tot ultimo 1931 ongeveer 4.769.000 kg. ton, de concessie Moeara op Borneo bijna 2.590.000 kg. ton ruwe olie, Tarakan ongeveer 14.142.000 kg. ton.

Tankinstallaties werden door de Koninklijke

niet alleen opgericht te Hongkong, Shanghai, enkele andere Chineesche havens en Calcutta (Dl. III, blz. 398), doch ook te Madras, Bombay, Bangkok en Karachi.

Ter aanvulling van de gegevens omtrent de financieele resultaten der Koninklijke (Dl. III, blz. 399) diene het volgende. In de periode na de fusie van 1907 t/m 1931 had de Koninklijke uitstaan *f* 1.500.000 aan 4% preferente en van 1911 af nog 28.500.000 aan 4½% prioriteitsaandeelen; het gemiddelde gewone kapitaal was *f* 233.125.000, waarover gemiddeld 25,3% dividend werd betaald. De Shell vermeerderde haar preferent kapitaal eerst met £ 2.000.000 5% rentende en daarna nog met £ 10.000.000 7% rentende, terwijl haar uitstaand gewoon kapitaal gemiddeld £ 12.237.000 bedroeg, waarover gemiddeld 24½% dividend werd betaald.

Reeds in Dl. III werd als bijzonderheid vermeld, dat de aandeelen der Bataafsche Petroleum Mij. de grootste der wereld zijn. Het daar genoemde bedrag van *f* 28 millioen elk is nu echter geworden *f* 60 millioen elk.

Er is in Indië gedurende de laatste jaren een aantal nieuwe terreinen gekomen, die zeer redelijke productie geven. Onderstaande tabel geeft daarvan een indruk:

Balikpapan (Anggana) (1920) . . .	622.000 kg.t.
Tjepoe Kawengan (1926)	495.000 „
„ Kroeka (1929)	39.000 „
P. Brandan Serang Djaja (1926) .	390.000 „
„ Rantau (5a) (1929) . .	413.000 „
„ Djoeloe Rajeu (5a) (1929)	22.000 „
Pladjoe Kloeang Noord (5a) (1928).	387.000 „
Niam Pladjoe (1923)	687.000 „
„ Brandan (1928)	113.000 „
„ Boenjoe (1930)	12.000 „

De totale productie aan ruwe olie van Ned.-Indië, uitgedrukt in kg. ton is geweest:

1886/89. .	255		
1890 . . .	1.230	1911. . .	1.705.127
1 . . .	3.637	2. . .	1.518.231
2 . . .	15.402	3. . .	1.491.397
3 . . .	24.681	4. . .	1.542.967
4 . . .	65.247	5. . .	1.599.970
5 . . .	81.750	6. . .	1.676.989
6 . . .	114.971	7. . .	1.690.513
7 . . .	201.615	8. . .	1.709.971
8 . . .	354.840	9. . .	2.098.815
9 . . .	278.863	1920. . .	2.289.711
1900 . . .	411.746	1. . .	2.302.573
1 . . .	664.145	2. . .	2.330.432
2 . . .	595.147	3. . .	2.778.249
3 . . .	728.664	4. . .	2.850.126
4 . . .	894.815	5. . .	3.009.789
5 . . .	1.126.821	6. . .	2.950.608
6 . . .	1.212.776	7. . .	3.614.281
7 . . .	1.320.331	8. . .	4.200.111
8 . . .	1.386.628	9. . .	5.085.427
9 . . .	1.413.619	1930. . .	5.331.812
1910 . . .	1.481.872	1. . .	4.520.151

in het geheel dus rond 68.676.000 kg. ton, terwijl een totale opslagruimte voor ruwe olie en producten van 2.094.000 m.³ beschikbaar is.

Sub. G. *De bijproducten.* De paraffinefabriek te Tjepoe leverde in 1931 14.000 ton paraffine, die te Balikpapan in 1929 48.000 ton. Balikpapan produceerde in 1931 39.000 kg. ton goede machineolie. Op Tarakan is de opslagcapaciteit voor residu thans reeds 216.000 m.³.

Sub. H. *Staatsexploitatie.* In het oorspronkelijke artikel kon nog geen melding gemaakt worden van de oprichting van de NED.-INDISCHE AARDOLIE MIJ. (zie aldaar), een semi-gouvernementsbedrijf, waarin Gouvernement en Bataafsche Petroleum Mij. samenwerken aan de ontginning van een aantal petroleumvelden in Z.-Sumatra.

Onder de *literatuur* moet nog worden vermeld: Dr. C. Gerretson: „Geschiedenis der Koninklijke."

VEILIGHEIDSTOEZICHT (DIENST VAN HET). Aan dezen dienst is opgedragen het toezicht op de naleving van de „Stoomordonnantie" en de „Stoomverordening" (Stoomtoezicht); op de Indische fabrieksnijverheid in het belang der veiligheid en gezondheid der werknemers aan de hand van het „Veiligheidsreglement" (Fabriekstoezicht); op de naleving der „Loodwitordonnantie"; op de naleving der „Vuurwerkordonnantie"; op de naleving der bepalingen betreffende vrouwennachtarbeid en kinderarbeid in fabrieken.

Bij Ind. Stb. 1925 no. 119 werd bepaald dat de „Dienst van het Stoomwezen" van het Departement der B. O. W. wordt afgescheiden en onder de benaming „Veiligheidstoezicht" aan het onder het Departement van Justitie ressorteerende „Kantoor van Arbeid" wordt toegevoegd. In verband daarmede zal eerst iets omtrent het „Stoomwezen" en het „Stoomtoezicht" worden vermeld.

Toen zich in Ned.-Indië de industrie naast den landbouw begon te ontwikkelen, werden al spoedig, in 1836 (Ind. Stb. No. 10), bij resolutie van den Gouverneur-Generaal bepalingen in het leven geroepen betreffende de „Oprichting van fabrieken en neringen in Nederlandsch-Indië", voornamelijk ten doel hebbende in bebouwde kommen brandgevaar te voorkomen, het leven en welvaren der buren te beschermen en den fiscus tegen ontduiking van belasting te vrijwaren.

De stoom speelde in deze fabrieken toen nog niet zulk een belangrijke rol, dat het noodig werd geacht op de toepassing daarvan toezicht te houden. Eerst in 1847 werd door den G. G. tot deskundige, die te beoordeelen had of door de toepassing van stoom de veiligheid niet in gevaar werd gebracht, benoemd de hoofdingenieur bij de fabriek voor de Marine en het Stoomwezen te Soerabaja, en eerst in 1852 werd een „Reglement omtrent veiligheidsmaatregelen bij het aanwenden van stoomwerktuigen in Ned. Indië" (Ind. Stb. No. 20) vastgesteld. Dit reglement was op dezelfde leest geschoeid als het voor Nederland geldende.

Ten bewijze dat vergunning verleend was tot het in werking stellen van een stoomwerktuig, een stoomketel of een stoomtoestel werd aan den gebruiker door den G. G. een „vergunningsakte" uitgereikt. Eind 1853 waren overeenkomstig de voorschriften 70 akten uitgereikt, waarvan 62 ten dienste van particulieren en 8 ten behoeve van het Gouvernement; in werking waren 120 stoomketels, waarvan 106 te land en 14 in stoomschepen.

Een aanschouwelijk beeld van de toename van het aantal stoomketels en hun totaal verwarmd oppervlak van 1852 tot en met 1930 geeft de volgende tabel.

Jaar	Aantal ketels	Totaal verwarmd oppervlak in m².
1853	120	4652
1863	512	16872
1873	843	31323
1883	1530	77298
1898	2277	162232
1908	3468	270038
1919	5219	428037
1924	5987	496580
1925	6151	507995
1926	8338	591387
1927	8567	613773
1928	9653	717208
1929	9950	740208
1930	10075	801002

Een overzicht omtrent de procentueele verdeeling van de stoomketels op de diverse bedrijfstakken in het jaar 1930 volgt hieronder:

1) Onder beheer van het N. I. Gouvernement (uitgezonderd de ketels ressorteerende onder de Departementen van Oorlog en Marine) 28.5%
2) Onder beheer van de suikerindustrie 22.2%
3) Bij alle overige cultuurondernemingen 7.9%
4) Onder beheer van de petroleumindustrie 13.6%
5) Bij alle overige industrieele bedrijven . . . . 14 %
6) Onder beheer van particuliere spoor- en tramwegmaatschappijen . . 6.5%
7) Onder beheer van particuliere scheepvaartmaatschappijen 7.3%

In 1864 werd het Stoomwezen onder het beheer van den Directeur der B. O. W. gebracht. De akten van vergunning tot het in werking stellen van stoomwerktuigen werden echter nog tot 1868 in naam des Konings uitgereikt door den Gouverneur-Generaal; daarna geschiedde dit door den Directeur der B. O. W.

In 1888 werd aan de ambtenaren van het Stoomwezen tevens opgedragen het toezicht op de particuliere spoorwegen.

Deze gecombineerde dienst werkte niet bevredigend, in verband waarmede in 1909 een algeheele reorganisatie van het stoomtoezicht plaats vond, waarbij wederom een afzonderlijke Dienst van het Stoomwezen in het leven geroepen werd. Tegelijkertijd werd in Nederland een z.g. „Gecommitteerde" aangewezen, die uit het buitenland ingezonden ketel-ontwerpen in eerste instantie beoordeelt overeenkomstig de hem uit Indië verstrekte aanwijzingen.

De wenschelijkheid, om evenals in Nederland na deugdelijke voorbereiding door de z.g. „Stoomvaten-commissie" was geschied, ook in Indië stoomtoestellen, andere dan ketels, onder de bepalingen te doen vallen, deed in 1924 (Ind. Stb. No. 42) een nieuw stoomreglement tot stand komen, dat inmiddels vervangen werd door de „stoomordonnantie 1930" (Ind. Stb. no. 225) en de daarop steunende „stoomverordening 1930" (Ind. Stb. No. 339), welke beide algemeene verordeningen in werking zijn getreden met ingang van 1 Januari 1931.

Het Stoomtoezicht is verdeeld in 6 inspectie-afdeelingen, waarvan de standplaatsen zijn Soerabaja, Batavia, Médan, Malang, Bandoeng en Palembang.

Het aantal der door de ambtenaren van het Veiligheidstoezicht jaarlijks verrichte inspecties van stoomtoestellen benevens het aantal ongevallen, welke aan stoomketels, stoomvaten en leidingen in de laatste jaren hebben plaats gevonden, blijkt uit de ondervolgende tabel.

Jaar	Aantal inspecties	Aantal ongevallen
1927	9030	16
1928	9375	26
1929	10595	53
1930	9464	22

De inkomsten van het Veiligheidstoezicht, voortspruitende uit de uitoefening van het „Stoomtoezicht" hebben bedragen in de jaren 1927, 219.626, 1928 233.824, 1929 236.707, en 1930 201.890 gulden.

De tweede taak, welke aan dezen Dienst is opgedragen, bestaat in de uitoefening van toezicht op de Indische fabrieksnijverheid in het belang der veiligheid en gezondheid der werknemers bij het verblijven in fabrieken en werkplaatsen.

De maatregelen, welke in Nederlandsch-Indië van overheidswege worden genomen ter voorkoming van bedrijfsongevallen en beroepsziekten bestaan uit:

I. het uitvaardigen van voorschriften ter verzekering van een veilige bedrijfsinrichting en ter voorkoming van beroepsziekten;
II. toezicht op de naleving der sub I genoemde voorschriften;
III. voorlichting van belanghebbenden;
IV. onderzoek van ongevallen;
V. opmaken van ongevallen- en ziekten-statistieken;
VI. gedachtenwisseling over veiligheidstechnische vraagstukken met andere technische diensten daar te lande en met buitenlandsche veiligheids-organisaties.

I. Het uitvaardigen van veiligheidsvoorschriften is wel een der belangrijkste middelen om een veiliger bedrijfsuitoefening te verzekeren. Deze voorschriften moeten tevens als richtlijn dienen, waarlangs het toezicht zich zal bewegen.

Aan de hand van de desbetreffende Nederlandsche wetten werd indertijd voor Nederlandsch-Indië een „Reglement" samengesteld, „houdende bepalingen tot beveiliging bij het verblijven in fabrieken en werkplaatsen", hetwelk kortheidshalve het „Veiligheidsreglement" (V. R.) werd genoemd (Ind. Stb. 1905 No. 521). In de daarop volgende jaren werd het V. R. herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld, totdat het in 1910 werd ingetrokken en vervangen door een nieuw Reglement (Ind. Stb. 1910 No. 406), welk reglement thans, 1933, nog van kracht is.

In dit „Veiligheidsreglement van 1910", dat het fundament voor het toezicht vormt, zijn naast de noodige bepalingen, regelende de organisatie van den dienst, voorschriften voor de veiligheid bij het verblijven in fabrieken en werkplaatsen opgenomen. Uit den aard der zaak zijn

deze bepalingen en voorschriften in zeer algemeene bewoordingen gesteld, aangezien zij passend moeten zijn voor de meest uiteenloopende soorten van bedrijven en installaties. Door dit reglement worden dus slechts de algemeene richtlijnen aangegeven voor het verzekeren van een veiliger bedrijfsinrichting. O. m. wordt daarin bepaald op welke bedrijven het reglement van toepassing is, welke deelen der machinale installaties beveiligd moeten worden, aan wien het toezicht op de naleving der bepalingen is opgedragen, hoe gehandeld moet worden in geval de bestuurders meenen de gegeven voorschriften niet te kunnen of moeten opvolgen, enz.

Daarenboven is aan den Chef van het Veiligheidstoezicht de bevoegdheid verleend, om waar zulks noodig mocht blijken in de bijzondere behoeften aan regelingen te voorzien, door het vaststellen van meer gedêtailleerde voorschriften. Met gebruikmaking van deze bevoegdheid zijn door genoemden dienstchef de volgende „Speciale Bepalingen" uitgevaardigd:

1) de „Speciale Bepalingen A" (S.B. „A"), handelend over de hulpmiddelen, welke ter verstrekking van de eerste hulp bij ongevallen in fabrieken en werkplaatsen aanwezig zijn;

2) de S. B. „B", betrekking hebbend op de electrische installaties van fabrieken en werkplaatsen;

3) de S. B. „C", uitsluitend betrekking hebbend op de beveiliging van suikerfabrieken;

4) de S. B. „D", handelend over de constructie, berekening en beproeving van reservoirs met samengeperste lucht, ten dienste van het aanzetten van motoren;

5) de S B. „E", betreffende fabrieken, werkplaatsen en localen met licht ontvlambare en ontplofbare stoffen en springstoffen, en vuurwerk- en romanietfabrieken;

6) de S. B. „F", geldend voor de fabrieken, waar zuurstof, koolzuur, ammoniak, zwaveligzuur of acetyleen wordt verdicht;

7) de S. B. „G", betreffende installaties voor het projecteeren van lichtbeelden in bioscopen;

8) de S. B. „H", betreffende fabrieken en werkplaatsen, waarin droog loodwit wordt behandeld en verwerkt;

9) de S. B. „I", betreffende installaties voor de ontwikkeling van acetyleengas voor technische doeleinden.

Bij het uitvaardigen van deze voorschriften is van het beginsel uitgegaan, dat het niet de taak van het toezicht is om voor elk geval het gebruik voor te schrijven van de beste materialen en constructies, welke daarvoor volgens den oogenblikkelijken stand der techniek beschikbaar zijn, doch slechts om het gebruik van die materialen, uitvoeringen en wijze van opstelling te verlangen, waarbij de veiligheid en gezondheid van de arbeiders bij het bedienen der werktuigen en inrichtingen voldoende wordt gewaarborgd. Van de eischen, welke in de détailvoorschriften zijn opgenomen moet dus kunnen worden aangetoond, dat zij eenerzijds noodig anderzijds voldoende zijn om de vereischte bescherming te verschaffen. Ook moeten zij verbodsbepalingen inhouden voor de toepassing van die materialen en constructies, welke uit een veiligheidsoogpunt ontoelaatbaar zijn te achten.

II. Het toezicht op de naleving van de voorschriften wordt door de technische ambtenaren van den Dienst uitgeoefend, door inspectie van de bedrijven ter plaatse. Bij tekortkomingen of het toepassen van minder doelmatige beveiligingen worden aan de bestuurders der betrokken bedrijven de noodige schriftelijke aanwijzingen en adviezen verstrekt.

Houdt men hierbij in het oog, dat in Nederlandsch-Indië ongeveer 250 verschillende soorten van bedrijven bestaan, waarin verschillende soorten van werktuigen en installaties zijn opgesteld, welke ook voor eenzelfde soort van bedrijf nog dikwijls varieeren naar gelang van de meer of minder moderne inrichting en de plaatselijke omstandigheden, en wordt voorts bedacht, dat steeds weer nieuwe procédés en nieuwe constructies een gebied van toepassing in de industrie veroveren, dan behoeft het wel geen nader betoog, dat een voortdurende studie van de zeer omvangrijke materie en een zoo volledig mogelijk contact met de industrie en de leveranciers noodzakelijk is, om de opgedragen taak naar behooren te kunnen vervullen.

III. De resultaten, welke de overheidszorg inzake de bevordering der veiligheid in fabrieken en de bestrijding van ongevallen opleveren, zijn in sterke mate afhankelijk van de medewerking der betrokken bedrijfsleiders en van de arbeiders zelf.

Ten einde deze zoo onmisbare medewerking te verkrijgen, wordt door middel van publicatie in dagbladen en technische tijdschriften eenerzijds propaganda voor de „veiligheids-idee" gemaakt, anderzijds de technische voorlichting van bedrijfsleiders en vaklieden op het gebied der beveiliging bevorderd. Over speciale onderwerpen werden nu en dan lezingen gehouden, terwijl ook soms de radio-omroep te hulp wordt genomen, om bij publiek en belanghebbenden de aandacht op dit belangrijke onderwerp te vestigen. Het gros der werknemers in Indië bestaat echter uit personen, die de Nederlandsche taal niet in voldoende mate beheerschen en zijn bovendien niet dermate onderlegd, dat zij van deze publicaties en lezingen eenig nut kunnen trekken.

Deze werklieden, veelal behoorende tot de inheemsche bevolking dan wel tot de vreemde oosterlingen, moet men derhalve trachten op een andere wijze te bereiken. Hiertoe wordt gebruik gemaakt van de aanschouwelijke voorlichting door middel van het beeld. Ontworpen worden z.g. „Veiligheidsplaten", waarop verschillende ongevallen en de middelen ter voorkoming daarvan zijn afgebeeld. Gewoonlijk is daarop tevens een opschrift in de inheemsche taal aangebracht, aangevende in korte en voor de betrokkenen begrijpelijke taal de quintessence van het reglementaire voorschrift.

Uitgegeven zijn platen, welke wijzen op de gevaren voorkomende bij drijfwerken, rubberwalsen, slijpsteenen, riemoverbrengingen, cirkelzagen, tandwieloverbrengingen, electrische handlampen, lorrie-banen, zuurstofflesschen, bioscooptoestellen en films. Voorts wordt nog overwogen om, in navolging van het buitenland, een „Beveiligingsalbum" samen te stellen, waarin de meest algemeen voorkomende beveiligingen in beeld zijn gebracht en van de noodige toelichting zijn voorzien.

Tenslotte is nog in overweging, om de noodzaak van beveiliging ook bij het technisch onderwijs in te schakelen.

IV. Om de maatregelen te kunnen aangeven, welke de uitoefening van het bedrijf zoo veilig mogelijk maken, is in de eerste plaats een juiste kennis noodig van de bronnen van gevaar, welke in de verschillende bedrijven aanwezig zijn en den omvang der gevolgen, welke uit deze gevaren kunnen voortvloeien.

Deze ondervinding wordt in de eerste plaats verkregen door het technisch onderzoek van bedrijfsongevallen. Hierbij kan, indien het onderzoek door deskundigen wordt verricht, een scherp omlijnd beeld worden verkregen van den aard der fouten, welke hetzij bij den aanleg, hetzij tijdens het bedrijf van een bepaalde installatie gemaakt zijn om de ongevallen te kunnen veroorzaken. Uit de verkregen resultaten van het onderzoek kan dan in vele gevallen worden geleerd, hoe in het vervolg bij soortgelijke en analoge gevallen ware te handelen en welke beschermingen het meest doeltreffend zijn om het ongeval te voorkomen.

V. Bij het Veiligheidstoezicht worden ongevallenstatistieken opgemaakt. Deze gegevens zullen den grondslag moeten vormen voor de beoordeeling van de te nemen maatregelen.

Maar ook nog in een ander opzicht zijn de ongevallenstatistieken van veel nut. Zooals reeds in het vorenstaande betoogd, zijn de resultaten van de voorgeschreven veiligheidsmaatregelen in sterke mate afhankelijk van de medewerking der betrokken bedrijfsleiders. Het komt bij herhaling voor, dat bedrijfsleiders en werkgevers, die slechts ervaring hebben omtrent hun eigen bedrijf, op grond van dit *beperkte* inzicht, vaak de voorgeschreven maatregelen tot beveiliging onnoodig of minder urgent oordeelen. Kan hun echter worden aangetoond, dat de van het Veiligheidstoezicht uitgaande voorschriften en adviezen berusten op omvangrijke statistische gegevens, dan zullen zij van de noodzakelijkheid daarvan gemakkelijker te overtuigen zijn en geneigd zijn met meer belangstelling en bereidwilligheid aan de beveiliging hunner bedrijven mede te werken.

VI. Naast den groei van het aantal en den aard der fabrieksbedrijven is alom een moderniseering van de technische inrichtingen en een reorganisatie van de productie-processen waar te nemen, ten einde door een verhooging der productiviteit en verlaging der zelfkosten de concurrentie, welke zich steeds sterker doet gevoelen, beter het hoofd te kunnen bieden.

Nieuwe materialen komen op de markt en nieuwe en verbeterde, maar ook minder deugdelijke constructies worden, als gevolg van de scherpe concurrentie tusschen de fabrikanten, ingevoerd.

Het is daarom noodig steeds voeling te houden met de veiligheidstechnische organisaties in het buitenland, welke op verschillend gebied over een grootere ondervinding beschikken dan de Indische Dienst.

O.m. wordt overleg gepleegd met het Hoofd van het Veiligheidstoezicht in Oostenrijk, met het „Reichsarbeits-ministerium" in Duitschland, en met de Hoofdcommissie voor de Normalisatie in Nederland. Ook met technische diensten in Indië, zoowel van het Gouvernement als uit het particuliere bedrijfsleven, wordt voeling gehouden en samenwerking gezocht.

Een aanschouwelijk beeld van de toename van het aantal der onder het Staatstoezicht staande fabrieken en werkplaatsen en van de ongevallen, welke in deze bedrijven hebben plaats gevonden van 1914 tot 1930, geeft de ondervolgende tabel.

Jaar	Aantal fabrieken	Aantal ongevallen
1914	1691	207
1919	1119	113
1924	3014	125
1925	3266	287
1926	3681	478
1927	4121	555
1928	4437	884
1929	5014	1156
1930	5385	1044

Onder het toezicht van den Dienst stonden:

In 1910:

Stoomketels	3379
Andere stoomtoestellen	—
Fabrieken	1377
Totaal	4756

In 1930:

Stoomketels	10075
Andere stoomtoestellen	4653
Fabrieken	5383
Totaal	20111

MANADO. (Aanv. van MENADO in Dl. II). Blijkens de in October 1930 gehouden volkstelling wonen in de gemeente Manado 27.484 personen, nl. 1444 Europeanen, 20080 Inheemschen, 5375 Chineezen en 585 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

Sedert 1919 is Manado een administratief zelfstandige gemeente en in 1928 kreeg de stad een burgemeester. De gemeenteraad is de eerste in Nederlandsch-Indië, waarin het aantal zetels voor Europeanen in de minderheid is. Sedert de instelling van dit college is de stad zeer vooruitgegaan, werden groote sommen besteed aan kampongverbetering, assaineeringswerken, asphalteering en stadsverfraaiing. Er is een goede gemeentelijke waterleiding. Met de Nederlandsch-Indische Gas Maatschappij is een langdurig contract aangegaan voor de electrische straatverlichting. Het wegennet in de gemeente heeft thans (in 1933) een lengte van 40 km., waarvan ruim 15 km. reeds is geasfalteerd.

Manado is de standplaats van den resident van het gewest en van den assistent-resident der gelijknamige afdeeling. Om die reden is het raadsgebouw van den Minahasaraad in de gemeente gevestigd.

Tot de openbare gebouwen in de stad behooren voorts de kerken der verschillende godsdienstige gezindten (Protestanten, Roomsch-Katholieken, Adventisten, Pinkstergemeente, Leger des Heils) en verder de Landraad, Javabank, Post- en Telegraafkantoor, Klapperproefstation, Radiostation, Ziekenhuis, Verpleeghuis voor krankzinnigen en gemeente-slachtgebouwen.

Op onderwijsgebied is Manado zeer ruim voorzien; er zijn een R.K. meisjes Mulo; een R.K. jongens Mulo, twee Europeesche lagere scholen,

drie Hollandsch-Chineesche en drie Hollandsch-Inlandsche scholen, twee Fröbelscholen, twee huishoudscholen en 13 inlandsche- en andere scholen; totaal 27 onderwijs-inrichtingen met 4500 leerlingen.

Sedert den aanleg van een prauwenhaven en de vele verbeteringen van de havenoutillage gebeurt het uiterst zelden, dat een schip niet ter reede kan lossen. Behalve door de schepen der K.P.M. wordt Manado geregeld aangedaan door de Java—China—Japanlijn, de Nippon Yusen Kaisha en Saigon—Molukkenlijn. Verder op ongeregelde tijden door de schepen der Silver Pacific-lijn, de Anglo Saxon Petrol. Compy, Ned. Ind. Tank Mij., de B.P.M. en de Charter schepen der Menado Produce Compy. en de schepen der Klaveness Line.

MÉDAN. (Aanv. van Dl. II). De plaats ligt op 3° 35′ noorderbreedte en 98° 40′ oosterlengte van Greenwich.

G e s c h i e d e n i s. Vóór de vestiging van de tabakscultuur ter Oostkust van Sumatra d.i. vóór 1860, was Laboean de hoofdplaats van het Maleische landschap Deli, dat toen nog tot de onderhoorigheden van Siak werd gerekend. Laboean was een weinig aanzienlijke kampoeng, maar, als ankerplaats aan de monding van de Delirivier, beheerschte het den handel van het door Bataks bewoonde achterland (uitvoer van boschproducten en peper en invoer van zout en opium).

De feitelijke macht van de Maleische vorsten reikte niet ver het land in, hoewel in naam een aantal min of meer democratisch bestuurde Bataksche staatjes aan hun gezag waren onderworpen. Dit blijkt onder meer uit het reisverslag van den Engelschen handelsagent Anderson, die in 1823 de Oostkust bezocht en den sultan van Deli aantrof in oorlog met Poeloebrajan (13 km. van Laboean). De in het begin van het zesde decennium der vorige eeuw zich hier vestigende Europeesche landbouwondernemers verkregen van den Sultan van Deli concessies tot ver het binnen land in; de Delimaatschappij (zie aldaar) koos zich als zetel een plaats ongeveer midden in het haar in concessie gegeven gebied, aan de Delirivier op geringen afstand benedenstrooms van kampoeng Kesawan, de hoofdplaats van de Bataksche onderhoorigheid (oeroeng) Soekapiring en tegenover de onaanzienlijke kampoeng Médan. Op dit punt vloeide de Baboera in de Delirivier, waardoor deze bevaarbaar werd voor laadprauwen. De vestiging van de Delimaatschappij werd bekend als Medanpoeteri.

De uitgifte van landbouwconcessies door den sultan in het gebied der Bataksche onderhoorigheden leidde tot moeilijkheden, doordat de ontevreden Bataks zich wreekten op de planters en verscheidene ondernemingen afliepen. Het Gouvernement zond in 1872 een expeditie ter tuchtiging van de opstandelingen (zie DELI) en bevestigde daarmede ten behoeve der ondernemingen den sultan in de feitelijke macht over de binnenlanden.

De snelle bloei van de tabakscultuur (zie onder TABAK den staat op blz. 245 van deel IV) deed hier vele neven-instellingen ontstaan (hospitaal, spoorweg, plantersvereeniging), waarin de Delimaatschappij de voornaamste stem had, zoodat voor vestiging ook de omgeving van den zetel dezer maatschappij werd gekozen. Terecht voert de gemeente Médan dan ook als wapen een bloeiende tabaksboom met de spreuk „Efflorescens e planitie", d.i. opbloeiende uit de vlakte (Maidan = vlakte). Het Gouvernement volgde het voorbeeld van de Delimaatschappij, toen in 1873 een garnizoen werd gevestigd en toen in 1887 de hoofdplaats van het sinds 1873 van Riouw afgescheiden gewest Oostkust van Sumatra van Bengkalis (zie aldaar), dat niet aan de verwachtingen had beantwoord, naar het economisch belangrijker Deli werd overgebracht. Ook de Sultan van Deli volgde eenige jaren later dit voorbeeld waarbij het hoofd van Soekapiring (zie boven) verhuisde naar een nieuwe woonplaats, vier kilometer zuidwaarts, Kampoeng Baroe.

Zooals hierboven reeds gezegd, waren er slechts twee kleine kampoengs, Médan en Kesawan, terwijl alle omringende grond in concessie was gegeven voor landbouwondernemingen. Dit is van beslissenden invloed geweest op de ontwikkeling van Médan, want voor de zich al spoedig uitbreidende nederzetting was grond noodig, welke niet anders dan van de concessionarissen kon worden verkregen. Deze gaven groote terreinen terug aan het zelfbestuur voor uitgifte aan Inlanders en Europeanen, terwijl de Delimaatschappij het recht verkreeg om van een gedeelte van haar concessieterrein perceelen aan derden, voornl. Chineezen, af te staan. Er werd een quasi-erfpachtsrecht verleend (zie GRANT, suppl. afl. blz. 584), terwijl bij residentsbesluit van 1886 een commissie werd ingesteld tot beheer van de pachtopbrengst, welke zou strekken tot verbetering en verfraaiing van de hoofdplaats. Deze „Commissie voor het gemeentefonds", meer bekend als negorijraad, heeft zeer nuttig werk verricht door het vaststellen van wegplannen en voor een harmonische ontwikkeling van de plaats.

In 1906 werd, met toepassing van de decentralisatiewet van 1903 een afdeelingsraad van Deli ingesteld (Ind. Stb. no. 154), welke echter reeds met 1 April 1909 werd vervangen door den gemeenteraad van Médan (Ind. Stb. no. 180) en den plaatselijken raad voor dat gedeelte van het gewest waar cultures zijn gevestigd (Ind. Stb. no. 181); deze plaatselijke raad van het cultuurgebied der Oostkust van Sumatra wordt gewoonlijk aangeduid met den verwarring stichtenden naam „Cultuurraad". Ongeveer in dezen zelfden tijd valt het begin van de rubbercultuur ter Oostkust, gevolgd door nog andere overjarige cultures. De snelle ontwikkeling hiervan heeft op Médan een zeer grooten invloed gehad. Het heeft daarbij het geluk gehad ook in topografischen zin het middelpunt te zijn gebleven van de ondernemingen, welke tot in Zuid-Asahan en de oostkust van Atjèh werden geopend. Een oogenblik scheen de kans te zullen keeren, toen de ontwikkeling van het gewest de behoefte deed gevoelen aan een haven, welke voor oceaanschepen toegankelijk zou zijn; de in natuurlijk opzicht gunstiger Aroebaai werd daarvoor genoemd, doch na rijpe overweging is aan Belawan, Médans havenplaats, als oceaanhaven de voorkeur gegeven, en zijn daar uitgebreide havenwerken aangelegd.

H e t t e g e n w o o r d i g e M é d a n heeft een oppervlakte van 1583 ha.; hiervan behoort 258 ha. tot het gebied van het zelfbestuur van

Deli en 1325 ha. tot het rechtstreeks bestuurd Gouvts. gebied (voor de inlijving zie Ind. Stb. 1918 no. 749, voor de uitbreiding Ind. Stb. 1921 no. 772, waarbij tevens de grenzen zijn vastgesteld). Het aantal inwoners bedraagt volgens de voorloopige uitkomsten der volkstelling 1930: 74.976, waarvan 4292 Europeanen, 25.891 gouvernementsonderhoorige Inlanders, 14.205 zelfbestuursonderhoorige Inlanders, 27.180 Chineezen en 3408 andere Vreemde Oosterlingen. Deze cijfers toonen een geheel andere samenstelling der bevolking dan die van andere plaatsen. Om te beginnen is het Inlandsche element zeer veel geringer; de bevolking van Médan met inbegrip van zelfbestuursgebied wordt voor 53.6% gevormd door Inlanders, die voor Batavia voor 74.9%, die van andere plaatsen op Java voor nog hooger percentage. Bovendien is het aantal andere Vreemde Oosterlingen dan Chineezen groot (Médan 4.5%, Batavia 1.5%), waaronder minder Arabieren, doch meer Voor-Indiers van velerlei ras en geloof. Onder de Inlanders, ook de zelfbestuursonderhoorigen, zijn maar weinig Deli-Maleiers en Bataks uit deze benedenstreken; het meerendeel is afkomstig van Java of stamt af van Javaansche immigranten; in belangrijkheid volgen daarop de Bataks uit Tapanoeli.

Médan is gelegen in de kustvlakte, slechts 23 m. boven zee; het klimaat is dus dat van de tropische laagvlakte, doch getemperd door zeewind 's middags en bergwind 's morgens, waardoor de nachten koel zijn. De regenhoeveelheid verschilt weinig van die van Noord Java (Médan 1894 mm. p.j., Batavia 1835 mm. p.j.), doch de verdeeling over het jaar is gunstiger, met twee regen- en twee droogteperioden (gemiddelde droge tijd te Batavia 31 dagen, te Pasoeroean 108 dagen, te Médan 17 dagen; langste bekende droge tijd 27 dagen). Médan is hierdoor wel zeer vochtig. Doch de gelijkmatige regenverdeeling te zamen met de relatief diep ingesneden rivieren behoeden de plaats voor overstroomingen.

Uit verkeersoogpunt is Médan het middelpunt van het gewest gebleven; van hieruit voert de zoogenaamde „asweg" door de geheele lengte van het cultuurgebied, in het noorden aansluitende op den Atjèhschen kustweg naar Koetaradja, in het zuiden bij Tebingtinggi aftakkende over Pematangsiantar naar de Westkust. Een andere weg voert landwaarts over Brastagi en Kabandjahé naar Koetatjané in de Alasvallei. De hoofdlijn van de Delispoorwegmaatschappij volgt de richting van dezen asweg, met een zijlijn naar Pematangsiantar en kleine aftakkingen naar Boven Deli en Boven Langkat. Op het gebied van scheepvaart ondervindt Médan den grooten invloed van de nabijheid van Belawan, waar de nieuwe haven in het geregelde vaarplan van vele stoomvaartlijnen is opgenomen. Scheepvaart op de rivieren bestaat niet meer. Ook in het luchtverkeer is Médan opgenomen; een goed gedraineerd vliegveld met eenvoudig stationnetje en hangar voorziet in de behoefte der vaste lijnen van de K.L.M. en de K.N.I.L.M. Telefoon (particulier bedrijf der Deli Spoorweg Mij. en gouvernementsdienst buiten het concessiegebied der DSM), telegraaf en radio, het laatste met afzonderlijke zend- en ontvangststations, verbinden verder Médan met de buitenwereld.

Administratief behoort Médan tot de onderafdeeling Beneden-Deli van de afdeeling Deli en Serdang; het is de standplaats van de hoofden hiervan, resp. een controleur en een assistent-resident, alsmede van het hoofd van gewestelijk' bestuur, dat sinds 1915 den titel van gouverneur voert. Het Inlandsch zelfbestuur van Deli zetelt eveneens te Médan. De gemeente Médan, in 1909 ingesteld, heeft sinds 1917 een burgemeester als voorzitter van den gemeenteraad.

Als gewestelijke hoofdplaats is Médan de standplaats voor vele gouvernementsdiensten, ten deele met een ressort, dat zich niet tot het gewest beperkt. Van deze laatste vallen te noemen: raad van justitie, weeskamer, inspecties van den arbeid, van volksgezondheid, pandhuisdienst, post- en telegrafie, Inlandsch onderwijs, veiligheidstoezicht.

Als particuliere instellingen van beteekenis moeten worden genoemd: de Deli-plantersvereeniging, waarin de tabaksondernemers, en de Algemeene vereeniging van rubberplanters ter Oostkust van Sumatra (A.V.R O.S.), waarin niet alleen rubberondernemers, maar ondernemers van alle overjarige cultures zijn vereenigd. Beide vereenigingen bezitten een proefstation, waarvan dat der A.V.R.O.S in Kampoeng Baroe is gevestigd. De Delispoorwegmaatschappij werd hierboven reeds genoemd. Alle groote Indische banken hebben hier agentschappen, alsmede de Chartered Bank en een Chineesche bank. Vele mogendheden hebben hier hun vertegenwoordigers, waarvan die van Amerika, Engeland, China en Japan beroepsconsuls zijn.

De grootere cultuurondernemingen hebben meestal geen administratie gevestigd te Médan, doch te midden hunner ondernemingen. Een uitzondering hierop maakt, behalve natuurlijk de Delimaatschappij, de Handelsvereeniging „Amsterdam".

Op het gebied van onderwijs bezit Médan, behalve een aantal openbare en particuliere lagere scholen voor verschillende landaarden, een Muloschool en een HBS met vijfjarigen cursus.

Aan kerken en tempels is Médan zeer rijk als gevolg van de groote schakeering der bevolking.

De ziekenzorg is zeer goed geregeld. De Delimaatschappij heeft haar eigen hospitalen. Daarnaast bestaat een hospitaal 1e en 2e klasse van de vereeniging Ziekenverpleging, een hospitaal 1e, 2e en 3e klasse van de St. Elisabeth-stichting, een gemeentelijk hospitaal 3e en 4e klasse, een Chineesch hospitaal 4e klasse en een klein Gouvernements vrouwenhospitaal.

Het gemeenschappelijk door de plantersvereenigingen en het Gouvernement bekostigde Pathologisch Laboratorium is eveneens te Médan gevestigd.

De watervoorziening geschiedt door de reeds in 1909 geopende hoogdrukbronwaterleiding der waterleiding mij. Aer Beresih, opgericht door de Delimij. De ruime kostelooze distributie van dit uitmuntende drinkwater in de kampoengs is van groote hygiënische beteekenis. Dit leidingwater wordt mede gebruikt voor een moderne zweminrichting. De gas- en electriciteitsvoorziening is in handen van de Ned.-Ind. Gasmij.

Er zijn twee uitmuntende hôtels, welke tezamen met de Witte Societeit en vele bioscopen gelegenheid tot vermaak bieden. Hierbij dient genoemd te worden de vereeniging Delische kunstkring, door welker bemiddeling reizende

kunstenaars en tooneelgezelschappen Médan in hun tournees opnemen.

Industrieën van beteekenis zijn er niet.

Het uiterlijk aanzien der stad treft iederen bezoeker, die andere Indische steden kent. Hierboven werd reeds een factor genoemd, die gunstig heeft gewerkt op de ontwikkeling van de plaats; de grondpolitiek heeft de regelmatige uitbreiding der stad geheel kunnen beheerschen, waardoor de Chineesche wijken ruim zijn aangelegd, de Europeesche wijken zijn behoed voor het euvel van te kleine perceelen en de Inlandsche wijken niet zijn gedrongen tusschen andere bebouwing; de gelijkmatige regenverdeeling houdt de planten en gazons het geheele jaar door frisch. Médan bezit weinig monumentale gebouwen, maar het aantal flinke kantoorgebouwen is zeer groot. Een uitzondering moet hier gemaakt worden voor het in 1933 gereed gekomen gemeentelijk pasarcomplex, waarvoor een leening van ruim twee millioen werd aangegaan. De oude bouwwijze van de Europeesche woningen, van hout op hooge steenen palen, is geheel verlaten; de nieuwe wijken doen meer denken aan moderne villa-buurten in Europa.

Hoewel voor Médan nog steeds van het grootste belang zijn de cultures, waarvan het de bloei en inzinking nauw volgt, is toch vooral in de laatste tien, vijftien jaar de stad meer zelfstandig geworden, voornamelijk door de vestiging van vele overheidsdiensten.

TAJAN. (Aanv van Dl. IV). De grenzen werden vastgelegd in grenscontracten, namelijk: van 26 December 1886 met Sanggau, van 10 Januari 1887 met Pontianak en van 3 Juli 1888 met Landak. De op 10 Januari 1887 getroffen grensregeling tusschen Tajan en het toenmalige landschap Meliau, nu Gouvernementsgebied, is nog van kracht. De bevolking van het landschap bestaat uit: 22.175 Inlanders en 1458 Chineezen, (er zijn geen andere Vreemde Oosterlingen, noch Europeanen), dus totaal 23.633 zielen (zie tabel 19 van het statistisch jaaroverzicht van N. I. over het jaar 1931, deel II van het Indisch Verslag 1932); van dat totaal aantal wonen 14.072 zielen in het onderdistrict Tajan-Ilir en 9561 in het onderdistrict Tajan-Oeloe. De oppervlakte van Tajan is 2479 km²., de bevolkingsdichtheid is dus per km.² 9.5 zielen.

De Inlandsche bevolking bestaat uit Maleiers (3245 zielen) en Dajaks (18.930 zielen). Deze zijn te verdeelen in 7 stammen: 1. de Riboens aan den linkeroever der Tajanrivier van den oorsprong tot de monding der zijrivier de S. Kenaik; 2. de Perengoean Dajaks in de dalen der S. Sekajoe en S. Perengoean, ten W. van de onderdistrictshoofdplaats Sosok tot aan de Landakgrens; 3. de Kenalas-Dajaks aan de gelijknamige rivier; 4. de Taba-Dajaks aan den middenloop der Tajan nabij Balai Ingin; 5. De Batangterang- of Moli-Dajaks in het stroomgebied der S. Batangterang; 6. de Tebang-Dajaks in het stroomgebied der gelijknamige rivier, aan de Danau's Bekat en Telok en te Segelam op den zuidelijken Kapoeasoever; 7. de Menjoeké-Dajaks in noord-Tajan aan de Landakgrens. Zij zijn heidenen en gaan alleen over tot den Islam bij huwelijken met Mohammedanen. Elke stam heeft een eigen taal; in het onderling verkeer wordt meestal Tajan-Maleisch, een vorm van Oeloe-Maleisch, gesproken.

De Maleiergroep bevat afstammelingen van Hindoe-Javaansche, Maleische, Boegineesche en Bandjareesche immigranten, voorts geïslamiseerde Dajaks. Hun taal is Tajan-Maleisch en hun godsdienst de Islam. Zij worden verdeeld in 4 standen: 1. de bangsa radja, de adelstand, afstammelingen in de mannelijke linie van Goesti Lekar, den stichter van het Tajansche rijk; 2 de bangsa mardika marsik, de van ouds vrije Mohammedaansche bewoners van Tajan, afstammelingen van de volgelingen van Goesti Lekar en andere vroegere immigranten; 3. de bangsa moealap, vrije Maleiers, die later dan de onder 2 genoemden tot den Islam zijn overgegaan; 4. de bangsa abdi, nakomelingen van vroegere slaven en van in vroegere oorlogen gemaakte krijgsgevangenen. Tot de moealapgroep behooren ook de nu en dan nog Mohammedaan geworden Dajaks. Het standverschil wordt nog vooral bij huwelijken in acht genomen. De in lateren tijd zich hier vestigende Maleiers, Boegineezen, Javanen en Bandjareezen worden ingedeeld in den stand, waarin zij gehuwd zijn. Bij de Dajaks bestaan geen standen. Verkiezing van hoofden heeft niet plaats. Het zelfbestuur stelt de meest geschikten aan. Hun grondenrecht is gelijk aan dat in andere landschappen.

De economische toestand van het landschap was in de jaren 1924—1929 gunstig door de hooge rubberprijzen. De wereldcrisis begon in 1929 in de binnenlanden van West-Borneo eerst goed door te werken. Door de groote prijsdaling van rubber en ook van andere Inlandsche producten werd de economische toestand van Tajan slecht. Daarbij kwam nog, dat de rijstoogst in 1930 gedeeltelijk mislukte. Daardoor verarmde de Inheemsche bevolking zichtbaar. Wel waren de gambir- en peperprijzen nog bevredigend, maar daar profiteerden alleen de Chineesche en enkele Inheemsche tuinbezitters van. De rijstbouw, in verband met de rubbercultuur zeer verwaarloosd, wordt nu krachtig aangevat. Intusschen is er weinig geld bij de Inheemsche bevolking en wordt veel ruilhandel gedreven. Behalve een groot aantal varkens bij de Dajaks vindt men weinig vee in Tajan. De jacht wordt beoefend ter wering van voor den landbouw schadelijk gedierte. De vischvangst, vooral in de vele meren van het landschap, levert veel visch op voor binnenlandsche consumptie. Omtrent boschproducten, handel en scheepvaart valt hetzelfde op te merken als betreffende Sanggau (zie aldaar). In het landschap zijn geen ondernemingen of concessies.

De aanleg van groote wegen is in 1926 begonnen. Die wegen zijn: van Sosok naar de grens van Sanggau en van Tajan over Tebang en Batangtarang naar Sosok, door naar de grens met Landak. De bruggen van ijzerhout zijn gereed. Een weg van Batangtarang over Moejah naar Djelimpo (in Landak) is reeds getraceerd. Zelfbestuurstelefoonlijnen zijn aangelegd langs genoemde wegen in aansluiting met de lijnen in Sintang, Sanggau en Landak.

De rechtspraak is geregeld in artikel 17 der zelfbestuursregelen 1927 (Ind. Stb. no. 190). Wel is in dat artikel het landschap Tajan niet met name genoemd, daar zijn verhouding tot de regeering van Nederlandsch-Indië door de korte verklaring eerst sedert 1931 wordt beheerscht (vide ten tweede van het besluit van 10

Mei 1927 No. 2x, opgenomen in bovenvermeld Staatsbladnummer), maar toch wordt de regeling zooals die geldt voor de omringende landschappen bij analogie in Tajan reeds toegepast. In het zoo juist vervallen lange contract was de rechtspraak op ongeveer gelijke wijze geregeld. Dit contract werd 14 December 1909 gesloten met Panembahan Anom Pakoe Negara (tevoren Goesti Tamdjid genoemd) en zijn mantri's (landsgrooten) en goedgekeurd bij G. B. van 15 Januari 1912 No. 77. Bij twee suppletoire overeenkomsten van 3 September 1912 en van 26 October 1921 werd het aangevuld betreffende het vendu-wezen (goedgekeurd bij G. B. van 4 Maart 1913) en betreffende agraria, rechtspraak, mijnbouw, het reizen, enz. (goedgekeurd bij G. B. van 24 Januari 1924 No. 32). Genoemde Panembahan Anom stierf in Mei 1929, nalatende 2 jonge zonen uit een adellijke vrouw (gaharazonen). Tot tijd en wijle een dezer personen geschikt zou zijn voor de waardigheid van Panembahan werd zijn niet-gahara oudste zoon Goesti Djapar waarnemend bestuurder van het landschap, na de korte verklaring volgens uniform model op 29 November 1930 te hebben geteekend en beëedigd (goedgekeurd bij G. B. van 11 Augustus 1931 No. 52).

Sedert 1917 zijn er in het landschap geen landsgrooten meer. Bij acte van 22 December 1905 heeft het zelfbestuur van Tajan ten behoeve van het Gouvernement afstand gedaan van de landstreek Meliau tegen een schadeloosstelling van f 10.000 (goedgekeurd bij G. B. van 9 Februari 1909). Dat gebied is een rechtstreeks bestuurd district geworden. Bij de goedkeuring van het lange contract van 14 December 1909 werd aangeteekend, dat nader zou worden uitgemaakt of het eiland Tajan in de Kapoeas al dan niet tot het gebied van het landschap behoort. Bij G. B. van 7 Maart 1914 No. 60 is ten slotte beslist, dat het eiland Tajan niet behoort tot het aan het zelfbestuur van Tajan in leen gegeven gebied. Uitdrukkelijke inlijving bij het Gouvernementsgebied werd niet noodig geacht.

Het landschap is verdeeld in twee onderdistricten: Tajan-Ilir (met een assistent-demang te Tajan) en Tajan-Oeloe (met een assistent-demang te Sosok). Onder de assistent-demangs staan onbezoldigde Maleische en Dajaksche hoofden, die collecteloonen genieten van door hen geïnde belastingen.

De bestuurder geniet uit de landschapskas een maandelijksche bezoldiging van f 400. Bij zelfbestuursbesluit van Januari 1932 is bepaald dat een korting van 10% wordt toegepast op de inkomsten van den bestuurder en van de zelfbestuursambtenaren en -beambten, die betaald worden uit de landschapskas. De inkomsten van de landschapskas gaan achteruit. In 1931 is over het restant van het vroegere bestaande reservefonds geheel beschikt. Het budget voor 1932 bedraagt f 47.140.

Literatuur. M. C. Schadee, Gebruiken bij de rijstteelt in Tajan en Landak, Bijdragen Kon. Inst. 67 (1913), 237; E. F. Later, Legende van den berg Paroeng-Kandang (op de grens tusschen de landschappen Landak en Tajan), Tijdschr. B. G. 62 (1923), 233. Zie ook de aanvullende literatuur bij het nieuwe artikel SAMBAS (suppl. afl. blz. 1114).

SIMPANG. (Aanv. van Dl. III). Aan de kust gelegen, zelfbesturend landschap, dat met het landschap Soekadana de onderafdeeling Soekadana van de afdeeling Ketapang der residentie Westerafdeeling van Borneo vormt. Sedert 1911 is de zetel van het zelfbestuur te Telok Melano.

De bevolking bestaat uit 8 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 15.938 Inlanders (meest Maleiers), 715 Chineezen en 7 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 16.668 zielen. Bij een oppervlakte van ± 7870 km.² is de bevolkingsdichtheid derhalve ± 2.1. per km². (zie tabel 19 deel II Indisch Verslag 1932).

Behalve van verbeterde Dajakpaden en eenige parits, wordt voor het verkeer gebruik gemaakt van de ± 4 m. breede wegen van Telok Melano over Rantaupandjang naar Soekadana (tot Rantaupandjang per auto berijdbaar) en van Telok Melano naar Poelau Koembang.

Door de daling van de prijzen van alle producten is de economische toestand, gelijk in andere landschappen, achteruitgegaan. In het landschap zijn geen concessies uitgegeven en worden geen ondernemingen aangetroffen. Het lange contract van 18 Juni 1887, gesloten met Panembahan Soeria Ningrat en zijn landsgrooten werd, nadat genoemde bestuurder op verzoek van zijn waardigheid was ontheven, vervangen door de korte verklaring volgens uniform model, afgelegd en beëedigd op 28 Juni 1911 door zijn halfbroer Goesti Roem, gelaran Panembahan Anom Koesoema Ningrat. Die verklaring werd goedgekeurd bij G. B. van 15 Januari 1912 No. 79. Goesti Roem was in 1933 nog in functie. Het instituut der landsgrooten werd in 1918 afgeschaft.

Het bestuur over de Inlandsche bevolking wordt onder den bestuurder gevoerd door een districtshoofd te Telok Melano en een contrôle-mantri in Simpang-Oeloe. De maandelijksche bezoldiging van den bestuurder bedraagt f 300. Andere inkomsten uit de landschapskas trekt hij niet. Ingevolge een zelfbestuursbesluit van Januari 1932 wordt, met het oog op de verminderende inkomsten der genoemde kas, een korting van 10% toegepast op alle inkomsten van den bestuurder en de landschapsambtenaren en -beambten. Het budget van de begrooting 1932 der landschapskas bedroeg f 43.401, waarin begrepen een bijdrage van den Lande ter dekking van het tekort op den gewonen dienst.

De rechtspraak is geregeld in art. 17 der zelfbestuursregelen 1927 (Ind. Stb. no. 190)

SINTANG. (Aanv. van Dl. III). Het meest oostelijk gelegen zelfbesturend landschap der residentie Westerafdeeling van Borneo. Het wordt begrensd: ten N. door Serawak, ten O. door het Gouvernementsgebied Boven-Kapoeas, ten Z. door het Gouvernementsgebied Pinoh-landen en de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en ten W. door de zelfbesturende landschappen Matan, Sekadau en Sanggau. Administratief is het verdeeld in de onderafdeelingen Sintang en Melawi der afdeeling Sintang. In laatstgenoemde onderafdeeling is ook begrepen het rechtstreeks bestuurd district Pinoh-landen (hoofdplaats Kotabaroe).

De bevolking bestaat uit 71 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 89.737 Inlanders, 2835 Chineezen en 24 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 92.667 zielen (zie tabel 19 in deel II van het Indisch Verslag 1932). Evenals in

de naburige landschappen Sekadau en Sanggau is de economische toestand achteruit gegaan, (zie de aanvullende artikelen over die landschappen).

Begin 1933 waren in Sintang uitgegeven één landbouwconcessie (Nanga Djetah) voor rubbercultuur en 30 kleine erfpachtsperceelen, waarvan 29 aan Chineezen en 1 aan een Arabier. Voor het verkeer wordt voornamelijk gebruik gemaakt van de waterwegen en verder van de verbeterde Dajakpaden. Groote wegen zijn in aanleg.

Het laatste lange contract van 1855 werd vervangen door de korte verklaring volgens uniform model, den 19den October 1911 afgelegd en beëedigd door den sedert 1906 in functie zijnden bestuurder Hadji Goesti Adi Abdoelmadjid Kesoema Negara (goedgekeurd bij G. B. van 5 Februari 1912 No. 1), die in 1913 van zijn waardigheid ontheven werd. De Resident der Westerafdeeling van Borneo werd bij datzelfde besluit tevens gemachtigd om het instituut der landsgrooten in Sintang en andere korte-verklaring-landschappen in zijn gewest af te schaffen.

Hadji Goesti Adi werd vervangen door Adi Mohamad Djoen, thans nog in functie, die na aflegging en beëediging van een nieuwe korte verklaring volgens uniform model op 5 April 1913 (goedgekeurd bij G. B. van 26 Augustus 1913 No. 8) optrad als waarnemend bestuurder, gedurende de minderjarigheid van den vermoedelijken opvolger Radèn Abdoerrachman Pandji Negara. In datzelfde jaar 1913 werden de apanages afgeschaft en aan de rechthebbenden op de inkomsten uit die apanages vaste periodieke toelagen uit de landschapskas toegekend.

Onder den waarnemenden Panembahan wordt het bestuur over de Inlandsche bevolking gevoerd in eigenlijk Sintang door een districtshoofd (demang), twee onderdistrictshoofden (ass.-demangs) en één contrôle-mantri en in Melawi door 3 districtshoofden en drie onderdistrictshoofden.

De inkomsten van den bestuurder uit de landschapskas worden gevormd door een maandelijksche bezoldiging van f 600 en een aandeel van 40% in den cijns van vergunningen en concessies. Bij zelfbestuursbesluit van 1 Januari 1932 is bepaald, dat een korting van 10% wordt toegepast op alle inkomsten van den bestuurder en van de landschapsambtenaren en -beambten, die uit de landschapskas worden betaald, zulks in verband met de sterk verminderde inkomsten dier kas.

De financieele toestand van het landschap is ongunstig. Voor 1932 is gerekend op een bijdrage van den Lande van f 69.040 ter dekking van het tekort op den gewonen dienst. Het budget der begrooting 1932 bedraagt f 179.995. De rechtspraak is geregeld in art. 17 der zelfbestuursregelen 1927.

Literatuur. W. C. ten Kate, De doodenpalen in de onderafdeeling Melawi, afdeeling Sintang, residentie Westerafdeeling van Borneo, Tijdschr. B. G. 61 (1922), 201. Zie ook de literatuuropgave bij het artikel SAMBAS (suppl. afl. blz. 1114).

MATAN. (Aanv. van Dl. II). Het zuidelijkst gelegen zelfbesturend landschap der residentie Westerafdeeling van Borneo. Administratief is het verdeeld in de onderafdeelingen Boven- en Beneden-Matan der afdeeling Ketapang.

De grenzen van Matan met de nabijgelegen landschappen zijn geregeld bij grensovereenkomsten, nl. van 1892 met Sekadau, van 1911 met Sintang, van 1912 met het Gouvernementsgebied Pinohlanden, van 1911 met Soekadana en met Simpang. De grenzen met het landschap Kotawaringin der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo waren niet bij overeenkomst te regelen wegens den onwil der zelfbesturen. Bij Ind. Stb. 1904 No. 391 werd toen de grens der residentiën Westerafdeeling van Borneo en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, voorzoover deze ligt ten westen en zuiden van den berg Raja of Segoeroeh, vastgesteld. De regeering beschouwt die grens tevens als de grens tusschen de landschappen Matan en Kotawaringin. De in de beneden-Djelai gelegen eilanden en de meren, met die rivier in verbinding staande, behooren bij Matan, terwijl de havenplaats Soekamara in Kotawaringin ligt.

De grond van de Gouvernementsvestiging te Ketapang (de zoogenaamde vierkante paal) is bij verklaring van het zelfbestuur van Matan aan het Gouvernement van N.-I. afgestaan. De standplaats van het zelfbestuur is Moeliakerta, tegenover Ketapang, beide aan de Pawanrivier gelegen. In den regentijd is de S. Pawan voor motorbooten bevaarbaar tot 40 km. boven Sandai, in den drogen tijd slechts tot Tandjoengpoera. Behalve de vele waterwegen en verbeterde paden in het binnenland, zijn er in het landschap eenige groote wegen: 1. van Kendawangan over Ketapang naar Sidoek; 2. Nanga Tajap naar Keli (deze twee wegen zijn voor lichte auto's geschikt); 3. van Sandai over Nanga Tajap, Toembangtiti en Karangan naar Marau. De weg van Ketapang naar Toembangtiti is nog niet gereed.

De bevolking bestaat uit: 14 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 58.571 Inlanders, 1114 Chineezen en 193 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 59.892 zielen. Het geraamde oppervlak is ± 24.910 km.², zoodat de bevolkingsdichtheid is te stellen op 2.4 zielen per km². (zie tabel 19 in het 2de deel van het Indisch Verslag 1932).

De Dajaks zijn nog heiden en het aantal tot den Islam of den Katholieken godsdienst bekeerden is nog gering. Arabieren komen weinig voor. De meesten hebben zich met de Maleiers vermengd en zijn in die groep opgegaan; zij wonen bij de hoofdplaats Ketapang. Tot de Maleiergroep behooren ook de orang maja aan de Pawanrivier; zij zijn van Dajak-Javaansche afkomst.

De voornaamste middelen van bestaan zijn landbouw en inzameling van boschproducten. In de laatste jaren vóór 1929 is groote uitbreiding gegeven aan de klapper- en rubbercultuur. Zelfs de landschapskas is in het bezit van een rubbertuin. De sterke daling der prijzen van bijna alle producten heeft den economischen en financieelen toestand van het landschap achteruit doen gaan. De eenige onderneming in het landschap is een concessie tot boschexploitatie in de streek Kendawangan.

De verbinding met de buitenwereld geschiedt over zee via Pontianak, en wel per prauw of Chineesche stoom- en motor-bootjes. Op de rivieren maakt men voornamelijk gebruik van prauwen. Op de S. Pawan evenwel bestaat reeds een drukke vaart van motorbootjes, welke ook laadprauwen sleepen. De Assistent-Resident van Ketapang heeft de beschikking over een zee-

waardigen motorlogger en een motorboot voor de verbinding met Nanga Tajap. Over land wordt, waar mogelijk, gebruik gemaakt van rijwielen, motorfietsen en auto's.

Het laatste lange contract was van 5 Augustus 1911, gesloten met een commissie van bestuur over het landschap Matan, welke optrad gedurende de minderjarigheid van den aangewezen opvolger. Deze Pangéran Mas Saoenan, een kleinzoon van den vorigen Panembahan Hadji Mohamad Tjabaran, werd in 1921 meerderjarig, na zijn studie op Java beëindigd en den graad van gediplomeerd ambtenaar voor den Inlandschen bestuursdienst behaald te hebben. Onder den naam van Goesti Saoenan legde hij op 6 Januari 1922 de korte verklaring volgens uniform model af, welke werd goedgekeurd bij G. B van 23 Maart 1922 No. 32. De bestuurscommissie was tevoren bij G. B. van 16 December 1921 No. 30 opgeheven. Genoemde Panembahan is nog in functie en bestuurt zonder landsgrooten. Onder hem staan over de Inlandsche bevolking een demang in Matan-ilir, een in Matan-oeloe, en verder ass.-demangs te Nanga Tajap, te Sandai en te Marau. De bezoldiging van den zelfbestuurder bedraagt f 1000 's maands. Volgens een zelfbestuursbesluit van 24 November 1931 wordt op de inkomsten van den zelfbestuurder en van de landschapsambtenaren en beambten uit de landschapskas een korting toegepast van 10%. De begrooting 1932 van de landschapskas van Matan geeft aan een budget van f 97.913.

Literatuur. Zie SAMBAS (suppl. afl. blz. 1114).

SOEKADANA. (Aanv. van Dl. III). Het kleinste der zelfbesturende landschappen ter Westkust van Borneo. Evenals elders in deze residentie is aan klapper- en rubbercultuur een groote uitbreiding gegeven. De sterke daling der prijzen van bijna alle producten in de laatste jaren heeft den economischen toestand der bevolking doen achteruitgaan.

Behalve verbeterde voetpaden vindt men in het landschap de volgende 4 m. breede, aangelegde wegen: 1. van Soekadana naar Sidoek; 2. van Soekadana naar Tambakrawang; 3. van Soekadana naar Oedjoengdatoek en 4. van Soekadana naar Rantaupandjang en Mentoebang.

De bevolking bestaat uit: 6 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 5363 Inlanders, 365 Chineezen en 104 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 5830 zielen. De oppervlakte van het landschap met de eilanden is ± 682 km.², zoodat de bevolkingsdichtheid per km.² bedraagt 8.5 zielen (zie tabel 19 in deel II van het Indisch Verslag 1932).

In het landschap bevindt zich slechts één landbouwconcessie.

Het laatste lange contract van 1881 is vervangen door de korte verklaring volgens uniform model, door den tegenwoordigen zelfbestuurder Tongkoe Andoet op 1 Juli 1911 afgelegd en beëedigd, en goedgekeurd bij G. B. van 15 Januari 1912 No. 79. Zijn inkomsten uit de landschapskas worden gevormd door een maandelijksche bezoldiging van f 275 en een aandeel, groot 25%, in den cijns van ondernemingen en concessies. Ingevolge zelfbestuursbesluit wordt een korting toegepast van 10% op alle inkomsten uit de landschapskas, betaald aan zelfbestuursambtenaren en beambten. In het landschap is nog één landsgroote, een familielid van den bestuurder, die als districtshoofd van Soekadana optreedt en dus ambtenaar van het zelfbestuur is. De begrooting van de landschapskas over 1932 geeft een budget aan van f 25.130, waarin begrepen een bijdrage van den Lande ter dekking van het tekort op den gewonen dienst.

De rechtspraak is geregeld in art. 17 van de Zelfbestuursregelen 1927 (Ind. Stb. no. 190).

Literatuur. W. A. Aernout, Verslag van een geologisch-mijnbouwkundige verkenning van de Karimata-eilanden, Jaarboek Mijnwezen N. I. 49 (1920), Verh. 1e ged. 1922, 305. Zie verder onder SAMBAS (suppl. afl. blz. 1114).

SEKADAU. (Aanv. van Dl. III). Een zelfbesturend landschap, dat de gelijknamige onderafdeeling vormt van de afdeeling Pontianak der residentie Westerafdeeling van Borneo. De grens met het landschap Sanggau in het Westen werd in de jaren 1888—1890 door den topografischen dienst opgenomen en in overleg met de betrokken zelfbesturen en Inheemsche bevolking vastgesteld. De grens in het zuiden met Matan en Simpang wordt door de zuidelijke waterscheiding van het Kapoeasgebied gevormd.

Het landschap wordt door de Kapoeasrivier, die in de richting oost-west bij den heuvel Karangas binnenkomt en bij Lintangboengoer uittreedt, in twee ongeveer gelijke deelen verdeeld. Het noordelijk deel omvat het westelijk deel van het stroomgebied der S(oengai) Belitang en de stroomgebieden der S. Ajak, S. Merebang en verder van eenige onbeduidende rechterzijtakken der Kapoeas. Het wordt in het noorden begrensd door de Raja-heuvelketen, welke de waterscheiding vormt tusschen de Belitang en Ketoengan (in het landschap Sintang). Bij de S. Belitang vindt men dunne lagen steenkool en in haar bovenloop komt nog veel oorspronkelijk bosch voor. De streek westelijk van boven-Belitang is zoo goed als onbewoond; slechts aan den middenloop der S. Sadoes, een rechterzijtak van de S. Belitang, vindt men enkele nederzettingen van Moealang-Dajaks. Langs de S. Sadoes loopt van de monding een voetpad naar den grens met Sanggau bij den Djalaiheuvel. Het n.o. deel van het boven-Belitanggebied wordt bewoond door Moealang-Dajaks, die door hun ladangbouw de streek hebben ontwoud. Van de Sadoesmonding stroomt de S. Belitang door een lage landstreek, welke aan den rechteroever vele moerassige gedeelten bevat. In haar benedenloop neemt de S. Belitang links de S. Djoengkit op, welker stroomgebied geheel tot het landschap Sintang behoort. De overige linkerzijtakken zijn beekjes, die bij hun uitmondingen meertjes hebben gevormd. Deze zijn evenals de Belitang zeer vischrijk. Van de rechterzijtakken der S. Belitang is de voornaamste de S. Ngaring, komende van den Goenoeng Djalai. De overige, ontstaande in het lage heuvelland tusschen S. Ajak en S. Belitang, stroomen door smalle, moerassige dalen en zijn van geen belang. Aan de S. Ngaring en den benedenloop der S. Belitang komen weer dunne lagen steenkool voor. Tusschen de S. Belitang en S. Ajak, een rechterzijtak van de Kapoeas, vindt men op den rechteroever van laatstgenoemde rivier een veelal drassige, alluviale terreinstrook, welke hier en daar 10 km. breed is en waarop slechts een paar lage heuvels voorkomen. De ter hoogte van S. Ajak aan beide oevers der Kapoeas zich bevindende goud-houdende gronden zijn nu

door de exploitatie door Chineezen vrijwel uitgeput. De S. Ajak ontspringt in een drassige streek bij den heuvel Kelampai aan den grens met Sanggau. Evenwijdig aan haar rechteroever strekt zich de Kemoejang-heuvelreeks uit, welke op den linkeroever der Kapoeas zich voortzet als de Telagaketen. Het land ten westen van de Kemoejangketen is drassig en dun bevolkt.

De zuidelijke helft van het landschap omvat het stroomgebied van de S. Sekadau met hare voornaamste zijtakken, de S. Mentarap en S. Mahap. De eerste ontspringt aan den voet van den 237 m. hoogen G. Merambang en de twee laatstgenoemde rivieren respectievelijk op den G. Berangin en G. Tjelap in de bergketen, welke de zuidgrens van het landschap vormt. Het terrein is zeer geaccidenteerd. Als hoogste toppen liggen daarin de G. Bima (1321 m.) en de G. Raja (1191 m.) Laatstgenoemde berg is bekend als het zielenland der Menterap- en Sekadau-Dajaks. Zuidwaarts hangt hij samen met den G. Tjelap. Rechterzijtakken van de S. Sekadau zijn nog de S. Entoeka en S. Taman. De voornaamste Dajaknederzetting in die streek is Meragoen aan de S. Taman. Het heuvelland van het stroomgebied der Mentarap is slecht bevolkt. De Mentarap-Dajaks wonen meer in de lage terreinen en vooral in de vlakke valleien. Aan de samenvloeiing van die rivier met haar voornaamsten rechterzijtak de S. Kerabat ligt de Maleische kampoeng Kerabat. Anderhalven dag boven Kerabat ligt de Dajakvestiging Doerian. Ten zuidoosten hiervan vindt men eenige zoutbronnen. Ten noorden van de S. Kerabat strekt zich de eerdergenoemde nog boschrijke Telagaketen uit, welke bij G. Baros samenkomt met het grensgebergte van Sintang. Aan den noordelijken voet van den G. Telaga en langs de S. Sebedan en S. Gomis, linkerzijrivieren der Kapoeas, bevinden zich eenige nederzettingen van Ketoengan-Dajaks. In het stroomgebied van de Si Koman, de voornaamste linkerzijtak van de S. Sekadau, wonen de Koman-Dajaks. Daar vindt men ook de Entadjamketen van 626 m. hoogte, welke nog bijna geheel met oorspronkelijk bosch is bedekt. Aan de S. Mongkok en S. Semerawai, andere linkerzijrivieren van de S. Sekadau, bevinden zich de nederzettingen der naar die rivieren genoemde Dajakstammen. De noordelijkste bergrug in het westelijk deel van het Sekadau-stroomgebied is de Mangkoepketen, welke bij den G. Keboet met de westelijke waterscheiding van dat gebied samenhangt. Uit deze over het algemeen lage bergketen rijst, niet ver van den linkeroever der Sekadaurivier, de 560 m. hooge G. Koenta op, welke nog met dicht bosch is begroeid. Aan de S. Kioengkang en S. Ketioer, kleine zijtakken van de S. Sekadau, ontspringende op de Mangkoepketen, wonen enkele Taman-Dajaks. Op de noordelijke helling van de G. Koenta ontspringt de S. Peniti, een linkerzijtak van de Kapoeas. De streek tusschen de S. Peniti en de S. Sekadau schijnt vroeger dicht bevolkt te zijn, want van oorspronkelijk bosch is daar niet veel meer te bespeuren.

De in het landschap Sekadau voorkomende goud- en zilverhoudende gronden zijn voor een groot deel uitgeput. In den laatsten tijd worden door de bevolking echter weer vergunningen gevraagd voor exploitatie.

In tabel 19 (blz. 25—27) van het Statistisch jaaroverzicht van Ned.-Indië over het jaar 1931 (deel II van het Indisch Verslag 1932) is de bevolking van het landschap Sekadau opgegeven als te bestaan uit: 33.937 Inlanders, 20 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 1765 Chineezen en 11 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 35.733 zielen. De grootte van het landschap wordt opgegeven te zijn 5830 km.², zoodat de bevolkingsdichtheid 6.1 zielen per km.² bedraagt.

De Inlandsche bevolking bestaat uit Dajaks en Maleiers. De eersten zijn in 21 stammen of stamverbanden onder te brengen, welke gewoonlijk genoemd worden naar de riviergebieden, waar zij gevestigd zijn. Van de Benawas-Dajaks zijn velen tot den Islam overgegaan en nu opgenomen in de Maleiersgroep. Zij wonen verspreid langs den rechteroever der Kapoeas ter hoogte van G. Betoeng. De Ketoengan-Dajaks wonen, behalve aan de Ketoenganrivier, ook aan de Kapoeasoevers om en bij de Kota Sekadau. De Moealang-Dajaks wonen in het stroomgebied der S. Ajak en S. Belitang. De Menterap-Dajaks worden onderscheiden in Menterap-Taman, Ketabat, Sawai- en Djawan-Dajaks; zij bewonen het gebied van de Mentarap-rivier. De Taman-Dajaks zijn gevestigd in het gebied van de S. Taman, S. Tebian en S. Kioengkang. De overige stammen zijn, wat hun zielental betreft, van weinig belang. De Maleiersgroep omvat afstammelingen van Maleische, Javaansche en Boegineesche kolonisten en verder geïslamiseerde Dajaks. De vele Javaansche overblijfselen in taal en namen, vooral in de gebruikelijke adellijke titels, wijzen op een belangrijke oud-Hindoe-Javaansche kolonisatie in deze streken. Deze is opgelost in de groep der talrijke Mohammedaansche, Maleische, Boegineesche en Bandjareesche immigranten. De Maleische bevolking wordt verdeeld in 5 standen: *a.* de soekoe Radja, den adelstand, afstammende van Dajang Sri Awan, de echtgenoote van den eersten radja van het rijk; buiten en boven dat soekoe-verband staan de Radja, zijn broeders en kinderen en de Mangkoeboemi; *b.* de soekoe Sekadau of Benoea, afstammelingen van de volgelingen van den eersten radja Melajoe, die de negeri Sekadau stichtte; *c.* de soekoe Kematoe, omvattende afstammelingen van uit Matan afkomstige Kematoe-Dajaks, die in Sekadau tot den Islam waren overgegaan en door den Radja werden vrijverklaard; *d.* de soekoe Benawas, waartoe behooren vrij verklaarde geïslamiseerde Benawas-Dajaks en hun afstammelingen; *e.* de soekoe Melawang, omvattende alle overige Mohammedaansche Dajaks en hun afstammelingen. Het standen-verschil wordt, hoewel minder dan vroeger, thans nog onder Maleiers in acht genomen, vooral bij huwelijken.

De Chineezen zijn in het begin der negentiende eeuw in Sekadau gekomen voor goudwinning. De mijnen bovenstrooms de S. Ajak zijn nu vrijwel uitgeput. Sedert 1931 evenwel begonnen eenige Chineezen, door de malaise en de slechte rubberprijzen daartoe gedwongen, zich weer op de goudwinning toe te leggen. De meeste Chineezen leven van handel en landbouw (rubber- en gambircultuur). Zij zijn grootendeels in het landschap geborenen (peranakans).

De verkeerstaal is het Sekadau-Maleisch (Oeloe-Maleisch), dat sterk afwijkt van het Riouwsch Maleisch en veel Dajaksche en Javaansche woorden en uitdrukkingen bevat. Daar iedere Dajak-

stam een eigen taal heeft, veelal sterk verschillend van die van andere stammen, maken de Dajaks bij het verkeer met menschen uit een anderen stam gebruik van het Oeloe-Maleisch.

De Dajaks zijn nog heidenen; de Islam maakt thans nagenoeg geen vorderingen onder hen. De Roomsch-Katholieke missie, die onder de Dajaks werkt, heeft er geen bekeerlingen.

De economische toestand van het land, welke in de jaren 1924—1928 zeer goed was, is nu (1933) zeer slecht. Door de prijsdaling van alle cultuur- en boschproducten komt weinig geld in het land en is de handel verslapt. Uit gebrek aan geld is men in Sekadau weer tot den ruilhandel overgegaan. Maleiers en Dajaks ruilen hun rijst en boschproducten bij de Chineezen in voor zout, tabak en andere benoodigdheden.

De Inlandsche nijverheid is van weinig beteekenis. In de landschapsbegrooting is een klein bedrag uitgetrokken voor de bevordering daarvan. Nu er bijna geen geld is, beoefenen Maleische en Dajakvrouwen weer de weefkunst om te voorzien in eigen kleeding.

Het hoofdmiddel van bestaan der Inlandsche bevolking is de rijstbouw, welke wordt uitgeoefend voornamelijk op droge velden en hier en daar op moeras-sawahs. Een proef genomen met geïrrigeerde sawahs in 1920 is mislukt. De verbouw van tweede gewassen en klappers geschiedt voor eigen gebruik. Verder wordt sporadisch wat kapok en koffie geplant. Na den rijstbouw is de rubbercultuur het belangrijkst; zij is voornamelijk in handen van Maleiers en Chineezen. De rubberaanplantingen der Dajaks zijn nog van weinig belang. De cultuur wordt vrijwel door allen zeer slordig gedreven. Ook de bereiding van het product laat te wenschen over. In de omgeving van Rawak legt de bevolking zich, op aanraden van het zelfbestuur, toe op de cultuur van citronella. Daar treft men ook een kleine Japansche onderneming met seré-fabriekje aan.

In het landschap vindt men nog 3 landbouwconcessies voor rubbercultuur, een in handen van Japanners en twee van Chineezen. Verder zijn er 8 erfpachtperceelen, beplant met rubber en gambir; zeven ervan zijn in handen van Chineezen en één van de N.I. Escompto Mij.

Elke Dajakstam heeft zijn eigen afgebakend terrein voor zijn landbouw; zoo ook elke Dajaksche en Maleische kampoeng. De grenzen zijn in gemeen overleg tusschen de belanghebbenden, onder toezicht van het zelfbestuur vastgesteld. Grensgeschillen worden door den zelfbestuurder beslecht. De eigendom van den grond berust bij het zelfbestuur, dat te allen tijde daarover kan beschikken. In het gebied van een kampoeng mag niemand van een anderen stam of andere kampoeng grond ontginnen zonder toestemming van het betrokken kampoenghoofd. De oorspronkelijke ontginner heeft volgens de adat een erfelijk gebruiksrecht op den door hem ontgonnen grond. Wanneer deze wordt verlaten en drie jaar lang braak blijft liggen, verliest de ontginner zijn rechten daarop. Zoolang hij zijn gebruiksrechten nog niet heeft verloren, kan hij die aan andere Inlanders vervreemden.

De veeteelt is van weinig beteekenis. De Dajaks houden veel varkens, welke ze alleen bij feestelijke gelegenheden slachten.

Jacht wordt uitgeoefend ter wering van voor den landbouw schadelijk wild. Sinds eenigen tijd worden van bestuurswege tegen lagen prijs voorlaadgeweren met munitie beschikbaar gesteld. Visscherij geschiedt voor eigen gebruik; slechts de meertjes aan den linkeroever der Belitangrivier en deze zelve zijn nog zeer vischrijk.

De handel is voornamelijk in handen van Chineezen, die door Maleische en Chineesche opkoopers de producten uit de kampoengs laten halen. De geleverde boschproducten zijn getah-, rotan- en damarsoorten. Ook goede timmerhoutsoorten worden, vooral uit de Belitangstreek, in vlotten naar Pontianak afgevoerd. IJzerhout wordt niet veel meer verhandeld, daar de tegenwoordige vindplaatsen te ver van de waterwegen zijn gelegen, zoodat het transport te bezwaarlijk is geworden. Tengkawang wordt nog veel uitgevoerd, gedeeltelijk afkomstig van wilde boomen en gedeeltelijk van geregelde aanplantingen.

De vaart op de Kapoeas wordt onderhouden door Chineesche stoom- en motorbooten, welke te Pontianak of Sintang thuis hooren en groote laadprauwen sleepen, voor transport van goederen en personen. Het Pontianak-riviertransport, onder beheer der Zoutregie, onderhoudt met 2 stoombooten de vaart op de Kapoeas naar en van de bovenstreken voor het vervoer van Gouvernementspassagiers en -goederen. Het landverkeer geschiedt thans, behalve langs de Dajakpaden, ook over de in 1925 geprojecteerde en sindsdien aangelegde wegen.

Deze groote wegen zijn in aanleg gereed en moeten nog worden afgewerkt, waarvoor op de landschapsbegrooting van 1932 een som van ƒ 23.000 is uitgetrokken. Zij loopen van de grens met Sanggau naar Sekadau; van Sekadau over Soengai-Ajak naar de grens met Sintang en van Sekadau over Rawak-Nangataman naar Nangamahap. In 1926 en 1927 zijn verschillende bestuurstelefoonlijnen (van het landschap) aangelegd, welke in hoofdzaak die wegen volgen.

Het laatste lange contract met den bestuurder van Sekadau en zijn landsgrooten gesloten dateert van 25 October 1869 (goedgekeurd bij G.B. van 18 Juni 1871 No 24). Het werd den 7 Februari 1881 aangevuld bij een suppletoire overeenkomst betreffende de politie en het rechtswezen (goedgekeurd bij G.B. van 21 September 1881 No 13). De in 1902 opgetreden Panembahan Ahmad Seri Negara teekende met zijn landsgrooten den 16en December 1902 een akte van verband, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 10 Maart 1903 No 52. In 1910 werd hij, wegens herhaalde schending van het contract, van zijn waardigheid ontheven en in het bestuur van het landschap vervangen door een bestuurscommissie van 4 leden, die op 26 Juni 1911 de korte verklaring volgens uniform model aflegden, goedgekeurd bij G.B. van 15 Januari 1911 No 79. Die commissie werd in 1920 vervangen door een andere, vormende het voorloopig zelfbestuur van het landschap en bestaande uit Hadji Goesti Achmad Pangéran Nata Negara, districtshoofd van Sekadau-ilir en Adé Abdoelmoerad, districtshoofd van Sekadau-oeloe. Dezen legden eveneens de korte verklaring volgens uniform model af op 13 Februari 1920, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 10 Juli 1920 No 54. In 1923 werd het lid Adé Abdoelmoerad ontslagen als districtshoofd en ontheven van zijn lidmaatschap der bestuurscommissie. Tegelijkertijd werd met het bestuur van het landschap belast het eenig overge-

bleven lid der commissie Hadji Goesti Achmad Pangéran Nata Negara. Deze stierf op 9 Juli 1931 en werd vervangen door Goesti Mohamad Hamid, die als Regent met den titel van waarnemend Panembahan optrad, tot tijd en wijle de minderjarige zoon van Abang Kelip zelf het bestuur kan voeren. Hij teekende en beëedigde den 10en Mei 1932 een akte van verband, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 6 October 1932 No 38.

Op het landschap zijn van toepassing de zelfbestuursregelen 1927 (Ind. Stb. No 190) met wijzigingen en aanvullingen.

In het landschap zijn geen landsgrooten meer; onder den bestuurder staan over de Inlandsche bevolking 1 demang in Sekadau-oeloe en 3 assistent-demangs in Sekadau-ilir, te Nangataman en te Belitang. De bezoldiging van den wnd. zelfbestuurder is voorloopig vastgesteld op ƒ 450 's maands. Daarop en op die der landschapsambtenaren is voor 1932 een korting toegepast van 10%, met het oog op de verminderde inkomsten der landschapskas. Het budget der landschapsbegrooting is ƒ 81.293.

Literatuur. Nota betreffende het zelfbesturende landschap Sekadau, T.A.G. 1912 blz. 666—680. Zie ook de aanvullende literatuur bij het artikel SAMBAS (suppl. afl. blz. 1114).

DRANKBESTRIJDING. (Aanv. van Dl. I). De strijd tegen het alcoholisme in Indië is niet nieuw; hij dateert van vóór 1870. Toen richtte de Ned. Vereeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende (sterke) Dranken zich in het belang van het Ind. Leger met een adres tot de Nederlandsche Regeering, waarin verzocht werd om op de schepen, bestemd tot het vervoer van troepen naar Indië, geen sterken drank uit te deelen.

De zendeling F. Braches — later beheerder van het Christelijk Militair tehuis te Meester Cornelis — richtte in 1894 te Bandjermasin de Christen-geheel-onthouders Vereeniging op, die in 1895 door de Regeering werd erkend en goedgekeurd. In datzelfde jaar wendde de Nationale Christelijk-Onthoudersvereeniging in Nederland zich officieel tot de Regeering, met verzoek den invoer van sterke dranken in enkele deelen van Nederlandsch-Indië te verbieden en richtte Dr. F. I. M. Fiebig, dirigeerend hoofd-officier van Gezondheid in het N.-I. Leger zich met een open brief tot zijn collega's om hulp te vragen ter bestrijding van het alcoholisme en van het geregeld gebruik van alcoholica.

Het jaar 1895 is voor de drankbestrijding in Nederlandsch-Indië ook nog in ander opzicht belangrijk geweest, omdat toen ook nog een open brief verscheen, onderteekend door een aantal hoofdofficieren, officieren en doktoren, waaronder bekende namen als die van Dr. H. Bervoets, Dr. H.B. van Buuren en Dr. F. I. M. Fiebig voorkomen, die met een ernstig woord de Indische burgers opwekten zich aan te sluiten bij de Amethysten-Vereeniging. Te Bandjermasin werd zelfs naast de Europeesche een inheemsche afdeeling der Amethysten-Vereeniging gevormd.

In hetzelfde jaar werd in Batavia door eenige zendelingen een afdeeling van de Ned. Chr. geheelonthoudersvereeniging opgericht. Als een der leiders dient vermeld te worden, de in 1899 overleden sergeant van het N.-I. Leger J. G. Wanrooy, die in 1897 in „de Ch. Geh. Onthouder" zijn artikel „Aanklacht" schreef, benevens de brochure „Het drankmisbruik in ons Indisch Leger", welke publicaties door Dr. A. Kuyper, destijds afgevaardigde voor Sliedrecht, aanleiding vormden in de Tweede Kamer den Minister van Koloniën te vragen een onderzoek te doen instellen naar de daarin geuite klachten.

Wanrooy's „Aanklacht" heeft ertoe medegewerkt de belangstelling in de bestrijding van het drankkwaad te vermeerderen, zoowel van de zijde der particulieren als van die der autoriteiten.

Verschillende malen stelde de Regeering een commissie in ter onderzoek van den omvang van het drankgebruik in geheel Nederlandsch-Indië en c.q. nopens de middelen tot bestrijding daarvan, zoo o.a. in 1907. Het oordeel dier commissie is gepubliceerd in het Koloniaal Verslag van 1913.

In Juni 1914 werd, zooals reeds vermeld aan het slot van het oorspronkelijk artikel, aan den toenmaligen Resident van Banka en Onderhoorigheden, A. J. N. Engelenberg, door de Regeering een onderzoek opgedragen naar den omvang van het drankgebruik onder de Inheemsche bevolking op Java en Madoera; bij die gelegenheid werd tevens onderzocht in hoever het alcoholgebruik van den Europeaan van invloed is geweest op verbreiding van het kwaad onder de Inheemsche bevolking. Resident Engelenberg diende in 1916 zijn Alcohol-Enquête-Rapport in.

Reeds in de eerste zitting van den Volksraad kwam het alcoholvraagstuk ter sprake.

Naar aanleiding daarvan werd bij besluit van 7 September 1918 No. 28 ingesteld de „Alcoholbestrijdingscommissie" onder voorzitterschap van P. T. A. Koesoemo Joedo, destijds Regent van Ponorogo, die in 1922 haar eindrapport indiende vergezeld van verschillende voorstellen benevens van een ontwerp- drankordonnantie.

De Commissie verwierp een drankverbod uitsluitend voor een bepaald deel der bevolking, aangezien zij overtuigd was dat een dergelijk verbod niet zou worden gedragen door de volksovertuiging, welke het als onrecht zou beschouwen, dat voor Inheemschen strenge verbodsbepalingen in het leven zouden worden geroepen, welke niet zouden gelden voor een in de dèsa levenden (Indo) Europeaan. Bovendien twijfelde de commissie aan de practische uitvoerbaarheid van een zoodanig verbod.

Over de wenschelijkheid of noodzakelijkheid van een absoluut verbod voor alle bevolkingsgroepen kon men het in den boezem der commissie niet eens worden; wel was men eenstemmig van oordeel, dat de onmiddellijke invoering van een absoluut alcoholverbod ongewenscht moest worden geacht, en wel: omdat aard en macht der politie niet zoo waren, dat zij zulk een absoluut verbod binnen redelijke grenzen zou kunnen handhaven en omdat, indien men in Nederlandsch-Indië ooit tot een absoluut alcoholverbod zou willen of moeten komen, dit slechts zou kunnen geschieden langs wegen van geleidelijkheid.

De op het verslag der commissie gehoorde Regeeringsadviseurs achtten met de meerderheid in die commissie een absoluut alcoholverbod ongewenscht, al achtten zij het de taak van de Overheid om te waken tegen drankmisbruik. Van 1925 echter dateert het oordeel der Regeering, uitgesproken ter bestuursconferentie te Batavia, dat bijzondere maatregelen, uitgaande van het centrale gezag, voorhands overbodig waren.

Bij de mondelinge behandeling in de Tweede

Kamer der Staten-Generaal van de Indische begrooting over 1930 werd door den Minister van Koloniën ingevolge een herhaald verzoek van het lid der Kamer, A. H. Gerhard, toegezegd een rapport te doen samenstellen nopens alles wat in Indië vanwege de Regeering en de diverse Raden wordt gedaan ter bestrijding van het gevaar van drankgebruik en nopens de met die maatregelen bereikte resultaten.

In het rapport, hetwelk in 1931 de Tweede Kamer ter kennisneming werd aangeboden, worden de Regeeringsbemoeiingen, de nieuwe maatregelen van bestuurswege inzake de bestrijding van het drankmisbruik ingevoerd sinds 1922, nader omschreven.

Zoowel door het Departement van Onderwijs en Eeredienst, als door het Kantoor voor Volkslectuur werden leesboekjes uitgegeven, waarin op het gevaar van het drinken van alcoholhoudende dranken wordt gewezen.

Van particuliere zijde is meermalen gepoogd iets te doen ter beteugeling van het drankgebruik in Indië. Zoo heeft de vereeniging Boedi Oetomo zich uitgesproken voor verschillende maatregelen ter bestrijding van het drankgebruik, doch van actieve bestrijding door Boedi Oetomo werd in de latere jaren niets meer vernomen.

In November 1914 is te Semarang de vergadering van den Regentenbond Sedio Moeljo gehouden, waar met algemeene stemmen op voorstel van Dr. H. Bervoets besloten werd tot oprichting van een vereeniging, welke zich beperking van het drankgebruik ten doel stelde.

Tot oprichting der vereeniging is het echter niet gekomen.

De Inheemsche Vereeniging „Mim Pitoe" (de zeven M's) opgericht op 1 Januari 1909 heeft zich eenige jaren kunnen handhaven. De leden beloofden zich van de zeven M's te zullen onthouden waaronder ook genoemd werden „madat" (opium) en „minoem" (drank). De gelofte werd telkens voor één jaar aanvaard en luidde ten opzichte van „minoem": „Ik zal een jaar lang geen arak drinken, noch wijn, bier of welke andere dranken die bedwelmen". Nadat de leider, de heer van Hinloopen Labberton, zich terugtrok, heeft de vereeniging zich niet kunnen handhaven.

In het jaar 1915 heeft de vereeniging van Inlandsche Ambtenaren te Semarang onder leiding van Atmodiromo een onderzoek ingesteld naar het gebruik van alcoholgebruik in de toenmalige residentie Semarang.

Op het in het zelfde jaar door de Sarikat Islam gehouden congres, waar de aanwezige afgevaardigden ± 600.000 leden vertegenwoordigden, werd een motie aangenomen, waarin de Regeering verzocht werd Haar belangstelling zoover uit te strekken, dat de Inheemsche bevolking spoedig verlost mocht worden van het drank- en opiumgebruik, terwijl verder aangedrongen werd op een algemeen drankverbod voor Inheemschen.

Verder kunnen nog genoemd worden de Inheemsche Vereenigingen „Moehamadijah" en „Jong Islamietenbond", die uit godsdienstige overwegingen naar beteugeling van het drankgebruik streven.

Op den 20sten Maart 1921 werd te Batavia een afdeeling van de drank- en opiumbestrijdingsvereeniging, de Internationale Orde van Goede Tempelieren (I. O. G. T.) opgericht, spoedig gevolgd door afdeelingen op verschillende plaatsen o.a. te Bandoeng, Buitenzorg, Jogja, Soerabaja, Semarang, Solo enz. Uit haar actie kan vermeld worden, dat zij zich met diverse verzoekschriften ter zake van wettelijke bestrijding van het alcoholisme wendde tot den Minister van Koloniën, de Regeering van Nederlandsch-Indië, den Volksraad en locale raden.

Zij stelde onderzoekingen in naar den omvang van het alcoholgebruik over geheel Nederlandsch-Indië. Bekend zijn vooral haar acties tegen de voorgenomen oprichting van een jeneverstokerij te Pangalèngan (December 1924); tegen het aanbrengen van drankreclame in en op overheidsgebouwen en tegen oprichting van bierbrouwerijen in Nederlandsch-Indië. Zij gaf onderscheidene propaganda-geschriften op het gebied van drank- en opiumbestrijding uit.

Als een bijzonderheid kan vermeld worden, dat wijlen Prof. Dr. J. v. Rees, bekend internationaal drankbestrijder en leider der I. O. G. T., van October 1926 tot Februari 1927 een propagandareis door Indië maakte.

In November 1924 werd te Batavia een Indonesische Jeugd-vereeniging voor Alcohol- en Opiumbestrijding opgericht. Deze vereeniging is na een kort bestaan weder opgeheven.

CHERIBON. (Vervolg van Dl. I). Deze hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling der provincie West Java is in de laatste 15 jaren op velerlei gebied belangrijk vooruitgegaan en mede door de gemeentelijke zorgen geworden tot een gezond en comfortabel woonoord. Het zielenaantal bedraagt volgens de uitkomsten der in 1930 gehouden volkstelling 51.732, waarvan 1569 Europeanen, 40.475 Inheemschen, 8094 Chineezen en 1594 andere Vreemde Oosterlingen.

Door de gunstige ligging van Cheribon bleek het aanleggen van kostbare havenwerken niet noodzakelijk. De schepen ankeren op de reede, terwijl laadprauwen zorgen voor de verbinding met den vasten wal. De reede wordt beschermd door den hoek van Indramajoe en het rif van Cheribon, dat de baai aan de noordzijde begrenst, waardoor ook in den Westmoesson veilig kan worden geankerd.

Cheribon is, gerekend naar het scheepsbezoek en de douane-ontvangsten, als vijfde haven van Indië aan te merken.

In de jaren 1918 en 1919 werden de havenwerken belangrijk uitgebreid. Door de gestadige aangroeiing van de kust staken de in 1888 verlengde havendammen niet ver genoeg meer in zee uit om de voor de binnenscheepvaart benoodigde waterdiepte te waarborgen, waarom de Oosterdam met 550 m. in meer oostelijke richting werd verlengd. De Westerdam werd evenwijdig daaraan, maar 130 m. minder ver doorgetrokken om een gemakkelijker invaart te verkrijgen. Voorts werd een tweede binnenhaven aangelegd, welke van de bestaande werd gescheiden door een landtong van 300 m. lengte en 130 m. breedte.

De voornaamste goederen en producten, welke te Cheribon worden ingevoerd, zijn rijst, meststoffen, visch, kadelé, tabak en ijzer. De invoer van rijst houdt grootendeels verband met den stand van dit gewas in het achterland. De ingevoerde tabak is hoofdzakelijk bestemd voor de British American Tobacco Company, welke te

Cheribon een groote sigarettenfabriek in bedrijf heeft.

De uitvoer betreft in hoofdzaak suiker, rijst, spiritus en tapioca. De uitvoer van suiker is overwegend, terwijl van rijst alleen de betere soorten worden uitgevoerd, welke bestemd zijn voor verscheping naar Europa. De spiritus is afkomstig van twee spiritusfabrieken te Paboearan en Palimanan, welke melasse als grondstof gebruiken.

Van sommige artikelen is de import te Cheribon in de laatste jaren sterk toegenomen als gevolg van het feit, dat sommige te Batavia gevestigde importeurs er de voorkeur aan geven om de voor Priangan bestemde goederen in Cheribon in te voeren, omdat de vervoerkosten dan belangrijk lager zijn en de goederen per vrachtauto sneller de plaats van bestemming bereiken. Bovendien zijn de havenrechten en vooral het goederengeld te Cheribon belangrijk minder dan in de andere havens aan de noordkust. Een rechtstreeksche spoorwegverbinding door Priangan naar Bandoeng is nog niet tot stand gekomen; wel is er een spoorwegverbinding van de Semarang—Cheribon Stoomtram-Maatschappij, welke echter bij Kadipatèn eindigt.

Zeer belangrijk voor Cheribon is ook de spoorwegverbinding langs de Noord, waarin nog lang het stuk tusschen Tjikampèk en Cheribon ontbrak; deze 137 km. lange verbinding werd in 1912 voor het publiek verkeer geopend. In 1917 kon de 158 km. lange lijn Cheribon—Kroja in gebruik worden genomen.

Cheribon ligt aan den grooten postweg, welke de stad met Bandoeng en Tegal, Pekalongan en Semarang verbindt.

In October 1932 kwam de rechtstreeksche wegverbinding met Batavia tot stand, welke 1 Januari 1933 voor het publiek verkeer werd opengesteld.

Sedert 1906 is Cheribon een zelfstandige gemeente; in 1920 kreeg de stad haar eersten burgemeester.

In 1921 werd een gemeentelijk ziekenhuis, en in 1922 een nieuwe Europeesche begraafplaats te Soeniaragi in gebruik genomen.

In 1924 werd de capaciteit van de drinkwaterleiding vergroot, terwijl thans (1933) de aansluiting aan het brongebied te Tjipanas tot stand wordt gebracht. De plaats is voorzien van gas en electrisch licht.

Een groote verbetering kwam tot stand door de asfalteering van vrijwel het geheele wegennet. De in Cheribon vroeger zoo talrijke poelen en plassen werden gedempt en vischvijvers werden drooggelegd. Het zuidelijk deel van Cheribon werd van een behoorlijke rioleering voorzien, terwijl ook de rioleering en afwatering van het noordelijk deel binnen afzienbaren tijd gereed zal zijn. De Kali Sipadoe en de Kali Lama werden uitgediept en genormaliseerd. Het resultaat van deze belangrijke gezondmakingswerken is, dat het percentage voorkomende acute malariagevallen thans uiterst gering is.

Eind 1927 werd een nieuw raadhuis van zeer moderne architectuur in gebruik genomen.

De meeste groote bankinstellingen, handelshuizen en scheepvaartmaatschappijen zijn te Cheribon vertegenwoordigd. De voornaamste aldaar gevestigde industrieën zijn de cigarettenfabriek van de British-American Tobacco Company en de N.V. Mestfabriek „Java"; daarnaast zijn er nog vele Inheemsche industrieën, waaronder weverijen een belangrijke plaats innemen.

Ter plaatse worden aangetroffen 6 Inlandsche scholen 2de klasse en 7 Gouvernementsscholen, waaronder 1 muloschool, 1 Europeesche lagere gemengde school en 1 Europeesche lagere meisjesschool. Daarnaast zijn er nog 10 particuliere inrichtingen van onderwijs, waaronder 1 Christelijke Europeesche lagere school en 1 Hollandsch-Chineesche zendingsschool.

Op een afstand van 25 km. is de aardige badplaats Linggadjati gelegen op een hoogte van ± 400 m. Velen hebben dit koelere oord geheel tot woonplaats gekozen.

Literatuur: J. J. Baggelaar, De Haven van Cheribon; Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins, Overblijfselen uit den Compagniestijd; beide artikelen voorkomend in het Gedenkboek der Gemeente Cheribon 1906—1931; S. A. Reitsma, Gedenkboek der Staatsspoor- en Tramwegen in Nederlandsch-Indië 1875—1925.

WADJO. (Aanv. van Dl. IV). Het landschap vormt de meest noordelijk gelegen onderafdeeling (Wadjo) der afdeeling Bonè en kan geografisch verdeeld worden in: a. een westelijke of merenvlakte, waarin gelegen zijn de meren van Tèmpé, van Sidènrèng en het zoogenaamde krokodillen-meer (Laboeanpaka); b. een middengedeelte, dat uit heuvelland bestaat, hetwelk naar het noorden bergachtig wordt en in Anabanoea en Gilirang overgaat in de uitloopers van het Latimodjong-gebergte; c. een oostelijke of kustvlakte, welke meermalen onderbroken wordt door uitloopers van het heuvelland in het middengedeelte.

De drie meren van de westelijke vlakte zijn eigenlijk uitgestrekte moerassen, welke met elkaar in verbinding staan en in den drogen tijd voor een groot deel droog loopen. Zij worden gevoed door de S. (Sallo = rivier) Bila en andere rivieren, welke het water van de omliggende hooge terreinen afvoeren. De in noordelijke richting uit Soppèng komende S. WalanaE staat bij de kampoeng Timoro in verbinding met het Tèmpé-meer. In den regentijd stuwt zij het water op naar het meer, om het in den drogen tijd weer af te voeren. Van Timoro stroomt zij Z.O.- en O.-waarts langs de hoofdplaats Sèngkang en breekt bij Tampangan door het heuvelland. De westelijke vlakte is het welvarendste gedeelte van het landschap. Men vindt er groote sawahcomplexen en een belangrijken Inlandschen handel.

Het heuvelland in het middengedeelte van het landschap rijst vrij steil uit de merenvlakte op en daalt in het Oosten glooiend naar de kustvlakte af. Ten Noorden van de onderbanoea's Gilirang en Anabanoea (zie boven) liggen de bergachtige Pitoempanoealanden, waarvan het hoogland eveneens naar het Oosten afloopt in de oostelijke kustvlakte. Het heuvel- en bergland is over het algemeen vruchtbaar. Men vindt er veel goede sawahs, vooral in Paria, Roempia en Gilirang.

De oostelijke vlakte, welke in het N. bij Siwa smal is en naar het Z. breeder wordt, heeft een moerassige kuststrook. De rivieren vormen delta's bij haar uitmondingen in de Golf van Bonè.

Deze vlakte is het dunst bevolkt gedeelte van Wadjo. De bewoners leven van rijstbouw op sawahs, van handel, prauwvaart en zeevisscherij. De lage, moerassige kust met vóórliggende ko-

raalriffen biedt geen goede ankerplaats voor schepen. Slechts ten N. van kampoeng Bonè-bonè, waar de uitloopers van het Latimodjong-gebergte tot aan de kust reiken, kunnen zeeschepen tot dicht onder den wal ankeren. De kustplaatsen Siwa, Djalang en TjenranaE en Doping zijn van eenig belang voor den Inlandschen handel en prauwvaart. Siwa wordt ook op verzoek van de handelaren nu en dan, als er voldoende lading is, door K.P.M.-booten aangedaan. De voornaamste rivieren van de oostelijke vlakte zijn: de S. Boeriko (aan de noordgrens, onbevaarbaar); de S. Siwa, voor sampans bevaarbaar tot kampoeng Batoe; de S. Boelété, voor sampans bevaarbaar tot kampoeng Topitoe; zij staat bij hare monding in verbinding met de S. Siwa; de S. Kéra, voor sampans bevaarbaar tot den pasar van Baléré; de S. Gilirang, met kampoeng Babana Akotengang aan de uitmonding; zij heeft verscheidene zijrivieren en is voor een klein deel bevaarbaar; de S. Doping is bij haar uitmondingen bevaarbaar voor zeeprauwen.

De belangrijkste rivieren van het landschap zijn: *a.* de reeds eerder vermelde S. WalanaE, welke door de S. Minralang in verbinding staat met het Tèmpémeer. Zij wordt gedurende het geheele jaar druk bevaren door sampans (prauwen). Alleen bij hoogen waterstand kunnen zeeprauwen tot Sèngkang, de hoofdplaats van het landschap en van de onderafdeeling komen, maar daar zij dan gesleept moeten worden, laadt men liever de producten over in de gemakkelijker te hanteeren en snellere sampans, welke tot WalabengE (in Soppèng) kunnen komen. Haar voornaamste zijrivieren in het landschap zijn de S(allo) Lempong en de S. Tobako. *b.* de S. Bila, welke van het N. komende in het Tèmpémeer stroomt. Bij kampoeng Tokadé (banoea Belawa) komt zij in de moerassige omgeving van bedoeld meer en splitst zich daar in verschillende takken, welke dikwijls van loop veranderen. Tot Tanroetedong (in Sidènrèng) is zij bevaarbaar voor sampans. In het meer stroomen nog een viertal onbevaarbare riviertjes, welke het water van de westelijke helling van het heuvelland afvoeren. In Belawa, westelijk van de S. Bila, stroomt de Belawarivier, welke ook in het Tèmpémeer uitkomt.

De groote zijwegen in het landschap maken deel uit van het net van groote, doorgaande, verharde verkeerswegen van Celebes en Onderhoorigheden. Die wegen loopen van Sèngkang naar a. Pompanoea; b. grens Paloppo; c. grens Sidènrèng; d. grens Soppèng. De laatste weg, over Lioe, is vervangen door dien over TjabèngE, waar de WalanaE overbrugd is. Door het gereedkomen van den Tjambaweg is de afstand van Sèngkang naar Makassar 40 km. korter geworden. Voor den bouw van kunstwerken in de wegen is geld geleend van het land. De doorgaande, verharde verkeerswegen zijn geschikt voor autoverkeer. De rivierovergangen zijn alle overbrugd. Behalve bovengenoemde eerste klasse wegen zijn er nog 2e en 3de klasse wegen.

Aanéèngesloten kampoengs vindt men slechts om het meer van Tèmpé en aan de kust. In de bergstreken, de Pitoempanoealanden, liggen de huizen soms kilometers ver van elkaar. Overal elders staan de huizen verspreid te midden van hun tuinen. Na den aanleg van de groote wegen en door vermeerderd gebruik van vrachtauto's ziet men een grooten trek der bevolking naar die wegen. Wegens houtgebrek zijn de huizen nog vrij primitief gebouwd. In de Pitoempanoea en Gilirang worden nog eenige bosschen aangetroffen. In het houtgebrek wordt voorzien door invoer van Soppèng en Loewoe. In de strandbosschen vindt men ook nog de adjoelanro, een houtsoort geschikt voor huizen- en bruggenbouw.

De bevolking van Wadjo bestaat uit: 51 Europeanen, 192.372 Inlanders, 231 Chineezen en 172 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 192.826 zielen (zie tabel 19 in het 2e deel van het Indisch Verslag 1932). De grootte van het landschap wordt geschat op 2750 km.², zoodat de bevolkingsdichtheid ± 71 zielen per km.² bedraagt. Het dichtst bevolkt zijn de wanoea's om het Tèmpémeer, het dunst de Pitoempanoealanden. Tot de inheemsche bevolking wordt gerekend een klein aantal Toradja's, gewezen slaven, die na hun vrijlating zich hier gevestigd hebben. Voor den handel trekken Wadjoreezen veel uit naar de omliggende landschappen, naar Bima, Pasir en Pontianak op Borneo en ook naar de Straits. Zij hebben daar reeds belangrijke vestigingen.

De Wadjoreezen zijn van Boegineeschen stam en belijden den Islam. Bij het huwelijks- en erfrecht volgen zij evenwel sterk van de Mohammedaansche wet afwijkende gewoonten. Sanro's of bisoe's (heidensche priesters) staan bij hen in hoog aanzien. De taal is het Boegineesch; de kennis van het Maleisch neemt sterk toe.

De voornaamste middelen van bestaan zijn landbouw, handel, veeteelt, vischvangst en nijverheid. Rijst wordt voornamelijk op sawahs geplant. Deze zijn evenwel meestal van regen afhankelijk. De bestaande bevolkings-irrigatiewerken in Belawa en Anabanoea zijn nog primitief. De landschapskas heeft nog weinig kunnen doen in het belang van de irrigatie.

Voor de invoering van de landrente worden reeds opmetingen gedaan door den topografischen dienst. Bij goedgeslaagden rijstoogst wordt het surplus uitgevoerd. Djalang en Doping zijn de havens daarvoor. Na den rijstbouw is de cultuur van maïs het belangrijkst; ook hiervan worden groote hoeveelheden uitgevoerd. In 1929 is voor 2 millioen gulden aan rijst en maïs uitgevoerd.

De klappercultuur neemt meer en meer toe in de oostelijke, dun bevolkte kustvlakte; wolluis en bronthispa hebben evenwel veel schade aangericht. De moerassige en drassige terreinen worden door het graven van 3 m. breede parits (evenals in West-Borneo) voor beplanting geschikt gemaakt. De kapokcultuur is van jongen datum en wordt door den landbouwvoorlichtingsdienst gepropageerd. Deze dienst heeft zich verdienstelijk gemaakt door het ingang doen vinden van de „impa-kimpa", een variëteit maïs, welke aan goede kwaliteit een korteren cultuurtijd paart, waardoor kans op bandjirschade tegen den oogsttijd zeer verminderd wordt. Naast rijst en maïs is in de Pitoempanoealanden de sagoe het volksvoedsel. Zij wordt gewonnen van in het wild voorkomende sagoepalmen. Ook worden in die landen en Gilirang eenige boschproducten ingezameld, voornamelijk rotan, welke van Siwa worden uitgevoerd.

De veestapel der bevolking bestaat uit karbouwen, paarden, geiten en een geringe hoeveelheid schapen. Het grootst in aantal zijn de karbouwen, welke hoofdzakelijk voor den sawahbouw worden gebruikt. Uitvoer heeft plaats naar

Makassar, Maros, Pangkadjéné en Loewoe. Ter voorkoming van gebrek aan weidegronden worden nieuwe ontginningen in weide-arme streken verboden. Vroeger stonden de paarden meer in aanzien en werden vooral gebruikt voor goederentransport. Door gebruik van auto's is het lastpaardenverkeer zeer verminderd. Vele paarden worden nu alleen voor de hertenjacht gehouhouden. Uitvoer heeft plaats naar Loewoe.

Jacht wordt alleen beoefend op herten. De ongkoboschjes, wijkplaats voor de herten en in het bezit van de hoofden, worden daarvoor in standgehouden.

De visscherij, vooral in het Tèmpémeer, brengt zeer veel op. Gezouten visch wordt uitgevoerd naar de omliggende vischarme streken. In de kampoengs Tantjoengpoerai (Belawa) en Bontoeoesa worden veel garnalen gevangen, welke in gedroogden staat worden uitgevoerd naar Parépaté en Enrékang. De zeevisscherij is van minder beteekenis. Kleine hoeveelheden gezouten visch worden naar het binnenland vervoerd.

Van de industrie is de kainweverij vermeldenswaard. Zij is een huisvlijt, uitsluitend door vrouwen beoefend. Toen eenige jaren geleden echte Boegineesche weefsels minder aftrek vonden, trachtte het Gouvernement propaganda te maken voor betere weeftoestellen en grondstoffen. In 1929 werd de poging gestaakt, daar de nieuwe toestellen niet gewild waren. Intusschen herstelde zich de inheemsche weefindustrie door het vervaardigen van de veel gevraagde Samarindakains, naar uit Koetai ingevoerde exemplaren. Ofschoon te Wadjo gemaakt van te Makassar gekochte grondstoffen, worden zij als Samarindakains grif van de hand gedaan te Makassar en te Soerabaja.

De Inlandsche handel is bijna geheel in handen van de Wadjoreezen. Reeds van ouds zijn zij als kooplieden vermaard. Hun geheele opvoeding is daarop gericht; hun handelsmoraal staat op hoog peil. In vele streken van den Indischen archipel hebben zij handelskolonies gesticht onder eigen handelshoofden (Matoeva To Wadjo, nu in modernen stijl ook wel consul genoemd, zooals in Bima). Europeesche, Arabische en Chineesche handelaren komen niet verder dan de centra van verkeer: Sèngkang, Paria, Tantjoeng, Belawa, Bolamalimpang, Djalang en Siwa. Door den aanleg van autowegen en verkorting van den transportweg naar Makassar verplaatst zich de handel meer en meer naar het Westen, zeer ten nadeele van de Palimahaven. Het watertransport heeft veel van zijn beteekenis verloren. Toch vindt men in het Tèmpémeer nog een groot aantal sampans en in de Inlandsche havens Djalang, Doping, Peneki en Siwa zeer veel Boegineesche handelsprauwen, welke in April ter koopvaart uitgaan om in October terug te keeren.

Het oude grondbezitsrecht heeft in sommige streken, zooals in het sawahrijke Maniampadjo, door sterke bevolkingstoename eenige wijziging ondergaan. De laagvlakte daar is overdekt met hoogstens een paar hectaren groote kommen, waarin de zoogenaamde sawah pasalo liggen, welke bevloeid worden uit eenvoudige watervangen (toppo's). Vroeger was regel, dat de eerste ontginner zoo'n geheele kom in bezit kreeg; tegenwoordig blijft daarvan nog maar een voorkeurrecht over. Verlaten grond, welke zeven jaar braak blijft liggen, vervalt aan de rechtsgemeenschap en komt voor nieuwe uitgifte in aanmerking. De oorspronkelijke bezitters moeten in het zevende jaar den grond weer bewerken om van hun voornemen tot handhaving van hun rechten te doen blijken. Over het al of nog niet verloopen zijn van den termijn van 7 jaren ontstaan kwesties, welke, bij toename der bevolking en het schaarscher worden van bouwgrond, in aantal toenemen. De in het Tèmpémeer in den drogen tijd watervrij geworden gronden (tana telleng) bezigt men voor de maïscultuur, welke bij weinig arbeid veel opbrengt. Die gronden worden onderscheiden in 4 soorten: 1. tana telleng wanoea, welke elk jaar opnieuw door de kampoenghoofden onder hun onderhoorigen worden verdeeld; 2. de tana telleng aradjang, of ornamentsvelden van het wanoea hoofd, welke steeds in deelbouw bewerkt worden; 3. de tana telleng totongan of ambtsvelden van de kampoenghoofden, vroeger van de leden van de hadat wanoea, welke als de aradjang bewerkt worden en 4. de tana telleng mana, welke bewerkt worden door den algemeen erkenden bezitter of gebruiker. Lang is men van meening geweest dat er geen tana telleng mana kunnen bestaan, omdat de Boeginees zijn bezitsrecht baseert op te velde zichtbare overblijfselen van vroegeren arbeid, hetgeen bij de tana telleng niet mogelijk is, daar alle arbeidsteekenen in den regentijd door het meerwater worden weggevaagd. Toch pretendeeren honderden personen geërfde rechten op bepaalde stukken grond, welke rechten veelal algemeen worden erkend. Wanneer evenwel die rechten worden bestreden, komen die gronden tot het oogenblik dat een beslissing is gevallen, ter beschikking van het wanoeahoofd, dat deze als tana telleng-aradjang behandelt.

De geschiedenis van het bestuursstelsel in het landschap Wadjo is in het kort het volgende. Eenige gezinnen uit Loewoe verhuisden naar het benedenstroomgebied van de WalanaE in de oostelijke vlakte van Wadjo. Zij splitsten zich in drie groepen, die van jagers, sagoewinners en visschers. Hieruit ontstonden de drie Limpo's: Bèttémpola, Taloténréng en Toewa. De kolonie nam snel in uitgebreidheid toe, vooral door de aankomst van nieuwe landverhuizers. Het bestuur, gevoerd door de oudsten, Matowa, der eerste kolonistenfamilies was niet meer voldoende en men kwam overeen een vorst aan het hoofd der kolonie te stellen, waartoe een vorstentelg uit Bonè werd gekozen. Een steen te Madjaoelleng in het midden van Wadjo (de Lamoen Patoeah ri Madja-oelleng), herinnert nog aan de inhuldiging van den eersten vorst. Het bestuur van de Aroe Mata Esso (zonnevorsten) is niet van langen duur geweest.

Een revolutie in de aan het Tèmpémeer gelegen vestigingen Palipoe, Datar en Mario, waarbij de derde en laatste Aroe Mata Esso werd vermoord, maakte een eind aan den monarchalen bestuursvorm. De Matowa's kwamen weer bijeen. Er waren er niet meer drie, maar veertig, daar de jongere nederzettingen op gelijken voet kwamen te staan met de oudste stichtersvolksplantingen. De vergadering had plaats onder een wadjoboom, waarnaar het landschap later zijn naam heeft ontleend. Men kwam overeen het bestuur te doen voeren door een raad, de Hadat, waarin alle veertig oudsten zitting namen en die voorgezeten werd door den leider van den opstand La Balémo.

Ter voorkoming van een erfelijk en daarna een monarchaal gezag, werd de nimmer overtreden bepaling gemaakt, dat uit éénzelfde familie niet weer een voorzitter (Aroe Matowa) mocht worden gekozen dan nadat eerst twee maal een voorzitter uit een andere familie zou zijn opgetreden. Bovendien bond men den voorzitter voor al zijn bestuursdaden aan een voorafgaand overleg met de hadat.

De Aroe Matowa is dus niet zoo zeer te vergelijken met den vorst van Bonè, als wel met den vroeger daar bestaanden Makedangangi TanaE, den woordvoerder van het volk. Aan de plechtigheid, verbonden aan de instelling van dezen democratischen bestuursvorm, herinnert een steen in Wadjo's centrum, namelijk de Lamoen Patoeah ri Padéppa.

Na eenigen tijd bleek de groote moeilijkheid om alle 40 leden van de hadat voor iedere beslissing in vergadering bijeen te krijgen, door den grooten afstand, waarop velen van het centrum Tosara, de standplaats van den voorzitter, woonden. De drie hoofden van de stichtersfamilies, de Talloe KedjoeroeE (= de drie gemachtigden), die het dichtst bij dat centrum van het landschap woonden, werden daarom het meest geraadpleegd en kregen den grootsten invloed in het dagelijksch beleid van zaken. Dit werd ten slotte aan hen, die drie Rangrangs (= nabijzijnden) geheel overgelaten. De overige hoofden verdeelden zich in drie groepen, welke elk de beslissingen van een der Rangrangs volgden. Het orgaan Dato Lompo ontstond onder den tweeden Aroe Matowa, toen het nabij gelegen Paria werd onderworpen en tot een vazalstaat van Wadjo gemaakt. De drie hadatsleden, die zich in dien oorlog hadden onderscheiden, werden Dato Lompo met de titels van Patola (de dooder van den Aroe Paria en bemachtiger van diens vaandel = patola), Pilla en Tjakoeridi. Paria kreeg hetzelfde democratische bestuur als Wadjo. Over het ontstaan van de andere bijzondere functiën der hadatleden van Wadjo is niets met zekerheid bekend.

Toen in het midden der 18de eeuw de Aroe Matowa La Madoekelleng, zonder vooraf de Hadat te raadplegen, het naburige Sidènrèng aanviel, omdat hij vernomen had, dat genoemd rijk met de V.O.I.C. een overeenkomst wilde sluiten, kwam Wadjo onder aanvoering van den Pilla, een broeder van den vorst van Sidènrèng, in opstand; de hoofdplaats Tosora werd verwoest. Daar hij niet met de Hadat tot overeenstemming kon komen, trad La Madoekelleng in 1754 af. De zesde bepaling in het door hem in 1741 aan Wadjo gegeven charter (waarvan de Boegineesche tekst zóó wordt uitgelegd dat de onderhoorigen van de vazalstaten niet meer verplicht zijn tot dienstbaarheden ten behoeve van de Hadat-Wadjo) was oorzaak van zijn val en van voortdurend verzet tegen het gezag van de volgende Aroe Matowa's. De nabuurrijken Bonè en Sidènrèng trachtten van de verdeeldheid gebruik te maken om Wadjo's gebied of een deel ervan te bemachtigen.

Het gevolg hiervan was veel strijd. De concurreerende buurvorsten maakten bij die geschillen gebruik van de leden van de Aroe AnangE (namelijk de drie Rangrangs en de drie Baté's of vroeger Dato Lompo's), waarmee zij door aanhuwelijking waren verbonden of wier waardigheden op gelijke wijze in hun familie waren gekomen.

Ten slotte ontstond in Wadjo zoo'n verwarring, dat de Tjakoeridi in het begin van deze eeuw feitelijk de hulp van het Gouvernement inriep om orde te stellen in den chaos. Na de expeditie van 1905 en de vestiging van het Nederlandsch gezag in Wadjo werd dadelijk tot vereenvoudiging van het bestuur overgegaan. De Aroe Matowa, de drie Rangrangs en de 3 Baté's vormden tezamen het zelfbestuur van Wadjo.

In officieele stukken sprak men van den „Hoofdvorst en de zes voornaamste vorsten van Wadjo, tezamen het hoofdbestuur over het landschap Wadjo uitmakende". Dat hoofdbestuur legde den 31sten Augustus 1905 de korte verklaring volgens Sigi-model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 19 Juli 1906 No. 29 (zie blz. 537 en 657 van „Mededeelingen v. d. Afd. Bestuurszaken der Buitengewesten van het Dept. van B.B., Serie A No. 3).

Die hoofdvorst, eigenlijk de Aroe Matowa, had slechts in naam gezag. De 34 landschapjes, welke men bij de vestiging van het Nederlandsch gezag aantrof, hadden een groote mate van zelfstandigheid, vooral in zake rechtspraak. De Hadat-Wadjo werd bij hooge uitzondering daarin gekend. Hoogstens wendde men zich tot het Aroelid, tot wiens invloedssfeer het landschapje zich rekende. Om wat orde te scheppen, moest de Europeesche bestuursambtenaar de functie van centraal orgaan uitoefenen. Het aantal landschapjes werd door samenvoeging van 34 teruggebracht tot 19. In 1907 werd het gebied verdeeld in 3 districten (Béttémpola, Talotanrang en Toewa) en aan het hoofd van elk district werd een Rangrang als districtshoofd gesteld. De vroegere invloedssferen van de Baté's werden gebracht onder die der Rangrangs. In de Pitoempanoealanden werd een bestuursassistent geplaatst. Boven de districtshoofden bleef de Hadat-Wadjo bestaan, bestaande uit den Aroe Matowa, de drie Rangrang's en de drie Baté's. Van dit college ging nog weinig kracht uit. Het ambt van Aroe Matowa (Hoofdvorst), dat in 1919 openviel, liet men onvervuld tot in 1927 bij de bestuursreorganisatie de districten werden afgeschaft en een nieuwe Aroe Matowa werd gekozen. Den 17den Juni 1929 werd de korte verklaring volgens uniform model afgelegd door Andi Oddang, Aroe Matowa van Wadjo; Andi Makaraka, Rangrang Béttémpola; Andi Makoelaoe, Rangrang Talotènréng; Andi Minong, Rangrang Toewa; Andi Tohi, Patola van Wadjo, bestuurders van het landschap Wadjo. (De Pilla ging nog school en het ambt van Tjakoeridi was opengevallen en nog niet vervuld). Bedoelde verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 11 Juni 1931 No. 58. In Juni 1932 kwam Andi Oddang te overlijden en de Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden werd gemachtigd Andi Mangkona, Daroe van Marioriwawo, de akte van verband te laten onderteekenen en beëedigen als Aroe Matowa van Wadjo, met vermelding in de akte, dat zulks geschiedt met instemming van de Aroe AnangE, die beschouwd moeten worden als landsgrooten in overeenstemming met de zelfbestuursregelen 1927, welke op het landschap van toepassing zijn.

Het landschap is nu verdeeld in 19 rechtsgemeenschappen, wanoea genaamd en bestuurd door wanoeahoofden, die als regel den titel Aroe voeren. De wanoea's Belawe, Anabanoea, Bola en Pitoempanoea zijn onderverdeeld in respec-

tievelijk 2, 2, 2 en 6 onderwanoea's, bestuurd door onderwanoeahoofden met gelijke titels als de hoofden der wanoea's. Deze zijn verder verdeeld in kampoengs onder hoofden, die steeds kepala worden genoemd. Omtrent de verkiezing der hoofden gelden dezelfde regels als in Bonè (zie aldaar). De Aroe Matowa geniet een bezoldiging van *f* 400 's maands uit de landschapskas. Ook de Aroe AnangE worden daaruit bezoldigd. Op die inkomsten werd in 1932 een korting van 10% toegepast. De begrooting van de landschapskas geeft over 1932 een budget aan van *f* 468.290.

Litteratuur: J. G. Sinia, De legende van Wadjo, Indië, geill. weekbl. (1919—'20), 404; zie verder voorzooveel noodig bij BONÈ.

SOPPÈNG (Aanv. van Dl. IV). Vormt de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Bonè, welke de drie zelfbesturende landschappen Soppèng, Bonè en Wadjo omvat. Het grenst niet aan zee en is te verdeelen in een vruchtbare vlakte in het midden, een bergland in het W. met eenige vruchtbare valleien en een heuvelland in het O., dat naar het Zuiden overgaat in zwaarder terrein. Vroeger grensde Soppèng in het Westen wel aan zee (de straat van Makassar), maar in 1906 werd het westelijk deel, gelegen tusschen het westelijk bergland en de zee, afgescheiden en verheven tot een op zichzelf staand zelfbesturend landschap, *Soppèngriadja* genaamd. Op 24 April 1923 werd in overeenstemming met de betrokken zelfbesturen de grens tusschen beide landschappen als volgt vastgesteld: van af Boeloe Pompatoe (de grens tusschen Soppèng en het landschap Maloesetasi) langs de waterscheiding en over de bergen Tjopo Loppo, Tjopo Tillé en Tjopo Manoe tot Batoe Toengke (het westelijk bergland van Soppèng). Dit bergland, voor een groot deel uit kalkformaties bestaande, is moeilijk over te trekken; slechts een voor paarden geschikt pad leidt van Watansoppèng over de grens naar Roempia en Takalasi (in Soppèngriadja). Door de vruchtbare middenvlakte stroomt de groote WalanaE met haar zijtakken, welke meerendeels uit het westelijk bergland komen. Bij TjabengE, waar de WalanaE is overbrugd, passeert de autoweg van Bonè naar Makassar. Een andere vermeldenswaardige rivier is de S. Lodjoroko met haar zijtak S. Batoe-Batoe. De eerste wordt hoofdzakelijk benut voor bevloeiingsdoeleinden, de laatstgenoemde voor het handelsverkeer tusschen Batoe-Batoe en Sèngkang, over het Tèmpémeer.

De wegen van het landschap zijn, evenals in de andere landschappen van de afdeeling Bonè, verdeeld in 3 klassen. De eerste klasse (auto) wegen zijn: a. Watansoppèng—TjabengE—Pompanoea (Bonè); b. TjabengE—Sèngkang (Wadjo); c. TjabengE—Takalala—Moetiara (Bonè); d. Takalala—Boeloedoea (Tanette); Watansoppèng —Batoe² grens Sidènrèng. De laatstgenoemde weg is, naast dien onder b en c vermeld, de belangrijkste in het landschap. Hierlangs heeft zeer veel export van rijst, maïs, tabak en kapok plaats naar Parépare en Makassar. Alle rivierovergangen zijn overbrugd.

Volgens tabel 19 van het 2e deel van het Indisch Verslag bestaat de bevolking van Soppèng uit: 6 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 72.926 Inlanders, 112 Chineezen en 337 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 73.381 zielen. De „andere Vreemde Oosterlingen" zijn meerendeels Arabieren. Velen van hen zijn geheel opgegaan in de Inheemsche bevolking (Boegineezen). Behalve eenige heidenen (Panoentoens) in de bergstreken grenzende aan Telloe-LempoE (Bonè), is de Inlandsche bevolking van het landschap Mohammedaan. Bij vele godsdienstgebruiken volgt men nog sterk de Boegineesche adat. Het hoofd van de Mohammedaansche gemeenschap is de Kalief van Soppèng. Hij is de voorzitter van de Sjarat, waarvan leden zijn de imams, gevestigd op de standplaatsen der wanoeahoofden. Van de beslissingen van de Sjarat bestaat beroep op de Hadat.

Evenals in Wadjo wordt de trek om langs de groote wegen te gaan wonen sterker. Verplaatsing van heele kampoengs komt weinig voor. Slechts in de bergstreken aan de westgrens heeft zulks nog hier en daar plaats, in verband met den rijstbouw op ladangs. Na 5 of 8 jaar komt men weer op dezelfde plaats terug. In Leworang en Baringin neemt het aantal huizencomplexen toe, in verband met uitbreiding van tuinen. Uit andere wanoea's en ook van Wadjo en Sidènrèng komt men zich daar vestigen en tuinen aanleggen.

De bosschen zijn in aantal en uitgestrektheid sterk afgenomen. Goede houtsoorten worden schaarsch. Het landschap bezit nog enkele djatituinen, welke door den landschapsboschwachter worden verzorgd. Voor de boschbewaking heeft Bonè 4, Soppèng 1 en Wadjo 1 boschwachter in dienst gesteld. De uitgifte van grond voor boschaankap en ladangbouw is aan bepaalde regelen gebonden. De veel voorkomende boschhongka's worden vanzelf door de bevolking om adatrechtelijke redenen ontzien.

Het voornaamste middel van bestaan is landbouw. In verband hiermede staat het vraagstuk van grootgrondbezit. Volgens opgaven der hoofden moeten er in 1932 in Soppèng, de ornamentsgrondenbezitters buiten beschouwing latende, ± 30 personen zijn, die ieder tusschen de 40 tot 250 bouws grond bezitten. Het zijn hoofdzakelijk lieden van adel. Het grootgrondbezit is ontstaan vóór de vestiging van het Nederlandsch gezag door gewelddadige inbezitneming, het doen aanleggen van sawahs of tuinen in gedwongen arbeid en op andere min-oirbare wijzen. De sawahs van die grootgrondbezitters worden vrijwel alle in deelbouw beplant. Naast het grootgrondbezit heeft men nog de ornamentsvelden der hoofden en de uitgestrekte jachtterreinen, meestal juist daar waar vruchtbare gronden zijn, welke beter voor landbouwdoeleinden gebruikt kunnen worden. Dit is het geval in Pamindjong en Tanéteriattasalo (Wanoea Marioriawa), Baringan (Lilirilaoe), Ale LimpoE (Marioriwando) en te LabbaE (Tjitta). Ook deze jachtterreinen zijn ornamentsbezit. Voorloopig is bepaald, dat alle inkomsten uit ornamentsvelden door de wanoeakassen c.q. de landschapskas moeten loopen, voor betere contrôle op hetgeen rechtens aan de bezitters toekomt. Als de landrentedienst gereed is met de voorbereiding van de invoering van de landrente, zal vergelijkingsmateriaal voor de contrôle verkregen worden. In Lemorang zijn de meeste gronden, welke tot vóór 1930 nog braak lagen, reeds verdeeld onder de bevolking. De verdere uitgifte van braakliggende gronden aldaar en in Baringan is aan bepaalde regels gebonden, ter voorkoming dat de eigen bevolking wordt benadeeld. Het zijn voornamelijk de Arabieren en

hun afstammelingen, die op handige wijze bevolkingsgronden weten te occupeeren.

De irrigatie der bouwvelden geschiedt door leidingen, welke grootendeels reeds vóór 1905 door de bevolking waren aangelegd. Voor de verbetering dier leidingen en het bouwen van kunstwerken daarin en in den doorgaanden weg naar Makassar zijn door Soppèng, Wadjo en Bonè leeningen gesloten bij de landschapskassen van Laiwoei en Boeton en bij het Land. Soppèng heeft nu zijn aandeel reeds geheel afgelost en heeft geen schulden meer. Het voornaamste irrigatiewerk is de Ladjarokobevloeiing met een stuwdam en verdeelwerken. De laatste worden nog uitgebreid. De Padangbevloeiing kan om de al te groote kosten voorloopig niet worden uitgevoerd. Voor uitbreiding en verbetering vatbaar zijn de bevolkingsleidingen: bij TeppoE (Liliriadja), Tadjoentoe, Tjangadi en Moetiara. De personen, die water ontvangen van de Ladjaroko-irrigatie betalen een soort waterrecht „sima wae"; de aldus ontvangen gelden dienen voor de verzorging der leidingen.

De voornaamste landbouwproducten zijn: rijst, maïs, kapok, tabak en in Lilirilaoe uien. De Soppèngrijst heeft een goeden naam. De productie van rijst en maïs is gewoonlijk zoo overvloedig, dat veel kan worden uitgevoerd. Na den landbouw is de handel een voornaam middel van bestaan. Door de scherpe daling der prijzen van alle landbouwproducten is de uitvoer ook over het algemeen gedaald. De handel is achteruitgegaan en de volkshuishouding heeft zich op lager niveau gesteld. De binnenlandsche pasars zijn evenwel in bloei toegenomen. De pasar van Tadjoentjoe, eenige jaren geleden nog onbeduidend, heeft nu groote afmetingen verkregen. Hij ligt aan den drukken verkeersweg naar Paréparé en verder naar Makassar. In belangrijkheid heeft die pasar dien van de hoofdplaats Watansoppèng overvleugeld.

De vischvangst heeft voornamelijk plaats op het Tèmpémeer; de opbrengst is evenwel niet voldoende voor heel Soppèng, zoodat aanvoer van buiten nog moet plaats hebben.

Aan vee wordt weinig zorg besteed. Het aantal paarden en karbouwen is nog groot, maar toch geringer dan in Wadjo en Bonè. De eerste worden voor de jacht en als lastdieren gebruikt, de laatste voor den landbouw. Evenals in de twee andere landschappen der afdeeling Bonè is hier ook een proef genomen met het telen van Bali-vee, welke op crediet aan liefhebbers is verstrekt. De nijverheid is van weinig beteekenis. Er wordt wat aan pottenbakkerij en vlechtwerk gedaan. Het weven van kains geschiedt gewoonlijk voor eigen gebruik. Slechts op een paar plaatsen worden Samarindakains gemaakt voor export. Het gebruik van moderne weeftoestellen heeft geen ingang kunnen vinden.

De economische toestand is, ondanks de crisis, nog gunstig. De bevolking heeft zich aan de veranderde omstandigheden aangepast. Door de sterke daling van de prijzen der landbouwproducten zijn de inkomsten der bevolking zeer verminderd, en in verband daarmede ook die der landschapskas, verkregen uit belastingen en afkoop van heerendiensten.

Het bestuur over de onderafdeeling Soppèng wordt uitgeoefend door een gezaghebber, bijgestaan door twee Inlandsche bestuursassistenten. De hoofdplaats is Watansoppèng, welke mede de standplaats is van het zelfbestuur. Het landschap is verdeeld in wanoea's (adatgemeenschappen met eigen kassen).

Het laatste lange contract met Soppèng werd op 18 Januari 1897 gesloten met Siettie Saënaba, Aroe Lapadjoeng, bestuurder (Datoe) van Soppèng en haar landsgrooten (hadatsleden). Na de expeditie van 1905 werd dit lange contract vervangen door de korte verklaring volgens Celebesmodel (ook wel Sigi-model genoemd). Die verklaring werd afgelegd en beëedigd door bovengenoemde bestuurster (Datoe) en mede-onderteekend door haar landsgrooten. Siettie Saënaba is thans (1933) ruim 35 jaar in functie. Zij is onderscheiden met de kleine gouden ster. Het tegenwoordige zelfbestuur bestaat uit genoemde Datoe, den Soeledatoe haar plaatsvervanger, den Aroe Bila en drie Pabitjara's. De vier laatsten vormen de Hadat. Bovengenoemde personen worden uit de landschapskas bezoldigd (de Datoe van Soppèng met ƒ 250 's maands). Op hun inkomsten en die van hoofd, ambtenaren en beambten, die betaald worden uit de landschapskas, wordt een korting van 10% toegepast. Het budget van de landschapsbegrooting 1932 geeft een bedrag aan van ƒ 259.541. Behalve een klein erfpachtsperceel voor landbouwdoeleinden bij Watansoppèng zijn in het landschap geen ondernemingen en concessies.

Literatuur: Een en ander over Soppèng door J. G. Sinia, N.I. Oud en Nieuw IV/1919—'20), 99. Zie verder bij het nieuwe artikel BONÈ.

BONÈ. (Aanv. van Dl. I en Dl. V of suppl. afl. blz. 342). Dit, in politiek en economisch opzicht, zeer belangrijk zelfbesturend landschap van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden is administratief verdeeld in 3 onderafdeelingen: 1. Noord-Bonè, met de hoofdplaats Pampanoea, 2. Bonè (of Midden-Bonè) met de hoofdplaats Watamponè en 3. Zuid-Bonè, met de hoofdplaats Maré.

Het landschap Bonè grenst ten N. aan de landschappen Wadjo en Soppèng, ten O. aan de Golf van Bonè, ten Z. aan de onderafdeeling Sindjai (afdeeling Makassar) en ten W. aan de onderafdeeling Maros-Pangkadjéné (afdeeling Makassar), het landschap Tanette (onderafdeeling Barroe, afdeeling Paréparé) en het landschap Soppèng. Bij overeenkomst van 12 Maart 1868 met den leenvorst van Bonè, goedgekeurd en bekrachtigd bij G. B. van 17 September 1868, werd de grensscheiding van Bonè met de omliggende gouvernementslanden en Inlandsche rijken vastgesteld (vgl. Ind Stb. 1861 No. 50, het lange contract met Bonè van 16 Februari 1896 en het G.B. van 20 Juli 1906 No. 32). In Februari 1906 werden de landstreken Baringang, Oedjoengpoeloe, Goagoa en Tjieta van Bonè afgescheiden en bij het landschap Soppèng gevoegd.

De oppervlakte van het landschap is, volgens bestuursopgave van 1931, groot ± 4530 km.²; zijn grootste lengte N.—Z. bedraagt ± 100 km. en zijn grootste breedte ± 67 km.

Achter de, over het algemeen lage, met rizophoren bedekte kust, waaraan evenwel welvarende kampoengs zijn gelegen, welker inwoners van prauwvaart leven en, bij goeden oogst, de producten van het land, voornamelijk rijst naar Salajar, Boeton en andere kustplaatsen vervoeren, ligt de kustvlakte van Bonè, die in het Westen begrensd wordt door het waterscheidingsgebergte

tusschen de rivieren, welke oostwaarts stroomen, en de WalanaE-rivier, den grootsten stroom van het landschap en van Zuid-Celebes. Bedoelde vlakte vormt als het ware één sawahcomplex. Slechts in Torna (Zuid-Bonè), Barang en Oedjoeng-Patiro (in Midden-Bonè) is de grond niet geschikt voor sawahbouw. In het Zuiden smal, verbreedt zij zich vrij geleidelijk tot een ± 25 km. breed, zacht golvend terrein, dat in de vlakte van Palima, de zg. Pabiring, zijn laagste peil vindt. Van Palima af tot ver ten N.-W. van Pompanoea strekt zich langs de WalanaE of Tjènrana-rivier een ± 40 km. lange laagvlakte uit, die bij hoog water voor een deel onderloopt, waardoor in de wanoea's (adatgemeenschappen) Timoeroeng en Sailong (Noord-Bonè) zich moerassen (Oedjoeng, Welado, Toeanléo e.a.) hebben gevormd, die zeer vischrijk zijn. De kustvlakte, voorzoover niet bebouwd, heeft weinig geboomte.

Het bovengenoemd waterscheidingsgebergte wordt slechts in het zuidelijk gedeelte doorbroken door de Taboenérivier, die in het Maroangingebergte van Kahoe (Zuid-Bonè) ontspringt. In het Zuiden laag, (± 100 m.) loopt het naar het N. op, vormt de toppen Kalamisang (± 750 m.), Darapoeng (± 700 m.), Boeloe Ponré (720 m.) en Tandalé (700 m.) om daarna weer in noordelijke richting te dalen tot ± 100 m. De westelijke helling loopt vrij steil, de oostelijke evenwel meer glooiend af, met als uitloopers de alleenstaande heuvels Boeloe Méroe (in Zuid-Bonè), Boeloe Tjinong (234 m.), Boeloe Dama en Boeloe Lontjé (137 m.) in Midden-Bonè); Boeloe Sinré (± 150 m.), Boeloe salikoE (± 120 m.), Boeloe Mampoe, Boeloe Lalatang, Boeloe Sailong en Boeloe Sawangang (de laatste vier ± 100 m.) in Noord-Bonè. In Midden-Bonè wordt dit gebergte Ponrégebergte genoemd, naar zijn hoogsten top in dat ressort. Zijn zuidelijke helft bestaat uit eruptief gesteente, zijn noordelijke uit koraalkalk. Door ladangbouw en alang-alang branden zijn de bosschen in dit gebergte in uitgestrektheid zeer afgenomen; ten Z. van de Kalamisang komt bijna geen bosch meer voor.

De westelijke hellingen dalen vrij steil af naar de groote Lapariadja of Westelijke vlakte, die in het W. door hoog gebergte wordt begrensd. Met uitzondering van het zuidelijkst gedeelte, waar de Taboené-rivier stroomt, behoort zij geheel tot het stroomgebied van de WalanaE. Deze ± 70 km. lange vlakte is in het Z. ± 8 km. en in het N. bij Djangkali ± 14 km. breed. Hier gaat zij over in het hooge heuvelland van het landschap Soppèng. Haar golvend oppervlak is in het Z. ± 200 m. en bij Djangkali ± 70 m. hoog. Zij is schraal begroeid; vooral in Zuid-Bonè vindt men uitgestrekte grasvlakten. In noordelijke richting neemt het geboomte toe en de wanoea Lamoeroe is vrij goed beboscht; kleine complexen djatiboomen komen hier veel voor. Over het algemeen is deze vlakte dun bevolkt, slechts in Kahoe en nabij Oedjoeng-Lamoeroe is de bevolkingsdichtheid belangrijk. Sawahs vindt men hier en daar tusschen de terreinplooien, ladangs over de geheele vlakte verspreid. Nabij de kampoengs Patoekoe (Midden-Bonè) en Noesa (Zuid-Bonè) wordt steenkool gevonden en nabij Boeloe (Liboerang, Zuid-Bonè) pyriet. Bij G.B. van 1 September 1912 No. 7 is het landschap Bonè gereserveerd voor opsporingen van Gouvernementswege, als bedoeld in art. 5a der Indische Mijnwet.

Het hooge gebergte, dat de Lapariadja in het Westen begrenst, is nagenoeg boomloos en heeft als voornaamste toppen de Bohonglangi (1984 m.), Léhé (± 1300 m.), Koemendja (± 1500 m.) Oro (± 1100 m.), Takoetjitji en Mabanoea, elk ± 1000 m. hoog, tezamen vormende het Maroanging gebergte, alle in Zuid-Bonè; de TarataE (1660 m.), Tondongkaraboe (1660 m.), Tjopo en Boengaboenai (990 m.) in Midden-Bonè. Deze keten, in Zuid-Bonè van uit de Lapariadja vrij toegankelijk, rijst in Midden-Bonè steil uit de vlakte op en sluit het achterland, de z.g. Teloe LempoE (de drie vereenigde gebieden Tété, Oerapai en Talengkéré) benevens de enclave Boea, welke tezamen de groote onderwanoea Teloe LempoE van Lamoeroe vormen, geheel af. Genoemde onderwanoea bestaat uit zwaar bergland, waarin geen vlakte van eenige beteekenis voorkomt. Het terrein is vrij kaal; slechts op de bergtoppen en hellingen vindt men hier en daar wildhoutbosschen.

Dwars door den oostelijken voet van de bergketen loopt een terreininzinking, de Lapabinara, waardoor de autoweg van Watamponè naar Makassar voert. Ten zuiden van dien weg breekt de Tjamba – of Asoempatoe – rivier door het gebergte. In de valleien van genoemde westelijke bergketen vindt men meestal geïrrigeerde sawahcomplexen.

De belangrijkste rivier van het landschap is de WalanaE, welke als Salo-oro op den Bohonglangi ontspringt. Zij stroomt eerst in noordelijke richting en buigt zich langs kampoeng Langgi naar het Noord-oosten, den zuidelijken voet van het Lamontjong-gebergte (een ontoegankelijk, zwaar bebosclht kalkgebergte) volgende, om bij kampoeng Soppo onder den grond te verdwijnen en eerst 3 km. verder bij kampoengToeroenan weder aan de oppervlakte te verschijnen. Niet ver van laatstgenoemde kampoeng komt zij in de vlakte Lapariadja .In het midden hiervan stroomt zij noordwaarts en verlaat het landschap Bonè, na zich bij Bontorihoe door de voor prauwen ontoegankelijke kloof Djangkali een weg te hebben gebaand. Van hier stroomt zij door de landschappen Soppèng en Wadjo, vormt tusschen een kreekje, S. Tobako (ten N. van Pampanoea) en TawaroE een gedeelte van de grens tusschen Wadjo en Bonè, gaat weer door dit laatstgenoemd landschap, eerst in zuidelijke dan in oostelijke richting langs Tjènrana (naar welke kampoeng zij haar naam benedenstrooms Pampanoea heeft ontleend) en stort zich bij Palima met verscheidene monden in de Golf van Bonè. De reeden van Palima en BadjoE worden geregeld door K.P.M.-stoomers bezocht. De ankerplaatsen liggen evenwel respectievelijk 5 en 3 km. uit de kust.

Tot de grootste zijrivieren van de WatanaE worden gerekend de Asoempatoe met haren zijtak Sallo (S) Tjani en de S. Wagé. Van de andere rivieren van Bonè worden hier vermeld: 1. de Tangka, welke op de Piek van Bonthain ontspringt en van den zuidwestelijken rand der Lapariadja af de grens vormt tusschen Bonè en de onderafdeeling Sindjai; zij is voor prauwen tot Balangnipa bevaarbaar; 2. de Taboené-rivier, welke op het Maroangingebergte ontspringt (in Zuid Bonè) en zich bij Kaloera in twee takken splitst, waarvan één zich bij de kampoeng Lagoppo in de Tangka stort en de andere bij Barakao in de Golf van Bonè uitmondt.

Doordat het landschap weinig bosschen en weinig goede houtsoorten heeft, wordt in de behoefte aan timmerhout voorzien door invoer van Malili, Kolaka (afdeeling Loewoe), Kadjang en Makassar.

De bevolking van het landschap Bonè bestaat, volgens staat 19 van het 2e deel van het Indisch Verslag 1932, uit: 84 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 345.262 Inlanders, 313 Chineezen en 482 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 346.141 zielen. Bij een oppervlakte van ± 4530 km.[2] is de bevolkingsdichtheid dus ± 77 zielen per km[2]. De onderafdeeling Noord-Bonè is het dichtst bevolkt. Met een oppervlakte van ± 450 km.[2] heeft zij een gemiddelde bevolkingsdichtheid van 160 zielen per km[2]. Het aantal zielen per km.[2] in Midden-Bonè is ± 93 en in Zuid-Bonè ± 40. De Inlandsche bevolking bestaat hoofdzakelijk uit Boegineezen; aan de kust woont een gering aantal Makassaren. Het bergvolk van Teloe LimpoE beschouwt zich als de afstammelingen van de oerbewoners. Het heeft zijn oude zeden, gewoonten en godsdienst behouden; zijn taal wijkt sterk van het Boegineesch af. Aan de kust treft men nog het visschersvolk To Badjo aan, gering in aantal en te verdeelen in twee groepen: zij, die steeds op zee in prauwen leven, en zij, die in kampoeng Lasarang huizen hebben. De Boegineezen wonen in kampoengs, waarvan het aantal hoofdkampoengs 331 bedraagt. De grootste kampoengs zijn Lamoeroe (Koeng) en Welado. De volkrijkste streken zijn de kustvlakten van Kadjoeara, Barabo, Tanèteriattang, Awangponè en de Tjènrana-delta.

Het hoofdmiddel van bestaan der Inlandsche bevolking is landbouw. De rijst wordt op droge gronden en op sawahs verbouwd. Door aanleg en verbetering van irrigatiewerken wordt het sawahareaal uitgebreid. Het totaal der geïrrigeerde gronden bedroeg in 1931 24.000 bahoes. De voornaamste irrigatiewerken zijn de Palakka-, Patiroen Maraddaleidingen. Op de landschapsbegrooting worden nog belangrijke bedragen uitgetrokken voor bevloeiings-, afwaterings- en assaineeringswerken. Met het oog op de invoering van de landrente in zelfbesturend gebied in het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden betaalt Bonè zijn aandeel mee in de kosten der werkzaamheden van den topografischen dienst. De rijstoogst wordt gedeeltelijk opgeslagen en gedeeltelijk uitgevoerd, hoofdzakelijk naar Boeton, Salajar en Kendari. Na de rijst is de maïs het belangrijkste landbouwproduct. Niettegenstaande de sterk gedaalde prijzen wordt zij, evenals de rijst, nog uitgevoerd. Bij onvoldoende verkoopbaarheid worden de voorraden voor eigen gebruik aangewend. In het binnenland is maïs hoofdvoedsel der bevolking; in de kuststreken wordt zij met rijst gemengd gegeten. Van de overige landbouwproducten zijn nog te noemen: 1. de tabak, welke voornamelijk verbouwd wordt in de wanoea's Amali en Oelawang; zij wordt veel uitgevoerd naar Makassar (per vrachtauto) en naar Boeton en Salajar; 2. de kapok; deze wordt door de bevolking zelf niet gebruikt; de oogst is bestemd voor uitvoer, vooral naar Makassar; door de sterke daling van den prijs, is zij zoo goed als onverkoopbaar; aan de cultuur wordt niets meer gedaan; 3. de klapper; de cultuur hiervan is niet van veel beteekenis; invoer ervan heeft plaats van Salajar; 4. arènsuiker; de arèncultuur wordt voornamelijk gedreven in de adatgemeenschap Ponré en is daar het hoofdmiddel van bestaan; de uitvoer is door de gedaalde prijzen verminderd; dit is ook het geval met 5. katjang-tanah; de aanplant hiervan is meestal vervangen door dien van maïs; 6. pisang wordt, behalve voor eigen gebruik geplant voor export naar Makassar.

De veestapel bestaat voornamelijk uit karbouwen en paarden. De eerste gebruikt men als ploegvee; uitvoer heeft plaats naar de afdeeling Paloppo. Het paardenras is achteruitgegaan door uitvoer van de beste hengsten en door het in gebruiknemen van te jonge dieren. In de bergstreken vindt men hier en daar nog verwilderde paarden. Het aantal runderen is gering; om de teelt ervan te bevorderen werd Bali-vee ingevoerd en op crediet aan liefhebbers afgestaan. Over het resultaat van deze proef is nog niet veel te zeggen. Kippen worden in groote hoeveelheid gefokt en van Parépaté naar Makassar en Borneo uitgevoerd.

De jacht wordt alleen beoefend op herten; de weinige bosschen in het landschap worden ter wille van dat wild in stand gehouden. Om uitroeiing van de herten te voorkomen is de jacht beperkt bij zelfbestuursverordening van 1918, aangevuld in 1930. Beroepsjagers komen niet voor.

De visscherij op de rivieren is van weinig beteekenis, die in de meren daarentegen van zeer veel belang voor de bevolking van enkele adatgemeenschappen, vooral voor die in Sailong (kampoeng Oedjoeng). Bij hoog water is het een ieder geoorloofd daar te visschen, maar bij laag water is het vischrecht in de met de meren in verbinding staande sloten en vijvers aan bepaalde rechthebbenden voorbehouden. Het zonder recht of met vermeend recht graven van nieuwe sloten of omleggen van bestaande kanalen geeft vaak aanleiding tot geschillen. De zeevisscherij is zeer belangrijk aan de kust van Zuid-Bonè. De To-Badjo's staan als goede visschers bekend.

Het weven van kain Boegis is een nationale industrie, welke nagenoeg alleen door de vrouwen wordt uitgeoefend; in het binnenland wordt geweven voor eigen gebruik en in de kuststreken, niettegenstaande de concurrentie van fabriekssarongs en de sterke daling der prijzen, meer voor export. Vlechtwerk wordt veel vervaardigd, het fijnere speciaal door vrouwen. De songko, het Boegineesche hoofddeksel, wordt van lontarvezels gevlochten. De bevolking van Awangponè heeft in het vervaardigen ervan een zekere vermaardheid verkregen. De songko's worden veel uitgevoerd naar Paloppo, Baloengnipa, Makassar en Salajar. De mooiste, met gouddraad doorstikt of van gouddraad gevlochten, welke door aanzienlijken gedragen worden, hebben een waarde van ± ƒ 100. Mandjes worden ook in allerlei formaat gevlochten; de fijnste worden vervaardigd van alémi of orchideeënvezel, welke uit Kolaka wordt ingevoerd. Andere vermeldenswaardige industrieën zijn nog de pottenbakkerij en het vervaardigen van rivier- en zeeprauwen.

In het landschap waren begin 1933 aanwezig twee kleine landbouwondernemingen, Boeloe-Ta en Aldjoefri, en 15 erfpachtsperceelen voor huizenbouw. Verder zijn tal van perceelen met recht van opstal en in huur door het landschap uitgegeven. Mijnconcessies en vergunningen voor mijnbouwkundige opsporingen zijn niet verleend.

Na de onderwerping van Bonè is een periode van openlegging van het landschap ingetreden. Wegen en bruggen en irrigatieleidingen met tal van kunstwerken zijn aangelegd. Het toenemend verkeer met mechanische transportmiddelen, de ontwikkeling van het pasarwezen en de grootere veiligheid hebben medegewerkt tot verbetering van den economischen toestand. Voor eerstgenoemde werken zijn leeningen gesloten met het Land en de landschapskassen van Boeton en Laiwoei, welke jaarlijks worden afgelost.

De twee voornaamste wegen zijn: a. de autoweg van Watamponè over Pampanoea en Marè naar Balangnipa; van Pampanoea zet de weg zich voort naar Sèngkang (landschap Wadjo) en Watangsoppèng (landschap Soppèng); b. de hoofdweg van Watamponè over Oedjoeng-Lamoeroe, Tjamba en Maros naar Makassar. De openstelling van den Tjambaweg voor vrachtautoverkeer brengt de route Watamponè—Makassar, welke over Balangnipa en Bonthain ± 300 km. lang is, tot ± 74 km. terug. Behalve vrachtauto's worden als transportmiddelen te land personenauto's, vrachtkarren en vrachtpaarden (patèkèpaarden) gebruikt, en te water prauwen.

Daar de Boniërs in de eerste plaats landbouwers zijn, is de Inlandsche handel voornamelijk in handen van Wadjoreezen. De voornaamste handelsplaats is Pompanoea met haar havenplaats Palima, vooral van belang voor de maïsverscheping. Deze geschiedt vrijwel geheel door de K.P.M., welke in Palima een eigen prauwveer heeft ingesteld. Andere in- en uitvoerhavens in Bonè zijn BadjoE en Oedjoeng-patiro.

Na de expeditie in 1905 beschouwde het Gouvernement Bonè als overwonnen land en trad (vertegenwoordigd door den Europeeschen bestuursambtenaar) als zelfbestuur op, bijgestaan door de Hadat (rijksraad), de Aroepitoe. De door deze op 7 April 1908 afgelegde korte verklaring werd door de regeering niet aanvaard. Eerst in 1916, toen geregelde toestanden waren ingetreden en de Hadatsleden getoond hadden voor hun bestuurstaak geschikt te zijn, werden zij op 16 December 1916 toegelaten om de korte verklaring volgens uniform model te teekenen en te beëedigen; deze werd goedgekeurd bij G.B. van 19 October 1917 No. 10. Zij bleven evenwel fungeeren als districtshoofden (wanoeahoofden) en verbleven in hun respectieve ressorten. In 1925 werden de leden (zes in aantal) van den alouden rijksraad te Watamponè geconcentreerd, terwijl door wederinstelling van het ambt van Tomarilalang (rijksbestierder) aan hen een leider werd gegeven, die tevens naar buiten als hun vertegenwoordiger optrad. De zelfwerkzaamheid der Aroepitoe, thans voltallig, onder toezicht van den Europeeschen bestuursambtenaar, had goede resultaten. De wenschelijkheid kwam naar voren om het zelfbestuur in werkelijkheid te herstellen, door aanstelling van een zelfbestuurder, een Aroemponé. Diensvolgens werd Andi Pamanjoekki, zoon van den laatsten radja van Goa, die krachtens zijn geboorte gerechtigd was om bovengenoemd ambt te bekleeden, toegelaten tot het afleggen en beëedigen van de korte verklaring volgens uniform model. Onder den naam van La Mappanjoekki legde hij, in overeenstemming met de Aroepitoe, die verklaring op 12 Februari 1931 af. In officieele stukken wordt niet van den zelfbestuurder alleen gesproken, doch van den *zelfbestuurder bijgestaan door de Aroepitoe*. De Bonische rijkssieraden zijn ook teruggegeven en plechtig uitgereikt. Met de zelfbestuursverordeningen van Bonè van 17 Februari 1931 betreffende de instelling van een landschapsraad (op den voet van artikel 4, leden 2 en 3 van de Zelfbestuursregelen 1927) werd door de regeering ingestemd.

Het landschap is verdeeld in 22 wanoea's (adatgemeenschappen), van welke de grootste, zooals Tjènrana en Lamoeroe, weer onderverdeeld zijn in onderwanoea's. De kampoenghoofden worden gekozen door de volwassen mannelijke ingezetenen der betrokken kampoengs, onder leiding van een zelfbestuurslid en in tegenwoordigheid van het wanoeahoofd. Zij worden erkend door het zelfbestuur in overeenstemming met den plaatselijken Europeeschen bestuursambtenaar. Wanoeahoofden en onderwanoeahoofden worden gekozen door de kampoenghoofden, onder leiding van een zelfbestuurslid, bijgestaan door een Europeeschen bestuursambtenaar, waarna zij worden erkend door het zelfbestuur in overeenstemming met het hoofd van gewestelijk bestuur. Bij een vacature in de Hadat maakt de Aroepitoe een voordracht op van 3 personen, waaruit de wanoea- en onderwanoeahoofden een keuze doen; de verkozene wordt door het zelfbestuur bij den Gouverneur voorgedragen voor een aanstelling tot lid van het college. La Mappanjoekki, de tegenwoordige zelfbestuurder, geniet een bezoldiging uit de landschapskas van ƒ 750 's maands. Daarop en op de inkomsten van de Aroepitoe uit de landschapskas werd in 1932 een korting toegepast van 10%. De landschapsbegrooting 1932 geeft een budget aan van ƒ 585.321.

De rechtspraak is geregeld in artikel 17 der Zelfbestuursregelen 1927.

Literatuur. L. van Vuuren: „Proeve eener Monographie van Celebes en Onderhoorigheden", uitgave Encyclopaedisch bureau 1920; Adatrechtbundel XXXI, 113—136 en 137—156; Beschrijving van de rijksornamenten van Boni, met ill., De wereldkroniek IV, 381, 397, 445; Staat van voorwerpen, buitgemaakt in de landschappen Boni en Gowa, welke aan het Bat. Gen. van K. en W. in bewaring zijn afgestaan, N.B.G. XLIV, Bijl. 6, bl. LVII; J. G. Sinia, Iets over de Boegineezen en hun kunst, met ill., Het N.I. Huis, oud en nieuw, 1—2e jaarg. (1913—'14) 142; De expeditie naar Zuid-Celebes in 1905—1906, Eerste gedeelte, De actie in en om Boni, Ind. Mil. Tijdsch. Extra-bijlage No. 35 (1915); F. J. v. d. Lijke Prins, Postenleven (VIII, Rijkssieraden van den Sultan van Boni) met ill., Indië, geïll. W. IV (1920—'21), 428; Idem (IX volksfeesten en Bissoe's in Boni), 501; Het Gouvernement van Celebes, door L. van Vuuren, besproken door W. E. B., T. A. G. 1921, 266; L. Rutten, Het Gouvernement Celebes, Proeve eener monographie, door L. van Vuuren, I-Ind. Merc. 1922, 99; Een tocht naar de Mampoegrot in Boni met ill., Indië, geïll. W. 7 (1923—'24), 331; P. van Zoest, Pampanoea (Celebes), Org. Off. v. Gez. in N. I. (1923), 270; J. H. B. Jaspers, Heiligverklaring bij de Boegineezen, met ill., Aarde en haar Volken, 1925, 69.

TANETTE (Aanv. van Dl. IV). Een zelfbesturend landschap, dat met de zelfbesturende landschappen Barroe en Soppèngriadja de onderafdeeling Barroe der afdeeling Parépará van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden vormt.

In 1907 was genoemde onderafdeeling nog een afzonderlijke afdeeling; in 1908 werd die afdeeling opgeheven en werd Barroe als onderafdeeling gevoegd bij de afdeeling Bonè. Bij de bestuursreorganisatie van het gewest Celebes en Onderhoorigheden in 1924 (zie Ind. Stb. 1924 No. 467) werd Barroe van Bonè afgescheiden en tot een onderafdeeling van de afdeeling Parépare gemaakt onder een controleur of civiel gezaghebber met SoempangbinangaE als standplaats. De landschapskas van Tanette, in 1907 opgericht, werd sedert 1 Januari 1913 vereenigd met de toen reeds bestaande onderafdeelingskas voor de twee andere zelfbesturende landschappen van de onderafdeeling Barroe.

Voor de grens tusschen de landschappen Tanette en Barroe zie bij het artikel BARROE.

De grens met het landschap Soppèng loopt van Batoe Laposo in zuidoostelijke richting langs de waterscheiding over de toppen Boeloe Oewae Toeroeng en Boeloe Doea, daarna in zuidelijke richting tot Boeloe OengaE en eindelijk in oostelijke richting tot Boeloe Bakarang. De grens met het landschap Bonè loopt van laatstgenoemden berg in het N. over de toppen Tjoppolélé, Bontoala, Roekoen², Tjoppo Djampoeloe, Tjoppo Tantjoe, Lalatona en GantjingE naar den pasar MalakaE, van daar in westelijke richting over de toppen Tonrong Karamboe en Mataoe-taoe en ten slotte langs de Balangbaroe-rivier tot daar, waar deze zich naar het zuiden wendt. Beide laatstgenoemde grenzen van Tanette zijn in overeenstemming met de betrokken zelfbesturen vastgesteld. De grens met het rechtstreeks bestuurd Gouvernementsgebied is nog niet definitief vastgesteld.

De bevolking van Tanette bestaat uit: 3 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 29.298 Inlanders, 17 Chineezen en 84 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 29.402 zielen (zie tabel 19, deel 2, Indisch Verslag 1932). De oppervlakte van het landschap is ± 608 km.², dus de bevolkingsdichtheid is ± 48.3 zielen per km².

Een stuk van negen paal (13 km.) lengte van den grooten post- (auto-) weg van Makassar naar Parépare (en verder naar het Noorden) ligt in Tanette en loopt daar langs de kampoengs Boengin (waar de groote ijzeren brug over de Pantjana-rivier is geslagen), Salabata, Padaëlo aan de Lipoekasi-rivier, Pasada en Garassi. Ongeveer $1^1/_2$ km. ten N. van de zuidgrens is een zijweg, geschikt voor auto's, aangelegd, loopende langs de kust, ongeveer evenwijdig aan den zooeven genoemden postweg, door de kampoengs Pantjana (verblijfplaats van den bestuurder), Aloepang, Antji, Poledjiwa tot Padaëlo aan den hoofdweg. Alle rivierovergangen aan de wegen zijn overbrugd.

Door toename der bevolking, vooral in verband met den terugkeer van vroeger onder den druk van vorstelijke willekeur uitgeweken inwoners, worden de cultures, vooral die van rijst, uitgebreid. Ook wordt meer aandacht gewijd aan de teelt van tabak en klappers. In het landschap heeft men slechts één kleine landbouwonderneming (voor klapperteelt), toebehoorende aan een Europeaan. Hij en eenige Arabieren, die klappertuinen bezitten, voeren copra uit. Het landschap zelf exploiteert sawahs, klappertuinen, vischvijvers en nipahbosschen, waarvan de opbrengst voor de onderafdeelingskas voor 1932 werd geraamd op ƒ 5900. Tanette heeft 4 pasars tegen Barroe twee en Soppèngriadja drie. De opbrengst van verhuur van zitplaatsen in de pasarloodsen op die markten werd voor 1932 geraamd op ƒ 6000.

Het laatste lange contract van Tanette is op 25 December 1898 gesloten met Wé Tanri Ollé, ridder van den Nederlandschen Leeuw, bestuurster van Tanette en haar landsgrooten (hadatleden); het werd goedgekeurd bij G.B. van 31 Maart 1899 no. 16. Bij het contract is gevoegd een opgave van tot Tanette behoorende landen, namelijk: Patappa, Gattarang, Lomporitanga, Lomporiadja, Lomporilaoe of Pantjawa, Lalolang, Tjinrapole, Tjinakko, Amasangan, Boetoen, Kaworo, Paopao, Lipoekasi en het eiland Poetianging.

Bij suppletoire overeenkomst van 8 December 1905 (goedgekeurd bij G.B. van 19 Juni 1906 no. 4) nam het Gouvernement het recht over tot heffing van in- en uitvoerrechten en accijnzen, haven- en ankeragegelden en de regeling van havenbeheer en havenpolitie; voorts werd erkend het recht van het Gouvernement om ook andere middelen te exploiteeren. Als schadeloosstelling wordt jaarlijks ƒ 1500 uitgekeerd.

In 1907 stond het zelfbestuur tegen een jaarlijksche schadeloosstelling van ƒ 2000 het opiummonopolie aan het Gouvernement af (G.B. van 12 Februari 1907 no. 14). Beide bedragen, totaal ƒ 3500, komen nu in de onderafdeelingskas.

De bestuurster Wé Tanri Ollé heeft steeds zoo getrouw mogelijk de contractueel op zich genomen verplichtingen nagekomen en steeds krachtig medegewerkt tot de invoering van maatregelen en regelingen tot ontwikkeling van het landschap. Voor haar hulp bij de expeditie van 1905 in Parépare werd zij beloond met het commandeurskruis der orde van Oranje-Nassau. Zij stierf den 9den October 1910 op ruim negentigjarigen leeftijd. Haar dochter I. Pantjai Tana, Aroe van Pantjana, volgde haar op en legde, in overeenstemming met de hadat, op 7 Augustus 1912 de korte verklaring volgens uniform model af, die bij G.B. van 4 December 1913 no. 15 werd goedgekeurd. Deze reeds bejaarde bestuurster bleef tot haar dood in 1926 ongehuwd. Door den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden werd, gedurende de ontstentenis van een landschapshoofd in Tanette, tijdelijk met diens functiën belast I. Pateka Tana, adatgemeentschapshoofd van Lalolang (landschap Tanette) en zuster van de gestorven datoe, met de bepaling dat zij in het bestuur zou worden bijgestaan door haar neef Andi Baso, als haar soelèwatang. In 1927 werd de waarnemend bestuurster eervol ontheven van haar waardigheid. Daar de tijd nog niet gekomen werd geacht voor een definitieve vervulling van het bestuursambt, werd de aangewezen opvolger Andi Baso eervol ontheven van zijn soelèwatangschap en aangesteld tot tijdelijk waarnemend bestuurder van Tanette. Tot heden is Andi Baso nog niet toegelaten tot het teekenen van een akte van verband. Hij ontvangt een maandelijksche bezoldiging van ƒ 250. De hadat bestaat nu voorloopig uit twee pabitjara's, die met de pangera's Lalabata, Lipoekasi, Lompotenga, Lomporiadja, Gantarang en den schrijver van den bestuurder bezoldigd worden uit de onderafdeelingskas. Voor 1932 wordt op die bezoldigingen een korting van 10% toegepast.

De vroeger ingestelde verdeeling van het landschap in districten en onderdistricten is opgehe-

ven. Daarvoor in de plaats zijn gekomen adatrechtsgemeenschappen, welker hoofden rechtstreeks onder het zelfbestuur staan.

Literatuur: Het leenvorstendom Tanette, door B. O. H., Eigen Haard, 1903 No. 52, blz. 828; D. F. Brautigam, Nota betr. het Zelfbesturend landschap Tanette, T. B. G. dl 56 (1914), 445.

OUDHEDEN (HOLLANDSCHE EN ANDERE EUROPEESCHE). (Aanv. van Dl. III). *Tegenwoordige toestand*. Uiteraard zijn de monumenten van Nederlandschen oorsprong of onder Nederlandschen invloed ontstaan de belangrijkste; zij zijn overwegend groot in aantal en over den geheelen Archipel verspreid. Daarvan zijn de overblijfselen uit den Compagniestijd wel het meest talrijk, deze worden vooral aangetroffen in de Molukken, op Celebes en Java. Op Sumatra, Borneo en de kleine Soenda-eilanden zijn die oudheden van minder beteekenis. Oudheden van Engelschen oorsprong worden v.n.l. gevonden te Benkoelen, Batavia en Makassar. Oudheden van Spaanschen en Portugeeschen oorsprong treft men hoofdzakelijk in de Molukken en op Timor aan.

De Nederlandsche oudheden zijn te verdeelen in vijf groepen n.l. 1) kerkelijke gebouwen, 2) versterkingen, 3) wereldlijke gebouwen, 4) beschreven steenen, w.o. grafzerken, 5) roerende goederen. Wat de kerken betreft, daarvan zijn slechts weinige gespaard gebleven en de bestaande zijn op enkele uitzonderingen na in eenvoudigen trant gebouwd. De tweede groep, de versterkingen, is zeer belangrijk en heeft het minst door den tijd geleden. Goed geconserveerde specimina daarvan vindt men v.n.l. in de Molukken. Men treft daaronder halve manen, redoutes, blokhuizen en forten aan, waarvan de meeste een voorname rol hebben gespeeld in de koloniale geschiedenis van Nederland en de oorsprong van steden of dorpen zijn geweest. De talrijke aardbevingen, welke de Molukken hebben geteisterd, hebben echter vele van deze versterkingen, vooral de kleinere, zeer gehavend. De derde groep, de wereldlijke gebouwen, z.a. stadhuizen, stadswoningen, poortgebouwen, pakhuizen, ziekenhuizen enz. enz. wordt vooral op Java aangetroffen en omvat nog betrekkelijk veel belangwekkende monumenten. Van de gebouwen met openbare bestemming is nog vrij veel blijven bestaan. Men vindt deze evenals de woningen vooral in de oude kwartieren der Indische steden, Batavia, Semarang, Soerabaja enz., waar zij tot handelskantoren of goedangs zijn omgebouwd of bewoond worden door Chineezen en Arabieren, daar de Europeanen deze wijken reeds lang verlaten hebben en naar de nieuwere stadsgedeelten zijn verhuisd. De monumenten, die in ongeschonden staat waren bewaard gebleven, werden daardoor met den ondergang bedreigd. Vele rijk aangelegde buitenverblijven, ons bekend van de teekeningen van Rach, worden nog aangetroffen op West Java, vooral in de omstreken van Batavia, Buitenzorg, Tangerang en Krawang. Verscheidene van deze „thuynen" zijn echter reeds verdwenen, doch wat er nog van overgebleven is, legt in voldoende mate getuigenis af van den kunstzin onzer vaderen in de tropen en van hun liefde voor de natuur. Door de overname van vele particuliere landerijen kwam het Gouvernement in de laatste jaren successievelijk in het bezit van de daarbij behoorende landhuizen, waarin zooveel mogelijk landsinstellingen werden gevestigd. De vierde groep, de beschreven steenen, w.o. grafzerken, is over den geheelen Archipel verspreid en nog vrij talrijk, vooral in de Molukken, waar de zerken naar vaderlandschen trant in de vloeren der kerken zijn gemetseld. De nog in gebruik zijnde begraafplaatsen zijn meestal goed onderhouden, hetgeen niet altijd het geval is met oude begraafplaatsen, die verlaten zijn. Het onderhoud van de op zich zelf staande grafmonumenten in de nabijheid van steden of van woningen of in het vrije veld gelegen, kan niet altijd geroemd worden. In de laatste jaren is hierin echter een verandering ten goede gekomen. De vijfde en laatste groep, de roerende goederen, omvat kerkelijke oudheden, rijkssieraden der inheemsche vorsten en hoofden, en oudheden in particulier bezit. Onder kerkelijke oudheden wordt hier verstaan: het avondmaalszilver en de rouwborden in de kerkgebouwen der onderscheidene kerkgenootschappen. Tot de rijkssieraden behooren in den regel gouden en zilveren gedenkpenningen, vaatwerk, sierkanonnen en meubels, meestal geschenken van de Compagnie. Wat oudheden in particulier bezit aangaat, daaronder worden gerekend de verzamelingen van Indische musea en van particulieren. Deze laatste zijn niet altijd van blijvenden aard, en de vrees voor veiling, vervreemding en uitvoer naar het buitenland is niet denkbeeldig, in welke gevallen echter door de Monumentenordonnantie is voorzien.

Geschiedenis. Gelijk reeds vermeld is op blz. 206 van Dl. III dezer Encyclopaedie zijn de Nederlandsche oudheden in Indië langen tijd zeer verwaarloosd. Terwijl reeds lang de aandacht der Regeering gevestigd was op het behoud der Hindoe-Javaansche monumenten, ontbrak alle belangstelling voor de Nederlandsche monumenten. Wel gaf de Regeering in 1900 eenig blijk van belangstelling door den aankoop van het landhuis van Gouverneur-Generaal Reinier de Klerk (1777—1780) aan den Molenvliet te Batavia, dat het eigendom was van de Ned. Hervormde Diaconie, zij het dan ook te elfder ure, maar daarbij bleef het dan ook. De inrichting van de z.g. Compagnieskamer in het Museum te Batavia in 1901 door Mevrouw M. Serrurier-ten Kate kan als een zeer geslaagde poging om de belangstelling voor deze oudheden te doen herleven, beschouwd worden.

De groote reis van Mr. Dr. J. C. Overvoorde van October 1910 tot November 1911 langs de oude nederzettingen der Oost-Indische Compagnie in Azië, waarbij Zuid-Afrika, Br. Indië, Ned.-Indië, Japan en Formosa bezocht werden, zou eerst den stoot geven tot een intensieve belangstelling voor de Nederlandsche monumenten in Ned.-Indië, zoowel van bestuurs- als van particuliere zijde. De uitslag van dit onderzoek was bedroevend, en het door Overvoorde bij den Gouverneur-Generaal ingediende rapport luidde zeer ongunstig. Ten slotte, zij het dan zeer laat, werd ingezien, dat het zoo met de Nederlandsche oudheden niet langer gaan kon. Een speciale Commissie, bestaande uit den Directeur der Burgerl. Openb. Werken, den Voorzitter der Oudheidkundige Commissie en den Landsarchivaris, werd benoemd om maatregelen te beramen tegen verder verval, welke maatregelen door het genoemde Departement zouden worden uitgevoerd.

Inmiddels was onder den indruk van Overvoorde's rapport de ruïne van het fort Speelwijk met het aangrenzende kerkhof schoongemaakt, eenigszins gerestaureerd en voor verder verval behoed, op last van Gouverneur-Generaal A. W. F. Idenburg, die bij een bezoek aan Banten getroffen was door hun deerniswaardigen staat. Naast den Oudheidkundigen Dienst zou nu een speciale Commissie ten behoeve der Nederlandsche oudheden hare werkzaamheden verrichten, dus als het ware twee takken van dienst, die hetzelfde doel beoogden. Men zag dit echter spoedig in met het gevolg dat de nieuwe Dienst ten slotte ook met de zorg van deze oudheden werd belast. Een zeer ernstige fout was echter dat men verzuimde in overeenstemming met dit besluit de organisatie te veranderen en de formatie van het personeel uit te breiden, een fout die de Dienst nog heeft willen herstellen, doch hierin is hij niet geslaagd doordat de uitgebroken wereldoorlog zuinigheid voorschreef. Men stond dus voor een moeilijke kwestie, n.l. de Hindoe-Javaansche èn Nederlandsche oudheden te verzorgen of alléén de Hindoe-Javaansche oudheden, waarvoor men zoowel wetenschappelijk als technisch geschoold personeel ter beschikking had. Men koos het laatste, zoodat de Dienst bij den aanvang van zijn werkzaamheden in 1913 bijna uitsluitend een Dienst voor de Hindoe-Javaansche monumenten werd. In de eerste jaren van zijn bestaan had de Dienst uiteraard zoozeer het oog gericht op de Hindoe-Javaansche monumenten en alles wat daarmede samenhing, dat er voor andere oudheden weinig aandacht was. Eerst in 1917, toen de voorbereidingen voor de uitgave van het Gedenkboek „Oud-Batavia" ter gelegenheid van de 300-jarige herdenking van het bestaan der stad Batavia door het Bataviaasch Genootschap een aanvang namen, waarbij de Oudheidkundige Dienst zijn medewerking verleende, was sprake van meer belangstelling voor deze vaderlandsche oudheden. De schrijver van het Gedenkboek, de Landsarchivaris Dr. F. de Haan, liet n.l. de oudheden te Batavia opnemen, fotografeeren en voor zoover noodig in kaart brengen met behulp van den Dienst, zoodat deze voor altijd werden vastgelegd. Het zou echter 1920 worden eer de daadwerkelijke bemoeienis van den Dienst met de Nederlandsche oudheden een aanvang nam en het standpunt van eenzijdige monumentenzorg zou verlaten worden, hetwelk die Dienst noodgedwongen gedurende tal van jaren heeft moeten innemen.

Toen werd n.l. aan het Diensthoofd tijdelijk een ambtenaar toegevoegd, V. I. van de Wall, die zich in het bijzonder toelegde op de bestudeering van de Nederlandsche oudheden en haar geschiedenis. Het wd. diensthoofd Prof. Dr. N. J. Krom nam in 1921 het initiatief voor het eerste systematische onderzoek naar de aanwezigheid en den toestand der oudheden in de Molukken. Van de Wall's uitvoerig rapport over dit onderzoek bracht de jarenlange verwaarloozing van de Nederlandsche oudheden in de Molukken eerst duidelijk aan het licht en trok de aandacht der Regeering. De toenmalige landvoogd Mr. D. Fock, getroffen door de beschrijving van de vervallen monumenten, gaf last om maatregelen te nemen tegen verder verval. Het gevolg daarvan was dat de Regeering er in 1923 toe overging een jaarlijksche subsidie te verleenen voor het onderhoud van de Ned. oudheden in de Molukken, zoodat de daadwerkelijke regeeringszorg, zij het dan ook maar voor een enkel doch zeer belangrijk gedeelte der Nederlandsche oudheden, in genoemd jaar een voldongen feit werd. De eerste restauratie ten behoeve van deze oudheden had inmiddels reeds plaatsgehad, toen de Regeering in 1922 de bouwvallige Portugeesche Buitenkerk uit 1695 op verzoek van den Kerkeraad deed restaureeren onder leiding van den leeraar in de Bouwkunde aan de Koningin Wilhelminaschool te Batavia, A. Jans, die met dit doel tijdelijk toegevoegd was aan den Dienst. Deze restauratie voldeed niet in alle opzichten, beter ging het met een andere restauratie van dezen buitenstaander omstreeks 1923, n.l. van het fraaie patriciërshuis aan de Kali Besar West, bekend onder den naam van Roemah Mérah, welke op last geschiedde van de Bank voor Indië, die daarin haar kantoren wilde vestigen met instandhouding van de historische détails. Intusschen was het Gedenkboek „Oud Batavia" verschenen, waardoor ook de publieke belangstelling weer toenam, zoodat gezegd kan worden, dat eindelijk omstreeks 1925 de Ned. Oudheden zich in een groeiende belangstelling mochten verheugen.

Hoewel reeds zeer veel verloren was gegaan, dat met een beetje goeden wil en wat meer piëteit, en dikwijls met weinig kosten, behouden had kunnen blijven, stemde het toch tot verheugenis dat de Regeering de noodzakelijkheid had erkend van de instandhouding der oudheden van Nederlandschen oorsprong. Ook de Oudheidkundige Dienst, hierin voorgegaan door de Regeering en aangespoord door de groote belangstelling van particuliere zijde — er waren immers reeds meermalen in de pers stemmen opgegaan over de stiefmoederlijke behandeling van de Ned. oudheden in vergelijking met de Hindoe-Javaansche, hetgeen volgens de publieke opinie geen pas gaf, nu men toch een Oudheidkundigen Dienst had gekregen — begon meer dan vroeger zijn aandacht te wijden aan de Ned. oudheden. Buitengewone kosten toch bleken er niet mede te zijn gemoeid, vergeleken bij de Hindoe-Javaansche monumenten; slechts geringe bedragen werden ten koste gelegd aan arbeidskrachten en materiaal. De stadsgemeente Batavia deed o.a. in overleg met den Dienst een lijst opmaken van gebouwen van oudheidkundige waarde, die voor bescherming in aanmerking kwamen, welke bij verordening werd vastgesteld.

In 1928 deed het wd. Diensthoofd Dr. P. V. van Stein Callenfels een onderzoek instellen naar de aanwezigheid en den toestand van de Nederlandsche oudheden in het gouvernement Celebes en de residentie Manado. Uit het desbetreffende rapport van Van de Wall bleek, dat de oudheden aldaar voor een goed deel verdwenen waren en hetgeen overgebleven was in staat van verwaarloozing verkeerde. Het onderzoek wees uit, dat de voornaamste oudheden zich ter hoofdplaats Makassar en omstreken bevonden, w.o. het groote fort Rotterdam, in tegenstelling met Manado, waar zij in het gewest verspreid lagen. Door gebrek aan geldmiddelen kon het sedert drie kwart eeuw zeer verwaarloosde fort Rotterdam, een omvangrijk monument van groote historische waarde, niet gerestaureerd worden. Het kerkje in het fort werd op verzoek van de Gereformeerde gemeente door de Regeering in 1928 gerestau-

reerd na ingewonnen advies van den Oudheidkundigen Dienst. Deze bepaalde zich overigens tot een jaarlijksche subsidie voor het onderhoud der grachten en de buitenzijde der wallen. Voorts werden gelden beschikbaar gesteld voor de herstelling van het graf van Aroe Palakka, een typisch bouwwerk met oud-Hollandsche reminiscenties en kwam de gemeente Makassar te hulp bij het overbrengen en den wederopbouw van den grafnaald van De Siso en het praalgraf van Cornelia Beerninck van Sypesteyn van het tot een villapark omgebouwde landgoed Losari naar het oude kerkhof aldaar, terwijl van andere herstellingen moest worden afgezien. In Manado werden het fortje Leiden en z.g. Kota Mas te Kwandang voor verder verval behoed. Het fort Nieuw-Amsterdam in de gelijknamige hoofdplaats, reeds gedeeltelijk afgebroken, verbouwd en daardoor van geringe oudheidkundige waarde, werd tot afbraak bestemd in verband met de dringende behoefte aan woongelegenheid aldaar. Tevens werd de aandacht van de Hoofden van Gewestelijk Bestuur gevestigd op het groot aantal sierkanonnen bij overheid en particulieren alsmede op de rijkssieraden der verschillende vorstenfamilies, terwijl de wenschelijkheid werd bepleit een wakend oog daarop te houden in verband met het toenemende toeristenverkeer in deze streken.

Zooals reeds eerder opgemerkt is, werd bij de oprichting van den Dienst een ernstige fout begaan door de personeelsformatie in verband met de zorg voor de Ned. oudheden niet uit te breiden en de organisatie niet om te werken. Een fout, die zich dikwijls heeft gewroken en nog steeds niet hersteld is. Door gebrek aan personeel werden nu het onderhoud en de restauratie der Nederlandsche oudheden verricht en uitgevoerd zonder deskundige leiding en overgelaten aan buitenstaanders, civiele en militaire autoriteiten, die zich daarvoor welwillend beschikbaar stelden. Ondanks de toename der werkzaamheden in verband met de zich steeds uitbreidende groep van monumenten, die bezocht, bestudeerd en geïnventariseerd werden tot in de verre uithoeken van den Archipel, bleef het personeel zich slechts bepalen tot den eenen meergemelden tijdelijken ambtenaar voor de wetenschappelijke détailopname en het geregeld toezicht der Nederlandsche oudheden. Met dit toezicht was het ook al niet beter gesteld, vooral in verwijderde streken was de Dienst aangewezen op de hulp der bovengenoemde autoriteiten, wier goede wil te prijzen viel, maar die uiteraard daartoe niet steeds tijd en gelegenheid hadden. Dit was niet bevorderlijk voor de gave instandhouding der monumenten en was zelfs van nadeeligen invloed, zooals duidelijk aan het licht kwam, toen Van de Wall in 1930 zijn tweede inspectiereis naar de Molukken ondernam. Het bleek n.l. dat de oudheden niet overal goed werden onderhouden, terwijl door civiele en militaire landsdienaren op eigen gezag veranderingen, dikwijls van ingrijpenden aard, in den toestand der monumenten waren aangebracht, zonder dat de Dienst daarin was gekend, zoodat sommige oudheden op deze wijze onherstelbaar waren verminkt. Zoo konden de inscriptie van grafsteenen te Banda-Neira „bijgewerkt" worden met menie, de merkwaardige perkwoning Matalengko op P. Ay en De Zoete Inval op Lontor worden afgebroken, en het grafmonument van Majoor Meyer, waarvan de oudheidkundige waarde door plaats en omgeving werd bepaald, van het Batoegadja park te Ambon naar het fort Victoria aldaar worden overgebracht.

Nadat de monumenten in het Oostelijke deel van den Archipel waren opgenomen en geïnventariseerd, althans de voornaamste daarvan, kwam Java aan de beurt, bepaaldelijk West Java. Hier werd voor het eerst een systematisch onderzoek ingesteld naar de zeer verwaarloosde en nog maar weinig bekende Compagnieslandhuizen in de residentie Batavia, waarvan reeds een belangrijk gedeelte verdwenen was door slooping. Het onderzoek heeft uitgemaakt dat van de honderden z.g. „thuynen" of lustverblijven, die eertijds tot sieraad strekten van Batavia en omstreken er nog een zestigtal bewaard zijn gebleven, gedeeltelijk in handen van het Gouvernement, gedeeltelijk in handen van particulieren, d.w.z. Europeesche, Chineesche en Arabische landeigenaren. Thans (1933) is dit onderzoek door de ongunstige tijdsomstandigheden tijdelijk stopgezet. Uiteraard was dit onderzoek in verband met fotografische opnamen, beschrijvingen en in teekening brengen van de verschillende situaties en opmetingen van langen duur, vooral omdat ook de overblijfselen van sedert verdwenen landhuizen in den vorm van poorten, klokkestanden, slaven- en gamelanhuizen niet aan de aandacht mochten ontsnappen. Ook voor de publicatie werd zorggedragen: de Oudheidkundige Dienst gaf in samenwerking met het Kon. Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, het Algem. Ned. Verbond, de Commissie voor het onderzoek der Oude Landhuizen in en om Batavia van dat Verbond, en de Ned.-Ind. Architectenkring in 1932 het eerste deel uit van een werk, getiteld „Indische landhuizen en hun Geschiedenis" van de hand van V. I. van de Wall, dezelfde, aan wien ook het onderzoek der landhuizen was opgedragen. Het bestaan van deze landhuizen was velen onbekend en deze publicatie gaf dan ook aanleiding tot waardeering van deze oudheden in wijden kring.

Intusschen was het beheer van de Nederlandsche oudheden in Banten, dat sedert 1911 door het Departement der Burgerlijke Openbare Werken was gevoerd, in 1930 door den Oudheidkundigen Dienst overgenomen en onder zijn rechtstreeksch toezicht gebracht. Een „Korte Gids voor Oud-Banten" zag daarop het licht, de eerste van dien aard betreffende Nederlandsche oudheden.

Het is een verheugend feit te kunnen constateeren, dat de Nederlandsche oudheden in tegenstelling met vroeger jaren zich in een algemeene belangstelling mogen verheugen. Doordat de K.P.M. speciale toeristentochten in de Molukken organiseerde, werden ook oudheden aldaar als 't ware „opengelegd". Mocht Oud-Batavia zich reeds lang in de publieke belangstelling verheugen, hetzelfde kan thans ook gezegd worden van de landhuizen in de omstreken der stad, in het Tangerangsche en in het Buitenzorgsche, terwijl de oudheden in Banten eveneens de aandacht vragen. Niet alleen toeristen en belangstellenden, maar ook tal van vereenigingen en leerlingen van inrichtingen van onderwijs brachten in de afgeloopen jaren aan de oudheden in West Java een bezoek. Ook het particulier initiatief, waaraan

nog zeer veel in dezen moest worden overgelaten, deed zich gelden. In Banda Neira werd in 1928 een vereeniging „Bandasche Belangen" opgericht, welke zich o.m. ten doel stelt de bescherming en herstelling in den ouden staat der oudheden na voorafgaande raadpleging en goedkeuring van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst, terwijl dit eveneens het geval was met de ter hoofdplaats Sèrang opgerichte Vereeniging „Oud-Banten", welke ten doel heeft de opsporing en bestudeering der Bantensche oudheden. Ten slotte zij nog vermeld, dat de leergang over de Compagniesoudheden in den Archipel door Van de Wall in 1932 voor de Volksuniversiteit te Batavia en Buitenzorg gehouden een talrijk en aandachtig gehoor vond.

Thans volgt een aanvulling van hetgeen in Dl. III, blz. 205 e.v. dezer Encyclopaedie is medegedeeld omtrent de Europeesche monumenten, aanvangende met de Molukken, omdat aldaar de overblijfselen uit den Compagniestijd het talrijkst zijn en, naar verhouding tot de andere gewesten, het best bewaard zijn gebleven. De oudheden op Borneo, Sumatra en de Kleine Soenda-eilanden, Timor, Midden- en Oost Java zijn nog niet geïnventariseerd, in verband waarmede voor de oudheden aldaar hieronder geen aanvulling van het artikel in dl. III gegeven wordt.

I. GOUVERNEMENT DER MOLUKKEN.

a. Residentie Amboina. *Hoofdplaats Amboina.* In en om het kasteel Victoria lagen, zooals reeds in het oorspr. artikel vermeld is, vier steenen met opschriften betreffende verbouwingen in 1770, 1778, 1778/9 en 1785/6, die thans in den doorgang van de Waterpoort zijn ingemetseld. Hier bevinden zich ook een gevelsteentje uit 1751, een steen van het blokhuis Middelburg te Paso, 1686, een steen met wapen van Arnold de Vlaming van Outshoorn en een moderne steen uit 1930. Een fragment van een stichtingssteen uit den tijd van den Landvoogd Van der Parra, zonder jaartal, wordt ook in het fort bewaard. Op de wallen aan de zeezijde bij de Waterpoort bevindt zich het grafmonument van Majoor A. J. Meyer (1790—1818), dat van het Batoegadjahpark door den Gewestel. Mil. commandant in 1929 hierheen werd overgebracht.

In de Hervormde kerk bevindt zich nog een fragment van den stichtingssteen der nieuwe Hollandsche kerk, in 1710 door Gouverneur Adriaan van der Stel gebouwd. De kerk werd omstreeks 1921 gerestaureerd, waarbij het uiterlijk helaas werd gemoderniseerd. In den toren werd een uurwerk geplaatst, dat de Landvoogd Graaf van Limburg Stirum in 1919 ten geschenke had gegeven. Het kerkhof bevat o.a. grafmonumenten van de gouverneurs G. L. Wieling, 1809, A. A. Ellinghuizen, 1836, J. B. Cleerens, 1850 en de familiegraven Hoekstra, Van Cattenburch en Eckhardt. Het Museum Maloeka heeft weinig bezienswaardigheden.

In het Burgerwachthuis in de Chineesche straat zijn twee steenen geplaatst, een met opschrift betreffende den bouw in 1784 en een betreffende den herbouw in 1901. In het Museum Batavia worden twee zegelstempels bewaard van de Weeskamer te Ambon uit 1674 en 1704.

In de Olifantsstraat bevindt zich een oud huis uit den Compagniestijd, zeer waarschijnlijk eens de woning van Rumphius, met tuin, waarin een eenvoudig monument te zijner eere in 1824 opgericht door den Gouv. Gen. Baron van der Capellen en ontworpen door den schilder-teekenaar A. A. J. Payen. Het heeft een Latijnsche inscriptie.

In het Batoegadjahpark voor de gouverneurswoning zijn nog overblijfselen van waterwerken en tuinornamenten uit den tijd toen het aangelegd werd door Adriaan van der Stel (1711). Voor deze woning zijn 2 bronzen kanonnetjes opgesteld, afkomstig van Piroe op Ceram, waarvan een gegoten door C. Crans in 1748. Voorts is nog de vermelding waard de collectie van oud porselein en meubilair van wijlen Mevrouw de Wed. J. H. van Aart-Overdijk in het landhuis Kati-Kati aan de baai van Amboina. De regentenfamilies bezitten nog verscheidene geschenken van de O.I.C. De Regent van Nako, een degen uit 1738, zilveren rottingknoppen en letters voor hoedbanden; de regentsfamilie De Queljoe een gouden halssieraad met edelsteenen. In de grot bij kpg. Oerimèsing is een handteekening van Prins Hendrik der Nederlanden, 1837.

Het blokhuis Middelburg te Paso aan de landengte van Bagoeala is in 1686 gebouwd ter vervanging van een ouder blokhuis van 1626. De steen in den muur, welke de eerste steenlegging vermeldt, werd in 1921 naar het assistent-residentiekantoor ter hoofdplaats Amboina overgebracht en later gemetseld in de Waterpoort van het fort Nieuw Victoria.

Een steen in het blokhuis Amsterdam te Hila (Dl. III, blz. 207) vermeldt den naam en een andere was gebeeldhouwd met het wapen van De Vlaming, sedert overgebracht naar het fort Victoria en aldaar dicht bij de Waterpoort in de wallen gemetseld.

Te Negrilima bevindt zich in vrij goeden staat het blokhuis Van der Capellen uit 1819, vermoedelijk op dezelfde plaats gebouwd, waar vroeger het blokhuis Haarlem uit 1655 stond. De overige negorijen langs deze kust, z.a. Hitoelama, Lebelehoe nabij Seit, Oerien, hebben minder belangrijke overblijfselen van Compagniesversterkingen. Op het eilandje Noesa Ela bevinden zich de fundamenten van de vesting Vlissingen uit 1639. Asiloeloe heeft nog een kruitkelder van een batterij uit 1824. Tusschen Seit en Hila liggen waarschijnlijk de fundamenten van het „Kasteel van Verre" in 1600 door Steven van der Hagen gesticht.

Onderafdeeling Saparoea. In de negorij Kabau op het eiland Haroekoe ligt de ruïne van een versterkte onderkoopmanswoning.

Onder de oudheden in particulier bezit te Saparoea moet genoemd worden de collectie oud porselein, zilver, archivalia, van den Regent van Itawaka w.o. zilveren rottingknoppen en lijfsieraden.

Aan de Baai van Piroe ligt in de negorij Kaibobo de ruïne van een blokhuis, dat in 1695 werd gebouwd.

Onderafdeeling Wahai. Aan de kust van Noord-Ceram bevinden zich nog te Sawai overblijfselen van den post aldaar uit 1823, gebouwd op dezelfde plaats van een oud fortje uit 1785 en te Wahai een groot kanon, afkomstig van den post uit 1825. Het goed onderhouden kerkhof heeft naamlooze oude graven.

Onderafdeeling Oost-Ceram. Op het eilandje Keffing in de gelijknamige kampoeng ligt de ruïne van een steenen fortje. De gebouwen van

het binnenplein zijn verdwenen, maar de beide poorten staan nog overeind. Het plaatsje heeft nog oud-Hollandsche straatnamen.

Onderafdeeling Kisar. Hier bevinden zich nog de ruïnes van de forten Delfshaven en Vollenhoven.

Onderafdeeling Dobo. Bij den Patih te Dobo bevindt zich een gouden kettingknop met inscriptie: „Den M. en G. G. Daendels Aan Den Orangkay van Oedjeer Bole Bole voor sijn Beweesen Trouw In Den Jare 1808".

Onderafdeeling Banda. Een poortje van de dokterswoning aan het Heytingplein ter hoofdplaats Banda Neira draagt een wapen met jaartal 1784. Het Plantershospitaal heeft een fraaie poort in barokstijl. Aan enkele poorten zijn nog oude kanonnen als schamppalen ingegraven. Het stadsbeeld is typisch, doordat deze woningen aan kleine smalle straten zijn gelegen, welke slechts voor voetgangers zijn berekend.

De gezaghebberswoning is het voormalige residentiehuis uit het begin der vorige eeuw met een fraaie ontvangstzaal in Empire-stijl en inscripties in de ruiten in het Fransch en Duitsch, 1832 en 1858. Het is door den Oudheidkundigen Dienst gestoffeerd met oud meubilair ter plaatse verzameld. In het Civiel Bureau (paviljoen van de gezaghebberswoning) zijn vier beschreven steenen gemetseld, drie zeer beschadigde grafzerken, 1612, 1643(?) en 1644/1650? en een stichtingssteen, 1786. Bij den vischpasar bevinden zich de overblijfselen van de schouwburg Adeka c. 1875 gebouwd. Op het Heytingplein staat een borstbeeld van Koning Willem III. Het kerkhof bevat o.a. grafmonumenten van de residenten R. M. Schabbing, 1832; M. C. Lans, 1840; J. Verschuil, 1844. De gevangenis is een typisch gebouwtje uit c. 1860. De verzameling oude meubels, oud zilver en porselein van Sjech Said bin Abdullah Baädillah bestaat niet meer en hij zelf is reeds overleden.

Van het fort Nassau is het landingshoofd nog aanwezig en dit heeft samen met het fort nog hetzelfde uiterlijk aanzien als op de afbeelding van dit fort bij Valentijn (III, 2, le Boek, pl. A).

Het eerste fortje Belgica werd in 1611 door P. Both gebouwd, daarna afgebroken en herbouwd door gouverneur Mr. J. van Dam en betrokken in 1662. In 1667 werd op den top van de hoogte in Neira een derde kapitale versterking Belgica gebouwd door ingenieur A. de Leeuw op last van Speelman met Rumphius als bouwkundig adviseur, welke tusschen 1672 en 1673 gereed kwam en nu nog bestaat.

Ten O. van Belgica liggen de kampoengs Vlak en Coen, welke namen nog herinneren aan de eerste tijden van onze vestiging hier. In de nabijheid van de hoofdplaats liggen de perken Zevenbergen of Hersteller, Banko Batoe en Lautakka. De gebouwen van het eerstgenoemde perk hebben 2 beschreven steenen, 1876 en 1816/1817; een bronzen bel, 1875; voorts eenige oude graven, 1820, 1873. Op het laatstgenoemde perk bevindt zich een grafnaald van J. de Zwart, 1726.

Op Goenoeng Api ligt niet ver van de ruïne van de schans Kijk-in-den-pot (Dl. III, blz. 208) een kruithuisje van de beukerij De Kop. Op het voormalige perk Colombo is een gemetseld graf van J. E. Fedder—deMaeght, 1864.

Op het eiland Lontor heeft het perk Klein Waling een mooie poort met opschrift uit 1769 en een klein kerkhof met graven van Jan v. d. Broeke Jr. 1760 en Jan v. d. Broeke Sr. 1770, C. C. Mulder-Schildman, 1850, S. E. Kloeth—Jansen, 1888, en een bel met randschrift „alcmena 1841". Hier stond ook de steenen grenspaal met Portugeesch opschrift van 1577 en met Hollandsch opschrift van 1705, welke in 1921 door den eigenaar W. F. van den Broeke aan het Kon. Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen ten geschenke werd gegeven. Tusschen Groot- en Klein-Waling, op z.g. Midden-Waling of Waling-tengah, ligt het familiegraf met rouwkoepel van resident Camphausen c. 1824. Boyauw (vermoedelijk het Fransche „byou") heeft een druk geornamenteerde poort 3e kwart 18e eeuw met opschrift uit 1768, een beschreven steen 1786, een bel met randschrift: „G. v. d. Bosch 1757" en een familiekerkhof. Weltevreden heeft een als goedang gebruikte perkwoning met fraaie zwart marmeren vloeren, een eenvoudige poort; twee gedenksteenen, 1769 (een van het verdwenen kerkje te Lontor) en 1866; een bel met randschrift: „J. A. Delmaar Weltevreden 1841" en een zerk van M. L. Versteegh—Van Surker, 1672 met latere bijzettingen van 1677, 1678 en 1680. Bij de trap aan het strand vindt men een steen met inschrift betreffende de vernieuwing in 1754 en bij kampoeng Lontor aan het strand een fragment van eene tombe met Maleisch opschrift, 1771. Combir heeft een groot naamloos grafteeken en op het kerkhof een gemetseld graf van W. A. Camerling 1794 met wapen en een bel, waarop: „W. A. Camerling 1841 Combir". Keizerstoren (Kjahi Tortorre) heeft een versierde achterpoort en een kerkhof. Spantje-bij (vermoedelijk: Spaansche baai) heeft een kerkhof met graven van de familie Herrebrugh, o.a. van A. A. Herrebrugh, 1833. Boerang heeft een eenvoudig poortje met gedenksteen 1868 en een eigenaardig type van gebouwen. Raning heeft een sierlijk gestyleerde achterpoort en een kerkhof met graven van de families Delmaar en Brandes. Een geheel afwijkend type van woning had het perk De Zoete Inval in kpg. Selamon, dat helaas afgebroken werd (zie Valentijn, III, 2, 1e Boek blz. 8 e.v.). Hier dichtbij bevindt zich de trap van Selamon, welke leidt naar de overblijfselen van de redoute Kuilenburg uit 1636. Het perk Boven Dender heeft een poortje met wachthuis en de overblijfselen van de redoute te Denner of De Morgenster in 1626 door Willem Jansz. Admiraal gebouwd, en Beneden Dender een perkeniershuis van afwijkend type.

Op het perk de Drie Gebroeders bevonden zich drie losse grafsteenen van de familie Steenrots, 1709, 1762 en 1777, welke naar het Museum te Batavia zijn overgebracht. Op dit perk ligt ook het fort Concordia op eene hoogte aan zee. Het is vierkant met drie hoekbastions, deels met steenen gewelven, een rond spietorentje en een eenvoudig poortje, en dateert uit 1630. Babimandi heeft een eenvoudig poortje. Het perk Oerien (vroeger de perken Lust en Everts) bevat de overblijfselen van de redoute Oerien of Storm, door Jan Jansz. Visscher in 1624 gebouwd. Op het perk Namoeloe ligt het voornaamste fort Hollandia, in 1624 gebouwd en vierkant opgetrokken van koraalsteen met vier hoekbastions, waarvan een met ronde spietorens. Hier ligt ook de kampoeng Lontor met vele bouwvallen en de zetel van de negen-hoofdenvereeniging met enke-

le merkwaardigheden, w.o. stormhoeden, oud porselein, een fragment van een vlag met geborduurden Hollandschen Leeuw (17e eeuw), een koperen leeuwtje met pijlenbundel en een kopie van een oude vlag door Gouv.-Gen. Graaf van Limburg Stirum aan de negorij in 1919 ten geschenke gegeven. In de perkwoning van Namoeloe bevindt zich een kleine boekerij w.o. een complete Valentijn e.a. oude werken. Het familiekerkhof bevat vele graven van de families Lantzius, Mulder en Von Salgarij, 1843, 1852, 1854. Een afzonderlijke vermelding is waard het rijk met beeldhouwwerk versierde marmeren praalgraf van A. F. Lantzius-Versteegh, 1889. Op het perk Lackoey, zijn de overblijfselen van de halve maan Lackoey gebouwd in 1620. Takkermore heeft een eigenaardig gebouwde perkwoning met een grafmonument van M. M. Mulder—Kruyt, 1884 en graven van de familie Mulder. Ten slotte heeft Simonwal een groote zerk met familiewapen van Anna Hurdt—van Beusecom en zoontjes, 1661, 1662, 1663. Aan de zeezijde ligt een groote klip, de z.g. Batoe Wolanda met historische herinneringen aan de inname van Lontor 11 Maart 1621.

Poeloe Ai vertoont nog enkele oude perkeniershuizen als op Lontor. Matalengko, een afwijkend type van perkenierswoning, werd helaas afgebroken; in de poort is een beschreven steen, 1875. Westklip heeft een beschreven steen, 1707. De Verwachting bezit een karakteristiek poortje. Op de begraafplaats van het eiland liggen o.a. drie zerken van P. Van den Broeke, 1754 met wapen, R. Leunissen—Gilles, 1785 en J. de Besten, 1643.

Van het groote fort Revenge op dit eiland (Dl. III, blz. 208) zijn merkwaardig de waterreservoirs in de muren en op den beganen grond. In een der wallen is een wapen van zandsteen aangebracht. In het fort ligt een ijzeren kanon met het monogram van de Kamer Amsterdam der V.O.C. Hier dichtbij ligt een oud gemetseld graf, 1760(?).

Op het eilandje Run te Nailaka zijn nog onbeduidende fundamenten over van het in 1616 door de Engelschen gebouwde fort. Het eiland Rosengain heeft de perkwoning De Hoop, gebouwd op de plaats, waar vroeger de batterij De Lage stond en nog eerder de militaire post Bak-af, welke in 1756 nog bestond. Het kerkhof heeft geen leesbare oude grafzerken meer; het Avondmaalszilver werd in 1911 naar Banda Neira overgebracht.

b. R e s i d e n t i e T e r n a t e, *Hoofdplaats Ternate.* Belangrijk is het kasteel Oranje ter hoofdplaats Ternate. Dit werd door C. Matelief de Jonge in 1607 gebouwd als fort Maleyo, als tegenwicht van het Spaansche fort Gamma Lamma. Het werd in 1609 herdoopt tot kasteel Oranje en in 1636 met een zeebolwerk versterkt. Het ligt aan zee buiten de stad en wordt gevormd door een zware vierkante omwalling met vier hoekbastions, waarvan een tot een zeebolwerk is uitgebouwd. Het is volgens verschillende opgaven 195 bij 113 of 203 bij 137 M. groot. De omwalling bestaat uit een dubbelen muur met opgevulden kern; onder den rondgang zijn gewelfde vertrekken uitgespaard. De naar het land toegekeerde zijde der omwalling is geslecht. Toegang tot het fortplein wordt gegeven door een klein poortje aan de van de stad afgewende zijde en door een versierde poort aan de zeezijde naast het zeebolwerk. Volgens een steen is de poort in 1756 herbouwd. In den poortdoorgang is een gardelokaal en in de binnenmuren zijn eenige steenen ingemetseld, waaronder met het monogram der V.O.C. uit 1657 en 1658, twee met Latijnsche verzen betreffende de apotheek en het ziekenhuis en een met den Hollandschen Leeuw met schip. Op het zeewerk staat een klokstand met een in 1603 gegoten bel met Latijnsch opschrift van Spaansche origine. De gebouwen op het fortplein van het kasteel Oranje ter hoofdplaats Ternate (Dl. III, blz. 209) zijn modern, behalve de commandantswoning, het pakhuis en een eenvoudig huisje op het zeewerk. In het pakhuis ligt een zerk van S. van Voorst— de Cater, 1667. Buiten het fort liggen oude graven 1679, 1683, 1689, 1700/01.

Het residentiehuis dateert volgens een stichtingssteen uit 1842. Namen als Heerenstraat, Lijnbaanstraat, Jufferstraat, Weeshuisstraat en Fiscaalstraat herinneren nog aan de oude Compagnie.

De oude Herv. kerk werd eenige jaren geleden door bouwvalligheid buiten dienst gesteld. De thans bestaande kerk kwam in 1932 gereed.

Op het kerkhof zijn graven van J. E. van Tongeren 1820, de fam. Coldenhoff 1833/1834, E. P. J. Verstege—Caspers 1836 en van de families Renesse van Duivenbode, De Sturler, Buddingh, Laurens, Van der Meer en Kneefel. Buiten het kerkhof bevinden zich twee grafnaalden van resident J. A. Neys en echtgen., 1835 en 1821. Aan den weg naar Castella staan nog 4 pilasters met opschrift: „Speelwijk Anno 1780", waarschijnlijk van een oud landhuis, de poorten van het buitenverblijf van den Engelschen resident en de ruïne van een steenen gebouw met een poort waarboven „Ao 1771".

De Kedaton, het sultanspaleis, werd in 1929 gerestaureerd en dateert volgens een steen met Arabische karakters uit 1813. Het bevat een unieke verzameling van zilveren voorwerpen uit den Compagniestijd en later, w.o. kandelaars en trompetten (zie Valentijn I, blz. 364), oud meubilair en eigenaardige uniformen van de voormalige hofhouding. In een der poorten hangt een bronzen bel met randschrift: „Michael Everhard, Middelburg, Zeeland 1781" en achter het gebouw een andere met randschrift „Rijksdorp Mefect Hoorn 1721". Naast het gebouw bevindt zich de ruïne van het fortje Santossa en aan het strand het bolwerkje 's Konings Zeehoofd uit c. 1666 met kanonnen.

In den doorgang onder het fort Tolukko (Dl. III, blz. 209) zijn twee steenen ingemetseld, waarvan een met het wapen van Pieter Both als in het fort Barneveld op Batjan en de andere met een onleesbaar opschrift. Zie over den eigenaardigen vorm Valentijn dl. I, 1, blz. 13.

Buiten het fort Kajoemérah ligt eene oude Hollandsche graftombe met verweerd opschrift naast eene van Engelsche afkomst. Het fort werd c. 1609 gebouwd, verlaten in 1627, door de Spanjaarden bezet tot 1663, geheel herbouwd in 1799.

Van de Spaansche hoofdvesting Gamma Lamma staan nog enkele muren overeind. De overige ruïnes van Spaansche versterkingen zijn van geringe beteekenis.

Dit is ook het geval met de ruïnes op het ei-

land Tidore, z.a. Tahoela en Tsjobbe in de nabijheid van de hoofdplaats Soa Sioe, Marieko en Roemi in kpg. Roem. Tot de rijkssieraden van het Sultanaat Tidore behooren 2 zilveren soepterrines Lod. XVI en 1 schenkpiring van P. Paauw Pit, 1719. Van de kedaton te Soasioe zijn nog slechts de fundamenten over. Typisch is de groote steenen trap met lilla's, welke toegang tot de hoofdplaats geeft. Op het eilandje Moti vindt men overblijfselen van de vesting Nassau door François Wittert in 1609 gebouwd. Belangrijker zijn de overblijfselen van de Compagniesversterkingen op Makjan. Te Ngofakioha vindt men de ruïnes van de vestingen Mauritius met het Compagnieshuis, in 1612 gebouwd door P. Both en Zeeburg uit c. 1661. In kpg. Taffaso ligt de merkwaardige ruïne van de vesting De Zeven Provinciën (Taffasaho) in 1608 op de Spanjaarden veroverd. De ruïnes van de vestingen Tabillola en Poewatti zijn weinig belangrijk.

Onderafdeeling Soela-eilanden (Sanana). Ter hoofdplaats Sanana ligt het fortje Alting, eerder „De Verwachting" geheeten, een vierkante omwalling met 2 hoekbastions elk met een spietoren. Aan de poort is een oude slotplaat. De omwalling en de platvormen der bastions zijn van het slotplein af bereikbaar door twee steenen trappen. In de bastions is eene kruitkamer en een cachot met steenen tongewelf. Het plein is nog geheel door gebouwen omgeven, waaronder de commandantswoning met galerij 2de helft 17de eeuw. De kruiskozijnen zijn voor de onderste helft met luikjes en voor de bovenhelft met rotan vlechtwerk gesloten. Tot 1910 woonde hier een vertegenwoordiger van den sultan, thans is het tot kantoor van den Gezaghebber ingericht. Op de wallen liggen vele oude ijzeren kogels en een voorlaadkanon. De buitenpoort bevat een steen met Maleisch opschrift 1736. Buiten het fort liggen enkele oude gemetselde graven, w.o. van H. Christians en J. Clad, 1748.

Aan de Westzijde van het eiland Groot-Obi in kpg. Lodji ligt de ruïne van het blokhuis Den Briel uit c. 1680, met naamlooze graven en een merkpaal van coromandelsteen met V.O.C. Deze werd in 1921 naar Ternate overgebracht en voor het Sultanspaleis geplaatst.

Onderafdeeling Djailolo. Aan de Westkust van Halmahéra bevinden zich de overblijfselen van de fortjes Dodingo, Gofasse en Sidangoli in de gelijknamige kampoengs. In kpg. Soesoepoe staat de merkpaal van baksteen met het monogram der V.O.C. (het jaartal 16.. dat Mr. Dr. Overvoorde daarop las, is verdwenen). Aan de Ake Lamo wordt de ruïne aangetroffen van de vesting Saboega.

Onderafdeeling Batjan (Laboeha). Op het eiland Batjan ter hoofdplaats Laboeha is volgens contract van 1609 een fort Barneveld gebouwd, dat volgens den stichtingssteen in 1613 gereed was. Het is een vierkante ommuring met borstwering, 4 hoekbastions en een poortgebouw. De oude gracht is nog gedeeltelijk aanwezig. Het fort verving een ouder Portugeesch fort, dat in 1609 door Hoen was veroverd. In het poortgebouw zijn 4 beschreven steenen aangebracht, waarvan een met het wapen van P. Both, een met het wapen van Prins Maurits, een met den Staten-leeuw en een zeilend schip (het wapen der Compagnie) en een zeer verminkte Latijnsche inscriptie uit 1613, die in 1886 nog deels te ontcijferen was. Bij het fort ligt een kleine begraafplaats met graven van Jhr. M. E. F. Elout van Soeterwoude, 1883 met familiewapen en van D. L. van Renesse van Duivenbode, 1887. Tot de rijkssieraden van het sultanaat Batjan behooren zilveren presenteerbladen, koperen schilden en borstharnassen, speren en helmen. Aan het zeestrand zijn een paar bronzen kanonnen opgesteld met opschriften M. Everhard, 1787, V.O.C. en Pieter Seest, 1757, V.O.C.

Residentie Manado, *afdeeling Manado.* Het fraai bewerkte kanon, in 1621 door Willem Wegewaert in den Haag gegoten, dat in 1911 op het residentieerf lag, is in 1912 naar het Museum te Batavia overgebracht, evenals enkele bronzen lilla's, die in het magazijn tegenover het fort lagen. Dit stuk geschut is te Limboto gevonden en daarna naar Manado vervoerd.

Over de moderne Herv. kerk is in Dl. III, blz. 210 reeds iets gezegd. Tot het Avondmaalszilver dezer kerk behooren nog 3 borden met inscriptie, 1672 en twee rijk versierde bekers met het kerkelijk signet. Het kerkelijk archief is goed onderhouden; het oudste stuk dateert uit 1829. Op het kerkhof zijn graven van W. P. H. Graaf von Strachwitz, 1891, R. Celosse, 1859, J. P. Tissot, 1869, W. Th. Ottenhoff, 1845 en een praalgraaf van resident J. P. C. Cambier, 1842. Van de particuliere oudheden ter hoofdplaats moet genoemd worden de verzameling van S. Que w.o. schenkpirings van Herminia Gilia Tolling 1712, Maria Simonse van der Heyden, huisvrouw van Mr. François van der Lee, 1717. Verder nog een mooi gedreven schotel 2e helft 18e eeuw, sirihdoozen en juweelkistjes van schildpad met goud en zilver gemonteerd. In het bezit van de dames Schoe bevinden zich een horlogeketting en een wandelstok van Multatuli.

In de Minahasa zijn te Kéma, Likoepang, Tanawangko, Atep en Bélang nog enkele overblijfselen van steenen fortjes tegen de zeeroovers opgericht. Op het eilandje Talisse bevindt zich een bronzen bel uit 1674 met Lat. inscriptie. Merkwaardig is de verzameling van oud-Alfoersche grafpotten te Sawangan Tonsea, waarvan vele onder Westerschen invloed zijn bewerkt.

In de kerk te Amoerang zijn 10 koperen wandlusters, stijl 18de eeuw. Bij particulieren worden nog enkele bronzen sierkanonnen aangetroffen w.o. met opschrift: Steen Borchardt Enchuyse 1769 en monogram V.O.C. met de letter E. Op het oude kerkhof zijn o.a. graven van K. F. Herrmann 1851 en zijn echtgenoote, 1839.

Afdeeling Donggala. Te Donggala liggen voor het Civiel Bureau twee sierkanonnen van de kamer Zeeland, waarschijnlijk afkomstig van Tolitoli of van Parigi, gegoten door Everhard M. Zeeland, en monogram V.O.C. en de letters Z.M. 1766. In kpg. Gg. Balei ligt een merkwaardig ijzeren kanon op rampaard. In de negorij Tomini aan de Golf van Tomini liggen de fundamenten van den post: „Het Goed Begin". Te Parigi is van de oude redoute niets meer overgebleven. Voor de gezaghebberswoning bevinden zich eenige fraaie bronzen kanonnen, w.o. met opschrift Pieter Seest Anno 1757, met V.O.C. en de letter A.

Afdeeling Gorontalo. Dicht bij de ruïne van het fort Leyden te Kwandang ligt de uitgestrekte ruïne van de Kota Mas, vermoedelijk een vroegere Spaansche versterking.

Bij het fort Nassau ter hoofdplaats Gorontalo vindt men enkele oude graven zonder opschrift; het kruithuis is nog in gebruik bij de Gew. Politie. In de moskee hangt een fraaie bronzen bel met opschrift: „Ciprianus Crans Me Fecit Enchusae A° 1726", vermoedelijk afkomstig van het fort Nassau. Aan den weg naar Batoedaä liggen drie ronde bergforten bij het meer van Limbotto met oude kanonnen. Bij den ingang van de Baai van Gorontalo liggen de ruïnes van de fortjes Goerita, Liasse of Leato en Monoarfa.

Onderafdeeling Sangihe- en Talaud-eilanden. Van belang zijn te Tahoena de rijkssieraden van den Radja van Kandahar, w.o. een zilveren bord met wapen geschonken door gouverneur Johan Hendrik Thim van Ternate met wapen, 1688, een bronzen sierkanon met wapen 1759, een zilveren rottingknop V.O.C. In de omgeving van het plaatsje liggen de graven van de predikanten F. Dionysius, 1674, en van I. Huisman, 1675. Te Enemawari zijn voor het Landschapskantoor 2 buitengewoon rijk bewerkte sierkanonnen, brons, uit Manila, 1643. De rijkssieraden van den Radja van Taboekan bestaan uit kanonnen en stormkappen, tot die van den Radja van Tamako behoort o.a. een porseleinen schotel met het monogram V.O.C. Te Pettah bevinden zich 3 sierkanonnen, een zilverrottingknop met het Eng. wapen en: „Radja Taboekan 1816". In het Landschap Siaoe, ter hoofdplaats Oeloe bevindt zich aan het strand een merkpaal V.O.C. van baksteen en de ruïne van het fortje Doornburg uit 1682 met een beschreven steen waarop: „Thahoena?) 168.. V.O.C. D:1:1 Janev....", welke vroeger voor den merkpaal lag. Voor het kantoor van den Radja ligt een sierkanon. met opschrift: „Everhard Middelburg „P. van Belsen 1758" met V.O.C. en de letters Z en M. Voorts in een inlandsche woning een kanon waarop: „Pieter Seest Ao. 1765". In het Landschap Tagoelandang, in de negorij van dien naam, liggen voor de woning van den Radja en voor de pasanggrahan rijk versierde kanonnen.

Te Beo liggen voor het huis van den Radja 2 bronzen sierkanonnen gegoten door L. Haverkamp, Hoorn 1784 en door P. Seest, 1788 met monogrammen V.O.C. en de letter E. Te Liroeng op het eiland Salibaboe ligt een bronzen sierkanon van de Kamer Amsterdam voor het huis van den Djoegoegoe, gegoten door P. Seest, 1756 met V.O.C. en de letter M. Op het eiland Miangas (Palmas) liggen nog eenige oude kanonnen, w.o. een achterlader. Op het eilandje Jolly ligt een graf van H. C. Jolly, 1862.

Afdeeling Poso. Te Poso ligt een bronzen sierkanon met opschrift: „Pieter Seest Anno 1757" en V.O.C. met de letter A.

Onderafdeeling Banggai. Ter hoofdplaats Banggai liggen de overblijfselen van de Kota Tjina en van de Kota Djin, vermoedelijk Portugeesche versterkingen.

GOUVERNEMENT CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN.

Van het kasteel Rotterdam ter hoofdplaats Makassar is in Dl. III, blz. 210, reeds een beschrijving gegeven. Tegenover de in het midden van het plein liggende kerk, welke in 1927 werd gerestaureerd en in 1928 in bruikleen afgestaan aan de Gereformeerde kerk te Soerabaja, staat het vroegere gouverneurshuis met kleinere gebouwen en hiertegenover het troepenlogies. Thans wordt het fort geoccupeerd door militaire en civiele diensten, enkele gebouwen staan ledig. Het ligt echter in de bedoeling om hier den zetel te vestigen van het eerlang in te stellen gouvernement van de Groote Oost.

Het goed onderhouden kerkhof van de moderne Prins Hendrik-kerk (1885) bezit o.a. een praalgraf voor M. Blok—Coop à Groen, met zoontje, 1758 en 1757, waarbij een grafsteen met wapen van P. G. van der Voort, 1780. Men vindt er graven van J. Tramburg, 1824, Baron van Coehoorn van Rauwerda, 1826, de gouverneurs Mr. B. H. A. Besier, 1829, A. van der Hart, 1836, A. J. F. Jansen, 1861, J. A. Bakkers, 1876, en Ch. Ch. Tromp, 1884, van C. M. M. Kloosterhuis—Casteleyn 1832, J. B. Verhaege, 1834, J. J. de Siso, 1847, J. P. C. Gravenhorst, 1855 en familiegraven Baron Platt, Weyergang, Trouerbach, Mesman, voorts vele zeemans-graven en tombes van Engelschen 1814—1816; verscheidene tombes hebben geen opschriften meer. Het praalgraf van C. Beerninck—van Sypesteyn is van het landgoed Losari in 1932 hier overgebracht.

De oude stad is volgens een roosterplan gebouwd en bevat nog enkele oude huizen, meest volgens het Java-type met voorgalerij en kolommen. Het dak steekt over de straat uit en is over den uitsprong van onderen horizontaal afgeschoten (z.g. uitsteker). Verschillende huizen zijn twee en drie verdiepingen hoog. Uit de eerste helft der 19de eeuw dateeren de Gouverneurswoning, de strafgevangenis aan het Koningsplein, met geblokte pilasters, het Landspakhuis aan de Middenstraat, een groep pakhuizen aan de Wilhelminakade, eenige woningen aan het Hooge Pad. Uit de tweede helft der 18e eeuw dateeren het huisje in de Burgerwachtstraat no. 2 en een ander aan het Hooge Pad no. 13. Muren en poorten van de oude stad Vlaardingen zijn niet meer aanwezig, aan de ommuurde stad herinneren nog de Muurstraat, de Buitenmuurstraat en de z.g. Pintoe Doea. Het museum aan het Koningsplein is opgeheven en de oudheden zijn naar het Museum te Batavia overgebracht. Het Bonè-huis werd afgebroken en het houtsnijwerk daarvan versiert thans het Landschapskantoor te Watamponè. Op het vroegere landgoed Losari bevindt zich nog de poort, welke toegang gaf tot het landhuis. Naast Losari staat in een plantsoen de gedenknaald van A. de Siso, 1832. Dit monument werd in 1932 van Losari hierheen overgebracht.

Bij Bontoala staat de ruïne van het verblijf van Aroe Palakka. De omstreken der hoofdplaats bevatten historische herinneringen uit den strijd der Makassaarsche vorsten met de Compagnie, bestaande uit fundamenten, kanonnen, aarden wallen enz. bij Tallo, Oedjoeng Tanah, Galésong, Maurisso, Gorasi, Samboppo, Barombong, Larianbangi, Panakoekang, de vroegere hoofdstad Goa. Het praalgraf van Aroe Palakka werd in 1932 gerestaureerd. Bongaja, waar in 1667 het vermaarde tractaat gesloten werd, is een open plek in de sawah's, afgesloten door een bamboezen hek. Van het fortje Valkenburg uit 1737 te Maros is slechts de landcourtine behouden met de belendende gebouwen, de overige bastions en de steenen brug zijn afgebroken ten behoeve van het kampement. De woning van den Ass.-resident is een huis van het Java-type, begin 19e

eeuw met 3 kanonnen op het voorerf. Merkwaardig is de rotsvesting Boeloe Sepong uit den Engelschen tijd.

Afdeeling Soenggoeminasa. Voor het kantoor en de woning van den Controleur liggen 4 bronzen kanonnen, waarvan 3 beschreven, een met monogram V.O.C., H(oorn) J. N. Derck Me Fecit Ao. 1733, een met J.V.E. Ao. 1755 en een met monogram V.O.C., D(elft), J. Verregen(?) Hagae Ao 1755. Voor de controleurswoning te Djénéponto liggen 2 kanonnen met inscriptie: „Faite par Brézin a l'arsenal de Paris, 1812".

Afdeeling Bonthain. Van het fortje is niet veel meer over, evenmin als van de redoute Carolina te Boeloekomba. In particulier bezit zijn 2 kanonnen, w.o. een uit 1779. Van het blokhuis Defensie ter hoofdplaats Bèntèng van de Saleyer-eilanden uit 1739 is de gemetselde waterput overgebleven. De goed onderhouden begraafplaats heeft o.a. een wit gepleisterd praalgraf uit 1780 zonder naam. In het ornamentshuis van het district Bontobangoen hangt een bronzen bel, vermoedelijk afkomstig van Defensie. Het fort te Balangnipa heeft een gedenksteen 1864—1868.

Afdeeling Bonè (Watamponè). Ter hoofdplaats Bonè bevinden zich voor de controleurswoning 2 bronzen kanonnen, een van de Kamer Rotterdam, 1790 en een van de Kamer Amsterdam met randschrift: „Me Fecit Pieter Seest Amstelodami Ao 1772". Op de aloen[2] liggen 2 zeer groote ijzeren kanonnen. De rijkssieraden van Bonè, w.o. de Compagnies gedenkpenningen met ketting van Aroe Palakka, 1666, 1672, werden in 1930 bij gelegenheid van de inhuldiging van den nieuwen vorst door het Gouvernement teruggegeven en van het museum te Batavia hierheen overgebracht. Van de versterkingen aan de Tjènranarivier door Smout opgericht in 1741 is niet veel overgebleven. In de gelijknamige kampoeng aan de Tjènranarivier ligt nog de belangrijke ruïne van de vesting Tossora.

Afdeeling Loewoe (Paloppo). Onder de rijkssieraden van de Leenvorstin bevindt zich een gouden plaque met ketting uit het Engelsch tusschenbestuur.

Afdeeling Parèparè. Van den post Buren uit 1748 te Pentjana nabij de rivier van Tanette is weinig overgebleven. Vermoedelijk is het huis der leenvorstin van Tanette op de fundamenten gebouwd. Onder de rijkssieraden bevinden zich gouden gedenkpenningen met ketting 1743 en 1751, een juweelkistje met zilverbeslag, een verguld zilveren kromzwaard, een gouden gedenkpenning van het Gouvernement en vele andere Oostersche sieraden en geschenken. Achter het kruithuisje der overleden leenvorstin liggen 15 kanonnen, w.o. een van de Kamer Zeeland met opschrift: „M. Everhard, 1754". Van de versterkingen te Segéri, Labakang, Pangkadjéne, bekend uit de laatste Bonè-expedities, is weinig overgebleven.

Afdeeling Boeton en Laiwoei. De hoofdplaats Baoebaoe heeft een gedenksteen ter herinnering aan het vergaan van de schepen De Tijger, Bergen op-Zoom, Aagtekerke, De Luipaard en De Juffer bij het Sangoririf in 1650 met kanonnen van deze bodems afkomstig; 6 oude kanonnen voor het bivak; een bronzen bel op het Ass.-res. kantoor; overblijfselen van een fortje met kanon aan den linkeroever der Baoebaoe-rivier; overblijfselen van de sergeantswoning met eenige naamlooze graven in kpg. Soreani; een rijk versierde bronzen bel bij den Sultan van Boeton met wapen en zinspreuk van Zeeland en randschrift: „Johs La Fort (Me) Fecit Medioburgii Zeelandorum Ao 1793". Tot de rijkssieraden des sultans behooren oude akten, 1791, stokken met zilveren knoppen, 1791 en 1826, een gouden gedenkpenning 1862, oude geweren en kopieën van V.O.C. vlaggen.

Het voornaamste is echter de reusachtige kratonvesting Bolyo, in 1631 door een der sultans onder Compagniesleiding gebouwd. Het complex beslaat een oppervlakte van ruim 1 $K.M^2$. en telt 11 groote en kleine poorten en 16 bastions. De wallen en bastions aan de zeezijde zijn vermoedelijk gebouwd door de Nederlanders, die aan de landzijde door de Boetonneezen. In den kraton liggen 4 zeer fraaie bronzen kanonnen. Het eerste is van de Kamer Amsterdam met randschrift: „Me Fecit Ciprianus Crans Enchusae 1734"; het tweede heeft het monogram V.O.C. met „Batavia 1679"; het derde hetzelfde monogram met: „Me Fecit Cyprianus Cransz Amsterdam", jaartal uitgesleten; het vierde is Portugeesch. Hier dichtbij nog een 8-tal andere kanonnen, waarvan een met het wapen van Jan III van Portugal met een lengte van 3 M. Voorts bevindt zich hier in kpg. Lamangga een groot ijzeren anker, lengte 3.55 M., afkomstig van een verongelukt Compagniesschip. In de nabijheid liggen nog 2 andere kleinere kratonvestingen. In Zuid-Boeton moet een der huizen van kpg. Sampolawa nog versierd zijn met houtsnijwerk van een der bij het Sangori-rif gezonken schepen te Raha op het eiland Moena; op de Toekang-besi-eilanden en te Kendari in Oost-Celebes worden nog vele kanonnen aangetroffen.

PROVINCIE WEST JAVA.

a. Residentie Batavia.

De hoofdplaats Batavia en omgeving. Aan het bekende kasteel van Batavia herinnert nog slechts de door Van Imhoff gebouwde Amsterdamsche poort aan den Heerenweg uit 1744. Oorspronkelijk waren aan de poort open galerijen verbonden en had zij een verdieping, bekroond door een koepeldak met torentje en uurwerk.

Van de oude kerken is nog slechts de Portugeesche Buitenkerk behouden. Met den bouw volgens het ontwerp van den Fabriek Ewout Verhagen werd een aanvang gemaakt in 1692, de kerk werd 23 October 1695 ingewijd. Het gebouw werd in 1922 geheel gerestaureerd. In een der muren is gemetseld de groote grafzerk van Carel Reyniersz., gest. 1653 en zijn eerste echtgenoote Judith Barra, gest. 1646. Deze steen werd op last van den Gouv. Generaal Mr. D. Fock van de begraafplaats Kembang Koening te Soerabaja hierheen overgebracht en in 1922 ingemetseld. Het Avondmaalszilver wordt gedeeltelijk in het museum, gedeeltelijk in de Willemskerk bewaard.

Een aantal zerken van de begraafplaats bij de Hollandsche kerk zijn overgebracht naar de begraafplaats Tanahabang. Men vindt aldaar 66 bewerkte zerken met wapens uit de jaren 1647—1809 en eenige uit den tijd na 1815. Hier is ook het ontluisterde graf van Olivia Mariamne Devenish, Raffles' eerste echtgenoote, 1814, en dat van Dr. John Leyden, 1811.

In de Katholieke kerk wordt een wijkruis be-

waard van Mgr. Luyken uit den tijd van paus Clemens VII. De kerk is modern.

In het voormalige paleis aan het Waterlooplein is het Departement van Financiën ondergebracht en het heeft in verband hiermede inwendig verbouwingen en veranderingen ondergaan, die het interieur, hoe eenvoudig ook, toch ontsieren. In de Directeurskamer bevindt zich een staande klok van P. Maulet (2e helft 18e eeuw).

Het paleis te Rijswijk aan het Koningsplein (Dl. III, blz. 212) bevat de openbare verzameling van 's Lands schilderijen, bestaande uit 63 portretten van alle Gouverneurs-Generaal en de meeste Commissarissen-Generaal, welke 1925—1926 werd gerestaureerd. De kern van deze collectie werd gevormd door de Landvoogdsportretten in de Raadzaal van het Kasteel, daarna overgebracht naar de Harmonie en in 1828 geplaatst in het Paleis Waterlooplein. In 1916 werd zij verdeeld over de paleizen Koningsplein, Rijswijk, Buitenzorg, Hertogspark (thans Volksraad, zie aldaar). In 1928 werd deze indeeling herzien en de landvoogdsportretten in dit paleis bijeengebracht. In de groote receptiezaal, welke in het begin van deze eeuw werd aangebouwd in modernen stijl, hangt het representatieve levensgroote portret van Koningin Wilhelmina, in 1900 geschilderd door P. Josselin de Jong. Voorts Chinnery's levensgroot portret van Lord Minto, portretten van Alting door Tischbein, Daendels door Radèn Saléh, Rochussen door Pieneman, Rooseboom door Slauerman, Idenburg door Franken.

Het gebouw van den Volksraad in het Hertogspark, opgetrokken in neo-klassieken stijl in de eerste helft der 19de eeuw, was oorspronkelijk het paleis van de Commandanten van het Indische Leger, later vergaderzaal van den Raad van Indië. Het bevat schilderstukken o.a. van Baron Van der Capellen en van H. M. de Kock door C. Kruseman, Baron Van Imhoff door P. van Dijk, 1742, Thedens, De Haan en de laatste Stadhouders en hun gemalinnen en eenig oud meubilair. Hier woonde Hertog Bernard van Saksen-Weimar, die van 1849—1851 Legercommandant was. Voor het gebouw staat een steenen leeuw met het stadswapen, vermoedelijk afkomstig van de gerechtsplaats van Schepenen.

In 1828 werd de gedenkzuil met inscriptie op het Waterlooplein geplaatst, het Hooggerechtshof dateert van 1848.

Van de particuliere gebouwen te Batavia valt in de benedenstad te wijzen, behalve op de reeds bedoelde in Dl. III, blz. 212, op eenvoudige huisjes met verbonden winkelraam en deurkozijn, die men vindt aan de Gang Blandongan, de Spinhuisgracht, de Roea Malakka, den Antjolschen weg, de Leeuwinnegracht, de Gedempte Leeuwinnegracht, de Utrechtsche straat, Pekodjan, de Bacherachtsgracht, Gang Pedjagalan, de Ammanusgracht, Stadsbuitengracht en den Molenvliet. Merkwaardig zijn het Chineesche hofje in Gang Orpak en drie huisjes aan de Westzijde der Spinhuisgracht.

De meeste groote heerenhuizen zijn verdwenen na de overbrenging van de woonstad naar Weltevreden in 1808. Een goed bewaard type was het Kleedingmagazijn aan de Binnen Nieuwpoortstraat, een dubbel heerenhuis met vlakken, gepleisterden gevel met overstekend dak, waarvan de uitsteker van onderen horizontaal was afgeschoten en van onderen met paneelwerk versierd. Dit huis werd in 1921 afgebroken, de houtwerken bevinden zich in het Museum te Batavia. Gelukkig is het buitengemeen fraaie dubbelhuis aan de Kali Besar West 11, geoccupeerd door het Algemeen Landbouwsyndicaat, gespaard gebleven. Dit huis, de z.g. Toko Mérah, aldus genoemd naar den rood geschilderden voorgevel en dito betimmering, dat toebehoord heeft aan G. W. Baron van Imhoff, werd omstreeks 1923 gerestaureerd en ook inwendig hersteld in den ouden stijl.

Voorts dient nog vermeld te worden het z.g. heilig kanon Si Djagoer of Kjai Setomo, eerst c. 1835 voor het eerst vermeld, van ijzer met een bronzen band om het achterstuk, waarop dit opschrift is aangebracht: Ex me ipsa renata sum. Het bevindt zich op het vroegere Kasteelsbuitenplein voor het Dispens of het Provinsiemagazijn uit 1738. Aan de rivier benoorden het bastion Culenborg liggen de Westzijdsche pakhuizen, bij kpg. Embrat (Heemraad) de Oostzijdsche pakhuizen. Merkwaardig zijn de gebouwen der Compagnieswerf aan de Werfstraat, minder belangrijk zijn de Uitkijk, welke dateert van vóór 1841 en buiten dienst werd gesteld c. 1920 en de Stadsherberg, een eenvoudig wit gepleisterd gebouw uit 1849. De dubbele ophaalbrug bij den Grooten boom stortte in 1932 in, de enkele ophaalbrug bij Pasar Ikan bestaat nog. De Overtoom in den Molenvliet is verdwenen, het boerenverdriet bij het bolwerk Zeeland aan de Bacherachtsgracht bleef gespaard. De moskee bij kpg. Angké heeft fraai gesneden bovenlicht en deuromlijsting evenals de ruïne van de moskee in Gang Mangga Doewa aan den Jacatraschen weg. Het graf van Sou Bengkong, den Chineeschen vriend van Coen, aan dezen weg werd in 1929 gerestaureerd.

De groote huizen aan het Koningsplein te Weltevreden, met breede ingebouwde voorgalerij op kolommen, gaan terug tot de eerste helft der 19de eeuw. Zij zijn gevolgd naar de inlandsche pendâpâ's, gewoonlijk slechts eene verdieping hoog en van alle zijden door de erven omgeven. Vele van deze huizen zijn reeds afgebroken of geheel verbouwd tot moderne winkelpaleizen en kantoren. Van de groote huizen te Rijswijk zijn nog slechts een twee-tal vrijwel in den oorspronkelijken staat gebleven, n.l. de toko van Arcken, die in 1814 aan J. C. Romswinckel behoorde en het Parapattan Weezengesticht, dat tusschen 1805 en 1808 door P. Tency is gebouwd. De Sociëteit De Harmonie werd op last van Daendels gebouwd en kwam in 1815 gereed. De Schouwburg verrees in 1821 en was bekostigd door kunstliefhebbers met steun der Regeering. Bij den Raad van Indië, de Weeskamer, het residentiekantoor berusten nog zilveren inktkokers met en zonder monogram V.O.C.

Het deftige binnenhuis uit den tijd der Compagnie is op uitnemende wijze vertegenwoordigd door de Compagnieskamer in het museum van het Bataviaasch Genootschap. Men vindt daarin de rijkgesneden luiken en de houtwerken uit het reeds genoemde huis van G. W. Baron van Imhoff (c. 1730), kostbaar meubilair van ebbenhout en tal van gebruiksvoorwerpen uit het dagelijksch leven, o.a. een collectie oud zilver en eenige stukken van het servies van Van der Parra. De bekende Historische Verzameling bevat voorts oud meu-

bilair, klokken, gevelsteenen en merkpalen, oude schilderijen, o.a. een portret van Kolonel Menu van Radèn Saléh 1856, copieën van schilderijen (o.a. van het geschilderd portret van Jan Pietersz. Coen in het West-Friesch Museum te Hoorn), gevelfragmenten en houtwerken, wapenen, maten en gewichten, glaswerk, aardewerk en porselein, een model van de Hollandsche Kerk en het eiland Onrust in miniatuur. De Numismatische Verzameling bevat o.a. zegelstempels, gouden en zilveren eerepenningen, de Verzameling keramiek van den Indischen Archipel (collectie E. W. van Orsoy de Flines), o.a. enkele zeldzame exemplaren van het z.g. bestelporselein, w.o. een groote schotel met V.O.C., een kannetje met I. v. H. (Joan van Hoorn ?) en een sakikruikje met opschrift. Het hier bewaarde fragment van de zerk van J. van Riebeek is in 1907 aan het museum te Kaapstad afgestaan. In een hoek der afdeeling beschreven steenen van het Museum werden in 1930 meer fragmenten van dezen grafsteen van Johan van Riebeek toevallig ontdekt. Plannen zijn in voorbereiding om deze ook naar het museum te Kaapstad te zenden. Zeer belangrijk is ook de collectie teekeningen en afbeeldingen, waaronder de collecties J. W. H. Adèr, van Leeuwen en Boursse Wils.

In de Historische Verzameling en ook in de z.g. Goudkamer bevinden zich enkele z.g. schenkpirings, zilveren schalen of bladen met gegraveerd wapen en inschrift, die aan vrienden, dragers en afleggers van het lijk ter gedachtenis werden vereerd in den Compagniestijd, een speciaal Indische gewoonte van personen van rang. Tot dusver zijn ongeveer een 65-tal voorbeelden bekend en over den geheelen Archipel verspreid. Niet alleen borden, maar ook wel andere gebruiksvoorwerpen, z.a. lepels en vorken, juweelkistjes, snuif- en tabaksdoozen met inscriptie werden voor dat doel gebezigd. Ten slotte moeten onder de oudheden in particulier bezit genoemd worden: de verzamelingen Van Buttingha Wichers, Van West, Lie Hin Liem, Schnitzler, Hart, Van Oosterzee, Brandenburg van Oltsende (glas, porselein en aardewerk, zilver en oude meubels). De uitgebreide collectie 's Jacob, w.o. stukken van twijfelachtige oudheidkundige waarde, werd in het begin van het jaar 1933 in het openbaar geveild.

De oude fortjes om Batavia zijn geslecht. De citadel Prins Hendrik dateert uit 1837. Van de rijke landhuizen uit het einde der 17de en de eerste helft der 18de eeuw is nog een betrekkelijk groot aantal overgebleven te Batavia, Buitenzorg, Tangerang, Bekasi en omstreken. De voornaamste oude landhuizen en overblijfselen daarvan in Batavia's omstreken zijn: Rustenburg (met oude graven), Tjililitan besar (thans kazerne der veldpolitie), Pondok Gedéh (met oude graven), Tandjong Oost (toebehoorende aan de fam. Ament, met oud meubilair en een levensgroot geschilderd, doch gehavend portret van Gouv. Generaal P. A. van der Parra, en familiekerkhof), Tapos (met oud meubilair), Simplicitas, Pondok Petoeng, Pengoembèn (met oud meubilair, klokkestand met bel: „C. Kraft me fecit. Batavia in 't Ambagsquartier 1769. 't Welvaren van desen Bodem", en familiekerkhof, Japan en Kebon Djeroek, Tjilintjing (met kerkje van Toegoe).

In de omstreken van Buitenzorg behooren tot de voornaamste landhuizen Tjimanggis (met bel, 1738), Tjitrap (met klokkestand en bel: „Stein & Borchardt Fudunt Enchusae 1763, en oud meubilair, oud porselein), Tjileungsi, Tjiampea (met oude bel), Tjitajam, Klapa Noenggal. Op de Pondok Gedéhlanden ligt bij Bendoengan de voormalige begraafplaats van de familie Van den Bosch w.o. het graf van Mr. H. J. Graaf van den Bosch, 1854, een gepleisterde grafnaald met het jaartal 1842 en de z.g. jachthut Van den Bosch. Van het landhuis Pondok Gedéh is niets meer overgebleven. In de omstreken van Tangerang liggen Tjengkarèng I en II, de poorten van Leenhoff's Weergade (Batoe Tjepper), Mauk, Pebajoeran ligt in het Krawangsche. Bij Bekasi ligt Telok Poetjoeng met oude kanonnen, 1679, en bel met opschrift: „Johannes Derck me fecit Hornae Ao. 1761 Het Welvaren van de Oost Indische Compagnie". Door aankoop (o.a. door overname der particuliere landerijen) kwam het Gouvernement in het bezit van het huis Reinier de Klerk, Struyswijck, Tjililitan besar, Tjitajam, Grogol, Serpong, Lèngkong Oost, Babakan Zuid, Pesing kpg. Bali, Djati padang, Teloeknaga, Pasar baroe, Bakakan Noord, Djatinegara, Pondok Laboe, Oeloe Pela en Pela Petagogan, Kemajoran Koelon en Wètan, Panoenggangan, Mauk, Pakoelonan of Bergzicht, Tjipondoh, Lèngkong West, Groot Kampong Makasser en Harmendaal, Kramat Pakoeadji en Bodjong Rèngèd.

Te Batavia, Molenvliet West 111, bleef het door den Gouv. Generaal Reinier de Klerk omstreeks 1760 gebouwde statige buitenverblijf behouden, een groot dubbel huis van twee verdiepingen met overstekend dak, stoep en versierde deuromlijsting. De gepleisterde gevel wordt slechts gebroken door eenvoudige paneelwerkversiering in de penanten en door de omlijsting der vensters. Het inwendige is versierd met fraai houtsnijwerk boven de deuren en een plint van tegels langs de muren. Het werd in 1925 gerestaureerd, ten behoeve van het Landsarchief, dat hier gevestigd werd. Molenvliet West 13 ligt ook het huis van Mevr. J. H. Kroet—Boshouwer, dat waarschijnlijk c. 1736 door C. Weyerman werd gebouwd. Molenvliet Oost is nog aanwezig, een op zichzelf staand gebouwtje met emblemen van de muziek in de bovenlichten der deuren (machinefabriek en scheepswerf Batavia). Het landhuis Goenoeng Sarie (thans de Chineesche tempel Sentiong) is te Pintoe Besi achter Pasar Baroe gelegen. De poorten en eenige bijgebouwen van het landhuis Struyswijck (achter de opiumfabriek) dat in 1921 werd afgebroken, zijn bewaard gebleven. De Engelsche Kerk te Parapattan dateert uit 1829, met verbouwingen in 1843, 1851, 1854, 1856, 1863. De huidige toestand is van 1924. Zij bevat marmeren gedenkplaten van S. S. Lockwood, 1836, L. Galton—Fenzi, 1915, W. R. Duri Beckett, 1917, S. H. Selfe, 1917 binnen het gebouw gemetseld. In den buitenmuur vindt men gedenkplaten van P. Still, 1812, J. Bowen, 1812, E. Hewitson, 1815, B. G. Elliot, 1824, J. Davidson, 1859, S. Davidson, 1863. De grafzerk van William Barret, 1814 is afkomstig van het landhuis Simplicitas en de steen van R. Hamilton, van Ambon. De Armenische Kerk in Gang Scott werd in 1854 gebouwd met steun van Mariam Arathoon (gest. 1864) op de plaats waar vroeger een ander kerkje uit c. 1830 stond.

In den Plantentuin te Buitenzorg staat een monument in koepelvorm voor Olivia Mariamne Devenish, eerste echtgenoote van Raffles. Het kerkhof bevat grafmonumenten van de Gouvs. Generaal D. J. de Eerens, 1840 en Mr. A. Prins, 1867; van Cornelis Potmans, 1784; G. A. Addison, 1815; H. Kuhl, 1821; J. C. van Hasselt, 1823; E. van Angelbeek, 1825; Mevr. E. C. Rochussen —Vincent, 1851; E. B. van den Bosch, 1851; Mevr. J. A. Meyer-Pietermaat, 1870; J. Drury, 1835 en nog andere graven 1821—1901.

In kpg. Bandongan liggen de zerken van Radèn Saléh en echtgen., 1880, 1881. De residentswoning is een verdiepingshuis met onderbouw nà 1821 gebouwd in welk jaar het oude residentshuis op de aloen[2] door de reeds genoemde aardbeving werd verwoest (inscripties op glas, 1828—1846). Het post- en telegraafkantoor is gevestigd in de oude Protest. (en Kath.) kerk uit 1845.

b. Residentie Bantam.

Buiten het fort Speelwijk te Banten (zie Dl. III, blz. 213) ligt het Hollandsche kerkhof met ruim 40 zeer goed onderhouden graven, meest halfcylindervormige tombes en twee baksteenen gepleisterde grafmonumenten, waarvan een van een officier en van den commandant H. P. Faure, overl. 1763. Het zware onderstuk is tusschen geblokte pilasters gevat, waartusschen in het pleister een commandostaf en een uitvoerig opschrift, en wordt half cylindrisch afgedekt, in welk vlak zijn wapen met 4 kwartieren. Voorts zijn zerken aanwezig van J. Wils, 1769, C. M. van Duuren—van Doorn 1769 en M. S. Schippers—Archer 1743. De graven zijn in 1912 gerestaureerd. Op de aloen aloen bevinden zich de overblijfselen van een ophaalbrug, welke leidde naar het fort.

Van het door den overlooper Henric Lucaszoon Cardeel van Steenwijk c. 1680 voltooide sultansverblijf Fort Diamant (Kota Intan of Pakoewonan) zijn nog de ruïnes bewaard gebleven van een steenen aquaduct, eenige badkamers (Pantjoran Mas), onderaardsche bidvertrekken, onderaardsche gangen met poorten en de schatkamer (Lara Denok). Bij de moskee is de z.g. Tiamah, waarschijnlijk door Cardeel gebouwd, in den vorm van een Hollandsche woning van twee verdiepingen met overstekend dak en schuiframen. De aan hem toegeschreven gebedtoren vertoont Indische en Europeesche invloeden. In kpg. Karangantoe ligt in een loodsje het heilige bronzen kanon Ki Amok, versierd met cartouches met Arab. karakters. Van het fortje is niets meer overgebleven.

In den achtertuin van het residentiehuis te Sérang ligt een zerk van A. v. d. Spar, overl. 1774. De verzameling oud porselein van Oey Kiat Tjin te Tangerang is de vermelding waard. Bij dèsa Tegaltongleng in Tjilegon is een grafteeken van J. Krieger de Back, 1850.

Oude Literatuur. In de oude geschriften over Ned. Indië, in reisverhalen, verhandelingen enz. kan men reeds korte aanteekeningen over Nederlandsche oudheden aantreffen. Interessante bijzonderheden daaromtrent vindt men o.a. bij J. J. Saar, W. Schouten, J. Nieuhoff, J. S. Wurfbain, Ch. Frikius, N. de Graaff, C. de Bruin, A. Bogaert, Rumphius, Valentijn, E. W. Barchewitz, J. W. Heydt, J. Hofhout, J. S. Stavorius, J. Olivier enz. In aardrijkskundige en geschiedkundige werken van den nieuweren tijd kunnen zij, die zich voor Nederlandsche oudheden interesseeren ook nog stof putten uit: G. Lauts, Q. M. R. Ver Huell, B. J. F. G. Brumend, Jeronimus (Graven, Tijdschr. voor Ned. Indië, II, 1842), P. R. Roorda van Eysinga, A. J. van der Aa, M. D. Teenstra, J. B. J. van Doren, J. de Rovere van Breugel, Dr. S. A. Buddingh, Jhr. M. J. K. J. de Jonge, Dr. J. J. den Hollander, P. J. B. C. Robidee van der Aa, enz.

Nieuwe Literatuur. Mr. J. A. van der Chijs, Oud Bantam, Tijdschr. Bat. Genootschap dl. XXVI, 1881; H. D. H. Bosboom, Oude woningen in de stad Batavia, met 4 pl., Tijdschr. voor Taal-, Land- en Volkenk. dl. XL, p. 563, 1898; Dr. W. J. Oosterhoff, Oud-Indische meubelen, (met afb.), Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift 1898 no. 10; Dr. F. de Haan, Uit Oud-Batavia, De Portugeesche Buitenkerk, (met afb.) Batavia 1898; C. Den Hamer, Zilveren gedenkbladen O.I.C. Not. Bat. Gen. 1901, bijl. II, blz. IV—VII); H. D. H. Bosboom, Naar aanleiding van het oude Batavia en andere vestigingen der O.I.C., Tijdschr. Bat. Genootschap Dl. XLIV, 1901; Mr. L. Serrurier, Kaart van Oud-Banten (Bantam), Tijdschr. Bat. Gen., dl. XLV, 1902, met 1 schetskaart; H. D. H. Bosboom. Nog eens de teekeningen van het oude Batavia enz., Tijdschr. Bat. Gen., dl. XLV, 1902; Wapenafb. in de Port. Buitenkerk, De Ned. Leeuw XXI, 1903; Gedenkteekenen en grafschriften in Indië, De Ned. Leeuw XXI, 1903; H. D. H. Bosboom, Een buitenverblijf of „thuyn" nabij Batavia in de 18e eeuw (m. 2 pl.), Aanteekeningen II, Tijdschr. v. Ind. T., L.- en V. v. N. I. dl. XLVII, 1904; M. Serrurier-ten Kate, De Compagnieskamer van het Museum van het Batav. Gen. van Kunsten en Wetenschappen, 1907, met 4 foto's, Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1906; W. Bakker, Engelsche grafschriften te Benkoelen, Not. Bat. Gen. 49 (1911), Bijl. III—IV, blz. XXXIII; Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Hollandsche monumenten buiten Europa, Bulletin van den Nederl. Oudheidk. Bond, Tweede Serie 5e jrg. 1912; Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Verslag van het onderzoek naar de monumenten van Nederl. oorsprong of onder Nederl. invloed ontstaan in de vroegere nederzettingen buiten Europa, Negende Jaarverslag der Rijkscommissie tot het opmaken en uitgaven van een inventaris en een beschrijving van de Ned. Monumenten van Gesch. en Kunst (1 Jan.—31 Dec. 1911), Bijl. II, 1912; Verslag Dep. B. O. W. 1e Ged. Hoofd Diverse werken 1912, met 8 foto's en 2 kaarten; H. D. H. Bosboom, Oude woningen in en nabij de stad Batavia, met 19 afb., Het Ned. Indische Huis, Oud en Nieuw 1913; Grafschriften op Onrust, De Ned. Leeuw no. XXXI, 1913; Craandijk, Oud-Holl. opschriften op het eiland Moa, Tijdschr. Aardr. Gen. 1915; Dr. F. de Haan, De laatste der Mardijkers, Bijdr. tot de T., L. en V. v. N. I. dl. 72, met 1 pl. 1917; Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Doopschotel van de Ned. Herv. Kerk te Makasser, met 2 foto's, Bulletin van den Nederl. Oudheidk. Bond, Tweede Serie, 1918; Verwaarloosde monumenten, De Locomotief, 11 Mei 1918; Ch. Beretta, Inscripties op de graftomben van het kerkhof bij het vroegere fort Speelwijk enz. De Navorscher, 1918; P. de Roo de la Faille, Iets over Oud-Batavia, met afb z.j.; Dr. F. de Haan, De Portugeesche Buitenkerk, ingewijd te Batavia A. D. 1695,

met afb. Welt. 1919; Catalogus v. d. Tentoonstelling ter herdenking v. h. 300-jarig bestaan v. Batavia, Amsterdam 1919; Catalogus van de Hist. Tentoonstelling (ter gelegenh. v. h. 300-jarig bestaan, 30 Mei 1919), Albrecht & Co, Welt. 1919, met afb.; G. P. Groenhoff, Enkele geschiedkundige plaatsen in Bantam, met foto's, teekeningen en schetskaartje, Jaarb. Top. Dienst 1920; Ir. J. L. Moens, Hollandsche en Engelsche oudheden te Benkoelen, Oudheidk. Verslag 1920, met foto's; Dr. F. de Haan, Mijn schenkpiring, met 2 afb., Tijdschr. Bat. Gen. dl. LIX, 1919—1921; Prof. Dr. N. J. Krom, Het Oudheidk. onderzoek in N.-I., Voordracht Ind. Gen., van 27 Jan. 1922; N. J. Krom, De Nederlandsche oudheden in de Molukken, met 3 foto's, Jaarb. Ned. Oudh. Bond, 1922; Oud-Batavia, Gedenkboek, twee dl. met platenalbum, Batavia, Kolff & Co, 1922; V. I. van de Wall, Het fort Rotterdam te Makasser, met 2 afb., Ned.-Indië Oud en Nieuw, 1922—1923; Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen en Dr. G. P. Rouffaer, Het oud Portugeesche fort op Poeloe Endé (Flores), met naschrift over het fort en de Dominikaner Solor-Flores-Missie 1561—1638 door Dr. G. P. Rouffaer, met 16 illustraties, 6 plattegronden en 1 schetskaart, Nederl.-Indië Oud en Nieuw (1923—1924); V. I. van de Wall, Een historisch servies (Van der Parra), met 2 afb., Ned.-Indië Oud en Nieuw, met 2 afb. 1923—1924; Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins, De „Magnifique theca of Boekekas" in de Leeszaal van het Museum te Weltevreden, met afb., Tijdschr. Bat. Gen. LXVII, 1927; J. de Loos Haaxman, Een portret door Chinnery (van Lord Minto), met afb., Nederl. Indië Oud en Nieuw, 1927/1928; V. I. van de Wall, De Toko Merah te Batavia, met afb., Nederl.-Indië Oud en Nieuw 1927—1928; J. de Loos—Haaxman enz., Johannes Rach en zijn werk 1778—24 April—1928, Batavia Kolff & Co., 1928; A. T. Keen, A History of the British Church at Batavia, met afb. Welt. Kolff & Co., 1928; J. de L. H., Schilderijen van Landvoogden ten paleize Rijswijk, Java-Bode 17 Jan. en Het Vaderland 14 Febr. 1928; V. I. van de Wall, De Nederlandsche oudheden in de Molukken, met 155 afb. op 93 pl. en 3 oudheidk. schetskaarten, *met literatuur opgave* (*oude en nieuwere literatuur*), 's Gravenhage Martinus Nijhoff 1928; V. I. van de Wall, Bouwgeschiedenis van het fort Speelwijk te Banten, met foto's en schetskaarten, Oudheidk. Verslag 1928, 2e en 3e kw.; V. I. van de Wall, Rapport v. h. voorloopig onderzoek n.d. aanwezigheid en den toestand v. d. oudheidkundige overblijfselen uit den Compagniestijd i. h. Gouvern. Celebes en Onderhoorigheden en de Res. Manado, met 12 foto's, Oudheidk. Verslag 1928, 3e en 4e kw.; J. H. B. Jaspers, Het fort Nieuw-Victoria te Amboina, met afb., Nederl.-Indië Oud en Nieuw 1928/1929; V. I. van de Wall Inventaris van de Nederl. oudheden in het Gouv. Celebes en Ond., met 10 foto's, *met literatuuropgave* (*oude en nieuwe lit.*), Oudheidk. Verslag 1929, 1e en 2e kw.; V. I. van de Wall, De Nederlandsche oudheden in Celebes, met 8 foto's, Oudheidk. Jaarb. Afl. 4 Maart 1930 (zie ook Ned. Ind. Oud en Nieuw) met 12 foto's, 1930; H. G. de Graaf, De gezichten op oud-Batavia vanuit zee, met afb., Tijdschr. Bat. Gen., dl. LXIX, 1929; V. I. van de Wall, Oud-Makasser, Koloniaal Weekblad, 17 Nov. 1928; Dr. K. C. Crucq, Fragmenten van den Grafsteen van Johan van Riebeek in het Bataviasche Museum, met afb., Tijdschr. Bat. Gen., dl. LXX, Jrg. 1930; Dr. K. C. Crucq, De drie Heilige kanonnen, met afb., Tijdschr. Bat. Gen. dl. LXX, 1930; V. I. van de Wall, Korte Gids voor Oud-Banten, met 6 foto's en 2 schetskaarten (*met verkorte literatuuropgave*), Batavia Kolff & Co, 1930; C. C. F. M. Le Roux, De Rijksvlaggen van Bone, Tijdschr. voor Ind. T., L. en V. Dl. LXX, 1930; V. I. van de Wall, Indische meubels uit den Compagniestijd, Nederl.-Indië Oud en Nieuw, met 5 foto's, 1931; J. de Loos—Haaxman, De schilder-koopman Philips Angel en het portret van Carel Reyniersz, met afb., Tijdschr. Bat. Gen., dl. LXXI, 1931; G. H. von Faber, Oud-Soerabaja, met pl. en kaarten, Soerabaja, Kolff & Co. 1931; J. H. B. Jaspers, De gedragslijn der V.O.C. bij de bevestiging van haar macht en invloed op het eiland Amboina door het stichten van baricaden, blokhuizen en fortjes, vanaf de verovering van het Portugeesch kasteel Kota Laha in 1605, met 22 afb., Nederl.-Indië Oud en Nieuw, 1932; V. I. van de Wall, Batavia's oude landhuizen, met 22 afb., Nederl.-Indië Oud en Nieuw, 1932, *met literatuuropgave*; V. I. van de Wall, Indische landhuizen en hun Geschiedenis, met 71 afb. en 6 kaarten buiten en 4 afb. in den tekst, Eerste Deel (Huizen Goenoeng Sarie, Tandjong Oost, Reinier de Klerk en Tjitrap), Batavia, Kolff & Co, 1932; V. I. van de Wall, Het Parapattan weezengesticht, 1832—1 Oct.—1932; Voorts: Notulen van het Kon. Bat. Genootschap van K. en W., de Oudheidkundige Verslagen en de Oudheidk. Jaarboeken en Dagregisters van het Kasteel Batavia.

DE LOUTER (Prof. Mr. J.). Den 3den Augustus 1847 te Amersfoort geboren, waar zijn vader notaris was, liep De Louter de latijnsche school af, studeerde van 1865—1869 aan de Universiteit te Utrecht in de rechten en promoveerde daar op 21-jarigen leeftijd summa cum laude tot doctor utriusque juris op een proefschrift getiteld: De beperking der rechtsbevoegdheid ten gevolge van vermindering der burgerlijke eer. Daarna wijdde hij zich aan de studie van het notariaat en slaagde in 1870 voor candidaat-notaris, doch deze studie trok hem weinig aan, zoodat hij in dat jaar naar Leiden ging voor de studie van het Indisch recht, dat reeds dadelijk zijn volle belangstelling had. In 1872 benoemd tot leeraar aan het Gymnasium Willem III te Batavia, had hij gelegenheid zijn studie van het Indische staatsrecht in het land zelf te verdiepen, als resultaat waarvan in 1875 zijn handleiding tot het staats- en administratiefrecht van Nederlandsch-Indië verscheen. Het boek trok terecht aandacht, waar hier voor het eerst een wetenschappelijke behandeling werd gegeven van het Indische staats- en administratiefrecht, een werk, dat met groote scherpzinnigheid en nauwkeurigheid samengesteld was. Het boek beleefde zes drukken (de laatste in 1914), waarbij speciaal de aandacht moet worden gevestigd op den veranderden opzet sinds den vierden druk (1895). Waren de eerste drie drukken een commentaar, waarbij de grenzen van het stellig recht nooit werden overschreden, thans werd het werk verrijkt met een algemeene inleiding over de historische ontwikkeling van het begrip kolonie en een overzicht

van de huidige koloniale stelsels en een geschiedkundig overzicht van het Indische staatsrecht.

De Louter was voorstander van een vrijzinnige koloniale staatkunde en verwijst in de voorrede van den 6den druk van zijn boek naar Van Hoëvell en Fransen van de Putte als voorgangers van de ook door hem voorgestane staatkunde.

In 1877 ging De Louter naar Nederland terug en werd in datzelfde jaar — op dertigjarigen leeftijd — benoemd tot hoogleeraar aan de Amsterdamsche hoogeschool in het leervak: staatsinstellingen en godsdienstige wetten van Nederlandsch-Indië, en twee jaren later (1879) tot hoogleeraar in het Nederlandsche staats- en administratiefrecht (het koloniaal recht inbegrepen), de wijsbegeerte des rechts en het volkenrecht te Utrecht, welk ambt hij aanvaardde met een rede: Het verband der staatswetenschappen. Van 1905—1914 was hij tevens leeraar in het Indische staats- en administratiefrecht aan de Hoogere Krijgsschool te 's Gravenhage, terwijl hem in 1897 de eer tebeurt viel om aan H. M. de Koningin les te geven in het staatsrecht.

Het lag in de lijn van De Louter met zijn sterk rechtvaardigheidsgevoel belangstelling te hebben voor de groote volkenrechtelijke problemen, waaraan hij in 1910 een groot werk in twee deelen wijdde: Het stellig volkenrecht. Het boek werd door bemiddeling van het Carnegie Endowment in het Fransch en Engelsch vertaald en is nog steeds een goede kenbron van het volkenrecht van vóór den oorlog. Zeer in het bijzonder voelde hij zich geroepen zijn stem te verheffen, waar het gold de verdediging van de belangen van onderdrukte kleine staten, waarvan getuigenis aflegt zijn oprichten van de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging en zijn talrijke geschriften over den strijd en het goed recht der Boeren-republieken. Met zijn ambtgenoot Van der Vlugt ijverde hij voor de vrijmaking van Finland, terwijl bij het uitbreken van den oorlog hij de schending van de neutraliteit van België scherp veroordeelde en aan den anderen kant weer den staf brak over de Roerbezetting door de geallieerden als in strijd met het volkenrecht. Hij was een groot vereerder van den Amerikaanschen president Woodrow Wilson, aan wien hij een studie wijdde. Zijn voornaamste geschriften in deze periode zijn: L'annexion du Transvaal, La guerre Sud-Africaine, Het begrip souvereiniteit, De taak van een kleinen staat, De handel der neutralen, De roeping der kleine staten, Onze neutraliteit, Rechtsontaarding en Volkenrecht en Souvereiniteit.

Zijn blijvende belangstelling voor Indië gaf hem gelegenheid tot belangrijke adviezen in 1892 als lid van de staatscommissie tot herziening van de Indische wetgeving op privaat- en strafrechtelijk gebied, in 1901 als lid van de grondwetsherzienings-commissie, in 1899 bij de herziening van de bepalingen omtrent de benoembaarheid tot ambtenaar bij den administratieven dienst in Nederlandsch-Indië.

In de practijk van het staatkundig leven zij nog vermeld zijn lidmaatschap van den gemeenteraad (1885—1907) en van de provinciale staten (1898—1912) van Utrecht, terwijl hij tevens buitengewoon lid van gedeputeerden was. De Keulsche Universiteit verleende hem het eeredoctoraat.

Op 12 Maart 1932 overleed Prof. de Louter te Hilversum, waar hij sinds jaren woonde.

MANDAR (zie Dl. II) is een afdeeling van het gewest Celebes en Onderhoorigheden, omvattende de zeven Mandarsche landschappen: Madjéné, Pambaoeang, Tjènrana, Balangnipa, Binoeang, Mamoedjoe en Tapalang. Zij is verdeeld in vier onderafdeelingen: 1. Madjéné (hoofdplaats Madjéné), bestaande uit de landschappen Madjéné, Pambaoeang en Tjènrana; 2. Balangnipasche en Binoeangsche Benedenlanden (hoofdplaats Tinamboeng), bestaande uit de landschappen Balangnipa en Binoeang, zonder de Toradjagebieden, behoorende tot de zoogenaamde Pitoe Oeloena Salo en de bovenlanden van Binoeang, (tijdelijke hoofdplaats Poléwali); 3. Mamoedjoe (hoofdplaats Mamoedjoe), bestaande uit de landschappen Mamoedjoe en Tapalang, zonder het Toradjagebied, dat een deel uitmaakt der zoogenaamde Pitoe Oeloena Salo, zoomede uit de kleine Paternoster- of Balabalangan-eilanden; 4. Boven-Binoeang en Pitoe Oeloena Salo (hoofdplaats Mamasa), omvattende de voormalige federatie Pitoe Oeloena Salo en de door de Toradja bevolking bewoonde bovenlanden van het landschap Binoeang. De vier onderafdeelingshoofdplaatsen zijn verbonden door landschapstelefoonlijnen.

De zeven bovengenoemde landschappen — de Pitoe Babana Binanga — hebben gemeenschappelijk één vermogen met gemeenschappelijke lasten en inkomsten. Hun gemeenschappelijke kas is de afdeelingskas van Mandar, waarvan de begrootingen door de gezamenlijke zelfbesturen worden opgemaakt en geteekend. De begrooting voor 1932 geeft een budget aan van ƒ 463.771. In dit bedrag is begrepen een crisisreserve, groot ƒ 24.000, welke gevormd wordt met het oog op de slechte financieele vooruitzichten der kas, waarvan de voornaamste ontvangsten uit belastingen en afkoop van heerendiensten zeer laag zijn geraamd (belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten ƒ 330.000; recht op de verzamelde boschproducten ƒ 4500; inkomsten van pasars in Mamoedjoe, Mamasa, Poléwali en Madjéné ƒ 18.850; schoolgelden op volksscholen (sedert 1931 ingevoerd) ƒ 2600 en afkoop van heerendiensten ƒ 13.000). De ontvangsten uit 9 mijnbouwconcessies en vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen bedragen slechts ƒ 520, die uit 6 landbouwondernemingen ƒ 810 en uit 12 erfpachtsperceelen ƒ 2360. In de afdeelingskas worden ook gestort de gouvernementsschadeloosstellingen wegens overname van tolrechten en opiummonopolie (G.B. 22 Februari 1906 no. 11 en 20 Juni 1906 no. 23) in de zeven landschappen tot een bedrag van ƒ 22.680. Behalve de boven reeds vermelde crisisreserve, zijn de belangrijkste uitgavenposten: restitutiepost ƒ 131.503; deelname in de N.V. tot exploitatie van plaatselijke bedrijven ƒ 20.000; bezoldiging van de zeven zelfbestuurders ƒ 23.874; bezoldiging van hoofden en Inl. ambtenaren ƒ 22.281. Voor de verlichting der afdeelings- en onderafdeelingshoofdplaatsen bestaat geen afzonderlijk fonds; de ontvangsten en uitgaven daarvoor (ruim ƒ 5000 's jaars) gaan door de afdeelingskas. Het heffen van belastingen en het vorderen van heerendiensten zijn geregeld bij Zelfbestuursbesluiten, goedgekeurd door het hoofd van gewestelijk bestuur. Ter aanvulling van hetgeen in de Encyclopaedie bereids

is gepubliceerd omtrent elk der zeven landschappen afzonderlijk zie de aanvullingsartiken van MADJÉNÉ, PAMBAOEANG, TJÈNRANA, BALANGNIPA, BINOEANG, MAMOEDJOE, TAPALANG.

Literatuur betreffende de zeven Mandarsche landschappen (Aanv. literatuur Mandar in Dl. II). Mededeelingen betreffende eenige Mandharsche landschappen, Bijdragen T.L. en V. van N. I. Rks 7, VIII, 649; Nota bevattende eenige gegevens betr. het landsch. Mamoedjoe, T.B.G. deel L III, 57; Nota van toel. betr. 't landschap Balangnipa, T.B.G. L. IV, 503; E. C. Abendanon, De breukenkust van Mandar (m. ill.), T.A. G. 1911, 203; E. C. Abendanon, Het landschap Mamasa, een voormalig meer van Celebes, Indië, geill. W. II (1918—'19) 804; Dr. H. v. d. Veen, Nota betr. de grenzen van de Sa'dangsche taalgroep en het haar aanverwant taalgebied, T.B.G. LXIX (1929), 58; Ds. A. Bikker, Enkele ethn. meded. over de Mamasa-Toradja's, T.B.G. LXX (1930), 348; Dr. N. Adriani, Zijn de Sa'danners Toradja's? (1918), Adatrechtb. XXXIII, 369; Deelwinning van vee in het Toradjagebied (1920), Adatrechtbundel XXXIII, 279; Dr. Alb. Kruyt, In W. Midden-Celebes, T.A.G. LIV (1927), 66; D. de Jongh, Het Boven-Karamagebied, T.A.G. XL (1923), 462.

BALANGNIPA (Aanv. van Dl. I en Dl. V of suppl. afl. 11, blz. 341). Dit zelfbesturende landschap is het voornaamste der zeven Mandarsche landschappen (de Pitoe Babana Binanga = de zeven riviermondingen). Het grenst ten Z. aan de Golf van Mandar, ten O. aan het landschap Binoeang, ten N. aan Mamoedjoe en ten W. aan de landschappen Tjènrana, Pembaoeang en Madjéné. De oostgrens loopt van de monding der Salo Mandatte langs die rivier stroomopwaarts tot de B(oetoe) Biloewa en van hier over de toppen B. Oewaë Liboeng, B. Loang, B. Kora en B. Alloe, de waterscheiding tusschen de S. Mamasa en S. Tjampalagian volgende tot de B. Mamboeliling. De noordgrens loopt van de B. Mamboeliling naar de B. Lémo over de B. Papenakian naar B. Laitinda; van hier langs de waterscheiding van de S. Maloenda en de S. Mandar naar de B. Paparandangan. De westgrens begint aan de kust tusschen de kampoengs Baroe (in Balangnipa) en Apadowan (in Madjéné) loopt in noordwestelijke richting door strandbosch en sawahs en over een top nabij kampoeng Laboei; voorts langs de kampoengs Poekambo en Poenaga tot kampoeng Galoeng; van hier volgt zij de S. Galoeng en verder de S. Sawala tot aan kampoeng Sawala; van hier gaat de grens in noordelijke richting tot B. Boeloe en B. Karapoeana, verder in noordoostelijke richting langs een bergrug tot ± 1 km. van de S. Mombi; van dit punt loopt zij over B. Batindoean naar B. Samarrang en vervolgens langs S. Létéa, totdat deze rivier de S. Taropé opneemt; verder over B. Daoelépo, langs den bergrug Watoetopa tot de samenvloeiing van de S. Mombi met de S. Malémalotong, en langs deze rivier tot de kampoeng Limboro, van hier naar de waterscheiding tusschen de S. Manjamba en de S. Mombi, langs de S. Manjamba tot waar deze de S. Longolisa ontmoet en langs deze rivier tot B. Toeboe en ten laatste van dezen top tot de B. Paparandangan. Bovenomschreven grenzen zijn nog niet officieel vastgesteld. Zij omvatten de Balangnipasche Beneden- en Bovenlanden, welke staatkundig één geheel vormen, maar feitelijk geheel los van elkaar staan. Noch de Maradia (zelfbestuurder) noch de Hadat van Balangnipa weet iets van de Bovenlanden af, of heeft daar eenige macht. In overeenstemming daarmede zijn dan ook de Bovenlanden, de zoogenaamde Pitoe Oeloena Salo, administratief van de Balangnipasche Benedenlanden gescheiden en samen met de Binoeangsche Bovenlanden, welke even los staan van Beneden-Binoeang, vereenigd tot een afzonderlijke onderafdeeling, waar de Europeesche bestuursambtenaar de zelfbesturen vrijwel geheel vervangt. In dit artikel worden daarom alleen de Balangnipasche Benedenlanden behandeld.

De uitkomsten der volkstelling 1930 geven in tabel 19 van het 2e deel van het Indisch verslag 1932 cijfers omtrent de totale bevolking van het landschap. Zij bestaat uit 8 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 86.914 Inlanders, 211 Chineezen en 70 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 87.203 zielen. De grootte van het geheele landschap wordt geschat op ruim 4000 km². De Inlandsche bevolking der Balangnipasche Benedenlanden bestaat uit Mandareezen aan de kust en in het binnenland uit Mandareezen, Toradja's (districten Mapili en Papango) en afstammelingen van Toradja's (district Toebi). Zij is nagenoeg geheel Mohammedaansch; bij het Toradja-gedeelte vindt men evenwel nog oude heidensche gebruiken en hier en daar komen nog varkens als huisdieren voor. Een sjarat (priesterraad) is te Balangnipa aanwezig; van zijn beslissingen is hooger beroep opengesteld op de Inheemsche rechtbank.

De gezondheidstoestand aan de kust is niet gunstig. De districten Tjampalagian, Mapili en Tapango zijn om de malaria berucht.

Het grootste deel van Balangnipa is bergland. De laagvlakte aan de kust is goed bebouwd. Terwijl in de Mapilivlakte nog bouwgrond over is, heeft men aan de kust reeds een tekort aan terrein, vooral doordat de bevolking hier in de voornaamste plaats bestaat van de klappercultuur, welke veel grond in beslag neemt. Dit tekort is oorzaak van vele grondprocessen. De bodem aan de kust is zanderig. Langs de Tinamboeng en Tjampalagianrivier vindt men de vruchtbaarste gronden. De voornaamste rivieren zijn de S. Mandar, ook wel rivier van Balangnipa of van Tinamboeng genoemd, en de S. Mapili, welke ook wel den naam draagt van S. Tjampalagian of S. Maloso, met haar vele zijtakken. Bevaarbaar zijn genoemde rivieren echter niet. De S. Tjampalagian kan van haar monding slechts tot de plaats Tjampalagian over een afstand van ± 1 km. opgevaren worden door Mandarsche handelsprauwen. Langs de kust loopt een goede autoweg, welke deel uitmaakt van den verbindingsweg Madjéné-Parépare-Makassar; over de rivieren in dien verkeersweg zijn permanente kunstwerken gebouwd. In noordelijke richting is de weg tot over een afstand van meer dan 70 km. per auto berijdbaar. De kampoengs in het binnenland zijn door goede paardenwegen met de kust verbonden. Transportmiddelen zijn aan de kust prauwen, op het land auto's, rijwielen en rij- en vrachtpaarden. Ook grobaks en karren zijn veel in gebruik. De voornaamste middelen van bestaan aan de kust zijn de klappercultuur en de koprahandel. De rijstcultuur wordt zoowel op

geïrrigeerde natte, als op droge velden gedreven. De opbrengst is nog niet voldoende voor de bevolking. Veel rijst moet nog worden ingevoerd van Parépare en Makassar. De bevolking interesseert zich ook voor de hevea- en kapokcultuur. De aanplantingen zijn nog niet uitgestrekt. In de bovenstreken van Alloe, Taramapoe en Toebi wordt Javakoffie aangeplant. Verder wordt veel maïs en oebi verbouwd. De maïsoogst is dikwijls zoo overvloedig, dat een deel kan worden uitgevoerd. In het landschap zijn drie landbouwondernemingen (erfpachtsperceelen), waarvan twee in handen zijn van Chineezen en een van een Japanner.

Het vee bestaat in hoofdzaak uit karbouwen en paarden; runderen worden in geringe hoeveelheid aangetroffen.

Tot de nijverheidsproducten behooren de bekende Mandarweefsels, welke zelfs naar Sumatra en Java worden uitgevoerd.

Goed timmerhout wordt langs de kust schaarsch. Bij Mandatte, Mamboe en Alloe komt nog waardevol hout voor. Ter voorkoming van algeheelen ondergang heeft het zelfbestuur maatregelen genomen ter bescherming van de bosschen. In de bergstreken komt nog overvloedig goed hout voor, maar de afvoer is zeer bezwaarlijk.

In vroeger tijd was Balangnipa steeds het voornaamste der 7 Mandarsche landschappen. In oude stukken (o.a. in het lange contract met de landschappen van 6 September 1862) werd de Maradia (bestuurder) daarvan als „hoofdvorst van Mandhar" aangeduid. Met hem werd toen voornamelijk onderhandeld overMandarsche zaken. De betrekkingen met Mandar dateeren reeds uit den tijd der Oost-Indische Compagnie. Afwisselend hadden toen het rijk van Makassar, de O.I.C. en het rijk van Boni (Bonè) aldaar den meesten invloed. In de tweede helft der 19de eeuw begon laatstgenoemd rijk er vasten voet te krijgen. Zijn invloed bleef overheerschend totdat de macht van Boni zelf verminderde. In het begin der 2e helft van de vorige eeuw nam de invloed van het N.I. Gouvernement er toe, maar van veel beteekenis was deze nog niet. Over het algemeen stoorden de zelfbesturen zich nog weinig aan onze vertoogen tegen den slavenhandel, menschen- en strandroof in hun landschappen gepleegd. Tot straf werden schuldige kampoengs weleens beschoten en verbrand, maar veel verbetering gaf zulks niet.

Ook andere bepalingen der met de Mandarsche landschappen gesloten contracten werden slecht nageleefd. In 1862 werd besloten krachtiger op te treden. Een expeditie onder luitenant-kolonel Van Daalen werd naar Balangnipa gezonden. Tegenstand werd nergens geboden; de hoofdvorst vroeg en verkreeg vergiffenis. Hij deed afstand van zijn waardigheid ten behoeve van zijn zoon, den bestuurder van Madjénë. Met de Hadat van Balangnipa, die intusschen naar Makassar was vertrokken, werd in December 1862 een nieuw contract gesloten; aan alle eischen werd voldaan en de nieuwe hoofdvorst kwam in 1864 in persoon te Makassar. Maar in Juni van dat jaar bleek reeds hoe weinig uitwerking de genomen maatregelen hadden; de hoofdvorst verklaarde zich ongenegen met den voor afdoening van zaken naar Mandar gezonden Secretaris voor Inlandsche zaken besprekingen te houden. Aangezien de toestand in de verschillende landschappen op elk gebied verergerde, werd in Mei 1866 machtiging verleend over te gaan tot een tuchtiging van de schuldige rijkjes, voor het geval zij geen volledige voldoening gaven voor de gepleegde overtredingen der contracten. In 1867 werden van Balangnipa geëischt: een schadevergoeding van ƒ 6892, wegens strandroof en gewelddadigheden gepleegd jegens onderdanen van het Gouvernement en daarmede bevriende staten, en opkomst naar Makassar van den hoofdvorst en eenige landsgrooten, die zich aan misbruik van gezag hadden schuldig gemaakt. Nadat tevergeefs getracht was deze geschillen op vredelievende wijze te beslechten, werd in November 1867 de hoofdplaats Balangnipa in brand geschoten. Verder resultaat had de tocht niet, totdat in 1870 de Maradia Malolo van Madjénë, genaamd Manawari, tot vorst werd verkozen en zijn Hadat naar Makassar kwam. Van de geëischte schadeloosstelling werd ƒ 3500 in mindering afbetaald en, na bevestiging van Manawari als vorst van Balangnipa, kwam een nieuw contract tot stand, waarin o.a. de bepaling voorkwam, dat de vorst en Hadat van dit landschap geen gezag meer over de andere Mandarsche landschappen zouden mogen uitoefenen en dat de titel „hoofdvorst van Mandar" was afgeschaft. In zijn landschap teruggekeerd, kreeg Manawari met allerlei moeilijkheden te kampen. Zijn neef, de Maradia van Kapé, gesteund door vele Hadatleden en een groot deel der bevolking kwam tegen hem in verzet, waarop hij de wijk nam naar Madjénë. De Hadat zette hem af en verkoos Maradia Kapé tot bestuurder, zonder evenwel daarvan aan het Gouvernement kennis te geven. Een door den Gouverneur gezonden ambtenaar werd door Maradia Kapé niet ontvangen. In 1872 werd weer een expeditie naar Balangnipa gezonden. De bestuurder werd gevangen genomen en in Juni 1873 naar Patjitan verbannen. Manawari werd opnieuw als vorst verkozen en sloot met zijn Hadat een nieuw politiek contract (28 Januari 1873, goedgekeurd bij G.B. van 23 Mei 1873). De rust was echter slechts voor korten tijd hersteld. Spoedig kreeg de bestuurder weer hoogloopende oneenigheid met de Hadat, die hem ten slotte in 1880 weer afzette en in zijn plaats Sanggarija tot vorst koos, welke keuze door den Gouverneur werd goedgekeurd, daar gebleken was dat Manawari zich niet voldoende kon doen gelden. Doch ook Sanggarija kon zich niet staande houden tegenover de aanmatigingen der Hadat, zoodat hij in December 1885 zijn waardigheid neerlegde. Voor den derden keer koos de Hadat nu Manawari tot vorst en gaf daarvan behoorlijk kennis aan den Gouverneur te Makassar. Sedert heeft hij zich, ofschoon met moeite, weten te handhaven. Het lange contract van 1873 bleef gelden. Suppletoire overeenkomsten werden in 1887, 1888, 1897 en 1905 gesloten (resp. goedgekeurd bij G.B. van 13 Mei 1889, 23 April 1890, 23 Maart 1900 en 22 Februari 1906 no. 4) betreffende: de bescherming van telegraaflijnen, den tegengang van in- en uitvoer van oorlogsbehoeften, den mijnbouw, afstand tegen schadeloosstelling (ƒ 9000) van het recht tot heffen van in- en uitvoerrechten en accijnzen en havenrechten; invoering van het opiummonopolie.

De moeilijkheden met Balangnipa in 1906 (Bonische expeditie) ondervonden hadden tengevolge, dat ook voor genoemd landschap besloten werd de verhouding tot het Gouvernement anders

dan tot nu toe te regelen. Op 2 Augustus 1906 legde Manawari de korte verklaring volgens Celebesmodel af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 19 November d.a.v. Kort daarop werd hij op verzoek eervol van zijn waardigheid ontheven. Zijn vervanger Ladjoe Kakanna I Doro legde den 2den November 1909 de korte verklaring volgens uniformmodel af (goedgekeurd bij G.B. van 2 December 1910 no. 16). In December 1926 ging deze bestuurder ter bedevaart naar Mekka, terwijl zijn ambt werd waargenomen door zijn schoonzoon Andi Baso, Maradia van Tjampalagian. Die waarneming duurde voort na den dood van den bestuurder in 1927 te Mekka. Twee jaar later werd Andi Baso toegelaten tot het teekenen van een akte van verband, hetgeen op 4 Januari 1929 plaats had. Bedoelde akte werd goedgekeurd bij G.B. van 2 Mei 1929 no. 17. De woonplaats van den zelfbestuurder is Tinamboeng.

Het landschap is verdeeld in 11 districten, waarvan 5 (Kenijang of Batoeladja, Kendjé, Limboro, Biringlémbong en Tenggelang) bestuurd worden door Hadatleden en de zes andere door districtshoofden met den titel Maradia (Tjampalagian, Mapili, Tapangé, Alloe, Taramanoe en Toebi). Het voornaamste en volkrijkste district is Tjampalagian, met een groote pasar, een waterleiding en een gouvernements Inlandsche school. Aan de kust worden groote kampoengs aangetroffen, terwijl thans ook in de binnenlanden allerwege huizencomplexen worden gevonden, welke op kampoengvorming wijzen.

De bezoldiging van den zelfbestuurder bedraagt ƒ 200 's maands. Daarop en op de inkomsten der Hadatleden, districtshoofden en ambtenaren boven de ƒ 50 's maands wordt een crisiskorting van 10% toegepast. Kampoenghoofden ontvangen slechts collecteloonen.

Pitoe Oeloena Salo (zie Dl. III) is, zooals reeds vermeld, een deel van het landschap Balangnipa, maar daarvan administratief gescheiden om met de Binoeangsche Bovenlanden één onderafdeeling te vormen, waarvan Mamasa de hoofdplaats is. Het was een geschenk van Bonè aan Balangnipa voor de hulp, welke dit landschap aan het machtige rijk verleend had in zijn oorlogen tegen omliggende staatjes. Die bovenlanden beschouwden en beschouwen zich nog als onafhankelijk van Balangnipa en men berust er slechts in, dat eenige besluiten hun gebied betreffende door den Maradia (bestuurder) van Balangnipa worden geteekend, omdat men daarin een daad van het Europeesche bestuur ziet.

Het gebied is geheel en al bergland met kleine vlakten tusschen de uitloopers, waarin eenige rivieren zich een weg banen naar de kust. Van Boven-Binoeang, het stroomgebied der Mamasarivier, is het gescheiden door een hooge bergketen, waarvan de hoogste toppen zijn de B. Landabanoea (2843 m.) en B. Mamboeliling (2741 m.). In het N.W. steken het Polilega- en Mesila-gebergte ver boven de omgeving uit. De voornaamste rivieren, welker bovenloopen in dit gebied liggen, zijn: de S. Haoe, Aralé, Mambië en Matanga. Het hooggebergte is nog bedekt met oerbosch, de uitloopers en dalen met alang-alang.

In de Pitoe Oeloena Salo zijn, behalve de 3 à 4 m. breede weg van Mekalahan-MambiE-Aralé-Lakahang, slechts paardenpaden aanwezig voor het landverkeer. Daar groote vlakten bijna niet voorkomen en de smalle valleien benut moeten worden voor den rijstbouw, heeft de bevolking zich voornamelijk gevestigd op de bergen en bij voorkeur op alleen staande niet te hooge toppen. Groote kampoengs kunnen daardoor niet ontstaan.

De bevolking van Pitoe Oeloena Salo bestaat uit Sa'dan-Toradja's van de Taé-sprekendegroep. Haar dialect verschilt evenwel van dat der bevolking van Boven-Binoeang, welke ook tot die taalgroep behoort. De laatstbedoelde bevolking wordt ook Berg-Toradja's genoemd ter onderscheiding van Kust-Toradja's, die Pitoe Oeloena Salo bewonen. De laatsten hebben door vermenging en omgang met de Mohammedaansche kustbevolking vele gebruiken van deze overgenomen. Velen hunner zijn in de grensstreken tot den Islam overgegaan. Over het algemeen is de kust-Toradja nog animist, al moge hij in naam reeds Mohammedaan of Christen zijn. De laatste godsdienst wordt van uit Mamasa gepropageerd.

Vroeger bestond in Pitoe Oeloena Salo een federatie, welke de tegenwoordige districten Matanga, Ranteboelawan, MambiE, Bambang, Aralé, Taboelahan en Tabang (het tegenwoordige Tandoeng in Boven Binoeang) omvatte. Tegen de kustbewoners namen deze stammen eensgezind stelling, doch zoodra de noodzaak tot aaneensluiting ontbrak, beoorloogde men elkaar. Thans heerscht hier rust en orde.

De voedingsmiddelen, welke geteeld worden, zijn: rijst (op bevloeide sawahs en ladangs), maïs, oebi-soorten en andere tweede gewassen. De koffie groeit in deze streken niet zoo goed als in het Mamasa-bekken; daarom wordt hier op uitbreiding van de klappercultuur aangedrongen. De varkens- en karbouwenstapel is toegenomen, ook de teelt van visschen in vijvers. Van de boschproducten worden voornamelijk rotan en damar ingezameld.

Pitoe Oeloena Salo is verdeeld in zes districten onder bezoldigde districtshoofden. Dezen zijn eigenlijk volkshoofden en dragen adattitels: in Matanga (Makoela), Maradia; in Rantéboelawan, Tomakaka of Indo Lémbang; in Aralé, Indo Kadanéné; in Bambang, Tomakaka; in MambiE, Tomakaka en in Taboelahan, Tomakaka. De onderafdeelingschef te Mamasa wordt in het bestuur over de districten bijgestaan door Inl. bestuursassistenten, bezoldigd door de afdeelingskas.

BINOEANG. (Zie BINOEWANG Dl. I). Dit landschap is verdeeld in twee deelen: de Bovenlanden en de Benedenlanden. De verhouding tusschen beide is identiek aan die tusschen de Balangnipasche Benedenlanden en de Pitoe Oeloena Salo (zie aldaar onder BALANGNIPA). De Toradjabevolking der Binoeangsche Bovenlanden voelt zich geheel los van het zelfbestuur van Binoeang, welks gezag zij in geen enkel opzicht erkent. Nadat in 1917 te Mamasa een bestuursvestiging is gekomen, erkennen hun hoofden alleen het gezag van den bestuursambtenaar aldaar boven zich. Besluiten betreffende hun gebied, door het zelfbestuur van Binoeang geteekend, worden door hen aangenomen, omdat zij daarin een daad zien van het Europeesche bestuur. De grenzen van het geheele landschap zijn als volgt: in het Z.: de golf van Mandar van de monding der S. Mandatte tot de monding der S. Pakoe of S. Binanga Kraëng. In het O. de lijn, welke laatstgenoemde rivier stroomopwaarts

volgt en over het Passapan-Koenji gebergte loopt naar den oorsprong van de S. Wini; van dit punt gaat de grenslijn langs laatstgenoemde rivier tot haar samenvloeiing met de S. Mamasa en vandaar naar de B. Milan, waar de grenzen van de onderafdeelingen Pinrang en Makalé met die van Binoeang samenkomen; van dezen berg gaat de grens met een grooten westelijk inbuigenden boog over de B. Siléwa, B. Siténé naar de samenvloeiing der S. Sipan en S. Talang, volgt deze laatste stroomopwaarts tot den B. Panoesoek en gaat verder over B. Koering, B. Parangianasoe B. Kambisa, B. Kolong, B. Rangri, B. Tagari, B. Taloemba naar B. Pajo³ en B. Poeang; van hier loopt de grens N.O. naar de S. Manoek, volgt deze tot haar ontmoeting met de S. Masoepoe, en verder laatstgenoemde rivier stroomopwaarts tot de S. Mahanda, welke grensrivier wordt tot aan de B. Pabaladoan. Hier begint de noordgrens en buigt de grenslijn zich naar het N.W., loopt over de B. Taloekoen, B. Lantapapan en eindigt op de B. Gandangdéwata van het Mamboeliling-gebergte. Van laatstgenoemden berg af begint de westgrens van Binoeang, welke gelijk is aan de oostgrens van Balangnipa (zie aldaar). Bovenomschreven grenzen zijn nog niet officieel vastgesteld, zoodat grensgeschillen, vooral in damarrijke streken, vaak voorkomen.

De kuststrook is zandig met plaatselijk afloopend strand. Zij ligt door duinvorming iets hooger dan het onmiddellijk daarachter gelegen terrein, dat landwaarts in overgaat in bergland, waar sawahbouw wordt beoefend. Tusschen de sawahs van het achterland en de met klapperboomen bezette kuststreek wordt een moerassige terreinstrook, meest met bakau-bakau begroeid, aangetroffen. Voor de kust liggen eenige heuvelachtige eilandjes, waarvan de voornaamste, Poelau Batowa en P. Karamasan, bewoond zijn. Het eerstgenoemde eiland is het grootst en beschermt de diepe baai van Poléwali tegen de oosterstormen (baroeboe), terwijl lange koraalriffen een beschutting vormen aan de zuid- en westzijde. De baai van MampiE heeft wegens haar ondiepte weinig beteekenis. Achter de 3—8 km. breede kustvlakte rijst het gebergte over een afstand van 12—17 km. spoedig tot een hoogte van ± 1100 m. Dit gebergte, de Pasapana Koenji, vormt de waterscheiding tusschen de S. Mamasa eenerzijds en de S. Madatte met haar zijrivieren S. Saboang en S. Koenji anderzijds. Genoemde rivieren hebben een korten loop en een sterk verval. Uit de S. Saboang en S. Koenji wordt water getapt voor de irrigatie der sawahs van Koenji en Poko; vooral de terrasgewijze aangelegde sawahs in de Saboangvallei zijn gunstig gelegen en zeer vruchtbaar. De tweede rivier der Benedenlanden, de S. Binoeang, levert water voor de bevloeiing van de rijstvelden in de Binoeangvallei. De op de oostgrens stroomende S. Pakoe of S. Binanga Kraëng verlegt in haar benedenloop voortdurend haar bedding als een gevolg van de eigenaardige grondgesteldheid aldaar (zanderige klei vermengd met grint). Haar water is daardoor minder geschikt voor irrigatie-doeleinden. Alle drie genoemde rivieren monden uit in de Golf van Mandar en zijn als communicatiemiddel van geen beteekenis.

Ten N. van het Passapana Koenji gebergte, dat de Boven- van de Benedenlanden scheidt, bestaat Binoeang uit een woest bergland. Met oerwoud bedekte bergketens doorsnijden het land in algemeen noord-zuidelijke richting. Het Mamboeliling-gebergte in het W. en het Paroréang-gebergte aan de oostkust omvatten het stroomgebied van de S. Mamasa en S. Masoepoe met haar vele zijrivieren. In het N. vormt het Liasagebergte een verbinding tusschen het Mamboeliling- en Paroréanggebergte. Tusschen de uitloopers van die bergketens bevinden zich valleien en vlakten op een gemiddelde hoogte van ± 900 tot 1700 m. Nabij Masawa en Paladang vindt men een smalle en slechts eenige km. lange vallei langs de Mamasarivier. Een dergelijke vlakte bevindt zich bij Taboné, doorsneden door de S. Batangngoeroe. Ten N. van genoemde kampoeng ligt de groote en breede vlakte van Soemarorong op ± 1000 m. hoogte Een bergrug scheidt die vlakte van de vallei van Melaboh. Ten N. van deze kampoeng naderen de uitloopers van de Mamboeliling- en Paroréang-gebergten elkaar, waartusschen zich de S. Mamasa een weg heeft gebaand. Ten N. van de Mamasakloof strekt zich de dichtbevolkte vlakte van Mamasa een tiental km. noordwaarts uit. De kampoeng Mamasa, hoofdplaats der onderafdeeling Binoeangsche Bovenlanden en Pitoe Oeloena Salo, ligt op een hoogte van 1200 m. boven de zee. Kleinere vlakten worden nog aangetroffen nabij Tawalian en Oraboea, welke dicht bevolkt zijn en doorsneden worden door de S. Noessoe, een zijrivier van de S. Masoepoe. Tusschen de kampoengs Oroboea en Oeloe-Salo ligt in het boschrijke Paroréanggebergte de hoogvlakte van Marodinding (± 2500 m.), doorsneden door de gelijknamige rivier, een zijtak van de S. Masoepoe. Geen der rivieren in het hoogland is bevaarvaar.

De vlakten van Poléwali en Binoeang en de vallei van Poko-Koenji ten Z. van het Passapana-Koenjigebergte zijn vruchtbaar en bedekt met sawahs; naar de kust toe is de klappercultuur van belang. Ten N. van het Passapana-Koenji-gebergte vindt men tot voorbij Taboné zware, roode klei. In de vallei van Mamasa neemt verweerd graniet een overheerschende plaats in. De grond is los en poreus, ofschoon de roode klei er ook nog voorkomt. De losse, kwartszand-rijke gronden strekken zich verder N. en O.-waarts uit, over het Liasagebergte, tot nabij Tandoeng. Voorbij deze kampoeng, langs het dal der S. Masoepoe, treft men een lange strook van leien en kleisteenen aan; waar de laatste verweerd zijn, is een cultuurbodem ontstaan. Door deze streek loopt de S. Patotong, waar vroeger door de bevolking goud werd gewasschen. In de buurt van Pana komt men in een streek van sterk verweerde kwarts. Bergkristal wordt hier op enkele plaatsen aangetroffen. In het district Nossoe vindt men een overgang tusschen de kwartsgronden van Pana en de roode lateriet-klei van Taboné en Masawa, terwijl in Manipi een bijzondere formatie van oude andesiet aan de oppervlakte komt. Nabij Osango en Tamalanti bevinden zich warme zwavelwaterstofhoudende bronnen. Ofschoon de bergen over het algemeen nog goed bebosсht zijn, vindt men toch bij de nederzettingen vele kale bergruggen met alang-alang bedekt, tengevolge van langdurigen ladangbouw.

De bevolking van het geheele landschap Binoeang bestaat uit: 32 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 38.943 Inlanders, 146 Chineezen

en 14 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 39.135 zielen. De grootte wordt geschat op 3500 km². De Inlandsche bevolking bestaat voor het grootste gedeelte uit Sa'dang-Toradja's van de Taé-taalgroep. Slechts aan de kust heeft men Boegineezen (Mandareezen) en een vermenging van Toradja's met Boegineezen. De Toradja's zijn over het algemeen nog heidenen. De zending van Mamasa uit maakt intensieve propaganda voor het Christendom. In 1928 is zij overgegaan van de Protestantsche tot de Christelijk gereformeerde kerk. De evangelisatie van deze zending breidt zich vooral uit in de districten Tewalian en Mamasa. In de vier kustdistricten is vrijwel de geheele Inlandsche bevolking Mohammedaan, waarbij de moslim geworden Toradja zich Boeginees voelt en noemt. Een uitzondering hierop maakt het noordelijke deel van het district Palili-Anréapi, waar de Inlandsche bevolking Christen is. In de bergstreken wordt Toradjasch gesproken en in de Benedenlanden Toradjasch, Boegineesch en Mandareesch.

Landbouw, veeteelt en visscherij zijn de voornaamste middelen van bestaan. Rijst wordt verbouwd op bevloeide sawahs in de vlakte van Binoeang, Poléwali en Poko-koenji en op van regen afhankelijke velden bij Pakoe. In de Bovenlanden is sawahbouw algemeen. De opbrengst is nog niet voldoende voor de geheele bevolking; rijst moet worden ingevoerd. De belangrijkste irrigatieleiding is die uit de Madatte-rivier, waardoor de vlakte van Poléwali wordt besproeid. Aan de kust leeft de bevolking voornamelijk van de klappercultuur en visscherij. De Toradja in de bovenstreken is in hoofdzaak landbouwer. Ieder heeft een stuk sawah of ladanggrond, terwijl thans ook velen een koffietuin hebben. Overal waar mogelijk hebben de Toradja's sawahs aangelegd; zij hebben geen bezwaar om kilometerslange waterleidingen aan te leggen, vaak onder zeer moeilijke omstandigheden. De bewerking en beplanting van hun sawahs verschillen van die in de kuststreken. De padi wordt niet eerst in kweekbedden uitgezaaid, doch dadelijk op de sawahs, om later uitgedund te worden. Alleen in de districten Masawa en Tabonė legt men kweekbedden aan. Na den rijstoogst laat de Toradja zijn sawah onder water staan, teelt er goudvischjes en laat er zijn karbouwen weiden. Daar de grond niet bijzonder vruchtbaar is, wordt in den laatsten tijd met succes kunstmest gebruikt, welke tegen inkoopsprijs door het bestuur wordt verstrekt. Andere voedingsgewassen, zooals maïs en oebisoorten, worden op de berghellingen bij de kampongs geteeld. In de districten Nossoe en Masawa worden ook aardappelen verbouwd. Het product, van goede kwaliteit, wordt verkocht in Mamasa en Poléwali. De cultuur van Europeesche groenten neemt in de bergstreken ook toe. De aanplant van rubber, eenige jaren geleden door het bestuur gepropageerd, is gestaakt; die van kapok neemt toe. Klappercultuur komt in de bovenlanden niet voor. Een van de oudste en belangrijkste voortbrengselen van de Bovenlanden is de koffie. Deze werd vroeger alleen om en bij de huizen in de kampoengs geplant. De bekende Boenginkoffie was van deze aanplantingen afkomstig. Later heeft men de bevolking ertoe gekregen afzonderlijke koffietuinen aan te leggen. Naast de bestaande Arabische koffie heeft men robusta ingevoerd. Veel succes heeft men in den beginne niet gehad met den aanleg van afzonderlijke koffietuinen. Verbetering en uitbreiding van de koffietuinen vindt plaats onder leiding van een in deze cultuur opgeleiden landbouwopzichter. Op de begrooting 1932 der afdeelingskas is een bedrag van ƒ 1000 uitgetrokken voor de bevordering der koffiecultuur te Madjéné, Poléwali en in het Mamasabekken.

In de Benedenlanden zijn 9 erfpachtsperceelen uitgegeven, voornamelijk voor de klappercultuur en in de Bovenlanden 2 voor de koffieteelt.

De inheemsche nijverheid, o.a. het weven van kains en bouwen van prauwen, is van weinig belang. De poging in 1928 om handweeftoestellen uit Bandoeng bij de Toradja's ingang te doen vinden, is mislukt. De ingevoerde toestellen en garens zijn door de zending overgenomen.

De veeteelt bestaat bij de Toradja's in het houden van karbouwen en varkens. Zij worden voor de slacht gefokt. Alleen in de districten Masawa en Tabonė worden zij ook voor de sawah-bewerking gebruikt. Bij de adatfeesten, vooral bij sterfgevallen, worden de beesten als offer geslacht. Hoe meer karbouwen en varkens op een doodenfeest worden geofferd, hoe rijker de doode zijn intreden in den Toradjahemel zal doen. Het voornaamste streven van een Toradja is dan ook een flinken karbouwenstapel te bezitten. Veel zorg wordt er evenwel niet aan besteed. Alleen de „tedoengdatti", wit en zwart gevlekte karbouwen, worden vertroeteld. Zij hebben drie- à viermaal de waarde van gewone karbouwen. Het aantal paarden is vrij groot. De Toradja zorgt goed voor zijn paard en gebruikt het alleen als rijpaard. De patéké (lastpaarden), welke gebruikt worden voor goederenvervoer van Poléwali naar Mamasa vice-versa, zijn eigendom van Boegineezen en Doeriërs. Een poging in 1927, om ter bevordering van de teelt van runderen, op „Soembacontract" Balineesche koeien en Onggala stieren aan de bevolking te leveren, heeft niet veel succes gehad. Slechts enkele hoofden hebben de beesten genomen.

De jacht wordt door Toradja's druk beoefend. Met honden en lansen wordt jacht gemaakt op wilde varkens en anoa's (buffelherten). Geweren zijn slechts in het bezit van een paar hoofden. In Manipi en Kossoe worden ratten en muizen gevangen en als lekkernij verorberd. In de bosschen van Masawa wordt jacht gemaakt op verwilderde karbouwen. Op herten wordt alleen in de kuststrook gejaagd.

Visscherij wordt voornamelijk aan de kust beoefend. De vangsten zijn gewoonlijk overvloedig. Veel gedroogde visch kan worden uitgevoerd. In de snelstroomende rivieren der Bovenlanden worden garnalen en palingen gevangen, maar steeds voor eigen gebruik. In de Bovenlanden hebben de Toradja's op hun sawahs vischvijvers, waarin zij goudvisschen telen, welke op de pasars worden verhandeld.

De handel is voornamelijk in handen van Boegineezen, Doeriërs en Chineezen. Een druk verkeer met zeilprauwen bestaat met Madjéné, Parépare en Makassar; deze zeeprauwen zijn evenwel niet het eigendom van Binoeangers. De voornaamste uitvoerproducten zijn: copra, maïs, damar, rotan, gedroogde visch, koffie en huiden. Ingevoerd worden voornamelijk rijst, manufacturen en kramerijen, petroleum.

Behalve het door het landschap loopende ge-

deelte van den autoweg Madjéné — Parépare en de weg Poléwali — Mamasa komen er geen per as berijdbare wegen voor. De overige wegen zijn goed berijdbare paardenpaden. De bruggen zijn goed onderhouden. De voornaamste handelsroutes zijn: de twee bovengenoemde groote wegen en verder de weg van Mamasa via Tandoeng en Bitoeang naar Makalé, die van Nossoe via Mialo, Tomonga naar Poléwali, die van Mamasa via Melaboh naar MambiE en van hier via Aralé, Lakahan, Kéan naar het zuiden, via Matanga naar de kust. De transportmiddelen zijn auto's, (ook vrachtauto's), tweewielige rijtuigen, rijwielen en rij- en lastpaarden; ter zee wordt gebruik gemaakt van zeilprauwen en K.P.M. booten.

Voor de Mohammedanen in de Benedenlanden is een priesterraad (sjarat) ingesteld, welke kennis neemt van zaken betreffende huwelijks- en erfrecht; van zijn uitspraken is hooger beroep opengesteld op de Inheemsche rechtbank, waarvan de zelfbestuurder voorzitter is en de leden van de Hadat lid zijn. Bij de Toradja's in de Bovenlanden werd vóór onze bestuursinvoering rechtgesproken volgens gewoonterecht door de Tomaindo's (vorsten). De Paréngé van Osango (Indo Takara Sepoe) had een beslissende stem. Nadat in 1917 te Mamasa een Europeesch bestuursambtenaar was geplaatst, staan de Toradja's terecht voor de „Hadat" van Boven-Binoeang, waarvan de bestuursambtenaar voorzitter en de districtshoofden (volkshoofden) leden zijn.

In 1850 sloot het Gouvernement met alle Mandarstaten nieuwe contracten. Dat met Binoeang werd in 1862 en 1868 vervangen door andere lange contracten. In 1900 werd een suppletoire overeenkomst gesloten betreffende land- en mijnbouw (goedgekeurd bij G.B. van 23 Maart 1900). Den 6en Juni 1905 werd met Madjalekka Daëng Patompo, den toen optredenden bestuurder en zijn landsgrooten (Hadatleden) een nieuw lang contract gesloten, dat bekrachtigd werd bij G.B. van 7 Juni 1906 no. 32. Daarop volgde een suppletoire overeenkomst, betreffende de overdracht van de in- en uitvoerrechten en de havengelden, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 30 Juni 1906 no. 23. De overdracht had plaats tegen een schadeloosstelling van ƒ 1800 's jaars. Daar het landschap deelgenomen had aan het in 1906 en 1907 gepleegde verzet tegen het Gouvernement, werd het lange contract vervangen door de korte verklaring volgens uniform-model. Deze werd door bovengenoemden bestuurder op 31 Januari 1908 afgelegd en bekrachtigd bij G.B. van 1 Augustus 1908 no. 11. Op 15 December 1917 overleed de bestuurder Daëng Patompo en zijn opvolger, La PaEnrongé, legde op 29 Augustus 1918 opnieuw de korte verklaring volgens uniform model af, welke bij G.B. van 24 Juli 1919 no. 74 werd goedgekeurd. Laatstgenoemde bestuurder werd van zijn waardigheid ontheven en vervangen door La Matoelada, zoon van den hoogergenoemden Daëng Patompo, die op 6 December 1930 de akte van verband teekende, goedgekeurd bij G. B. van 14 Februari 1931 no. 25. Deze bestuurder is nog in functie. Hij geniet een maandelijksche bezoldiging van ƒ 100 en wordt bijgestaan door 4 Hadatleden: de Aroe Melolo, de Aroe Matowa en de Pabitjara's Lotong en Boelang, die tevens de functie van districtshoofd bekleeden, respectievelijk van de districten Mirring, Takatidoeng, Binoeang en Palili-Anréapi.

Het noordelijk deel van laatstgenoemd district, waar een christenbevolking woont, vormt het onderdistrict Boettoe (Kelapa Doea), staande onder een Paréngé. Adatinkomsten en ornamentsvelden hebben het zelfbestuur en de hoofden niet. Zij genieten slechts een bezoldiging uit de afdeelingskas. De Bovenlanden zijn verdeeld in 11 districten: Mamasa, Tawalian, Oroboea, Osango, Malaboh, Taboné, Mesawah, Nossoe, Pana (waarbij het vroegere district Manipi is getrokken) Oeloesaloe en Rantétengah (of Tandoeng, dat eigenlijk tot de Pitoe Oeloena Salo behoort, maar door zijn afgelegen ligging bij Boven-Binoeang is getrokken). De districtshoofden worden hier eveneens uit de afdeelinsgkas bezoldigd. De kampoenghoofden ontvangen slechts collecteloonen.

MADJÉNÉ (zie Dl. II). Dit zelfbesturend landschap is het kleinste der zeven Mandarsche landschappen (± 200 km².). De grens ten O. met de Balangnipasche Benedenlanden wordt gevormd door een lijn, welke aan de Golf van Mandar begint tusschen de kampoengs Baroe (in Balangnipa) en Apadowan (in Madjéné) en in noordwestelijke richting loopt door strandbosschen, sawahs en over een top nabij kampoeng Laboei naar de B. Taraoewé; van hier loopt de N.-grens van Madjéné met het landschap Pambaoeang in zuidwestelijke richting langs B. Barésang en B. Loeaor naar Straat Makassar. Ten W. grenst Madjéné aan laatstgenoemde zeestraat en ten Z. aan de Golf van Mandar.

De langs de kust steil naar zee uitloopende heuvelreeksen beletten de vorming van eenigszins belangrijke stroomen. Alleen kreken en beken, waarvan de S. Madjéné vermeldenswaard is, voeren in dit landschap het water van het bovenland af. Het landschap heeft twee baaien: die van Madjéné (Banggae genoemd) tusschen Hoek Baoerroe en Hoek Mandar (of Rangas, waarop een vuurtoren) en die van Palipi. Beide zijn diep en vormen goede ankerplaatsen. Het eenige vlakke terrein vindt men te Madjéné aan de kust en verder op den weg naar Balangnipa, waar hoofdzakelijk moerassen en strandbosschen voorkomen. Overigens is het gebied geaccidenteerd, bezet met heuvels, welke den overgang vormen tot de grensgebergten. Een groot complex sawahs vindt men bij Barané. Zij zijn op moeras-grond aangelegd, welke door gegraven leidingen met zelfwerkende sluizen, is gedraineerd.

De bevolking van Madjéné bestaat uit: 45 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 30.602 Inlanders, 121 Chineezen en 17 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 30.785 zielen (zie tabel 19 in deel II Indisch Verslag 1932). De Inheemsche bevolking moet van Maleischen oorsprong zijn, aan de kust vermengd met Boegineezen en Makassaren. Op de afdeelingshoofdplaats Madjéné wonen Arabische en Chineesche handelaren. Toradja's zijn er zoo goed als niet in het landschap. Van ouds is Madjéné het meest welvarende landschap van Mandar. Handel en scheepvaart zijn zeer belangrijk. Groote handelsprauwen worden daar gebouwd. Madjéné's handelaren varen zelfs naar Borneo en Singapore. Uitvoer heeft voornamelijk plaats van copra en gedroogde visch en invoer van manufacturen, kramerijen, rijst en petroleum. Behalve van handel en scheepvaart leeft de bevolking vooral van landbouw. Aan de kust worden klappers geplant.

Rijst wordt geteeld in de moerassawahs bij Barané en op ladangs in het heuvelterrein. Ook maïs en tweede gewassen worden daar verbouwd. De rijstoogst is niet voldoende voor de behoefte voor de talrijke bevolking in het kleine landschap, zoodat rijstinvoer moet plaats hebben voornamelijk van Parépaé. Madjéné is een goed vruchtenland. De verkoop van vruchten op de pasar van Madjéné levert een aardige bijverdienste op voor de telers. Behalve met scheepsbouw houdt de bevolking zich ook op met weven van saroengs van goede kwaliteit, vlechten van fijne rotanmatten en manden, voorts met het knoopen van vischnetten. Aan jacht en inzameling van boschproducten wordt niet gedaan. De zeevisscherij geeft ruime verdiensten. Het aantal paarden en buffels is gering; slechts geiten komen in groote hoeveelheden voor.

De groote autoweg van het N. naar Parépaé en Makassar gaat langs de kustplaatsen en de afdeelingshoofdplaats Madjéné. De lengte van dien weg in het landschap is 20 km. Goede rijwegen zijn nog die van Madjéné naar Rangas (vuurtoren), van Madjéné over Tandé naar Balangnipa en die van Madjéné over Baroenga (waterval) naar Tinamboeng.

In 1850 werden door het Gouvernement met alle Mandarsche staten nieuwe politieke contracten gesloten. Dat met Madjéné werd in 1862 en 1867 vervangen door nieuwe, lange contracten (goedgekeurd bij G.B. van 24 Maart 1863 en 18 April 1868). Voor de bescherming van telegraaflijnen werd op 20 October 1887 een suppletoire overeenkomst aangegaan, goedgekeurd bij G.B. van 13 Mei 1889. Toen I. Djoeara als bestuurder optrad in 1892, werd met hem en zijn Hadat den 20sten Augustus een nieuw lang contract gesloten, dat werd goedgekeurd bij G.B. van 27 Maart 1894. Suppletoire overeenkomsten kwamen tot stand: op 20 Juni 1897 betreffende land- en mijnbouw, en den 13en Augustus 1905 betreffende overdracht tegen schadeloosstelling (ƒ 3600) van het recht tot heffing van in- en uitvoerrechten en havengelden (resp. goedgekeurd bij G.B. van 22 Maart 1900 en 22 Februari 1906). Intusschen was op 8 Juni 1905 met het zelfbestuur van Madjéné een nieuw contract gesloten volgens Celebes-model, dat bij G.B. van 7 Juni 1906 werd goedgekeurd, maar onder zeker voorbehoud. Aan het gestelde voorbehoud werd niet voldaan, zoodat dit contract nimmer in werking is getreden. In Juni 1906 ontstonden in de Mandarsche landschappen ernstige onlusten, aanvangende met een overval op het bestuursetablissement in Madjéné, waaraan de bestuurder van het landschap en zijn echtgenoote, de Maradia van Pambaoeang, medeplichtig werden bevonden. In Juli 1907 tot onderwerping gebracht, werden beiden door de Hadat der betrokken landschappen van hun waardigheid vervallen verklaard, welke beslissing bij G.B. van 16 December 1907 no. 21 werd goedgekeurd. In de plaats van I. Djoeara van Madjéné werd gekozen Rammang Pata Lolo, Maradia van Tjampalagian, zoon van den in 1889 overleden bestuurder van Madjéné, Sangkilang. Deze, thans nog in functie, legde op 15 Februari 1908 de korte verklaring volgens uniform model af, welke bij G.B. van 26 Mei 1908 no. 11 werd goedgekeurd.

De zelfbestuurder (Maradia) wordt bijgestaan door een Hadat, bestaande uit 4 Pabitjara's, die tevens districtshoofden zijn van BanggaE, Baroe, Totoli en Pengali-ali, de eenige districten waarin het landschap Madjéné is verdeeld. Voorname adathoofden zijn nog de Tokayang van BanggaE, tevens kampoenghoofd van Saleppe (woonplaats van den bestuurder) en de Tokayang van Pangali-ali, kampoenghoofd van Pangali-ali.

Op de bezoldiging vna den bestuurder (ƒ 150 's maands) en die der districtshoofden en landschapsambtenaren, die betaald worden uit de afdeelingskas, wordt een crisiskorting toegepast. Te Madjéné is een sjarat gevestigd voor de afdoening van huwelijks- en erfrechtszaken. Van zijn beslissingen is hooger beroep opengesteld op de Inheemsche rechtbank, waarvan de bestuurder voorzitter en de Hadatleden leden zijn.

PAMBAOEANG (Zie Dl. III). Dit zelfbesturend landschap vormt met de zelfbesturende landschappen Tjènrana en Madjéné de onderafdeeling Madjéné der afdeeling Mandar. Het is ruim 200 km². groot en wordt door Tjènrana bovengenoemd verdeeld in een zuidelijk deel, omvattende de districten Bondé, Lalampanoea en Adolang, en een noordelijk deel, bestaande uit het district Maloenda. De drie eerstgenoemde districten vallen samen met drie oude banoea's of adatgemeenschappen en worden bestuurd door de drie Pabitjara's, die tezamen de Hadat van Pambaoeang vormen. Maloenda staat onder een districtshoofd (adathoofd) met den titel Poeatta.

Zuid-Pambaoeang grenst ten W. aan Straat Makassar; ten N. aan het district Samba van het landschap Tjènrana, waarvan het gescheiden is door een lijn, volgende de Lembang Mosso van de zee tot haar oorsprong en verder in oostelijke richting gaande tot de W.-grens van het landschap Balangnipa. Ten oosten grenst Zuid-Pambaoeang aan Balangnipa en ten zuiden aan Madjéné (zie de noord-grens van laatstgenoemd landschap. (Het noordelijk deel van Pambaoeang grenst aan het landschap Tapalang. De grens hier wordt gevormd door de S. Maliajia en loopt verder in algemeen oostelijke richting tot de grens van Pitoe Oelana Salo. Deze vormt verder de W.-grens tot dichtbij S. Orékang. Van hier buigt de grenslijn zich naar het W. en gaat over B. Tandoalo tot de Lembang Lalangléré, welke gevolgd wordt tot hare uitmonding in Straat Makassar. Die lijn vormt de zuidgrens met het district Oeloemandak van het landschap Tjènrana. In het W. grenst N. Pambaoeang aan Straat Makassar. Groote rivieren worden in het landschap niet aangetroffen, wel beken. De voornaamste hiervan zijn de L(embang) Nosso, L. Tadoewan en L. Tinamboeng (of Pambaoeang) in het zuiden en Salo Talangléré, Satendé, L. Maloenda en L. Maliajia in Noord-Pambaoeang. Al deze rivieren stroomen door diepe ravijnen en monden uit in Straat Makassar. Zij hebben een korten loop doordat de uitloopers der bergen tot op korten afstand de kust naderen.

Een vlakte van eenige beteekenis heeft men slechts langs de Maloenda-rivier. Voor de scheepvaart zijn die rivieren van geen beteekenis; de meeste zijn in den drogen moesson bijna zonder water. De Maloenda is bij haar monding voor kleine prauwen bevaarbaar. De kust heeft bijna geen baaien; vermeldenswaard zijn slechts de Lemba (baai) Bababoelo, Tinamboeng of Baloeng en Balombong. De kustvlakte is bijna ner-

gens meer dan 200 m. breed; slechts bij Maloenda heeft men een vlakte van 1 km. breedte. Op twee plaatsen ten N. van Maloenda en ten Z. van Pambaoeang komt een heuvelrug tot aan zee. Overigens heeft de kust een vlak strand; op vele plaatsen liggen daarvoor koraalriffen. Onmiddellijk achter de kustvlakte begint de bergreeks, bestaande uit eenige toppen, welke naar het N. hooger worden en alle door steile ruggen verbonden zijn, hier en daar onderbroken door rivierdalen. De heuvels aan de kust zijn meerendeels van koraal opgebouwd, meer in het binnenland worden zware rotsmassa's aangetroffen, bedekt met alang-alang. Slechts bij de O.-grens en in het Maloendasche is het gebergte meer bebosсht.

De bodem is langs de kust minder vruchtbaar. Naar het N. en O. neemt de vruchtbaarheid toe. Sawahs vindt men alleen in Maloenda. Rijst wordt voornamelijk verbouwd op ladangs, zoo ook maïs en andere tweede gewassen. Daar de productie van voedingsmiddelen niet voldoende is voor de bevolking, moet rijst en maïs worden ingevoerd. Aan de kust worden veel klappers geplant.

In het landschap wonen geen Europeanen. De bevolking bestaat uit 20.759 Inlanders, 23 Chineezen en 9 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 20.791 zielen. De Inheemschen zijn Mandareezen in de kustvlakte en Toradja's in het district Maloenda. Beide bevolkingsgroepen zijn Mohammedaansch. De gesproken talen zijn Mandareesch, Toradjasch (van de Taé-groep) en aan de kust ook Maleisch. De rijstbouw geschiedt op ladangs, behalve in Maloenda, waar geïrrigeerde sawahs zijn en de productie voor de bevolking van het district voldoende is. De kuststrook is geheel beplant met klappers. De vruchten worden verwerkt tot copra en tot olie, welke worden uitgevoerd. De aanplant van kapok is nog van weinig beteekenis. De nijverheid bepaalt zich tot: *a.* weven van saroengs door Mandarsche vrouwen en van karoro (van de vezels van de roembiapalm) in Maloenda; *b.* het bouwen van handels- en visschersprauwen. Het hout hiervoor wordt ingevoerd. De handel en scheepvaart der Pambaoeangers, vooral van het district Bondé, zijn vrij belangrijk. Met hun eigengebouwde prauwen ondernemen zij vrachtvaarten zelfs naar Sumatra en de Molukken. De zeevisscherij wordt beoefend door de bewoners der strandkampoengs, de opbrengst is voornamelijk voor eigen gebruik. Een klein deel wordt gezouten en gedroogd. Uitgevoerd worden voornamelijk copra, klapperolie, geweven stoffen en wat zeeproducten; ingevoerd: garens, lijnwaden, kramerijen, rijst, pinang, gambir en petroleum. De van de Molukken gehaalde paarlemoer, schildpad, tripang en paradijsvogels worden te Makassar verhandeld. Pasars vindt men in Loeaor, Bababoelo, Tinamboeng en Sirindoe.

De jacht wordt beoefend op herten en wilde varkens. Vuurwapens zijn evenwel niet beschikbaar.

De veeteelt is niet van belang. Slechts in Maloenda ziet men voor de sawahbewerking karbouwen gebruiken. De weinige aanwezige paarden worden alleen gebruikt als rijpaard of voor het trekken van tweewielige rijtuigen.

De groote zijweg van Mamoedjoe in het N. naar Parépaté en Makassar in het Z. gaat door de twee deelen van het landschap ook langs de kust. Het aandeel van Maloenda is 13 km. en van Zuid-Pambaoeang 16 km. lang. De wegen naar het binnenland zijn verbeterde voetpaden.

Het lange contract van 14 October 1862 met het Zelfbestuur van Pambaoeang, goedgekeurd bij G. B. van 24 Maart 1863, werd vervangen door het lange contract van 29 Augustus 1868, goedgekeurd bij G. B. van 23 Augustus 1869. Daarop volgde een suppletoire overeenkomst van 21 October 1887 betreffende de bescherming van telegraaflijnen, goedgekeurd bij G.B. van 13 Mei 1889. Na het sluiten van een nieuw lang contract op 31 October 1892, goedgekeurd bij G.B. van 27 Maart 1894 no. 3, werden suppletoire overeenkomsten gesloten op 21 Juni 1897 betreffende den mijnbouw en op 14 Augustus 1905 betreffende de overdracht tegen schadeloosstelling (*f* 3000) van het recht tot het heffen van in- en uitvoerrechten en havengelden, welke overeenkomsten werden goedgekeurd bij G.B. van 22 Maart 1900 en van 2 Februari 1906 no. 11. Het met de bestuurster I. Latta van Pambaoeang op 9 Juni 1905 gesloten nieuwe politieke contract volgens Celebes-model werd onder eenig voorbehoud goedgekeurd bij G.B. van 7 Juni 1906 no. 32. Aan het gestelde voorbehoud werd evenwel niet voldaan, zoodat het contract ook nimmer in werking is getreden. Nadat genoemde bestuurster vervallen was verklaard van haar waardigheid (zie bij MADJÉNÉ) werd Simanangi Pakarama, zoon van den verbannen en overleden Maradia Kapé van Balangnipa, tot haar vervanger gekozen; bij teekende en beëedigde op 13 Februari 1908 de korte verklaring volgens uniform model, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 26 Mei 1908. Laatstgenoemde bestuurder stierf den 29sten Juni 1920 en werd vervangen door zijn weduwe Andi Batari, als waarnemend bestuurster — gedurende de minderjarigheid van den rechthebbende, Tonra Lipoe, haar oudsten zoon — na het afleggen, in tegenwoordigheid van de Hadat, van een nieuwe korte verklaring volgens uniform model, welke goedgekeurd werd bij G.B. van 28 April 1922 no. 17. Andi Batari is nog in functie en geniet een maandelijksche bezoldiging van *f* 50. Zij wordt bijgestaan door een Hadat, bestaande uit drie Pabitjara's, die tevens fungeeren als hoofden van de districten Bondé, Lalampanoea en Adolang. Het vierde district van het landschap is de, tusschen Tjenrana en Tapalang gelegen, Toradja-adatgemeenschap Maloenda, waarvan het hoofd den titel voert van Poeatta. Op de bezoldigingen van het zelfbestuur en districtshoofden wordt een crisiskorting toegepast.

De woonplaats van de Zelfbestuurster is kampoeng Galoeng-galoeng. Daar is een priesterraad gevestigd onder een kalief; van de beslissingen van dien raad is hooger beroep opengesteld op de Inheemsche rechtbank, bestaande uit leden van het zelfbestuur.

TJÈNRANA (zie Dl. IV) is het derde der landschappen, welke de onderafdeeling Madjéné der afdeeling Mandar vormen. Het grenst ten W. aan Straat Makassar, ten N. en Z. aan de twee deelen, waarin het landschap Pambaoeang (zie aldaar) door Tjènrana wordt verdeeld en ten O. aan het landschap Balangnipa. De oppervlakte is naar ruwe schatting 1500 km². Het landschap heeft een gerekten vorm in de richting N.-Z. De langs

de geheele kust steil naar zee afdalende berg- en heuvelreeksen beletten de vorming van belangrijke rivieren; slechts kleine beken, van geen belang voor de scheepvaart, voeren het water van de bergen naar zee. Het landschap is zeer bergachtig; in het binnenland vindt men zwaar bergterrein, dat westwaarts in hoogte afneemt en de keten van het Toepoemianggebergte vormt. De langs het strand loopende bergketen is woudloos en bestaat uit vulkanisch gesteente; door geaccidenteerde hoogvlakten is het verbonden met het oostelijke hooggebergte. Vlakten aan het strand zijn zeldzaam en van geringe uitgestrektheid. De grond is niet bijzonder vruchtbaar; waar mogelijk zijn klapperboomen geplant.

Het landschap heeft drie baaien, die van Lakadieng of Boeli, van Tjènrana en van Onan. De laatste is de grootste, zit evenwel vol steenen en riffen en biedt slechts bescherming tegen noordenwinden. De groote kustweg van Mamoedjoe naar Parépare en Makassar loopt over een lengte van 54 km. door Tjènrana. Andere wegen in het landschap zijn verbeterde voetpaden.

De bevolking van Tjènrana bestaat uit 16.494 Inlanders, 4 Chineezen en 20 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 16518 zielen (zie tabel 19 Ind. Verslag 1932, deel II). Tot de Inheemsche bevolking behooren Mandareezen, die zich weinig met de Toradja's van de Balangnipasche Bovenlanden hebben vermengd en zes van de zeven districten van het landschap bewonen. Het zevende en noordelijkste district Oeloemandak is geheel bewoond door Toradja's van de Taé-taalgroep. De bevolking is heidensch, gedeeltelijk gechristianiseerd. Het district heeft zijn eigen adathoofd, Tomakaka, en staat vrijwel los van het zelfbestuur van Tjènrana, dat in dit moeilijk bereikbare land geen schijn van eenig gezag heeft. De bevolking wenscht niets liever dan gevoegd te worden bij haar rasgenooten in de Balangnipasche en Binoeangsche Bovenlanden en om te worden bestuurd uit Mamasa.

Eertijds bloeiend door zijn handel en scheepvaart naar bijna alle streken van Celebes, is Tjènrana door vorstelijk wanbestuur in verval geraakt, maar begint zich nu na onze vestiging weer te herstellen. De aanplant van rijst op ladangs en eenige natte velden alsook van maïs is nog niet voldoende voor de behoefte. De klappercultuur levert nog goede verdiensten op. Copra en olie worden uitgevoerd. De bereiding van sagoe in de vlakten en van arèn-suiker in het gebergte vormen met het weven van kleeden de voornaamste takken van nijverheid. Paarden en buffels zijn schaarsch; pluimvee en geiten komen veel voor. Het inzamelen van boschproducten, waaraan de bosschen van het gebergte nog rijk zijn, is door de sterke daling der prijzen verslapt. Jacht wordt alleen gemaakt op herten en wilde varkens in het gebergte. De vischvangst levert ook nog goede uitkomsten.

Het lange contract van 1862 werd vernieuwd in 1892 en dit laatste weer in 1896. Bij suppletoire overeenkomst van 14 Mei 1901, goedgekeurd bij G.B. van 16 Augustus d.a.v., werd de verleening van mijnbouwconcessies en vergunningen door het Gouvernement geregeld. Op 6 October 1905 werd met den in 1902 opgetreden bestuurder en zijn Hadat weder een suppletoire overeenkomst gesloten (goedgekeurd bij G.B. van 22 Februari 1906 no. 11), waarbij het recht tot heffen van in- en uitvoerrechten en havengelden aan het Gouvernement werd overgedragen tegen een schadeloosstelling van ƒ 600 's jaars. Vóór die overdracht van rechtenheffing was op 15 Juni 1905, onder nadere goedkeuring van den Gouverneur-Generaal, een nieuw contract volgens Celebes-model gesloten, met eenig voorbehoud (goedgekeurd bij G.B. van 7 Juni 1906 no. 32). Aangezien aan dat voorbehoud niet werd voldaan, is bedoeld contract nimmer in werking getreden. Aan het verzet tegen het Gouvernement, na den overval van het bestuursetablissement te Madjéné (zie aldaar) in 1906, was ook Tjènrana medeplichtig. De bestuurder werd in Juli 1907 in kampoeng Palipi vermoord en zijn opvolger Pagiling, Maradia van Somba, moest den 14den December 1907 de korte verklaring volgens uniform model afleggen, welke bij G.B. van 1 April 1908 no. 46 werd goedgekeurd. Pagiling stierf in November 1917 en werd opgevolgd door zijn oudsten zoon PawelaE, die op 17 Augustus 1918 opnieuw eene korte verklaring volgens uniform model aflegde (goedgekeurd bij G.B. van 8 Mei 1919 no. 30). Deze bestuurder is nog in functie (1933) en woont in kampoeng Somba. Zijn maandelijksche bezoldiging uit de afdeelingskas bedraagt ƒ 125. De Hadat bestaat uit 4 Pabitjara's, die tevens fungeeren als hoofden van de 4 districten Somba, Poendaoe, Limboea en Tamérodo. Het landschap bestaat uit 7 districten, nl. de 4 reeds genoemde en voorts Onan, Toebo, beide bestuurd door Maradia's, en Oeloemandak, dat bestuurd wordt door een Tomakoka en geheel los staat van het zelfbestuur. Genoemde hadatleden en districtshoofden worden ook bezoldigd uit de afdeelingskas. Op hun bezoldiging en die van den zelfbestuurder wordt een crisiskorting toegepast. De rechtspraak is overeenkomstig die in de andere Mandarsche landschappen geregeld.

TAPALANG (zie Dl. IV). Zelfbesturend landschap, dat met het zelfbesturend landschap Mamoedjoe de onderafdeeling Mamoedjoe van de afdeeling Mandar vormt. Ruw geschat is zijn oppervlakte 400 km². Het grenst ten W. aan Str. Makassar en ten N. aan Mamoedjoe, waarvan het gescheiden is door de S. Lossa en door een bergketen, loopende aanvankelijk in de richting O.Z.O., later O.N.O. tot T(anette) Kadjoekabéan. De voornaamste toppen in die bergketen zijn: T. Tawating, T. Takodjang, T. Baranalipo, T. Kadjoeangin, T. Limba Tapalang en T. Tapoang. Op den T. Kadjoekabéan ontmoeten de grenzen van Mamoedjoe en Maloenda (landschap Pambaoeang) elkaar. Van dien top loopt een bergketen in ongeveer N.-Z.-lijke richting en vormt de O.-grens van Tapalang met Maloenda. De voornaamste toppen in dit gebergte zijn: T. Tamaméja, T. Léang, T. Sondong, T. Banga, T. Galoeng², T. Oeloe Anoesoe, T. Kalakalang, T. Batoe Asaha, T. Takatioetioe, T. Pakaloang en T. Mamasa. Hier begint de Z.-grens met Maloenda, die geheel gevormd wordt door de S. Maléaja.

Tapalang bestaat grootendeels uit bergland, dat naar het W. in heuvelterrein overgaat. Tusschen de kust en het heuvelland bevindt zich een smalle laagvlakte, welke bij S. Tapalang vrij breed is. Van Kaap Doengkait naar het N. wordt die vlakte herhaaldelijk onderbroken door heuvels, welke tot in zee uitsteken. Behalve de oos-

telijke bergketen, welke de grens vormt met Maloenda, heeft men in het landschap nog twee ketens in N.-Z.-lijke richting loopende, namelijk: 1°. de waterscheiding tusschen de S. Ahoeng en de S. Tapalang, waarvan de voornaamste toppen zijn: de T. Rantéboelawan, T. Takarapoean, T. Boelo en T. Pao, en 2°. de keten langs de kust van Doengkait tot T. Tabating, waarvan de belangrijkste toppen zijn de T. Petakéan, T. Taroei, T. Kandé-api, T. Koerani, T. Kéké, T. Boehamanja en T. Kajoemali. Het gebergte is steenachtig en wordt door een dunne laag aarde bedekt. In de vlakte is de aarde met vrij veel zand vermengd. Waar de rivieren in de vlakte komen, zijn haar oevers meestal moerassig en goed begroeid. Aan de kust komen ook moerassige strooken voor aan de monding van de vele kreken, welke begroeid zijn met bakau-bakau. Voor de kust strekken zich in zee op vele plaatsen groote koraalbanken uit, vooral van Kaap Doengkait af naar het Noorden toe.

Er zijn in Tapalang twee groote baaien; de voornaamste is die van Tapalang, ten O. van Kaap Doengkait; zij is beschut tegen westen- en noordenwinden. De beste ankerplaats, waar groote Makassaarsche prauwen in alle jaargetijden veilig liggen, is de kust bij kampoeng Pasaboe, ten W. van de monding der Tapalangrivier. De tweede groote baai is die van Lebani, noordelijk gelegen tusschen Tandjoeng Batoesoko en Tandjoeng Oeloepatang. Zij is open voor westenwinden en het zuidelijk deel ervan ook voor noordenwinden. De voornaamste rivieren van het landschap zijn: *a*. de S. Ahoeng, ontspringende bij T. Boerani, ± 4 uur gaans van de kust af; haar zijrivieren zijn van weinig belang; *b*. de S. Tapalang, oostelijk van de eerste stroomende, met de S. Tamao, S. Soemoea, S. Adi², S. Kindoe en S. Mati als zijrivieren. In de breede monding der S. Tapalang vinden kleinere Inlandsche handelsprauwen een veilige ligplaats; *c*. de S. Galoeng, en *d*. de S. Anoesoe. Deze vier rivieren monden uit in de baai van Tapalang. De andere stroompjes hebben een korten loop; in den drogen tijd bijna zonder water, worden zij in den regenmoesson slechts met gevaar te passeeren wateren.

De bevolking van het landschap bestaat uit: 5119 Inlanders; Europeanen, Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen zijn er niet (zie tabel 19 in 2e dl. Indisch Verslag 1932). De Toradja's vormen het grootste gedeelte dier bevolking. Aan de kust heeft men Mandareezen en Makassaren. Zij zijn allen Mohammedanen. De Toradja's zijn Sa'dangers van de Taé-taalgroep. Rijstbouw wordt voornamelijk op ladangs uitgeoefend. Daar worden ook maïs, katjang-hidjau, tabak en groenten geplant. De sawahs worden evenwel uitgebreid, vooral in de vlakte langs de Tapalangrivier. Rijst wordt niet ingevoerd. Aan de kust vindt men een uitgebreide klapper- en sagoecultuur. De zeevisscherij levert ook goede verdiensten, maar uitgevoerd wordt er zoo goed als niets. In de rivieren worden garnalen en kleine visschen gevangen voor eigen gebruik. Jacht wordt beoefend op wilde varkens, herten en anoa's; voor de vernietiging van de eerstgenoemde dieren wordt ook met succes gebruik gemaakt van varkensvergift, dat door het bestuur verstrekt wordt. In het gebergte wordt wat rotan en damar voor uitvoer ingezameld. Goed timmerhout is vrij zeldzaam. De veestapel is vrij gering, maar neemt toe. Nijverheid is van weinig belang. Bij zulk een geringe bevolkingssterkte is de handel in het landschap ook van weinig beteekenis. De op het landschap varende handelsprauwen zijn meestal van buiten afkomstig. De kampoeng Tapalang heeft een vrij drukken pasar.

De hoofdweg van Mamoedjoe naar Madjéné en verder naar het Zuiden is in het landschap goed berijdbaar voor auto's. De andere wegen zijn verbeterde paden.

In 1855 werd op de kust van Tapalang de N.-I. schoener „Abdoelrachman", welke gestrand was, geplunderd en verbrand. Daarvoor werden de kampoengs Tapalang en Kait (Djoengkait) door de marine getuchtigd; met de bevolking werd geen aanraking verkregen, zoodat van vergoeding van schade geen sprake kon zijn. Op 31 October 1862 werd te Makassar met den Maradia van Tapalang en zijn Hadat een nieuw lang contract gesloten (goedgekeurd bij G.B. van 24 Maart 1863), dat, evenals de tezelfdertijd gesloten overeenkomsten met andere Mandarsche zelfbesturen, slecht werd nagekomen; strandroof bleef nog geregeld plaats hebben. De zending op 1 October 1867 van den assistent-resident Van den Bossche met manifesten aan de vorsten van Balangnipa, Pambaoeang en Tapalang moest als mislukt worden beschouwd. Daarop vertrok 10 November van dat jaar de Gouverneur van Makassar zelf met eenige oorlogsvaartuigen naar Mandar. Tapalang onderwierp zich onmiddellijk aan de gestelde eischen. De zonder goedkeuring door de Hadat verkozen Maradia werd afgezet en vervangen door den Maradia van Mamoedjoe, NaE Soekoer, zoodat het bestuur over de twee landschappen in één hand kwam. NaE Soekoer sloot voor Tapalang samen met de Hadat van dit landschap een nieuw lang contract met het Gouvernement op 5 Februari 1868, dat goedgekeurd werd bij G.B. van 18 April van dat jaar. In het begin kon NaE Soekoer zich in Tapalang goed doen gelden, maar na 1875 zegden eenige hoofden en voornamen hem de gehoorzaamheid op en pleegden zij weer menschen-, zee- en strandroof. Pogingen om de opstandigen met geweld tot rede te brengen mislukten, waarop NaE Soekoer in Mei 1889 den Gouverneur berichtte, dat hij niet langer het bestuur over Tapalang wenschte te voeren. Zulks werd door den Gouverneur aan de Hadat van Tapalang medegedeeld, met verzoek om een anderen bestuurder te kiezen en van de keuze aan hem, Gouverneur, mededeeling te doen. De Hadat koos Pabanari, den grootsten vijand van NaE Soekoer, tot Maradia, maar gaf daarvan geen kennis aan den Gouverneur. Toen in 1892, ook na schriftelijke aanmaning, nog geenerlei bericht kwam, werd machtiging gevraagd en verkregen om Tapalang door eene maritieme macht te doen tuchtigen. Zoover kwam het evenwel niet. In October 1892 werd de assistent-resident ter beschikking, Brugman, met een Gouvernementsstoomer naar Tjènrana en Tapalang gezonden, met de opdracht de Hadat en de verkozen Maradia's over te halen hem naar Makassar te volgen. Pabanari vluchtte; in zijn plaats werd verkozen zijn neef Andi Moesoe, die te Makassar met zijn Hadat een nieuw contract sloot op 31 October 1892, goedgekeurd bij G.B. van 27 Maart 1894. Bij suppletoire overeenkomst van 23 Juni 1897, goedgekeurd bij G.B. van 22

Maart 1900 no. 40, werden de in het contract van 1892 opgenomen bepalingen omtrent land- en mijnbouw gewijzigd en in overeenstemming gebracht met de eischen des tijds. Den 11den Juni 1905 werd een nieuw contract volgens Celebes-model gesloten, onder eenig voorbehoud (goedgekeurd bij G.B. van 7 Juli 1906 no. 32). Aan het gesteld voorbehoud is door het zelfbestuur voldaan. Bij suppletoire overeenkomst van 5 October 1905 werd het recht tot heffing van in- en uitvoerrechten en havengelden door het Gouvernement overgenomen tegen een schadeloosstelling van ƒ480 's jaars. In 1908 werd Andi Moesoe op verzoek (wegens ziekte) eervol ontheven van zijn waardigheid; Boestari Patana Lantang trad als Maradia van Tapalang op, na op 4 Juli 1908 de korte verklaring volgens uniform model te hebben afgelegd, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 31 December 1908 no. 14. Deze bestuurder was in 1933 nog in functie en woont in kampoeng Tapalang. Zijn maandelijksche bezoldiging uit de afdeelingskas bedraagt ƒ60. Hij wordt bijgestaan door een Hadat van drie leden, twee Panggawa's en een Baligaoe, die tevens hoofden zijn van de drie districten, waarin het landschap is verdeeld, namelijk: Orabatoe, Galoeng en Doengkait. Zij genieten ook bezoldiging uit de afdeelingskas; daarop wordt — evenals op die van den Maradia — een crisiskorting toegepast. De rechtspraak is geregeld overeenkomstig die in de andere Mandarsche landschappen.

MAMOEDJOE (zie Dl. II). Dit zelfbesturende landschap is het noordelijkste en waarschijnlijk ook het grootste der zeven Mandarsche landschappen. Het grenst ten W. aan Straat Makassar, ten Z. aan Tapalang (zie aldaar), ten O. aan de Pitoe Oeloena Salo en de berglandschappen van de onderafdeeling Paloe en afdeeling Loewoe, en ten N. aan het landschap Banawa (onderafdeeling Donggala). Ingevolge het G.B. van 10 Maart 1918 no. 21 wordt de grens met laatstgenoemd landschap gevormd door de S. Soeroemana van haar monding tot ongeveer 10 palen stroomopwaarts. De grenzen met de berglandschappen van Paloe en Loewoe zijn nog niet definitief vastgesteld. Volgens de administratieve indeeling (zie bij MANDAR) behoort het Toradjagebied van Mamoedjoe (dat is dan Rantéboelawan, Taboelahan, MambiE en Aralé) tot de zoogenaamde Pitoe Oeloena Salo. Het Karamagebied, ook bijna geheel door Toradja's bewoond, wordt nog tot het landschap en de onderafdeeling Mamoedjoe gerekend.

Mamoedjoe heeft een gebroken kustlijn, waardoor tal van uitspringende hoeken en kleine inhammen gevormd worden. In de laatste vinden Inlandsche prauwen een veilige ligplaats, beschermd door de landtongen en de voor de inhammen liggende karangbanken. Ook de mondingen der grootere rivieren bieden een goede ankerplaats. De groote baaien zijn die van Mamoedjoe, waarin het eiland van denzelfden naam is gelegen, die van Karossa en van Pasangkajoe. In beide moessons kunnen handelsstoomers daar ankeren, laden en lossen. Belang[1], Sempaga, S. Madjéné, Lariang, Pangean en Soemoe, evenals de monding der Karama-rivier kunnen door die stoomers worden aangedaan. Het bovengenoemd eiland Mamoedjoe is laag gelegen, sterk bebosecht en van koraal opgebouwd. Het omringende woudlooze kustgebied bestaat uit vulkanisch gesteente. Dit zet zich voort door Tapalang tot bij Tjènrana. De heuvels aan de kust gaan al spoedig over in bergen, waarachter weder hooge ketens zich verheffen. De bergreeksen loopen in schuine rijen, bijna evenwijdig aan elkaar, naar de kust toe lager wordende en overgaande in heuvelland. Tallooze rivieren en stroompjes banen zich in het bergland door smalle, diepe ravijnen een weg naar zee. Slechts bij enkele heeft in de bovenstreken dalvorming kunnen plaats hebben, breed genoeg voor sawahaanleg, zooals bij de S. Karama en haar groote zijtakken S. Haoe en S. Karataoen. De heuvelketens naderen in het Z. en N. de zee, zoodat zich daar geen of bijna geen laagland heeft gevormd. Ten N. der Ampalas-rivier wijken de heuvels meer terug, waardoor de vlakten van Laboean, Gintoengan en Kaloekoe konden ontstaan; bij Kaboeloean en Belang[1] wordt de kuststrook weder smal, om daarna zich te verbreeden tot de diep landwaarts indringende vlakten van de S. Karama, S. Loemoe en S. Boedoeboeding. Laatstgenoemde vlakten zijn over het algemeen moerassig en worden in den regentijd dikwijls door rivierwater overstroomd. De bodem is aan de kust zandig; meer landwaarts in bestaat de grond uit vette klei, welke geschikt is voor sawah-aanleg. De zandige deelen der vlakten zijn geheel beplant met klapperboomen.

De kust is bedekt met bakau-bakau bosschen, welke vaak tot aan den voet van de heuvels reiken; daardoor wordt op verscheidene plaatsen het ontstaan van strand belet. Waar de bakau-bakau ontbreekt zijn de verschillende nederzettingen gesticht. Vóór de kust vindt men bijna overal koraalbanken, welke bij eb gedeeltelijk droogloopen. De heuvels, welke tot in zee reiken, zijn voor een deel uit koraal opgebouwd. De bergen bestaan uit zware rotsmassa's, bedekt met een laag aarde en humus. Tengevolge van den ladangbouw der Toradja's zijn vele bosschen verdwenen en vervangen door alang-alang. Vooral langs de rivieren en aan de kust vindt men uitgestrekte alang-alang velden.

In de Karama-streek worden goud en steenkolen aangetroffen, aan de S. Lariang eveneens goud en in Karossa en boven-Paniki petroleum. In Mamoedjoe zijn van Landswege uitgegeven 9 vergunningen voor mijnbouwkundige opsporingen.

Alle rivieren hebben het karakter van bergstroomen, met groot verval in den bovenloop en een korten benedenloop; in beide moessons teisteren zij het land met zware bandjirs. Slechts de S. Karama en S. Lariang hebben een langen loop en een groot stroomgebied. Zij vallen, resp. bij Sempaga en Seneponto, met een breede monding (± 1 km.) in Straat Makassar. Beide zijn niet wel bevaarbaar voor groote handelsprauwen. Kleinere prauwen kunnen bij gunstigen waterstand de Karama opvaren tot Kaloempang en haar zijrivier de S. Haoe tot Koealasisi, ofschoon in beide vele stroomversnellingen voorkomen, waaronder de beruchte Tomatawa in de S. Karama, even benedenstrooms van de uitmonding der S. Haoe. Aan den bovenloop der zijrivieren van de S. Karama vindt men nog veel bosch, o.a. aan de S. Kinatang, waar veel rotan voorkomt. De andere rivieren van Mamoedjoe zijn wel geschikt voor het gebruik van kleine prau-

wen; zij vormen, waar nog geen wegen en paden zijn aangelegd, vaak de eenige verbindingsweg met het binnenland. Vermeldenswaard zijn nog: *a.* de S. Kaloekoe, bevaarbaar tot Kéan; *b.* S. Loemoe tot Dondo; *c.* S. Boedong tot monding S. Karomana; *d.* S. Karossa tot Bengaoeloe; *e.* S. Lariang tot Bangaiba; *f.* S. Pasangkajoe tot Tinoka; *g.* S. Pangian tot Naro, en *h.* de S. Masanga tot de ladangs Masanga. Van de bergen in het landschap zijn de hoogste de B. Gandadéwata (3107 m.) de B. Kalando (2836 m.) en de B. Sandapan (1849 m.). De voornaamste weg in het landschap is de groote rijweg van Mamoedjoe naar Makassar, de zeven landschappen van het N. naar het Z. doorloopende. Andere wegen zijn verbeterde paarden- en voetpaden.

De bevolking van Mamoedjoe bestaat uit: 21 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 36.842 Inlanders, 208 Chineezen en 81 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 37.152 zielen (zie tabel 19 van het 2e deel Indisch Verslag 1932). De Europeanen zijn gevestigd op de onderafdeelingshoofdplaats en de ondernemingen, terwijl de Oostersche vreemdelingen op de pasars en ondernemingen wonen. Er zijn in het landschap 6 landbouwondernemingen en 1 erfpachtsperceel. De Inheemsche bevolking bestaat hoofdzakelijk uit Sa'dang Toradja's van de Taé-taalgroep. Aan de kust wonen Boegineezen (Mandareezen) en Makassaren, vermengd met Toradjasch bloed. De twee noordelijke districten, Lariang en Karossa, zijn bewoond door een gemengde van elders afkomstige bevolking (Donggala, Banawa, Paloe, Bada enz). Het district Teloedoe is hoofdzakelijk door Toradja's bewoond. Het district Sempaga is vroeger zelfstandig geweest en heeft herhaaldelijk oorlog gevoerd met Mamoedjoe. Het district Kaloempang (het boven-Karamastroomgebied) is geheel door Toradja's bewoond. Het werd vroeger door het Mohammedaansch districtshoofd van Sempaga bestuurd, maar staat nu onder een mantri-politie. Tot het boven-Karamagebied worden nog gerekend de kampoengs Dondo, Tamangéso en Sendana, welke nederzettingen zijn van Karama-Toradja's aan den bovenloop der S. Loemoe. De Karama met de noordelijk daarvan stroomende S. Lariang en de S. Sa'dang, welke in de Golf van Mandar uitmondt, zijn de drie grootste rivieren van West-Celebes. Het eigenlijk Toradja-gebied begint bij het stroomgebied van de S. Haoe, de grootste zijrivier van de Karama, waaraan ook eenige Toradjakampoengs liggen. De volgende gebergten en rivieren vormen voor dit Toradjagebied natuurlijke grenzen: in het Z. de B. Kapoesaan, B. Poeso, B. Gandadéwata, B. Kalando; in het O. de S. Oeroh, een zijrivier der S. Karama; in het N. de B. Sandapan. Het Karamagebied is geheel bergland. De B. Sandapan heeft 3 toppen, waarvan de hoogste 1843 m. hoog is. Bij Kaloempang, 17 km. bovenstrooms van de uitmonding der S. Haoe, is een vlakte van eenige beteekenis. De hoogst gelegen bergkampoeng is Dengin, ten Z. van de kampoeng Kaloempang. Ten W. van de uitmonding der S. Haoe houdt het Toradjagebied op en gaat het bergland langzamerhand over in lagere heuvelketens en ten slotte in de Karamavlakte, waar de bochtige stroom bij iedere groote overstrooming zijn loop verplaatst. Met uitzondering van de Haoe, zijn de zijrivieren onbevaarbaar.

De Karama-Toradja's of de To Mangki, zooals zij zich noemen, rekenen zich tot den oudsten Toradjastam van Midden Celebes. Zij behooren tot de Taé-taalgroep. Hun hoofdmiddel van bestaan is landbouw. Maïs en rijst worden op ladangs geplant. Natte velden met irrigatie zijn ook aanwezig en worden, waar mogelijk, uitgebreid. Tegelijk met rijst verbouwt men éénjarige katoen voor het weven van doodenkleedjes. Koffie wordt evenals in Boven-Binoeang voornamelijk om de kampoengs geplant, evenals meerjarige katoen. Inlandsche goudgraverijen heeft men bij de kampoengs Bobokan en Karataoen. Aan den bovenloop der Boedong-rivier wonen Toradja's, vermoedelijk afkomstig van Boven-Loemoe (dus To Mangki) en eenige To Bada's. Nabij Kamboëning te Solobiroe wonen To Pimboeni's, een Toradjastam afkomstig van Bololi (Midden Celebes). De kustbevolking en een groot deel der Toradja's zijn Mohammedaan. Slechts de To Mangki's in het Boven-Karamagebied zijn heidensch gebleven en gedeeltelijk tot het Christendom bekeerd (Protestantsche zending).

Aan de kust leeft de bevolking voornamelijk van visscherij (de opbrengst waarvan, gedroogd en gezouten ook wordt uitgevoerd), sagoe en klappercultuur, verder van rijstbouw op ladangs. De sawahbouw is den laatsten tijd zeer uitgebreid. Behalve in het Keloempang-gebied (zie boven) vindt men sawahs bij Mamoedjoe, Bonèbonè, Ampelas, Kaboeloehan en Loemoe. In de bovenstreken, waar geen aanleg van sawahs mogelijk is, blijft men rijst op ladangs verbouwen. Tabak wordt voor binnenlandsche consumptie aangeplant. De veeteelt, vooral in de noordelijke districten, neemt toe. Daar vindt men veel runderen en ook schapen. In de kuststreek vindt men weinig bamboe van goede kwaliteit. Een dunne soort komt daar veel voor en wordt gebruikt voor huiselijke behoeften. In de bovenstreken evenwel worden goede bamboesoorten aangetroffen, zooals de betoeng. Voor transport van producten uit den bovenloop der rivieren, waar geen prauwen kunnen komen, wordt veel van bamboevlotten gebruik gemaakt.

Herten komen veel voor op het eiland Mamoedjoe, op de kale heuvels om de baai van dien naam en verder in de noordelijke vlakten. Op herten en wilde varkens, welke bijna overal voorkomen, wordt jacht gemaakt. Ter bestrijding van laatstgenoemde, schadelijke dieren wordt ook met succes van varkensgift gebruik gemaakt. Van de boschproducten worden vooral rotan- en damarsoorten ingezameld en uitgevoerd. Nijverheid en handel verkeeren in denzelfden toestand als in Tapalang. Douanekantoren zijn gevestigd te Mamoedjoe, Sempaga, Boedoeng[a] en Karossa.

In 1850 en 1862 werden lange contracten gesloten met de Mandarrijkjes; dat met Mamoedjoe van 31 October 1862 werd goedgekeurd bij G.B. van 24 Maart 1863 no. 1. In 1888 werd de hulp van het Gouvernement door NaE Soekoer, den Maradia van Mamoedjoe, ingeroepen tegen een bende Tapalangers, welke zich aan de Karama genesteld had en zich schuldig maakte aan strand- en menschenroof en slavenhandel. De vestiging werd door de marine getuchtigd, maar het bendehoofd en zijn volgelingen waren gevlucht. Eerst een maand later kwamen zij zich overgeven (zie bij Tapalang). Bij suppletoire overeenkomsten

van 3 Mei 1889, goedgekeurd bij G.B. van 18 April 1890 no. 6 en van 23 April 1890 no. 28, werden regelingen getroffen betreffende de bescherming van telegraafkabels en landlijnen, verder betreffende den invoer en uitvoer van vuurwapenen, buskruit en munitie. Na het overlijden van den bestuurder NaE Soekoer in 1895 werd met zijn schoonzoon, tevens opvolger, Karanéné op 30 September 1896 een nieuw lang contract gesloten, dat bij G.B. van 4 Januari 1897 no. 17 werd goedgekeurd. Bij suppletoire overeenkomst van 15 December 1899 werden de Gouvernementsregelingen betreffende de opsporing en ontginning van delfstoffen voor het landschap toepasselijk verklaard (goedgekeurd bij G.B. van 22 Maart 1900 no. 41). Den 13den Juni 1905 werd met het zelfbestuur een nieuw contract gesloten volgens Celebesmodel en den 8sten November d.a.v. een suppletoire overeenkomst betreffende de overdracht van tol- en scheepvaartrechten aan het Gouvernement tegen een schadeloosstelling van ƒ 4200 's jaars. Het eerste werd onder eenig voorbehoud goedgekeurd bij G.B. van 7 Juni 1906 no. 32 en het laatste bij dat van 22 Februari 1906 no. 11. Aan het gesteld voorbehoud werd door het zelfbestuur voldaan. In het begin van onze definitieve vestiging in Mamoedjoe (1907) was veel strijd te voeren met oproerige anak radja's, die hun rooversbedrijf en slavenhandel moesten staken. Na het sneuvelen van eenigen hunner en de gevangenneming van een paar anderen werden rust en orde hersteld.

Kort na de vestiging van het Europeesche bestuur te Mamoedjoe werd de bestuurder Karanéné op verzoek, wegens hoogen ouderdom, eervol van zijn waardigheid ontheven; tot zijn vervanger werd gekozen djalaloe Amana Inda, zijn zwager, zoon van den gestorven bestuurder NaE Soekoer. Deze legde de korte verklaring af volgens uniform model op 19 Augustus 1908, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 14 Juli 1910 no. 17. Deze zelfbestuurder, gedecoreerd met de zilveren ster, woont in kampoeng Mamoedjoe en is thans (1933) nog in functie. Zijn bezoldiging uit de afdeelingskas bedraagt ƒ 200 's maands. Hij wordt in het bestuur bijgestaan door een Hadat, bestaande uit één Baligaoe en 4 PoeEna's, zijnde één vacature nog niet vervuld. Het landschap is verdeeld in 11 districten, van het N. naar het Z. gaande: Lariang, Karossa, Boedoeng², Loemoe, Sempaga, Kaloekoe, Bamboe, Mamoedjoe, Simboro, Taloedoe, Kaloempang. Dit laatste district heeft geen districtshoofd en wordt bestuurd door een mantripolitie. De districten Boedoeng², Kaloekoe, Bamboe, Simboro en Taloedoe worden bestuurd door Hadatleden, en wel met den titel Baligaoe over Kaloekoe en PoeEna over de vier andere districten. Het tegenwoordige districtshoofd (Pabitjara) van Mamoedjoe is niet van voldoende hooge afkomst om als Hadatlid te worden benoemd, zoodat hier nog een vacature bestaat. De Hadatleden, de districtshoofden en de mantripolitie genieten bezoldiging uit de afdeelingskas. Daarop en op de bezoldiging van den bestuurder wordt een crisiskorting toegepast. De rechtspraak is geregeld overeenkomstig die in de andere Mandarsche landschappen.

BANK (JAVASCHE). (Vervolg van Dl. I). De periode 1916—1932 vangt aan in het midden van den wereldoorlog en eindigt als het economisch leven nog geteisterd wordt door de hevige wereldcrisis, die in 1929 een aanvang nam. De sterk bewogen tijd weerspiegelt zich, zoals van zelf spreekt, in de geschiedenis van de Bank, in de gebeurtenissen en in de cijfers.

Aanvankelijk verkeerde Nederlandsch-Indië in de gunstige positie producten voort te brengen, waaraan de wereld groote behoefte had, zoodat van verschillende zijden koopers orders plaatsten op de Indische markt, wat tot gestadige stijging van prijzen en winsten leidde. Daartegenover werden echter door de oorlogvoerenden maatregelen genomen om vervoer van goederen naar en handel met vijandige staten te verhinderen, waartoe een contrôle op de afschepen naar Nederland werd ingesteld. Er moest een garantie worden gegeven, dat de voor het moederland bestemde ladingen niet doorgezonden konden worden naar de Centrale Mogendheden, wat alleen te bereiken was door alle ladingen te adresseeren aan de Nederlandsche Overzee Trust, die de noodige waarborgen verschafte. Verder werden alle zaken met onderdanen van de Centrale Mogendheden door de Geallieerden verboden op straffe van plaatsing op de „zwarte lijst". Een firma, die op deze lijst werd geplaatst kon geen goederen meer verladen, daar alle schepen gevaar liepen onderweg te worden in beslag genomen, als ze goederen voor den vijand of van firma's, die op de zwarte lijst voorkwamen, inhielden.

Nederland had groote moeite om voldoende voedingsmiddelen te krijgen en stelde de zoogen. Schepenverordeningswet in, die bepaalde, dat alle vrachtschepen 75% en alle mailschepen 25% van de beschikbare ruimte met voedingsmiddelen moesten vullen, voorzoover ze bestemd waren naar Nederland te varen.

Al deze moeilijkheden in het goederenverkeer hadden een terugslag op het wisselverkeer, desniettemin gelukte het voort te werken zonder ernstige stagnatie.

De Javasche Bank zag haar saldi in Engeland stijgen, doch kon geen toestemming krijgen daartegen goud te verschepen. Er werd toen een overeenkomst aangegaan met de Engelsche Regeering, waarbij deze van de Javasche Bank geld leende tegen 5% Treasury Bills op 6 maanden, waarvan de koers op ƒ 12 per £ werd gegarandeerd. De Nederlandsche Bank was bereid op deze billetten voorschot te geven, zoodat de Javasche Bank in staat werd gesteld haar buitenlandsche saldi te gebruiken tot handhaving van den wisselkoers.

Intusschen liepen de marktprijzen voor producten geleidelijk op, de levensstandaard in Indië steeg en onder den invloed van deze omstandigheden breidde de billetten-circulatie zich uit. Het werd dus noodig den goudvoorraad te vergrooten, wat geschiedde door goudaankoopen in Amerika. Dit proces van vergrooting der circulatie duurde voort tot in het boekjaar 1920/21, zooals de cijfers in de tabel op blz. 1173 te zien geven.

Daar de sterlingkoers gestadig daalde, ontstond een onzekerheid, die de Hollandsche Banken terughield van den aankoop van wissels op London. Dit terrein werd vrijwel geheel overgelaten aan de Engelsche Banken, die tot het uitvoeren van die transacties gesteund werden door de Javasche Bank.

De wijziging in het handelsverkeer, waarbij

	gemiddelde metaalvoorraad	gemiddelde bankbilletten circulatie
in 1914/15	f 56.549.651,79	f 122.075.105
in 1915/16	„ 70.755.347,51	„ 129.762.590
in 1916/17	„ 91.549.651,79	„ 152.847.015
in 1917/18	„ 101.630.650,39	„ 169.301.215
in 1918/19	„ 120.045.867,58	„ 191.689.180
in 1919/20	„ 158.420.179,33	„ 276.937.410
in 1920/21	„ 219.622.692,26	„ 345.956.460

meer en meer directe zaken met Amerika en het Verre Oosten tot stand kwamen, noodzaakte de Javasche Bank aan de Regeering toestemming te vragen om correspondenten aan te stellen in New York, San Francisco en Yokohama. Deze toestemming werd in 1916 verkregen en sindsdien werden in alle drie genoemde plaatsen saldi aangehouden tot bedragen in overeenstemming met de behoeften van het handelsverkeer.

Daar de wisselkoersen op bij den oorlog betrokken landen bleven afbrokkelen, de dollar in 1917 tot f 2,05 en het pond tot f 10,04½, trachtte de Javasche Bank toestemming te verkrijgen saldi in het buitenland in goud te converteeren. Alleen Japan stond dit tot een zeker maximum toe, de andere landen weigerden; het overnemen van wissels werd hierdoor een speculatief bedrijf. Alleen de koers op Holland kon in deze periode op ongeveer 99½ voor TT gehandhaafd blijven.

Nieuwe moeilijkheden veroorzaakte de inbeslagname van Hollandsche schepen in havens van de Geallieerden op 18 Maart 1918, waartoe de oorlogvoerenden het recht meenden te hebben volgens het „droit d'angarie". Amerika verschafte zich op deze wijze 263.000 ton, Engeland 206.000 ton Nederlandsche scheepsruimte.

De afvoer van producten, die toch reeds veel bezwaren ondervond, stagneerde en er ontstond een ophooping van voorraden, die aanleiding gaf tot financieringsproblemen. In het bijzonder werden producenten van en handelaren in suiker getroffen. In dit artikel had zich een wilde speculatie ontwikkeld, waarbij de haussiers van meening waren, dat de behoefte aan suiker zou moeten leiden tot een sterke prijsstijging. Toen echter de afscheepgelegenheid ontbrak en de voorraden op 1 Januari 1918 waren opgeloopen tot ongeveer 725.000 ton, trad een daling in, die in een ware débâcle eindigde. Chineesche tusschenhandelaren failleerden, contracten werden niet opgenomen en de producenten kregen groote hoeveelheden, die onbetaald bleven, terug; de verliezen voor alle partijen waren zeer groot. Men berekende, dat in het jaar 1918 ongeveer 2.000.000 ton suiker op de markt gebracht zou moeten worden, wat aanleiding gaf tot scherpe concurrentie tusschen de producenten en dus tot felle prijsdaling. De moeilijkheden, die men voorzag, brachten de producenten tot de oprichting van de Java Suikervereeniging, die de voorlooper werd van de Vereenigde Java Suikerproducenten (V.J.S.P.).

Om aan de financieringsmoeilijkheden tegemoet te kunnen komen, moest de Javasche Bank trachten zooveel mogelijk goud in haar kelders te verzamelen en zij maakte daartoe een regeling met vrijwel alle goudmijnen in Indië tot opkoop van het geproduceerde goud. Op deze wijze kon zij blijven voldoen aan de eischen, die haar werden gesteld.

De prijsstijging had ook invloed gekregen op het zilver. De noteering van dit product werd zóó hoog, dat de intrinsieke waarde van de teekenmunt de muntwaarde ging overtreffen. Dit had afvloeiing en omsmelting van teekenmunt tot gevolg. De voorraad zilveren standpenningen verminderde en werd zorgelijk klein. De Regeering besloot daarom in 1918 in overleg met de Javasche Bank muntbilletten van f 2,50 en van f 1 uittegeven, daar de Javasche Bank volgens de Javasche Bankwet geen billetten beneden f 5 in omloop brengen mocht. De muntbilletten zouden ongedekt blijven, alhoewel de Directie van de Javasche Bank tot dekking adviseerde.

Naarmate de oorlog zijn einde naderde werd de strijd feller, daar beide partijen trachtten een voor hen gunstige beslissing te forceeren. De moeilijkheden aan de Neutralen in den weg gelegd namen daardoor in hevigheid toe. In Indië hadden hieronder zoowel Regeering als bedrijfsleven te lijden. Onder zulke omstandigheden komt de circulatiebank in het midden van den strijd te staan en zij is verplicht op elk gebied mede te werken aan de overwinning van de rijzende bezwaren. Om beter aan deze verplichtingen te kunnen voldoen breidde de Javasche Bank haar werkingssfeer binnen Nederlandsch-Indië uit door de opening van een kantoor in Malang in 1916 en een in Koetaradja in 1918.

Zij steunde verder het Gouvernement, dat in dezen tijd veel behoefte aan geld had, met groote voorschotten. Dit blijkt uit de verschillende balansen; die van 1916/17 en 1917/18 sloten met creditsaldi voor het Gouvernement, die van 1918/1919 met een debet van f 2.018.153,14, die van 1919/20 met een debet van f 97.862.689,13, die van 1920/21 met een debet van f 148.293.203,53.

De juistheid van deze politiek is vaak bestreden. De President merkt hieromtrent in zijn jaarverslag over 1918/19 op:

„De vraag is weleens gesteld of de circulatie-„bank goed deed een dergelijk groot crediet aan „den Staat te verleenen en of een beroep van den „Staat op de open markt niet juister zoude zijn „geweest? Zoo lang echter op de Nederland-„sche beleggingsmarkt door den Nederlandschen „Staat voor zijn eigen emissies de hand werd ge-„legd, zou het onpractisch geweest zijn met een „Indische Staatsleening tegelijkertijd aan de „markt te komen.

„Weliswaar had het den schijn alsof de geld-„markt in Nederlandsch-Indië bijzonder ruim „was, men zou zulks kunnen afleiden uit de bij-„zonder groote creditsaldi van de banken in Ne-„derlandsch-Indië bij de circulatiebank, maar „deze geldruimte bij de banken moest beschouwd „worden als slechts van tijdelijken aard. De om-„standigheden hebben er toe geleid dat tegelijk „met groote credietbehoefte voor de cultures, de „Regeering voor voedselaankoopen zoowel voor „Nederland als voor Nederlandsch-Indië enorme „bedragen noodig had. Tegelijk met die groote „credietaanvragen stegen ook de obligo's der „bank, omdat het grootste gedeelte van het be-„stede geld voor producten voor de Nederland-„sche Regeering door verkoopers hier werd ont-„vangen en de rekeningcourantsaldi der banken

„aanmerkelijk deed stijgen en hoewel daardoor „de algemeene monetaire positie van Nederlandsch-Indië in een vreemden toestand kwam, „kon de Javasche Bank niet anders doen dan „zonder eenige moeilijkheid in den weg te leggen „aan de aanvragen van het Gouvernement te voldoen. Had zij in deze tijden geweigerd om zulke „groote bedragen aan het Gouvernement van „Nederlandsch-Indië voor te schieten, dan had zij „hare plicht tegenover de gemeenschap verzaakt, „al zouden daardoor misschien de belangen van „enkelen beter gediend zijn geweest."

Met het doel op het buitenland eenigen druk uit te oefenen ter verlichting van de moeilijkheden aan het bedrijfsleven in den weg gelegd, vaardigde de Regeering in April 1918 een uitvoerverbod van kinabast, kinine en kininezouten, kapok, tin en tinerts uit; in Mei en November voegde zij aan deze lijst meerdere producten toe. Voor de behandeling van de uitvoerverboden werd een Kantoor voor Buitenlandsche handelsaangelegenheden in Juni 1918 opgericht, spoedig gevolgd door de instelling van een Commissie van Advies voor Handelsaangelegenheden. Al deze maatregelen waren een uitvloeisel van het vastloopen van het normale ruilverkeer, dat ook aanleiding gaf tot aaneensluiting van de in moeilijkheden verkeerende producenten. In November 1918 verrees de Koffie Producentenvereeniging en de Rubber Producentenvereeniging, in Januari 1919 de Thee Producentenvereeniging. Intusschen was reeds de Cultuurhulpbank opgericht, die in moeilijkheden verkeerende ondernemingen zou steunen.

Het einde van den oorlog bracht verlichting, die zich demonstreerde in de opheffing van de uitvoerverboden in Maart 1919 en van het Kantoor voor Buitenlandsche handelsaangelegenheden in April 1919.

De Javasche Bank had velerlei bezwaren bij de opvoering van haar goudvoorraden ondervonden. Het transport naar Nederlandsch-Indië was gevaarlijk, zoodat zij genoodzaakt was geweest een abnormale hoeveelheid in Nederland op te slaan. Zij dreigde in conflict te komen met art. 20 lid 2 van de Javasche Bankwet van 2 Januari 1906, gewijzigd 17 April 1908, dat voorschreef dat de helft van de verplichte dekking moest bestaan uit Nederlandsch-Indische in Nederlandsch-Indië aanwezige standpenningen. De Regeering maakte gebruik van het haar bij art. 20 lid 3 van genoemde wet verleend recht om dispensatie van het onder de heerschende omstandigheden hinderlijke voorschrift te geven.

Bij de wijziging van de Javasche Bankwet op 31 Maart 1922 is men van de op 17 Januari 1908 tot stand gebrachte wijziging van art. 20 teruggekomen en heeft men in art. 28 de vaststelling van het gedeelte, dat van de verplichte metaaldekking in Nederlandsch-Indië aanwezig moet zijn, aan den Gouverneur-Generaal overgelaten.

De Javasche Bank had bij haar pogingen om de Nederlandsch-Indische gulden op pariteit met den Nederlandschen te handhaven veel steun van de Nederlandsche Bank ondervonden, doch in Augustus 1919 zag de laatste zich genoodzaakt geen goud meer aan haar zusterinstelling af te staan. De Javasche Bank had er in haar politiek op gerekend, dat ze haar saldi in Nederland steeds in goud zou kunnen omzetten. Toen deze veronderstelling onjuist bleek, moest zij haar aankoopen van wissels in Nederlandsch courant tot het strikt noodige beperken en zij kon dus geen invloed meer op den wisselkoers op Holland oefenen. Intusschen stegen de uitvoeren van Indië door het beschikbaar komen van scheepsruimte snel en daarbij kwam nog een scherpe prijsstijging voor de voornaamste producten. In den loop van 1919 stegen de prijzen van suiker van *f* 14 tot *f* 45,50, voor robustakoffie van *f* 35 tot *f* 64, voor copra van *f* 17,50 tot *f* 34,50 voor rubber van *f* 1,02½ tot *f* 1,47 etc. etc. Het aanbod van wissels was dus zeer groot, zoodat de Nederlandsche gulden weldra disagio deed. De koers daalde zelfs tot 105 TT (vaste waarde in het binnenland). Het lukte de Javasche Bank wel den goudvoorraad op peil te houden; zij beheerschte echter onder de vigeerende omstandigheden de wisselkoersen niet meer. Daar het vrije goudverkeer nog niet was hersteld, waren de koersfluctuaties vrij scherp. Het pond daalde in 1919 van 11,15 tot 10,33, de dollar steeg in die periode van 2,33½ tot 2,57.

Het disconto van de Javasche Bank was gedurende de geheele woelige periode onveranderd op 3½% gehouden, terwijl elders de circulatiebanken veel hooger noteerden. De Directie, die in dien tijd het bewind voerde, was van meening, dat rentewijzigingen in Nederlandsch-Indië geen invloed op de wisselkoersen uitoefenen. Zij achtte zoo noodig credietbeperking meer efficient.

In 1920 en 1921 begon de uitvoer van Nederlandsch-Indische producten minder vlot te verloopen. Aanvankelijk waren de prijzen nog gestegen, suiker bereikte zelfs een noteering van *f* 70, daarna trad echter een algemeene snelle prijsdaling in, waarbij suiker spoedig weer beneden *f* 20 terecht kwam. De handelsbalans verloor daardoor haar sterke activiteit en de appreciatie van den Indischen gulden verminderde. Doordat het goudverkeer nog steeds belemmerd bleef, waren de valuta's een onzekere factor in het handelsverkeer. De Nederlandsche gulden keerde terug tot een koers van 100¼, bleef eenigen tijd op dezen koers gehandhaafd, daarna steeg het disagio tot 101¾, waarop een agio ontstond, dat zelfs tot 95 opliep.

De vlottende schulden van de Nederlandsch-Indische Regeering bij de Javasche Bank waren, zooals boven reeds werd vermeld, geleidelijk gestegen. In Juni 1920 bedroegen ze 40 millioen, in November 1920 140 millioen. Op 18 November gaf de Regeering machtiging aan den Directeur van Financiën tot de uitgifte van 4% eenjarige schatkistbilletten. De Javasche Bank zegde ten einde de plaatsing te vergemakkelijken, beleening tot 4% toe. Op 31 December 1920 waren 146,5 millioen uitgegeven.

De Javasche Bank zag door de vermindering van de leeningen van het Gouvernement en door het vlotter loopen van het bedrijfsleven, dat minder eischen stelde, haar obligo's dalen. Zij kon daarom een deel van haar goudvoorraden afstooten en daardoor trachten den Nederlandsch-Indischen gulden weder op pariteit te brengen. Daar de dollar in vergelijking tot alle andere valuta's zeer hoog stond, wikkelde ze haar dollarsaldi, die voor 2,47½ te boek stonden af, waardoor een groote winst gemaakt werd. De in Amerika vrijkomende middelen werden naar Nederland overgebracht en de wisselkoers steeg van 95 tot 99¼.

Omzetting van de saldi in Nederland in goud werd bemoeilijkt doordat de Nederlandsche Bank niet kon garandeeren, dat zij het aan haar afgeleverde goud te allen tijde teruggeven zou, als veranderde omstandigheden daartoe aanleiding zouden geven. De Javasche Bank kon daarom geen goud aan de Nederlandsche Bank betalen en zij besloot na gepleegd overleg gouden tientjes in beleening te geven, waartoe de Nederlandsche Bank haar medewerking verleende tot een rente van 3%. De limite werd op 20 millioen gesteld, waarvan 8 millioen door de Javasche Bank werden opgenomen.

De Nederlandsch-Indische Regeering was intusschen geslaagd eenige leeningen te plaatsen en zij stelde de bedragen, die zij daarop in Holland ontving, ter beschikking van de Javasche Bank; dit vergemakkelijkte de handhaving van den wisselkoers.

In den loop van het boekjaar 1921/22 werden besprekingen gevoerd over eventueele wijzigingen in het aan de Javasche Bank verleende octrooi, dat op 31 Maart 1922 afliep. Wijzigingen waren voorgesteld, die aanleiding gaven tot de indiening van de Javasche Bankwet van 1922. Op 30 Maart 1922 werd deze wet in de Eerste Kamer der Staten Generaal aangenomen, op 31 Maart 1922 werd zij in Nederlandsch-Indië afgekondigd. De aangebrachte wijzigingen waren, wat betreft de winstverdeeling, ingrijpend. Art. 25 van de Javasche Bankwet 1922 luidt als volgt:

1. „De in eenig boekjaar verkregen geheele „winst der Bank blijft, na aftrek van hetgeen be-„stemd is voor bijzondere stortingen in de in deze „wet genoemde of krachtens goedkeuring van den „Gouverneur-Generaal opgerichte fondsen en de „bij artikel 7 bedoelde bijzondere reserves, voor „een bedrag van 6 (zes) percent van het geplaat-„ste maatschappelijk kapitaal uitsluitend te „haren voordeele.

2. „Bedraagt die winst, na aftrek van de voor „evenbedoelde bijzondere stortingen en extra-„reserves bestemde bedragen, meer dan zes per-„cent van het geplaatste maatschappelijk kapi-„taal, dan wordt van dit meerdere (de over-„winst), naar regelen door den Gouverneur-Ge-„neraal vast te stellen 11½ (elf en een half) per-„cent uitgekeerd aan tantièmes aan den Raad „van Commissarissen, de Directie en het overige „personeel der Bank. Indien de Directie uit meer „dan drie leden bestaat, bedraagt de zooeven be-„doelde uitkeering 13 (dertien) percent van de „overwinst.

„3. Van het overblijvend deel der overwinst „wordt ¼ gedeelte aan het reservefonds uitgekeerd totdat dit het bij artikel 6 bedoelde be-„drag heeft bereikt en de rest voor de helft door „het Land en voor de andere helft door de Bank „genoten, totdat het winstaandeel der Bank, „met inbegrip van de in het 1ste lid bedoelde uit-„keering, doch met uitsluiting van de in de twee „vorige leden bedoelde bijzondere stortingen, „extra-reserves en uitgekeerde tantièmes, 10 „(tien) percent van het geplaatste maatschappe-„lijk kapitaal bedraagt.

„4. Van de dan nog overblijvende overwinst „ontvangt het Land drie vierden en de Bank „één vierde, totdat het geheele winstaandeel der „Bank, met inbegrip van de in het 1ste en 3de „lid bedoelde uitkeeringen 15 (vijftien) percent „van het geplaatste maatschappelijk kapitaal „bedraagt.

„5. Van het daarna nog van de overwinst „overblijvend deel ontvangt het Land zeven „achtsten en de Bank één achtste.

De Directie vond in die wijziging, die het aandeel van het Land sterk vergrootte ten opzichte van de andere winstgerechtigden, aanleiding in de balans de waarde van de vaste eigendommen niet op de gewone wijze af te leiden uit de boekwaarde verminderd met afschrijvingen, doch om zoowel de gebouwen als den inventaris te laten taxeeren en in overeenstemming met de taxaties de balansposten vast te stellen. De gebouwen stonden te boek aan het einde van het jaar 1921/22 met ƒ 2.300.500, de taxatie luidde ƒ 7.104.480 op de balans werden ze gebracht met ƒ 5.150.000; de inventaris, die einde 1920/21 te boek stond met ƒ 20, werd gebracht op ƒ 174.000.

Op deze wijze werd de winst zoo zuiver mogelijk vastgesteld, opdat de nieuwe winstverdeeling geen onrechtmatige nadeelen zou bezorgen aan bij haar betrokken partijen.

De winst, die sterk beïnvloed was door de boven beschreven omzetting van dollarsaldi in Nederlandsch courant, werd over het boekjaar 1921/22 vastgesteld op ƒ 27.403.585,06, waaruit de Directie voorstelde een dividend uit te keeren van 166%. Gebruik makende van het Haar bij artikel 15 lid 2 van het Octrooi toegekende recht, bracht de Regeering van Nederlandsch-Indië de volgende bezwaren tegen de jaarbalans en de daarmede samenhangende Winst- en Verliesrekening over het boekjaar 1921/22, zooals die door de Directie was opgemaakt en door den Raad van Commissarissen was goedgekeurd, in:

1°. achtte Zij het met het oog op het herstel van de goudpariteit van den Nederlandsch-Indischen gulden waarvan de handhaving een natuurlijke en ook van de zijde der Directie aanvaarde verplichting van de circulatiebank vormde, niet verantwoord de te verdeelen winst op een zoodanig bedrag te stellen, dat de in het boekjaar 1921/22 verkregen winsten uit koersverschillen ten bedrage van ƒ 25.296.091,54 nagenoeg geheel aan de deelhebbers in de winst zou worden uitgekeerd,

2°. achtte Zij het ongewenscht dat bij de opstelling van de jaarbalans aan het einde van het boekjaar 1921/22 een andere wijze van waardebepaling voor de gebouwen der Bank werd gevolgd dan bij de opstelling van de balansen bij het afsluiten der voorafgegane boekjaren werd gevolgd.

Deze bezwaren werden door de Directie en den Raad van Commissarissen niet als juist erkend, waardoor het noodzakelijk werd om volgens het derde lid van artikel 15 van het Octrooi van de Javasche Bank van 2 Januari 1906 drie scheidslieden te kiezen, die over de bezwaren zouden beslissen. Intusschen werd overeengekomen, dat het door de Directie voorgestelde dividend niet zou worden uitgekeerd, doch dat voorloopig 35% zou worden betaald.

Vermelding verdient nog, dat het kapitaal van de Javasche Bank bij het gewijzigde Octrooi volgens art. 5 lid 1 werd verhoogd van 6 millioen tot 9 millioen, doch met het oog op het loopende geschil werd de uitgifte van 3 millioen in aandeelen voorloopig uitgesteld. Art. 6 lid 1 van de Javasche Bankwet 1922 bepaalde het reserve-

fonds op maximum het bedrag van het maatschappelijk kapitaal, doch volgens art. 6 lid 2 mocht het door den Gouverneur-Generaal in overeenstemming met de Bank worden verhoogd. Van deze bepaling werd gebruik gemaakt om het reservefonds op maximum 150% van het geplaatste kapitaal vast te stellen, en het dus voorloopig te brengen op 9 millioen.

Het aanhangige geschil moest worden opgelost door drie scheidslieden te benoemen in gemeen overleg tusschen de Regeering en de Directie van de Javasche Bank, en bij gemis aan overeenstemming door den Raad van Justitie te Batavia. Daar overeenstemming niet werd bereikt, werd de zaak bij den Raad van Justitie aanhangig gemaakt, waar de Regeering tegen de Javasche Bank den eisch stelde dat scheidslieden zouden worden aangewezen uit negen met name genoemde personen in Nederland en dat de onderwerpen van geschil zouden worden geformuleerd als in de dagvaarding neergelegd.

De uitspraak van den Raad d.d. 10 Aug. 1928 bepaalde, dat het eerste bezwaar geen bezwaar was tegen de balans over het boekjaar 1921/22, doch een bedenking tegen het beheer, zoodat de Regeering niet ontvankelijk was met haar vordering tot benoeming van scheidslieden, terwijl voor regeling van het tweede bezwaar drie arbiters werden benoemd.

Op het hoofdpunt werd de Javasche Bank dus in het gelijk gesteld, doch de Regeering berustte hierin niet. Zij ging in September 1923 van het vonnis in appèl bij het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië.

De uitspraak vond plaats op 24 Juli 1924, waarbij voor beide bezwaren scheidslieden werden benoemd.

Het geschil was intusschen reeds bijgelegd, zoodat de arbitrage niet gehouden behoefde te worden. De oplossing was gevonden door uit de winst nog ƒ 500.000 af te schrijven op gebouwen, een extra reserve te scheppen van ƒ 3.093.873,22 en ƒ 23,743.711,84 onder de winstgerechtigden te verdeelen. Er werd een dividend uitgekeerd van 43% en verder kregen aandeelhouders voor 3 millioen bonus-aandeelen, die berekend werden tot een koers van 200%.

Het kapitaal werd op deze wijze op 9 millioen gebracht, het reservefonds op 13½ millioen en 1 millioen werd gestort in het Pensioen- en Onderstandfonds voor het personeel van de Javasche Bank.

Nadat de bankbilletten-circulatie in 1920/21 haar hoogtepunt had bereikt, zette een langzame daling in, die aanhield tot 1923/24:

	gemiddelde metaalvoorraad	gemiddelde bankbilletten circulatie
in 1921/22	ƒ 207.576.560,32	ƒ 295.314.020
in 1922/23	„ 205.578.814,37	„ 265.867.970
in 1923/24	„ 219.313.629,49	„ 263.166.685

Na de hevige na-oorlogsprijsstijging was een scherpe daling gevolgd, die op verschillend gebied zware verliezen te weeg bracht. Niet alleen goederen daalden in waarde, maar eveneens vaste eigendommen. Hierdoor raakten vele hypotheken gedeeltelijk ongedekt en daar de Soerabajasche Spaar-, Incasso- en Hulpbank en de Spaarbank van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, beide gevestigd te Soerabaja, sterk bij de waarde van vaste goederen betrokken waren, ontstond onrust bij de inleggers, die leidde tot een run. Beide spaarbanken geraakten in moeilijkheden. De Javasche Bank nam met de Factory der Nederlandsche Handelmaatschappij het initiatief tot oprichting van de Javasche Hypotheekbank, die in staat was verscheidene hypotheken over te nemen, waardoor de Nutsspaarbank de noodige liquiditeit herkreeg. Deze kon daardoor gereorganiseerd worden zonder nadeel voor de beleggers. De Soerabajasche Spaar-, Incasso-, en Hulpbank bleek niet meer te redden en moest overgaan tot geleidelijke liquidatie.

In deze periode werden proeven genomen met het in circulatie brengen van zilveren standpenningen met een gehalte van 720/1000 om na te gaan, hoe de bevolking hierop zou reageeren. In zijn verslag over het boekjaar 1923/24 constateerde de President, dat deze munten niet in den smaak van de bevolking vielen, zoodat het door 's Landskassen in omloop gebrachte geld naar de kassen van de Javasche Bank terugvloeide. Latere ervaringen hebben geleerd, dat de bevolking spoedig aan de munten van lager gehalte gewend raakte, zoodat een algemeene gehalteverlaging kon worden ter hand genomen.

De Javasche Bank opende in 1922 een kantoor in Kediri, en in 1923 één in Pematangsiantar, het eerste nadat de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij besloten had in Kediri te sluiten, het laatste met het oog op de snelle ontwikkeling der cultures ter Sumatra's Oostkust.

De wisselkoersen op Nederland waren wederom aan ongewenschte schommelingen onderhevig. Het boekjaar 1923/24 zette in op een koers van 98, die in September steeg tot 97 en 96¼, om in Februari over 96½ tot 95¼ op te gaan. Daarna trad een licht herstel tot 96½ in.

De hoofdreden van deze daling van den Nederlandsch-Indischen gulden ten opzichte van den Nederlandschen lag in de voortdurend groote remises van het Nederlandsch-Indische Gouvernement. Hierbij meende de Javasche Bank reden te hebben om te klagen over de geringe medewerking, die zij ondervond van de zijde van de Nederlandsche Bank. De wrijving tusschen de Directies der twee circulatiebanken kwam tot uiting in de jaarverslagen dezer instellingen en o.a. bleek hieruit, dat de Nederlandsche Bank meende aanspraak te mogen maken op een deel der goudwinsten, welke de Javasche Bank in het jaar 1921/22 behaalde. De Javasche Bank kon dit standpunt niet billijken en klaagde er verder over, dat

1°. zij sinds 1919 geen goud in Nederland van de Nederlandsche Bank kon krijgen,

2°. de Nederlandsche Bank weigerde toe te zeggen, dat goud dat de Javasche Bank eventueel af zou staan bij verandering der omstandigheden teruggekocht zou kunnen worden,

3°. de Regeering van Nederlandsch-Indië weigerde haar toestemming te verleenen tot het uitvoeren van zilveren standpenningen.

In het boekjaar 1924/25 werd overeenstemming met de Nederlandsche Bank bereikt, en werd door goudverkoop een tegoed van 25 millioen in Nederland gecreëerd. De rentetarieven van de Javasche Bank werden met 1% verhoogd,

nadat ze vele jaren gehandhaafd waren gebleven op basis van 3½% voor het wisseldisconto.

Er volgde een periode van rustiger ontwikkeling en aan de sterke schommelingen der wisselkoersen kwam een einde, toen de Javasche Bank op 29 April 1925 de volgende verklaring afgeven kon:

President en Directeuren der Javasche Bank verbinden zich tegenover de Regeering van Nederlandsch-Indië tot handhaving en voortzetting van de tot dusver door de Javasche Bank gevolgde goudpolitiek, door o.m. bij stijging van de wisselkoersen op het buitenland boven pariteit der goudswaarde behalve in buitengewone omstandigheden ter beoordeeling van den Gouverneur-Generaal na raadpleging der Javasche Bank en behalve voor wisselarbitrage, haren goudvoorraad, zoolang zij daartoe bij machte zal zijn, zonder in strijd te geraken met de bepalingen van de Javasche Bankwet, zoo noodig, voor afgifte beschikbaar te stellen op den voet van ƒ 1653,44 per kilogram fijn voor baren en tot hiermede overeenkomende prijzen voor gouden muntspeciën.

De Javasche Bank verklaarde zich bereid goud te koopen tot:

ƒ 1638 Ind. courant per Kg. fijn geleverd te Amsterdam,

ƒ 1634 Ind. courant per Kg. fijn geleverd te Batavia,

en goud te verkoopen tot:

ƒ 1653,44 Ind. courant per Kg. fijn te Batavia geleverd,

ƒ 1661 Ind. courant per Kg. fijn te Amsterdam geleverd,

waardoor de goudpunten voor Nederlandsch courant werden bepaald op 101% en 99¹/₂%.

De wisselkoersen bleven vrij stabiel, wat verklaard kan worden door de ingetreden kalmte na de ontspanning, die op de crisis van 1921/23 was gevolgd. De jaarverslagen van den President van de Javasche Bank gaven echter reeds uiting aan de vrees, dat de alom in de wereld gevolgde averechtsche economische politiek tot moeilijkheden zou leiden. De aandacht werd erop gevestigd, dat zich crisis-symptomen, ophoopten, die voor Indië weinig goeds voorspelden. Met grooten nadruk werd gewezen op de noodzakelijkheid van een inkrimping der Staatsbemoeiingen en uitgaven, daar de financieele vooruitzichten zich ongunstig afteekenden.

De prijzen van de koloniale producten begonnen te dalen, waardoor een geleidelijke afname van de exportwaarde intrad. De hoeveelheid bankbilletten in circulatie weerspiegelde de prijsdaling, die vooral na het boekjaar 1926/27 sterker werd:

	gemiddelde metaalvoorraad	gemiddelde bankbilletten circulatie
in 1924/25	ƒ 204.858.398,62	ƒ 268.504.680
in 1925/26	„ 200.048.633,83	„ 321.577.995
in 1926/27	„ 230.354.097,02	„ 326.464.660
in 1927/28	„ 203.012.610,82	„ 317.948.815
in 1928/29	„ 189.490.570,59	„ 312.311.555
in 1929/30	„ 173.990.691,56	„ 298.686.715
in 1930/31	„ 169.322.600,27	„ 261.768.185
in 1931/32	„ 162.095.710,74	„ 238.744.705

In 1926 werd het kantoor der Javasche Bank te Tandjoengpoera gesloten, nadat gebleken was, dat het rayon, waarin dit kantoor werkte, in afzienbaren tijd geen uitbreiding van handel en cultures te zien zou geven, in 1927 werd een kantoor in Madioen geopend ten einde het werk van het agentschap Kediri te ontlasten.

1928 kon nog tot de gunstige jaren gerekend worden, doch het werd al duidelijker, dat een omkeer in aantocht was. In 1929 kregen de ongunstige factoren de overhand en de Javasche Bank zag zich genoodzaakt de rentestijging, die overal plaats vond, te volgen. Zij verhoogde haar disconto op 22 Juli 1929 van 4½% op 5½%. Lang behoefde deze rentestand niet gehandhaafd te blijven, reeds op 10 Februari 1930 kon een verlaging tot 5% worden doorgevoerd, die op 10 Maart 1930 door een verlaging tot 4½% werd gevolgd.

De snelle prijsdaling der producten en de angstwekkende verlaging van het actief saldo van de handelsbalans werden opgevangen door een opmerkelijk snelle aanpassing van het particuliere bedrijfsleven. Moeilijker was het de Staatsuitgaven in verhouding tot de verlaging van het levensniveau terug te dringen; de saldi van den gewonen dienst der Staatsbegrooting vertoonden het volgende verloop:

1927	voordeelig	ƒ 45.250.000
1928	„	„ 31.355.000
1929	„	„ 7.136.000
1930	nadeelig	„ 85.178.000
1931	„	„ 154.807.000

In September 1931 werd de Javasche Bank gevoelig getroffen door het loslaten van het goud door de Bank of England. Een zwaar verlies was hiervan het gevolg; dit kon echter worden voldaan uit de sterke reserves, waarover de Bank beschikte. Daar de Engelsche politiek onrust verwekte en aanleiding gaf tot kapitaalsvlucht, waren voor een korten tijd maatregelen noodig om dit te verhinderen. De rust keerde spoedig weer.

De afnemende bedrijvigheid noopte tot sluiting van de agentschappen te Bengkalis en Pematangsiantar. De Javasche Bank had bij de sluiting van het boekjaar 1931/32 nog kantoren te: Batavia, Amsterdam, Bandoeng, Cheribon, Jogjakarta, Kediri, Madioen, Malang, Semarang, Soerabaja, Soerakarta, Koetaradja, Médan, Padang, Palembang, Tandjoengbalai, Bandjermasin, Pontianak, Makassar en Manado.

De tabellen op bladz. 1178 en 1179 verduidelijken de ontwikkeling van de Javasche Bank in de periode 1916 tot 1932.

Sinds de opgave in het eerste artikel over de Javasche Bank hebben als Presidenten gefungeerd: E. A. Zeilinga (1912—1924), Mr. L. J. A. Trip (1924—1929) en Mr. Dr. G. G. van Buttingha Wichers (1929 tot heden), en als Directeuren Mr. J. Gerritzen (1907—1920), K. F. van den Berg (1912—1924), L. von Hemert (1920—1922), J. F. van Rossem (1922—1928), Mr. L. J. A. Trip (1923—1924), Th. Ligthart (1924—1929), K. W. J. Michielsen (1929 tot heden), Mr. Dr. G. G. van Buttingha Wichers (1929), A. Praasterink (1929 tot heden).

Gouvernements Commissarissen waren in die periode Mr. Th. A. Ruys (1902—1916), Mr. G. J. Bisschop (1916—1920), Ir. E. P. Wellenstein (1920—1928), Prof. Dr. J. H. A. Logemann (1928 tot heden).

	Obligo's			
	hoogst		laagst	
1915/16 . . .	31 Maart '16	f 176.457.689,95	17 April '15	f 122.998.768,67
1916/17 . . .	7 October '16	„ 216.799.360,60	22 „ '16	„ 171.155.305,08
1917/18 . . .	31 Maart '18	„ 242.065.079,77	19 Mei '17	„ 191.001.309,88
1918/19 . . .	31 Maart '19	„ 342.325.698,86	6 April '18	„ 240.980.960,30
1919/20 . . .	6 Maart '20	„ 418.111.474,35	24 Mei '19	„ 327.815.551,03
1920/21 . . .	16 October '20	„ 599.810.126,05	3 April '20	„ 407.615.122,19
1921/22 . . .	16 April '21	„ 477.613.084,10	4 Maart '22	„ 335.846.424,46
1922/23 . . .	2 December '22	„ 407.079.353,—	8 Juli '22	„ 330.552.793,15
1923/24 . . .	20 October '23	„ 403.067.403,31	15 Maart '24	„ 332.869.312,70
1924/25 . . .	18 October '24	„ 399.394.487,01	14 Juni '24	„ 319.419.903,15
1925/26 . . .	13 Februari '26	„ 410.433.797,66	16 Mei '25	„ 324.316.567,48
1926/27 . . .	2 October '26	„ 406.913.694,17	31 Maart '27	„ 350.871.293,07
1927/28 . . .	1 October '27	„ 408.642.787,82	9 April '27	„ 351.144.658,33
1928/29 . . .	17 November '28	„ 389.026.293,95	12 Mei '28	„ 344.817.894,03
1929/30 . . .	7 September '29	„ 381.253.251,13	1 Maart '30	„ 306.641.257,82
1930/31 . . .	12 Juli '30	„ 329.033.222,33	21 Februari '31	„ 282.881.086,31
1931/32 . . .	9 Mei '31	„ 289.256.851,69	23 Januari '32	„ 253.726.310,32

	Gebouwen	Inventaris	Onkosten
1915/16	f 1.294.501,—	f 18,—	f 805.231,18
1916/17	„ 1.363.500,—	„ 19,—	„ 977.183,23
1917/18	„ 1.412.000,—	„ 20,—	„ 1.154.480,93
1918/19	„ 1.448.500,—	„ 20,—	„ 1.352.905,11
1919/20	„ 1.770.001,—	„ 20,—	„ 2.103.170,85
1920/21	„ 2.300.500,—	„ 20,—	„ 2.792.634,20
1921/22	„ 5.150.000,—	„ 170.000,—	„ 8.392.547,05
1922/23	„ 5.640.000,—	„ 200.000,—	„ 3.544.344,28
1923/24	„ 5.900.000,—	„ 198.001,—	„ 2.452.048,36
1924/25	„ 5.750.000,—	„ 196.001,—	„ 2.873.610,10
1925/26	„ 5.970.000,—	„ 211.001.—	„ 1.900.932,47
1926/27	„ 6.011.550,—	„ 227.501,—	„ 1.981.897,10
1927/28	„ 5.980.000,—	„ 259.000,—	„ 2.728.755,23
1928/29	„ 6.047.500,—	„ 293.500,—	„ 2.547.188,15
1929/30	„ 5.936.000.—	„ 305.000,—	„ 2.696.310,39
1930/31	„ 5.820.000,—	„ 290.000,—	„ 2.244.237,70
1931/32	„ 5.678.000,—	„ 259.750,—	„ 2.039.528,28

BONDOWOSO. (Aanv. v. Dl. I). Regentschap van de residentie Besoeki, wordt begrensd ten Noorden door het regentschap Panaroekan, ten Oosten door de regentschappen Panaroekan en Banjoewangi, ten Zuiden door de regentschappen Banjoewangi en Djember en ten Westen door het regentschap Panaroekan.

Het regentschap Bondowoso, bestaat uit een vlakte, doorsneden door de Kali Sampéjan en omvat voorts een deel van het Hjang-gebergte en het geheele Idjèn-plateau.

De laatste administratieve indeeling werd vastgesteld bij Ind. Stb. 1921 no. 444. Het regentschap is verdeeld in vier districten t.w.: Bondowoso (onderdistricten: Bondowoso-Kota, Tjorahdami, Tegalampel, Tenggarang en Wringin), Wonosari (onderdistricten: Wonosari, Tapèn, Soekosari en Tlogosari), Pradjekan (onderdistricten: Pradjekan, Klabang en Tjermé) en Tamanan (onderdistricten: Tamanan, Groedjoegan, Poedjer en Maesan). Het regentschap telt 186 dèsa's.

De Inlandsche bevolking is bijna uitsluitend Madoereesch. De geheele bevolking telt volgens de gegevens van de volkstelling 1930: 372.360 zielen, waarvan: 367.715 Inlanders, 781 Europeanen, 2596 Chineezen en 1268 andere Vreemde Oosterlingen.

In het ressort zijn 6 regentschapspasars, 2 regentschaps-veepasars en een regentschaps-tabakspasar te Kasemek (onderdistrict Poedjer, district Tamanan), benevens 3 regentschaps-poliklinieken, voorts een 16-tal dèsapasars.

Het aantal Gouvernements-Inlandsche 2e klasse scholen bedraagt 18, dat der dèsascholen 86.

De voornaamste exportgewassen voor de Europeesche markt zijn: tabak, suiker en koffie. De in dit regentschap werkende tabaksondernemingen zijn: Soembersarie (N.V. Tabak Cultuurmaatschappij Soembersari), Djelboek, Pengarang, Kalianjar, Tamansari, (de drie laatste van de N.V. Besoeki Tabak Maatschappij), Nangkaän (N.V. Landbouwmaatschappij Oud-Djember), Kontjir (N.V. Tabak Maatschappij

	Afschrijving			
	Gebouwen	Inventaris	aanmaak Bankbilletten	Totaal
1915/16	*f* 120.565,45	*f* 12.050,79	*f* 110.488,82	*f* 243.105,06
1916/17	„ 173.488,46	„ 24.484,65	„ 116.341,87	„ 314.314,98
1917/18	„ 175.327,28	„ 18.026,93	„ 123.137,47	„ 316.491,68
1918/19	„ 221.841,20	„ 32.066,29	„ 274.219,91	„ 528.127,40
1919/20	„ 247.386,15	„ 66.844,54	„ 508.389,67	„ 822.540,36
1920/21	„ 952.277,38	„ 88.827,47	„ 693.684,32	„ 1.734.789,12
1921/22	—	„ 7.831,60	„ 291.230,82	„ 299.062,42
1922/23	„ 314.190,32	„ 56.046,68	„ 276.091,58	„ 646.328,58
1923/24	„ 342.620,43	„ 38.937,95	„ 348.513,59	„ 730.071,97
1924/25	„ 180.398,07	„ 21.890,49	„ 281.274,07	„ 483.562,63
1925/26	„ 172.761,38	„ 23.013,95	„ 239.790,84	„ 435.566,17
1926/27	„ 177.766,48	„ 27.420,93	„ 269.804,36	„ 474.991,77
1927/28	„ 177.273,67	„ 27.835,87	„ 275.864,03	„ 480.973,57
1928/29	„ 182,211,58	„ 33.792,70	„ 662.076,22	„ 878.080,50
1929/30	„ 188.955,85	„ 40.452,22	„ 347,069,69	„ 576.477,76
1930/31	„ 193.027,37	„ 47.227.—	„ 541.319,03	„ 781.573,40
1931/32	„ 194.361,77	„ 49.538,87	„ 261.832,06	„ 505.732,70

	Netto winst	Uitkeering Koloniale Kas	Storting in Reservefonds	Dividend
1915/16	*f* 2.665.493,05	*f* 819.633,18	*f* 409.816,59	16%
1916/17	„ 2.931.055,58	„ 957.954,33	„ 478.977,16	18%
1917/18	„ 2.955.865,63	„ 967.327,02	„ 483.663,51	18%
1918/19	„ 4.416.197,50	„ 1.519.007,95	„ 759.503,97	25%
1919/20	„ 5.477.692,54	„ 1.920,017,18	„ 960.008,89	30%
1920/21	„ 6.535.712,33	„ 2.319.713,54	„ 1.159.856,78	35%
1921/22	„ 26.837.585,06	„ 10.420.518,37	„ 4.304.119,88	43%
1922/23	„ 5.263.533,04	„ 2.834.311,17	„ 723.271,12	19%
1923/24	„ 6.468.624,50	„ 3.586.916,84	„ 895.295,28	20,8%
1924/25	„ 5.803,011,19	„ 3.563.275,03	—	17,8%
1925/26	„ 9.832.065,55	„ 6.700.543,26	—	23%
1926/27	„ 6.169.475,05	„ 3.864.324,75	—	18,5%
1927/28	„ 5.034,513,56	„ 2.985.438,94	—	17%
1928/29	„ 5.439.304,52	„ 3.261.403,18	„ 30.604,04	17,5%
1929/30	„ 5.850.429,18	„ 3.599.838,75	—	18%
1930/31	„ 2.982.341,82	„ 1.441.104,38	—	14%
1931/32	„ 538.600,68	„ —	„ 1.245.563,28	6%

Kontjir), Soekowono en Klabang (de laatste van de firma Fraser Eaton). De tabaksondernemingen Djelboek en Soekowono liggen buiten het regentschap, doch hebben contracten met de bevolking van Bondowoso. Voorts eenige opkoopmaatschappijen, van welke de Tabak Export- en Import Compagnie de voornaamste is. Suikerondernemingen zijn Tenggarang en Pradjekan (Koloniale Bank). In het Idjèn-gebergte de koffieondernemingen Kalisat, Pantjoer en Blawan en de veeteeltonderneming Djampit.

BONDOWOSO. (Aanv. v. Dl. I). Hoofdplaats van de residentie Besoeki en van het regentschap Bondowoso, gelegen aan de Kali Sampèjan en aan den spoorweg Kalisat-Panaroekan. De bevolking telt volgens de volkstelling 1930:20.401 zielen, waarvan 17.457 Inlanders, 499 Europeanen, 1321 Chineezen en 1124 andere Vreemde Oosterlingen.

Ter plaatse is o.m. gevestigd het hoofdkantoor van de irrigatie-afdeeling Pekalèn-Sampèjan. Er is een Gouvernements Europeesche lagere school, een Hollandsch-Inlandsche school, een School voor kinderen van Ambonneesche Militairen en een particuliere gesubsidieerde Christelijke Hollandsch-Chineesche school. De Algemeene Nederlandsch-Indische Electriciteit Maatschappij voorziet de plaats van electriciteit.

BONDOWOSO. (Aanv. v. Dl. I). District van het gelijknamige regentschap, onderverdeeld in vijf onderdistricten t.w.: Bondowoso, Tjoerahdami, Tenggarang, Tegalampel en Wringin, telt 75 dèsa's. De bevolking telt 113.755 zielen, waarvan 110.468 Inlanders, 579 Europeanen, 1515 Chineezen en 1193 andere Vreemde Oosterlingen (volkstelling 1930) Er zijn 5 dèsapasars en 26 dèsascholen. In dit district wordt tabak, suiker, rijst en maïs verbouwd.

PRADJEKAN. (Aanv. v. Dl. III). District van het regentschap Bondowoso, onderverdeeld in drie onderdistricten t.w.: Pradjekan, Klabang en Tjer-

mé, telt 26 dèsa's en een bevolking van 70.183 zielen, van welke 69.759 Inlanders, 102 Europeanen, 299 Chineezen en 23 andere Vreemde Oosterlingen (1930). Suiker, tabak, koffie, rijst en maïs zijn de voornaamste landbouwgewassen. Er zijn 2 dèsapasars en 16 dèsascholen.

TAMANAN. (Aanv. v. Dl. IV). District van het regentschap Bondowoso, onderverdeeld in 4 onderdistricten t.w. Tamanan, Maesan, Groedjoegan en Poedjer, omvat 48 dèsa's. De bevolking telt 96.055 zielen, waarvan 95.559 Inlanders, 62 Europeanen, 406 Chineezen en 28 andere Vreemde Oosterlingen (1930). In het district bevinden zich 4 dèsapasars en 22 dèsascholen. In het ressort wordt zeer veel tabak en rijst geplant.

WONOSARI. (Aanv. v. Dl. IV). District van het regentschap Bondowoso, onderverdeeld in 4 onderdistricten: Wonosari, Tapen, Soekosari en Tlogosari, telt 37 dèsa's. De bevolking telt 29.367 zielen, w.o. 91.929 Inlanders, 38 Europeanen, 376 Chineezen en 24 andere Vreemde Oosterlingen (1930). In het district bevinden zich 5 dèsapasars en 32 dèsascholen. In het ressort worden tabak, suiker, koffie, rijst en maïs verbouwd.

NEDERLANDSCHE KOLONIALE PETROLEUM MAATSCHAPPIJ, N.V. opgericht 1912 te Rotterdam, sedert gevestigd te 's-Gravenhage. Het maatschappelijk kapitaal bedraagt ƒ 24.500.000, in aandeelen op naam van ƒ 1000; geplaatst en volgestort zijn ƒ 10.000.000. Doel der maatschappij is: uitoefening van industrie en drijven van handel in het algemeen; speciaal winnen van petroleum en andere delfstoffen in Ned.-Indië of elders, verwerken van gewonnen petroleum en andere delfstoffen en handel in petroleum, de derivaten daarvan en andere delfstoffen, alsook vervoer daarvan; in verband daarmede aanvragen, verkrijgen en exploiteeren van vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen; aanvragen, verkrijgen en exploiteeren van mijnconcessies, enz.

De werkzaamheden der maatschappij waren aanvankelijk weinig succesvol, ondanks belangrijke uitgaven voor boorwerkzaamheden op Java, Sumatra en Borneo; zulks gedeeltelijk ten gevolge van de moeilijkheid om gedurende de oorlogsjaren de beschikking over geschoold personeel te verkrijgen, alsmede door ondervonden bezwaren bij verscheping van boormateriaal. In 1914 werd echter een productieve bron aangeboord op de concessie Pètak; in 1917 een andere op de concessie Tremboel, beide gelegen in de toenmalige residentie Rembang (Java). Aanvankelijk werd de aldaar geproduceerde ruwe olie aan anderen verkocht, later bouwde de K.P.M. een kleine raffinaderij te Kapoean, bij Tjepoe, in 1922 voltooid, door pijpleidingen met genoemde terreinen verbonden.

In 1922 boorde de K.P.M. petroleum aan op de concessie Talang Akar, in de residentie Palembang (Sumatra). Deze concessie bleek zeer waardevol te zijn. In de nabijheid daarvan, te Soengei Gerong, aan de Moesi rivier, nabij Palembang, werd in verband daarmede een moderne raffinaderij en paraffine fabriek opgericht; deze is door een 130 k.m. lange pijpleiding verbonden met de productie terreinen van Talang Akar en omstreken.

De productie der maatschappij bedroeg over de jaren 1924 tot 1931, in ruwe olie, per tons van 1000 kg, resp.:

Jaar	Rembang	Palembang	Totaal
1924	8.845	13.699	22.544
1925	9.951	576	10.427
1926	10.712	34.916	45.628
1927	13.839	151.871	165.710
1928	12.774	215.507	228.281
1929	13.347	341.590	345.937
1930	8.953	600.663	609.616
1931	7.286	770.104	777.390

Het aantal werklieden der maatschappij bedroeg per ultimo December 1931: 132 Europeanen en 1918 Inlanders en Chineezen.

In 1928 sloot de K.P.M. exploitatiecontracten met de Ned.-Ind. Regeering af voor terreinen met een totale oppervlakte van ongeveer 253.000 h.a., gelegen in Java, Zuid-Sumatra en Madoera, in 1931 andermaal voor terreinen met een totale oppervlakte van ongeveer 360.000 h.a., gelegen in Zuid Sumatra, Atjèh, den Riouw Archipel, Madoera en Celebes. Buitendien was de K.P.M. gedurende de laatste jaren werkzaam op een concessie ter Oostkust van Borneo.

Voor het vervoer van hare producten bezit de Maatschappij een eigen vloot van tankschepen, alsmede een overlaadstation, te Tandjoeng Oebar, op het eiland Poeloe Bintam, in den Riouw Archipel.

Bijkantoren van de maatschappij zijn gevestigd te Batavia en te Palembang.

BARROE (Aanv. v. Dl. I), is het kleinste der drie zelfbesturende landschappen (Soppèng-riadja, Barroe en Tanette), welke tezamen de onderafdeeling Barroe van de afdeeling Paré-paré, gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, vormen. Hun financiën worden gezamenlijk in de onderafdeelingskas van Barroe beheerd. SoempangbinangaE, de woonplaats van den bestuurder van Barroe, is tevens de standplaats van den controleur of civielen gezaghebber der onderafdeeling.

Naar aanleiding van de langdurige grensgeschillen tusschen de landschappen Barroe en Tanette werd door den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden, bij contract met de betrokken zelfbesturen van Juni 1861, de grens tusschen genoemde landschappen aldus vastgesteld: van af de zee de rivier Lodjari tot Liang in Tanette en Nipa[1] in Barroe, vandaar het voetpad over den top van den berg Gonatana tot aan het punt, waar de rivier Soempangdoewadjang zich vereenigt met de Solo Moni; van daar de Solo Moni tot aan het punt, waar de verschillende takken, van die rivier, welke afstroomen van den berg La Sitaë, inéénloopen; van daar een rechte lijn naar den top van den berg Sinampoengé; van daar een rechte lijn over den top van den berg Bontosoewa tot aan de rivier Watoe[2]; van daar die rivier tot aan het punt, waar de rivier Lapopo in de Solo Meurong valt; van daar de Lapopo tot haar oorsprong, en eindelijk van daar een rechte lijn tot op den top van den berg Laposo. De landstreek Medjong tot aan de rivier Lapopo behoort aan Barroe; het land ten O. van de rivier Lapopo tusschen de bergen Laposo, Boeloe Doewa en OengaE behoort aan Tanette. Deze overeenkomst,

goedgekeurd bij G. B. van 13 October 1861, is nog van kracht.

De noordgrens van Barroe met Soppèngriadja is op 9 Juni 1908 in overeenstemming met de betrokken zelfbesturen als volgt geregeld: van de monding der Takalosi-rivier langs deze rivier tot aan het punt, waar zich daarin uitstort het zijriviertje de S. Sawa; van hier langs de S. Sawa tot haar oorsprong; van hier naar den berg Tonrong Takkoe, na eerst de S. Kasoemba te hebben doorsneden; van genoemden berg in rechte lijn naar den berg Batoe-Tanengé en verder naar den berg Batoe-Toengke (Batoe Maboeloe).

De oostgrens van Barroe met Soppèng wordt gevormd door den kam van het nagenoeg in N.—Z. richting zich uitstrekkende waterscheidingsgebergte, in het N. te beginnen van den Batoe Toengke over de toppen Tjoppo-Lapantjoe en Tjoppo-Kapiré naar den Boeloe-Laposo.

Het oostelijk deel van Barroe wordt ingenomen door bergreeksen van geringe hoogte (± 1000 m.), waartusschen de Barroe- en Takalosirivier met haar zijtakken stroomen, bevloeiingswater leverende aan de daar liggende sawahs. Die reeksen zijn uitloopers van het gebergte op de grens met Soppèng en begroeid met alang[1] en kreupelhout. In de bergkloven vindt men nog goed timmerhout. In het bosch Tjenó, ten W. van kampoeng Tjamening komt djati voor, door één der vroegere aroe's ingevoerd. Ten Westen van het bergland strekt zich een smalle laagvlakte uit, welke haar grootste breedte (± 6 km.) heeft tusschen de kampoengs SoempangbinangaE en Batoe Besi. De Barroerivier verdeelt die vlakte in een grooter noordelijk en een kleiner zuidelijk deel. Beide deelen zijn thans bijna geheel bebouwd (sawahs en tuinen). Langs het strand van Oedjoeng Padongko tot Oedjoeng Panréngé strekken zich moerassen met rizophorenbosschen uit. Daarin zijn veel vischvijvers aangelegd, grootendeels toebehoorende aan den aroe en de hadatleden. De geheele laagvlakte wordt doorsneden door lage heuvelketens. Op een er van is de controleurswoning gebouwd en op een ander de kampoeng Baléivé, bewoond door de To Letta.

In het landschap zijn de volgende rivieren, waarvan in de eerste plaats vermeldenswaard is: 1. de S. Ladjari, op de grens met Tanette. Zij ontspringt als S. Paleté op den berg Gowatana. Na een korten bovenloop stroomt zij in het moeras Lompotenga, waaruit zij beoosten de kampoeng SoempangpalaE te voorschijn komt om in het W. in straat Makassar uit te monden. Bij de monding ligt op den linkeroever de kampoeng Ladjari, behoorende tot het landschap Tanette en op den anderen oever de Barroesche kampoeng Dea, alwaar de S. Poko in de Ladjari valt. Ongeveer een half uur noordelijk van de monding van laatstgenoemde rivier valt de S. Barroe in zee. Deze ontstaat uit de samenvloeiing van de S. Pange en S. Telang, welke op den Tjoppo Kapiere ontspringen. Na die samenvloeiing bij kampoeng Palaka draagt de rivier den naam Palaka en verderop nog andere plaatselijke namen, tot zij bij Boeloe Meong (ten Z. van de kampoeng Batoebesi) in de laagvlakte komt. Als Barroe-rivier gaat zij verder in westelijke richting naar straat Makassar. Voorbij kampoeng Palaka neemt zij verschillende zijrivieren op, waarvan de voornaamste zijn links: de S. Laredé en S. Djampoe; rechts: de Salo's Maningo, Latobang, Galoeng en Tjené. Bij de monding der Barroerivier liggen de kampoengs Padongko op den rechter- en Soempang BinangaE op den linkeroever. Bovenstrooms van laatstgenoemde kampoeng ligt Tjopeng[1], waarmee zij door een goeden zijweg is verbonden. De derde voorname rivier van het landschap is de Takalosi, welke gedeeltelijk de grens vormt met Soppèngriadja. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van Salo Barang of Peleng, welke van den Batoe Lorong komt, de Salo Dengeng, welke op den Lapantjoe ontspringt en de Salo Parmio, welke haar bronnen heeft op den Batoe Maboeloe. Laatstgenoemde rivier vereenigt zich bij KalompiE met de S. Dengeng en bij Tompo met de S. Peleng. De aldus gevormde Takalosi-rivier stroomt door de sawahvelden van Batoelappa, neemt rechts een drietal zijtakken op en vervolgt haar loop langs de grens van Barroe en Soppèngriadja om bij de kampoengs Madello (landschap Barroe) en Takalasi (landschap Soppèngriadja) in Straat Makassar uit te monden.

De drie rivieren Ladjari, Barroe en Takalasi zijn van haar monding slechts tot ± 1 uur stroomopwaarts voor kleine laadprauwen bevaarbaar.

Voor de kust liggen op vele plaatsen rotsen en klippen. Tot het landschap behooren het eiland Panjikiang (een atol) en de tusschen dat eiland en den vasten wal gelegen kleine eilanden. Twee warme bronnen worden in het landschap aangetroffen en wel bij de kampoengs Tjamming en Barang.

De bevolking van Barroe bestaat uit: 2 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 14.635 Inlanders, 66 Chineezen en 37 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 14.740 zielen (zie tabel 19, Indisch verslag, deel II). De grootte van het landschap wordt gesteld op 157 km.², zoodat de bevolkingsdichtheid is ± 94 zielen per km². Tot de Inlandsche bevolking behooren ook Makassaren en Goareezen, die voornamelijk in de kampoengs SoempangbinangaE en Padangko wonen. De toestand van landbouw en nijverheid is gelijk aan die in Soppèngriadja. Handel en prauwvaart gaan samen. Uit het Barroesche wordt naar Makassar, de Spermondearchipel en Mandar als voornaamste artikel rijst uitgevoerd, verder arènsuiker, deels uit het landschap zelf en deels uit Soppèng afkomstig, en tabak uit Soppèng, voorts kemiri, eendeneieren en tripang. De in het landschap verbouwde maïs is slechts voor binnenlandsch verbruik. Het aantal paarden en karbouwen is zeer gering. Veel sawahs moeten met den patjoel worden bewerkt.

In den autoweg van Parépare naar Makassar, voorzoover loopende door het landschap Barroe, zijn de rivierovergangen overbrugd.

Het laatste lange contract met Barroe werd gesloten op 28 September 1887, goedgekeurd bij G. B. van 24 Maart 1888 No 5. De toenmalige vorstin I. Batari, gehuwd met haar vollen neef, een Goaschen prins, verbleef steeds in Goa en kwam met dezen eens per jaar in Barroe. Het landschap stond geheel onder Goaschen invloed en onthield zich niet om in 1905 Baso Patta Baoe van Baloesoe in zijn verzet tegen de expeditionnaire troepen te steunen (zie SOPPÈNGRIADJA). Na het breken van dat

verzet werd ook Barroe onderworpen; de vorstin van Barroe moest op 24 November 1905 de korte verklaring volgens Celebes-model afleggen en beëedigen, welke verklaring werd goedgekeurd bij G. B. van 19 Juli 1906 No. 29. Genoemde bestuurster werd in 1908 op verzoek eervol ontheven van haar waardigheid (G. B. van 8 October 1908 No. 1). Haar oudste zoon I. Djondjo Karaéng Lembangparang werd eerst tijdelijk belast met de functie van bestuurder. Twee jaren later werd hij toegelaten tot het afleggen van de korte verklaring volgens uniform model. In de acte der verklaring, geteekend op 25 Augustus 1910 en goedgekeurd bij G. B. van 27 December 1911 No. 40, staat vermeld dat de aflegging en beëediging is geschied met instemming van de hadatleden. Dezen zijn nu twee in getal, namelijk een Soelewatang en een Pabitjara. Genoemde bestuurder is thans nog in functie en geniet een maandelijksche bezoldiging van f 75. Op zijn inkomsten en op die van de hadatleden en landschapsambtenaren werd in 1932 een korting van 10% toegepast. In deze kas deelen de drie landschappen, welke de onderafdeeling Barroe vormen. De begrooting 1932 van die kas wijst een budget aan van f 136.776. De inkomsten uit belastingen en retributies zijn sterk gedaald. De kas heeft nog te betalen rente en aflossing van geleende gelden van het Land (renteloos) en van de landschapskassen van Koetai en Laiwoei, welke leeningen werden aangegaan voor aanleg van wegen en het maken van kunstwerken daarin; als crisisreserve is uitgetrokken een bedrag van f 1000.

Met ingang van 1 Januari 1933 is de landrente in de drie landschappen ingevoerd.

De vroeger ingestelde indeeling van het landschap in 2 onderdistricten is ingetrokken. De 27 kampoenghoofden staan nu rechtstreeks onder het zelfbestuur.

Literatuur: O. M. Goedhart, Nota van toelichting betreffende het zelfbesturend landschap Barroe, T. Bat. Gen., dl. 55, blz. 557—584.

SOPPÈNGRIADJA, zelfbesturend landschap in het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. Voor 1906 maakte het landschap deel uit van het landschap Soppèng en bestond uit de palili's (vazalstaatjes) Baloesoe met Padoempoe, Kiroe[2] met Tjeppaga, Kamiri met Tiele en Kading; voorts uit de apanages Batoepoete, Laboso en Adjakang en het aroeschap Sido, dat tot het rechtstreeks bestuurd gebied van de Datoe van Soppèng behoorde. Het voornaamste dier gebieden was Baloesoe, waarvan het hoofd van hooge, vorstelijke geboorte was en den titel van Datoe voerde. Bij den aanvang der expeditie naar Zuid-Celebes was Baso Patta Baoe Datoe van Baloesoe en tevens Soeledatoe of rijksbestuurder van Soppèng; zijn zoon was Aroe van Kading, zijn kleinzoon Aroe van Padoempoe (gehuwd met een dochter van den Aroe van Kiroe[2]). Door die relaties had Baso Patta Baoe in het toen tot Soppèng behoorend kustgebied grooten invloed en meer gezag dan de Datoe te Watansoppèng. Niet kunnende instemmen met het afleggen der korte verklaring op 28 September 1905 door het zelfbestuur van Soppèng, besloot hij, gesteund door Barroesche en Sidènrèngsche hulptroepen en door de Aroe's van Kiroe[2], Kamiri en Kading, zich tegen de expeditionnaire troepen te verzetten. Na den val van zijn sterke Batoe-Alipangstelling in het bergland van Lampoko, moesten hij en zijn bondgenooten zich onderwerpen. Hij deed afstand van al zijn rechten en aanspraken op het aroeschap van Baloesoe, dat met het overige deel van het Soppèngsch kustgebied van het landschap Soppèng werd afgescheiden en tot een afzonderlijk zelfbesturend landschap Soppèngriadja werd verheven met den Aroe van Kiroe[2] als zelfbestuurder. Deze, La Tobo Patta Lenrang genaamd, beëedigde op 20 Februari 1906 de korte verklaring volgens Celebes-model, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 13 Juni 1906, no. 30. De akte der verklaring werd mede onderteekend door den Soelewatang van Laboso en de Anregoeroe's van Adjalang en Batoepoete als getuigen, en niet als leden van de Hadat, welke nog niet was ingesteld. Dit geschiedde kort daarna; de Hadat werd samengesteld uit één Soelewatang, waartoe werd verkozen de voormalige Soelewatang van Kiroe[2], en twee Pabitjara's, waartoe werden aangewezen de oudste Pabitjara van Baloesoe en een bloedverwant van den Aroe van Sido. De apanages van de Soppèngsche vorstenfamilie, namelijk Batoepoete, Laboso en Adjakang werden opgeheven. De hoofdverzetsleider Baso Patta Baoe, ook wel Baso Lampoko genoemd, stierf als ambteloos burger in 1914. Hij was ter belooning voor zijn hulp bij de expeditie naar Mandar in 1875 gedecoreerd met de groote gouden ster.

In 1915 werd het aantal leden van de Hadat verminderd met een Pabitjara, zoodat thans dat college voor dit kleine landschap nog bestaat uit één Soelewatang en één Pabitjara. De eerste bestuurder trad in 1920 af en werd opgevolgd door zijn oudsten zoon La Madiawe, die op 11 October 1920 de korte verklaring volgens uniform model aflegde en beëedigde (goedgekeurd bij G. B. van 28 Januari 1922 No. 7). Wegens ziekte verzocht deze bestuurder in 1931 ontheffing van zijn waardigheid, hetgeen hem in 1932 eervol werd verleend. In dit besluit werd de Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden tevens gemachtigd Hadji Joesoef, den halfbroer van La Madiawe, een akte van verband te doen teekenen en beëedigen als bestuurder van Soppèngriadja, onder aanteekening dat, bij het defungeeren van Hadji Joesoef, de aanspraken op de waardigheid van bestuurder over genoemd landschap van de zoons van La Madiawe in nadere beschouwing zullen dienen te worden genomen. Hoogerbedoelde akte van verband werd den 14 April 1932 geteekend en bij G. B. van 5 Juli 1932 No. 32 goedgekeurd.

Het landschap Soppèngriadja vormt met de landschappen Barroe en Tanette de onderafdeeling Barroe der afdeeling Parépaté van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. Genoemde drie landschappen grenzen ten Westen aan de Straat van Makassar. Zij hebben geen afzonderlijke landschapskassen, maar deelen samen in de onderafdeelingskas van Barroe. Bij G. B. van 25 September 1908 No. 22 werd aanteekening gehouden van den afstand door het zelfbestuur van Maloesetasi aan het zelfbestuur van Soppèngriadja van twee in laatstgenoemd landschap geënclaveerde kampoengs, bekend onder den naam Tjongko.

Soppèngriadja, groot ongeveer 235 km.[2],

bestaat in het oosten uit een bergland, waarvan de ruggen van het grensgebergte met Soppèng af naar het westen loopen, kleine vlakten insluiten en, op één na, eindigen in de hoogstens 6 km. breede kustvlakte. Eén rug loopt bij Baloesoe door naar zee en verdeelt de kustvlakte in twee deelen. Het gebergte is over het algemeen zeer steil en bedekt met struikgewas en bosch. Slechts bij Roempia, nabij de kam van het grensgebergte, leidt een behoorlijk paardenpad naar Watansoppèng (landschap Soppèng). De kust is moeilijk toegankelijk. De rivieren van het landschap hebben ondiepe mondingen, terwijl de tusschen die mondingen gelegen grond vroeger bezet was met rizophorenbosschen of bestond uit een langzaam afloopend strand met veel koraalriffen. De rizophorenbosschen zijn in de laatste jaren bijna geheel verdwenen en hebben plaats gemaakt voor sawahs en vischvijvers.

De voornaamste rivieren zijn: 1. de Batoepoete, op de grens met Maloesetasi, voor kleine prauwen bevaarbaar tot de gelijknamige kampoeng; 2. de Kiroe², over een afstand van 1½ km. bevaarbaar voor kleine prauwen, uitmondende in de baai van Wiringtasi, welke beschermd wordt door twee kleine kapen; 3. de Adjakang, over een afstand van 2 km. bevaarbaar voor kleine prauwen; ongeveer één km. voor hare uitmonding vereenigt zij zich met 4. de Lampokorivier, welke ± 1½ km. is op te varen; 5 de Takalasi op de zuidgrens van het landschap; ze is in den oostmoesson ± 1½ km. op te varen en heet in haren bovenloop (in het landschap Barroe) Salo Barang.

De vlakte bestaat aan de kust voor een deel uit slib, waarin tal van vischvijvers zijn gemaakt en voor een deel uit zandgrond, welke naar het oosten overgaat in klei. Zij is bijna geheel door sawahs ingenomen, welke dichtbij het gebergte het vruchtbaarst zijn. Het gebergte bestaat voor een groot deel uit kalkformaties, bedekt met bruine of zwarte aarde, waarop de bevolking haar maïstuinen aanlegt. Marmer en granietachtige gesteenten komen in het bergland voor.

Een groot deel van de kustvlakte wordt in den regentijd door bandjirs overstroomd, welke na het terugtrekken van het water een laag vruchtbare slib achterlaten. De gesteldheid van den bodem in Soppèngriadja is gunstig voor wegenaanleg. In het zuidelijk daarvan gelegen landschap Barroe evenwel is de bodem drassig, zoodat daar voor de wegen groote hoeveelheden verhardingsmateriaal moeten worden gebruikt.

De bevolking van Soppèngriadja bestaat uit: 2 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 15.746 Inlanders, 23 Chineezen en 111 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 15.882 zielen. Daar de oppervlakte gesteld wordt op ± 235 km.², is de bevolkingsdichtheid ± 67.5 per km².

De Inheemsche bevolking behoort tot den Boegineeschen stam en belijdt den Islam. De kalief (poewa Kali) te Mangkoso, de standplaats van den bestuurder, is voorzitter van den priesterraad (sjara). Deze kan alleen minnelijke schikkingen treffen; partijen kunnen daarvan bij de Inheemsche rechtbank of Hadat in beroep komen.

Het hoofdvoedsel der bevolking is rijst; de bergbewoners wisselen deze af met maïs. De Chineezen wonen in de pasarkampoengs. De Arabieren hebben zich grootendeels reeds met de Inheemsche bevolking vermengd.

Van de middelen van-bestaan der Inheemsche bevolking is landbouw het voornaamste. De rijst wordt voornamelijk op sawahs geteeld. De kustvlakte wordt bijna geheel ingenomen door sawahs, welke uitsluitend van regen afhankelijk zijn, met uitzondering van één complex ten Noorden van Adjakang, dat geïrrigeerd wordt. De rijstvelden in de kleine vlakten en dalen van het bergland worden ook bevloeid door middel van eenvoudige bevolkingsleidingen. Op de ladangs in het berg- en heuvelland wordt voornamelijk maïs, met rijst er tusschen, geplant. De rijstoogsten zijn gewoonlijk overvloedig; het teveel wordt uitgevoerd naar Mandar, Makassar en de Spermondeeilanden via de strandkampoengs Takalasi, Lapasoe, Wiringtasi en Batoepoete. Van de maïs wordt slechts een kleine hoeveelheid via Takalasi naar elders gebracht. Bij de bewerking der sawahs en het planten richt men zich geheel naar de werkzaamheden op de ornamentsvelden van het zelfbestuur en van de hoofden. Hierdoor kan de rijst in de geheele kustvlakte bijna gelijktijdig opgroeien, hetgeen van veel belang is voor de bestrijding van ziekten en plagen. In de laatste jaren gebruikt men kunstmest op de minder vruchtbare sawahs en met goede resultaten. Tweede gewassen worden vooral in het heuvel- en bergland geteeld. De cultuur van tabak (voor de Inlandsche markt), van klapper, kemiri en kapok is nog van weinig beteekenis.

De bebouwde velden behooren voor een deel aan bijzondere personen en voor een ander deel aan het landschap. De laatstbedoelde velden worden ornamentsvelden genoemd en zijn te onderscheiden in: a. de eigenlijke ornamentsvelden of galoeng aradjang, namelijk sawahs, waarvan het vruchtgebruik is afgestaan aan den bestuurder. Ze heeten La Sinri in Kiroe² en La Maloang in Baloesoe. De bewerking en beplanting daarvan geschiedt door de werkbare mannen van het landschap. Het te velde staande gewas wordt bewaakt en verzorgd door eenige door de adat daartoe aangewezen personen van een bepaalde afstamming. Een vijfde van de door hen gesneden padi wordt gegeven aan den oogster; b. De galoeng akaroengan of sawahs, waarvan het vruchtgebruik mede aan den bestuurder is afgestaan, maar in deelbouw (tésang) worden bewerkt en beplant. Zij bestaan uit twee complexen, Boesi en La Bawang geheeten, en gelegen in de kampoeng Adjakang; c. de galoeng totongan of ambtsvelden van de landsgrooten en kampoenghoofden. Zij worden door dezen zelf bewerkt of in deelbouw uitgegeven; d. de galoeng wanoea of sawahs, welke ten bate van het landschap worden geëxploiteerd dan wel in erfelijk vruchtgebruik zijn afgestaan aan bijzondere personen onder verplichting jaarlijks 10% van den oogst aan het landschap af te staan. De onder d bedoelde sawahs zijn alle in de kampoeng Adjakang gelegen en behoorden vóór 1906 tot de ambtsvelden van de datoe van Soppèng; na de afscheiding van Soppèngriadja zijn zij overgegaan in het bezit van het laatstgenoemde landschap. Het vruchtgebruik der onder a tot en met c genoemde velden gaat, bij overlijden of ontslag van de ambtsbekleeders, over op hun opvolgers.

Het in deelbouw bewerken en beplanten van de sawahs is overal gebruikelijk. Hoogst zelden bewerken de bezitters zelven hun velden of nemen zij een deel van den arbeid op zich. Bij deelbouw krijgt de bezitter de helft van den oogst en wanneer hij meedoet aan den sawaharbeid twee derde. Bij minder goede sawahs en bij sawahs, welke moeilijk te bewerken zijn of geregelde bewaking noodig hebben ter voorkoming van vernieling van het gewas, door losloopend vee en wilde varkens, hetgeen vooral het geval is in de bergstreken, wordt de verdeeling van de opbrengst anders: de grondbezitter krijgt dan $^1/_3$ van den oogst en de bewerkers $^2/_3$. Soms worden sawahs verpand en dan is de oogst geheel voor den pandhouder. Een tusschenvorm tusschen deelbouw- en pandovereenkomst is het zoogenaamde balangocontract, dat in den laatsten tijd veel wordt gesloten. Door de toeneming der bevolking na onze bestuursvestiging is langzamerhand gebrek aan bouwgrond ontstaan. Voor personen, die geen grond bezitten, wordt het moeilijk om sawahs in deelbouw te krijgen. Om hierin te slagen, leenen zij aan sawahbezitters een zekere som gelds, waartegenover die bezitters zich verplichten om, zoolang de schuld nog niet is terugbetaald, eenige bepaald aangewezen sawahs door de geldschieters in deelbouw te laten bewerken. Deze overeenkomst wordt „balango" genoemd en voor onbepaalden tijd aangegaan. Eveneens van den laatsten tijd is het verpachten van sawahs. Zij, die sawahs bezitten, te ver van hun woonplaats af gelegen, zoodat contrôle op de deelbouwers moeilijk is, gaan er meer en meer toe over, om bedoelde sawahs te verpachten, waardoor zij tegen risico worden gevrijwaard. In kampoeng Tjongko, in 1908 door Maloesetasi aan Soppèngriadja afgestaan, bestaat in zake grondenrecht een bijzondere toestand. Toen het landschap Maloesetasi nog behoorde tot het landschap Sidènrèng, had een Adatoeang van laatstgenoemd gebied de gronden van Tjongko als apanage afgestaan aan een zijner familieleden. Later werden daar sawahs aangelegd en de ontginners kregen daarop een erfelijk recht van bewerken, met de verplichting evenwel om een zeker deel van den oogst aan de erfgenamen van den oorspronkelijken apanagehouder uit te keeren. Deze soort sawahs, galoeng watarang genoemd, komt in het landschap Sidènrèng nog veelvuldig voor. Een reeks van jaren evenwel had men nagelaten dat percentage van den oogst op te eischen, hetgeen ten gevolge heeft gehad, dat nu bijna alle watarang-bewerkers weigeren hun verplichtingen na te komen. Hierdoor ontstaan gedurig ingewikkelde processen.

De sawahs in Adjakang en in de bergstreken worden, zooals boven reeds is vermeld, van water voorzien door eenvoudige bevolkingsleidingen. In 1928 is men aangevangen met het uitvoeren van een irrigatieplan voor de bevloeiing van ± 1000 bouw sawahs. Het water zou uit de Kiroe'-rivier worden afgetapt. Wegens gebrek aan de noodige middelen is het werk in 1929 gestaakt tot betere tijden aanbreken. In het landschap worden geen concessies of ondernemingen aangetroffen.

Behalve landbouw zijn als middelen van bestaan der Inlandsche bevolking vermeldenswaard: a. de weefindustrie, beoefend door vrouwen op eenvoudige toestellen. In Adjakang en Takalasi wonen handelaren, die ingevoerde garens leveren en de weefsels, vooral de zoogenaamde Samarindakains, opkoopen en uitvoeren; b. het vlechten van matten, voornamelijk voor eigen gebruik; c. het bereiden van arèn suiker, in de bergstreken ook voor den uitvoer. Ook wordt iets gedaan aan goud-, zilver- en ijzersmeden.

Eigenlijke veeteelt wordt weinig beoefend. De karbouwen loopen los rond en worden voor den sawaharbeid opgevangen. Na het rijstplanten worden zij naar het gebergte gebracht en daar losgelaten. Een miltvuurepidemie op het eind van 1930 en begin 1931 heeft meer dan 1000 karbouwen (ongeveer de helft van het toen aanwezige aantal) gedood. In 1931 werden de resteerende karbouwen door den veterinairen dienst ingeënt tegen miltvuur en septichaemie. Uitvoer naar Makassar heeft na de epidemie niet meer plaats. Het aantal paarden in Soppèngriadja is gering (ongeveer 350). Zij worden voor de jacht en het dragen van lasten gebruikt. Veel zorg wordt aan de beesten niet besteed. Zij loopen als de karbouwen vrij rond. Om runderteelt ingang te doen vinden, werd van landschapswege Balisch vee ingevoerd en op crediet aan liefhebbers verstrekt. Eendenfokkerij neemt in het landschap meer en meer toe. Groote hoeveelheden gezouten eendeneieren worden naar Makassar uitgevoerd. Kippen worden voor eigen gebruik gehouden. Uitvoer ervan is van weinig beteekenis. Geiten worden gehouden voor de slacht.

De jacht wordt alleen beoefend op herten, op dezelfde wijze als elders in de Boegineesche landen. De wilde varkens, welke een groote plaag vormen, worden bestreden met varkensgift, dat van landschapswege tegen betaling wordt verstrekt. Aan de jacht op krokodillen, vroeger van belang, wordt weinig meer gedaan, nu de prijs van hun huiden sterk is gedaald. Zij komen in groot aantal langs de kust voor en houden zich ook dikwijls in de rivieren en vischvijvers op.

Visscherij wordt overal langs de kust uitgeoefend en levert aan de visschers een goed bestaan op. In de rivieren, welke een korten loop hebben en ondiep zijn, wordt weinig visch gevangen. Langs de kust, vanaf Batoepoete tot aan Takalasi, zijn vischvijvers aangelegd, welke veel winst opleveren. Bandèng, belanak en garnalen worden daar gekweekt. Bijna alle empangs (vischvijvers) zijn eigendom van hoofden en aanzienlijken. De daar gevangen visch wordt voor een groot deel uitgevoerd naar Soppèng en Makassar. De handel is voornamelijk in handen van Boegineezen. Er zijn in het landschap drie pasars: te Takalasi (deze is tevens de voornaamste uitvoerhaven), Lapoesoe en Mangkoso (standplaats van den bestuurder). Op die drie plaatsen zijn ook Chineesche toko's gevestigd.

De in- en uitvoerhavens van het landschap zijn Takalasi (de voornaamste), Wiringtasi, Lapoesoe en Batoepoete. De handelsprauwen, welke daar in en uitvaren, zijn eigendom van Boegineezen en Makassaren van buiten het landschap.

Drie groote wegen in dit kleine landschap zijn voor personenauto's en vrachtauto's geschikt. De voornaamste verkeersweg, 7 à 8 m. breed en 16½ km. lang, loopt van Noord naar Zuid evenwijdig

aan de kust en is een deel van den autoweg van Paréparé naar Makassar. Een rijweg van belang loopt van genoemden verkeersweg over Adjakang en Polewale naar Mangkoso. De derde autoweg gaat van de Kiroe²-brug naar Wiringtasi aan de kust. De zijweg Takalasi—Patjiro — Roempia — Watansoppèng is een twee meter breed paardenpad over het grensgebergte met Soppèng. Sinds de openstelling der autowegen wordt hij weinig meer gebruikt. De bruggen in den grooten verkeersweg, 5 in aantal, zijn van ijzer (4 schroefpaalbruggen en een vakwerkbrug). Bij alle andere waterovergangen zijn permanente kleine kunstwerken aangebracht. De transportmiddelen zijn voornamelijk auto's, vrachtauto's en rijwielen. Paardentransport heeft bijna alleen in de bergstreken plaats. Per prauw over zee worden voornamelijk massa-artikelen als maïs, rijst en zout vervoerd.

De in 1909 ingestelde verdeeling van het landschap in twee onderdistricten: Soppèngriadja-manorang en Soppèngriadja-maniang (Noord- en Zuid-Soppèngriadja), van elkaar gescheiden door de Adjakangrivier, werd in 1926 weer opgeheven; en het landschap werd toen tot één adatrechtsgemeenschap, wanoea, gevormd. Die gemeenschap had een afzonderlijke kas met eigen inkomsten en uitgaven. De bedoeling was bij defungeeren van den bestuurder het zelfstandig bestaan van het landschap op te heffen en het als wanoea weer bij Soppèng te voegen. Maar in 1930 liet men dit voornemen weer varen; de wanoea werd opgeheven. Haar kas werd in de onderafdeelingskas gestort. Het landschap is nu slechts onderverdeeld in kampoengs, welke onder kampoenghoofden staan met den titel matoa, anregoeroe of djamang. Groote kampoengs hebben nog een of twee onderhoofden met den titel van parennoeng. Een geschil tusschen Soppèngriadja en Soppèng over het bezit van de bergkampoeng Anre-oewoe werd in 1923 ten gunste van het laatstgenoemd landschap beslist.

De bestuurder van Soppèngriadja geniet een maandelijksche bezoldiging van f 125. Daarop wordt evenals op de inkomsten van Hadatleden, hoofden en landschapsambtenaren een korting van 10% toegepast. Voor de onderafdeelingskas zie BARROE.

BOENGKOE (Aanv. Dl. I) en **MORI** (Aanv. Dl. II) zijn zelfbesturende landschappen met een gemeenschappelijk vermogen en gemeenschappelijke lasten en inkomsten, welke betaald worden uit en gestort in de onderafdeelingskas van Kolonodale. Hun gebieden grijpen in elkaar en tezamen vormen zij administratief de onderafdeeling Kolonodale der afdeeling Poso van de residentie Manado (zie Ind. Stb. 1932 no. 571). Ter bekorting worden deze twee kleine landschappen in één aanvullend artikel behandeld.

De onderafdeeling Kolonodale staat onder een gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur dan wel een officier der landmacht met den titel van fungeerend controleur, met standplaats Kolonodale, gelegen in het landschap Mori, alwaar ook gevestigd zijn de zelfbestuurders van bovengenoemde twee landschappen. Boengkoe is verdeeld in twee deelen, n.l. in Zuid- en Noord-Boengkoe, welke van elkaar zijn gescheiden door de Tomori- of Tomaiki-baai en het landschap Mori.

Noord-Boengkoe grenst ten N.O. aan het landschap Banggai, waarvan het gescheiden is door een lijn, welke bij het onbewoonde eilandje Togonto begint en tusschen de kustkampoengs Boeaboea (in Boengkoe) en Rata (in Banggai) doorloopt naar den berg Loemoet. In het N. en N.W. is de berg Kandéla en verder de waterscheiding tusschen de Saboeke-rivier met haar zijtakken en de rivieren, welke in de Tominibocht uitmonden, de grens met de onderafdeeling Poso. In het Z.W. is Noord-Boengkoe van het landschap Mori gescheiden door de lijn, welke van de bovengenoemde waterscheiding loopt langs het Tamboesisi-gebergte naar den N. oever van de Tomaiki-baai en verder recht naar den noordelijksten uitlooper van het Tongka Maloré-gebergte tusschen de Salo Tambalotto en de Salo Salonsa. Ten Z. en Z.O. grenst Noord-Boengkoe aan de Golf van Tolo. Zuid-Boengkoe (eigenlijk Boengkoe) grenst ten N. en O. aan de Golf van Tolo; ten N. aan Mori, waarvan het gescheiden is door het Tongka Maloré-gebergte; ten W. aan de onderafdeeling Malili, waar de waterscheiding tusschen de rivieren, welke in de Matano- en Towoeti-meren vallen en in de Moluksche zee uitmonden, de grens vormt; ten Z. aan het landschap Laiwoei, waarvan de grenslijn loopt van het zuidpunt van het eiland Labengki in noorwestelijke richting langs de kampoengs Toelangwatoe en LéréEa, welke tot Zuid-Boengkoe behooren, naar de laatstgenoemde waterscheiding.

Behalve het eiland Labengki behooren tot Boengkoe de eilanden Minoei, Padai-besar, Padai-ketjil, Poeloe-tiga, Poeloe-doea en de Salabangka-groep.

Een grensgeschil tusschen de landschappen Boengkoe en Lawoei werd door een commissie, waarin mede de bestuurders der beide landschappen zitting hadden, onderzocht. Overeenkomstig haar voorstel is door den Resident van Manado de grens als volgt vastgesteld: de lijn beginnende van de Moluksche Zee langs Telokdalam (waarbij het schiereiland Moerombo en het eiland Labengki aan Boengkoe vallen) over den bergrug Paléloa in N.N.W.-lijke richting tot het Toelangwatoe-gebergte, daarna in N. W.-lijke richting dit gebergte tevens waterscheiding volgende over de B. Senggalawatoe, B. Wawotongkara, B. Matamaoeso naar B. Kawolingkao (grenshoekpunt Malili-Boengkoe-Laiwoei).

Het landschap Mori, gelegen tusschen Noord- en Zuid-Boengkoe heeft als zuidgrens met de onderafdeeling Malili de bergketen (waterscheiding), welke loopt van den Watoe Maraä-berg naar de Tongka Maloréketen. Ten W. grenst het landschap aan de onderafdeeling Poso, waarvan het gescheiden is door een lijn, loopende van den Watoe Maraä-berg in het Tokala-Kadjoegebergte langs de Paoembé-rivier van haar oorsprong tot haar uitmonding in de Korontjiro of Siro-rivier, langs deze tot haar uitmonding in de Walati en verder deze rivier stroomopwaarts volgende tot haar samenvloeiing met de Bentji; verder langs de Bentji tot haar oorsprong in het Wadjoe-Pajoegebergte; van hier langs de Tiwaä tot haar uitmonding in de Jaëntoe en ten laatste langs deze rivier tot haar oorsprong in het Joeroe-gebergte, dat samenhangt met de N.W. grens van Noord-Boengkoe.

De kustlijn van beide landschappen is ± 400 km. lang en vrij goed ontwikkeld. Van de vele

inhammen is de Baai van Tomini de grootste. Zij dringt diep het land in en is, behalve om de Soemara-monding, geheel omringd door bergen, welke steil in zee afdalen. In die baai liggen eenige steil uit het water oprijzende eilanden, waarvan het onbewoonde, geheel met bosch begroeide Toko BaE het grootste is. Aan een zuidelijken inham van de groote baai ligt de onderafdeelingshoofdplaats Kolonodale. Van Boengintimbé, aan den zuidelijken oever van den ingang der Tomori-baai tot Bakoenboloe vindt men laagland met hier en daar een moerassige strook, begroeid met bakau-bakau. De zee is daar zeer ondiep, zoodat zelfs vlerkprauwen een eind van de kust moeten ankeren. Het drassige terrein zet zich voort tot Boehoensoewai, waar de weg van Kolonodale naar kampoeng Boengkoe de kust raakt, waarna meer droog terrein wordt aangetroffen. Van laatstgenoemde kampoeng tot aan de grens met Laiwoe komt het gebergte zeer dicht aan de kust met een smalle strook strand en daalt op eenige plaatsen steil in zee af, aldus verschillende kapen vormende, met daartusschen liggende baaien. Van deze zijn voor zeeschepen toegankelijk die van Oesoengi, Kolono, Labota en Matarapi.

Verder zijn als goede ankerplaatsen aan te merken de reeden van Onématoebé, Bakoenboloe en Pandjahli, terwijl bij kalm weer Boengintimbé kan worden aangedaan. In den Oostmoesson is de zee op de kust van Boengkoe zeer onstuimig, vooral de reede van Boengkoe is berucht. De Baai van Tomori biedt steeds een goede ankerplaats aan; van daar naar het N. toe is de kust van Noord-Boengkoe voor zeeschepen moeilijk te naderen. Van de grens met Banggai tot de kampoeng Soeloe vindt men een vlakte, welke nergens breeder is dan 5 uren gaans en spoedig overgaat in een steil gebergte, dat tot de kampoeng Sabiti een rotsige kust vormt. Hier vindt men de groote en diepe baai van Kolo-kolo, waaraan in het N.W. de kampoeng Tomira en in het Z.W. de kampoeng Kolo-kolo is gelegen. Ten W. van het voor de baai liggende eilandje bevindt zich de Badjo-nederzetting Boeniboeaja.

Van Sabiti tot Morowali (in de Tomori-baai) strekt zich een groote laagvlakte uit, welke van de zee is gescheiden door een breede, moerassige, met bakau-bakau begroeide strook.

De Salabangka-eilanden, de Poeloedoea, Poeloetiga en Manoei zijn koraal-eilanden.

Noord-Boengkoe is voor het grootste gedeelte bergland. De hoogste toppen vindt men daar in het Tokala-gebergte, dat de stroomgebieden van de Saloto, Tiworo en Morowali ten O. begrenst. Op de grens met Poso vindt men het hooge Pompangéa-gebergte met verschillende tot 2000 m. reikende toppen, zooals de Tompang, Pamoemoe, Boejoe-poentaka, Boejoe-joeroe (waarop het bergmeer Limbo-tarambola ligt) en de Boejoe-koeloeloe met donkergekleurde rotsgevaarten in den vorm van een hoefijzer. Op dat gebergte ontspringt de Jaënto-rivier, welke bij Kamba in de Jaënto-vlakte stroomt. Oostwaarts vormt dat gebergte de waterscheiding tusschen de rivieren, welke naar de Golf van Tomini en naar de baai van Tomori stroomen. Daarna wordt het eenigszins lager en vormt als Paägebergte de N. grens der Soemara-vlakte, om dan weer te stijgen naar het Noord-Boengkoe-Towanagebied, alwaar weer toppen van ± 2000 m. voorkomen. Bovengenoemde Soemaravlakte in Mori wordt in het O. door het Tamboesisi-gebergte van Noord-Boengkoe gescheiden en in het W. door het Towi-gebergte begrensd. Een deel dier met alang-alang bedekte vlakte is in sawahs herschapen. Door Mori loopt van N. naar Z. een 500 m. hooge bergketen, welke in het Z. een weinig naar het W. buigt en dan aansluit op het grensgebergte van Malili. Door dien bergketen, het Peloeroegebergte, breekt de Laä of rivier van Mori, vormt daar verschillende watervallen en verdwijnt tusschen de rotsen om boven Roemoekoe weder te voorschijn te komen. Alle wegen en paden van W naar O. loopen over dit steile rotsgebergte.

Het drukst gebruikte paardenpad loopt van Waraä naar Lembobabi door het dal der Salo Poeaoe. Een paardenpad van Tioe naar Masara bekort den langen omweg Kolonodale over Lambolo. De afstand Kolonodale naar de grens met Poso is ± 71 km. Ten W. van het Peloeroe-gebergte ligt de groote Laä-vlakte met alang-alang begroeid; slechts in de dalen van de vele kleine riviertjes vindt men bosch, terwijl een aantal met klapperboomen begroeide heuvels wijzen op vroeger bestaan hebbende vestigingen. Ten O. van den Peloeroeketen bevindt zich een in den regentijd soms geheel onder water staande vlakte, waardoorheen de zijrivieren Matandaoe, Sorombo en Tioe van de Laä stroomen. In de nabijheid van Lowo groeien duizenden sagoepalmen. Over het drassige terrein tusschen Mondowé en Sampalowo ligt een 1226 m. lange brug.

In de vlakte van Sembo stroomt de Tambaloko, de tweede groote rivier van Mori, met haar zijrivieren, de Poeaha en Sakita, beide afvoerwegen van boschproducten. Bij de mondingen der Laä Moito, Laä en Tambaloko (Maloepoe) vindt men een drassige, met bosch begroeide kuststrook. In Mori komen nog de volgende bergketens voor: het Lambolo- en het Paka-paka gebergte, welke de Tomini-baai omgeven, het eerste in het O. en het andere in het W.; verder het Marokopa-gebergte, dat de waterscheiding vormt tusschen de Laä en de Tambaloko en de bergruggen van Pontangéo en Wawoe-joi, welke als voortzettingen van het Marokopagebergte zijn aan te merken; in Z.W. Mori liggen nog het Loëwatéa en Karawatigebergte en op de zuidgrens de Mossiloe- en Woelanderie-ketens.

De voornaamste rivieren in N. Boengkoe zijn: de Ondoléan, Momo, Tirongan, Kaboejoe, Solato, Tiworo en Marowali. De Tirongan en Solato zijn bij gewonen waterstand voor vlerkprauwen bevaarbaar, respectievelijk tot de kampoengs Tirongan en Tokala. Het grootste deel van Noord-Boengkoe behoort tot het stroomgebied van de in de Tomini-baai uitmondende Bonka-rivier met haar vele zijtakken, waaronder de groote Saboeké. In Mori zijn vermeldenswaard de kleine Tambajoli-rivier, welke in een zeearm uitloopt, waardoor de kampoeng Watombajoli per prauw-pelari is te bereiken; de Soemara, met haar zijtak de Masojo, kan met kleine prauwen bevaren worden tot de kampoeng Tamanoesi. De grootste rivier van Mori, de Laä, kan boven Roemoekoe slechts op enkele gedeelten bevaren worden met sampans; tusschen Tanahsoempoe en Tomata is zij door stroomversnellingen onbevaarbaar; van Roemoekoe tot aan de uit-

monding van haar zijtak, de Tioe, is zij alleen bevaarbaar voor sampans; bij hoogen waterstand kunnen stoombarkassen Tioe bereiken en bij laagwater alleen Sampalowo; de Tioerivier komt uit het Tioemeer, waarin de Masara en eenige andere riviertjes uitmonden.

De Poeawoe ontspringt ten N. van Wolandéri en verdwijnt niet lang daarna in den bodem, om bij Matangkoro weder tevoorschijn te komen; tusschen Lembobabi en Wanawoentoe breekt zij door een bergrug, om zich daarna te vereenigen met de Tambaloko, welke verder nog de Tiriompo, de Marokopa en de Sakita opneemt en bij de kampoeng Lingkoboe in zee valt. Door stroomversnellingen, o.a. bij Kéoréa en Mohoni, is de Tambaloko moeilijk bevaarbaar.

De voornaamste rivieren van Zuid-Boengkoe zijn de Salonsa, Karaopa, Bahoembeloe, Woesoe, Lanona, Bahoenmoléa, Ipi, Sakita, Bahoempombini, Bahoen-motifé, Bahoedopi en de Boelélé. Zij zijn als communicatie-middel van weinig belang.

De wegen in Boengkoe en Mori zijn voornamelijk voet- en paardenpaden. Van Kolonodale is een bendy-weg (5 m. breed) naar de grens met Poso en van Morowali naar de grens met Banggai eveneens. Ook Boengkoe kan met een bendy worden bereikt. De financieele toestand van de onderafdeelingskas laat niet toe veel geld aan bruggen en wegen te besteden. Op de begrooting van 1933 is daarvoor ƒ 1000 uitgetrokken. De transportmiddelen zijn te land: koelies, paarden, rijwielen en tweewielige rij- en voertuigen; op de rivieren bamboevlotten en kleine prauwen en ter zee Paketbooten en zeilprauwen. Verder is de onderafdeelingskas in het bezit van een motorvaartuig. Te Kolonodale staat een landschapsradiostation.

De bevolking van Boengkoe bestaat uit: 1 Europeaan, 26.308 Inlanders, 191 Chineezen en 62 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 26.562 zielen; die van Mori uit: 22 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 14.534 Inlanders, 155 Chineezen, 4 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 14.715 zielen (zie tabel 19 in het 2de deel v. h. Indisch Verslag 1932). De grootte van Boengkoe is ongeveer 1200 km. en die van Mori ± 700 km². De meeste kampoengs zijn aan de kust gelegen. Zij zijn behoorlijk groot en vrij zindelijk. De neiging om lang in de ladanghutten te verblijven is thans sterk verminderd. De erven zijn zoo ruim genomen, dat men er vruchtboomen en groente kan planten. De terreinen achter en binnen een uur gaans om de kampoengs worden geregeld in wisselbouw bewerkt en beplant, door welke maatregelen een meer geregeld verblijf in de kampoengs wordt bevorderd. De Badjo-laoet leven ten deele in prauwen en ten deele in paal-woningen. Badjo-kampoengs vindt men te Boeniboeaja (district Noord-Boengkoe), tusschen de eilanden in de Baai van Tomori, op de Salabangka-eilanden te Boengin-Kela, Oembélé, Poeloe Bapa, Poeloe Waroe, Poeloedoea en Poeloetiga, terwijl men te Boeadjangka en Poeloetiga ook Badjo's aantreft, die steeds in huizen wonen en daarom Badjo-roemah genoemd worden.

De Inheemsche bevolking van Mori wordt onderscheiden in:

a. de To Mori, het overheerschende ras, verdeeld in Beneden To Mori in de vlakte (Tinompo, Sampalowo en Tioe) wonende, en Berg-To Mori in het W. gehuisvest;

b. de stammen, die onderworpen zijn geworden, waartoe behooren de To Moiki, To Impo, To Ngoesoembatoe, To Molongkoeni, To Kolokolo, To Toroda, To Oeloe Oewoi, To Mabahono, To Lolongoio enz.;

c. de stammen die, doordat zij in de nabijheid van of in het gebied der To Mori woonden, genoodzaakt waren den Radja van Petasia (Mori) als hun heer te erkennen; tot deze worden gerekend de in W. Mori wonende, de Bareë-taal sprekende stammen, n.l. de To Pekambia in de kampoengs Majoemba, Tamadjingi, Katoe, Kaoeroe en Korodolo; een deel van dien stam woont in de kampoengs Kamba en Taripa van de onderafdeeling Poso; de To Poe'oembana in Era, Malono en Baoe; de To Pada in Peloeroe; de To Tananda in Leë en SaEmba, de To DjoEngkasa in Loewoe en de To Watoe in Benté. Verder wonen nog de To Taipa, afkomstig van het ten Z. van het Matano-meer gelegen gebied, in de kampoengs Sabanga en Korongawé.

De in Mori geïmmigreerden zijn:

1. de To Laki uit Laiwoei, die zich voornamelijk bezig houden met het inzamelen van boschproducten; zij wonen te Kolonodale (kampoeng BahoeroeE), Tompira, Boengin Timbé en Lingkoboe;

2. de Boegineezen en Makassaren, die van handel, vischvangst of koeliearbeid leven; zij wonen voornamelijk in Watambojoli, Djenoenoe, Towi, Kolonodale, Boengin Timbé en Lingkoboe;

3. de To Besoa en To Bada, afkomstig van de gelijknamige landschappen ten N.W. en W. van het Poso-meer gelegen; men vindt ze in Djenoenoe, Pasempo en Kaondo (Noord-Boengkoe);

4. de To OndeE in de kampoengs Towi en Tamanoesi;

5. de Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen leven van handel en wonen voornamelijk in Kolonodale; enkelen vindt men ook in de kampoengs Wotambajoli, Tandajondo en Tinompo.

Arabieren komen in Mori niet voor.

De Inheemsche bevolking is hoofdzakelijk heidensch. Aan de kust wonen vele tot den Islam bekeerden. Het Nederlandsche Zendinggenootschap werkt met veel succes onder de heidenen.

Het hoofdmiddel van bestaan is landbouw. Op ladangs wordt rijst, maïs en tabak verbouwd; de aanleg van sawah's neemt toe; een sawahmantri houdt toezicht. De koffieaanplant is belangrijk in Boven Mori. De meeste kampoengs hebben op de erven koffietuinen. De klappercultuur is niet zoo uitgebreid als in Boengkoe. Sagoepalmen komen in groot aantal voor in de moerassige deelen van het land. De sagoe is een geliefd voedingsmiddel. Bij mislukte rijstoogsten behoedt zij de bevolking voor honger.

De veestapel in Mori is niet groot. De To Pada van Peloeroe bezitten de meeste karbouwen, welke nu en dan naar Beneden Mori worden verkocht voor de slacht. Voor den landbouw worden ze niet veel gebruikt. De paarden zijn ingevoerd van Poso en Wosoe en worden als rij- en lastdieren gebruikt. Herten zijn zeer schaarsch. De handel in Mori is geheel in handen van Boegineezen en Vreemde Oosterlingen. Jacht wordt voor eigen gebruik beoefend. Visscherij heeft plaats langs de kust, in de moerassige Walari-

vlakte en in de Lowo- en Tioe-meren hoofdzakelijk voor eigen gebruik. De nijverheid is ook van weinig belang.

De Inheemsche bevolking van het landschap Boengkoe kan verdeeld worden in de volgende stammen:

1. de To Boengkoe, wonende aan de kust van km. 28 ten N. van kampoeng Boengkoe tot km. 33 ten Z. van die kampoeng, met uitzondering van de kampoengs Sakita, Benté en Safantamboera. Vóór de invoering van den Islam bewoonden zij onder hun Makole's het bergland; langzamerhand naar de kust afgedaald, traden op den voorgrond de aan de kust gevestigde Makolé's, die zich Péa Poea lieten noemen, waarvan de voornaamste waren die van Wosoe, Lanona en Tarokoeno of Tofantofoeri. Onder Ternataanschen invloed gekomen werden de kustbewoners Mohammedaan;

2. de To Epe, wonende te Bahoemotéfé, Siamboetoe, Bahoedopi en LéréEa;

3. de Tendéénia, wonende in het zuidelijke deel van het district Bahoedopi vanaf kampoeng Labota;

4. de Tambilala, vroeger bij den ingang van de Baai van Tomori wonende, thans te Sakita bij Boengkoe;

5. de To Watoe (zie bij Mori) wonende in Salonsa, Oengkaja en Ernéa;

6. de To Baoe te Karaopa, Pebatoe, Pebatai en Leïno;

7. de To Ampana in kampoeng Wata;

8. de To Kadindi in Tofogaroe;

9. de To Pada in Bahoemanté en Safantamboera;

10. de To Wana, verwant aan To Ampana in Poso. Zij woonden vroeger in het stroomgebied van de Bongka-rivieren, maar thans grootendeels in Taronggo, Leïno, Karowosa, Tompotété, Lemofalia, Salobiroe, Watoekandjoa, Saléa, Dosar, Oewékaoroe, Tomira, Momoh en boven-Kolo, alle kampoengs in Noord-Boengkoe. Een deel hunner is naar Zuid-Boengkoe verhuisd en bewoont thans Tondo en Sampéantaba;

11. de To Kala en To Tirongan in de gelijknamige kampoengs.

Tot de geïmmigreerden behooren:

a. de To Laëo in Marowali;

b. de To Bada en To Besoa in Kaondo (Noord-Boengkoe);

c. de To Laki op P. Nanaka, te Pandjalili en te Oengkaja;

d. de Badjo-laoet te Kolo-kolo en op de Salabangka-eilanden;

e. de Boegineezen, Makassaren, Boetonneezen en Moenaneezen.

De To Wana's zijn grootendeels heidenen; de To Watoe, To Pada en To Epé gedeeltelijk heiden en gedeeltelijk Mohammedaan.

Wat bij Mori omtrent kampoengs, middelen van bestaan, veeteelt en jacht vermeld is, geldt ook voor Boengkoe.

In laatstgenoemd landschap vindt men wel runderen, welke in Mori niet voorkomen. De vischvangst geschiedt hoofdzakelijk ter zee en wel door Badjo's, Boegineezen en Makassaren. De handel is vrijwel geheel in handen van Boegineezen en Chineezen.

De producten (copra, rotan, damar, kajoekoening, schelpen, schildpad, agar-agar, tripang en gedroogde visch) worden aan de kust opgekocht en door de handelaren met eigen prauwen naar de afscheepplaatsen gebracht.

Hier en daar worden saroengs geweven naar Boegineesch model. In Wosoe weeft men voornamelijk zwarte saroengs. In Oensongi worden door vrouwen potten gebakken. Arènsuiker wordt hoofdzakelijk door de bewoners van Bahoemsoewai vervaardigd voor binnenlandsch verbruik. Het vervaardigen van prauwen geschiedt door de Badjolaoet.

In de onderafdeeling Kolonodale bestaan geen mijnconcessies of vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen meer; de vroeger verleende vergunningen zijn alle vervallen. Wel zijn er nog 5 landbouwconcessies door het Land verleend en 2 erfpachtsperceelen door het zelfbestuur gegund; de inkomsten voor de onderafdeelingskas daaruit zijn voor 1933 geraamd op ƒ 984.

De economische toestand in beide landschappen is niet gunstig. De gewone dienst sluit met een tekort, dat door een bijdrage van het Land gedekt zal moeten worden; op de begrooting 1933 is daarvoor geraamd een bedrag van ƒ 40.720; het budget bedraagt ƒ 92.102.

Oorspronkelijk in bondgenootschap levende met den Sultan van Ternate en Onderhoorigheden, werden Tomori of Mori en Tomboekoe of Boengkoe langzamerhand als onderhoorigheden van Ternate beschouwd. In 1907 werd bij suppletoire overeenkomst van 23 Maart, gesloten met den Sultan en landsgrooten van Ternate (goedgekeurd bij G.B. van 16 Januari 1908 en in werking getreden op 1 April d.a.v.), beide landschappen (en ook Banggai) van het sultanaat Ternate afgescheiden en daarna als zelfbesturende landschappen gevoegd bij de afdeeling Oost-Celebes van Celebes en Onderhoorigheden. Later, in 1924 werden die twee landschappen als onderafdeeling Kolonodale gevoegd bij de afdeeling Poso van de residentie Manado. Bij de reorganisatie van het bestuur in 1932 is dat zoo gebleven.

De eerste korte verklaring volgens uniform model werd op 7 October 1908 afgelegd door Hadji Poetira Abdoelwahab, Radja van Boengkoe en zijn landsgrooten (goedgekeurd bij G.B. van 31 December 1908 no. 7). Bij het optreden van Achmad Hadji als bestuurder van Boengkoe in 1923 legde hij op 25 Maart ook de korte verklaring volgens uniform model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 31 Januari 1925 no. 27. Deze bestuurder werd in 1931 van zijn waardigheid ontheven. Met het bestuur van Boengkoe werd door den resident belast Abdulrazak, districtshoofd van Noord-Boengkoe. Bij G.B. van 5 November 1932 no. 1 werd de resident gemachtigd Abdulrazak de akte van verband te doen teekenen. Deze waarn. bestuurder is nog in functie en geniet uit de onderafdeelingskas een bezoldiging van ƒ 200 's maands.

Na de expeditie in 1907 teekende MakoléEde (Kamisi) als bestuurder van Mori met zijn hadatleden de korte verklaring volgens uniform model op 25 November 1908, welke verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 6 Juni 1909 no. 3. Genoemde bestuurder werd in Februari 1926 van zijn waardigheid ontheven. Zijn vervanger Makolé Owoeloe teekende op 19 November 1928 een akte van verband, welke bij G.B. van 1 Mei 1929

no. 16 werd goedgekeurd. Deze bestuurder is nog in functie en geniet een bezoldiging van ƒ 250 's maands.

De Radja van Boengkoe wordt bijgestaan door 4 landsgrooten, die tevens districtshoofden zijn: 1 djagoegoe, 1 kapitan laoet, 1 hoekoem soa sio, 1 hoekoem sengadji; voor Towana heeft men een onderdistrictshoofd en voor Salabangka ook (titel Poenggawa).

Mori heeft 4 hadatleden, die tevens districtshoofden zijn. Zij worden bezoldigd uit de onderafdeelingskas. Op de bezoldigingen van de bestuurders, landsgrooten, districtshoofden en landschapsambtenaren wordt, in navolging van de Gouvernementsregeling voor 1933, een korting van 17% toegepast. De kampoenghoofden genieten geen bezoldiging, maar alleen collecteloonen.

De rechtspraak is geregeld in artikel 17 der Zelfbestuursregelen 1927, en geschiedt verder volgens daarop gebaseerde zelfbestuursverordeningen en residentsbesluiten.

De belastingen zijn: inkomstenbelasting, crisisheffing, belasting op de inzameling van boschproducten en slachtbelasting. Personeele belasting wordt in deze twee landschappen niet geheven.

Literatuur: Dr. A. C. Kruyt, De ToWana op Oost-Celebes, T.B. Gen. LXX (1930) blz. 348—396.

MORI. Zie BOENGKOE.

PALEMBANG (Vervolg Dl. III). Het aantal inwoners bedroeg in 1930 109.000, waarvan rond 1900 Europeanen, 88.000 Inlanders, 16.000 Chineezen en 3.500 Voor-Indiërs en Arabieren. In deze cijfers is de bevolking van Pladjoe, als onderdeel der gemeente, begrepen; niet echter die van Soengei-Gerong, welk petroleum-etablissement juist buiten de grens der gemeente ligt (de grens loopt in de Komeringrivier).

De gemeenteraad telt 17 leden, waarvan 10 Nederlanders, 5 Inheemschen en 2 Chineezen.

Na 1915 heeft de stad, die van oudsher een belangrijke handelsplaats was, zich verder ontwikkeld, tengevolge van de toenemende beteekenis van de rubber, welke in het achterland in enorme hoeveelheden werd aangeplant door de bevolking, zoowel als door (weinige) Europeesche ondernemingen, voorts als gevolg van de ontginning van steenkolenvelden aan de Boekit Asem (door het Gouvernement) en door het aanboren van rijke aardolie-velden in het achterland. Het belang van deze en andere uitvoerproducten blijkt uit de volgende cijfers. Uitgevoerd werd in 1929 via de hoofdplaats: aan rubber 22.880.000 kg; aan koffie 20.225.000 kg; aan rotan 4.500.000 kg; aan aardolie-producten 955.082.000 liter. Palembang is aldus de grootste uitvoerhaven van Nederlandsch-Indië geworden.

Was de petroleum-industrie in deze streek aanvankelijk hoofdzakelijk in handen van de Bataafsche Petroleum Mij. (B.P.M.), later vestigde zich hier ook de Nederlandsche Koloniale Petroleum Mij (N.K.P.M.), welke belangrijke bronnen aanboorde bij Talang Akar en Pendoppo. Alle olie, welke in het gewest Palembang en ook in het gewest Djambi wordt opgevangen, wordt door ijzeren buizen van honderden kilometers lengte opgepompt naar de stad Palembang, waar men twee groote raffinaderijen vindt, nl. Pladjoe (van de B.P.M.) en Soengei-Gerong (van de N.K.P.M.).

In 1929 bedroeg de importwaarde van materialen alleen voor deze olie-maatschappijen 33.4 millioen gulden.

Het motorverkeer heeft zich enorm ontwikkeld. De toegang voor zeeschepen tot den Moesimond is verbeterd, terwijl daarnaast Palembang spoorwegverbindingen heeft gekregen met de zuidpunt van Sumatra eenerzijds (Oosthaven) en de cultuurgebieden en steenkolenvelden aan den voet van het Barisangebergte anderzijds (Loeboek, Linggau, Tebingtinggi, Lahat, Tandjoeng Enim, Batoeradja). Palembang is naar het zielental gemeten de zevende stad van Ned.-Indië en de grootste van de Buitengewesten.

De scheepvaartbeweging (ongerekend kleine vaartuigjes) steeg van 1815 schepen in 1917 met een netto-inhoud van 1.086.000 m. tot 1609 in 1929 met een inhoud van vier maal zoo veel.

Het bedrag aan in-, uitvoer- en statistiekrechten en accijnzen, dat in 's Lands kas vloeide, nam toe van ƒ 806.000 in 1917 tot 8.400.000 in 1929.

Aan de wegen werd vroeger weinig zorg besteed, als gevolg van de aanwezigheid van waterwegen. De totale weglengte is 62 km. Alle oudere wegen zijn smal en vol bochten. Op verschillende trajecten is slechts verkeer in één richting mogelijk.

In verband met den onbevredigenden toestand van de wegen werd in September 1928 door de regeering een commissie ingesteld, ten einde haar voor te lichten inzake de maatregelen, welke behooren te worden getroffen om in de behoeften van het verkeer ter hoofdplaats Palembang te voorzien. Deze zg. „Verkeerscommissie voor Palembang" is thans (1933) gereed met haar arbeid en heeft in haar rapport voorstellen gedaan voor de verbetering van de hoofdwegen in de stad, de oeververbindingen, de eindpunt-omstandigheden van de spoorlijn en de oceaanvaart, de aanlegplaatsen voor de binnenscheepvaart, de betere bevaarbaarheid van de Moesi en andere waterwegen, enz.

De bruto-opbrengst van de gemeentelijke veerpont, welke ± 1.500.000 personen per jaar overzet, bedroeg ƒ 63.000 in 1929. De stad telde in 1932: 433 motorvoertuigen, waarvan 284 taxi's.

In de jaren 1926—1928 werden vele wegen bandjirvrij gemaakt en geasfalteerd. Uitbreidingsplannen en voorstellen ter verbetering van het wegenstelsel zijn uitgewerkt en met de uitvoering daarvan is reeds een begin gemaakt (demping Tengkoeroekkreek), terwijl tevens moderne opvattingen over rooilijn- en bouwpolitiek toepassing vinden.

Het rijverkeer met het achterland wordt naar het stadscentrum geleid met behulp van een automobielen-veerpont der gemeente tusschen Kertapati en Tangga Tanah.

Van een spoorwegdoortrekking naar de zeekust is definitief afgezien. Zelfs een doortrekking naar de Ilir-zijde staat voorshands niet meer op het programma.

De financiën van de gemeente verkeerden voor enkele jaren in minder gunstigen toestand; door belastingverhooging en dank zij de subsidies van de regeering is daarin aanmerkelijke verbetering gekomen.

De begrooting van 1930 sloot met een eindbedrag van bijna ƒ 1.000.000 (eindcijfer in 1932 ongeveer 1 ½ millioen).

Palembang heeft jarenlang woningnood gehad, vooral toen de N.K.P.M. veel personeel naar Palembang overbracht. De gemeente heeft hierin echter voorzien door de oprichting van de N.V. „Volkshuisvesting te Palembang", welke verruiming van woongelegenheid bracht (in 1931 bouwde zij 32 Europeesche woningen; plannen voor een groot aantal inlandsche steenen woningen zijn gereed). Het ligt in de bedoeling langs dezen weg ook een einde te maken aan de onhygiënische toestanden, welke bestaan door bewoning van de zg. „kolongs", dat zijn de manshooge ruimten onder de woningen, welke op palen gebouwd zijn. De kolongbouw is sedert 1930 verboden.

Verder heeft de gemeente in 1932 een grondbedrijf opgericht ter voorziening in de behoefte aan bouwgrond. De betere gronden zijn nl. grootendeels door graven in beslag genomen, hoewel het begraven van lijken buiten de gemeentelijke begraafplaatsen reeds lang verboden was.

Het droogleggen der moerassige gedeelten is als onderdeel der kampoengverbetering eveneens in studie genomen.

Palembang is geen ongezonde stad. Malaria komt, ondanks de ligging aan het water weinig voor. Het sterftecijfer is er zelfs laag; in 1932 1.1%. Het klimaat is zeer vochtig. De nachten zijn doorgaans vrij koel. De gemiddelde temperatuur over het jaar is 27° C. De gemiddelde jaarlijksche regenval is 2573 mm. over 162 regendagen. De gem. regenval in de droogste maand Juli is 105 mm. en die in de natste maand December 346 mm.

Doordat het water in de kreken in den drogen tijd sterk verontreinigd is, kwam er te Palembang veel amoebendysenterie voor. Een verbetering van het grootste belang was daarom de aanleg van een drinkwaterleiding in de jaren 1929—'31. Het is een rivierwater-zuiveringsinrichting op 3 Ilir, welke het water uit de Moesi oppompt en zuivert met snelfilters en verder langs chemischen weg. De watertoren is een massaal bouwwerk ter hoogte van 35 m. De ruimte onder den mooien toren van gewapend beton is benut als kantoorruimte. Door aanbouw van twee vleugels, ieder met een verdieping erop, is een monumentaal raadhuis verkregen.

Het pasarbedrijf der gemeente verheugde zich tot 1932 in een grooten bloei.

Er zijn twee groote pasars op 16 Ilir en 28 Ilir (Sekanak) en voorts enkele kleine pasars op 10 Ilir, 10 Oeloe en Kertapati. Bij Kertapati bevindt zich van oudsher een zg. waterpasar, waar honderden prauwen op de rivier onderling handel drijven.

Het electriciteitsbedrijf in de stad is in handen van de Ned. Indische Gas Mij.

Op het gebied van onderwijs treft men ter plaatse aan: een Muloschool, 3 Europeesche lagere scholen, 3 Hollandsch-Inlandsche scholen, 1 Hollandsch-Chineesche school, 1 Schakelschool, 10 Inlandsche scholen 2de klasse, 3 Europeesche fröbelscholen en verder een serie particuliere volksscholen voor verschillende landaarden. Voorts zijn er enkele internaten voor schoolgaande kinderen, waarvan de voornaamste van de gemeente is.

De stad heeft 2 ziekenhuizen en 2 openbare poliklinieken. Een dier ziekenhuizen is het militair hospitaal in de bènténg voor militairen, ambtenaren en onvermogenden. Het tweede is de R.K. Ziekenverpleging „Charitas" aan den Talang-Djawa-weg.

Te Palembang zijn de meeste groote importeurs en banken van Java vertegenwoordigd door een agentschap. Voorts treft men er aan het hoofdkantoor der Zuid Sumatra Staatsspoorwegen, en dat der Ned. Kol. Petroleum Mij, het kantoor der B.P.M. voor de gewesten Palembang en Djambi, de scheepswerf en de machinefabriek der Industrieele Mij „Palembang" (I.M.P.), welke tevens een winkel, boekhandel, drukkerij, plaatselijk nieuwsblad en een ijs- en limonadefabriek exploiteert; 4 ijs- en limonadefabrieken, enkele groote houtzagerijen, diverse rijstpellerijen en een rubberfabriek. De stad is voorzien van een vliegveld voor de K.N.I.L.M. en de K.L.M. Er zijn 3 hotels, een zwembad, een golfterrein, tennis- en voetbalvelden, een gemeentelijk ethnologisch museum, een R.K. kerk, een Protestantsche kerk (een tweede is in wording, evenals een maçonnieke tempel), een mooie groote moskee (dd. 1740) met minaret, een fraaie Chineesche tempel en diverse Moh. bedehuizen.

Met de buitenwereld is deze stad verbonden door K.L.M., K.N.I.L.M., stoomvaartlijnen naar Java, Singapore, Bangka, en Djambi, en door de Z.S.S., welke dagelijksche verbinding geeft met Java, via Oosthaven-Merak. In dit opzicht (verkeersverbindingen) is Palembang wel de meest bevoorrechte stad der buitengewesten. Met Java (Batavia) b.v. heeft zij, behalve de spoorverbinding, 3 K.P.M.-verbindingen per week en 3 luchtverbindingen per week (lijnen Batavia—Singapore, idem—Medan en Holland—Indië).

Ter plaatse verschijnen 3 nieuwsbladen, elk drie maal in de week, nl. het „Nieuwsblad voor de Residentiën Palembang, Banka en Djambi", het Maleische blad „Pertja Selatan" en het Chineesche blad in de Maleische taal: „Han Po".

Het gemeentelijke museum is ondergebracht in een typisch Palembangsch huis, inwendig fraai versierd met houtsnijwerk en Palembangsch lakwerk. Het bevat een goede ethnologische verzameling.

BATAVIA (STAD) (Vervolg van Dl. I en Dl. V of suppl. afl. 8, blz. 236). Het gebied van het tegenwoordige Batavia (de oude Stad met de Voorsteden of buitenwijken in 1933) heeft een oppervlakte van 155 km.² en ongeveer 465.000 inwoners. De bevolking bestaat uit ongeveer 33.000 Europeanen, 350.000 Inlanders, 75.000 Chineezen en 7000 andere Vreemde Oosterlingen (hoofdzakelijk Arabieren en Britsch Indiërs).

Gedurende den loop van haar bestaan zijn door de gemeente aangekocht de particuliere landen Mènteng, Gondangdia, Petodjo, Doekoe, Karèt, Bendoengan en Kramat Lontar. Ten opzichte van deze landen verkeert de gemeente in de positie van landheer. Verschillende andere particuliere landen zijn voorts door het Gouvernement tot het landsdomein teruggebracht. Enkele van deze voormalige particuliere landen heeft het Gouvernement aan de gemeente in eigendom afgestaan.

Administratief is Batavia verdeeld in twee districten, Batavia en Weltevreden, en zes onderdistricten t.w. Manggabesar, Pendjaringan, Tandjoengpriok, Gambir, Tanahabang en Senèn (Ind. Stb. 1929 no. 2).

Het wapen van de stadsgemeente Batavia is in navolging van het oude wapen der stad Batavia bij verordening van den gemeenteraad als volgt vastgesteld: „In oranje een zwaard van staal, omkranst door twee lauwertakken van natuurlijke kleur, gekruist boven het gevest en tezamen gebonden met ter weerszijden wapperende linten van zilver. Het schild gedekt met een stedekroon van goud. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Dispereert niet" in gouden latijnsche letters op een lint van azuur".

Tusschen de jaren 1910 en 1920 is een belangrijke verbetering van de afwatering tot stand gebracht. Door het Land werden verschillende groote assaineeringswerken uitgevoerd. Een van de belangrijkste daarvan was wel de aanleg van het bandjirkanaal, waardoor een groot gedeelte van het water van den Tjiliwoeng rechtstreeks naar zee kan worden afgeleid. Hierdoor is bereikt, dat de waterstand van het gedeelte van den Tjiliwoeng, dat door Batavia stroomt, in het bijzonder bij zwaren regenval belangrijk lager kan worden gehouden.

Verder zijn door het Land verschillende afvoerkanalen van een groote capaciteit in de gemeente aangelegd. In aansluiting aan deze „groote assaineeringswerken" werden door de gemeente de z.g. „kleine assaineeringswerken" uitgevoerd, bestaande in den aanleg van vele afvoerleidingen, spoelleidingen en riolen. Door middel van een sluizenstelsel is reguleering van den waterstand binnen de gemeente en een doelmatige doorspoeling van de verschillende waterloopen mogelijk gemaakt. Door deze werken is de afwatering aanmerkelijk verbeterd; alleen bij bijzonder zwaren regenval, gepaard met springvloed, gebeurt het wel, dat het water niet snel genoeg kan worden afgeleid en dat sommige plaatsen in de gemeente onderloopen. Niet alleen in de Europeesche wijken, ook in de kampoengs zijn door de gemeente verschillende werken tot verbetering van den waterafvoer uitgevoerd. Tot het jaar 1922 bleef de kampoengverbetering tot die werken beperkt. In genoemd jaar heeft de gemeente echter een aanvang gemaakt met een systematische verbetering van de stadskampoengs. Deze verbetering omvat het egaliseeren en ophoogen van terreinen, het dempen van poelen, het aanleggen van goten, het verbeteren van bestaande wegen, het aanleggen van nieuwe wegen en oprichten van openbare bad- en waschplaatsen. De kosten van deze verbeteringen zijn gedeeltelijk door het Land gedragen. Van het jaar 1922 tot en met 1932 zijn in totaal 230 ha. aan kampoengterreinen verbeterd; de kosten dezer verbetering bedroegen in totaal ƒ 1.236.000.

Tot verbetering van den gezondheidstoestand heeft in niet geringe mate bijgedragen een krachtdadige bestrijding van de malaria, welke ziekte hier vroeger zeer veel voorkwam. Men is er in geslaagd de broedplaatsen der malariamuskieten uit te roeien door de vischvijvers vrij te maken en te houden van wier en andere drijvende waterplanten en door de daarvoor in aanmerking komende poelen geregeld met petroleum te overgieten. Deze werkzaamheden worden verricht door den gemeentelijken gezondheidsdienst in samenwerking met den Dienst der Volksgezondheid.

Het bebouwde gedeelte van de gemeente Batavia bestaat uit: 1e. de in het noorden gelegen oude stad met aaneengesloten bebouwing; 2e. de ten zuiden daarvan gelegen nieuwe stad Weltevreden. In het noordelijke deel van Weltevreden wonen in hoofdzaak de minder gegoede Europeanen, terwijl enkele wijken voornamelijk door winkels, kantoren en amusementsgelegenheden worden ingenomen. In het zuidelijk gelegen gedeelte van Weltevreden (in het bijzonder de door de gemeente aangekochte particuliere landen Mèntèng en Gondangdia) bevinden zich de woonwijken van het meer gegoede deel der Europeesche bevolking.

De oude stad is het handelscentrum gebleven. Nieuwe gebouwen zijn verrezen aan de, in de richting noord-zuid loopende, Binnen-Nieuwpoortstraat, welke in het verlengde ligt van den belangrijksten verbindingsweg met Weltevreden, t.w. het monumentale kantoorgebouw van de Factorij der Nederlandsche Handel Maatschappij en het nieuwe S.S.-station Batavia, de Javasche Bank en de N.I. Escompto Maatschappij. Ten noorden van de Binnen-Nieuwpoortstraat bevindt zich het Stadhuisplein, dat aan de zuidzijde is afgesloten door het vroegere stadhuis, dat thans dienst doet als gouverneurskantoor en kantoor van de provincie West-Java. Aan de oostzijde van het plein staat het gebouw, waarin de Raad van Justitie is gevestigd. Aan de noordzijde is het nieuwe postkantoor gebouwd.

Van het Stadhuisplein in noordelijke richting gaande bereikt men via de Prinsenstraat de in 1671 gebouwde Amsterdamsche Poort. Onmiddellijk daarachter ziet men aan de linkerzijde van den weg het „heilige kanon". De druif stelt een gesloten hand voor, waarvan de voorste vingers en de duim in een houding zijn gebracht, welke aan het symbool der voortbrengende natuurkracht, den lingga, herinnert. Er worden bij het stuk geschut gedurig offers van rijst, reukwerk en bloemen en geschenken neergelegd, veelal door kinderlooze vrouwen, die dan tevens een gebed om vruchtbaarheid uitspreken. Het kanon heeft den Inlandschen naam van Djagoer; het is evenwel Europeesch maaksel. Er komen in hoofdletters en relief op voor de Latijnsche woorden: ex me ipsa renata sum (uit mijzelf werd ik herboren). De Bantammers merken het kanon aan als de man van het kanon te Bantam, dat ook een voorwerp van vereering is. Zij vermeenen, dat wanneer ooit de twee kanonnen bij elkander komen, het met de heerschappij der vreemdelingen op Java voor altijd zal gedaan zijn. Volgens de Javanen zou het Bataviaasche kanon zijn Kjai Satâmâ, de man van het kanon dat zich bevindt in den kraton te Solo onder den naam van Njai Satomi. Zij gelooven dat het eerstgenoemde stuk geschut zonder hulp van mensch en dier van Mataram naar Batavia is gereisd en zich door de gebeden van een hadji zijn tegenwoordige plaats heeft laten welgevallen. (Verg. Prof. Dr. P. J. Veth, Java, eerste druk, derde deel blz. 16, 112 en 662).

Halverwege de oude en de nieuwe stad staat aan Molenvliet West een fraai oud-Hollandsch patriciërshuis van twee verdiepingen, omstreeks 1760 gebouwd door Reinier de Klerk, later Gouverneur-Generaal, die tot zijn dood in dit huis heeft gewoond. Thans is in het gebouw het Landsarchief gevestigd.

In het aan de westzijde van het Koningsplein staande, voormalige S.S. hotel is thans het hoofdcommissariaat van politie ondergebracht. Voorts zijn op het Koningsplein verschillende sportterreinen aangelegd. Vermelding verdienen de fraaie tennisbanen en het hockeyterrein van de „Bataviasche Sport Club", waar sportief en mondain Batavia 's namiddags samenkomen. Een groot gedeelte van het plein is ingenomen door de renbaan, waar enkele malen in het jaar paardenrennen en andere hippische feesten plaats vinden. Ieder jaar wordt op het Koningsplein de z.g. Pasar Gambir gehouden, een jaarmarkt, waaraan verschillende vermakelijkheden zijn verbonden en welke vele duizenden bezoekers trekt. De voor den Pasar Gambir benoodigde tijdelijke gebouwen worden opgetrokken van bamboe en bilik.

Een der woningen aan Koningsplein Zuid is ingericht als gemeentesecretarie. Plannen voor den bouw van een stadhuis zijn vele jaren geleden gemaakt, doch nog steeds niet verwezenlijkt. Aan Koningsplein West staan het moderne gebouw van de Rechtshoogeschool, het museum, een waardevolle verzameling van kunstschatten bevattende en het gemeenschappelijke passagekantoor van de Stoomvaart Maatschappij Nederland en de Rotterdamsche Lloyd.

De in het Hertogspark gelegen voormalige woning van den Legercommandant is ingericht tot huisvesting van den Volksraad. Daarnaast is een nieuw gebouw voor den Raad van N.I. gezet.

Ten zuiden van het Koningsplein strekken zich de moderne villawijken Nieuw Gondangdia en Nieuw Mèntèng uit. Een van de voornaamste toegangswegen tot Nieuw-Gondangdia is een plein van langgerekten vorm, waaraan de naam van „Van Heutszplein" is gegeven naar wijlen oud-Gouverneur-Generaal van Heutsz, te wiens eere in 1932 aldaar een fraai-uitgevoerd standbeeld is opgericht. Bij de uitgifte van de voor woningbouw bestemde perceelen op Nieuw-Gondangdia en Nieuw-Mèntèng is de fout gemaakt, dat de perceelen over het algemeen in te kleine kavelingen zijn gesplitst, waardoor het voor de gemeente wel mogelijk was hooge prijzen voor den grond te bedingen, doch waarvan tevens het gevolg is geweest, dat de woonerven veelal een te geringe oppervlakte hebben en de huizen te dicht op elkaar staan. Ook zijn verscheidene wegen in deze wijken te smal. Door de uitbreiding van de Europeesche woonwijken is de inlandsche bevolking op verschillende plaatsen uit haar kampoengs verdreven. Aan den rand van de stad zijn door de gemeente terreinen voor kampoengbouw gereserveerd.

Batavia is rijk aan onderwijsinrichtingen van velerlei aard. In de eerste plaats bezit de stad twee hoogescholen, nl. de Geneeskundige hoogeschool aan den weg Salèmba en de Rechtshoogeschool aan Koningsplein West. Van de inrichtingen voor middelbaar onderwijs worden (in aansluiting aan de in Dl. I gegeven opsomming) genoemd de A.M.S. met zesjarigen cursus aan den Hospitaalweg, de particuliere Carpentier Alting Stichting aan Koningsplein Oost (o.m. lyceum en H.B.S. met vijfjarigen cursus), de Christelijke A.M.S. met zesjarigen cursus aan de Oranje Boulevard, de Katholieke A.M.S. met zesjarigen cursus aan den weg Mèntèng, de Katholieke Prinses Juliana School (H.B.S. met vijfjarigen cursus) aan Waterlooplein Noord, en de Katholieke H.B.S. met vijfjarigen cursus aan Noordwijk. Daarenboven bezit Batavia een groot aantal openbare (Lands- en gemeentelijke) en particuliere scholen voor lager onderwijs en M.U.L.O.

Batavia is bekend om zijn uitstekend ingerichte ziekenhuizen. In de eerste plaats moet daarvan worden genoemd de door het Land geëxploiteerde Centrale Burgerlijke Ziekeninrichting aan den Oranje Boulevard, waaraan tevens een geneeskundig laboratorium en verschillende poliklinieken zijn verbonden. Dit ziekenhuis is in de onmiddellijke nabijheid van de Geneeskundige Hoogeschool gelegen. Niet ver van het Waterlooplein staat het Militair Hospitaal. Twee groote particuliere ziekeninrichtingen zijn het aan Salèmba gelegen ziekenhuis van de Vereeniging St. Carolus en het aan de laan Radèn-Salèh gelegen ziekenhuis van het Gesticht Tjikini. De Koninklijke Paketvaart Maatschappij heeft een eigen ziekenhuis aan den weg Djati Petamboeran in het Zuidwesten van Batavia buiten de bebouwde kom.

In den laatsten tijd is een aanmerkelijke toename van het aantal industrieele ondernemingen te constateeren. De voornaamste fabrieken in de benedenstad zijn de N.V. Archipel Brouwerij Compagnie, de Oliefabriek Archa en de Machinefabriek „Batavia"; in de bovenstad bevinden zich onder meer de N.V. P. A. Regnaults Verf- Inkt- en Blikfabrieken, verschillende groote IJsfabrieken, de Sigarettenfabriek N.V. Handelsvereeniging Industria, waar de bekende Diëng sigaretten worden gefabriceerd, en de N.V. Java Neon Maatschappij. Ondanks de uitbreiding van de industrie is Batavia gebleven handelsstad en zetel der regeering, waardoor haar karakter wordt bepaald.

De Staatsspoorwegen onderhouden langs drie nagenoeg evenwijdig loopende lijnen frequente diensten tusschen de aan den zuidkant van de gemeente Batavia grenzende gemeente Meester Cornelis en de oude stad, via Weltevreden. Op de middelste en de oostelijke lijn rijden vrij wel uitsluitend electrische treinen. De handelslieden, die hun kantoren in de benedenstad hebben, maken veelvuldig gebruik van de middelste dezer lijnen, welke de gemeente volgens haar lengteas in de richting Noord-Zuid doorsnijdt. Doordat deze lijn midden door de bebouwde kom loopt, is het aantal overwegen buitengewoon groot. Voor het plaatselijke verkeer zorgt voorts de N.V. Bataviasche VerkeersMaatschappij met haar electrische tramlijnen en enkele autobusdiensten. De B.V.M. is een fusie van twee trammaatschappijen, waarvan de eene een stoomtram en de andere een electrische tram exploiteerde. Met behulp van een door de gemeente Batavia en het Land gegarandeerde obligatieleening van ƒ 2.000.000 heeft de B.V.M. de oude stoomtramlijn geëlectrificeerd, terwijl verder een nieuwe electrische tramlijn is aangelegd en het materieel van de oude electrische tramlijnen eenigszins is gemoderniseerd. Deze reorganisatie is echter ten eenenmale onvoldoende geweest om Batavia een behoorlijke electrische tram te geven. De tramlijnen rendeeren dan ook niet. In den laatsten tijd heeft nog een ander soort openbaar vervoermiddel zijn intrede op Batavia's wegen gedaan, n.l.

het driewielig motorwagentje, waarop een carosserie is gebouwd, plaats biedende aan een zestal personen. De wegen zijn thans over het algemeen voortreffelijk en de stofplaag is door asphalteering geheel verdwenen.

Voor het schoonhouden van de wegen en het weghalen van huis- en bedrijfsvuil zorgt de gemeentelijke reinigingsdienst.

De straatverlichting geschiedt door de Ned. Ind. Gas Maatschappij krachtens een haar door de gemeente verleende concessie en tusschen haar en de gemeente gesloten contract door middel van gaslantaarns, terwijl op enkele plaatsen een electrische proefverlichting is aangebracht. De gasverlichting is ten eenenmale onvoldoende. Er bestaan plannen voor het aanbrengen van een gemengde (electrische-gas) verlichting, waarover sedert jaren tusschen de gemeente en de Ned. Ind. Gas-Maatschappij onderhandelingen worden gevoerd.

De volkshuisvesting wordt door de overheid bevorderd in de eerste plaats door steun van woningbouw. Deze steun geschiedt door het verstrekken van credieten, voornamelijk voor den bouw van kleine woningen, door het Jubileumfonds. Dit fonds is in 1923 bij gelegenheid van het regeeringsjubileum van H.M. de Koningin door de gemeente gesticht door afzondering van een bedrag van ƒ 25.000. De stichting werkt in hoofdzaak met vreemd kapitaal. Op 1 Januari 1933 had het Jubileumfonds ongeveer 600 credieten uitstaan tot een totaal bedrag van bijna ƒ 600.000. In de tweede plaats bevordert de overheid de volkshuisvesting door het bouwen van woningen, waarvoor in 1926 door het Land en de gemeente een afzonderlijke maatschappij, de N.V. „Volkshuisvesting te Batavia", is opgericht. In het kapitaal dezer onderneming, één millioen gulden bedragende, is door het Land voor ƒ 750.000 en door de gemeente voor ƒ 250.000 deelgenomen. De N.V. „Volkshuisvesting te Batavia" heeft van 1927 tot en met 1932 op verschillende plaatsen in de gemeente tezamen eenige honderden woningen gebouwd, waarvan de huurprijzen varieeren van ƒ 1.35 tot ƒ 132.50 per maand.

De voornaamste diensten en bedrijven van de stadsgemeente Batavia zijn:

1. de gemeentesecretarie;
2. de Dienst van Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, omvattende de afdeelingen Bouwpolitie, Grondbedrijf, Woningzaken en Stadsontwikkeling;
3. de Dienst van Gemeentewerken;
4. het Waterleidingbedrijf;
5. de Gezondheidsdienst;
6. het Pasarbedrijf;
7. de Veterinaire Dienst.

Literatuur (aanvulling): Handbook of the Netherlands East-Indies 1930, uitgegeven door het Dept. van Landbouw, Handel en Nijverheid; V. I. van de Wall, Indische Landhuizen en hun Geschiedenis; Mr. W. de Veer, Particuliere Landerijen en de Openbare Veiligheid (in de Residentie Batavia); Dr. A. L. J. Sunier, Contribution to the knowledge of the natural history of the marine fishponds of Batavia; Oud Batavia (Gedenkboek uitgegeven door het Bat. Gen. v. K. en W. naar aanleiding van het driehonderdjarig bestaan der stad in 1919); Batavia en Omstreken, uitgave fa. G. Kolff & Co., 1927; Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins, De Sociëteit „Harmonie" te Weltevreden; D. van der Zee, Batavia de Koningin van het Oosten.

AMPENAN (Aanv. Dl. I en V of suppl. afl. blz. 229). Voor het jaar 1932 bedroeg het aantal aangekomen en vertrokken schepen: 293 op zeebrieven, met een netto inhoud van 1.070.670,14 m.³ en 416 schepen op jaarpassen met een bruto inhoud van 11.685,93 m³. De belangrijkheid van deze haven-en handelplaats kan blijken uit de volgende exportcijfers van eenige der voornaamste producten: rijst 15.110.125 kg.; copra 3 760.104 kg.; klapperolie 41.155 l.; aardnoten 1.438.308 kg.; gekorven tabak 552.461 kg.; uien 395.003 kg.; pinangnoten 690.364 kg.; zemelen 3.466.825 kg.; runderhuiden 49.032 kg.; buffelhuiden 17.035 kg.; geitenhuiden 16.797 kg.; buffels 201 stuks; ossen 4.810 stuks; varkens 5.147 stuks.

AMPENAN-OOST (Aanv. Dl. I). Sasaksch district der onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok. Het district is de oostelijke helft van het vroegere district Ampenan en Ommelanden, met Narmada als districtshoofdplaats. De bevolking, groot 37.700 zielen, wonende op een oppervlakte van 196 km.², vindt zijn hoofdmiddel van bestaan in den landbouw, voornamelijk rijstbouw.

AMPENAN-WEST (Aanv. Dl. I). Sasaksch district der onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok. Het district is de westelijke helft van het vroegere district Ampenan en Ommelanden, waarin gelegen zijn de belangrijke plaatsen Ampenan, Mataram en Tjakranegara; het districtskantoor is gelegen te Dasan Agoeng. Hoofdmiddel van bestaan der bevolking van 68.000 zielen op een oppervlakte van 171 km.² is de landbouw, voornamelijk de teelt van rijst, waarvan groote hoeveelheden worden uitgevoerd.

BAJAN (Aanv. Dl. I). Sasaksch district gelegen in het N. van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok, met districtshoofdplaats van gelijken naam. Bij een oppervlakte van 593 km.² bedraagt het aantal inwoners 21.000.

GEROENG (Aanv. van Groeng, Dl. I). Sasaksch district, gelegen in het Z. van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok met districtshoofdplaats van gelijken naam. De 49.200 zielen tellende bevolking woont vooral in het gedeelte ten N. van het onvruchtbare Zuidergebergte en vindt een hoofdmiddel van bestaan in den rijstbouw. De oppervlakte van het district bedraagt 565 km².

MATARAM (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van de afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok, tevens standplaats van den controleur van West-Lombok. De inheemsche bevolking van Baliërs en Sasaks woont in groote met muren omgeven en door wegen van elkaar gescheiden wijken (Balisch: bandjar, Sasaksch: goeboeg). In het centrum, de plaats, waar voorheen de poeri (woonverblijf) van den Vorst van Lombok gelegen was, liggen een aantal woningen voor Europeanen en een mooi aangelegd plantsoen rondom het oorlogsmonument der gesneuvelden tijdens de Lombokexpeditie. Behalve de inheemsche ingezetenen bedroeg in 1930 het aantal inwoners 55 Europeanen en ± 300 Javanen.

MATARAM. Balisch district van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, resi-

dentie Bali en Lombok, staande onder een poenggawa, met standplaats Mataram. Het ressort bestaat uit een aantal verspreid liggende Balische vestigingen en telt 7.400 inwoners.

PAMENANG (Aanv. Dl. III). Het vroegere Balische district Pamenang is thans gevoegd bij het ressort van den poenggawa van Tjakranegara-Zuid.

TANDJOENG (Aanv. Dl. IV). Sasaksch district van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok met districtshoofdplaats van gelijken naam. Het district heeft een oppervlakte van 216 km.² en telt 16.692 inwoners.

TJAKRANEGARA (Aanv. Dl. IV). De plaats bestaat uit een groot aantal Balische wijken, bandjars geheeten. In het centrum ligt nog het lustoord Majoera, met tuinen en een grooten vijver, waarin een eilandje met een gebouw, waar thans de Raad van Kerta's zijn rechtszittingen houdt. Voorts ligt in Tjakranegara nog een groote Balische tempel, de poera meroe.

TJAKRANEGARA-NOORD. Balisch district van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok. Aan het hoofd van het district staat een poenggawa met standplaats de Majoera te Tjakranegara; zijn ressort wordt gevormd door een aantal Balische vestigingen, welke verspreid liggen in het Sasaksche land, dat 9.000 inwoners telt.

TJAKRANEGARA-ZUID. Balisch district van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok. Aan het hoofd van het district staat een poenggawa met standplaats Bandjar Pande, een wijk van Tjakranegara; zijn ressort bestaat uit een aantal Balische vestigingen en Bodanederzettingen, welke verspreid liggen in de onderafdeeling. Het aantal inwoners bedraagt 15.400.

LOMBOK (Aanv. Dl. II). *Bestuur.* Er zijn tegenwoordig 13 Sasaksche districten, waarvan 5 in West-Lombok: Bajan, Tandjoeng, Ampenan-West, Ampenan-Oost en Geroeng; 4 in Midden-Lombok: Batoekliang (Mantang), Djonggat (Bondjeroek), Praja en Kopang en 4 in Oost-Lombok: Pringgabaja, Masbagik, Rarang (met een onderdistrict Kota Radja) en Sakra. Ook het aantal Balische districten is veranderd en wel verminderd tot een drietal: Mataram, Tjakranegara-Noord en Tjakranegara-Zuid, alle drie gelegen in West-Lombok.

Rechtspraak. De Sasaks, die in den Balischen tijd terecht stonden voor Balische rechters, kregen na de invoering van het Nederlandsche bestuur een eigen rechtspraak, bestaande uit een drietal rechtbanken (voor iedere onderafdeeling een) van Sasaksche hoofden en oudsten, kortweg Raad Sasak geheeten. In dezen Raad hebben de districtshoofden en een paar andere personen, die met de adat goed bekend zijn, zitting. De Baliërs staan terecht voor den Raad van Kerta's te Tjakranegara. Indien zulks voor een vlotte afdoening van zaken noodig is, worden gecombineerde zittingen van Raad Sasak en Raad van Kerta's belegd.

Van belang voor deze afdeeling is het Agrarisch Reglement in Ind. Stb. 1923 no. 509, waarvan artikel 12 het verbod bevat aan Baliërs om gronden te vervreemden aan Mohammedanen (Sasaks) en aan de Mohammedanen (Sasaks) in Midden- en Oost-Lombok om gronden te vervreemden aan Baliërs. Het doel van dit voorschrift is geweest het grondbezit der beide bevolkingsgroepen, welke jarenlang vijandig tegenover elkaar hadden gestaan, de een in de positie van heer, de ander als onderdaan, veilig te stellen ter voorkoming van verarming van, in West-Lombok, de Baliërs, wat een bron van moeilijkheden kon worden. Thans gaan er veel stemmen op om deze bepaling te doen vervallen, aangezien de Sasaks er dikwijls door benadeeld worden, en de Baliërs ook de gelegenheid willen krijgen in Oost- en Midden-Lombok gronden te koopen.

Verbetering: Dl. II, blz. 616, kolom 2, regel 19 lees: 4.5 km.

WEST-LOMBOK (Aanv. Dl. IV). Onderafdeeling der afdeeling Lombok van de residentie Bali en Lombok, omvattende het westelijke deel van het eiland Lombok. De grens met Midden-Lombok loopt van de Blongasbaai aan de zuidkust door het onvruchtbare Zuidergebergte naar de Goenoeng Sasak, doorkruist de vruchtbare middenvlakte in noordelijke richting, tot nabij Narmada. Vervolgens gaat de grens langs de westelijke helling van de Rindjani naar den top, over het kratermeer Segara Anak naar het Noorden om nabij Bajan de noordkust te bereiken.

De onderafdeeling omvat 8 districten, nl. een vijftal Sasaksche: Geroeng, Ampenan-West, Ampenan-Oost, Tandjoeng en Bajan, ieder staande onder een Sasaksch districtshoofd en een drietal Balische: Tjakranegara-Noord, Tjakranegara-Zuid en Mataram, waar een Balische poenggawa aan het hoofd staat. Hoewel de Baliërs hier een belangrijk element vormen, zijn zij in aantal ten opzichte van de Sasaks ver in de minderheid, nl. 31.800 tegenover 192.500.

Van zeer groot gewicht voor het noordelijke deel der onderafdeeling is de groote weg van Mataram via Tandjoeng naar Bajan, die nog niet geheel gereed is. Deze weg heeft zijn belang reeds getoond door sterke nivelleering van de prijzen van artikelen in de opengelegde streken ten opzichte van die der in het centrum gelegen plaatsen.

De vraag naar onderwijs is sterk toenemende; er zijn 1 Hollandsch-Inlandsche school, 5 scholen 2e klasse, en 17 dèsascholen. Het aantal leerlingen op 1 Januari 1933 bedroeg voor de dèsascholen 1337, de 2de klasse scholen 831 en de H. I. S. 227.

Verbetering: de tweede alinea van het artikel West-Lombok in Dl. IV vervalt.

MIDDEN-LOMBOK (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling van de afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok. Hoofdplaats is Praja.

De bodem is verdeeld in 5 kommen met bergterreinen daartusschen. Praja is het centrum en het laagst gelegen. Oost- en Westwaarts daarvan begint de grond te stijgen. De hoogte wisselt van 100—400 m. Slechts in het Z. grenst de onderafdeeling aan den Indischen Oceaan. Het N. wordt ingenomen door het Rindjanigebergte. Het noordelijke gedeelte en (vooral) het midden zijn het vruchtbaarst. Hoe zuidelijker men komt, des te steenachtiger en onvruchtbaarder wordt de bodem; behoudens enkele nederzettingen van visschers is de zuidkust geheel onbewoond. Rivieren van beteekenis heeft men hier niet. Behoudens de Pandan, de Babak en de Ranggoeng in het N. zijn de stroompjes in den oostmoesson

droog. Zij hebben slechts nut voor de irrigatie. In het noordelijke gedeelte der onderafdeeling zijn wildhoutbosschen. Het midden bestaat bijna geheel uit sawahvelden, waartusschen grasvlakten, afgezonderde weideplaatsen voor het vee. In het Z. komt cactusbegroeiing voor. Het klimaat is goed. Van November tot Mei heerscht de natte, van Mei tot November de droge moesson. De kenteringen brengen vaak harde, gure winden mee, welke vaak koortsen veroorzaken. De gezondheidstoestand is echter in het algemeen goed. In Praja is een Gouv. Inl. arts bescheiden, terwijl op twee andere plaatsen poliklinieken zijn gevestigd. Verder is hier een medisch-hygienische propagandadienst.

Het wegennet, waarvan ± 220 km. voor auto's berijdbaar is, bestaat uit drie hoofdwegen met daarop en op die van de andere onderafdeelingen aansluitende bijwegen.

Men kent hier twee soorten van grondbezit:

a. de z.g. djabagronden; dit zijn erfelijk individueel bezeten gronden;

b. de z.g. droewé dalem gronden; dit zijn gronden, waarvan het beschikkingsrecht bij de dèsa berust en welke in erfelijk individueel gebruik aan de dèsagenooten worden afgestaan. Deze gronden vindt men alleen in het district Batoekliang ten W. van de Pandan-rivier. Verreweg de meeste gronden zijn echter djaba.

Volgens de volkstelling van 1930 bedroeg het aantal inwoners 210.283. De overgroote meerderheid hiervan is zuiver Sasaksch. Er zijn betrekkelijk weinig Vreemde Oosterlingen. In de dèsa's komen zij niet voor, alleen op de districtshoofdplaatsen. Daar heeft men ook nogal veel Javanen en verder Bandjareezen en Boegineezen.

De bevolking is verdeeld in twee groepen:

a. de adellijke groep, de z.g. perwangsa, welke weer in drie rangen is verdeeld;

b. de gewone bevolking.

Groep *a*, de heerschende stand, welken vroeger groep *b* als slaven diende, is van Javaanschen oorsprong. Groep *b* dient te worden beschouwd als de autochthone bevolking, welke van Polynesischen oorsprong is.

De Sasaks hebben een eigen taal met veel inslag van Javaansche, Balineesche en Maleische woorden en uitdrukkingen. Het wordt geschreven met het Javaansche letterschrift. Het ver-vertoont eenige overeenkomst met het Mongondouwsch van Noord-Celebes. Zij hebben verder een eigen, nog krachtige adat.

De heerschende godsdienst is de Islam. Er zijn echter twee groepen Islambelijders:

a. de z.g. waktoe lima, welke als zuiver Sjafiietisch dient te worden beschouwd en

b. de z.g. waktoe tiga, welke slechts enkele uiterlijke vormen van den Islam (onbegrepen) heeft overgenomen en welke nog grootendeels animistisch is. De waktoetigabelijder staat in opvattingen, denken en doen dicht bij den Baliër en zeer ver verwijderd van den Mohammedaan. Ook bij de waktoe lima hebben echter animistische gebruiken nog veel kracht.

De onderafdeeling wordt bestuurd door een controleur en is samengesteld uit de 4 districten: Praja, Kopang, Batoekliang en Djonggat, aan welker hoofd districtshoofden staan. De districten zijn onderverdeeld in dèsa's onder een dèsahoofd, dat rechtstreeks ondergeschikt is aan het districtshoofd. De dèsa is de fundamenteele bestuurseenheid, welke als zoodanig reeds dateert uit den tijd der Balische overheersching.

Zij bestaat uit een conglomeraat van kampoengs en nederzettingen, dasans genaamd, welke onder een dasanhoofd (kliang) staan, dat ondergeschikt is aan het dèsahoofd. Zoowel de dèsa als de dasan zijn adateenheden met eigen gebied, eigen bezittingen en gemeenschappelijke verplichtingen.

Het voornaamste middel van bestaan is de landbouw en wel speciaal de rijstbouw. Deze wordt uitgeoefend in de vlakte. Het sawahgebied is hoofdzakelijk gelegen in het N. en vooral in het midden der onderafdeeling, daar hier de grond het vruchtbaarst is, omdat slechts hier eenige riviertjes vloeien, welke het grootste gedeelte van het jaar water bevatten. In het district Batoekliang heeft men, evenals in het aangrenzende West-Lombok, daardoor soebaks kunnen aanleggen, welke in overig Midden-Lombok ontbreken. Daar de rviertjes in het N. meerendeels naar West- en Oost-Lombok afvloeien, is Midden-Lombok een betrekkelijk waterarm land. De meeste sawahs zijn dan ook van den regen afhankelijk. Gedeeltelijke mislukking van den oogst komt veelvuldig voor. Waar voldoende water beschikbaar is, verbouwt men tweede gewassen. Daarnaast wordt in het district Batoekliang wel koffie en kapok geplant, doch alleen voor binnenlandsche consumptie.

Behalve de landbouw is het houden van vee een bron van bestaan. Deze veeteelt wordt voornamelijk in het zuidelijke gedeelte der onderafdeeling gedreven. Na den oogst laat men het vee los op de van den regen afhankelijke sawah's, waarop meestal geen tweede gewassen meer worden verbouwd. Dit geschiedt ook op de armere gronden, welke niet tot sawah kunnen worden gemaakt en welke vooral in het Z. aanzienlijke oppervlakten beslaan. Elke dèsa heeft haar eigen gemeenschappelijke weideplaats.

Het vervaardigen van potten, matten, baksteenen, dakpannen, evenals zoutwinning, weven, smederij enz., geschieden veelal als huisvlijt en huisnijverheid.

Pasars zijn gevestigd op de onderafdeelingshoofdplaats, op de districtshoofdplaatsen en in 7 dèsa's.

Het meerendeel der bevolking, kliangs incluis, is analphabeet. Ook de dèsahoofden zijn maar heel gebrekkig geletterd. Te Praja is een Gouvernements Inlandsche school der 2e klasse. Verder zijn er 15 volksscholen met 1336 leerlingen.

SASAKS (Aanv. Dl. III). *Bestuur.* De belangrijkste Sasaksche eenheid is de dèsa, staande onder een hoofd, in Midden- en Oost-Lombok kepala dèsa, in West-Lombok pemoesoengan genaamd. Binnen het dèsagebied, pajar, ligt meestal een grooter of kleiner aantal dasans of pedasans, eveneens woonplaatsen, elk staande onder een eigen hoofd, de kliang, welk hoofd ondergeschikt is aan het dèsahoofd. Deze dasans kunnen soms zeer groot zijn, en meer inwoners tellen dan de eigenlijke dèsa.

De hoofden van dèsa en dasan hebben ter uitvoering van opdrachten een paar ingezetenen tot hun beschikking, de langlangs, die van heerendienst zijn vrijgesteld.

Dèsa's en dasans kunnen, indien zij groot genoeg zijn, weer onderverdeeld zijn in wijken, goeboeg's of pegoeboegan's, welke veelal van

elkaar zijn gescheiden door muren, heggen of open ruimten, bestemd voor uitbreiding (tagtagan goeboeg). De goeboegs staan onder een kliang.

Onder het Balische bestuur was in West-Lombok de dèsa als eenheid onbekend, men kende slechts de goeboegs en dasans, welke onder den kliang stonden; eerst bij de komst van ons bestuur werd de dèsa als eenheid gevormd door samenvoeging van een aantal goeboegs en dasans onder het gezag van een dèsahoofd.

Ten slotte komen nog de repo's voor, huisjes bij de velden, welke meestal tijdelijk bewoond worden tijdens de bewerking van de velden en het oogsten, maar die soms tot vaste nederzetting worden.

In Oost-Lombok zijn de woondèsa's veelal ommuurd, in West-Lombok zijn zij omgeven door een dichte begroeiing van boomen en heesters.

In Såkra zijn de dèsa's vaak op heuvels gebouwd, welke aldaar steil oprijzen uit den grond; aan den voet is dan een dichte cactushaag aangebracht. Binnen de dèsa liggen de erven, meestal afzonderlijk omgeven door een heg of bamboehek. Op de grootere erven, zooals die van adellijken of dèsahoofden, staan naast huis en padischuur nog huisjes, waar familieleden wonen en treft men verder een baroega aan, een open gebouwtje voor doorgaande gasten en logé's bestemd; dit gebouwtje bestaat slechts uit een verhoogden leemen vloer, waarop een balé-balé onder een dak. Alle dèsa's dragen eigennamen, maar bij een aantal is voor den eigenlijken naam het voorvoegsel paresa (presa) geplaatst. In Oost-Lombok geschiedt dit, indien een dèsa door brand is vernield en op dezelfde plaats een nieuw dorp is opgebouwd. Het nieuwe dorp krijgt weer den naam der oude dèsa met presa ervoor. In West-Lombok wordt de naam met presa verklaard te zijn de aanduiding, dat de dèsa reeds bestond voor de komst der Baliërs.

Standenindeeling. Dat de indeeling der Sasaks in standen beïnvloed zou zijn door de kastenindeeling der Baliërs (zie Dl. III blz. 706) schijnt niet juist te zijn, immers in den tijd voor de komst der Baliërs en kort na hun vestiging op Lombok waren de adellijke titels reeds bekend. De hoogste titel, datoe (ook gegeven aan de Europeesche bestuursambtenaren), schijnt in Oost- en Midden-Lombok niet meer voor te komen; in West-Lombok ligt een dèsa, Mambalan genaamd, waar een aantal datoefamilies woont, welke families volgens haar zeggen voor een deel van Oost-, voor een deel van Midden-Lomboksche datoefamilies afstammen; dit schijnen dus de families der vroegere gebiedshoofden te zijn.

De standen ondergaan langzamerhand een verlaging, vooral veroorzaakt door het feit, dat bij huwelijk van een man van een zekeren stand met een vrouw van lageren stand de stand der kinderen uit dit huwelijk geboren een lagere is dan die van den vader. Eigenaardig is, dat tegenwoordig veel personen tot den mami-stand behoorend, hoewel gehuwd en kinderen bezittend, toch den titel laloe der ongehuwden blijven dragen.

Huwelijk. Even onwaarschijnlijk als bij het voorkomen van adelstanden invloed der Baliërs merkbaar zou zijn, lijkt zulks met de huwelijksvormen het geval te zijn. De Sasaks kennen zoowel het schaakhuwelijk als het aanzoekhuwelijk, madik genaamd. De groote overeenkomst lijkt minder het gevolg van beïnvloeding van buiten dan wel van de zeer groote waarschijnlijkheid dat deze huwelijksvormen op Bali en Lombok voor invoering van den Hindoegodsdienst en den Islam reeds bestonden en toen reeds gelijk waren. Immers in Oost-Lombok, waar de Baliërs slechts weinig invloed hadden, is geen overblijfsel van een eventueel bestaan hebbenden anderen huwelijksvorm bekend.

Adoptie. Een tweetal vormen van adoptie is bekend, als anak peras en als anak akon. De eerste moet om rechtsgeldig te zijn volkomen in den vorm zijn geschied bij geschrift en gepaard gaan met een feestmaaltijd, hetgeen den adoptief alle rechten en plichten van een eigen kind geeft. De adoptie als anak akon heeft veel minder vèrstrekkende gevolgen, heeft niet op zoo'n plechtige wijze plaats en geeft het kind slechts recht op onderhoud.

PRAJA (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats der onderafdeeling Midden-Lombok, residentie Bali en Lombok. De controleur is hier gevestigd. Verder zijn er de kantoren van den landrente-dienst, een gevangenis en een ziekenhuis. Tevens is in Praja het grootste gedeelte der veldpolitie voor Lombok gelegerd. De plaats bezit een groote pasar benevens een veepasar.

PRAJA (Aanv. Dl. III). District der onderafd. Midden-Lombok, afd. Lombok, residentie Bali en Lombok met de gelijknamige hoofdplaats is het voornaamste district van de genoemde onderafdeeling. Het grenst ten Z. aan den Indischen Oceaan en ten O. aan de onderafdeeling Oost-Lombok.

Volgens de volkstelling van 1930 bedroeg het aantal inwoners 71.700 zielen, verdeeld over 10 dèsa's, welke zijn samengesteld uit ongeveer 400 dasans.

De veestapel omvat o.a. 2.274 paarden, 4.571 sapi's en 20.169 karbouwen.

De voor motorrijtuigen berijdbare weglengte bedraagt ± 72 km. Verder zijn er vele wegen, welke door dogkarren kunnen worden bereden.

Het hoofdmiddel van bestaan is de landbouw, speciaal de rijstbouw. Verder vinden in dit district vele personen een bestaan als koelie dan wel als beoefenaar van inlandsche nijverheid.

De oppervlakte der sawah's en droge gronden in dit district zijn als volgt:

Oppervlakte bevloeibare sawah's 843.40 ha.; oppervlakte onbevloeide sawah's 18.614.55 ha.; oppervlakte droge gronden 6.426.37 ha.

DJONGGAT (Aanv. Dl. I). District der onderafd. Midden-Lombok, afd. Lombok der residentie Bali en Lombok, met hoofdplaats Bondjeroek, bestaat uit twee gedeelten, welke gescheiden worden door een stuk gebied van het district Praja. Het westelijke gedeelte met de hoofddèsa's Poejoeng en Bondjeroek grenst aan de onderafdeeling West-Lombok, het overige gedeelte omvat grootendeels het Z. van de onderafdeeling en grenst aan den Indischen Oceaan. De hoofddèsa is daar Poedjoet.

Het aantal inwoners van dit district bedraagt volgens de volkstelling van 1930, 61.854, verdeeld over 8 dèsa's en 370 dasans.

De belangrijke veestapel bestaat uit o.a. ± 2000 paarden, 11.480 sapi's en 20.689 karbouwen.

De voor motorrijtuigen berijdbare weglengte

bedraagt 58 km. Vele wegen kunnen door dogkarren worden bereden.

Het hoofdmiddel van bestaan der bevolking is de landbouw, speciaal de rijstbouw.

De oppervlakte der sawah's en droge gronden in dit district is als volgt:

Oppervlakte bevloeibare sawah's 207.94 ha; oppervlakte onbevloeide sawah's 12.154.93 ha; oppervlakte droge gronden 4.184.18 ha.

KOPANG (Aanv. Dl. II). District der onderafd. Midden-Lombok, afd. Lombok, residentie Bali en Lombok met de gelijknamige hoofdplaats, ligt aan weerskanten van den grooten weg van Ampenan naar Sélong. Het grenst ten O. aan de onderafdeeling Oost-Lombok.

Het aantal inwoners bedroeg volgens de volkstelling 1930, 38.419, verdeeld over 6 dèsa's, welke zijn samengesteld uit ± 200 dasans.

De veestapel is gering en bedraagt slechts o.a. ± 600 paarden, 8.571 sapi's en 1231 karbouwen.

De voor motorrijtuigen berijdbare weglengte bedraagt ± 25 km. Verder zijn er wegen, welke door dogkarren kunnen worden bereden.

Het hoofdmiddel van bestaan is de landbouw, speciaal de rijstbouw. Daarnaast bestaat in dit district nogal wat Inlandsche nijverheid, als het maken van aarden potten e. d.

De oppervlakte der sawah's en droge gronden in dit district is als volgt:

Oppervlakte bevloeibare sawah's 173.38 ha.; oppervlakte onbevloeide sawah's 6.121.91 ha.; oppervlakte droge gronden 3.916.96 ha.

BATOEKLIANG (Aanv. Dl. I). District der onderafd. Midden-Lombok, afd. Lombok, residentie Bali en Lombok met hoofdplaats Mantang, ligt aan weerskanten van den grooten weg van Ampenan naar Sélong. Het grenst aan de onderafdeeling West-Lombok.

Volgens de volkstelling van het jaar 1930 bedroeg het aantal inwoners 38.310, verdeeld over 8 dèsa's, welke zijn samengesteld uit 285 dasans.

De veestapel bestaat uit o.a. ± 500 paarden, 9.000 sapi's en 500 karbouwen.

De voor motorrijtuigen berijdbare weglengte bedraagt 50 km. Verder zijn er verscheidene wegen, welke door dogkarren kunnen worden bereden.

De oppervlakte der sawahs en droge gronden in dit district is als volgt:

Oppervlakte bevloeibare sawah's 3.250.01 ha.; oppervlakte onbevloeide sawah's 1.693.39 ha.; oppervlakte droge gronden 7.298.99 ha.

LABOEAN HADJI (Aanv. Dl. II). In 1932 kwamen in deze havenplaats aan:

92 stoomschepen. . . .	bruto	626.416.05 m.³
	netto	384.839.80 m.³
14 motorschepen. . . .	bruto	17.003.94 m.³
	netto	15.737.58 m.³
1 Gouv. oorlogsschip .	bruto	9500 m.³
	netto	niet bekend.
1 Gouvern.stoomer . .	bruto	2226 m.³
	netto	onbekend.
134 zeilschepen	bruto	4776.49 m.³
	netto	4776.49 m.³

KENDAL (Aanv. Dl. II). Regentschap, behoorende tot de residentie (afdeeling) Semarang, provincie Midden Java, bestaande uit de 5 districten: Kendal, Kaliwoengoe, Weléri, Sélokaton en Bodja; 18 onderdistricten en 309 dèsa's. De bevolking bestond in 1930 uit 433.924 zielen, waarvan 1090 Europeanen, 2582 Chineezen en 292 andere Vreemde Oosterlingen.

Het regentschap heeft zeer vruchtbare gronden en is deels vlak (districten Kendal, Kaliwoengoe en Weléri), deels bergachtig (districten Bodja en Sélokaton). In het district Weléri liggen de suikerfabrieken Tjepiring en Gemoeh van de N. V. tot Exploitatie der Kendalsche Suikerfabrieken en in het district Kaliwoengoe bevindt zich de suikerfabriek Kaliwoengoe van de Cultuuronderneming Kaliwoengoe-Plantaren. De fabrieken Tjepiring en Gemoeh hebben bibittuinen in de bergdistricten Bodja en Sélokaton. Verder treft men in het regentschap 22 ondernemingen voor koffie, cacao, thee, kina, kapok, rubber en specerijen aan, gedreven op 95 erfpachtsperceelen, tezamen groot ± 11.000 ha., en 3 ondernemingen voor rijst- en vischteelt, gedreven op 10 erfpachtsperceelen aan de kust, tezamen groot ± 1800 ha. De kleine-landbouw is in het regentschap vertegenwoordigd door 37 klein-landbouwers, die op 54 klein-landbouw perceelen, tezamen groot ± 1000 ha., hun bedrijf uitoefenen. Twee Gouvernementsrubberondernemingen worden in het district Bodja aangetroffen, n.l. Merboeh en Kaliwringin, met een gezamenlijke oppervlakte van ± 1000 ha.

In het district Weléri liggen de mijnbouwconcessies Tjiploek en Klantoeng, de eerste voor het winnen van petroleum en de andere voor het winnen van kalksteen ten behoeve van de suikerfabrieken Tjepiring en Gemoeh.

Het djatiboschareaal, onder beheer van den opperhoutvester van Kendal, standplaats Bodja, beslaat ± 14.000 ha. De wildhoutbosschen, onder beheer van den opperhoutvester van Kedoe, beslaan ± 42.[illegible]0 ha.

In het district Sélokaton bevindt zich te Plantoengan op de noordelijke helling van den Goenoeng Prahoe de leprozerie Plantoengan van het Leger des Heils. In de buurt hiervan liggen verscheidene jodiumhoudende bronnen.

De zeevischvangst wordt door de bevolking aan de kust op groote schaal gedreven en is nog toegenomen door de oprichting in 1932 van de Zeevisscherij-vereeniging „Mini-Srojo" met eigen vischverkoopplaatsen te Tawang (Weléri) en Bandengan (Kendal). In de districten Kaliwoengoe en Kendal wordt in vischvijvers (tambaks) veel bandèng gekweekt. Deze vijvers worden momenteel (1933) verbeterd door den dienst der binnenvisscherij, ter bestrijding van de malaria.

Het regentschap wordt doorsneden door den grooten postweg en door de stroomtramlijn Semarang-Cheribon. Door het regentschap stroomt de Kali Bodri, waarvan de delta tot noordelijk punt de Oedjoeng Korowelang heeft. Deze rivier ontstaat uit de samenvloeiing van de Kali Logoeng en de Kali Loetoet, beide ontspringende op de N.O. helling van den Goenoeng Prahoe. De Kali Loetoet neemt de Kali Poetih en de Kali Wringin op, waardoor het stroomgebied van de Bodri zich oostwaarts tot den Goenoeng Oengaran uitstrekt. Het water van de Bodri stroomde voor 1914 nutteloos naar zee; sinds dat jaar is er in de rivier te Djoewéro een dam gelegd, waardoor het water wordt benut voor de verbetering van de bevloeiing van de vlakte van Kendal.

De kuststreken zijn ongezond (veel malaria),

de bergdistricten daarentegen zijn gezond en koel.

In 1929 is het autonome regentschap Kendal ingesteld (Ind. Stb. No. 234). De regentschapsraad telt 21 leden, t.w. 4 Europeesche, 2 Chineesche en 15 Inheemsche leden.

KENDAL (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van het gelijknamige regentschap en district der residentie (afdeeling) Semarang, provincie Midden Java. Het is een plaats, gelegen op 27 km. van Semarang aan den grooten postweg, aan de Javazee en aan de stoomtramlijn Semarang-Cheribon. In 1930 had zij een bevolking van ± 16.000 zielen, waarvan een 50 tal Europeanen, 3.00 Chineezen en 70 andere Vreemde Oosterlingen. De Chineesche wijk is zeer belangrijk door den drukken handel met de Inlandsche bevolking.

KENDAL (Aanv. Dl. II). District van het gelijknamige regentschap der residentie (afdeeling) Semarang, provincie Midden Java. Het district heeft een uitgestrektheid van 111 km.² en had in 1930 een bevolking van 83.811 zielen, waarvan 101 Europeanen, 503 Chineezen en 122 andere Vreemde Oosterlingen.

Er komen aanplantingen voor van de suikerfabrieken Tjepiring, Gemoeh en Kaliwoengoe.

Het district is verdeeld in 3 onderdistricten en bestaat uit 61 dèsa's. Er zijn 3 tweede klasse Inlandsche scholen, 29 dèsascholen, 49 dèsabanken, 10 dèsapasars en 61 dèsakassen. Het aantal sawahs beslaat ± 5362 ha., de droge gronden beslaan ± 2773 ha.

KALIWOENGOE (Aanv. Dl. II). District met gelijknamige hoofdplaats en onderdistrict van het regentschap Kendal, residentie (afdeeling) Semarang, provincie Midden Java. Het beslaat 184 km.² is verdeeld in 3 onderdistricten en telt 38 dèsa's. Er zijn in het district een tweede klasse Inlandsche school, 20 dèsascholen, 31 dèsabanken, 3 dèsapasars en 38 dèsakassen. In 1930 bedroeg de bevolking 76.819 zielen, waarvan 192 Europeanen, 450 Chineezen en 89 andere Vreemde Oosterlingen.

Het sawahoppervlak beslaat 4.464 ha., de droge gronden beslaan 4.970 ha.

In het district bevindt zich een suikerfabriek en een erfpachtsonderneming, gevestigd op 5 erfpachtsperceelen, waarop padicultuur wordt gedreven en vischvijvers zijn aangelegd. Voorts oefenen in het district 13 klein-landbouwers op 16 erfpachtsperceelen hun bedrijf uit.

De districtshoofdplaats Kaliwoengoe, gelegen op 19 km. van Semarang, was bekend om de daar bestaande batikkerijen, waar kain tjap werd gemaakt. Deze nijverheid is allengs achteruitgegaan wegens de geringe winsten; de malaise heeft dit bedrijf ten val gebracht.

In het onderdistrict Kaliwoengoe liggen de twee perdikan-dèsa's Protowètan en Protokoelon. De bevolking van deze dèsa's is belast met de bewaking en het onderhoud van graven van de afstammelingen van Soerakarta'sche en van Kendalsche regenten en hun familieleden. De bevolkingsananas-aanplant is hier zeer belangrijk (nanas Semarang); de passar-nanas te Daroepono trekt koopers van geheel Java.

WELÉRI (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats en onderdistrict van het regentschap Kendal, residentie (afdeeling) Semarang, provincie Midden Java. Het beslaat een oppervlakte van 161 km.² en is verdeeld in 4 onderdistricten, telt 80 dèsa's en had in 1930 een bevolking van 135.847 zielen, waarvan 368 Europeanen, 918 Chineezen en 53 andere Vreemde Oosterlingen. Er zijn 4 tweede klasse Inlandsche scholen, 39 dèsascholen, 50 dèsabanken, 5 dèsapasars en 89 dèsakassen.

In dit district liggen de suikerfabrieken Tjepiring en Gemoeh. Voorts vindt men er 3 ondernemingen, gevestigd op 7 erfpachtsperceelen. Twee van deze ondernemingen liggen aan de kust en worden gebruikt voor padicultuur en vischteelt.

De hoofdplaats Weléri ligt aan een belangrijk station van de Semarang-Cheribon-Stoomtramlijn en is gelegen op 45 km. van Semarang. Er bevindt zich een Europeesche lagere school.

Het district heeft 8.756 ha. sawah en 4.106 ha. droge gronden. De tabakscultuur voor de Inlandsche markt wordt hier op groote schaal beoefend. Men teelt de vette soorten, welke op de Europeesche markt geen waarde hebben, doch die gekorven (randjangan) door den geheelen Archipel gezocht zijn.

BODJA (Aanv. Dl. I). District met gelijknamige hoofdplaats en onderdistrict van het regentschap Kendal, residentie (afdeeling) Semarang, provincie Midden Java. Het beslaat een oppervlakte van 352 km.², is verdeeld in 3 onderdistricten, telt 63 dèsa's en had in 1930 een bevolking van 72.709 zielen, waarvan 196 Europeanen, 365 Chineezen en 9 andere Vreemde Oosterlingen. In het district bevinden zich 3 tweede klasse Inlandsche scholen, 21 dèsascholen, 22 dèsabanken, 4 dèsapasars en 63 dèsakassen.

Het district heeft 5.421 ha. sawah en 12.800 ha. droge gronden. Het beslaat de Z.W. helling van den Goenoeng Oengaran en heeft uitmuntende koffiegronden. De Gouvernementskoffie-cultuur werd vóór 1915 op groote schaal uitgeoefend, doch nadat de bevolking deze koffietuinen in 1919 in bruikleen had ontvangen, werden zij verwaarloosd. In 1932 zijn deze gronden in erfelijk individueel bezitsrecht aan de bevolking uitgegeven; van de vroegere koffiecultuur is niets meer te bespeuren. Wel treft men er tal van particuliere koffie-ondernemingen aan op in erfpacht afgestane gronden, waarvan de uitgestrektheid ult. 1932 ± 3550 ha. bedroeg Op de meeste ondernemingen wordt behalve koffie ook peper, cacao, notemuskaat, rubber en kapok geplant, terwijl een onderneming, op den Goenoeng Prahoe gelegen, ook thee en kina produceert.

De districtshoofdplaats is gelegen op 27 km. van Semarang en 27 km. van Kendal aan de Kali Loetoet op 340 m. hoogte.

In het district liggen de twee Gouvernementsrubberondernemingen Merboeh en Kaliwringin en bibittuinen van de suikerfabriek Tjepiring. Voorts treft men in het district 13 klein-landbouw-erfpachtsperceelen aan, waarop 12 kleinlandbouwers hun bedrijf uitoefenen.

SÉLOKATON (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Kendal, residentie (afdeeling) Semarang, provincie Midden Java. Het beslaat een oppervlakte van 280 km.²; is verdeeld in 4 onderdistricten, telt 58 dèsa's en had in 1930 een bevolking van 64.738 zielen, waarvan 233 Europeanen, 346 Chineezen en 19 andere Vreemde Oosterlingen. In het district bevinden zich 2 tweede klasse Inlandsche scholen, 21 dèsabanken, 26 dèsascholen, 5 dèsapasars en 56 dèsakassen.

Het district omvat 5.556 ha. sawah en 11.325 ha. droge gronden. Er liggen 8 cultuurondernemingen, gedreven op 47 erfpachtsperceelen, waarop koffie, cacao, kina, thee, rubber en specerijen worden geteeld; 13 klein-landbouwers oefenen op 25 klein-landbouw-erfpachtsperceelen hun bedrijf uit.

SOEKOREDJO (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het district Sélokaton, regentschap Kendal, residentie (afdeeling) Semarang, provincie Midden Java, gelegen op 63 km. van Semarang en 36 km. van Kendal. De plaats ligt aan den provincialen weg van Weléri naar Parakan.

PANDJALOE (Zie PENDJALOE, Dl. III). District van het regentschap Tjiamis, afdeeling (residentie) Priangan, provincie West Java, met een oppervlakte van ± 253 km.², bestaat uit drie onderdistricten nl. Panoembangan, Pandjaloe en Tjidjoelang.

De hoofdplaats Panoembangan telt ± 1600 inwoners, waaronder ± 30 Chineezen. In dit district is het vlechten van hoeden (pandan en panama) en matten (pandan) van beteekenis; in 1928 werden ± 2½ millioen, in 1932, door de malaise, echter slechts ± 180.000 hoeden uitgevoerd.

TJIAMIS. Regentschap der afdeeling (residentie) Priangan, provincie West Java, omvat vier districten, nl. Tjiamis, Pandjaloe, Kawali en Rantjah. Hoofdplaats is Tjiamis. Het is gelegen in het stroomgebied van de rivier Tjitandoej en wordt beheerscht door den bergtop G. Sawal (1761 m.). Het behoorde bij de residentie Cheribon en werd in 1916 gevoegd bij het toenmalige gewest Preanger-Regentschappen.

Men treft er communaal- en erfelijk individueel grondbezit aan. De bevolking leeft over het algemeen van den landbouw; de klappercultuur wordt op groote schaal beoefend; copra-drogerijen vindt men overal verspreid door het geheele regentschap; niet ver van de hoofdplaats staan een paar klapperoliefabrieken.

TJIAMIS. Hoofdplaats van het gelijknamige regentschap, ook de standplaats van den assistent-resident en het districtshoofd, telt ± 7500 inwoners, waaronder ± 30 Europeanen en ± 800 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen (einde 1932).

TJIAMIS (Aanv. Dl. IV). District van het gelijknamige regentschap met een oppervlakte van ± 244 km.², bestaat uit drie onderdistricten, n.l.: Tjiamis, Tjikonèng en Tjidjeungdjing.

RANTJAH (Zie RANTJA Dl. III). District van het regentschap Tjiamis, afdeeling (residentie) Priangan, provincie West Java, met een oppervlakte van ± 374 km.², bestaat uit drie onderdistricten nl. Rantjah, Radjadèsa en Tjisaga. De hoofdplaats is Rantjah met ± 1000 inwoners, waaronder 30 Chineezen. In het district liggen de ondernemingen Tjisaga en Bangkeloengkolot (rubber).

MANDAILING (*Groot- en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan* (Aanv. Dl. II). Een der vier onderafdeelingen van de afdeeling Padangsidimpoean, residentie Tapanoeli.

Adatrechtelijk is de onderafdeeling verdeeld in een 14-tal koerias, waarvan er zeven in Groot Mandailing zijn gelegen, n.l. Kotasiantar, Panjaboengan Tonga, Panjaboengan Djoeloe, Goenoengtoea, Pidolidolok, Goenoengbaringin en Maga. Klein Mandailing telt vier koeria's, n.l. Manambin, Tamiang, Tambangan en Hoetanopan (deze laatste is ontstaan uit de samenvoeging der vroegere koeria's Singengoe en Sajoer Maintjat). Ten slotte resteeren nog de afzonderlijke koeria's Oeloe, Pakantandolok en Pakantanlombang.

Administratief bestaat de onderafdeeling uit een drietal onderdistricten, n.l. 1e. Panjaboengan, (omvattende de koeria's Panjaboengan Tonga, Panjaboengan Djoeloe, Goenoengtoea, Goenoengbaringin, Kotasiantar en Pidolidolok); 2e. Hoetanopan (omvattende de koeria's Maga, Hoetanopan, Tambangan en Manambin); 3e. Moeara Sipongi (met de koeria's Tamiang, Oeloe, Pakantandolok en Pakantanlombang), met gelijknamige hoofdplaatsen, waar een Inlandsche bestuursambtenaar (assistent-demang) is gevestigd. De controleur van Mandailing c.a. alsmede het districtshoofd (demang) zijn te Hoetanopan woonachtig.

In 1914 was Tanah Batoe aangewezen als hoofdplaats van de onderafdeeling. Laatstgenoemde plaats, op de helling van den Sorik Merapi gelegen, werd echter in het daarop volgende jaar door een geweldige modderbandjir, afkomstig uit een der ravijnen van genoemden, nog steeds werkenden vulkaan, volkomen verwoest, waarbij 66 menschen het leven verloren. Sindsdien werd Kotanopan (Hoetanopan) definitief als onderafdeelingshoofdplaats aangewezen.

Het inlandsche bestuur berust in hoofdzaak bij den demang en de assistent-demangs. Dit districtsbestuur vormt de schakel tusschen het Europeesche bestuur en de koeriahoofden. Aan laatstgenoemden ondergeschikt zijn de dorps- of kampoenghoofden, die weer een derde categorie, de ripéhoofden, onder zich hebben.

Sinds 1924 is in alle koeria's een Inlandsche gemeenteraad ingesteld, waarvan het koeriahoofd ambtshalve voorzitter is, terwijl de kampoeng- en ripéhoofden als leden fungeeren. De koeria vormt aldus de hoogste Inlandsche rechtsgemeenschap met een eigen begrooting en eigen geldmiddelen. Zij behartigt verder zooveel mogelijk haar eigen sociale en economische belangen, een en ander onder de leiding van het Europeesche bestuur. De koeriahoofden genieten allen een vaste bezoldiging uit de gemeentekas.

Het zielental der onderafdeeling Mandailing c.a. bedraagt (1933) volgens de jongste gegevens 82.598, over de onderscheidene koeria's verdeeld als volgt: Panjaboengan Tonga 14.483; Kotasiantar 4.454; Goenoengtoea 5.817; Pidolidolok 5.787; Panjaboengan Djoeloe 2.519; Goenoengbaringin 5.923; Maga 5.481; Hoetanopan 5.250; Tambangan 3.868; Manambin 10.572; Tamiang 7.659; Pakantanlombang 3.867; Pakantandolok 2.074; Oeloe 4.834.

De bevolking is oorspronkelijk van Toba-Bataksche afkomst, doch in den loop der tijden zijn belangrijke verschillen ontstaan met de bewoners der Bataklanden, hoofdzakelijk doordat de Mandailingers veel langer onder den invloed der westersche cultuur hebben gestaan dan de noordelijke Bataks, hetgeen zich in een zekere verfijning van taal, zeden en gewoonten uit. Ook de vroege komst van den Islam heeft vermoedelijk in gunstigen zin gewerkt, terwijl de echte Bataks nog tot voor kort allen heidenen waren. Men heeft het verschil tusschen beide bevolkingsgroepen ook wel toegeschreven aan ver-

menging van Mandailingers met Minangkabauers, doch dit is niet zeer waarschijnlijk, aangezien wederzijdsche huwelijken zeer sporadisch voorkomen en er over het geheel tusschen deze beide volken een sterke antipathie bestaat. Wel hebben de Mandailingers zich vroeger verder zuidwaarts uitgebreid; in het Noorden van de residentie Sumatra's Westkust tusschen Loeboeksikaping en Airbangis komen nog 2 Mandailingsche larassen voor, n.l. Tjoebadak en Simpangtonang.

Een afzonderlijk element vormen de Loeboe's (zie aldaar), die in de koeria's Goenoengbaringin en Kotasiantar nog ten getale van eenige honderden voorkomen en op een veel lagere trap van ontwikkeling staan dan de gewone Mandailingsche bevolking.

De Mandailingsche maatschappij is geheel ingericht volgens het patriarchale familieverband. Naar de oorspronkelijke stamvaders is de bevolking verdeeld in marga's (zie aldaar). De regeerende marga in Groot Mandailing is Nasoetion, die in Klein Mandailing Loebis. Uit deze beide marga's stammen alle koeriahoofdengeslachten alsmede de meeste kampoenghoofden.

De bevolking, voornamelijk langs de hoofdrivieren gevestigd, is nagenoeg geheel Mohammedaansch. Behalve in Pakantan waren vroeger ook te Hoetagodang en Kotasiantar Christenzendelingen gevestigd, doch in de laatste jaren werden de Europeesche zendelingleeraren allen teruggetrokken. Op genoemde plaatsen bleven tot op heden de Christengemeenten bestaan, doch het aantal leden is aan het afnemen. Zendingsscholen bestaan thans nog te Pakantan, Simpang Banjak, Hoetapadang en Hoetagodang. Het aantal leerlingen neemt steeds af als gevolg van de ijverige Islampropaganda van den laatsten tijd. Het totaal aantal Christenen in Mandailing c.a. bedraagt nog 1084.

Het onderwijs staat in Mandailing op hoog peil, de bevolking heeft een sterken drang naar ontwikkeling. 38 volksscholen en 10 Gouvernements Inlandsche scholen zijn over de geheele onderafdeeling verspreid, terwijl zich te Hoetanopan een H.I.S. bevindt. Tal van Mandailingers zenden hun kinderen naar elders om hen in staat te stellen middelbare en zelfs hoogere scholen te bezoeken. Over den geheelen archipel zijn ontwikkelde Mandailingers verspreid als onderwijzers, ambtenaren e.a.

Economische toestand. Over het geheel is Mandailing een welvarende streek; alleen de zwervende Loeboe's zijn arm. Hoofdmiddel van bestaan is de landbouw. De rijstopbrengst der sawah's van Groot Mandailing is van dien aard, dat in goede oogstjaren 30 tot 40.000 pikoel kan worden uitgevoerd naar Klein Mandailing en elders. Naast rijst worden maïs en andere, algemeen in Indië voorkomende tweede gewassen geteeld en voor eigen gebruik ook tabak, pisang, suikerriet en klapper. Behalve in de koeria Goenoengbaringin beteekent de koffiecultuur in Groot-Mandailing niet zoo heel veel meer, doordat de geschikte gronden te ver afliggen.

In Klein Mandailing daarentegen is in sommige streken (Pakantan en Manambin) de koffie (Arabica) tot een ware volkscultuur geworden, welke met voorliefde wordt gedreven en een product van goede kwaliteit oplevert. Beroemd vooral is de Pakantankoffie, welke gedurende lange jaren een waar fancy-artikel is geweest en meestal naar Amerika werd uitgevoerd. Deze cultuur is vooral van zooveel belang, omdat Klein-Mandailing elk jaar worstelt met een groot rijsttekort en dit tekort moet dekken met de opbrengst der koffie. Gedurende de laatste jaren is men begonnen behalve Arabica ook robustakoffie aan te planten, welke echter veel van ziekten heeft te lijden, waardoor verscheidene tuinen waardeloos zijn geworden. De koffieuitvoer bedroeg over de laatste jaren 8 à 10.000 pikoels. Gedurende de rubberhausse is men in Mandailing op groote schaal begonnen met den aanleg van rubbertuinen, welke voor de bevolking ruime inkomsten hebben afgeworpen. De rubberuitvoer bedroeg in de goede jaren 6—10.000 pikoels.

Behalve de landbouw is de kleinhandel van veel belang. De Mandailingers zijn geboren handelaars; men vindt hen als zoodanig over den geheelen archipel verspreid.

De visscherij in de rivieren is van geringen omvang. Vroeger was de vischteelt in vijvers zeer belangrijk. Uit jarenlange onderzoekingen (Prof. Schüffner, Swellengrebel, Rodenwald) bleek echter, dat de beruchte Mandailingsche malaria grootendeels te wijten was aan het broeden der malariamuskieten in deze vijvers. Vandaar dat in 1927 bij Gouvernementsbesluit werd bevolen om alle vischvijvers in Mandailing te dempen, te beginnen met de omgeving van Panjaboengan. Aan de eigenaars wordt een billijke schadevergoeding betaald. In de jaren 1927—1932 werd hiervoor in totaal ruim *f* 400.000 door het Gouvernement beschikbaar gesteld. Sindsdien is het malariakwaad zeer verminderd en de gezondheidstoestand der bevolking aanzienlijk verbeterd.

Te Panjaboengan bevinden zich een groote Gouvernements Inlandsche school en een pasanggrahan. Verder is er een hospitaal met een Gouvernements Indisch arts. De pasar is de grootste van geheel Mandailing.

Langs den grooten verkeersweg liggen tal van bloeiende kampoengs, waarvan in het onderdistrict Panjaboengan de voornaamste zijn Sihèpèng, Simangambat, Siaboe, Loembandolok, Malintang en Goenoengtoea.

In klein Mandailing is de voornaamste nederzetting de onderafdeelingshoofdplaats Kotanopan, gelegen 432 m. boven zee aan den grooten transportweg, in het breedste gedeelte der vallei van de Batang Gadis. Er zijn een Hollandsch-Inlandsche school en verschillende andere Inlandsche scholen. De pasanggrahan, elf kamers bevattende, is de mooiste en grootste van geheel Sumatra en een gewilde overnachtingsplaats voor toeristen.

De kampoengs Hoeta Toras en Hoeta Padang, welke in 1.31 door een grooten brand totaal werden verwoest, zijn inmiddels opgebouwd.

De economische depressie, welke omstreeks 1930 over geheel Indië haar intrede deed, heeft ook voor de bevolking van Mandailing ernstige gevolgen met zich medegebracht. Een sterke prijsdaling van de inheemsche producten, afneming van den kleinhandel, alsmede daling der arbeidsloonen hebben ernstige geldschaarschte onder de bevolking teweeggebracht. Het gevolg is geweest dat men zich nog meer dan gewoonlijk op den sawahbouw is gaan toeleggen. Vruchtbare gronden zijn nog voldoende beschikbaar.

NOPAN (KOTANOPAN) (Aanv. Dl. III). Hoofd-

plaats der onderafdeeling Groot en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan, residentie Tapanoeli, standplaats van een controleur. Zie MANDAILING.

PANJABOENGAN (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het onderdistrict van dien naam, dat deel uitmaakt der onderafdeeling Groot- en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan (residentie Tapanoeli). Sinds de demping der vischvijvers rondom de plaats is de gezondheidstoestand, die hier vroeger veel te wenschen overliet, belangrijk verbeterd. Panjaboengan heeft den grootsten pasar van Mandailing. Zie MANDAILING.

PAHANTAN (PAKANTAN) (Aanv. Dl. III). Deze streek in Z.-W.-Tapanoeli is verdeeld in twee koerias, n.l. Pakantanlombang en Pakantandolok. De bewoners zijn op een klein gedeelte na Mohammedanen. Er bevindt zich hier een post van de Doopsgezinde zending met eenige zendingsscholen en een zendingsziekenhuis. De invloed van de zending in Pakantan is dalende. Sedert 1928 is er geen Europeesche zendelingleeraar meer geplaatst. Zie verder MANDAILING.

NATAL en **BATANGNATAL** (Aanv. Dl. III en V of suppl afl. blz. 235). Een der vier onderafdeelingen der afdeeling Padangsidimpoean van de residentie Tapanoeli. Deze onderafdeeling heeft een oppervlakte van 4680 km². De vlakke kust, de geringe diepte tot ver in zee en de sterke noordwesten winden maken de open reede gevaarlijk en ontoegankelijk voor groote schepen. De booten van de K.P.M. (14 daagsche dienst) kiezen daarom een ankerplaats ver uit de kust gelegen. Bij de strandkampoengs Sikarakara, Taboejoeng alsmede bij het eiland Tamang is de reede iets gunstiger.

Het binnenland is heuvelachtig en gaat langzamerhand over in de Boekit Barisan. Het is grootendeels met oerbosch bedekt en vrijwel onbewoond.

De groote weg van Natal langs den rechteroever der Batang Natal is geheel verhard en voor autoverkeer geschikt. Andere belangrijke wegen komen in Natal niet voor. Het verkeer tusschen de kampoengs heeft plaats langs de rivieren, langs zeer slechte voetpaden of langs het strand. Alle kustplaatsen zijn verder per zeeprauw bereikbaar.

De onderafdeeling is verdeeld in twee onderdistricten, n.l. 1e. Moearasoma, bevattende de koeria's Aèknangali, Linggabajoe en Moearasoma-Moeraparlampoengan (laatstgenoemde is in 1931 ontstaan door samenvoeging der koeria's Moearasoma en Moearaparlampoengan) en 2e. Natal, met de koeria's Batahan, Singkoeang en Natal. (De vroegere koeria's Koenkoen en Taboejoeng werden opgeheven en bij de koeria Natal gevoegd). Op de gelijknamige onderdistrictshoofdplaatsen Moearasoma en Natal is een Inlandsche bestuursambtenaar (assistent demang) gevestigd.

De onderafdeelingshoofdplaats Natal was vroeger standplaats van een controleur, doch sinds 1929 wordt het ressort bestuurd door den controleur van Mandailing, die thans tevens wd. controleur van Natal is. Vermoedelijk zullen in de toekomst beide ressorten tot één onderafdeeling worden samengevoegd.

Te Natal is thans een districtshoofd (demang) gevestigd. Het Inlandsche bestuur berust, behalve bij het districtsbestuur, bij de zes koeriahoofden. Aan hen ondergeschikt zijn de kampoenghoofden (datoek's).

Sinds 1924 werd in alle koeria's een Inlandsche gemeenteraad ingesteld, waarvan het koeriahoofd ambtshalve voorzitter is, terwijl de kampoenghoofden als leden fungeeren. Alle koeriahoofden genieten een vaste bezoldiging uit de koeriakas. Het Gouvernement draagt gedeeltelijk bij in deze salarissen door middel van een jaarlijksche subsidie aan de gemeentekassen.

Het aantal inwoners der onderafdeeling bedraagt (1933): 27.000, over de diverse koeria's verdeeld als volgt: Natal 7500; Singkoeang 3500; Batahan 3000; Moearasoma 2300; Aèknangali 4000; Linggabajoe 6000.

Wat aard en oorsprong der bevolking betreft moet een scherp onderscheid gemaakt worden tusschen Batangnatal (d.i. het onderdistrict Moearasoma) en de drie kustkoeria's van het onderdistrict Natal. Batangnatal wordt bewoond door Mandailingers, wier voorvaderen in vroegeren tijd uit Mandailing geëmigreerd zijn. Hun taal, zeden en gewoonten zijn nog tot op heden volkomen gelijk aan die der bevolking van Mandailing (zie aldaar). Het eigenlijke Natal wordt bewoond door kust-Maleiers, die van zeer gemengden oorsprong zijn. Men vindt onder hen nog afstammelingen van Minangkabauers, Atjèhers, Niassers en zelfs van Boegineezen. Volgens de overlevering werd de nederzetting Natal zelf gesticht door zekeren Radja Nan Soetan (een zoon van den Radja van Indrapoera) in samenwerking met een Imam uit Airbangis, die naar Natal emigreerden. Laatstgenoemde werd onder den titel Datoek Imam gelar Toeangkoe Besar de eerste Radja der koeria Natal, terwijl genoemde Radja Nan Soetan het hoofd der koeria Linggabajoe werd.

De oorspronkelijke bevolking bestond waarschijnlijk uit Loeboe's (zie aldaar) en onderwierp zich vrijwillig aan het gezag der immigranten. De afstammelingen van deze Loeboe's komen thans nog voor te Salai Baroe, Koenkoen en Padang Katori (op de helling van den Boekit Sigaranggarang in het Natalsche). Deze menschen spreken een eigen dialect en gebruiken tot op heden nog hun eigen vlaggen van boomschors.

De bevolking van Natal woont in hoofdzaak langs den grooten weg, de belangrijkste rivieren en aan de kust.

De adatinstellingen der Maleiers zijn het dichtst verwant aan die der Minangkabauers; evenals laatstgenoemden leven zij in matriarchaal familieverband. De koeria Linggabajoe vormt den overgang tusschen het Maleische en het Mandailingsche adatgebied.

De geheele bevolking belijdt den Mohammedaanschen godsdienst. Vooral in de kuststreken houdt men in star conservatisme vast aan alle orthodoxe gebruiken, zoowel op godsdienstig als maatschappelijk gebied.

Het onderwijs staat over het geheel op een laag peil. Te Moearasoma en Natal zijn Gouvernements Inlandsche scholen, terwijl verder een negental volksscholen over de onderafdeeling verspreid zijn. De bevolking voelt er echter weinig voor de kinderen naar school te zenden. Meisjesleerlingen worden op de scholen in het Maleische gebied nog weinig aangetroffen, doordat hier de gewoonte heerscht dat ongetrouwde vrouwen zich overdag niet in het openbaar mo-

gen vertoonen. Alleen te Natal vindt men thans een meisjesvolksschool, welke echter slechts 26 leerlingen telt.

Hoofdmiddel van bestaan is de landbouw, welke in hoofdzaak op ladangs wordt beoefend. De jaarlijksche rijstvoorraad is onvoldoende om in de behoeften van de bevolking te voorzien, zoodat invoer uit Mandailing en Padang plaats vindt. In Batangnatal is de bevolking ijverig en energiek genoeg, doch er zijn niet voldoende gronden voorhanden om het sawahareaal belangrijk uit te breiden. In het Natalsche liggen (vooral langs de kust) nog duizenden bahoes goede gronden braak, doch de Maleische bevolking bezit geen energie genoeg om deze te ontginnen. Alleen gedurende de laatste jaren, nu door de heerschende malaise alle andere bronnen van inkomsten der bevolking verstopt zijn, heeft onder leiding van het bestuur op groote schaal sawahontginning plaats, met als gevolg een belangrijke toename van de rijstopbrengst.

Een belangrijke bron van inkomsten voor de bevolking is de klappercultuur; langs de kust en op de tot Natal behoorende eilanden (Poelau Tamang, Poelau Oenggas, Poelau Sedekah en Poelau Tanga) vindt men uitgestrekte klappertuinen. Door de daling der copraprijzen is de aanplant van nieuwe boomen vrijwel stopgezet.

De handel is van weinig beteekenis, groote pasars komen niet voor. Alleen de prauwenhandel op Padang en Sibolga is van eenig belang.

Te Simpang Gambir (hoofdplaats der koeria Linggabajoe) bevindt zich sinds 1922 een tweetal groote Europeesche rubberondernemingen. Ook de bevolkingsrubbercultuur was in de goede jaren zeer belangrijk.

De riviervisscherij is van geen beteekenis, de zeevisscherij is zeer belangrijk; de meeste kustplaatsen bestaan voor een groot deel van de vischvangst.

De rivieren (vooral in het Batangnatalsche) bevatten veel stofgoud. Door het slechter worden van de economische omstandigheden is de bevolking der koeria's Mocarasoma-Mocaraparlampoengan en Linggabajoe weer op groote schaal begonnen goud te wasschen.

De onderafdeelingshoofdplaats Natal is de belangrijkste nederzetting en van belang als uitvoerhaven van het achterland. Rubber, koffie, copra, gedroogde visch en boschproducten vormen de voornaamste uitvoerartikelen. Men vindt er een Gouvernementspasanggrahan. Batahan, aan de monding der gelijknamige rivier, en Singkoeang, aan de monding der Batang Gadis, zijn de grootste strandkampoengs. Zij tellen beide ongeveer 1000 zielen. De bevolking leeft in hoofdzaak van vischvangst en prauwenhandel. Andere belangrijke strandkampoengs zijn (van Z. naar N.) Soemoer, Sikarakara, Koenkoen en Taboejoeng.

Het overige deel der bevolking woont in hoofdzaak langs den grooten weg. Als voornaamste kampoengs zijn te noemen: Sopotindjak, Aèknangali, Mocarasoma (onderdistrictshoofdplaats met een Gouvernements Inlandsche school en pasanggrahan), Mocaraparlampoengan, Simpang Gambir en Tapoes.

De regenten van Natal hebben zich reeds in 1693 aan de Oost-Indische Compagnie verbonden; het rijkje werd toen een onderhoorigheid van Baros. Daarvóór hadden zich ook reeds Portugeezen en Engelschen in de baai van Natal vertoond om handel te drijven. Later ontstond er eenige wrijving met de toenmaals bestaande Inlandsche rijken Atjèh (in het N.) en Pagar Roejoeng (in het Z.), welke beide Natal als hun vazalstaat beschouwden. Het gevolg was dat men uit Natal een deputatie zond naar de hoofden der Engelschen in Sibolga met verzoek zich blijvend in de baai van Natal te vestigen, hetgeen in 1751 inderdaad geschiedde. Sindsdien stond de Toeangkoe Besar onder hun bescherming. Gedurende het Engelsche bestuur lag in Natal een kleine bezetting in een steenen fortje, waarvan thans nog muurresten aanwezig zijn. Ook vindt men er nog een vervallen Engelsch kerkhof. In 1824 werd bij het verdrag van Londen Natal definitief aan Nederland afgestaan.

TANDJOENGBALAI (Aanv. Dl. IV en V (of suppl. afl. blz. 260)). Is volgens de overlevering gesticht door den sultan van Atjèh op zijn in 1619 (na de onderwerping van Déli) naar Asahan gemaakten tocht. De oevers van dezen stroom aan den benedenloop onbewoond vindende, droeg hij aan de bovenstrooms wonende Bataks op een nederzetting te stichten aan de samenvloeiing van de Silau- en Asahan-rivieren. Toen in 1862 en 1863 de Resident Netscher het noordelijke gedeelte van zijn residentie bezocht, ten einde met het oog op de zich toen in Déli vestigende Europeanen geregelde toestanden in deze streken in het leven te roepen, was Tandjoengbalai reeds een handels- en havenplaats. Talrijke Chineezen van den overwal hadden zich hier reeds gevestigd en dreven handel met de Straits. De slavenhandel was blijkbaar zeer winstgevend (Bataks uit de bovenlanden), want jaarlijks werden er ongeveer 8—10.000 verscheept. Na de expeditie in 1865 tegen den Sultan van Asahan werd in Tandjoengbalai een controleur geplaatst, aan wien te zijner beveiliging één sergeant met 12 Inl. fuseliers en een kruisboot toegevoegd werden. Van dezen tijd stammen de bemoeiingen van het bestuur met de ontwikkeling van Tandjoengbalai.

In het laatste decennium der vorige eeuw ontwikkelden zich de tabaks- en koffiecultures en later de rubbercultuur in Asahan; Tandjoengbalai werd als afvoerhaven steeds belangrijker. Door den bouw van de brug bij Kisaran in 1896 kwam over land de verbinding naar Déli tot stand, waardoor Tandjoengbalai uit zijn isolement werd verlost.

In het jaar 1909 werd het negorijfonds opgericht (bijblad 7000), terwijl de grenzen van de hoofdplaats Tandjoengbalai werden vastgesteld. De bemoeiingen van den negorijraad bepaalden zich in hoofdzaak tot de zorg voor de straatverlichting, de pasars, de waterleiding, de rioleering en het schoonhouden en besproeien van wegen, pleinen en goten.

De uitbreiding van de hoofdplaats leidde in 1917 tot de instelling van de gemeente Tandjoengbalai met ruimere grenzen dan voor de vroegere hoofdplaats waren vastgesteld (Ind. Stb. 1917 no. 284). Een nadere grenswijziging in 1919 heeft moeilijkheden doen ontstaan, waarmede men thans nog te kampen heeft.

De plaats Tandjoengbalai heeft haar natuurlijke grenzen in de Asahanrivier en de Silaurivier, terwijl de Selatlantjang, een arm van de Asahanrivier die het eiland Simardan vormt, de plaats naar het Zuidoosten afsluit. Door den loop

van deze drie rivieren ontstaat een landtong, waaraan Tandjoengbalai haar naam te danken heeft.

De financieele toestand der gemeente is gunstig. Door een intensief en zakelijk beheer van de gemeentelijke electriciteits-, waterleiding-, pasar- en slachthuisbedrijven komt een belangrijk overschot aan de gemeentekas ten goede. Hierdoor is het mogelijk de gemeentelijke huishouding te voeren zonder directe belastingen. Behalve een hondenbelasting, een belasting op het vergunningsrecht en een vermakelijkheidsbelasting worden in de gemeente geen belastingen geheven.

Het aantal inwoners bedroeg volgens de volkstelling van 1930: 150 Europeanen, 5000 Inlanders, 2265 Chineezen en 260 andere Vreemde Oosterlingen.

De mindergegoede bevolking der gemeente is over het algemeen zeer slecht gehuisvest. De gezondheidscommissie uit den gemeenteraad constateerde bij een onderzoek in het begin van 1924, dat omstreeks 100 woningen, waarin het minder gegoede deel van de bevolking was gehuisvest, onmiddellijk voor onbewoonbaar verklaring in aanmerking kwamen. Pogingen om hierin verbetering te brengen slaagden niet aanstonds. In de jaren 1925, 1928, 1929 en 1930 zijn de onbewoonbaar verklaarde woningen echter vrijwel alle door brand verwoest. Na den grooten brand in 1928 werd een plan ontworpen, om in den woningnood te voorzien in samenwerking met het landschap Asahan; dit in verband met het feit, dat slechts ¹/₃ van de bevolking van Tandjoengbalai binnen de grenzen der gemeente woont, terwijl het hulpbehoevende deel van de bevolking bijna uitsluitend door zelfbestuursonderhoorigen wordt gevormd, zoodat het hier in de eerste plaats ook een zelfbestuursbelang geldt. Er is nu een N.V. voor Volkshuisvesting opgericht. Voor dit doel werkt de gemeente met het landschap samen. In het bestuur van de N.V. voor Volkshuisvesting hebben vertegenwoordigers zoowel van het landschap als van de gemeente zitting. Het kapitaal van deze stichting bedroeg in 1930 ± ƒ 23.000.

Met de verbetering van hygiënische toestanden is nog slechts een begin gemaakt. De gemeente verkeert door de ontwikkeling van haar bovengenoemde monopolie-bedrijven in de gelukkige omstandigheid in alle dringende behoeften binnen een niet te lang tijdsbestek te kunnen voorzien, zonder dat het noodig zal zijn daarvoor nieuwe belastingen in te voeren.

AMBON (Aanv. Dl. I), officieel Amboina geheeten, is de hoofdplaats van het gouvernement der Molukken, zetel van den Gouverneur en den Militairen Commandant der Molukken, van den Resident en den Controleur respectievelijk van de afdeeling en de onderafdeeling Amboina.

De stad strekt zich uit tusschen de zee, de Batoemérahrivier, de heuvels van Soya, de heuvels van Oerimessing en Wainitoe. Zij wordt doorsneden door drie rivieren, de Wai-Tomoe, de Batoegadjahrivier en de Batoegantoengrivier, welke in den benedenloop Waihaong wordt genoemd. Van de buitenwijken zijn nog slechts Mardika, Soya di bawa, Oerimessing en Hatiwé overgebleven. Het aantal zielen bedraagt 17.078, waarvan 2050 Europeanen, 921 Chineezen, 750 andere Vreemde Oosterlingen en 13.357 Inlanders (Ind. Versl. 1932, dl. II, tabel 17).

Werd vóór de opheffing van de Ambonsche schutterij de Inlandsche bevolking onderscheiden in burgers en niet-burgers, na de opheffing ingevolge Ind. Stb. 1923 no. 275 is het burgerschap der Ambonneezen bezig zijn beteekenis te verliezen.

De eigenlijke stad dateert uit de laatste helft der 16de eeuw; zij is ontstaan uit een nederzetting ten Zuiden van de toenmalige, in 1588 voltooide, Portugeesche vesting, waaruit het huidige fort Nieuw- Victoria gegroeid is.

Ten Zuiden van dit fort strekt zich de Esplanade uit, welke als exercitieveld en sportterrein wordt gebruikt. Hieromheen en daarachter wonen de Europeanen, liggen de Europeesche hotels, de burger- en de militaire societeit, het gemeentekantoor en voorts alle overheidsgebouwen. De gouverneurswoning, welke de rij der Europeesche woningen sluit, was oorspronkelijk het buitenverblijf van Gouverneur Adriaan van der Stel. Zij werd tusschen 1711 en 1713 gebouwd. Hersteld tijdens het Engelsch tusschenbestuur, dat er een nieuw buitenverblijf vestigde, werd zij bij de overgave in 1817 van de Britsche Regeering overgenomen voor 5500 rijksdaalders. Ten Zuidwesten van het fort ligt de Chineesche kamp, de winkelbuurt bij uitnemendheid. Daarin liggen o.m. de markt, welke verbouwd en voorzien wordt van een modern front, en de Protestantsche kerk, welke volgens een inscriptie in den muur gebouwd werd onder Gouverneur Bernardus van Pleuren tusschen de jaren 1780 en 1781.

De buitenwijk Mardika dateert uit den Portugeeschen tijd. Bij wijze van beveiligingsmaatregel tegen de Mooren van den Rooden Berg (het tegenwoordige aan de hoofdplaats grenzende Batoemérah) moesten, nadat de Portugeesche versterking voltooid was, geëmancipeerde slavengezinnen zich vestigen aan den rechteroever van de Wai- Tomoerivier. Uit deze nederzetting nu is de wijk Mardika ontstaan. De buitenwijken Oerimessing, Hatiwé, het vroegere Noesaniwé en Latoehalat zijn ontstaan uit de gelijknamige negorijen, waarvan de bewoners gedwongen werden naar de stad te verhuizen, naar het heette bij wijze van strafmaatregel, doch in feite om over heerendienstkrachten in de hoofdplaats te kunnen beschikken.

De gemeente Amboina werd ingesteld in 1921 (Ind. Stb. no. 524). Het aantal raadsleden werd bepaald op 11, waarvan 7 Europeanen, 2 Inlanders, en 2 Vreemde Oosterlingen, allen door den Gouverneur-Generaal te benoemen, terwijl het hoofd van plaatselijk bestuur als voorzitter van den raad werd aangewezen. In Jan. 1926 werd bepaald, dat voortaan de leden van den gemeenteraad door verkiezing zouden worden aangewezen en de raadsvoorzitter door den G.G. zou worden benoemd. Tevens werd met ingang van 1 Febr. 1926 het ambt van burgemeester-secretaris ingesteld.

De gemeente onderhoudt een wegennet van ruim 22 km. lengte, dat voor het grootste gedeelte geasphalteerd is. De gemeente heeft twee openbare waschinrichtingen doen bouwen aan een door de stad loopend genormaliseerd riviertje, de Wai-Titar. Spoelwater wordt eveneens van gemeentewege verstrekt aan de markt en het slachthuis, terwijl drinkwatervoorziening vanwege de B.O.W. plaats heeft. Het water is afkomstig uit een buiten de grens gelegen natuurlijke bron.

De electrificatie der hoofdplaats dateert van 1929. De huis- en straatverlichting wordt verzorgd door de Electriciteits Maatschappij Ambon (E.M.A.).

Ambon heeft vier steigers, te weten: 1°. de Betonsteiger, waaraan de K.P.M.-stoomers liggen; 2°. de oude K.P.M.-steiger, waaraan thans de Gouv. stoomers liggen en de gewestelijke opnemingsvaartuigen meren; deze is een in 1895 tot dit doel getransformeerde batterij, het zoogenaamd Waterkasteel; 3°. de Gouv. steiger achter het fort en 4°. de kolensteiger met daarachter de steenkolenloodsen en een petroleumopslagplaats. Verder is er een scheepswerf, waar kleine vaartuigen kunnen worden hersteld.

De in- en uitvoercijfers bedroegen voor het jaar 1932 resp. ƒ 1.039.000 en ƒ 1.249.000.

De stad heeft een militair hospitaal en een leprozerie, verder een gevangenis en een dwangarbeidersdepôt.

Ter plaatse zijn een residentiegerecht, een landraad en een magistraatsgerecht ingesteld. Voorts is Ambon de zetel van den Ambonraad, een locale raad, ingesteld bij Ind. Stb. 1921 no. 158 voor de onderafdeelingen Amboina en Saparoea, aangeduid als Ambon en de Oeliassers.

Er zijn verschillende openbare en particuliere onderwijsinrichtingen, w.o. een openbare muloschool en een kweekschool voor Inl. onderwijzers. Voorts zijn er een school tot opleiding van Inlandsche leeraren (Stovil), een school voor goeroe djamaäts en een weefschool. Er zijn vijf Protestantsche kerken. In 1926 werd te Ambon een Roomsch Katholiek kerkje ingewijd. Verder zijn er een groote mesdjid en een mesdjid Arab.

Tot de historische monumenten behooren, behalve het fort en de hervormde kerk, nog het gedenkteeken van Rumphius, dat G.G. Van der Capellen in 1824 heeft laten oprichten, het Burgerwachthuis, dat thans verbouwd is tot een Europeesche toko, en het huis, waarin Multatuli gewoond heeft en dat thans door den gouv. landmeter wordt geoccupeerd, terwijl in het gemeentehuis een, nog niet geïdentificeerd, steenen familiewapen is aangebracht, dateerende uit 1771.

De ligging der stad brengt mede, dat de westmoesson droog en de oostmoesson nat is.

Literatuur: A. J. Beversluis en Mr. A. H. Gieben, Het Gouvernement der Molukken, Landsdrukkerij Weltevreden 1929; J. H. B. Jaspersz, Het Fort Nw. Victoria te Amboina (Uit Ned.-Ind. Oud en Nieuw, 13de jg. 1928, nos. 5 t/m. 9); V. I. van de Wall, De Ned. oudheden in de Molukken, 's-Gravenhage 1928.

PARIGI en **MOÖETONG** (Aanv. Dl. III en Dl. II). Deze twee zelfbesturende landschappen, welke tezamen de onderafdeeling Parigi vormen, tevoren van de afdeeling Midden Celebes, daarna van de afdeeling Poso en thans (zie Ind. Stb. 1932 no. 571) van de afdeeling Donggala der residentie Manado, hebben gemeenschappelijk één vermogen, met gemeenschappelijke lasten en inkomsten, welke betaald worden uit en gestort in de onderafdeelingskas van Parigi. Ter bekorting en om niet in herhalingen of vele verwijzingen te vervallen, worden zij hier in één aanvullend artikel behandeld.

Bij G.B. van 5 December 1916 no. 35 is o.m. besloten, de landschappen: 1°. Saoesoe, Ampibabo, Toriboeloe en Kasimbar te vereenigen met het landschap Parigi, onder den bestuurder van laatstgenoemd landschap; 2°. Sigenti en Moöetong te vereenigen tot één zelfbesturend landschap, onder den naam van Moöetong en onder den bestuurder van dit landschap.

De door de bestuurders van Parigi en Moöetong als bestuurders van de beide vergroote landschappen afgelegde korte verklaringen zijn bij G.B. van 22 Augustus 1917 no. 2 goedgekeurd en bekrachtigd.

Zooals boven vermeld vormen de landschappen Moöetong en Parigi de onderafdeeling Parigi, welke gelegen is tusschen de meridianen 119°.0′ en 121°.0′ O.L. van Greenwich en tusschen de breedte-cirkels 0°45′ N.B. en 1°10′ Z.B. De equator loopt ongeveer over de kampoeng Sinei in het landschap Moöetong.

Beide landschappen omvatten tezamen een deel van den W.- en N.-oever der Golf van Tomini. Moöetong grenst ten O. aan de onderafdeeling Boalémo der afdeeling Gorontalo, waarvan het gescheiden is door de rivier Molosipat; ten Z. wordt zijn grens met Parigi bepaald door de rivier Towana. Dit laatste landschap grenst ten Z. aan het landschap Poso, waarvan het gescheiden is door de rivier Maléali, welke bij kampoeng Maléali in de Tomini-bocht valt. De bergketen, welke vanuit Centraal-Celebes de lengteas van den N.-arm van Celebes volgt, vormt de W.- en N.-grens van beide landschappen en scheidt ze van de landschappen Paloe, Donggala en Tolitoli, welke aan Straat Makassar en de Celebes-Zee liggen.

In 1929 werd onder leiding van prof. Dr. Brouwer een geologisch onderzoek naar de bodemgesteldheid ingesteld. Hoofdzakelijk werd verweerd graniet aangetroffen. Het hooge en dichtbegroeide gebergte is niet vulkanisch. Wel treft men op enkele plaatsen warmwaterbronnen aan (nabij kampoeng Parigimpoeoe). Op vele plaatsen reiken de uitloopers van het gebergte tot aan zee. Daartusschen vindt men grootere en kleinere vlakten. De uitgebreidste treft men aan bij Saoesoe, Dolago, Parigi, Ampibabo en Toriboeloe in het landschap Parigi en bij Toeladenggi, Taopa, Lamboenoe Bolano en Tada in het landschap Moöetong. Bij Bolano en Lamboenoe is de vlakte zeer waterrijk, vooral in den regentijd; de afvloeiing gaat langzaam, zoodat er een drietal meren is ontstaan, waarvan de Batoedakoe en Bolanasoe de grootste zijn. Het merengebied is zeer moerassig. Het gebergte, dat de beide landschappen in het W. begrenst, en de waterscheiding vormt tusschen de rivieren, welke oostwaarts naar de Golf van Tomini en westwaarts naar Straat Makassar en de Celebes-Zee stroomen, heeft verschillende hooge toppen, waarvan de Ogo-Amas (2565 m.) de hoogste is. Naar het O. dalen zijketens af, op sommige plaatsen tot aan zee. Slechts in het Z. van het landschap Parigi is een zelfstandig heuvelland, dat in de kaap Pondindilisa in zee uitsteekt. In het noordelijk deel van genoemd landschap, waar de bovenstreek van de kampoengs Kasimbar en Posona, benevens Tada in Moöetong, door een laag heuvelland wordt gevormd, heeft een onderbreking van het W.-grensgebergte plaats, een inzinking in den hoogen keten, waardoor in vroegere tijden de Mandarsche vorsten een weg hebben gevonden om in de voormalige rijkjes Ampibabo, Toriboeloe en Kasimbar hun gezag te vestigen. Waar het hooggebergte nog zwaar bebosscht is, zijn de

meeste uitloopers reeds bedekt met alang-alang en kreupelhout tengevolge van ladangbouw.

De kust der beide landschappen heeft geen diep landwaarts indringende baaien. Van Pelasa af, waar de kustlijn een oostelijke richting aanneemt, is de kust van het landschap Moöetong bergachtig of zandig met moerassige stukken aan de monding der rivieren. Tusschen Pelasa en Tengkoelan en van Ongka tot Toeladenggi komen de bergen tot in zee. Het lossen en laden op dit gedeelte der kust ondervindt alleen bezwaren in den westmoesson, terwijl bij laagwater de ondiepe, aangeslibde mondingen der rivieren bij de havenplaatsen Ongka, Bolano, Toeladenggi en Moöetong een groot beletsel vormen voor den af- en aanvoer van goederen. Vóór de kust van het zuidelijk deel van dit landschap liggen vele koraalriffen, welke voor een deel bebakend zijn. Bij sterken oosten- en zuidenwind is de zee woelig, maar goede schuilplaatsen voor de scheepvaart vindt men in de baaien bij Sigenti (Malanggo), Tinombo (Salebia), Ambesia en Mogogondo.

In het landschap Parigi komen de berguitloopers tot in zee tusschen Péoré en Baibagoe bij de kampoeng Awoeloea en verder tusschen Donggoeloe en La MaEnta; overigens is de kust zandig met moerassige gedeelten, vooral tusschen de kampoengs Balinggi en Saoesoe. Vóór de kust liggen vele koraalriffen voornamelijk tusschen Toriboeloe en Ampibabo, benevens, ten Z. van de kampoeng Parigi. Goede ankerplaatsen vindt men in de baai bij Tamboen, Makakata en Teroeloea (Laboeansori). De reede van Parigi, beschermd door koraalbanken, biedt een gunstige los- en laadgelegenheid.

De rivieren van beide landschappen hebben als communicatie-middel weinig waarde. Enkele, zooals de Siboeaja, worden gebruikt voor den afvoer van boschproducten. De Toeladenggi-rivier in Moöetong is van de monding voor prauwen bevaarbaar tot kampoeng Taopa, 9 km. bovenstrooms gelegen. Andere vermeldenswaardige rivieren zijn die van Saoesoe, Toro-E, Tindaki, Dolago, Pelawa, Towéra, Ampibabo, Toriboeloe, Tada, Bainaä, Tinombo, Pelasa en Lamboenoe, waarvan het water gebruikt wordt of kan worden voor de bevloeiing van sawahs in de vlakten, waardoor zij stroomen.

Een onverharde weg loopt van kampoeng Toro-E in Parigi tot kampoeng Ongka (240 km.) in Moöetong en van kampoeng Lamboenoe naar kampoeng Moöetong, beide in het landschap Moöetong. In den drogen tijd is deze kustweg voor auto's berijdbaar. Paden loopen van Toro-E naar Saoesoe, van Ongka naar Lamboenoe en van Moöetong naar Molosipat aan de grens met Boalémo. Van Toboli (in Parigi) is een weg aangelegd over het gebergte naar Donggala. De voornaamste bergpaden loopen over het waterscheidingsgebergte: van Dolago (in Parigi) naar Paloe, van Kasimbar (in Parigi) naar Tawia (landschap Banawa), van Tinombo (in Moöetong) naar het landschap Banawa en van Pelasa (in Moöetong) naar het landschap Tolitoli.

Op enkele kampoengs na, liggen de nederzettingen aan den kustweg. De vorm der kampoengs is langgerekt; alleen de groote hebben zijwegen, loodrecht op den hoofdweg.

De bevolking van het landschap Moöetong bestaat uit: 10 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 24.642 Inlanders, 98 Chineezen en 94 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 25.844 zielen, terwijl die van het landschap Parigi bestaat uit 7 Europeanen en gelijkgestelden, 17.683 Inlanders, 74 Chineezen en 99 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 17 863 zielen (zie tabel 19 van het 2de deel van het Indisch Verslag 1932). De Inheemsche bevolking van beide landschappen behoort tot de Toradja's en is onderverdeeld in verschillende stammen, welke gewoonlijk worden aangeduid naar de door hen gesproken taal. De voornaamste zijn de bare'e-, tara-, torai-, lédo-, laoedja-, tiadjo- en tialo-talen. De tara-taal is de eigenlijke taal van het vroegere landschap Parigi (vóór de vergrooting in 1916). De inheemsche bevolking hiervan wordt door Adriani en Kruyt gerekend te behooren tot de Parigisch-Kailische groep van Toradja's. De lédo-taal wordt veel als handelstaal in beide landschappen gebruikt. Het Maleisch wordt nu ook aan de kust vrij algemeen gesproken. Tot de Inlanders in beide landschappen behooren nog Boegineezen, Mandareezen, Badjo's, Gorontaloërs, Minahassers, Sangireezen, Talaureezen en Balineezen (afstammelingen van bannelingen in de buurt van de hoofdplaats Parigi). De godsdienst van de Inheemsche bevolking is de Islam. In de bergstreken treft men nog heidenen aan. In Parigi zijn nog vele heidenen onder de To-Raranggonau, To-Bada en To-Besoa, terwijl zij in Moöetong nog veel voorkomen onder de Sipajoërs, de bewoners van kampoeng Lombok en de bergbewoners nabij de kampoengs Eja, Pelasa en Tada.

Het hoofdmiddel van bestaan der inheemsche bevolking is landbouw. De klappercultuur is zeer uitgebreid langs de kust. Het is reeds voorgekomen, dat men enkele sawahgronden in klappertuinen heeft omgezet; zelfs in de ladangs plant men klappers tusschen de voedingsgewassen. Deze zijn voornamelijk rijst en maïs. De rijstbouw op sawahs neemt meer en meer toe. De voornaamste sawahcomplexen vindt men bij de kampoengs Dolago, Minahasa, Bali, Tarigimpoeoe, Masigi, Kampal en Toriboeloe in het landschap Parigi, en bij de kampoengs Sigenti, Sidoan, Bainaä en Moöetong in het landschap Moöetong. Als bijgewassen verbouwt men cassave, bataten, keladi en katjang-soorten. In de omstreken van Tinombo (Moöetong) worden uien en tabak en nabij Pelawa (in Parigi) tabak verbouwd; beide producten ook voor den uitvoer naar Gorontalo en Poso. In de drassige streken vindt men veel sagoepalmen. Sagoe en pisang zijn gewilde volksvoedingsmiddelen. De arènpalm komt slechts op enkele plaatsen voor. Te Tindaki en Tomini (de eerste plaats is gelegen in Parigi en de tweede in Moöetong) wordt arènsuiker bereid.

De voornaamste ingezamelde boschproducten zijn rotan, damar, ebbenhout en ijzerhout. In het landschap Moöetong zijn drie landbouwconcessies en in Parigi één landbouwconcessie en één erfpachtsperceel. In elk der landschappen zijn twee vergunningen tot het kappen van ebbenhout verleend.

Aan veeteelt wordt weinig gedaan. In 1927 werden ter verbetering van den runderstapel 12 Onggolé-stieren en 2 koeien ingevoerd. Veel resultaat is nog niet bereikt. De Balineesche kolonie nabij Parigi zorgt goed voor haar bantèngs en bevloeide sawahs. De paardenstapel is even-

min van belang. De karbouw wordt voornamelijk voor de sawahbewerking en als lastdier gebruikt. De handel in vee is zeer gering. Geringe uitvoer heeft plaats naar Poso en Donggala en van Moöetong naar Gorontalo en Oena-Oena.

Jacht en visscherij worden hoofdzakelijk voor eigen consumptie uitgeoefend. Slechts de Badjo's vangen visch voor den verkoop op de pasars.

De Inlandsche nijverheid is van weinig beteekenis. Geweven wordt nog voor eigen gebruik. Nabij en in Tinombo (Moöetong) maakt men rotanmatten; de „karoro", welke te Bolano wordt vervaardigd, gebruikt men als zeil of vischnet. Bij de bergbewoners is het vervaardigen van „focja" (uit boombast) vrijwel verdwenen.

De handel is in hoofdzaak in handen van Vreemde Oosterlingen en Boegineezen. Uitgevoerd worden voornamelijk: rotan, damar, gomcopal, huiden, copra, ebbenhout, uien, tabak en schelpen. Ingevoerd worden: rijst, zout, petroleum, lijnwaden en andere toko-artikelen. De K.P.M.-booten doen Parigi, Ampibabo en Tariboeloe (in Parigi), voorts Tinombo, Moöetong, Toeladenggi en Tomini (in Moöetong) aan. Andere havenplaatsen worden facultatief bezocht.

De transportmiddelen over land voor goederen zijn voornamelijk ossenkarren; bij uitzondering bezit men paarden, terwijl voor het vervoer van copra en boschproducten ook van karbouwen wordt gebruik gemaakt. Voor personenvervoer bedient men zich van paarden, ossenkarren, rijwielen en auto's (autobussen). Over zee, langs de kust, geschiedt het vervoer, zoowel van personen als van goederen, met vlerkprauwen en kleine schoeners. De post wordt over zee aangevoerd door K.P.M.-booten. Van en naar Donggala geschiedt het vervoer per postlooper; het traject Tawaëli—Donggala wordt per prauw afgelegd. Tusschen Parigi en Poso vaart een postprauw. De landschapsmotorboot „Parigi" is met ingang van 1 Januari 1933 ingelijfd bij de gewestelijke gouvernements vaartuigen. Voor de overbrenging van telegrammen wordt gebruik gemaakt van de telefonische verbinding Parigi—Donggala.

Van de oude contracten mogen hier slechts vermelding vinden:

1ste. de suppletoire overeenkomst met Moöetong gesloten op 26 Mei 1897, betreffende de toepasselijkverklaring van de Gouvernementsregelingen inzake mijnbouw en

2de. de suppletoire overeenkomsten met Moöetong en Parigi gesloten respectievelijk 25 Februari 1899 en 21 Februari van datzelfde jaar, beide goedgekeurd bij G.B. van 31 Mei 1899 no. 3, betreffende de overname van tolrechten tegen een schadeloosstelling van ƒ 3750 voor beide.

De eerste bestuurder van het met Sigenti vergroote landschap Moöetong, werd in 1923 van zijn waardigheid ontheven. Door den Resident van Manado werd met de waarneming van het ambt van bestuurder tijdelijk belast eerst het kampoenghoofd van Tomini en later het districtshoofd van Moöetong. In 1929 werd eindelijk een definitieve bestuurder van Moöetong gekozen, namelijk I. Koeti Taboloetoetoe Poea Da E Malisa, die op 10 Juni 1929 een acte van verband teekende en beëedigde, welke bij G.B. van 21 Februari 1930 no. 58 werd goedgekeurd en bekrachtigd. Bij laatstgenoemd besluit werd tevens goedgekeurd en bekrachtigd de acte van verband van Tagoenoe, bestuurder van Parigi, geteekend den 11 Juni 1929 als opvolger van den eersten bestuurder van het vergroote landschap, die op 18 Februari 1926 was overleden. De genoemde nieuwe bestuurders van Moöetong en Parigi zijn nog in functie (1933), genieten ieder een maandelijksche bezoldiging van ƒ 200, een ambtstoelage van ƒ 50, en een indemniteit voor reis- en verblijfkosten van ƒ 45, 's maands, alles uit de onderafdeelingskas. Op die bezoldiging en toelage wordt een crisiskorting toegepast van 10%. Die korting wordt ook toegepast op de bezoldigingen van de districtshoofden en beambten.

Parigi is verdeeld in twee districten: N.- en Z.-Parigi; Moöetong eveneens, namelijk Tinombo en Moöetong. De woonplaats van den bestuurder (magaoe) van Parigi is de gelijknamige kampoeng (alwaar ook het Europeesch bestuur is gevestigd) en die van den bestuurder (radja) van Moöetong is Tinombo.

Aan het hoofd der kampoengs staan onbezoldigde kampoenghoofden en onder dezen treft men kepala-djaga's aan. Bij de verkiezing van een kampoenghoofd wordt de betrokken bevolking gehoord. De benoeming geschiedt door den zelfbestuurder. De districtshoofden zijn geen adathoofden. Zij worden zonder verkiezing door den zelfbestuurder benoemd. Bij de verkiezing van een zelfbestuurder worden de hoofden, aanzienlijken en oudsten der kampoengs van het landschap gehoord. Met erfopvolging wordt ten deze zooveel mogelijk rekening gehouden.

De positie van de onderafdeelingskas van Parigi was begin 1933 nog goed; De begrooting 1933 geeft aan een budget, groot ƒ 93.212. De inkomsten worden voornamelijk getrokken uit belastingen: inkomstenbelasting, crisisheffing, personeele belasting (alle analoog aan die in het Gouvernementsgebied); verder uit recht op inzameling van boschproducten, afkoop heerendiensten, cijns van ondernemingen van landbouw en erfpachtsperceelen, verhuur van gronden en gebouwen.

De rechtspraak geschiedt overeenkomstig art. 17 der Zelfbestuursregelen 1927 en de daarop gebaseerde regelingen van het hoofd van gewestelijk bestuur en van de zelfbesturen.

Literatuur: R. Boomstra van Heerdt, De Noorderarm van het eiland Celebes van Paloe tot Bwool, T. A. G., dl. XXXI (1914/m.k. blz. 725; zie ook de artikelen TOMINI en TOMINI (BOCHT VAN —).

MOÖETONG. Zie PARIGI.

ZENDING (PROTESTANTSCHE). De stelling, dat de Zending na het jaar 1920 — welk jaar in het hier volgende overzicht als terminus a quo wordt genomen — extensief en intensief een grootere plaats is gaan innemen in de belangstelling der Nederlandsche Christenheid, is niet voor tegenspraak vatbaar. Onder de factoren, die daartoe hebben geleid, of althans medegewerkt, zijn er, die in aard en wezen zéér uiteenloopen. Van het standpunt der Zending uit gezien uitwendig en toevallig is bijv. de oorzaak, die gelegen is in de intensiveering van het verkeer en de verkorting der afstanden, waardoor Indië als geheel zeer veel dichter bij Nederland gebracht en de algemeene belangstelling voor Indië sterk verhoogd is. En een verbijzondering de-

zer algemeene belangstelling is die der Nederlandsche Christenheid voor de Zending. Een andere, minder uitwendige oorzaak ligt in de wisselwerking, die de resultaten van een onderneming en de belangstelling voor die onderneming op elkaar oefenen. De vruchten van het zendingswerk zijn in deze periode sterk gegroeid en het is psychologisch zéér verstaanbaar, dat de groeiende resultaten een groeiende belangstelling als keerzijde hadden, terwijl deze laatste, haar neerslag vindende in groeiende offervaardigheid, ook weer daardoor in staat stelde den zendingsarbeid zelf uit te breiden en daardoor de vruchten daarvan te vermeerderen. Waar evenwel de groeiende mogelijkheden steeds de neiging hadden sneller toe te nemen dan de stoffelijke middelen, die voor het bevredigen der ontstane behoeften aanwezig waren, was een verhoogde propaganda noodig en deze vormt een derde oorzaak van den groei der belangstelling. Door de tijdsomstandigheden zag deze propaganda reeds vóór 1920 zich bepaalde banen gewezen. De oorlog had groote bezitsverschuivingen ten gevolge gehad. De Zending, die vooral bij de corporationeele Zending in het algemeen gesproken geleefd had van betrekkelijk weinige, maar grootere giften en weinig aandacht besteed had aan een systematische bewerking van haar „home base", gepaard aan een even systematischen opbouw van haar financieel fundament, zag zich genoodzaakt de bakens te verzetten toen het getij verliep. In de plaats der weinige groote giften moesten komen de vele kleinere. Deze systematische, z.g. binnenlandsche actie, reeds begonnen vóór en in den oorlog, is daarna met kracht voortgezet en het lijdt geen twijfel, dat zij de oorzaak is, dat de Zending het hoofd heeft kunnen bieden aan de betrekkelijk geringe crisis van de jaren na 1920 en aanvankelijk ook zelfs zonder merkbare schade de slagen van de geweldige malaise van de jaren na 1930 heeft kunnen opvangen. Maar deze stelselmatige propaganda is ook voor een niet gering deel oorzaak der verhoogde belangstelling. Financieel openbaart zij zich daarin, dat er voor de Protestantsche Zending een totaal aan giften bijeengebracht wordt van bijna twee millioen gulden per jaar.

Overigens zijn de twee takken van corporationeele en kerkelijke Zending blijven bestaan. Op het terrein van de eerste heeft nog grooter concentratie plaats gegrepen. De Nederlandsche Zendings Vereeniging, die in 1919 zich bij de Nederlandsche Zendingsschool had aangesloten en haar eigen opleiding staakte, trad in 1922 ook tot de Samenwerkende Zendings Corporaties toe en ging deel uitmaken van de door die Corporaties gesloten federatie, waarin elk van deze overigens haar eigen zelfstandigheid volledig behoudt. Het was het laatste succes van de gedachte aan samenwerking, dat haar kampioen, de zendingsdirector Dr. J. W. Gunning, beleefd heeft, die in November 1924 is overleden. Maar ook sindsdien is de concentratie voortgegaan. De Evangelische Missions Gesellschaft in Bazel, die van de Rheinische Mission den arbeid op Borneo overnam, heeft zich voor dit zendingsveld ook onmiddellijk bij de samenwerkende Corporaties aangesloten en aan haar Directie en Bureau de vertegenwoordiging van haar belangen in Holland opgedragen. En in 1931 heeft ook het Java-Comité zich aangesloten. Daarmee is de grens der concentratie vrijwel bereikt. Zij berust voor een niet gering deel op de gelijkheid van voedingsbodem, welke voor al deze corporaties gelegen is in dat deel der Nederlandsche Christenheid, dat tot de volkskerk, de Ned. Herv. Kerk, behoort. Luthersche en Doopsgezinde zendingsvereenigingen hebben hun eigen begrensden kring en al putten Salatiga Zending en Geref. Zendings Bond ook uit den voedingsbodem der samenwerkende Corporaties, toch is bij de eerste de methode van financiering, die niet op begrooting van behoeften maar op totaal van ontvangsten gebaseerd is, en bij de laatste het theologisch-kerkelijk standpunt zoo verschillend, dat zij wel niet spoedig tot de samenwerking zullen toetreden.

De Nederlandsche Zendingsschool, eerste vrucht en tevens sterke band van samenwerking, is ook na 1920 gebleven, wat zij was. Corporaties, die toen of ook nu nog niet tot de aangeslotenen behoorden, zooals Java-Comité, Geref. Zendingsbond, Doopsgezinde en Luthersche Zending, hebben de opleiding van haar aanstaande Zendelingen ook aan deze school toevertrouwd. Inrichting en leerplan zijn in het algemeen dezelfde gebleven, alleen is de eisch, dat vooropleiding op het peil van Mulo moet staan, krachtiger doorgevoerd.

Op het terrein der kerkelijke Zending is evenzeer duidelijk een versterking van de belangstelling voor het zendingswerk aan den dag getreden. Dit is niet slechts te zien aan verhoogde actie van de Geref. Kerken, maar nog duidelijker daaraan, dat ook andere kerken den zendingsarbeid zijn gaan aanvatten. Zoo heeft de *Chr. Geref. Kerk* sinds 1928 een eigen zendingsterrein op Zuid-West-Celebes en nog sterker spreekt het, dat de *Geref. Kerken in Hersteld Verband* een kleine groep, die uit de Geref. Kerken is getreden, onmiddellijk een eigen missionair predikant heeft opgeleid en eigen zendingswerk onder de Chineezen op Oost-Java is begonnen, niettegenstaande de organisatie van haar kerkelijk leven hier te lande vrijwel op al haar krachten beslag moest leggen.

Dit is dan ook de oorzaak, dat de beweging naar toenadering tusschen *Kerk en Zending* en naar meer kerkelijke Zending binnen de Ned. Herv. Kerk in deze jaren aan kracht heeft gewonnen. In vele classes is door het Classicaal Bestuur een eigen zendingscommissie benoemd, of waar kerkelijke toestanden dat niet mogelijk maakten, zijn classic. zendingsvereenigingen gesticht, om binnen de classis de zendingsgedachte te versterken mede door voor een bepaald terrein, of een bepaalden zendingspost in het bijzonder de belangstelling te vergrooten en de benoodigde gelden bijeen te brengen.

Een bijzonderen vorm heeft deze beweging aangenomen in de *classis Amsterdam der Ned. Herv. Kerk.* Aanvankelijk werkte deze voor het westelijkste deel van het zendingsterrein der Rijnsche Zending op Borneo. Daaruit heeft zich echter deze toestand ontwikkeld, nadat de Bazeler Zending dit terrein heeft overgenomen, dat de classis Amsterdam twee zendingsposten aan den Katingan geheel onderhoudt en daarvoor Zendelingen uitzendt. Daardoor is deze classis der Ned. Herv. Kerk tot een zelfstandig uitzendend lichaam geworden en de eigenaardige figuur ontstaan van een stuk zuiver kerkelijke Zending binnen een Kerk, die overigens geheel

haar werk door de Corporaties laat verrichten.

In de hier besproken periode heeft er voorts een sterke ontwikkeling plaats gehad in de *internationale organisatie* der Zending. Wat er aan verbindingen op dat gebied bestond, vooral sinds de groote wereldzendingsconferentie te Edinburgh in 1910 en door het werk van het daaruit voortgekomen Continuation Committee, was door den oorlog grondig verwoest. Het volledig miskennen van het supra-nationaal karakter der Zending door de oorlogvoerende Christenvolkeren, de daarmee gepaard gaande verdrijving der Duitsche Zending uit Duitschlands vroegere koloniën in Afrika en Azië en de traagheid, waarmee dit onrecht hersteld werd, maakte langen tijd het streven naar internationale toenadering tusschen de Angelsaksische en de Continentale Zending tot een zeer delicate en moeilijke zaak. De eerste meer openbare poging daartoe was de vergadering te Crans (Zwitserland) in 1920, waar een veertigtal afgevaardigden uit twaalf landen aanwezig waren. Hoewel hier ook enkele vertegenwoordigers der Duitsche Zending aan de beraadslagingen deelnamen, waren zij om bovengenoemde traagheid en het zwakke protest daartegen van de Angelsaksische Christenen, niet aanwezig te Lake Mohonk (N. Amerika), waar in 1921 door tachtig afgevaardigden uit zes en twintig landen, w.o. ook Nederland, de Internationale Zendings-Raad werd gesticht onder voorzitterschap van Dr. John R. Mott. Een uitvoerend comité van zestien leden, 8 Amerikanen, 4 Engelschen en 4 van het continent van Europa — een voor dit laatste gunstige verhouding daar driekwart van de wereldzending uitgaat van Amerika en het grootste deel van het resteerende kwart van Engeland — de z.g. Kleine Raad, bijgestaan door drie secretarissen is met de dagelijksche leiding belast. Vrijwel jaarlijks is er sinds de oprichting een vergadering van grooten of kleinen Raad gehouden. Bekend is de Conferentie van Jeruzalem in April 1928, waar voor het eerst ook afgevaardigden van de Jonge Kerken van het zendingsveld, dus van de daar ontstane Christenraden, aanwezig waren en een zeer daadwerkelijk aandeel aan de beraadslagingen hebben genomen; terwijl ook de bijeenkomst van 1932 in Herrnhut van beteekenis was. Van den Int. Z. R. is ook uitgegaan de vestiging van een Bureau voor sociaal onderzoek en advies ten bate der Zending, dat in Genève gevestigd is en waaraan twee secretarissen arbeiden in den door den naam uitgedrukten zin. De I.Z.R. is op geenerlei wijze een bestuursinstantie boven de nationale Zendingen. Hij is louter een lichaam, waarin de nationale afgevaardigden elkaar ontmoeten en door onderlinge beraadslaging van elkaar leeren en elkaar dienen ten bate van het geheele groote werk. Een theologischen of kerkelijken grondslag heeft hij dan ook niet. Men is er verbonden door het gemeenschappelijke doel en door de daaraan gegeven gemeenschappelijke trouw. En zoo wil de I.Z.R. „opwekken tot onderzoek en bestudeering van vraagstukken in verband met de Zending en verbreiding van het Christendom over de geheele wereld; de beste krachten op het gebied van kennis en ervaring in de oplossing daarvan betrekken en de resultaten binnen het bereik brengen van allen, die medearbeiden in de Zending". Daarbij wordt uitgesproken, dat dit resultaat nooit is een gebod of opdracht, doch slechts een woord van wijsheid, dat alleen door de wijsheid en de waarheid van zijn inhoud zich een weg zal banen. Leden van den I.Z.R. zijn de nationale zendingsorganisaties van de landen, waar de afzonderlijke Kerken en Corporaties alle, of bijna alle, in één federatief verband vereenigd zijn en zoo een Zendings-Raad (in de zendende landen) of een Christen-Raad (in de zendingslanden) vormen. Deze lichamen zenden hun afgevaardigden naar de vergaderingen van den Raad. Het aantal plaatsen van ieder land hangt af van den omvang van het zendingswerk, dat vertegenwoordigd wordt. De leden van den Kleinen Raad worden door de nationale organisaties verkozen.

Bij de stichting van den I.Z.R. had de Nederlandsche Zending strikt genomen geen nationale organisatie. Er was slechts een lichaam, waar men elkaar ontmoette. Dat lichaam was de z.g. Commissie van Advies, welker leden door het Ned. Bijbel Genootschap werden uitgenoodigd in die commissie zitting te nemen en over de zaken het zendingsconsulaat betreffende te adviseeren. De leden van deze Commissie waren dus niet gekozen door hun kerken of corporaties en konden deze dus niet vertegenwoordigen. Terwijl nu de I.Z.R. met deze commissie voorloopig genoegen nam als nationale organisatie, was het toch wenschelijk, dat er zulk een organisatie en dus de *Ned. Zendings Raad* werd gesticht. Na lange voorbereiding kwam het dan ook daartoe op 10 October 1929. Hij werd gesticht om deel uit te kunnen maken van den I.Z.R. en dit werd ook in de Statuten vastgelegd. Achteraf echter ontstonden er in den kring der Geref. Kerken en der Chr. Geref. Kerk bezwaren, ten gevolge waarvan genoemde Kerken nog niet als volwaardige leden tot den Ned. Zend. Raad zijn toegetreden.

In tegenstelling hiermede werken de verschillende van de Geref. Kerken uitgaande zendingen wel mede aan den *Zendings Studie Raad*. Dit lichaam, dat de kennis van het zendingswerk wil verbreeden en verdiepen, heeft ook na 1920 zijn werkzaamheid voortgezet, met name in het in dien tijd geopende Conferentieoord in Lunteren, waar een groot complex van semi-permanente gebouwen is gesticht, waar in den zomer een reeks tot dusver zeer druk bezochte conferenties plaats heeft, die een vijftal dagen duren en die de belangstelling voor de Zending zeer hebben verhoogd.

Door het nauwe verband, dat er in de Geref. en Chr. Geref. Kerken bestaat tusschen zendende kerk hier en wordende inheemsche kerk in Indië hebben dezelfde oorzaken, die hier de toetreding der Geref. Kerken tot den Ned. Zend. Raad verhinderden, ook in Indië belet, dat daar een *Ned.-Ind. Zendingsraad* of een Ned.-Ind. Christenraad tot stand kwam. Want ook deze zou zich bij den Int. Zendingsraad moeten aansluiten.

Bij dezen staat van zaken is het een verblijdend feit, dat er in de *Indische Christenheid* zelve een grooten drang naar onderlinge eenheid valt te constateeren. Want evenmin als aan het Nederlandsche zendingsleven is het laatste twaalftal jaren ongemerkt voorbijgegaan aan het leven der Inheemsche Christenen in Ned.-Indië. Niet alleen zijn zij in aantal beduidend toegenomen, er is ook in menig opzicht een andere geest over hen, of ten minste over velen van hen, vaardig geworden. En een symptoom van dien

geest is ook de behoefte aan meer eenheid. Deze is niet een specifiek aan Ned.-Indië eigen verschijnsel, integendeel. Over de geheele wereld leeft deze behoefte bij de z.g. Jongere Kerken en zij is op de Conferentie van Jeruzalem herhaaldelijk duidelijk tot uitdrukking gebracht. De geschiedenis der Chr. Kerk in de westersche Europeesch-Amerikaansche wereld is helaas veelszins een geschiedenis van verdeeling en splitsing. Legio is het aantal der verschillende Christelijke denominaties, elk met eigen belijdenis, dikwijls met zeer uiteenloopende vormen van kerkinrichting — presbyteriaal of episcopaal, om maar niets anders te noemen — en nog meer verschillende liturgie. De meeste van deze denominaties hebben ergens in de niet-christelijke wereld aan hun drang tot vervulling van den zendingsplicht voldaan en in de door hun werkzaamheid ontstane Chr. Kerken hun gebruiken en vormen van inrichting, belijdenis enz. overgeplant. Op zichzelf beschouwd was dit niet wel anders mogelijk. Ook al bedoelde menige Zending het oprecht, als zij vooropstelde, dat zij aan de nieuwe belijders volledig recht wilde geven de nieuw beleden universeele waarheid in eigen, met den volksaard strookende vormen te kleeden,toch was de gang van zaken gewoonlijk zóó, dat er behoefte aan zeer bepaalde vormen ontstond, voordat de pas bekeerden geestelijk en intellectueel in staat waren die te scheppen. Dan bleef als eenige mogelijkheid over, dat de Zendelingen zelve in de ontstane behoefte voorzagen, tot tijd en wijle dat het ideaal der eigen inheemsche vormen vervuld zou kunnen worden. Maar deze Zendelingen konden moeilijk andere vormen geven dan die, waarin zij zelf van jongsaf thuis waren opgegroeid. En zoo is er op tal van zendingsvelden een verdeeldheid gekomen onder Protestantsche Christenen, die alleen in de Westersche en niet in de Oostersche kerkgeschiedenis wortelt. In Ned.-Indië levert Java daarvan een voorbeeld, waar door Zendingen van zeer uiteenloopende denominaties onder de Javanen wordt gewerkt. Het is een heugelijk feit van den laatsten tijd, dat de Jonge Kerken rekenschap vragen aan de oudere van wat haar verdeelt en zelf naar onderlinge eenheid streven.

Deze groeiende eenheid is niet alleen te zien bijv. onder de Christen-Javanen van Midden- en Oost Java, die geneigd zijn elkaar over de verdeeldheid der zendende lichamen heen de hand te reiken, maar ook bij Karo-Bataks en Toba-Bataks of bij deze laatsten en hun zuidelijke stamgenooten de Angkola-Bataks en daar is zij nog te eigenaardiger, omdat deze stamverwante groepen toch door diepe verschillen van aard en aanleg onderscheiden zijn, die vroeger tot sterk antagonisme leidden.

Groeiende toenadering is er voorts ook merkbaar tusschen Zending en Indische Kerk, dat wil vooral ook zeggen tusschen de Inheemsche Christenen en Kerken, die ontstaan eenerzijds op de zendingsterreinen, anderzijds op het gebied der I.K. en die eerlang in een federatief verband zullen moeten worden opgenomen.

In het streven naar eenheid komt reeds een tweede trek tot uiting: de grootere zelfstandigheid. Dat hierop ook de geheele beweging, welke men als „ontwaking van het Oosten" of als „Aziatisch reveil" aanduidt, grooten invloed heeft geoefend, is onmiskenbaar, maar anderzijds staat het evenzeer vast, dat het Christendom nog steeds de werking oefent, die het van den beginne af ook reeds in de antieke wereld toonde, n.l. van ontwikkeling der persoonlijkheid uit communale gebondenheid en dus vorming van zelfstandige personen, die op allerlei terrein deze kracht zullen openbaren. Zoo is dus de zelfstandigheidsgedachte mede vrucht van het eigen werk der Zending en deze begroet het sterker optreden daarvan dan ook met vreugde. Het verdwijnen van den stand van „Helpers" (n.l. van den Zendeling) en het ontstaan van den stand van inheemsche predikanten (n.l. der Jonge Kerken) typeert met volstrekte duidelijkheid, wat er in de verhoudingen aan het verschuiven is. Daarin ziet de Zending, die ook voor een deel geestelijke opvoedingsarbeid is en dus zichzelf wil overbodig maken door haar pupillen tot eigen zelfstandig leven te brengen, een naderkomen van het doel, dat zij zich stelt.

Uit grooter zelfstandigheid vloeit ook onmiddellijk grooter besef van verantwoordelijkheid voort. En daarmee hangt weer samen een groeiende openheid en openhartigheid in de gedachtenwisseling tusschen Zendeling en Inheemsche Christenen, omdat zij steeds meer op hetzelfde plan en in hetzelfde vlak komen te staan. Wat eertijds nog niet mogelijk was, omdat de geestelijke en verstandelijke voorwaarden ervoor ontbraken, dat wordt nu steeds sterker n.l., dat de Christenen de geestelijke boodschap zelf gaan verwerken en zelf met de vragen worstelen, bijv. van Schriftgezag, beschouwing van het Oude Testament, kerkopbouw, enz.

Hiermede is tevens gezegd, dat deze dingen nog niet van alle zendingsvelden kunnen gelden, want er zijn er nog steeds, n.l. daar waar de toestand nog te primitief, of het Christendom nog te jong is, waar de voorwaarden nog niet zijn vervuld voor deze ontwikkeling. Maar elders, zooals op Sumatra, Java, Sangir, de Minahasa begint het doel der Zending in steeds belijnder vormen nader te komen. Uit dat oogpunt bezien heeft de ontwikkeling in dit laatste decennium groote schreden voorwaarts gedaan.

Bij het nu volgende overzicht, dat hier en daar dit alles nog meer in bijzonderheden zal aanwijzen, beginnen wij bij de Buitengewesten, gaande van het Westen naar het Oosten, om met Java, het terrein der Mohammedanenzending, te besluiten, waarop echter nog enkele zendingslichamen en -instellingen van algemeenen aard en die dus niet bij één terrein afzonderlijk besproken konden worden, moeten volgen.

Het noordelijkste zendingsterrein op Sumatra is dat van het Nederlandsch Zendeling Genootschap onder de *Karo-Bataks* in Déli. Hier heeft het werk na 1920 een merkwaardige geschiedenis doorgemaakt. Doordat ook de hoogvlakte werd opengelegd en door wegen met de kust verbonden, werd aan de bevolking de mogelijkheid geopend zich allerlei materieele voordeelen te verwerven, waarbij ook de kinderen mee konden helpen, zonder dat zij eenig schoolonderwijs hadden ontvangen. Het gevolg daarvan was, dat de door de Zending opgerichte scholen dermate onder absenteïsme gingen lijden, dat tot sluiting besloten moest worden. Ook de opleidingsschool voor goeroes had toen haar reden van bestaan verloren en deelde hetzelfde lot. Alle aandacht werd nu geconcentreerd op de directe Evangelieprediking en

in plaats van goeroes werden er Evangelisten opgeleid, die dus niet tevens aan een school verbonden, maar rondreizende predikers waren. De resultaten van dit werk beantwoordden niet aan de verwachtingen. Bovendien bleek het volk toch prijs te stellen op scholen, welke nu door de volkshoofden werden opgericht naar het voorbeeld der gesloten zendingsscholen. Zoodoende kwam de Zending te staan buiten het onderwijs en miste de mogelijkheden om langs dezen weg met de jeugd en door deze met de ouders in contact te komen. Bovendien maakte de in dezen tijd sterk instroomende cultuur een groot deel der bevolking ongevoelig voor geestelijke en godsdienstige waarden. Terwijl, naar veel later bleek, bovendien de bevolking, die sterk gekant was tegen Europeesche cultuurondernemingen er geen aanbeveling voor de Zending in zag, dat deze door de leiders van dergelijke ondernemingen gefinancierd werd, waarbij het haar ontging, dat bij den voortgang van het werk een steeds kleiner wordend deel der kosten door de na eenigen tijd slinkende bijdragen dier ondernemingen gedekt werd en een steeds grooter deel door de Zending zelf werd gedragen. Ten gevolge van deze oorzaken was de arbeid in Déli lange jaren moeilijk en weinig vruchtbaar. De eenige tak van arbeid, die werkelijk geslaagd heeten mocht, was de verzorging der melaatschen in de leprozerie Lao si Momo.

Waar de resultaten van dezen arbeid zoo sterk contrasteerden met die van de Rijnsche Zending onder de stamverwante Tobaneezen, welke hieronder beschreven wordt, werd de gedachte geopperd, om door nauwe aaneensluiting van deze beide zendingsterreinen de Deli-Zending tot grooter bloei te brengen. Daarvoor scheen bovendien te pleiten, dat er ook naar de Karo-landen talrijke Tobaneesche Christenen waren uitgezwermd, die daar dikwijls een groot deel der gemeenten vormden, zoodat er voor hen eigen godsdienstoefeningen werden gehouden. Maar deze plannen tot nauwer verbinding — in dezen vorm, dat de Karolanden als zesde district bij de vijf der Batakkerk in de Tobalanden zouden worden gevoegd, zij het dan onder blijvende leiding van het N.Z.G. — stuitten af op het daarvoor te sterk blijkende antagonisme tusschen de wel stamverwante, maar in karaktereigenschappen toch vrij sterk uiteenloopende Karoneezen en Tobaneezen. Men kon voorloopig niet verder komen, dan uitwisseling van afgevaardigden naar elkanders kerkelijke vergaderingen.

In de laatste jaren is er echter op meer dan een der genoemde punten groote verandering gekomen.

Allereerst kregen de Evangelisten grooter gehoor onder de Karosche bevolking en van verschillende zijden, ook van die van zulke volkshoofden, die zelf aan hun godsdienstige adat vasthielden, werd er op uitbreiding van hun aantal aangedrongen. En vooral bij het jongere geslacht komt er een steeds groeiende openheid voor godsdienstige vragen en daarmee een wassende belangstelling voor de boodschap, die de Zending brengt.

Bovendien heeft de onderlinge uitwisseling van afgevaardigden, gesteund door de in de geheele inheemsche christenheid levende tendenz naar grooter onderlinge aaneensluiting van christengroepen uit verschillende Indonesische rassen en volken, zeer gunstig gewerkt op overbrugging van het bestaande antagonisme en heeft langs dien weg zonder twijfel het bloeiende christelijke en kerkelijke leven der Toba-Bataks de Karosche stamverwanten „tot jaloerschheid verwekt". Het getal der gedoopten is de laatste jaren dan ook regelmatig stijgende en heeft in totaal het getal 4000 overschreden.

Zelfs op schoolgebied is er wijziging gekomen. Niet slechts is in enkele gemeenten weer door de Zending een volksschool opgericht, maar in zéér nauw verband met haar en onder krachtige medewerking van de Zendelingen is er te Kabandjahé ook een Holl. Inl. School gesticht. Van groote beteekenis is het werk in de reeds eerder opgerichte internaten, welke nu ook aan vele leerlingen van deze en andere scholen huisvesting onder goede leiding verschaffen.

Van groote beteekenis op dit zendingsterrein is ook het medische werk steeds geweest. Te Sibolangit is een zendingshospitaal gevestigd onder leiding van den Zendeling en waaraan bovendien een Europeesche verpleegster verbonden is. Een bijzondere tak van werkzaamheid op dit gebied is de reeds gememoreerde melaatschenverzorging te Lao si Momo. In dit „vreugdedorp", waar de maatschappelijke inrichting geheel op Karobataksche leest is geschoeid en de patiënten in Bataksche huizen dorpsgewijze bijeenwonen onder eigen dorpshoofden, worden vierhonderd dezer ongelukkigen door de Zending verzorgd. Zij hebben er volledige vrijheid, maar practisch gesproken is er geen, die erover denkt, om deze behouden haven te verlaten. Een bijzonderheid is, dat het huwelijk is toegestaan, echter op voorwaarde, dat als er kinderen geboren worden — wat ten gevolge hunner kwaal zelden voorkomt — deze zoo spoedig mogelijk aan de besmette omgeving worden onttrokken en elders worden grootgebracht. Bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan dezer leprozerie is er voor de zwaarst aangetaste patiënten een ziekenzaal geopend. Maar ook voor de geestelijke verzorging wordt al het mogelijke gedaan. Vrijwel alle hier gevestigde patiënten behooren tot de Christelijke gemeente. Aangezien zoowel dit werk, alsook het ziekenhuis te Sibolangit en de elders gebouwde poliklinieken sterke behoefte heeft aan centrale medische leiding, is het een lang gekoesterde wensch der Zendelingen dat de Zending beschikking zal hebben over een door een Europeesch Zendingsarts geleid centraal hoofdziekenhuis. Deze wensch zal in vervulling gaan, nu het Batak-instituut besloot zijn ziekenhuis te Kabandjahé aan het Nederlandsch Zendeling Genootschap over te dragen.

Bijzondere aandacht wordt op dit zendingsterrein ook gewijd aan bijbelvertaling en lectuur en aan het brengen van deze onder de bevolking.

Langs de Oostkust van Sumatra van Médan tot Palembang werkt voorts de Board of Foreign Missions of the *Methodist Episcopal Church*. Dit lichaam, dat tevoren ook op West Java en West Borneo vooral onder de Chineezen arbeidde, heeft deze arbeidsvelden begin 1928 verlaten en overgedragen resp. aan de Ned. Zend. Ver. en aan de Indische Kerk. Op Sumatra behield zij een terrein, waar in 1930 acht geordende Zendelingen en zeven ongehuwde vrouwelijke Zendelingen werkten. Het totaal aantal Christenen bedraagt er 1646.

Verder is op Sumatra zonder eenigen twijfel het belangrijkste zendingswerk dat van de *Rhei-*

nische Missions Gesellschaft onder de *Toba-Bataks*. Maar de inflatie in het begin van het tweede decennium dezer eeuw moest voor de financieele draagkracht en daarmee voor de arbeidsmogelijkheid dezer Duitsche corporatie wel zéér funeste gevolgen hebben. Uitzending van nieuwe Zendelingen was uitgesloten, wederuitzending van hen, die met verlof kwamen, was al spoedig ook nauwelijks meer mogelijk. Daar de Regeering terecht inzag, dat voorkomen van ineenstorting van dit Zendingswerk ook een landsbelang was, steunde zij dit gedurende een reeks van jaren tot 1930 met een vrij hooge bijdrage. Aangezien deze echter alleen voor instandhouding van het bestaande mocht worden aangewend, werd door het aanvaarden van den regeeringssteun tevens alle uitbreiding onmogelijk gemaakt. Het aantal Zendelingen kon niet alleen geen gelijken tred houden met den groei van den arbeid, maar moest zelfs zeer beduidend worden ingekrompen, daar degenen, die stierven of om gezondheidsredenen het zendingsveld moesten verlaten, niet door anderen konden worden vervangen. Anderzijds brachten deze omstandigheden dit voordeel, dat er nu meer zulke arbeid aan Bataksche predikanten en voorgangers moest worden toevertrouwd, die anders door Europeesche Zendelingen werd gedaan, zoodat daardoor het proces der zelfstandigwording der Bataksche kerk — de Hoeria Kristen Batak — werd versneld. Deze zelfstandigmaking werd door meer dan één oorzaak steeds dringender eisch. Allereerst door den uitwendigen groei. Na een korte periode van inzinking in de eerste jaren van het tweede decennium dezer eeuw, heeft deze groei met vernieuwde kracht doorgezet. In 1931 is het aantal leden dezer kerk boven de 312.000 gestegen. Door verbeterde hygiëne en daaruit voortvloeiende mindere kindersterfte neemt de kerk jaarlijks met duizenden doopleden toe, terwijl er ook ieder jaar nog van vijf- tot tienduizend volwassenen uit het heidendom gewonnen worden. Zoo was deze kerk de grootste inheemsche Christelijke kerk geworden en stond daarmee voor den eisch van zelfstandigheid. Deze eisch werd bovendien gesteld door groote groepen van Bataksche Christenen, die sterk onder den invloed waren geraakt van de politieke en nationale stroomingen, welke in Indië hand over hand aan kracht toenemen en ook voor de kerkdeuren niet halthouden. En al baarden vooral onder een volk als de Bataks de negatieve krachten dezer stroomingen vele en groote moeilijkheden, toch was er ook voor de Zending alles aan gelegen de positieve krachten als wind in haar zeilen op te vangen. Sterker nog dan deze uitwendige oorzaken was echter de inwendige, gelegen in den groei van het Christelijke leven zelf bij personen en gemeenten. Zij waren zelfbewuster en rijper geworden en moesten daarom grooter aandeel ontvangen in bestuur en beheer van hun kerkelijk leven. Zij behoeven niet meer, en mogen dus ook niet meer, aan den leiband der Europeesche Zendelingen te loopen. Hun eigen stem moet gehoord worden en met hun eigen inzichten moet rekening worden gehouden. Het doel der Zending is overal en was dus ook in de Bataklanden om zichzelf overbodig te maken en een Christelijke volkskerk te grondvesten, die aan de oude voorwaarden van zelfbestuur, zelfonderhoud en zelfuitbreiding voldoet.

De nieuwe kerkorde, die 1 Mei 1930 is ingevoerd, brengt dit doel nog niet volledig tot vervulling, maar brengt deze vervulling wel een groote schrede dichterbij. Het was niet de eerste kerkorde. Reeds in 1881 had de geniale grondvester der Zending onder de Toba-Bataks, Nommensen, met verzienden blik ook voor de organisatie van het kerkelijk leven de grondslagen gelegd. In de door hem gegeven kerkorde schiep hij het ouderlingenambt en bepaalde den arbeid en de positie der goeroes in school en gemeente. Maar reeds toen stelde hij het ambt van Pandita Batak, inheemsche predikanten, in en deed districtssynodes bijeenkomen, die een sterke stem hadden in het adviseeren over den gang van het werk. De nieuwe kerkorde, door den toenmaligen Ephorus, Dr. J. Warneck, opgesteld en na zéér uitvoerig overleg en herhaaldelijke omwerking op advies van kerkelijke personen en lichamen ingevoerd, bouwt verder op de door de eerste gelegde grondslagen. Zij gaat uit, evenals in de Minahasa en op Oost Java het geval is, van de plaatselijke gemeente. Deze staat onder leiding van den kerkeraad, samengesteld uit drie groepen, n.l. zij, die met het geestelijk werk belast zijn (Zendeling, pandita, onderwijzers en evangelisten), de ouderlingen en zij, die de geldmiddelen beheeren, het z.g. kasbestuur. Elke groep heeft eigen, precies omschreven plichten. De Zendeling heeft slechts één stem, maar moet de besluiten mee teekenen. Voorzitter is de Bataksche predikant. Voorts is de Batakkerk ingedeeld in vijf districten. Ieder district heeft een eigen districtssynode en een Zendeling als districtspraeses. De leden der gemeenten kiezen de leden der Synode — op elke 1000 gemeenteleden één — uit de kerkeraadsleden. Verder behooren tot de districtssynode alle Bataksche predikanten uit het district en een afgevaardigde der onderwijzers (goeroes). Belangen van het geheele district, zaken van afzonderlijke gemeenten, die ter plaatse niet geregeld konden worden en adviseering van de agendapunten der groote Synode behooren tot de zaken, die door de districtssynode behandeld worden.

De groote Synode, die jaarlijks samenkomt, bestaat uit afgevaardigden der districtssynoden, zóó, dat op elke 7000 gemeenteleden een afgevaardigde benoemd wordt. Verder zijn lid de Zendelingen, uit elk district een Bataksche predikant en een goeroe, voorts de leider van het jeugdwerk. Voorzitter is de Ephorus, d.i. de Europeesche Zendeling, die als leider van het geheele werk door het bestuur der Rijnsche Zending in Barmen wordt aangewezen. De groote meerderheid der synodeleden bestaat dus uit Bataksche Christenen. In deze synode loopen alle draden samen. Zij beraadslaagt over het geheele geestelijke en kerkelijke leven der Batakkerk, waakt over de toepassing der kerkorde, regelt de kerkelijke belasting en het besteden daarvan, stelt de grondregels der kerkelijke tucht vast, beheert de centrale kas, waaraan alle gemeenten een zeker percentage bijdragen, leidt de z.g. Zending Batak, de groote Bataksche Zendingsvereeniging, die zelf voor allerlei arbeid jaarlijks ongeveer f 25.000 bijeenbrengt, zorgt voor de verzorging der buiten het eigen-

lijke Tobaland verstrooide Christenen enz. Alleen de door de Synode vastgestelde regels en verordeningen zijn in de gemeenten van kracht, de Zendelingen kunnen dus niet meer voorschriften geven. Door deze kerkorde, die aan het element der gewone, niet een of ander ambt bekleedende, Christenen zeer grooten invloed geeft, is een overgroot deel der zelfstandige leiding in handen der Bataks zelf gelegd. Dit komt ook sterk uit in de inrichting van het Bestuur der Synode. Dit bestaat uit den Ephorus en twee andere Zendelingen, vijf Bataksche leden, waarvan elke districtssynode er een aanwijst, een pandita batak en een goeroe, beide door hun collega's gekozen. Ook in dit lichaam, dat de synodevergadering voorbereidt en de zaken behandelt, zoolang de Synode zelf niet vergadert, is een sterke Bataksche meerderheid. Vooral dit lichaam kan voor de leiding der kerk van groote beteekenis worden, Te meer omdat, zooals uit deze kerkorde blijkt, het gansche gewicht der leiding van Europa naar Indië zelf, naar de door de leden gekozen bestuurslichamen is overgebracht.

Het is duidelijk, dat bij dezen groei van het zelfstandig kerkelijke leven, hoezeer de niet-ambtelijke leden daaraan groot aandeel hebben, de opleiding der Bataksche predikanten een zaak is van groot gewicht. En waar het peil der intellectueele ontwikkeling zoozeer rijst, moet de pandita-opleiding daarmee ook zoo mogelijk gelijken tred houden. Overeenkomstig den sinds eeuwen in vrijwel alle Christelijke kerken der aarde gebruikelijken regel, vraagt ook de Batakkerk de hoogste onderwijsvorm, die in het land aanwezig is, i.c. m. u. l.-onderwijs, als vooropleiding ter toelating tot de school voor pandita's te Sipoholon. En een academisch gevormd theoloog is als leeraar aan deze school aangesteld. Toch is ook zoo nog niet aan alle billijke behoeften voldaan. Er zijn gemeenten, die nog verder opgeleide krachten als predikanten moeten hebben. Nadat korten tijd het later verworpen plan was opgekomen, enkele pandita batak in Holland of Duitschland hun opleiding te laten voltooien, ziet men voor de Batakkerk nu ook zeer uit naar de opleiding van de Hoogere Theologische School te Buitenzorg (zie beneden).

Naast het werk in de gemeenten moet ook op dit terrein de arbeid in de scholen genoemd worden. Ruim 600 inheemsche scholen, waarvan 14 vijfklassige standaard- of vervolgscholen zijn er op dit terrein, waarvan ruim 28 000 leerlingen gebruik maken. Merkwaardig is, dat in de Bataklanden de verhouding van meisjes en jongens — 9000 tegen 19.000 — slechter is dan op de meeste andere zendingsterreinen. Maar de meisjeskopscholen zijn goed bevolkt. Blijkbaar heeft de Batak een tegenzin tegen coëducatie. Dezen tegenzin heeft hij echter niet tegen Westersch lager onderwijs, integendeel. Buitengewoon sterk is onder dit volk, sterker nog dan elders, het verlangen naar Hollandsch-Inlandsch onderwijs. Ook de Zending onderhoudt twee dergelijke scholen en een Mulo-school, waarvoor zij, wat voor een Duitsche corporatie bijzondere moeilijkheden meebrengt, natuurlijk onderwijzers uit Holland moet betrekken, zoolang nog niet in Indië zelf voldoende leerkrachten voor dit soort scholen worden opgeleid. En waar de inheemsche wereld het gezinsleven al te zeer mist, en meer op instructie dan op educatie de nadruk wordt gelegd, verdient de Rijnsche Zending lof voor de wijze, waarop zij door internaten voor jongens en voor meisjes, waaraan wat de laatste betreft speciale vrouwelijke krachten verbonden zijn, in dit euvel tracht te helpen voorzien.

Tot het terrein van het onderwijs behooren voorts nog de volgende instellingen. In de eerste plaats de opleiding voor onderwijzers der inheemsche scholen te Sipoholon gevestigd. Helaas rechtvaardigde het kleine aantal standaard- en vervolgscholen niet meer een normaalschool, zoodat deze is teruggebracht tot normaalleergang; onderwijzers voor de vijfklassige scholen moeten nu op een Gouvernementsnormaalschool te Siantar worden opgeleid. In de tweede plaats vindt men hier verder de ambachtsschool annex meubelmakerij te Lagoeboti, waar 160 leerlingen worden opgeleid en die voor de maatschappij groote beteekenis heeft door de vorming van inheemsche ambachtslieden. Waar een zoo groot deel der jeugd de scholen bezoekt, en tot een hooger peil van intellectueele ontwikkeling wordt gebracht, dreigt er steeds een tekort aan geestelijke vorming te ontstaan met al de schadelijke gevolgen, die een dergelijke verstoring van evenwicht tusschen de bevrediging der verschillende psychische vermogens en behoeften meebrengt. Daar deze schade ook in de Bataklanden allerminst denkbeeldig bleek, werd jeugdwerk een dringende eisch. Sinds 1928 wijdt zich daaraan Dr. Verwiebe, die onder de studeerende jeugd arbeidt op een wijze, die ook door hen, voor wie dit werk bedoeld is, zeer op prijs gesteld blijkt te worden.

Van den algemeenen groei en uitbouw van het zendingswerk in de Tobalanden is ook de groei van het medische zendingswerk een symptoom. Naast het vroeger reeds bestaande ziekenhuis te Pearadja, dat naar Taroetoeng is overgebracht, waar de Regeering er als geschenk aan de Rijnsche Zending bij haar eeuwfeest in 1929 een groot terrein voor beschikbaar stelde, verrees een tweede ziekenhuis te Baligé. Aan elk van beide zijn twee Europeesche artsen verbonden en aan beide samen werken 9 Europeesche verpleegsters. De laatste statistiek (1931) geeft een aantal van 344.000 verpleegdagen voor 9700 patiënten en 69.000 polikliniek patiënten, terwijl ruim 1000 operaties en 600 verlossingen plaats hadden. Naast dit werk moet op het gebied der Christelijke barmhartigheid genoemd worden het bestaan van twee leprozerieën, waar 550 melaatschen verpleegd worden. Dat hier in onderscheid met de leprozerie onder de Karo-Bataks het huwelijk tusschen patiënten verboden is, heeft tot eenige moeilijkheden aanleiding gegeven, maar herhaalde besprekingen, ook met den D.V.G. hebben niet tot verandering van stelregel kunnen leiden, daar de Tobabataksche adat zich tegen dergelijke huwelijken schijnt te verzetten. Een sterke uiting van inheemsch Christelijk leven is voorts de blindeninrichting Effatha, dicht bij de leprozerie Hoeta Salem gelegen, en die geheel door de Zending Batak wordt bekostigd. Deze blindeninrichting, waar de verzorgden niet slechts lezen (brailleschrift) maar ook vlechten leeren, verheugt zich zeer in de liefde der Bataksche Christenheid.

Het Zendingsgebied der Rijnsche Zending op Sumatra heeft zich in 1931 nog eenigszins uitgebreid. Op het terrein, waar in 1864 het *Java-Comité* den arbeid had overgenomen (zie dl. IV blz 844 kolom 2), vestigden zich steeds meer Tobabataksche Christenen. De Hoeria Kristen Batak heeft steeds nauwe banden gelegd met de verstrooiden. Zoo wilde zij ook de in Angkola gevestigden onder haar vleugels houden en anderzijds wilden ook deze verstrooiden tot de H.K.B. blijven behooren. Toen nu bovendien het terrein van het Java-Comité, dat een enclave geworden was in dat van de Rijnsche Zending, geheel van Zendelingen ontbloot was, daar een der twee Zendelingen overleed en de andere moest repatrieëren, werd het overgedragen aan de Hoeria Kristen Batak, die zich nu naar het Zuiden ook over een deel van Mandailing uitstrekt.

Het andere deel van dit landschap der Angkola-Bataks is nog steeds gebied van de *Doopsgezinde Zendingsvereeniging*. Echter is ook dit terrein sinds den dood van den eenigen Zendeling, die daar arbeidde, maar in 1923 overleed, van arbeiders ontbloot. Na eerst door den Zendeling van het Java-Comité te zijn verzorgd, is bij de overdracht van het gebied van dit Comité ook de verzorging van het Doopsgezinde terrein tijdelijk aan een Zendeling der Rijnsche Zending toevertrouwd. Tot definitieve aansluiting van dit zuidelijke terrein, dat zijn centrum heeft in Pakantan, bij het groote complex der Bataksche Christen kerk is het nog niet gekomen. De arbeid onder de veel sterker dan de noordelijker wonende stammen geïslamiseerde Angkola-Bataks blijft moeilijk. Maar juist de aansluiting aan de sterke Hoeria Kristen Batak en de invloed der geïmmigreerde Tobaneezen, die minder snel onder den indruk komen van de uitingen van het islamitische meerderwaardigheidsgevoel, kunnen hier den stoot geven tot grooter krachtsontplooiing der Zending.

Volledigheidshalve worde nog vermeld, dat de drie zendingsposten op het eiland *Samosir* in het Tobameer binnen het verband der Batakkerk en der Rijnsche Zending, het zendingsterrein vormen der *Vrije Evangelische Gemeenten* in Nederland, die de Zendelingen voor deze drie posten ter beschikking stellen en de benoodigde gelden ervoor bijeenbrengen.

Behalve de Bataklanden behoort ook het eiland *Nias* tot het terrein der Rijnsche Zending. De krachtige opwekkingsbeweging van het jaar 1916, gevolgd door enkele dergelijke bewegingen op beperkter terrein, hebben een sterken vooruitgang van het zendingswerk op dit eiland bewerkt, vooruitgang zoowel in uiterlijken als in innerlijken zin. Toch zijn alle vruchten van deze beweging helaas niet ingezameld kunnen worden, voornamelijk door gebrek aan arbeiders. Het aantal Zendelingen is hier door de bovenomschreven oorzaken de laatste jaren steeds te gering geweest, waardoor ressorten met elkaar verbonden moesten worden, ten koste van de intensiteit van den arbeid. Van de ruim 186.000 zielen sterke bevolking van dit eiland waren er ultimo 1931 ruim 88.000 Christen, maar in totaal staat 3/5 deel der bevolking onder invloed van de Zending. De instroomende cultuur maakt evenwel de overigen steeds meer ontoegankelijk voor de prediking, die de Zending brengt. De pandita nias, voor wie er een opleidingsschool is te Ombolata, hebben ook onder hun eigen volk een zware taak. Toch is ook de goede invloed van de opwekkingsbeweging nog steeds merkbaar. Het gemeentelijk leven vertoont strijd en zifting. Juist bij een dergelijke beweging is een daarop volgende reactie en sterker opleven van het oude heidendom alleszins begrijpelijk. Bovendien brengen misstanden in de adat t.a.v. de bruidschat allerlei huwelijksmoeilijkheden met zich. Op de scholen doet ook hier het verschijnsel zich voor, dat de verhouding van jongens- en meisjesleerlingen te zeer in het nadeel is der laatstgenoemde. Een in Goenoengsitoli opgerichte meisjesschool zal daarin echter, naar verwacht wordt, eenige verbetering brengen. Oprichting van een Zendingshospitaal te Goenoengsitoli is ook in vergevorderd stadium van voorbereiding en zal aan den reeds zeer lang gekoesterden wensch voldoen.

Op *Mentawei* en *Enggano*, het derde terrein, waarover de Rijnsche Zending haar zorgen uitstrekt, bleef het werk gunstig voortgaan, maar daar de bevolking langzaam uitsterft, is dit werk zonder uitzicht voor de toekomst. Het aantal Christenen bedroeg er in 1931 nog 848.

Behalve op de genoemde eilanden ten Westen van Sumatra is er ook nog zendingswerk op de daargelegen *Batoe-eilanden*, waar het Luthersch Genootschap voor In- en Uitwendige Zending arbeidt. Deze kleine archipel bestaat uit 66 eilandjes, waarvan er 20 bewoond zijn. Op 9 van deze zijn nu Christengemeenten gevestigd. De woonplaats der twee Zendelingen is gevestigd op het eilandje Tello, vanwaar uit zij per motorboot de andere posten bereizen. De bevolking telt ruim 12.000 zielen, voor het grootste deel Niassers. Een achtste deel der bevolking is door den doop in de Christelijke kerk opgenomen, maar het getal is steeds groeiende. Er worden voorts een twaalftal scholen onderhouden met ruim 300 leerlingen. Maar voor deze overigens van dergelijke zorgen verstoken bevolking is vooral ook het ziekenhuisje van beteekenis, waar de Zendeling de ernstigste patiënten kan opnemen en de andere poliklinisch kan behandelen en waar een zéér ruim gebruik van wordt gemaakt. De betrekkelijk kleine Luthersche kring in Nederland heeft hier een vruchtbaar stuk zendingswerk.

De Protestantsche Zending op *Borneo* is bijna geheel beperkt tot de Z.O. afdeeling van het eiland. Maar de arbeid is er onder andere leiding gekomen. De Rijnsche Zending kwam in de inflatieperiode na den oorlog steeds meer in de onmogelijkheid te verkeeren, om de zorg voor al haar zendingsvelden te blijven dragen. Daartegenover werd de Duitsch-Zwitsersche Zendingscorporatie te Bazel niet zoo spoedig als zij gedacht had weer toegelaten tot haar zendingsvelden in West-Afrika, waaruit haar Zendelingen tijdens den oorlog verdreven waren. Zij verklaarde zich toen bereid om het zendingsterrein der Rijnsche Zending op Borneo over te nemen. Deze corporatie bewilligde daarin en 1 Januari 1923 werd met de overdracht een aanvang gemaakt. Geleidelijk werden de verschillende posten overgenomen en op 1 April 1925 ging de verzorging van dit terrein geheel aan de Bazeler Zending over. Deze aanvaardde daarmee een arbeid, die door bijzondere moeilijkheden ge-

drukt wordt. In de eerste plaats is het terrein zéér dun bevolkt en wonen de Dajaks zeer verspreid langs de rivieren. Deze wijze van wonen in dit waterrijke land brengt voorts een zeer lastig verkeersvraagstuk mede. Daar er geen landwegen bestaan, behalve in het gebied ten Oosten van de Barito, moet zoo goed als het geheele verkeer te water plaats hebben en moeten ook alle voedingsmiddelen en gebruiksvoorwerpen, die er op de bovenstrooms gelegen zendingsposten noodig zijn, te water vervoerd worden. Moeilijkheden, die niet in de aardrijkskundige maar in de ethnologische omstandigheden wortelen, zijn er eveneens. De oorspronkelijke Dajak-bevolking is geestelijk en economisch niet weerbaar genoeg tegen de geïmmigreerde Maleiers, die reeds de geheele kuststrook over een afstand van eenige honderden kilometers bezet hebben en steeds dieper het land binnendringen. En daar deze Maleiers Mohammedanen zijn, hangt met deze ethnologische moeilijkheid tegelijk de religieuze samen. Langs de rivieren dringt op vele plaatsen de Islam sterk en snel het binnenland steeds verder binnen en niet zelden heeft het een agressief karakter. Hoe taai vele Dajaks, vooral onder de ouderen, nog aan hun animisme vasthouden, toch staat het wel vast, dat dit zich evenmin als ergens anders in den Archipel op den duur zal kunnen handhaven en dat het slechts de vraag is, of de Dajakbevolking voor het Christendom dan wel voor den Islam zal worden gewonnen.

Aangezien de menschen meest langs de rivieren wonen, liggen ook de zendingsposten, behalve in de hoofdstad Bandjermasin, langs de Barito, de Kapoeas, de Kahajan en de Katingan en verder oostelijk van de Barito in het eenigszins hoogere en heuvelachtige Maänjaland. De Bazeler Zending heeft den arbeid krachtig aangepakt en het aantal Zendelingen opgevoerd tot 14, maar het ongezonde klimaat en de groote afgelegenheid hebben verhinderd dit aantal steeds te handhaven. Langs de Katingan worden twee zendingsposten onderhouden door de classis Amsterdam der Ned. Herv. Kerk. Maar organisatorisch zijn deze posten geheel in den arbeid der Bazeler Zending opgenomen.

De groote moeilijkheden, die op het werk drukken, hebben toch den geleidelijken groei daarvan niet verhinderd. Het getal Christenen is tot 7000 gestegen en vooral aan de westelijke rivieren met name de Kahajan is een beweging naar het Christendom ontstaan, waarvan nog verdere groei verwacht kan worden. Overigens gaat ook in de ontstane gemeenten de strijd naar vele zijden, want ook zelfs deze afgelegen en zoo moeilijk bereikbare streken zijn niet buiten den stroom der Westersche cultuur gebleven. En de geest van onafhankelijkheid en vrijheid heeft hier zich zelfs somtijds in ontoelaatbare vormen geopenbaard. Een verlangen naar Westersch onderwijs, waaraan deze maatschappij nog volstrekt geen behoefte heeft, zoodat zij aan abituriënten van Holl. Inl. Scholen volstrekt geen plaats zou hebben kunnen geven om de verworven kennis in toepassing te brengen, heeft de Zending voor lastige problemen gesteld en vele abituriënten van de goeroe-opleiding te Bandjermasin verlieten na betrekkelijk korten tijd het onderwijs weer, om elders een meer winstbelovende betrekking na te jagen. Voor de 76 volksscholen met ongeveer 3700 leerlingen was het aantal opgeleiden dan voorloopig ook voldoende en zoo is de normaalleergang der Zending te Bandjermasin ook gevallen als offer der noodzakelijke bezuiniging in het begin dezer dertiger jaren. Echter kan dit in zooverre aan het directe zendingswerk ten goede komen, als deze goeroeopleiding vervangen is door een van Evangelisten. Ook voor de kerkelijke organisatie der gemeenten werden de eerste grondslagen gelegd door een in 1930 te Mandoemai gehouden Dajaksche Synode, waar 30 afgevaardigden der gemeenten samenkwamen om over de kerkelijke en geestelijke vragen, die dit zendingsveld beroeren, te spreken.

Niet slechts voor Europeanen, ook voor de Dajaksche bevolking zelf brengt het klimaat groote gevaren mee. De gezondheidstoestand laat zeer veel te wenschen over, van hygiëne heeft ook een Dajak geen begrip. Naar schatting bereikt 70% der kinderen, die geboren worden, niet den 12-jarigen leeftijd. Onder deze omstandigheden heeft de Bazeler Zending zich ook den lichamelijken nood der bevolking aangetrokken en heeft in 1927 uitgezonden den zendingsarts Dr. Vischer, die in Koealakapoeas een eenvoudig ziekenhuis heeft gebouwd, terwijl er ook in Bandjermasin zelf een ziekenhuis zal worden opgericht. Ook een verpleegster-vroedvrouw doet er zéér noodig en nuttig werk.

Daar Bandjermasin een plaats is, waar zich zeer vele Chineezen hebben gevestigd, is er ook onder deze arbeid begonnen door een Zendeling, die vroeger op het zendingsterrein der Bazeler Zending in China werkzaam was geweest, en die ook in andere plaatsen van Borneo aanrakingen zoekt met deze immigranten.

Behalve den arbeid van de Bazeler Zending is er nog één kleine post der Protestantsche Zending op dit groote eiland, n.l. op West-Borneo, dat overigens terrein is der R.K. Missie. In Bengkajan heeft zich in 1927 gevestigd een Amerikaan van Hollandsche afkomst, de Heer Breeman, die gerugsteund door de Amerikaansche Presbyteriale kerk in Michigan, de zoogenaamde Bereeër kerk, de „*Unevangelized Tribes Mission*" stichtte en aan den geestelijken en lichamelijken nood der daar wonende Dajaks tracht tegemoet te komen. Aan dit werk wordt ook uit Holland ongeorganiseerde steun geboden.

Van Borneo overgaande naar *Celebes* en dit van Noord naar Zuid beschouwende, treffen wij daar eerst een der oudste terreinen der Nederlandsche Zending aan, n.l. de *Minahasa*, waar in 1931 de zendingsarbeid een eeuw oud was.

Daar is de tweeslachtige toestand, welke er ontstaan was door de „ontijdige en overhaaste" overdracht der Minahassische gemeenten aan de Indische Kerk, welke overdracht echter de Minahasa als geheel niet onttrok aan de bemoeiingen van het Nederlandsch Zendeling Genootschap (zie Dl. IV blz. 841 kolom 2), tot voor korten tijd blijven bestaan. Zij wortelde daarin, dat de gemeenten en de geestelijke verzorging daarvan aan de Indische Kerk behoorden, de zorg van het schoolwezen echter aan het N.Z.G. Dit zou geen verwarring hebben behoeven te stichten als kerk- en schoolwezen geheel gescheiden waren, maar dit is in het zendingswerk nooit het geval en deze scheiding was dus ook in de Minahasa

niet te vinden. Zoolang de omvang der werkzaamheden vereeniging toelaat, is de goeroe sekola tevens goeroe djoema'at d.w.z. is de onderwijzer tevens gemeentevoorganger. Zoo was de toestand ook in de Minahasa en zoo bleef hij ook na de bovenbedoelde overdracht. Als schoolgoeroes bleef het inheemsch personeel dus onder het N.Z.G. ressorteeren, dat bovendien aan de Indische Kerk dezen dienst bewees, dat het aan zijn kweekschool te Tomohon aan de leerlingen een speciale opleiding gaf met het oog op hun later werk als gemeentevoorganger, voor welke opleiding het zelfs van 1921—1926 een academisch gevormd theoloog, aan de Kweekschool verbond. Als gemeentevoorgangers verzorgden de goeroes naast de prediking het catechetisch onderricht en het pastorale werk van huis- en ziekenbezoek, maar tot het bedienen der Sacramenten van Doop en H. Avondmaal, het inzegenen van huwelijken en het aannemen van nieuwe lidmaten waren alleen de Inlandsche leeraren gerechtigd, welke aan de Kweekschool tot opleiding der Inlandsche Leeraars, ook te Tomohon gevestigd, zeker geen betere theologische opleiding kregen dan de goeroes, maar wel tot voornamer handelingen gerechtigd werden en ook op grond van het Bezoldigings-Besluit van Burgerl. Landsdienaren een hooger salaris genieten. Voeg daarbij, dat de kerkgebouwen in de kleinere dorpen tevens nog als schoolgebouwen dienst doen, een toestand, die aanvankelijk op alle zendingsterreinen, waar de ontwikkeling van het kerkelijk leven dat nog niet onmogelijk heeft gemaakt, wordt aangetroffen, en dat dus de Hulppredikers van de Indische Kerk over deze gebouwen als kerk, de N.Z.G. goeroes over dezelfde gebouwen als school moesten kunnen beschikken, dan verstaat men, dat er voldoende vlakken voor wrijving aanwezig waren. Maar ook elders waren deze er. De Zendelingen, die bij de overdracht der gemeenten als Hulppredikers in dienst der Indische Kerk waren overgegaan, waren gelijk vanzelf spreekt volkomen bereid nog zooveel mogelijk diensten aan het N.Z.G. te blijven bewijzen. Dus bleef de oude toestand voortbestaan, namelijk dat de Hulppredikers het beheer over de scholen bleven uitoefenen, zooals zij dat als Zendelingen steeds hadden gedaan, overeenkomstig den toestand, die in dezen op alle zendingsterreinen te vinden is, waar iedere ressortszendeling tevens leider en beheerder der scholen is. Daar het schoolwezen zich echter steeds uitbreidde en het N.Z.G. daaraan alle aandacht wijdde, was reeds in 1908 het ambt van Schoolopziener van wege het N.Z.G. in de Minahasa ingesteld, waarvoor een Europeesch onderwijzer werd uitgezonden. Aanvankelijk was de bedoeling, dat deze niet het beheer zou voeren, dat immers nog bij de Hulppredikers berustte, maar dat hij de leiding van het onderwijs zou hebben en dus vooral aan de kwaliteitsverbetering daarvan zou arbeiden. Maar een dergelijke tweeheid van beheer en leiding gaf gemakkelijk tot wrijving aanleiding. En naar mate er meer Hulppredikers kwamen, die tevoren niet meer N. Z.G.-Zendelingen geweest waren en ook niet door het N.Z.G. waren opgeleid, werd de band tusschen deze Hulppredikers en het N.Z.G. losser, tot successievelijk de eerstgenoemden het beheer der scholen neerlegden, waardoor de Schoolopziener tevens schoolbeheerder werd, waarbij uit den aard der zaak deze tweede functie het leeuwendeel van zijn werkzaamheid vormde, aangezien daartoe ook de gansche last der subsidie-aangelegenheden behoorde, welke er na de invoering der Algemeene Subsidie Regeling niet minder op werden. En aan het plan om een tweeden schoolopziener aan te stellen, zoodat een zich uitsluitend aan de interne onderwijs-aangelegenheden kon wijden, heeft het N.Z.G. wegens gebrek aan financiën nooit uitvoering kunnen geven. Want hoewel de Regeering voor den Schoolopziener in de Minahasa en voor een gelijknamig ambtenaar op Soemba in dienst van de Zending der Geref. Kerken op dat eiland, een subsidie gaf, die de kosten voor zijn salaris en zijn arbeid geheel dekte, heeft zij aan dat instituut nooit verdere uitbreiding willen geven.

Daardoor werd de Schoolopziener in de Minahasa voornamelijk schoolbeheerder, wat te begrijpen is, als men in het oog houdt, dat met de jaren het aantal scholen zich steeds meer uitbreidde, vooral van de driejarige volksscholen, waarvan het N.Z.G. er in het jaar 1925 reeds ongeveer 220 verzorgde, welk aantal in 1931 door de ingevoerde bezuiniging tot 197 was teruggeloopen, hetgeen toch nog een aanzienlijk getal vertegenwoordigt, dat buiten den beheersarbeid weinig tijd overliet.

De tweeslachtigheid van den toestand werd nog door bijkomende omstandigheden verscherpt. In de eerste plaats daardoor, dat vooral door de energieke leiding van den schoolopziener, den heer G. B. Tiekstra, sinds 1920 het goeroecorps tot grooter zelfbesef en zelfvertrouwen kwam en tevens tot een sterke economische positie in het volksleven. Daarnaast was de geestelijke strooming, die zoo groote groepen van de Indonesische bevolking naar meer zelfstandigheid en medezeggenschap deed verlangen, niet buiten de Minahasa gebleven en mede onder invloed van het ontstaan van zelfstandige inheemsche kerken op andere zendingsterreinen verlangden vele Minahassers ook daarnaar, al bleef er in dit streven veel verwards en onzuivers. Het instituut der Indische Kerk, hoeveel verdiensten het heeft voor de geestelijke verzorging, miste toch als tak van staatsdienst, die de fondsen van het Gouvernement ook ten dienste van de inheemsche gemeenten kon stellen, de mogelijkheid deze tot financieele zelfstandigheid op te voeden, waardoor een leunen op den staat bleef bestaan, dat den geheelen toestand nog gecompliceerder maakte en de wrijving vermeerderde.

Maar afgezien van deze practische moeilijkheden was ook principieel de tweeslachtige toestand in de Minahasa voor leiders van Kerk en Zending beide een voortdurende ergernis en alleen reeds uit hoofde daarvan moesten pogingen tot verbetering steeds op de dagorde staan. Uit het gezichtspunt van de geestelijke leiding en opvoeding der Minahassische Christenbevolking behooren kerk en school bij elkaar. Maar daarom was de toestand, dat het eene lichaam, i.c. de Indische Kerk, de gemeenteleiding en het andere, het N.Z.G., de schoolleiding heeft, totaal onbevredigend. Beide behooren in één hand te zijn. Daarnaast is het uit Zendingsoogpunt een betreurenswaardige rem op de natuurlijke ontwikkeling geweest, dat de gemeenten aan de Indische Kerk zijn overgedragen. Ook in de Minahasa had, gelijk op andere zendingsvelden geschied is en steeds weer geschiedt, uit de geestelijk en stoffelijk tot

zelfstandigheid rijpende gemeenten een eigen Minahassische Christelijke kerk moeten groeien. In plaats daarvan is een bestaande kerkelijke organisatie, die bovendien geen kerk is in den eigenlijken zin van het woord, als het ware van boven af over de gemeenten heengeschoven, waardoor deze nooit meer tot een gemeenschappelijk, zuiver kerkelijk lichaam, waarvan de plaatselijke gemeenten de leden zijn, kunnen uitgroeien.

Zoo stonden de zaken, toen er omstandigheden optraden, die noodzaakten met grooter spoed wegen te zoeken om de theoretisch als wenschelijk geachte eenheid tot practische verwerkelijking te brengen. En ook nu, gelijk als bij bovengenoemde overdracht, waren het omstandigheden van financieelen aard, die ook nu voornamelijk door het optreden der Regeering in het leven geroepen werden. In de maand September 1931 kreeg het N.Z.G. bericht, dat het Ned. Ind. Gouvernement met ingang van 1 Januari 1932 de subsidie voor den schoolopziener in de Minahasa zou intrekken. Uit het bovenstaande is het duidelijk, dat daarmee ook het beheersorgaan der volksscholen zou wegvallen, tenzij het N.Z.G. uit eigen middelen het bedrag zou betalen, dat tot dusver door deze subsidie gedekt werd, maar waar het leed onder denzelfden economischen druk, welke de Regeering tot haar besluit noopte, kon van deze vervanging van regeeringsgeld door zendingsgeld geen sprake zijn. Er moesten op korten termijn ingrijpende maatregelen genomen worden en het vraagstuk van of scholen en gemeenten onder de Indische Kerk brengen of gemeenten en scholen onder het N.Z.G. brengen en dus de gemeenten weer te stellen onder het lichaam, dat ze vroeger had overgedragen, werd plotseling urgent en moest tot een oplossing worden gebracht. Bij de onderhandelingen, die in Indië daarover gevoerd zijn, is ten slotte deze uitkomst bereikt, dat de scholen van het N.Z.G. aan de Indische Kerk zijn overgedragen, maar dat deze overeenkomstig een dienaangaande door het Kerkbestuur genomen besluit van algemeene strekking, de inheemsche ressorten van de Molukken en de Minahasa zoo spoedig mogelijk tot zelfstandige inheemsche kerken zal helpen vormen. Daarmee is de in 1875 begonnen ontwikkeling tot afsluiting gekomen, maar tevens de grondslag gelegd voor een nieuwe ontwikkeling, die zeker niet zonder schokken zal plaats hebben, maar die van de allergrootste beteekenis is voor het geestelijk leven van de bevolking in deze „twaalfde provincie van Nederland". Een commissie van twaalf personen, waaronder negen Minahassers, bereiden de regelingen voor, in de eerste plaats voor de plaatselijke kerkeraden, want de zelfstandigheid der plaatselijke gemeenten wordt ook hier de grondslag van het kerkelijk gebouw. Maar daarop wordt een organisatie gesteld van de classicale kringen en de afgevaardigden van deze zullen de Synode der Minahasische Kerk moeten vormen.

In het aan de Minahasa grenzende landschap *Bolaäng Mongondow* heeft het Zendingswerk zich in het laatste decennium niet in buitengewone mate ontwikkeld. Een der oorzaken daarvan is, dat de oorspronkelijke bevolking reeds sterk onder invloed van den Islam gekomen is. Terwijl ook het gemengd karakter ervan — vele Minahassers en Sangireezen hebben zich hier gevestigd — een moeilijkheid vormt. Van de 70.000 menschen, die volgens de laatste volkstelling dit landschap bewonen, de vreemdelingen inbegrepen, zijn hoogstens 10% Christenen. De gemeentevorming verkeert nog in een zeer aanvankelijk stadium. De gemeente in de hoofdplaats Kota Mobagoe bestaat vrijwel geheel uit Minahassers. Zij bestaat bovendien voornamelijk door de aanwezigheid der Holl. Inl. School, die door het Landschap op den voet der gouvernementsregeling gesubsidieerd wordt, maar overigens Zendingsschool is, uitgaande van het Nederlandsch Zendeling Genootschap.

Er zijn weinig zendingsterreinen, waar het werk zóó stelselmatig en methodisch en door zóó weloverwogen beginselen geleid is voortgegaan als op het terrein van het Nederlandsch Zendeling Genootschap in *Midden-Celebes*. Voor een niet gering deel lag dat aan de leiding der beide mannen, die den grondslag hebben gelegd, Dr. A. C. Kruyt en Dr. N. Adriani. De laatste overleed, toen hij zich gereed maakte zijn arbeidsveld voor goed te verlaten, op 1 Mei 1926 te Poso. De eerste heeft na ruim veertigjarigen arbeid in November 1932 het terrein verlaten en arbeidt in Holland verder aan de uitwerking van het verzamelde ethnologische materiaal over de Toradja's, nadat hij eerst de door Dr. Adriani nog niet geheel voleindigde Barė'e vertaling van het Nieuwe Testament had voltooid. Zijn zoon J. Kruyt is hem in de leiding van de goeroe-opleiding zoowel als in die van het geheele terrein opgevolgd.

Het vertrek van den pionier van dit zendingsveld markeert er ook de afsluiting van de grondleggende periode. Wanneer niet alle voorteekenen bedriegen en wanneer er niet onvoorziene belemmeringen zich voordoen, is de geheele kerstening van Midden-Celebes, waar nu reeds 35.000 Christenen zijn, nog slechts een kwestie van tijd. Na veertig jaar ziet het er in dit zendingsgebied als volgt uit: Uit territoriaal- zoowel als uit zendingsoogpunt kan men het land verdeelen in drie noordzuid loopende strooken. De middenstrook, omvatten de Poso, Tentena, Pendolo en Onda'e is het langst bearbeid. Westelijk aan de andere zijde van het Posomeer liggen de Berglandschappen Napoe en Bada met Besoa; oostelijk van de middenstrook liggen Mori en Malili. Op den noordoostelijken uitlooper van het eiland noordelijk van de Golf van Mori ligt nog een afzonderlijke stam, de To Wana, waaronder ook reeds aanraking is verkregen en waaronder eerlang een eigen Zendeling zich zal vestigen. Afgezien van deze laatstgenoemde groep is de aangegeven indeeling ook taalkundig van beteekenis. De middenstrook spreekt Bare'e, de Berglandschappen hebben ieder hun eigen, verwante taal. In de oostelijke strook spreekt men Morisch, uitgenomen het landschap Wotoe in Malili, dat ook Bare'e sprekers herbergt. En uit zendingsoogpunt gezien toont de westelijke strook de jongste ontwikkeling, de middenstrook vertoont een gemengden toestand van Heidendom en Christendom. Mori is geheel gekerstend en in Malili, dat in 1925 een eigen zendeling kreeg, waardoor de systematische bezetting van het terrein haar beslag kreeg, zijn de eerste grondslagen gelegd, terwijl hier de tegenstand van den Islam het sterkst is.

Typeerend voor de methode, waarmede de Zending onder dit volk te werk is gegaan, is onder meer, dat er nooit gepoogd is te forceeren, maar dat men de dingen heeft laten rijpen en

steeds gestreefd heeft naar een eigen toeëigening door de bevolking. Dit is ook op schoolgebied het streven geweest (zie beneden), maar evenzeer in het werk der directe Evangelieprediking, waardoor ook een kerstening van de adat kon ontstaan. Dat brengt mee, dat in tweeërlei opzicht Christendom en Heidendom nog naast elkaar leven, n. l. territoriaal, zooals op het geheele terrein behalve Mori, maar ook geestelijk, zelfs in de levens van velen der reeds gedoopten. Maar het groeiproces is in gang en gaat steeds verder. Dit sluit moeilijkheden in, n.l. het in tegenspoed grijpen naar oude heidensche middelen, vooral daar de ouderen nog heiden zijn en bij de verbodsbepalingen, waarmee het Bestuur bijv. koppensnellen, heksenprocessen enz. onmogelijk heeft gemaakt, zich bedienen van surrogaten. Zoo gebruikt men bijv. bij de plechtigheden, vroeger bij den terugkeer der koppensnellers uitgevoerd, nu niet menschenbloed, maar kippenbloed. Men ondergaat gemakkelijk weer de bekoring der oude wereld en glijdt passief onder den invloed van het Evangelie weg. Evenwel, juist van de zijde der vooraanstaande Christenen zelf, wordt het verzet daartegen steeds grooter.

Een punt, dat van den beginne aan op dit Zendingsveld in het oog gehouden is, maar nu steeds meer aandacht vraagt, is dat van den opbouw der gemeenten, activeering van het verantwoordelijkheidsbesef der gemeente voor haar geestelijk leven. Daartoe is bijv. het ambt van ouderling ingesteld, waarbij het de bedoeling is daaraan het karakter te geven van een louter geestelijk leiderschap. Maar waar men, zooals in een primitieve maatschappij het geval is, geestelijke en wereldlijke macht nog niet uiteen kan houden, wordt deze bedoeling niet onmiddellijk gevat en het gezag van den ouderling dikwijls opgevat als dat van een dorpshoofd, dus als van iemand, die dwingend kan optreden. Voorts wordt hier de vraag levend, die vroeg of laat op ieder zich ontwikkelend zendingsterrein zichzelf stelt, n.l. die naar zelfstandige gemeentevoorgangers en hun speciale opleiding. Wat in dat opzicht Oost Java te zien geeft zal zich in Midden Celebes niet lang meer kunnen laten wachten. In dergelijke vragen dient zich onafwijsbaar de vraag naar zelfstandige kerkvorming aan. Bewijs van groei is ook, dat er na eenige vergeefsche pogingen nu een goede Holl.-Inl. School gevestigd is in Poso. Deze is zonder twijfel het meest noodig voor de kinderen der aan de kust wonende vreemdelingen, maar ook eenige Toradja's krijgen er voor hun kinderen behoefte aan.

Van bijzondere beteekenis is in Midden-Celebes de school, n.l. de volksschool. Zij was aanvankelijk, zooals vanzelf spreekt, een geheel vreemd element in de dorpsmaatschappij. Elk dorp, reeds door bloedverwantschap tot sterke saamhoorigheid samengebonden, vormt bovendien economisch een gesloten geheel en het is door deze oorzaken zéér conservatief. Het animisme, de godsdienst der bevolking, werkt dit conservatisme bovendien zeer in de hand: de voorouders behooren feitelijk ook nog tot de gemeenschap, hun wil moet blijven heerschen, van de traditie mag dus niet worden afgeweken, de nazaten mogen in geen geval knapper worden dan de voorouders. Eerst de daadwerkelijke bestuursbemoeienis van het Gouvernement in de jaren 1905 en 1906 heeft den tegenzin tegen de school, in dit conservatisme geworteld, gebroken, want de nieuwe heerschers waren de scholen goed gezind en dus aanvaardde men ze toen gemakkelijker. En daarna is de tijd gekomen, dat men scholen ging vragen, want men wenschte deel aan de voordeelen, die het hebben van een onderwijzer in het dorp meebracht. Dit vragen van scholen heeft de Zending van Midden-Celebes ook altijd als conditio sine qua non voor het ontvangen van een school gesteld, opgedrongen heeft men ze nooit. Maar met dat vragen en ontvangen was nog niet bereikt, wat bereikt moest worden. De school als geheel moest door de bevolking, iedere school op zichzelf moest door de dorpsgemeenschap worden toegeëigend, in haar leven, dat door al de samenbindingen een groote eenheid toont, op inheemsche wijze worden opgenomen. Daarnaar hebben de Zendelingen dan ook steeds met opzet en ijver gestreefd. Geen dorp kreeg een school, tenzij men er de kinderen als leerlingen voor gaf, maar ook er de gebouwen, school en onderwijzerswoning voor zette en bovendien nog schoolgeld betaalde, aanvankelijk ook in natura, later als opcenten op de belasting waarvan de beteekenis steeds weer duidelijk gemaakt werd. De bijdragen der bevolking moeten de groeiende kern vormen van het schoolonderhoud; de subsidie uit de openbare kas, of de ondersteuning uit de zendingskas moeten beschouwd worden als hulp, die bestemd is te verdwijnen. De menschen moeten de school leeren zien als hun school. Voor die toeëigening is ook noodig, dat de eigen volkstaal voertaal is van het onderwijs, want de eigen taal is een van de meest wezenlijke middelen om invloed te oefenen op het gemoeds- en denkleven van de menschen. Een derde middel, waardoor de school als levend eigen element in de volksgemeenschap wordt ingedragen, is het vormen van zonen des volks tot onderwijzers. Aanvankelijk moest natuurlijk met vreemde krachten, Minahassers, worden gewerkt, maar deze blijven buiten het volk staan. Daarom is van den beginne af er op aangestuurd hen zoo snel mogelijk te vervangen door Toradja's uit de verschillende stammen, die na hun opleiding op den Normaalleergang te Pendolo ook weer in die stammen, ja indien mogelijk zelfs in het dorp, waaruit zij afkomstig zijn, worden te werk gesteld. Dit is te noodiger, omdat bij primitieve menschen het concrete ver boven het abstracte gaat en dus tot op groote hoogte „de school" voor hen is, wat de onderwijzer is, evenals de kracht van „het Christendom" ook sterk afhangt van de persoon van den Zendeling.

Aansluitend aan Midden-Celebes naar het Noord-Westen ligt *het zendingsterrein van het Leger des Heils* in het Paloedal. De goeroes voor dezen arbeid worden opgeleid te Pendolo. Overigens werkt de omstandigheid, dat de daar arbeidende, buitenlandsche officieren, gewoonlijk de taal van het volk slecht verstaan, daar de wisseling onder hen groot is, de werkelijke toenadering tot de bevolking niet in de hand.

Naar het Zuid-Westen bij Midden-Celebes aansluitende treffen wij het *zendingsterrein van den Gereformeerden Zendingsbond* aan, *onder de Sadang Toradja's*. Dit werk, in 1914 begonnen, heeft lang geworsteld met de aanvangsmoeilijkheden en werd bovendien langen tijd gedrukt doordat de eerste Zendeling vermoord werd. Allengs echter heeft de G.Z.B. het aantal Europeesche Zende-

lingen opgevoerd tot vijf, waarnaast nog werken een zendeling-onderwijzer als hoofd der opleidingsschool voor goeroes en evangelisten en een als hoofd eener schakelschool. Bovendien is ook het Landschapsziekenhuis aan de Zending overgedragen en gebracht onder de leiding van een Hollandschen zendeling-arts. In onderscheiding van Midden-Celebes is op dit terrein het zendingswerk niet aan het optreden van het Bestuur voorafgegaan, maar daarop gevolgd. Het land was reeds opengelegd en langs de wegen waren dus reeds allerlei vreemde invloeden binnengedrongen van de kust, waar de Mohammedaansche invloed o.a. in Palopo, de havenplaats, zeer sterk is. Dit alles heeft ook het zendingswerk bemoeilijkt. Toch begint het in den laatsten tijd vruchten te dragen en vooral in het noordelijke ressort Rongkong, dat aan de Westelijke berglandschappen van Midden-Celebes grenst, wordt de beweging naar het Christendom steeds sterker. Het aantal gedoopten is de laatste jaren met 1000 per jaar toegenomen en doet een sterken groei verwachten.

Sinds het jaar 1928 heeft op *Zuid-West-Celebes* ook de *Chr. Ger. Kerk* haar zendingsterrein in *Mamasa*. Dit werk, tot zoo lang verzorgd door een Hulpprediker van de Indische Kerk onder toezicht van den predikant te Makassar, is in dat jaar aan genoemde kerk overgedragen, die er als haar eerste Zendeling een predikant heen zond, wien later nog een tweede predikant ter zijde is gesteld. Daar het terrein als hulppredikersressort dikwijls vacant was geweest en het inheemsche personeel, dat er dan onder te weinig toezicht werkte, ook niet in allen deele gaaf was, waren voor de Geref. Chr. Kerk de eerste moeilijkheden niet gering. Het groote aantal in vroeger tijd gedoopten kan geen maatstaf zijn voor de werkelijke resultaten van zendingswerk. En zoo heeft de Zending hier de dubbele taak, om het reeds bestaande te verzorgen en op beter peil te brengen en tevens uitbreiding na te streven en de eerste helft van deze taak is waarschijnlijk nog veel moeilijker dan de tweede. Maar reeds is er een groeiend vertrouwen onder de bevolking waar te nemen en is ook hier een aanvang gemaakt met eigen goeroe-opleiding in samenwerking met den Geref. Zendingsbond. Noodig is deze zeker, waar een dertigtal scholen met een duizendtal geregeld opkomende leerlingen, over groote afstanden verspreid, zich onder de zorg van deze Zending bevinden.

Ook op *Zuid-Oost-Celebes* heeft in het laatste decennium de arbeid van de Nederlandsche Zendings-Vereeniging zich krachtig ontwikkeld. In 1915 begonnen aan de Westzijde, waar de eerste zendeling zich vestigde en nog werkzaam is te Mowewe bij Kolaka onder den stam der To Laki, is het getal zendelingen allengs uitgebreid tot vier en in 1933 tot vijf. Ook onder de To Mekongga en de To Moronene wordt nu reeds jaren met vrucht gewerkt en naar het Oosten tot in Kendari, de oostelijke havenplaats, naar het Zuiden tot in Taoebonto is de Zending gevestigd. Ook hier heeft het steeds verbeterde wegenstelsel den intocht en invloed van aan de oorspronkelijke bevolking vreemde machten mogelijk gemaakt. En ook hier is de invloed van den Islam sterk geweest, doch niet sterk genoeg om meer dan een dun vernisje te strijken over het oorspronkelijke animisme, dat ook hier gelijk bijna overal zijn stempel drukte op den oorspronkelijken godsdienst der bevolking. Het werk, nog geen twintig jaar oud, is feitelijk nog in zijn eersten aanvang. Toch zijn er reeds ruim 20 gemeenten ontstaan met te samen ongeveer 2000 leden. Een normaalleergang voor opleiding voor goeroes, tevens gemeentevoorgangers of evangelisten, uit de bevolking is te Mowewe gevestigd onder leiding van den Zendeling.

Onder de *Boegineezen en Makassaren* is tusschen 1895 en 1905 gearbeid door de Utrechtsche Zendings Vereeniging, die daarna dit werk heeft opgegeven. De Geref. Kerken hebben nu echter in 1933 een missionair predikant uitgezonden ter vestiging in Makassar. Voorts arbeidt daar ook een Canadeesche corporatie, de Church and Missionary Alliance, die zich vooral daar en elders tot de Chineezen wendt. Bovendien zijn in een havenstad als Makassar inheemsche Christenen gevestigd uit verschillende terreinen van Celebes, in wier geestelijke verzorging zooveel mogelijk door inheemsche goeroes wordt voorzien.

Al deze zendingsarbeid op dit eiland, uitgenomen die van de Minahasa en Bolaäng Mongondow, heeft een vereenigingspunt in den *Lokalen Zendingsraad te Makassar*, waaraan ook de in die stad gevestigde gemeente der Indische Kerk deelneemt.

Het werk op de noordelijk van Celebes liggende *Sangi- en Talaud-eilanden* is ook in deze jaren voortgezet door het Comité tot voorziening in de godsdienstige behoeften van de gevestigde inlandsche Protestantsche Christengemeenten op de Sangi- en Talaud-eilanden, dat daartoe ook in deze jaren door de Regeering gesteund werd. Deze steun is zelfs later nog verhoogd, zoodat de subsidie werd gegeven voor negen Dienaren des Woords en een taalgeleerde, totaal ten bedrage van ƒ 52.000 als al deze plaatsen bezet zijn. Echter is ook dit bedrag verlaagd met 17% en is tegen 1934 het contract door de Regeering opgezegd, zoodat te dien opzichte veranderingen aanstaande zijn.

Het bedrag der subsidie is echter na 1923 niet dikwijls ten volle uitbetaald, althans niet voor op het zendingsveld aanwezige Dienaren des Woords, want bijna geen enkel zendingsveld is door zooveel mutatie getroffen ten gevolge van ziekte en sterfgevallen. En van de vijf Bazeler zendelingen, die in 1921 de ledige plaatsen aanvulden, was er na weinige jaren ook nog slechts één aanwezig. Echter is de traditie van dit zendingsveld in zoover gehandhaafd, dat ook nu nog eenige Dienaren des Woords van Duitsche nationaliteit op deze eilanden arbeiden. Als taalgeleerde is er nog werkzaam Mr. F.G. Steller, zoon van een der grondleggers van den arbeid. Maar uit taalkundig oogpunt is het een verlies, dat het Maleisch steeds sterker doorgedrongen is, zoodat het in de hoogere klassen der Inlandsche scholen de landstaal vervangen heeft.

Het schoolwezen is overigens de laatste jaren sterk gegroeid; in 1931 was er een aantal scholen van 154 met ruim 12.000 leerlingen, waarvan 5500 meisjes, een verhouding, die zeer ten gunste is van de ontwikkeling van het vrouwelijk deel der bevolking, een verschijnsel, dat in alle gekerstende streken voorkomt. En dat bij deze bevolking, die reeds zooveel eeuwen meer of minder contact met „de Compagnie" had, een sterke begeerte naar Westersch lager onderwijs

bestond, blijkt uit de aanwezigheid van twee Hollandsch-Inlandsche Scholen, één te Taroena op Groot-Sangir reeds sinds meer dan tien jaren en één te Oeloe op Siaoe sinds 1930, maar deze is in 1932 aan de toen heerschende malaise en daaruit voortvloeiende bezuiniging ten offer gevallen.

Ernstiger is, dat dit lot gedeeld is door de opleidingsschool voor goeroes te Kaloewatoe, welke eerst reeds van Normaalschool tot Normaalleergang gedegradeerd was, zoodat daarmede ook de leiding van een Europeesch onderwijzer onmogelijk was geworden.

De bevolking der Talaud-eilanden is reeds jarenlang geheel gekerstend, op Groot Sangir leven nog ongeveer 40.000 heidenen en een groep Mohammedanen, die niet meer in aantal toeneemt. Het overige der 156.000 zielen sterke bevolking behoort tot de Christelijke Kerk, die op de Sangi- en Talaud-eilanden gezamenlijk ongeveer 98.000 leden telt (1931). Mede doordat de geestelijke leiding ten gevolge van gebrekkige bezetting (zie boven) niet steeds even effectief kon zijn, vertoonde het christelijk leven in menige gemeente onvolkomenheden en de bestrijding daarvan op een wel eens wat te wettische wijze heeft zoo nu en dan tot wrijving met de bevolking aanleiding gegeven. Deze trad meestal naar voren ten aanzien van het dansen; daar de meeste Dienaren des Woords in deze oude volksdansen heidensch-godsdienstige elementen aanwezig achtten, hetgeen bij de algeheele doordringing van het inheemsche leven met religieuse motieven ook niet anders te verwachten is, en daar van de zijde van vele ambtenaren van het Binnenlandsche Bestuur deze dansen als betoon van hormat bevorderd werden, heeft deze zaak een tijdlang ook tot sterke wrijving tusschen de vertegenwoordigers van Bestuur en Zending aanleiding gegeven, waarop een bezoek van den Zendingsman Dr. H. Kraemer, die door de Regeering tot een onderzoek naar deze moeilijkheden was afgevaardigd, echter zeer ten goede heeft ingewerkt.

De groei der Christelijke gemeenten naar zelfstandig kerkelijk leven vertoont op de Sangi- en Talaud-eilanden ook nog achterstand. Waar de bevolking een peil van ontwikkeling heeft gelijk hier aanwezig is en waar reeds sinds eenige geslachten de bevolking grootendeels gekerstend is, kon verwacht worden, dat er reeds een zelfstandige kerk bestond. Dit is echter nog niet het geval, hoewel reeds in 1922 een zestiental der meest ervaren gemeentevoorgangers geordend was tot zelfstandige predikanten, Inlandsche Leeraren genoemd naar het voorbeeld der Indische Kerk, die dus ook het recht tot bediening der Sacramenten, Doop en Avondmaal, hadden ontvangen. Echter is, mede onder invloed van de eveneens op andere zendingsvelden zich in sneller tempo dan vroeger voltrekkende ontwikkeling, ook hier een stap in de richting van zelfstandigheid gedaan. In 1932 is een kerkorde vastgesteld door een Conferentie van Zendelingen — Dienaren des Woords geheeten —, welke nu in nader overleg met de gemeenten moet worden ingevoerd. Daarnaast is in de eerste plaats betere opleiding noodig van gemeentevoorgangers, welke te Kaloewatoe in de plaats van de daar gevestigde, maar gesloten goeroeopleiding tot stand gebracht zal worden.

Van beteekenis voor deze ontwikkeling naar kerkelijke en geestelijke zelfstandigheid is de omstandigheid, dat op dit zendingsveld meer dan op vele andere de gemeenten ver op weg gebracht zijn naar zelfonderhoud. Want volgens een reeds ouden stelregel vormen zelfonderhoud, zelfbestuur en zelfuitbreiding de drie criteria voor zelfstandigheid der gemeenten. Daar de vruchtbaarheid van deze eilanden de economische draagkracht der bevolking verhoogde (klappercultuur), kon de bevolking veel ten koste leggen aan haar kerkelijk leven. Totdat ook daarop de achteruitgang der economische toestanden in de jaren 1930 e.v. een ongunstigen invloed oefende.

Diezelfde economische omstandigheden zijn ook een ander deel van den zendingsarbeid noodlottig geworden. Er bestaat op Groot-Sangir n.l. een complex terreinen op het z.g. Goenoeng, waar klappers en vooral notemuskaat geteeld werden ten voordeele der Zending. Dit bedrijf was op eigenaardige wijze ontstaan. Toen de zendeling-werklieden (Dl. IV, blz. 843, 1e kolom) door hun handwerk niet in hun onderhoud konden voorzien en uit Europa niet voldoenden steun ontvingen, hadden sommigen hunner tuinen aangelegd, waarin jongelieden werkten, die zij in huis namen en een goede opvoeding gaven. Na 1917 echter zijn deze tuinen uit het particuliere bezit der Zendeling-families overgegaan in dat van het Sangi- en Talaud Comité, terwijl de betreffende Zendeling vervolgens in dienst daarvan het opvoedingswerk en het opzicht over de tuinen voortzette. Waar echter ook dit bedrijf steeds grooter schade ging opleveren en er voor de jongelieden na hun aanvankelijke opvoeding op Goenoeng op opleidingsinrichtingen als te Kaloewatoe en elders geen plaats meer te vinden was, is in 1932 tot tijdelijke abandonneering der tuinen besloten.

Een andere gebeurtenis van groote beteekenis had in het einde van hetzelfde jaar plaats door de vestiging van den eersten Zendeling-arts op de eilanden. Nadat langen tijd daarvoor geen Europeesch arts te vinden was, werd in 1932 dit ideaal eindelijk werkelijkheid, mede doordat het landschapsziekenhuis te Taroena nu aan de Zending in beheer werd overgedragen.

De Utrechtsche Zendings Vereeniging heeft nog de drie terreinen van *Halmahéra*, *Boeroe* en *Nieuw Guiné* als voorwerpen van haar zorg en verantwoordelijkheid. Maar het karakter van hetgeen daar in het laatste tiental jaren gebeurd en gedaan is, is wel zeer verschillend. Op eerstgenoemd eiland was er zoo nu en dan een zekere stilstand en zelfs een lichte inzinking, voornamelijk als gevolg van ziekte en sterfgevallen onder de Zendelingen. In het jaar 1921 hadden alle oudere Zendelingen het terrein om gezondheidsredenen verlaten en toen de jongeren nauwelijks ingewerkt waren, stierven er twee van hen, die eerst na eenige jaren voldoende konden worden vervangen. En hoezeer de kracht van het opbouwende werk hier nog in het Europeesch personeel is gelegen en nog niet van de inheemsche krachten zelf kan worden verwacht, blijkt wel daaruit, dat na deze vervanging de lijn van het werk onmiddellijk weer in stijgende richting ging. Het gewone verschijnsel, dat zendingswerk onder primitieve volken in zijn eerste periode zéér sterk van de personen der Zendelingen af-

hangt, doet zich dus ook op dit zendingsveld voor. Het is te vreezen, dat dit nog geruimen tijd hier zoo zal blijven, want er zijn teekenen, dat er van de bevolking zelf ook in de eerstkomende tijden nog niet al te veel te verwachten is. Eén teeken is te zien in de opleidingsschool voor de onderwijzers-gemeentevoorgangers. Van de leerlingen van deze school waren en zijn nog slechts een deel zonen des lands, de anderen komen van Ambon of Sangir. Een tweede teeken is te ontleenen aan de timmerschool, van welker leerlingen hetzelfde geldt. En de klappertuinen, die ingebracht zijn in de Wari Klapper Onderneming, toonen hetzelfde. Want terwijl de bedoeling van deze tuinen steeds is geweest om de bevolking zelf op een hooger economisch peil te brengen en den zegen van den geregelden arbeid te leeren, is die zoo goed als niet verwerkelijkt, maar moest men er ten slotte toe overgaan, in dit bedrijf betaalde werkkrachten te gebruiken, die voor het overgroote deel ook van buiten Halmahéra afkomstig zijn. Het schijnt, dat er in de Tobéloreezen te weinig eigen energie zit, om in den eerstvolgenden tijd daarvan op welk terrein ook, geestelijk of economisch, veel te mogen verwachten. Onmogelijk is het niet dat later zal blijken, dat andere volksstammen, die dit aan volkjes en talen rijke eiland herbergt, een ander en beter karakter zullen toonen te bezitten. Men zou dat daaruit kunnen opmaken, dat de vooruitgang in den arbeid, die in den allerlaatsten tijd onmiskenbaar is opgetreden, niet allereerst te vinden is in het Oostelijk, maar in het Westelijk deel van het Noordelijk schiereiland, n.l. in het naar Ternate gekeerde Djailolo. En voorts in het Zuid-Oosten in de geografisch zoo moeilijk liggende en dus zoo bezwaarlijk te bereiken ressorten Boeli en Wéda. Naar deze zijden vinden de Christelijke gemeenten de meeste uitbreiding. Ook in het Noorden in Galéla en Loloda is deze niet afwezig, maar daar is de Mohammedaansche tegenstand zéér sterk, hetgeen te begrijpen is op een eiland, waar de Islam reeds eerder zijn intocht heeft gedaan dan het Christendom zelfs dan dat Christendom, dat de O.I. Compagnie er reeds vond. Naar vele zijden heeft de Zending op dit eiland steeds gewerkt. Opleiding van landskinderen tot goeroes noemden wij reeds. Waar echter bij den stilstand in den arbeid ook het aantal scholen zich niet uitbreidde, ontstond er een vrij beduidend overcompleet aan goeroes en zoo is onder invloed der noodzakelijke bezuinigingen de omvang der opleidingsschool zeer ingekrompen en zal tijdelijke stopzetting der goeroe-opleiding volgen. Het ziekenhuis te Tobélo, waaraan geen zendeling-arts, maar een Gouvernements Indische arts verbonden is, is toch in beheer bij de Zending, welke er een Europeesche zendeling-diakones aangesteld heeft. Ook timmerschool en klappertuinen werden voortgezet, echter nauwer met elkaar verbonden, zoodat de leerlingen voor het ambachtsonderwijs in de gebouwen der onderneming mogelijkheid tot practische toepassing van het geleerde hebben. De rentabiliteit der tuinen is echter, zooals vanzelf spreekt, mèt de copraprijzen gedaald. Een vraagstuk van bijzonder nijpenden aard op dit zendingsveld is dat der talen. Juist omdat de taal het meest oer-eigen bezit is van een volk heeft de Zending, over de geheele wereld, steeds getracht die tot voertuig te maken van het nieuwe geestelijke bezit, dat zij wil brengen, maar alleen in het ressort Kau zijn zes verschillende talen. Toch is van den aanvang af zooveel mogelijk een inheemsche taal gebruikt, vooral bij de prediking. Zoo is er in deze jaren van Galélareesch, Tobéloreesch, Tabaroesch, Boelisch en Ternataansch gebruik gemaakt en van sommige dezer ook op de scholen. Maar practisch is het natuurlijk onmogelijk in al deze talen en taaltjes tot een Bijbelvertaling te komen en nog minder er een eigen lectuur in te vormen. En één der landstalen als hoofdtaal te nemen, was ook onmogelijk bij den onderlingen naijver der volksstammen. Daarom moest naast de landstaal ook het Maleisch aangeleerd en gebruikt worden, hoezeer daardoor het gevaar ontstaat, dat het de landstalen steeds meer gaat verdringen. Hoewel het Zendingswerk zoo met uiterlijke en innerlijke moeilijkheden te kampen heeft gehad, is het aantal Christenen toch van 7000 gestegen tot 12.000, hetgeen echter op een bevolking van ruim 82.000 inheemsche inwoners nog voldoende ruimte voor uitbreiding laat.

Van *Boeroe* kan men niet zeggen, dat de daarvan gekoesterde verwachtingen (deel IV, blz. 847, kol. 2) in vervulling zijn gegaan. Het is er ook na 1920 een werk van moeilijkheden en teleurstellingen gebleven. Terwijl eens werd uitgesproken, dat er eigenlijk drie zendelingen moesten zijn, zijn er nooit meer geweest dan twee en dat nog slechts weinige jaren, terwijl langen tijd de heer A. Hueting, die van Halmahéra (deel IV blz. 848 kol. 1) hierheen overgeplaatst was, alleen was.

Een der goeroes heeft toen als hulpzendeling in de verzorging der gemeenten voorzien. Feitelijk moet men drie rayons in dit zendingsterrein onderscheiden, n.l. de Zuidkust, waar de meeste Christengemeenten liggen, de Noordkust, waar er een zestal gevonden wordt, waarvan twee geheel uit Amboneezen bestaan en daartusschen het bergland, dat zeer zwaar te bereizen is en de verbinding tusschen Zuid- en Noordkust over land vrijwel onmogelijk maakt, zoodat de Zendeling, die beide kustressorten verzorgen moet, geen andere communicatie heeft dan per K.P.M. via Ambon te reizen, hetgeen zeer tijdroovend is. De hygiënische toestand aan de Zuidkust was slecht. Wel is zij in zooverre verbeterd, dat de bevolking in getal niet meer achteruitgaat, maar bij vroeger vergeleken zijn zulke groote deelen der gemeenten aan de malaria ten offer gevallen, dat mede daardoor — een andere oorzaak ligt ook in onzedelijke huwelijksverhoudingen — verschillende scholen het minimum aantal leerlingen, dat voor instandhouding der subsidie noodig was, n.l. 15, niet meer konden bereiken. Aan de Noordkust is de invloed van den Islam sterk en deze dringt van daar uit ook naar het binnenland door. Toch wordt er in de streek der Rana-meren door inheemsche krachten geëvangeliseerd en zijn daar enkele groepen van Christenen tot stand gekomen, vooral toen een tijdlang daar een Zendeling gestationneerd was. Opleiding van Boeroeneezen tot goeroes aan de Normaalschool te Tobélo op Halmahéra heeft ook niet steeds succes gehad. Langs dezen weg zou èn de invloed van het Evangelie op het volksgeheel versterkt moeten worden èn aan den opbouw van een zelfstandige kerk hebben kunnen worden gearbeid. Maar de

invloed van Ambon is op dit eiland zóó groot en het geestelijk overwicht der van daar afkomstige goeroes zóó sterk, dat een zelfstandig Boeroesch Christendom wel nooit tot stand zal komen. Het is dan ook geen wonder, dat in dit decennium meer dan eens de gedachte is opgekomen, dit zendingsterrein, dat de U.Z.V. oorspronkelijk van de Ind. Kerk heeft overgenomen, weer daarin te doen terugkeeren, temeer omdat het geografisch bij het terrein dezer Kerk behoort en nu als het ware een enclave daarin vormt. Maar ten slotte zal deze terugkeer naar de Ind. Kerk alleen van het Noordkustressort plaats hebben en blijft het Zuidkust- en bergressort met Leksoela als centrum zendingsterrein van de Utrechtsche Zendings Vereeniging. Terwijl de laatste volkstelling (1930) een aantal inheemsche inwoners op dit eiland vermeldt van ruim 18.000, behooren volgens de zendingsstatistiek van dat jaar daarvan 3800 tot de Chr. kerk, verdeeld over 23 gemeenten. Er is dus nog een wijd veld van arbeid naar buiten.

Het derde en oudste zendingsveld der U.Z.V. op *Nieuw-Guiné* vormt tot de beide andere een sterke tegenstelling. In onderscheiding van Boeroe zijn hier de gekoesterde verwachtingen en de gunstige vooruitzichten (deel IV, blz. 848, kol. 2) wel in vervulling gegaan. En in tegenstelling met Halmahéra is er in de laatste 10 jaren niet alleen geen stilstand geweest, maar heeft er een groeiende vaart in het werk gezeten, die tot grootsche resultaten heeft geleid in uiterlijk waarneembaren zin. Eén feit moge dit illustreeren. Terwijl in deel IV, blz. 848, dus ongeveer in 1920 en na vijf en zestig jaren van arbeid, het aantal gedoopten op 7000 werd opgegeven, zijn er alleen in het jaar 1930 een gelijk aantal menschen gedoopt. En het aantal leden der Chr. gemeente is er in het laatste decennium verveelvoudigd, en tot ongeveer 43.000 gestegen. Deze groei, gevoegd bij die op het zendingsterrein der Ind. Kerk in de Molukken (zie aldaar), is een der merkwaardige geestelijkeverschijnselen van dezen tijd, daar het de vorming van een groot complex protestantsch christelijke bevolking beteekent in dit deel van de Pacific. Als wij naar de oorzaken speuren van deze eigenaardige ontwikkeling, vinden wij er meer dan één. Allereerst is er deze, dat de door de Zending gebrachte boodschap in veel wijder omtrek bekend was dan oppervlakkig gezien het geval scheen te zijn. De uitbreiding van het aantal gedoopten heeft in de later bezette ressorten langs de Noordkust, zooals op Japèn, de Schouten-eilanden en Oost-Nieuw-Guiné veel grooter omvang aangenomen, dan in de oudste ressorten om de Doré-baai. Van hier uit had de heer F. J. F. van Hasselt, zoon van den Nieuw-Guiné pionier J. L. van Hasselt (Zendeling van 1862—1908, gest. in 1930) en alzoo in het land zelf geboren en die daar van 1894 tot 1930 als Zendeling heeft gearbeid, meer dan eens reizen gemaakt en aanraking verkregen in de zooeven genoemde verder verwijderde streken, zonder dat dit tot blijvende resultaten van meer dan geringen omvang of voorbijgaanden aard geleid had. Maar later bleek, dat toch onder de bevolking langs bijna de geheele Noordkust de tijding als van mond tot mond, in elk geval van stam tot stam, was doorgedrongen. Dit was van de grootste beteekenis, toen andere oorzaken in dezelfde richting gingen werken.

Tot deze moet men zonder twijfel rekenen de intensievere bemoeienis van het Bestuur met de bevolking, die wel ook hier reeds in het begin der eeuw was begonnen, maar langzamerhand effectiever werd. Het gevolg daarvan is steeds, dat bepaalde gebruiken en instellingen der bevolking, die nauw met haar godsdienstige voorstellingen verband houden, verboden moeten worden en hoe neutraal het Bestuur in godsdienstig opzicht ook begeert te zijn, toch brengt het overal, waar het zich werkelijk laat gelden, een sterken schok toe aan het eigen leven, ook het eigen godsdienstig leven van het volk, dat daardoor geneigd wordt ook den godsdienst der „Compagnie" te aanvaarden. Ook elders in den Archipel is deze gang van zaken aan te wijzen. En ook op Nieuw Guiné is het niet toevallig, dat de beweging naar het Christendom in 1906 en volgende jaren is aangevangen, kort nadat het Nederlandsche gezag zich werkelijk iets meer dan in naam begon te laten gelden. In de periode na 1920, welke in dit artikel vooral beschreven wordt, is dit duidelijker dan in vage algemeenheid aantoonbaar. Het is n.l. de periode, waarin Nieuw Guiné tot een zelfstandige residentie werd verheven en dus vanzelf de Bestuursbemoeienis zich uitbreidde. Maar bovendien kenmerkte het nieuwe tijdperk, dat daarmee werd ingeluid, zich door den verwonderlijken maatregel, dat als regent over dit gewest werd aangesteld een telg uit het oude vorstengeslacht van Tidore, die zijn gezag uitoefende in naam van den Sultan van Tidore, wiens gezag over Nieuw-Guiné echter reeds vele tientallen van jaren was uitgeschakeld. De uitwerking van dezen maatregel op de bevolking was groot. De verwachting van den Manseren Mangoendi, de eschatologisch getinte toekomstverwachting van den machtigen en rechtvaardigen heerscher, die onder verschillende vormen bij zoo menig volk in den O.I. Archipel latent aanwezig is, en die bij de Papoea's dezen vorm heeft, leefde machtig op. De zonderlingste verhalen deden de rondte. Men zag in den Regent den Manseren Mangoendi en dacht dat hij de Nederlandsche bestuursambtenaren zou verdrijven en de bevolking zou bevrijden van de knellende belastingen. Dergelijke bewegingen hebben dikwijls een tweeledig gevolg, n.l. eerst een felle opleving van de oude voorstellingen en wenschen en verwachtingen, die alle een religieuzen inhoud hebben, zoodat deze opleving er tevens een is van het heidendom. Maar daarna, als deze verwachtingen teleurgesteld worden, slaan ze somtijds om in des te grooter bereidheid bij het volk om van het heidendom afstand te doen en zich als doopcandidaten te laten inschrijven, als voorbereiding voor den overgang tot de christelijke gemeente. Die omslag is ook op Nieuw-Guiné te zien geweest. Grooter dan ooit werd de arbeidsgelegenheid op dit zendingsveld. Daardoor deed aanvankelijk het tekort aan Zendelingen en goeroes zich des te scherper gevoelen, maar niettegenstaande velen van de goeroes aan het ongezonde klimaat ten offer vielen en verscheidene Zendelingen tijdelijk of voor goed het zendingsveld moesten verlaten, slaagde de U.Z.V. erin het aantal harer Zendelingen allengs op te voeren, zoodat in 1933 een getal van zeventien bereikt werd.

Maar ook voor dezen is er eerder arbeid te veel

dan te weinig, want juist in deze periode is degelijke opleiding der goeroes noodig. En bij alle groote verwachtingen, die men nog van dit zendingsveld mag koesteren, is er anderzijds ook aanleiding den stand van zaken niet te idealiseeren. Het terrein vertoont alle typische trekken van een animistische primitieve maatschappij, die zich begint te openen voor het Christendom. Overgang van groepen, dorpen, stammen tegelijk, die hier en daar, de bevolkingsdichtheid in aanmerking genomen, een massaal karakter aanneemt; een dientengevolge bij alle gezette en zelfs langdurige voorbereiding aanvankelijk bij velen nog ondiepe en te weinig gefundeerde toeeigening van het nieuwe geestelijke bezit, dat echter hier en daar bij afzonderlijke individuen ineens dieper blijkt te wortelen dan bij de anderen. Daartegenover bij velen, die niet overgaan, juist een strakker en hardnekkiger zich vastklemmen aan het oude.

De groote uitbreiding van het aantal gedoopten is mede bevorderd door de omstandigheid, dat na het jaar 1925 een der zendingsposten eenigszins naar het binnenland was verplaatst. Tot dusver was de geheele Zending feitelijk beperkt tot kust- en eilandbewoners, maar in het uiterste Oosten, niet ver van de grenzen van Australisch Nieuw-Guiné, bleek er aanraking te worden gezocht door stammen in de buurt van het Sentanimeer. Daar na het verbod der paradijsvogeljacht ook de kustplaats Hollandia, waar tot dien tijd toe de zendingspost gevestigd was, sterk achteruitging, werd deze ongeveer 50 km. meer naar het binnenland in Genjem gevestigd en in de volgende jaren zijn daar groote groepen der bevolking in de Christelijke Kerk opgenomen. Maar aangezien sindsdien weer aanraking werd verkregen met nog verder in het binnenland wonende stammen, is nog niet te overzien, wat er in dit onmetelijke en vrijwel nog onbekende land voor mogelijkheden ook op het gebied der Zending verscholen liggen.

Aangezien er op dit zendingsveld van Noord- en West-Nieuw-Guiné 160 volksscholen zijn (met 6183 leerlingen, 3857 jongens en 2326 meisjes) is ook hier de opleiding der goeroes een aangelegenheid van groote beteekenis. Daarvoor is in 1923 een opleidingsschool gesticht, onder leiding van den zendeling-onderwijzer I. S. Kyne, nu gevestigd te Miei in de Wandammenbaai, samen met een bijzondere standaardschool voor de vooropleiding. Maar de capaciteit van deze school kan niet grooter zijn dan om de jaarlijks openvallende plaatsen aan te vullen. Dientengevolge blijven hier nog vele vreemdelingen, Amboneezen en Sangireezen, als goeroe werkzaam, wat ook noodig is, zoolang de Papoea's als geheel nog niet die energie hebben, dat zij den prikkel dezer naast hen werkende vreemde Christenen kunnen ontberen, maar wat anderzijds een geestelijke aansluiting aan Ambon tengevolge heeft, die wel vele, maar niet uitsluitend voordeelen heeft.

Vele jaren is de medische verzorging der bevolking uiterst gebrekkig geweest en ook nu nog hebben de drie gouvernementsartsen op Nieuw-Guiné — te Manokwari, Hollandia en Fak Fak — ieder een reusachtig groot ressort, waarin werkelijk afdoende hulp ten eenenmale onmogelijk is. Mede daardoor is de eisch steeds dringender geworden, dat de Zending zich ook het lichamelijk lijden der bevolking zou aantrekken, m.a.w. dat Medische Zending in het geheel van haar arbeid door de Utrechtsche Zendings Vereeniging zou worden opgenomen, maar langen tijd was geen Hollandsch arts voor dit werk te vinden. Echter is in 1932 de eerste zendingsarts te Seroei (eil. Japèn) gevestigd, waarmee in een zeer lang en diep gevoelde behoefte is voorzien en waarmee in de eerste plaats voor de bevolking, maar daarnaast ook voor de Zendelingen een werk van groote beteekenis is begonnen, waarvan echter wel dit vaststaat, dat het spoedige uitbreiding noodig heeft. Want waar de ressorten zóó groot zijn en zoo ver uiteen liggen, zou de vestiging van een arts op elke zendingspost geen overdaad beteekenen.

Een feit van groote beteekenis voor de Zending op Nieuw-Guiné is de veranderde houding der Regeering ten aanzien van art. 177 I.S. en de z.g. dubbele Zending. Bij Gouvernementsbesluit van 12 Januari 1912 was er een scheidslijn getrokken tusschen het gebied der Protestantsche Zending en dat der R.K. Missie, welke lijn geacht werd te loopen op 4° 30′ Z.B. Wat noordelijk daarvan lag werd aan de Utrechtsche Zend. Vereeniging, wat zuidelijk ervan lag aan de Missie toegewezen, die nu ongehinderd door de ander hun werk konden ontplooien. U.Z.V. en Ind. Kerk hebben zich aan deze regeling gehouden, laatstgenoemd lichaam heeft de herhaaldelijk gekomen verzoeken om ook in het gebied der Missie te komen werken standvastig afgewezen. Daarentegen heeft een vertegenwoordiger der Missie op ongeoorloofde wijze getracht noordelijk van de scheidslijn in West-Nieuw-Guiné door te dringen en daar een school te bouwen zonder eerst op wettige wijze te trachten in genoemd Gouvernementsbesluit wijziging te verkrijgen. De krachtige houding van den betreffenden bestuursambtenaar, die de toen nog geldende scheidslijn en de eveneens nog vigeerende toepassing van art. 177 handhaafde, verijdelde echter de onwettige poging. Toch had deze in verband met onder invloed van Nederlandsch-politieke constellaties zich wijzigende inzichten der Regeering ten gevolge, dat bij de in Juli 1928 onder voorzitting van den Gouverneur van Ambon gehouden bespreking tusschen Zending en Missie, de Regeering meedeelde, dat de scheidslijn van 1912 was opgeheven, zoodat geheel Nieuw-Guiné onder art. 177 viel. Echter werd tegelijk de toepassing van dit artikel gewijzigd. Hoewel het oorspronkelijk slechts bedoelde rust en orde te handhaven, werd het in dat art. belichaamde voorschrift, dat een Zendeling regeeringstoelating moet hebben om zijn dienstwerk uit te oefenen, aldus gehanteerd, dat niet aan een Zendeling deze toelating werd verleend, waar de Missie reeds werkte en omgekeerd. Zoo voorkwam dus niet het artikel zelf, maar de tot gewoonte geworden toepassing ervan de z.g. dubbele Zending. Voor primitieve bevolkingen — en slechts uit het oogpunt van het belang der bevolking mag men dit art. en zijn toepassing beschouwen — was deze alzoo van groote, gunstige beteekenis. Voortaan zou echter de toepassing in dien zin gewijzigd worden, dat alleen met de oorspronkelijke bedoeling werd rekening gehouden en overal waar geen verstoring van orde en rust te duchten was van dubbele Zending, zou deze worden toegelaten. De bedoelde bespreking tusschen Zending en Missie, die beraamd was om

door onderlinge afspraak te bereiken, wat tot dusver de bij Gouvernementsbesluit vastgestelde scheidslijn gedaan had, mislukte als zoodanig geheel. De Missie was niet bereid eenige scheidslijn te aanvaarden, hetgeen niet behoeft te verbazen: de R.K. Kerk kan krachtens haar beginsel, dat haar noopt zich zelf als eenige ware, alleenzaligmakende Kerk te beschouwen, zich niet door een afspraak binden de bewoners van eenig deel der aarde buiten haar bemoeiingen en dus aan dwaling en ketterij ten prooi te laten. Practisch heeft de opheffing der scheidslijn en de veranderde toepassing van art. 177 de Missie echter nog geen voordeelen gebracht. Want de Ind. Kerk heeft van de verkregen vrijheid om in Zuid Nieuw-Guiné te gaan arbeiden eenig gebruik gemaakt, zoodat daar een aantal kringen van protestantsche inheemsche Christenen zijn ontstaan en de Missie is gaan arbeiden in het ressort der U.Z.V. aan de Bentoenigolf, waar echter nòch aard nòch dichtheid der bevolking groote vruchten kunnen beloven. Er is daar alleen een toestand van verwarring voor de bevolking en van groote moeilijkheden voor de U.Z.V. ontstaan, die haar meer zuidelijk gelegen ressort om Fak Fak en Kaimana aan de Ind. Kerk heeft overgedragen, welke in dien tijd tot beter bezetting daarvan met goeroes in staat was.

Het zendingswerk op *Soemba* is deze jaren gebleven onder de zorg der Gereformeerde Kerken en wel, overeenkomstig de organisatie van het Gereformeerd kerkelijk leven, onder die van de Gereformeerde Kerken in de provincies Groningen, Drente en Overijsel, waarbij zich voor dezen arbeid ook de kerken in Oost-Friesland en Bentheim, over de Duitsche grens, hebben aangesloten. De arbeid zelf wordt gedrukt door vele moeilijkheden. In de eerste plaats doordat Savoeneezen er aanvankelijk het christendom hebben gebracht, maar deze geen brug konden vormen om tot de Soembaneezen te komen, integendeel daarvoor veeleer een versperring waren. Voorts waren ook de zedelijke en geestelijke toestanden, die onder de Savoeneesche Christenen heerschten van dien aard, dat daaraan lange jaren zeer veel tijd en zorg moest worden besteed, wilden zij eenigszins beantwoorden aan de eischen, welke daaraan door de zendende kerken moesten worden gesteld. Toch hebben zoowel de missionaire predikanten, als ook de kerken, die in het vaderland dit werk dragen, zich daaraan met groote kracht en trouw gegeven. Ds. C. de Bruyn, die reeds in 1892, nog door de Chr. Geref. Kerk, was uitgezonden, bleef 35 jaren, waarin hij slechts tweemaal met verlof ging, op Soemba arbeiden. Het werk ontwikkelde zich, zij het onder groote moeilijkheden, toch gestadig en het aantal zendingsarbeiders werd geleidelijk uitgebreid. Het eiland is nu verdeeld in drie ressorten, Oost-Soemba met een zendingspost te Melolo, Midden-Soemba met die te Pajeti en West-Soemba met het centrum te Karoeni. Een tijdlang zijn er vier missionaire predikanten geweest, maar sinds 1923 is een van hen, Ds. L.P. Krijger, belast met de leiding van de opleidingsschool van Evangelisten. Het aantal Christenen bedraagt 3165, hetgeen op een bevolking van meer dan 181.000 inwoners nog niet zeer groot is.

Groot gewicht heeft de Zending op dit eiland ook steeds gelegd op het onderwijs. In 1913 werd met de Regeering de z.g. Soemba-regeling gesloten, waarbij het geheele onderwijs aan de Zending werd toevertrouwd. Deze zond voor de verzorging daarvan een eigen schoolopziener uit, den heer T. van Dijk, die nog als zoodanig werkzaam is, hoewel ook voor dezen schoolopziener, evenals voor dien in de Minahasa (zie aldaar) de regeeringssubsidie is ingetrokken. Eigen leiding was bij het steeds groeiend aantal der scholen zeer noodig. Het totaal bedraagt nu 59 met 3750 leerlingen. Bovendien zijn er twee standaardscholen te Pajeti en Karoeni, aan welke laatste een eigen internaat is verbonden onder Europeesche vrouwelijke leiding.

Naast den hoofddienst van de prediking kent de Zending der Gereformeerde Kerken ook hier de twee z.g. hulpdiensten, n.l. het onderwijs en de Medische Zending. De laatste heeft zich ontwikkeld uit medische hulp door de Zendelingen aan de bevolking verleend, zooals dat op alle zendingsvelden met dezen tak van zendingswerk gebeurd is. Dit werk breidde zich zóó uit, dat reeds een der eerste predikanten de uitzending van een arts bepleitte. Toch heeft deze eerst in 1928 plaats gehad.

Maar daaraan was reeds geruimen tijd te voren voorafgegaan de uitzending eerst van een Europeesch verpleegster en daarna van een verpleger, want sinds de Regeering te Wakaiboebak, de standplaats van het Binnenlandsch Bestuur, een officier van gezondheid had geplaatst, was daar ook een klein ziekenhuis verrezen, dat echter in beheer aan de Zending was gegeven. Deze heeft daaraan in genoemd jaar een Hollandsch zendeling-arts verbonden.

De beteekenis van de landstaal is ook op dit zendingsveld van den beginne af aan beseft, maar de toepassing van het als juist erkende beginsel bracht groote moeilijkheden mee, juist door de vele stammen, waarvan er leden op Soemba wonen en doordat de Soembaneezen zelf ook verschillende dialecten spreken. Het Ned. Bijbel Genootschap heeft echter een taalgeleerde, Dr. L. Onvlee, voor dit terrein beschikbaar kunnen stellen, die sinds 1926 daar gevestigd is en aan de oplossing van deze moeilijke vragen arbeidt.

Alle zendingswerk, dat er in de residentie Manado, het gouvernement Celebes e.o., het gouvernement der Molukken en de residentie Timor buiten het tot dusverre besprokene gedaan wordt, is *zendingswerk van de Indische Kerk*. En de Hulppredikers zijn feitelijk geworden de Zendelingen der Indische Kerk. Want hoewel oorspronkelijk slechts tot hun taak behoorde (zie EEREDIENST) de verzorging en leiding der bestaande, z.g. gevestigde „inlandsche Christengemeenten", is al spoedig en zonder dat het anders kon, uitbreiding dezer gemeenten met hun verzorging hand aan hand gegaan. Waar echter de Indische Kerk een tak is van staatsdienst en het Kerkbestuur een Regeeringslichaam, dat als zoodanig geen Zending kan drijven, wordt het eigenlijke zendingswerk geleid door het in 1924 gestichte „Centraal Comité voor de Zending der Indische Kerk". Tusschen dit Comité, waarvan de voorzitter van het Kerkbestuur qua talis ook Voorzitter is, en het Kerkbestuur zelf bestaan dus wel sterke personeele banden. Voorts moet in het oog worden gehouden, dat de inheemsche Christengemeenten op Ambon en omliggende eilanden weer eigen zendingswerk hebben op de zuidkust van Nieuw-Guiné en daardoor zelf

medewerken aan de uitbreiding van de Chr. Kerk in deze gebieden. En ook dit werk, al staat het formeel en financieel buiten de officieele bemoeiingen der Ind. Kerk, wordt toch wel door de betreffende Hulppredikers en Inlandsche Leeraren verzorgd, zoodat het hier ook tot het zendingswerk van de Indische Kerk, hier te verstaan als: in het gebied der Indische Kerk, gerekend mag worden.

Een vrij geïsoleerd deel van dit werk is dat in Loewoek en de Banggai-Archipel, in de residentie Manado. Het staat onder leiding van 2 hulppredikers. Tot den Banggai-Archipel heeft sinds eenige jaren ook de R.K. Missie toelating verkregen.

Van veel grooter beteekenis is zonder twijfel de Christelijke Kerk in de Molukken, met name die op Ambon. Want Ambon is voor de geheele groote Oost niet slechts het politieke, maar bovenal het godsdienstige centrum en tevens het cultuurcentrum, maar beide laatste karaktertrekken hangen ten nauwste samen. Want de Ambonneezen zijn door hun reeds uit de dagen der O.I. Compagnie stammende aanraking met de Hollanders met het Christendom bekend geworden en door hun overgang tot de Chr. Kerk zijn zij de cultuurdragers bij uitstek van de Molukken geworden. Dit, gevoegd bij natuurlijken karakteraanleg en versterkt door het groote aandeel, dat Ambonneezen in het leger gehad hebben aan de pacificatie van Indië, heeft hun een sterk gevoel van eigenwaarde en een daaruit weer voortvloeiende of althans daarmee samenhangende vrijheid van optreden gegeven. Dit alles is voor de Zending van de allergrootste beteekenis geweest. De vorm, waarin de Ambonnees het Christendom kent, is die van de Indische Kerk. Daaraan voelt hij zich ten nauwste verbonden, daarin beleeft hij ook zijn geestelijk bezit, als hij uit zijn land is uitgezwermd en ergens elders in den Archipel deze kerk weer terugvindt. Maar ook in de Ambonsche kampoengs is de Kerk — zoowel als instituut als als kerkgebouw verstaan — het middelpunt. Christen zijn beteekent voor hen een hoogeren rang bekleeden dan Mohammedaan of Heiden zijn. En Christen zijn beteekent voor hen Protestant zijn. Principieel geestelijk zijn deze overtuigingen niet verwerkt, zij berusten zeker voor een groot deel op traditie, maar zij zijn daardoor niet minder krachtig werkend, eer is het tegendeel het geval. Uitvloeisel van deze geesteshouding is, dat Ambonneezen in grooten getale werkzaam zijn als goeroes op de zendingsterreinen der Utrechtsche Zend. Vereeniging, maar ook op de terreinen der Indische Kerk buiten het direct-Ambonsche, bijv. op de Babar-, Alor-, en Kai-eilanden enz. En op heel dit gebied der Molukken en verder zetten zij zeer sterk het stempel van hun Ambonneesch Christendom, geestelijk zoowel als uiterlijk, wat de vormen van het kerkelijke leven, ja zelfs wat de kleeding bij kerkelijke plechtigheden betreft. Dat Ambon in vroeger eeuwen het Protestantsche Christendom heeft aanvaard, is voor de Zending van zeer groote beteekenis geworden.

Wat nu de organisatie van dit werk betreft, in deze gebieden der Buitengewesten kent de Ind. Kerk eenige predikanten als Voorzitters van de Commissies der Hulppredikers, gevestigd te Manado, Amboina en Koepang, welke respectievelijk 10, 12 en 4 Hulppredikers onder zich hebben, elk met eigen ressort en ter zijde gestaan door Inlandsche Leeraren, onder wie de gemeentevoorgangers en lagere kerkelijke waardigheidsbekleeders fungeeren. Vooral aan de opleiding van dezen is de laatste jaren veel gedaan. In het Ambonsche waren twee, in het Timorsche was één opleidingsschool voor gemeentevoorgangers, waar deze naast de vorming voor het diploma volksonderwijzer ook een theologische opleiding kregen. Deze centralisatie trad in de plaats van een vroegeren toestand, toen elke Hulpprediker zijn eigen lager personeel moest vormen. En naast deze centrale opleidingen van goeroes had zoowel Ambon als Koepang een school tot opleiding van Inlandsche Leeraren.

Groot is het aantal menschen, dat in het laatste tiental jaren in de Christelijke Kerk is opgenomen tot op de meest afgelegen eilanden toe. In het Timorsche bedraagt het aantal leden der Ind. Kerk ongeveer 10.000, in het Ambonsche 170.000 en het totaal der inheemsche Christenen, die tot de Ind. Kerk behooren, beloopt in ronde cijfers een half millioen, waarmee tevens is gezegd, dat deze Kerk bijna de helft omvat van alle inheemsche Protestantsche Christenen, wier getal in den geheelen O.I. Archipel 1.050.000 beloopt.

Juist bij deze getalsverhoudingen is het van in het oog springend belang, dat ook onder de Christenen der Ind. Kerk de zelfstandigheidsgedachte, waarvan wij in den aanvang van dit artikel spraken, meer en meer veld wint. En het Kerkbestuur is daaraan tegemoet gekomen. Dit laatste spreekt allerminst vanzelf, want het karakter der Ind. Kerk zou eer het tegendeel meebrengen. Ontvoogding blijft ook op kerkelijk gebied gemakkelijk een woord, waaraan het begrip ontbreekt en in elk geval een handeling door den voogd te verrichten, maar waarvan de voogd zelf dan ook bepalen wil, hoever die zal gaan, zoodat in de ontvoogding de voogdijschap ten duidelijkste uitkomt. En de keerzijde van een bestuursregeling als van de Ind. Kerk is deze, dat de bevoogden het gemakkelijk vinden, dat er voor hen gezorgd wordt en weinig lust hebben om tot zelfstandigheid te geraken; bovendien wekt het kunnen putten uit bestaande fondsen of uit per begrooting toegestane rijksmiddelen de offervaardigheid voor financieele zelfstandigheid allerminst in de hand. Des te belangrijker is het, dat bijv. in het Ambonsche reeds in 1928 een schema was opgesteld van een streven naar meerdere zelfstandigheid der gemeenten. Door uitbreiding van het aantal Inlandsche Leeraren werd aan het inheemsche element grooter aandeel in de leiding der zaken gegeven. Een nieuw reglement voor verkiezing van kerkeraden werd ingesteld, volgens hetwelk aan gemeenten het recht verleend kan worden tot verkiezing van ouderlingen en diakenen en in de gemeenten op Amboina en de Oeliassers zou dit reglement spoedig worden ingevoerd. Deze kerkeraden zouden dan afdeelingsraden samenstellen, waarbij de afdeeling samen zou vallen met elk der hulppredikers-ressorten en de afdeelingsraden zouden den ressortalen raad kiezen voor het geheele ressort der Molukken. Dit was dus inderdaad een lijn van beneden naar boven, tegengesteld aan de hiërarchieke lijn van boven naar beneden der bestaande kerkelijke organisatie, aan welks top de predikant-voorzitter staat en welks lijn parallel loopt met die van de bestuurshiërarchie van Gouverneur,

Resident, Ass. Resident, Controleur enz. Een andere hinderpaal voor deze zelfstandigheidsgedachte was de in de Ind. Kerk en haar Bestuur sterk heerschende overtuiging van de een- en ondeelbaarheid dier kerk, welke een zeer nauw verband legde tusschen de Europeesche gemeenten op Java en de andere groote eilanden en de inheemsche gemeenten in de Buitengewesten, zoodat eigen kerkelijke organisatie, onder eigen leiding, van laatstbedoelde gemeenten vrijwel onmogelijk was. Dit bezwaar is echter opgeheven door het besluit, dat het Kerkbestuur genomen heeft, n.a.v. de schooloverdracht in de Minahasa (zie aldaar), volgens hetwelk de gebieden der Mihanasa, Molukken, Timor nu tot eigen kerkformatie kunnen geraken, waarna deze zelfstandige kerken een federatief verband zullen kunnen aangaan met de op eenige zendingsvelden reeds ontstane en elders in de toekomst wordende zelfstandige inheemsche kerken. Door dit alles is de tot dusver eenigszins afzijdig staande inheemsche Christenheid der Ind. Kerk in het volle licht gekomen en is haar belangrijkheid in toenemende mate duidelijk en effectief geworden. Dit zal nog sterker het geval zijn, nu de Groote Vergadering der Ind. Kerk in Mei 1933, die over de administratieve scheiding van deze Kerk van den Staat beslissingen moest nemen, in haar nieuw kerkelijk reglement het genoemde besluit van het Kerkbestuur heeft bevestigd en met handhaving van de eenheid der Kerk toch aan zelfstandige inheemsche Kerken binnen die eenheid plaats heeft verzekerd.

De Zendingsarbeid op Java is ook na 1920 krachtig voortgezet, èn op vele plaatsen ginds èn door vele corporaties en kerken hier te lande. De resultaten, die in meer dan één opzicht een merkwaardig karakter dragen, zijn niet op alle deelen van het dichtbevolkte eiland gelijk.

Zij zijn numeriek zeker niet het aanzienlijkste op West Java, het terrein der *Nederlandsche Zendingsvereeniging.* Hier wordt onder vier verschillende volksgroepen gearbeid, voornamelijk onder Soendaneezen en Chineezen, maar ook onder de Javaansche bevolking in de omgeving van Cheribon en voorts onder de tot geen dezer drie volken behoorende Maleische bevolking van Batavia en met name Meester Cornelis. In godsdienstig opzicht is er echter slechts van twee groepen sprake: Mohammedanen en Chineezen. Onder eerstgenoemde is het werk door de reeds vroeger (Dl. IV, blz. 852, kol. 1) genoemde oorzaken zeer moeilijk gebleven. De Islam heeft onder de Soendaneezen dieper wortel geschoten, zij sluiten zich sterker af tegenover Christengewordenen volksgenooten en het bijeenbrengen van deze laatsten op afzonderlijke landperceelen of ontginningen heeft een volstrekte afsluiting van hun invloed naar buiten dan ook meer dan eens ten gevolge gehad. Toch groeit het aantal Christenen uit de Mohammedanen ook op dit zendingsveld geleidelijk, al blijkt uit het aantal van 3300 na ruim 70-jarigen arbeid wel, dat de groei niet snel gaat, wat ook zeker mede een gevolg is daarvan, dat de Christenen door hun overgang te geïsoleerd komen te staan van hun volksgemeenschap.

Aan den arbeid onder de Chineezen is in deze periode meer opzettelijke belangstelling gewijd. Drie Zendelingen zijn daarvoor speciaal aangewezen. Maar deze arbeid wordt weer door andere moeilijkheden gedrukt, voortvloeiende uit het eigenaardig karakter van deze bevolkingsgroep. Een deel daarvan, de Singké's, moet in hun eigen taal bereikt worden, maar zij keeren dikwijls later weer naar hun vaderland terug. Blijvende gemeenten zijn er uit hen dus niet te vormen. Degenen, die wel blijven en hun nakomelingen, de z.g. Peranakans, en die dikwijls het Maleisch als hun taal aannemen, staan toch weer onder invloed van allerlei nationalistische stroomingen in China, die hen ook niet gemakkelijker toegankelijk maken. Het aantal Christen-Chineezen is dan ook niet zeer groot en bedraagt op West Java ongeveer 1100. Wat de toekomst van dit werk betreft, en dus ook de kerkvorming onder Chineezen, die door de taalverschillen zeer bemoeilijkt wordt, moet worden bedacht, dat er, gelijk bij de beschrijving van het zendingswerk op de buitengewesten reeds ter sprake kwam, vrijwel den geheelen Archipel door, onder Chineezen zendingswerk wordt gedaan. Vooral den laatsten tijd wordt daaraan door uit China verdreven Amerikaansche Corporaties veel aandacht besteed. Pogingen om door een bond van Chineesche evangelisaties een band te leggen tusschen de Chineesche gemeenten op geheel Java en zoo op kerkvorming op beperkt terrein aan te sturen, zijn niet geslaagd. Het werk, dat de Methodist Episcopal Church op West Java deed onder de Chineezen, heeft deze corporatie, toen zij zich begin 1928 tot Sumatra beperkte, aan de Nederlandsche Zendingsvereeniging overgedragen.

Moge het directe, evangeliseerende zendingswerk op West-Java vooralsnog al niet op kwantitatief groote resultaten kunnen bogen, er zijn twee andere takken van arbeid, van welke iets anders gezegd kan worden. Het werk der Medische Zending heeft in het laatste decennium een groote uitbreiding ondergaan. Het ziekenhuis te Bandoeng is sterk vergroot en heeft een capaciteit van meer dan 200 bedden gekregen, terwijl er bovendien een anti-opium paviljoen aan is verbonden, waarvan de naam de bedoeling voldoende uitdrukt. En de kring van hulpziekenhuizen en poliklinieken is ook dermate uitgebreid, dat de drie Europeesche doktoren de handen vol hebben. Voorts is er een centraal ziekenhuis gebouwd te Poerwakarta, waaraan ook twee medici zijn verbonden en het vroegere hulpziekenhuis te Tjideres is tot hoofdziekenhuis geworden, sinds daarvan in 1928 ook een Europeesch arts de leiding op zich heeft genomen. Ook van deze beide ziekenhuizen uit worden verschillende poliklinieken bediend. Terwijl er in Djoentikebon een hulpziekenhuis is, waaraan een Europeesche verpleegster is verbonden. Eén aantal van 7900 patienten met 165.000 verpleegdagen en ruim 42.500 polikliniek-patienten geeft een indruk van den omvang van dezen tak van arbeid.

Ook het schoolwezen op dit terrein is vrij uitgebreid. Niet zoozeer het Inlandsch onderwijs, waarvoor intusschen toch langen tijd een Zendingsnormaalschool te Bandoeng heeft bestaan, die echter in 1932 als offer der noodzakelijke bezuiniging is gevallen, daar het aantal zendingsvolks- en standaardscholen een eigen opleiding niet meer rechtvaardigde, terwijl toen ook de eigen Europeesche schoolopziener niet kon blijven gehandhaafd. Daarentegen is het Westersch Lager Onderwijs zeer omvangrijk, aangezien er

op dit zendingsterrein 6 Holl.-Inl., 12 Holl.-Chin. scholen zijn en een Mulo-school.

Een bijzondere tak van werkzaamheid, waaraan een der Zendelingen een groot deel van zijn krachten geeft, die niet tot een der drie genoemde takken van arbeid in het bijzonder behoort, en die ook elders in de Zending niet voorkomt, is de bestrijding van opiummisbruik en de geestelijk-medisch-maatschappelijke arbeid onder opiumschuivers. Dit werk, dat in Batavia een doorgangshuis en in Bandoeng het reeds genoemde Anti-Opium paviljoen heeft, is belangrijk om zijn karakter van Christelijk-socialen arbeid.

Op het zendingsveld van Midden Java werkt op haar oude terrein in het Noorden nog steeds de *Salatiga-Zending* in tien verschillende zendingsposten, terwijl er twaalf Europeesche Zendelingen in den arbeid staan, waarvan één zich uitsluitend aan de Chineezen wijdt, terwijl een vrouwelijke Zendeling zich geeft aan den arbeid onder vrouwen en meisjes. Ruim 3400 Javanen en 300 Chineezen behooren tot de Chr. Kerk. Natuurlijk werkt ook hier, gelijk dit beneden van den anderen zendingsarbeid onder Javanen blijken zal, de verandering in mentaliteit der bevolking op dien arbeid terug. Het ontwaken dier bevolking brengt meer openheid en openhartigheid met al de licht- en schaduwzijden daaraan verbonden. De gemoedelijk aartsvaderlijke verhouding tusschen Zendelingen en gemeenten zal niet altijd kunnen blijven bestaan. Ook op dit terrein zal een streven naar grooter zelfstandigheid der gemeenten aan de orde moeten komen, vooral waar ondanks de onderscheidenheid der zendende Corporaties en Kerken er toch naar één ongedeelde Javaansche Christelijke Kerk gestreefd zal moeten worden. Krachtens den aard der Neukirchener Zending, die meer op directe Evangelisatie uitgaat en die door haar godsdienstig standpunt geen groote financiëele verantwoordelijkheid wil dragen, wordt het schoolwerk en de medische Zending door afzonderlijke zelfstandige lichamen waargenomen, die eigen rechtspersoonlijkheid bezitten. Toch maakten ook hier deze twee takken van arbeid feitelijk één geheel uit met het andere werk. Een Holl.-Inl. en drie Holl.-Chineesche scholen trachten de behoefte aan Westersch Lager Onderwijs te bevredigen. Voorts zijn er drie ziekenhuizen, waaraan zeven Europeesche artsen verbonden zijn, die per jaar 8500 patiënten verzorgen met bijna 210.000 verpleegdagen en 81.000 polikliniekpatiënten behandelen. Ook de Salatiga-Zending had, te Tinkir, een eigen opleiding voor inheemsch hulppersoneel in school en gemeente. Maar ook deze kon niet langer in het genot gesteld blijven van subsidie en is in 1932 opgeheven, terwijl de leerlingen overgegaan zijn naar de Normaalschool te Modjowarno, toen deze nog niet door hetzelfde lot was getroffen.

Ook de *Doopsgezinde Zending* heeft haar arbeid in Japara voortgezet. Maar waar de geldmiddelen voor dit werk kwamen uit Rusland en Duitschland is het begrijpelijk, dat zij zeer zwaar leed onder de directe gevolgen en de verdere nawerking van den oorlog. Het heeft jaren geduurd eer andere kringen, vooral hier te lande, als achterland voor dit Zendingsterrein waren georganiseerd. En het was een geluk, dat de landkolonies in de jaren van goeden oogst den arbeid ook financieel konden steunen. Toch was deze steun niet het doel, maar bleef de opzet gehandhaafd, dat deze kolonies vooral evangelisatiemiddel moesten zijn om beter en ongestoorder het Evangelie aan de opgezetenen te kunnen brengen. Toch kreeg het geheele werk er een gemengd karakter door, van godsdienstigen, cultureelen en socialen aard. Maar ook in eerstgenoemd opzicht voldeden zij aan de verwachtingen en naast de oudste kolonie te Margaredja zijn nog twee andere gesticht te Boemiardja en Pakis. Hoewel deze vestigingen langzamerhand ook brandpunten van Christelijk leven worden, moeten kolonies en gemeenten toch onderscheiden worden, zooals zij financieel en administratief ook gescheiden blijven. Er zijn drie ressorten met vier zendelingen, terwijl er zich om het ziekenhuis te Kelet ook een gemeente verzameld heeft. In totaal zijn er ongeveer 4000 Christenen, en de gemeente Margaredja is zelfstandig onder een eigen beroepen Javaanschen voorganger. De opleidingsschool door den nestor dezer Zending, den heer P. A. Jansz., zoon van den grondlegger P. Jansz. geleid, werd, na reeds vroeger het internaat te hebben verloren, buiten subsidie gesteld, maar is toch door haar leider voortgezet.

Ook op dit terrein is er Medische Zending door het ziekenhuis te Kelet, waaraan twee Europeesche artsen verbonden zijn. Bovendien is ook het melaatschenasyl Donoredjo, waar ruim 200 patiënten zijn opgenomen, hier gevestigd onder leiding van een Europeesch verpleger. Het zendingsonderwijs omvat slechts een twintigtal Inlandsche scholen, waarvan 5 standaardscholen en 1 ongesubsidieerde Holl.-Inl. school te Koedoes.

In het zuidelijk deel van Midden Java hebben de *Gereformeerde Kerken* in Nederland een zéér belangrijk zendingsterrein, waar de arbeid in bloeienden staat verkeert. Volgens de beginselen in deze kerken heerschende gaat het zendingswerk uit van een plaatselijke kerk hier te lande, die daarin echter wordt bijgestaan door andere kerken uit naburige plaatsen. Zoo zijn er nu zes verschillende zendingsressorten. De Geref. Kerk van Rotterdam en de kerken in Zuid-Holland verzorgen het ressort in de voormalige residentie Banjoemas. Utrecht en de kerken in de provincies Utrecht en Gelderland vinden hun ressort in Poerworedjo en Koetoardjo. De kerk van Heeg met die van Friesland in Keboemèn en Wonosobo. Amsterdam en de kerken van Noord-Holland hebben hun ressort in Jogjakarta en Delft met de kerken van Zuid-Holland ten noorden in Solo, terwijl ten slotte Middelburg en de kerken van Zeeland hun zendingsterrein hebben in Magelang en de daaromheen liggende residentie Kedoe.

Wij zullen hier evenwel bij de beschrijving der voornaamste trekken van dit zendingsterrein van Midden Java ten Zuiden, het als één geheel beschouwen. Dat er onder deze trekken zijn, die voortvloeien uit de speciale inzichten der zendende kerkengemeenschap, spreekt vanzelf. Een daarvan is de onderscheiding in hoofddienst en hulpdiensten. De eerste omvat de prediking, dus den evangeliseerenden arbeid en den opbouw der gemeenten; de andere omvatten den schooldienst, de Medische Zending en de colportage. In den opbouw der gemeenten toont zich een andere trek, n.l. dat deze zoo spoedig

mogelijk naar het gereformeerd kerkrecht, dat hier te lande geldt, worden georganiseerd of „geïnstitueerd", zooals de term daarvoor luidt, door benoeming van een Kerkenraad. Op deze wijze zijn reeds een dertigtal zelfstandige kerken ontstaan. Daarmee kon het verdere kerkelijke leven langs de lijnen van hetzelfde kerkrecht worden opgebouwd. Dit kent als z.g. „meerdere vergaderingen" bijeenkomsten van afgevaardigden der kerkenraden, en dus der gemeenten, in grooter verband, o.a. vergadering der Classis en der Synode, in welke laatste de afgevaardigden van het geheele kerkgebied samenkomen. Ook op Midden Java is in de Javaansche kerken een aanvang gemaakt met het samenkomen van dergelijke meerdere vergaderingen. De Classis vallen er samen met de ressorten. Voorloopige classicale vergaderingen zijn reeds gehouden, waaruit een geordend kerkverband zal groeien. En in Februari 1931 heeft men voor dit geheele zendingsterrein de eerste Synode gehouden, waartoe het initiatief door de Javaansche Kerken zelf, en niet door de Europeesche zendingsarbeiders was genomen. Het moderamen bestond dan ook uit twee Javaansche predikanten en een Javaanschen ouderling. Unaniem spraken de afgevaardigden zich uit voor den Bijbel als accoord van eenheid en wel naar de verklaring van de Heidelberger Catechismus, het eenige der z.g. drie formulieren van eenigheid der 17e-eeuwsche Hollandsche Gereformeerde Kerken, dat in het Javaansch vertaald is. Ook uit al deze dingen blijkt dus het ook elders waarneembare streven naar kerkelijke zelfstandigheid, maar tevens, dat de ontwikkeling gaat in de richting van een Javaansche kerk op Geref. grondslag. Dit alles verdient te meer waardeering, omdat de ongeveer 8300 leden dezer kerken (1931) nog slechts een klein deel, ongeveer $1^{a}/_{00}$ van de bevolking van het zendingsterrein uitmaken, aan wie echter een stevig fundament geschonken wordt om zelf mede hun geestelijk en kerkelijk leven en ook hun eigen zendingswerk op voort te bouwen.

Naast dezen hoofddienst heeft de Zending der Geref. Kerken ook zeer veel aandacht en zorg gewijd aan de hulpdiensten, in de eerste plaats aan het onderwijs. Bij het Inlandsch onderwijs heeft men getracht het peil zoo hoog mogelijk op te voeren. Voor een bevolking als op Midden Java achtte men de drieklassige volksschool eigenlijk onvoldoende, zooals ook wel uit deze cijfers blijkt, dat men 36 volksscholen, maar 39 standaardscholen en nog 8 vervolgscholen onderhield. En nog sterker is het Westersch L.O. behartigd in 15 Holl.-Jav., 12 Holl.-Chin. en Mulo-scholen, waarbij men ook nog 3 huishoudscholen moet tellen. Bovendien gaat door een zeer sterk ontwikkeld internaatswezen opvoeding met onderwijs hand aan hand.

Voorts werken in het belang van dezen hoofd- en hulpdienst drie opleidingsinrichtingen. Ten eerste de school tot opleiding van schoolgoeroes, die ook op dit terrein in kleine gemeenten tevens voorgangers zijn. Dit is de te Jogjakarta gevestigde Keucheniusschool, een Normaalschool, die dus onderwijzers voor de standaard- en vervolgscholen opleidt en onder leiding van een Hollandsch onderwijzer staat. Ten tweede de eveneens te Jogja gevestigde school voor Javaansche Predikanten. Aan deze school heeft meer dan een kwart eeuw Ds. D. Bakker leiding gegeven, later in samenwerking met zijn zoon Dr. F. L. Bakker. En na de laatste reorganisatie zijn er drie academisch gevormde theologen, alle doctor in de theologie, aan verbonden, en wordt als eisch van toelating het Mulo-diploma B of een gelijkwaardig diploma gesteld, welks bezitters dan nog 5 jaar moeten studeeren om den rang van predikant te bereiken. Er wordt dus naar gestreefd hun een zooveel mogelijk aan die der Hollandsche predikanten gelijkwaardige ontwikkeling eigen te maken. De derde opleidingsinrichting, gevestigd te Solo, is de Holl.-Inl. Kweekschool, die onderwijzers en onderwijzeressen opleidt voor het U.L.O. Jarenlang is in de geheele Protestantsche Zending dit de eenige dergelijke inrichting van onderwijs geweest, waarvoor de Geref. Zending zich groote offers getroost heeft en waar zij uit alle gekerstende gebieden van den geheelen Archipel, waar men Westersche scholen had, leerlingen opnam. Hier heeft deze Zending wel zeer sterk haar vooruitzienden blik en haar krachtig initiatief getoond. De leerlingen van al deze opleidingsinrichtingen wonen in internaten, waar zij in kleine groepen onder leiding der leeraren samengebracht worden.

De tweede z.g. hulpdienst, waarvoor de Zending der Geref. Kerken buitengewoon veel gedaan heeft, is de Medische Zending. De grondlegger der Medische Zending, Dr. J. G. Scheurer, heeft op dit zendingsterrein zijn pioniersarbeid verricht en het Petronella-hospitaal te Jogja is wijd en zijd bekend. Groote diensten heeft deze Zending aan de medische verzorging der bevolking van geheel Ned.-Indië bewezen, want het systeem van centrale hoofdhospitalen met daaromheen een krans van hulpziekenhuizen en poliklinieken, die vanuit het centrale hospitaal bediend worden en ernstige patiënten daarheen kunnen overbrengen, een systeem, dat ook in den gouvernementeelen dienst der volksgezondheid is overgenomen, is in Midden Java ontstaan. En de laatstelijk daar in bedrijf gestelde polikliniek-auto's, kleine maar goed geoutilleerde, rijdende poliklinieken, die iederen dag in twee of meer verschillende dorpen komen, zullen ook ruimer toepassing vinden. Behalve voor de medische verzorging der bevolking heeft dit geheele systeem een groote beteekenis voor de opvoeding van het inheemsche personeel voor de betooning van medische zorg aan hun eigen volksgenooten, omdat de poliklinieken en hulpziekenhuizen meestal onder leiding staan van geschoold Javaansch personeel, dat op geregelde tijden weer in het centrale hospitaal kan terugkeeren om kennis en ervaring op te frisschen. Iedere zendende kerk heeft in eigen ressort minstens één hospitaal. In totaal werkten er (1931) aan 7 hoofdhospitalen met 22 hulpziekenhuizen en 48 poliklinieken 19 Europ. artsen en evenveel Europ. verpleegsters, 306 inheemsche verplegers en 222 verpleegsters, voor 40.000 patiënten met 831.000 verpleegdagen en 327.000 polikliniekpatiënten. De Zending der Geref. Kerken heeft verreweg het grootste medische werk.

Hetzelfde kan men ook zeggen van de lectuurverspreiding. Tientallen colporteurs verspreiden jaarlijks aan bijbels en bijbelgedeelten, boeken, bladen en andere geschriften een hoeveelheid, waarvan het getal de 200.000 overschrijdt.

Zoo onderhouden de Geref. Kerken op Midden

Java een zendingswerk, dat aan alle lagen der bevolking aandacht geeft en van alle middelen gebruik maakt om de boodschap tot zoovelen mogelijk uit te dragen, een werk, dat in zijn uiterlijke verschijningsvormen van organisatie, gebouwen, academisch gevormd personeel even imposant is, als het door innerlijke structuur groote kracht en warme toewijding verraadt.

Het gedeelte van Java, dat oostelijk van de Vorstenlanden gelegen is, is het zendingsterrein van het *Nederlandsch Zendeling Genootschap* en het *Java-Comité*. Daar er echter op Java zelf reeds lang een nauwe aaneensluiting was en er ook hier te lande tusschen deze beide corporaties samenwerking bestaat, kan dit zendingsveld hier nu als een geheel behandeld worden. Er heeft in het laatste decennium een eigenaardige en zeer belangrijke ontwikkeling plaats gegrepen. Terwijl de allereerste vorming van tot het Christendom geneigde kringen in enkele steden plaats greep, heeft sinds het optreden van Jellesma en diens vestiging te Modjowarno de uitbreiding der Christelijke gemeenten in Oost Java hoofdzakelijk op het platte land dus onder de dèsabevolking plaats gehad. Een krachtig middel daartoe was het aanleggen van ontginningen in het oerbosch, vooral aan de Zuidkust, door groepen van Christenen, uit oudere, op dergelijke wijze gestichte gemeenten afkomstig. Hoewel in sommige gevallen ook niet-Christen Javanen aan deze ontginningen konden meedoen en zich daar konden vestigen, werd voor de geheele nederzetting een pranata, een dèsaordening, vastgesteld, die alle op godsdienstige of moreele gronden niet duldbare toestanden uitsloot en het geheel stempelde tot een Christennederzetting. Zoo is er een aantal bloeiende gemeenten ontstaan. Langzamerhand was er voor vele der jongere leden evenwel geen plaats meer in de dèsa's en ook het verhoogde peil van het onderwijs maakte, dat er steeds meerderen uitzwermden naar de steden. Terwijl bovendien de eisch steeds dringender werd, het Christendom niet uitsluitend tot de dèsabevolking te bepalen, maar het ook in de steden te brengen. Zoo keerde de gang der ontwikkeling min of meer naar het uitgangspunt terug, echter zonder de vruchten van het tusschenliggende stadium te laten glippen: het werk in de dèsa's en zelfs in nieuw aangelegde ontginningen ging verder, ook al werden er in de laatste jaren zendingsposten gesticht in steden als Malang, Kediri, Madioen, Modjokerto en Soerabaja. De richting van het land naar de stad was verlegging van accent, geen afbreken van een tot dusver getrokken lijn.

Een ontwikkeling van niet minder groote beteekenis, maar van meer internen aard, was die naar de zelfstandigheid der gemeenten. Uit het oogpunt van de numerieke sterkte der gemeenten was daartoe nog meer aanleiding dan op Midden Java, want de Oost-Javaansche kerk alleen op het N.Z.G.-terrein groeide naar de 20.000; op de terreinen van beide corporaties zijn nu (1931) ruim 27.000 leden der Chr. Kerk. Waar er echter niet een gereed kerkelijk stelsel, zooals bij de Geref. kerken, reeds van te voren gegeven was, dat als vanzelfsprekend voorbeeld ter reproductie aan de Javaansche gemeenten gepresenteerd kon worden, maar men er in de corporationeele Zending meer op uit kan zijn, vrijheid aan de inheemsche Christenen te geven in de organisatie van hun kerkelijk leven, was de meerdere terughoudendheid bij de Zendelingen en de grootere achterstand bij de gemeenten licht verklaarbaar. Maar toen de moedergemeente Modjowarno aan de drie eischen van zelfbestuur, -onderhoud en -uitbreiding kon voldoen, moèst voor haar het uur der zelfstandigheid slaan en op Pinksteren 1923 werd zij dan ook zelfstandig en kreeg zij een eigen voorganger. Daarmee was als het ware tevens de vaste kern gegeven, waaromheen het kristalliseeringsproces verderen voortgang moest hebben. Dit is dan ook het geval geweest en na eenige tusschenstadiën is op 11 December 1931 de kerkelijke organisatie tot afsluiting gekomen, nadat eerst het door Dr. H. Kraemer na uitvoerig plaatselijk onderzoek opgestelde voorontwerp lang en breed met de plaatselijke gemeenten en kerkenraden was besproken. Ook de in Oost Java ingevoerde regeling is presbyteriaal van karakter en dus opgebouwd op de plaatselijke gemeente. Deze wordt geleid door een door haar zelf gekozen Kerkenraad, waarvan ook vrouwen lid zijn. De Groote Kerkenraad (Classisvergadering) wordt samengesteld uit afgevaardigden uit de plaatselijke kerkenraden en afgevaardigden van de Groote Kerkenraden vormen de Groote Vergadering of Madjelis Agoeng, de Synode der Oost-Javaansche Kerk. Deze Madjelis Agoeng is op 11 December 1931 door een besluit der zendende corporaties ingesteld. Zij heeft een dagelijksch bestuur van drie leden, waarvan één Zendeling als Voorzitter, voor de dagelijksche leiding. En in de geheele Madjelis Agoeng hebben drie Zendelingen zitting, de Voorzitter inbegrepen. Echter is er uitdrukkelijk bepaald, dat deze regeling niet langer dan drie jaar zal duren, zij draagt dus een voorloopig en een sterk opvoedend karakter. Zij wil de Christen-Javanen hun eigen kerkelijke aangelegenheden leeren behartigen, zonder hen onmiddellijk te belasten met een taak, die zij zonder eenigen tijd van overgang en voorbereiding niet op zich zouden kunnen nemen. Voorts is er voortdurend bij het omschrijven van de taak der afzonderlijke lichamen zeer sterke nadruk op gelegd, dat de Christelijke gemeenten het Evangelie aan hun volksgenooten moeten uitdragen, m.a.w. het zendingskarakter der gemeenten is zeer duidelijk en opzettelijk tot uitdrukking gebracht. Een groote mate van wisselwerking bestaat er tusschen deze meerdere zelfstandigheid der Christen gemeenten en de in 1927 te Malang geopende Balé Wyata, de opleidingsschool voor Javaansche predikanten, onder leiding van twee Zendelingen. Een complex gebouwen, waarbij huizen voor de gehuwde en ongehuwde leerlingen, nog aan te vullen met een Javaansche pendopo als leerzaal en ontvangstruimte, is ervoor opgericht. Leerlingen zijn tot dusverre goeroes, die reeds eenigen tijd in de gemeenten als voorgangers, al of niet tevens aan de school verbonden, hebben gewerkt en daarbij hun gaven voor den gemeente-arbeid hebben getoond. Het onderwijs is er geheel op berekend hen niet slechts met Westersche theologische wetenschap bekend te maken, maar de synthese te vinden tusschen deze en dat eigen Javaansche geestelijke bezit, dat gekerstend en dan voor den geestelijken opbouw der gemeenten vruchtbaar kan worden. Tevens wil deze Balé Wyata zijn een geestelijk centrum,

waarheen de oud-leerlingen en anderen van tijd tot tijd kunnen terugkeeren ter verdieping en versterking van hun geestelijk leven. Dit ligt dus eenigszins in dezelfde lijn als de in Oost Java ontstane en aan N.C.S.V. gewoonten ontleende kampen, die er buitengewoon snel zijn ingeburgerd en jaarlijks een groeiend aantal gemeenteleden van dikwijls zeer uiteenloopenden leeftijd vereenigen tot het onderling bespreken van geestelijke vragen. Doordat de geest van ontwakende zelfstandigheid ook aan de vrouwen en meisjes niet is voorbijgegaan, hebben ook deze eigen kampen gekregen, voortvloeiende uit eigen vereenigingsleven. Voor de organisatie en verdieping van dezen arbeid zal er binnenkort een vrouwelijke zendeling worden uitgezonden.

Ook op Oost Java is er naast dezen arbeid het zendingswerk door de school; 24 volks- en 39 standaardscholen rechtvaardigden een eigen opleiding, de Normaalschool te Modjowarno. Echter zal ook deze gesloten worden evenals de Keuchenius-school der Geref. Zending (zie boven), daar er voor de eerstvolgende jaren voldoende normalisten zijn opgeleid. Vijf Holl.-Inl. en evenveel Holl.-Chin. scholen benevens één Mulo-school vertegenwoordigen het U.L.O. Sinds eenige jaren bestaat er een Christelijke Kweekschool ter opleiding van personeel voor deze scholen, een pendant dus van de H.I.K.S. te Solo, welke mèt haar internaat sinds 1932 gevestigd is te Probolinggo, en die wel staat op dit terrein van het N.Z.G. maar van de gezamenlijke Samenwerkende Zendings Corporaties uitgaat, voor scholen in den geheelen Archipel werkt en ook uit dat geheele gebied haar leerlingen betrekt.

Het medische zendingswerk, langen tijd alleen beoefend in het zendingsziekenhuis te Modjowarno met daarbij behoorende poliklinieken en een hulpziekenhuis te Swaroe, werd in 1927 versterkt door de opening van een tweede ziekenhuis te Malang, op een terrein aansluitende aan dat van de Balé Wyata. Er arbeiden in beide inrichtingen samen vier Europeesche artsen en een Javaansche voor ruim 9000 patiënten met 210.000 verpleegdagen en 25.000 polikliniekpatiënten. Een elders onbekende tak van arbeid heeft zich hier in verband met de Zending ontwikkeld, n.l. een wijkverpleging. Met het zendingsziekenhuis als basis vestigde zich een Europeesche verpleegster-vroedvrouw met een aantal Javaansche verpleegsters in een wijkhuis, van waaruit in de Javaansche kampoeng van Malang geneeskundige en vooral zoo mogelijk verloskundige hulp bewezen kon worden. Deze medische pioniersarbeid bleek spoedig dermate gewaardeerd te worden en in een behoefte te voorzien, dat er versterking van het Europeesch personeel noodig was. En in Soerabaja is reeds een dergelijke wijkverpleging gevestigd, die in niet mindere mate bloeit.

Speciaal tot den arbeid van het Java-Comité behoort de arbeid onder de Madoereezen. Deze heeft echter tot dusver zeer geringe resultaten opgeleverd. De arbeid op het eiland Kangean, waar na meer dan 25 jaar gemeente noch school ontstaan was, al werd er veel medische hulp verleend en al werd de Zendeling er door de bevolking gewaardeerd, zooals bij zijn vertrek bleek, werd in 1932 opgegeven.

Nauw met den arbeid van het N.Z.G. verbonden, is die van de *Geref. Kerken in Hersteld Verband*, die in Ds. H. C. Hildering hun eersten Zendeling hebben, welke werkt onder de Chineezen op Oost Java. Hij heeft zich in 1930 daartoe te Soerabaja gevestigd, van waaruit hij op verschillende plaatsen pioniersarbeid verricht. Organisatorisch is dit werk aangesloten bij de Oost-Java-Zending. De heer Hildering maakt als gelijkberechtigd lid deel uit van de Conferentie van Zendelingen op dat terrein, maar de leiding van het werk hier te lande berust bij de Deputaten van genoemde kerken.

Behalve de tot dusver besproken Corporaties of kerken en haar zendingsvelden, moeten nog eenige lichamen of instellingen van algemeenen aard worden besproken. Daartoe behoort allereerst het *Leger des Heils*, welks arbeid in het Paloedal reeds gememoreerd werd (zie aldaar). Het Leger in Indië vormt een eigen „territory", met een Hoofdkwartier te Bandoeng, dat rechtstreeks onder het Hoofdkwartier te Londen staat en geen direct verband heeft met de Nederlandsche afdeeling. Het werk, dat het verricht, is ook niet alleen zendingswerk in den hier in dit artikel gebezigden zin, het is meer een combinatie van In- en Uitwendige Zending, of van zendingswerk en maatschappelijken arbeid.

Een andere corporatie, die in de Angelsaksische wereld haar oorsprong vindt, is de *Christian and Missionary Alliance*, die blijkens haar naam uitgaat van verschillende kerken en kringen in Amerika. Haar theologisch standpunt, dat sterk naar een spoedig wereldeinde georiënteerd is, doet haar weinig belangstelling hebben voor gemeente- en kerkvorming, evenmin als voor maatschappelijken arbeid of langdurige voorbereiding voor den Doop. Doel is veel meer zoo snel mogelijk zoovelen mogelijk te bereiken en tot bekeering te brengen. Een ingaan op den volksaard en een geduldig onderzoek van den inhoud der godsdienstige voorstellingen van degenen aan wie gearbeid wordt — zooals dat in de geheele Nederlandsche Zending is te vinden — kan men hier niet verwachten. Er is veel meer een zekere Amerikaansche onrustige bedrijvigheid op te merken aan de Zendelingen van deze Corporatie, die in 1929 haar eerste Zendelingen naar Ned.-Indië zond en dat aantal in drie jaar tot 16 opvoerde. Het Hoofdkwartier is gevestigd te Makassar. Men is begonnen met arbeid onder de Chineezen, vooral in de kustplaatsen, maar hoe langer hoe meer richt men zich ook tot de inheemsche bevolking. Bali en Lombok, een groot deel van Borneo, de Riouw-archipel, een deel van Sumatra en Zuid-Celebes zijn binnen den kring van werkzaamheid getrokken. In 1931 werden de eerste doopelingen gewonnen, welk getal in twee jaren tot ongeveer 1000 is aangegroeid, verspreid over de verschillende genoemde gebieden.

Geheel in tegenstelling met dit nieuwe werk, dat in dezen tijd begonnen werd, is het oude werk, dat beëindigd werd van het *Seminarie te Dèpok*. Oorspronkelijk gesticht met de bedoeling, dat het inlandsche hulpzendelingen zou vormen, was het langzamerhand overbodig geworden. De stand van het zendingswerk bracht mee, dat „hulpzendelingen" er eigenlijk alleen waren in den vorm van goeroes-gemeentevoorgangers. En van zulke zijn er te Dèpok in den loop der jaren dan ook een groot aantal opgeleid. Er werd aan

het Seminarie verbonden een Europeesch onderwijzer als directeur, ter zijde gestaan door een Zendeling of ander theologisch geschoolde voor de opleiding in de bijbelsche en theologische vakken. Naar dit Seminarie werden uit de meest verschillende zendingsvelden in den Archipel leerlingen gezonden, die na verkregen opleiding naar hun land terugkeerden en in den zendingsarbeid werden geplaatst. Toch was dit niet geheel overeenkomstig de oorspronkelijke doelstelling, welke zulke mannen op het oog had, die Europeesche krachten op den duur zouden kunnen vervangen. Maar toen de Regeering dergelijke opleidingsinrichtingen, als waarvan „Dèpok" er ook een geworden was, ging subsidieeren, werd het Seminarie door deze subsidieketen nog vaster geklonken aan het doel, dat voor het oorspronkelijke in de plaats gekomen was. Naarmate echter op de verschillende terreinen eigen opleidingsinrichtingen voor a.s. goeroes gesticht werden, die de leerlingen dichter bij huis hielden en niet in een omgeving behoefden te zenden, waar zij de kans liepen te zeer van hun volksmilieu vervreemd te worden, bestond er aan een inrichting als die te Dèpok steeds minder behoefte. En toen ondanks de genoten subsidies de exploitatie van het Seminarie verliezen opleverde, die het stichtingskapitaal gaandeweg deden slinken, besloot in 1926 het Comité, dat hier te lande tot oprichting en instandhouding van het Seminarie werkzaam was, de inrichting te sluiten.

Literatuur: Ds. Joh. Rauws, Overzicht van het Zendingswerk in Ned. Oost en West Indië; Jaarlijks verschijnend in het Zendingstijdschrift De Mededeelingen, of afzonderlijk uitgegeven door het Zendingsbureau Oegstgeest. Voor statistieken: Nederlandsch Zendingsjaarboek, Uitg. van de Zendings Studieraad, versch. Jaargangen en De Opwekker, Soerabaja-Bandoeng Jrg. 1930 v.v. Over de Oost Javaansche Kerk: Mededeelingen Jrg. 1932 afl. 3; Voorts: Dr. J. Warneck, Die neue Verfassung der Batakkirche, Algem. Missionszeitschrift 1930 s. 240; E. Barsse van Boetzelaer van Dubbeldam, De Internationale ZendingsRaad, zijn doel en zijn taak, Zeist 1931.

KOEDOES. (Aanv. Dl. II). Regentschap van de residentie Japara—Rembang. Het regentschap bestaat door de administratieve herindeeling sedert 1 September 1933 (Ind. Stb. 1933 no. 251) uit drie districten: Koedoes, Tjendono en Tenggèlès.

De bevolking bedroeg medio 1933 ruim 295.000 zielen, waarvan 588 Europeanen, 4884 Chineezen en 185 andere Vreemde Oosterlingen.

Door de jaarlijks plaats hebbende bandjirs wordt de Rawa Gedé (zie Dl. II, blz. 358) geleidelijk aan opgeslibd, zoodat reeds groote stukken met padi beplantbaar zijn geworden.

Er zijn drie suikerfabrieken, waarvan echter de fabriek Besito reeds sedert eenige jaren is gesloten. Haar areaal is door de twee andere ondernemingen overgenomen.

Het regentschap Koedoes is, behalve de hoofdplaats en naaste omgeving, bijna geheel landbouwgebied. Tegen de hellingen van het Moeriagebergte, dat gedeeltelijk de noordgrens van het regentschap vormt, vindt men vrij belangrijke kapokaanplantingen.

KOEDOES. (Aanv. Dl. II). District van het gelijknamige regentschap der residentie Japara—Rembang. Bij de volkstelling 1930 was er een bevolking van ruim 108.000 zielen, waarvan ± 450 Europeanen, bijna 4700 Chineezen, ± 200 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. Het district is verdeeld in vier onderdistricten. Het onderdistrict Oendaän is er eerst bijgekomen sedert de opheffing van het district Oendaän (zie aldaar) op 1 September 1933.

KOEDOES. (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van het gelijknamige regentschap en district van de residentie Japara—Rembang. De hoofdplaats was van 1928 tot November 1931 tevens de zetel van den Resident van Koedoes, wiens afdeeling de regentschappen Koedoes, Japara en Demak omvatte (zie JAPARA—REMBANG).

De inwoners zijn voor een belangrijk deel handelaren en arbeiders, betrokken bij de rokok-krètèk-industrie (zie KRÈTÈK).

In 1930 bedroeg de bevolking ± 50.000 zielen, waarvan een 400-tal Europeanen, een 4200-tal Chineezen en een 150-tal andere Vreemde Oosterlingen.

OENDAÄN. (zie OENDAKAN in Dl. III). Vroeger district van het regentschap Koedoes in de residentie Japara—Rembang. Bij de volkstelling in 1930 bedroeg de bevolking 48.000 zielen, waarvan slechts één Europeaan en 40 Chineezen. Het district was verdeeld in drie onderdistricten. Thans zijn van de drie onderdistricten een (Oendaän) gevoegd bij het district Koedoes, een (Klamboe) bij het regentschap Grobogan, terwijl het derde onderdistrict (Prawoto) verdeeld is tusschen de onderdistricten Oendaän en Soekolilo (district Kajèn, zie aldaar)

TJENDONO. (Aanv. Dl. IV). District van het regentschap Koedoes, residentie Japara—Rembang, met een bevolking blijkens de volkstelling 1930 van bijna 74.000 zielen, waarvan ± 70 Europeanen en een 70-tal Chineezen. Het district ligt op de helling van het Moeriagebergte. De dèsa Tjolo (zie aldaar) is één van de noordelijkste dèsa's van het district en is bekend om het heilige graf van Soenan Moeria.

BAÉ. (Aanv. Dl. I). Hoofdplaats van het district Tjendono van het regentschap Koedoes, der residentie Japara—Rembang, gelegen ten noorden van Koedoes, aan den regentschapsweg van Koedoes naar Tjolo.

TENGGÈLÈS. (Aanv. Dl. IV). District van het regentschap Koedoes der residentie Japara—Rembang. De bevolking bedroeg bij de volkstelling in 1930 ruim 75.000 zielen, w.o. 80 Europeanen en 134 Chineezen. De hoofdplaats is Djekoelo (zie aldaar).

DJEKOELO. Hoofdplaats van het district Tenggèlès, regentschap Koedoes, residentie Japara—Rembang, gelegen aan den provincialen weg Koedoes—Pati. Het door het districtshoofd rechtstreeks bestuurd onderdistrict draagt denzelfden naam.

TJOLO. (Aanv. Dl. IV). Dèsa in het district Tjendono, regentschap Koedoes, residentie Japara—Rembang. Door het koele klimaat komt het meer en meer in trek als vacantie-oord voor menschen uit de nabijgelegen laagvlakten. Er is een goede pasanggrahan, in beheer bij den regentschapsraad van Koedoes.

KRÈTÈK. (Aanv. Dl. VI of suppl. afl. 23 blz. 722).

Het centrum van de rokok krètèk-industrie vindt men vanouds in het regentschap Koedoes, vnl. in de plaats Koedoes. Ook in Oost Java

(Kediri) is deze industrie tot bloei gekomen.

Elke fabrikant heeft een eigen mengsel van tabak en kruidnagelen; dit mengsel is streng fabrieksgeheim, omdat de afzet hoofdzakelijk afhankelijk is van het al of niet succes hebben van een bepaald mengsel.

De voornaamste producent te Koedoes is een Inlandsche fabriek, die tot de grootste van Java gerekend kan worden. Ultimo 1932 werd de dagelijksche productie geschat op 3 millioen strootjes. De andere groote fabrikanten te Koedoes zijn vrijwel allen Chineezen. Een ander centrum dezer industrie is gevestigd in Oost Java, vooral het Blitarsche. De fabricage berust daar echter vrijwel uitsluitend in handen van Chineezen. Buiten genoemde centra bestaat echter op vele andere plaatsen in Oost- en Midden Java de strootjes-fabricage, doch over het algemeen wordt daar meer gewerkt voor de plaatselijke consumptie.

CREDIETHULPBANK VOOR NEDERL.-INDIË, stichting, opgericht te Batavia, 3 Mei 1932. Leden-oprichters zijn: de Nederl. Handel Maatschappij, de Nederl. Indische Handelsbank en de Nederl.-Indische Escompto Maatschappij, die elk voor één derde deel in het oprichtingskapitaal ad 450.000 gld. participeerden.

Het doel der bank is: in Nederl.-Indië gevestigde cultuur- en andere ondernemingen, die tengevolge van de heerschende crisis in financieele moeilijkheden zijn geraakt en niet van elders crediet kunnen verkrijgen, hulp te verleenen door credietverschaffing, ten einde die ondernemingen in staat te stellen haar bedrijf geheel of ten deele uit te oefenen, doch alleen in die gevallen, waarin redelijkerwijze mag worden aangenomen, dat de met crediet gesteunde onderneming in staat zal zijn na verloop van tijd aan al hare verplichtingen te voldoen.

Credieten worden verleend onder garantie der Nederl.-Indische Regeering, die tevens voorschotten op langen termijn, tot een bedrag van drie millioen gld. zou verstrekken, ter uitbreiding van de middelen tot credietverleening.

Bij credietverleening stelt de bank zich op volkomen zakelijken grondslag, terwijl de noodige waarborgen voor de verstrekte geldleening behooren te worden gesteld. Verder wordt tot steunverleening alleen overgegaan, indien met alle bestaande crediteuren een regeling kan worden getroffen, waarbij deze crediteuren zich verbinden hunne vorderingen eerst te zullen geldend maken, wanneer de Hulpbank is voldaan en waarbij deze vorderingen in rangorde worden geplaatst na die der Hulpbank. De Hulpbank stelt zich daarbij tot taak om nieuw crediet te verschaffen en niet om direct of indirect het risico van bestaande credieten van andere crediteuren over te nemen. De bedoeling van deze bepaling is, dat de credietnemer met behulp van het van de Crediethulpbank geleende geld in staat wordt gesteld zijn bedrijf rustig te saneeren, zonder door aanmaningen van zijn bestaande crediteuren te worden verontrust. Alvorens tot credietverleening over te gaan eischt de Hulpbank verder een volledig, algeheel en betrouwbaar overzicht van de financieele positie eener onderneming, inzonderheid van haar verplichtingen en van haar winstmogelijkheden.

In 1932 werden een 8-tal leeningen verstrekt, tot een totaal bedrag van 111.874 gld.

INDISCHE MAATSCHAPPIJ VOOR MILITAIREN. (I.M.V.M.). Deze organisatie, opgericht door den legerpredikant der IIe Divisie, Ds. G. Van Duinen, beoogt bij de burgerij belangstelling voor den militair te wekken en te organiseeren; het doel is den militair in zijn leven steun en vulling te geven. De vereeniging neemt daartoe zoowel de lichamelijke als geestelijke ontwikkeling ter hand, doet onder deskundige leiding sport en athletiek beoefenen, leidt cursussen op velerlei gebied (Nederl. en vreemde talen, boekhouden en schoolvakken voor de kaderschool) en organiseert ontspanningsclubs (tooneel-, reciteer-, muziek- en zangvereenigingen). De nieuwe methode van den arbeid onder jonge menschen, vooral van de Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen, diende daarbij tot voorbeeld. De leiding is in handen van militairen en belangstellende burgers; de algemeene en dagelijksche leiding berust bij een Directie, waarin de drie leger- en vlootpredikanten zitting hebben. De I.M.V.M. is verdeeld in drie departementen, t.w. Ie Divisie, IIe Divisie en Vloot; elk departement is samengesteld uit afdeelingen in de verschillende garnizoenen, elke afdeeling bestaat uit verschillende clubs. Op bescheiden schaal in October 1929 begonnen, telde de I.M.V.M. einde 1931 reeds 900 leden, verdeeld over 12 afdeelingen. Als orgaan publiceert zij „De Kameraad", in een oplaag van ca. 2000 exemplaren.

KAWALI. (Zie Dl. II). District van het regentschap Tjiamis, afdeeling (residentie) Priangan, provincie West Java, met een oppervlakte van ± 251 km.², bestaat uit drie onderdistricten nl. Kawali, Tjipakoe en Panawangan.

De hoofdplaats Kawali, met ± 1000 inwoners, waaronder ± 40 Chineezen, is gelegen aan den provincialen weg van Tjiamis naar Cheribon. In het district liggen de ondernemingen Boeniseuri, Maloja, Sindangrasa, Boeniasih (rubber) en Panawangan (koffie).

REMBANG. (Aanv. Dl. III). Het regentschap Rembang is begrensd door de regentschappen Toeban, Blora, Pati en de Java-zee en na de opheffing van het district Sedan (Ind. Stb. 1932 no. 55) verdeeld in 5 districten, n.l. Waroe (hoofdplaats Rembang), Binangoen (hoofdplaats Lasem), Soelang, Kragan en Pamotan, met gelijknamige hoofdplaatsen. Het regentschap Rembang vormt het ressort van den assistent-resident van Rembang.

Bij Ind. Stb. 1929 no. 378 werd het regentschap Rembang met ingang van 1 Januari 1930 aangewezen als zelfstandige gemeenschap op den voet van art. 121 I. S.

In het regentschap Rembang is de vorm van grondbezit voor erven en vischvijvers de erfelijk-individueele (jasan, poesakan); voor sawahs voornamelijk die van communaal bezit met vaste aandeelen (baratan patok), terwijl ook nog sawahs voorkomen met periodieke verdeeling (eens in de 3 tot 7 jaar: baratan giliran). De tegalans zijn eveneens meest patok, doch ook vrij veel als jasan in gebruik.

De uitgestrektheid van het sawahbezit bedraagt in totaal 32.500 ha., waarvan 5500 ha. ambtsvelden, 8300 ha. in communaal bezit met wisselende en 18.000 ha. met vaste aandeelen.

De uitgestrektheid der droge gronden bedraagt in totaal 43.000 ha., waarvan 320 ha. ambtsvelden, 950 ha. in communaal bezit met wisselende en 41.730 ha. met vaste aandeelen.

De uitgestrektheid der zeevischvijvers bedraagt in totaal 1150 ha., waarvan 140 ha. ambtsvelden, 75 ha. in communaal bezit met wisselende en 950 ha. met vaste aandeelen.

Volgens de in October 1930 gehouden volkstelling bedroeg de bevolking in dit regentschap in totaal 290.379 zielen, n.l. 283.208 Inlanders, 269 Europeanen, 6851 Chineezen en 51 andere Vreemde Oosterlingen tegen 284.170 zielen in 1920, n.l. 277.723 Inlanders, 259 Europeanen, 6172 Chineezen en 16 andere Vreemde Oosterlingen. Uit een vergelijking met de cijfers van 1920 blijkt dus, dat het regentschap Rembang abnormaal weinig (2%) in zielental is toegenomen. Zelfs zijn er drie onderdistricten (Pamotan, Goenem en Kragan), waar een bevolkingsvermindering van 4% werd geconstateerd. Behalve aan de economische achterlijkheid van de streek, moet dit aan ziekten, voornamelijk malaria, worden geweten.

De sawahs zijn meerendeels van slechte kwaliteit en bijna alle in den oostmoesson zonder bevloeiingswater. Toch produceert Rembang voldoende voedingsmiddelen om zonder veel import in de behoefte te voorzien vooral hierdoor, dat djagoeng het hoofdvoedsel der bevolking is. De meeste tegalangronden worden eenmaal 's jaars beplant, de betere kwaliteiten twee maal. Sawahs hebben meestal na het padigewas één oogst polowidjo; slechts ± 7100 ha. geeft gadoe door de watervoorziening uit bronnen. Landbouwproducten voor export levert Rembang niet op, behalve een weinig kapok. De regenval is niet overvloedig, doch meestal niet ongunstig verdeeld.

Europeesche landbouwnijverheid komt in Rembang niet voor.

De irrigatietoestand is ongunstig, speciaal in de districten Waroe en Soelang en zij het ook in iets mindere mate in het district Binangoen. In de drie overige districten is de bevloeiingstoestand hier en daar iets beter, doch over het geheel genomen ook nog verre van voldoende. Op een totale uitgestrektheid van rond 32.500 ha. komen slechts ± 2000 ha. voor, welke zoowel in oost- als in westmoesson over levend water kunnen beschikken, n.l. ± 1200 ha. in het district Pamotan; ± 1100 ha. in het voormalige district Sedan; ± 240 ha. in het district Binangoen en ± 140 ha. in het district Kragan. Wilde bevloeiing zou volgens het personeel, dat met de klasseering belast is geweest, voorkomen over een uitgestrektheid van ongeveer 11.000 ha., terwijl rond 24.000 ha. van regen afhankelijk zouden zijn. In enkele gebieden van het regentschap komt technische bevloeiing voor, n.l. in het onderdistrict Goenem uit de bron Panowan (± 300 ha.), in het onderdistrict Pamotan uit de Moedalbron (± 500 ha.) en in het onderdistrict Sale uit de bron Semen (± 400 ha.). Overigens komt verspreid hier en daar over het regentschap een armelijk bevloeiingssysteem voor van hoogstens enkele honderden ha.

In het regentschap Rembang kunnen Europeesche en Inlandsche handel practisch buiten beschouwing blijven, met dien verstande dat de Europeesche houthandel hier door de Vejahoma goed vertegenwoordigd is. De tusschenhandel is geheel in handen van Chineezen, voornamelijk gevestigd te Rembang en Lasem. Hun producten worden voor een deel over zee in- en uitgevoerd, met houten schoeners of met Inlandsche vrachtvaartuigen. Deze scheepvaart is voornamelijk in handen van Madoereezen. De vrachtvaart bestrijkt de noordkust van Java en strekt zich uit tot de voornaamste havens van Borneo.

In 1932 werd door het havenkantoor te Rembang (daaronder begrepen de cijfers van Dasoen, de kust-dèsa vóór Lasem) een uitvoer geregistreerd ter waarde van ƒ 527.000 en een invoer ter waarde van ƒ 78000.

De totale cijfers van uit- en invoer bedroegen in het jaar 1929 resp. ƒ 800.000 en ƒ 372.000. Overigens worden producten in- en uitgevoerd met de S.J.S. van en naar Semarang of Soerabaja, of per vrachtauto.

Van de Inlandsche nijverheid verdient bijzondere vermelding de aanmaak van visschersprauwen.

In het regentschap Rembang heeft in 1930 eene herclasseering en repartitie van het grondbezit plaats gehad; ter zake moge worden verwezen naar de belangrijke landrentemonographie. De gronden in beheer bij het Boschwezen beslaan een vrij belangrijk deel van het regentschap, hoofdzakelijk begroeid met djatibosch. Het regentschap Rembang is verdeeld over 2 houtvesterijen, waarvan de opperhoutvesters zijn gevestigd te Mantingan en te Kebonhardjo, welke laatste plaats vlak over de grens bij Sale ligt in het regentschap Toeban. De beheerscomplexen volgen niet de grenzen der regentschappen. Van de houtvesterij Kebonhardjo ligt 10.375 ha. djatibosch in het regentschap Rembang en 1648 ha. wildhoutbosch op den G. Lasem, terwijl van de houtvesterij Mantingan 10.000 ha. in het regentschap Rembang ligt. De exploitatie van de houtvesterij Kebonhardjo is geheel in eigen handen; in de houtvesterij Mantingan geschiedt de kap door de Vejahoma krachtens contract met het Gouvernement. Voor de bevolking geeft het Boschwezen geregeld werkgelegenheid, hetgeen in het Rembangsche vooral van belang moet worden geacht bij het zoo goed als geheel ontbreken van particuliere landbouw of nijverheid. Een zeer nuttig werk is door het Boschwezen voorbereid door den afkoop van gronden op en bij den Goenoeng Lasem bestemd voor reboisatie. In de toekomst kan hier ± 1500 ha. wildhout bosch zijn geplant, dat een gunstigen invloed moet uitoefenen op de waterhoeveelheden in rivieren en bronnen, waardoor de landbouw der omgelegen streken meer productief gemaakt kan worden. Ook de waarschijnlijkheid van een grooter en regelmatiger debiet van de bronnen der Rembangsche waterleiding moet als een groot voordeel worden aangemerkt.

Al is de visscherij niet meer zoo belangrijk als vroeger, toen er meer en beter visschersprauwen waren en toen men verder uit de kust durfde te gaan dan nu, toch is de visscherij nog een belangrijke bron van inkomsten speciaal voor de Rembangsche kustdistricten (Rembang, Binangoen en Kragan). De visch, v.n.l. ikan pajang of gatel, wordt voor een groot deel gedroogd (pedo), terwijl een ander deel tot pindang en petis wordt bereid; een en ander wordt over land uitgevoerd naar Bodjonegoro, Babat, Djombang en verder. Een deel gaat per S.J.S. in de richting Semarang. Ook komt het veel voor, dat visschers uit Sarang hun vangst aan het strand te Rembang verkoopen. In de dèsa Bonang wordt trasi

van goede kwaliteit gemaakt. Als bijzonderheid dient te worden vermeld dat in een paar dèsa's bij Sarang het gebruik bestaat, dat een deel van de vangst aan het dèsahoofd wordt afgedragen; meestal het geldswaardige bedrag daarvan, doch soms ook in natura. De tegenwoordige visschersbevolking heeft nog een naar Inlandsche opvatting redelijk bestaan, doch slechts met harden arbeid.

De veestapel vertegenwoordigt een van de belangrijkste bronnen van inkomsten der bevolking. Het personeel van den veeartsenijkundigen dienst is tevens belast met het toezicht op de veterinaire hygiëne in het regentschap. De veestapel bestaat (1933) uit 805 trekpaarden, 75.835 runderen, 13.857 buffels, 34.263 geiten en schapen. De veehandel wordt bijna geheel beheerscht door de veepasars te Rembang, Binangoen, Kragan, Pamotan, Sedan en Soelang. In de veepasars te Rembang, Kragan en Pamotan worden veel kalveren, vooral stierkalveren aangebracht, in den leeftijd van 1 tot 2½ jaar. Dit jong of mager vee is bestemd voor export over land naar Kendal, Toeban, Grisee en vooral naar Sedajoe.

REMBANG (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het regentschap Rembang, residentie Japara-Rembang, provincie Midden Java. Naar de volkstelling van 1930 telde de plaats 202 Europeanen, 14.301 Inlanders, 1880 Chineezen en 19 andere Vreemde Oosterlingen. In verband met de overbrenging van den residentszetel van Rembang naar Pati is het aantal Europeanen aanzienlijk gedaald; het bedroeg ultimo 1932 niet meer dan 119 zielen. Er zijn gevestigd 2 ijsfabrieken, 2 limonade- en 2 vuurwerkfabrieken, gedreven door Chineezen en een aantal leerlooierijen, gedreven door Inlanders. Verder heeft de plaats 1 Europeesche lagere school en 1 Hollandsch-Inlandsche school, alsmede een Gouvernementsziekenhuis. Er is een provinciale waterleiding.

Het ruime, thans gesloten, Europeesche kerkhof, aangelegd in de eerste helft van de 18de eeuw, wijst op een voor dien tijd aanzienlijke Europeesche nederzetting in allerlei ambt, handel en beroep. Het kerkhof is thans gerestaureerd door de goede zorgen van het regentschap.

REMBANG (Aanv. Dl. III). Het voormalige gewest Rembang, bestaande uit de regentschappen Bodjonegoro, Toeban, Blora en Rembang, werd bij Ind. Stb. 1927 no. 556 met ingang van 1 Januari 1928 opgeheven. Het gebied werd zoodanig verdeeld, dat de oostelijke helft, bestaande uit de regentschappen Toeban en Bodjonegoro, werd gevoegd bij het toenmalige gewest Soerabaja en de westelijke helft, bestaande uit de regentschappen Rembang en Blora, bij het toenmalige gewest Semarang. Deze laatstgenoemde twee regentschappen kwamen daardoor, toen met ingang van 1 Juli 1928 het nieuwe gewest Midden Java werd ingesteld (Ind. Stb. 1927 no. 559), tot dit gewest te behooren. Bij Ind. Stb. 1928 no. 146 is een nieuwe residentie Rembang ingesteld, bestaande uit de regentschappen Rembang en Pati. Deze residentie maakte dus eveneens deel uit van het nieuwe gewest Midden Java, dat ingevolge Ind. Stb. 1929 no. 227 met ingang van 1 Januari 1930 gevormd werd tot de provincie Midden Java. In verband met de gewijzigde bestuursorganisatie werd bij Ind. Stb. 1931 no. 426 met ingang van 1 November 1931 ingesteld de residentie Japara-Rembang, bestaande uit de regentschappen Rembang, Blora, Pati, Koedoes en Japara.

LASSEM (LASEM) (Aanv. Dl. II). Plaats in het district Benangoen, regentschap Rembang, residentie Japara-Rembang, provincie Midden Java. Naar de volkstelling van 1930 bestond het zielental der kota Lasem uit 36 Europeanen, 11.677 Inlanders, 4093 Chineezen en 7 andere Vreemde Oosterlingen. De vroeger levendige handel is sterk achteruitgegaan. De voorheen belangrijke industrie van saroengs (saroeng Lasem) is grootendeels te niet gegaan door den invoer van de producten van Pekalongan, Jogja, Solo en het buitenland.

Over de toestanden in de batikkerijen te Lasem wordt uitvoerig gehandeld in het door de Arbeidsinspectie samengestelde z.g. Batikrapport, waarin tevens een overzicht wordt gegeven van de misbruiken, welke in de batikkerijen voorkwamen. Sedert 1928 houdt de Arbeidsinspectie periodieke inspecties in de batikkerijen, waardoor aan de vroegere wantoestanden een einde is gekomen.

Ter plaatse treft men een rijstpellerij, een limonadefabriek en eenige melkerijen aan. Er is een drukbezochte Hollandsch-Chineesche school gevestigd.

PAMOTAN (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Rembang, residentie Japara-Rembang, provincie Midden Java, bestaande uit 3 onderdistricten met 55 dèsa's, n.l. Pamotan, Goenem en Sale. Bij de opheffing van het district Sedan (Ind. Stb. 1932 no. 55) is het onderdistrict Sale gevoegd bij het district Pamotan.

Blijkens de volkstelling van 1930 had het oude district Pamotan een bevolking van 36.188 zielen, n.l. 36.012 Inlanders, 175 Chineezen en 1 anderen Vreemden Oosterling. Volgens de gegevens van het Inlandsche bestuur had het nieuwe district op ultimo 1932 een bevolking van 54.069 zielen, n.l. 3 Europeanen, 53.857 Inlanders, 206 Chineezen en 3 andere Vreemde Oosterlingen.

Een Europeesch nijverheidsbedrijf is dat van Chamotte Unie, de N.I.C.K.I. te Ngandang, alwaar vuurvaste steenen en dergelijk materiaal worden vervaardigd. De benoodigde klei wordt in concessie aan den bodem onttrokken. Een gelijksoortig bedrijf wordt gedreven door een Chinees te Pamotan.

Het district Pamotan is gedeeltelijk overdekt met djatibosch, behoorende tot de houtvesterij Kebonhardjo.

Op 6 km. ten Z. van de onderdistrictshoofdplaats Sale ligt de bron Semen, door het Boschwezen als badplaats ingericht en per auto bereikbaar.

De uitgestrektheid van het sawahbezit bedraagt in totaal 6000 ha., waarvan 1000 ha. ambtsvelden, 650 ha. communaal bezit met wisselende en 3600 ha. met vaste aandeelen. De uitgestrektheid van droge gronden bedraagt in totaal 10.000 ha., waarvan 19 ha. ambtsvelden, 45 ha. communaal bezit met wisselende en 10.000 ha. met vaste aandeelen.

Het district wordt doorsneden door de S.J.S. lijn Pamotan—Djatirogo.

KRAGAN (Aanv. Dl. II). District van het regentschap Rembang, residentie Japara-Rembang provincie Midden Java, bestaande uit 3 onderdistricten met 71 dèsa's, n.l. Kragan Sarang en Sedan. Bij de opheffing van het district Sedan

(Ind. Stb. 1932 no. 55) zijn de onderdistricten Sedan en Lodan gevoegd bij het district Kragan.

Bij de volkstelling van 1930 had het oude district Kragan een bevolking van 39.250 zielen, n.l. 38.766 Inlanders, 478 Chineezen en 6 andere Vreemde Oosterlingen. Volgens de gegevens van het Inlandsche bestuur had het nieuwe district op ultimo 1932 een bevolking van 78.698 zielen, n.l. 78.349 Inlanders, 334 Chineezen en 15 andere Vreemde Oosterlingen.

De uitgestrektheid van het sawahbezit bedraagt in totaal 8200 ha., waarvan 1300 ha. ambtsvelden, 1270 ha. communaal bezit met wisselende en 5240 ha. met vaste aandeelen. De uitgestrektheid van droge gronden bedraagt in totaal 10.000 ha. waarvan 65 ha. ambtsvelden, 125 ha. communaal bezit met wisselende en 9650 ha. met vaste aandeelen. De uitgestrektheid van zeevischvijvers bedraagt in totaal 53 ha., waarvan 0.7 ha. ambtsveld en 52 ha. in communaal bezit met vaste aandeelen.

De hoofdplaats Sarang van het gelijknamige onderdistrict is een belangrijke visschersplaats. Hier treft men de meeste visscherspr auwen aan van het majangmodel (hier geheeten bece of koenting). Er zijn 1100 prauwen geregistreerd, waaronder 895 djoekoengs en 145 beceprauwen. Een vischinzoutingsloods is ter plaatse opgericht. Een hier gegraven visschershaven, een werk van eenige tonnen gouds, nu in beheer bij de provincie, is nooit in gebruik genomen, omdat zij dadelijk na het gereedkomen is verzand.

SOELANG (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Rembang, residentie Japara-Rembang, provincie Midden Java, bestaande uit 3 onderdistricten met 55 dèsa's n.l. Soelang, Boeloe en Soember.

Het zuidelijke gedeelte is voor een groot deel bedekt met djatibosch, behoorende tot het areaal van de houtvesterij Mantingan.

Naar de volkstelling van 1930 telde dit district 50775 zielen, n.l. 50.695 Inlanders, 10 Europeanen en 70 Chineezen .

In het onderdistrict Boeloe langs den provincialen weg Rembang-Blora, ligt de plaats Mantingan, waar de houtvesterij van dien naam is gevestigd. Het Boschwezen exploiteert daar ± 150 m. hoog een pasanggrahan met zwembad.

De uitgestrektheid van het sawahbezit bedraagt in totaal 7260 ha., waarvan 1150 ha. ambtsvelden, 1550 ha. communaal bezit met wisselende en 4310 ha. met vaste aandeelen. De uitgestrektheid van droge gronden bedraagt in totaal 9300 ha., waarvan 42 ha. ambtsvelden, 105 ha. communaal bezit met wisselende en 9100 ha. met vaste aandeelen.

JAPARA (DJAPARA) (Aanv. Dl. II). Regentschap in de residentie Japara-Rembang, verdeeld in vier districten: Japara, Petjangaän, Bangsri en de Karimoendjawa-eilanden. De totale oppervlakte is 1008 km²; in 1930 bedroeg de bevolking 336.847 zielen, waaronder 237 Europeanen, 2577 Chineezen en 193 andere Vreemde Oosterlingen.

Aan ondernemingen treft men in het regentschap aan: de Gouvernements rubberonderneming „Balong", alwaar ook kapok en klappers zijn geplant, het particuliere land Teloekawoer (210 ha.) met rijst en klappers, het djatiboschbedrijf in het district Bangsri en de suikerfabrieken „Majong" en „Petjangaän". Bij de laatste fabriek behoort het erfpachtsperceel „Kalinjamat" (810 ha.). In het district Bangsri ligt nog een 6-tal kleine erfpachtsperceelen (kapok, klappers, rijst).

Literatuur: Oudheidkundig verslag 1911 en 1930.

JAPARA (DJAPARA) (Aanv. Dl. II). District van het regentschap Japara; in 1930 bedroeg de bevolking 85.439 zielen, waaronder 47 Europeanen, 603 Chineezen en 111 andere Vreemde Oosterlingen. Het district is verdeeld in 3 onderdistricten, n.l. Kota, Kedoeng en Batealit. Er zijn 5900 ha. sawah's en 11.100 ha. droge bouwgrond; in het laatste getal zijn echter 710 ha. zeevischvijvers begrepen, welke door den Landrentedienst worden gerekend bij de droge gronden.

JAPARA (DJAPARA) (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van het regentschap en het district Japara. De bevolking is overwegend Javaansch; het aantal Europeanen bedraagt rond 30, het aantal Chineezen ± 600; als eigenaardigheid worden vermeld de ± 100 z.g. Mooren in kampoeng Pekodjan of Melajoe; ondanks vermenging met Javanen behielden zij een eigen karakter.

De uitvoer van meubels is van beteekenis, voorts het houtsnijwerk. Aan de zeezijde liggen enkele visschersdèsa's.

PETJANGAÄN. District van het regentschap Japara; in 1930 bedroeg de bevolking 130.726 zielen, waaronder 126 Europeanen, 1465 Chineezen en 58 andere Vreemde Oosterlingen. Het district is verdeeld in 3 onderdistricten n.l. Petjangaän, Majong en Welahan. Er zijn 8100 ha. sawah's en 11.000 ha. droge bouwgrond.

De stroomtramlijn van Koedoes loopt tot Petjangaän, het plaatsje waar de suikerfabriek van dien naam ligt en dat tevens standplaats van den wedono is.

BANGSRI. District van het regentschap Japara; in 1930 bedroeg de bevolking 119.451 zielen, waaronder 64 Europeanen, 486 Chineezen en 24 andere Vreemde Oosterlingen. Het district is verdeeld in 3 onderdistricten n.l. Bangsri, Mlonggo en Keling. Vóór 1920 heette het district Bandjaran en de onderdistricten Tenggoeli, Soewawal en Kaligarang. Er zijn 11.000 ha. sawah's en 23.500 ha. droge bouwgrond. In het district ligt de onderneming „Balong" en het djatiboschbedrijf (zie onder JAPARA).

Aan de noordkust, per auto langs een dèsaweg te bereiken, ligt de leprozerie „Donorodjo" (Koninginnegift 1916) met ruim 150 patienten; het behoort bij het Zendingsziekenhuis te Kèlèt nabij de grens met het regentschap Pati gelegen.

Literatuur: Boschbouwkundig tijdschrift „Tectona" deel XXII October 1929 „Het oude boschdistrict Japara in nieuwen vorm". Jaarverslagen Doopsgezinde Zending.

KARIMOENDJAWA-EILANDEN (Aanv. Dl. II). Deze eilandengroep behoort tot het regentschap Japara der residentie Japara-Rembang. Tot 1926 stonden zij onder een civiel-gezaghebber, thans vormen zij een district als welks hoofd een mantri-politie fungeert, die rechtstreeks onder den regent staat. De eilanden hadden in 1930 een bevolking van 1231 zielen n.l. 1208 Inlanders en 23 Chineezen.

DASOEN (Aanv. Dl. I). Dèsa in het district Binangoen, regentschap Rembang.

De N.I.S.E.K. is in 1927 geliquideerd; ter plaatse is thans nog gevestigd de N.V. Scheeps-

werf Berendsen, alwaar van djatihout lichters (tjoenea's) voor het Indische reedentransport worden gebouwd, alsmede door motoren gedreven ijzeren vaartuigen voor de kleine kustvaart. Deze onderneming, welke in de gunstige jaren werkte met ongeveer 300 werklieden onder een Europeeschen bedrijfsleider, moest de aanmaak van schepen sterk inkrimpen in verband met de malaise en werkt thans nog met 50 à 60 werklieden onder een Europeeschen bedrijfsleider.

WAROE (Aanv. Dl. IV). District van het regentschap Rembang, residentie Japara-Rembang, provincie Midden Java. De hoofdplaats van dit district is Rembang. Het bestaat uit 2 onderdistricten met 58 dèsa's n.l. het onderdistrict Rembang en het onderdistrict Kaliori. Naar de volkstelling van 1930 telde dit district 52.235 zielen, n.l. 50.117 Inlanders, 202 Europeanen, 1897 Chineezen en 19 andere Vreemde Oosterlingen.

De uitgestrektheid van het sawahbezit bedraagt in totaal 6650 ha., waarvan 1150 ha. ambtsvelden, 3350 ha. communaal bezit met wisselende en 2100 ha. met vaste aandeelen. De uitgestrektheid van droge gronden bedraagt in totaal 3250 ha., waarvan 100 ha. ambtsvelden, 450 ha. communaal bezit met wisselende en 2700 ha. met vaste aandeelen. De uitgestrektheid van zeevischvijvers bedraagt in totaal 700 ha., waarvan 70 ha. ambtsvelden, 58 ha. communaal bezit met wisselende en 550 ha. met vaste aandeelen.

BINANGOEN (Aanv. Dl. I). District van het regentschap Rembang, residentie Japara-Rembang, provincie Midden Java. Het district telt 3 onderdistricten met 57 dèsa's, n.l. Binangoen Sloeké en Pantjoer. Het had bij de volkstelling van 1930 een bevolking van 56.934 zielen n.l. 36 Europeanen, 52.686 Inlanders, 4202 Chineezen en 10 andere Vreemde Oosterlingen.

De hoofdplaats is Lasem. In het district liggen de plaatsen Dasoen (zie aldaar) en Bonang (zie aldaar). De gelijknamige dèsa Binangoen was vroeger de districtshoofdplaats, toen in Lasem nog een regent zetelde.

De uitgestrektheid van het sawahbezit bedraagt in totaal 3900 ha., waarvan 1000 ha. ambtsvelden, 1400 ha communaal bezit met wisselende en 1500 ha. met vaste aandeelen. De uitgestrektheid der droge gronden bedraagt in totaal 6000 ha., waarvan 58 ha. ambtsvelden, 116 ha. communaal bezit met wisselende en 5800 ha. met vaste aandeelen. De uitgestrektheid der zeevischvijvers bedraagt in totaal 290 ha. waarvan 50 ha. ambtsvelden, 10 ha. communaal bezit met wisselende en 230 ha. met vaste aandeelen.

BONANG (Aanv. Dl. I). Dèsa, gelegen in het district Binangoen, regentschap Rembang, residentie Japara-Rembang, provincie Midden Java, aan den provincialen weg (ouden Daendelsweg) van Rembang naar Toebang, vlak aan de zeekust.

Volgens de overlevering zou Soenan Bonang, vermeld in het oorspronkelijk artikel in Dl. I, een zoon zijn van Sajid Djoemadil Kobro, Sultan van Mekka, en een kleinzoon van Sajid Djenal Abidin, Sultan van Medina. Soenan Bonang heeft ter plaatse een moskee gebouwd, een huis (dalem) opgericht en een plaats van meditatie (pesoehoedan) ingericht. De moskee staat er nog op een heuvel met een ruim uitzicht over zee. De „dalem" staat aan den voet van den heuvel en is omgeven door drie concentrische steenen muren. Tusschen den eersten en tweeden muur staan twee huizen, door de bevolking van Bonang „pasèban" genoemd, waarvan het eene reeds sinds onheugelijke tijden zich daar bevindt, terwijl het andere wakap is gemaakt door een zekeren Paing, oudtijds petinggi van de dèsa Dasoen. De ruimte tusschen den tweeden en derden muur is leeg, terwijl zich binnen den derden muur bevindt een steenen fundament, 4 × 4 m. en hoog 30 cm., waarop staan 4 korte pilaren, vormende de overblijfselen der voormalige woning van Soenan Bonang. De plaats van meditatie bestaat uit een vlakken steen, waarop een afdruk van den linker voet van Soenan Bonang, die daarop staande placht te bidden. Bovendien was Soenan Bonang in het bezit van een „bendé" (soort van kleine gong), genaamd „Kijahi Bitjak", welke nog bewaard wordt door den bewaker (djoeroekoentji) van dit heiligdom. Op denzelfden heuvel staat nog een steenen gebouwtje, waarin ligt het graf van „poetri Tjempo". Deze „poetri Tjempo", genaamd Èndrowati, was vroeger gehuwd met Ratoe Browidjojo, Vorst van Modjopait, die in twist geraakte met Radèn Patah, Sultan van Demak, omdat hij Boeddhist was en het Mohammedaansche geloof niet wilde omhelzen. Daarom verliet hij Modjopait, terwijl zijn vrouw Èndrawati vervolgens als leerlinge ging naar Soenan Bonang, het Mohammedaansche geloof aannam en daar begraven werd. Merkwaardig is, dat de houten pilaren van haar graftombe rusten op de rugwervels van een walvisch. Het geheele complex vormt één heiligdom en van heinde en ver komen de menschen daarheen. Het moskeewater vormt, naar het volksgeloof, een goede medicijn tegen rheumatiek. Eens per jaar, op den tienden der maand Djawa Besar, wordt de „Bendé Bitjak" ten huize van den djoeroekoentji gebaad in water vermengd met bloemen, na afloop van welke plechtigheid een weinig van dit water door de aanwezigen mede naar huis wordt genomen. Bij die gelegenheid wordt er een slametan gehouden en daarbij toebereid gele rijst, geraspte klapper met suiker en pisang mas, omdat volgens de overlevering Soenan Bonang na het einde der poeasa een jaar lang alleen van deze drie gerechten zou hebben geleefd.

De oude weg liep oorspronkelijk over den Goenoeng Lajar, doch werd door Generaal Lawick van Pabst verlegd naar beneden. Uit vrees, dat de bidsteen naar beneden zou vallen, gaf hij opdracht om dien steen te verplaatsen; 40 ingezetenen der dèsa Bonang werden uitgezocht om dit te verrichten. Uit blijdschap over de verplaatsing werden de gronden van die dèsa aan deze 40 personen geschonken onder verplichting om de heiligdommen te onderhouden, terwijl de overige ingezetenen dier dèsa „penoempang" werden. Deze kern van 40 personen werd „merdika" genoemd en vrijgesteld van betaling van belastingen. Omstreeks het jaar 1903 werd de naam „merdika" veranderd in „pekoentjèn". In het jaar 1917 ten tijde van de klasseering kregen alle ingezetenen, ook de penoempangs, een stuk grond, omdat de 40 merdika-ingezetenen overstemd werden en gezamenlijk in de belasting werden aangeslagen. In 1920 werd deze regeling gewijzigd en de 40 orang pekoentjèn we-

derom vrijgesteld van betaling van landrente en inkomstenbelasting. In 1925 werden de 3 dèsa's Bonangwètan, Bonangkoelon en Krètjèkan vereenigd tot één dèsa Bonang. Zoo is de pekoentjèn (perdikan) dèsa Bonang ontstaan.

Uit de 40 orang pekoentjèn is een djoeroekoentji gekozen, belast met de verzorging van het heiligdom, een kebajan, belast met het toezicht op het schoonhouden en een imam als moskeeleider, terwijl 8 merbots belast zijn met de bewaking van de moskee. In buitengewone omstandigheden verleenen alle 40 pekoentjèns hulp. Het geheele sawahbezit der pekoentjèndèsa beslaat een oppervlakte van ± 13 ha. Tegelijk met den bidsteen is ook het graf van Poetri Tjempo verplaatst; op het graf is in 1918 door een Chinees uit Tjepoe een kostbare houten versiering aangebracht ter inlossing van een belofte.

JAPARA-REMBANG (Zie JAPARA, Dl. II en REMBANG, Dl. III). In 1901 werd de toen bestaande residentie Japara, omvattende de regentschappen Japara, Koedoes, Pati en Djoewana, waarvan de hoofdplaats Pati was, opgeheven, terwijl het regentschap Djoewana bij het regentschap Pati werd gevoegd. De geheele residentie Japara werd met ingang van 1 Januari 1902 gevoegd bij de residentie Semarang. Bij de bestuurshervorming van 1928 werden de regentschappen Demak, Koedoes en Japara samengevoegd tot de residentie (afdeeling) Koedoes met gelijknamige hoofdplaats.

Het voormalige gewest Rembang, bestaande uit de regentschappen Rembang, Blora, Toeban en Bodjonegoro, werd bij de instelling van de provincies Oost- en Midden Java gesplitst, zoodat Toeban en Bodjonegoro bij Oost-, Rembang en Blora bij Midden Java kwamen. De regentschappen Pati en Rembang werden samengevoegd tot de residentie (afdeeling) Rembang, terwijl Blora met het aangrenzende Grobogan (tevoren tot Semarang behoorende) de residentie (afdeeling) Blora vormde.

Bij Ind. Stb. 1931 no. 426 (in werking getreden op 1 November 1931) werden de residenties opnieuw geformeerd, waardoor ingesteld werd de residentie Japara-Rembang met hoofdplaats Pati, omvattende de regentschappen Pati, Koedoes, Japara, Rembang en Blora. De ressorten Demak en Grobogan werden wederom bij Semarang gevoegd.

De huidige residentie (afdeeling), die op 1 September 1933 door de inwerkingtreding van Ind. Stb. 1933 no. 251 opnieuw administratief werd onderverdeeld, telt 21 districten en 73 onderdistricten, met totaal ruim 1300 dèsa's. Tot de residentie behoort de eilandengroep Karimoendjawa, bestaande uit 27 eilandjes, waarop c.a. 875 ha. droge gronden voorkomen.

Het totaal aantal zielen bedraagt, volgens de gegevens van de volkstelling-1930 1.886.043, waarvan ruim 25.000 Vreemde Oosterlingen en ruim 3000 Europeanen.

Behalve de regentschapshoofdplaatsen zijn de belangrijkste bevolkingscentra Djoewana, Lassem en Tjepoe (op laatstgenoemde plaats is een administratie van de Bataafsche Petroleum Mij. gevestigd).

De totale uitgestrektheid sawahs bedraagt ± 190.000 ha., droge gronden ± 210.000 ha. en vischvijvers ± 7700 ha.

Er zijn 8 suikerfabrieken, waarvan een (Besito) sedert eenige jaren opgegaan is in Rendeng. Het gezamenlijke areaal dezer 8 fabrieken bedraagt ± 7500 ha. Voorts zijn er 13 erfpachtsondernemingen, waarvan de grootste die is van de Doopsgezinde Zendingsvereeniging. Deze erfpachtster heeft nl. 6 perceelen, gelegen in het noordelijke gedeelte van de regentschappen Japara en Pati tot een totale uitgestrektheid van 575 ha. De onderneming Trisnowati is in twee gedeelten verdeeld, welke deelen resp. in de regentschappen Pati en Koedoes gelegen zijn. Er is één koffieland t.w. Djollong (bij Pati). Er is één particulier land, nabij Japara, groot 225 ha. met 74 opgezetenen.

De residentie telt 6 opperhoutvesterijen, t. w. Pati, Mantingan, Kebonhardjo, Blora, Tjepoe en Noord- en Zuid-Randoeblatoeng, terwijl de Vejahoma werkt in de houtvesterij Mantingan. Wildhoutbosschen komen niet voor. Kalitelo en Balong zijn gouvernements-rubberondernemingen.

In het Blorasche (zie BLORA) zijn de Bataafsche Petroleum Mij. en de Ned. Koloniale Petroleum Mij. werkzaam.

PATI (Aanv. Dl. III). Regentschap der residentie Japara-Rembang, metende ruim 1520 km.² met een bevolking op 1 September 1933 van ruim 527.600 zielen, waaronder 540 Europeanen en 4400 Vreemde Oosterlingen, waarvan het grootste deel Chineezen.

Het regentschap Pati was vroeger (tot 1928) verdeeld in twee contrôle-afdeelingen: Pati met de districten Pati, Kajèn en Tlogowoengoe, en Djoewana met de districten Djoewana, Djakenan en Tajoe. Thans zijn er 5 districten, aangezien het district Tlogowoengoe met ingang van 1 September 1933 is opgeheven.

Er zijn 3 suikerfabrieken met een toegestaan areaal van resp. 1280, 1010 en 925 ha., 8 erfpachtsondernemingen, gedreven op 17 erfpachtsperceelen, waarop koffie, kapok, rubber, specerijen en inlandsche gewassen worden geteeld, en eenige djati-boschcomplexen nl. Ngarengan, gelegen in Tajoe, het noordelijkst gelegen district, Zuidoost- en Zuidwest-Pati en Regaloh, alle behoorende tot de opperhoutvesterij Pati, welke zich ook over het regentschap Japara uitstrekt. De Moeria-Tras Exploitatie maatschappij te Amsterdam is in liquidatie. In de dèsa Sariredjo, beoosten de hoofdplaats Pati, ligt het graf van Kembang Djojokoesoemo, naar men zegt de eerste vorst van Pati (de betrekkelijke legende is uitgegeven bij „Volkslectuur"). Aan deze dèsa, waarvan het gedeelte, waarin dit graf is gelegen, oorspronkelijk de naam Pasantenan (Santen = pati) droeg, zou de naam der hoofdplaats te danken zijn. In een conflict met Sultan Ageng werd verder de Adipati Pergola gedood en begraven te Sani, waar zijn graf nog steeds bezocht wordt door tallooze geloovigen.

In dit regentschap zijn thans 2 wadoeks (vergaarkommen) aangelegd, waarvan de wadoek Goenoengrowo een maximum-inhoud van ongeveer 5.500.000 m.³ en de wadoek Gembong van ongeveer 10.000.000 m.³ heeft. Door den bouw van deze kommen kan een uitgestrektheid van ongeveer 10.200 ha. kunstmatig worden bevloeid. In het bevloeiingsgebied zijn gelegen de suikerfabrieken Langsee en Trangkil. In het Tajoesche, waar de suikerfabriek Pakis is gelegen, bestaat

geen gebrek aan water voor de bouwvelden, aangezien de regenval daar overvloedig is en de irrigatie door vele kleinere werkjes voor een regelmatige bevloeiing heeft zorg gedragen. In de zuidelijke districten Djakenan en Kajèn, welke het meeste gelijkenis vertoonen met het aangrenzende regentschap Rembang (zie aldaar) kon voor kunstmatige bevloeiing nog weinig worden verricht. De bodemgesteldheid leent zich daar niet voor den aanleg van groote werken (kalk-gronden).

Het regentschap wordt doorsneden door de stoomtram Semarang-Rembang, welke bij Djoewana een zijlijn heeft naar Tajoe. Enkele autobuslijnen onderhouden een geregelde verbinding tusschen Semarang en Rembang, en Djoewana en Tajoe.

PATI (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Pati, residentie Japara-Rembang met een oppervlakte van ongeveer 232 km.² en een bevolking (na de administratieve herindeeling van 1 September 1933) van ongeveer 102.000 zielen, waarvan ruim 350 Europeanen en 2500 Chineezen.

Er zijn 5 cultuurondernemingen op 12 erfpachtsperceelen, waarop koffie, kapok en inlandsche gewassen worden geteeld, en één suikeronderneming, Langsee. Het district is verdeeld in 4 onderdistricten.

In dit district zijn gelegen de beide vergaarkommen Gembong en Goenoengrowo (zie PATI, regentschap), terwijl ook de heuvelrij Pati-ajam voor het grootste gedeelte in dit ressort is gelegen.

PATI (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van de residentie Japara-Rembang en van het regentschap en het district Pati.

Deze plaats, oorspronkelijk hoofdplaats (tot 1901) van de residentie Japara, is na de vorming van het voormalige gewest Semarang in beteekenis achteruitgegaan totdat zij door de inwerkingtreding van Ind. Stb. 1931 no. 426 de zetel werd van den Resident van Japara-Rembang. Volgens de volkstelling 1930 bedroeg de bevolking ruim 18.000 zielen, waarvan een 270-tal Europeanen, ruim 2300 Chineezen, een 50-tal Arabieren en 30 andere Vreemde Oosterlingen.

Er staat een aardig Protestantsch kerkje, alsmede een kerkgebouw van de Doopsgezinde Zendingsvereeniging.

Medio 1933 werd ter plaatse door de vereeniging Mardi-Oesodo een groot ziekenhuis geopend. De bouw is bekostigd uit de kassen der in dit regentschap gelegen dèsa's.

KAJÈN (Aanv. Dl. II). District van het regentschap Pati der residentie Japara-Rembang. Het district, dat door de inwerkingtreding van Ind. Stb. 1933 no. 251 administratief geheel herzien is, is groot ongeveer 420 km.²; het is verdeeld in 4 onderdistricten en had medio 1933 een bevolking van bijna 112.000 zielen, waarvan 120 Chineezen.

TLOGOREDJO (Aanv. Dl. IV). Hoofdplaats van het voormalige district Tlogowoengoe, regentschap Pati residentie Japara-Rembang. De fabriek voor de bereiding van tapiocameel is sedert 1916 gesloten; de koffie-pasanggrahan Djloebang verkeert in vervallen toestand.

TLOGOWOENGOE (Aanv. Dl. IV). Voormalig district van het regentschap Pati der residentie Japara-Rembang. Sedert 1 September 1933 behooren de onderdistricten Tlogowoengoe en Gembong bij Pati en Wedaridjaksa bij Djoewana.

TAJOE (Aanv. Dl. IV). District van het regentschap Pati, residentie Japara-Rembang, met een bevolking (volgens de gegevens van de volkstelling-1930) van ruim 117.800 zielen, waarvan ongeveer 90 Europeanen en ruim 1000 Vreemde Oosterlingen, hoofdzakelijk Chineezen.

Sedert medio 1932 wordt de assaineering van de kuststreek, welke in vroegere jaren door malaria-epidemieën geteisterd werd, met energie ter hand genomen door den dienst der binnenvisscherij in samenwerking met de irrigatie. Langs de kust worden thans behoorlijke vischvijvers aangelegd, waardoor de broednesten van muskieten-larven, de z.g. sawah-tjop, geleidelijk verdwijnen.

Op de districtshoofdplaats Tajoe exploiteert de Doopsgezinde Zendingsvereeniging een hulpziekenhuis, dat van Kelet uit bediend wordt.

De suikerfabriek Pakis voert haar suiker hoofdzakelijk af naar Semarang met prauwen, welke in Belahan-kliteh geladen worden.

Nabij Ngarengan is gelegen de gouvernementsrubberonderneming Kalitelo, waarin tevens is opgenomen het erfpachtsperceel Terbono, waar vooral klappers geteeld worden.

In de dèsa Ngablak is de armenkolonie „Pangoengsen" met ongeveer 300 behoeftige Inlandsche opgezetenen, waarvan de Christenen (ongeveer de helft) allen tot de Zevende Dags Adventisten behooren.

DJAKENAN (Aanv. Dl. I). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Pati, residentie Japara-Rembang. Het telt 4 onderdistricten en had volgens de gegevens van de volkstelling 1930 een bevolking van ruim 102.400 zielen, waaronder slechts 1 Europeaan en een 80-tal Chineezen.

DJOEWANA (Aanv. Dl. I). District van het regentschap Pati, residentie Japara-Rembang. Het district (administratief met ingang van 1 September 1933, Ind. Stb. 1933 no. 251, opnieuw ingedeeld) heeft een uitgestrektheid van 214 km.², telt 4 onderdistricten en had medio 1933 een bevolking van bijna 95.000 zielen, waaronder een 60-tal Europeanen, 1500 Chineezen, en enkele andere Vreemde Oosterlingen.

In dit district is gelegen de suikeronderneming Trangkil met een areaal van 1000 ha., welke fabriek haar product per S. J. S. naar Semarang afvoert.

DJOEWANA (Joana, Djoeana). (Aanv. Dl. I). Sedert medio 1932 voert het Boschwezen over zee hout, afkomstig uit de Zuid-Patische bosschen met Madoereesche prauwen af.

Het Djoewanasche batikwerk (bekend om de indigo-blauwe kleur) wordt niet veel meer geproduceerd in verband met de verminderde koopkracht. Ook de Djoewanasche goud- en zilverindustrie is in de laatste jaren zeer sterk achteruitgegaan.

MOERIAH (Aanv. Dl. II). In het begin dezer eeuw is de Pati-ajam geheel ontboscht, nadat een gedeelte hiervan in erfpacht was uitgegeven. Thans worden pogingen in het werk gesteld om wederom tot reboisatie over te gaan, aangezien uit een bevloeiingsoogpunt beschouwd, de aangrenzende gedeelten der districten Tenggeles (Koedoes) en Pati (vooral het onderdistrict Margoredjo) sterk zijn achteruitgegaan.

BLORA (Aanv. Dl. I en V) Regentschap van de residentie Japara-Rembang, waarvan het het zuid-oostelijke deel uitmaakt. Het regentschap, dat 1951.72 km.² oppervlakte heeft, telde volgens de gegevens der volkstelling 1930 in totaal 440.475 inwoners, waarvan 1283 Europeanen, 5466 Chineezen en 82 andere Vreemde Oosterlingen. Het is verdeeld in 5 districten, t.w. Ngawèn, Karangdjati, Djepon, Panolan en Randoeblatoeng, 16 onderdistricten en 297 dèsa's.

Het regentschap is voor ongeveer de helft met djatibosschen bedekt, welke tot de schoonste van Java behooren en waarvan zelfs een klein complex als natuurreservaat is ingericht. De bosschen ressorteeren onder 7 opperhoutvesterijen, welke echter meerendeels hun ressort ook buiten het regentschap uitstrekken, t.w. de opperhoutvesterijen Mantingan, Blora, Kebonhardjo, Tjepoe, Randoeblatoeng, Ngawi en Goendih.

De zuid-oostelijke grens van het regentschap wordt gevormd door de bengawan Solo, welke het van de regentschappen Bodjonegoro en Ngawi scheidt. Overigens wordt de landstreek in bijna haar geheele lengte van Oost naar West doorsneden door de kali Loesi, waaraan de hoofdplaats Blora ligt (zie aldaar), welke tevens is de hoofdplaats van het district Karangdjati. Zij is de standplaats van een regent en een assistent-resident.

Het regentschap wordt van Oost naar West doorsneden door drie kalksteenheuvelruggen, welke tot het neogeen behooren. Tusschen deze heuvelruggen zijn gelegen de vrij vruchtbare vlakte van Blora in het Noorden en die van Randoeblatoeng in het Zuiden. Over het algemeen zijn deze kalk- en mergelgronden uit een agrarisch oogpunt vrij arm, terwijl ook de klimatologische invloeden betrekkelijk ongunstig zijn voor den landbouw. Het klimaat is meestentijds te droog, evenwel niet met sterk afgeteekende perioden. Door de omstandigheid, dat maïs het hoofdvoedsel van de bevolking vormt, wordt nog vrij veel rijst uitgevoerd, vooral uit het district Ngawèn, waar ook twee rijstpellerijen gevestigd zijn. Voorts zijn uitvoerproducten kadelé, lombok en tabak. Om den landbouw te bevorderen werden tot nog toe slechts enkele wadoeks en andere irrigatiewerken gebouwd, t.w. de wadoek Tempoeran (onderdistrict kota Blora, bevloeiingsgebied 1260 ha.), de wadoek Greneng in het onderdistrict Toendjoengan (bevloeiingsgebied 1420 ha.) en de kleinere Tjabéjanleiding in het district Panolan.

Het regentschap heeft een belangrijken veestapel, tengevolge waarvan zeer veel vee word uitgevoerd, voornamelijk in westelijke richting (Semarang, Koedoes). Door voortdurenden aankoop van fokmateriaal wordt de kwaliteit van de runderen steeds verbeterd.

Aan bouwgronden bezit het regentschap Blora ± 52.500 ha. sawah en ± 42.500 ha. droge gronden. De erfelijk individueele bezitsvorm is de meest voorkomende.

In de heuvelruggen heeft men vele petroleumbronnen aangeboord, welke aan een belangrijke industrie het aanzijn hebben gegeven. Te Tjepoe, de hoofdplaats van het district Panolan, heeft de Bataafsche Petroleum Maatschappij een groote raffinaderij met fabriekencomplex en tankenpark. Te Tjepoe is gevestigd het kantoor der Java-administratie van de B. P. M. Het fabriekencomplex omvat o.a. een kaarsen-, een blikken-, een parafinefabriek e.a. Het belangrijkste boorterrein is gelegen te Nglobo in het onderdistrict Djikèn van het district Djepon.

Te Kapoean, ± 6 km. ten Zuiden van Tjepoe gelegen, bestaat sedert het jaar 1922 een kleine raffinaderij van de Nederlandsche Koloniale Petroleum Maatschappij, welke haar voornaamste boringen heeft te Pètak (onderdistrict Kedoengtoeban, district Panolan) en in het district Randoeblatoeng ± 8 km. ten Noorden van de districtshoofdplaats van dien naam. Het kantoor der N. K. P. M. is gevestigd te Blora.

Het regentschap bezit een vrij goed wegennet, terwijl het bovendien wordt doorsneden door de tramlijnen Tjepoe-Blora-Rembang en Blora-Ngawèn-Poerwodadi van de Semarang-Joana Stoomtram Maatschappij en de lijn Goendih-Tjepoe-Soerabaja van de Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij.

Een electrisch lichtnet wordt aangetroffen in de plaatsen Blora, Djepon en Tjepoe; voor de stroomlevering is een centrale gebouwd te Tjepoe van de Electriciteit Maatschappij Rembang. Waterleidingen worden aangetroffen in Blora en Tjepoe.

In dit regentschap komt onder de bevolking de groep der Samins (zie SAMINISME) voor, wier aantal aan het minderen is. Deze lieden belijden een bijzonderen godsdienst en erkennen geen overheid. Zij houden zich echter steeds rustig.

In de kalksteenheuvels komen verscheidene kalksteenholen en gangen voor, welke in een reuk van heiligheid staan. Ook de oro-oro Kesongo, een kale vlakte met modderwellen midden in het bosch gelegen in het Zuidwestelijke deel van het onderdistrict Koendoeran, staat in een bijzonderen reuk van heiligheid. Voorts worden in het regentschap Blora op vele plaatsen Hindoe-oudheden gevonden, waaraan veelal thans nog wordt geofferd. Volgens de inwoners is het de landstreek, waar het tot heden onvindbare Medangkamolan gezocht moet worden, waarop zou duiden de aanwezigheid van twee dèsa's in de omgeving der hoofdplaats Blora, respectievelijk geheeten Medang en Kamolan.

BLORA. Hoofdplaats van het regentschap Blora, tevens van het district Karangdjati en het onderdistrict kota Blora. Volgens gegevens der volkstelling 1930 telt de plaats 17.480 inwoners, waarvan 355 Europeanen, 1655 Chineezen en 6 andere Vreemde Oosterlingen. Zij ligt 90 m. boven den zeespiegel en wordt doorsneden door de kali Loesi. Haar grenzen werden vastgelegd bij Ind. Stb. 1905 no. 19. Het is de standplaats van een regent en een assistent-resident. Blora is in het bezit van een waterleiding en een electrisch lichtnet. Ter plaatse is een belangrijke veepasar. De plaats is een kruispunt van wegen t.w. naar Tjepoe, Randoeblatoeng, Rembang en Poerwodadi, terwijl hier tevens samenkomen de lijnen der Semarang-Joana Stoomtram Maatschappij van Rembang, Poerwodadi en Tjepoe. Er is een kantoor van de Nederlandsche Koloniale Petroleum Maatschappij en een zendingshospitaal.

NGAWÈN (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Blora, residentie Japara-Rembang, bestaande uit 4 onderdistricten t.w. Ngawèn (29 dèsa's), Koendoeran (26 dèsa's), Todanan (25

dèsa's) en Djapah (18 dèsa's). Het aantal inwoners bedroeg ultimo 1930 in totaal 113.503, waarvan 33 Europeanen en 1003 Chineezen. De uitgestrektheid van de bouwvelden bedraagt ± 16.500 ha. sawah en ± 15.000 ha. droge gronden.

Het district heeft een zeer belangrijken veestapel. De voornaamste landbouwproducten zijn rijst en kadelé. Er zijn twee rijstpellerijen nl. te Ngawèn en Koendoeran, welke beide plaatsen gelegen zijn aan de Semarang Joana Stoomtramlijn Blora-Poerwodadi.

NGAWÈN. Hoofdplaats van het district en onderdistrict van dien naam, regentschap Blora, residentie Japara-Rembang, gelegen aan den weg Blora-Poerwodadi op ± 14 km. ten Westen van Blora en aan de lijn Blora-Poerwodadi van de Semarang-Joana Stoomtram Maatschappij.

Ter plaatse is een rijstpellerij gevestigd. Er is een zeer belangrijke veepasar.

RANDOEBLATOENG (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Blora, residentie Japara-Rembang, met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan de N. I. S. lijn Goendih-Tjepoe.

Het district heeft een oppervlakte van 535 km.², waarvan ± 9700 ha. sawah en 7000 ha. droge gronden. Het is verdeeld in 3 onderdistricten t.w. Randoeblatoeng (18 dèsa's), Djati (12 dèsa's) en Kradenan (10 dèsa's). Het is bijna geheel met djatibosschen bedekt, terwijl er verscheidene petroleumboringen worden aangetroffen. Volgens de cijfers der volksstelling 1930 telde het district 81.203 inwoners, waarvan 35 Europeanen, 447 Chineezen en 7 andere Vreemde Oosterlingen.

In deze streek heeft de oorspronkelijke Samin (zie SAMINISME) zijn leer voor het eerst verkondigd, terwijl thans nog hier de meeste zijner volgelingen wonen. In de dèsa Ngandong (onderdistrict Kradenan) werden in het begin van 1932 de schedels gevonden van den homo Solvensis.

DJEPON (Aanv. Dl. I en V). District van het regentschap Blora, residentie Japara-Rembang. Het district is groot 354.02 km.² en is verdeeld in 3 onderdistricten, t.w. Djepon (25 dèsa's), Djikèn (11 dèsa's) en Bogoredjo (14 dèsa's). Aan bouwvelden bezit het district Djepon ± 8000 ha. sawah en ± 6500 ha. droge gronden. Volgens de gegevens der volkstelling 1930 telt het district 65.643 inwoners, waarvan 120 Europeanen, 577 Chineezen en 9 andere Vreemde Oosterlingen.

In het Zuiden vindt men in het onderdistrict Djikèn het belangrijke boorterrein Nglobo van de Bataafsche Petroleum Maatschappij.

Het district heeft een vrij grooten veestapel. Als landbouwgewassen worden geteeld lombok en kadelé.

KARANGDJATI (Aanv. Dl. II). District van het regentschap Blora, residentie Japara-Rembang, waarin gelegen is de regentschapshoofdplaats Blora (zie aldaar). Het district bestaat uit 3 onderdistricten, t.w. kota Blora (29 dèsa's), Bandjarredjo (20 dèsa's) en Toendjoengan (15 dèsa's). Aan bouwvelden bezit het district ± 10.825 ha. sawah en ± 7100 ha. droge gronden, terwijl de totale oppervlakte van het district bedraagt 270 km². Volgens de gegevens der volkstelling 1930 bedraagt het aantal inwoners 99.488, waarvan 258 Europeanen, 1800 Chineezen, 6 andere Vreemde Oosterlingen.

Het district bezit een belangrijken veestapel. In het ressort zijn gelegen de wadoeks Tempoeran en Greneng.

PANOLAN (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Blora, residentie Japara-Rembang, dat een oppervlakte beslaat van 267 km². Het is verdeeld in 3 onderdistricten t.w. Tjepoe (18 dèsa's), Kedoengtoeban (17 dèsa's) en Sambong (10 dèsa's). Aan bouwvelden bezit het district ± 9200 ha. sawah en ± 4400 ha. droge gronden. Er zijn vele petroleumbronnen aangeboord. De Nederlandsche Koloniale Petroleum Maatschappij bezit een kleine raffinaderij te Kapoean ± 6 km. van de districtshoofdplaats Tjepoe (zie aldaar), waar de Bataafsche Petroleum Maatschappij, haar raffinaderij, kantoor en fabriekencomplex gevestigd heeft.

Het district telde volgens de gegevens der volkstelling 1930 80.818 inwoners, waarvan 837 Europeanen, 1639 Chineezen en 60 andere Vreemde Oosterlingen.

TJEPOE. Hoofdplaats van het district Panolan, regentschap Blora, residentie Japara-Rembang, gelegen aan de bengawan Solo op de uiterste oostgrens van het regentschap. De stad is een knooppunt van goede wegen, n.l. naar Randoeblatoeng, Blora en Bodjonegoro, terwijl zij tevens is gelegen aan de N. I. S.-lijn Goendih-Bodjonegoro en de Semarang Joana Stoomtramlijn Tjepoe-Blora.

Volgens de cijfers der volkstelling 1930 bedroeg het aantal inwoners 20.805, waaronder 695 Europeanen, 1521 Chineezen en 54 andere Vreemde Oosterlingen.

De plaats is een belangrijk industrieecentrum, wijl er gevestigd zijn bedrijven van de Bataafsche Petroleum Maatschappij, de N. I. S. en het Djatibedrijf met machinale zagerij. Het kantoor van de Java-administratie der B. P. M. is hier eveneens gevestigd, terwijl behalve een raffinaderij het fabriekencomplex van de B. P. M. omvat o.a. een blikken-, een kaarsen-, een parafinefabriek en een uitgebreid tankenpark. Naast deze bedrijven zijn er nog eenige minder belangrijke fabrieken, als een centrale van de Electriciteit Maatschappij Rembang, een ijsfabriek, een zeepfabriek e.d. Bovendien is er eenige handel, o.m. in tabak, welke vrijwel geheel in handen is van Chineezen. Er is een particuliere ziekeninrichting op de plaats.

TOLITOLI of **TONTOLI** (Aanv. Dl. IV). Dit zelfbesturende landschap is gelegen tusschen 0°45′ en 1°23′ N.B. en tusschen 102°2′ en 121° 11′ O.L. in het uiterste W. van N.-Celebes. Het vormt de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Donggala van het gewest Manado (Ind. Stb. 1932 no. 571). Het wordt begrensd ten N. en W. door de Celebes-zee en Straat Makassar, ten O. door de landschappen Boeol (gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Gorontalo) en Moöetong (onderafdeeling Parigi der afdeeling Donggala), ten Z. door genoemd landschap Moöetong en het landschap Banawa (onderafdeeling en afdeeling Donggala). De oostgrens van Tolitoli werd vastgesteld bij suppletoire overeenkomst van 24 Juli 1897 (goedgekeurd bij G.B. van 14 October 1897 no. 19); zij wordt gevormd door de Lakoean-rivier van haar monding tot haar oorsprong, en verder door den bergrug, welke naar den kam van het Dakogebergte loopt, en ten laatste door genoemd gebergte tot aan het een-

traal-gebergte, dat de waterscheiding vormt tusschen de rivieren der N.- en Z. kust van Noord-Celebes. Bij suppletoire overeenkomst van 26 Augustus 1896 (goedgekeurd bij G.B. van 17 Februari 1896 no. 17) werd als Z. grens van het landschap aangewezen de Ogoamasrivier. Daarbij zag de Radja van Tolitoli af van zijn aanspraken op de landstreek Sodjol, terwijl de Mardika van Banawa afstand deed van zijn aanspraken op de landstreken Dampal en Dondo. De grens met Moöetong wordt gevormd door het centrale scheidingsgebergte. De oppervlakte van Tolitoli bedraagt ± 5000 km². De kust heeft vele baaien en inhammen, waaraan min of meer uitgebreide vlakten zijn gelegen, welke veelal over een vrij groote uitgestrektheid door moerassen worden ingenomen en overigens, meer binnenslands, vruchtbaar zijn. In die vlakten zijn de kampoengs gelegen, over het algemeen onmiddellijk aan het strand. Van N. naar Z. liggen: *a.* de vrij uitgestrekte vlakte van Lakoean-Binontoan, welke zich over de grens met Boeol nog voortzet en waardoor de Lakoean- en Bintoeanrivieren stroomen; *b.* de ongeveer 6 km. breede vlakte aan weerszijden van de Saloempagarivier; *c.* de vlakte van Galoempang, doorsneden door de Dongingis- en Galoempangrivieren; de ongeveer 20 km. lange en ± 10 km. breede vlakte van Badjoegan tot Kalangkangan, waarin tusschen Tende en Lalos en tusschen deze laatste kampoeng en Kalangkangan een op zich zelf staande heuvelklomp zich bevindt; in deze vlakte stroomen de rivieren van Badjoegan, Tende, Kekob, Lalos en Kalangkangan; in den regentijd wordt het zuidelijke deel der vlakte overstroomd door de Kalangkanganrivier welke daar moerassen heeft gevormd, waarvan het overtollige water afvloeit in den kleinen Ogomoli-zeearm; *d.* de vlakte van Kampoeng-baroe tot Tamboen met de twee rivieren, genoemd naar die nederzettingen en den zeearm Lonti; *e.* de uitgestrekte Koealabesarvlakte, het stroomgebied van de Ogodako of Salo Maradja, welke in den regentijd een groot deel der vlakte onder water zet en aldaar uitgestrekte moerassen heeft gevormd; voor groote prauwen (laadruimte ± 5 pikoel) is genoemde rivier bevaarbaar tot kampoeng Koili en voor sampans tot de kampoengs Saloegan, Lampasioe en Talaoe, aan haar gelijknamige zijtakken; in deze vlakte komen eenige afzonderlijk staande berg- of heuvelklompen voor; de weinige bevolking aldaar leeft voornamelijk van inzameling van sagoe en rotan; *f.* de ongeveer 15 km. lange en ± 8 km. breede vlakte van Malala, Tinabogan, Malomba en Lais, met de rivieren van Tinabogan, Malomba en Lais; een groot deel van deze voldoende hoog gelegen vlakte is in cultuur gebracht; ongeveer 7 km. landwaarts in van Tinabogan ligt een ± 800 m.² groot meertje, dat 2 m. diep is, in de Tinaboganrivier uitwatert en enkele kokende modderbronnen bevat; het water ervan heeft een zouten smaak; *g.* de vlakte van Banagang, Saloembia en Loeok, ± 6 km. lang en 6 km. breed, doorsneden door de Saloembiarivier; *h.* de ± 20 km. lange en 10 km. breede Dampal-vlakte, zich uitstrekkende van Timoentoe tot de Ogoamasrivier; zij bestaat tusschen Simoentoe en Bangkir uit moeras en voor het overige uit vruchtbare aarde, hetgeen immigratie van Boegineezen ten gevolge heeft gehad, die de streek rijkelijk met klappers hebben beplant; de Bangkir en Ogoamas zijn de voornaamste rivieren van die vlakte.

Met uitzondering van bovengenoemde Salo Maradja zijn de rivieren van Tolitoli van geen beteekenis als communicatiemiddel. Van de monding af zijn zij hoogstens een uur met kleine sampans op te varen. De bedding bestaat in de vlakte uit zand, grint en kleine rolsteenen, hoogerop uit graniet en leiachtige gesteenten. Het centrale gebergte, dat het landschap ten Z. en O. begrenst zendt verschillende uitloopers naar de kust uit, welke de vlakten van elkaar scheiden; over en langs die bergketens gaan de paden, welke de kampoengs verbinden. De hoogte van het centrale gebergte bedraagt gemiddeld 400 tot 1500 m. De hoogste toppen zijn de Boeki Ogoamas (2565 m.) en de Boeki Dako (2432 m.) niet ver van de hoofdplaats Kampoengbaroe. De belangrijkste naar de kust loopende bergketen vormt, ten W. van Banagang, kaap Babandji, welke de Dondo -baai tegen de westenwinden beschermt. Behalve de bovenvermelde modderbronnen bij Tinabogan vindt men nog zwavelbronnen aan den voet van het gebergte ten Z. van genoemde kampoeng.

De vlakten zijn aan de kust gewoonlijk moerassig en begroeid met nipah- en mangrove-bosschen. Die moerassen zijn van de zee gescheiden door een smalle, zandige strook. Op vele plaatsen vindt men voor de kust koraalriffen, welke evenwel ontbreken voor de vlakten van Kampongbaroe en Dampal. Aan het strand van de laatstbedoelde vlakte staan duinen, welke tusschen Ogotoea en Simoentoe een aanzienlijke hoogte bereiken. Van Laolalang tot de grens van Boeol is landen tijdens den westmoesson door onstuimige zee niet mogelijk; de reede van Santigi biedt alleen voor zeeschepen bezwaren bij krachtigen westenwind, vooral door de aanwezigheid van een uitgestrekt koraalrif. Zuidwaarts tot Kalangkangan hebben slechts prauwen last van bedoelden wind. De hoofdplaats Kampoengbaroe heeft voor zeeschepen en prauwen onder alle omstandigheden een goede ligplaats bij Laboean Dédéh. In de baai van Dondo kunnen schepen te alle tijde lossen en laden. Ten Z. van Babandji levert de westmoesson nagenoeg onoverkomelijke bezwaren op voor de prauwvaart.

De voornaamste voor de kust liggende eilandjes zijn van N. naar Z.: P(oelau) Doelangon, P. Kapas, P. Dloetoengan, P. Kabetan, P. Palingisan, P. Simatang, P. Tampalekang, P. Lingajang. Zij zijn alle met klappers beplant en, behalve P. Doelangan, P. Dloetoengan en P. Tampalekang, bewoond. Op P. Selando, tegenover kampoeng Lingadang, staat het kustlicht „Stroomenkaap".

In vele rivieren komt stofgoud voor. Vroeger werd op last en ten bate van de radja's en landsgrooten veel aan goudwasscherij gedaan, o.a. bij de kampoeng Lampasio, in den bovenloop der Salo Maradja, voorts ook bij Lonti en Tiveli (in de vlakte van Kampoengbaroe) en te Lingadang en Pindjang. Tegenwoordig houdt niemand zich meer daarmede bezig. De bergen en de naar de kust loopende berg- of heuvelketens zijn nog goed bebloscht. De vlakten zijn bij de kust met klappers beplant, meer landwaarts in heeft men sawahs en ladangs benevens alang-alangvelden en jong bosch.

De bevolking van Tolitoli bestaat uit: 4 Eu-

ropeanen en daarmede gelijkgestelden, 24.328 Inlanders, 612 Chineezen en 330 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 25.274 zielen (1933). De oudste bewoners van het land zijn de Tolitoliërs, die aanvankelijk het gebied bewoonden tusschen het Centraalgebergte met de Salo Maradja vlakte en de Boeolsche grens. De andere later gekomen stammen hebben altijd de suprematie van den radja van Tolitoli erkend. In later tijd zijn de Tolitoliërs naar het Z. uitgezwermd en hebben er Saloembia gesticht; ook in Tinabogan komen zij nog voor. In het oorspronkelijke stamgebied treft men hen nog aan in de kampoengs Kabetan (op het gelijknamige eiland), Naloe, Kalangkangan en, vermengd met anderen, in Lalos, Galoempang, Dioele, Pindjang, Bintoan en Lakoean. Zij tellen in totaal niet meer dan 1000 zielen en zijn Mohammedaan. Toen zij nog heerschers waren van het land, hebben zij zich veelvuldig vermengd met Boegineezen, Gorontaleezen, Dondoërs en Arabieren. Zij erkennen nu zelf, dat er geen volbloed Tolitoliërs meer voorkomen. Zij zijn klein van gestalte, zacht van aard en kennen zeer weinig behoeften. Hun hoofdmiddel van bestaan is landbouw. Op ladangs telen zij rijst, maïs, oebisoorten en klappers. Visscherij wordt alleen beoefend voor eigen consumptie. Het weven van kains komt nog weinig meer voor. Hun taal (het gega) heeft veel overeenkomst met die van Lamboenoe-Bolano in het landschap Moöetong. Zij noemen zich Taoe Toli (later verbasterd tot Tontoli); Toli is de naam van een klein riviertje boven de kampoeng Tamboen. Een andere Inheemsche stam is die der Dondoërs. Zij bewonen het stroomgebied der Salo Maradja en de kuststreek ten Westen daarvan tot bij Banagang. Van de Tolitoliërs zijn zij door een breeden bergketen en uitgestrekte moerassen gescheiden. In karakter, lichaamsbouw en huidskleur, ook in zeden en gewoonten, komen Dondoërs en Tolitoliërs met elkaar overeen. Beide stammen zijn van Toradjaschen oorsprong, maar de eerste behooren tot de tiadje of tialo- en de laatste tot de gega-taalgroep. De aan de kust wonende Dondoërs zijn Mohammedaan geworden; in het binnenland zijn zij nog heidenen. De in het landschap voorkomende heidenen, hetzij zij tooe-tiadje, tooe-laoedje of tooe-pendaoe zijn, worden door de kustbewoners samengevat onder den naam „orang dajak", in het Tolitolisch „tooebatak" en in het Boegineesch „toradja", hetgeen bovenlanders of bergbewoners beteekent. De heidenen, die te Loeok, Ajang, Lakatan, boven Tende, boven Lingadang, boven Dioele en boven Binontoan wonen, spreken dezelfde taal als de Dondoërs en behooren dan ook tot dien stam. Waar de naam Dondo vandaan komt, is niet na te gaan; men heeft in het landschap een baai, een eilandje (tusschen Lais en Saloembia) en een berg, welke dien naam dragen. De taal der Dondoërs is gelijk aan de z.g. Tominische taal; daaruit blijkt hun nauwe verwantschap met een belangrijk deel der bevolking van Moöetong. Het verkeer uit Tolitoli met de stamgenooten aan de Tomini-bocht wordt onderhouden langs twee bergpaden van uit Lais en van uit Malala. Het hoofdvoedsel der Dondoërs is sagoe; zij leiden liefst een zwervend leven en bestaan voornamelijk van de inzameling van rotan.

Een andere Toradjastam, van de diang-taalgroep, bewoont de kampoengs Dampelas en Dampal benevens eenige gehuchten in de Dampalvlakte. Vroeger voorzagen zij in hun levensonderhoud door de jacht op muskusdieren; thans door inzameling van rotan en aanleg van klappertuinen.

Een kleine groep heidenen, de tooe-Malase, is afkomstig van boven Kasimbar aan de Tominibocht, en woont in de gehuchten Moesin en Laboeran (ten W. van de Dondobaai), in kampoeng Saloembia, bij kaap Sindjangan en op het eiland Simatang. Die heidenen behooren tot de ndaoetaalgroep en zijn verwant aan de tooe-pendaoe boven Siboealo, Sialo en Babatona in het Donggalasche. Zij zwerven gaarne in prauwen rond langs de kust en zijn zeer donker van kleur. Zij leven voornamelijk van het inzamelen van schelpdieren en tripang, terwijl enkelen ook klappertuinen hebben aangelegd.

Tot de Toradja's behooren ook de heidensche Tooe-laoedje van den zelfden stam als de Tinomboërs aan de Tominibocht. In ± 1910 zijn zij over het gebergte in Tolitoli gekomen; zij wonen in de kampoeng Ogowele. Behalve in taal verschillen zij niet veel van de heidensche Dondoërs; evenals dezen vinden zij hun bestaan voornamelijk in rotanzoeken en een weinig landbouw.

Langs de geheele kust, in het bijzonder in de kampoengs Laboean, Binontoan, Saloempaga, Ketajan (Laoelalang), Tompo Bambapoela en Ogatoea, treft men Kailiërs aan, een Toradjastam van de ledo-taalgroep. Zij zijn afkomstig van Donggala, nogal strijdlustig van aard, maar zeer ijverig. Hun godsdienst is de Islam.

De in het landschap gevestigde Badjau's worden onderscheiden in *a.* Kendari- (naar hun land van herkomst) of Tontoingan-Badjau's (naar de kampoeng, waar zij zich in Tolitoli het eerst gevestigd hebben); *b.* Simoentoe-Badjau's, afkomstig van Beraoe op Borneo. De eersten vindt men voornamelijk in de kampoengs Tontoingan, Galoempang, Lingadang en Poelias, verder op de eilanden Palinggisan, Kapas en Kebatan. Met uitzondering van de groep op P. Kapas, die nog heidensch is, zijn alle Badjau's tot den Islam bekeerd. De Simoentoe-Badjau's wonen op de eilanden Tampelekang en Simatang, voorts in de gehuchten Malambigoe en Batoempelas. Zoo goed als alle Badjau's hebben nu huizen aan den wal. Velen hebben klappertuinen en moerassawahs aangelegd. Hun hoofdbedrijf is vischvangt. Andere middelen van bestaan zijn houtaankap en het vervaardigen van prauwen. Zij zijn krachtig gebouwd en zeer vlijtig. De peranakan-Badjau's van Saloempaga zijn zeer ontwikkeld; velen kunnen Latijnsche, Arabische of Boegineesche karakters lezen en schrijven. De twee groepen hebben elk een eigen taal; de Simoentoe-Badjau verstaat den Kendari-Badjau niet.

Tot de Mohammedaansche bevolking behooren nog Gorontaleezen, Mandareezen, Bandjareezen en Boegineezen; van alle bevolkingsgroepen zijn de Boegineezen het talrijkst vertegenwoordigd. Hun aantal neemt door immigratie nog steeds toe. Ongeveer een eeuw geleden zou een Boegineesche handelaar, Anachoda Gantèlèng, met goedvinden van den radja zich te Tamboen, achter Naloe, de radja-kampoeng, hebben gevestigd. Door handel tot welstand gekomen keerde hij tijdelijk naar zijn land terug en bracht, terugkomende, zijn vrouwen, familieleden en beken-

den mede, die Kampoengbaroe, de tegenwoordige hoofdplaats, hebben gesticht. Na Kampoengbaroe ontstonden de Boegineesche kampoengs Banagang en Tende. Van die drie centra uit hebben de Boegineezen zich over het landschap verspreid. De belangrijkste Boegineesche koloniën zijn thans: Laoelalang, Lingadang, Badjoegan, Tende, Kampoengbaroe, Banagang, Ogotoea en de eerst kort bestaande kampoeng Soni (in de vlakte van Dampal). In aantal en welstand overtreffen zij de andere Inlandsche bevolkingsgroepen tezamen. Zij bezitten de uitgebreidste en beste klappertuinen en sawahs, en ook het meeste vee. Zij drijven handel te land en ter zee en oefenen allerlei beroepen uit, zooals die van timmerman, metselaar, smid en goudsmid.

De Chineezen in Tolitoli zijn meerendeels Hokhians. Zij hebben in den handel de Arabieren teruggedrongen en beheerschen vrijwel den geheelen invoer (voedingsmiddelen, manufacturen enz.) en uitvoer (hoofdzakelijk van copra en rotan). Van vermenging met de Inheemsche bevolking is geen sprake. De meeste Chineesche handelaren kunnen zich in het Maleisch en Boegineesch uitdrukken, anderen ook in het Tolitolisch, Dondosch, Badjausch en Kailisch. Te Kampoengbaroe is een Chineesche wijkmeester gevestigd.

De andere Vreemde Oosterlingen, voornamelijk Arabieren, zijn gering in aantal en staan onder een wijkmeester te Kampoengbaroe. Zij vermengen zich veel met de Inlandsche bevolking. De familie der Roemis (saids) is aan de Tolitolische radja-familie verwant. Rijken vindt men onder deze Vreemde Oosterlingen niet. Velen, vooral de peranakans, lijden een armoedig bestaan.

Bij de Tolitoliërs bestaan thans drie standen: de adel (personen van vorstelijken bloede), de gegoeden, waarbij het moskeepersoneel is te rekenen en de kleine lieden. De scheiding tusschen de twee laatste groepen is nauw merkbaar. Bij Dondoërs en Dampallers maakt men onderscheid tusschen de afstammelingen van hun vroeger vrij zelfstandige hoofden (radja moeda, mardika) en de groote massa.

Bij de Boegineezen in Tolitoli is de adelstand niet vertegenwoordigd. Zij zijn allen van nederige afkomst en behooren tot den handels- of werkmansstand.

Bij de vermelding der bevolkingsbestanddeelen zijn hun bestaansmiddelen aangegeven. De uitgebreidste cultuur is de klapperteelt. De copra-uitvoer is nog belangrijk. Rijst wordt op ladangs en op moeras- en bevloeide sawahs verbouwd. De opbrengst is nog niet voldoende voor de binnenlandsche consumptie, zoodat nog veel rijst moet worden ingevoerd. De sawahs worden waar mogelijk uitgebreid. Zij zijn voornamelijk in handen van Boegineezen en in het Zuiden ook van Dondoërs en Badjau's. Maïs wordt op ladangs voor eigen gebruik aangeplant. Sagoe is voor de Tolitoliërs en Dondoërs een voornaam voedingsmiddel. Sagoepalmen komen veel in het wild voor, maar worden in enkele streken ook aangeplant. Groote sagoedoesoens vindt men bij de kampoengs Binontoan, Lalos, Kalangkangan, Malomba en Lais. De arènpalm wordt hier en daar aangeplant voor de bereiding van suiker (ook voor uitvoer) en sagoweer. Pisang wordt op de ladangs en erven aangeplant voor binnenlandsche consumptie. Gambir, kapok, katoen en koffie komen weinig voor. Katjang tanah wordt voornamelijk verbouwd in de vlakte van Soni, op het eiland Simatang en in Tinabogang, gedeeltelijk voor export naar de Sangihe-eilanden. Tabak wordt veel aangeplant te Saloempaga, Lalos en Kelangkangan voor binnenlandsch gebruik. Er zijn in het landschap vier landbouwconcessies en vier erfpachtsperceelen. De rijstbouw wordt individueel beoefend; alleen de aanleg en het jaarlijksche onderhoud der bevloeiingswerken, benevens het uitplanten van de bibit hebben in gemeenschappelijk hulpbetoon plaats. Bij de Tooe-Laoedje van de kampoeng Ogowele komt het „mapalas" voor, dat veel overeenkomst heeft met het „mapaloes" van de Minahasa, waarbij een willekeurig aantal personen zich aaneensluit om gezamenlijk landbouwwerkzaamheden te verrichten.

De veestapel is klein. Karbouwen worden voor den sawahbouw gebruikt; runderen worden door welgestelden gehouden als een soort luxe, om in de poeasamaand en bij gewichtige gebeurtenissen slachtvee ter beschikking te hebben. De weinige aanwezige paarden worden voornamelijk als rijdier gebruikt. Vleesch speelt geen rol bij de volksvoeding (voor 1933 is de opbrengst der slachtbelasting geraamd op *f* 125). Gewoonlijk wordt alleen bij feestelijke gelegenheden geslacht en dan nog in den regel geiten. Varkens worden niet gehouden; zij worden door de Chineezen voor eigen consumptie van Makassar ingevoerd.

Jacht wordt gehouden op herten en door de heidenen ook op wilde varkens. De mohammedanen bestrijden de wilde varkens-plaag met vergift, door het bestuur tegen betaling verstrekt.

De vischvangst geschiedt voornamelijk voor eigen gebruik. Gedroogde visch moet van elders worden ingevoerd. Schildpadden, schelpen en tripang worden uitgevoerd.

Het zoeken van schildpadeieren is vrij en geschiedt voornamelijk door Badjau's; het inzamelen van maleo-eieren bij de kampoengs Laoelalang en Binontoan wordt van landschapswege verpacht (voor 1933 is de opbrengst van deze pacht geraamd op *f* 200); elders is dat inzamelen vrij.

Het weven, voornamelijk van zijden kleedingstukken, geschiedt alleen nog door Boegineesche vrouwen. De Tolitoliërs en Dondoërs doen niet meer aan weven. Vlechtwerk van rotan en aarden potten en pannen worden vervaardigd voor binnenlandsch gebruik.

De wegen Kampoengbaroe—Badjoegan (25 km.), Lingadang—Santigi (± 9 km.) en Malala—Tinabogang—Malomba—Lais (± 15 km.) zijn voor autoverkeer geschikt. De andere wegen zijn 4—6 m. breede aarden banen en kleinere ruiter- en voetpaden.

Te Kampoengbaroe bevindt zich een landschaps-radiostation. De transportmiddelen te land zijn rijwielen, tweewielige rij- en voertuigen en paarden. Het meeste transport heeft over zee plaats met prauwen en K.P.M. booten.

Vóór 1838 maakte het landschap Tolitoli deel uit van de residentie Manado. In verband met het noodzakelijke optreden van de te Makassar gestationneerde oorlogsschepen tegen Magindanausche zeeroovers, die zich in het noordelijk deel van het landschap hadden genesteld,

werd Tolitoli bij het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden getrokken en bouwde men een steenkolen dépôt te Laboeandédéh, waarvan de gebouwen nu als douanekantoor worden gebezigd. In 1904 werd Tolitoli weer bij de residentie Manado gevoegd. Het laatste lange contract met Tolitoli werd 14 December 1867 gesloten met den bestuurder Abdoelhamid (goedgekeurd bij G.B. van 15 April 1868 no. 12). Daarna kwamen de volgende suppletoire overeenkomsten tot stand: van 17 November 1887 (goedgekeurd bij G.B. van 13 Mei 1889 no. 2) betreffende de bescherming van telegraaflijnen; van 8 Juni 1889 (G.B. 23 April 1890 no. 28) betreffende in- en uitvoer van vuurwapenen; van 26 Augustus 1896 en 24 Juli 1897 betreffende de oostelijke en zuidelijke grenzen van het landschap (zie boven); van 20 Mei 1900 (goedgekeurd bij G.B. van 16 September 1900 no. 3) betreffende de uitgifte van land- en mijnbouwconcessies. Abdoelhamid overleed in Mei 1905 en werd opgevolgd door zijn eenigen broeder Hadji Ismail, die, na tijdelijk met het bestuur belast te zijn geweest, op 12 Februari 1908 de korte verklaring volgens uniform model aflegde (goedgekeurd bij G.B. van 7 October 1908 no. 18). Na een tienjarig bestuur werd Hadji Ismail in 1918 op verzoek eervol van zijn waardigheid ontheven. De moeilijkheid om uit de vier in aanmerking komende pretendenten den geschikten opvolger te kiezen werd ontweken door de instelling van een raad van landsgrooten, bestaande uit drie dier pretendenten, n.l. Hadji Ali, oudsten zoon van Hadji Ismail, I. Boesoena, oud-djogoegoe en Mohamad Siradjoeddin, oud-sjabandar en zoon van een ouderen broeder van Hadji Ismail. Zij legden, als voorloopig vormende het zelfbestuur van Tolitoli, den 17den Juli 1918 de korte verklaring volgens uniform model af, welke bij G.B. van 21 Mei 1919 no. 46 werd goedgekeurd. De instelling van dezen raad was zonder precedent en zijn samenstelling uit drie elkaar vijandige pretendenten voorspelde weinig goeds, vooral, waar bepaald werd, dat Hadji Ali, bij gebleken geschiktheid, in aanmerking zou komen om zijn vader op te volgen. Het raadslid Mohamad Siradjoeddin ging geheel op in de S. I. beweging in Tolitoli, waarin hij weldra de macht in handen kreeg. De gewezen Radja Hadji Ismail was de S. I. ook welgezind. Deze vereeniging werd steeds woeliger en trachtte op hinderlijke wijze zich met bestuurszaken te bemoeien.

Na het verzet te Saloempaga in 1919, waarbij de controleur De Kat Angelino en Hadji Ali, de pretendent voor het radjaschap tevens lid van den bovengenoemden raad van landsgrooten, werden vermoord, welk verzet spoedig werd bedwongen, keerde de bevolking zich af van de S.I. beweging, welke daarna niets meer te beteekenen had. Mohamad Siradjoedin werd wegens gebleken onbetrouwbaarheid als lid van het voorloopig zelfbestuur ontslagen; ook het derde raadslid I. Boesoena werd wegens ouderdom en ziekelijkheid van zijn functie ontheven. Tot zelfbestuurder werd gekozen Jali Hadji Mohamad Saléh, districtshoofd van Noord-Tolitoli, de oudste zoon van den gewezen radja Hadji Ismail. Hij legde den 14den Februari 1920 de korte verklaring volgens uniform model af (goedgekeurd bij G.B. van 10 Juli 1920 no. 31), maar vroeg en verkreeg in 1926 ontheffing van zijn waardigheid. Zijn door den Resident van Manado aangewezen tijdelijke opvolger werd reeds in November 1929 wegens ongeschiktheid van de waarneming van het bestuur ontheven. Nu werd, met het oog op de overwegende meerderheid van de Boegineesche bevolking in het landschap, bij residentsbesluit van 11 December 1929 tijdelijk met het bestuur belast Matata Daeng Masésé, Inlandsch bestuursassistent te Kolonedale. Bedoeld residentsbesluit werd goedgekeurd bij G.B. van 26 Mei 1930 no. 21. Genoemde waarnemende bestuurder is nog in functie en woont in Tolitoli. Hij geniet uit de landschapskas een maandelijksche bezoldiging van *f* 150, en een toelage voor reis- en verblijfkosten van *f* 32.50 's maands.

Het landschap is verdeeld in twee districten: Tolitoli-oetara en Tolitoli-selatan, elk onder een districtshoofd (marsaoléh). Zij zijn geen landsgrooten, maar zelfbestuursambtenaren, die een bezoldiging en toelage voor reis- en verblijfkosten genieten uit de landschapskas. Aan het hoofd der kampoengs staan kepala's, benoemd door den radja, die zooveel mogelijk de keuze der betrokken kampoengbevolking volgt. Zij ontvangen geen bezoldiging, maar collecteloonen van geïnde belastingen. In het bestuur der kampoengs worden zij bijgestaan door kepaladjaga's, een schrijver en een soréang (boodschapper), die vrijstelling van heerendiensten en belastingen genieten.

De economische en financieele toestand van het landschap in dezen crisistijd is niet gunstig; wat aan reserve bestond is in 1932 verbruikt. De landschapskas-begrooting 1933 geeft een budget aan groot *f* 93.740, waarbij gerekend is op een bijdrage van het Land van *f* 30.950. Alle ontvangsten zijn laag geraamd. Op de inkomsten van zelfbestuur en zelfbestuursambtenaren wordt een korting toegepast van 17%.

Op de rechtspraak is van toepassing artikel 17 der „Zelfbestuursregelen 1927," met inachtneming waarvan nadere regelingen zijn vastgesteld bij besluiten van den resident en het zelfbestuur.

BOETON (Aanv. Dl. I). Dit zelfbesturend landschap is administratief verdeeld in 3 onderafdeelingen: 1. Boeton of Boetoeng (met de hoofdplaats Baoebaoe), bestaande uit het genoemde landschap, zonder de districten Moena, Wakaromba, Kalingsoesoe en de Toekangbesi-eilanden; 2. Moena (hoofdplaats Raha), bestaande uit de districten Moena, Wakaromba en Kalingsoesoe van het landschap; 3. de Toekangbesi-eilanden (hoofdplaats nader aan te wijzen), bestaande uit de eilanden van dien naam. Genoemde drie onderafdeelingen vormen met de onderafdeeling Kendari (hoofdplaats Kendari), bestaande uit het landschap Laiwoei, samen de afdeeling Boeton (Boetoeng) en Laiwoei van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden.

Het gebied van het landschap Boeton is begrepen tusschen 121° 27′ en 124° 40′ O.L. (westpunt Poléang en oostpunt Moromaho of Veldhoen-eiland, en tusschen 4° 21′ en 6° 14′ Z.B. (noordpunt Poléang, de Kamberg, en zuidpunt Watoeatas of Hagedis-eiland). Het omvat: A. het eiland *Boeton* en daarbij behoorende eilandjes, waarvan de voornaamste bewoond zijn, nl. Kadatoea of Noord-eiland, Siompo of Zuid-eiland, Watoeatas of Hagedis-eiland, Poeloe Makassar, Poeloe Pandjang of Liwoetoeraté, Poeloe Pèndèk of Liwoetoepodo en Kabolifana; B. het ei-

land *Moena* (zie Dl. II), en de daarbij behoorende eilandjes, waarvan de voornaamste zijn Klein- en Groot-Tobéa en de Tiworo-eilandjes; C. het eiland *Kabaëna* (zie Dl. II), waartoe behooren de eilandjes Telaga-besar, Telaga-ketjil, Damalawa, Labota, Baliara en enkele andere; D. de *Toekangbesi-eilanden* (zie Dl. IV), bestaande uit: 1. de Wangi wangi-groep, waarvan de voornaamste zijn Wangi-wangi en Kapotta; 2. de Kalidoepa-groep bestaande uit Kalidoepa, Hoga, Lintoea-Tiwéloe- en Lintoea-Langgo; 3. de Tomiagroep, bestaande uit Tomia, Lintoa en enkele kleinere eilandjes; 4. het Binongko-eiland (zie Dl. I); E. de op den vasten wal van Celebes gelegen adatgemeenschappen *Poléjang* (zie Dl. III) en *Roembia*. De grenzen van deze laatstgenoemde districten met de onderafdeelingen Kolaka (afdeeling Loewoe) en Kendari werden in 1909 vastgesteld. Tusschen Kendari en Boeton loopt de grens van Lanawoeloe door het Watoe-Mohai-gebergte naar den Kamberg in het Mendoké-gebergte, en tusschen Boeton en Kolaka van den Kamberg naar den begroeiden heuvel Poeoewatoe en vandaar langs de Towaririvier tot aan haar monding in de Golf van Boni. Daar de loop van de grenslijn Kamberg-Poeoewatoe niet voldoende is vastgelegd, ontstaan dikwijls geschillen over het bezit van zich daar bevindende damarboomen.

Het eiland Boeton is zeer geaccidenteerd en schijnt door koraalformatie te zijn ontstaan. Bij de mondingen der rivieren worden kleiachtige vlakten aangetroffen, waarvan de grootste zich bevindt aan de baai van Kalingsoesoe. Het gebergte heeft een noord-zuidelijke richting en splitst zich in de breedere gedeelten van het eiland. Naar de kust loopt het hoogland terrasgewijze vrij steil af; lage vlakke kuststrooken komen weinig voor.

Het eiland Moena is minder geaccidenteerd dan Boeton. Het Z.O.-lijk deel heeft heuvelland, met zeer scherpe karang-steenen. De hoogste top is de Kasteelberg. Het N.W.-lijk deel is vlakker en heeft kleigronden.

Van het eiland Kabaëna is het gedeelte ten Z. van de lijn Dongkala-Ketoea een onbewoond bergland, bedekt met oerwoud. Benoorden bedoelde lijn wordt het grootste gedeelte van het eiland ook ingenomen door bergland, waarin evenwel kleine hoogvlakten voorkomen, o.a. bij Tangkéno. Aan de kust heeft men in het O. bij Dongkala en Balo-balo, in het N. bij Pising, en in het W. bij Katoea, zoomede tegenover het eilandje Poeloe Baliara kleine vlakten. De hoogste bergtoppen van het eiland zijn de Batoe Sangia (1140 m.) en Sangia Wita (± 1700 m.).

Het gebergte van Poléang en Roembia bestaat uit 2 ketens, van elkaar gescheiden door de N.-Z. loopende vallei der Poléangrivier. In het N. zijn beide ketens aan elkaar verbonden door een boogvormige reeks van grintheuvels. De oostelijke keten loopt in een richting N.W.-Z.O. tot aan zee en zet zich voort over de eilanden Massalokka, Magenti en Galla naar Moena. De westelijke keten, het Mendoké-gebergte, vormt een plateau met lage toppen bezet, dat in het zuiden zijn grootste hoogte heeft en verder geleidelijk afloopt naar de vlakte aan de Towari-rivier. Het grootste deel van het district Roembia is een laagvlakte, doorsneden door de rivieren Langkawala, Limpopala en LoEha, welke in den regentijd geregeld het laagland onder water zetten. De Toekangbesi-eilanden, benevens de eilandjes om Boeton gelegen, bestaan hoofdzakelijk uit een koraalkalkformatie; zij steken meestal vrij hoog boven zee uit en zijn omringd door koraalbanken.

Het eiland Boeton met zijn vele kale koraalrotsen is geen onvruchtbaar oord. In de districten Kalingsoesoe, Wakaroemba, Lasalimoe en Boengi zijn uitgestrekte terreinen geschikt voor landbouw. In het Z. van het eiland vindt men hoofdzakelijk koraal; op en tusschen die rotsen komt een laag humusrijke aarde voor, waar de Boetonnees zijn maïs plant. In Pasar-Wadjo en Lasalimoe komt een soort roode aarde voor, welke men „tanah panas" noemt en alleen wordt beplant in bijzonder natte jaren.

De kusten. De O. kust van Boeton is van het noordelijkste punt tot aan de Kalingsoesoe-baai steil en vol riffen. De noordelijke helft van genoemde baai is ondiep, terwijl de zuidelijke helft veilig is voor groote schepen. Het groote schiereiland, eindigende in de oostkaap, heeft een steile, rotsachtige kust. In de baai van Takimpo en in de N.O.-lijke en Z.W.-lijke inhammen kunnen vrij groote stoomers ankeren. Aan de Z.kust daalt het gebergte steil en terrasvormig af. In de N. helft van de baai van Sampolawa bevindt zich eene goede ankerplaats. De Z.-W.-kust is voor een deel laag met ver in zee uitstekende koraalbanken en voor een ander deel steil. Het vaarwater tusschen de Z.-W.-kust en de eilanden Siompoe en Kadatoea is voor paketbooten bij daglicht bruikbaar. Het vaarwater tusschen de Toekangbesi-eilanden zit vol riffen en is gevaarlijk. Ankerplaatsen zijn daar bij Wangi-Wangi en Binongko; verder tusschen de eilanden Kalidoepa en Hoga en ten Z.-W. van het eiland Tomia.

Wat Moena aangaat kan verwezen worden naar de bestaande zeekaarten. De ingesloten ligging van het eiland tusschen de hooge bergen van Boeton ter eene en van Kabaëna en Celebes ter andere zijde maakt, dat men steeds op een kalme zee daaromheen kan rekenen. Mocht Straat Boeton eens woelig zijn, dan heeft men in de baai van Lehia een veilige ligplaats, met een verbindingsweg naar het binnenland.

De N. kust van Kabaëna, beginnende bij Tandjoeng Mogina in het O. is steil; slechts in de baai van Pising heeft men een breede strandstrook. Westelijk van die baai wordt de kust wederom steil tot Tandjoeng Tolobéro, waar een moerassige, met bakau-bakau begroeide strook begint, die zich langs de geheele W. kust voortzet, alleen onderbroken bij Ketoea, waar de vlakte met kleigrond de kust bereikt. Aan de W. kust vindt men de baaien: van Padanggowa met Tandjoeng Labota en Malidjoe, van Torosana met Tandjoeng Toromelati en van Labangko. De Z. kust van het eiland ligt besloten tusschen de tandjoengs: Kokoi en Wamorapa, welke beide steil uit de zee oprijzen. De Z. en O. kust zijn rotsig en steil, behalve aan de baai van Tolitoli, waar een kleine vlakte voorkomt. In het N.O. heeft men nog de baai van Lingora. Voor de kust liggen op verschillende plaatsen koraalriffen. Bij Tandjoeng Pising begint een lang rif vlak aan de kust, buigt zich naar buiten langs de eilanden Bangko, Baliara en Mataha tot voorbij Sagori om van daar weer met een boog de kust te naderen. Bij de genoemde eilanden zijn door-

gangen met diep water, maar vol scherpe bochten. Bij Poeloe Wali begint weer een rif, dat zich voortzet tot tegenover het midden van Poeloe Telaga-besar, tusschen dit eiland en Kabaëna. Op de O. kust vindt men slechts een koraalbank aan de baai van Lingora. Het beste landingspunt is bij kampoeng Dongkala, waar de schepen achter het eiland Damalawa-ketjil kunnen ankeren. Bij Dongkala gaat een weg naar het binnenland (de kampoengs Balo-balo en Tangkéno).

Op den vasten wal van Celebes is de kust van Roembia van de grens met Kendari tot aan Kasipoetih begroeid met bakau-bakau. Ten Z. van laatstgenoemde plaats is de kust steil en blijft zoo, met uitzondering van een klein gedeelte tegenover Poeloe Lepana of P. Tambako, tot Lémo. Van hier tot Boengingkalo is de kust weer vlak; de Poléangrivier stroomt door deze vlakte en valt tusschen BambaEa en Boeiasin in zee. Van Boengingkalo tot de Badjo-kampoeng Barangka is de kust weer steil, om verder tot Towari vlakker te worden. Tegenover P. Lepana bovengenoemd ligt de kampoeng Laora, welke door goede wegen verbonden is met het achterland. Wanneer daar veel lading is doen paketbooten het eiland aan. Tusschen BambaEa en Boeiassin strekt zich een groot moeras uit, dat ondoorwaadbaar is. Bij laatstgenoemde kampoeng is een goede ankerplaats, Boengingkalo is alleen bij vloed door vaartuigen met meer dan 1 vadem diepgang te naderen. Kampoengbaroe, ten W. daarvan, is bij laag water voor bedoelde vaartuigen ook te bereiken. De baai van Paria biedt een goede ankerplaats. Oostelijk daarvan ligt het eilandje Soppé. Tegenover kampoeng Boeapinang is een doorgang van 3—4 vaam diepte in het rif, waardoor handelsprauwen gelegenheid hebben voor deze Boegineesche kampoeng te ankeren. Ten Z. van Tandjoeng Towari en ten N. van Tandjoeng Towaké kunnen K.P.M.-booten tot vlak onder de kust ankeren, terwijl de zandige kust een goede los- en laadgelegenheid aanbiedt.

De rivieren van het eiland Boeton zijn als communicatiemiddel van geringe beteekenis. Zij hebben een korten loop en een groot verval. De voornaamste zijn: de Baoebaoe rivier, welke van de monding af slechts ± 700 m. voor zeeprauwen bevaarbaar is; de Sampola voor groote prauwen tot ongeveer 2 km. landwaarts in bevaarbaar; de Lambalé en Laängkombé in het district Kalingsoesoe, welke tot aan de gelijknamige kampoengs voor groote prauwen bevaarbaar zijn.

De voornaamste rivieren van Moena zijn: de Lambiko in het N., welke van belang is voor den afvoer van timmerhout, de Wasolangka aan de W.-kust, waarlangs de Badjo's hun visch naar de gelijknamige kampoeng ter markt brengen.

Op Kabaëna zijn maar twee rivieren vermeldenswaard: de Lakambola en de Sampo.

In de districten Roembia en Poléang op den vasten wal van Celebes zijn de volgende rivieren vermeldenswaard; de LaEha, Limpopala, Langkawala, Poléang en Tiworo. Alleen aan de monding zijn zij bevaarbaar, behalve de Poléangrivier, welke in het Mondoké-gebergte ontspringt en den langsten loop heeft; zij stroomt eerst in Z.W.-lijke en daarna in Z.-lijke richting om tusschen BambaEa en Boeiassin op de Z. kust in zee te vallen. Van haar talrijke zijriviertjes is de MataEa de voornaamste.

De bevolking van het landschap Boeton (Boetoeng) bestaat uit: 174 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 309.924 Inlanders, 392 Chineezen en 37 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 310.527 zielen. De oppervlakte van het geheele landschap Boeton bedraagt 9662.37 km.², waarvan 3793 km.² voor het eiland Boeton met omringende eilandjes; 3070 km.² voor het eiland Moena met omringende eilandjes; 750 km.² voor Kabaëna en omringende eilandjes; 450 km.² voor de Toekangbesi-eilanden en 1594.37 km.² voor Poléang en Roembia.

Ten gevolge van de langdurige overheersching door verschillende andere volken is de oorspronkelijke bevolking van den Boeton-archipel zeer vermengd, vooral met Ternataansch en Boegineesch bloed. De Boetonners kennen drie standen: den adel (Kaoemoe), de vrijen (Maradika) en de zoogenaamde „Orang goenoeng" ook wel Papara genoemd, die door de beide anderen als minderwaardig worden beschouwd. Eenige kampoengs bestaan uit een bevolking van „malalaki's", afstammelingen van adellijken en minderen; deze worden toch tot den adel gerekend.

Het binnenland van Poléang en Roembia, alsmede Kabaëna is bewoond door Maronenen (eigenlijk Mboeroenenen), een uit Loewoe afkomstigen heidenschen en koppensnellenden volksstam, welke thans grootendeels tot den Islam is overgegaan. De kustplaatsen zijn bewoond door Boegineezen, Boetonners, Moenaneezen en Badjo's. Deze laatsten worden ook aangetroffen op de Toekangbesi-eilanden, voornl. op Kalédoepa, op de oostkust van Boeton, de kusten van Kabaëna en op de Tiworo-eilandjes. De eigenlijke bevolking van Kabaëna bestaat ook uit Maronenen. Van oudsher kennen de Maronenen 2 standen: den adel (anakia) en het gewone volk (meano mealoe). De adel kreeg de hoogste bestuurswaardigheden, nl. die van lakina (radja), kapita enz. Een man van het gewone volk kon het tot bonto en kinipoeloe brengen. Een afzonderlijke klasse van slaven is er nooit geweest. In de ressorten van Linggara, Tangkéno en Kotoea (eiland Kabaëna) is het oorspronkelijke type der bevolking het best bewaard gebleven, terwijl dit min of meer verloren is gegaan aan de oostzijde van het eiland in Balobalo en Dongkola, welk gebied vroeger reeds bestuurd werd door een ambtenaar van den Sultan van Boeton, den manteri Péropa, en waar zich dus veel Boetonners en Moenaneezen hebben gevestigd en met de Maronenen vermengd.

Poléang en Roembia vormden vroeger één rijk onder een vorstenzoon van Loewoe. Na den dood van dien eersten vorst verdeelden zijn twee zoons het rijk onder elkaar en zoo ontstonden genoemde twee landschappen, welke nog lang daarna met elkaar in oneenigheid waren, waarvan gevechten op grooter of kleiner schaal het gevolg waren. De afstammelingen van den eersten vorst, ook die uit bijvrouwen geboren, vormen den adel, waarvan de leden allen den titel „Makolé" (radja) dragen. Eigenlijk behoorden alleen zij tot de Makolé's, die de een of andere waardigheid bekleeden: pabitjara, kapita enz.; zij, die geen ambt hadden, droegen den naam van „anakia", dus ook de kinderen der makolé's. Beneden den adel had men de „meano" (de geboren Maronenen) en

daar beneden weer de „sangkinano" (de slaven). Het onderscheid tusschen de twee laatste standen is tegenwoordig vrijwel weggevallen, zoodat men nu alleen heeft den adel en het gewone volk. Koppensnellen komt niet meer voor. Waar vroeger schedels van menschen gebruikt moesten worden, bezigt men nu schedels van karbouwen.

Van de drie standen der Boetonbevolking woonden de adel en maradika voor het grootste gedeelte in den kraton nabij Baoebaoe in het district Bolijo. Uit haar leden werden gewoonlijk de hoofden der verschillende kampoengs gekozen. Als zoodanig droegen zij den titel van lakina voor leden van den adel (loodé's) en mantri voor leden van den burgerstand (maradika's). Vóór onze inmenging woonden de lakinas en mantri's steeds in den kraton, maar nu is dat niet meer geoorloofd. Ook de Sultan woont thans, sedert 1922, buiten den kraton, te Baoebaoe. De tegenwoordige bevolking van het vroegere radjaschap Kalingsoesoe (thans district) bestaat uit een mengsel van de oorspronkelijke bevolking met Maronenen, Boegineezen, Boetonners, Moenaneezen en Javanen. De afstammelingen der Javanen zijn het minst talrijk, hun voorouders kwamen op Boeton als krijgsgevangenen van de hulptroepen, welke in een oorlog der O.I.C op Java door den Sultan van Boeton werden gezonden. De overige vreemdelingen hebben zich in Kalingsoesoe gevestigd als handelaar en landbouwer. Door huwelijken had een volkomen vermenging plaats, zoodat er geen afscheiding van landaarden meer is. Oorspronkelijk bestonden onder de bevolking 4 standen: de lakina's, de bonta's, de panegans met de talombo's en ten laatste de mindere kampoengbevolking of vroeger slaven. Na afschaffing der slavernij zijn de derde en vierde stand één geworden, zoodat nu maar drie standen overblijven. De afstammelingen in rechte linie van den eersten radja van Kalingsoesoe vormen den eersten stand, dien der „orang lalaki" of lakina's. De nakomelingen zijner broers en zusters vormen den stand der bonto's. De stand der panegans en talombo's is ontstaan, doordat men wegens het een of ander misdrijf veelvuldig de straf van verlaging in stand toepaste. De vierde stand omvatte slaven en hun nakomelingen, die men had gekocht of geroofd.

De oorspronkelijke bevolking van Moena behoort tot denzelfden stam als die van Boeton. Maar de invloed van vreemdelingen, die als overheerschers daar waren opgetreden, schijnt meer dan op Boeton op die bevolking te hebben ingewerkt. De Moena-adel is van vreemden, waarschijnlijk Ternataanschen oorsprong. De vreemdelingen hebben zich voornamelijk gevestigd op twee plaatsen: de Boniërs bij Wasolangka, waar hun invloed nauwelijks merkbaar is, en de Ternatanen, het grootst in aantal, te Lohia. De laatsten, huwende met Moenavrouwen zijn de stamvaders van den Moena-adel geweest (niet te verwarren met den hoogeren Kraton-adel, komende uit Boeton). Als afzonderlijke kaste heeft de Moena-adel zich niet geheel kunnen handhaven. Door huwelijken had vermenging plaats; er ontstond een lagere adel, die, steeds dalende, thans vrijwel gelijkgesteld wordt met den burgerstand. De leden van den hoogeren adel van Boeton — de laodé's — vormden de regeerende kaste en kwamen aan het hoofd der kampoengs te staan met den titel van lakina of radja. Zij zijn van zuiver adellijk bloed en onderscheiden zich van de maradika door een lang, gerekt gelaat, meer haargroei, krachtiger gevormden neus, hooger voorhoofd en intelligenter uiterlijk. In de Rahasche districten van Moena, namelijk Katohoe, Kabawo, Tongkoeno en Lawa, is het begrip „kraton" onbekend. In iedere kampoeng vindt men leden van de verschillende volksklassen, dus ook van den adel. De tot kampoenghoofd verkozenen hebben steeds in die kampoeng gewoond en kennen er een ieder.

De bevolking van het landschap Boeton is in hoofdzaak Mohammedaansch. Vooral op de Toekangbesi-eilanden, in het bijzonder op Binongko, belijdt men den Islam met meer ernst dan waar ook in het landschap. In het binnenland van Roembia en Poléang zijn de Maronenen nog heidensch. In Taoebonto is sedert eenige jaren een zendeling gevestigd van de Rotterdamsche Zendingsvereeniging. De evangelieprediking vindt daar en in Baoebaoe en Raha wel ingang.

In het landschap worden verschillende talen gesproken; de voornaamste daarvan zijn wel het Boetonneesch, het Moenaneesch, het Maroneesch en het Binongkoneesch. Elk dier talen heeft weer dialecten, welke zoo sterk van elkaar afwijken, dat zij elk op zichzelf bijna als afzonderlijke taal beschouwd kunnen worden. Het aantal der dialecten bedraagt ruim 20.

De landbouw is nog achterlijk, aan sawahbouw wordt niet veel gedaan. Wel werden op Boeton, Moena, en in Roembia en Poléang proeven met sawahs genomen, maar ondanks de toezegging van vrijstelling van belasting en heerendienst in het eerste jaar, hadden die proeven niet tot resultaat dat de bevolking vrijwillig aan den arbeid toog. In hoofdzaak wordt djagoeng op ladangs verbouwd. Ten opzichte van de keuze van het terrein, dat zij wenschen te bebouwen, hebben Boetonners en Moenaneezen een bijzondere opvatting. Midden-Boeton, de districten Kalingsoesoe en Wakaroemba, hebben uitgestrekte terreinen, welke zich bij uitstek voor landbouw leenen; Zuid-Boeton (district Sampolawa) en Zuid-Moena, de districten Goe en Mawasangka, zijn in hoofdzaak één groote karangmassa, waar aarde slechts in kleine hoeveelheden wordt aangetroffen. In bovengenoemde vruchtbare streken vindt men evenwel weinig kampoengs en wordt dus van den bodem weinig profijt getrokken, terwijl juist in de karangstreken de bevolking zich verdringt om een plaatsje voor haar tuinen machtig te worden. Het merkwaardigste is, dat juist de karangdistricten gewoonlijk de beste oogsten hebben en in tijden van slechten oogst in de vruchtbare districten de tekorten hier moeten bijpassen. Tweemaal 's jaars wordt maïs verbouwd. Voor aanplant in den oostmoesson wordt gewoonlijk een djagoengsoort gebruikt, welke slechts 60 à 70 dagen noodig heeft om te rijpen, waardoor de kans op mislukking geringer wordt. Tusschen de djagoeng wordt een soort gierst, „batari" genaamd, verbouwd, waarvan de vrucht als voedsel wordt gebezigd en de stengel veel het suikerriet vervangt. De rijstbouw op ladangs geschiedt voornamelijk in Wakaromba en Kalingsoesoe (Midden-Boeton), op enkele plaatsen op Moena en Kabaëna en overal in Roembia en Poléang. Tusschen de rijst wordt gewoonlijk maïs geplant. Verder worden oebi-

soorten en wat groenten geplant Suikerriet wordt voor eigen gebruik gekweekt. Koffie treft men aan op Moena en in het district Sampolawa (Boeton) nabij Tedong-boeloe. De cultuur van katoen voor inheemsche weverijen is belangrijk in de districten Bataoega, Pasar-Wadjo en Lasalimoe (Boeton). De cultuur van tabak is in de laatste jaren uitgebreid, vooral door de Boegineezen in Poléang. De tabak is van goede kwaliteit en wordt uitgevoerd naar Bonè en Makassar. Die cultuur heeft zich ook uitgebreid in het district Sampolawa op Boeton. Het product wordt naar Ambon uitgevoerd. De aanplant van kapok neemt ook toe, vooral op Moena. De klappercultuur is het belangrijkst op de Toekangbesi-eilanden, de Tiworo-eilandjes en op de kust van Poléang. Copra en kapok benevens tabak zijn de belangrijkste producten voor uitvoer uit het landschap. Arènpalmen vindt men overal in het landschap, het meest evenwel in de districten Goe (nabij Wongko) op Moena en Boengi (nabij Kesaboe) op Boeton. Het vocht wordt hoofdzakelijk tot toeak-keras en, in kleine hoeveelheden, tot suiker verwerkt.

Een bijzondere soort van tuinbouw wordt op het eiland Binongko, dat één en al koraalmassa is, uitgeoefend. Op de koraal wordt geen aarde aangetroffen; van elders, desnoods van een ander eiland, wordt aarde aangevoerd en daarmede gaten, die men in de koraalmassa maakt, gevuld. Hierin plant de Binongkoër zijn maïs en oebi. Al zijn de vruchten ook klein, toch heeft hij zijn oogst. Niettegenstaande onvruchtbaarheid van den bodem is Binongko de welvarendste streek van het landschap. Haar welvaart dankt zij aan haar handel en scheepvaart. De Binongkoërs zijn de stoutmoedigste zeevaarders van het oostelijk deel van den archipel.

In het landschap zijn vier landbouwconcessies, vanwege het Gouvernement verleend (de helft van den cijns komt aan de landschapskas ten goede) en twee perceelen met erfpachtsrecht door het zelfbestuur verleend (waarvan de volle cijns voor het landschap is).

Behalve het vervaardigen van goede en groote zeeprauwen, vooral op Binongko, is de nijverheid in het landschap nog van weinig belang. In de kampoengs om den kraton (eiland Boeton) vindt men tal van koper-, goud-, en zilversmeden. Het product is voor de binnenlandsche markt bestemd. Verder heeft men wat pottenbakkerijen en weverijen voor het vervaardigen van karoro en grove saroengs.

IJzererts wordt aangetroffen op Boeton in de districten Baligo, Boengi en Kapontoréh. Op verscheidene plaatsen, o.a. in de districten Sampolawa, Kapontoréh, Lasalimoe, Wakaromba en Kalingsoesoe komt asphalt voor, zoowel in vasten als in weeken toestand. In Lamboesango (district Kapontoréh) wordt petroleum gevonden.

In het landschap is één mijnconcessie van Landswege verleend.

De asphaltwinning geschiedt in aannemingscontract door de. N.V. Mijnbouw- en Cultuurmaatschappij Boeton, gevestigd te Amsterdam, op drie terreinen op het eiland Boetoeng (Boeton). Het landschap ontvangt een aandeel in de door het Gouvernement verkregen baten uit die asphaltwinning.

De „Vejahoma" heeft een onderneming tot boschexploitatie. De cijns daarvan (*f* 25.000 in 1933) komt geheel ten bate van de landschapskas. De bosschen (djati- en wildhoutbosschen) worden overigens door het landschap zelf geëxploiteerd; de baten daarvan zijn voor 1933 geraamd op *f* 35.650 minus de kosten, geraamd op *f* 26.096. Voor het beheer der bosschen wordt voor 1933 verder uitgetrokken een bedrag van *f* 7000.

De grootste en meeste complexen djatibosschen vindt men op het eiland Moena. Ook in Midden- en Zuid-Boeton, benevens in Poléang en Roembia komt djati voor.

De veeteelt in het landschap is van weinig beteekenis. Op Moena komen paarden voor van een klein, verwaarloosd ras. In Roembia en Poléang komen enkele paarden voor, ingevoerd door aldaar wonende Boegineezen. Karbouwen worden hoofdzakelijk in verwilderden toestand aangetroffen in het district Boengi (Boeton), op Kabaëna en in Roembia en Poléang. Alleen op Kabaëna wordt aan de karbouwen meer zorg besteed. Hier en daar worden zij door Boegineezen voor de sawahs gebruikt, overigens dienen zij voor de slacht. De gedroogde huiden worden uitgevoerd. Op Moena en Boeton werden eenige koppels Bali-vee ingevoerd en op z.g. Soembawa-contract aan enkele hoofden verstrekt. Het vee gedijt goed.

Jacht wordt uitgeoefend op de verwilderde karbouwen en op de vele herten, welke op Boeton en Moena, benevens in Roembia en Poléang voorkomen. Behalve voor eigen gebruik wordt het vleesch als dèndèng verkocht, evenals de huiden en hoorns.

De visscherij wordt voornamelijk uitgeoefend door Boegineezen en Badjo's. De gedroogde visch wordt uitgevoerd naar Makassar. In 1920 is door den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden aan een Japanner vergunning verleend om naar parelschelpen te visschen. Die vergunning is overgegaan op de N.V. Boeton parelmaatschappij. De inkomsten van de landschapskas uit die vergunning worden voor 1933 geraamd op *f* 1080.

Op het eiland Boeton heeft men de volgende voor auto's berijdbare wegen: *a.* van Baoebaoe in oostelijke richting over Kongkéongkéa naar Wakoko; *b.* van Wakoko in Z.-lijke richting naar Pasar Wadjo en Banaboengi; *c.* van Wakoko N.-waarts over KantjinaE naar het „Kaboengkaterrein" van de Mijnbouw- en Cultuurmij. Boeton; *d.* van Baoebaoe Z.-waarts langs de W. en Z. kust naar Mamboeloe aan de Sampolawabaai; *e.* van Kongkéongkéa over Rongi en Kotalimando Z.-waarts naar Sampolawa (Waisioeterrein der Mijnbouw- en Cultuurmaatschappij Boeton); *f.* van Baoebaoe in N.-richting langs de W.-kust over Boengi, Kampéonahao, Wakalambé naar Kapontoréh. De bruggen in die wegen zijn permanent. De weg van Kapontoréh naar Lawélé wordt geschikt gemaakt voor auto's. Van Lawélé naar Kamaran (hoofdplaats district Lasalimoe) is de weg reeds berijdbaar voor auto's. Langs de O. en W. kust heeft men nog andere, minder belangrijke wegen.

Het eiland Moena is voorzien van een net van autowegen *a.* van Raha N.waarts over Lambiké naar Tampo; *b.* van Raha Z. waarts over Tongkoeno en Wakoeroe naar Lambo (district Goe) en van daar naar Tolondono aan Straat Boeton tegenover Baoebaoe gelegen; *c.* van Raha Westwaarts over Watoepoetih, Walelei, Lasosodo,

Lasehaoe, Fotonarettem, Wasalangka, Tampoenawo naar Masawangka; d. van deze plaats oostwaarts over Banggai, Tongkoeno naar Lombé. Op Kabaëna heeft men alleen paardenpaden; het voornaamste loopt in O.-W. richting van Dongkala naar Sikeli. Op de Toekangbesi-eilanden heeft men alleen voetpaden.

In Roembia en Poléang. De hoofdweg van de grens van Kendari (kampoeng Lanahwoeloe in z.w.-lijke richting over Langkowala, Rarongkés, Tembo naar Kasipoetih aan zee en verder westwaarts over Langkapa, Taoebonto, Baoebaoe, Kapoekapoera, Paria, Boenginkalo naar Baoepinang is geschikt gemaakt voor autoverkeer.

Baoebaoe en Raha worden geregeld door K.P.M. booten aangedaan. Als er lading is, worden ook andere zeeplaatsen bezocht (Lora-Poelo Béro, Tobéa, Rombo enz). De Boegineezen van Poléang en de Tiworo-eilanden bezitten veel handelsprauwen, waarmede zij op Makassar varen. De bewoners van Kalidoepa, Towia en Binongko (tezamen bekend onder den naam van Binongkoreezen) bevaren met hun eigen gemaakte prauwen den geheelen archipel tot Singapore toe.

De voornaamste verkeersmiddelen zijn ter zee de zeilprauwen en te land paarden, rijwielen en auto's. Een motorvoertuigenbelasting is voor 1933 ingevoerd. Het landschap bezit een zeestoomertje en een motorboot, verder zeilprauwen voor den dienst en exploiteert een veerpont tusschen Baoebaoe en het eiland Moena. Een landschapstelefoonlijn loopt van Pasar Wadjo naar Baoebaoe, vanwaar een kabel naar Moena gaat; dan loopt de lijn via Lombé naar Raha en Témpo. Van hier gaat weer een kabel naar Roemba-roemba op den vasten wal van Celebes. Verder loopt de landlijn naar Kendari en vandaar naar Kolaka (afd. Loewoe). Het Gouvernementsradiostation te Baoebaoe onderhoudt verder de gemeenschap met de buitenwereld.

Behalve de reeds in deel I behandelde contracten, mogen nog eenige suppletoire overeenkomsten vermelding vinden, t.w. die van 16 Juli 1887 tot bescherming van telegraaflijnen (goedgek. bij G.B. van 12 Mei 1889), van 21 Maart 1889 tot tegengang van den in- en uitvoer van oorlogsbehoeften (goedgek. bij G. B. van 23 April 1890), van 24 September 1908 tot overname tegen een schadeloosstelling van ƒ 4200 van het recht tot heffing van in- en uitvoerrechten en havengelden (goedgek. bij G.B. van 25 Januari 1909 no. 25) en van 12 Maart 1910 tot toepasselijkverklaring van Gouvernements bepalingen op ondernemingen (goedgekeurd bij G.B. van 7 Januari 1911). Verder is in 1907 door het Gouvernement overgenomen het opiummonopolie tegen een schadevergoeding van ƒ 1500 (zie G.B. van 12 Februari 1908 no. 1).

De door den bestuurder Moehamad Hoesain en zijn landsgrooten op 30 Augustus 1912 afgelegde korte verklaring volgens uniform model werd goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 4 December 1913 no. 15. Genoemde bestuurder stierf op 15 Mei 1914 en werd vervangen door Mohamad Ali, tevoren districtshoofd van Pasar Wadjo, die den 30sten Maart 1918 de korte verklaring volgens uniform model aflegde (de acte werd mede onderteekend door de landsgrooten), welke verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 4 October 1918 no. 43. Mohamad Ali had ook geen lang leven en stierf op 14 Maart 1921. Hij werd opgevolgd door Afioe, districtshoofd van Moena, die op 8 Juli 1922 de korte verklaring aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 26 Augustus 1922 no. 35. Deze bestuurder had door onvoorzichtigheid het districtshoofd van Goe (eiland Moena) met een revolverschot doodelijk verwond. Sultan Afioe trok zich het gebeurde zoo aan, dat hij met hetzelfde wapen zelfmoord pleegde. Eerst werd het bestuur tijdelijk waargenomen door den sapati Falihi, landsgroote, lid van het zelfbestuur, tevens districtshoofd van Boengi. Later belastte de Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden tijdelijk met het bestuur Laodé Hamidi, broeder van Falihi en districtshoofd van Sampolawa. Deze teekende op 30 Augustus 1928 een acte van verband, in tegenwoordigheid der landsgrooten, leden van het zelfbestuur, welke acte werd goedgekeurd bij G.B. van 25 April 1929 no. 33. Hamidi is (1933) nog in functie, woont te Baoebaoe en geniet uit de landschapskas een bezoldiging van ƒ 600 's maands. Het sultansgezag is van vreemden oorsprong. Naar de overlevering meldt, kwamen eeuwen geleden eenige Javaansche prinsen op Boeton; de maradika's, hoofdenstand, bestonden toen reeds. Een van die prinsen huwde met een maradika-vrouw, waaruit een dochter sproot, die op haar beurt met een Javaanschen prins huwde. Uit dit huwelijk is het latere sultansgeslacht voortgekomen. De eerste sultan zoude gekozen zijn door de maradika's, die toenmaals volkshoofden waren.

Bedoelde eerste sultan, Morhom genaamd, had twee zoons en een dochter. Na den dood van die zoons werd bepaald, dat uit de nakomelingen van de dochter, Perma Soengi geheeten, die met La Siri Dadoe was gehuwd, de sultans moesten gekozen worden. Daartoe moesten die nakomelingen te Tanahlando zich vestigen, terwijl de afstammelingen van La Singa en La Boela zoons van Baoera, een broer van La Siri Datoe, respectievelijk te Tapitapi en Kombéwaha moesten wonen. Uit Tapitapi werden de „Sapati's" en uit Kombéwaka de „Kinipoeloe's" gekozen. De negen voornaamste maradika's, thans nog Sio Limbona of de „negen kiesheeren" genoemd, werden belast met het aanhouden van de stamboomen van bovengenoemde afstammelingen, in het bijzonder der „Kaoem" of hoogen adel. Bovendien werd hun opgedragen van raad te dienen in adataangelegenheden van het land. Verder was aan de Sio Limbona opgedragen uit te maken, wie volgens de stamboomen sultan moest worden. Later, toen vele leden van de kaoem zich met de bevolking vermengden, werd bepaald dat de kaoem in den kraton behoorden te wonen en niet meer te Tanahlando. De Sio Limbona voerden den titel van mantri en waren hoofden der kampoengs Wapoela, Lapandéwa, Kantolobéa met KoE, Lamboesango, Poeloe Kadatoea, Siompoe, Poléang, Katobengké, en Wasamboea. De afstammelingen dier negen mantri's zijn de maradika's of walaka's.

De sultan werd in het bestuur bijgestaan door een sarat (elders hadat genoemd) bestaande uit de „enam pangka" nl. de Sapati (rijksbestuurder), de Kinipoeloe (drager van het gesproken woord), de Sakina Soerabalijo, de lakina Baadia, de kapitan laoet Soekanajo en de kapitan laoet

Matanajo; verder uit 2 bonto ogena, nl. de mantri's besar Soekanajo en Matanajo, en verder uit nog 30 bonto's (walaka's). Behalve deze waardigheidsbekleeders had men nog 54 lelakis, allen belast met het bestuur over een deel van het land en waartoe in de eerste plaats waren te rekenen de Sio Lipoena (9 volkshoofden). Deze lelakis behoorden tot de kaoem, moesten over het land verdeeld zijn, doch waren meestal in den kraton, omdat hun positie in de kampoengs door hun vexaties al heel onzeker was.

Na onze bestuursvestiging is het aantal dezer waardigheidsbekleeders aanzienlijk verminderd. Voor het dagelijksch bestuur is aan den sultan toegevoegd gebleven een sarat bestaande uit den sapati, den kinipoeloe en de twee mantri's besar Soekanajo en Matanajo. Zij worden uit de landschapskas bezoldigd, respectievelijk met ƒ 250, ƒ200, ƒ 150 en ƒ 150 's maands. De Sio Limbona zijn gehandhaafd maar zijn geen leden meer van de sarat. Zij blijven bij de verkiezing van een nieuwen sultan een hoofdrol vervullen. In het binnenland zijn vele onbelangrijke lakinaschappen samengevoegd tot een gering aantal districten, aan het hoofd waarvan loodé's zijn aangesteld als vertegenwoordigers van het sultansbestuur.

In de vroeger tot het rechtstreeks bestuurd gebied van den sultan behoorende streken zijn de volgende districten ingesteld: op Moena: Mawanangka en Goe; op Boeton: Kapantoréh, Wakaromba, Pasar-Wadjo, Bolijo, Bataoega, Sampolawa, Boengi, Lasalimoe; op Kabaëna: het district Kabaëna; op de Toekangbesi-eilanden: Wangiwangi, Tomia, Binongko.

Noord-Moena had vroeger een eigen radja met een sarat, en stond niet onder rechtstreeksch bestuur van den sultan van Boeton. Als zoodanig behoorde het tot de „Barata" (vlerk van een prauw), waartoe ook gerekend worden: de Tiworo-eilanden, de landstreek Kalingsoesoe (Boeton) en de Kalidoepa-groep. De sarat bestond uit de Patta Goerana (de hoofden van de vier landstreken: Tongkoeno, Lawa, Kabawo en Katoboe, waarin Noord-Moena was verdeeld) en uit de Patta Limbona, volkshoofden en afstammelingen van vier personen, die volgens de overlevering in een bamboe den man gevonden hadden, die de eerste vorst van Moena werd. Later werden aan de sarat nog drie leden toegevoegd, nl. de Bonto Bolana en twee mantri's bitjara, zoodat het aantal leden elf werd. De in aantal toenemende adellijken eigenden zich steeds meer macht toe. Zij kregen van den radja bepaalde gebiedsdeelen toegewezen, zoodat bij onze komst het land in tal van lakinaschappen was verleend. Hierin werd verandering gebracht: Noord-Moena werd verdeeld in 4 districten: Tongkoeno, Lawa, Kabawo en Katoboe. De zelfstandig geworden lakinaschappen werden bij die districten gevoegd, waarover door verkiezing uit de Loodé's (leden van den Moenaschen adel van Ternataansche origine) districtshoofden werden aangesteld. Boven dezen staat de Radja Moena of Lakina Woena, wiens waardigheid erfelijk is en die vóór zijn optreden door den Sultan van Boeton moet worden erkend.

De sarat is opgeheven; de Patta Goerana en Patta Limbona zijn gezagvoerende volkshoofden (kampoenghoofden) geworden.

De Tiworogroep, ook behoorende tot de „Barata" (zie hiervoren) had vroeger een eigen radja. In 1915 werd bepaald dat de Tiworo-eilanden onder een districtshoofd zouden komen te staan, terwijl de tot Tiworo behoorende kampoengs op het eiland Moena onder het districtshoofd van Lawa werden gebracht. De vroegere sarat werd afgeschaft.

De Barata Kalingsoesoe had vroeger ook een radja met een sarat. Het radjaschap en de sarat werden afgeschaft en aan het hoofd van Kalingsoesoe staat nu een districtshoofd, gekozen uit de vroegere radjafamilie. Hetzelfde is geschied in de Barata Kalidoepa.

Roembia en Poléang, vroeger ook radjaschappen, zijn nu districten geworden met een soeléwatang (onderdistrictshoofd) over de Boegineezen in beide districten tezamen.

De districtshoofden en de soeléwatang in het landschap Boeton ontvangen bezoldiging uit de landschapskas, terwijl de leden der Sio Limbona, der Patta Goerana en Patta Limbona benevens de kampoenghoofden van Baoebaoe en Raha een toelage uit die kas genieten.

Voor de rechtspraak wordt verwezen naar artikel 17 der Zelfbestuursregelen 1927, en naar de daarop gebaseerde regelingen van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden en de zelfbestuursverordeningen.

De landschapskas van Boeton verkeert nog in bloeienden toestand, maar een zuinig beheer wordt toch in acht genomen met het oog op de donkere toekomst. Een crisiskorting, in concordantie met de Gouvernementsregeling, wordt toegepast op de uit te betalen bezoldigingen. De begrooting 1933 geeft een budget aan van ƒ 453.937.

Literatuur: H. v. d. Klift, Onderzoekingstocht door het Maronengebied (Z.O. Celebes), Org. Ned. Zendingsver. 1921, blz. 75, 110; H. v. d. Klift, Onze onderzoekingstocht door de landschappen Roembia en Poléa, Org. Ned. Zendingsver. 1924, blz. 3, 11; De Boetonneezen door N. m. ill., Indië, geïll. weekbl., 4 (1920—21), 627, 643; Dr. R. Broersma, Mededeelingen over de eilanden van het sultanaat Boeton, Kol. Tijdschr. 1930, blz. 26—38.

OPIUM. (Aanv. Dl. III). De in dit artikel behandelde materie is verdeeld in 3 paragrafen, nl.:

§ 1. bijzonderheden omtrent herkomst van papaver, opiumwinning en werking op het menschelijk lichaam;

§ 2. Nederlandsch-Indië en het opium;

§ 3. internationale bestrijding van het opiumgebruik.

§ 1. Waar de bakermat van de papaver ligt is niet met zekerheid bekend, naar alle waarschijnlijkheid in Klein-Azië. Tot in de 12e eeuw was in den handel slechts Klein-Aziatisch of Levantsch opium bekend. De verbreiding van de papavercultuur ten behoeve van de opiumwinning volgde de sporen van den Islam. Het waren vermoedelijk de Arabieren, die de menschheid geleerd hebben het opium als genotmiddel te gebruiken. De mogelijkheid bestaat, dat het gebruik van opium als verdoovend middel samenhangt met het alcoholverbod en het lange vasten van den Islam. Opium wordt in den Koran niet genoemd, het gebruik ervan is niet uitdrukkelijk verboden. Strenge uitleggers der Mohammedaansche wet achten echter dat gebruik niet geoorloofd, omdat het als een maatschappelijk kwaad is te be-

schouwen en als vergift op het lichaam inwerkt. De groote massa der belijders van genoemden godsdienst aanvaarden de strenge uitlegging echter niet, vooral indien het gebruik de grenzen der matigheid niet overschrijdt. In Mohammedaansche landen is het opiumgebruik dan ook reeds in overoude tijden bekend geweest; van daar uit is het vermoedelijk naar China overgebracht. Heden ten dage kan men zeggen, dat het opium als genotmiddel, behoudens in het eigenlijke Japan, gebruikt wordt in alle gebieden met een Mohammedaansche of Mongoolsche bevolking. In algemeenen zin gesproken is opium voor eerstgenoemde nergens tot een volksgeesel uitgegroeid; bij het gele ras is dit te meer het geval.

De voornaamste opium produceerende landen zijn thans, in alfabetische volgorde genoemd: China, (Engelsch)-Indië, Perzië en Turkije. Als kleinere producenten kunnen genoemd worden in Europa: Bulgarije, Joegoslavië en Griekenland, in Azië: Afghanistan, Indo-China, Japan en Turkestan. Omtrent de grootte van de met papaver beplante oppervlakte is het vrijwel onmogelijk zich een oordeel te vormen. Vooral betreffende de binnenlanden van Azië is in dit opzicht weinig bekend. In Europa is slechts een zeer klein gedeelte van den bodem voor de papavercultuur in gebruik. In de Noordelijke streken komt de papaver alleen als sierplant voor, of wel gekweekt van wege het zaad, waaruit 30 tot 50% papaverolie wordt gewonnen. Deze olie, welke goedkooper is dan olijfolie, wordt voor koken of verlichting gebruikt, en ook wel — daar zij snel opdroogt — als verfolie aangewend. De perskoeken vormen een uitstekend veevoeder.

De papaver groeit in de produceerende landen zoowel in de laagvlakten als op de hoogere plateaux. Het uitzaaien heeft als regel plaats in de herfstmaanden, soms evenwel ook in het voorjaar. Het is een eerste vereischte voor papavervelden, dat de grond doordringbaar is voor water. Een juiste irrigatie in bepaalde gedeelten van den groei van de plant is van overwegenden invloed op het morfinegehalte van het te verkrijgen product. In de meeste gebieden is men daarvoor vrijwel geheel afhankelijk van den regen, daar kunstmatige bevloeiing nog niet bestaat. Ook de temperatuur en de windrichting zijn voor een goeden oogst van groot belang. Deze factoren, waarop door den mensch weinig invloed kan worden geoefend, maken de cultuur zeer riskant. Werken de weersomstandigheden echter mede, dan is voor het verkrijgen van een goeden oogst weinig meer noodig. Behoudens in Britsch-Indië, wordt aan grondbewerking en toezicht op de velden weinig gedaan; kunstmatige bemesting e.d. is vrijwel geheel onbekend. Het is duidelijk, dat de papavercultuur daardoor in het voordeel is boven de teelt van andere gewassen als koren en gerst, welke veel meer zorg vereischen, waarvoor de in het algemeen op lagen trap van ontwikkeling staande landbouwers weinig voelen. Dit en het feit, dat het geoogste product een klein volume inneemt, waardoor het transport onder moeilijke omstandigheden vergemakkelijkt wordt, terwijl het toch een groote handelswaarde vertegenwoordigt, verklaren de tegenkanting van landen als Turkije en Perzië om de papavercultuur te beperken en te vervangen door die van onschadelijke gewassen. Dit bleek o.m. duidelijk uit het rapport van een Volkenbondscommissie, welke in 1926 laatstgenoemd land bezocht om de mogelijkheid van een dergelijke substitutie te onderzoeken.

De oogst heeft plaats ongeveer 8 à 10 maanden na het uitzaaien. De volwassen plant bereikt een hoogte van ± 1½ m. Men begint de latex te verzamelen, wanneer de papaver bijna rijp is. Van groot belang is het hierbij op tijd te zijn, een geringe vertraging kan een belangrijk mindere opbrengst ten gevolge hebben. Het winnen van het sap geschiedt tegen zonsondergang door in den zaadbol met een speciaal daartoe bestemd mesje één of meer niet te diepe insnijdingen te geven. Daags daarna, in den vroegen ochtend, wordt het sap verzameld. Deze bewerkingen worden soms nog een keer herhaald, doch het den tweeden dag gewonnen sap is van mindere kwaliteit. Eenigen tijd na de opiumoogst wordt het zaad der planten verzameld, deels om te worden gebruikt voor den volgenden aanplant, deels voor de winning van papaverolie.

Aan het opiumsap wordt door verdamping, kneden of rollen zooveel vocht onttrokken, dat een plastisch deeg wordt verkregen. Gedurende eenigen tijd wordt het aan zonnewarmte of aan de hitte van een vuur blootgesteld, waardoor onder inwerking van enzymen gelegenheid bestaat tot vorming o.a. van morphine. Onderzoekingen der laatste jaren hebben uitgewezen, dat morfine niet voorkomt in de levende plant, noch in de latex. Van het deeg worden voor den export volgens plaatselijke usance brooden, briketten, bollen of afgeknotte kegels gevormd. De hooge waarde van het product geeft aanleiding tot vele vervalschingen. Als vervalschingsmiddelen worden gebruikt: was, dextrine, gom, aardappelmeel, gebrande suiker, talk, gedroogde vruchten, eierdooiers e.d. Ook worden soms verzwaringsmiddelen toegevoegd, zooals steenen of metalen voorwerpen.

Ten einde het samenkleven van de koeken te voorkomen worden deze vóór de verpakking in kisten bestrooid met droge rumexvruchtjes (Turkije), omwikkeld met rood of geel papier (Perzië, China), of wel verpakt in bloembladen van de papaver (Britsch-Indië). Daarna wordt het opium voor den export in bepaalde hoeveelheden (140—160 Engelsche ponden) eerst in blik verpakt en daarna in pakkisten, welke soms nog met dierenhuiden of jute worden omgeven. De basis voor den opiumverkoop is als regel het morphinegehalte. Aan een gelijkwaardigen inhoud der kisten wordt daarom door de exporteurs de meeste aandacht besteed.

Het ruwe opium is niet geschikt om geschoven te worden. Voor dat doel dient het een nadere bewerking te ondergaan. Die bewerking kan door belanghebbenden persoonlijk in het klein worden verricht. In verschillende monopoliegebieden geschiedt zij thans echter op groote schaal in speciaal daarvoor bestemde fabrieken.

Het is een ruim verspreid denkbeeld, dat de werking van opium op den mensch voor rekening komt van de morphine er in. Aangezien van de opiumalcaloïden een deel narcoseverwekkend is en een ander deel krampverwekkend, is het duidelijk, dat bij opiumgebruik deze beide eigenschappen elkander zullen beïnvloeden. Het resultaat ervan moet dus anders zijn dan bij gebruik van morphine alleen. De morphinewerking wordt door sommige neven-alcaloïden versterkt, door

andere verzwakt. Uit scheikundige onderzoekingen is gebleken, dat de verhouding van de hoeveelheid morphine tot die der andere alcaloïden door het voor de omwerking tot bereid opium noodzakelijke roostproces belangrijk gewijzigd wordt en wel ten gunste van eerstgenoemde stof, omdat het smeltpunt ervan hooger ligt dan dat van verschillende der andere alcaloïden. Bij het opiumrooken zijn de werkzame bestanddeelen dan ook vermoedelijk anders dan bij gebruik van opium op andere wijze, evenals dit weer verschilt ten aanzien van de toediening van morphine. Met het onderzoek van den opiumrook hebben zich vele scheikundigen bezig gehouden. Aangenomen mag worden dat in den rook, welke wordt ingezogen, morphine voorkomt, doch in uiterst geringe hoeveelheid. Dat andere nog niet bekende stoffen bij het schuiven mede hun invloed doen gelden blijkt wel daar uit, dat de uitwerking van opium en van morphine op het individu geheel verschillend is.

In Nederlandsch-Indië wordt ongetwijfeld nog steeds het meeste opium verbruikt in de pijp. Dikwijls wordt bij het schuiven de tjandoe tevoren vermengd met djitjing of djitjingko, z.g. om smaak en geur te verbeteren, ook echter om het morphinegehalte te verhoogen en daardoor het toxisch effect. Behalve geschoven wordt bereid opium daar ook — zij het in veel mindere mate — ingenomen, al dan niet gemengd in thee of arak. Ook djitjing wordt op die wijze gebruikt. Dit is de goedkoopere bedwelmingswijze voor minder bedeelden. Op de vraag wat minder schadelijk is voor het lichaam, opiumschuiven of -eten, is moeilijk een antwoord te geven. De uitwerking van de opiumrook is niet alleen afhankelijk van de samenstelling der tjandoe, doch ook van de manier van rooken en van de daarbij gebruikte hulpmiddelen. Een oude pijp en een reeds warm roer verhoogen voor geroutineerde schuivers het genot. Niet iedereen schuift op dezelfde wijze. Het aantal trekken, dat uit een pijpvulling wordt gedaan is verschillend. De één kan de rook langer inhaleeren dan de ander. Het vullen van de pijp en het verhitten boven de vlam eischen een zekere bedrevenheid. Behalve geld kost schuiven ook veel tijd, temeer daar vele schuivers er waarde aan hechten, dat de verschillende handelingen met zekeren ernst en kalmte worden verricht. Beschikt de schuiver niet over den noodigen tijd, dan is hij aangewezen op opiumeten. De ervaring leert, dat zij die het opium alleen schuiven niet in die mate de behoefte hebben om de dagelijksche hoeveelheid te vergrooten als anderen, die zich niet daartoe beperken.

Opium wordt niet alleen gezocht om zijn pijnstillende en slaapverwekkende eigenschappen, doch ook om zijn exciteerende werking en omdat het in staat is bij den mensch een genotzuchtige behoefte te bevredigen.

Verschillende schuivers zijn begonnen met zoo nu en dan opium te gebruiken, soms uit nieuwsgierigheid of uit genotzucht bij feestelijke gelegenheden en in gezelschap van anderen, of ter opbeuring in tijden van geestelijke depressie. De meeste opiophagen worden echter tot het heulsap gedreven door ziekte en pijn. Bovendien bestaat een wijdverbreid geloof, dat opium als voorbehoedmiddel kan dienen tegen verschillende ziekten, zooals dysenterie, typhus en malaria. Voor velen is opiumschuiven in den aanvang in het geheel geen genoegen. Langzamerhand went het lichaam zich echter aan het gebruik en ontstaat een toestand van verslaving aan het genotmiddel, vooral als dit dient ter onderdrukking van eenige kwaal. Meer en meer ervan is dan noodig om het gewenschte effect te krijgen. Is men eenmaal aan het gebruik gewend, dan heeft onthouding van opium kwelling van lichaam en geest tengevolge. Telkens, vrijwel met dezelfde tusschenpoozen, voelt de schuiver een onbedwingbare begeerte naar zijn narcoticum; deze opiumhonger beheerscht zijn doen en laten. De gebondenheid aan het opium kan zoo sterk worden, dal al het andere daaraan ondergeschikt wordt: sociale positie, welstand, gezondheid, vriendschap, vrijheid.

In de Oostersche maatschappij wordt in het algemeen het opiumschuiven niet als een bepaalde ondeugd beschouwd. Eerst in den laatsten tijd groeit er eenig verzet tegen, eenerzijds als uiting van het ontwakende, Oostersche menschheidsbewustzijn, anderzijds onder den invloed van Westersche mentaliteit. Vooral onder jeugdige personen — o.m. ook door de beoefening van sport — komt het schuiven steeds minder voor. Opmerkelijk is het, dat de gemiddelde leeftijd der schuivers, die zich bij de Regie van opium voorzien, geleidelijk hooger wordt.

§ 2. De Nederlandsch-Indische wetgeving is niet alleen steeds medegegaan met de gesloten verdragen ter beperking van het opiumgebruik, doch herhaaldelijk is gebleken, dat zij daarop reeds was vooruitgeloopen. Naast de oorspronkelijke doelstelling der Opiumregie, n.l. om in de redelijke behoefte aan opium te voorzien, is meer en meer de beperking van het gebruik op den voorgrond getreden. Voor de daarbij te volgen politiek is de bestrijding van den sluikhandel van overwegend belang gebleken. Indien het niet mogelijk is dien handel te beletten, of althans binnen redelijke grenzen te houden, zullen beperkende bepalingen wel het wettige debiet drukken, maar het totale gebruik van opium niet verminderen. Een doeltreffende bestrijding van den sluikhandel is voor een goede werking der regie, als orgaan voor contrôle op en vermindering van het opiumgebruik, een belang van de eerste orde.

Het gebied der Opiumregie omvat sinds 1920 den geheelen archipel. Met intrekking van de vele verspreide bepalingen betreffende opium en andere verdoovende middelen — uitgezonderd die welke betrekking hadden op opsporing der overtredingen van die bepalingen en het doen van huiszoeking daartoe — is met ingang van 1 Januari 1928 voor geheel Ned.-Indië een nieuwe opiumwetgeving in werking getreden, samengevat in twee ordonnanties en 4 besluiten (Ind. Stb. 1927 Nos. 278, 279, 280, 514, 518 en 519). In beginsel werden daarbij gebruik, bezit, vervoer, invoer en uitvoer van schadelijke narcotica verboden. Dit algemeene verbod wordt onder bepaalde voorwaarden opgeheven voor verdoovende middelen benoodigd voor geneeskundige en wetenschappelijke doeleinden en voor regie-opium.

Reeds in het oorspronkelijke artikel over opium in Dl. III dezer Encyclopaedie werd gewezen op den last ondervonden van den invoer van clandestien opium, zoowel ten tijde van de pacht als in de beginjaren der regie. Deze last is blijven bestaan. De omvang van den sluikhandel wijzigde zich echter met de tijdsomstandigheden.

Van weinig beteekenis gedurende en kort na den wereldoorlog (doordat de scheepvaart nagenoeg stil lag), nam de invoer van sluikwaar na 1921 hand over hand toe. Als oorzaken daarvoor kunnen worden genoemd de verwarde toestanden in China, waar de aanplant van papaver zich uitbreidde en uitvoer van opium geen belemmering ondervond en de in Ned.-Indië vóór dien te ver doorgevoerde beperkende maatregelen, waardoor de regie tekort schoot in haar primaire taak: voldoening aan de bestaande behoefte. Duidelijk is toen naar voren gekomen, dat het opiumgebruik niet door verbodsbepalingen alleen kan worden uitgebannen. Slechts een voorzichtige doch doelbewuste politiek, welke samenwerking zoekt eenerzijds met andere landen, welke dezelfde humanitaire richting volgen, anderzijds met organisaties en personen, die hun krachten willen geven aan de oplossing van het opiumvraagstuk, zal uiteindelijk tot uitbanning van het opiumgebruik kunnen leiden.

Opium, dat in strijd met de bepalingen wordt aangetroffen, wordt als onwettig in beslag genomen en v.z.v. het geen regie-opium in de oorspronkelijke verpakking betreft, ten onderzoek naar aard en hoeveelheid opgezonden naar de Opiumfabriek. De ambtseedige verklaringen, afgegeven door den Directeur en de(n) scheikundige(n) bij die fabriek, hebben bewijskracht ten aanzien van hetgeen werd waargenomen aan het voorwerp van onderzoek. Ten einde onwettig opium dadelijk en met zekerheid te kunnen onderkennen, wordt het wettige product, vóórdat het de Opiumfabriek verlaat, voorzien van geheime kenmerken. Naarmate de aangehaalde hoeveelheid meer of minder dan 3 thail bedraagt, worden de delicten onderscheiden in opiummisdrijven en opiumovertredingen. Als zwaarste straf daartegen wordt bedreigd een gevangenisstraf van ten hoogste 3 jaar en een geldboete van ten hoogste ƒ 10.000. Onwettig opium wordt steeds verbeurd verklaard. Het wordt v.z.v. voor 's Lands dienst bruikbaar ingenomen bij de boeken van de Opiumfabriek om t.g.t. bij de bereiding van regie-tjandoe te worden gebezigd. Overigens wordt het aangehaalde vernietigd. Van belangrijke aanhalingen wordt mededeeling gedaan aan den Volkenbond, terwijl in het belang van de internationale samenwerking kwartaalsgewijze gegevens daaromtrent worden uitgewisseld met de betrokken diensten in belanghebbende staten en koloniën in het Verre Oosten. Bij Gouv. besl. van 29 September 1925 No. 8 werd de Hoofdinspecteur, Hoofd van den dienst der Opiumregie, aangewezen als centraal orgaan voor bovenbedoelde uitwisseling.

De sluikhandel in opium is te onderscheiden in twee groepen, n.l. *a.* met buitenlandsch opium en *b.* met regie-tjandoe. De kans om groote winst te krijgen door het smokkelen van buitenlandsch opium, waarvan de prijs belangrijk lager is dan van het door de regie verkrijgbaar gestelde product, maakt voor menig immigrant en lid der bemanning van een schip de verleiding groot om te trachten — op listige wijze verborgen — kleine partijtjes langs de douane te brengen. Er zijn tijden geweest, dat op deze wijze bij betrekkelijk geringe hoeveelheden veel onwettig opium Indië binnen kwam. Verscherpt optreden van douane en politie maakte het smokkelen voor den gelegenheids-smokkelaar echter al te riskant, zoodat het euvel aanmerkelijk verminderde. Gevaarlijker is de beroepsmokkelaar, die over een uitgebreide organisatie, zoowel aan boord als aan den wal, kan beschikken om groote partijen in te voeren op plaatsen, welke zich daartoe het best leenen. De verboden handel in regie-opium treft men gewoonlijk daar aan, waar het mogelijk is dit te vervoeren van streken, waar het goedkoop verkrijgbaar is, naar gedeelten van den archipel, waar de prijzen hooger zijn, of wel van plaatsen, waar de inkoop nog vrijgelaten is, naar gesloten kringen of licentiegebied. De winst van den wederverkooper is afhankelijk van zijn debiet, zoodat hij er licht toe komen kan anderen tot opiumgebruik aan te zetten. Dit is in strijd met het grondbeginsel der Regie, dat niemand belang mag hebben bij den omzet, zoodat tegengang van den wederverkoop geboden is. Deze onwettige handel kan een gevaar zijn voor de goede werking van genomen beperkende maatregelen in die gebieden, waarheen hij zich richt.

De rechtstreeksche bestrijding van den sluikhandel behoort tot de taak van politie en douane. Op de te treffen maatregelen wordt van regiewege het noodige toezicht gehouden. Om de Algemeene Politie in staat te stellen aan dit gedeelte van haar taak meer aandacht te besteden werd op verscheidene plaatsen haar sterkte uitgebreid, terwijl verschillende speciale afdeelingen Opiumrecherche werden ingesteld. Door de toevoeging van gewone en motorrijwielen waar noodig werd de mogelijkheid om snel te handelen voor die afdeelingen opgevoerd Voor het vervoer te water en voor bewaking van ter reede liggende schepen werden op daarvoor in aanmerking komende kustplaatsen motorbooten gestationneerd. Om de samenwerking van de met de bestrijding van den sluikhandel belaste organen te bevorderen en centraal te leiden werd in 1927 bij het Hoofdkantoor der Opiumregie opgericht een „Centrale Dienst der Opiumrecherche," aan het hoofd waarvan een Hoofdcommissaris van Politie kwam te staan.

Voor het tegengaan van den morshandel ter zee waren tot voor kort twee stoomschepen der Gouvernements Marine in dienst, welke werden gebezigd voor het begeleiden van schepen, ten einde over boord zetten van sluikwaar tijdens de vaart te beletten en voor het bekruisen van verschillende wateren en kustgedeelten. Sinds 1930 zijn deze schepen vervangen door een nieuwen, snelvarenden opiumjager van moderne constructie.

Behalve over bovenstaande machtsmiddelen beschikken de Hoofdinspecteur, Hoofd van den dienst der Opiumregie en de gewestelijke bestuurshoofden over fondsen, waaruit betalingen kunnen worden gedaan, welke voor bestrijding van den sluikhandel noodig zijn.

Om de aanhalingen van onwettig opium zooveel mogelijk in de hand te werken, wordt ter verdeeling onder degenen, die daartoe hebben medegewerkt, als premie uitbetaald een bedrag van ƒ 4 per thail. Ook de door den rechter opgelegde boete kan als premie uitgekeerd worden zoodra deze is voldaan. Het aandeel van ieder der belanghebbende personen in deze premiën wordt vastgesteld door het hoofd van gewestelijk bestuur of in het gebied, waar de bestuurshervorming is doorgevoerd, door den resident-afdeelingshoofd.

Ten einde te voorkomen, dat voor sluikhandel aangehouden personen zich door de vlucht aan een strafvervolging onttrekken, is bepaald, dat ingeval van een opiummisdrijf de verdachte terstond in preventieve hechtenis kan worden gesteld.

Aangezien in het Indisch eilandenrijk schepen uiteraard het voornaamste middel zijn om opium uit het buitenland aan te voeren, kan bij de bestrijding van den sluikhandel ook de medewerking van de scheepvaartmaatschappijen en het varend personeel niet worden gemist. De gezagvoerders en scheepsofficieren zijn het best in staat om aan boord bepaalde feiten te ontdekken of gebeurlijkheden te voorkomen b.v. door bij inscheping van personen en goederen en tijdens het vervoer een scherpe contrôle uit te oefenen. De reederijen kunnen door juiste keuze van het personeel het gevaar van een omvangrijken sluikhandel belangrijk beperken. Om van deze medewerking verzekerd te zijn wordt de gezagvoerder, die in geval van aanwezigheid van onwettige verdoovende middelen aan boord, niet aannemelijk kan maken, dat hij het redelijke heeft verricht om zulks te voorkomen, volgens de bestaande bepalingen bedreigd met een boete van ten hoogste duizend gulden. Eenzelfde boete kan worden opgelegd aan dengene voor wiens rekening een schip vaart, indien aan boord onwettig opium wordt aangetroffen en niet aannemelijk kan worden gemaakt, dat geen der leden van de bemanning daarbij betrokken is geweest en het redelijke werd gedaan om te voorkomen, dat bedoeld opium aan boord werd gebracht.

Naast het tegengaan van den handel in onwettig opium heeft ook de beperking van het opiumgebruik in het algemeen de volle belangstelling der regeering. Pogingen van particuliere zijde in bedoelde richting worden zooveel mogelijk gesteund. Op de begrooting worden jaarlijks gelden uitgetrokken voor subsidies aan vereenigingen, welke de bestrijding van het opiumgebruik ten doel hebben. Reeds in 1915 bestond te Batavia een gesubsidieerd anti-opiumhospitaal, dat echter na een bestaan van ongeveer 5 jaar zijn deuren weer heeft moeten sluiten; niet uit gebrek aan belangstelling van de zijde der schuivers, doch omdat de resultaten een verder voortbestaan niet wettigden. Een groot gedeelte der behandelden viel weer tot de oude gewoonte terug, vermoedelijk omdat toen ter tijde uit gebrek aan ervaring op dit gebied naast de ontwenningskuur geen genezing werd gegeven aan ziekten, welke primair aanleiding gaven tot het opiumgebruik.

Tegenwoordig worden — behalve voor propagandadoeleinden — ook gelden verstrekt voor de nazorg in doorgangshuizen aan als genezen ontslagen opiumpatiënten. Aan ziekenhuisvereenigingen en corporaties, welke de verpleging van opiophagen ter genezing van hun opiumzucht als een bijzondere taak op zich nemen, kan een bijdrage in de kosten worden gegeven, bestaande uit een som in eens, uit periodieke uitkeeringen, dan wel uit kostelooze verstrekking van de benoodigde geneesmiddelen.

Het anti-opiumwerk wordt thans in hoofdzaak uitgeoefend door de Ned. Ind. Grootloge der Internationale Orde van Goede Tempelieren, de Anti Opium Vereeniging en de vereeniging „Jang Seng Ie" te Batavia en de Ned. Ind. Anti Opium Vereeniging te Bandoeng. Van haar verrichtingen is een overzicht te vinden in de door elk harer uitgegeven periodieken, brochures en verslagen. De propaganda geschiedt door openbare lezingen, voordrachten, lichtbeelden en filmvertooningen, verspreiding van anti-opiumlectuur en -platen, stands op jaarmarkten, optochten e.d. Voor de nazorg van gewezen opiumpatiënten zijn thans 3 doorgangshuizen in gebruik, n.l. een bij Meester Cornelis en twee even boven Bandoeng. De verpleegden kunnen zich hier onder goede leiding gedurende eenigen tijd wederom aan een gezonde en geregelde leefwijze wennen. Door hun gelegenheid te geven zich in land- of tuinbouw, handenarbeid en huisvlijt te bekwamen worden zij op weg geholpen om zich maatschappelijk opnieuw een bestaan te verwerven. De medische behandeling van aan opium verslaafden vraagt meer en meer de aandacht. Het zijn vooral de zendingsziekenhuizen, welke ten deze een groote activiteit ontwikkelen. Afzonderlijk wordt hier genoemd de met regeeringssteun speciaal voor de behandeling en verpleging van opiophagen te Bandoeng opgerichte afzonderlijke afdeeling van het hospitaal „Immanuel" der Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam.

Verschillende omstandigheden kunnen hen, die reeds jarenlang schoven, ertoe brengen een ontwenningskuur te volgen. Zoo b.v. slechter wordende economische omstandigheden, schaamtegevoel tegenover familieleden, genezing van een ziekte, welke aanvankelijk naar de pijp deed grijpen. Voor Chineezen, die van plan zijn te repatrieeren, komt ook dikwijls de vrees naar voren, dat zij in China niet zullen worden toegelaten, wanneer zij niet opiumvrij zijn. De medische behandeling loopt nogal uiteen. Geleidelijke ontwenning, waarbij de toegediende dosis narcoticum geregeld wordt verminderd; snelle ontwenning al dan niet gecombineerd met een slaapkuur en met toediening van verschillende geneesmiddelen, w.o. in den laatsten tijd ook insuline, ten einde de onthoudingsverschijnselen beter te kunnen verdragen; de z.g. methode Modinos, waarbij met het na blaarvorming verkregen vocht van den patiënt onderhuidsche injecties worden toegediend; injecties met eigen bloedserum zijn veel gebezigde methoden. Sedert kort worden ook gunstige resultaten verkregen met toediening van injecties van strychnine en thiosulfas natricum. Doch welke de geneeswijze ook zij, duidelijk is wel komen vast te staan, dat steeds groote waarde moest worden gehecht aan de suggestieve kracht, welke van den behandelenden geneesheer uitgaat. Dat de medische behandeling van opiophagen in een werkelijke behoefte voorziet, blijkt uit het steeds grooter wordende aantal schuivers, dat zich daarvoor doet opnemen. Of de genezing in de meeste gevallen van blijvenden aard is, is nog een open vraag. De voorwaarden, waaronder steun van Landswege wordt gegeven, zijn neergelegd in de „Subsidieregeling voor opiophagenverpleging" (Ind. Stb. 1930 no. 135).

De Anti Opium Vereeniging te Batavia heeft een begin gemaakt met anti-opiumpropaganda door wijkverpleging annex polikliniek en huisbezoek. Ter bereiking van dit doel heeft zij in een der drukste handelswijken van Batavia een inrichting geopend, waarin — zij het slechts voor

korten tijd — enkele patiënten kunnen worden verpleegd en waarin genezen schuivers zich in lees- en vergaderzalen kunnen verpoozen.

Waar de school kan bijdragen om de jeugd het nadeel van opiumgebruik te doen inzien en een opiumvrij geslacht te krijgen, is haar medewerking bij de bestrijding van groot belang. Reeds in 1911 werd het vraagstuk, op welke wijze anti-opiumpropaganda op de scholen zou kunnen worden gemaakt, bij het betrokken departement in studie genomen. Sedert dien wordt van het onderwijs in de kennis der natuur gebruik gemaakt om de leerlingen — meer in het bijzonder de Inlandsche en Chineesche — te wijzen op het verderfelijke van opiumgebruik. In verscheidene leesboekjes in de inheemsche talen zijn lessen over dit onderwerp opgenomen. In de gedachte, dat bij de bestrijding van het opiumgebruik de nadruk moet worden gelegd op het zich ontwikkelen van een publieke opinie, welke de medewerking der bevolking zal bevorderen, werd naast opvoeding van de jeugd ook aandacht besteed aan voorlichting van volwassenen. Door de Commissie voor de Volkslectuur werd voor dat doel in 1927 een prijsvraag uitgeschreven voor een populair boekje ter distributie onder de volksbibliotheken. Propagandawerkjes met bovenbedoelde strekking zijn verschenen in de Nederlandsche, Maleische, Javaansche, Soendaneesche en Madoereesche talen; zij worden veelvuldig uitgeleend.

Ten einde der regeering van advies te dienen inzake de bestrijding van het opiumgebruik werd door haar in 1918, naar aanleiding van een in den Volksraad aangenomen motie, ingesteld de z.g. „Opiumbestrijdingscommissie", bestaande uit het Hoofd van den dienst der Opiumregie als voorzitter van ambtswege, het Onderhoofd van den dienst en een achttal door den Gouverneur-Generaal te benoemen leden van verschillenden landaard.

Met de bedoeling de schuivers, die zich niet bij de Regie van opium voorzagen, op te sporen; aan de bevolking de bedoeling der door het land getroffen maatregelen te verduidelijken; de aanvrage van licenties bij de bevoegde autoriteit voor te brengen en in het terrein behulpzaam te wezen bij het toezicht op het regiestelsel werden omstreeks 1920 eenige Europeesche en Aziatische krachten als z.g. „opiumbestrijdingsambtenaren" te werk gesteld. Verwacht werd, dat ook door dezen maatregel de sluikhandel terrein zou verliezen. Van bovenbedoelde ambtenaren zijn thans eenige niet-Europeanen nog in dienst; hun werkzaamheden echter werden grootendeels overgenomen door bestuur en politie en de controleerende ambtenaren bij den dienst der Opiumregie.

Aangezien in Ned.-Indië de teelt van papaver verboden is, is het land voor aanvulling van de opiumvoorraden op het buitenland aangewezen. De invoer van ruw opium heeft het Gouvernement zich zelve voorbehouden. Bereid opium wordt niet geïmporteerd. De invoer van opium, evenals die van andere verdoovende middelen, is onderworpen aan het internationaal overeengekomen stelsel van in- en uitvoercertificaten. Deze certificaten vermelden o.m. de te vervoeren hoeveelheid, naam en adres van importeurs en exporteurs, tijd waarbinnen en plaats waar de in- of uitvoer moet geschieden e.d. Een exemplaar van de betrekkelijke machtiging tot uitvoer behoort bij de zending te worden gevoegd, zoodat de rechtmatigheid ervan tijdens de reis steeds kan worden vastgesteld.

Uitvoer van ruw en bereid opium is verboden. Voor den doorvoer van ruw opium zijn bepalingen getroffen; die van bereid opium is verboden.

Werd na vele proeven vóór 1927 in de Opiumfabriek geen andere grondstof meer gebruikt dan Bengaalsch ruw opium, dat door de Britsch-Indische regeering op grond van een met haar gesloten overeenkomst werd geleverd, nadien is weer op de markten in Perzië en Klein Azië gekocht. Britsch-Indië deed in 1926 weten, dat de jaarlijksche zendingen telkens met 10% zouden worden verminderd en dat na 1935 geen Bengaalsch opium meer zou worden geleverd. Was het product der Opiumfabriek dus tot 1927 alleen bereid uit laatstgenoemde grondstof, thans wordt daarvoor ook Perzisch en Levantsch ruw opium verwerkt.

De door Britsch-Indië getroffen maatregel gaf de Ned.-Indische regeering aanleiding om een commissie, bestaande uit den Hoofdinspecteur, Hoofd van den dienst der Opiumregie en den Directeur der Opiumfabriek, Klein Azië en Perzië te doen bezoeken, ten einde een onderzoek in te stellen naar de toestanden op het gebied van papaverteelt en opiumhandel in die landen. Bedoelde commissie vertrok medio 1927 en wist binnen betrekkelijk korten tijd voor den dienst vele waardevolle gegevens te verzamelen.

Het regie-opium wordt van Landswege bereid en verpakt in de Opiumfabriek te Batavia. Het wordt verkrijgbaar gesteld in tubes van ½, 1, 2, 5, 12 ½ en 25 mata. Tubes van 50 mata en gèlèngs tikė worden thans niet meer aangemaakt. De oorspronkelijke vorm der tubes bleef gehandhaafd in het grootste gedeelte van den archipel. Dit was niet het geval voor het gouvernement Oostkust van Sumatra en de residenties Riouw en Onderhoorigheden en Westerafdeeling van Borneo. De toenemende sluikhandel in Straits-opium, dat sedert de oprichting van een opiumfabriek te Singapore in nagenoeg dezelfde verpakking wordt verkocht, noodzaakte in genoemde gewesten, waar onwettige invoer van bedoeld opium het meest gevreesd werd, tot vormverandering der regietubes. Die, bestemd voor de afdeeling Tandjoengpinang, zijn daarom door een andere wijze van omvouwing van het ledige bovengedeelte sedert begin 1933 voorzien van een puntsluiting, terwijl het cylindervormige gedeelte der tubes nabij den bodem werd vernauwd. Aan de tubes voor de afdeelingen Indragiri en Bengkalis werd slechts de puntsluiting aangebracht; die voor het overige gedeelte der Oostkust van Sumatra en de Westerafdeeling van Borneo werden enkel onderscheiden door vernauwing van den bodem. Deze in het oog loopende verschillen maken het niet alleen voor de met de bestrijding van den sluikhandel belaste ambtenaren gemakkelijk om te beoordeelen of zij met Ned.-Indisch- dan wel Straits-opium hebben te doen, doch hebben tevens het voordeel, dat daardoor de uitvoer van regie-opium uit Riouw en Bengkalis, waar de prijs laag is, naar gedeelten van den archipel met hoogen verkoopprijs beter kan worden tegengegaan. (De verpakking van het regie-opium is laatstelijk geregeld in Bijblad no. 12948 en 12993).

De bewerking van ruw Levantsch en Perzisch opium geschiedt nagenoeg op dezelfde wijze als die van Bengaalsch opium. Slechts de schorskokerij vervalt, omdat in plaats van het papaverbloembladen-omhulsel papier gebezigd wordt. Aangezien ruw Levantsch opium zich zeer moeilijk laat roosteren, wordt het vooraf met ruw Perzisch in de kneedpannen gemengd en tot een homogene brij gemaakt. Verkrijgt men uit Bengaalschen grondstof een rendement aan tjandoe van ± 64%, het mengsel Perzisch—Levantsch ruw opium (verhouding 1 : 1.35) levert een rendement op van 71.5%, toe te schrijven aan een veel grootere tjandoe-opbrengst van het Perzisch ruw opium. Dit laatste komt in den handel voor in twee hoofdkwaliteiten, nl. met 5% en met 10% morphine, waarvan laatstgenoemde soort wegens haar grootere zuiverheid te verkiezen is. Het uit Bengaalsch, Perzisch en Levantsch ruw opium bereide product wordt naar gelang van den eisch der Opiumregie in bepaalde verhoudingen met elkander vermengd, terwijl bovendien nog 1 à 2% suiker, djitjingko en tjandoe van aanhalingen afkomstig daaraan worden toegevoegd. Rekening houdende met het feit, dat na 1935 geen Bengaalsch ruw opium meer aan de markt komt, wordt in het verstrekte rook-opium geleidelijk het percentage Bengaalsch verminderd en dat van Levantsch-Perzisch vergroot. De tjandoe, welke door de Regie verkrijgbaar wordt gesteld, heeft een morphinegehalte van ± 9½% en een watergehalte van ± 25% en doet in uiterlijk aan donkere keukenstroop denken. Steeds wordt getracht de kwaliteit van het product zoo goed mogelijk te houden. In het algemeen kan worden gezegd, dat bij de schuivers de overtuiging bestaat, dat voor den hoogen prijs, welke zij betalen, ook inderdaad uitstekende tjandoe wordt verkregen. Deze overtuiging wordt mede voor de bestrijding van den sluikhandel van groote waarde geacht. Daarbij ontziet men zich toch niet om door vervalsching en onderwicht den kooper te benadeelen.

Het jaar 1920 was sedert de oprichting van de Regie, wat de bereiding van rookopium betreft, voor de fabriek het topjaar. Verwerkt worden in dat jaar 3177 pikoel = 196.224 kg. Bengaalsch ruw opium en djitjing, welke hoeveelheid met een rendement van 64.7% opleverde 126.817 kg. = 3.285.345 thail bereid opium. Ruw opium van andere herkomst werd in 1920 niet verwerkt. Het getal op daggeld werkzame inlanders bedroeg in dat jaar van 1023 tot 1208. Aan de Regie werden toen afgeleverd 177.063.200 tubes met een totaal inhoud van 2.685.410 thail. In 1932 bedroeg de aflevering slechts 522.000 thail. Overigens wordt verwezen naar de jaarverslagen der Opiumfabriek. Bengaalsch ruw opium werd aanvankelijk ingekocht tegen 2500 rupees per kist van 1 pikoel netto inhoud; dit bedrag werd in 1922 verhoogd tot 4000 rupees per kist. De prijs van het Perzisch en Levantsch ruw opium is respect. ongeveer ƒ 1900 en ƒ 1400 per pikoel.

In het jaar 1925 kwam de Opiumfabriek, welke tevoren was ondergebracht bij het Departement van Gouvernementsbedrijven, te ressorteeren onder het Departement van Financiën. Bij de inwerkingtreding van de Bedrijvenwet in 1930 werd deze op de Opiumfabriek van toepassing verklaard. De naam van het bedrijf werd toen gewijzigd van „Fabriek der Opiumregie" in „Opiumfabriek".

Het regie-opium wordt uit de Opiumfabriek verzonden naar de verschillende depots, van waaruit de geregelde aanvulling geschiedt van de voorraden der opiumverkoopplaatsen, hetzij rechtstreeks, hetzij door tusschenkomst van (assistent)- collecteurs. In Ned.-Indië waren in 1933 nog ruim 900 debietplaatsen. Op een betrekkelijk gering aantal plaatsen, waar de vraag niet groot genoeg is om tot de oprichting van een verkoopplaats over te gaan, wordt regie-opium periodiek verkocht door personeel van nabijgelegen debietplaatsen. Vermindering van het aantal opiumverkoopplaatsen wordt doorgezet, zoodra geen sluikhandel en verboden wederverkoop is te vreezen.

De verkoop van regie-tjandoe geschiedt uitsluitend door den dienst der Opiumregie. Deze beschikt daarover in de eerste plaats over haar eigen ambtenaren. Op verscheidene plaatsen is echter de opiumverkoop in overleg met de betrokken diensthoofden bij wijze van bijbetrekking opgedragen aan personeel van andere landsdiensten, zooals Zoutregie, Douane, Post e.d. Op Java en Madoera zijn ook verscheidene provinciale ambtenaren belast met het beheer van opiumdebietplaatsen. Het beginsel, dat het Gouvernement rechtstreeks aan de gebruikers debiteert, is steeds zoover mogelijk doorgevoerd. Om practische redenen — afgelegen ligging, onveilig transport, geringen omzet, ambulante nederzettingen e.d. — wordt echter enkele malen van dit beginsel afgeweken. Zoo kan b.v. ten behoeve van werklieden op boorterreinen, tinmijnen, panglongs of gambirtuinen, soms met name genoemd, soms als groep omschreven, worden vergund het door hen voor een bepaald tijdvak benoodigde regie-opium in eens door middel van een vervoerslicentie door een daarin te noemen tusschenpersoon bij de naastbij gelegen verkoopplaats te doen inkoopen en te vervoeren naar hunne woonplaats. De onkosten van den vervoerslicentiehouder worden hem vergoed, in den regel door de belanghebbenden zelve, doch ook wel, zooals op Bangka, door het Gouvernement. De vergunning wordt van bestuurswege verleend. Uit den aard der zaak blijft het streven er voortdurend op gericht om het aantal vervoerslicenties binnen zoo eng mogelijke grenzen te houden. De op deze wijze verkochte hoeveelheid bedraagt ± 5% van het totale debiet.

Het opium wordt afgeleverd in de ongeopende verpakking tegen vastgestelde prijzen, welke bij elke verkoopplaats op tarieflijsten op voor de koopers duidelijk zichtbare wijze zijn vermeld. De verkoopprijs dient contant te worden betaald.

Was de prijs van het regie-opium vóór 1917 reeds herhaaldelijk opgevoerd, de gedachte dat prijsverhooging een doeltreffend middel is om den omzet te verminderen, deed op den ingeslagen weg verder gaan. In de meeste gewesten wordt het regie-opium thans verkocht tegen ƒ 30 per thail. Dit is niet het geval in die gedeelten van Nederlandsch-Indië, waar door de nabijheid van de Straits Settlements het gevaar groot is voor invoer van het zooveel lager geprijsde Singaporeopium. Daar dient bij de vaststelling van de prijzen rekening te worden gehouden met den prijs van het Straits-opium. Varieerde de verkoopsom per thail in bedoelde streken in 1932 nog

tusschen ƒ 18 (Riouw-Lingga archipel) en ƒ 25 (Noord Sumatra en Westerafdeeling van Borneo), de voortdurende val van den Straitsdollar deed een steeds grooter wanverhouding ontstaan tusschen den prijs door het Straitsmonopolie gevorderd en dien in de aangrenzende Ned.-Indische gewesten. Als gevolg daarvan werd in enkele streken een toenemende sluikhandel geconstateerd. Dit noodzaakte om daar tot prijsverlaging van het regie-opium over te gaan. In begin 1933 werd de prijs per thail teruggebracht in den Riouw-Lingga archipel tot ƒ 14 en in de afdeelingen Bengkalis en Indragiri tot ƒ 18.

Aangezien op vele plaatsen in de residentie Riouw en Onderhoorigheden — waar het verkeer in hoofdzaak op Singapore georiënteerd is — Ned.-Ind. geld veelal slechts moeilijk is te verkrijgen, is bepaald, dat op de niet op den vasten wal van Sumatra gelegen gedeelten van het gewest door den Resident kan worden toegestaan, dat regie-opium wordt betaald in de in de Straits Settlements wettig gangbare munt. Ook door deze faciliteit wordt getracht te voorkomen, dat schuivers zich tot den sluikhandel wenden. Bedoelde regeling vindt thans toepassing bij alle verkoopplaatsen in den Riouw—Lingga archipel. De koers, waartegen het Straits-geld wordt in ontvangst genomen, wordt mede door den Resident vastgesteld. Eenzelfde gunstige bepaling voor de afdeeling Bengkalis is sedert 1916 niet meer van kracht.

Het tjandoegebruik werd in den loop der jaren aan steeds strengere maatregelen onderworpen. Behalve door prijsverhooging werd van regiewege getracht beperking ervan te verkrijgen door uitbreiding der voor het opiumgebruik verboden kringen, doorvoering van het licentiestelsel, vermindering van het aantal verkoopplaatsen, beperking van het aantal verkoopuren e.d. Slechts een enkele maal moest op den ingeslagen weg worden teruggekeerd. Toeneming van den sluikhandel was dan gewoonlijk de oorzaak. Een opsomming der getroffen maatregelen is te vinden in de gepubliceerde jaarverslagen van den dienst der Opiumregie.

Voor de aanwijzing in hoever thans het gebruik van regie-opium nog is toegestaan, is het gebied van Ned.-Indië verdeeld in „open kringen", „gemengde kringen", „licentie kringen" en „gesloten kringen". Bij het jaarverslag der Opiumregie over 1929 is als bijlage gevoegd een overzichtelijke kaart, waarop bedoelde kringen zijn aangegeven.

Het gebruik van regie-opium is in geheel Ned.-Indië verboden aan militairen van Zee- en Landmacht; officieren, onderofficieren en minderen der korpsen Barisan van Madoera; personeel der Gouvernements Marine en der Politie; zoomede aan personen jonger dan één en twintig jaar. In „gesloten kringen" strekt dit verbod zich uit tot alle andere daar aanwezige personen. In licentiekringen is het gebruik van regie-opium toegestaan aan diegenen, die van het hoofd van gewestelijk bestuur daarvoor een gebruikslicentie hebben ontvangen. Dergelijke vergunningen worden alleen afgegeven, als na een voorafgaand — van bestuurswege ingesteld — onderzoek is gebleken, dat de aanvrager gewend is opium te gebruiken en het onthouden eener licentie ongewenscht is. Nimmer wordt toegestaan om meer regie-tjandoe te koopen dan voor eigen gebruik strikt noodzakelijk is. Overlegging van een geneeskundig certificaat wordt bij aanvrage der vergunning niet geëischt, omdat opiumrooken nimmer medisch behoeft te worden voorgeschreven. De aanwending van medicinaal opium door den behandelenden geneesheer is steeds afdoende. Het licentiestelsel dient om uitbreiding der gesloten kringen voor te bereiden door in streken, waar het aantal opiumgebruikers te groot is om dadelijk tot een algeheel verbod te kunnen overgaan, maar niet zoo groot, dat een behoorlijk toezicht is uitgesloten, de beperkingsmaatregelen geleidelijk te verscherpen. Daar de licenties op naam worden verstrekt, wordt vorming van nieuwe schuivers voorkomen en kan een streek bij goede handhaving der bepalingen langzamerhand opiumvrij worden. Het schuiven van regie-opium is in open kringen toegestaan aan een ieder, behoudens het hiervoor genoemde algemeene verbod. De hoeveelheid regie-opium, welke de in deze kringen tot schuiven gerechtigde personen in hun bezit mogen hebben, is echter gelimiteerd. De gemengde kringen bieden een tusschenvorm. Daar is aan bepaalde bevolkingsgroepen het opiumgebruik toegestaan als in een open kring, andere groepen echter zijn onderworpen aan een licentiestelsel.

Als open kringen zijn aangewezen die streken, waar invoer en verkoop van opium op onwettige wijze met de beschikbare en daarvoor tot het uiterste versterkte machtsmiddelen niet voldoende kan worden belet. Dit is vooral het geval daar, waar een talrijke en (of) zeer wisselende bevolking wordt aangetroffen, waaronder zich vele schuivers bevinden. De gemakkelijke verkrijgbaarstelling van het regie-opium dient daar — naast het optreden van politie en douane — als maatregel tot tegengang van den sluikhandel. In de gesloten kringen bestaat het gevaar van sluikhandel practisch niet, omdat onder de bevolking ervan nagenoeg geen vraag is naar opium. De verbodsbepalingen voorkomen daar, dat het opiumgebruik wordt aangeleerd. Gemengde- en licentie kringen bieden overgangsvormen tusschen het voor regie-opium open- en gesloten gebied.

Ten aanzien van aan de bepalingen voor Europeanen onderworpen schuivers is vastgesteld, dat zij zoowel in de licentie kringen als in het open- en gemengde regiegebied in het bezit van een licentie dienen te zijn.

Waar de Overheid als werkgeefster op eigen terrein optreedt wordt het opiumgebruik onder de werklieden zoo krachtig mogelijk tegengegaan. Als regel bestaat een totaal verbod, zooals voor de Ombilinmijnen en den aanleg van den Zuid-Sumatra Spoorweg. Is dit niet door te voeren, zooals op Bangka, dan is tenminste een licentiestelsel van kracht.

Het behoeft geen nader betoog, dat beperkende maatregelen eerst dan mogen worden getroffen, wanneer de verwezenlijking ervan voldoende verzekerd wordt geacht en zij geen aanleiding geven tot opleving van den sluikhandel. Veranderde omstandigheden zooals uitbreiding van een stad, toeneming van handel en verkeer of wel vermeerdering van de Chineesche bevolking, hebben eenige malen er toe geleid, dat tot verzachting der verbodsbepalingen moest worden besloten.

Om te kunnen beoordeelen of beperkingsmaatregelen kunnen worden getroffen is het noodig te beschikken over zoo volledig mogelijke gegevens betreffende het opiumgebruik en het aantal geregelde schuivers. Daarvoor worden bij de opiumverkoopplaatsen de koopers geregistreerd. Het registratiestelsel vormt een indirect middel om tot vermindering van het opiumgebruik te geraken, daar het een goede basis oplevert voor de beoordeeling van den stand van zaken. Daar alleen aan een betrouwbare registratie waarde kan worden gehecht, dient invulling der daarvoor bestemde registers met veel zorg te geschieden. Ter verkrijging van juiste gegevens wordt daarom getracht om bij inkoop voor anderen waar mogelijk de namen der lastgevers te doen vermelden. Vooral in open- en gemengde kringen met een talrijke en wisselende bevolking worden bij de registratie echter vele moeilijkheden ondervonden, zoodat daar volstaan wordt alleen met een statistiek van personen, die geregeld meer dan een bepaald minimum koopen. Dientengevolge geeft het stelsel nog geen volledig overzicht van alle schuivers in den archipel en van de door hen individueel dag voor dag gekochte hoeveelheden. Naar verbetering ervan wordt echter voortdurend gestreefd. Raadpleging der registratieregisters kan ook der politie van nut zijn; waardevolle gegevens kunnen eruit verkregen worden omtrent de inkoopen van bepaalde personen, waaruit gevolgtrekkingen kunnen worden gemaakt aangaande de aanwezigheid van sluikopium en omtrent het al of niet bestaan van wederverkoop.

Het aantal opiumkitten is in Ned.-Indië in den loop der jaren aanhoudend verminderd. Het bedroeg in 1932 nog slechts 44. In beginsel worden thans schuifgelegenhedeen nog slechts geduld op plaatsen, waar vele doortrekkende schuivers zijn, die dus niet over een eigen onderdak beschikken. Het Gouvernement zelf heeft geen kitten in beheer. Om een dergelijke inrichting te exploiteeren is een speciale vergunning van het bestuur vereischt, welke alleen wordt afgegeven, indien verwacht mag worden, dat de wettige inkomsten van den kithouder voldoende zijn om hem een redelijk bestaan te verschaffen. De voor opiumverbruikplaats te bestemmen gebouwen moeten aan verschillende voorwaarden voldoen. Zoo mogen zij om de contrôle te vergemakkelijken slechts één ingang tevens uitgang hebben. Toegang tot de schuifgelegenheden hebben, behoudens de met het toezicht erop belaste ambtenaren, de ter plaatse tot opiumgebruik gerechtigde mannelijke personen. Zij moeten zich tevoren in het bezit hebben gesteld van het benoodigde regie-opium, daar dit niet door den kithouder mag worden geleverd. Als regel wordt door de kitbezoekers bij het schuiven gebruik gemaakt van de pijpen van den kithouder. Voor dit gebruik, noch voor toegang tot de kit wordt betaald. De afrekening heeft plaats, doordat de bezoekers de bij het schuiven verkregen asch — de z.g. djitjing — in de pijp achterlaten. Deze djitjing heeft waarde, omdat ook deze stof, vermengd met koffie of thee of gerold tot pillen, als stimulans kan worden gebruikt, of wel bij opkoken een product oplevert — djitjingko geheeten — hetwelk nogmaals kan worden geschoven. Deze bereiding is echter verboden en strafbaar gesteld. Aangezien het gebruik van djitjing voor de gezondheid schadelijker wordt geacht dan tjandoe-rooken, is het van belang, dat bedoelde asch zooveel mogelijk uit handen van de verbruikers wordt gehouden. Daarom is op verschillende plaatsen de gelegenheid opengesteld om djitjing weer bij de Regie in te leveren. Het ingeleverde wordt eerst ter keuring opgezonden naar de Opiumfabriek, waar het ten einde knoeierijen te onderkennen zoowel onder de kwartslamp, als chemisch wordt onderzocht. De afgekeurde djitjing wordt vernietigd, de goedgekeurde wordt bij de fabriek ingenomen en verwerkt tot djitjingko, welke ter verbetering van geur en smaak bij de tjandoebereiding wordt gebruikt. Voor de goedgekeurde stof wordt aan de inleveraars vergoed ongeveer $^{1}/_{3}$ van de waarde van een gelijke hoeveelheid regie-opium. Deze prijs is relatief veel te hoog, zoodat het land op de djitjing inlevering een vrij groot verlies lijdt. Deze uitgaven worden echter verantwoord geacht; zij vormen als het ware een premie op het nalaten van het schadelijke djitjinggebruik.

De netto-opbrengst van den opiumverkoop dekt sedert 1927 slechts 4 à 5% der gewone landsuitgaven. In genoemd jaar werd besloten om het bedrag, waarmede de bruto-ontvangsten in eenig jaar de som van ƒ 34.000.000 te boven gaan, ten bate van den buitengewonen dienst te brengen. Wordt een surplus gekregen — het laatst gebeurde dit in 1930 — dan komt dit niet in aanmerking voor het sluitend maken der begrooting. Uiteraard zijn als gevolg van de internationale verdragen de opiuminkomsten bestemd om eens geheel te verdwijnen. Tot nu toe werd echter geen aanleiding gevonden om over te gaan tot maatregelen om den gewonen dienst hetzij in eens, hetzij geleidelijk, onafhankelijk te doen zijn van deze inkomsten. Immers indien, als gevolg eener door den Volkenbond te nemen beslissing, met een geleidelijke opheffingspolitiek zal moeten worden begonnen, zal toch nog 15 jaar de gelegenheid bestaan om de — relatief geringe — opiumopbrengst door inkomsten uit andere bronnen te compenseeren.

Uit bezuinigingsoverwegingen werd door de regeering besloten tot samenvoeging van de Zout- en Opiumregie en tot overdracht in medebestuur van den opiumverkoop aan de drie provincies op Java en Madoera. Met de voorbereiding van evenbedoelde reorganisatie werd tegen het einde van 1932 een aanvang gemaakt, terwijl in afwachting van de tot standkoming van den gecombineerden dienst voorzieningen werden getroffen om, waar mogelijk, opium- en zoutverkoopplaatsen al dadelijk samen te voegen.

Uit het vorenstaande moge duidelijk geworden zijn, dat het in Ned.-Indië inderdaad het streven is het opiumgebruik zooveel mogelijk te beperken en te voorkomen, dat zich een nieuwe generatie van schuivers vormt. Hun, die reeds verslaafd zijn aan opium, dit te onthouden zou noodeloos hard zijn en tot zeer nadeelige gevolgen voor hun gezondheid kunnen leiden. Zoolang er nog geen afdoende internationale maatregelen getroffen zijn, waardoor een eind gemaakt is aan den onbeperkten aanplant van papaver en aan den sluikhandel in verslavingsgiften, zal het vervangen van het regeeringsmonopolie in Ned.-Indië door een algemeen verbod er niet toe kunnen bijdragen het opiumgebruik te doen verminderen.

Ten einde een denkbeeld te geven van den be-

trekkelijk geringen omvang van het opiumgebruik in Nederlandsch-Indië dienen de volgende cijfers uit het jaarverslag van den dienst der Opiumregie over 1932. In totaal waren bekend ± 41.500 schuivers van Chineesche herkomst en 59.000 inheemsche schuivers van regie-opium. Dit beteekent, dat ongeveer op elke 30 Chineezen en op elke 1000 inlanders 1 tjandoegebruiker van die volksgroepen voorkomt. Per hoofd der Chineesche bevolking werd in genoemd jaar voor ongeveer ƒ 7 geschoven, de inlandsche bevolking gaf gemiddeld niet meer dan 10 cent daarvoor uit. Voorts wordt verwezen naar de hieronder afgedrukte staten.

I

Vergelijking van de uitkomsten der Opiumregie over 1932, 1927 en 1922.

			1932	1927	1922
Totaal debiet in thails			632.831	1.531.170	1.695.601
Prijs regie-opium per thail in guldens varieerende tusschen			18—30	18—30	18—30
Bruto-opbrengst in guldens			17.347.563	40.580.052	44.185.589
Koopers	Licentiehouders	Europeanen	3	7	8
		Chineezen	14.082	17.007	36.555
		Inlanders	52.072	80.303	91.668
	Niet- licentiehouders	Europeanen	—	—	—
		Chineezen	27.313	66.235	?
		Inlanders	7.073	12.570	?
Getal aanhalingen			1.269	2.820	2.291
Aangehaalde hoeveelheid in kati's			1.979	2.346	518
Aantal depots			12	18	22
Aantal verkoopplaatsen			931	1.074	1.176
Aantal opiumkitten			44	54	62

II

Vergelijking van het wettige gebruik van opium in Ned.-Indië met dat in eenige andere landen in het Verre Oosten [1])

	Ned.-Indië	Burma	Straits-Settlements	Siam	Indo-China	Hong-kong	Macao	Formosa
Opiumverkoop in kilogrammen	57.100	23.619	43.200	61.000	68.268	6.800	12.356	34.970
Prijs per thail in Zwitsersche francs (koers van 2 October 1930)	62.19	14.31	36.50	32.25	50.68	24.18	3.90	10.30
Netto opbrengst van den opiumververkoop	ƒ 34.581.741	rupees 3.863.401	$ 8.276.919	tical 16.634.198	$ 7.818.152	$ 1.958.631	$ 985.755	Yen 2.876.766
Opbrengst in % der Landsinkomsten	6.35	3.14	15.1	15.81	4.7	9.06	22.16	2.72
Aantal bekende opiumgebruikers	186.114	54.282	39.503	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	26.942
Aantal gebruikers in % der bevolking	0.28	0.45	4.59	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	0.67
Gemiddeld gebruik per jaar in grammen per schuiver	295	435	1.094	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	1.151

[1]) Deze gegevens hebben meerendeels betrekking op het jaar 1929.

§ 3. Het uitbreken van den wereldoorlog spoedig na de derde Opiumconferentie van Den Haag heeft een tijdelijken stilstand gebracht in de internationale bestrijding van het opiumgebruik. Eerst in het vredesverdrag van Versailles van 28 Juni 1919 werd deze materie weer ter hand genomen en wel door de opname daarin van een bepaling (artikel 295), welke ten doel had de ratificatie van de Haagsche Conventie van 1912 (H.C. 12) door alle partijen bij genoemd vredesverdrag te verzekeren. Een overeenkomstige bepaling vindt men in de met Oostenrijk, Bulgarije, Hongarije en Turkije gesloten vredesverdragen. Als gevolg daarvan zijn thans bijna alle staten partij bij genoemde Conventie.

Een groote stap voorwaarts op den weg naar de internationale regeling van het opiumvraagstuk is de opneming geweest van artikel 25 sub c in het Handvest van den Volkenbond (V.B.) luidende: „De leden van den Bond, onder voorbehoud van en in overeenstemming met de voorschriften van internationale verdragen thans van kracht zijnde of welke hierna gesloten zullen worden,.... c dragen aan den Bond het algemeen toezicht op over den handel in vrouwen en kinderen en den handel in opium en andere schadelijke verdoovende middelen".

Op grond van deze bepaling heeft de V.B. de supervisie over de uitvoering der H.C. 12 aan zich getrokken. Voor zoover de leden van den Bond betreft geschiedt de uitwisseling van gegevens betreffende den opiumhandel, als overeengekomen in de H.C. 12, thans door tusschenkomst van het Volkenbondssecretariaat. Wat betreft de niet tot den V.B. toegetreden landen, zooals de Vereenigde Staten van Noord Amerika, wordt de noodige bemiddeling nog steeds verleend door de Nederlandsche regeering.

Om de noodige samenwerking te krijgen onder de aangesloten staten en om den Volkenbondsraad van voorlichting te dienen werd op de eerste vergadering van den Bond in 1920 besloten tot instelling van een permanente „Raadgevende Opiumcommissie" (R.O.C.). Als taak werd der R.O.C. toegewezen het nemen en voorstellen van maatregelen, welke a) de effectieve toepassing van de H.C. 12 verzekeren en b) een uitbreiding van het werk van genoemd verdrag en een snelle onderdrukking van het opiumgebruik beoogen. Zij ontvangt van het Secretariaat van den V.B., waarvan één der afdeelingen speciaal ingericht is voor de behandeling van opiumaangelegenheden, alle gegevens welke de leden van den Bond hebben verschaft, om met dit materiaal als basis den Raad en der vergadering (5e Comité) in den vorm van resoluties van advies te dienen. De R.O.C. is geworden tot het centrale orgaan van den V.B. inzake opium. Oorspronkelijk bestond de R.O.C. uit vertegenwoordigers van die landen, welke bij het opiumvraagstuk het meest geïnteresseerd zijn, zooals Britsch-Indië, China, Engeland, Frankrijk, Japan, Nederland, Portugal en Siam. Bovendien behoorden er toe drie deskundigen, assessoren, die geen regeering vertegenwoordigen. Naderhand werden in de R.O.C. nog vertegenwoordigers van andere landen, nl. Bolivia, Duitschland, Italië, Joegoslavië en Zwitserland, als lid opgenomen. Sedert 1923 hebben vertegenwoordigers der Vereenigde Staten als waarnemers aan verschillende vergaderingen der R.O.C. deelgenomen. De besprekingen der R.O.C. worden in het openbaar gehouden. In haar werkingssfeer werden onder meer getrokken de behandeling van de jaarlijksche rapporten der verschillende regeeringen betreffende papaververbouw, opiumproductie en -gebruik, beperkende maatregelen, tegengang van den sluikhandel in verdoovende middelen, contrôle op den handel in narcotica door een systeem van in- en uitvoercertificaten, straffen terzake van opiummisdrijven, vervoer van narcotica langs vrijhavens en voorbereiding van verdere internationale conferenties ter beperking van het gebruik van meergenoemde stoffen. In de R.O.C. is het werk van enkele leden zeer op den voorgrond getreden. Met onderscheiding mogen worden genoemd M. G. Bourgois (Frankrijk), Sir Malcolm Delevingne (Engeland), Sir John Campbell (Britsch-Indië) en W. G. van Wettum (Nederland). Ook dient te worden vermeld de Amerikaansche waarnemer Stephen G. Porter, die in de zitting van 1923 aandrong op de aanneming van eenige moties, bekend als „de Amerikaansche beginselen", welke ten doel hadden het gebruik van opiumvoortbrengselen voor andere dan geneeskundige of wetenschappelijke doeleinden onwettig te verklaren en de opiumproductie zoodanig te beperken, dat alleen voor het wettige gebruik voldoende voorraad zou zijn. De aanleiding tot dit voorstel is niet ver te zoeken. Als gevolg van het drankverbod en van de toestanden na den wereldoorlog, waarin vele personen de werking van narcotica aan den lijve hadden ondervonden, was in de Vereenigde Staten een groot misbruik van verdoovende middelen ontstaan. Ondanks een invoerverbod bleven de verdoovende middelen het land in groote hoeveelheden binnenstroomen.

Het Amerikaansche voorstel werd in de R.O.C. weliswaar in beginsel aangenomen, doch door vertegenwoordigers van verschillende regeeringen, welke het opiumgebruik in hun gebieden nog toestaan, onder voorbehoud, dat het gebruik van *bereid* opium en de verbouw van papaver voor dat doel geoorloofd zullen zijn, zoolang dat gebruik, overeenkomstig hoofdstuk II der H.C. 12, toelaatbaar is. De vertegenwoordiger van Britsch-Indië achtte het aangenomen beginsel evenmin van toepassing op het eten van ruw opium, zooals dat daar te lande gebruikelijk is. Met eerstgenoemd voorbehoud kon de Amerikaansche vertegenwoordiging zich vereenigen, omdat eruit bleek, dat slechts van een tijdelijken toestand sprake was, hetgeen in overeenstemming was met de H.C. 12. Ten aanzien van het Britsch-Indische standpunt gaf zij geen nadere uiteenzetting. Op grond van de gevoerde besprekingen in de R.O.C. werd besloten het vraagstuk van de beperking van het gebruik van opium en andere schadelijke verdoovende middelen gelet op de Amerikaansche beginselen bij resolutie ter verdere behandeling aan den Raad van den V.B. voor te leggen. Deze resolutie, welke ook in de vergadering van den V.B. in behandeling werd genomen, had tengevolge de bijeenroeping van de beide Opiumconferenties van Genève, welke eind 1924 bijeenkwamen en duurden tot Februari 1925.

Door de eerste conferentie (C.G. 1) zou worden beraadslaagd over de middelen tot verdere verwezenlijking van de in hoofdstuk II der H.C. 12 beoogde geleidelijke vermindering van het opiumgebruik in die landen, waar dat gebruik wettig

is geregeld. De tweede conferentie (C.G. 2) had ten doel tot een overeenkomst te komen betreffende de beperking van de vervaardiging van schadelijke verdoovende middelen, van den aanplant van papaver en cocabladeren en van den handel in de verkregen producten.

De beperkte taak van de C.G. 1 bracht een beperkte samenstelling ervan mede. Aanvankelijk werden alleen die landen uitgenoodigd in welker gebieden het gebruik van bereid opium nog was toegestaan, n.l. Frankrijk, Groot-Brittannië, Britsch-Indië, Japan, Nederland, Portugal en Siam. Om verschillende redenen, vooral in verband met het feit, dat de meeste schuivers van Chineeschen landaard zijn en de meeste deelnemende mogendheden rekening hadden te houden met den sluikhandel in opium afkomstig uit het Hemelsche Rijk, werd ook China, waar officieel het opiumschuiven verboden is, tot deelneming uitgenoodigd. De gedelegeerde voor Nederland, de heer Van Wettum, werd tot voorzitter gekozen. Aan zijn arbeid is het voor een groot deel te danken, dat de conferentie inderdaad tot een overeenkomst kon geraken en dat voorkomen werd, dat de Japansche delegatie haar medewerking ontijdig beëindigde. Dit laatste kon ten aanzien der Chineesche afvaardiging niet worden belet. China heeft de overeenkomst niet mede onderteekend. De moeizaam verkregen resultaten zijn neergelegd in een Overeenkomst met bijbehoorend Protocol, welke verband hield met verschillende beslissingen der C. G. 2. In het gesloten accoord worden in 15 artikelen onder meer geregeld inrichting en werkwijze van gouvernementsmonopolies, zooals in Nederlandsch-Indië en in enkele andere gebieden reeds sedert lang bestaan, tegengang van het opiumrooken onder minderjarigen, een verbod voor dezen om opiumkitten te bezoeken, het beperken van laatstbedoelde schuifgelegenheden, verbod tot verkoop van djitjing (dross) anders dan aan het regeeringsmonopolie, beperking van uit- en doorvoer van opium, samenwerking der betrokken regeeringen bij de bestrijding van den sluikhandel, verzameling van gegevens betreffende het aantal schuivers en propaganda tegen het opiumgebruik. Ten slotte werd bepaald, dat periodiek conferenties over den toestand in het Verre Oosten zouden worden gehouden, het eerst in 1929. In het protocol werd opgenomen, dat het schuiven volledig zou worden onderdrukt in een tijdvak van 15 jaar te rekenen van een door den V.B. te bepalen tijdstip af, waarop de landen, welke papaver verbouwen, worden geacht den uitvoer van ruw opium onder werkelijke contrôle te hebben gekregen. De overeenkomst, in de considerans waarvan is vermeld, dat de verdragsluitende mogendheden, om redenen van menschlievendheid en ten einde het maatschappelijke en zedelijke welzijn van de betrokken volkeren te verzekeren, alle maatregelen zullen nemen, welke kunnen strekken om in een zoo kort mogelijken termijn de onderdrukking van de gewoonte van opiumrooken te verwezenlijken, is geworden tot een uitwerking van hoofdstuk II der H.C. 12. Zij vervangt dat hoofdstuk niet, doch bevestigt het en vult het aan. Het verdrag werd onderteekend op 11 Februari 1925. Door Groot-Brittannië, Portugal en Siam werd daarbij op enkele punten een voorbehoud gemaakt.

Op 17 November 1924, 14 dagen later dan de C.G. 1, kwam de C.G. 2 bijeen, waaraan werd deelgenomen door vertegenwoordigers van 41 staten. De Nederlandsche delegatie bestond aanvankelijk uit de heeren Van Wettum, De Kat Angelino, Ambtenaar voor Chineesche Zaken en dr. Coebergh, Hoofdinspecteur der Volksgezondheid. Naderhand werd met de leiding der delegatie belast de Nederlandsche gezant te Parijs Jhr. Loudon. Bestond de C.G. 1 bijna geheel uit personen, die met het opiumvraagstuk vertrouwd waren, de samenstelling der C.G. 2 was van geheel anderen aard. Verscheidene staten hadden geen bepaalde deskundigen afgevaardigd. Onder de vertegenwoordigers bevonden zich diplomatieke en consulaire ambtenaren, doktoren, pharmaceuten e.a. Velen onder hen kwamen voor de eerste maal in aanraking met het ingewikkelde onderwerp der Conferentie. Slechts een kleine kern was daarmede volkomen vertrouwd. Dit drukte ongetwijfeld een stempel op het verloop der bijeenkomsten. Als voorzitter der C.G. 2 werd door den Raad van den V.B. aangewezen de gezant van Denemarken te Berlijn en eerste gedelegeerde van dat land bij de Vergadering van den V.B., Herluf Zahle. Voor ondervoorzitters viel de keuze der conferentie op het hoofd der Chineesche delegatie Sao-Ke, Alfred Sze en den Cubaan De Aguero y Bethancourt. Om de onderhandelingen te vergemakkelijken en te bespoedigen werd besloten tot de samenstelling van verschillende comités en subcomités, welke elk een gedeelte van het te verrichten werk toegewezen kregen. Reeds spoedig bleek, dat de doelstelling der conferentie door verscheidene delegaties als te beperkt werd beschouwd, omdat de z.g. „Amerikaansche beginselen" er onvoldoende in tot uiting kwamen. Kort na den aanvang werden door de Amerikaansche delegatie bij monde van Stephen G. Porter moties ingediend van veel verdere strekking, nl. om: 1. de productie van en den handel in heroïne geheel te verbieden; 2. de productie van ruw opium en cocabladeren zoodanig te beperken, dat geen surplus overblijft voor niet strikt medische of wetenschappelijke doeleinden; 3. den invoer van ruw opium door de staten, welke het gebruik van bereid opium tijdelijk nog toestaan, in 10 jaar geleidelijk te verminderen en daarna te verbieden

Het voorstel sub 1 gaf geen aanleiding tot moeilijkheden, hetgeen wel het geval was met de beide andere, vooral met dat sub 3. Volgens verschillende delegaties behoorde het niet tot de bevoegdheid van deze conferentie om ook betreffende bereid opium in besprekingen te treden, aangezien deze aangelegenheid het onderwerp der C.G. 1 uitmaakte; andere en daaronder vooral die der Unie meenden, dat de geheele materie bij één conferentie in behandeling diende te worden genomen. Een en ander gaf aanleiding tot eindelooze debatten, waaruit bleek, dat een vergelijk zeer moeilijk zou zijn te verkrijgen. Nadat de conferentie van 16 December 1924 tot 19 Januari d.a.v. was verdaagd, kon nog geen overeenstemming worden verkregen. Het scheen, dat de conferentie op een mislukking zou uitloopen. Om te trachten uit de impasse te komen werd een Zweedsch-Finsch voorstel aangenomen om de derde Amerikaansche motie ter nadere behandeling te verwijzen naar een Commissie van Zestien, bestaande uit acht leden van elk der beide conferenties. Ook in deze commissie kon echter

niet tot overeenstemming worden gekomen, waarop men zijn toevlucht nam tot een kleinere Commissie van Vijf. Het was hierin, dat het Amerikaansche voorstel werd verzacht in dien zin, dat het opiumschuiven afgeschaft moest worden binnen een periode van 18 jaar, tenzij de staten, welke het opiumgebruik nog in hun koloniën duldden, van den Volkenbondsraad een uitspraak wisten te verkrijgen, dat bijzondere omstandigheden een naleving van die verplichting onmogelijk maakten. Toen ook tegen deze formule, waarmede Amerika zich kon vereenigen, door andere belanghebbende staten bezwaar werd gemaakt, moest de Commissie van Zestien verklaren, dat haar pogingen mislukt waren. Reeds tevoren hadden de Amerikaansche en Chineesche delegaties de conferentie verlaten. Dit vertrek gaf geen aanleiding tot stopzetten der werkzaamheden. Integendeel, nu niet meer met het starre standpunt der Vereenigde Staten van Noord-Amerika rekening behoefde te worden gehouden, kon tot overeenstemming worden gekomen. Op 19 Februari 1925 kwam de conventie der C.G. 2 tot stand. Deze conventie bestaat uit 7 hoofdstukken en niet minder dan 39 artikelen, welke de hoofdstukken I, III en V der H.C. 12 vervangen. In de conventie worden in de eerste plaats definities gegeven van de stoffen, welke er onder vallen (ruw opium, medicinaal opium, morphine, heroïne, cocablad, ruwe cocaïne, cocaïne, ecgonine, Indische hennep). De reeds in de H.C. 12 bestaande bepalingen op voortbrenging, in omloop brengen en uitvoer van ruw opium werden verscherpt, daarnaast werden enkele bepalingen opgenomen betreffende cocabladeren en Indische hennep. Op in de conventie bepaaldelijk genoemde stoffen werd contrôle door de betrokken regeeringen binnen haar gebieden voorgeschreven. De wijze, waarop deze contrôle behoorde te geschieden, werd aangegeven. Het gebruik dier stoffen werd alleen toegestaan voor medische en wetenschappelijke doeleinden, grootere voorraden dan voor die doeleinden benoodigd werden niet toegelaten. Vastgesteld werd het toezicht op den internationalen handel in de onder het verdrag vallende stoffen door het hiervoren reeds genoemde stelsel van in- en uitvoercertificaten. Geen invoer dier stoffen binnen het territoir der verdragsluitende mogendheden zou meer toegestaan zijn zonder een afzonderlijke door de betrokken regeering afgegeven invoervergunning voor elken invoer; geen uitvoer zou mogelijk zijn zonder een dergelijke uitvoervergunning. De vergunningen tot uitvoer zouden alleen dan mogen worden afgegeven, indien de aanvrager kon overleggen een invoercertificaat van het land van bestemming der te verzenden verdoovende middelen. De inrichting der certificaten en de administratie ervan na de afgifte werden nauwkeurig geregeld. Bijzondere bepalingen werden opgenomen om ontduiking der contrôle in vrijhavens en bij doorvoer te voorkomen. Door de organisatie van een Permanent Centraal Comité, bestaande uit 8 door den Volkenbondsraad aan te wijzen deskundige leden, werd een waarborg geschapen voor een voortdurend toezicht op den internationalen handel in de onder het verdrag vallende stoffen. Ten slotte werden nog bepalingen opgenomen betreffende geschillen over de uitlegging of toepassing der Conventie, de uitwisseling van gegevens, de toetreding, bekrachtiging, in werking treding en opzegging van het verdrag. Ook aan deze overeenkomst werd een protocol verbonden. Bij dat protocol verbonden de onderteekenaars zich de noodige maatregelen te nemen om binnen 5 jaren te beletten, dat de smokkelhandel in opium nog een ernstige belemmering zou vormen voor de daadwerkelijke onderdrukking van het gebruik van bereid opium in de gebieden, waar dat gebruik tijdelijk was veroorloofd.

De C. G. 1 trad in werking op 28 Juli 1926, de C. G. 2 op 25 September 1928. Op die data was het in de conventies vereischte aantal bekrachtigingen verkregen. Sedert dien zijn tot laatstgenoemd verdrag nog verscheidene mogendheden toegetreden. Ook het aantal regeeringen, dat de H. C. 12 heeft geratificeerd, is intusschen belangrijk toegenomen. Slechts enkele landen zijn thans nog buiten de werkingssfeer van laatstgenoemde conventie en van die van Genève van 19 Februari 1925. Als voornaamste daarvan worden genoemd: Afghanistan, Argentinië, Abessinië, Hedjaz, Paraguay, Perzië en Sovjet Rusland.

De aanvaarding van de ten opzichte van de H. C. 12 verscherpte bepalingen der beide Geneefsche verdragen hebben geen afdoende verbetering in den toestand gebracht. In een memorandum aan den Secretaris-Generaal van den V. B. bracht de Engelsche regeering in 1928 onder de aandacht van den Raad van den V. B., dat de door haar getroffen maatregelen om het opiumgebruik te onderdrukken in die gebieden, waar dat gebruik nog wettig was geoorloofd, geen doel hadden getroffen, zoodat geleidelijke en algeheele onderdrukking ervan geheel op den achtergrond waren geraakt. Vooral in Hongkong en op het Maleische schiereiland was de sluikhandel onrustbarend toegenomen niettegenstaande al het mogelijke werd verricht tot bestrijding ervan. In het memorandum werd voorts erop gewezen, dat op grond van de C. G. 1 de betrokken staten in 1929 wederom zouden bijeenkomen om den toestand op opiumgebied te bespreken. Gevreesd werd, dat de sluikhandel deze bijeenkomst voor onoverkomelijke moeilijkheden zou plaatsen. In verband daarmede stelde het Britsche Gouvernement voor, dat door den V. B. een kleine commissie van bekwame en onpartijdige personen naar het Verre Oosten zou worden gezonden om een uitgebreid onderzoek ter plaatse in te stellen en het bijeenroepen eener nieuwe conferentie uit te stellen, totdat de resultaten van bedoeld onderzoek bekend zouden zijn. Het Britsche voorstel werd, ondersteund door Japan, Frankrijk, Nederland en Siam, ter behandeling doorgezonden naar de Vergadering van den V. B. Ook China wenschte het voorstel te ondersteunen onder voorbehoud echter, dat het onderzoek niet zou worden beperkt tot het Verre Oosten, doch alle landen zou omvatten, welke opium en andere narcotica voortbrengen of bereiden en dat China in de te benoemen commissie zou zijn vertegenwoordigd. Deze beide voorwaarden werden niet aangenomen, omdat daardoor het veld van onderzoek te zeer zou worden uitgebreid en buiten de C. G. 1 zou treden, waardoor de enquête een geheel ander karakter zou krijgen. De Vergadering van den V. B. besloot een commissie van drie personen te benoemen, die in de landen, welke hun medewerking daartoe zouden ver-

leenen, een onderzoek zouden instellen naar het gebruik van rookopium, de maatregelen door de betrokken regeeringen genomen om de bepalingen der H. C. 12 en C. G. 1 te verwezenlijken, den aard en den omvang van den sluikhandel in opium in het Verre Oosten en de moeilijkheden daardoor in den weg gelegd aan de vervulling der internationale verplichtingen en voorts om voorstellen te doen omtrent datgene dat in de bestaande omstandigheden door den V. B. en door de betrokken regeeringen gedaan kon worden om den toestand te verbeteren. Tevens werd besloten tot de Vereenigde Staten van Noord-Amerika het verzoek te richten bedoelde commissie in de gelegenheid te stellen om in de Philippijnen locaal na te gaan welke ervaringen waren verkregen met het daar te lande bestaande verbod op invoer en gebruik van opium.

Tot voorzitter van vorenbedoelde Commissie van Enquête (C. v. E.) werd aangewezen de Zweedsche gezant te Buenos-Aires E. E. Ekstrand, tot leden ervan de Directeur Generaal van het Amortisatiefonds van de Belgische Openbare schuld en Voorzitter van de Vereeniging voor Staatshuishoudkunde in België M. L. Gérard en de oud Gezant van Tsjechoslowakije te Rio de Jaineiro dr. J. Havlass. Medewerking tot het onderzoek gaven: Frankrijk voor Indo-China; Groot-Brittannië voor Burma, de Straits Settlements, Serawak, Britsch-Noord-Borneo, Broenei en Hongkong; Japan voor Formosa, het Kwang-Toeng pachtgebied en Korea; Nederland voor Nederlandsch-Indië; Portugal voor Macao; Siam. Amerika verleende de verzochte vergunning voor een bezoek aan de Philippijnen. De C. v. E. bracht in een lijvig verslag, dat in 4 deelen verscheen, rapport uit van haar verrichtingen en bevindingen. Daarin wordt o.a. gezegd: „Het onderzoek heeft de commissie tot de overtuiging gebracht, dat alle betrokken regeeringen er naar streven haar internationale verplichtingen met betrekking tot de contrôle op het opiumrooken te vervullen en trachten het gebruik van rookopium te regelen en zoo spoedig mogelijk te beperken". En elders: „De onwettige handel in opium heeft de regeeringen er niet van afgehouden haar bijzondere verplichtingen te vervullen". Toch werden in het rapport niet minder dan twintig maatregelen voorgesteld om tot een uiteindelijke onderdrukking van het opiumgebruik te geraken. De voornaamste suggesties waren: 1. Samenwerking der betrokken landen bij de getroffen en alsnog te treffen bestrijdingsmaatregelen; 2. Internationale samenwerking tot geleidelijke beperking van en contrôle op den papaveraanplant in alle landen, waar de regeering bij machte is daarvoor zorg te dragen; 3. verbetering van de sociale en hygiënische omstandigheden der bevolking en krachtige propaganda ten einde de vraag naar opium te doen verminderen; 4. speciale organisatie der politie; 5. verlaging van den opiumprijs tot een zoodanig bedrag, dat smokkelen niet meer winstgevend is; 6. verdere doorvoering van het monopoliestelsel en andere internationaal overeengekomen maatregelen; 7. uitbreiding van de licentieering van schuivers; 8. verplichting om alleen in openbare verbruikplaatsen te schuiven; 9. inkomsten uit het opiumverbruik verkregen buiten de begrooting voor den gewonen dienst te houden en alleen te bestemmen ter bestrijding van den sluikhandel en voor sociale en hygiënische ontwikkeling van het land.

Nadat de resultaten van het door de C. v. E. ingestelde onderzoek, dat van September 1929 tot Mei 1930 had geduurd, tegen het eind van laatstgenoemd jaar bekend waren geworden, bestond er geen aanleiding meer tot langer uitstel van een nieuwe bijeenkomst der mogendheden, toegetreden tot de C. G. 1, om het bereid opium vraagstuk opnieuw onder de oogen te zien en daarbij de maatregelen, aanbevolen door de C. v. E., te bespreken.

Aan deze conferentie, welke van 9 tot en met 27 November 1931 duurde en welke op verzoek der Siameesche regeering te Bangkok bijeenkwam, werd deelgenomen door alle onderteekenaren van de C. G. 1 t.w.; Frankrijk, Groot-Brittannië, (Engelsch)-Indië, Japan, Nederland, Portugal en Siam. Bovendien waren uitgenoodigd China en de Vereenigde Staten van Noord-Amerka. China onthield zich van deelneming op grond van den moeilijken financieelen toestand. Amerika had een waarnemer gezonden. Als hoofd der Nederlandsche delegatie trad wederom op de heer W. G. van Wettum, als leden ervan werden aangewezen de heeren Mr. C. P. C. E. Steinmetz, Hoofdinspecteur, Hoofd van den dienst der Opiumregie, en Mr. H. Holtkamp, Administrateur bij het Departement van Financiën, terwijl als secretaris werd toegevoegd de heer P. G. G. J. Lubbers, Inspecteur bij den dienst der Opiumregie. De resultaten van de Conferentie werden neergelegd in een door alle deelnemers geteekende overeenkomst ter aanvulling van die van Genève van 11 Februari 1925, een slotacte bevattende elf aanbevelingen en een gemeenschappelijke verklaring betreffende den sluikhandel. De twintig maatregelen aanbevolen door de C. v. E. konden lang niet alle de eenparige instemming verwerven van de confereerende mogendheden, hetgeen ook niet anders te verwachten was, daar er onder waren van zeer ingrijpenden aard en sommige in strijd met de in verschillende landen gevolgde opiumpolitiek, zelfs met de reeds te Genève aanvaarde beginselen. In de Overeenkomst werd o.m. bepaald, dat de detailverkoop uitsluitend zal geschieden tegen contante betaling in gouvernementsverkoopplaatsen of door van gouvernementswege aangestelde personen op een vast salaris. De leeftijd, beneden welken de bevolking meer bijzonder tegen het opiumgebruik moet worden beschermd, werd gesteld op 21 jaar. In de slotacte wordt in de eerste plaats verklaard, dat onderdrukking van het opiumrooken afhankelijk is van de werkelijke beperking van de productie van ruw opium, welke alleen mogelijk is door een internationale regeling. In verband daarmede wordt het desbetreffende voorstel van de C. v. E. ondersteund. Voorts werden o.m. aanbevolen: a) invoering van een regionaal stelsel van licentieering en rantsoeneering, en van registratie der schuivers, waar dit nog niet bestaat; b) uitbreiding van anti-opiumpropaganda, verbetering van sociale en hygiënische toestanden, betere verpleging van en nazorg voor opiumpatiënten; c) uitbreiding van de reeds plaats hebbende rechtstreeksche uitwisseling van gegevens betreffende den sluikhandel tot alle onderwerpen, welke van belang zijn voor de opiumbestrijding; d) bevordering van de djitjinginlevering; e) verstrek-

king van zooveel mogelijk gelijkvormige gegevens aan den Volkenbond. In de aan de overeenkomst gehechte gemeenschappelijke verklaring worden China en Perzië genoemd als de landen, waar ruw opium op groote schaal wordt geproduceerd en vanwaar aanzienlijke hoeveelheden naar de gebieden der confereerende mogendheden worden gesmokkeld. Dit geschiedde in de hoop, dat de publicatie der feiten voor de betrokken regeeringen aanleiding zou vormen om afdoende maatregelen te nemen ter beperking van die productie en ter verhindering van den uitvoer voor onwettige doeleinden.

De Bangkok conferentie heeft de bestaande bepalingen op opiumgebied slechts onbelangrijk aangevuld. Dit kon ook niet anders. Een onafwijsbare eisch om verbetering in den toestand te krijgen is verdwijning of althans terugbrenging tot zeer matige grenzen van den sluikhandel. En dit laatste is slechts mogelijk als de bronnen van dezen handel worden gestopt. Dit is in de internationale overeenkomsten steeds ten volle ingezien. De morshandel was echter sedert 1925 geenszins verminderd, zoodat niet verwacht kan worden, dat de laatste bijeenkomst de belanghebbende staten nader zou brengen tot de onderdrukking van het gebruik van bereid opium. Het nut van conferenties als die te Bangkok moet echter niet worden afgemeten naar de directe resultaten. Deze kunnen bij den tegenwoordigen stand van het bereid opiumvraagstuk niet groot zijn. Deze bijeenkomsten ontleenen haar groote waarde aan het feit, dat in onderlinge besprekingen naar buiten blijkt wat elk land heeft gedaan ter voldoening aan de contractueel aangegane verplichtingen, dat men elkaar voorlicht met de verkregen ervaring, anderzijds zoo noodig wijst op tekortkomingen. Als gevolg daarvan zullen de toestanden op opiumgebied in landen, waar deze nog te wenschen overlaten, geleidelijk verbeteren en zich opheffen tot een hooger standpunt naar het voorbeeld van anderen. Een ander voordeel is dat de publieke belangstelling levendig wordt gehouden. Te Bangkok is wel gebleken met welk een ernst de betrokken regeeringen, plaatselijke omstandigheden in aanmerking genomen, de laatste jaren hebben gestreefd naar beperking van het opiumgebruik. Een verheugend verschijnsel is het, dat men niet geschroomd heeft de wonde plekken aan te wijzen.

Met de bedoeling de fabricatie van en handel in narcotica nog meer te beperken, werd in 1931 te Genève nog een verdrag — de z.g. limitatieconventie — gesloten. De aan te maken hoeveelheden en de voorraden verdoovende middelen werden daarbij aan een strenge contrôle onderworpen, terwijl de grondstoffen, welke benoodigd zijn, nauwkeurig berekend moeten worden om een vergunning tot invoer te kunnen krijgen. Ook tot deze conventie zijn reeds vele landen toegetreden.

Op de internationale postconferenties te Madrid (1920), Stockholm (1925) en Londen (1931) werd de noodige aandacht besteed aan het vervoer van verdoovende middelen per brief, postpakket e.d. De bepalingen daaromtrent werden meer en meer verscherpt. Verboden zendingen worden thans niet afgeleverd, noch doorgezonden. Verzending per post van opium tusschen twee landen is slechts mogelijk voor wetenschappelijke doeleinden in postpakketten of in doosjes met aangegeven waarde; zij moeten dan door de benoodigde certificaten van in- en uitvoer zijn gedekt.

In het vorenstaande is een beschouwing gegeven omtrent de tractaten, welke thans de nationale wetgeving op opiumgebied voor de daarbij aangesloten staten beheerschen. De C. G. I en de Bangkok conferentie hebben alleen betrekking op bereid opium; in de H. C. 12, de C. G. 2, de limitatie-conventie en de postverdragen zijn ook ten aanzien van ruw opium, medicinaal opium, cocabladeren, Indische hennep, morphine, heroïne, cocaïne en ecgonine, alsmede verschillende van deze stoffen afgeleide chemische praeparaten, beperkende maatregelen opgenomen. Uit het vorenstaande blijkt wel, dat het opiumvraagstuk thans niet beperkt is gebleven tot de onderdrukking van een specifiek oostersch kwaad in den Oriënt. Het is uitgegroeid tot een wereldprobleem, bij de oplossing waarvan wordt gestreefd naar universeele bescherming tegen verslavingsgiften, welke meer en meer den mensch bedreigen.

Literatuur: Jaarverslagen Opiumregie; Koloniaal Verslag; Volkenbondsstukken onder C.... M.... XI; Report of the Commission of Enquiry into the control of opium-smoking in the Far East; W. G. van Wettum, Les Conférences de l'opium à Genève (3 novembre 1924—19 février 1925) et leurs résultats mis en regard de ceux de la Conférence de la Haye (1912); W. G. van Wettum, De Opiumquestie (Vragen des Tijds 1927); J. H. Delgorge, De internationale opiumconferentie te Bangkok (Vragen des Tijds 1927); Tan Tong Joe, Het Internationale Opiumprobleem; W. W. Willoughby, Opium as an international problem; John Palmer Gavit, Opium; A. R. Neligan, The Opium Question, with special reference to Persia; Dr. U. G. Bijlsma, e.a. Opium en morphine; I.O.G.T., Indië en het Opium; Ellen N. La Motte, The Opium Monopoly; H. G. Alexander, Narcotics in India and South-Asia; Herbert L. May, Survey of smoking opium conditions in the Far East; C. Hartwich, Die menschlichen Genussmittel; Dr. A. de Mol van Otterloo, De opiumschuiver in het hospitaal; De Mol van Otterloo en Linn, Ontwenningskuur voor opiumschuivers; Kwa Tjoan Sioe en Tan Kim Hong, Opiumontwenningskuren met blaarserum; Modinos, Curing of drug addicts.

MALOEA (Aanv. Dl. II). Zie ook MASÈNRÈMPOELOE. Dit zelfbesturende landschap behoorde vroeger tot de federatie Doeri of Talloe-Batoepapan, bestaande uit de landschappen Maloea, Bontobatoe en Allah (Zie DOERIE, Dl. I). De bevolking in de 3 landschappen is van gemengde afkomst, maar heeft meer Toradjasch dan Boegineesch bloed. De taal is de Doerische taal, welke op zich zelf staat en waarin meer Toradjasche woorden voorkomen dan Boegineesche. De hoofden en kooplieden spreken ook zuiver Boegineesch en Toradjasch. Maleisch hoort men zoo goed als niet. De godsdienst is de Islam. Aan het hoofd van de wetgeleerden staat een kalief, tevens voorzitter van den sjarat. De bevolking van Maloea bestaat uit 12.480 Inlanders. Europeanen, Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen vindt men er niet. De grootte van het landschap is ± 250 km². De inheemsche bevolking is in 3 klassen te verdeelen: *a.* de Tanahboelawang, afstammelingen der vor-

sten, zoowel zelfbestuurders als lilihoofden; *b.* de Tanah-besi, afstammelingen der hadatsleden; en *c.* de Tanahtaroeroe, de afstammelingen der vrijen (mardika) en van vroegere slaven (ata).

De grenzen van het landschap Maloea zijn: in het Z. met Maiwa de S. Boengin (S. Tabang) van de samenvloeiing met haar zijtak de S. Talimbangan tot een punt even ten Z. van de kampoeng Anggiboento en met Enrékang van laatstbedoeld punt aan de S. Tabang een rechte lijn in n.-w.lijke richting over den B. Boenoe en B. Mara naar den B. Lagisan, van hier een lijn in w.lijke richting over den B. Lokotjédo naar de Sadang-rivier en verder langs deze rivier tot haar samenvloeiing met haar linkerzijtak de S. Tonggo; in het W. een lijn van de monding der S. Tonggo in n.lijke richting over den B. Siambo naar B. Semoei; van hier begint de grens met Boven-Sawito en eindigt op den B. Lembang boeanging; in het N. begint op laatstgenoemden bergtop de grens met Allah, welke in o.lijke richting gaat tot aan den B. Perangian, daarna noordwaarts over den B. Langi, B. Talibadjoe naar den B. Pangopi; van hier gaat de grenslijn in o.lijke richting over den B. Tomonga tot de S. Mata-alo, volgt deze rivier stroomafwaarts tot aan de monding der S. Kanan, daarna laatstgenoemde zijrivier stroomopwaarts tot Benting-to papi en dan langs S. Kaloko tot B. Batoetoké; van hier gaat de grenslijn in n.o.lijke richting over B. Rarré naar B. Tako en vervolgens zuiver oostwaarts over B. Kadoendoeng, B. Bila, B. Bonoran, B. Tokétangtoni, B. Pedongdengan, B. Mobakoe, B. Poedjang en B. Dama naar de watersluis Kalorantédong (driesprong Allah, Maloea en Bontobatoe). In het O. grenst Maloea aan Bontobatoe; de grenslijn loopt hier van Kaloran-tédong z.w. waarts over den B. Lolong naar de S. Mataring, volgt deze rivier stroomafwaarts tot haar monding in de S. Kaloempang en daarna ook deze rivier stroomafwaarts tot aan de kampoeng Bangkan en daarna over de toppen Tosipoté en Boetoe in z.w.lijke richting over den B. Tjelok en Lando naar de sluis Oeloe-Kalo-Baraka; van hier loopt de grens langs de S. Roro stroomafwaarts en dan de S. Maloea ook stroomafwaarts tot aan de monding der S. Lémo; verder zuidwaarts over den B. Kapéloe en Lappo naar den B. Radda en dan oostwaarts over den B. Pangaloan en B. Pajo naar het graf Lamoenan Laäpak, voorts over de toppen Patoedoe, Komba, Boelawé, Galangilalang, Lampang en Manipi naar den B. Potokoelin; van hier gaat de grenslijn zuidwaarts over den B. Batoepoetih en B. Prambata langs de S. Batoepoetih tot haar monding in de S. Talimbangan en dan deze rivier tot haar monding in de S. Tabang.

Het landschap Maloea is zeer bergachtig. De bodem bestaat uit kalk en roode en paarse leien, welke gemakkelijk verweeren. Massieve, groote kalkrotsen staan afzonderlijk bij Tinabang, Tampo en Mangoegoe (tusschen S. Mataalo en S. Maloea). De voornaamste bergtoppen zijn reeds genoemd bij de grensomschrijving. In de lili Sosok treft men nog aan den B. Leloea en B. Pasarang, ten W. van de S. Mata-alo. De voornaamste rivier van het landschap is de S. Mataalo, een linker zijtak van de Sadang-rivier, welke voor een deel van haar middenloop door Maloea stroomt. Bij Tinabang neemt zij links de S. Maloea op, welke ontstaat uit de samenvloeiing van de S. Kaloko en S. Kaloempang of S. Tjorio en beneden de kampoeng Maloea de S. Roso opneemt, welke voor een deel de grens vormt tusschen de landschappen Maloea en Bontobatoe. Als verkeersmiddel hebben de rivieren in het landschap geenerlei beteekenis. Malachiet (een kopererts) en steenkolenlagen vindt men in Banti, zoutwaterbronnen komen voor in Sossok.

De groote verkeersweg Parépare-Palopo gaat door het landschap over een afstand van ongeveer 10,5 km. Alle rivierovergangen zijn overbrugd. Verder heeft men in het landschap binnenwegen geschikt gemaakt voor rij- en lastpaarden en wel een weg: 1. van Tjendana naar Bonto Tangla (in Allah); 2. van Kalossi (Allah) naar Maloea; 3. van Maloea naar Salonggi (Bontobatoe); 4. van Maloea naar Pasoei (Bontobatoe); van den laatsten weg gaat bij Barakka (Bontobatoe) een weg over Lémo naar Banti en van hier over Loka en Déjakadjoe naar Maiwa (Ranté Doerian) met een zijweg over Liang-Bai naar Oeroe. De wegen nos. 2, 3 en 4 zijn en worden geschikt gemaakt voor voertuigen en auto's, voornamelijk met het oog op den afvoer van koffie uit de oostelijke streken van Bontobatoe en Maloea. De transportmiddelen zijn: auto's, rijwielen, paarden en lastdragers.

Het hoofdmiddel van bestaan is landbouw. Rijst wordt geplant voornl. op sawahs, welke worden bemest en tweemaal per jaar worden beplant. Maïs wordt soms op sawahs als tweede gewas, maar meestal op ladangs geteeld. Verder komen als tweede gewassen voor: gierst, oebisoorten en katjang tanah. De kemiriteelt en koffiecultuur nemen toe. Klappers worden voor eigen gebruik aangeplant. De cultuur van tabak en kapok neemt toe. De nijverheid is van weinig belang. Van de 3 pasars in het landschap wordt die van Maloea het drukst bezocht. Koffie, kemiri en kapok worden uitgevoerd. De veeteelt breidt zich uit. Karbouwen worden geteeld voor den landbouw en de slacht. Paarden komen veel voor en worden voornl. als lastdier gebruikt. Ter bevordering van de runderteelt zijn koppels koeien op Soemba-contract verstrekt aan de Aroe's van Maloea Sossok. Men vindt in Maloea een groot aantal geiten. Pluimvee moet worden aangevoerd uit Rapang en Sidènrèng. Jacht wordt alleen gehouden op herten (in Banti) voor vermaak. Wilde varkens worden hoofdzakelijk met vergift bestreden. Visscherij is van geen belang. In vijvers wordt wat ikan mas geteeld. Invoer van gedroogde visch heeft plaats van Parépaté. Ongko's, gronden gereserveerd voor jacht- en vischvangst der hoofden, treft men in het landschap alleen aan te Pabarani (Banti). Voor de aanwijzing van boschgrenzen zie bij het nieuwe artikel MAIWA.

Toen de federatie Doeri nog bestond, sloot zij op 30 September 1890 met het N.-I. Gouvernement een contract (goedgekeurd bij G. B. van 2 October 1891 no. 28), dat onderteekend werd door Aroe La Gali van Maloea als vertegenwoordiger der federatie. Na de expeditie van 1905 en volgende jaren moesten de zelfbesturen der 3 landschappen van Doeri: Allah, Bontobatoe en Maloea, elk afzonderlijk de korte verklaring volgens uniform model afleggen, hetgeen is geschied op 11 Januari 1909. Alle drie verklaringen werden goedgekeurd bij G. B. van 9 Juni 1909 no. 29.

Voor Maloea werd de verklaring afgelegd door La Gali bovengenoemd. Na zijn defungeeren werd de korte verklaring den 3den Maart 1919 opnieuw afgelegd door zijn vervanger La Parang Barana Lolo (goedgekeurd bij G. B. van 14 October 1919 no. 26), die thans nog in functie is. Het zelfbestuur bestaat uit den Aroe, bijgestaan door een Pabitjara. De Aroe's van Sossok en Banti (lilihoofden) zijn te beschouwen als landsgrooten tevens volkshoofden; zij zijn niet bezoldigd. De hoofden (ook de Aroe en Pabitjara) hebben vaste reistoelagen. De leden van het zelfbestuur krijgen bovendien de padi-opbrengst van ornamentsvelden. De onbezoldigde hoofden ontvangen collecteloonen van door hen geinde belastingen.

Als rijkssieraden vindt men in het landschap bij den Aroe van Maloea: een klewang, genaamd „Toelempangan"; in Banti een roode vlag, genaamd „Leloasoe", en een kris, genaamd „Padjoeloe"; in Sossok een kris, genaamd „Tarappang" met gouden scheede en gouden gevest, benevens een klewang, genaamd „Toloemalla" (de scheede hiervan is een weinig met goud versierd). Indien de rijkssieraden om de een of andere reden te voorschijn moeten worden gehaald, mag dat eerst geschieden na het slachten van een z.g. „tedong dewata"; dit is een karbouw uit een bijzondere kudde, welke haar weidegronden heeft in de nabijheid van de kampoeng Roso. Over de verkiezing en aanstelling der zelfbestuursleden en hoofden zie bij het aanvullende artikel ENRÉKANG. Voor de drie Doerische landschappen geldt nog de bepaling dat bij de verkiezing van een zelfbestuurder de beide andere aanwezig moeten zijn. Bij de keuze wordt er op gelet, dat na het overlijden of ontslag van den titularis in de eerste plaats in aanmerking komen personen, die niet zijn van een jonger geslacht, aldus geen zoons wanneer er nog broers, ooms of volle neven zijn, die, wat geboorte betreft, in aanmerking komen.

BONTOBATOE (Aanv. Dl. I). Dit Doerilandschap grenst ten N. aan het Doeri-landschap Allah. De grenslijn loopt hier van de sluis Kaloran-tédong naar het Z O. tot den B. Tandjoeng en buigt zich daarna oostwaarts tot de grot van Tomako en den B. Béang; van dit gebergte loopt zij weer in z.o.lijke richting tot den B. Ranté-Kambola. Ten O. grenst het landschap aan Palopo en Maiwa. Van het eerstgenoemde is het gescheiden door den kam van het Latimodjonggebergte van B. Ranté-Kambola tot den piek Batoe-bolong; van het laatstgenoemde landschap is het gescheiden door een lijn van B. Bolong in z.w.lijke richting over den B. Taloe en het gebergte van Sossok en daarna langs het Pabetengan-gebergte. In het Z. grenst Bontobatoe aan de landschappen Maiwa en Maloea. De scheidingslijn loopt van het Pabetengangebergte in w.lijke richting tot de samenvloeiing van S. Boengin en S. Mamang en verder in n.w.lijke richting langs de S. Tabang tot de monding van de S. Talimbangan en de S. Batoepoetih. De westgrens met het landschap Maloea loopt van de Kaloran-tédong z.w.-waarts over den B. Lalong tot aan S. Mataring, langs deze rivier stroomafwaarts tot haar samenvloeiing met de S. Kaloempang; verder langs laatstgenoemde rivier stroomafwaarts tot aan de kampoeng Bangkan en over de toppen Tosipoté en Boetoe in z.w.lijke richting over B. Lando tot aan de sluis Oeloe Kalo Baraka. Van hier loopt de westgrens langs de S. Roso en de S. Maloea tot de monding van de S. Lémo; verder in z.lijke richting over den B. Kapéloe en B. Loppo tot den B. Radda, dan in o.lijke richting over B. Pangaloan, B. Pajo, het graf Lamoenan-laäpok, over de toppen Patoedoe, Komba, Boelawi, Galang-ilalang, Lampang en Manibi naar den B. Potokoelin en ten laatste in z.w.lijke richting over den B. Batoepoetih en B. Prambata naar de monding der S. Talimbangan en S. Batoepoetih in de S. Tabang.

De grootte van Bontobatoe is ongeveer 200 km². De bevolking bestaat uit: 12.349 Inlanders (geen Europeanen en Vreemde Oosterlingen). De Inheemsche bevolking is van Toradjasche afkomst, gemengd met Boegineesch bloed. De taal is Doerisch (zie bij nieuw artikel MALOEA) en de godsdienst is de Islam.

Bontobatoe is een bergland bij uitnemendheid, doorsneden door diepe ravijnen en dalen; vlak terrein vindt men er niet. De hoogte van den bodem boven den zeespiegel varieert tusschen ± 500 en 3000 m. Van het Latimodjonggebergte in het O. met de toppen Batoe-Bollong en Ranté Kambola gaan 3 uitloopers naar het W.: de B. Tabang met den B. Koekoek de noordelijkste, de B. Badong de middelste en de B. Porasingang de zuidelijkste. De rivieren zijn bergstroomen met steenachtige beddingen en een groot verval. Zij zijn nergens bevaarbaar. De voornaamste rivier is de S. Roso, welke, ontstaande uit de S. Tjotjorang, S. Paropo en S. Karang, van het Latimodjonggebergte westwaarts stroomt en beneden Baraka in de S. Maloea valt, na eerst als linkerzijrivieren te hebben opgenomen de S. Léangpéa en de S. Boesak. In het N. stroomt de S. Kanang, welke N.W. van Tantido in de S. Kaloempang valt, terwijl een deel van de zuidgrens wordt gevormd door de S. Tabang, welke dicht bij Ranté Doerian van den B. Porasingang komende de S. Batoe-poetih opneemt. De bodemgesteldheid is als in het landschap Maloea. In de bronriviertjes van de S. Roso komt goud voor. Kopererts komt ook bij Ranté Lémo voor. Bij Pasoei vindt men steenkoollagen. Van jonger formatie dan de gneisen, leien en zandsteenlagen zijn de kalkriffen, waarvan er één loopt van Pasoei naar Baraka.

De verdeeling van de bevolking in klassen is als in Maloea; eveneens de stand van nijverheid, veeteelt, jacht en visscherij. De rijstbouw heeft in Bontobatoe een hoogen trap van ontwikkeling bereikt. Van kampoeng Boné tot de S. Kaloempang zijn de berghellingen aan weerszijden van de S. Kanang bedekt met bergsawahs, welke een overvloedigen oogst opleveren. Verder vindt men sawahs van kampoeng Bontongan tot Tampang, in het dal van S. Roso van S. Léangpéa, bij Ranté Lémo, Angin², Pendokesan, Oeroe en Talimbangan. Het sawah-areaal wordt voortdurend uitgebreid. Levend water is in overvloed aanwezig; het wordt door kunstige, dikwijls km.'s lange leidingen langs de berghellingen naar de sawahs geleid. Deze worden bemest en dikwijls tweemaal 's jaars beplant. Droge rijstvelden zijn er nog wel, maar gewoonlijk wordt de rijst daar samen met maïs aangeplant. Dit laatste voedingsmiddel wordt overal, waar mogelijk, geplant, soms 2 of 3 maal per jaar. In en om de kampoengs worden oebisoorten, keladi, katjang, aardappelen, uien, boonen, sirih, enz. geplant, in de laatste jaren ook koffie. De cultuur hiervan is

thans zeer uitgebreid;de kwaliteit is zeer goed. De voornaamste koffiecentra zijn Ranté Lémo, Lokoloembang, Pendokesan, Kalatjiri, LangaE, Bontongan, Oeroe en Talimbangan. Verder verbouwt de bevolking nog tabak voor de binnenlandsche markt, gierst, wat katoen, klapper en pinang. Van de boschproducten in het gebergte zamelt de bevolking alleen wat rotan voor eigen gebruik. De binnenlandsche handel is levendig. De voornaamste pasar is die van Pasoei; verder zijn er kleinere pasars te Oeroe en Baraka. Uit het landschap bestaat een geregeld handelsverkeer met de pasars van Kalosi, Maloea, Maroangi en Enrékang.

De in Bontobatoe bestaande wegen zijn voet- en paardenpaden. De voornaamste zijn: 1. van Pasoei over Panjoera naar Maloea; 2. van Pasoei over Bantja, Kalimboea, Pelappo, Tampang, Balombong naar Maloea; 3. van Pasoei over Pewa, Ranté Lémo, Angin[2], Pendokesan, Bossé, Salonggé Awo, Gandeng Gandeng en Balombong naar Maloea; 4. van Pasoei over Roembia, Pasalorang, Loöko, Liangbai en Oeroe[2] naar Boengin (Maiwa). In 1930 kwam de Bontobatoeweg (over Barakka naar Pasoei) gereed. De autowegen Baraka-Maloea en Baraka naar Banti zijn ook zoo goed als klaar. Deze autowegen zijn in het belang van den afvoer van koffie uit de landschappen Maloea en Bontobatoe. De transportmiddelen zijn als in Maloea.

Bontobatoe in zijn geheel heeft nooit deelgenomen aan eenig verzet tegen het Gouvernement. Wel had in het laatst van 1907 en in het begin van 1908 in N.O.-Bontobatoe, het z.g. Alé (bosch-)gebied, verzet plaats. Ambé Kadé, een gewezen geestenbezweerder, die tot den Islam was bekeerd, had de bevolking van het Alégebied, Kandéapi, Paroppo, Ranté Lémo, Boentoelamba en Lokoloembang tegen het Gouvernement opgezet en haar verboden zich te laten registreeren en belasting te betalen. Na een militaire actie van ± 1 maand was in Januari 1908 alle verzet gebroken; de opstandelingen meldden zich bij den civielen gezaghebber. Den 11den Januari 1909 legde La Boetoe, bestuurder van Bontobatoe evenals de bestuurders der 2 andere landschappen van Doeri de korte verklaring volgens uniform model af, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 9 Juni 1909 no. 29. Zijn opvolger Bangon legde op 5 Juli 1923 in tegenwoordigheid van de hadat opnieuw de korte verklaring af, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 9 Januari 1924 no. 11. Bedoelde bestuurder is nog in functie, woont in Pasoei en geniet een maandelijksche bezoldiging van ƒ 100 's maands, benevens een toelage voor reis- en verblijfkosten. Hij wordt in het bestuur bijgestaan door een hadat, bestaande uit een soeléwatang en een pabitjara. Beide hadatleden genieten ook een toelage voor reis- en verblijfkosten. De zelfbestuursleden hebben nog de padiopbrengst van ornamentsvelden. Zie over verkiezingen van hen en hoofden bij MALOEA. In Bontobatoe bestaat als rijkssieraad een klewang, genaamd „Palimbangan".

ALLAH (Aanv. Dl. I). Dit zelfbesturende landschap is een der Doerische landschappen, dat participieert in de onderafdeelingskas Masènrempoeloe (zie aldaar). Het is ± 330 km.[2] groot en heeft een bevolking, bestaande uit 21.844 Inlanders en 9 Chineezen of totaal 21.853 zielen. Zijn bevolkingssterkte is dus grooter dan één der landschappen, met welke het een gemeenschappelijk vermogen heeft. In het Z. grenst Allah aan Maloea en Bontobatoe. De grenslijn loopt van B. Lembangboeanging (in het W.) in o.lijke richting tot B. Perangian, daarna noordwaarts over den B. Langi en B. Talibadjoe naar B. Pangapi, van hier in o.lijke richting over den B. Tomonga tot aan de S. Mata-alo, langs deze rivier stroomafwaarts tot de monding der S. Kanan, vervolgens deze linkerzijrivier stroomopwaarts tot Benting-totapi en dan langs S. Kaloko tot den B. Batoe-toké. Van dezen top gaat de grenslijn in n.o.lijke richting naar den B. Rarré en B Tako, voorts zuiver oostwaarts over den B. Kadoengdoeng, B. Bila, B. Banoran, B. Tokétangtoni, B. Pedongdengan, B. Mokaboe en B. Dama naar de sluis Kalorantédong. Van dit punt begint de zuidgrens met Bontobatoe; zij gaat in z.o.lijke richting tot den B. Tandjoeng, buigt zich daarna oostwaarts tot de grot Tomako en den B. Béang en loopt ten laatste in z.o.-richting tot den B. Ranté kambola. Van laatstgenoemd punt loopt de oostgrens van Allah (met Palopo), in n.lijke richting tot den B. Sikollong. Ten N. grenst Allah aan Makalé; de grenslijn loopt van den B. Sikollong in n.w.lijke richting tot aan de S. Roni, dan langs deze rivier stroomafwaarts tot aan kampoeng Bala (in Tjorio, Allah); van hier gaat zij recht N.W. naar de S Malino, verder langs deze rivier stroomafwaarts tot haar samenvloeiing met de S. Barani, deze stroomopwaarts volgend langs den noordrand van kampoeng Garotin en van hier naar de samenvloeiing van de S. Méso met de S. Barani om ten laatste de S. Méso stroomopwaarts te volgen tot haar oorsprong op het Samboegebergte. De westgrens van Allah met Makalé loopt van den oorsprong der S. Méso in z.lijke richting over den B. Réa, B. Koekoe, B. Karra, B. Tongkanaberoe, B. Patékong tot den B. Lembangboeanging. Het o.lijk deel van het landschap Allah wordt ingenomen door de uitloopers van het Latimodjonggebergte, welke over de Mata-alo, in Barokko overgaan in hoog heuvelland met veel kalkrotsen. De oudste voorkomende gesteenten zijn de gneisen en glimmerleien van het Latimodjonggebergte, welke hier en daar goudhoudend zijn. Door verweering is het goud op enkele plaatsen vrijgekomen en door de bergstroompjes afgevoerd. Zoo wordt in Tjorio reeds van vroeger door de bevolking goud gewonnen. Op de gneisen en glimmerleien volgt een formatie van roode en paarse leien, welke door de rivieren zijn blootgelegd en plaatselijk koperhoudend zijn. Gedegen koper wordt o.a. gevonden ten Z. van Kalosi. Boven de leien liggen lagen zandsteen, afgewisseld door lagen grove en fijne conglomeraten. De zandsteen bevat op vele plaatsen steenkolenlagen, zooals ten N. en Z. van de Allahstelling (bij Tangsa en nabij Loembadja); ten O. van Kalosi. Deze steenkool is goed bruikbaar voor smederijen. Voorts is de zandsteenformatie oliehoudend (Passer Kira). Zoutwaterbronnen worden aangetroffen bij Passer Kira en Barokko. Als een jongere formatie zijn te beschouwen de kalkriffen welke loopen van Bamba-poeang (in Enrékang) in een rechte noordwaartsche richting door Maloea en Allah tot Rantépao. Zij hebben groote grotten en steile rotswanden, welke laatste natuurlijke bèntèngs vormen, zooals bij Lintik en Allah (in Barokko). Een zeer mooie grot vindt men bij kam-

poeng Allah op den linkeroever van de Mata-alo-rivier. De hoogste toppen in bovenbedoeld kalkgebergte zijn in Allah: de B. Allo (W. van Kalosi) en de Allah-stelling bij Tangsa. Behalve de zooeven genoemde en de in de grensomschrijving vermelde toppen heeft men in het landschap nog de B. Pokapindjang (2100 m.) en B. Sinadji van het Latimodjonggebergte en in het N.W. van het landschap de uitloopers van het Samboeagebergte.

De voornaamste rivier in het landschap is de S. Mata-alo, welke 2 km. ten Z. van Enrékang in de Sadangrivier valt. De Mata-alo ontstaat uit de samenvloeiing van de S. Barani en S. Malino; de eerste ontspringt in het Samboegebergte en de laatste in het Latimodjonggebergte. Een andere belangrijke rivier in het landschap is de S. Kaloempang, welke uit het Latimodjonggebergte komende, zich met de S. Roso vereenigt en zoo de S. Maloea vormt, welke bij Tinabang (in Maloea) in de Mata-alo valt. Genoemde rivieren en haar zijtakken zijn bergrivieren en onbevaarbaar.

De groote auto-verkeersweg van Parépáré over Enrékang en Makalé naar Palopo doorsnijdt het landschap Allah van Z. naar N., westelijk van de Mata-alo-rivier. Aan genoemden weg zijn gelegen de kampoengs Kalosi (standplaats van den bestuurder), Baladjin, Barokko en Loembadja van het landschap Allah. Even bewesten het gehucht Kalassi verlaat de weg het landschap om zich door de onderafdeeling Makalé voort te zetten. Goede binnenwegen (paardenwegen) in het landschap zijn: *a.* van Kalosi over Mindalang naar Tjorio en Tarombéan; *b.* van Kalosi over Mindalang en Maliba naar OeloewaE; *c.* van Kalosi over Bossok naar Passer Barokko (Passer Tjengé); *d.* van Passer Barokko over Passer Kira, Boetoe Tangla naar Tjendana en Kotoe (Enrékang) aan den grooten weg Enrékang-Kalosi.

De verkeersmiddelen, de afkomst, klassenindeeling en taal der inheemsche bevolking benevens de aanstelling van zelfbestuursleden en hoofden komen overeen met die in Maloea en Bontobatoe (zie aldaar).

Behalve in het n.-deel van Tjorio, waar men nog zuivere Toradja's (heidenen) vindt, wordt door de inheemsche bevolking de Islam beleden. In Kalosi is een kalif hoofd van de wetgeleerden. De middelen van bestaan (landbouw, cultures, veeteelt, nijverheid, jacht, visscherij) zijn als in Bontobatoe (zie aldaar). De pasarhandel is levendig. De voornaamste pasars zijn die van Kalosi en Barokko. In het landschap Allah heeft men als rijkssieraden;bij den Aroe van Allah een klewang met gouden scheede en gouden gevest, „Doea bontik" genaamd, en bij den Aroe van Barokko een mawak (kaïn) „Tanoeng Tammangka" genaamd. Gelijktijdig met de bestuurders van Maloea en Bontobatoe heeft de Aroe van Allah op 11 Januari 1909 de korte verklaring volgens uniform model afgelegd, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 9 Juni 1909 no. 29. Zijn opvolger La Wello Djina Banti legde een soortgelijke verklaring op 1 Maart 1915 af (goedgekeurd bij G. B. van 16 October 1915 no. 28). Deze bestuurder is thans nog in functie en geniet een maandelijksche bezoldiging van *f* 100. Hij wordt bijgestaan door één Pabitjara. Bovendien wordt uit de onderafdeelingskas nog bezoldigd de Aroe van Barokko en de Pabitjara van die adatgemeenschap (lili). De leden van het zelfbestuur en de hoofden genieten bovendien nog een vaste toelage voor reis- en verblijfkosten. De zelfbestuursleden ontvangen ook nog de padiopbrengst van ornamentsvelden.

Literatuur (Aanvulling): De inneming van Bontobatoe (Celebes) door een ooggetuige, m. ill. Eigen Haard 1906, blz. 659, 683, 698, 718; Maljoe: De verovering van de Allahstellingen op 13 Maart 1907, W. v. Ind. VI, 342; De verovering der Allah-stellingen door E. v. B. m. ill., Ind. Mil. Tijdschr. 1909 II, 792; W. F. Gisolf: Lawsoniet en epidoot in de Chisten van het Latimodjong, geb. Hand. XVII: Nat.- en Geneesk. congres, April 1919, 442; Dr. H. v. d. Veen: Nota betreffende de grenzen van de Sa'dansche taalgroep en het haar aanverw. taalgebied, Tijdschr. Bat. Gen. LXIX (1929) 58—96; O. Haagsma: Langs Sadang en Salo Mata-alo, Java-post 1925, 653.

MAIWA (Aanv. Dl. II). Dit zelfbesturende landschap, dat met Enrékang en de vroegere Doeri-landschappen Maloea, Bontobatoe en Allah een gemeenschappelijk vermogen heeft, vertegenwoordigd door de onderafdeelingskas Masènrèmpoeloe (Zie aanv. art. MASÈNRÈMPOELOE en ENRÉKANG) is groot ± 600 km.² en heeft een bevolkingssterkte van 15.262 zielen (nl. 15.258 Inlanders en 4 Chineezen). Het grenst ten N. aan de landschappen Maloea en Bontobatoe. Van het eerstgenoemde landschap is het gescheiden door de S. Boengin, vanaf de kampoeng Anggé boentoe (in Maloea) tot de samenvloeiing met de S. Talimbangan, een rechterzijrivier; de grens met Bontobatoe wordt gevormd door de bergketen B. Pembanoeang vanaf de monding der S. Talimbangan tot aan den B. Batoebolong, waar de grenzen van Maiwa, Bontobatoe, Palopo en Sidènrèng samenkomen. In het O. grenst Maiwa aan het landschap Sidènrèng; hier loopt de grenslijn vanaf den B. Batoebolong over den kam van het Latimodjonggebergte langs de toppen B. Talloe, B. Tabang, B. Baroe, B. Tjerana, B. Landja, B. Sembang, B. Latjobo tot aan den B. Béoe bij kampoeng Kalimpang (Sidènrèng); van hier af wordt de grens gevormd door de S. Kalimpang (Salo Tabang of Salo Boengin) tot waar zij de S. Kalama rechts opneemt en verder door laatstgenoemde zijrivier stroomopwaarts tot aan den B. Lamadja (punt van samenkomst der grenzen van Maiwa, Sidènrèng en Rapang). In het Z. grenst Maiwa aan Rapang, waarvan het wordt gescheiden door een lijn van den B. Lamadja in w.lijke richting tot aan den B. Koemoe, van hier langs den S. Biroe stroomopwaarts tot aan den herkenbaren boom Anjoeara Fananga, langs den herkenbaren boom Tjenrana Bolloe, over de hoogvlakte Tanahbiring tot aan den heuvel Boewoeng AsoeE. In het W. grenst Maiwa aan Pinrang en Enrékang. Van Pinrang wordt het gescheiden door een lijn, in n.lijke richting getrokken van den heuvel Boewoen AsoeE over den B. Awo-KawoE naar den B. Karang. De grens met Enrékang is gelijk aan de oostgrens van laatstgenoemd landschap (Zie aanv. art. ENRÉKANG). Met uitzondering van het zuidelijke deel is Maiwa bergachtig. In het Z. heeft men golvend heuvelland en wat vlak terrein. Behalve de in de grensomschrijving genoemde toppen liggen in het landschap de B. Siratoe en de B. Sétan bij Maroangin; de B. Patodjong en Gatarang bij Oeroe, de B. Anni bij Kadeppé, de B. Mila bij Pariwang, de B. Pasang en Maridi

in Pasang; de B. Maiwa bij Kaloempang; de B. Lalikang en Landja bij Matakali en de B. Matadjang tusschen Tapong en Labani. De hoogte dier toppen varieert tusschen 400 en 2000 m. De voornaamste rivieren zijn: de S(adang) Boengin, verderop ook S. Tabang en S. Kalimpang, S. Boija genoemd, uitmondende in het Témpéh-meer; de S. Karadja, welke ontstaat uit de samenvloeiing van de S. Malino en S. Batoelapa en als S. Rapang in Pinrang in zee valt; de S. Maroangin en de S. Pasang. Deze rivieren zijn onbevaarbaar.

In de bergstreken van O.- en N.-Maiwa is de grond geschikt voor koffiecultuur. Ook vindt men daar vele ladangs (Boengin Tallang en Batarang). Sawahs komen meer voor in het z.lijk en w.lijk deel, waar zij zoo mogelijk nog worden uitgebreid. De voorkomende gesteenten zijn gneisen en glimmerleien van het Latimodjonggebergte; hierop volgt een formatie van roode en paarse leien, welke plaatselijk koperhoudend zijn In Boengin vindt men malachiet (koperoyxde), doch in geringe hoeveelheid. De leien zijn overdekt door een machtige formatie van zandsteenlagen, afgewisseld door lagen grove en fijne conglomeraten. Zoutwaterbronnen worden aangetroffen in Boengin.

De groote weg (autoweg) van Paréparé naar Palopo, loopt over een afstand van 9 km. door het landschap en passeert de kampoengs Batoelapa en Pabetongan. Van den brug Salo Biroe (bij de grens met Rappang) gaat van dien grooten weg een autoweg naar Maroangin, de standplaats van den bestuurder van Maiwa (± 24 km. lang). Ook gaat er een breede binnenweg van Batoelapa naar Maroangin en verder in oostelijke richting naar Oeroe; hier splitst de weg zich in tweeën: een weg gaat over Bolli, Baringan, Batarang en Tallang naar Boengin en de andere gaat over Kaloepang, Tapong en Paladang naar Matakali, Barakka en Boelo naar Boengin. Van Paladang gaat een zijweg westwaarts over Marassi en Passang naar Enrékang, terwijl bij Matakali een zijweg oostwaarts gaat naar Lebani en door naar Baringan. Behalve die wegen zijn er nog andere, minder belangrijke rij- en voetpaden. De transportmiddelen zijn auto's, rijwielen, paarden en koelie's.

Voor maatregelen ter bevordering van kampoengconcentratie, zie het aanvullende artikel ENRÉKANG. Op verzoek van den opperhoutvester heeft de aanwijzing der boschgrenzen plaats gehad aan den voet van het Latimodjonggebergte in het o.lijk grensgebied van Maiwa, Bontobatoe en Allah, alwaar boschreserveering in het algemeen belang noodzakelijk bleek ter beperking van verdere boschvernieling door ladangaanleg. Het aanwijzingsbesluit is geteekend door de zelfbesturen der bovengenoemde 3 landschappen. Ongko's, gronden gereserveerd voor jacht- en vischvangst der hoofden en daardoor eenige der weinige bestaande boschreserves, treft men in Maiwa aan te Boja, Kadeppe, OngkoE en Pabatongan. Vergunning tot ontginning wordt door het zelfbestuur alleen gegeven in de ongko bij kampoeng Kadeppe en wel voor het aanleggen van sawahs, echter zonder heffing van eenige retributie.

De inheemsche bevolking is van gemengd Boegineesche en Toradjasche afkomst; het Boegineesche bloed is evenwel overheerschend. De verdeeling in standen komt overeen met die in Enrékang. De godsdienst is de Islam. Aan het hoofd van de wetgeleerden staat een kalif, tevens voorzitter van de Sjarat. Evenals in Enrékang is in Maiwa een imam gevestigd. Het Maiwasch is een taal op zichzelf, waarin Boegineesche en Toradjawoorden in gewijzigden vorm voorkomen. De hoofden gebruiken als omgangstaal het Boegineesch, dat ook door het grootste gedeelte der bevolking wordt gesproken.

Het hoofdmiddel van bestaan is landbouw. De rijstcultuur wordt voornamelijk op sawahs gedreven. Droge rijstvelden vindt men in Noord-Maiwa. De oogst is voor eigen gebruik. Maïs wordt in groote hoeveelheden aangeplant en 3 à 4 maal 's jaars geoogst. Behalve voor eigen gebruik wordt maïs geplant voor uitvoer naar de zuidelijke streken. Zij is het hoofdvoedsel van den kleinen man en wordt soms met rijst of gierst gemengd gegeten. Klappers worden alleen voor eigen gebruik geplant. De koffiecultuur in Noord-Maiwa is zeer bloeiend. Het product wordt grootendeels via Parépare naar Makassar uitgevoerd. Voorts worden verbouwd: gierst, oebisoorten, katjang, kemiri en pinang. Arènpalmen worden ook geplant voor de bereiding van sagoweer en suiker voor binnenlandsch gebruik. De cultuur van kapok breidt zich uit. Behalve maïs en koffie worden ook kemiri, pinang en kapok uitgevoerd. De binnenlandsche handel is levendig, vooral op den pasar van Maroangin.

De veeteelt breidt zich uit. Karbouwen worden voor den landbouw en de slacht gehouden, paarden als last- en rijdier. Voor de bevordering van de runderteelt, zijn koppels Bali-vee op Soembacontract verstrekt aan den Aroe, Soelèwatang, Pabitjara en Aroematowa. Paarden en karbouwen worden ook wel in geringe hoeveelheden uitgevoerd. Jacht wordt gehouden op herten, meer voor vermaak en niet als middel van bestaan. Wilde varkens worden voornamelijk bestreden met vergift. Visscherij is van geen belang. Gedroogde visch wordt ingevoerd van Parépare. De nijverheid is van weinig belang. Kains, gekleurd of wit, worden geweven voor binnenlandsch gebruik. Enkele grofsmeden vervaardigen parangs en landbouwwerktuigen. Ook worden rotanmatten van goede kwaliteit gevlochten en ketjapings, een soort guitaar, gemaakt, welke naar Wadjo en Sidènrèng worden uitgevoerd.

De rechtspraak is als in andere korte verklaring-landschappen van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden geregeld.

Het zelfbestuur van Maiwa bestaat thans uit den Aroe (bestuurder), bijgestaan door een Hadat, bestaande uit den Soelèwatang en den Pabitjara. Verder zijn nog bezoldigde hoofden de Matoa Maiwa en de Aroe van Tapoeng, die beiden lilihoofden zijn en vroeger ook hadatsleden waren. Over de verkiezing en aanstelling der zelfbestuursleden zie het aanvullend artikel ENRÉKANG. De benoeming der landsgrooten (lilihoofden) geschiedt door het zelfbestuur onder nadere goedkeuring van den Gouverneur. De kampoenghoofden worden ook door het zelfbestuur aangesteld en genieten alleen collecteloonen. De zelfbestuursleden en lilihoofden genieten ook inkomsten uit ornamentsvelden.

Het voornaamste rijkssieraad van Maiwa bevindt zich in een mand, welke niet geopend mag

worden. Bij beschadiging van den mand wordt hij van buiten gelapt. Dit ornament heet „Patta Lamatjéli" en heeft als attributen een geweer en een klewang. Voorts is er nog een kris „Pakka MaroE" en een lans met den naam van „Bassi Pakka". In Limboeang heeft men een wit kleed in den vorm van een mensch, TjeppagaE geheeten, waarbij als wapens behooren een klewang en een lans. Zij worden bewaard in het huis van het hoofd van Limboeang. In Pasang bevindt zich een dergelijk kleed van geel zeildoek. De figuur stelt een geestelijke voor, voorzien van een kris. Dit ornament heet „Latoea Pakka" en daarbij behooren een geweer, een klewang en een lans. In Matakali bestaat een dergelijk ornament, echter zonder wapens. Genoemde ornamenten worden bewaard in de woningen van de Aroe's van Pasang en Matakali. Als de Aroe van Maiwa feest viert, worden die ornamenten naar Maroangin gebracht.

Het eerste lange contract met den bestuurder en de hadat van Maiwa werd op 8 September 1890 gesloten en bij G. B. van 2 October 1891 no. 28 goedgekeurd. Na de expeditie van 1905 legde de toenmalige bestuurder La Sapewali met zijn Hadat de korte verklaring volgens Celebes-model af, welke verklaring werd goedgekeurd bij G. B. van 19 Juli 1906 no. 29. Genoemde bestuurder werd bij G. B. van 16 Juli 1907 van zijn waardigheid ontheven. Na eenige waarnemingen van de waardigheid van bestuurder door personen, die ongeschikt bleken en waarvan één ontijdig is gestorven, werd op 4 Mei 1923 de korte verklaring volgens uniform model afgelegd door La Tjori, welke verklaring werd goedgekeurd bij G. B. van 28 Augustus 1924 no. 9. La Tjori bestuurde slechts kort en werd bij G. B. van 30 October 1925 van zijn waardigheid ontheven. Door den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden werd toen tijdelijk belast met de waarneming van het ambt zekere La Oga, die evenwel reeds in 1927 ontslag vroeg en verkreeg. Toen trad als waarnemend bestuurder op La Sassoe, tevoren kampoenghoofd van Benteng in het landschap Rapang en behoorende tot het Aroe-geslacht van Maiwa. Toen van zijn geschiktheid voldoende was gebleken, werd hij toegelaten tot het teekenen van een akte van verband, hetgeen op 4 Juni 1928 geschiedde in tegenwoordigheid van de Hadat (Soeléwatang en Pabitjara) van Maiwa. Bedoelde akte werd goedgekeurd bij G. B. van 19 November 1928 no. 5. La Sassoe is thans nog in functie.

MASÈNREMPOELOE (Aanv. Dl. II). Aan een in 1925 door den toenmaligen Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden gedaan voorstel om naast een onderafdeeling Adjataparang een onderafdeeling Masènrempoeloe in de afdeeling Parépare in het leven te roepen, omvattende de zelfbesturende landschappen, welke vroeger tot den gelijknamigen bond hebben behoord, is geen gevolg gegeven. Wel werd bij G. B. van 5 November 1928 no. 1 bepaald, dat: *a.* de landschappen Sidénréng, Rapang, Sawito, Soepa en Maloesétasi; *b.* de landschappen Enrékang, Maiwa, Maloea, Ala (Allah) en Bontobatoe gemeenschappelijk één vermogen, lasten en inkomsten zullen hebben (met ingang van 1 Januari 1929). De toevoeging van de landschappen Batoelapa en Kasa bij de sub *b* genoemde landschappen (G. B. 23 October 1929 no. 17) werd bij G. B. van 23 Juni 1933 no. 24 weer ingetrokken, met de bepaling dat genoemde twee landschappen deel uitmaken van de hierboven sub *a* bedoelde gemeenschap van vermogen, lasten en inkomsten. Van de vroegere Masènrempoeloe-landschappen Maiwa, Enrékang, Ala (Allah), Maloea, Bontobatoe, Batoelapa en Kasa hebben nu dus alleen de eerste vijf een gemeenschappelijk vermogen met gemeenschappelijke lasten en inkomsten, welke verhandeld worden door de z.g. onderafdeelingskas Masènrempoeloe. Zij vormen op het oogenblik nog tezamen de onderafdeeling Enrékang (hoofdplaats Enrékang) der afdeeling Parépare. Maloea, Allah en Bontobatoe vormden vroeger de federatie Doeri (zie Dl. I blz. 628).

De toestand van bovengenoemde Masènrempoeloe-kas, waarvan de begrooting wordt vastgesteld door de zelfbesturen der landschappen Maiwa, Enrékang, Allah, Bontobatoe en Maloea, is in dezen crisistijd nog gezond. De begrooting 1933 geeft aan een budget van *f* 139.555. Op de inkomsten van zelfbestuurders, hadatleden, hoofden en ambtenaren, uit de Masènrempoeloe-kas betaald, wordt een crisiskorting toegepast. Voor de afzonderlijke landschappen zie op de namen.

ENRÉKANG (Aanv. Dl. I). Zie ook aanv. artikel MASÈNREMPOELOE. Dit zelfbesturende landschap is ± 400 km.² groot. De bevolking bestaat uit 28 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 15.284 Inlanders en 55 Chineezen, totaal 15.367 zielen. De voornaamste kampoeng Enrékang is standplaats van den zelfbestuurder en tevens onderafdeelingshoofdplaats. De grenzen van het landschap zijn: in het N. (met het landschap Maloea) een lijn vanaf een punt even ten Z. van de kampoeng Anggéboentoe aan de S. Tabang in n.w. richting gaande over de B(oentoe) Boenoe en B. Mara naar de B. Lagisan; van daar in w.lijke richting over den B. Lokotjédo naar de Sadang-rivier, verder de rivier stroomop volgende tot de uitmonding van de S. Tonggo daarin; van hier in n.lijke richting naar de B. Siambo en vervolgens recht west-waarts tot de uitmonding der S. Basséan in de Sadang; in het W. (met de landschappen Batoelapa en Kasa der onderafdeeling Pinrang) een lijn van laatstgenoemd punt in z.w.lijke richting over den B. Roppo naar den B. Lombo en van hier in een vrijwel z.lijke richting naar den B. Bolisoe, over het plateau Apang-Apang en over de toppen B. Datte-Banga, B. Patora en B. Tjinggi; de zuidgrens (met het landschap Sawito) loopt van den B. Bolisoe in een gebroken lijn, eerst langs de Sadang-rivier en daarna naar den B. Karang; in het O. wordt de grens met het landschap Maiwa gevormd door een lijn, welke vanaf den B. Karang eerst in n.o.lijke richting loopt over den B. Patjongai naar den B. Bala-batoe en verder in n.w.lijke richting over den B. Simoeloeng en B. Pandjai naar den B. Labo; van hier gaat de grenslijn in n.n.o.lijke richting naar den B. Balang-djaka en dan in n.o.lijke richting naar de S. Tabang over de toppen B. Tagari, B. Langit-langit, B. Néné-batowa, B. Baléang langit en B. Malando; verder volgt de grenslijn de S. Tabang stroomop tot het beginpunt der noordgrens bij Anggéboentoe.

Het landschap Enrékang is geheel bergland met zoo goed als geen vlakten. Het ligt in het stroomgebied van de Sadang en is doorsneden

door diepe ravijnen en dalen. De formatie van den bodem bestaat uit leien, overdekt door lagen zandsteen, afgewisseld door lagen conglomeraten. De zandsteen bevat op vele plaatsen steenkolenlagen (tusschen Kotoe en Malaoewé, bij Tjèmba en Taloe-bamba). Plaatselijk is die zandsteenformatie ook oliehoudend (Tjèmba). Gasbronnen vindt men bij Papi, noordelijk van Tjendana (grens Enrékang en Maloea) en op andere plaatsen aan de Sadang. Bij Enrékang en o. lijk van de Sadang komen gelaagde tuffen voor, welke van jonger formatie zijn dan de leien en zandsteen als van nog jonger formatie moeten de kalkriffen aangemerkt worden, welke loopen van de Bamba-poeang (tusschen S. Mata-alo en Sadang) in een rechte lijn noord-waarts tot Ranté-pao. Deze kalkriffen vormen als overal elders groote grotten en steile, grillig gevormde rotswanden. Ten zuiden van Enrékang bij Kabéré en langs de Sadang komen kwartaire conglomeraten te voorschijn. Daarin en in de kalk komen geen delfstoffen voor. Bovengenoemde gesteenten en kalkriffen zijn betrekkelijk gemakkelijk aan verweering onderhevig, zoodat ook kleinere rivieren gelegenheid hadden diepe insnijdingen te maken. Het terrein heeft daardoor een zeer onregelmatig bergachtig voorkomen gekregen, waarvan de vormen nog grilliger geworden zijn doordat, bij de opheffing der kalkbank boven het zeeniveau, deze in zeer vele stukken gebroken is, waarvan de grootste als massieve blokken nog steil overeind staan. Vanaf de Bamba-poeang tot voorbij Rantépao (in Loewoe) treft men een aaneengeschakelde reeks van dergelijke groote kalkbrokken aan. De hoogste top hierin is de Bambapoeang ± 1200 m. Westelijk van die reeks stroomt de Sadang, welke bij Toengké de Mamasa opneemt en oostelijk daarvan de S. Mata-Alo, welke even ten zuiden van Enrékang in de Sadang valt.

De voornaamste bergen en bergketens in het landschap zijn: de bergketen B. Semoei — B. Sarong — B. Siambo van N. naar Z. loopende langs den linkeroever der Sadang; het bergcomplex Boentoe-batoe, ten Z. van genoemde keten; de keten Bambapoeang — B. Leloea — B. Pasarang ten W. van de S. Mata-alo; de keten B. Kalang — B. Tengko — B. Lokotjédo — B. Marari op de grens Enrékang — Maloea; de Ranggaketen van de grens Enrékang — Maloea in z.o.lijke richting naar Pasang (Maiwa); de Londé-londéketen van de kampoeng Enrékang naar Kaloepang (Maiwa). Geen enkele rivier van het landschap is behoorlijk bevaarbaar, tengevolge van het voorkomen van stroomversnellingen en watervallen. In de groote rivieren treft men wel een smalle vaargeul aan, alleen geschikt voor niet breede prauwen, waarvan de bevolking gebruik maakt om haar koopwaren naar de pasars te brengen. De grootste rivier van het landschap is de Sadang, welke dicht bij de west-grens van N. naar Z. stroomt. Rechts neemt zij op de Mamasa en links de groote S. Mata-alo, welke 2 km. ten Z. van de kampoeng Enrékang haar uitmonding heeft. De Mata-alo heeft als voornaamste zijrivieren in het landschap de Kaloepini, de Pasang en de Kabéré. Over de Sadang heeft men landschapsponten bij de kampoengs Malaling, Memboerak, Toengke, Papi en Panasang.

Een groote, doorgaande, verharde verkeersweg is de weg van Parépare over Rapang, Enrékang, Kalosi, Makalé en Rantépao naar Palopo. Die autoweg doorsnijdt in algemeene z.-n.lijke richting de landschappen Maiwa, Enrékang, Maloea en Allah. De lengte van dien weg in de 4 genoemde Masènrempoeloe-landschappen is 86 km. In Enrékang vindt men nog een autoweg van 2 km. van de onderafdeelingshoofdplaats naar Randangan. De andere wegen in dit bergachtige landschap zijn paarden- en voetpaden; de belangrijkste hiervan zijn die van Enrékang in z.o.lijke richting naar Passang in Maiwa en van Kotoe (aan den asweg) over Tjènrana (aan de grens met Maloea) naar Bontoe Tangla en Barokko (Allah). Transportmiddelen zijn auto's, rijwielen, koelies en patékèpaarden.

In 1926 is door het zelfbestuur ter bevordering van de kampoengconcentratie verboden vaste woningen te bezitten of te bewonen buiten de door het zelfbestuur in overleg met den Europeeschen bestuursambtenaar en na goedkeuring van het hoofd van gewestelijk bestuur aan te wijzen kampoengs.

Voor de drinkwatervoorziening van Enrékang is een bron boven kampoeng Masemba (in de Londé-londé-keten) gecapteerd en een bamboeleiding (2 km. lang) aangelegd, welke over de Mata-alo aan een stalen kabel is opgehangen. Het militaire emplacement te Randangan heeft ook water uit een gecapteerde bron.

De inheemsche bevolking van het landschap is van gemengd Boegineesche en Toradjasche afkomst. Het Boegineesche bloed is evenwel overheerschend. Er zijn 3 standen: *a.* de afstammelingen der vorsten (zoowel der bestuurders als van hoofden der lilis); *b.* de afstammelingen der hadatleden (Soelèwatangs en Pabitjaras) en *c.* de afstammelingen der vrijen (mardika) en van vroegere slaven (ata). De godsdienst is de Islam. Aan het hoofd van de wetgeleerden staat een kalif, die voorzitter is van de Sjarat. In Enrékang en Maiwa is voorts nog een imam werkzaam. De inheemsche bevolking heeft een eigen taal, waarin vele Boegineesche en Toradjasche woorden voorkomen. Voor den omgang met anderen wordt gebruik gemaakt van het Boegineesch.

Het voornaamste middel van bestaan is landbouw. Rijst wordt in hoofdzaak geplant op sawahs, welke waar mogelijk worden uitgebreid. Droge rijstvelden vindt men bijna niet in Enrékang. De rijst dient voor eigen gebruik. Invoer van rijst heeft nog plaats van Rapang. Maïs wordt veel aangeplant op ladanggrond en 3 à 4 maal 's jaars geoogst. Zij wordt voor een deel uitgevoerd naar de zuidelijk gelegen landschappen. Ook de aanplant van gierst en katjangsoorten wordt uitgebreid. Klappers, suikerriet en arènpalmen worden aangeplant voor eigen consumptie. De nijverheid is van weinig belang. De paardenhandel is zeer levendig. De voornaamste pasars in het landschap zijn die te Enrékang en Kabéré. De veeteelt breidt zich uit. Karbouwen worden hoofdzakelijk voor den landbouw gebezigd. Paarden dienen meestal als vrachtdieren. Voor de bevordering van de runderteelt zijn koppels runderen op Soemba-contract verstrekt. Jacht wordt voornamelijk beoefend op herten. Wilde varkens worden bestreden met vergift, door het bestuur verstrekt. Visscherij is van geen belang. Ikan mas wordt hier en daar voor eigen gebruik gekweekt. Invoer van gedroogde visch heeft plaats vanuit Parépare. De gezond-

heidstoestand is over het algemeen gunstig.

Het rechtswezen is geregeld in artikel 17 der Zelfbestuursregeling 1927 en de daarop gebaseerde gouverneurs- en zelfbestuursbesluiten.

De rijkssieraden van Enrékang bestaan uit: 3 klewangs (2 groote en 1 kleine). De 2 groote kléwangs stellen respectievelijk man en vrouw voor en worden „Palang Manoeroeng" genoemd; de kleine kléwang stelt een volgeling voor; de „vrouw" is voorzien van een gouden scheede en dito gevest. De beide andere kléwangs hebben alleen een gouden gevest. Verder zijn er nog een bord, een waterbak en een waterschep, welke de badbenoodigdheden van Palang Manoeroeng voorstellen. Deze rijkssieraden blijven steeds in het huis van den Aroe van Enrékang. In Ranga bevindt zich als rijkssieraad van den Madika een baadje van witte stof, „La Bolong" genaamd, waarbij als wapens een kléwang en een lans behooren. De Madika van Papi heeft als rijkssieraad een kris met een weinig goudversiering aan het heft.

Het zelfbestuur van Enrékang bestaat uit: een Aroe (bestuurder) en 2 Hadatleden, nl. een Soeléwatang en een Pabitjara. Verder heeft Enrékang de navolgende landsgrooten, die geen deel uitmaken van het zelfbestuur, doch te beschouwen zijn als volkshoofden, staande boven de kampoenghoofden: de madika's van Papi, Toengka, Karoeweng, Tjènrana, Ranga en Taloebamba, allen onbezoldigd. De kampoenghoofden zijn onbezoldigd en genieten alleen collecteloonen. De leden van het zelfbestuur en de bezoldigde hoofden hebben vaste toelagen voor reis- en verblijfkosten. De leden van het zelfbestuur ontvangen bovendien de padi-opbrengst der ornamentsvelden. De Aroe wordt gekozen en candidaat gesteld door de hadatleden, de madika's en de kampoenghoofden. Ofschoon erfopvolging niet bestaat, moet hij toch van zoo zuiver mogelijk vorstelijk bloed zijn; na overlijden van een titularis wordt een keuze uit de allernaaste familie gedaan. Is de candidaat geschikt, dan wordt door het bestuur machtiging gevraagd aan de regeering hem tot het afleggen der korte verklaring of het teekenen van een akte van verband toe te laten. De Soeléwatang en Pabitjara worden door den Aroe voorgedragen en door den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden benoemd.

Na de expeditie van 1905 werd op 1 Maart 1906 door Pantjai Tana Boenga Walie, bestuurster van Enrékang en haar landsgrooten de korte verklaring volgens Celebes-model afgelegd, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 19 Juli 1906. Haar opvolger Patta Achmad (thans nog in functie) heeft den 12den December 1917 de korte verklaring volgens uniform model afgelegd, welke bij G. B. van 4 Juli 1918 no. 78 is goedgekeurd.

ADJATAPARANG (Aanv. Dl. I). Bij G.B. van 5 November 1928 no. 1 werd bepaald, dat met ingang van 1 Januari 1929 *a* de landschappen Sidènrèng, Rapang, Sawito, Soepa en Maloesétasi; *b* de landschappen Enrékang, Maiwa, Maloea, Ala (Allah) en Bontobatoe, *a* en *b* der afdeeling Parépare, gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, gemeenschappelijk één vermogen, met gemeenschappelijke lasten en inkomsten, zullen hebben. Ofschoon nog niet tot de vorming van de nieuwe onderafdeelingen Adjataparang en Masènrempoeloe werd overgegaan, zooals oorspronkelijk de bedoeling was, kregen in de practijk de gemeenschappelijke kassen van de onder *a* en *b* genoemde landschappen toch de namen *a* onderafdeelingskas Adjataparang en *b* onderafdeelingskas Masènrempoeloe (zie ook het aanvullende artikel MASÈNREMPOELOE). Omtrent de bij bovenbedoelde regeling over het hoofd geziene landschappen Batoelapa en Kasa (vroeger behoorende tot de federatie Masènrempoeloe) werd bij G.B. van 23 October 1929 no. 17 bepaald dat zij, gerekend van 1 Januari 1929 deel uitmaakten van de gemeenschap van vermogen, lasten en inkomsten van de boven onder *b* genoemde landschappen. Om practische redenen evenwel (genoemde twee landschappen liggen geënclaveerd in het landschap Sawito) werd later beter geacht ze één gemeenschappelijk vermogen te doen hebben met de boven onder *a* genoemde landschappen; aldus is bepaald bij G.B. van 23 Juni 1933 no. 24. De toestand is dus nu, dat de onderafdeelingskas Adjataparang het gemeenschappelijke vermogen bevat van de landschappen Sidènrèng, Rapang, Soepa, Maloesétasi, Sawito, Batoelapa en Kasa, welker zelfbesturen gezamenlijk de begrooting dier kas opmaken en teekenen. Zie art. 27 der Zelfbestuursregelen 1927 (Ind. Stb. 1927 no. 190).

De begrooting der kas over 1933 geeft een budget aan van *f* 469.532. De voornaamste inkomsten worden getrokken uit: *a* belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten; deze belasting wordt sedert 1 Januari 1933 alleen nog geheven in de landschappen Sidènrèng, Rapang, Sawito, Batoelapa en Kasa (onderafdeeling Sidènrèng-Rapang en Pinrang); in Soepa en Maloesétasi (onderafdeeling Parépare) is ze sedert genoemden datum afgeschaft en vervangen door de inkomstenbelasting, de landrente en de ladangbelasting; *b* recht op de inzameling van boschproducten; *c* slachtbelasting; *d* motorrijtuigenbelasting; *e* afkoop van heeren- en gemeentediensten; *f* verhuur van zitplaatsen op pasars. Verder trekt de kas inkomsten uit: cijns van landbouwondernemingen (er zijn 4 erfpachtperceelen in de onderafdeeling Parépare en een in de onderafdeeling Pinrang), vastrecht van uitgegeven gronden voor huizenbouw en uit andere rechten op gronden; post- en telefoondienst, verhuur van landschapsgebouwen; door de overheid verzorgde irrigatiewerken, waterleidingen en straatverlichting.

De voornaamste uitgaafposten zijn: restitutiepost (*f* 107.692); rente en aflossing van geleende gelden; bezoldigingen waarop een crisiskorting wordt toegepast; uitvoering van heerendienstwerken in betaalden arbeid. Voor den aanslag en invordering der belastingen zijn ook belangrijke bedragen uitgetrokken, en ook voor de bevordering van den landbouw, voor onderhoud van bevloeiingen, assaineerings- en afwateringswerken en voor onderhoud van wegen en bruggen. De ornamentsvelden der zelfbestuursleden zijn in beheer bij de kas; de ontvangsten daaruit worden aan de rechthebbenden uitgekeerd.

Nu er nog geen onderafdeeling Adjataparang is ingesteld, zijn de zeven landschappen, deelhebbers der Adjataparang-kas, administratief nog verdeeld in 3 onderafdeelingen der afdeeling Parépare van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden: *a* Pinrang (hoofdplaats Pin-

rang), omvattende de landschappen Sawito, Batoelapa en Kasa; *b* Sidènrèng-Rapang (hoofdplaats Rapang), omvattende de landschappen Sidènrèng en Rapang; *c* Parépаré (hoofdplaats Parépаré), omvattende de landschappen Soepa en Maloesétasi.

De bevolking der zeven landschappen is van Boegineeschen oorsprong, met uitzondering evenwel van die in de adatrechtsgemeenschappen Soepirang en Baséan in de Lèmbangs (het N.-lijk deel van Sawito), welke uit Toradja's bestaat, waarvan een deel tot het Christendom is overgegaan en het andere deel nog heiden is. De godsdienst is de Islam en de taal Boegineesch in verschillende dialecten. De Toradja's hebben hun eigen taal, welke behoort tot de Loewoesch-Masènrempoeloesche taalgroep.

De rechtspraak is geregeld als in de andere korteverklaring-landschappen van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. De bevolkingssterkte is bij elk der landschappen opgegeven volgens tabel 19, Ind. Verslag 1932 deel II.

Voor bijzonderheden omtrent elk der zeven landschappen zie onder den naam van het betreffende landschap .

Literatuur. G. P. Rouffaer, De oude en nieuwe monding der Sadangrivier (Zuid-Celebes) T.A.G. 1909, 841; De monding der Sadangrivier (Centr. Celebes) m.k. T.A.G. 1910, 320; E.C. Abendanon, De oude beddingen der beneden-Sadang en de baai van Paré-paré, T.A.G. 1911, 103. Zie ook T.A.G. 1916, 429; H. de Vogel Hzn., Mededeelingen betreffende Sidènrèng, Rappang en Soepa, Bijdr. Kon. Inst. v. T., L.- en V. kunde v. N.I. Rks. 7, VI, 175; Mededeelingen betreffende de landschappen Soreang, Batjoekiki, Bodjo, Palanro en Nepo (Maloesetasi), Bijdr. Kon. Inst. v. T., L.- en V. kunde v. N.I. Rks. 7, VII, 668; Dr. N. Adriani, zijn de Sa'danners Toradja's? (1918) adatrechtb. XXXIII, blz. 369; O. Haagsma, Langs Sa'dang en Salo Mata, Java-Post 1925, 653; Dr. H. v. d. Veen, Nota betreffende de grenzen van de Sa'dansche taalgroep en het haar aanverwant taalgebied, T.B.G. LXIX (1929), 58—96; W. de Quant, Aant. betr. het Z.W. Schiereiland van Celebes m.k. en ill. Jaarversl. Top. D.N.I. 15de jaarg. (1919) II, 1; F. Konijnenburg, Pamasè als apanage in N. vlakte van Sidènrèng, T.B.G. LXVII (1927), 347—357.

SAWITO (Aanv. Dl. III). Dit zelfbesturende landschap wordt door de zelfbesturende landschappen Kasa en Batoelapa, vroeger behoorende tot den Masènrempoeloebond en waarmede het nu tezamen de onderafdeeling Pinrang vormt, in twee deelen gescheiden: een noordelijk deel, de Lèmbangs of boven-Sawito, en een zuidelijk deel, eigenlijk- of Beneden-Sawito. De Lèmbangs grenzen ten N. aan de onderafdeeling Makalé, ten O. aan Makalé en de landschappen Allah, Maloea en Enrèkang, ten Z. aan de landschappen Batoelapa en Kasa, ten W. aan Straat Makassar en het landschap Binoeang. Eigenlijk Sawito grenst ten N. aan de landschappen Batoelapa en Kasa, ten O. aan de landschappen Enrèkang, Maiwa en Rapang, ten Z. aan het landschap Soepa en ten W. aan Straat Makassar. De grootte van het landschap is ongeveer 1530 km.[2] en de bevolking bestaat volgens de volkstelling 1930 uit: 3 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 68.781 Inlanders, 50 Chineezen en 192 andere Vreemde Oosterlingen. In eigenlijk Sawito zijn het dichtst bevolkt de adatgemeenschappen Djampoe en Langa, benevens het lage gedeelte van Alita; in de Lèmbangs vindt men de meeste bevolking bij Kanipang en Pandjalélé aan de kust. In eigenlijk-Sawito vindt men geen bergen; het gebied van Alita wordt ingenomen door een vrijwel kaal en steenachtig heuvelland met hier en daar wat bosch. Verder komt heuvelland voor in het oostelijke deel van de adatgemeenschap Malimpoeng en vindt men kleine bodemverheffingen bij de kampoengs Palétéang en Boeloe[2]. In de Lèmbangs is het terrein aan de kust laag en drassig, vooral in het zuidelijk deel bij de Boengirivier; overigens wordt het land daar ingenomen door bergen met voor het meerendeel zeer steile hellingen, welke zelfs in de adatgemeenschappen Letta en Radjang loodrechte wanden vormen. De hoogste bergen vindt men in Letta (Boetoe Badjei) en op de grens van Oeloesadang en Baséang. De voornaamste rivier in eigenlijk-Sawito is de Sa'dang, welke, uit Enrèkang komende, van O. naar W. stroomt en voor een groot deel de N.-grens vormt met Kasa en Batoelapa. Alleen bij de monding ligt de adatgemeenschap Paria ook gedeeltelijk ten N. der rivier. Bij normalen waterstand is de Sa'dang alleen bevaarbaar voor kleine prauwen. Bij vloed kunnen zeeprauwen de kampoeng Bababinanga bereiken, welke op ± 1 km. van zee is gelegen. Kleine prauwen kunnen zelfs tot aan de stroomversnelling Masolo komen. De Sa'dang overstroomt dikwijls het laag gelegen terrein in haar benedenloop; aan haar monding heeft sterke aanslibbing plaats. Een tweede vermeldenswaardige rivier in eigenlijk-Sawito is de Alita. Zij komt uit het landschap Rapang, stroomt van N.O. naar Z.W. door de adatgemeenschappen Malimpoeng, Tiroang en Alita en verder in W.-lijke richting door DjampoeE naar de Straat van Makassar, waarin zij ten Z. van de kampoeng DjampoeE uitmondt. Deze rivier is ook slechts voor kleine prauwen bevaarbaar. In de Lèmbangs is de voornaamste rivier de Sadang Letta of Mamasarivier, welke, uit Boven-Binoeang komende, door de adatgemeenschappen Soepirang, Oeloesadang en Letta stroomt om bij Toengka (in Enrèkang) in de Sa'dang te vallen. Door groot verval is zij onbevaarbaar. In de bergen der Lèmbangs komen nog vele riviertjes voor, welke van geen belang zijn voor de communicatie. Eigenlijk-Sawito is voor een groot deel een deltavorming van de Sa'dang. Zij stroomde vroeger van N.O. naar Z.W. en mondde bij DjampoeE in de Straat van Makassar uit. Verdere beddingen met vertakkingen van deze rivier vindt men door geheel Sawito. De bodem van die beddingen en van de naaste omgeving bevat veel zand. De hoogere terreinen zijn kleigronden. Daar de bodem naar de kust oploopt, laat de afwatering veel te wenschen over, waardoor op verschillende plaatsen moerassen zijn gevormd. De heuvels van Alita en Malimpoeng zijn zeer steenachtig en weinig begroeid. De lage kuststreek van de Lèmbangs bestaat voornamelijk uit zand en kleigrond. Daar ook hier de bodem naar de kust oploopt, wordt het terrein tusschen de bergen en de kuststrook dikwijls overstroomd. De bergen zijn zeer steenachtig. Op vele plaatsen bestaat de bodem uit losse steenen, zand en aarde; op andere plaatsen vindt men een laag aarde op massief steenen ondergrond. Ofschoon hier en daar wel bosschen

voorkomen, zijn de bergen over het algemeen weinig begroeid.

De nijverheid is van weinig belang. Van de bladeren van eenige palmsoorten worden rijst- en koffiezakken vervaardigd, welke van DjampoeE en Langa worden uitgevoerd. In de Lèmbangs wordt arénsuiker vervaardigd voor binnenlandsch gebruik.

In beide deelen van het landschap is landbouw het hoofdmiddel van bestaan. De klappercultuur is uitgebreid in beide deelen van het landschap. Uitvoer van copra heeft plaats. Rijst wordt voornamelijk op sawahs geplant, in de bergstreken op ladangs. Andere belangrijke cultures zijn die van maïs, widjèn, pisang en kemiri in de lage streken en koffie in de bergen. Bovengenoemde landbouwproducten worden ook uitgevoerd. Aanplant van tabak en katoen is voor eigen gebruik.

De veestapel is vrij groot. Karbouwen en paarden komen overal voor, de eerste soms in verwilderden staat. Karbouwen worden, behalve voor den landbouw, ook als lastdieren gebruikt. Jacht wordt uitgeoefend op herten en wilde varkens, ofschoon deze laatste meer met vergift worden bestreden. De visscherij in de strandkampoengs is zeer belangrijk. De gevangen visch wordt, behalve voor eigen gebruik, gedroogd en gezouten op de binnenlandsche pasars verkocht.

De voornaamste pasars zijn die van DjampoeE, Alita, Pinrang en Padjalélé. (Pinrang is onderafdeelingshoofdplaats en standplaats van den zelfbestuurder). De producten van uitvoer worden meestal door opkoopers gekocht en naar Makassar vervoerd.

Het landschap beschikt over goede wegen. Autowegen loopen: 1. van Paréparé over Pinrang-Boengi-Padjalélé langs de kust naar Polé-wali en verder noordwaarts; 2 van Langa over Pinrang naar Rapang; 3 van DjampoeE naar Pinrang; 4 van Boengi naar Paria. De wegen van Boengi naar Enrékang, van Pinrang naar Kasa en naar Malimpoeng zijn verbreede paardewegen. In de Lèmbangs heeft men verbeterde paarde- en voetpaden. De transportmiddelen in het landschap zijn auto's, rijwielen, paarden en karbouwen op het land, en groote en kleine prauwen op zee en in de mondingen der rivieren. In de groote wegen zijn over de groote rivieren ijzeren bruggen gebouwd.

Het tegenwoordige landschap Sawito is ontstaan uit de vereeniging van de landschappen Sawito en Alita. Ingevolge den schriftelijk geuiten wensch der zelfbesturen van beide landschappen werden in 1908 beide landschappen vereenigd tot één landschap onder den naam Sawito en werd den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden opgedragen den toenmaligen bestuurder van Sawito, Andi Tama, als bestuurder van het vereenigde gebied een nieuwe korte verklaring volgens uniform model te doen afleggen. Dit is geschied op 27 Mei 1908 (goedgekeurd bij G.B. van 1 Augustus 1908 no. 13).

Alita en Sawito waren in vroegere tijden vazalstaatjes van Soppèng. In het midden der 16e eeuw werden zij door Makassar veroverd en kregen eerst in 1667 hun vrijheid terug, waarna zij met Soepa, Sidènrèng en Rapang het bondgenootschap *Adjataparang* vormden, dat zich aansloot bij het Bongaaisch tractaat van 16 November 1667. Toen Bonè in het begin der achttiende eeuw zijn macht over alle Boegineesche landen uitbreidde, kwamen ook Sawito en Alita onder dat groote rijk. Zij traden niet toe tot het vernieuwde Bongaaisch tractaat van 1824. Eerst door de wapens gedwongen teekenden hun bestuurders in 1825 bedoeld tractaat. Gedurende den krijg, in 1831 in Sidènrèng gevoerd om den door het Gouvernement erkenden bestuursopvolger La Pangorisang te steunen tegen den Bonisch gezinden pretendent Datoe Lampoela, kozen Alita en Sawito weder partij tegen het Gouvernement. Na den oorlog werden zij niet meer als betrouwbare bondgenooten beschouwd. Sawito werd toen bestuurd door Datoe La Tjéboe, oom van de later verjaagde vorstin van Bonè, en Alita door Patta Latjalabai, zuster van La Tjéboe. Na den dood van La Tjéboe in 1870 werd hij opgevolgd door zijn dochter Pasoelé Daéng Boelaéng, gehuwd met Palagaoe Aroe Patodjo. Onder haar bestuur verbeterde de verhouding van het landschap tot het Gouvernement aanmerkelijk. Toen zij in 1886 stierf, kozen de kiesgerechtigden Aroe Patodjo tot haar opvolger, met voorbijgang van haar twee zoons en twee dochters. Onder zijn bestuur werd voor het eerst na 1825 weder een lang contract door het Gouvernement met Sawito gesloten op 30 October 1890 (goedgekeurd bij G.B. van 2 October 1891 no. 28) en wel door den invloed van La Pamasangi, den Aroe van DjampoeE, het voornaamste lid van de hadat van Sawito en een neef van den bestuurder van Sidènrèng. Na den dood van Aroe Patodjo in September 1902 werd de keuze van een opvolger voortdurend uitgesteld, tengevolge van pogingen van den bestuursopvolger van Sidènrèng, om zijne echtgenoote, de jongste dochter van den overledene, tot bestuurster te doen kiezen. Eindelijk werd op 10 December 1902 onder leiding van den naar Sawito gezonden resident ter beschikking, J. A. G. Brugman, door de vergadering van kiesgerechtigden, overeenkomstig landsgebruik, de oudste wettige zoon van den overledene, met algemeene stemmen tot bestuurder gekozen. Deze, Andi Tamma, teekende nog denzelfden dag een akte van verband. Deze akte en de uitgereikte akte van bevestiging werden bij G.B. van 2 Juli 1903 no. 18 goedgekeurd en bekrachtigd. Aan die akte van verband was gehecht de eerste opgave van havens (Paria, Sadapolo, Langa, Waka en DjampoeE) van het landschap.

In Alita was intusschen de bestuurster Patta Latjalabai opgevolgd door Aroe Anipong, die evenals haar voorgangster, een tante was van de afgezette vorstin van Bonè, Bassé Kadjoeara. Toen Aroe Anipong in 1861 kinderloos stierf, werd in haar plaats haar nicht Wé Tanri Padarang, dochter van Bassé Kadjoeara, tot bestuurster gekozen. Onder haar bestuur werd op 20 Juli 1890 voor het eerste sedert 1825 een lang contract met het Gouvernement gesloten, dat tegelijk met dat van Sawito werd goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 2 October 1891 no. 28. Wé Tanripadarang was in 1880 in het huwelijk getreden met I. Makoelaoe Kraeng Lèmbangparang, oudsten zoon van den toenmaligen bestuursopvolger van Goa, waardoor Goasche invloed in Alita zijn intrede deed. Nadat haar echtgenoot in 1885 zelf vorst van Goa was geworden, woonde de bestuurster van Alita uitsluitend in het Goasche. Met toestemming der landsgrooten trad zij in Februari 1902 wegens hoogen leeftijd af; haar oudste zoon, La Pangorisang, die tevens

bestuursopvolger van Goa was, werd door de hadat als bestuurder gekozen. De door La Pangorisang op 17 December 1902 geteekende akte van verband werd bij besluit van 2 Juli 1903 no. 18, tegelijk met die van den nieuwen bestuurder van Sawito (zie boven), goedgekeurd en bekrachtigd. Hij verbleef evenwel hoofdzakelijk in Goa bij zijn vader, het bestuur van Alita overlatende aan de hadat. Toen in 1905 het Gouvernement tegen den Radja van Goa optrad, zonden de zelfbesturen der Masènrempoeloesche en Adjataparangsche landschappen hun politieke contracten naar Makassar terug. In October 1905 vluchtten de bestuurders van Alita en Soepa met hun vader, den Radja van Goa. In verband hiermede werd La Pangorisang van zijn waardigheid van bestuurder van Alita vervallen verklaard en opgevolgd door La Bondé Kraeng ri DjampoeE, die op 11 Februari 1906 de korte verklaring volgens Celebesmodel aflegde (goedgekeurd bij G.B. van 13 April 1906 no. 20). Laatstgenoemde was een broeder van Andi Tamma, bestuurder van Sawito, en gehuwd met een dochter van den invloedrijken oud-Aroe DjampoeE, La Pamasangi. Door kapitein H. Christoffel rusteloos vervolgd, sneuvelde in December 1906 eerst La Pangorisang en 3 dagen later zijn vader. In Sawito was intusschen ook de verhouding van het landschap tot het Gouvernement veranderd. Het lange contract werd vervangen door de korte verklaring volgens Celebesmodel, welke door den bestuurder Andi Tamma op 29 September 1905 werd afgelegd en bij G.B. van 13 April 1906 no. 20 werd goedgekeurd en bekrachtigd.

Toen onze troepen Sawito binnenrukten, nam Andi Tamma evenwel de vlucht naar de Lèmbangs en kwam zich eerst op 25 Juli 1906 melden. Zijn onechte zoon La Sinrang hield evenwel het verzet gaande, maar moest zich ten laatste op 10 Juni 1907 onderwerpen, waarop de rust in Sawito terugkeerde. Zooals boven reeds is vermeld, werden in 1907 de beide landschappen Alita en Sawito vereenigd onder het bestuur van Andi Tamma of La Tamma. Hij stierf op 20 Januari 1922 en werd opgevolgd door zijn zuster I. Ba Eda, die op 1 Augustus 1922 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 16 October 1923 no. 23. De zoon van La Tamma werd landsgroote met den titel Soelèwatang en tevens hoofd van het toenmalige district Pinrang. I. Ba Eda is nog in functie. Haar titel is Adatoeang; zij woont in Pinrang, de onderafdeelingshoofdplaats, en geniet een maandelijksche bezoldiging van ƒ 175. Zij wordt in het bestuur bijgestaan door een hadat, bestaande uit een soelèwatang en twee pabitjara's, bezoldigd uit de Adjataparangkas. Verder zijn in eigenlijk-Sawito bezoldigd de Aroe's van Pinrang, Padakalawa, Langa, Paria, Alita, Tiroeang, Malimpoeng, Talabangi en Lapangan; in de Lèmbangs: de Aroe van Letta, de Madika's van Oeloe-Sadang, Radjang, Soepiran, en Basèan, de Aroe van Binanga Karoeng. Over de Lèmbangs is een districtsbestuurder (geen volkshoofd) aangesteld op een maandelijksche bezoldiging van ƒ 200. De leden van het zelfbestuur en de bezoldigde hoofden ontvangen ook kindertoelage en een toelage voor reis- en verblijfkosten. In 1926 werden de Lèmbangs, onder een districtsbestuurder, administratief gescheiden van Sawito en gevoegd bij de onderafdeeling Enrèkang, vanwaar zij beter bereikbaar waren. In 1931 evenwel werden zij weer bij Sawito gevoegd en tegelijk met de landschappen Batoelapa en Kasa bij de onderafdeeling Pinrang ingelijfd.

Eigenlijk-Sawito is verdeeld in 10 en de Lèmbangs in 6 adatgemeenschappen (vroeger districten). De kampoengs staan onder matoa's, die geen bezoldiging, maar collecteloonen ontvangen.

BATOELAPA (Aanv. Dl. I) grenst ten N. aan Enrèkang en Letta (in de Lèmbangs), ten O. aan Kasa, ten Z. aan eigenlijk-Sawito en ten W. aan Straat Makassar. De bevolking bestaat uit 6600 Inlanders, 6 Chineezen en 15 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 6621 zielen. De Vreemde Oosterlingen wonen voornamelijk op de hoofdplaats Boengi (Boenging) waar een zeer groote, drukke pasar is. De adatgemeenschap (vroeger district) Boengi behoorde vroeger tot Sawito, doch werd ± een eeuw geleden aan Batoelapa gegeven als belooning voor goede diensten. Het landschap is zwaar bergachtig, alleen langs de kust ligt een vrij uitgestrekte vlakte, welke geheel in cultuur is gebracht. Aan de kust is maar een kleine inham, die van Boengi, welke zelfs in den Oostmoesson geen goede ankerplaats biedt. De voornaamste rivier is die van Boengi; zij is voor kleine zeeprauwen tot de hoofdplaats bevaarbaar. Van Boengi wordt de z.g. Boengikoffie van Letta en Doeri uitgevoerd naar Makassar. Andere rivieren, van geen belang voor de communisatie, zijn de Kaba², Kadokong, Boenoe, Belawa en Batoelapa, welke alle op den berg Tirasa ontspringen. De voornaamste bergtoppen zijn Tirasa, Baroekoe, Tamatté, Panénong, Doekalang, Parisi en Patoempoe. De hoogten varieeren tusschen 500 en 1300 m. Het voornaamste middel van bestaan is landbouw. Rijst en maïs worden geplant op sawahs en ladangs. De klappercultuur in de vlakte is zeer uitgebreid. Oebisoorten, tabak, indigo, widjèn en kemiri zijn mede landbouwproducten van het landschap. Veeteelt en visscherij zijn van weinig belang. Karbouwen worden gehouden voor den landbouw en als transportmiddel, paarden als rij- en lastdier. De vroeger door den Aroe geheven uitvoerrechten zijn tegen schadeloosstelling van ƒ 300 's jaars (in 1906) door het Gouvernement overgenomen. Pasars zijn te Boengi, Maronèng, Batoelapa en Lampa. Op 23 November 1890 is weer voor het eerst na 1825 een lang contract gesloten door het Gouvernement met de vrouwelijke Aroe I. Tjoma en haar hadat (goedgekeurd bij G.B. van 2 October 1891 no. 28). Op 3 Februari 1906 teekende zij de korte verklaring volgens Celebesmodel, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 19 Juli 1906 no. 29. Deze bestuurster is ons steeds goedgezind geweest. Zij is nog in functie en onderscheiden met de kleine gouden ster. Zij woont in Boengi en geniet een bezoldiging van ƒ 70 's maands vermeerderd met een kindertoelage en een toelage voor reis- en verblijfkosten. Naast zich heeft zij een bezoldigden soelèwatang, die ook de genoemde toelagen krijgt. In Batoelapa heeft men geen bezoldigde hoofden. De vroegere verdeeling in districten is ingetrokken. De kampoenghoofden genieten alleen collecteloonen. De groote autoweg van Parèparé naar het N. langs de kust, gaat door het landschap en langs Boengi. Van Boengi is ook een autoweg naar Paria (in Sawito) en een verbeterd paardenpad naar Enrèkang.

KASA (Aanv. Dl. II). Dit zelfbesturende landschap is het kleinste (± 170 km.²) der zeven landschappen, welke deelhebbers zijn in de Adjataparangkas. Zijn bevolking telt slechts 1.822 zielen, allen Inlanders, verdeeld over 5 kampoengs. Het grenst ten N. aan Enrékang, ten O. aan Enrékang en Maiwa, ten Z. aan Sawito en ten W. aan Batoelapa. Het land is geheel bergland. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw. Eerst behoorend tot de onderafdeeling Enrékang, is het met Batoelapa in 1931 bij de onderafdeeling Pinrang gekomen.

De eenige behoorlijke weg is het verbeterde paardenpad, dat van Pinrang over Kasa in noordelijke richting gaat en uitkomt op den weg van Boengi naar Enrékang. Evenals met Batoelapa werd op 23 November 1890 met Kasa een lang contract gesloten, dat werd goedgekeurd bij G.B. van 2 October 1891 no. 28. De tegenwoordige bestuurster I. Boeabara is in 1902 opgetreden, na op 8 December van dat jaar een akte van verband te hebben geteekend, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 2 Juli 1903. Evenals de zelfbestuurster van Batoelapa heeft zij in 1906 (3 Februari) de korte verklaring volgens Celebesmodel afgelegd, welke bij G.B. van 19 Juli 1906 no. 29 werd goedgekeurd. Zij woont in de kampoeng Beladjeng en geniet een maandelijksche bezoldiging van ƒ 30 benevens een kindertoelage en een toelage voor reis- en verblijfkosten. In het bestuur wordt zij bijgestaan door een pabitjara, die een maandelijksche bezoldiging trekt van ƒ 15. Bezoldigde hoofden zijn er niet. De kampoenghoofden genieten collecteloonen.

SOEPA (Aanv. Dl. IV). Dit ongeveer 225 km.² groote, zelfbesturende landschap grenst ten N. aan Sawito, ten O. aan Sidènrèng-Rapang, ten Z. aan Maloesètasi en de de Baai van Parépare, ten W. aan Straat Makassar. De oostelijke helft van het landschap is heuvelland, waarvan de hoogste top niet hooger dan 200 m. is. De grond is daar, behalve in de dalen, steenachtig en onvruchtbaar. De westelijke helft is vlak, doch grillig van vorm. In het Z. heeft men de vruchtbare vlakte van Soepa en een ± 5 km. lange landtong, welker grootste breedte niet meer dan 300 m. is; de bodem bestaat uit kalkgrond, waar hier en daar kalkrotsen uitsteken.

De voornaamste rivieren van Soepa zijn de Salo Madjinang, de Tar, de Maraoelang, de Barakasanda, de Tjakkiala, de Sabangparoe en de Agalatjange, welke alle in het Bodjagebergte ontstaan en in de Baai van Parépare uitmonden. Alleen de Maraoelang is steeds voor prauwen van geringen diepgang bevaarbaar. Bij Kaap Tonrangang begint de Baai van Parépare. De baai wordt naar het W. omsloten door een smalle landtong, welke eindigt in Tandjoeng Léro. Ongeveer in het midden van die landtong (behoorende tot Soepa) springt een smalle strook, Tana Maëli genaamd, naar het O. uit en verdeelt daardoor de baai in twee deelen. Het noordelijke deel is de ruime Baai van Soepa, het zuidelijk deel die van Parépare. Tegenover Tana-Maëli ligt de nederzetting Parépare. De insnijding in het land is van het Z. naar het N. bijna 8 km. lang. De ingang is tusschen de drievademlijn bijna 2 km. breed. Bij Parépare is de breedte ± 350 m. De baai van Soepa is 4 km. breed; aan de westzijde is zij ondiep. Ten O. van Poelau Karama is het diepere, voor zeeschepen toegankelijke gedeelte. In het midden van de noordkust der baai ligt de kampoeng Soepa; de bodem van deze kampoeng bestaat uit zand. Het geheele W.-lijk deel der baai wordt gevormd door een bij eb droogvallend rif. In het Z. ligt op dit rif het eilandje Karama (± 30 m. hoog) en N. daarvan het eilandje Dapo, terwijl westelijk daarvan zich nog het eilandje Laorakkorang bevindt. Langs de oostkust van de Baai van Soepa loopt de autoweg Parépare-Pinrang en verder noordwaarts. Hij volgt den voet van het heuvelterrein; bij de noordpunt van de baai loopt de weg over een zeearm, Akotengang geheeten, welke diep landwaarts ingaat. Een goede pont zet hier voertuigen over. Het hooge terrein ten N. van de baai is schraal begroeid en een groot rotsblokkenveld. Van genoemd blokkenveld daalt men in de vlakte van Soepa, welke geheel door sawahs wordt ingenomen. Naar het N. wordt deze vlakte door een lagen uitlooper gescheiden van Sawito.

De bevolking van Soepa bestaat uit 2 Europeanen, 9026 Inlanders en 5 Arabieren, totaal 9033 zielen.

De inheemsche bevolking leeft voornamelijk van landbouw en visscherij. De vruchtbare laagvlakte is geheel ingenomen door sawahs, welke de bekende Soeparijst (asépoeloet) leveren. Het heuvelterrein langs de kust is geheel beplant met klappers. Verder worden nog verbouwd maïs, oebisoorten, katjangsoorten, widjèn, pinang en kemiri. Bamboe komt weinig voor. De gronden voor de cultures behooren hoofdzakelijk tot het erfelijk individueel bezit der bevolking. Eigenaars van groote complexen geven hun gronden uit in deelbouw tegen vergoeding aan den grondbezitter van $^1/_2$ of $^1/_3$ van de opbrengst. Verkoop van grond is verboden, maar verpanding komt dikwijls voor. Ook verhuring heeft soms plaats. Pabéré of pamasé is hier onbekend. Het eerste beteekent het ten geschenke geven van woeste gronden door den vorst aan zijn familieleden ter gelegenheid van huwelijk of anderszins; het tweede het ten geschenke geven van gronden aan personen, die zich de gunst van den vorst op de een of andere manier, bijvoorbeeld door onderscheiding in den oorlog, hebben waardig gemaakt. Elders (Sidènrèng) kwam een dergelijke vrijgevigheid van den vorst wel voor, zelfs ten aanzien van reeds ontgonnen grond. De oorspronkelijke bewerkers behielden dan echter een erfelijk individueel bewerkingsrecht. Over het algemeen is de bevolking in Soepa welvarend. De veeteelt is van niet veel beteekenis. De Datoe (bestuurder) alleen heeft eenige runderen. Overigens vindt men er karbouwen, paarden, geiten en schapen in kleine hoeveelheden. De jacht is evenmin van belang; herten zijn er niet meer, Wilde varkens worden meestal met vergift gedood. Op krokodillen, leguanen en slangen wordt jacht gemaakt om de huiden. De visscherij in de baai en op de rivieren levert een goede bijverdienste op. Uitgevoerd worden voornamelijk rijst (naar Mandar) en droge visch. De kleinhandel op de pasars is levendig. Op enkele plaatsen wordt nog ruilhandel gedreven. De inheemsche prauwvaart is niet meer van belang. Zeeprauwen van Parépare en de K.P.M. zorgen thans voor het vervoer ter zee, terwijl vrachtauto's voor goederenvervoer te land gebruikt worden. Tusschen de verschillende kampoengs heeft men voetpaden. De groote autoweg van Parépare naar Pin-

rang loopt door het landschap. Een verbeterd paardenpad verbindt de voornaamste kampoengs met den grooten weg via Mangarabombang tot Garasi.

Soepa behoort tot de landschappen, welke door de mede onderteekening van het Bonggaaisch tractaat van 18 November 1667 bondgenooten van de O.I.C. waren geworden. Toen Bonè in het begin der vorige eeuw zijn gezag over de Boegineesche landen van Celebes vestigde, werd ook Soepa onderworpen en moest het het district Parépare afstaan, dat van toen af een apanage der Bonische vorsten werd. Het gebied van Soepa strekte zich toen langs de kust uit, vanaf de rivier van Soréang of Lèmokapoeroe (grens Sidènrèng met Soepa) in het N. tot aan de rivier van Tjilalang of Batoepoetè (de tegenwoordige grens van Sidènrèng met Soppèng) in het Z. en omvatte alzoo niet alleen Parépare, maar ook Batoetjoeké, Palanro, Koepa, Bodjo en Népo met de daaronder ressorteerende kampoengs en eilanden Baki en Baloengang, welke alle sedert 1824 onder heerschappij van Sidènrèng zijn gekomen. Soepa trad niet toe tot het vernieuwde Bonggaaische tractaat van 1824. Eerst door de wapens gedwongen kwam Sultan Achmad met eenige hadatleden van Soepa naar Makassar om genoemd tractaat te onderteekenen. De opvolger van Sultan Achmad verbleef meestentijds in Bonè, alwaar hij in 1855 overleed. Door de hadat werd het bestuur van Soepa tijdelijk aan den ons vijandiggezinden La Tjéboe, Datoe Sawito, opgedragen. Deze woonde ook in Bonè en liet het bestuur aan den Soeléwatang over. In de daarop volgende verwikkelingen van Bonè met het Gouvernement hield Soepa zich onzijdig. Na beëindiging der expeditie vestigde zich in 1860 de afgezette vorstin van Bonè, Bassé Kadjoeara, in Soepa. Zij liet vergiffenis vragen aan het Gouvernement en verkreeg die, waarop de hadat van Soepa haar tot bestuurster verkoos. Zij werd opgevolgd door haar dochter I. Madalloeng, met wie het Gouvernement voor het eerst na 1824 een lang contract sloot op 18 Juli 1890, goedgekeurd bij G.B. van 2 October 1891 no. 28. In 1902 werd zij opgevolgd door haar neef, La Pamanjoekie, zoon van de bestuurster van Alita en La Makaoelaoe, radja van Goa. Op 17 December 1902 teekende hij een akte van verband, welke goedgekeurd werd bij G.B. van 2 Juli 1903. In 1906 werd La Pamanjoekie afgezet en vervangen door La Parérèngi Kraeng TinggimaE, die op 21 Januari 1906 de korte verklaring volgens Celebes-model aflegde, goedgekeurd bij G.B. van 13 April 1906 no. 20. Laatstbedoelde bestuurder overleed in April 1926 en werd eerst tijdelijk, daarna definitief vervangen door Andi Makkasaoe. Op 25 Augustus 1928 heeft hij de korte verklaring volgens uniform model afgelegd, welke bij G.B. van 10 Februari 1929 no 4 werd goedgekeurd. Hij is nog in functie, woont in Madjanang en geniet een maandelijksche bezoldiging van ƒ 200. Hij wordt in het zelfbestuur bijgestaan door een Soeléwatang. Een ander bezoldigd hoofd in Soepa is de Matoa van Soepa. Alle drie personen genieten bovendien een kindertoelage en een toelage voor reis- en verblijfkosten. De kampoenghoofden krijgen slechts collecteloonen.

De Aradjangs (rijkssieraden) van Soepa bestaan uit een vlag, twee kléwangs, een geweer en een pakje, gewikkeld in een blauw gekleurd doek, dat den vorm heeft van een visch (ikan pari). Zij worden bewaard in een daarvoor door de bevolking gebouwd huis te Mangarabombang, waarin tevens de bewaker der ornamenten met zijn familie woont.

MALOESÉTASI (Aanv. Dl. II). De landschapjes Soréang, Batjoekiki, Bodjo, Palanro en Népo vormden vroeger een onderdeel van het landschap Soepa. Gedurende het Engelsche tusschenbestuur was de zeeplaats Parépare, in Soréang, een Engelsche nederzetting. Na de overname der Engelsche bezittingen werd Parépare Nederlandsch-Indisch gebied. Het werd evenwel niet bezet, maar in leen gegeven aan Sidènrèng. In dezelfde verhouding gingen ook de landschappen Batjoekiki, Bodjo, Palanro en Népo in handen van Sidènrèng over en wel geheel vrijwillig. Népo was verreweg het voornaamste. De vrouwelijke Aroe van Népo was vertegenwoordigster van den vorst van Sidènrèng in alle vijf landschappen en werd als hoofd beschouwd van dat complex, onder den titel Talloe LataE. De Aroe van Népo van 1906 was weduwe van den Adatoeang van Sidènrèng, die tevens haar volle neef was. Zij verving in de vijf landschappen (de zoogenaamde palili pasiadjingang) haar echtgenoot. In 1906 werden die landschappen van Sidènrèng gescheiden en samengevoegd tot één afzonderlijk landschap, onder I. Samatana, de vrouwelijke Aroe van Népo bovenbedoeld. Men zag in haar verheffing een welverdiende belooning voor haar loyale houding jegens het Gouvernement tijdens de laatste expeditie. Zij legde op 9 Februari 1906 de korte verklaring volgens Celebes-model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 2 Mei 1906. Zij stierf kinderloos in 1917 en werd opgevolgd door I. Makoeng, dochter van den vroegeren Aroe van Alita en gehuwd met een zoon van den Adatoeang van Sawito, een jongeren broer van den Adatoeang van Sidènrèng en de Aroe Rapang. Zij heeft op 12 Maart 1917 de korte verklaring volgens uniform model afgelegd, welke goedgekeurd werd bij G.B. van 2 Augustus 1918 no. 10. Zij is in 1932 overleden en nog niet definitief vervangen (Oct. 1933).

Maloesétasi grenst ten N. aan Soepa, ten O. aan Sidènrèng-Rapang en Soppèng, ten Z. aan Soppèngriadja en ten W. aan de zee. De kustlijn van Maloesétasi maakt ten noorden van de monding der Batoepoetè-rivier een wijde bocht door het O. naar het N. en eindigt in Oedjoeng Djonga, waarvoor het Oemi-rif en het lage eilandje Baki (waarop petroleum moet voorkomen) liggen. Van hier herneemt de kustlijn haar n.-lijke richting langs de kapen Koepa, Bodjo en Tonrangang, bij welke laatste kaap de ingang van de Baai van Parépare ligt. Deze baai wordt naar het W. omsloten door een smal schiereiland, dat eindigt in Tandjoeng Léro. Ongeveer in het midden van dit schiereiland springt een smalle strook Tana-Maëli genaamd, naar het O. naar voren en verdeelt daardoor de baai in twee deelen: de Baai van Soepa en de eigenlijke Baai van Parépare, welke laatstgenoemde plaats tegenover Tana-Maëli is gelegen. De westelijke bergketen van het z.-lijke schiereiland van Celebes daalt aan de westzijde steil af naar de kustlijn. Hij neemt naar het N. in hoogte af en vertoont een grillige kamlijn, waarin enkele spitse toppen, als de Lapo-Krikri ten Z. van Parépare opvallen.

Dicht langs de oostkust van de Baai van Paréparé, waar de vlakte nauwelijks een halve km. breed is, zet het bergland zich naar het N. voort om plotseling onder te duiken in de inbuigingszone tusschen Z. en Centraal-Celebes, welke zich uitstrekt van de Sa'dang-monden aan de westkust over de meren van Sidènrèng en Tèmpé en door het Tjènrana-bekken naar Palima aan de Golf van Bonè. De kust is van het Z. tot aan de Baai van Paréparé bochtig, laag en hier en daar rotsachtig, bijna overal bedekt met modder en op vele plaatsen begroeid met rizophoren. Van de baaien ten Z. van die van Paréparé zijn vermeldenswaard die van SoempangbinangaE, Bodjo, Palanro en Batoepoetè. De voor de kust liggende eilandjes zijn Baki en Boetoengang (tegenover kampoeng Oedjoeng, ten N. van Paréparé). De voornaamste rivieren zijn de Marapang of Batoepoetè-rivier op de grens met Soppèngriadja, welke tot een eind voorbij de kampoeng Tjilalang is op te varen, en de rivier van SoempangbinangaE, in haar bovenloop Karadja geheeten, welke met een breeden mond in zee uitloopt en daardoor voor groote prauwen bevaarbaar is tot de kampoeng LontangE, waar een levendige pasar is. De rivieren van Palanro, Koepa en Bodjo zijn van weinig beteekenis.

Autowegen in het landschap zijn: *a* de weg van Makassar over Paréparé naar Mandar; *b* van Paréparé over Pangkadjéne-Tanroetedang-Singkang naar Pampanoea en Loewoe; *c* van Paréparé over BangkaE-Rapang naar Pabetongan en verder naar Enrèkang. Nog bestaat er een paardenpad van Paréparé naar Alakoeang en een autoweg van Paréparé naar WanoeE, den zetel van den bestuurder van Soepa; deze weg sluit verder aan op de verbinding der kustkampoengs Barakasonda en Garassi, van welke laatste plaats de weg doorgaat naar den asweg richting Enrèkang. Op den rijweg Palanro naar LamaE sluit aan de 3 m. breede kampoengweg, welke in een boog alle om de groote rijstvlakte van Népo gelegen kampoengs tot aan de kust (kampoeng Oedjoeng) verbindt. De bevolking van Maloesétasi bestaat uit 134 Europeanen (ter afdeelingshoofdplaats), 28.054 Inlanders, 399 Chineezen (op de afdeelingshoofdplaats en de pasars) en 368 andere Vreemde Oosterlingen (hoofdzakelijk Arabieren) of totaal 28.955 zielen. Kampoeng-concentratie, vooral in de bergstreken, wordt streng doorgevoerd. De Aroe van Maloesétasi ontvangt een maandelijksche bezoldiging van *f* 100. De hadat bestaat uit een soeléwatang en een pabitjara. Bezoldigde hoofden in het landschap zijn: de Aroe van Batjoekiki, de Matoa van Oedjoeng, de Matoa van Népo en de Matoa van Laboekang. De leden van het zelfbestuur en de bezoldigde hoofden ontvangen een kindertoelage en een toelage voor reis- en verblijfkosten. De kampoenghoofden genieten alleen collecteloonen. Hoofdmiddel van bestaan der inheemsche bevolking is de landbouw en meer speciaal de rijstcultuur. Het landschap heeft uitgebreide sawahs, waarvan de meeste geïrrigeerd zijn. In de bergstreken heeft men nog ladangs. De rijstopbrengst is zoo groot, dat elk jaar een belangrijke hoeveelheid kan worden uitgevoerd. De klappercultuur is in de kuststreken zeer uitgebreid. De copra wordt uitgevoerd. Oliebereiding komt niet voor. Andere gewassen, welke geplant worden zijn: maïs, katjang- en oebisoorten, widjèn, tabak en kemiri. Van veel belang is ook de aanplant van pisang, welke grootendeels naar Makassar wordt uitgevoerd.

De veestapel bestaat voornamelijk uit karbouwen en geiten. Paarden zijn er weinig. De import- en exporthandel zijn voornamelijk in handen van Europeesche en Chineesche handelaren; de binnenlandsche kleinhandel is in handen van Boegineezen. Transportmiddelen zijn K.P.M. booten, groote zeeprauwen, auto's, tweewielige rijtuigen, rijwielen, paarden en soms karbouwen. Aan jacht wordt weinig gedaan. Visscherij wordt in den regel als nevenbedrijf uitgeoefend door de bevolking in de kuststreken. De zeevisch wordt gedroogd op de binnenlandsche pasars verhandeld. De rivieren zijn weinig vischrijk. Langs de kust heeft men vele vischvijvers aangelegd. De industrie is van weinig belang, de producten zijn gewoonlijk voor eigen gebruik.

RAPANG (Aanv. Dl. III). Dit kleine, zelfbesturende landschap, vormt samen met het zelfbesturende landschap Sidènrèng de onderafdeeling Sidènrèng-Rapang der afdeeling Paréparé van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. Het wordt gevormd door 9 aan elkaar sluitende kampoengs, welke bij elkaar één doorloopende klappertuin met sawahs er tusschen vormen. Het grenst ten N. aan Maiwa en Enrèkang, ten O. aan Banawa en Sidènrèng, ten Z. aan Sidènrèng en ten W. aan Sawito. In het lange contract van 11 September 1887, gesloten met den bestuurder Soemanga Roekka (goedgekeurd bij G.B. van 23 Sept. 1888), zijn de grenzen aangegeven.

Het landschap is ongeveer 470 km.² groot en heeft een bevolkingssterkte van 1 Europeaan, 32.389 Inlanders, 62 Chineezen en 131 andere Vreemde Oosterlingen (Arabieren). Een groot deel der Arabieren woont in de kampoengs en heeft zich vermengd met de inheemsche, Boegineesche bevolking. Het n.-lijk deel van het landschap, tegen de grenzen met Enrèkang en Maiwa, is bergachtig; het z.-lijk deel is vlak, bedekt met sawahs en klappertuinen en sluit aan bij de groote vlakte van Sidènrèng, welke bekend staat onder den naam van de inbuigingszone van Zuid-West-Celebes. De vlakte van Rapang wordt van Oost naar West doorloopen door de onbevaarbare rivier van Rapang of Salo Karadja, welke in Sawito den naam krijgt van Alita of Saga-Saga-rivier en bij DjampoeE in Straat Makassar uitmondt. Verder heeft men in Rapang kleine riviertjes, welke in het meer van Sidènrèng uitloopen en van weinig belang zijn. Van Paréparé is er een autoweg over BangkaE naar Rapang, Pabetongan en verder naar Enrèkang. Ook is er een autoweg van Pangkadjéne (Sidènrèng) naar Rapang. Van deze onderafdeelingshoofdplaats gaat ook een autoweg naar de groote marktplaats Maroengin in het landschap Maiwa. De verbinding Rapang-Pinrang is voor autoverkeer geschikt gemaakt.

Het hoofdmiddel van bestaan is landbouw. De uitgebreide sawahs, geïrrigeerd uit de Rapangrivier, leveren een overschot aan rijst op, dat uitgevoerd wordt. De klappercultuur levert copra op voor den uitvoer. Andere cultures zijn die van maïs, katjangsoorten, widjèn en oebisoorten.

De veestapel (karbouwen, paarden, geiten) is

voldoende voor de behoeften der bevolking. Jacht, visscherij en nijverheid zijn van weinig belang. De binnenlandsche handel op de pasars is zeer druk (Rapang, Baranti). Transportmiddelen zijn: auto's, rijwielen en draagpaarden, zelden koelis of karbouwen.

Vóór 1886 werd Rapang bestuurd door een zelfstandigen vorst. Na het huwelijk van Patta Banti, een dochter van Andi Matanang, Aroe van Rapang, met La Pangorisang, Adatoeang van Sidènrèng, kwam Rapang onder den invloed van het laatstgenoemde landschap. Toen Andi Matanang stierf, werd zijn kleinzoon, Soemanga Roekka, zoon van den Adatoeang van Sidènrèng, in October 1886 vorst van Rapang en van Sidènrèng. Op 11 September 1887 sloot Soemanga Roekka met de hadat van Rapang een lang contract met het Gouvernement, dat bij G.B. van 23 September 1888 werd goedgekeurd. In dat contract zijn de grenzen van Rapang aangegeven. Bij suppletoire overeenkomst van 4 December 1888, goedgekeurd bij G.B. van 2 October 1891, werden bepalingen opgenomen tot tegengang van den in- en uitvoer van oorlogsbehoeften. Bij den dood van Soemanga Roekka ging het bestuur over beide landschappen over op zijn jongeren broeder La Sadapotto. Deze voerde het bestuur, toen de militaire actie tegen Sidènrèng begon en het verzet in het landschap werd gebroken. La Sadapotto deed afstand van het bestuur en de landschappen werden gescheiden. Zijn oudere zuster I. Njilitimo, Aroe van Baranti, werd bestuurster van Rapang, na op 21 October 1905 de korte verklaring volgens Celebes-model te hebben afgelegd, welke goedgekeurd werd bij G.B. van 2 Mei 1906. In Sidènrèng werd La Sadapotto vervangen door zijn zoon La Tjiboe. I. Njilitimo werd in 1908 op verzoek eervol van haar waardigheid ontheven en kreeg tot opvolgster I. Tanri, dochter van La Sadapotto, die op 16 Augustus 1909 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 10 November 1911 no. 21. Zij is nog in functie, woont in de kampoeng Rapang en geniet een maandelijksche bezoldiging van *f* 150 's maands; zij wordt bijgestaan door een hadat, bestaande uit een soeléwatang en een pabitjara, die mede bezoldiging genieten en evenals de bestuurster een kindertoelage en een toelage voor reis- en verblijfkosten ontvangen. In het landschap worden ook bezoldigd de hoofden (Aroe's) van Lalangbata, Paséno, Koelo en Bèntèng (vroeger districten, thans adatgemeenschappen). De kampoenghoofden genieten collecte-loonen.

SIDÈNRÈNG (Aanv. van Dl. III). Dit zelfbesturende landschap, zooals het thans na afscheiding van Rapang en Maloesétasi is ingekrompen, wordt begrensd ten N. door Rapang en Belawa, ten O. door Wadjo, ten Z. door Soppèng en ten W. door Maloesétasi, Soepa en Sawito. Het is ± 1450 km.² groot en het volkrijkste der landschappen, aangesloten bij de onderafdeelingskas Adjataparang. De bevolking bestaat uit 85.767 Inlanders, 72 Chineezen en 605 andere Vreemde Oosterlingen (meest Arabieren), totaal 86.444 zielen. Een groot deel der Arabieren heeft zich door huwelijken met Boegineesche vrouwen met de Inheemsche bevolking vermengd. Zij wonen op de pasars en in de kampoengs; de Chineezen alleen op de pasars.

De bergketen van het Z.W.-lijk schiereiland van Celebes, welke o.a. de grens vormt van Barroe en Bonè, strekt zich dicht langs de westkust van de Baai van Parépare, waar de kustvlakte nauwelijks een halve km. breed is, naar het N. uit, in hoogte afnemende, om plotseling onder te duiken in de inbuigingszone tusschen Z. en Centraal-Celebes, welke zich uitstrekt van de Sa'dang monden bij DjampoeE en Salipolo aan de westkust, over de vlakte van Sidènrèng en over de meren van Sidènrèng en Tèmpé, voorts door het Tjènrana-bekken naar Palima aan de Golf van Bonè. Zuidelijk van de vlakte van Sidènrèng heeft men het heuvel- en bergcomplex van den Boeloe Malotji, dat verbonden is met de bovengenoemde westelijke hoofdketen op het schiereiland. De vlakte zelf staat bekend onder den naam van inbuigingszone van Z.W. Celebes, terwijl het gedeelte rondom de meren in het bijzonder Tèmpédepressie genoemd wordt. Zuidelijk van de meren strekt de vlakte zich wigvormig uit tot binnen het tusschen de beide hoofdketens (W. en O.) gelegen stroomgebied van de WalanaE. De directe verbinding van de berglanden van Z. Celebes en Centraal-Celebes wordt onderbroken door de vlakte van Sidènrèng; van hieruit gaat N.-waarts een verbindingsrug over het heuvelland van Maiwa naar Batoe Mila, van waar de waterscheiding tusschen de Salo Sa'dang en de Alitarivier in W.Z.W.-lijke richting zich afbuigt naar Straat Makassar. Van Batoe Mila gaat ook de verbindingsrug met het Latimodjonggebergte, dat met het bergstelsel van Centraal-Celebes samenhangt, eerst in n.o.-lijke en dan in n.-lijke richting naar den Boeloe Wongwongan (1419 m.), vervolgens in o.-lijke richting; beoosten Boeloe Kalawédak (1307 m.) en het paardenpad Kalosi-Oeroe-Rapang kruisend naar den Oeloe Mamang (2580 m.) en van hier in n.-lijke richting naar den B. Latimodjong (3413 m.) en den Ranté Mario (3425 m.).

Het meer van Sidènrèng, normaal 45,5 km.² groot, ontvangt het water van de omliggende terreinen; door de S. Lasasanriwoe of S. Wata staat het in gemeenschap met het grootere Tèmpémeer, normaal 105 km.² groot. In den drogen tijd is de 15 km. lange S. Losasanriwoe nauwelijks 3 m. breed en valt van het meer van Sidènrèng onmiddellijk in de S. Minralang, de afwatering van het Tèmpémeer naar de Tjènranarivier. In den natten tijd worden de afwateringsrivieren aanvoerleidingen van water afkomstig van de Walanaerivier; de oevers der meren en rivieren worden overstroomd, de wateroppervlakte der meren wordt grooter, zoodat de lengte van de S. Losasanriwoe dan nog slechts 2 km. is. In het Tèmpémeer stroomen uit Z.W.-lijke richting de S. Lewarang of S. Tobotjili en andere kleinere rivieren, die van het westelijke gebergte komen; uit n.-lijke richting de S. Tokadé of S. Bila, welke door een zijtak haar water ook gedeeltelijk in de S. Minralang uitstort. Het krokodillenmeer ontvangt water van de S. Balo en is gelegen in de Rawah Lampoeng Paka. De afwatering van dit meer geschiedt naar den zijtak van de S. Bila, welke zich weer in twee takken splitst, de eene uitkomende in de Minralang, de andere in het Tèmpémeer. Het stroomgebied der rivieren, welke bij Sèngkang zich vereenigen, omvat ongeveer 6000 km.², waarvan op rekening van de Salo Bila, welke het water van het Latimodjong en Maiwagebergte afvoert, 1015 km.² komt. De

regenval in dit stroomgebied is zeer groot; de capaciteit van den afvoerweg, de Tjènranarivier, is daar niet op berekend. Deze moet bovendien door een smalle kloof, de poort van Bara, en het verval is klein. Ten gevolge daarvan wordt het water opgestuwd en teruggedrukt naar de meren. Het overstroomt de lage omgeving ervan over een breedte van 3 à 4 km. Er is dan geen afscheiding te zien tusschen de Tèmpé- en Sidènrèngmeren. De S. Bila verloopt in een delta, waartoe ook ket krokodillenmeer met omgeving moet worden gerekend. Het gevolg van dat alles is groote neerslag van aangevoerd materiaal, dichtslibbing van meergedeelten, voortdurende deltavorming en ophooging van den bodem. Inclusief de meren bedraagt de oppervlakte der overstroomde terreinen bij samenvallende bandjirs ongeveer 385 km². In den drogen tijd loopt het Tèmpémeer vrijwel leeg, terwijl het meer van Sidènrèng nog water bevat.

De vlakte van Sidènrèng is bedekt met sawahs en klappertuinen. De oogst van rijst en maïs, vooral in het merengebied, is overvloedig, zoodat veel kan worden uitgevoerd. De koffiecultuur is belangrijk in de banoea's Goeroe en Pitoeriawa. De sawahs worden zooveel mogelijk geïrrigeerd (irrigatieleidingen Masepé, Boelo-Timorang en Biloka). Andere cultures zijn van weinig belang. Ladangbouw geschiedt nog in het gebergte van Pitoeriawa en Pitoeriasé. De veeteelt is belangrijk; karbouwen worden uitgevoerd naar Makassar. Schapen worden geteeld in Amparita, Masepé en Soréang. De jacht op herten wordt door aanzienlijken beoefend. De visscherij is belangrijk in de meren en moerassen, evenwel alleen voor binnenlandsch gebruik. De rivieren zijn weinig vischrijk. Het weven van saroengs, het vlechten van mandjes en ligmatjes geschiedt gewoonlijk voor eigen gebruik. In Sidènrèng (Masepé) wonen bekwame ijzersmeden, die periodiek het land rondreizen en zoo een behoorlijk bestaan vinden. Inzameling van boschproducten (rotan en damarsoorten) geschiedt in Pitoeriasé, waar het gebergte nog boschrijk is. De uitvoer heeft plaats over Siwa en Palima. Door de zelfbesturen van Sidènrèng en Rapang zijn regelingen uitgevaardigd, waarbij straf is bedreigd tegen het kappen zonder vergunning van djati-, bajang- en belawaboomen, welke nog veel voorkomen in de bosschen van het gebergte in Pitoeriasé en Pitoeriawa. Bitiboomen worden door de bevolking van Sidènrèng veel aangeplant voor huizenbouw.

De hoofdwegen (autowegen) zijn *a.* de weg Z.-N. als gedeelte van den middenweg over Z. Celebes. Hij komt bij kampoeng BapangE in Sidènrèng en loopt over Biloka—Masepé—Amparita—Alakoeang—Pangkadjéne naar Rapang en verder N.-waarts; *b.* de weg W.-O. komt van Parépare bij de brug Alok in Sidènrèng, gaat dan over KemiriE—BangkaE—Pangkadjéne—Kanjoeara—EmpagaE—Bindoso—Tanroetedong en Tatjimpo naar Wadjo; *c.* de weg BangkaE—Tjarawali—Rapang; *d.* de verbinding Amparita-Tétéadji; *e.* een binnenweg van Tjarawali (Masepé) naar Lisa en Tétéadji; *f.* de weg Alakoeang-Amparita naar Pemantingan; andere wegen in het landschap zijn van minder belang. Pasars van eenige beteekenis zijn die van Tétéadji, Tjarawali, Masepé, Pangkadjéne, Soréang en Bila. Transportmiddelen zijn auto's, rijwielen, paarden en koeli's en enkele tweewielige rijtuigen.

De inheemsche bevolking bestaat uit Boegineezen. De autochthonen, deToala's, in het begin van deze eeuw nog aangetroffen op de oostelijke berghellingen van het Latimodjonggebergte, zijn thans van daar verdwenen. De eerste Maleische bevolking van Celebes, Toradja's genoemd, zijn in Sidènrèng alleen nog in vermenging met de tweede Maleische laag aanwezig als Toletta in de bevolking van de Arawasche bergen, en in die van Pitoeriasé, waar zij echter, vooral die van het meer oostelijke gedeelte, duidelijk sporen eener Toala-vermenging vertoont.

Vóór den Hindoeïstischen invloed uit Oost-Java en Bali, welke met de vereering van Batara Goeroe (Amparita—Boeloe—Loa) ook het vorstenbestuur en de klasse-indeeling bracht, bestonden in Sidènrèng 8 stammen, welke gevestigd waren in Tétéadji, Aliwoewoe (nu verdwenen), Amparita, Aratang, Lisa, Masepé, Alakoeang, Goeroe. Hier is dus de kern van Sidènrèng; over die stammen stonden matoa's, die later als lid van de besturen der lili's of vazalstaten van Sidènrèng werden opgenomen. De vorst koos zijn vazallen uit eigen familie van minderen bloede. Zij werden over belangrijke gebiedsdeelen en ook grensgebieden gesteld en hun bezit werd erfelijk. Zoo ontstonden de lili's van het landschap. Onder de vazallen was de Aroeng van Amparita de voornaamste. Daaronder stonden de lili's tegen Wadjo en Soppèng gelegen, nl. Tjarawali, Biloka, Wanio en WataE. Deze vier lili's vormen thans de adatgemeenschap Lilirelaoetang met den Aroe Wanio als hoofd.

De Adatoeang Lapawowoi stelde in het begin van de 19e eeuw als gunst den Aroeng Goeroe in en schonk hem het land Bila-bila (bij Bèntèng Léwo, Alakoeang). Later nog in den tienjarigen strijd van La Pangorisang (kleinzoon van La Pawawoi) tegen zijn anderen broeder La Patongai, die gesteund werd door Bonè, Wadjo en Soppèng, terwijl Pangorisang hulp ontving van het Gouvernement, dat een expeditie (1850) zond tegen de toenmalige, vrouwelijke Aroeng Bonè, ontstond de Aroeng Aratang, die later weer met zijn volk zijn gronden bij Bindoro verliet en zich nederzette bij Amparita, dus in het centrum van Sidènrèng. Als laatsten vazal stelde de Adatoeang La Sadapotto aan den Aroe Tatjimpo, die een stuk sawahgrond kreeg bij de grens van Wadjo in het O. Buiten het eigenlijk Sidènrèng lagen nog 14 buitenlili's, nl. de Pitoeriawa en de Pitoeriasé, nu adatgemeenschappen geworden. De eerste bestond uit: Oting (de voornaamste) Wala, Botto, Boeloe-Tjènrana, Bila, Poegi en Djampoe; de tweede uit: Batoe (de voornaamste), Paradja, Kalempang, Betao, Lamarang, Baramasé en Baroekoe. De Aroes van Oting en van Batoe zijn blijven bestaan als adatgemeenschapshoofden, resp. van Pitoeriawa en Pitoeriasé. Behalve de boven reeds vermelde drie adatgemeenschappen heeft het landschap thans nog één adatgemeenschap, Sidènrèng-Redjang genoemd, omvattende Amparita, Watang, Aratang, Goeroe (elk onder een Aroe), Alakoeang, Arawa, Lisa, Masepé en Tétéadji (elk onder een Matoa). De bestuurder, leden van de hadat, de adatgemeenschapshoofden en de onder dezen gestelde aroe's en matoa's, bovenvermeld, genieten bezoldiging uit de Adjataparangkas benevens een kindertoelage en een toelage voor reis- en verblijfkosten.

De bevolking van Sidènrèng is van Boegineeschen oorsprong. Haar taal is plat-Boegineesch. De Pitoeriaseërs spreken half Maiwasch, half Loewoeksch. Verder wordt Lettasch gesproken door de afstammelingen van door vorige Adatoeangs in de bergen vanArawa geplaatste slaven. De godsdienst is de Islam. De chalief, benoemd door den Adatoeang, is hoofd van de sjarat. Opmerkelijk is, dat naast veel andere teekenen van Hindoeïstischen invloed in plechtigheden en versieringen (lotus-bladeren) enz. te Amparita, een goeroe bij de verbinding in het huwelijk van de zoogenaamde To Laoetang (afstammelingen van Balische Javanen ?) met een zuiver Hindoeïstische formule, waarmede ook de sage „La Galigo" begint, aanvangt. In de Boeloe-Loa bij Alakoeang heeft Batara Goeroe een heiligdom, dat, bijgewerkt tot een zuiveren kegel in oude tijden, nog verdiepingen vertoont, welke vooral bij beklimming merkbaar zijn.

Na den dood van Pangorisang, Adatoeang van Sidènrèng (11 Mei 1882) werd zijn zoon Soemanga Roekka, Aroe van Rapang en tevens Adatoeang van Sidènrèng (zie ook aanv. art. RAPANG). Op 28 October 1886 sloten hij en de hadat van Sidènrèng een lang contract met het Gouvernement, waarin o.a. de begrenzing van het landschap is aangegeven. Dat contract werd goedgekeurd bij G.B. van 25 Januari 1888 no. 6. Hierbij is tevens in art. 2 aanteekening gehouden van de akte betreffende de verhouding van Parépare tot het Nederlandsche gezag, afgegeven door genoemden Soemanga Roekka, wiens akte van bevestiging werd goedgekeurd bij G.B. van 6 Januari 1888. De akte luidt: „Nademaal bij acte van 7 Augustus 1824 door den vorst van Sidènrèng, mijn overgrootvader Lapawawoi Ali Albenoe Abdoel Hakim, op behoorlijke wijze het oud en onverlet eigendomsrecht van het Nederlandsch Gouvernement op de kampoeng en het omliggende daaronder behoorende land van Parépare is erkend geworden, met vrijlating om, op de voorwaarden als in die acte staan uitgedrukt, ieder oogenblik van dat recht gebruik te maken en voornoemde kampoeng en het daaronder behoorende land van Parépare in bezit en rechtstreeksch beheer te nemen, welk recht van het Nederlandsch Gouvernement eveneens door wijlen mijn vader Mohamad Ali Lapangorisang bij acte van 23 September 1854 is erkend en bekrachtigd geworden; Zoo is het dat ik, Soemanga Roekka, Aroe Rapang vorst van Sidènrèng, voor mij en mijne nakomelingen bij deze plechtig verklaar, dat de kampoeng en het daarom liggende daaronder behoorende land van Parépare het onverlet eigendom van het Nederlandsch Gouvernement is en mij, evenals aan mijn genoemden overgrootvader en vader, door dat Gouvernement, als deszelfs trouw bondgenoot, *slechts in bewaring* is gegeven geworden en zulks onder de voorwaarden, als in de acte van den zevenden Augustus 1824 staan uitgedrukt en dat ik ook bereid ben om dat pand ieder oogenblik en op eerste aanmaning aan deszelfs rechtmatigen eigenaar, het Nederlandsch Gouvernement, terug te geven om het onder eigen beheer te nemen".

Het lange contract van 1886 werd aangevuld met 3 suppletoire overeenkomsten: *a.* van 11 Mei 1887 (goedgekeurd bij G.B. van 13 Mei 1889) omtrent berechting van misdrijven en overtredingen in zake telegraaflijnen en kabels; *b.* van 4 December 1888 (goedgekeurd bij G.B. van 2 October 1891) betreffende tegengang van in- en uitvoer van oorlogsbehoeften; *c.* van 4 Mei 1898 (goedgekeurd bij G.B. van 16 September 1900) betreffende mijnbouwkundige opsporingen en concessies, landbouwondernemingen en toepasselijkverklaring van mijnbouwverordeningen. Soemanga Roekka was gehuwd met Talloe LataE van Népo. Beiden stierven kinderloos. Het bestuur ging over op den jongeren broer van Soemanga Roekka, genaamd La Sadapotto. Deze was Adatoeang, toen de militaire actie tegen Sidènrèng begon en het verzet in het landschap werd gebroken. La Sadapotto deed afstand van het bestuur en werd in Rapang door zijn oudere zuster Njilitimo en in Sidènrèng door zijn zoon La Tjiboe opgevolgd. Deze legde op 25 October 1905 de korte verklaring volgens Celebes-model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 2 Mei 1906 no. 18.

La Tjiboe is nog in functie en versierd met de kleine gouden ster; hij woont in Parépare. Zijn maandelijksche bezoldiging bedraagt ƒ 250. Hij wordt bijgestaan door een hadat bestaande uit de Talloe LattaE en drie bezoldigde pabitjara's Zooals boven reeds vermeld wordt het bestuur over de inheemsche bevolking verder gevoerd door bezoldigde adatgemeenschapshoofden en onderhoofden (aroe's en matoa's). De leden van het zelfbestuur en de bezoldigde hoofden genieten bovendien een kindertoelage en een toelage voor reis- en verblijfkosten. De kampoenghoofden heeten kapala's, zijn onbezoldigd en genieten slechts collecteloonen. De leden van het zelfbestuur, de adatgemeenschapshoofden en onderhoofden hebben ornamentsvelden.

BANGGAI (Aanv. Dl. I). Dit landschap, vroeger behoorende tot het sultanaat Ternate, werd bij suppletoire overeenkomst met den Sultan van Ternate en zijn landsgrooten, gesloten op den 23sten Maart 1907 en goedgekeurd bij G.B. van 16 Januari 1908, van dat sultanaat afgescheiden tegelijk met de landschappen Mori en Tomboekoe of Boengkoe en gevoegd bij de afdeeling Oost-Celebes van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. De afscheiding van Ternate is in werking getreden op 1 April 1908.

In 1924 werd Banggai, verdeeld in twee onderafdeelingen (Loewoek en Banggai), als deel van de afdeeling Poso gevoegd bij de residentie Manado. Bij de nieuwe administratieve indeeling van laatstgenoemd gewest in 1932 (Ind. Stb. 1932 no. 571) is bepaald, dat de afdeeling Poso wordt onderverdeeld in drie onderafdeelingen, *a.* Poso, *b.* Kolonodale en *c.* Banggai, welke laatste, bestaande uit het landschap van dien naam, zal staan onder een controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur dan wel een officier van de landmacht met den titel van fd. controleur met standplaats Loewoek, bijgestaan door een gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur met een door het hoofd van gewestelijk bestuur aan te wijzen standplaats.

Het zelfbesturende landschap Banggai bestaat uit 2 deelen: *a.* het gedeelte op den vasten wal van Celebes (vroeger de onderafdeeling Loewoek vormende) en *b.* den Banggai-archipel.

A. Het eerste gedeelte, het *Loewoekgebied*, wordt begrensd ten N. door de Golf van Tomini, ten O. en Z. door de Straat van Peling en in het W. door de landschappen Todjo en Boengkoe.

De westgrens loopt van het eiland Togonto aan de Z. kust tusschen de kampoengs Boeaboea (Boengkoe) en Rata (Banggai) naar den berg Loemoet, van hier over de toppen Kandéla en Sinara naar den oorsprong van de rivier Balingara, welke rivier verder tot haar uitmonding in de Tomini-bocht de grens vormt met het landschap Todjo en Loré. De grootte van het op den vasten wal van Celebes gelegen gedeelte van het landschap Banggai (hier kortheidshalve het Loewoekgebied genoemd) bedraagt ongeveer 3600 km². Behalve het bovenvermelde eiland Togonto behooren nog tot dat gebied de eilanden-groepen Poelau-doea en Poelau-empat, resp. in de Pelingstraat en in de Golf van Tomini, voorts de eilanden Montowaloe-daä, Montowaloe-kiki, Poelau Timbé en Poelau Poat, welke alle ook in de Golf van Tomini liggen, en ten laatste het eiland Poelau Paniki, dat voor de reede van Boenta ligt.

Het Loewoekgebied is over het algemeen bergachtig met hier en daar eenige vlakten tusschen de berg- en heuvelketens. Over de lengte van het gebied loopen van W. naar O. evenwijdige bergketens, terwijl in het o.-lijk schiereiland een keten loopt van Sioena naar Balantak, met uitloopers naar Tandjoeng Djapara, Tekoe en Sobol. De hoogste toppen zijn de Piek van Balantak en de Tompo-tika op bovengenoemd schiereiland, de Boeloe Toempoe ten Z.W. van Lingkètèng en in het W. op de grenzen, de Wotontagini, Sinara, Kandéla en Boentoe Bongka. Het hoogste gedeelte der bergen is onbewoond en de toppen zijn kaal of met struikgewas begroeid; op de hellingen vindt men groote bosschen met veel rotan en damar. Tusschen Kintom en Loboe, in het midden van het bergland, vindt men de hoogst gelegen kampoengs, n.l. Pinapoean, Lingkètèng, Tamboenan en Baloa op ± 750 m. boven den zeespiegel. Over het algemeen is de bodem van het bergland steenachtig, hier en daar bedekt met bruine aarde; op deze plekken zijn de ladangs aangelegd en de kampoengs gevestigd. Groote stukken dorre grond bedekt met alang-alang treft men aan tusschen de Pelingstraat en de Tominibocht. Groote laagvlakten komen aan de zuidkust voor bij Dongi, Toili en Basama en aan de noordkust bij Sioena, Boenta en Balingara. Door die vlakten stroomen rivieren, welke door korten loop en groot verval van geen beteekenis zijn als communicatiemiddel; zij worden alleen benut voor den afvoer van boschproducten op bamboevlotten naar de kustplaatsen (Dongi, Toili, Basama, Sioena en Balingara). In de vlakten liggen uitgebreide klapperaanplantingen. Boven Rata, Boealémo en Teima komen bruinkoollagen voor, terwijl bij Batoei, Toili en Laboe petroleum wordt gevonden. Op eenige plaatsen in het gebergte, zooals bij Pinapoean, bevinden zich warme zwavelbronnen.

De zuidkust is van de grens met Boengkoe tot voorbij Biak over het algemeen vlak en zandig; bij Mantawa, Sinorang, Topo en Batoei komen moerassige kuststrooken voor, begroeid met rizophoren. Tusschen Biak en Kajoetanjo komt het gebergte bij kaap Moloentoeng tot aan zee en is de kust steil. Dit is ook het geval aan de oostkust bij Balantak, Tekoe, Pankalaséang, Tandjoeng Djapara en hier en daar aan de Tominibocht. Bij de steile kusten vindt men meestal koraalformaties en graniet. De kust aan de Tominibocht, van Poelau-empat tot voorbij Samakoe, is vlak en zandig, zoo ook van Boenta tot de grens met Loré. Voor een groot deel van de N.- en Z.-kust liggen riffen. Van Samakoe tot voorbij Boenta aan de N.-kust sluiten riffen een soort binnenzee af, waarin de kampoengs Pagimana, Loboe, Teima en Boenta liggen en Paketbooten kunnen binnenkomen door Straat Waléa (tusschen het eiland Poat en de kampoeng Waléa). Aan de zuid- en oostkust komen bij Loewoek, Bilalang, Basama, Bonè-bobakal, Sobol en Pangkalaséang vrij diepe inhammen voor. Behalve in de baai van Sobol, welke alleen toegankelijk is voor zeeprauwen en in de baai van Pangkalaséang, welke bevaarbaar is voor kleine zeeschepen, kunnen groote booten in de genoemde inhammen veilig in- en uitvaren. Aan de noordkust is de baai van Poh en Sioena ook toegankelijk voor groote schepen. De plaatsen Loewoek en Boenta zijn ook 's nachts en in elk weer voor zeeschepen te bereiken.

Alle kampoengs zijn door paardenpaden met elkaar verbonden; voor auto's zijn thans berijdbaar gemaakt de trajecten Pagimana, Poh, Loewoek, Batoei en Minangadale. Waar noodig zijn bruggen gebouwd, welke goed onderhouden worden. Van groot belang is de doorgaande verkeersweg van den bestuurszetel Loewoek naar de Tominibocht, met de korte doorsteek van Biak naar Poh (25 km.). De afstand van Loewoek tot Poh bedraagt 35 km. Verkeersmiddelen zijn in het Loewoekgebied: te land, personenauto's, vrachtauto's, rijwielen, tweewielige rij- en voertuigen benevens paarden; te water, op de rivieren, vlotten en kleine prauwen; ter zee prauwen en stoomschepen. Het landschap heeft in de Tominibocht een boot met aanhangmotor; verder zijn er 5 landschapsprauwen voor den dienst. Te Loewoek bevindt zich een radiostation.

Het Loewoekgebied was een wingewest van den Radja van Banggai. Deze had daar sengadji's aangesteld te Batoei, Tangkiang, Kintom, Mendono, Lontiom, Nambo en Loewoek. De invloed van de Sengadji's van Tangkiang en Kintom reikte over de waterscheiding tot aan de Tominibocht. De op den vasten wal van Celebes gelegen onderworpen streken waren van groot belang voor den Radja en de landsgrooten van Banggai, wegens de belangrijke inkomsten, welke zij daarvan trokken. Zij bezochten geregeld die streken; huwelijken met vrouwen aldaar bleven niet uit. Een der Sultans van Ternate verbood den Radja en de landsgrooten van Banggai zich te veel met de zaken van Loewoek in te laten, welke streek die Sultan onder zijn eigen invloed wilde houden. Sedert werd de band tusschen de twee deelen van het landschap Banggai losser.

In 1925 werd door het Europeesche bestuur nog een enquête gehouden bij de hoofden van Loewoek om de wenschelijkheid na te gaan van een afscheiding van Banggai. Het overgroote deel dier hoofden was er tegen, zoodat tot heden het landschap in zijn geheel is gebleven.

B. De Banggai-archipel, het tweede gedeelte van het landschap, bestaat uit de eilanden: Banggai, Labobo, Bangkoeloeng, Peling (zie dl. III) en den Bokan-archipel. Bij de eerste vier eilanden behooren kleinere, welke daaromheen zijn gelegen, zoo bij P. Banggai: Kaoe-Kanaoe (bij zijn Z.-punt); Togong Sokoli of To Sokoli, ook wel P. Bandan genoemd (bestaande uit de

twee eilandjes Banbasal en Paoeno); de Babakanggroep, Togong Totolo en Taoelon, ten slotte in het N. de Togong Potil of P. Kelapa-groep. Bij P. Labobo: Labobo-Paoeno en Pedal. Bij Bangkoeloeng: P. Sago, Galoela, Talaboenoe, Tambatal, Lamoenan en Linsoewe (op het eerstgenoemde na alle onbewoond). Bij Peling: N. en Z.-Bakalan (het eerste onbewoond), Poelau-Banjak (in de Bakalanbaai) en bij de westkust een groep eilandjes, welke ook P. Banjak genoemd wordt. Van den Bokan-archipel zijn de voornaamste eilanden: Tropot Tinanao, Kokoedang, Komboengan, Molilis, Bokan, Tongo, Boeangboeang en Timpaoes.

De Banggai-archipel wordt in het N. begrensd door de Pèlèngstraat (zie dl. III), in het W. door de Golf van Tolo en in het Z. en O. door de Moluksche zee. Straat Greyhound scheidt de Banggai-archipel van de Soela-eilanden. Het grootste eiland van den Banggai-archipel is Peling (± 2325 km.[2]). De kustlijn is ontwikkeld en heeft een grilligen vorm, door de aanwezigheid van diep in het land dringende baaien. Van Tandjoeng Kembani (Z.W.-punt) tot Tataba of Lemme[3] liggen vóór de kust talrijke riffen, welke vooral tusschen de daar aanwezige P. Banjak een gevaarlijk vaarwater vormen. De kust is daar, behalve bij Labangan, waar het gebergte tot aan zee komt, vlak en begroeid met rizophoren. Van Lemme[3] tot Tandjoeng Batoe Moté (witte rots) nadert het gebergte de zee en vormt op enkele plaatsen een steile, rotsige kust. Ten O. van laatstgenoemde kaap ligt de met riffen bezaaide inham van Loewoek Penantang. Ook verder oostwaarts komt het gebergte tot aan zee. Behoorlijke anker- en landingsplaatsen zijn daar niet te vinden; het kustgebied is daar dan ook onbewoond. Eerst bij de Bolonan-baai vindt men een lage kust met rizophoren begroeid. Ten O. daarvan vindt men de groote Bakalan-baai, waarvan de west- en zuid-rand bedekt is met een rizophorenbosch, evenals de in de baai gelegen P. Banjak. De Z.O.-hoek en de oostzijde van de baai hebben vlak strand, dat evenwel tusschen de Badjokampoengs Bongganan en Ambelang weer door een rizophorenbosch wordt onderbroken. Van de beide Bakalan-eilanden is het kleine rotsachtig en heeft het groote vlakke kusten met aan de oostzijde een zandig strand. Van Tandjoeng Paisoebatoe, een kale kalkrots, gaat de kust van Peling weer oostwaarts tot Tandjoeng Pemali met ertusschen diepe inhammen bij Lalong en Loewoek Sago. De kust bij die inhammen en bij Palam is vrij vlak, op andere gedeelten is zij steil en rotsachtig. Even voor Tandjoeng Tinoeson is een kleine baai, waarin de Badjokampoeng Kaloembatang; van laatstgenoemde kaap gaat de kust z.w.-waarts en vormt daar de groote Mensamatbaai met den inham van Paisoeloeno. De kust is hier grootendeels begroeid met rizophoren; slechts bij Tandjoeng Soengo is zij rotsachtig en steil. Van Paisoeloeno gaat de kust zuidwaarts tot Tandjoeng Penolong. Hier is zij bijna overal steil en rotsachtig met vele kleine inhammen, waarvóór kleine eilandjes en veel riffen liggen. Van laatstgenoemde Tandjoeng gaat de kustlijn westwaarts; daar treft men de twee baaien van Popidolong en Mamoeloesan aan. De kust is hier afwisselend steil en begroeid met rizophorenbosschen; in de eerste baai vindt men rotseilandjes en veel riffen. Van Tandjoeng Papakamot noordwaarts tot tegenover het eilandje Baoel liggen de inhammen van Kelèko, Tomboek en Patoekoeki. Op dit stuk is de kust afwisselend steil en vlak; vooral in het noordelijkste gedeelte komen dichte rizophorenbosschen voor. Naar het Z. toe tot Tandjoeng Kembani vindt men weer afwisselend rotsige stukken en drassige gedeelten, begroeid met rizophoren. Het eiland Bangkoeloeng is geheel omgeven door koraalriffen. De kusten daarvan zijn, evenals die van de eilanden Labobo en Banggai, afwisselend vlak (moerassig) of rotsig en steil. Aan de westkust van laatstgenoemd eiland liggen de baaien van Banggai en Gonggong; de kust is hier vlak en moerassig. Vóór de noordkust liggen kleine eilandjes en riffen; de oostkust is op een klein gedeelte na, bij Labobo, steil en rotsachtig. In den Bokanarchipel vindt men zeer weinig vlakke kusten. De beste ankerplaatsen in den Banggai-archipel zijn voor de kampoengs Banggai, Mansaléang, Liang, Patoekoeki, Kaloembantang, Lolantang, Boelagi en Lemme[3]. Groote vlakten treft men in den archipel niet aan. Het terrein is meestal zeer geaccidenteerd; aan de kust komen hier en daar kleine vlakten voor, welke in den regentijd veelal onder water staan en geschikt zijn voor sawahbouw. Zulke vlakten vindt men bij Tatabaoe, Tataba, Mensamat, Tinankong, Ambalang, Loewoek-Sago, Balam en Sambioet op het eiland Peling; bij Ambeleang op Bangkoeloeng, bij Sagoemanoea op Labobo en bij Bobolong op Banggai.

Groote rivieren zijn er niet in den Banggai-archipel. De aanwezige zijn van geen belang voor het verkeer. Vermeldenswaardige rivieren zijn op het eiland Peling: de Paisoe Linage bij Kembani en de Paisoe Tataboea, beide op het Tokolong-gebergte ontspringend en de laatste bij de uitmonding in zee een delta vormend; verder de Paisoe Kolèk-Kolèk en Paisoe Balangan, welke laatste na korten loop in den poreuzen bodem verdwijnt. Noordelijk daarvan stroomt de P. Boetoebali, welke bij Labangan in zee uitmondt en de P. Labasiano, welke vooral in den regentijd veel water afvoert. In West-Peling vindt men nog kleine meertjes, o.a. het Emeloek- en Ladangmeer. Het terrein tusschen Lemme[3] tot Loewoek Penantang en de geheele kust van Lolantang is zeer waterarm. In Midden-Peling stroomt de P. Banbasal, welke bij Bakoeng ontspringt en bij Ambalang uitmondt; haar oevers zijn zeer moerassig en begroeid met sagoebosschen. Bij Bakoem ontspringt ook de P. Boekal, welke bij Patoekoebi in het strandmoeras, begroeid met rizophoren, uitmondt. Aan de oostkust loopen de P. Toetoeng en aan de Z.-kust de rivieren van Tobing, Taboengin, Mensamat en Tinankong. Op de eilanden Bangkoeloeng en Labobo zijn geen vermeldenswaardige rivieren. Op het eiland Banggai is de voornaamste rivier de P. Poesoe, welke dichtbij de oostkust ontspringt, achter de hoofdplaats Banggai langs stroomt en ten Z. daarvan in het strandmoeras uitmondt.

De eilanden van den archipel zijn over het algemeen bergachtig met golvend heuvelland en hier en daar een kleine vlakte. In West-Peling is de Pélèt (950 m.) de hoogste top, oostelijk van Tinanasoe. In O.-Peling is de hoogste terreinverheffing ± 550 m. en in Midden-Peling ± 400 m. Op Bangkoeloeng is de grootste hoogte 400 m., op Labobo en op Banggai 250 m. De bodem is,

behalve in de waterarme streken, over het algemeen vruchtbaar. In O.-Peling en het noordelijk deel van W.-Peling vindt men nog groote bosschen met waardevol hout. Bij Kembami en Lemme [2] (W. Peling) komen lagen jonge bruinkool voor. Mica wordt aangetroffen bij Lemme [2] en Peling Lalango (W. Peling); verder ook bij Mamoeloesan in Midden-Peling en een weinig op Banggai.

Daar in den Banggai-archipel het vervoer hoofdzakelijk over zee plaats heeft, vindt men op de meeste der eilanden als verbinding tusschen de kampoengs slechts breede voet- en ruiterpaden. In den Bokan-archipel zijn, behalve op Bokan, Kekoedang en Boeding-boeding, geen wegen. De beste en breedste wegen heeft men op Banggai en vooral op Peling. Vele zijn geschikt voor vervoer per as, terwijl op Peling zelfs reeds een weglengte van 12 km. geschikt is gemaakt voor autoverkeer. De transportmiddelen zijn te land: paarden, rijwielen en tweewielige rij- en voertuigen, te water allerlei soorten prauwen, loggers, kleine schoeners (van parelvisschers) en K.P.M. booten.

De bevolking van het landschap Banggai bestaat uit 96 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 93.482 Inlanders, 1504 Chineezen en 419 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 95.501 zielen. Vermoedelijk is van de eilanden van den Banggai-archipel het groote eiland Peling het langst bewoond geweest en hebben de overige eilanden van daar hun bewoners gekregen. De Inlandsche bevolking van dien archipel bestaat uit twee deelen, die tot een en denzelfden stam behooren. Het eene deel, de Mian Banggai, bewoont het oostelijk schiereiland van Peling benevens een gedeelte van het middelste, dat tegenwoordig naar de districtshoofdplaats Liang wordt genoemd. Het andere deel, de Mian Séa-Séa, bewoont het westelijk schiereiland en een gedeelte van Liang. De naam Séa-Séa moet ontleend zijn aan de Batoe Méséa (platte steen), gelegen ongeveer 400 m. boven het tegenwoordige dorpje Lombé-lombéan; die steen speelt in overleveringen van het volk een groote rol. Het eiland Bangkoeloeng is van uit W.-Peling door de Mian Séa-Séa bevolkt geworden en de andere eilanden: Labobo, Banggai en de Bokan-archipel van O.-Peling uit door de Mian Banggai. De beide deelen der bevolking hebben dezelfde zeden en gewoonten met kleine afwijkingen. De Mian Banggai zijn meer in aanraking geweest met de buitenwereld dan de in het W. wonende Mian Séa-Séa; zij hebben meer onder den invloed van het vorstenbestuur en den Islam gestaan. Terwijl het westelijk deel tot vóór kort nog geheel heidensch was, beleed het oostelijk deel reeds grootendeels den Islam. Thans zijn van beide deelen reeds velen tot het Christendom overgegaan; zending (van uit Loewoek) en missie (gevestigd te Sambioet in O.-Peling) hebben velen bekeerd. In 1930 bedroeg het aantal Christenen reeds 14.890; dat aantal neemt sterk toe. De onderscheiding in Mian Séa-Séa en Mian Banggai zal hoe langer hoe meer moeten verdwijnen. De naam Séa-Séa wordt thans als vernederend beschouwd, want daaraan zijn verbonden de begrippen onbeschaafd en heidensch.

Zooals boven is vermeld zijn de andere eilanden van den Banggai-archipel van het eiland Peling uit bevolkt geworden. Laatstgenoemd eiland is dan ook het land, waar de oude tradities voortleven, waar de scheppingsverhalen spelen, waar tallooze legenden aan plaatsen zijn verbonden. Op het eiland Banggai concentreeren zich de overleveringen en heilige plaatsen van het vorstenhuis, dat in zijn wezen van vreemden (Bantamschen en Ternataanschen) oorsprong is. Naar de onderzoekingen van Dr. N. Adriani en Dr. S. J. Esser behoort het Banggaisch tot de Celebes-talen en wel tot de Loinang-groep. De afwijkingen zullen moeten worden verklaard uit de geïsoleerde plaats, welke dit eilandenrijk eeuwenlang heeft ingenomen. De cultuurstroomen, welke over Celebes zijn heengegaan, zoowel uit het N. als uit het Z. hebben den Banggai-archipel onberoerd gelaten (zie LOINANSCHE TALEN, Dl. II). De van elders komende bevolking (van den vasten wal van Celebes, zooals Makassaren en Boegineezen, voorts van de Soela-eilanden en Ternate) heeft zich allengs met de oorspronkelijke bewoners vermengd. Ook Chineezen, Manillaneezen en Arabieren zijn zich in den archipel komen vestigen, voornamelijk voor den handel. Vele Arabieren zijn met Banggaische vrouwen gehuwd. De geïmmigreerde Badjo's houden zich hoofdzakelijk bezig met visscherij en prauwvaart. Enkelen hebben klapperaanplantingen. Het hoofdmiddel van bestaan der bevolking in den Banggai-archipel is landbouw. De klappercultuur is zeer uitgebreid; zoo goed als de geheele kuststreek der verschillende eilanden is met klapperboomen beplant. Rijst wordt voornamelijk geplant op het eiland Banggai en eenige kustvlakten van Peling. In de laatste 15 jaren is men begonnen met den rijstbouw op sawahs. Het water der in de vlakten stroomende rivieren wordt voor irrigatie gebruikt. Veel opbrengst heeft men nog niet verkregen. In andere streken legt men oebi- en keladituinen aan; zelfs daar, waar rijst bekend is, doet men meer aan den aanplant van genoemde voedingsmiddelen. Ook sagoe wordt veel gegeten en verhandeld. Op verscheidene eilanden, vooral op Bokan en Banggai, komen vele sagoepalmbosschen voor; op W. Peling zijn zij schaarsch. Arènpalmen komen veel voor in het Tinangkoensche (O. Peling); bereiding van arènsuiker heeft zoo goed als niet plaats. Jacht wordt voornamelijk door de heidensche bevolking uitgeoefend op varkens met speer en honden, en op buideldieren en vogels met blaasroeren. Vleermuizen worden ook gevangen en gegeten. Vischvangst geschiedt overal langs de kusten vooral door Badjo's, evenwel hoofdzakelijk voor binnenlandsch verbruik. De parelvisscherij in dezen archipel is door het Gouvernement verpacht.

Veeteelt en nijverheid zijn van weinig belang. Pottenbakkerijen heeft men voornamelijk bij de kampoeng Tobokoe, 5 km. boven Tatabaoe (Peling), van waar kookpotten naar alle streken van den Banggai-archipel worden verzonden. Foejakleeding wordt niet meer gemaakt of gebruikt; vroeger werd katoen geplant en bestonden weverijen, nu evenwel niet meer. Wel worden nog matjes gevlochten voor eigen gebruik. Te Kindandal wonen kopergieters en ijzersmeden voor de vervaardiging van gebruiksvoorwerpen. Ook te Tonobila en Osan Paisoeno (W.-Peling) komen grofsmeden voor.

De Banggai-archipel is rijk aan goede houtsoorten, o.a. ijzerhout en kajoe ngopassa (kajoe

mojan) voor scheepsbouw. Ebbenhout komt in geringe hoeveelheid voor op het eiland Bakalan. Prauwen worden overal langs de kust gemaakt, maar voornamelijk in den Bokan-archipel, omdat daar de geschikte houtsoorten het meest gevonden worden. De handel is hoofdzakelijk in handen van Chineezen, die met eigen loggers de producten halen en vervoeren. Banggai wordt door K.P.M. booten aangedaan.

Het oostelijk schiereiland van Celebes, het Loewoek-gebied, was oorspronkelijk bewoond door het primitieve Saloeanvolk, waarvan, ten opzichte van de Loinangs, de menschen van Simpang een onvermengd overblijfsel vormen. In Boalémo had zich door immigratie van het Oosten een rijkje gevormd, dat om de een of andere reden door den Sultan van Ternate, met behulp van Tobéloreezen en Gorontaloreezen werd verwoest (2e helft der 18de eeuw). Lieden van Boalémo verspreidden zich toen naar alle kanten. Een deel van dezen, de To Loinang, heeft zich hoofdzakelijk gevestigd aan den loop der Loboerivier en zich later verspreid naar het bovenland der Boenta-rivier; beide stroomen monden uit in de Tominibocht. In later tijd heeft een klein deel zich gevestigd aan den zuidkant der waterscheiding. Velen van deze laatsten zijn thans gevestigd aan den grooten weg van Batoei naar Loewoek; hun voornaamste kampoeng aldaar is Doembola. In tegenstelling met de bergbewoners zijn de Loinangs, die meer naar de kust toe wonen, voor het grootste deel tot het Christendom overgegaan. De menschen zelven noemen zich „menschen van Kintom" en „menschen van Tangkiang". Meer bekend is de naam Saloean. Een deel van den kop van het schiereiland is nog bewoond door het Saloeanvolk. De basa Saloean is over de oostelijke helft van het schiereiland verspreid en wordt alleen onderscheiden in enkele dialecten, zooals het Saloeansch, Balantaksch en Loinangsch, De To Loinang zijn onder te brengen in twee groepen: *a.* de Lingkètèng-groep, waaronder vallen de lieden van Lingkètèng, Pinapoean en de bewoners van alle kampoengs, waarheen deze menschen zich hebben verspreid; *b.* de Baloagroep, omvattende de lieden van Baloa, Tamboenan, Mantan en Simpang. De eerste groep heeft zich gewillig aan het Gouvernement onderworpen en zich gereedelijk tot het Christendom laten bekeeren, de laatstgenoemde is schuw. In de Mantiristreek en Simpang wil men niets van het Christendom weten. In het Westen van het Loewoek-gebied aan de grenzen met Noord Boengkoe wonen To Wana's, gedeeltelijk vermengd met To Loinangs. Voor het overige zijn de kuststreken bewoond door de To Saloean al of niet vermengd met immigranten (Boegineezen, Gorontaloreezen). Te Loewoek en op de kustplaatsen van de noordkust wonen Chineezen en Arabieren, waarvan verscheidene met Saloeanvrouwen zijn gehuwd. Te Pagimana, Boné-Bobakal en op het eiland Post vindt men Badjokampoengs. De kustbevolking is over het algemeen Mohammedaansch. De zending is van Loewoek uit met succes werkzaam onder de heidenen. In Lamala Balantak en Mendono heeft men reeds tal van Christenkampoengs. Ook de bovenvermelde Lingkètènggroep der To Loinang is bijna geheel gekerstend.

Landbouw is het hoofdmiddel van bestaan in het Loewoekgebied. Rijst wordt in hoofdzaak op ladangs geplant. De sawahbouw wordt evenwel uitgebreid (te Mendono, Sioena, Minangandala, Béla). Landbouwmantri's zijn daarvoor geplaatst te Lambangan en Waroe. Als tweede gewassen worden maïs, oebi- en katjangsoorten geplant. De klappercultuur is aan de kust zeer uitgebreid, vooral aan de Tominibocht; de copra gaat gewoonlijk naar Loewoek en Gorontalo voor verderen afscheep. Koffie en tabak worden ook nog in bescheiden mate geplant (Balantak, Lamala, Lingkètèng). Een ander middel van bestaan is het inzamelen van boschproducten, vooral bij de bergvolking (rotan, damar, kajoe koening en bijenwas). De veeteelt is van weinig belang. Enkele karbouwen zijn ingevoerd voor den sawaharbeid. Jacht wordt door de To Loinang uitgeoefend op varkens en herten. De visscherij langs de kusten, vooral door de Badjo's uitgeoefend, levert een ruim beschot op. Gedroogde visch wordt uitgevoerd naar Gorontalo en Manado. De handel is in handen van Chineezen, Arabieren, Boegineezen, Menadoneezen en Gorontaloreezen. Uitgevoerd worden: copra, rotan, damar, kemiri en pinangnoten benevens hout; ingevoerd vooral zout, rijst, kramerijen en lijnwaden.

Oudtijds bestonden op het eiland Peling drie rijkjes: in het O. Bongganan en in het W. Boeko en Boelagi. De titel van de radja's (behalve van Boelagi) was Adi. De tegenwoordige districten Totekom, Tinangkoeng en een deel van Liang behoorden tot het rijk Bongganan. De bevolking noemde zich van ouds Mian Banggai en doet dit nog. Toen Bongganan door den Sultan van Ternate werd verwoest, vluchtte de Adi naar het eiland Banggai en stichtte daar een nieuw rijk, dat zich later over den geheelen Banggai-archipel en den oostelijken arm van Celebes uitbreidde. Het vorstengeslacht werd eerst vervangen door een van Bantamsche en ten laatste door een van Ternataansche afkomst. De titel van Adi veranderde in dien van „Moemboe"; de radja wordt in de landstaal „To Oeto" genoemd en aangesproken met den titel „Sosa". In den loop der tijden is het landschap Banggai een onderhoorigheid van Ternate geworden. Zooals in den aanhef van dit artikel reeds vermeld is, werd bij suppletoire overeenkomst met den Sultan van Ternate en zijn landsgrooten van 23 Maart 1907 (goedgekeurd bij G.B. van 16 Januari 1908) Banggai met ingang van 1 April 1908 van Ternate en Onderhoorigheden afgescheiden en werd het een zelfbesturend landschap. De eerste bestuurder Abdurrachman en zijn landsgrooten legden 1 April 1908 de korte verklaring volgens uniform model af (goedgekeurd bij G.B. van 1 Juli 1908 no. 14). Hadji Awaloedin, tevoren major ngofa, volgde Abdurrachman op en teekende een akte van verband op 21 November 1928, welke bij G.B. van 1 Mei 1929 no. 16 werd goedgekeurd. Hij is nog in functie en geniet uit de landschapskas een bezoldiging van *f* 400 en een toelage voor reis- en verblijfkosten. Hij wordt bijgestaan door de z.g. Koemis Ampat, landsgrooten-zelfbestuursleden: de djagoegoe tevens districtshoofd van Banggai, de major Ngofa tevens districtshoofd van Tangkiang (op den vasten wal), de hoekoem toea tevens districtshoofd van Bakalan, en de kapitan-laoet tevens districtshoofd van Loewoek (op den vasten wal). De major ngofa heeft het toezicht over het district Mendono, dat twee onderdistricten heeft; zijn standplaats is

Boenta. De kapitan-laoet woont te Loewoek en houdt toezicht over de districten Kintom, Batoei, Lamala en Belantak, welke alle elk één onderdistrict hebben, behalve Belantak, dat er twee heeft. Tangkiang, bestuurd door den major ngofa, heeft 3 onderdistricten. De djagoegoe, tevens districtshoofd van Banggai (met één onderdistrict), houdt mede toezicht op het district Labobo-Bangkoeroeng en den Bokan-archipel (met 1 onderdistrict). De hoekoem toea (standplaats Bonganan), tevens districtshoofd van Bakalan of Tinangkoeng, houdt mede toezicht op de districten Totikom (met één onderdistrict), Tataba, Liang (met één onderdistrict) en Lolantang (met één onderdistrict). In het landschap zijn tevens drie bestuursassistenten, waarvan een te Loewoek en twee te Banggai. De landsgrooten, districtshoofden, onderdistrictshoofden en bestuursassistenten genieten bezoldiging en toelage voor reis- en verblijfkosten. Op hun inkomsten en die van den zelfbestuurder wordt een crisiskorting toegepast. De kampoenghoofden genieten geen bezoldiging, maar alleen collecteloonen.

De leden der Koemis ampat worden aangesproken met den titel Djoen, de vrouw van den Radja met „toean Bokkie" en de districtshoofden dragen den titel Sengadji, welke titel zoowel in het Loewoekgebied als in den Banggai-archipel gangbaar is. Waar evenwel in Banggai ook kampoenghoofden den titel Sengadji voeren, worden ter onderscheiding de districtshoofden „Basalo" genoemd. De onderdistrictshoofden, die daartoe van ouds gerechtigd waren, voeren den titel van kapitan. Op enkele plaatsen aan den Tominibocht (Sioena, Poh, Pagimana en Boalémo) draagt het kampoenghoofd den titel van „major".

De financieele toestand van het landschap is niet meer zoo gunstig als enkele jaren tevoren. Het budget voor 1933 bedraagt *f* 188.987.

De in het landschap geheven belastingen zijn: inkomstenbelasting; crisisheffing; recht op inzameling van boschproducten; slachtbelasting. Een andere inkomst is nog de opbrengst van den afkoop van heerendiensten. Er zijn in het landschap 42 concessies voor landbouwondernemingen, verleend door het Land, en 11 erfpachtsperceelen. De rechtspraak geschiedt volgens art. 17 der Zelfbestuursregelen 1927 en de daarop gebaseerde residentsbesluiten en zelfbestuursverordeningen.

Literatuur: R. D. M. Verbeek, Molukkenverslag, Jaarb. Mijnwezen 1908, wetensch. ged. Bijl. III; Dr. C. B. Koolhoven, Verslag v.e. verkenningstocht in den O. arm van Cel. en den Banggai-arch., Jaarb. Mijnw. 1929, verh. p. 187.228; Dr. A. C. Kruyt, De To Loinang v. d. O. arm v. Cel., Bijdr. T. L. V. dl 86 (1930); Dr. A. C. Kruyt, De To Wana op O. Cel., Tijdschr. T. L. V. dl LXX; Idem, Blantaksche studiën en Bangaische studiën, Tijdschr. T. L. V. dl LXXII (1932); Idem, De vorsten van Banggai, Kol. Tijdschr. 1931 blz. 505 ev.; Idem, De bewoners v.d. Banggai-arch. T. A. G. dl. XLIX (1932); Idem, Ziekte en dood bij de Banggaiërs, Bijdr. T. L. V. N. I. dl. 89; Dr. G. L. Smit Sibinga, Heeft de Banggai-arch. in jong tertiairen tijd eene afwijkende ontwikkeling gehad? T. A. G. dl. (1933).

MISSIE (ROOMSCH-KATHOLIEKE). (Aanv. Dl. V of suppl. afl. blz. 412 e.v. en Dl. VI of suppl. afl. blz. 539). Gelijk alle missiegebied staat Ned.-Indië voor de missie onder de Congregatie der Propaganda Fide, de delegaat van Australasië heeft er het toezicht over. Er zijn thans vijf apostolische vicariaten en zeven apost. prefecturen. Elf verschillende orden en congregaties zijn er werkzaam, verder 350 priesters, 54 scholastieken (dat zijn jongere leden, die nog geen priester zijn), 331 broeders (209 geven onderwijs) en 1217 zusters.

De bevolking van den archipel wordt geschat op ongeveer 60 millioen zielen, slechts 350.000 zijn katholiek. Onder dezen zijn er 70.000 Europeanen.

In 1931 werd door de gezamenlijke Kerkvoogden van Nederl.-Indië in Den Haag een bureau opgericht, „het Centraal Katholiek Koloniaal Bureau", dat ten doel heeft de gemeenschappelijke en afzonderlijke belangen der Katholieke Missies van Nederl. Indië te behartigen.

Apost. Vicariaat van Batavia (zie Dl. VI of suppl. afl. blz. 539). Van dit Apost. Vicariaat, dat vroeger den geheelen Indischen Archipel besloeg, doch waarvan reeds eerder gedeelten als zelfstandige gebieden waren afgescheiden, werden in 1932 twee groote gebieden tot zelfstandige prefecturen verheven: de Apost. Prefectuur van Bandoeng onder leiding der Kruisheeren en de Apost. Prefectuur van Poerwokerto, toevertrouwd aan de Miss. v. h. H. Hart. Het vicariaat Batavia omvat thans nog: de residenties Bantam, Batavia, Buitenzorg, West-Priangan, Semarang; de regentschappen Koedoes, Pati, Grobogan, Magelang, Temanggoeng en de gouvernementen Soerakarta en Jogjakarta.

De zielzorg is toevertrouwd aan de Jezuïeten en sinds 1929 zijn de Franciscanen en missionarissen van het H. Hart er werkzaam. Het Vicariaat bezit thans 16 standplaatsen met 90 priesters, 46 scholastieken, 99 broeders en 455 zusters. Het aantal katholieken bedroeg in 1932: Europeanen 25.742 en 11.760 inheemschen. De missie, vooral onder de inheemschen, breidt zich gestadig uit, wat vooral blijkt uit de opgaven omtrent het onderwijs voor inheemschen. Voor 1932 werden de volgende cijfers gegeven: 302 scholen met 740 leerkrachten, aantal leerlingen jongens 22.398, meisjes 7.309, totaal 29.707; voor 1933 zijn deze cijfers: aantal scholen 327 met 809 leerkrachten, aantal leerlingen jongens 23.553, meisjes 7.969, te zamen 31.522, een toename dus van 25 scholen en 1815 leerlingen.

Er werden sinds 1927 opgericht een groot en klein seminarie en een retraitehuis, terwijl verschillende kerken werden bijgebouwd. Vooral de R. K. Kweek- en Normaalschool te Moentilan mocht zich in grooten bloei verheugen.

Reeds in 1928 hadden de Jezuïeten de hulp der Franciscanen ingeroepen; 21 Dec. 1929 kwamen de eerste vijf Paters in Indië aan. Twee parochies, één te Batavia en een ander te Meester Cornelis, werden door de Jezuïeten aan hen afgestaan. Daar de katholieken zoo verspreid woonden en het niet mogelijk bleek hen geregeld te bezoeken, werden in 1931 twee parochiebladen opgericht: „Katholiek Leven" voor Batavia (Kramat) en „Geloof en Leven" voor Meester Cornelis. In 1933 smolt men deze twee bladen samen, en nam ook het blad der Jezuïeten hierin op. Een der pastoors werd benoemd tot bestuurslid der Pastoor Verbraak-vereeniging, welke ten

doel heeft het oprichten en in stand houden van militaire tehuizen. Reeds in 1930 werd een vereeniging opgericht voor katholieke Javanen: inlandsche bekeerlingen van Midden Java. De „Ziekenverpleging Lebak" stelt zich ten doel de oprichting en exploitatie van een R. K. Ziekenhuis te Rangkasbitoeng, reeds in 1932 in gebruik genomen. In den loop van 1931 werd ook de kerk van Tjiandjoer door de Jezuïeten aan de Franciscanen overgedragen. De K(atholieke) J(ongens) B(ond) werd opgericht, waaruit in 1933 de St. Franciscusgroep van verkenners groeide. De derde orde, die door de Paters was gesticht, richtte de St. Ivo-stichting op, met het doel: het regelen en verleenen van bijstand bij de vereffening van sterf- en andere boedels en de behartiging van de belangen van minderjarigen, ouders en voogden. In Batavia werd het St. Franciscus-Parochiehuis geopend, waarin een leesbibliotheek is gevestigd en een apologetische cursus wordt gegeven. De eerste beschouwende orde, de Clarissen, deed in 1933 haar intrede in Indië.

Apostolische Prefectuur van Soerabaja. Deze prefectuur (omvattende de residenties Soerabaja, Bodjonegoro, Madioen en Kediri van het gewest Oost Java en de regentschappen Rembang en Blora van de residentie Japara-Rembang van het gewest Midden Java) werd opgericht 15 Febr. 1928 en toevertrouwd aan de Lazaristen. Thans zijn er werkzaam 19 priesters, 25 broeders, terwijl 112 zusters het missiewerk deelen. Het totaal aantal katholieken bedraagt circa 15.000, waarvan ongeveer 13.000 Europeanen en 1700 inlanders. Verschillende nieuwe statie's werden opgericht, terwijl het onderwijs de bijzondere zorg geniet en vele scholen, voor Europeanen zoowel als inheemschen, tot stand zijn gebracht.

Apostolische Prefectuur van Poerwokerto omvat de gebieden Tegal, Pekalongan, Noord- en Zuid-Banjoemas, Wonosobo en Bagelén met zeven vaste standplaatsen en vijf bijstaties. In November 1927 werden deze streken aan de zorg der Missionarissen van het H. Hart toevertrouwd, en in 1932 tot Apostolische Prefectuur verheven. Sinds 1927 kwamen de volgende Congregaties den missiearbeid der missionarissen van het H. Hart deelen: 1. De dochters van O. L. Vrouw van het H. Hart (Tilburg) te Poerworedjo, Tegal en Wonosobo; 2. De Ursulinen van Weltevreden te Poerwokerto en Pekalongan; 3. De Dominicanessen van de H. Familie (Neerbosch) te Tjilatjap; 4. De Dochters van het Kostbaar Bloed (Echt) te Koetoardjo en 5. De broeders van Liefde te Poerworedjo.

De Apost. Prefectuur van Bandoeng. Deze Missie, welke in Februari 1927 aan de Kruisheeren werd overgedragen, bleef aanvankelijk onder het bestuur van den Apost. Vicaris van Batavia, tot zij Mei 1932 tot Apost. Prefectuur werd verheven. Zij omvat de residenties Priangan en Cheribon en het regentschap Krawang.

Het aantal katholieken bedroeg (Juni 1932) ± 11.800, waarvan 493 niet-Europeanen,

In 1929 werd te Bandoeng een tweede kerk gebouwd. Door in de onmiddellijke omgeving dezer kerk een jongens- en een meisjesschool te openen is de tweede parochie van Bandoeng voor het onderwijs uitstekend geoutilleerd, vooral nu de nog ontbrekende pastorie met een flinke parochiezaal in September 1931 kon in gebruik genomen worden. Ook te Tasikmalaja kon 1930 een noodkerk worden opgericht, in 1933 een kleine kerk te Tjitjalèngka. Door aankoop van een huis tegenover de kerk kon de Camillus-Stichting, die in 1929 was opgericht ter opname en verzorging van arme kinderen, haar beschermelingen onder dak brengen. Deze stichting bloeide zóó, dat in 1931 een afdeeling voor jongens en meisjes noodzakelijk bleek. Het oude huis der Camillus-Stichting werd een tehuis voor inheemsche studeerenden. Uitbreiding van de scholen bleek ten zeerste noodig, vandaar oprichting te Bandoeng in 1929 van één schakelschool en twee standaardscholen en de H. I. S. der Ursulinen in 1930. Ook buiten Bandoeng werden verschillende scholen geopend, o.a. te Madjalèngka en te Poerwakarta.

Apost. Prefectuur van Malang. In Juli 1927 werd dit missiegebied tot Apost. Prefectuur verheven. Voor het onderwijs kwamen in ditzelfde jaar de Fraters van Utrecht de paters Carmelieten helpen. In 1929 werd het reeds te Malang bestaande ziekenhuis door zusters overgenomen en spoedig aanmerkelijk vergroot. Door een kliniek en de wijkverpleging komen de zusters in aanraking met het volk. In Juni 1932 bevonden zich in de prefectuur 92 zusters en 18 fraters. Het aantal missionarissen was 14, zij werden bijgestaan door 27 catechisten. In Probolinggo en Djember werden nieuwe scholen geopend. Het getal scholen in de prefectuur bedraagt nu 39, de meeste zijn niet gesubsidieerd, het aantal leerlingen is 4465. Daarbij zijn er nog 3 jongensinternaten en 2 meisjesinternaten, een weeshuis voor jongens en een voor meisjes.

Het getal der kath. Europeanen bedraagt ± 7000, dat der inlanders ± 1700 (catechumenen ± 800). De missie onder de Chineezen belooft veel. Kerken voor Europeanen 5, openbare kapellen 5, kerken voor inlandsche katholieken 6; 26 inlandsche staties zijn nog zonder vasten pastoor. Drie jonge Javanen bereiden zich op het priesterschap voor en zijn reeds met de hoogere studie begonnen.

Apostolisch Vicariaat van de kleine Soenda-eilanden. (Zie Dl. V of suppl. afl. blz. 416 e.v.) In dit Vicariaat, dat 12 Maart 1922 opgericht werd, zijn werkzaam de Missionarissen der Congregatie van het Goddelijk Woord (Steyl). Mgr. Verstraelen, die in 1933 door een auto-ongeluk om het leven kwam, was de eerste bisschop. Dit vicariaat mag zonder tegenspraak het meest bloeiende genoemd worden. Door de gestadige uitbreiding van het aantal bekeerlingen bleek het noodig het personeel der missie te versterken, zoodat er thans werkzaam zijn 71 priesters, 30 broeders en 27 zusters. Het aantal christenen bedroeg (1932) bijna 213.000, waarvan slechts 396 Europeanen. Voor de vorming der inlandsche priesters heeft men er een klein seminarie opgericht, dat reeds meer dan 70 leerlingen telt. De missie bezit vele scholen, o.a. 3 normaalcursussen, 5 ambachtsscholen en 6 huishoudscholen, terwijl één schakelschool, 9 standaardscholen en 298 volksscholen trachten aan de bevolking degelijk onderwijs te geven. Er zijn 5 hoofdstaties, volgens de districten verdeeld, die elk verschillende kleinere staties onder zich hebben.

Apost. Prefectuur van Celebes. (Zie Dl. V of suppl. afl. blz. 412). In 1928 begon men

ERRATUM AFLEVERING 41

Blz. 1287, 2e kolom, regel 7 en 8 v.o. **„De Apost-Prefectuur van Bangka, Billiton en den Riouwarchipel** (Zie Dl. V of Suppl. afl. blz. 419)" moet staan op regel 3 v.b. in die kolom.

met de missioneering der Banggai-eilanden (hoofdstatie Sambioet) en in 1931 met die der eilanden Moena en Boeton. Het reeds bestaande landschapsziekenhuis werd in 1932 toevertrouwd aan Eerw. Zusters. Het aantal Katholieken bedroeg 20.600.

Apost. Vicariaat van Ned. Nieuw-Guinë. (Zie Dl. V of suppl. afl. blz. 412). Sinds 1927 werd de missioneering aangevangen in de Mimikastreek (W. Nieuw Guinë) in 1930 in het Digoel- en Biangebied (Z. N. G.), in 1931 in Fak-Fak en omgeving (W. N. G.). Ook hier tracht men door de school tot de bevolking te komen. De zusters, die zich in 1928 te Merauke vestigden, openden in 1932 een lagere school te Ambon. Tevens werd er op Groot -Kai een leprozerie gevestigd, welke bediend wordt door dezelfde zusters, die het in 1929 te Langgoer (Klein-Kai) gevestigde moderne ziekenhuis bedienen.

Apost. Vicariaat van Padang. (Zie Dl. V of suppl. afl. blz. 419). De Apost. Prefectuur van Padang werd bij decreet van 18 Juli 1932 tot Apost. Vicariaat verheven. Het aantal katholieken bedroeg (Juli 1932) 7479. Het missiepersoneel bestaat uit 21 paters Capucijnen en 5 broeders, terwijl zij voor het onderwijs en de ziekenverpleging geholpen worden door 25 Fraters van Tilburg en door 142 zusters van verschillende Congregaties (Tilburg, Dongen, Bennebroek, Schijndel, Aerdenhout en Amersfoort). Er zijn 13 grootere staties. Te Padang is de zetel van den Apost. Vicaris, waar tevens 10 scholen zijn met ± 1900 leerlingen. De missie bezit verschillende internaten o.a. te Koetaradja en Médan voor kinderen van ondernemingen en militaire posten; te Petissah is er een voor Indische, te Médan voor Batakkinderen. Te Belantoeng (Padang) is een weeshuis gevestigd. Alle staties hebben de aldaar noodige scholen.

Er is een sterke toename in de bekeering der Inheemsche bevolking, vooral onder de Bataks. Eerst eind 1928 verkreeg de Missie van de Regeering verlof tot vestiging te Sibolga, de eigenlijke Bataklanden werden nog niet geheel ontsloten voor de missioneering. Ook onder de Chineezen breidde de missie zich uit. De (Islamietische) bevolking van Sumatra's Westkust en Atjèh laat echter nog weinig toenadering blijken.

Het onderwijs vormt de basis van het missioneering-systeem. Vandaar dat, waar mogelijk, scholen werden opgericht. Het Gouvernement maakte door zijn maatregelen de oprichting onmogelijk onder de Islamietische bevolking van Minangkabau.

De medische hulp van het Gouvernement is van dien aard, dat de missie zich tot het striet noodige kon beperken. Het ziekenhuis der missie te Médan is geheel modern ingericht en biedt gratis of tegen zeer geringe vergoeding verpleging aan de inlanders.

Ook het vereenigingsleven onder de Europeesche bevolking kwam tot grooten bloei, zoowel op sociaal gebied, als voor de vakorganisatie en de godsdienstige vereenigingen. De missie zorgt ook voor goede lectuur (bibliotheek en leestrommels). Reeds zijn eenige jonge lieden uit de missie in opleiding voor het H. Priesterschap.

De Apostolische Prefectuur van Benkoelen. (zie Dl. V of suppl. afl. blz. 419) omvat thans 5 hoofdstaties: 1. Tandjoengsakti met 6 bijposten; 2. Palembang met 14 bijposten; 3. Benkoelen met 9 bijposten; 4. Tandjoengkarang met 3 bijposten; 5 Pringsèwoe.

De bevolking dezer prefectuur bestaat uit Mohammedanen en Chineezen, oorspronkelijk mijnwerkers en trekkers, nu grootendeels hier gevestigd. Dit missiegebied is het meest Chineesche land van Indië. Op een totale bevolking van 413.730 zielen zijn er 159.322 Chineezen, dat is 38.5%. Op Bangka naderen zij zelfs de helft, nl. 46.9% en in Noord- en Noord-Oost-Bangka hebben zij reeds de overhand, nl. 8 Chineezen tegen 6 Inheemschen. Niettegenstaande het tekort aan vrouwen (2 vrouwen op 5 mannen) wast de Chineesche groep toch veel sterker dan de inheemsche. De toename is niet alleen aan de geboorten, maar ook aan de immigratie toe te schrijven. De gevestigde bevolking is te schatten op ongeveer 90.000.

De Missie begon met het leekenapostolaat van Tsen On Ngie; in 1853 en 54 is er een priester geweest en bekend zijn de namen van de pastoors Langenhoff, De Vries en Kortenhorst. In 1886 is de missie opgegeven en wel omdat telkens opnieuw moest worden herbegonnen. Na oprichting in 1912 van de Apostolische Prefectuur van Sumatra werd in 1913 Soengeiselan wederom bezet, welke statie verplaatst werd naar Sambang.

In 1924 is de missie van de paters Capucijnen overgenomen door de paters der HH. Harten van Jezus en Maria en tot prefectuur verheven. Nu bestond er mogelijkheid tot het meer intensief aanpakken van het werk. In 1925 is de statie Muntok opgericht, waar zich voor de scholen de Arme Zusters v.h. Godd. Kind vestigden. In 1926 is opgericht Manggar op Billiton.

Sambang werd opgeheven en hoofdstatie werd nu Pangkalpinang. Dan komt de statie Blinjoe, het grootste en mooiste Chineesche centrum van Bangka, waar ook de Arme Zusters van het Godd. Kind zich vestigden voor de scholen.

Voor het missiewerk in den Riouw-archipel werd, na overleg met den Bisschop van Malaka, in 1926 besloten tot de vestiging van een pater der HH. Harten te Singapore, van waaruit regelmatig de Riouw-eilanden worden bezocht. In 1928 werd in het dorp Moro op het eilandje Soegibawa een kapel opgericht. De pastoor van Riouw resideert voorloopig nog te Singapore, waar hij tevens belast is met de zielzorg voor de Hollanders aldaar. Van Singapore uit worden de volgende plaatsen in Riouw bezocht: Tandjoengpinang, Poeloe-Samboe, Moro, Tandjoengbalai-Karimoen, Penoeba en Singkep. Een kapel is alleen te Moro en te Tandjoengbalai-Karimoen. Te Singapore zijn twee priesters der HH. Harten. Verder zijn er te Pangkalpinang 3 priesters en 2 broeders, te Muntok 1 priester, 1 broeder en 12 zusters, te Blinjoe 1 priester en 8 zusters, te Manggar 1 priester en te Ipok op Malaka 1 priester, zoodat er in het geheel in die Apost. Pref. aanwezig zijn: 9 priesters, 3 broeders en 20 zusters. Het aantal katholieken bedroeg medio 1932 1008.

De Apost. Prefectuur van Bangka, Billiton en den Riouw-Archipel. (Zie Dl. V of suppl. afl. blz. 419). Deze missie is nog in haar eerste begin, zij werkt uitsluitend onder de Chineezen. Vroeger werd vooral aandacht besteed aan de „trekkers". Deze, meest mijnwerkers in de tinmijnen, behooren niet tot de élite van China. Het missiewerk onder hen was dan

ook niet succesvol en vooral niet blijvend. Door te werken onder de trekkers stootte men de blijvers af, want die achten zich veel hooger. Het Katholicisme stond op Bangka bekend als een godsdienst voor koeli's. Deze idee is er nu uit.

De „blijvers" (peranakans, d. i. in het land geborenen) zijn niet gemakkelijk te winnen, gehecht als zij zijn aan hun oude Chineesche gebruiken en geloof. Bij de jeugd is echter meer succes te verwachten, als men er maar contact mee kan krijgen. En daarvoor zijn scholen absoluut noodzakelijk.

Een van de grootste moeilijkheden is, dat Bangka geen eigenlijke cultuurtaal heeft. De Chineesche blijvers spreken over het algemeen geen Chineesch meer. En als ze het nog spreken is het maar een kindertaaltje. Zeer weinig onder hen kunnen Chineesch lezen en schrijven, zeker geen boeken of tijdschriften over godsdienst. Het grootste gedeelte van die blijvers spreken een mengelmoes van Chineesch en Maleisch: het Bangkaneesch. Zij willen echter geen Maleisch leeren op school. Dat zou in hun oogen een vernedering zijn, want zij achten zich verheven boven de Inheemschen. Voorloopig wordt moeite gedaan tot uitbreiding van Holl. Chin. scholen. Die zijn wel duur en het Hollandsch kan hier nooit volks- of voertaal worden, doch er is op het oogenblik geen andere mogelijkheid om de kinderen te bereiken.

Apost. Vicariaat van Ned.-Borneo. (Zie Dl. V of suppl. afl. blz. 413). Opgericht 13 Maart 1918. Volgens de laatste ten dienste staande cijfers bedroeg het aantal katholieken 7449. De Missionarissen van de H. Familie, die in 1926 een gedeelte van het Vicariaat overnamen, zijn in de Zuider- en Oosterafdeeling werkzaam met 11 paters en 6 broeders. De Capucijnen werken met 27 paters en 20 broeders, terwijl zij voor het onderwijs en de ziekenverpleging geholpen worden door 16 broeders (van Huybergen) en 105 zusters (uit Veghel, Etten en Asten). Te Pontianak, zetel van den Apost. vicaris, werd in 1932 een Chineesche Tsjian Tsjioe school opgericht, meer bijzonder voor de Hoklo-Chineezen, terwijl te voren meer onder de Hakko's gemissioneerd werd. In alle grootere staties vindt men scholen en meestal ook een ziekenhuis, in Singkawang is tevens een melaatschen-inrichting, terwijl er nog vele bijstaties zijn, waar missiescholen gevestigd zijn onder leiding van een volksschoolonderwijzer. In April 1933 werd een seminarie geopend tot opleiding van Dajakpriesters; eenige Chineesche jongelieden zijn reeds verder gevorderd, en hebben reeds de lagere wijdingen ontvangen. Ook zijn enkele Chineesche meisjes ingetreden in de Congregatie der Zusters van Veghel. Vooral de ziekenverpleging geraakte tot grooten bloei, reeds 8 staties hebben ziekenhuizen, terwijl dat te Pontianak uitmunt door zijn uitstekende inrichting. Met goedkeuring der regeering wendde de Missie ernstige pogingen aan speciaal onder de Embaloek-Dajaks om verbetering te brengen in de adat en met succes.

ENGELENBERG (ARIE NICOLAAS JACOB). Geboren 2 Juni 1864 te Batavia, overleden 24 Januari 1934 te 's Gravenhage. Hij doorliep de H.B.S. op zijn geboorteplaats en volgde daarna de Indische opleiding voor het groot-ambtenaarsexamen aldaar, waarvan hij het diploma behaalde in 1885. Hij diende als ambtenaar bij het Binnenlandsch Bestuur achtereenvolgens te Batavia, in de residentie Bantam, te Soerabaja (waar hij belast was met het heerendienstonderzoek), op Lombok gedurende en na de militaire expeditie van 1894, en voorts in Midden-Celebes, Poso en Donggala (residentie Manado). In 1910 werd hij benoemd tot Resident van Djambi en in 1913 tot Resident van Banka. In 1918 verliet Engelenberg met pensioen 's Lands dienst; van 1923 tot 1927 was hij waarnemend directeur van de Bestuursschool te Batavia. In het einde van 1918 richtte Engelenberg den Politiek Economischen Bond op, waarvan hij zelf als voorzitter optrad. In 1921 werd hij verkozen tot lid van den Volksraad, van welk college hij tot 1928 deel uitmaakte en waarin hij een invloedrijke positie innam. In laatstgenoemd jaar vertrok hij naar Nederland. Engelenberg was een man van hoogstaand, op religieuzen bodem stoelend denken. Als stichter van den P.E.B. heeft hij er onverpoosd en onverflauwd naar gestreefd tusschen de verschillende bevolkingsgroepen een band van saamhoorigheid en eenheid te scheppen. Engelenberg was ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw en van Oranje-Nassau.

INDO-EUROPEESCHE BEWEGING. In de heterogene samenleving van Nederlandsch-Indië vormen de Indo-Europeanen een belangrijk element. Tot hen behooren in de eerste plaats de Indo's, de z.g. mengbloeden of gemengdbloedigen van Europeesche èn Inlandsche afkomst. Ook worden daartoe gerekend de in Nederlandsch-Indië geboren Europeanen van Nederlandsche nationaliteit, niet van Inlandsche afkomst. Als derde categorie wordt wel eens aangemerkt die der „blijvers" onder de pur-sang mannelijke Europeesche ingezetenen; zij nl. die, elders geboren, in Ned.-Indië hun tweede vaderland hebben gevonden en veelal met Indische, c.q. Inlandsche of Indo-Chineesche, vrouwen zijn gehuwd. Zij groepeeren zich met de in Indië geboren Europeesche ingezetenen om de eigenlijke groote kern der Indo-Europeesche maatschappij, die door Indo's wordt gevormd.

Vermits de groote meerderheid der Indo-Europeanen van Nederlandsche nationaliteit is, neemt dit deel (80%) der in Indië gevestigde Europeesche bevolking in politiek opzicht een belangrijke plaats in. Zij zijn, in sterk uiteenloopende variatie, allen loten van den Nederlandschen stam; hunne belangen zijn van overwegend nationalen aard. Zij vormen categorieën van Indische Nederlanders, die in sociaal-economisch opzicht dichter staan bij de inheemsche bevolking dan de andere ingezetenen van Europeeschen, c.q. Nederlandschen, landaard. Typeerend is de benaming „sitoe"-groep, door Inlandsche nationalisten hun wel eens gegeven, in onderscheiding van de „sana"- en de „sini"-groepen (Overzicht Inl. en Maleisch-Chin. Pers, 9 April 1932).

In staatsrechtelijk of administratief opzicht wordt geen principieel onderscheid gemaakt tusschen Indo-Europeanen en andere Europeanen in Ned.-Indië (Handelingen Eerste Kamer S. G. 2 Juni 1932, blz. 665). In vroegere tijden was dat anders.

De Oost-Indische Compagnie betoonde weinig sympathie voor de kleurlingen, de z.g. Inlandsche kinderen, of Inlandsche Christenen (Inlanders in de toenmalige beteekenis, d.i. als tegenstelling

tot Uitlanders onder de Europeanen in Indië). Deze „mixtisen" en „castisen", „onegten" en „bastaarden van Europeezen", werden stelselmatig uit de Compagniesdiensten geweerd. Alleen in geval van uiterste noodzaak mochten „mixtiese inboorlingen" in dienst genomen worden en dan nog slechts in zeer ondergeschikte betrekkingen (Zie over Mixtiezen het gedenkboek Oud Batavia, door Dr. F. de Haan, dl. I, hfdst. XII, 1922; voorts Die Mestizen auf Kisar door Prof. Dr. Ernst Rodenwaldt, 2 dln., dl. 1, blz. 43 vlg., zoomede door dezen geleerde,, Die Indo-Europäer Niederländisch Ostindiens" in „Ons Nageslacht", orgaan van de Eugenetische Vereeniging in Ned.-Indië, 1930, blz. 144 vlg.).

Ook na het herstel van het Nederlandsch gezag (1816) bleef 's Lands dienst grootendeels gesloten voor dergelijke inboorlingen van Europeesche afkomst. De aanvaarding van een meer vrijzinnig bestuursbeleid in dien tijd had slechts tot gevolg, dat het tropenland werd opengesteld voor een steeds wassenden stroom van Europeesche immigranten van allerlei slag, die den Indo-Europeanen „het brood in den mond kwamen betwisten". Dat destijds aan avontuurlijke importkrachten de voorkeur werd gegeven en wel moest worden gegeven boven de allengs grootendeels tot paupers geworden elementen der toenmalige Indo-Europeesche maatschappij, vond zijn grond, behalve in politieke en sociale rasvooroordeelen, ook nog in den zeer slechten toestand van het Indisch onderwijs.

Eerst in het midden der vorige eeuw zagen eenige Regeeringsaanschrijvingen het licht, houdende opdracht om ter vervulling van bureaubetrekkingen de voorkeur te geven aan Indische jongelieden; zulks ter beperking van de neiging der gewestelijke bestuurshoofden om Westersche, maar in toenemende mate ook Oostersche vreemdelingen in 's Lands dienst op te nemen. Dat die aanschrijvingen niet het gewenschte resultaat opleverden, blijkt uit de Regeeringscirculaire van 1862 in Bijblad no. 1256. Eerst na 1864 kon principieele verbetering in den toestand intreden.

De door de Regeering vóór 1864 bepaaldelijk gewilde uitsluiting van de in Indië geboren en opgevoede ingezetenen van de hoogere Gouvernementsambten was in de practijk voor een goed deel tot de lagere uitgestrekt. Practisch kon belangrijke verbetering eerst komen sedert de ontwikkeling, na 1882, van het Europeesch onderwijs in Indië (zie Dr. W. F. M. Mansvelt, De Positie der Indo-Europeanen, in Koloniale Studiën 1932; Rapport der Pauperisme-Commissie, 1902, jo. Het Pauperisme onder de Europeanen in Ned-Indië, 5 deelen, 1902, dl. I; voorts, in het algemeen, Dr. J. Th. Koks, De Indo, 1931).

De vraag, of de groote kern der Indo-Europeesche bevolking, de Indo's, in de Indische samenleving een afzonderlijke maatschappelijke klasse vormt, is door H. C. Zentgraaff (De Indo-Landsdienaar, in Koloniale Studiën, 1932) aldus beantwoord: „De Indo-groep vormt geen laag onzer samenleving, doch staat daarin als een verticale figuur. Het onderste deel staat tusschen de Inlanders en de top staat tusschen de besten van ons".

In dit onderste deel nu zijn de groepen der eigenlijke Indo's nog steeds het talrijkst vertegenwoordigd. Hier bevindt zich de sfeer, waarin maatschappelijke en economische grieven tot ontwikkeling komen; waar de levensstrijd wordt gevoerd, vaak in doffe berusting, doch ook wel middels sociaal-politieke agitatie, welke wel eens van bedenkelijken aard was.

De beweging onder de Indo-Europeanen heeft verschillende phasen doorloopen. Hare evolutie verkreeg eerst vasteren vorm met de ontwikkeling van het vereenigingsleven op staatkundig gebied, toen de belangstelling in de openbare aangelegenheden tot ontwaking was gekomen (zie STAATKUNDIGE PARTIJEN IN NED.-INDIË).

De belangstelling voor de publieke zaak heeft zich bij de Indo-Europeanen reeds betrekkelijk vroeg geuit, inzonderheid bij de z.g. **Bataviasche Meibeweging van 1848**; waarschijnlijk in grooter mate dan naar buiten is gebleken.

Aan deze geruchtmakende politieke demonstratie van talrijke Europeesche notabelen van Batavia, in die dagen van weder ontluikende liberaal-koloniale politiek, hadden immers ook Indo-Europeanen deelgenomen. Hun daadwerkelijk en luidruchtig aandeel in de rumoerige vergadering in de societeit De Harmonie op 22 Mei 1848 gaf in de oogen van de Regeering, èn in Indië èn in Nederland, een gevaarlijk cachet aan de beweging, welke zich in hoofdzaak ten doel stelde, om voor de Europeesche ingezetenen in Indië dezelfde staatsburgerlijke rechten deelachtig te worden als in Nederland waren en zouden worden toegekend of erkend.

Blijkens de kronieken uit die dagen heerschte er niet alleen groote geestdrift en uitgelaten vreugde onder „de Nederlandsche ingezetenen, inboorlingen van Indië" over het feit, dat „men zich ook eindelijk eens hunne belangen zou aantrekken", maar ook bleek dat de zaal in de sociëteit „stampvol" was, „vooral met blaauwtjes". Onder de mannen, „goede ingezetenen en huisvaders", die „zich ridicuul gedragen" hebben, behoorden „ook sommige Portugeezen" — vermoedelijk z.g. Indo-Portugeesche Mardijkers, die den Indischen klerkenstand van „pennisten" vormden — „die niets van het doel der vergadering begrepen hadden"; „eenige zoogenaamde signo's en blaauwtjes", die „wat geschreeuwd en gehaspeld hebben". Een ongeteekend request „van de Signo's afkomstig" gaf kort na de vergadering zelfs aanleiding tot het nemen van militaire en politioneele maatregelen (Bijdragen tot de kennis van den politieken toestand van Ned.-Indië, door P. J. Veth, dl. II: De politieke demonstratie te Batavia in het jaar 1848, blz. 13, 14, 20, 25 en 26). Een ander bericht over die bijeenkomst van „zoogenaamde liberalen" maakt eveneens melding van de aanwezigheid van „semi-Portugeesche en andere klerken, meestal behoorende tot een verbasterd geslacht, meer naar het Indische dan naar het Europeesche overhellende" (Tijdschrift voor Ned.-Indië, 1849, blz. 92).

Onder de min of meer getinte, heetgebakerde ingezetenen der hoofdplaats was derhalve de belangstelling voor de openbare zaken spontaan tot uiting gekomen; zij het ook op eenigszins primitieve wijze.

Een halve eeuw moest verloopen, alvorens in de verspreide en onsamenhangende kringen der Indo-Europeanen een eigen modern georganiseerd vereenigingsleven ontwaakte.

De organisatie-drang kwam nl. tot uiting in de oprichting, medio 1898, van den **Indischen Bond**, met Ch. Beynon als voorzitter en H. Verheye als secretaris.

Gaan wij na, welke de grondslagen waren van deze te Batavia opgerichte vereeniging en wat zij beoogde, dan vinden wij in de statuten van dat jaar, welke door de Indische Regeering werden goedgekeurd (Javasche Courant 6 Dec. 1898 no. 97), het navolgende.

Het doel dezer sociaal-economische organisatie was: de bevordering van de belangen harer leden en het verleenen van stoffelijken en zedelijken steun aan die Europeesche ingezetenen van Ned.-Indië, die daaraan behoefte zouden hebben en zulks verlangden. De Bond zou dit doel trachten te bereiken door het exploiteeren van een eigen drukkerij, het uitgeven van een „Bondsblad" (later tijdelijk de „Stem van Indië"), het oprichten van door Europeanen te beheeren bondswinkels, het bevorderen van den kleinen landbouw beoefend door Europeanen, het bevorderen van het onderwijs en het uitlokken bij de Regeering van maatregelen, die aan de bereiking van het doel bevorderlijk konden zijn. Elke Europeaan of daarmede gelijkgestelde, hetzij man of vrouw, die het 19de levensjaar was ingetreden, kon tot het lidmaatschap worden toegelaten.

Was aldus de organisatie aanvankelijk ruim opgezet — de Bond had de belangen op het oog van de Europeesche ingezetenen van Ned.-Indië in het algemeen —, in 1912 werden de statutaire grondslagen in dier voege gewijzigd, dat het doel der vereeniging voortaan zou zijn: „ de behartiging van het algemeen belang", echter met de bijvoeging: „in het bijzonder dat van de in Indië geboren Europeesche ingezetenen". Voorts zou de Bond streven naar uitbreiding en volmaking, voor zoover mogelijk, van het onderwijs in Ned.-Indië, o.m. door oprichting van Bondscursussen voor lager en handelsonderwijs. Als nevendoel werd vermeld: te streven naar behartiging van de bijzondere belangen der leden. Als lid konden voortaan toegelaten worden mannelijke zoowel als vrouwelijke ingezetenen van Ned.-Indië van iederen landaard, die den leeftijd van 18 jaren bereikt hadden (Javasche Courant 8 Oct. 1912 no. 81).

Tweeledig was deze wijziging derhalve; eenerzijds beperking van het vereenigingsdoel, inzonderheid tot de behartiging van de belangen der in Indië geboren Europeesche ingezetenen; anderzijds verruiming van de organisatie door haar open te stellen ook voor ingezetenen van niet-Europeeschen landaard.

Zoowel in sociaal-politiek als in organisatorisch opzicht getuigde de eerstgenoemde verandering van een juister inzicht in de bestaande verhoudingen dan de laatstvermelde, hetgeen door de latere ontwikkeling van het Indisch vereenigingsleven is bewezen.

Nog vóór deze ingrijpende wijzigingen had zich de drang tot groepsvorming onder de Indo-Europeanen ook op andere wijze geuit, nl. door oprichting van de Vereeniging **Insulinde**, op beperkten grondslag en met een welomlijnd sociaal-politiek doel. Deze vereeniging wenschte zich te bepalen tot de behartiging der belangen van die Europeanen in Indië, welke aldaar geboren zijn, zoomede die van de blijvers onder het overige gedeelte der Europeesche bevolking.

Slaan wij de oorspronkelijke statuten van de in Augustus 1907 te Bandoeng opgerichte vereeniging Insulinde op — president R. W. G. Arendsen de Wolff, secretaris K. F. Aronds — dan vinden wij als haar doel vermeld: om door alle wettige en geoorloofde middelen betere toestanden op elk gebied in het leven te roepen in het belang der in Ned.-Indië geboren Europeanen in het bijzonder en van de zoogenaamde blijvers onder de Europeanen. De vereeniging zou dit doel trachten te bereiken door op gepaste wijze de aandacht der Regeering te vestigen op misstanden in het algemeen en op leemten in de wetgeving, die afbreuk doen aan de rechten en aanspraken van de bovengenoemde categorie van ingezetenen, door Haar te verzoeken de noodige veranderingen en aanvullingen te bewerkstelligen en door op krachtige wijze mede te werken tot den bloei en de welvaart van Ned.-Indië.

Tot het lidmaatschap zou worden toegelaten: elke in Ned.-Indië geboren Europeaan of blijver, man of vrouw, die het 18de levensjaar was ingetreden en die getoond had Ned.-Indië inderdaad als vaderland te erkennen in den meest uitgebreiden zin van het woord, mits zich onderwerpend aan de bepalingen van het algemeen reglement.

De statuten werden door de Indische Regeering goedgekeurd (Jav. Courant 29 Oct. 1907, no. 86). De vereeniging werd daardoor geaccrediteerd bij de Overheid en bij de ingezetenen. Zij ging geruimen tijd rustig haren weg, waar zij weldra de Javaansch-nationalistische vereeniging Boedi Oetomo (zie aldaar) ontmoette. Van maatschappelijke of politieke conflicten was toen nog geen sprake.

In 1911 ondergingen de statuten eenige wijzigingen, welke evenzeer door de Indische Regeering werden goedgekeurd (Jav. Courant 13 Febr. 1912 no. 13). De hoofdzetel der vereeniging werd naar Semarang verplaatst.

Het doel van Insulinde werd aldus nader omschreven: om door al de haar ten dienste staande wettige middelen de stoffelijke en zedelijke belangen van hare leden op elk gebied en den bloei en de welvaart van Ned.-Indië voor te staan en te bevorderen en te streven naar opheffing van alle zoodanige misstanden en wetsbepalingen, als aan de bevordering van dat doel in den weg stonden en het in het leven roepen van al zoodanige instellingen en bepalingen als aan dat doel dienstbaar konden zijn.

Tot het lidmaatschap zou voortaan worden toegelaten: een ieder, verblijfhoudende in Ned.-Indië, hetzij man of vrouw, die zijn of haar 21ste levensjaar was ingetreden en bereid zou zijn met volle toewijding mede te werken tot bereiking van het doel der vereeniging.

Op deze verruiming, zoowel van het arbeidsveld der vereeniging als van haar organisatorisch verband, is waarschijnlijk de opkomst en ontwikkeling van de Inlandsche volksbeweging (Sarèkat Islam, zie aldaar) van grooten invloed geweest. Met die verruiming ging echter onvermijdelijk gepaard een geleidelijke verwatering van de kern der groepsvorming, zoomede een verslapping van de activiteit der Indo-Europeanen op sociaal-politiek gebied.

Deze evolutie is ongetwijfeld in sterke mate gestimuleerd door de opgekomen beweging der

Indische Partij met de door haren leider Dr. E. F. E. Douwes Dekker gepropageerde ideologie van een Indisch nationalisme, gegrond op de solidariteit van de Indische Nederlanders en Indische Chineezen met de Inlanders tegenover het Nederlandsch gezag.

Toen Douwes Dekker in 1911 zijn revolutionnaire ideeën propageerde, vond hij de vereenigingen De Indische Bond en Insulinde op zijn weg. Aanvankelijk was hij aangesloten bij Insulinde, de sociaal-politieke organisatie der groep van Indo-Europeanen, waartoe hij zelf behoorde. Zijn ideaal was deze beide bestaande organisaties te vereenigen, zoo mogelijk onder zijn leiding, tot één groot en machtig nationaal verband van alle „Indiërs" — Indo-Europeanen, Indo-Chineezen en Inlanders — ten einde te komen tot een revolutionnaire emancipatie-beweging van geheel Indië.

Dat ideaal kon niet verwezenlijkt worden; noch in organisatorisch, noch in ander opzicht. De Indische Bond en Insulinde volgden eigen wegen naar evolutie, strevend naar overbrugging van de koloniale tegenstellingen van socialen en economischen aard. Zij bleven die organisaties openstellen ook voor hen, die er prijs op stelden Nederlanders te zijn en te blijven. Evenmin als de Indische Bond wenschte Insulinde den Indischen geest te stellen tegenover den Nederlandschen geest in de koloniale samenleving; nog minder er naar te streven om den staatkundigen band tusschen Nederland en Indië aan te tasten en te verbreken. Dit standpunt verdroot den Insulindeman Douwes Dekker zeer, zoodat hij ten slotte besloot een eigen partij te stichten.

Hiermede werd een nieuwe phase ingeluid in de Indo-Europeesche beweging; de actie der Indische Partij had tot gevolg, dat de geestesstroomingen in verschillende groepen der Indische samenleving in gevaarlijke bedding geraakten.

Na een propaganda gedurende twee jaren in woord en geschrift, in bijeenkomsten op verschillende plaatsen op Java en daarbuiten, zoomede in „Het Tijdschrift" en „De Expres", kwam in een groote constitueerende vergadering op 25 December 1912 te Bandoeng de Indische Partij tot stand. De nieuwe organisatie werd opgericht met ruim 5000 leden, waarvan 1300 te Semarang, 850 te Soerabaja, 700 te Bandoeng en 645 te Batavia gevestigd.

In tegenstelling met de vereenigingen Indische Bond en Insulinde had de Indische Partij uitsluitend een politiek doel. Zij beoogde te vormen een Indische onafhankelijkheidspartij, die streven zou naar beëindiging van de koloniaal-staatkundige verhouding. Hare leuze was „Indië voor de Indiërs", d.i. voor de blijvers, de kolonisten, de Inlanders, Chineezen, enz. In de oprichtingsvergadering werd de oorlog verklaard aan het regeeringssysteem in Indië.

Volgens de oorspronkelijke statuten was het doel der Indische Partij: het patriottisme aller Indiërs voor den bodem, welke hen voedt, wakker te roepen ten einde hen te nopen tot samenwerking op den grondslag van staatkundige gelijkstelling, om het Indisch vaderland tot bloei te brengen en het voor een onafhankelijk volksbestaan voor te bereiden. Als middelen om dit doel te bereiken werden o.m. genoemd: het aankweeken van een Indisch nationalisme door het doen dóórdringen van de idee eener volkseenheid aller Indiërs en het weerbaar maken van de Indiërs voor de eventueele verdediging van den bodem tegen vreemde overweldigers. Ieder, die zich Indiër gevoelde, zonder onderscheid van klasse, sexe of landaard, kon als lid van de vereeniging worden toegelaten.

De door de leiders gevoerde propaganda was intusschen van dien aard, dat de door hen gevraagde goedkeuring van de statuten door de Indische Regeering werd geweigerd op grond: dat de vereeniging, als zijnde van staatkundigen aard en bedreigende de openbare orde, ingevolge art. 111 van het toenmalig Regeeringsreglement van Ned.-Indië verboden was.

Tevergeefs trachtte het hoofdbestuur der Indische Partij de Regeering gunstig te stemmen, o.a. door wijziging aan te brengen in de gewraakte statuten. Het vereenigingsdoel werd nader als volgt omschreven: „door al de haar ten dienste staande wettige middelen de stoffelijke en zedelijke belangen van hare leden op elk gebied en den bloei en de welvaart van Ned.-Indië voor te staan en te bevorderen en te streven naar opheffing van alle zoodanige misstanden en wetsbepalingen als aan de bevordering van dat doel in den weg staan en het in het leven roepen van al zoodanige instellingen en bepalingen als aan dat doel kunnen dienstbaar zijn". Klaarblijkelijk was de omschrijving der doelstelling van Insulinde op den voet gevolgd.

De Regeering liet zich echter niet van de wijs brengen. Ook na deze wijziging werd de gevraagde goedkeuring op de statuten door Haar geweigerd, op grond van de overweging nl. dat „vast staat, dat de thans in de statuten gebrachte wijziging niet ten doel heeft eenige verandering te brengen in het werkelijk karakter der vereeniging", zooals in de vorige Regeeringsbeschikking is omschreven (Gouv. besluiten van 4 en 11 Maart 1913; zie ook Jav. Courant 18 Maart 1913 no. 22).

Daarmede was het doodvonnis over de Indische Partij als zoodanig uitgesproken; als organisatie van Indische gemeenschapsbelangen had zij afgedaan.

Desniettemin gingen de leiders voort met opruiende propaganda te voeren, zoodat de Indische Regeering wel moest ingrijpen.

Bij Gouv. besluit van 18 Aug. 1913 (Javasche Courant 19 Aug. 1913 no. 66) werd aan E. F. E. Douwes Dekker Koepang op Timor en aan zijn partijgenooten Tjipto Mangoenkoesoemo en R. M. Soewardi Soerianingrat resp. Banda en Bangka tot verblijf aangewezen. Op hun verzoek werd hun vergund Ned.-Indië te verlaten, waarop zij naar Nederland vertrokken. In Juli 1914 werd vervolgens aan Tjipto Mangoenkoesoemo wegens gezondheidsredenen toegestaan naar Java terug te keeren (In 1920 werd hem het verblijf in een tiental residenties op Java ontzegd wegens zijn opruiende actie in de Vorstenlanden; in 1927 werd hij op Banda geïnterneerd wegens steunverleening aan communistische opstandsplannen). De interneeringsbesluiten ten aanzien van Douwes Dekker en Soewardi Soerianingrat werden resp. in Aug. 1917 en Juli 1918 ingetrokken (zie nadere bijzonderheden in Onze Verbanning, uitgave van „De Indiër", 1913; voorts Mr. P. H. C. Jongmans, De Exorbitante Rechten enz., diss., blz. 129 vlg. en 196).

Keeren wij thans tot **Insulinde** terug.

De weigering van de herhaaldelijk gevraagde goedkeuring van de statutaire beginselen der Indische Partij, gepaard gaande met de openbaarmaking der uiteenzetting van het standpunt der Regeering tegenover die vereeniging, had tot gevolg dat het ledental geheel verliep. Een groot deel der aanhangers van Douwes Dekker trad tot Insulinde toe en verkreeg daarin allengs de leiding.

De groote activiteit der toegetreden oud-I.P.-leden dreef Insulinde weldra in revolutionnaire richting.

Verschillende factoren hebben dezen ontwikkelingsgang bevorderd; vooral gedurende den wereldoorlog. Politieke stroomingen van revolutionnairen aard doorkruisten de Europeesche en Inlandsche samenlevingen in Indië. Revolutionnair-socialistische ideeën en leuzen werden in alle klassen dier samenlevingen gepropageerd, op den voet gevolgd door communistische beginselen en systemen. Zij hechtten zich vast aan verschillende vertakkingen der Inlandsche volksbeweging; zij woekerden daarin voort en verspreidden zich over geheel het sociaal-politiek vereenigingswezen, zoowel onder internationaal-georiënteerde Nederlanders (Indische Sociaal-Democratische Vereeniging, later gesplitst in Indische Sociaal-Democratische Partij en Indische Communistische Partij; zie COMMUNISME), als onder Inlanders (Sarèkat Islam en Inlandsche Vakbeweging; zie aldaar).

Medio 1919 — de Volksraad was reeds een jaar als algemeen vertegenwoordigend lichaam werkzaam geweest en had eenigermate den weerslag ondervonden van de November-revolutie in Centraal-Europa (zie RADICALE CONCENTRATIE) — maakte Insulinde plaats voor een nieuwe organisatie, welke de mislukte actie der Indische Partij zou voortzetten.

In de te Semarang op 7—9 Juni 1919 gehouden jaarvergadering van Insulinde werd nl. besloten den naam der vereeniging voortaan te doen luiden **Nationaal-Indische Partij** alias **Sarèkat Hindia**, met veranderde statuten, welke groote overeenkomst vertoonden met die der voormalige Indische Partij.

Volgens hare statuten stelde de N. I. P. zich nl. ten doel: den bloei en de welvaart van het Vaderland — het staatsrechtelijk als Nederlandsch-Indië begrepen gebied — voor te staan en te bevorderen. Zij zou dit doel trachten te bereiken door de vaderlandsliefde aller Indiërs wakker te roepen, teneinde hen te brengen tot samenwerking op den grondslag van algeheele staatkundige gelijkstelling om het Indisch Vaderland voor een onafhankelijk volksbestaan voor te bereiden. Ieder Nederlandsch onderdaan zou als lid toegelaten kunnen worden.

Blijkens hare Beginsel- en Werkprograms zou de N. I. P. een Indisch nationalisme aankweeken door het doen dóórdringen van de idee eener volkseenheid. Te dien einde eischte de partij de erkenning door hare leden van de noodzakelijkheid der instelling van een staatsrechtelijk Indiërschap. Geen ander einddoel der politieke en economische ontwikkeling erkende de partij dan dat van volkomen onafhankelijkheid van Indië (zie voor Beginselprogram en Werkprogram het Volksraad Jaarboekje 1922—'23, blz. 52 vlg.).

Voorzitter van het hoofdbestuur was R. M. Soewardi Soerianingrat, een der vooraanstaande figuren uit de Indische Partij-beweging, de latere stichter der Taman-Siswo-instelling voor Inlandsch onderwijs op inheemsch-nationalen grondslag.

Vertegenwoordiger der nieuwe partijgroepeering was in den eersten Volksraad de Insulinde-man J. J. E. Teeuwen (1918—'21), daarna P. F. Dahler (1922—'24). De inheemsche leden der N. I. P. — Sarèkat Hindia werden in dat college vertegenwoordigd door Tjipto Mangoenkoesoemo (1918—'21). Alle drie behoorden zij tot de benoemde Volksraadleden.

De tweeledige constructie der vereeniging N. I. P.-Sarèkat Hindia, hare politieke actie en hare oriënteering in tweezijdige richting, de Indo-Europeesche en de Inlandsche (de Indo-Chineesche buiten beschouwing gelaten), schonken geen bevrediging, noch aan de eene bevolkingsgroep, noch aan de andere.

De uit vereenigingskringen voortgekomen artikelen in het partijorgaan „De Indiër" (Maleische organen „Soeara Rajat", „Kemadjoean Hindia" en „Pahlawan") ademden een destructieven geest; zij gaven uiting aan de revolutionnaire mentaliteit der leiders. Zij gaven allengs aanstoot aan de groote groepen van Indo-Europeanen, die tot eenigerlei revolutionnaire actie allerminst geneigd bleken te zijn.

De Indische Regeering was sceptisch gestemd ten aanzien van den revolutionnairen ommezwaai der Insulindepartij. Het in Februari 1920 door het hoofdbestuur der N. I. P. ingediend request om goedkeuring op de gewijzigde, feitelijk nieuwe, statuten — derhalve om erkenning van de getransformeerde vereeniging als rechtspersoon — werd lang in beraad gehouden. Eerst drie jaren later nam Zij een beslissing, welke in afwijzenden zin luidde.

Gedurende die jaren had de N. I. P. gelegenheid hare krachten te ontplooien en haren aard te toonen. Als Sarèkat Hindia heeft zij de gemoederen der Inlandsche bevolking in Midden-Java in heftige beroering weten te brengen en daarbij niet geschroomd de volksbeweging in communistische richting te stuwen. „Los van Nederland" was toen reeds de leus bij allerhande actie tegen het bestaand gezag, ook tegen dat der Inlandsche Vorsten. Propaganda werd tevens gemaakt voor de politieke leuze der non-coöperatie van bruin met blank.

Toen de N. I. P. alias Sarèkat Hindia in voldoende mate had getoond wat zij kon en vooral wat zij wilde, achtte de Indische Regeering den tijd gekomen voor de lang verbeide beslissing. Bij Gvts. besluit van 10 April 1923 werd het verzoek om goedkeuring op de gewijzigde statuten der vereeniging afgewezen op grond van de overweging „dat hoewel omtrent het doel en streven der partij de statuten onvoldoende licht geven, uit haar optreden naar buiten duidelijk blijkt, dat het verleenen van de gevraagde goedkeuring in strijd zou zijn met het algemeen belang".

Enkele maanden tevoren had het hoofdbestuur, in afwijking van het daaromtrent in de statuten bepaalde, het besluit genomen de vereeniging te ontbinden. In den boezem der leiding was reeds oneenigheid ontstaan, o.a. over het beginsel der politieke non-coöperatie (Verg. Handelingen Volksraad 13 Juni 1923, blz. 95 vlg.; zie ook Mededeelingen der Regeering omtrent en-

kele onderwerpen van algemeen belang, April 1924, in Bijlage A van het Koloniaal Verslag van Ned.-Indië 1924).

Intusschen was medio 1919 — tezelfder tijd dat de revolutionnaire geest zich meester had gemaakt van Insulinde en deze partij deed verworden tot N. I. P. alias Sarèkat Hindia — de idee van saamhoorigheid der Indo-Europeesche gemeenschap in nieuwen en alleszins aanvaardbaren vorm tot uiting gekomen.

Het besef van de noodzakelijkheid van aaneensluiting was in de verspreide kringen dier gemeenschap door de snelle evolutie der Inlandsche Beweging in de verdrukking geraakt. Dat diep geworteld besef groeide echter tegen de verdrukking in. Tot dien groei werd het meest bijgedragen door de transformatie der Insulindepartij, die oorspronkelijk was opgericht in het belang der Indo's, doch sedert aan de groote belangen der Indo-Europeesche gemeenschap een ondergeschikte plaats wilde toekennen.

Op 13 Juli 1919 werd te Batavia het **Indo-Europeesch Verbond** opgericht. Voorzitter van het hoofdbestuur was Mr. A. H. van Ophuysen.

Aan die oprichting is heel wat voorafgegaan (zie „Indo-Europeesch Verbond", Jubileumnummer 1919—1929). De stoot daartoe werd gegeven door wijlen den journalist F. H. K. Zaalberg, later hoofdbestuurslid van het I. E. V. — van 1924–'28 lid van den Volksraad —, den onvermoeiden strijder voor de belangen der Indische samenleving in het algemeen en voor die der Indo-Europeanen in het bijzonder.

De statuten der voor onbepaalden tijd opgerichte vereeniging Indo-Europeesch Verbond werden goedgekeurd bij ordonnantie van 7 Oct. 1919 (Ind. Stb. no. 683); zij zijn opgenomen in de Javasche Courant van 21 Oct. 1919, no. 84.

Volgens de vereenigingsstatuten — na de wijzigingen van 1923 (Ind. Stb. no. 125, J. C. no. 27) en 1925 (Ind. Stb. no. 200, J. C. no. 38) — is het doel van het Indo-Europeesch Verbond bevordering van de moreele, sociale, intellectueele en economische ontwikkeling der Indo-Europeanen in Ned.-Indië. Het I. E. V. zal dat doel trachten te bereiken door alle geoorloofde en wettige middelen.

De vereeniging verstaat onder Indo-Europeanen:

a. alle in Ned.-Indië gevestigde personen van Europeeschen bloede, alsmede hunne afstammelingen, met dien verstande, dat voor eerstbedoelden de geboorte in Indië als maatstaf geldt;

b. alle in Ned.-Indië gevestigde personen van Europeeschen bloede, die aldaar geboren kinderen bezitten of (en) gehuwd zijn met personen, die Indo-Europeean zijn volgens het onder *a* bepaalde.

Lid der vereeniging kunnen slechts zijn: personen, zoo van de mannelijke als van de vrouwelijke kunne, welke beantwoorden aan vorenvermelde omschrijving en den leeftijd van 18 jaren hebben bereikt. Nochtans kunnen, ter beoordeeling van het hoofdbestuur, andere criteria worden aanvaard, indien blijkbaar het doel der vereeniging daardoor wordt gediend. De toepassing van deze bepaling wordt geregeld in het algemeen reglement. Wanneer in Nederland afdeelingen worden opgericht, zullen ook in dit land gevestigde personen lid kunnen zijn.

Van belang zijn voorts de volgende statutaire bepalingen. De vereeniging stelt zich noch in politieken, noch in sociaal-economischen zin tegenover eenige partij of organisatie; zij zoekt samenwerking met iedere partij of organisatie, welke haar doel mede bevordert. Zij neemt echter stelling tegen elke actie, welke de belangen van den Indo-Europeaan ,hoofdelijk als gemeenschappelijk, bedreigt. Zij verzet zich tegen elke gewelddadige actie, gericht tegen het Nederlandsch gezag in Ned.-Indië.

Evenvermeld, van loyale politieke gezindheid getuigend, vereenigingsstandpunt werd bij de oprichting van het I. E. V. algemeen aanvaard. „De nieuwe Bond zal zich vierkant stellen tegenover Insulinde en de Indische Partij", aldus de uitspraak in een der oprichtingsvergaderingen. Bij de samenstelling van de statuten werden die van den Indischen Bond als leidraad genomen.

Voor een belangrijk deel is het streven van het Indo-Europeesch Verbond gericht op directe maatschappelijke actie. Het Werkprogramma der vereeniging bevat o.m. bevordering van voor de Indo-Europeanen nuttig onderwijs, het brengen van dit onderwijs onder het bereik van de I. E. V.-leden en van hunne nakomelingen, zoomede versterking van den socialen band tusschen hare leden door oprichting van of toetreding tot coöperaties en andere vereenigingen, gericht op verhooging van maatschappelijken welstand (zie Jaaroverzicht Volksraad, Mei 1930).

Hetgeen op verschillend gebied door het, als „landelijke vereeniging" opgericht, I. E. V — algemeen orgaan: het sedert 1920 verschijnend weekblad „Onze Stem"; afdeelingsorganen: te Batavia „Onze Gids", te Semarang „Onze Schakel") — gedurende zijn 15-jarig bestaan werd verricht is van groote beteekenis geweest voor de algemeene ontwikkeling,op sociaal-economisch en -politiek terrein, van de breede kringen der Indo-Europeesche gemeenschap.

Dienaangaande vermeldt het over 1930 loopend Indisch Verslag 1931, dat de verschillende onderwijsinrichtingen, als de Kweekschool, Muloschool, Lagere School, Vakschool voor meisjes te Bandoeng en de Handelsschool te Soerabaja, de cursus in de handelswetenschappen te Weltevreden, de internaten te Bandoeng en Weltevreden, de vrouwenkliniek te laatstgenoemder plaatse met de daaraan verbonden gelegenheid tot opleiding voor accoucheuse, de jeugdorganisatie ,het steunfonds o.m. ter bestrijding van woeker, het spaarfonds, het studiefonds, de armenverzorging,de kleinwoningbouw, de kolonisatieterreinen door het I. E. V. opgericht en in stand gehouden, even zoovele teekenen zijn van de zorg dezer vereeniging voor de belangen van den Indo-Europeaan in het algemeen en van hare leden in het bijzonder.

Voor het onderwijs, inzonderheid ten behoeve van de groote schare van onvermogende leden der gemeenschap, heeft het I. E. V. steeds groote belangstelling getoond.

Het I. E. V.-Studiefonds werd in Januari 1920 opgericht, in verband met de instelling van de eerste Hoogeschool in Ned.-Indië. Uit dit fonds worden beurzen beschikbaar gesteld ten behoeve van studenten aan instellingen voor Hooger Onderwijs in Indië en in Nederland, alsmede ten behoeve van leerlingen aan instellingen voor middelbaar, lager en vakonderwijs. De handels-

school te Soerabaja (Zaalbergschool) dagteekent van Juli 1928; de instelling is een Mulo-school, met handelsleerplan op breeden grondslag, van Overheidswege gesubsidieerd. Nog vóór vermeld jaar werd door de I. E. V.-vereeniging De Twee Kruisen (Palang Doewa) een school opgericht ter opleiding van vroedvrouwen, aan welke instelling een maternité is verbonden. Te Bandoeng kwamen tot stand: een kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen, een Mulo-school, een vakschool voor meisjes en een meisjes- en jongens-internaat.

In 1926 werd begonnen aan de uitvoering van de agrarische politiek van het I. E. V. tot practische opleiding van Indo-Europeanen voor den landbouw, tot vorming van „een eigen Indo-boerenstand".

Sedert het begin dezer eeuw had de Indische Regeering steeds grooter aandacht geschonken aan het vraagstuk betreffende de uitoefening van den z.g. kleinen land- en tuinbouw door mingegoede Indo-Europeanen (zie Rapport der Pauper-Commissie van 1902, blz. 51 vlg., jo. Het Pauperisme onder de Europeanen in Ned. Indië, derde gedeelte Kleine Landbouw, Landsdrukkerij Batavia, 1901).

Het I. E. V. verkreeg weldra een uitgestrektheid van 3600 bahoe's boschgrond in de Lampoengsche Districten ten behoeve van landbouwkolonisatie door Indo-Europeanen. De grond werd in huur verkregen tegen ƒ 0.10 per bahoe, met de bevoegdheid dien weer te verhuren aan de kolonisten, die naderhand het recht van erfpacht zouden kunnen verkrijgen. Het I. E. V. steunde de totstandkoming van deze kolonie, bekend onder den naam „De Giesting" (naar den berg Gisting), behalve met het van den Lande in leen verkregen bedrag van ƒ 100.000, ook met gelden uit het z.g. Twee-ton-fonds, gevormd uit vrijwillige bijdragen der verbondsleden. De kolonie telt een 140-tal Indo-Europeanen en een aantal Inlandsche hulpkrachten. Op Java zijn twee kleine kolonies tot stand gekomen in de residentie Besoeki; sedert 1929 ook enkele verspreide I. E. V.-kolonies op Nieuw-Guinee (zie Indisch Verslag 1933, blz. 375 vlg.; voorts Kolonisatie van Europeanen op Nieuw-Guinee, door J. Tideman in Koloniaal Tijdschrift van Januari 1934).

Ook op politiek gebied heeft het Indo-Europeesch Verbond groote activiteit ontwikkeld; vooral onder den tegenwoordigen voorzitter van het hoofdbestuur en leider der beweging F. H. de Hoog, sedert 1924 gekozen lid van den Volksraad, tweede plaatsvervangend voorzitter van dat college, tevens lid van het College van Gedelegeerden (zie zijn rede in den Volksraad op 15 Juli 1930, Handelingen van dat College blz. 210 vlg.).

Reeds spoedig na de oprichting van de vereeniging kwam het verbondsbestuur tot het besef, dat de I. E. V.-belangen het best behartigd konden worden in den Volksraad door aldaar af te vaardigen vertegenwoordigers. Aan de verkiezingen voor dat algemeen vertegenwoordigend college nam het I. E. V. weldra deel; aanvankelijk in samenwerking met een andere partij, naderhand — toen I. E. V.-vertegenwoordigers zitting hadden gekregen in de locale raden — zelfstandig door met eigen candidaten ter stembus te gaan. Had het I. E. V. in 1920 slechts één zetel in den Volksraad kunnen verwerven, in 1924 werd het Verbond door 4 en is het sedert 1927 door een 6-tal Volksraadsleden vertegenwoordigd.

Aan de vrouwenbeweging en de jeugdbeweging is evenzeer aandacht geschonken.

In October 1931 werd de „I. E. V. Vrouwenorganisatie" (I. E. V.—V. O.) voor onbepaalden tijd te Batavia opgericht, met het doel: bevordering van de moreele, sociale, intellectueele en economische ontwikkeling der Europeesche vrouw in Ned.-Indië in onverbreekbaar verband met het I. E. V.

Volgens de statuten dezer vrouwenvereeniging (opgenomen in de Jav. Courant 22 November 1932 no. 93, Extra-Bijvoegsel no. 112) kan de organisatie omvatten: alle in Ned.-Indië wonende vrouwen van Europeeschen of gemengd Europeeschen bloede, alsmede hare afstammelingen die den leeftijd van 16 jaren hebben bereikt. Nochtans kunnen, ter beoordeeling van het hoofdbestuur, andere criteria voor het verkrijgen van het lidmaatschap worden aanvaard, indien blijkbaar het doel der organisatie daardoor wordt gediend. Voorts kunnen ook als gewone stemgerechtigde leden worden aangenomen personen van niet-Europeeschen bloede, die uit hoofde van gemeenschappelijke belangen met de leden der organisatie, ter beoordeeling van het hoofdbestuur, het doel der organisatie krachtig kunnen bevorderen. Wanneer in Europa afdeelingen worden opgericht, zullen voor het lidmaatschap, met inachtneming van de vermelde eischen, ook in Europa gevestigde personen als lid kunnen worden aangenomen.

De I. E. V.-Jeugdorganisatie (I. E. V.—J. O.) stelt zich volgens haar Algemeen Reglement ten doel: een cultureelen band te leggen tusschen alle Europeesche kinderen in Ned.-Indië, bij hen een gevoel van saamhoorigheid aan te kweeken en de jeugd op te voeden inzonderheid wat betreft karaktervorming en zedelijke en lichamelijke ontwikkeling; voorts de beoefening van sport en muziek, de bevordering van naastenliefde, ridderlijkheid, hulpvaardigheid, hygiëne, tucht en discipline, en van eerbied voor het wettelijk gezag (zie Onze Stem van 19 Januari 1934).

Onder de vele onderwerpen, welke gedurende de laatste jaren in den Volksraad, in de provinciale, regentschaps- en gemeenteraden en ook daarbuiten de bijzondere aandacht van het I.E.V. genieten, behoort het vraagstuk: op welke wijze tegemoet gekomen dient te worden aan het terugdringen van Indo-Europeanen uit tal van tot kort geheel of nagenoeg geheel door die bevolkingsgroep bezette, hoofdzakelijk lagere betrekkingen bij Overheidsdiensten, een gevolg van groote concurrentie uit Inlandsche kringen. Door stelselmatig doorgevoerde „Indianisatie" of „verinheemsching", zoowel bij particuliere als bij openbare instellingen, worden de Indo-Europeanen meer en meer verdrongen door de Inlanders.

Een tweede vraagstuk, dat evenzeer practische moeilijkheden oplevert, is dat betreffende toekenning van grondbezit aan Indo-Europeanen. Ten einde voor deze bevolkingsgroep de mogelijkheid te scheppen om in het kleinlandbouwbedrijf een behoorlijk bestaan te vinden, wenscht het I. E. V. een vorm van grondbezit, die beter

voldoet dan de bestaande erfpacht voor kleinen landbouw en voldoende rechtszekerheid biedt (zie samenvattend boekwerk De Grond en wat daarmee samenhangt enz., door Mr. Dr. J. H. Heslinga, 1934). Als zoodanig wordt de z.g. agrarische eigendom tot een bepaalde maximale uitgestrektheid de meest geëigende vorm van grondbezit voor Indo-Europeanen geacht. De Indische Regeering deed ten slotte in den Volksraad de toezegging ernstig te zullen overwegen de gelegenheid te openen tot toetsing van dezen wensch aan zijn practische uitvoerbaarheid in verband met de beginselen der agrarische politiek, waarbij in geen geval zou worden getornd aan de rechten der inheemschen op agrarisch gebied. Bij Gouvernementsbesluit van 15 Juni 1931 werd een commissie ingesteld, welke tot taak heeft de Regeering van advies te dienen nopens de vraag of, en zoo ja op welke wijze, het, met inachtneming van de huidige beginselen van agrarisch beleid en van de sociale positie der Indo-Europeanen, mogelijk en wenschelijk ware nadere voorzieningen in verband met het grondbezit van deze bevolkingsgroep te treffen (zie voor een en ander Volksraad-Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930—1931, blz. 82; voorts de jaargangen 1930—1934 van Onze Stem, Handelingen Volksraad 17 en 19 Aug. 1931, blz. 1075 vlg. en blz. 1147, Handelingen Eerste Kamer Staten-Generaal 1 en 2 Juni 1932, blz. 646 en 665).

Vorenvermelde Commissie voor het grondbezit van Indo-Europeanen heeft haren arbeid nog niet voltooid. Intusschen heeft zij besloten alvast die voorstellen te doen, welke beoogen tegemoet te komen aan de van I. E. V.-zijde vernomen en door de commissie juist bevonden klacht, dat de behandeling van aanvragen van z.g. kleine erfpacht een stroef en te langdurig verloop heeft. Deze voorstellen, welke geen principieele wijziging brengen in het Indisch agrarisch stelsel, hebben aanleiding gegeven tot de uitvaardiging van de volgende voorschriften, t. w. een nieuwe instructie voor de behandeling van aanvragen om afstand in erfpacht voor het „klein-landbouw"- of „tuinbouwbedrijf" van op Java en Madoera gelegen gronden en van verzoeken om geldelijken bijstand voor de oprichting van een dergelijk bedrijf, zoomede een aantal algemeene bedingen, waaronder gronden in erfpacht worden afgestaan voor de uitoefening van het „klein-landbouw-" of „tuinbouwbedrijf" op Java en Madoera (Gouvernementsbesluiten van 27 November 1933 nos. 21 en 22, opgenomen in het Bijblad op het Stb. van N. I. nos. 13112 en 13113).

Temidden van de verschillende partijgroeperingen neemt het I. E. V. als organisatie van Indische Nederlanders van verschillende schakeering een geheel afzonderlijke positie in; het vormt als het ware een trait d'union tusschen de twee groote groepen van Inlandsche en Nederlandsche nationalisten. De ten aanzien van den godsdienst neutrale vereeniging heeft niet alle Indo-Europeanen in één georganiseerd verband kunnen omvatten. Velen hunner zijn tot die organisatie niet toegetreden; zij steunen echter het streven van het I. E. V., dat zich immers ook hunne belangen aantrekt. Een gedeelte hunner — vooral Katholieken — heeft zich aangesloten bij een der later tot stand gekomen op Christelijk-confessioneelen grondslag gevestigde politieke partijen.

Het aantal leden van het I. E. V. bedraagt thans (1934) ongeveer 14000, verdeeld over een 100-tal afdeelingen, grootendeels op Java. Het grootste aantal I. E. V.-ërs is gevestigd te Soerabaja (1100), Batavia (900), Bandoeng (850) en Semarang (650). De afdeeling Nederland te 's-Gravenhage telt een 200-tal leden. Deze getallen zijn betrekkelijk gering. Met hunne gezinnen vormen de I. E. V.-leden nauwelijks het vierde gedeelte der Europeesche bevolking, zoowel van Ned.-Indië, als van de genoemde plaatsen op Java (volkstelling eind 1930). Wat de afdeeling Nederland betreft, is die verhouding nog ongunstiger. Immers zijn er in Nederland (volkstelling eind 1930) ruim 32000 en te 's-Gravenhage ruim 12000 personen, die in de overzeesche gewesten (d. i. grootendeels in Ned.-Indië) zijn geboren.

Desniettemin is het Indo-Europeesch Verbond gegroeid tot de grootste partijgroepeering onder de Europeesche bevolking in Ned.-Indië. De Vereeniging telt welhaast een even groot aantal leden als — stellig een veel grooter aanhang dan — de andere in Indië gevestigde Europeesche partij-organisaties tezamen.

De stroomingen in de Indo-Europeesche beweging hebben sedert de totstandkoming der organisatie een vaste bedding gevonden.

J. Th. P. B.

BATAVIASCHE MEI-BEWEGING VAN 1848. Zie INDO-EUROPEESCHE BEWEGING.

INDISCHE BOND. (Aanv. Dl. II). Zie INDO-EUROPEESCHE BEWEGING.

INSULINDE. (Aanv. Dl. II). Zie INDO-EUROPEESCHE BEWEGING.

INDISCHE PARTIJ. Zie INDO-EUROPEESCHE BEWEGING.

NATIONAAL-INDISCHE PARTIJ. Zie INDO-EUROPEESCHE BEWEGING.

INDO-EUROPEESCH VERBOND. Zie INDO-EUROPEESCHE BEWEGING.

KOERIA. (Aanv. Dl. II). Inlandsche rechtsgemeenschap in de onderafdeelingen Angkola en Sipirok, Groot- en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan, Natal en Batang Natal, en in de afdeeling Sibolga, omvattende verschillende hoeta's (kampoengs). Deze rechtsgemeenschap, in het Bataksch „haradjaon" geheeten, heeft vermoedelijk haar naam „koeria", ten rechte „hoeria", te danken aan de Padri's van Sumatra's Westkust, die deze streken hebben beïnvloed. Aan het hoofd van de koeria staat het koeriahoofd, tevens voorzitter van den inlandschen gemeenteraad.

PADANGSIDIMPOEAN. (Aanv. Dl. III). Afdeeling van de residentie Tapanoeli met een bevolking van 276.681 zielen, waarvan 155 Europeanen, 118 Chineezen en 165 andere Vreemde Oosterlingen (1930), verdeeld in 4 onderafdeelingen: 1e. Angkola en Sipirok, 2e. Groot- en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan, 3e. Natal en Batang Batal en 4e. Padang Lawas.

TOBAMEER. (Aanv. Dl. IV). Eenige jaren geleden heeft men door het laten springen van rotsmassa's in de Asahan-rivier het meerpeil kunstmatig verlaagd, met het doel daardoor grondstukken, welke aan het meer zijn gelegen en zeer zachthellend naar het meer toe dalen, te laten droogloopen en zoodoende de bevolking uitbreiding van gronden te verschaffen. Vooral in de onderafdeeling Toba heeft men van dezen maatregel zéer veel voordeel ondervonden.

SAMOSIR (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling van de afdeeling Bataklanden, residentie Tapanoeli, gelegen ongeveer tusschen 2° 20 en 2° 50 N.B. en 98° 60 tot 99° O.L. Hiervan is het gelijknamige eiland gelegen in het Tobameer, en westelijk een driehoek op het vaste land.

Het eiland is ongeveer 2½ maal zoo lang als breed. De lengte-as verloopt Noordwest—Zuidoost. Het hoogste punt wordt gevormd door den top van het op den vasten wal gelegen Oeloe Darat-complex, van 2157 m. hoogte, het laagste punt door den waterspiegel van het Tobameer, welke 906 m. boven de zeespiegel is gelegen. Nabij de landengte verheft zich de top van den Poesoek Boehit, welke 2011 m. boven den zeespiegel reikt.

De omtrek van het eiland bedraagt ± 120 km.; de oppervlakte van het eiland bedraagt 35.450 ha., die van het vastelandgedeelte ongeveer 40.000 ha.; de totale oppervlakte bedraagt dus 75.450 ha.

De grens tusschen de onderafdeeling Samosir en de noordelijk daarvan gelegen onderafdeeling Dairilanden loopt in een lijn van de uitmonding der rivier de Binanga Ara in het Tobameer westelijk naar den Dolok Somponan en van daar zuidelijk naar het Oeloe Darat gebergte, tusschen de negeri's Saboelan en Djandjiradja weer naar het Tobameer. Waar oudtijds Saboelan tijdelijk bij de onderafdeeling Toba was gevoegd, zijn de grenzen tusschen de onderafdeeling Toba en de Hoogvlakte van Toba nog niet overal definitief vastgesteld.

Bij besluit van den resident werd in 1933 de onder de onderafdeeling Toba geressorteerd hebbende negeri Djandjiradja bij deze onderafdeeling gevoegd, wat bestuurs-technisch juist is, daar genealogisch gedacht de landschappen Djandjiradja en Saboelan zeer nauw aan elkaar verwant zijn (beide behooren tot dezelfde Lontoeng-marga-groep). Ook de grenzen tusschen de diverse negeri's op het eiland zijn niet overal nauwkeurig te bepalen.

De grenzen tusschen de negeri's op het vastelandgedeelte zijn natuurlijk ontstaan; zij worden gevormd door de uitloopers van het bergland, welke als armen de tusschenliggende negerivalleien gevangen houden.

De onderafdeeling Samosir bestaat uit één district, Pangoeroeran, dat de geheele onderafdeeling omvat; aan het hoofd van dit district staat de inlandsche bestuursambtenaar, de demang. Het district is onderverdeeld in 4 onderdistricten n.l. Pangoeroeran, Palipi, Onanroenggoe en Simanindo, welke onderdistricten worden bestuurd door een assistent demang; de onderdistrictshoofdplaatsen zijn onderscheidenlijk Pangoeroeran, Palipi, Onanroenggoe en Ambarita.

Pangoeroeran is gelegen nabij de brugverbinding met den vasten wal. Palipi ligt op 22 km. afstand zuidelijk van Pangoeroeran; Onanroenggoe op 45 km. afstand zuidelijk, terwijl Ambarita, gerekend langs den autoweg, welke langs de kust loopt, op 36 km. afstand van Pangoeroeran ligt.

Het onderdistrict Pangoeroeran omvat de volgende negeri's: op het eiland: Loemban Soehi², Boehit, Pangoeroeran, Rianiate; op het vasteland: Sagala, Limbong en Harianboho.

Tot het onderdistrict Palipi behooren de negeri's: Simbolon, Hatogoean, Palipi en Oerat op het eiland, en Sihotang, Tamba, Saboelan en Djandjiradja op het vasteland.

In het onderdistrict Onanroenggoe liggen de negeri's Sirait, Nainggolan, Harian, Samosir en Goeltom (alle op het eiland).

Het onderdistrict Simanindo omvat de negeri's Lontoeng, Tomok, Ambarita, Simanindo, Simarmata en Parbaba, alle op het eiland gelegen.

Voor de gesteldheid van den bodem wordt verwezen naar de kaarten van den Topografischen dienst en naar Joustra, Batakspiegel, blz. 8 en 60 tot 64.

Het middengedeelte van het eiland wordt gevormd door een 1500 à 1600 m. hoog liggend hoogland. Aan de oostzijde van het eiland daalt het zeer steil, ja soms loodrecht in het Tobameer af; de steile berghelling laat echter een zacht-glooiende vlakte aan de kust open, welke vlakte dicht bevolkt is. Naar het N., W. en Z. daalt het hoogland langzamer, echter soms vrij plotseling in een door zeer vele dwars- en lengtedalen doorsneden heuvelland naar het meer af. Aan de kusten eindigt dit heuvelland bijna overal in een vlakte, welke zeer goed geschikt is voor den rijstbouw en als gevolg daarvan dicht bevolkt is.

De langs het Tobameer loopende hoofdketen van het Barisangebergte is op het vastelandsche gedeelte van de onderafdeeling ± 1900 à 2000 m. hoog en daalt bijna overal loodrecht in het Tobameer af. Slechts op een zestal plaatsen vormt dit bergland groote inhammen. Deze bergketen bereikt in den Oeloe Darat-top (2157 m.) zijn grootste hoogte en daalt langzaam naar het Westen, zeer uitgestrekte hoogvlakten vormend, waarin enkele toppen voorkomen, zooals de Dolok na Barat (1910 m.), Adian Hoting (1913 m.), de Si Mangondingi en de Dolok Panoroesan. Bij Pangoeroeran ligt de in het N. en O. door het Tobameer, in het W. en Z. door valleien omgeven Poesoek Boehit (2005 m.), op welks hellingen eenige solfatoren en fumarolen van vulkanisme getuigen. Vrij algemeen wordt aangenomen dat het Tobameer zelf is ontstaan door een combinatie van tectonische en vulkanische krachten; de ontzaglijke tufvorming is eveneens aan vulkanische werking toe te schrijven. De poreuze tuf laat het regenwater door, waardoor diepe loodrechte scheuren ontstaan. Meerendeels zijn het vulcanische producten, welke den ondergrond vormen. Veelvuldig komen eruptieve gesteenten van ouderen en jongeren datum voor. Zwavel wordt aangetroffen op de hellingen van den Poesoek Boehit, zoomede op de hellingen van den z.g. zwavelberg nabij Pintoe Batoe, 12 km. zuidelijk van Pangoeroeran gelegen. Verder zijn aldaar warme, mineraalhoudende bronnen.

Als communicatiemiddel zijn de riviertjes geheel onbruikbaar. In den regentijd kunnen zij zeer veel last veroorzaken wegens de snel optredende bandjirs. Dit laatste is het gevolg van de armoede aan bosch in deze onderafdeeling. Vele riviertjes zijn echter door normaliseering handelbaarder geworden. Rivieren, welke een groot deel van het jaar of het gansche jaar door water bevatten zijn de Binanga Aron in negeri Boehit, de Binanga Goeloean in de negeri Simbolon, de Aèk Tolong in Loemban Soehisoehi, de Aèk Si Loewoeng en de Aèk Si Toba in Negeri Palipi, en de Binanga Soem in negeri Lontoeng.

De belangrijkste communicatie-weg op het eiland is de z.g. ringweg, welke rondom het eiland loopt en ± 120 km. lang is. In het Zuiden van het eiland ontbreekt nog slechts een schakel van 5 à 6 km., welke echter binnen afzienbaren tijd gereed zal komen. Verder is een autoweg in aanleg, welke van Pangoeroeran via de negeri Limbong en Harian Boho aansluiting geeft op den door het vastelandsche gedeelte loopenden z.g. Pakpakweg, welke de onderafdeelingen Hoogvlakte van Toba en Dairilanden met elkaar verbindt. Verder zijn er paardenpaden, welke centrale gedeelten van het eiland met den ringweg verbinden, t.w. van Pangoeroeran via Ronggoer ni Hoeta naar Lontoeng (37 km.); van Pangoeroeran naar de negeri's Sagala en Limbong; van Palipi naar Sitatar en van Nainggolan naar Sipira.

Verder bestaan er bootverbindingen over het Tobameer naar Baligé (onderafdeeling Toba), Silalahi (Dairilanden) en Haranggaol (Oostkust van Sumatra).

Kampoengs worden gevormd van hoeta-complexen. Vrij algemeen ziet men dat de marga's zich territoriaal als heerschende marga's hebben verspreid. Takken van zoo'n marga ziet men rondom de moederdorpen gegroepeerd. De verbindingen, die onderling tusschen de dorpen bestaan, zijn dan ook in hoofdzaak genealogisch.

De onderafdeeling Samosir bevat volgens de uitkomsten der in 1930 gehouden volkstelling 2328 hoeta's, onderdistrictsgewijs verdeeld als volgt: Pangoeroeran 659, Palipi 587, Onanroenggoe 534, Simanindo 548.

De hoeta's liggen meerendeels aan de kust en bevatten een tot 7 à 8 huizen en zijn bewoond door gemiddeld 40 à 42 zielen.

Dorpstichting heeft plaats na voorafgaande toestemming van adathoofden en bestuur. Men begint met het offer (boenti) om den zegen der goden over de te stichten hoeta af te smeeken. Aan de(n) stichter(s) van de hoeta valt het beschikkingsrecht over den grond, zoomede over reservegrond buiten de hoeta, toe. Deze reservegronden blijven bestemd voor eventueel later volgende hoetauitbreiding. De huizen in de hoeta staan gewoonlijk in twee rijen met de voorzijde gewend naar het dorpspleintje. Aan de eene zijde worden de huizen (djaboe) opgericht, aan de er tegenover liggende zijde de rijstschuren (sopo's). De hoeta wordt omwald met meer of minder hooge aarden wallen, hier en daar ook door wallen van op elkaar gestapelde natuursteenen, welke dan aan de hoeta een fortachtig aanzien geven. Op de vier hoekpunten is de wal somtijds bastionvormig verhoogd, zulks getuigende van de voor de komst van het Gouvernement veelvuldige gevoerde oorlogjes, welke versterkingen van dien aard, die bovendien als uitkijktorens konden worden gebruikt, noodig maakten. De aarden wallen zijn meestal met bamboe's beplant, welke dienst doen als windscherm. Verder is in den hoeta-wal (parik) een ingang aangebracht (gerbangan), welke kan worden afgesloten.

Het hoofdaandeel in de middelen van bestaan heeft de landbouw. Toch levert de landbouw niet voldoende op om in de behoeften van de bevolking te kunnen voorzien. Daarom werkt een groot gedeelte van de werkbare mannen in andere streken, vooral in Sumatra's Oostkust en Dairilanden om zich met behulp van het daar verdiende geld het ontbrekende te kunnen aanschaffen. Hoofdzakelijk wordt verbouwd het volksvoedsel, rijst. Op aanwijzingen en met effectieve hulp van het bestuur worden stuwdammen in diverse rivieren en waterleidingen aangelegd in streken waar dit mogelijk is, zulks om bevloeibare velden aan te leggen. Het meerendeel der sawah's is echter nog van regen afhankelijk.

Naast rijst vormen oebi en djagoeng (maïs) voorname voedingsmiddelen van de Samosireesche bevolking. Vermelding verdient tevens de aanplant van tweede gewassen als katjang tanah. Verder neemt de aanplant van uien en groenten hand over hand toe. Ook wordt er hier en daar wat aan koffieteelt gedaan.

De Bataksche handweverij neemt een zeer voorname plaats in, al wordt zij door den invoer van gemakkelijker zittende en vooral goedkoopere Europeesche kleeding langzaam verdrongen. Toch worden de Bataksche kains veel gebruikt, het meest wel door de oudere generatie.

Naast den landbouw vormt verder de veeteelt een voorname bron van inkomsten voor de Samosireesche bevolking en wel de teelt van karbouwen, paarden, runderen, varkens, geiten, schapen. Waar de prijzen van het vee zeer sterk gedaald zijn is ook de liefhebberij wat afgenomen. De paardenfokkerij, welke oudtijds beroemd was en welke werd gesteund door het Gouvernement, is zeer sterk in beteekenis gedaald door de verminderde vraag naar Batakpaardjes als gevolg van het toenemende motorverkeer.

De visscherij maakt voor deze eiland-bevolking eveneens een voorname inkomstenbron uit. Het Tobameer bevat in hoofdzaak: goudvisch, haroeting ook wel ikan gaboes genoemd, ikan sibahoet (een zwarte visch, ± 7 à 8 cm. lang). Verder ook ikan goerami, welke echter sterk in aantal schijnt af te nemen. Plannen tot verbetering en verrijking van den vischstand van het visch-arme Tobameer zijn in voorbereiding.

De jacht is van geringe beteekenis. Op het eiland zelf worden wilde zwijnen en in de hooger gelegen bergmeertjes wilde eenden aangetroffen. Op de hoogvlakte van den vasten wal wordt door de bewoners van Limbong, Baneara en Hoeta Galoeng op herten gejaagd.

Emigratie van Samosir-Bataks heeft plaats naar de Oostkust van Sumatra, waar zij zich in hoofdzaak als landbouwende bevolking in de nabijheid van Siantar hebben gevestigd. Verder zoeken de mannen veelvuldig werk op de ondernemingen aldaar. Ook naar de Dairilanden wordt regelmatig geëmigreerd. Zij vestigen zich daar ook in groepen bijeen in eigen hoeta's.

Volgens de in 1930 gehouden volkstelling bevatte de onderafdeeling Samosir 97.974 inwoners. Hiervan bewonen het vastelandgedeelte 17.180 en het eiland 80.794.

BARTONG. (Aanv. Dl. I). Ten onrechte in Dl. I als Babo vermelde berg in de Bataklanden. De Dairiweg (zie aldaar) snijdt de grens Tapanoeli-Oostkust van Sumatra aan den voet van den Dolok Bartong.

KEPAS. (Aanv. Dl. II). Deze hoogvlakte in de Bataklanden, uitmakende de kern van de Pakpaklanden (zie aldaar), wordt in het Noordoosten van de laagvlakte der Lae Renoen, bewoond door Karo-Bataks, gescheiden door het

Pakpakrandgebergte; de N.O. grens met Pegagan wordt gevormd door de Lae Renoen. De Z.W. grens met Siemsiem is de keten van Delleng Batoe Erdan, Delleng Perdjeratan en Adian Tindjoan. Het aantal bewoners bedroeg in 1930 ± 15.000, waarvan ongeveer 3/4 deel geëmigreerde Toba- en Karo-Bataks, die zich voor het meerendeel hebben gevestigd in het dal van de Lae Simbelin en een bestaan hebben gevonden in de koffiecultuur.

PAKPAK. (Aanv. Dl. III). Deze landstreek bestaat uit gebergte-ketens. De Noordelijkste van de aan het Wilhelminagebergte evenwijdig loopende ketens is het Kapasrandgebergte (zie aldaar), dat de Karovlakte in het Zuiden afsluit. Deze vlakte wordt doorsneden door den benedenloop van de Lae Renoen, een zijtak van de Alasrivier. Ten Z.O. hiervan is gelegen het landschap Pegagan, dat begrensd wordt door het Wilhelminagebergte en de Lae Renoen. Hierop volgt naar het Z.W. de Kepashoogvlakte (zie aldaar), welke doorstroomd wordt door de Lae Simbelin.

Het land is nog voor meer dan de helft met oerwoud bedekt. Groote stukken zijn onbewoond, slechts enkele streken, waaronder het dal van de Lae Simbelin en de omgeving van Sidikalang, zijn dicht bevolkt, hoofdzakelijk door immigranten afkomstig van de onderafdeelingen Hoogvlakte van Toba, Silindoeng en Pematangsiantar. Het totaal aantal inwoners bedraagt ± 36.000. Het aantal Christenen bedraagt ongeveer 13.000.

Hoofdmiddelen van bestaan zijn de cultuur van koffie (arabica en robusta), het winnen van boschproducten, waarvan benzoë het voornaamste is, verder van rotan en damar. De veeteelt is van zeer weinig belang; wel worden veel varkens gehouden. Slachtvee wordt van Samosir en Kabandjahé ingevoerd. Een drietal pangkalans te Salak, Tinada en Sidikalang zijn opgericht, alwaar de benzoë onder toezicht wordt verkocht. De H.V.A. had in de streek tusschen het Tobameer en de Lae Renoen 1500 ha. woesten grond in erfpacht aangevraagd, waarvan een deel reeds was toegestaan. In 1932 werden deze gronden in verband met de minder gunstige economische vooruitzichten aan het Gouvernement teruggegeven. Van Sidikalang af is een weg aangelegd naar Sitoenggaling, aansluitende op den weg Kabandjahé-Pematangsiantar. Deze zal in 1934 gereed komen en zal zeer zeker tot vooruitgang dezer streken medewerken. Een onverharde weg, nog niet voor autoverkeer geschikt, loopt van Sidikalang over Doloksanggoel naar Siborongborong, terwijl een derde verbinding met de Oostkust van Sumatra bestaat door het dal van de Lae Renoen aansluitende op den weg Kabandjahé-Koetatjané.

PEGAGAN. (Aanv. Dl. III). Meer dan de helft van het geheele land is nog met dicht oerwoud bedekt, alleen op sommige plaatsen afgewisseld met jong bosch, alang-alang en moerassen. Aan sawahbouw wordt weinig gedaan; echter zijn in de laatste jaren plaatselijk enkele bevloeiingsleidingen door Tobaneesche immigranten aangelegd. Het land telt niet meer dan 7000 inwoners, doch de bevolking neemt door immigratie snel toe, temeer waar de bodem vruchtbaar blijkt te zijn en geschikt voor cultuur van Arabicakoffie. De nieuw aangelegde Dairiweg doorsnijdt het landschap over 18 km., wat de openlegging ten goede komt.

SILALAHI. Kampoeng aan het Tobameer. Was vroeger de haven voor Sidikalang (zie aldaar), doch is sinds 1930, toen de Dairiweg, welke Sidikalang met de Oostkust van Sumatra verbindt, gedeeltelijk gereed was, van weinig belang. De bevolking vindt een bestaan in veeteelt, vischvangst en sawahbouw.

SIDIKALANG. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van de onderafdeeling Dairilanden der afdeeling Bataklanden van de residentie Tapanoeli. Een drukke marktplaats voor de geheele onderafdeeling en eindpunt van den Dairiweg. De voornaamste handelsproducten zijn koffie en benzoë; de koffiehandel is geheel in Bataksche handen, de benzoë daarentegen wordt alleen door Chineezen opgekocht. De plaats telt ± 1000 inwoners, waaronder 17 Europeanen en ± 136 Vreemde Oosterlingen.

LAE RENOEN. Linker zijrivier van de Simpang Kiri, welke het geheele Pakpakgebied doorstroomt. Op verschillende plaatsen heeft de rivier een diepe kloof uitgeschuurd in het tufgesteente, vormt elders daarentegen eilandjes. Voor sawahbouw is het rivierwater ongeschikt, daar het uit moerasbosschen afkomstig en sterk ijzer- en veenhoudend is. Van de rechterzijriviertjes echter wordt het water voor sawahbouw benut. De rivier wordt bij de kampoeng Renoen voor kleinere prauwen bevaarbaar.

SILINDOENG. (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling van de afdeeling Bataklanden, residentie Tapanoeli. Heeft een bevolking van 101.000 zielen, waarvan er 50.000 in de vallei van Silindoeng wonen. Het aantal heidenen bedraagt 2140; Mohammedanen zijn ± 4000 in getal. Het inlandsche bestuur is in handen van door het Gouvernement aangestelde en bezoldigde districts- en onderdistrictshoofden. Die ambtenaren worden bijgestaan door volkshoofden, kepala's negeri, die ieder hoofd zijn van een federatie van kampoengs. Zij genieten geen vaste bezoldiging en leven in hoofdzaak van hun inkomsten uit landbouw en veeteelt, en van verschillende adatinkomsten. Bovendien genieten zij zittinggelden, indien zij als leden van de inheemsche rechtbank hebben zitting genomen. De bevolking is gelaten in het genot van haar eigen rechtspraak onder leiding en toezicht van de besturende ambtenaren. De rechtspraak wordt uitgeoefend door diverse rapats, waarin de kepala's negeri zitting hebben onder voorzitterschap van den controleur der onderafdeeling voor wat betreft de groote rapat, en het districtshoofd of onderdistrictshoofd voor wat betreft de kleine rapat. De onderafdeeling is verdeeld in 4 onderdistricten, t.w. Taroetoeng, Pahae, Pangariboean, Sipoholon. Langs den grooten asweg ligt een telefoonlijn van de P.T.T. Sinds 1929 bestaat er te Taroetoeng een Christelijke M.U.L.O.-school, welke op initiatief van de Rijnsche Zending is opgericht.

PAHAE. (Aanv. Dl. III). Het aantal bewoners dezer vlakte (onderdistrict der onderafdeeling Silindoeng van de afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeli) bedraagt 26.844. Middelpunten zijn Pangaloan en Sigompoelon; hier bevindt zich een van de plaatsen, waar de Christelijke zending succes heeft onder de Toba-Bataks. Echter zijn 3928 inlanders tot den Islam overgegaan. In Pahae is een assistent demang geplaatst met standplaats

Saroella. Een goede verbindingsweg, geschikt voor personen-auto's en niet te zware vrachtauto's, bestaat tusschen Pahae en Taroetoeng. Men is doende een weg aan te leggen van Pahae naar Sipirok, in de afdeeling Padangsidimpoean. Deze weg zal een korte en betere verbinding vormen tusschen Médan en Padang dan de thans gevolgde route over Sibolga, die te bochtig is. De Aek Sigeaon stroomt door Pahae en vormt door samenstrooming met de Aek Poeli na Simangoemban de Aek Batang Toroe. Waren er aanvankelijk in de vallei vele moerassen, deze zijn thans zoo goed als dichtgeslibt door de Aek Sigeaon, waardoor de gronden zeer geschikt worden voor den sawahbouw. In het zuidelijke gedeelte komt vrij veel malaria voor. De Dienst der Volksgezondheid is reeds doende deze ziekte te bestrijden. Bij het verdwijnen van de moerassen zal de malaria trouwens vanzelf verminderen. Pahae behoort tot het meer ontwikkelde deel van Silindoeng. Vele jongelieden genieten, na lager onderwijs genoten te hebben, voortgezet onderwijs in groote steden, zooals Médan, Batavia etc.

SIPOHOLON. (Aanv. Dl. III). Onderdistrict der onderafd. Silindoeng, afd. Bataklanden der residentie Tapanoeli. Het aantal zielen bedraagt ± 20.000. De bevolking belijdt den Christelijken godsdienst.

SI MANGOEMBAN. (Aanv. Dl. III). In Si Mangoemban wonen de meeste Mohammedanen der onderafdeeling Silindoeng. De Islam is hier gebracht uit Sipirok. De bevolking is afkomstig van verschillende deelen der Bataklanden, de meesten uit de vallei van Silindoeng en de Tobalanden. Er wordt inlandsche tabak, z.g. timbakobakal verbouwd, welke, in bio-bio-bladeren tot sigaren gerold, veel in Zuid-Pahae gerookt wordt. Simangoemban is zeer geschikt voor klapperteelt, de vruchten worden naar de vallei van Silindoeng vervoerd. Ook gambir-bladeren worden van Pahae naar de markt te Taroetoeng gebracht.

TAROETOENG. (Aanv. Dl. IV). Ter plaatse zijn twee Gouvernements inlandsche 2de klasse scholen, een Gouvernements-vervolgschool, een zendings m.u.l.o.-school en een zendings Europeesche lagere school. Het stadsfonds Taroetoeng heeft een electriciteitsbedrijf (waterkracht) opgericht; het Gouvernement heeft een zeer goede waterleiding aangelegd, waardoor het plaatsje zeer modern en comfortabel is.

PEARADJA. (Aanv. Dl. III). Tegenover Pearadja ligt het complex Sigompoelon, waar een Hollandsch-Bataksche zendingschool is, gelijk staande met een Gouvernements H.I.S. De school wordt bezocht door 250 à 300 Bataksche kinderen. Aan het einde van 1932 is te Pearadja in de plaats van het tot dien tijd bestaan hebbende groote hospitaal, met bouwsubsidie van het Gouvernement, een nog grooter en moderner hospitaal van de zending opgericht. In dit hospitaal worden ook hulpverplegers en verpleegsters opgeleid. Het totaal aantal patiënten bedraagt per maand gemiddeld 2000. Aan dit hospitaal zijn verbonden 2 Europeesche artsen, eenige zusters en een aantal inheemsche verplegers en verpleegsters.

HOERLANG. (Aanv. Dl. II). Uit Hoerlang worden uitgevoerd rubber en benzoë. De bewoners zijn afkomstig van Silindoeng en behooren ook tot de marga's, welke in Silindoeng heerschen, zooals Hoetagaloeng, Hoetabarat e.a. Deze streek is nog niet dicht bevolkt. De grond is schraal en niet geschikt voor sawahbouw. Rijst wordt uit Silindoeng ingevoerd. De bewoners belijden in het algemeen den Christelijken godsdienst; de overigen zijn heidenen of Mohammedanen.

Volgens de laatste telling (1930) bedroeg het aantal bewoners van deze streek ± 5000 zielen.

DAIRIWEG. Een in 1929 aangelegde en in 1934 voltooide weg, welke de Dairilanden (res. Tapanoeli) met de Oostkust van Sumatra verbindt. De afstand van Sidikalang tot Médan is thans 157 km., waarvan 52 km. nieuw aangelegd. De weg wordt door toeristen druk bezocht, biedt verscheidene schitterende uitzichten op het Tobameer en loopt door zwaar bosch. Verwacht wordt, dat de handel, tot heden op Sibolga georiënteerd, zich meer naar de Oostkust van Sumatra zal richten.

BENKOELEN. (Aanv. Dl. I). M i d d e l e n v a n b e s t a a n. Sinds 1930 werkt hier de Landbouwvoorlichtingsdienst onder een landbouwconsulent te Benkoelen. De in 1915 ter hoofdplaats opgerichte Inlandsche landbouwschool, naderhand verplaatst naar Tjoeroep, is thans opgeheven. De eerstaanwezend ingenieur der B.O.W. te Benkoelen is mede belast met onderzoekingen en opnemingen op irrigatiegebied. In verband met de uitbreiding van de Javanenkolonisatie in de onderafdeeling Lais werd begin 1933 daarenboven een ingenieur, speciaal belast met kolonisatieaangelegenheden te Benkoelen geplaatst. De Dienst van het boschwezen in dit gewest staat sinds Juni 1933 rechtstreeks onder een boschopzichter te Benkoelen, ondergeschikt aan den houtvester van Boven-Palembang en Benkoelen te Lahat. Het verzamelen van boschproducten, damarsoorten en rotan geschiedt bijna uitsluitend voor eigen behoefte van de bevolking.

In 1912 werd voor het eerst in dit gewest een zelfstandige veearts, werkende met 5 mantri's, geplaatst; vóórdien ressorteerde Benkoelen onder den veterinairen dienst te Palembang. De veeteelt wordt zeer extensief gedreven, is een nevenbedrijf, meer bedoeld als spaarfonds. In verband met de tijgerplaag, waardoor vele runderen worden gedood, heeft de karbouwenteelt zich in belangrijker mate kunnen ontwikkelen dan de runderteelt. Het aantal runderen in het gewest liep in de periode 1928—1932 terug van 16.822 tot 15.105, het aantal paarden van 1080 tot 534, het aantal schapen van 5000 tot 2178. Daarentegen nam het aantal karbouwen in hetzelfde tijdvak toe van 19.268 tot 20.908, het aantal geiten van 12.000 tot 14.116 en het aantal varkens van 300 tot 770. Voor de slacht wordt voornamelijk Bali-vee ingevoerd. Ter hoofdplaats Benkoelen werd in 1931 een eenvoudige, doch practische slacht- en vleeschverkoopplaats in gebruik genomen. Voor rasverbetering worden Ongolé- en Hisarstieren geïmporteerd.

De verkeerswegen zijn in de laatste jaren aanzienlijk verbeterd. De wegen ter hoofdplaats Benkoelen zijn geheel geasphalteerd, evenals de drukke verkeersweg Benkoelen—Kepahiang—Tjoeroep—grens Palembang. Verder loopen goede, verharde wegen van de hoofdplaats noordwaarts naar Lais en Ketahoen, naar Manna en

Bintoehan in zuidelijke richting. De bussen van den auto-dienst der S.S. zorgen voor een dagelijksche verbinding van Benkoelen met Loeboek Linggau, eindpunt van de Zuid Sumatra spoorweg. De postverbinding met Manna en Lais wordt onderhouden door contractueel verbonden particuliere autobussen. De K.P.M. onderhoudt een wekelijkschen dienst Benkoelen—Batavia—Padang vice-versa. Kroë en Bintoehan worden op bepaalde tijden aangedaan. Enggano wordt eens in de drie maanden door een heengaanden en keerenden K.P.M.-stoomer bezocht. Overigens bestaat nog een ongeregelde verbinding Benkoelen—Padang per stoomer van een particuliere maatschappij. Als havens van den algemeenen in- en uitvoer zijn aangewezen Benkoelen (Ind. Stb. 1898 No. 35), Bintoehan en Kroë, terwijl voor den algemeenen handel slechts de haven van Benkoelen is geopend. Sinds 1916 bezit Benkoelen een prauwenhaven, waarin de inheemsche en K.P.M. prauwen beschut zijn tegen den onstuimigen golfslag op de reede (ankerplaats van de stoomschepen).

De totale in- en uitvoercijfers bewogen zich in het tijdvak 1928 tot 1933 in dalende richting; zoo daalde de jaarlijksche invoer in deze periode van 9 millioen tot 4 millioen gulden, terwijl de uitvoer, welke in 1928 nog een waarde vertegenwoordigde van bijna 17 millioen gulden, ultimo 1932 teruggeloopen was tot een waarde van $7^1/_2$ millioen. De handel ter hoofdplaats is in handen van een 6-tal Europeesche handelshuizen en overigens van Chineezen. De kleinhandel wordt gedreven door Chineesche en Padangsche handelaren. Uitgevoerd worden koffie, kruidnagelen, peper, copra, rotan, damar, goud en zilver.

O n d e r w ij s. Een afzonderlijke Europeesche school bestaat in het heele gewest niet meer. De Europeesche school ter hoofdplaats vormt een afdeeling van de Holl.-Chineesche school aldaar. Naast de Gouvernements Holl.-Chin. school wordt een gelijksoortige inrichting, eveneens met een Europeesche afdeeling, geëxploiteerd door de Katholieke Missie. Een fröbelschool is hieraan annex. Verder treft men op de hoofdplaats aan: een Gouvernements Holl.-Inlandsche school (de eenige in het gewest) en een Mulo-school van de particuliere vereeniging Semarak Bengkoeloe (intusschen neemt deze Mulo geen nieuwe leerlingen meer aan). Overigens wordt onderwijs gegeven op Gouvernements Inlandsche scholen der 2de klasse. Particulier onderwijs wordt, behalve door de Katholieke Missie, gegeven door eenige Mohammedaansche godsdienstvereenigingen.

Over het algemeen is de gezondheidstoestand in het gewest goed. Door assaineering en krachtige kininisatie is het aantal der malariapatiënten sterk teruggeloopen. De meest voorkomende ziekten zijn: tropische beenzweren, framboesia en asthma. Het opiumgebruik beperkt zich hoofdzakelijk tot de Chineesche bevolkingsgroep. Ter hoofdplaats Benkoelen vindt men een Burgerlijke Inlandsche Ziekeninrichting, beheerd door het plaatselijke fonds aldaar. Een ziekenhuisvereeniging heeft het beheer over een Europeesch ziekenpaviljoen. Behalve door de artsen der particuliere ondernemingen wordt de medische dienst verzorgd door 1 gouvernements-arts en 4 gouvernements Indische artsen.

B e v o l k i n g. Het gewest, groot 25.887 km²., heeft een totale bevolking van 322.621 inwoners, waarvan 889 Europeanen, 315.813 Inlanders, 5591 Chineezen en 328 andere Vreemde Oosterlingen. De bevolkingsdichtheid is van 1920 tot 1930 gestegen van 10 tot 12 menschen per km². De inheemsche bevolking bestaat uit verschillende stammen: Minangkabauers, Redjangers, Lembakkers, Seraweiers, Pasemahers, Lampongers en Engganeezen.

De huwelijksvormen zijn zeer streng. Het „djoedjoer-huwelijk" (patriarchale huwelijksvorm met betaling van de djoedjoer = koopsom, bruidschat) komt nog slechts sporadisch voor. Ook het „semendo ambil anak", waarbij de man wordt ingelijfd bij de familie van de vrouw, komt nog maar weinig voor. De meest gebruikelijke vorm is wel het „semendo radjo radjo", waarbij man en vrouw gelijke rechten hebben, zooals vrije keuze van woonplaats.

De godsdienst is bijna algemeen Mohammedaansch. Hier en daar treft men nog heidenen aan, maar hun aantal is gering. De ruim 400 inwoners van het eiland Enggano belijden vrijwel alle den christelijken godsdienst. De Rheinische Mission uit Tapanoeli leidt daar van het begin der 20ste eeuw af het zendingswerk. Op de hoofdplaats Benkoelen en te Tandjoengsakti (onderafdeeling Manna) werkt sinds 1927 de Katholieke Missie. Aan de godsdienstige begrippen en opvattingen ligt onmiskenbaar het animisme ten grondslag, algemeen is het geloof aan zielen en geesten; vereering van de zielen en geesten der afgestorvenen heeft plaats door offers; het geloof aan zielsverhuizing is algemeen. Besnijdenis is gewoonte, ook onder niet-Mohammedanen.

B e s t u u r. De administratieve indeeling van het gewest is het laatst gewijzigd bij Ind. Stb. 1924 no. 461. De residentie Benkoelen bestaat uit één afdeeling, rechtstreeks onder den resident, onderverdeeld in 9 onderafdeelingen. Voorgesteld is de samenvoeging van de onderafdeeling Benkoelen en Seloema, Lais en Mokkomokko, Manna en Kaoer. In afwachting van de officieele samenvoeging worden de gecombineerde onderafdeelingen reeds door één onderafdeelingshoofd bestuurd.

De onderdistricten omvatten een aantal marga's en zelfstandige pasars onder een pasirah (margahoofd) of een datoek (hoofd van een zelfstandige pasar). De marga en de zelfstandige pasar vormen de inheemsche territoriale rechtseenheden. Het margahoofd met de doesoenhoofden (depati's of proatins) vormen tezamen den marga-raad, een eerst kort geleden op den voet van de Inlandsche gemeente ordonnantie in het leven geroepen lichaam. De doesoenhoofden, gekozen door de bevolking, doch aangesteld en ontslagen door den controleur, kiezen op hun beurt het margahoofd, dat echter aangesteld en ontslagen wordt door den resident. Bij hun aanstelling ontvangen de marga- en pasarhoofden een rotanstok met zilveren knop, voorzien van het Nederlandsche wapen; bij wijze van belooning voor bijzondere prestaties kan de resident hun den titel van Pangéran verleenen, waarbij de zilveren knop van den wandelstok wordt vervangen door een gouden.

De volkshoofden genieten geen vast salaris, hun inkomsten bestaan voornamelijk uit adatheffingen, persoonlijke diensten der bevolking (niet afdwingbaar), zittingsgelden van de rapat (d.i. de inheemsche rechtbank) benevens collec-

teloon voor de door hen geïnde gouvernementsbelastinggelden, een vast gedeelte van de margabelasting (de z.g. wang adat) en percentages van de boenga kajoe, sèwah boemi, oeang djoeal beli etc.

Rechtswezen. De inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats Benkoelen is gelaten in het genot harer eigen rechtspleging. De inheemsche rechtspraak, laatstelijk geregeld bij de z.g. Rapatregeling 1928 (vastgesteld bij residentsbesluit), berust bij:

1e. de rapat doesoen, kennisnemend van onbelangrijke geschillen, ontstaan binnen het rechtsgebied van de doesoen; haar taak is voornamelijk deze geschillen op te lossen door minnelijke schikking;

2e. de rapat marga, kennisnemend in eerste instantie van alle civiele vorderingen, ingesteld tegen een inwoner der betrokken marga, en van alle adatovertredingen; zij is samengesteld uit de betrokken doesoenhoofden onder praesidium van het margahoofd;

3. de rapat besar, kennisnemend in hooger beroep van alle civiele en misdrijfzaken. Zij is samengesteld uit margahoofden. De onderafdeelingschef treedt uitsluitend op als leider (dus niet als voorzitter) en wordt bijgestaan door een inlandschen ambtenaar als griffier.

De uitspraken der marga rapat inzake overtredingen kunnen door het hoofd van plaatselijk bestuur bij het hoofd van gewestelijk bestuur voor vernietiging worden voorgedragen.

De uitspraken der groote rapat behoeven, alvorens in kracht van gewijsde te kunnen gaan, de bekrachtiging van den resident, die zoodanige wijzigingen in het vonnis kan aanbrengen als hem in het belang der rechtsbedeeling billijk en rechtvaardig voorkomt.

De Inlandsche bevolking van de hoofdplaats Benkoelen en de niet-inheemsche bevolking van het gewest zijn justiciabel voor den magistraat (d.i. de controleur) en voor de landraden te Benkoelen en Moeara Aman. De Europeanen en anderen, op wie het Europeanen-recht van toepassing is, worden in eerste instantie berecht door den residentierechter te Benkoelen. Het gewest ressorteert onder den raad van justitie te Padang.

De gewapende politie is omgezet in veldpolitie, onder een adjunct-hoofdcommissaris, tevens technisch leider der veldpolitie.

BENKOELEN. Onderafdeeling van het gewest van dien naam, een oppervlakte beslaande van 1654 km²., omvattende de hoofdplaats Benkoelen en 9 marga's, alsmede de eilandengroep Enggano en Poelau Tikoes, met een totale bevolking van ruim 36.000 zielen. De onderafdeeling is verdeeld in de onderdistricten Tabahpenandjoeng, Pondokkelapa, Talang IV, de Kota Benkoelen met Enggano.

Het voornaamste middel van bestaan is rijstbouw, voornamelijk op droge gronden (ladangs). In de hoogergelegen streken legt de bevolking zich naast den rijstbouw toe op de koffiecultuur, aan de kusten op de copra-bereiding. Overigens wordt tabak, pinang, maïs en suikerriet aangeplant, doch uitsluitend voor eigen consumptie. Hier en daar wordt kapok aangeplant, bestemd voor verkoop op de plaatselijke markten. De ficus-aanplantingen der bevolking zijn sinds de sterke prijsdaling van de rubberprijzen zeer verwaarloosd. Copra en rotan zijn belangrijke uitvoerproducten van de eilandengroep Enggano (jaarlijksche copra-uitvoer gemiddeld 192.627 kg.)

De handel is niet van veel beteekenis. Hoewel de visscherij der bevolking een ruim middel van bestaan zou kunnen verschaffen, is de vischvangst niet van belang, doordat de bevolking vasthoudt aan de oude methoden, waarbij gebrekkige vischtuigen gebruikt worden. In de kuststreken worden schildpadden geteeld om de eieren. Te Enggano worden veel schildpadden gevangen voor eigen consumptie. De schilden worden niet uitgevoerd. De schelpenvisscherij is alleen op Enggano van belang en wordt vooral door Madoereesche visschers beoefend. In den laatsten tijd oefent ook de Engganeesche bevolking zelve, gedwongen door de sterk gedaalde copra-prijzen andere middelen van bestaan te zoeken, dat bedrijf uit.

In Benkoelen waren ultimo 1932 6 erfpachtsperceelen uitgegeven met een totaal oppervlak van 470 ha. Een groot deel van de onderafdeeling is bedekt men dichte bosschen, welke vele goede houtsoorten opleveren, als meranti abang en ketoeko. Voor zoover bekend worden geen houtsoorten uitgevoerd. De boschreserveering in de onderafdeeling Benkoelen omvat de complexen: Boekit Daoen, Boekit Nipis en Boekit Kalioek, tezamen groot 19.700 ha. De Inheemsche bevolking bestaat uit uitzwermingen van Redjangers, Lembakkers en Serawaiers, terwijl de kuststreken bewoond worden door een gemengd-maleische bevolking, op de hoofdplaats vooral met een sterken Minangkabauschen inslag. De inwoners van Enggano (bijna allen Christenen) vormen een afzonderlijk ras; niet de geringste overeenkomst in taal, zeden en gebruiken, met de bewoners van den vasten wal van Sumatra is te bespeuren. Hun voornaamste karaktereigenschappen zijn gemakzucht en kinderlijke zorgeloosheid. Hun ontwikkeling is bijzonder gering.

BENKOELEN. (Aanv. Dl. I). Hoofdplaats van het gewest en van de gelijknamige onderafdeeling op Sumatra met 10.626 inwoners, waarvan 8973 Inlanders, 1295 Vreemde Oosterlingen en 358 Europeanen en daarmee gelijkgestelden. De plaats is voorzien van electrisch licht. De wegen (totale lengte van 25 km.) zijn geasphalteerd.

Het ziekenhuis is niet meer aan het Rafflespark gelegen, doch op die plaats is het nieuwe postkantoor gebouwd.

KAUER (KAOER). (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling van de residentie Benkoelen, begrensd in het N.W. door de onderafdeeling Manna, in het N. en Z.O. door de residentie Palembang, in het Oosten door de onderafdeeling Kroë. De voornaamste rivieren zijn de Serandjangan, de Kinal, Tetap, Sambat, Sawang, Nasal, Menoela en Loeas.

De voornaamste bergen zijn de Boekit Garanggarang, de Boekit Naplan en de Boekit Pandan.

De bevolkingssterkte bedraagt ruim 21.598 zielen, waaronder 1 Europeaan, 221 Chineezen en 26 andere Vreemde Oosterlingen.

Het marga- en doesoenverband komt overeen met dat van de onderafdeeling Manna; zie aldaar.

De inheemsche bevolking is te onderscheiden in vier groepen, t.w.: *a.* de Pasemahers Oeloe Kinal, Oeloe Loeas; *b.* de Semendoërs; *c.* de Kaoeërs en *d.* de Lampoengers.

Waarnemend onderafdeelingschef is de contro-

leur van Manna, met naast zich een districtshoofd en een onderdistrictshoofd. Het onderdistrictshoofd is belast met het bestuur over het onderdistrict Moearasahoeng, bestaande uit de marga's Oeloe Kinal, Moearasahoeng, Soengaiaro en Sindang Danau. Standplaats van het onderdistrictshoofd is Moearasahoeng. Met het bestuur over de marga's Semidang-goemai, Loeas, Tetap, Pasar Bintoehan, Bandar, Sambat, Moeara Nasal en Oeloe Nasal is het districtshoofd belast. Standplaats van het districtshoofd is Bintoehan. Aan het hoofd van de Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen staat een Chineesche wijkmeester.

Landbouw, ofschoon niet op hoogen trap van ontwikkeling, is hoofdmiddel van bestaan. Naast rijstbouw op sawah's en droge velden (ladangs), waarvan het areaal respectievelijk 1400 en 1100 ha. bedraagt, legt de bevolking zich toe op den verbouw van export-producten als koffie, peper en kruidnagel. Kruidnagel wordt aan de kust verbouwd evenals peper, welke evenwel tevens wat meer naar binnen aangetroffen wordt. Koffie (robusta) wordt meest in de bergstreken verbouwd. Voor de ook hier heerschende ziekten onder kruidnagel, peper en padi wordt verwezen naar het hieromtrent vermelde bij de onderafdeeling MANNA. Klapperteelt was ook hier in verband met copra-afscheep vroeger belangrijk. Tabak wordt in geringe mate door de bevolking van de bergstreken van het onderdistrict Moearasahoeng voor eigen consumptie verbouwd. Met verbeteringen op landbouwgebied, o.a. bemestingsproeven e.d. werd een aanvang gemaakt. Met het toezicht hierop is belast de adjunct-landbouwconsulent van Manna.

Veeteelt is naast landbouw een voornaam middel van bestaan, ofschoon ook hier niet gesproken kan worden van hooge ontwikkeling. Hoofddoel is middel van geldbelegging en verkoop (uitvoer) voor slachtdoeleinden. Men houdt koeien (ook als trekkracht voor pedati's), karbouwen (ook als werkkracht bij den sawah-bouw), geiten, schapen en pluimvee (kippen en eenden). Paarden worden ingevoerd uit de residentie Sumatra's Westkust.

De bosschen leveren goede houtsoorten, zooals tenam (meranti abang), tjemara goenoeng (resemalo) en kajoe loeloes. Met boschreserveering, zoowel van Gouvernements- als van margawege, is een aanvang gemaakt. Met het toezicht hierop is belast een Gouvernementsboschopzichter onder direct toezicht van den houtvester van Lahat (res. Palembang). Te Manna is een boschmantri geplaatst. De wildrijkdom is zeer groot; dezelfde dieren en bovendien nog neushorens komen voor als in de onderafdeeling Manna; zie aldaar.

Voor de middelen van bestaan zie verder het hieromtrent medegedeelde bij de onderafdeeling Manna.

De wegen zijn minder goed. Hoofdweg is die van Manna via Bintoehan richting grens Kaoer, welke ± 28 km. voorbij Bintoehan voortzet. De overland-verbinding naar Kroë (marga Lemong) is een zelfs te voet moeilijk begaanbaar pad, dat nu eens langs het strand, dan weer over een heuvelreeks loopt. Bovendien moeten ± 20 rivieren en riviertjes worden overgestoken. Een belangrijke weg in de toekomst, nu nog slechts geschikt voor pedativerkeer, is de weg Padang Hangat—Moearasahoeng—Oedjanmas—Moearasindang—Poelauberingin. Een zijweg, thans nog voetpad, welke Oeloe Kinal (Goenoeng Megang) verbindt met Simpang III (marga Padang Goetji o.a. Manna) zal, ofschoon in geringer mate, de streek ten goede komen.

Bintoehan is de voornaamste opslagplaats voor koffie, peper en kruidnagel, welke van hier naar Java verscheept wordt.

Tweemaal 's maands wordt de reede van Bintoehan aangedaan door een K.P.M.-stoomer, welke voor productenafvoer zorgt.

De uitvoer in 1932 bedroeg 584 pikoels koffie, 694 pikoels kruidnagel, 3208 pikoels peper, 1378 pikoels damar, 224 pikoels rotan, voor een totale waarde van ƒ 112.198. Ingevoerd werd voor een waarde van ƒ 79.934.

Het onderwijs beperkt zich tot lager, elementair inlandsch onderwijs, te onderscheiden in Gouvernements- en volksonderwijs. In de marga's Moeara Nasal, Loeas, Moearasahoeng, Soengaiaro, Sindang Danau, Oeloe Kinal, Sambat Pasar Bintoehan, Tetap, Semidang-goemai, treft men 13 volksscholen aan met een totaal van 1014 leerlingen, waaronder 116 meisjes. In de marga Sindang Danau staat een standaardschool met een totaal van 136 leerlingen, waaronder 55 meisjes. Op den Pasar Bintoehan heeft men een vervolgschool met een totaal van 90 leerlingen, waaronder 9 meisjes. Het volksonderwijs is gesubsidieerd.

De gezondheidstoestand is over het algemeen bevredigend. Te Pasar Bintoehan is een margapolikliniek. Met het medische toezicht hierop is belast de Gouv. Ind. arts van Manna.

De godsdienst is overwegend Islamitisch. De godsdienstige vereeniging Mohammadyah heeft hier vele aanhangers.

Het klimaat is over het algemeen gezond. In het district Moearasahoeng zijn enkele doesoens op 500 meter en hooger gelegen. Het meer van Oeloe Danau ligt in een prachtige omgeving.

Over het algemeen is de bevolking welvarend; zie verder het hieromtrent medegedeelde voor de onderafdeeling Manna.

MANNA. (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling van de residentie Benkoelen, begrensd in het N.W. door de onderafdeeling Seloema, in het N. en Z.O. door de residentie Palembang, in het O. door de onderafdeeling Kauer (Kaoer), in het Z.Z.O. door den Indischen Oceaan. De voornaamste bergen zijn: de Bt. Hitam, Bt. Djagoeng, Bt. Riki Besar, Bt. Radjamendara en Goenoeng Dempo.

De bevolking telt totaal ruim 47.045 zielen, n.l. 46.757 Inlanders, 18 Europeanen, 242 Chineezen en 28 andere Vreemde Oosterlingen.

Aan het hoofd der marga's ,waaruit deze onderafd. bestaat (zie Dl. II) staan pasirah's, aan het hoofd van den zelfstandigen pasar Manna staat een datoek, gelijk in rang met en met dezelfde bevoegdheid als een pasirah. De marga zoowel als de zelfstandige pasar is een territoriale rechtsgemeenschap met rechten op grond en water. De doesoen is geen rechtsgemeenschap. Aan het hoofd van een doesoen (dorp) staat een depati (dorpshoofd). De depati van de pasirah doesoen, tevens waarnemend pasirah bij belet of ontstentenis van den pasirah, heet depati-mangkoe. Onderdoesoenhoofden heeten penggawa; zij zijn de helpers van den depati. Het bestuur over den pasar wordt gevoerd door het pasarhoofd. Zijn helpers zijn één of meer pemangkoe's.

De inheemsche bevolking is te onderscheiden in drie groote groepen:

a. de Serawaiers in de marga's Anakgoemai, Tandjoengraja, Hoeloe Manna-hilir, Hoeloe Manna-hoeloe, VII Poetjoekan, Anakloeboeksirih, Anakdoesoentinggi;

b. de Pasemahers in de marga's Pasemah Hoeloe Manna-hilir, Pasemah Hoeloe Manna-hoeloe, Kadoerang, Padang Goetji en Kelam.

c. de bevolking van den zelfstandigen pasar Manna, die ofschoon van oorsprong Serawaiers, in den loop der tijden veel bloedmenging onderging (zie Dr. W. Hoven, De Pasemah, haar huwelijks-, verwantschap en erfrecht).

Het bestuur over de onderafdeeling wordt gevoerd door een controleur, onder wien twee onderdistrictshoofden, waarvan een belast is met het bestuur van het onderdistrict Padang Goetji, de andere van het overige deel der onderafdeeling. Aan het hoofd van de Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen staat een Chineesche wijkmeester.

Landbouw, ofschoon niet op hoogen trap van ontwikkeling, is hoofdmiddel van bestaan, en naast rijstbouw op sawah's en droge rijstvelden, waarvan het areaal respectievelijk ± 4750 en ± 2475 ha. oppervlakte bedraagt, legt de bevolking zich veel toe op den verbouw van producten voor den uitvoer, zooals koffie (voorkomend in de meeste bergstreken, robusta), kruidnagel (voorkomend in de lage kuststreken) en peper (in het onderdistrict Padang Goetji). Ernstige ziekten bedreigen de kruidnagel- en pepercultuur in deze streken. Klapperteelt was vroeger een voornaam middel van bestaan in verband met coprabereiding. Uitvoer van ruwe klappers heeft plaats. Een proeve met kina- en theecultuur (Europeesche cultuur) werd genomen door de onderneming Hoeloe Manna, welke, geopend in medio 1916, wegens de heerschende depressie werd gesloten met uitroeiing van den kina-aanplant en achterlating van den thans verwilderden theeaanplant. Tabak wordt in geringe mate door de bevolking van de marga's Anakdoesoentinggi en Anakloeboeksirih voor eigen consumptie aangeplant.

De veeteelt is naast den landbouw een voornaam middel van bestaan, ofschoon ook hier niet gesproken kan worden van hooge ontwikkeling. Hoofddoel is geldbelegging en verkoop (uitvoer) voor slachtdoeleinden. Men houdt koeien (ook als trekdier voor pedati's), buffels (ook als werkkracht bij sawahbouw), geiten, schapen en pluimvee (kippen en eenden).

De bosschen leveren goede houtsoorten, zooals tenam (meranti abang), tjemara goenoeng (rasemalo) en kajoe loeloes. Met boschreserveering, zoowel van Gouvernements- als van marga-wege, is in de laatste jaren een aanvang gemaakt.

Een klein deel van de bevolking, voornamelijk Chineezen, vindt in houtverkoop een middel van bestaan. Te Manna is een boschmantri geplaatst. Er is hier een buitengewone wildrijkheid; kleinwild: duiven, wilde eenden, snippen; groot wild: zwijnen, herten, olifanten, krokodillen en tijgers.

Vischvangst en jacht worden weinig beoefend.

De wegen, welke voor het meerendeel verhard zijn, zijn goed. Een hoofdweg loopt van Benkoelen over Manna naar de grens van Kaoer; lengte 236 km. Een andere belangrijke weg is die over Loeboek Tapi en Tandjoengsakti naar Pageralam, deels onverhard en eigenlijk slechts voor pedativerkeer geschikt. Hierdoor komt het, dat Tandjoengsakti geheel en al georiënteerd is op het Pageralamsche. Twee belangrijke wegen treft men nog aan in het onderdistrict Padang Goetji, t.w. den zijweg naar Keban-agoeng, eindigend in Rantausialang, en dien naar Simpangtiga, eindigend te Soekarami. Langs deze zijwegen heeft afvoerplaats van koffie, peper en kruidnagel naar den hoofdweg Manna—Bintoehan.

Drie belangrijke weekmarkten vindt men te Simpangtiga (marga Pasemah Hoeloe Manna-hoeloe), Masat (marga Pasemah Hoeloe Manna-hilir) en Simpang Tiga (marga Padang Goetji). De pekans te Pasar Manna, Toengkal, Doerian Seginim, Kadoerang en Tandjoengsakti zijn zeer in beteekenis afgenomen. Deze pekans worden om de 6 maanden verpacht aan den meest biedende; de opbrengst vloeit in de margakas, welke daarvan onderhoud, verbetering, c.q. nieuwbouw bekostigt.

Pasar Manna, hoofdplaats van de onderafdeeling Manna, is de standplaats van den onderafdeelingschef.

De uitvoer in 1932 bedroeg 3190 pikoels koffie, 89 pikoels kruidnagel, 305 pikoels peper, 270 pikoels klapper, 330 pikoels beras, 2 pikoel damar, 100 m.^{3} hout, 50 pikoels rotan, voor een totaal waarde van ƒ 63.810.

Aangezien over het algemeen in de hoofdvoedselbehoefte (rijst) door eigen landbouw kan worden voorzien, (behalve in de marga Anakgoemai), wordt voornamelijk ingevoerd andere koopwaar, zooals aardewerk, blikken gebruiksvoorwerpen, katoentjes en garens, e.d.

De inheemsche weefindustrie is, sedert invoer van de Twentsche katoentjes plaats heeft, bijna geheel verloopen. In het binnenland (marga's Pasemah Hoeloe Manna-hilir en Pasemah Hoeloe Manna-hoeloe, benevens in sommige streken van het Padang Goetjische) wordt nog wel geweven voor dagelijksche kleeding.

Het onderwijs beperkt zich tot lager elementair-inlandsch onderwijs; het is te onderscheiden in particulier, Gouvernements- en volksonderwijs. Particulier onderwijs treft men aan te Tandjoengsakti (marga Pasemah Hoeloe Mannahilir) van de Roomsch Katholieke Missie, welke aldaar een jongens-standaardschool en een meisjesvolksschool beide met bijbehoorend internaat opende en bovendien nog een jongensstandaardschool te Palaksiring. Totaal aantal leerlingen 366, waaronder 33 meisjes· In de marga's VII Poetjoekan, Pasar Manna, Pasemah Hoeloe Manna-hilir, Pasemah Hoeloe Manna-hoeloe, Anakloeboeksirih, Kadoerang, Kelam Padang Goetji, treft men aan tien volksscholen met een totaal van 735 leerlingen, waaronder 126 meisjes. In de marga's Anak Goemai, Pasar Manna en Padang Goetji treft men aan Gouvernementsstandaardscholen met een totaal van 521 leerlingen, waaronder 143 meisjes. De particuliere schakelschool te Manna van de schoolvereeniging Semarak is omgezet in een standaardschool met 6 leergangen, met Hollandsch als voertaal. Al dit onderwijs, behalve dat van de meisjes volksschool te Tandjoengsakti, wordt van Gouvernementswege gesubsidieerd.

De gezondheidstoestand is over het algemeen bevredigend.

Te Manna is een particulier ziekenhuis met regeeringssubsidie. Dit ziekenhuis is eigendom van de marga's, welke gedeeltelijk in het onderhoud van gebouw, inventaris, e.d. voorzien en medicijn-aankoop bekostigen. Te Tandjoengsakti is een polikliniek van de Roomsch Katholieke missie, eveneens met regeeringssubsidie. Te Simpangtiga (marga Padang Goetji) is een marga-polikliniek. Met het toezicht hierop is belast de Gouv. Indische arts van Manna, met Manna als standplaats. Deze arts is bovendien belast met het medische toezicht in het onderdistrict Talo (onderafdeeling Seloema).

Bijna de geheele inheemsche bevolking belijdt den Islam met animistische overblijfselen. De godsdienstige vereeniging Mohammadyah telt vele aanhangers. In de marga's Pasemah Hoeloe Manna-hilir en Pasemah Hoeloe Manna-hoeloe heeft de hooger genoemde Roomsch Katholieke missie volgelingen. R.K. kerken vindt men te Tandjoengsakti en Pagerdjati.

Over het algemeen is het klimaat gezond. Manna profiteert van zijn betrekkelijk hooge ligging op heuvels aan zee; den geheelen dag de zeewind en koele nachten.

SELOEMA. (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der residentie Benkoelen met hoofdplaats Tais (vroeger standplaats van een Europeeschen bestuursambtenaar), een oppervlakte beslaand van 2509 km.² en een bevolking tellend van 34.836 zielen. De onderafdeeling wordt bestuurd door den controleur van Benkoelen, in afwachting van de samenvoeging met die onderafdeeling. Zij is verdeeld in twee onderdistricten, Seloema en Talo, en omvat 8 marga's.

De voornaamste cultures zijn rijst, koffie (liberia en robusta) en kruidnagelen. Daarnaast worden aangeplant gambir en peper (alleen in Talo en Alas). Niet onbelangrijk is de inzameling van damarsoorten en rotan. Sinds de enorme daling der rubberprijzen wordt door de bevolking geen aandacht meer besteed aan haar ficus-aanplantingen. Ook in de enkele hevea-tuinen, toebehoorend aan Europeesche firma's te Benkoelen, is de rubbertap stopgezet. De vogelnestgrotten aan de kust worden nog geëxploiteerd.

De boschreserveering in Seloema omvat de complexen Boekit Sanggoel en Boekit Dingin, gezamenlijk een oppervlakte beslaande van 79.270 ha. Ultimo 1932 waren in Seloema 3 erfpachtsperceelen uitgegeven met een totale oppervlakte van ± 4300 ha.

De bevolking bestaat grootendeels uit Serawaiers. Slechts in het Zuiden van de onderafdeeling aan de grens van Palembang treft men een kleine groep van Pasemahers aan. De taal is overwegend Serawaisch. Een goede autoweg verbindt Benkoelen met Tais en Talo en verder zuidwaarts met Manna. Groote verkeersobstakels vormen de talrijke overvaarten, welke na Tais in dezen weg liggen.

ENGANO (ENGGANO). (Aanv. Dl. I). Eilandengroep (atol) in den Indischen Oceaan ten Westen van de kust van de residentie Benkoelen, behoorende tot de onderafdeeling Benkoelen.

MOEARA AMAN. (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van de onderafdeeling Lebong, residentie Benkoelen, gelegen in het Noordwesten van de Ketaoenvlakte, aan den voet van het heuvelland, dankt zijn opkomst aan de vestiging van het mijnbouwbedrijf Redjang Lebong. Het is de standplaats van een controleur of gezaghebber b/h Binnenlandsch Bestuur. Er ligt een detachement veldpolitie onder commando van een inspecteur van politie 1e klasse. Voorts heeft men er een Gouvernementsstandaardschool met 348 leerlingen, een Gouvernementspandhuis, een Gouvernementsopiumverkoopplaats, een telefoonkantoor, (het postkantoor staat te Lebong Donok), een filiaalkantoor van de Volksbank Benkoelen, en een Gouvernementspasanggrahan.

LEBONG. (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling van de residentie Benkoelen (de gelijknamige afdeeling werd bij Ind. Stb. 1924 no. 461 opgeheven), bestuurd door een controleur of gezaghebber. De oppervlakte dezer onderafdeeling bedraagt 1661 km². De bevolking bedroeg volgens de in 1930 gehouden volkstelling 23.305 zielen n.l.: 22.100 Inlanders, 1003 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen en 202 Europeanen. Sedert zijn met de sluiting in 1931 van de Gouvernements goud- en zilvermijnen te Tambang Sawah het meerendeel der ± 1150 daar wonenden naar elders vertrokken.

Slechts een klein gedeelte van het grondgebied dezer onderafdeeling is bewoond, en wel voornamelijk de Ketaoenvlakte, en de ten N.W. daarvan liggende kleinere Taba-hoogvlakte; terwijl voorts in het overigens zeer dun bevolkte bergterrein, dat de waterscheiding vormt tusschen het bovenstroomgebied van de Ketaoen en van de Moesi (onderafdeeling Redjang, district Tjoeroep) nog eenige dorpen liggen, t.w.: Rimbo Pengadang, Talangbaroe, Talang Donok en Tapoes. Het plaatsje Airdingin, 54 km. ten Z. van Moeara Aman gelegen aan den weg tusschen Moeara Aman en Tjoeroep, ligt onmiddellijk aan de grens tusschen de onderafdeelingen Lebong en Redjang. Naar het W. grenst Lebong aan de onderafdeeling Lais, waarmee het slechts door enkele weinig begane bergpaden verbinding heeft. Naar het O. grenst Lebong aan de onderafdeeling Moesi Oeloe en Rawas (residentie Palembang). Zwaar bergterrein (Barisanketens) sluit beide gebieden volkomen van elkander af.

De onderafdeeling is niet in districten onderverdeeld. Het onderafdeelingshoofd wordt bijgestaan door een assistent-demang en een assistent-demang titulair.

De onderafdeeling bestaat uit vijf Inheemsche rechtsgemeenschappen, t.w. de marga's Bermani Djoeroekalang, Soekoe VIII, Soekoe IX en Seloepoe Lebong, benevens den zelfstandigen Pasar Moeara Aman. De marga Bermani Djoeroekalang is een samenvoeging van de tot 1912 afzonderlijk bestaande marga's Bermani en Djoeroekalang. Hoewel de marga in Lebong reeds lang in de eerste plaats een territoriale eenheid beteekent, draagt zij hier nog steeds en vrij zuiver haar karakter van stameenheid. Zoo heeft men in Bermani Djoeroekalang de stammen (door de bevolking genoemd „bang mego") Bermani en Djoeroekalang. De marga's Soekoe VIII en Soekoe IX behooren beide tot den stam Toebai (elders Merigi geheeten). Hier heeft men te doen met een splitsing en onderverdeeling van den stam Toebai, vermoedelijk onder Minangkabauschen invloed, lang vóór den tijd der vestiging van het Gouvernementsbestuur, tot stand gekomen. De marga's Bermani, Djoeroekalang en Toebai in Lebong en de marga Seloepoe in Redjang zijn volgens de overleveringen der bevolking

wat men zou kunnen noemen de moedermarga's der 4 Redjangsche stammen („Redjang empat tiang of empat petoelai"), vanwaar onderdeelen naar elders uitgezwermd zijn en op den duur zelfstandige marga's gevormd hebben. De marga Seloepoe Lebong is zulk een uitgezwermd onderdeel van de oorspronkelijke marga Seloepoe in Redjang. Door de bevolking wordt de geschiedenis der marga's teruggevoerd tot een viertal personen, die als de stamvaders worden beschouwd, n.l. Bikoe Bermano (stam Bermani), Bikoe Bembo (stam Djoeroekalang), Bikoe Sepandjang Djiwo (stam Toebai) en Bikoe Bedjenggo (stam Seloepoe). Deze personen zouden als vorstenzonen uit het rijk van Modjopait zijn overgekomen. Daar zij volgens de overlevering hier reeds een bevolking aantroffen, waarover zij zich blijkbaar als hoofden hebben opgeworpen, moet hun stamvaderschap worden geacht zich hoogstens uit te strekken tot een geslacht van opeenvolgende stamhoofden, en hun nakomelingen. De tegenwoordige margahoofden dragen den titel van pasirah. Het huidige margahoofd van Bermani Djoeroekalang heeft sedert 1912 den persoonlijken titel van Pangéran.

De marga's zijn Inl. gemeenten, bestaande uit een aantal dorpen (doesoens), welke laatste geen lagere rechtsgemeenschappen vormen en geen eigen grondgebied hebben. De doesoenhoofden, proatin genoemd, vormen tezamen den margaraad, met als voorzitter het margahoofd. De marga heeft een eigen kas, die door het margahoofd, onder leiding van het Binnenlandsch Bestuur, beheerd wordt.

Het hoofd van den zelfstandigen Pasar Moeara Aman voert den titel van datoek. Behalve de Inlandsche bevolking van Pasar Moeara Aman staan ook de in de nabijheid gelegen dorpen Djawabaroe, Ladang Palembang en Air Poetih, als nederzettingen van personen die geen marga-onderhoorigen zijn, enclave's vormende in de marga Soekoe IX, onder bestuur van dezen datoek. De bevolking van den zelfst. Pasar Moeara Aman c.a. bestaat uit Minangkabauers, Palembangers, Javanen, Benkoeleezen, enz.

In aansluiting op hetgeen betreffende Javanenkolonisaties in het oude artikel is te vinden, dient hier melding te worden gemaakt van de beide sedert tot stand gekomen kolonisaties genaamd Magelang Baroe en Garoet, beide gevestigd in de Ketaoenvlakte in de nabijheid van de oudere kolonisatie Soekaboemi. Magelang Baroe kwam in 1919 tot stand met een 44-tal kolonisten, met hun vrouwen en kinderen, overgebracht uit Koetoardjo (residentie Magelang).

De kolonisatie Garoet kwam in 1931 tot stand met gewezen contractkoelies van verschillende ondernemingen, die niet naar Java wenschten terug te keeren. Directe aanleiding tot stichting dezer kolonisatie was de sluiting van het mijnbedrijf te Tambang Sawah, dat uiteraard met een massaontslag van koelies gepaard ging. Het aantal kolonisten te Garoet bedraagt thans 62, en het totaal aantal zielen 147. Zij zijn uit verschillende deelen van Java afkomstig. Alle kolonisaties in Lebong zijn landbouwkolonisaties. De kolonisten hebben ieder ruim een bouw sawah in erfelijk individueel bezit gekregen benevens een ruim woonerf. De overheidskolonisaties in Lebong zijn te beschouwen als kernen, welke naar de ervaring leert, een stimulans vormen tot spontane kolonisatie, met name door gewezen ondernemingskoelies, die zich op of in de nabijheid dier kolonisaties vestigen. Ook in verschillende doesoens der autochthone bevolking heeft zich een grooter of kleiner aantal Javanen te midden der Redjangers gevestigd. Huwelijken van Javanen met Redjangsche meisjes zijn geen zeldzaamheid. De verhouding tusschen Javanen en Redjangers is opmerkelijk goed. De kolonisten worden opgenomen in het adatverband. Het aantal Javanen ongerekend die werkzaam op ondernemingen, bedroeg volgens een in 1932 gehouden telling 2467 zielen n.l.: 949 mannen, 623 vrouwen en 895 kinderen. Dit is reeds meer dan 10% van de totale bevolking der onderafdeeling.

Te Moeara Aman zijn een landraad, voorgezeten door den assistent-resident t/b van den resident van Benkoelen, en een magistraatsgerecht gevestigd. De magistratuur wordt uitgeoefend door den onderafdeelingschef.

Wanneer noodig houdt het residentiegerecht te Moeara Aman zitting. De assistent-resident t/b van den resident van Benkoelen treedt op als residentierechter.

De Inheemsche bevolking belijdt den Islam. Gedurende de laatste jaren bestaat te Moeara Aman, Talang Leak en Oedjoengtandjoeng een opmerkelijke activiteit t.a.v. het oprichten van godsdienstscholen. De stichting van enkele zulke scholen vanwege de door Minangkabauers hier opgerichte afdeelingen der vereeniging Mohammadyah, prikkelde de anders (meer behoudend) geöriënteerde groepen hetzelfde te doen.

In verband met den achteruitgang van het aantal Europeanen werd in 1932 de Europeesche school te Moeara Aman gesloten. Hetzelfde lot onderging de particuliere schakelschool aldaar in 1933, ten gevolge van financieele moeilijkheden. Thans bestaat te Moeara Aman nog een Gouvernementsstandaardschool met het Nederlandsch als leervak, en te Oedjoengtandjoeng een Gouvernements vervolgschool. In de onderafdeeling Lebong bestaan voorts acht drieklassige volksschooltjes.

Als civiel geneesheer voor de onderafdeeling Lebong is aangesteld de bedrijfsgeneesheer van de Mijnbouw Maatschappij Redjang Lebong te Lebongdonok. Gelegenheid tot verpleging van Gouvernementspatiënten bestaat in het hospitaal van genoemde mijnbouw maatschappij, ingevolge een door den Lande met deze maatschappij gesloten overeenkomst. Te Moeara Aman bestaat een Gouvernementspolikliniek en te Kota Donok een margapolikliniek.

Moeara Aman is door een autoweg via Tjoeroep en Kepahiang met Benkoelen verbonden. Afstand tot Tjoeroep 75 km. en tot Benkoelen 162 km. Voorts loopt van Moeara Aman een autoweg naar het mijnbouwbedrijf Redjang Lebong te Lebongdonok: 2 km. Voorts een naar het thans verlaten Tambang Sawah: 12 km. Van de doesoen Limau Pit, gelegen aan den hoofdweg 7 km. van Moeara Aman in de richting van Tjoeroep, loopt een autoweg via Taba Seberang naar de kolonisatie Garoet, en voorts langs Talang Boenoet en Soekaradja om ten slotte bij Moeara Aman uit te komen. De lengte van dit traject is 6½ km. Door den aanleg hiervan is een ringweg in de Kataoenvlakte tot stand gekomen. Van Embong Pandjang, op 4 km. van Moeara Aman, loopt een licht verharde zijweg, geschikt

voor autoverkeer naar de aan den voet van het bergland ten W. van de Ketaoenvlakte gelegen groote doesoen Semelako; afstand 3 km. Ten slotte zijn er eenige karre- en voetpaden, welke doesoens onderling verbinden. Vrijwel dagelijks heeft vrachtverkeer per vrachtauto tusschen Moeara Aman en Tjoeroep, en Moeara Aman en Benkoelen plaats.

Het geregelde houttransport naar de mijnbouwmaatschappij Redjang Lebong verdient afzonderlijke vermelding.

Door de marga's wordt van haar ingezetenen de z.g. „padjak marga" geheven, bedragende ongeveer 30% van het bedrag waarvoor men in de landsinkomstenbelasting is aangeslagen, doch niet meer dan ƒ 10. Het aantal heerendienstdagen bedraagt 28 per jaar. Ieder kwartaal wordt een week heerendienst verricht. De afkoopsom hiervoor bedroeg in 1933 ƒ 8. Sedert 1930, toen de afkoopsom nog ƒ 16 bedroeg, heeft ieder jaar een verlaging daarvan plaats gehad, evenredig aan de daling van het loonpeil. Desniettemin liep het aantal afkoopers sterk terug, hetgeen wijst op de door de malaise ontstane geldschaarschte. Het percentage afkoopers was in 1930: 71,4%, in 1931: 37% en in 1932: 21¾%.

Gemeentediensten worden tot hoogstens 12 dagen per jaar gevorderd. Deze konden in 1933 afgekocht worden voor ƒ 3.

Alleen te Talang Leak en Doesoen Moeara Aman bestaat nog een margabankje. De overige in deze onderafdeeling bestaan hebbende margabankjes, werden, daar zij niet voldeden, in 1931 opgeheven. Hun taak is overgenomen door de Volksbank Benkoelen, welke reeds sedert jaren te Moeara Aman een filiaal heeft.

Het hoofdmiddel van bestaan der bevolking is de landbouw, en wel de rijstcultuur, in de Ketaoenvlakte op sawah's en daarbuiten hoofdzakelijk op ladangs gedreven. Het sawahareaal in de Ketaoenvlakte is in de afgeloopen jaren belangrijk uitgebreid. Van veel belang is daarbij geweest de irrigatie van de Ketaoenvlakte. Hoewel de stuwdam in de Ketaoen bij Poenggoek Pedaro en de aanleg van leidingen in de meest benedenstrooms gelegen vakken niet geheel zijn voltooid (de werkzaamheden werden stopgezet), is thans welhaast geen stukje bevloeibare grond ongebruikt gelaten. De Ketaoenvlakte levert een belangrijk rijstsurplus op, uitvoer vindt plaats naar Tjoeroep, Kepahiang, Benkoelen en Lebong Tandai (Mijnbouw Maatschappij Simau). Het sawahareaal bedraagt thans 232 ha. en het ladangareaal 1080 ha. De grond in de Ketaoenvlakte is zeer vruchtbaar. De gemiddelde jaaropbrengst per ha. bedraagt 70 pikoel padi.

Van voor uitvoer bestemde producten is in de afgeloopen jaren slechts de koffie van beteekenis geweest. Vrijwel uitsluitend robusta wordt door de bevolking geplant. De productie van 1932 wordt geschat op 2490 pikoel.

Aanplantingen van bevolkingsrubber (hevea) treft men op verschillende plaatsen aan. Juist nadat de bevolking zich meer hierop ging toeleggen is de rubberprijs zoodanig gedaald dat geen loonende productie mogelijk was, hetgeen tot op heden nog het geval is.

Veeteelt is van geen belang. De aantallen karbouwen, runderen en paarden bedroegen respectievelijk einde 1932: 850, 650 en 17.

Sedert de laatste 15 jaren zijn steeds meer personen in de Ketaoenvlakte zich gaan toeleggen op het kweeken van zoetwatervisch in vijvers. Het aantal vischvijvers bedraagt eenige honderden. Tot voor enkele jaren werden uitsluitend goudvisschen gekweekt. Aangezien aan eenige voorgekomen malariaepidemieën niet in de laatste plaats de vischvijvers debet geacht werden, is door den D.V.G. in samenwerking met den Binnenvisscherijdienst een tweeledige biologische bestrijdingswijze van het muskietengevaar toegepast, bestaande uit: 1e. het verspreiden van de ikan kapala timah in de vijvers (alsmede in de irrigatieleidingen enz.), welke kleine vischjes muskietenbroed vernietigen; 2e. het invoeren van een andere consumptievisch, n.l. de tawes, welke de met het oog op het broeden der muskieten (i.c. bepaaldelijk de sinensis) gevaarlijke oppervlaktevegetatie pleegt weg te vreten.

De geteelde visch dient ten deele voor eigen voeding van de bevolking, en wordt overigens op de pekans verkocht, en zelfs voor verkoop levend naar Tjoeroep vervoerd in waterdichte, van bamboe gevlochten en daarna geteerde bakken.

De vogelnestengrotten van doesoen Sekandau zijn door de bevolking aan een Chinees verpacht.

De nijverheid, welke zich in hoofdzaak bepaalt tot het vervaardigen van sommige gebruiksvoorwerpen (manden enz.) voor eigen gebruik der bevolking, is als middel van bestaan van zeer geringe beteekenis. Vermelding verdienen nog de rijststampmolens der bevolking, welke door rivierwater gedreven worden. In of bij bijna iederen doesoen zijn een of meer van deze molens aanwezig.

De bosschen zijn rijk aan goede houtsoorten, waarvan vermeld dienen te worden rasemala en meranti abang. Het voornaamste houtproduceerende gebied ligt in de marga Bermani Djoeroekalang, n.l. tusschen Talang Ratoe en Airdingin. Ook in de bosschen tusschen Moeara Aman en Tambang Sawah wordt vrij veel hout gekapt. De voornaamste afnemer is de Mijnbouw Maatschappij Redjang Lebong, welke voor stutting en betimmering van mijngangen en schachten geregeld aanzienlijke hoeveelheden hard hout noodig heeft. Als houtzagers zijn vooral Chineezen werkzaam.

De totale houtproductie, v.z.v. voor verkoop bestemd, bedroeg in 1932: 3584,50 m³., waarvan door de Mijnbouw Maatschappij Redjang Lebong werd opgekocht 3269,64 m³. De retributie voor houtaankap in de margabosschen bedraagt 10% van de waarde aan den rand van het bosch. Alleen een boschcomplex in de omgeving van Tambang Sawah is in beheer bij den Dienst van het Boschwezen. Daar geldt voor de retributie het Gouvernementstarief.

Andere ondernemingen dan een kleine rubberonderneming bij Talang Peloepoe (aan den weg tusschen Moeara Aman en Tambang Sawah), welke nog niet in productie is geweest, zijn er in Lebong niet.

In aansluiting op het oude artikel over Lebong, waarin gewag werd gemaakt van de van Gouvernementswege ter hand te nemen ontginning van eenige goud- en zilvermijnbedrijven, dient thans te worden vermeld dat de sedert tot stand gekomen bedrijven te Lebong Simpang en Tambang Sawah niet aan de hooge verwachtingen hebben beantwoord, en na een bestaan van

niet vele jaren achtereenvolgens in 1925 en 1931 werden geliquideerd. Het eenige in de onderafdeeling nog in werking zijnde mijnbouwbedrijf is dat der Mijnbouw Maatschappij Redjang Lebong te Lebongdonok.

De ertsopbrengst hiervan bedroeg in 1932: 26.728,3 oz. goud en 151.859 oz. zilver, in gemengden toestand, waarvan de waarde ± $1^1/_2$ millioen gulden bedroeg. Het edele metaal wordt uitgevoerd naar Londen of New York. Genoemde Maatschappij staat onder directie van de firma Erdmann en Sielcken te Batavia. In haar dienst zijn te Lebongdonok nog werkzaam: 30 Europeanen, 430 Inl. contractanten, 695 Inl. vrije arbeiders en 24 Chineezen. Dit mijnbouwbedrijf heeft een eigen waterkrachtcentrale te Talang Oeloe, nabij Moeara Aman. Daarvoor wordt water afgetapt uit kleine riviertjes in de Taba-hoogvlakte. Door gegraven leidingen, tezamen ± 18 km. lang, wordt het water aangevoerd en boven Talang Oeloe bij Air Pitjoeng verzameld in een door afdamming ontstaan reservoir. Daar sedert lang in de behoefte aan electrische energie voor het mijnbedrijf te Lebong Donok door genoemde krachtcentrale niet in voldoende mate kan worden voorzien, wordt ook stroom betrokken van het Gouvernementskrachtstation te Tès.

Markten (pekans) vindt men te Pasar Moeara Aman, Embong Pandjang, Pelaboean Talang Leak en Kota Donok.

De margahoofden zijn gevestigd te Doesoen Moeara Aman (Soekoe IX), Talang Leak (Soekoe VIII), Kota Donok (Bermani Djoeroekalang) en Taba Baroe (Seloepoe Lebong).

Een schoon en rustig gelegen Gouvernementspasanggrahan treft men nog aan te Rimbo Pengadang ± 900 m. hoog in het bergland, ongeveer halverwege tusschen Moeara Aman en Tjoeroep.

Het plaatsje Tès, op 31 km. gelegen aan den weg van Moeara Aman naar Tjoeroep, verdient vermelding, omdat in de nabijheid daarvan het bekende waterkrachtstation gelegen is, benedenstrooms van het liefelijke meer van Tès, waar de Ketaoen doorstroomt. Genoemd krachtstation, dat een capaciteit heeft van 1650 Kilowattuur, werd opgericht om de Gouvernements- goud- en zilvermijnen te Tambang Sawah van electrische energie te voorzien. Na de sluiting van laatstgenoemd bedrijf werd in 1931 van de aanwezigheid van dit waterkrachtstation gebruik gemaakt om tot electrificatie van de plaatsen Benkoelen, Kepahiang, Tjoeroep en Moeara Aman over te gaan. De Nederlandsch-Indische Gas Maatschappij verkreeg het recht tot distributie van den electrischen stroom.

Ten slotte valt nog te vermelden dat medio 1933 een kleine leprozenkolonie gesticht werd 3 km. ten Z. van Semelako, met welke plaats de kolonie door een voetpad is verbonden. Hier werden de door de bevolking uitgestooten lijders, een zevental, ondergebracht. Zij krijgen nu geregelde geneeskundige behandeling, en v.z.v. noodig steun ter voorziening in hun onderhoud.

KARANGASEM. (Aanv. Dl. II). De meest oostelijk gelegen negara en onderafdeeling van Bali. Vóór 1849 een zelfstandig Balisch rijkje. Van 1849 tot 1894 een onderhoorigheid van het Balische rijk op Lombok. Toen de Lombokexpeditie aan het bestaan van dit rijk een einde maakte, werd ook Karangasem onder het rechtstreeks bestuurd gebied van Nederlandsch-Indië gebracht. Het werd een Gouvernements landschap onder een stedehouder, I Goesti Gdé Djlantik. Onze bemoeienissen met de interne toestanden bleven aanvankelijk zeer beperkt, daar onze krachten elders (o.a. op Lombok) noodig waren. Pas in 1908, toen de stedehouder I Goesti Gdé Djlantik aftrad en vervangen werd door zijn neef I Goesti Bagoes Djlantik, nam onze bestuursbemoeienis toe. Een controleur B.B. werd te Karangasem geplaatst. De landschapsstatus bleef bestaan tot in 1921 het daadwerkelijke, rechtstreeksche bestuur zijn intrede deed en aan het bestaan van het Gouvernementslandschap een einde werd gemaakt. De stedehouder werd regent, met den persoonlijken titel van stedehouder. Hem werd een locale raad ter zijde gesteld (Karangasemraad: Ind. Stb. 1921 no. 758). In 1929, bij de aanstelling van negarabestuurders op overig Bali, werd de titel regent gewijzigd in dien van bestuurder en werd het recht om den adattitel Anak Agoeng Agoeng te voeren aan den bestuurder van Karangasem verleend tegen intrekking van den persoonlijken titel van stedehouder.

Te Karangasem (hoofdzakelijk op de onderafdeelings hoofdplaats) treft men een vrij uitgebreide kolonie Sasaks uit Lombok aan, die zich hier gevestigd hebben. Het aantal Baliërs, dat tot den Islam is overgegaan is zeer gering (hoofdzakelijk vrouwen). De bevolking van het Serajagebergte wijkt in lichaamsbouw en taalidioom af van de overige Baliërs. Hun verhouding tot den vorst was ook eenigszins anders; de vorst gaf hun geen bevelen, maar *verzocht* hun iets te doen.

Karangasem grenst ten Westen aan Boelèlèng, Bangli en Kloengkoeng, ten Noorden, Oosten en Zuiden resp. aan de zeestraten Lombok en Badoeng. De Goenoeng Agoeng of Piek van Bali (3200 m.) beheerscht het geheele landschap. Deze vulkaan is slechts zeer schaars met bosch bedekt. Op de hellingen treft men tot op zeer groote hoogte bevolkingsontginningen aan. De bodem is steenachtig (onverweerde of onvoldoend verweerde vulkanische gesteenten). Door natuurlijke hindernissen (diepe ravijnen of heuvelruggen) is Karangasem in verschillende, sterk van elkaar verschillende deelen gesplitst. Ten eerste: de huidige districten Rendang, Selat en Sidemen, waar men uitgestrekte sawahcomplexen aantreft. Ten tweede: het huidige district Manggis met hoofdzakelijk klappercultuur en nagenoeg geen sawahgronden. Ten derde: de huidige districten Bebandem, Karangasem en een deel van het district Abang, met sawahs, klappertuinen, vruchtenteelt (Sibétan salaks, Seraja djeroeks en soemaga (soort mandarijn)). Ten laatste het district Koeboe en een deel van het district Abang, zeer steenachtig, geen sawahs; veel lontarpalmen (bereiding van palmsuiker). Langs de noordoostelijke kust treft men veel zoutpannen aan.

Varkens, runderen, copra, zijn de eenige voor export in aanmerking komende zaken. Rijst moet ingevoerd worden, daar Karangasem zelf te weinig produceert (invoer van Lombok en westelijk Bali). De bevolking van het Serajagebergte en Koeboe voedt zich voor een groot deel met maïs. Elders vermengt men de rijst met fijngesneden bataten. Koffiecultuur is van geen beteekenis. De voornaamste plaatsen zijn Karangasem, de

hoofdplaats, op eenigen afstand van de kust, standplaats van controleur en bestuurder; Padang, de havenplaats voor geheel Oost-Bali (eerst was Oedjoeng de ankerplaats, daarna Laboeanamoek, beide werden verlaten). Padang ligt gunstig. Slecht zelden kunnen de schepen er niet lossen of laden. Amed, met een vrij goede reede, waar drukke prauwenvaart bestaat. Te Besakih ligt het belangrijkste tempelcomplex van geheel Bali. Druk bezochte pasars zijn die te Karangasem, Menanga, Moentjan, Selat, Pedangkan, Sibètan, Bebandem en Babi. De dèsa's vertoonen hier vaak een bijzonder beeld wat inrichting van de dèsahuishouding etc. betreft. Vooral de dèsa Tenganan Pegringsingan, een Baliaga-dèsa (vgl. Korn, Monografie over Tenganan Pegringsingan). Een goed wegennet verbindt Karangasem met de andere plaatsen.

BANGLI. (Aanv. Dl. I). Het bestuur over dit landschap wordt sedert 1929 gevoerd door een bestuurder met den ambtstitel van anak agoeng. Te Kintamani is een K.P.M.-hotel opgericht.

BATOER. (Aanv. Dl. I). Deze vulkaan heeft in 1926 een eruptie gehad, welke een vrij ernstige verwoesting heeft veroorzaakt. De dèsa Batoer werd na de uitbarsting overgebracht naar den kraterrand ten Zuidwesten van Kintamani.

GIANJAR(GYANJER).(Aanv. Dl. I). De regent draagt thans den titel van bestuurder.

KLOENGKOENG. (Aanv. Dl. II). Een geasphalteerde rijweg verbindt Kloengkoeng met Dènpasar en Karangasem; van dezen hoofdweg loopen grintwegen naar Djoempai, naar Dawan, naar Rendang (Karangasem), naar Timoehoen en naar Temboekoe (Bangli).

PENIDE(NOESA).(Aanv. Dl. III). De bevolking van dit eiland bedroeg in 1933 ongeveer 23.000 zielen.

TABANAN. (Aanv. Dl. IV). Het aantal inwoners van dit voormalige landschap bedroeg in 1933, 175.000.

TAMPAKSIRING. (Aanv. Dl. IV). Vroeger een district van de onderafdeeling Gianjar, afdeeling Zuid-Bali, residentie Bali en Lombok; is thans toegevoegd aan het district Gianjar.

PHARMACIE. (Aanv. Dl. III). De pharmacie of artsenijbereidkunst is het tot geneeskundig doel bereiden of leveren van geneesmiddelen. Zoo luidt de omschrijving in art. 56 van het Reglement op den Dienst der Volksgezondheid (D.V.G.), welk reglement de wettelijke bepalingen aangaande deze materie voor Indië regelt. Tot de uitoefening hebben het recht: apothekers (particuliere en die van den Militair Geneesk. Dienst en D.V.G.), apotheekhoudende geneeskundigen en apothekers-assistenten, die het Hollandsche of Indische diploma resp. van apotheker, geneeskundige of apoth. assistent bezitten, de laatsten echter alleen onder toezicht van een apotheker of van een apotheekhoudenden geneeskundige. Daarnaast is in Indië nog een categorie, die eveneens het recht tot uitoefening der artsenijbereidkunst bezit. Aangezien namelijk het Gouvernement herhaaldelijk een tekort aan apothekers heeft gehad, heeft men voor M.G.D. en D.V.G. vaak buitenlanders in dienst genomen (vroeger Denen, later Duitschers). Na minstens drie dienstjaren verkrijgen dezen bij eervol ontslag en gebleken geschiktheid het recht, zich als particulier apotheker in Indië te vestigen. De meeste apothekers hebben echter het examen in Nederland gedaan, slechts een zeer klein aantal heeft zich door zelfstudie voorbereid tot het examen in Indië. Eindelijk opent art. 35 van het Reglement den Gouverneur-Generaal de mogelijkheid om dispensatie van den exameneisch te verleenen. Tot nu toe is in twee gevallen aan oudere buitenlandsche apothekers om bijzondere redenen deze dispensatie verleend.

Om de particuliere praktijk te mogen uitoefenen is een akte van toelating noodig, afgegeven door het Hoofd D.V.G. Deze akte kan ingetrokken worden, wat echter, voorzoover bekend, bij apothekers nog nooit is voorgekomen. Onrechtmatig uitoefenen van de artsenijbereidkunst wordt gestraft ingevolge art. 512 W.v.S.

Sinds de oprichting der apothekersassistentenschool te Batavia is het aantal assistenten met Indisch diploma snel gestegen. Vóór den oorlog slaagden gemiddeld vijf in de practijk opgeleide candidaten per jaar, wat te weinig is om in de behoefte te voorzien. Nadat de school was opgericht, steeg het aantal geslaagde candidaten tot ongeveer 15, of bijna tot de helft van het totaal aantal der jaarlijks in Indië toegelaten assistenten. Van de 178 op 1 Jan. 1933 in de 68 particuliere apotheken werkzame assistenten hadden 80 in Indië examen gedaan. Slechts één vierde deel van het aantal der assistenten in Indië bestaat uit vrouwen, in tegenstelling tot Nederland, waar zesmaal meer vrouwelijke assistenten zijn dan mannelijke. In de 68 particuliere apotheken werken slechts 13 vrouwelijke apothekers.

In verhouding tot de uitgestrektheid en het aantal inwoners is het aantal particuliere apotheken gering (vóór den oorlog 37, in 1933 68); naast deze bestaan nog eenige honderden dokters-apotheken, waarvan vele eigendom zijn van den D.V.G. of M.G.D., dan wel verbonden zijn aan al of niet gesubsidieerde ziekeninrichtingen.

In tegenstelling met Nederland is de apotheek in Indië meestal *niet* eigendom van den apotheker. Waarschijnlijk zijn slechts twaalf apothekers eigenaren van de door hen beheerde apotheken.

Bij vestiging van een apotheek op plaatsen, waar reeds één of meer doktersapotheken gevestigd zijn, behoudt de geneeskundige het recht om zijn doktersapotheek aan te houden tot zijn vertrek. Dit houdt de zoo dringend noodige vestiging van apotheken op de kleine plaatsen tegen. De „penetratie" geschiedt dan nu ook meestal op deze wijze, dat de Overheid op zulk een plaats begint met een gouvernementsapotheek op te richten; zijn dan, na verloop van tijd de doktersapotheken grootendeels gesloten, dan vestigt zich een particulier apotheker (Meester Cornelis, Palembang, Pontianak en Salatiga). Zoolang er geen particulier apotheker op zulk een plaats is gevestigd, mag de gouvernements-apotheker voor eigen rekening ook particulier recepteeren, hetgeen momenteel geschiedt in de garnizoensapotheken te Ambon, Bandjermasin, Koetaradja en Tjimahi.

Beperkende bepalingen betreffende de vestiging van apotheken bestaan in Indië niet; het gevolg hiervan is dikwijls een opeenhooping van apotheken in de groote steden, dikwijls dicht bij elkaar, zooals b.v. te Batavia-stad, waar binnen een afstand van 200 m. drie apotheken zijn gevestigd.

Evenals het Gouvernement kwamen ook de

eigenaren van particuliere apotheken na den oorlog apothekers tekort, ten gevolge waarvan verscheidene apotheken moesten worden gesloten. Gelukkig doet zich in de laatste jaren het verschijnsel voor, dat in Indië geborenen, meer dan vroeger, in Nederland voor apotheker gaan studeeren. Zoo werden in de laatste drie jaren totaal 29 akten van toelating uitgereikt aan apothekers, waaronder 15 aan in Indië geborenen. Allicht zal de neiging om zoo vlug mogelijk weer naar Europa terug te keeren bij dezen niet in die mate bestaan als bij den „totok", zoodat langer blijven, d.w.z. minder behoefte aan nieuwe apothekers, verwacht mag worden.

De apotheken en doktersapotheken staan onder contrôle van den Inspecteur-pharmaceut van den D.V.G. Het Hoofd van den D.V.G. kan de bevoegdheid van deze autoriteit overdragen aan andere ambtenaren, hetgeen met het oog op de groote afstanden soms noodzakelijk is.

Tusschen de apotheken in Indië en Nederland zijn in vele opzichten verschillen te constateeren.

Tal van geneesmiddelen, welke in Nederland zeer veel worden gebruikt, zijn in Indië onbruikbaar wegens hun snelle bederf, o.a. eiwitstaal en vele kruiden. Andere moeten steeds onder scherpe contrôle worden gehouden, als b.v. narcoseaether, terwijl weer andere, als gevolg van het klimaat gedurende het transport steeds ontleed in Indië aankomen.

Opmerkenswaardig is ook, dat in Indië de z.g. handverkoop-artikelen evenals de specialité's gereed staan ter aflevering, vele in verpakkingen van 25 of 50 cent. Men kan veilig aannemen, dat honderd en meer verschillende, zelf gereedgemaakte verpakkingen in elke apotheek voorhanden zijn, o.a. van castorolie (wonderolie), limonade purgative, dermatol, jodoform, wormkoekjes etc., welke artikelen zich in Indië mogen verheugen in de bijzondere belangstelling van alle bevolkingsgroepen. Een veel voorkomend verschijnsel is ook, dat detailafnemers dikwijls een bepaald fabricaat vragen, reden waarom men soms naast elkaar b.v. cyaankali van verschillende Europeesche merken voor den goudsmid in voorraad heeft.

In Indië heeft men nog geen werktijdenbesluit voor apotheken. Echter is de eerste stap in deze richting reeds gedaan door het instellen van het „vrije-dagen-register" (Ind. Stb. 1933 No. 72) voor apotheken. Het sluiten van de apotheken op de Christelijke zon- en feestdagen is mogelijk gemaakt, terwijl met het bestaan van apothekers van andere godsdienstige gezindheid eveneens rekening is gehouden; dezen mogen n.l. op hun feestdagen sluiten.

In Indië is de Nederlandsche Pharmacopee, 5e uitgave, van kracht. De G.G. is echter bevoegd tot het aanbrengen van wijzigingen, welke met het oog op de aanpassing aan de andere omstandigheden noodzakelijk kunnen zijn. Reeds hebben sommige wijzigingen plaats gehad.

Een formularium, als b.v. het F.M.N. en het Rotterdamsche Supplement, is in Indië nog niet bekend. Een eerste poging tot het samenstellen van een formularium is gedaan door de uitgave van een verzameling speciale Bataviasche recepten.

De regeling van den verkoop van vergiften is nog weinig bevredigend, zoodat tot een nieuwe regeling van deze materie zal moeten worden overgegaan. Door wetten kan men intusschen slechts den handel in import-vergiften regelen; het gebruik van inheemsche vergiften van plantaardige en minerale herkomst, welke in Indië als het ware voor het grijpen liggen en op duizenden in den archipel verspreide pasars verkrijgbaar zijn, zal zeer moeilijk aan banden kunnen worden gelegd.

De verkoop van verdoovende middelen is geregeld overeenkomstig de conventie van Genève en nog wel iets verdergaand. Zoo zijn betrekkelijk onschuldige en goede geneesmiddelen als doveri-poeders, codeinehoudende stroopen en de gedurende de influenzaepidemieën bij millioenen gratis aan de bevolking verstrekte influenzatabletten slechts tegen recept verkrijgbaar.

De jaarlijksche gemiddelde detail-omzet van een apotheek bedroeg vóór het intreden der wereldcrisis ca $^1/_2$ ton; groote apotheken konden zelfs 1 tot 2 ton per jaar omzetten. Thans zijn deze cijfers belangrijk gedaald.

Ziekenfondsen zijn in Indië vrijwel niet bekend (de eerste zijn kort geleden te Bandoeng en Semarang opgericht). In verband met de zorgeloosheid der bevolking kan men dezen fondsen geen groote toekomst voorspellen.

De werkingsfeer van de apotheken beperkt zich meestal niet tot de plaats van vestiging, doch strekt zich ook uit tot de in haar omgeving gevestigde fabrieken en ondernemingen, welke geneesmiddelen en laboratorium-chemicaliën van deze betrekken. Sommige apotheken hebben in omliggende plaatsen depôt's van handverkoopartikelen en geneesmiddelen gevestigd; het Reglement staat n.l. het verkoopen van geneesmiddelen door leeken toe, mits in door den bereider verzegelde verpakkingen. Verschillende apothekers hebben als nevenbedrijf fabrieken voor mineraalwater, limonade gazeuze en vruchtenstroopen, anderen verrichten laboratoriumwerk voor handel, landbouw en artsen. Als gevolg van deze uitbreiding van de werkingsfeer zijn de apotheken in Indië, veel meer dan in Nederland, handelszaken; men ziet dan bijna ook steeds, dat de kleine apotheken zelf geneesmiddelen en andere benoodigdheden importeeren, meestal uit Duitschland en Nederland, terwijl in den laatsten tijd Japan een belangrijke leverancier is geworden, o.a. van sterke zuren, glaswerk en verplegingsartikelen.

Door het groote contingent vreemdelingen in Indië zijn de voornaamste specialité's van de geheele wereld verkrijgbaar. Van een groot deel van die specialité's, welke slechts bestaan uit mengsels van reeds bekende geneesmiddelen, worden thans in Indië substituten gemaakt, voornamelijk echter nog slechts in de gouvernements-apotheken. Uiteraard geeft het gebruiken van deze zelf-bereide producten belangrijke bezuinigingen. De invoerrechten op specialité's zijn laag, n.l. 6—12%.

De import van specialité's, geneesmiddelen en chemicaliën was oorspronkelijk in handen van de groote apotheek-firma's. Deze hebben tevens vaak agentschappen van groote Europeesche en Amerikaansche fabrieken van geneesmiddelen. Het aantal van deze importeurs is echter zeer gering. Het gevolg hiervan is, dat fabrikanten met hun agentschappen voor praeparaten niet terecht konden bij importeurs, die reeds soort-

gelijke praeparaten vertegenwoordigen; verder zijn oostersche verbruikers van chemicaliën zeer gesteld op het ontvangen van hun benoodigdheden in de origineele verpakkingen van fabrikanten als Schering, Merck enz. De apotheek-firma's zijn echter vaak niet genegen om deze diverse origineele verpakkingen van chemicaliën in voorraad te houden, omdat zij, door in groote verpakkingen te importeeren, de onkosten met ± 50 cent per kilo kunnen verminderen en door zelf de kleine verpakkingen te maken, de veel goedkoopere Japansche pakflesschen kunnen gebruiken. Zij bereiken daarmee tevens, dat de verpakkingen hun eigen firmanaam dragen. Door deze oorzaken werden de fabrikanten buiten Indië min of meer gedwongen andere wegen in te slaan om hun artikelen op de markt te brengen. Sommigen hebben de moeilijkheden opgelost door zelf een agentschap te vestigen; het agentschap treedt op als engros-importeur, doch alleen voor de eigen praeparaten, zooals de „Impla", die het Bayer-Hoechst-Agfa-concern vertegenwoordigt. Anderen hebben een uitweg gevonden door zich te wenden tot willekeurige handelsmaatschappijen, welke bijna steeds bereid werden gevonden om als agenten op te treden. Op deze wijze is een groot gedeelte van den engros-handel in chemicaliën en specialité's in handen van leeken gekomen, en tal van deze stoffen hebben hun weg gevonden naar de pasars, waar nu vele sterkwerkende geneesmiddelen en zware vergiften in origineele verpakkingen te koop zijn. De leeken-importeurs n.l. zagen in de nieuwe agentschappen een middel om hun winsten met weinig moeite te vergrooten, zonder dat zij zich rekenschap gaven van de gevaren, welke een kritieklooze distributie van deze stoffen voor de volksgezondheid kan opleveren. Zij wendden zich tot hun normale clientèle op de pasars, de langganan-Chineezen, die direct te vinden waren voor het entameeren van den verkoop van deze nieuwe groep van artikelen. Het verrassende resultaat is geweest, dat thans in bijna alle Chineesche conservenwinkels stoffen als allonal, urotropin, spirocid, adalin, bromural, helmitol enz. te koop zijn en vaak tegen prijzen, welke lager zijn dan die, welke de particuliere apothekers berekenen. Behalve geneesmiddelen verkoopen leeken ook dikwijls origineel geïmporteerde verpakkingen met technische chemicaliën, waaronder ook zeer giftige, b.v. kaliumcyanide. Tegen dezen merkwaardigen handel verzet het reglement zich niet, want ingevolge art. 83 is de verkoop van al deze artikelen vrijgelaten, mits het verkoopen geschiedt in de origineele verpakkingen en met onverbroken zegel. De wetgever van 1882 kon uiteraard deze situatie niet voorzien en wijzigingen van deze bepalingen zijn dan ook in overweging.

Aangezien de importeur steeds tegelijk als grossier optreedt, is er in Indië tusschen importeur en detailverkooper één schakel minder dan in Nederland, n.l. de grossier. Het gevolg hiervan is, dat specialité's in Indië dikwijls verkocht worden tegen lagere prijzen dan in Nederland, waar de importeurs als regel aan de grossiers verkoopen, die dan op hun beurt voor de detaildistributie zorgen.

De eigenlijke drogist is eerst in de latere jaren opgetreden en nog slechts op de groote plaatsen. Waarschijnlijk mede daardoor is zijn „wettelijke bevoegdheid" nog niet nader uitgewerkt. De regeling van deze materie is mogelijk gemaakt krachtens art. 83 van het reglement, waarin een lijst van minimum hoeveelheden van onschuldige, door iedereen te verkoopen, middelen wordt aangekondigd. Bestaat er op de groote plaatsen geen behoefte aan drogisten, anders is het in het binnenland. Door de soms zeer groote afstanden tot de dichtstbij gelegen apotheken is het publiek uiteraard dikwijls aangewezen op „zelf dokteren" en de aanwezigheid van winkels, waar eenvoudige en onschuldige geneesmiddelen kunnen worden gekocht, is op geïsoleerd gelegen plaatsen zelfs wenschelijk. Bijna alle ondernemingen hebben kleine depôts van geneesmiddelen, terwijl door den D.V.G. een leidraad is samengesteld voor het „zelf dokteren," berekend om gebruikt te worden door bestuursambtenaren en hulppredikanten; deze leidraad is thans echter verouderd.

De talrijke Chineesche „apotheken", de z.g. „roemah obat", welke gevestigd zijn op vrijwel alle plaatsen, waar voldoende clandisie is te verwachten, staan geheel buiten de overheids-contrôle. Deze „apotheken" zijn n.l. ingericht geheel volgens de Chineesche principes, met nomenclatuur gesteld in Chineesch teekenschrift en hebben een zeer groot aantal geneesmiddelen van plantaardige, dierlijke en minerale herkomst. Zij voorzien in de behoefte aan geneesmiddelvoorziening, in het bijzonder van de „sinkeh's", d.z. de geïmmigreerde Chineezen. De Chineesche „apothekers" koopen onverkleinde simplicia (kruiden), zorgen zelf voor het snijden, resp. pulveriseeren van deze, hetgeen geschiedt door middel van messen met handkracht of met zeer eenvoudige toestellen. Als maten en gewichten worden nog vaak de oude Chineesche handweegschaaltjes gebruikt. Sommige der Chineesche middelen zijn in de Westersche geneesmiddelenschat opgenomen, o.a. de Ephedra, terwijl andere de aandacht trekken, zooals het inblaaspoeder bij diphterie, waarmede verrassende resultaten zijn bereikt.

Van de specifiek Indische geneesmiddelen willen de bevoegde artsen en sommige bevolkingsgroepen nog betrekkelijk weinig weten. Toch zijn enkele tot de Europeesche geneeskunde doorgedrongen o.a. de koemis koetjing (in Duitschland Javathee genoemd) bij niersteen en de laboe-mèrah-pitten, als een onschuldig en onfeilbaar middel tegen lintworm. Wellicht zijn de Indische spruw-kruiden efficiënt, trouwens de Westersche geneeskunst heeft met de lever-injecties ook een veelbelovend geneesmiddel gebracht. De inheemsche bevolkingsgroep daarentegen heeft groot vertrouwen in de toepassing van de inheemsche kruiden; deze worden in de dèsa's meestal verzameld door de „doekoen's", de inheemshce kruidkundigen, waarvan sommigen zich kunnen beroemen op een grooten kring van klanten.

Het nut eener goede geneesmiddelvoorziening is in Indië in de laatste twintig jaar wel overtuigend bewezen. Het succes der framboesiabestrijding door middel van neosalvarsan-inspuitingen is wel het grootste propagandamiddel geweest voor de Westersche geneeskunst en daardoor tevens ook voor den medisch-hygiënischen propagandadienst. De merkwaardig vlugge reactie van slechts één inspuiting maakte, dat framboesialijders van heinde en ver samenstroomden bij de over geheel Indië verspreide

poliklinieken. Eveneens belooft de vijf dagen durende kuur ter genezing van alle soorten malaria met een combinatie van Plasmochin en chinine in dit verband (1 : 120) een goed propagandamiddel te worden. De influenza-tabletten van den Dienst der Volksgezondheid hebben goede diensten bewezen bij de herhaaldelijk optredende epidemieën dezer ziekte, evenals de vitamine-B-tabletten bij de bestrijding van bèri-bèri.

In het Scheikundig Laboratorium van den M.G.D. en in de apotheek der Centrale Burgerlijke Ziekeninrichting zijn dan ook in de latere jaren millioenen tabletten gefabriceerd, terwijl het Geneeskundig Laboratorium, dat een onderdeel van de D.V.G. is, de vitaminewinning uit rijstzemelen en de bereiding der vitamine-tabletten op groote schaal heeft geëntameerd.

's Lands Koepokinrichting en het Instituut Pasteur te Bandoeng voorzien Indië van de meest gebruikelijke sera en vaccins. Bijzondere vermelding verdient de pokstof, welke het geciviliseerde gedeelte van Indië reeds jaren vrij van pokken houdt, en het choleravaccin, dat in 1927 de besmetting van Batavia in korten tijd tot staan bracht. Ook bestaat bij het instituut gelegenheid om zich tegen beten van dolle honden te laten behandelen, ter voorkoming van de fatale gevolgen van zulk een beet.

De apothekers zijn vereenigd in een wetenschappelijke vereeniging genaamd: Ned. Indische Apothekers-vereeniging, welke een maandblad uitgeeft, dat op hoog wetenschappelijk peil staat.

De Militair Pharmaceutische Dienst ressorteert onder den Militair Geneeskundigen Dienst. De Militair Pharmaceutische Dienst is belast met de aanschaffing, het beheer en de verstrekking van geneesmiddelen, chemicaliën, verbandartikelen, verplegingsartikelen, utensiliën en instrumenten ten behoeve van het Departement van Oorlog, andere departementen, Legioen van Mangkoe Negoro, zelfbesturende landschappen, en provinciale en gemeentelijke ziekeninrichtingen. De dienst omvat het gereedmaken van recepten voor rechthebbenden en verzekerden, het bereiden en onderzoeken van geneesmiddelen het doen van scheikundige, physische, physicochemische en microscopische onderzoekingen en keuringen, het geven van raad ten behoeve van de legerverpleging, het verrichten van scheikundige onderzoekingen ten behoeve van Wapens en Diensten, het verrichten van gerechtelijke onderzoekingen, het verrichten van scheikundige en microscopische onderzoekingen in het algemeen en het geven van raad aan andere departementen.

De Militair Pharmaceutische Dienst wordt uitgeoefend door militaire apothekers en militaire apothekers-assistenten. De hoogste of oudste in rang zijnde militaire apotheker wordt ter beschikking van den Inspecteur van den Militair Geneeskundigen Dienst geplaatst op het hoofdkantoor van de VIde afdeeling van het Departement van Oorlog en voert den titel van Inspecteur-Apotheker.

In de militaire apotheken worden de door rechthebbenden en verzekerden aangeboden recepten gereedgemaakt, enkelvoudige en samengestelde praeparaten bereid en geneesmiddelen enz. verzonden naar in de nabijheid gelegen doktersapotheken en instellingen ressorteerende onder andere departementen. Op plaatsen waar een of meer particuliere apotheken zijn, mogen aan personen, die daarop geen recht hebben of die niet verzekerd zijn, geen geneeskundige behoeften afgestaan worden. Op plaatsen, waar geen particuliere apotheken zijn, voorzien de militaire apotheken, zoo die aanwezig zijn, in de geneeskundige behoeften voor niet-rechthebbenden en niet-verzekerden. Onder den Militair Pharmaceutischen Dienst ressorteeren het Algemeen Magazijn van Geneesmiddelen en het Scheikundig Laboratorium, beide te Bandoeng.

Het Algemeen Magazijn van Geneesmiddelen verstrekt uit voorraad geneesmiddelen, chemicaliën, verbandartikelen, verplegingsartikelen, utensiliën en instrumenten op aanvraag aan militaire apotheken, wapens en diensten behoorende tot het Departement van Oorlog, andere Departementen, zelfbesturende landschappen, en provinciale en gemeentelijke ziekeninrichtingen. De voorraad van geneeskundige behoeften wordt geregeld aangevuld door aanschaffingen in Nederland en Nederlandsch-Indië. Jaarlijks wordt door het Algemeen Magazijn van Geneesmiddelen een prijslijst van de voornaamste artikelen uitgegeven.

Het Scheikundig Laboratorium bestaat uit twee afdeelingen, t.w. de scheikundig-toxicologische afdeeling en de galenische afdeeling. In eerstgenoemde afdeeling worden de door het Algemeen Magazijn van Geneesmiddelen aangeschafte geneesmiddelen, chemicaliën enz. gekeurd. De aangeschafte artikelen moeten voldoen aan de eischen van de Nederlandsche Pharmacopee of aan bijzondere eischen, welke daaraan gesteld worden. Er worden scheikundige en microscopische onderzoekingen verricht ten behoeve van de legerverpleging, zooals het keuren van rijst, boter, water enz., en ten behoeve van het Wapen der Genie, zooals het keuren van verfstoffen, oliën. In deze afdeelingen worden ook toxicologische, schriftkundige en andere criminalistische onderzoekingen verricht ten behoeve van de Justitie. In de galenische afdeeling worden samengestelde praeparaten volgens de voorschriften van de Nederlandsche Pharmacopee of volgens bijzondere voorschriften bereid, waaronder een groot aantal praeparaten, welke in de plaats van specialité's gebruikt worden, hetgeen een belangrijke besparing geeft op de jaarlijksche uitgaven. Voor de bereiding van de praeparaten zijn in deze afdeeling verscheidene machines en apparaten opgesteld, zooals tablettenmachines, zalfmolen, vacuumapparaat, vacuumdroogstoof, destilleerapparaten, verdampingsapparaten, ampullenvulapparaat, persen, poedermolens, pillenmachines enz.

SOEBANG. (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Krawang, residentie Batavia, met gelijknamige hoofdplaats, bestaat uit 2 onderdistricten, Soebang en Kalidjati, en telt 35 dèsa's. Van enkele dezer dèsa's is de bevolking geheel dan wel gedeeltelijk nog opgezetene van het in 1919 gedeeltelijk teruggekochte particuliere land „Pamanoekan en Tjiasemlanden".

Bevolkingssterkte in October 1930: 70.839 zielen, waaronder 239 Europeanen en 555 Chineezen. De inlandsche bevolking is, evenals in Segalahèrang, ook in dit district nog vrij zuiver Soendaneesch. Eigen landbouw en de arbeidsgelegenheid in de westersche cultures, in hoofd-

zaak rubber tot een uitgestrektheid van ± 5000 ha., zijn de voornaamste bronnen van bestaan.

Het sawahoppervlak bedroeg op 1 Januari 1933: ± 6500 ha. Hiervan zijn ± 5250 ha. technisch bevloeid dan wel technisch beheerd (bij technisch beheer is geen vakverdeeling tot en met de tertiaire vakken aanwezig), door de Tjoeroegagoeng-, Leuwinangka- en Tjileuleujbevloeiingswerken, welke respectievelijk water aftappen uit de Tjiasem, de Tjiasem en de Tjileuleuj. In het Leuwinangkabevloeiingsgebied is de verbouw van tweede gewassen (katjang soeoek) van belang.

De oppervlakte der droge bevolkingsgronden bedroeg op 1 Januari 1933 ± 12.000 ha. Een groot gedeelte daarvan is gelegen in het onderdistrict Kalidjati. Producten: Katjang soeoek en cassave.

Gedeeltelijk ter bescherming van hydrologische belangen is een oppervlakte van ± 7100 ha. als gouvernementsboschareaal gereserveerd. Daarvan zijn ± 500 ha. beplant met djatiboomen.

Blijkens de in September 1932 gehouden veetelling bestond de veestapel uit: 257 paarden, 9866 karbouwen, 3674 runderen. Op enkele plaatsen zijn dekstieren gestationneerd.

Van eenig belang voor het volksinkomen is voorts nog de pannenbakkerij, welke als inheemsche industrie in een 35-tal bedrijfjes wordt uitgeoefend.

Het district wordt Oost—West (gedeeltelijk) doorsneden door den weg Soebang—Poerwakarta, Noord—Zuid door den weg Pegadèn (over den Tangkoebanprahoe) naar Bandoeng en Pasirboengoer—Kalidjati. Verder loopen door het district enkele ondernemingswegen.

Credietverstrekking heeft plaats door een filiaal te Soebang van de Krawangsche volkscredietbank te Poerwakarta, 6 dèsabanken en 6 dèsaloemboengs, benevens een Gouvernementspandhuis te Soebang.

SEGALAHÈRANG. (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Krawang, residentie Batavia. Het district, met gelijknamige hoofdplaats, bestaat uit de onderdistricten Segalahèrang en Tjisalak, en telt 41 dèsa's. Van enkele dezer dèsa's is een gedeelte van de bevolking nog opgezetene van het in 1919 niet teruggekochte gedeelte van het particuliere land „Pamanoekan en Tjiasemlanden" (zie aldaar).

Het had in October 1930 een bevolkingssterkte van 87.779 zielen, waaronder 67 Europeanen en 145 Chineezen. Hoofdbronnen van bestaan zijn: eigen landbouw en de arbeidsgelegenheid in de westersche cultures, voornamelijk thee (± 3300 ha.) en kina (± 800 ha.). De inheemsche industrie is van geen beteekenis. Het sawahoppervlak bedroeg op 1 Januari 1933, 8100 ha.

Ongeveer 3500 ha. van dit sawahoppervlak is Westmoesonsawah (sawah rendeng), ± 4750 Oostmoesonsawah (sawah katiga). Verbouw van tweede gewassen is gering (katjang tanah). De oppervlakte der droge gronden bedroeg op 1 Januari 1933, 11000 ha. Als erfproducten zijn van belang arènsuiker en koffie.

Ter bescherming van hydrologische belangen is een oppervlakte van ± 8.845 ha. als gouvernementsboschareaal gereserveerd.

Het district wordt van Oost naar West doorsneden door den weg Soemedang—Poerwakarta, van Noord naar Zuid door den weg Soebang—Bandoeng over den Tangkoeban Prahoe. Met uitzondering van enkele ondernemingswegen komen in dit district verder geen per as berijdbare wegen voor.

De veestapel bestond blijkens de van provinciewege in September 1932 gehouden veetelling uit: 900 paarden, 6940 karbouwen, 1284 runderen. Door stationneering van dekhengsten is getracht het paardenras te verbeteren, doch zonder veel succes.

Credietverstrekking heeft plaats door een filiaal te Segalahèrang van de Krawangsche Volkscredietbank te Poerwakarta, 20 dèsabanken en 3 dèsaloemboengs.

PEGADÈN. District van het regentschap Krawang, residentie Batavia, met gelijknamige hoofdplaats, bestaat uit 3 onderdistricten, Pegadèn, Poerwadadi en Paboearan en telt 37 dèsa's. Van enkele dezer dèsa's is de bevolking geheel (o.a. Pasirboengoer) dan wel gedeeltelijk nog opgezetene van het in 1919 gedeeltelijk teruggekochte particuliere land „Pamanoekan en Tjiasemlanden". Bevolkingssterkte in October 1930: 118.475 zielen, waaronder 94 Europeanen en 920 Chineezen. De inlandsche bevolking, hoewel in hoofdzaak Soendaneesch, vertoont in sommige dèsa's een vrij sterken Javaanschen inslag. Deze vestigingen van Javanen schijnen deels te dateeren uit vroegere tijden (rijk van Mataram), deels uit den jongsten tijd, als gevolg van de uitbreiding der westersche cultures en inlandsche grondontginningen.

Eigen landbouw en arbeidsgelegenheid in de westersche cultures, in hoofdzaak rubber ± 4800 ha., waarnaast kapok ± 1300 ha., peper ± 350 ha. en koffie ± 375 ha., zijn ook hier de voornaamste bronnen van bestaan. Alleen in het onderdistrict Pegadèn is de inheemsche pannenbakkerij nog van eenig belang.

Het sawahoppervlak bedroeg 1 Januari 1933 ± 18000 ha., waarvan technisch bevloeid dan wel technisch beheerd door de Leuwinangka, - Tjileuleuj - en Soengapan (water uit de Tjilamaja) bevloeiingswerken ± 10400 ha. Van de gelegenheid om in het Soengapanbevloeiingsgebied na de Westmoesonaanplant een Oostmoesonaanplant (padi gadoe) in den grond te brengen, wordt nog weinig, of geen gebruik gemaakt. Het district heeft een belangrijk padioverschot. Opkoop heeft plaats door de beide rijstpellerijen te Pegadèn en Paboearan, ieder met een maalcapaciteit van ± 250.000 pikoel padi per jaar, eigendom van de N.V. Mij. ter exploitatie der P. en T. landen en door rijstpellerijen uit Krawang, Tjikampèk en Indramajoe. Het vervoer voor laatstbedoelde pellerijen geschiedt per S.S.

Oppervlakte droge bevolkingsgronden 14000 ha., waarvan een groot gedeelte gelegen is in het onderdistrict Poerwadadi. Producten: katjang soeoek en cassave.

De veestapel bestond in September 1932 uit: 362 paarden, 12.394 karbouwen, 8.422 runderen.

Het district wordt van West naar Oost doorsneden door de S.S.-baan Tjikampèk—Cheribon, Zuid—Noord door de wegen Soebang—Pamanoekan en Kalidjati—Soekamandi, welke gedeeltelijk nog onverhard zijn.

Credietverstrekking heeft plaats door de filialen te Soebang en Pamanoekan van de Krawang-

sche Volkscredietbank, 8 dèsabanken en 11 dèsaloemboengs.

BELASTINGEN (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. afl. blz. 1 e.v.). De afschaffing der pachten heeft verderen voortgang gehad. Sedert op 1 Januari 1923 de verpachting der vogelnestklippen op het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel — het huidige Departement van Economische Zaken — is overgegaan, bestaan er op Java en Madoera geen onder het Departement van Financiën behoorende pachten meer.

In de Buitengewesten worden thans nog de volgende kleine middelen verpacht:

a. de verkoop van sterke dranken in het buiten het tolgebied gelegen deel der residentie Riouw en Onderhoorigheden;

b. het recht tot het houden van pandhuizen (in vele gewesten is de pandhuisregie al geheel of gedeeltelijk ingevoerd);

c. de verkoop van laroe ter hoofdplaats Koepang van het gewest Timor en Onderhoorigheden.

Het reglement op de verpachting van 's Lands middelen in Ind. Stb. 1902 no. 184, reeds gewijzigd en aangevuld bij Ind. Stb. 1902 no. 258 en 1905 no. 339, is nader gewijzigd en aangevuld bij Ind. Stb. 1923 no. 322, 1925 no. 433 en 1931 no. 168.

Onder de *persoonlijke belastingen* heeft de *vermogensbelasting* (Ind. Stb. 1932 no. 405) haar intrede gedaan, terwijl voorts over de jaren 1932, 1933 en 1934 onder den naam van crisisheffing op het inkomen eene aanvullende inkomstenbelasting geheven is. Deze nieuwe belastingen zullen alle hierna worden besproken.

Daarentegen zijn, behalve de in verband met de unificatie vervallen belastingen op de bedrijfs- en andere inkomsten, nog afgeschaft de schutterijbelasting en het hoofdgeld van inlanders op Java en Madoera (het laatste in 1927).

De inkomstenbelasting is in een geheel nieuw kleed gestoken; de nieuwe ordonnantie is afgekondigd bij Ind. Stb. 1932 no. 111 (zie blz. 1315).

Nieuwe *zakelijke heffingen* zijn de volgende:

a. de *vennootschapsbelasting* (zie Deel V blz. 66 of suppl. afl. blz. 12 zoomede blz. 1326 hierna),

b. de *motorvoertuigenbelasting in de Buitengewesten* (zie blz. 1330),

c. de *motorvoertuigenbelasting op Java en Madoera* (zie blz. 1331),

d. de *couponbelasting* (zie blz. 1332),

e. de *Vorstenlandsche voertuigenbelasting* (zie blz. 1336),

f. de *Vorstenlandsche motorrijtuigenbelasting* (zie blz. 1336),

g. de *Vorstenlandsche vermakelijkheidsbelasting* (zie blz. 1336),

h. het *Vorstenlandsche vergunningsrecht* (zie blz. 1336),

i. de *Inlandsche verponding* (zie blz. 1336),

j. de *gebruiksgrondbelasting* (zie blz. 1336).

De vertieningsbelasting in de residentie Z.- en O.-afdeeling van Borneo en de belasting van de tegalvelden en tuinen (oepeti) in het rechtstreeks bestuurd gebied der residentie Bali en Lombok zijn afgeschaft. Daartegenover is de landrente in de Buitengewesten ingevoerd. De Celebes-landrente-ordonnantie regelt den aanslag en de inning van landrente in het rechtstreeks bestuurd gebied van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, de Borneo-landrenteregeling doet zulks voor de afdeeling Hoeloe Soengai der Z.- en O.-afdeeling van Borneo en de Bali-landrente-ordonnantie geldt voor het gewest Bali en Lombok. De eerste ordonnantie komt in hoofdzaak overeen met de nieuwe landrente-ordonnantie voor Java en Madoera in Ind. Stb. 1927 no. 163, de beide andere met de Javaregeling in Ind. Stb. 1907 no. 277. In de landschappen Bima (1926), Dompoe en Sanggar (1927) der onderafdeeling Bima zoomede in het landschap Soembawa (1929), beide in de residentie Timor en Ond., werd door de Zelfbesturen eene landrenteregeling ingevoerd, welke in hoofdzaak overeenkomt met de Bali-landrente ordonnantie.

Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1923 no. 351, gewijzigd bij Ind. Stb. 1925 nos 165 en 222, zijn nieuwe bepalingen vastgesteld voor loterijen, daaronder begrepen premieleeningen. *Van de toegestane loterijen* wordt thans eene *belasting* geheven van 20 ten honderd ten behoeve van het Land en 1 per mille voor de armen.

De *belasting* op het winnen van *diamant* in de residentie Z. en O. afdeeling van Borneo is laatstelijk geregeld bij de ordonnanties in Ind. Stb. 1923 no. 565 en 1925 no. 32 en gewijzigd bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1930 no. 181.

Voor het winnen van diamant zonder gebruikmaking van machinale hulpmiddelen wordt voor iederen deelnemer een bij het Hoofd van Plaatselijk Bestuur aan te vragen licentie vereischt, geldig voor 6 maanden, waarvoor ƒ 0.50 verschuldigd is. Voor het winnen van diamant met gebruikmaking van machinale hulpmiddelen wordt eene schriftelijke pachtvergunning vereischt, die slechts wordt verleend wanneer ten minste 20 personen gezamenlijk een aaneengesloten terrein van ten minste 10.000 M². en ten hoogste 20.000 M². aanvragen. De pachtsom bedraagt 4 cent per M². per jaar. Het toezicht op het graven wordt uitgeoefend door het betrokken districts- of onderdistrictshoofd, dat daarvoor 2% van de voor de licenties en 1½% van de voor pachtvergunningen betaalde gelden ontvangt.

Met ingang van 1 Januari 1928 wordt voorts in de onderafdeeling Zuid Nieuw Guiné van het toenmalig gouvernement der Molukken onder den naam van *vogelbelasting* eene belasting geheven van alle huiden en koppen van paradijsvogels en papegaaiachtige vogels, welke uit die onderafdeeling ter hoofdplaats Merauke worden aangevoerd, met bestemming tot vervoer over zee naar buiten het gebied van de onderafdeeling. De belasting bedraagt 10% van de waarde, waarover te Merauke het uitvoerrecht wordt geheven. Uiteraard is de uitvoer van aan de belasting onderworpen goederen naar plaatsen buiten de onderafdeeling slechts uit Merauke toegelaten.

Ingevolge de zoogenaamde hoofdgeldordonnantie Buitengewesten in Ind. Stb. 1921 no. 225 kan ten slotte, zoodra de toestanden zich daarvoor leenen, van de heerendienstplichtigen in de Gouvernementslanden buiten Java en Madoera onder den naam van *hoofdgeld* eene belasting in geld worden geheven ter vervanging van afgeschafte heerendiensten.

Bij de verkaveling der departementen van Algemeen Bestuur in 1925 ging de Dienst der Landelijke inkomsten van het Departement van B.B over naar dat van Financiën.

Behalve de reeds genoemde Inlandsche verponding, gebruiksgrondbelasting en het hoofd-

geld in de gewesten buiten Java en Madoera, behooren tot dien dienst de *landrente* op Java en Madoera en in de Buitengewesten en de *belasting op de (zee) vischvijvers* op den voet van Ind. Stb. 1893 no. 30 v.z.v. deze nog niet door de landrente is vervangen.

In Ind. Stb. 1927 no. 163 is eene nieuwe ordonnantie afgekondigd nopens den aanslag in en de inning van de landrente op Java en Madoera met uitzondering van de Vorstenlanden (Landrente-ordonnantie 1927). De belasting wordt niet geheven van gronden, die vallen onder de Inlandsche verponding of onderworpen zijn aan de belasting, geheven ingevolge de ordonnantie van 4 Juni 1901 (Ind. Stb. no. 215) dan wel behooren tot de door Vreemde Oosterlingen in altijddurenden erfpacht bezeten gronden.

Voor elke groep (sawahs) van gelijke productiviteit bepaalt ingevolge de nieuwe ordonnantie de betrokken Gouverneur op hoeveel pikoels droge padi per bouw de productiviteit is te stellen, daarbij rekening houdende met de uitkomsten, in normale oogstjaren verkregen op daartoe aangewezen proefvelden, en met andere beschikbare gegevens, met toepassing in sommige gevallen van eene verhooging wegens beplantbaarheid der sawahvelden met nagewas. De geldswaarde van de productiviteit na eene vermindering met 10 pikoels wordt als belastbare opbrengst per bouw aangewezen met dien verstande echter dat de belastbare opbrengst nooit minder zal bedragen dan de geldwaarde van 2 pikoel padi per bouw.

Voor elke dèsa bepaalt dan de Directeur van Financiën op voorstel van den betrokken resident-afdeelingshoofd welk percentage — tusschen 8 en 20 — van de belastbare opbrengst als landrente betaald zal moeten worden. Bij het opmaken van zijn voorstel houdt de resident inzonderheid rekening met den economischen toestand.

Voor elke klasse (droge gronden, vischvijvers en nipahbosschen) bepaalt de Directeur van Financiën eveneens op voorstel van den resident-afdeelingshoofd de per bouw verschuldigde landrente met een minimum van ƒ 0.25 per bouw, bij welk voorstel rekening wordt gehouden met de waardeverhouding dier gronden onderling en tot de in het district aanwezige sawahvelden.

Met behulp van alle bovenstaande gegevens wordt vervolgens berekend welk bedrag ieder niet gesplitst perceel en ieder door landrente-personeel gemeten perceelsgedeelte aan landrente heeft op te brengen. In het algemeen gelden die bedragen dan voor het jaar der vaststelling en elk der volgende negen jaren.

Bij misgewas en onbeplant blijven van sawahs wordt door den Directeur van Financiën op voorstel van den resident-afdeelingshoofd aan elken belastingschuldige afzonderlijk ontheffing verleend; bij het bestaan van andere buitengewone en gewichtige redenen vindt die ontheffing geheel of gedeeltelijk plaats. Overigens wordt op verzoek van belanghebbende door den regent na overleg met den assistent-resident ontheffing van volgens het dèsakohier verschuldigde landrente verleend gedurende een door hem te bepalen tijdvak van ten hoogste drie jaren voor reeds landrente-plichtige gronden, die door voorzieningen van bijzonder bezwaarlijken of kostbaren aard in beteren cultuurtoestand worden gebracht.

Het G.B. van 6 Mei 1927 no. 27 (BB no. 11321) bevat nieuwe voorschriften tot uitvoering der landrente-ordonnantie.

Bij de ordonnantie van 16 September 1933 (Ind. Stb. no. 352), welke met ingang van 27 September d.a.v. in werking is getreden en slechts van kracht is tot den laatsten dag van 1934 tenzij haar werkingsduur bij ordonnantie wordt verlengd, is de *belasting* voor het *slachten* van runderen, buffels, paarden en veulens tijdelijk verlaagd.

Tot het verkrijgen van een vergunningsbewijs tot zoodanig slachten wordt door in de provincies West-, Midden- en Oost-Java door den regent en elders door het betrokken Hoofd van plaatselijk bestuur daartoe aangewezen ambtenaren eene verklaring afgegeven.

Geldboeten van ten hoogste ƒ 25 worden bedreigd tegen hen, die ter erlanging der verklaring onjuiste mededeelingen doen of in strijd handelen met de verbodsbepalingen, welke ook aan beroepsslagers en beroepsvleeschverkoopers het recht ontzeggen ander vleesch te koopen, ten verkoop aan te bieden, te verkoopen, te leveren of in voorraad te hebben dan dat, afkomstig van dieren, waarvoor de volle door beroepsslagers verschuldigde slacht- of noodslachtbelasting is betaald.

Bij de ordonnantie van 25 October 1933 (Ind. Stb. no. 378) is in de residentie Bali en Lombok de belasting van het *slachten* van *speenvarkens* opgeheven en de belasting op het *slachten* van *varkens* verlaagd. Afhankelijk van de lengte van het te slachten dier is thans ƒ 1 of ƒ 0.40 verschuldigd.

De *Landsbelasting* op *honden* (Ind. Stb. 1906 no. 283, 1925 no. 255 en 433 en 1930 no. 430) wordt geheven op de plaatsen, welke in de regeeringsverordening in Ind. Stb. 1931 no. 140, nader aangevuld bij die in Ind. Stb. 1933 no. 271, worden genoemd.

Hieronder worden thans de volgende belastingen en daarop betrekking hebbende regelingen behandeld in de aangegeven volgorde.

De inkomstenbelasting. De herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920 (Ind. Stb. 1921 no. 312) is, gerekend van 1 Januari 1933, behalve uiteraard voor de belasting, verschuldigd over aan dat tijdstip voorafgaande belastingjaren, vervallen en vervangen door de ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932 (Ind. Stb. no. 111).

De behoefte aan eene algeheele herziening van de oude regeling had zich in den loop der jaren, in het bijzonder na de invoering der ordonnantie op de vennootschapsbelasting 1925 (Ind. Stb. no. 319) welke de bepalingen betreffende de belasting op het jaarlijksch zuiver inkomen, de jaarlijksche extra-winst en de jaarlijksche overwinst van naamlooze vennootschappen en andere daarmede op één lijn te stellen lichamen hare toepasselijkheid deden verliezen, in toenemende mate doen gevoelen.

De nieuwe ordonnantie sluit zooveel mogelijk aan bij laatstgenoemde verordening, terwijl haar verder de Nederlandsche wet op de inkomstenbelasting 1914 tot richtsnoer heeft gediend. Zij bevat twee nieuwe grondslagen voor de belastingheffing van uitwonenden.

In de eerste plaats zijn deze thans ook belasting verschuldigd ter zake van de opbrengst van schuldvorderingen, welke zijn verzekerd door hypotheek op binnen Nederlandsch-Indië gelegen of gevestigde onroerende zaken, waartegenover staat dat aan inwonenden, die gelden hebben uitgezet op in Nederland, Suriname of Curaçao ingeschreven hypotheken en deswege in die gebiedsdeelen aan inkomstenbelasting zijn onderworpen, met toepassing van artikel 31 voor de opbrengst van die hypothecaire vorderingen vermindering hunner Indische belasting kunnen krijgen. Indien de bezwaarde zaken zich in het buitenland bevinden, zal eene zoodanige tegemoetkoming slechts mogelijk zijn met toepassing van op de wet tot voorkoming van dubbele belasting (Ind. Stb. 1930 no. 310) te gronden regelingen. De betrekkelijke ordonnantie in Ind. Stb. 1934 no. 291 werkt terug tot 1 Januari 1933.

Naast de evengenoemde hypothecaire renten worden de pensioenen van uitwonende Indische gepensionneerden, in het algemeen de aan uitwonenden ten goede komende periodieke uitkeeringen ten laste van de begrooting van Nederlandsch-Indië of van een binnen Nederlandsch-Indië gelegen autonoom gebiedsdeel dan wel uit een der voor de Nederlandsch-Indische landsdienaren en locale ambtenaren ingestelde pensioen- en weduwen- en weezenfondsen, welke inkomendeelen voorheen uitsluitend aan het domicilieland ter belasting werden overgelaten, thans eveneens bij de bron belast. Zelfs de inning der belasting geschiedt — althans grootendeels — aan de bron door inhouding van een evenredig deel bij elke uitbetaling van pensioen, gagement, onderstand, verlofs- of nonactiviteitstractement of wachtgeld (artikel 66, lid 6).

Slechts voorzoover de periodieke uitkeeringen ten laste komen der begrooting van een binnen Nederlandsch-Indië gelegen autonoom gebiedsdeel hebben de rechthebbenden evenals andere belastingplichtigen zelven voor de betaling te zorgen.

De redactie van artikel 31 waarborgt evenals voor de inwonende rentetrekkers van in Nederland, Suriname of Curaçao gevestigde hypotheken eene vermindering van de belasting van inwoners, welke in die gebiedsdeelen inkomstenbelasting van pensioenen enz. verschuldigd zijn, terwijl artikel 99 der Nederlandsche wet dubbele belasting voorkomt voor in Nederland wonende genieters van Indische periodieke uitkeeringen.

Heeft de beperkte belastingplicht voor uitwonenden, naar uit het voorgaande blijkt, aldus eene belangrijke uitbreiding ondergaan, van niet minder gewicht is de in artikel 1 der nieuwe ordonnantie opgenomen bepaling dat, moge ook het wonen binnen Nederlandsch-Indië in het algemeen naar de omstandigheden worden beoordeeld, zij, die Nederlandsch-Indië tijdelijk verlaten, nog worden geacht binnen Nederlandsch-Indië te wonen indien hunne afwezigheid één jaar of korter duurt. Daardoor blijven practisch alle verlofgangers, voor welke vroeger krachtens eene tusschen de Nederlandsche en Indische belastingadministraties getroffen regeling een termijn van zes maanden en in het geval zij hun gezin in Nederlandsch-Indië achterlieten een termijn van twaalf maanden gold, voor den duur van hun verlof met hun geheele inkomen aan de Indische inkomstenbelasting onderworpen.

Eene met het oog op deze verruiming van het begrip „wonen" in de Nederlandsche wet op de inkomstenbelasting 1914 aangebrachte wijziging doet de Indische verlofgangers, die binnen één jaar in Nederlandsch-Indië terugkeeren, niet in de Rijksinkomstenbelasting noch in de Gemeentefondsbelasting vallen, zoodat dubbele belasting althans voor hen, die in Nederland verblijven, is uitgesloten.

Wijl het buitenlandsch verlof als regel met veel lagere inkomsten gepaard gaat dan gedurende het verblijf in Nederlandsch-Indië genoten worden en het dus billijk is dat de belasting, welke in het algemeen met vermeerdering of vermindering van inkomsten in den loop van het belastingjaar geen rekening houdt, daarvan in zoodanige gevallen wel de gevolgen ondergaat, wordt dan de aanslag ingevolge de artikelen 75 en 76 der ordonnantie over de nog niet ingetreden maanden van het belastingjaar of belastingtijdvak herrekend. Die herrekening geschiedt als ware de betrokkene op het tijdstip van zijn vertrek belastingplichtig geworden, waarbij echter de opbrengst van andere bronnen dan onderneming en arbeid, waarop de oorspronkelijke aanslag is gegrond, tot hetzelfde bedrag in rekening wordt gebracht.

Indien de terugkeer in Nederlandsch-Indië tot eene vermeerdering van het inkomen leidt, wordt op gelijke wijze door eene herrekening van den aanslag de over het jaar van terugkeer verschuldigde belasting verhoogd.

De vermindering van den aanslag moet binnen drie maanden na afloop van het belastingjaar of indien het aanslagbiljet dan wel de kennisgeving dat een later vastgestelde aanslag gelijk is aan of lager is dan de voorloopige aanslag, na het einde van het belastingjaar is verstrekt, binnen drie maanden na den dag dier verstrekking schriftelijk worden verzocht aan het hoofd der inspectie. Zij, die na eene tijdelijke afwezigheid van één jaar of korter in Nederlandsch-Indië terugkeeren en wier inkomen tengevolge van dien terugkeer vermeerdering ondergaat, zijn gehouden na terugkeer aangifte te doen. De verhooging wordt als een afzonderlijke aanslag op-

De inkomstenbelasting. (*Vervolg*).
gelegd terwijl den belastingplichtige van eene vermindering eene kennisgeving wordt gezonden. Zoowel tegen de verhooging als tegen de vermindering kunnen bezwaren worden ingebracht bij het hoofd der inspectie; van diens beschikking staat beroep open bij den raad van beroep voor belastingzaken.

Als complementaire regeling op het evenbesproken voorschrift dat zij, die Nederlandsch-Indië tijdelijk verlaten en hoogstens één jaar wegblijven, geacht worden nog binnen N.-I. te wonen, is in artikel 1 der ordonnantie mede uitdrukkelijk bepaald dat zij, die tijdelijk doch niet langer dan één jaar binnen Nederlandsch-Indië verblijven en gedurende dien tijd in het land hunner laatste woonplaats als inwoner worden aangemerkt, geacht worden niet binnen N.-I. gewoond te hebben.

Uitwonende deelgerechtigden in de winst van binnen Nederlandsch-Indië gevestigde vennootschappen onder eene firma, of en commandite, maatschappen, reederijen en kongsies zijn thans niet verder belastingplichtig dan voor hun aandeel in de winst van het in N.-I. uitgeoefend bedrijf, terwijl de al dan niet binnen N.-I. gevestigde firma's etc. slechts zelfstandige belastingsubjecten zijn indien en voorzoover een of meer belastingplichtige vennooten of leden onbekend zijn dan wel ten aanzien van eenig toekomend winstdeel onzekerheid bestaat. Dit zijn belangrijke verschillen met de herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920, die mede het aandeel van uitwonenden in de buitenlandsche winst van Indische firma's e.d. belastte en de Indische winst van buitenslands gevestigde firma's enz. altijd in één bedrag trof, waardoor in verband met de progressie belangrijk meer aan belasting moest worden betaald dan wanneer de buitenlandsche participanten in de winst ieder afzonderlijk zouden zijn aangeslagen.

In overeenstemming met de te Genève aangenomen beginselen wordt voorts onder voorwaarde van reciprociteit de belasting van met internationaal zeevervoer verkregen winsten overgelaten aan het domicilieland. Deze gedragslijn heeft echter meer belang voor de vennootschapsbelasting, welker ordonnantie mede te dien aanzien wijziging heeft ondergaan.

Verlaten is het standpunt, waarop de thans vervallen ordonnantie zich stelde, dat in de boekhouding tot uiting gekomen winsten en afgeschreven verliezen, ontstaan door waardevermeerdering of -vermindering van in eenig beroep of bedrijf aangewende of belegde vermogensbestanddeelen, bij de berekening van het inkomen in aanmerking dienden te worden genomen. Evenals in de ordonnantie op de vennootschapsbelasting 1925 wordt thans slechts met de door vervreemding van de betrokken objecten gerealiseerde winsten en verliezen rekening gehouden.

Ook is de boekhouding niet meer maatgevend voor de beoordeeling van de vraag of eenig bedrag, hetwelk uit hoofde van de vermindering der gebruikswaarde van zaken, die voor de uitoefening van het beroep of bedrijf worden gebezigd, in rekening wordt gebracht, al dan niet van de onzuivere opbrengst van dat bedrijf of beroep mag worden afgetrokken en hetzelfde geldt voor hetgeen wegens onverhaalbaarheid moet worden afgeschreven op schuldvorderingen, die tot het beroep of bedrijf betrekking hebben. Het in vroegere ordonnanties op de inkomstenbelasting gehuldigde z.g. vervangings- of vernieuwingssysteem indien en voorzoover er geen boekhouding werd gevoerd dan wel daarin geen verliezen wegens waardevermindering werden afgeschreven, is geheel losgelaten.

Verplichte bijdragen voor pensioenen en pensioenfondsen mogen ongelimiteerd van de tractementen en andere belooningen zoomede van de periodieke uitkeeringen, waarop zij drukken, in mindering worden gebracht. Voor bijdragen aan spaarfondsen als bedoeld in art. 1601 *s* van het Indisch Burgerlijk Wetboek is echter een grens gesteld in dier voege dat de aftrek niet hooger mag zijn dan vijf ten honderd van de opbrengst der betrekking, waaraan de verplichting is verbonden, tot een maximum van ƒ 800.

Voor gratificaties en tantièmes, waarop vóór de toekenning geen verkregen recht bestond, geldt niet meer als voorheen eene bijzondere regeling, waarbij zij altijd werden belast over het jaar, volgend op dat, waarin zij werden genoten, doch zijn de gewone bepalingen der arttn. 14, 15 en 16 van toepassing. Daarnaast zijn dan op geheel andere en meer afdoende wijze dan vroeger het geval was (art. 12, lid 2 en artikel 83, lid 3 der herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920) voorzieningen getroffen in verband met bij verschillende cultuurbedrijven in Nederlandsch-Indië gebruikelijke speciale tantièmeregelingen. De boekhouding van den werkgever is n.l. niet meer beslissend voor de vraag over welk jaar een tantième genoten wordt; als jaar van genieten wordt voortaan steeds aangenomen het jaar, waarin de werkzaamheden, welke de aanspraak op tantième doen ontstaan zijn gepresteerd, zoodat de tantièmegerechtigde tabaksplanters en tuinemployés in de suiker in afwijking van de vroegere regeling zullen worden geacht tantième te genieten van af den eersten dag, waarop zij hun werkzaamheden aanvangen.

Volgens artikel 16 worden aandeelen in de opbrengst van een bedrijf of beroep, dat niet door den belastingplichtige zelven wordt uitgeoefend, andere dan gratificaties, tantièmes en dergelijke belooningen, welke uit hoofde van de bekleede betrekking worden toegekend, aangemerkt als baten van het kalenderjaar, waarin hun bedrag wordt vastgesteld, zoodat ook het winstaandeel van den commanditairen vennoot eener vennootschap aldus in rekening moet worden gebracht.

Het maximum van ƒ 200, tot hetwelk in de herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920 de door den belastingplichtige verschuldigde premiën voor levensverzekering, lijfrente of pensioen in aftrek werden toegelaten, is thans gebracht op ƒ 800, terwijl voor hen, die reeds verplichte bijdragen voor pensioenen, pensioenfondsen en fondsen, bedoeld in artikel 1601 *s* van het B.W., in rekening kunnen brengen, evenbedoelde premiën slechts voor aftrek in aanmerking komen indien en voorzoover de verplichte en voor aftrek toegelaten bijdragen beneden genoemd bedrag eventueel beneden vijf ten honderd van het inkomen blijven.

Werden voorheen van uitwonenden evenveel aanslagen opgelegd als er door hen uit soorten van bronnen binnen Nederlandsch-Indië opbrengst werd genoten, thans worden die op-

De inkomstenbelasting. (*Vervolg*).
brengsten tezamen belast met uitzondering van de belastbare periodieke uitkeeringen in den vorm van verlofsbezoldigingen, nonactiviteitstractementen, wachtgelden, onderstanden, pensioenen en gagementen, waarvoor de meerendeels door inhouding op het pensioen e.d. te innen belasting afzonderlijk naar een speciaal tarief wordt vastgesteld.

Dit tarief houdt rekening met het feit dat het zakelijk belaste pensioen of andere uitkeering als regel vrijwel het geheele inkomen van den uitwonenden genieter uitmaakt en deze in het domicilieland — met enkele uitzonderingen veelal Nederland — ook aan de hooge locale belastingen is onderworpen, in Nederland met name aan de gemeentefondsbelasting. Eene belasting dezer uitwonenden volgens het hooge normale tarief der Indische inkomstenbelasting zou dus het doel dezer uitbreiding van het belastingveld voorbijstreven. Het speciale tarief sluit daarom vrijwel aan bij het tarief van de Rijksinkomstenbelasting met de daarop geheven opcenten voor het Leeningfonds en is opgenomen in het tweede lid van artikel 30.

Het moge hieronder eene plaats vinden:

Belastbare som.			Belasting.									
f 800	tot beneden	*f* 1200	*f* 1,	verhoogd met	*f* 0,50	voor	elk	geheel	bedrag	van	*f* 50	boven *f* 800
- 1200	" "	- 1600	- 5,	" "	- 2	"	"	"	"	"	- 100	" - 1200
- 1600	" "	- 2000	- 13,	" "	- 2,50	"	"	"	"	"	"	" - 1600
- 2000	" "	- 4000	- 23,	" "	- 3	"	"	"	"	"	"	" - 2000
- 4000	" "	- 7000	- 83,	" "	- 3,50	"	"	"	"	"	"	" - 4000
- 7000	" "	- 10000	- 188,	" "	- 4	"	"	"	"	"	"	" - 7000
- 10000	" "	- 15000	- 308,	" "	- 4,50	"	"	"	"	"	"	" - 10000
- 15000	en hooger		- 533,	" "	- 5	"	"	"	"	"	"	" - 15000

Ingevolge de ordonnantie van 30 Januari 1934 (Ind. Stb. no. 50) worden voor het jaar 1934 op dit tarief 50 opcenten geheven.

Ten einde ook niet in Nederland, Suriname of Curaçao wonende pensioentrekkers e.d. voor dubbele belasting van hunne Indische periodieke uitkeering te vrijwaren is in artikel 31*a* bepaald dat indien in het domicilieland volgens de aldaar geldende wetgeving in zake inkomstenbelasting over de betrokken periodieke uitkeeringen belasting wordt geheven zonder rekening te houden met de in Nederlandsch-Indië verschuldigde belasting, deze laatste overeenkomstig bij Regeeringsverordening vast te stellen regelen wordt verminderd met de belasting, die in het vreemde land over die uitkeeringen verschuldigd is.

Bedoelde Regeeringsverordening is vastgesteld bij G.B. van 7 Maart 1934 no. 26 (Ind. Stb. no. 119) en werkt terug tot 1 Januari 1933. Zij bevat o.m. eene voorziening voor hen, die zich in den loop van eenig belastingjaar metterwoon in het buitenland vestigen. De verminderingen moeten binnen zes maanden na afloop van het belastingjaar of belastingtijdvak onder overlegging van de noodige bewijsstukken schriftelijk worden verzocht aan den Vertegenwoordiger van den N. I. belastingdienst in Nederland (de ingevolge artikel 48, lid 1, letter *d* der ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932 door den Gouverneur-Generaal aangewezen autoriteit in Nederland), die bedoelde verminderingen ook ambtshalve kan verleenen.

Voorzoover de belastingplichtige het zuiver inkomen heeft verkregen uit en als rechthebbende op gronden, waarop andere dan persoonlijke rechten worden uitgeoefend en welke niet vallen onder de Inlandsche verponding of in de omschrijving van artikel 3 der Verpondingsordonnantie 1928 en van artikel 5 der ordonnantie in Ind. Stb. 1901 no. 215, noch gebezigd worden tot ontginning van delfstoffen, bedraagt de belasting 50 cent van elke geheele som van *f* 10. Indien de berekening met toepassing van dit evenredig tarief lager zou uitvallen dan volgens het nader aan te geven oploopend tarief zoomede indien de voortgebrachte producten aan uitvoerrecht zijn onderworpen, wordt de belasting in ieder geval volgens het oploopend tarief berekend.

Voor dit oploopend tarief, opgenomen in artikel 27, lid 1, letter *b*, zie men de tabel op blz. 1318.

Bij ordonnantie kunnen gebiedsdeelen worden aangewezen, waarin de belasting met ½, $^2/_5$ of $^1/_5$ wordt verminderd al naarmate de belastbare som minder dan *f* 300, *f* 300 of meer doch minder dan *f* 400 en *f* 400 of meer doch minder dan *f* 500 bedraagt, terwijl binnen deze gebiedsdeelen de heffing der belasting achterwege blijft indien zij, berekend over een vol jaar, minder dan *f* 2.40 zou bedragen. Evenbedoelde aanwijzing geschiedde bij de ordonnantie van 16 December 1932 (Ind. Stb. no. 594) en betrof de hoofdplaatsen Batavia, Mr. Cornelis, Bandoeng, Semarang, Soerabaja, Palembang en Médan, waar de hoogere levensstandaard en de zeer ongunstige verhouding tusschen de opbrengst van den kleinen aanslag en de daaraan bestede kosten en arbeid zoomede de grootere bijdrage der bevolking in de indirecte belastingen (brood, bereid uit ingevoerd meel, ingevoerde rijwielen) eene opvoering van het belastbaar minimum tot *f* 300 ten volle rechtvaardigen.

De regeling van den verwantenaftrek heeft in zooverre verandering ondergaan, dat deze niet meer op de belasting, doch op het zuiver inkomen wordt toegepast volgens eene progressieve schaal, welke ten naastenbij overeenkomt met eene belastingreductie van 5%. Bij een zuiver inkomen van *f* 120 of meer doch minder dan *f* 180 bedraagt de vermindering *f* 5, voor *f* 1000: *f* 42, voor *f* 2000: *f* 90, voor *f* 5000: *f* 190, voor *f* 10.000: *f* 350 en voor *f* 12.000 of meer *f* 400.

De schaalbedragen worden met 25% verhoogd indien het aantal verwanten in de rechte linie van den belastingplichtige, die geheel te zijnen laste komen, meer dan vier bedraagt.

Ook de reeds genoemde regeling tot voorkoming van dubbele belasting (art. 31) verschilt van de vroegere. Zij is niet meer in het kleed eener ontheffing gestoken, welke van het bedrag der elders betaalde belasting afhankelijk is, doch brengt de uiteindelijk verschuldigde belasting op het verschil tusschen de belasting op het geheele inkomen en die op het reeds in een ander Rijksdeel belaste gedeelte daarvan, waarbij geen minimum-grens is gesteld.

Van de formeele bepalingen der ordonnantie

De inkomstenbelasting. (*Vervolg*).

Belastbare som.			Belasting.						
Minder dan f 120			f 0,10 voor elk geheel bedrag van f 10						
f 120	tot beneden	f 560	f 1,20,	verhoogd met	f 0,20	voor elk geheel bedrag van	f 10	boven	f 120
- 560	„ „	- 1200	- 10,	„ „	- 0,25	„ „ „ „ „	- 10	„	- 560
- 1200	„ „	- 2000	- 26,	„ „	- 1,50	„ „ „ „ „	- 50	„	- 1200
- 2000	„ „	- 2800	- 50,	„ „	- 3,50	„ „ „ „ „	- 100	„	- 2000
- 2800	„ „	- 3600	- 78,	„ „	- 4	„ „ „ „ „	„	„	- 2800
- 3600	„ „	- 4400	- 110,	„ „	- 4,50	„ „ „ „ „	„	„	- 3600
- 4400	„ „	- 5200	- 146,	„ „	- 5	„ „ „ „ „	„	„	- 4400
- 5200	„ „	- 6000	- 186,	„ „	- 5,50	„ „ „ „ „	„	„	- 5200
- 6000	„ „	- 8000	- 230,	„ „	- 6	„ „ „ „ „	„	„	- 6000
- 8000	„ „	- 10000	- 350,	„ „	- 7	„ „ „ „ „	„	„	- 8000
- 10000	„ „	- 14000	- 490,	„ „	- 8	„ „ „ „ „	„	„	- 10000
- 14000	„ „	- 18000	- 810,	„ „	- 9	„ „ „ „ „	„	„	- 14000
- 18000	„ „	- 22000	- 1170,	„ „	- 10	„ „ „ „ „	„	„	- 18000
- 22000	„ „	- 26000	- 1570,	„ „	- 11	„ „ „ „ „	„	„	- 22000
- 26000	„ „	- 30000	- 2010,	„ „	- 12	„ „ „ „ „	„	„	- 26000
- 30000	„ „	- 34000	- 2490,	„ „	- 13	„ „ „ „ „	„	„	- 30000
- 34000	„ „	- 38000	- 3010,	„ „	- 14	„ „ „ „ „	„	„	- 34000
- 38000	„ „	- 43000	- 3570,	„ „	- 15	„ „ „ „ „	„	„	- 38000
- 43000	„ „	- 48000	- 4320,	„ „	- 16	„ „ „ „ „	„	„	- 43000
- 48000	„ „	- 54000	- 5120,	„ „	- 17	„ „ „ „ „	„	„	- 48000
- 54000	„ „	- 60000	- 6140,	„ „	- 18	„ „ „ „ „	„	„	- 54000
- 60000	„ „	- 66000	- 7220,	„ „	- 19	„ „ „ „ „	„	„	- 60000
- 66000	„ „	- 74000	- 8360,	„ „	- 20	„ „ „ „ „	„	„	- 66000
- 74000	„ „	- 82000	- 9960,	„ „	- 21	„ „ „ „ „	„	„	- 74000
- 82000	„ „	- 90000	- 11640,	„ „	- 22	„ „ „ „ „	„	„	- 82000
- 90000	„ „	- 100000	- 13400,	„ „	- 23	„ „ „ „ „	„	„	- 90000
- 100000	„ „	- 110000	- 15700,	„ „	- 24	„ „ „ „ „	„	„	- 100000
- 110000	„ „	- 120000	- 18100,	„ „	- 25	„ „ „ „ „	„	„	- 110000
- 120000	„ „	- 130000	- 20600,	„ „	- 26	„ „ „ „ „	„	„	- 120000
- 130000	„ „	- 140000	- 23200,	„ „	- 27	„ „ „ „ „	„	„	- 130000
- 140000	„ „	- 150000	- 25900,	„ „	- 28	„ „ „ „ „	„	„	- 140000
- 150000	„ „	- 160000	- 28700,	„ „	- 29	„ „ „ „ „	„	„	- 150000
- 160000	„ „	- 175000	- 31600,	„ „	- 30	„ „ „ „ „	„	„	- 160000
- 175000	„ „	- 190000	- 36100,	„ „	- 31	„ „ „ „ „	„	„	- 175000
- 190000	en hooger		- 40750,	„ „	- 32	„ „ „ „ „	„	„	- 190000

geven vele blijk van het streven de hoogere bestuursorganen zooveel mogelijk van belastingwerkzaamheden te ontlasten en deze aan de betrokken inspecteurs op te dragen (artt. 36, 51, 54, 63, 64, 70, 78 en 80).

Voor de verlofgangers is in artikel 41 als plaats van aanslag aangewezen de plaats waar zij laatstelijk gewoond hebben. De door het aangewezen bestuurshoofd (volgens artikel 86 in provinciën en andere op den voet van artikel 119 der Indische Staatsregeling ingestelde gewesten de resident-afdeelingshoofd en in alle overige gewesten het hoofd van gewestelijk bestuur) aan te wijzen voorzitters van commissiën van aanslag, niet-belastingambtenaren, moeten bezoldigde ambtenaren van het binnenlandsch bestuur zijn met dien verstande dat op Java en Madoera als voorzitter van de commissiën voor de belastingplichtigen, die tot het doen van aangifte gehouden zijn, de assistent-resident en als voorzitter der overige commissiën het betrokken districtshoofd optreedt tenzij de resident-afdeelingshoofd een ander daartoe aanwijst (art. 45, lid 3).

Voorloopige aanslagen worden thans slechts overeenkomstig de aangifte opgelegd, welke regeling het voordeel heeft dat de voorloopige aanslag zonder noemenswaardigen omslag en dus spoedig tot stand kan komen. Beëediging van aangiften vindt niet meer plaats (Ind. Stb. 1932 no. 637).

Van beschikkingen van bestuurshoofden op bezwaarschriften in zake den z.g. kleinen aanslag staat beroep niet meer open op den Gouverneur-Generaal, doch in provinciën en andere op den voet van art. 119 der Indische Staatsregeling ingestelde gewesten op den gouverneur en overigens op den directeur van financiën. Het beroep moet binnen drie maanden nadat de beschikking ter kennis van den belastingplichtige is gebracht worden ingediend.

Nieuw is de bepaling dat in de gevallen, bedoeld in het vierde lid van artikel 50 (het niet doen van aangifte ondanks een aangeteekend per post verzonden aanmaning, het onbenut laten voorbijgaan van den termijn, binnen welken door de aanslagregelende autoriteit of den voorzitter der commissie mondeling of schriftelijk inlichtingen zijn verzocht en het niet volledig voldoen aan de voorgeschreven verplichtingen bij een onderzoek der gevoerde boekhouding) de aanslag, zooals die laatstelijk is vastgesteld, door den raad van beroep wordt gehandhaafd voorzoover niet aan den raad de onjuistheid daarvan is gebleken.

In de betalingsregeling van den aanslag is eene ingrijpende verandering gebracht. Aan het reeds bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1925 no. 171 aanvaarde stelsel is verdere uitbreiding gegeven. In elke maand van het belastingjaar valt een verschijndag en wel op den vijftienden, waardoor het gevaar voor het beloopen van boete door eenvoudige onachtzaamheid belangrijk is beperkt, de betalingen niet meer op één dag worden opgehoopt en de vroegere bijzondere respijttermijn van één maand, die het daarmede beoogde doel voorbijstreefde, volkomen overbodig is geworden.

De aanslag der binnen Nederlandsch-Indië wonenden is thans invorderbaar in zooveel gelijke termijnen als er na de maand waarin het aanslagbiljet is verstrekt, nog maanden van het belastingjaar overblijven. Heeft die verstrekking

De inkomstenbelasting. (*Vervolg*).
plaats gehad na 31 Juli van het belastingjaar dan is de aanslag invorderbaar in vijf gelijke termijnen, waarvan de verschijndagen achtereenvolgens vallen op den vijftienden van elke maand, te beginnen met de maand, volgende op die, waarin de verstrekking plaats had.

Voor aanslagen — verhoogingen daaronder niet begrepen — welke, berekend over een vol jaar, ƒ 25 of minder bedragen, wordt eenvoudigheidshalve de boete, welke in het algemeen na elken verschijndag wordt beloopen, eerst verschuldigd na den laatsten verschijndag over het dan onbetaald gebleven bedrag.

Voor de verlofgangers is eene afzonderlijke termijnenregeling getroffen. Gedurende hunne tijdelijke afwezigheid en in het jaar van terugkeer gelden 15 Maart, 15 Juni, 15 September en 15 November van het belastingjaar als verschijndagen, terwijl bij te late betaling van hen geen boete wordt gevorderd.

De aanslag van niet binnen Nederlandsch-Indië wonende personen, andere dan gepensionneerden e.d. en hen, die tijdelijk een bedrijf of beroep binnen N.-I. uitoefenen, zoomede die van corporaties is in zijn geheel invorderbaar op den als verschijndag geldenden vijftienden dag van de derde maand, volgende op die, waarin het aanslagbiljet is verstrekt, terwijl de gewone regeling als voor inwonenden geldt toepasselijk is op uitwonende genieters van periodieke uitkeeringen ten laste van de begrooting van een binnen N.-I. gelegen autonoom gebiedsdeel.

De berekening der ontheffing van den aanslag wegens verlies van één of meer bronnen van inkomen in den loop van het belastingjaar is al eveneens eene geheel andere dan was voorgeschreven in de sedert vervallen herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920. Naar de vroegere regeling werd het aan den aanslag ten grondslag liggende fictieve inkomen vergeleken met dat, hetwelk gedurende het belastingjaar werkelijk is of zal worden genoten. Bedroeg het verschil meer dan $^1/_4$ van het fictieve inkomen dan werd ontheffing verleend ten beloope van het verschil tusschen den opgelegden aanslag en een over het werkelijk inkomen berekenden aanslag. Volgens de nieuwe regeling moeten met elkaar worden vergeleken het aan den aanslag ten grondslag liggend inkomen en dat, hetwelk tot grondslag zou hebben gestrekt, indien uitsluitend rekening ware gehouden met de opbrengst der na het verlies overgebleven en/of nieuw ontstane bronnen. En de ontheffing, waarop eveneens slechts aanspraak bestaat, indien evenbedoeld verschil in inkomen meer dan 25% bedraagt, wordt dan niet verleend voor het geheele verschil tusschen den opgelegden en den nieuw berekenden aanslag, doch voor een evenredig deel overeenkomstig de verhouding tusschen de nog niet ingetreden maanden en het geheele belastingjaar of -tijdvak. Laatstgenoemd systeem houdt beter dan het vroegere rekening met het feit dat de draagkracht geacht moet worden eerst belangrijk te zijn verminderd van af het tijdstip waarop eenige bron verloren is gegaan zoodat er geen reden is om in den aanslag voorzooveel de dan verstreken maanden betreft wijziging te brengen. Ook de formeele voorschriften voor de aanvrage der ontheffing en voor het beroep van de beschikking op zoodanig verzoek zijn gewijzigd. De voornaamste wijziging is wel deze dat in beroep kan worden gekomen bij den raad van beroep voor belastingzaken, terwijl in de vervallen ordonnantie de hoofdinspecteur van Financiën op beroepschriften beschikte.

In artikel 81 zijn nieuwe voorschriften gegeven tot herstel van onjuiste aanslagen, welke voorzoover de hoofdinspecteur van Financiën erbij betrokken is van verdere strekking zijn dan de bepalingen in artikel 64, lid 2 der oude ordonnantie. Eene regeeringsverordening (Ind. Stb. 1932 no. 579) geeft de regelen, welke voor zoodanige wijziging moeten worden in acht genomen. De bevoegdheid tot het verleenen van geheele of gedeeltelijke teruggave of vrijstelling van de verhoogingen ingevolge de artikelen 50 en 61 is van den hoofdinspecteur van Financiën overgegaan op den directeur van Financiën.

Het opzettelijk onjuist of onvolledig doen eener aangifte wordt, indien daaruit nadeel voor het Land kan ontstaan, behalve met gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden, subsidiair gestraft met eene geldboete van ten hoogste tien duizend gulden.

Bij de ordonnantie van 30 December 1933 (Ind. Stb. no. 563) is eene bijzondere regeling getroffen voor de vaststelling van den aanslag over de jaren 1934 en 1935 van gepensionneerden, op wie de wet van 29 December 1933 (Ned. Stb. no. 763) houdende tijdelijke korting der pensioenen, van toepassing is. Tenzij dit tot hoogeren aanslag leidt, wordt met terzijdestelling van het bepaalde in het eerste lid van artikel 15 de opbrengst van het recht op pensioen gesteld op het zuiver bedrag van het pensioen over het belastingjaar.

De ordonnantie van 26 Februari 1934 (Ind. Stb. no. 106) voegde aan artikel 61 een nieuw derde lid toe, bepalende dat de verhooging bij navordering niet geheven wordt indien en voorzoover deze plaats vindt als gevolg van eene verkeerde schatting van den belanghebbende, welke te goeder trouw heeft plaats gehad.

De crisisheffingen op het inkomen. Tot gedeeltelijke dekking van de tekorten op den gewonen dienst gedurende de crisisjaren zijn, voor het eerst over 1932, extra-belastingen op het inkomen geheven van hen, die onder de inkomstenbelasting vielen en een zuiver inkomen hadden, dat boven ƒ 250 uitging.

Beter dan door eene heffing van opcenten, die trouwens reeds van het jaar 1922 af, oorspronkelijk tot een aantal van 30, voor de jaren 1927 t/m 1930 tot een aantal van 24, voor 1931 met 30 en voor 1932 zelfs met 40 op het tarief der herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920 (Ind. Stb. 1921 no. 312) waren gelegd, kon met eene zoodanige afzonderlijke progressieve inkomstenbelasting in den geest van de Nederlandsche verdedigingsbelasting II eene zoo zeer gewenschte redelijke versterking van het middelenbudget worden bereikt.

Blijkens de memorie van toelichting op de ontwerp-ordonnantie tot buitenwerkingstelling van artikel 16 der Indische Comptabiliteitswet (Ind. Stb. 1925 no. 448) ten aanzien van de crisisheffing 1932 op het inkomen en de verhooging van den benzineaccijns (Volksraad. Zittingsjaar 1931—1932. Onderwerp 134. Stukken 1—3) verwachtte de Regeering van bedoelde crisisheffing eene bate van 15 millioen gulden.

De crisisheffingen op het inkomen. (*Vervolg*).

Volgens de ordonnantie op de crisisheffing 1932 op het inkomen (Ind. Stb. 1932 no. 92) strekt het volgens de bepalingen der evengenoemde herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920 vastgestelde zuiver inkomen voor den aanslag in de inkomstenbelasting over het jaar 1932 tot grondslag voor de crisisheffing, terwijl voorts alle bepalingen van laatstgenoemde ordonnantie zoomede van die van 20 December 1921 (Ind. Stb. no. 770) of den voorloopigen aanslag zooals deze ordonnanties sedert zijn gewijzigd en aangevuld, behoudens enkele uitzonderingen ook voor de crisisheffing van toepassing zijn.

Die uitzonderingen betreffen o.m. de voorschriften op het doen van aangifte, de bepaling omtrent de beëediging der aangiften zoomede de daarop betrekking hebbende strafbepalingen en de bepaling betreffende de ontheffing wegens dubbele belasting.

Daar het belastbaar inkomen voor de inkomstenbelasting ook tot grondslag voor de crisisheffing dient, is immers eene aangifte voor laatstgenoemde belasting niet meer noodig, terwijl bij gebreke van eene gelijksoortige belasting in Nederland uiteraard geen behoefte bestaat aan eene bepaling tot voorkoming van dubbele belasting, nog minder aan eene ontheffing ten tweeden male wegens in Nederland aan het Rijk betaalde belasting naar het inkomen.

De in artikel 18, lid 2, letter *a* der herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920 bedoelde inkomsten uit gronden worden voor bedragen tot ƒ 9600 door het proportioneel tarief van 4% zwaarder getroffen dan andere inkomsten met het oploopend tarief en daar nu op de onder de landrente vallende inkomsten geen crisisheffing werd gelegd en evenbedoeld 4% tarief indirect met de landrenteheffing verband houdt, lag het voor de hand om de inkomsten uit gronden, welke onder de inkomstenbelasting vallen, eveneens vrij te stellen van de crisisheffing zoolang hetgeen van deze inkomsten gevorderd wordt aan inkomstenbelasting het normale tarief dier belasting, vermeerderd met den crisistoeslag, overtreft.

Bedraagt het totaal van den aanslag in de inkomstenbelasting over het jaar 1932, vermeerderd met landsopcenten en met de crisisheffing, daarentegen minder dan hetgeen aan inkomstenbelasting, vermeerderd met landsopcenten en crisisheffing, verschuldigd zou zijn indien de in het zuiver inkomen begrepen inkomsten uit anderen hoofde dan uit gronden zouden zijn verkregen, dan wordt de crisisheffing over die inkomsten opgelegd tot het bedrag van het verschil.

Het tarief der crisisheffing 1932 ziet er als volgt uit:

zuiver inkomen	belasting
boven ƒ 250 tot beneden ƒ 900	ƒ 0,20 voor elke geheele som van ƒ 10 boven ƒ 250
van ƒ 900 „ „ - 1800	ƒ 13,— benevens - 0,22 „ „ „ „ „ „ „ - 900
„ - 1800 „ „ - 3600	- 32,80 „ - 2,50 „ „ „ „ „ - 100 „ - 1800
„ - 3600 „ „ - 5400	- 77,80 „ - 3,— „ „ „ „ „ „ „ - 3600
„ - 5400 „ „ - 8400	- 131,80 „ - 3,50 „ „ „ „ „ „ „ ƒ 5400
„ - 8400 „ „ - 12000	- 236,80 „ - 4,— „ „ „ „ „ „ „ - 8400
„ - 12000 „ „ - 18000	- 380,80 „ - 4,50 „ „ „ „ „ „ „ - 12000
„ - 18000 „ „ - 24000	- 650,80 „ - 5,— „ „ „ „ „ „ „ - 18000
„ - 24000 en hooger	- 950,80 „ - 6,— „ „ „ „ „ „ „ - 24000

De aldus berekende belasting wordt verminderd met 5 ten honderd voor iederen bloed- of aanverwant in de rechte linie van den belastingplichtige, die geheel te zijnen laste komt, welke aftrek ƒ 35 per bloed- of aanverwant niet te boven kan gaan. Deze bepaling liep vooruit op de ontworpen nieuwe ordonnantie op de inkomstenbelasting, die een aftrek voor verwanten kent, welke vrijwel op eene zelfde procentueele vermindering der belasting neerkomt.

Uitwonenden zijn aan hetzelfde belastingtarief onderworpen; de rondreizenden, bedoeld in artikel 78, lid 1 der herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920, betalen echter ingevolge artikel 4 der ordonnantie vijf en twintig cent voor iedere tien gulden, waarop hun inkomen wordt geschat.

Artikel 2, lid 2, opent de mogelijkheid om aan belastingplichtigen, wier inkomen in den loop van het belastingjaar eene belangrijke vermindering heeft ondergaan zonder dat dit nochtans gepaard ging met het door artikel 83, lid 5 der herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920 geëischt verlies eener bron van inkomen, toch eene geheele of gedeeltelijke ontheffing der belasting te verleenen. Het zuiver inkomen voor den aanslag in de inkomstenbelasting over het jaar 1932 moet dan echter meer dan veertig ten honderd verschillen van hetgeen werkelijk door de belastingplichtigen gedurende het jaar 1932 als zoodanig is of vermoedelijk zal worden genoten. Voor de indiening van het verzoekschrift, de beschikking daarop en het beroep daarvan gelden dezelfde bepalingen als voor de inkomstenbelasting.

De aanslag in de crisisheffing wordt zooveel mogelijk tegelijk met dien in de inkomstenbelasting over het jaar 1932 vastgesteld, terwijl bezwaar- beroep- en verzoekschriften, alsmede mondeling voorgebrachte bezwaren betreffende laatstbedoelden aanslag worden geacht tevens den aanslag in de crisisheffing te betreffen.

De met ingang van 1 Januari 1933 in werking getreden ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932 (Ind. Stb. no. 111), welker tarief zoodanig is samengesteld dat de belasting volgens die verordening ongeveer gelijk is aan het algemeene tarief der vervallen ordonnantie, verhoogd met 24 opcenten, maakte eene andere regeling van de crisisheffing 1933 op het inkomen noodzakelijk.

Daar het aantal opcenten op de inkomstenbelasting over 1932 in stede van 24 veertig bedroeg, was allereerst een hooger tarief voor de crisisheffing noodig om eenzelfde gezamenlijke opbrengst te behouden.

Dit tarief is als volgt samengesteld:

(Zie tabel op blz. 1321).

De crisisheffingen op het inkomen. (*Vervolg*).

Belastbare som.			Belasting						
f 260	tot beneden	f 560	f 0,24	benevens	f 0,24	voor elk geheel bedrag van	f 10	boven	f 260
- 560	" "	- 1200	- 7, 44	"	- 0,26	" " " " "	- 10	"	- 560
- 1200	" "	- 2000	- 24,08	"	- 1,40	" " " " "	- 50	"	- 1200
- 2000	" "	- 2800	- 46,48	"	- 3	" " " " "	- 100	"	- 2000
- 2800	" "	- 3600	- 70,48	"	- 3,20	" " " " "	"	"	- 2800
- 3600	" "	- 4400	- 96,08	"	- 3,40	" " " " "	"	"	- 3600
- 4400	" "	- 5200	- 123,28	"	- 3,60	" " " " "	"	"	- 4400
- 5200	" "	- 6000	- 152,08	"	- 3,80	" " " " "	"	"	- 5200
- 6000	" "	- 8000	- 182,48	"	- 4,10	" " " " "	"	"	- 6000
- 8000	" "	- 10000	- 264,48	"	- 4,50	" " " " "	"	"	- 8000
- 10000	" "	- 14000	- 354,48	"	- 5	" " " " "	"	"	- 10000
- 14000	" "	- 18000	- 554,48	"	- 5,50	" " " " "	"	"	- 14000
- 18000	" "	- 22000	- 774,48	"	- 6	" " " " "	"	"	- 18000
- 22000	" "	- 26000	- 1014,48	"	- 6,50	" " " " "	"	"	- 22000
- 26000	" "	- 60000	- 1274,48	"	- 7	" " " " "	"	"	- 26000
- 60000	" "	- 100000	- 3654,48	"	- 8	" " " " "	"	"	- 60000
- 100000	en hooger		- 6854,48	"	- 9	" " " " "	"	"	- 100000

zoodat het percentage der totaal-heffing (inkomstenbelasting + crisisheffing) voor verschillende inkomenklassen bedraagt

Inkomenklasse	Percentage der totaalheffing naar het inkomen
120	1,—
200	1,40
250	1,52
300	2,—
600	3,25
1.000	3,99
1.200	4,17
2.000	4,82
2.400	5,10
3.000	5,43
4.000	5,94
5.000	6,42
6.000	6,87
7.000	7,33
8.000	7,68
9.000	8,11
10.000	8,44
12.000	9,20
15.000	10,06
20.000	11,32
25.000	12,44
30.000	13,48
40.000	15,31
50.000	16.83
100.000	22,55
200.000	29,90

De ordonnantie op de crisisheffing 1933 op het inkomen (Ind. Stb. 1932 no. 585) onderwerpt alle belastingplichtigen voor de inkomstenbelasting over dat jaar aan die heffing, doch eene uitzondering is gemaakt voor hen, die zijn genoemd in artikel 2, letter *e* der ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932, zulks in verband met de noodzakelijkheid den belastingdruk voor deze groep van belastingplichtigen in overeenstemming te doen blijven met dien, welken op de inwoners van Nederland door directe heffingen wordt gelegd.

De belasting der niet binnen Nederlandsch-Indië wonende personen, bedoeld in artikel 25 der ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932, bedraagt dertig cent voor iedere tien gulden der in dat artikel bedoelde zuivere opbrengst.

De normale aftrek, die aan de binnen Nederlandsch-Indië wonende belastingplichtigen wegens het onderhoud van verwanten wordt verleend, is dezelfde als die voor de inkomstenbelasting (artikel 29, lid 1 der betrekkelijke ordonnantie). Indien het aantal verwanten echter meer dan drie bedraagt, wordt de vermindering te dier zake per verwant gesteld op anderhalf maal het normale bedrag (Ind. Stb. 1932 no. 636).

Het in de ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932 belichaamde nieuwe stelsel tot voorkoming van dubbele belasting voor binnen Nederlandsch-Indië wonenden, die tevens in Nederland, Suriname of Curaçao aan eene belasting naar het inkomen zijn onderworpen, leidt er toe dat ook de crisisheffing voor die categorie van belastingplichtigen op dezelfde wijze wordt verminderd als in artikel 31 dier ordonnantie is aangegeven.

In de gebiedsdeelen, waarin overeenkomstig artikel 28 der ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932 de belasting eene vermindering ondergaat, wordt de crisisheffing op gelijke wijze verminderd. Binnen die gebiedsdeelen blijft de heffing der belasting achterwege indien zij, berekend over een vol jaar, minder dan zestig cent zou bedragen.

Overigens verschilt de regeling niet met die op de crisisheffing 1932 op het inkomen.

Nadat de Volksraad zich in September 1933 had verklaard tegen de door de Regeering voorgebrachte voorstellen tot verhooging van enkele tarieven der inkomstenbelasting — waarbij de crisisheffing 1933 grootendeels werd ingesmolten en niet gehuwde binnen Nederlandsch-Indië wonenden meer verschuldigd zouden zijn dan gehuwde inwonenden — en tot heffing van Landsopcenten op die tarieven voor het jaar 1934, werd ook voor dat jaar de invoering van eene crisisheffing op het inkomen aan het oordeel van dat college onderworpen.

De Volksraad verwierp dat voorstel echter eveneens, waarna de Regeering op eigen gezag twee ordonnanties vaststelde, waarvan de eerste (Ind. Stb. 1934 no. 49) voorziet in eene crisisheffing voor het jaar 1934 op het inkomen en de tweede (Ind. Stb. 1934 no. 50) dient tot heffing van 50 Landsopcenten op de aanslagen in de inkomstenbelasting voor belastingplichtigen als bedoeld in artikel 2, letter *e*, van de ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932.

Voor genoemde crisisheffing geldt het tarief, opgenomen in de tabel op blz. 1322.

Dit tarief voert met de inkomstenbelasting den druk ongeveer op tot de hoogte, welke de Regeering zich bij haar oorspronkelijk voorstel tot insmelting van de crisisheffing en het leggen

De crisisheffingen op het inkomen. (*Vervolg*).

Belastbare som.		Belasting.			
f 260	tot beneden f 500	f 1,60	benevens f 0,35	voor elk geheel bedrag van f 10	boven f 260
- 500	„ „ - 1200	- 10	„ - 0,40	„ „ „ „ „ - 10	„ - 500
- 1200	„ „ - 2000	- 38	„ - 2,—	„ „ „ „ „ - 50	„ - 1200
- 2000	„ „ - 2800	- 70	„ - 4,50	„ „ „ „ „ - 100	„ - 2000
- 2800	„ „ - 4400	- 106	„ - 5,—	„ „ „ „ „ „	„ - 2800
- 4400	„ „ - 10000	- 186	„ - 5,50	„ „ „ „ „ „	„ - 4400
- 10000	„ „ - 12000	- 494	„ - 6,—	„ „ „ „ „ „	„ - 10000
- 12000	„ „ - 13000	- 614	„ - 6,50	„ „ „ „ „ „	„ - 12000
- 13000	„ „ - 14000	- 679	„ - 7,—	„ „ „ „ „ „	„ - 13000
- 14000	„ „ - 15000	- 749	„ - 7,50	„ „ „ „ „ „	„ - 14000
- 15000	„ „ - 34000	- 824	„ - 8,—	„ „ „ „ „ „	„ - 15000
- 34000	„ „ - 43000	- 2344	„ - 8,50	„ „ „ „ „ „	„ - 34000
- 43000	„ „ - 50000	- 3109	„ - 9,—	„ „ „ „ „ „	„ - 43000
- 50000	„ „ - 66000	- 3739	„ - 9,50	„ „ „ „ „ „	„ - 50000
- 66000	„ „ - 74000	- 5259	„ - 10,—	„ „ „ „ „ „	„ - 66000
- 74000	„ „ - 82000	- 6059	„ - 10,50	„ „ „ „ „ „	„ - 74000
- 82000	„ „ - 90000	- 6899	„ - 11,—	„ „ „ „ „ „	„ - 82000
- 90000	„ „ - 100000	- 7779	„ - 11,50	„ „ „ „ „ „	„ - 90000
- 100000	„ „ - 110000	- 8929	„ - 12,—	„ „ „ „ „ „	„ - 100000
- 110000	„ „ - 120000	- 10129	„ - 12,50	„ „ „ „ „ „	„ - 110000
- 120000	„ „ - 130000	- 11379	„ - 13,—	„ „ „ „ „ „	„ - 120000
- 130000	„ „ - 140000	- 12679	„ - 13,50	„ „ „ „ „ „	„ - 130000
- 140000	„ „ - 150000	- 14029	„ - 14,—	„ „ „ „ „ „	„ - 140000
- 150000	„ „ - 160000	- 15429	„ - 14,50	„ „ „ „ „ „	„ - 150000
- 160000	„ „ - 175000	- 16879	„ - 15,—	„ „ „ „ „ „	„ - 160000
- 175000	„ „ - 190000	- 19129	„ - 15,50	„ „ „ „ „ „	„ - 175000
- 190000	en hooger	- 21454	„ - 16,—	„ „ „ „ „ „	„ - 190000

van opcenten op het aldus verhoogde tarief der inkomstenbelasting had gedacht, en wordt geacht eene opbrengst te geven van ruim 22 millioen gulden. Dit is slechts enkele millioenen minder dan de opbrengst van de inkomstenbelasting, zoodat de belastingdruk op het inkomen voor het jaar 1934 nagenoeg verdubbeld is.

Van den totalen belastingdruk wordt in het ondervolgende een beeld gegeven.

Inkomenklasse	Percentage der totaalheffing naar het inkomen
120	1,—
200	1,40
260	2,15
300	2,6
600	4,17
1.200	5,33
2.400	6,33
3.600	7,11
6.000	8,4
10.000	9,84
15.000	11,5
30.000	15,05
50.000	18,4

De ordonnantie op de crisisheffing 1934 op het inkomen komt overigens vrijwel overeen met die op de crisisheffing 1933 op het inkomen.

Binnen de gebiedsdeelen, bedoeld in artikel 28 der ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932, blijft de heffing der belasting achterwege indien zij, berekend over een vol jaar, minder dan een gulden en vier cent zou bedragen.

De belasting der niet binnen Nederlandsch-Indië wonende personen, bedoeld in artikel 25 der ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932, bedraagt vijftig cent voor iedere tien gulden der in dat artikel bedoelde zuivere opbrengst.

Van de 50 Landsopcenten, welke met het oog op den toestand van 's Lands financiën op het tarief van artikel 30, lid 2, der ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932 werden gelegd, werd eene bate van ongeveer f 200.000 verwacht.

De vermogensbelasting. Het denkbeeld ook in Nederlandsch-Indië eene vermogensbelasting in te voeren, zooals Nederland die kent, is in den Indischen Volksraad meermalen ter sprake gekomen, doch de verwezenlijking ervan stuitte in vroegere jaren steeds af op de gebrekkige outilleering van den belastingdienst en de zware overbelasting van dien dienst, niet het minst door de oorlogswinstbelasting.

Eerst toen evengenoemde belasting geheel werd geliquideerd, liet de Regeering hare aanvankelijke bezwaren vallen, al was zij ook daarna nog van meening dat de nieuwe last, die der belastingadministratie op de schouders werd gelegd, slechts zou kunnen worden gedragen door aan de uitvoering der nieuwe heffing in den beginne niet te hooge eischen te stellen. Die capitulatie geschiedde echter niet dan nadat met 37 tegen 7 stemmen in het vertegenwoordigend college eene motie-Stokvis c.s. was aanvaard, waarin de Regeering werd uitgenoodigd de totstandkoming der belasting te bespoedigen.

Op 21 Augustus 1931 werden bij den Volksraad twee aanvullende begrootingen ingediend, waarbij op het nieuwe middel met eene geraamde opbrengst van 2 millioen gulden voor het jaar 1932 werd gerekend, den 27en Februari 1932 gevolgd door eene ontwerp-ordonnantie (Zittingsjaar 1931—1932. Onderwerp 149. Stukken 1—3). De ordonnantie kwam op 25 Juli 1932 (Ind Stb. no. 405) tot stand en werkt behoudens ten aanzien der strafbepalingen terug tot 1 Januari 1932.

Daarin is voor het materieele recht nauwe aansluiting gezocht aan de Nederlandsche wet op de vermogensbelasting 1892 en v.z.n. ook bij de ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932 (Ind. Stb. no. 111), waarvan de formeele bepalingen nagenoeg geheel zijn overgenomen.

De rechtsgrond der nieuwe belasting werd door de Regeering in de toelichting op de vijfde aanvullende begrooting betreffende afdeeling III der begrooting voor 1931 (Volksraad. Zittingsjaar 1903—1932. Onderwerp 47. Afdeeling III stuk 3) aldus geformuleerd:

De vermogensbelasting. (*Vervolg*).

„In een belastingstelsel dat, zooals hier te „lande, voor een goed deel met de draagkracht „der belastingplichtige individuën, voorzooveel „blijkende uit hun inkomen, rekening bedoelt „te houden, heeft eene vermogensbelasting deug-„delijken grond.

„Door de inkomstenbelasting wordt het ge-„heele inkomen, onverschillig of dit uit arbeid „enz. of uit vermogen dan wel uit beiderlei bron „voortvloeit, gelijkelijk progressief belast. Aan het „feit dat vermogen als meer duurzame bron van „inkomen, welke niet van arbeidskracht of van „het leven van het subject afhankelijk is, aan „zijn bezitter eene grootere financieele draag-„kracht geeft — zelfs ook indien het bezit geen „opbrengst oplevert wijl daarin toch potentieele „inkomsten verscholen liggen — wordt door haar „niet voldoende aandacht geschonken.

„Eene correctie van het tarief der inkomsten-„belasting in den vorm eener surtaxe wegens „vermogensbezit zal den economischen toestand „van den belastingplichtige juister benaderen „dan door het huidige stelsel geschiedt en moet „derhalve wenschelijk worden geacht."

Door de invoering der belasting is bovendien de mogelijkheid geopend om de gegevens van de vermogens- en inkomstenbelasting wederkeerig te benutten ten einde eene doelmatige contrôle op beide heffingen uit te oefenen, zoodat ook uit dien hoofde de vermogensbelasting eene gewenschte aanvulling van het belastingstelsel vormt.

Aan de belasting zijn onderworpen de inwoners van Nederlandsch-Indië naar hun geheele zuiver vermogen zoomede de niet binnen Nederlandsch-Indië wonende personen voor bepaalde vermogensbestanddeelen, welke eene economische betrekking met Nederlandsch-Indië scheppen, zooals die ook in de ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932 tot uiting komt, waarbij echter in aanmerking valt te nemen dat het recht op pensioenen en onderstanden, welke van overheidswege zijn toegekend, niet onder het vermogen wordt begrepen.

Van de uitwonenden zijn dus belastingsubjecten zij, die eigendom hebben van een binnen N.-I. gelegen onroerend goed of van een op zoodanig goed gevestigd recht [1]), eigenaar zijn van eene schuldvordering, welke verzekerd is door hypotheek op eene binnen N.-I. gelegen of gevestigde onroerende zaak dan wel van zulk eene vordering genot hebben krachtens zakelijk recht of persoonlijk dan wel door vertegenwoordigers of gemachtigden een bedrijf of beroep (dienstbetrekking daar onder niet begrepen) binnen N.-I. uitoefenen tenzij zulks tijdelijk geschiedt en korter dan drie maanden achtereen duurt en ten slotte zij, die op andere wijze dan evenbedoeld doch niet ingevolge eene loopende arbeidsovereenkomst of als aandeelhouder of houder van een verhandelbaar winst- of oprichtersbewijs voordeel trekken uit een binnen N.-I. uitgeoefend bedrijf of beroep, ook weer tenzij die uitoefening tijdelijk geschiedt en korter dan drie maanden achtereen duurt.

De in 1928 in Nederland tot stand gekomen regeling, waarbij ook buitenlandsche lichamen, welke in de even aangegeven omstandigheden verkeeren, in de belasting worden betrokken, is niet nagevolgd.

In overeenstemming met den Geneefschen regel wordt de belasting van het vermogen, belegd in een beroep of bedrijf, dat internationaal zeevervoer ten doel heeft, onder voorwaarde van wederkeerigheid, overgelaten aan het land van domicilie van den ondernemer, zoodat in de overigens bij uitzondering voorkomende gevallen, dat niet binnen Nederlandsch-Indië wonende personen te water personen en goederen vervoeren tusschen binnen en niet binnen N.-I. gelegen havens, zoodanig vervoer niet wordt aangemerkt als uitoefening van een bedrijf of beroep binnen N.-I.

Evenals voor de inkomstenbelasting wordt van het beginsel, dat slechts physieke personen belastingplichtig zijn, afgeweken indien een of meer belastingplichtige vennooten of leden van eene al dan niet binnen N.-I. gevestigde vennootschap onder eene firma of en commandite, maatschap, reederij of kongsie onbekend zijn dan wel ten aanzien van de deelgerechtigdheid onzekerheid bestaat, in welke gevallen de vennootschap, maatschap, reederij of kongsie in plaats van die vennooten of leden aan de belasting is onderworpen.

Voorts wordt voor de vermogensbelasting ook de vraag of iemand binnen N.-I. woont op gelijke wijze beoordeeld als voor de inkomstenbelasting.

Als vermogen, het object der belasting, komen in het algemeen in aanmerking alle zaken, welke geldswaarde hebben, vruchtgebruik en het recht op eene ingegane lijfrente alsmede bezits-, gebruiks- en genotsrechten, ook voorzoover zij niet in het Burgerlijk Wetboek zijn geregeld, daaronder begrepen.

Daarentegen zijn vrijgesteld edel metaalwerk, paarlen en edelgesteenten, indien de gezamenlijke waarde van het een en ander niet meer bedraagt dan *f* 3000, voorts huisraad in den zin van artikel 515 Ind. B.W., voorwerpen van kunst en wetenschap, kleederen en levensmiddelen voorzoover een en ander geen handelsvoorraad is en niet voor de uitoefening van eenig bedrijf of beroep dient; niet tot het bedrijfs- of beroepsvermogen behoorende polissen van lijfrente zoomede polissen van nog loopende levensverzekeringen, indien daarop in geen enkel jaar van den looptijd der verzekering noch bij het afsluiten eene hoogere premie verschuldigd of een hooger bedrag betaald is dan 8 ten honderd van het bedrag, dat door den verzekeraar verschuldigd is bij overlijden van dengene, op wiens leven de verzekering is gesloten; het recht op lijfrenten, indien dat recht verkregen is door betaling van premiën tot een gezamenlijk bedrag van ten hoogste *f* 800 per jaar, het recht op pensioenen en onderstanden, welke van overheidswege zijn toegekend of door particuliere werkgevers ter zake van verrichten arbeid verschuldigd zijn; het recht op het wettelijk vruchtgenot en rechten op periodieke uitkeeringen en verstrekkingen, rechtstreeks uit het familierecht voortvloeiende; nog niet vorderbare termijnen van renten, van uitkeeringen, van bezoldigingen en van andere inkomsten alsmede nog niet ingeoogste vruchten, die tenminste eenmaal in drie jaar worden ingeoogst en ten slotte het recht op lijfrenten of andere periodieke uit-

[1]) Ook de bloote eigenaar van zaken, die door anderen in vruchtgebruik worden bezeten, is belastingplichtig.

De vermogensbelasting. (*Vervolg*).
keeringen door ouders aan hunne minderjarige kinderen toegekend.

De beperking van polissen van nog loopende levensverzekeringen en die van het recht op lijfrenten vindt haar grond in de overweging, dat alleen die polissen en die lijfrenten kunnen worden vrijgesteld, waarvan de premiën geacht kunnen worden uit het voor vertering bestemde deel van het inkomen te zijn betaald en die dus niet het resultaat zijn van de omzetting van vermogensbestanddeelen of — wat de levensverzekeringen betreft — een beleggingskarakter dragen.

De vrijstelling van pensioensrechten wordt gemotiveerd door het feit dat daarover in den regel slechts in zeer beperkte mate kan worden beschikt.

Grondslag voor de berekening van het zuiver vermogen is de toestand bij den aanvang van het belastingjaar of belastingtijdvak zooals ook voor de inkomstenbelasting slechts rekening wordt gehouden met bronnen, die bij den aanvang van het belastingjaar voor den belastingplichtige bestaan. Niettemin wordt, ingevolge eene door den Volksraad bij amendement in het ontwerp der ordonnantie aangebrachte wijziging, aan den inwonenden belastingplichtige, wiens vermogen, berekend over een jaar, door de eene of andere oorzaak bij het einde van het belastingjaar daalt beneden drie vierden van het bedrag, waarnaar de aanslag is geregeld, vermindering van dien aanslag verleend, op den grondslag van het verschil tusschen den aanslag en de belasting, die naar het werkelijk zuiver vermogen op het einde van het belastingjaar zou zijn geheven (artikel 51 *A*).

Dit artikel past niet in het systeem der ordonnantie, immers er is, anders dan voor de inkomstenbelasting, waarbij het werkelijk jaarinkomen feitelijk grondslag van heffing dient te zijn, geen reden om bij waardedaling of verlies van vermogen het jaareinde in de plaats van den aanvang van het belastingjaar te stellen, terwijl eene vermeerdering van het vermogen in den loop des jaars geheel buiten aanmerking blijft.

Voor de waardeering van onroerende zaken geldt de verkoopwaarde, waaronder moet worden verstaan de waarde, die de zaak voor den doorsnee-kooper heeft. Effecten worden geschat op hunne geldswaarde naar de laatste bekend gegevens. Deze geldswaarde wordt niet uitsluitend bepaald door den prijs, welke bij verkoop zou kunnen worden verkregen, maar mede door de geldswaardige voordeelen, welke het vermogensbestanddeel aan den tegenwoordigen bezitter vermag te bieden.

Van lijfrenten wordt de waarde in het algemeen bepaald op de wijze voor het recht van successie voorgeschreven, terwijl alle overige zaken worden geschat naar hare geldswaarde, waarbij, voorzoover de bestemming der zaken op die waarde invloed heeft, met die bestemming rekening wordt gehouden. Zoo zullen bedrijfsobjecten als machines, bedrijfsvee e.d. geschat moeten worden naar de waarde, die deze zaken in en voor het bedrijf hebben, terwijl ook bij de schatting van bedrijfsvoorraden en grondstoffen het verband met de zaak niet uit het oog mag worden verloren.

Artikel 12 der ordonnantie laat onder zekere voorwaarden toe het in ondernemingen belegd vermogen aan te geven volgens de balans en bevat als zoodanig eene uitzondering op den algemeenen regel van artikel 8. Niet de aanvang van het belastingjaar, maar het tijdstip, waarop de balans is vastgesteld, is dan voor die waardeering maatgevend.

Hebben er tusschen het tijdstip van de vaststelling der balans en 1 Januari verschuivingen plaats gehad van het privé-vermogen van den belastingplichtige naar het in de onderneming geïnvesteerde kapitaal of omgekeerd dan moet volgens het tweede lid van het artikel de waarde van het naar de balans geschat vermogen vermeerderd of verminderd worden met het door den belastingplichtige in dat tijdvak aan de onderneming toegevoegd of onttrokken kapitaal.

De regeling heeft het voordeel dat daarmede moeilijkheden, aan de stuksgewijze waardeering van de bestanddeelen eener onderneming verbonden, worden ondervangen en dat belastingplichtigen geen afzonderlijke balans behoeven op te maken.

De waarde van vruchtgebruik en blooten eigendom wordt volgens het stelsel der ordonnantie door berekening afgeleid uit de waarde van den vollen eigendom, zooals ook in de successieordonnantie is bepaald.

Ter berekening van het zuiver vermogen wordt de op hooger aangegeven wijze berekende totale waarde der bezittingen verminderd met de contante waarde der schulden ten laste van den belastingplichtige. De last van wettelijk vruchtgenot zoomede door den belastingplichtige verschuldigde periodieke uitkeeringen en verstrekkingen, rechtstreeks uit het familierecht voortvloeiende, kunnen in overeenstemming met de desbetreffende vrijstelling voor de genieters dier voordeelen niet als schulden in aanmerking komen.

Ingevolge artikel 22*A* is de belastingplichtige bevoegd bij de aangifte aan het hoofd der inspectie aanwijzing te verzoeken van drie deskundigen, die te zijnen koste de waarde van het vermogen nader zullen vaststellen en wier schatting dan in de plaats treedt van die van den inspecteur.

Over zuivere vermogens van minder dan *f* 25.000 is geen belasting verschuldigd. De Regeering heeft die grens in het betrekkelijk begrootingsvoorstel als volgt gemotiveerd. „Naar „het oordeel der Regeering behooren kleinere vermogens onbelast te blijven. Met vrij „groote zekerheid kan toch worden verwacht „dat een onevenredige toename van administratieve moeilijkheden, welke zich bij eene heffing van deze groep van vermogens zullen voordoen, een vlotte uitvoering ernstig zal belemmeren. Om deze reden is aansluiting gezocht „aan de regeling voor de inkomstenbelasting, „welker bepaling dat tot het doen van aangifte „voor die heffing in Nederlandsch-Indië wonende „physieke personen verplicht zijn, indien hun „jaarlijksch bruto-inkomen een bedrag van „*f* 1200 te boven gaat, eveneens de gedachte tot „uitdrukking brengt dat een scheidingslijn dient „te worden getrokken tusschen die belastingsubjecten, voor wie het doen van een ingewikkelde „beschrijving hunner inkomens- en vermogensbestanddeelen al te groote bezwaren zou opleveren en hen, die in verband met hunne betere maatschappelijke positie daartoe wel in

De vermogensbelasting. (*Vervolg*).
„staat kunnen worden geacht. Bij een rentevoet „van 5% bedraagt dan het minimum belastbaar kapitaal ƒ 24.000. Slechts boven deze grens „wenscht de Regeering het vermogen te belasten."

Alhoewel het niet in de bedoeling heeft gelegen het tarief progressief te doen zijn, wijl de vermogensbelasting niet op zichzelve staat maar eene aanvulling van de progressieve inkomstenbelasting vormt, wordt door den aftrek van ƒ 24.000, waaraan alle vermogens van minder dan ƒ 120.000 zijn onderworpen, toch eene licht progressieve heffing verkregen, die eerst voor vermogens van ƒ 120.000 of meer proportioneel wordt.

Bedraagt het zuiver vermogen ƒ 25.000 of meer, doch minder dan ƒ 120.000, dan is n.l. verschuldigd ƒ 2,50 van elke geheele som van ƒ 1000 waarmede het zuiver vermogen het bedrag van ƒ 24.000 te boven gaat. Aldus wordt een geleidelijke overgang bereikt naar de toepassing van het normale tarief van 2 pro mille voor vermogens van ƒ 120.000 of meer. Dit grondtarief van ƒ 2 van elke geheele som van ƒ 1000 is tweemaal zoo hoog als dat voor de Nederlandsche vermogensbelasting, waarbij echter valt te bedenken dat dit laatste reeds voor vermogens van ƒ 30.000 geldt, terwijl daarop nog een belangrijk aantal opcenten rust.

Artikel 16 der ordonnantie bevat eene bepaling ter voorkoming van dubbele belasting van die bestanddeelen van het vermogen van een inwoner van Nederlandsch-Indië, welke in andere deelen van het Rijk belastbaar zijn, en komt als zoodanig vrijwel overeen met artikel 31 der ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932. In het tweede lid van het artikel is echter met het oog op de mogelijkheid dat het tarief in het land van oorsprong lager is dan in het domicilieland, aan de vermindering der belasting volgens het Indische tarief eene grens gesteld. De vermindering kan n.l. niet meer bedragen dan de belasting, die in Nederland, Suriname of Curaçao werkelijk verschuldigd is. Deze bepaling heeft evenwel vooralsnog geen practische beteekenis, aangezien de Nederlandsche belasting met inbegrip van de Rijksopcenten en de verdedigingsbelasting hooger is dan de huidige Indische vermogensbelasting.

Ten aanzien van het buitenland zijn evenals voor de inkomstenbelasting tot dusver nog geen regelingen getroffen op den voet van de wet ter voorkoming van dubbele belasting (Ind. Stb. 1930 no. 310).

De zorg voor de verstrekking van aangiftebiljetten zoomede de bevoegdheid tot het vaststellen van aanslagen berusten bij de inspecteurs van financiën, hoofden der inspecties, ieder voor zijn ressort. Er zijn geen commissiën van aanslag, zooals voor de inkomstenbelasting en de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur hebben met de heffing geen bemoeienis.

Overigens zijn de bepalingen betreffende aangifte, aanslag, boekenonderzoek, voorloopigen aanslag, bezwaren, beroep, navordering en invordering vrijwel gelijk aan die, welke voor de inkomstenbelasting gelden.

Ten einde te voorkomen dat de belastingplichtige, die goederen in blooten eigendom bezit doch wien de middelen ontbreken om de deswege verschuldigde belasting te voldoen, tot te gelde making van zijn blooten eigendom zou moeten overgaan, bepaalt artikel 45 der ordonnantie dat de bloote eigenaar kan vorderen, dat die belasting wordt betaald uit de met vruchtgebruik bezwaarde zaken, tenzij de vruchtgebruiker mocht verkiezen het bedrag voor te schieten, in welk geval het voorgeschotene bij het einde van het vruchtgebruik met vier ten honderd rente 's jaars kan worden teruggevorderd. Het bedrag der belasting van den blooten eigendom wordt bepaald naar evenredigheid van de waarde van het in blooten eigendom bezeten vermogen tot de waarde van het geheele vermogen.

De door een minderjarige verschuldigde belasting wegens vermogen, waarvan zijne ouders het wettelijk vruchtgenot hebben, komt ten laste van die ouders, waarbij het zooeven genoemde voorschrift omtrent de bepaling van die belasting overeenkomstige toepassing vindt.

Beide wetsbepalingen regelen slechts de verhouding tusschen den blooten eigenaar eenerzijds en den vruchtgebruiker of den genieter van het vruchtgenot anderzijds; de verhouding tusschen den fiscus en den belastingplichtige wordt door haar niet gewijzigd.

De vermogensbelasting is verder niet alleen verhaalbaar op de goederen van den aangeslagene maar mede op die der vrouw, wier vermogen voor de regeling der belasting geacht is met dat van den aangeslagene één geheel uit te maken. Ook kunnen zaken, welke de aangeslagene in vruchtgebruik of in fidei-commis bezit, voor de belasting worden uitgewonnen.

Evenals voor de inkomstenbelasting wordt aan hen, die binnen Nederlandsch-Indië wonen, ontheffing verleend bij het metterwoon verlaten van Nederlandsch-Indië zoomede bij overlijden aan de erfgenamen en aan de uitwonende belastingplichtigen bij vestiging binnen Nederlandsch-Indië, door het eindigen van de in artikel 2 genoemde omstandigheden of bij overlijden (aan de erfgenamen).

Eene zeer bijzondere bepaling is nog opgenomen in artikel 67 der ordonnantie in verband met het feit dat het hier eene nieuwe belasting betreft, welke aanleiding gaf te verwachten dat zij, die in vroegere jaren inkomsten uit vermogen hebben verzwegen, er licht toe zouden overgaan nu ook voor deze belasting geen of eene onjuiste aangifte te doen uit vrees zich aan navordering van inkomstenbelasting of zelfs aan eene strafvervolging bloot te stellen. Ten einde deze aanleiding om op den weg der belastingontduiking voort te gaan weg te nemen is ter zake een z.g. „generaal pardon" afgekondigd voor hen, die vóór 1 Januari 1934 voor het jaar 1932 eene aangifte van het vermogen doen, waaruit de ontduiking van inkomstenbelasting zou blijken of vermoed zou worden. Navordering van inkomstenbelasting en eene strafvervolging, welke volgens artikel 88 der herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920 zou kunnen worden ingesteld, blijven dan achterwege.

Literatuur: De wetten op de vermogensbelasting en verdedigingsbelasting I door P. J. A. Adriani, derde druk.

De personeele belasting. De ordonnantie op de personeele belasting (Ind. Stb. 1908 no. 13) heeft in den loop der jaren enkele min of meer belangrijke aanvullingen en wijzigingen ondergaan.

Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1920 no. 679

De personeele belasting. (*Vervolg*).
werd de belasting uitgebreid tot de Inlandsche bevolking, zoodat zij sedert 1 Januari 1920 voor alle bevolkingsgroepen van toepassing is (Zie Dl. V of suppl. afl. blz. 4).

De instelling van een Raad van Beroep voor belastingzaken te Batavia in 1915 en de nieuwe Regeling van het beroep voor dien Raad in 1927 maakten wijziging der artikelen 29 en 30 noodzakelijk, welke bepalingen ook nog den invloed ondergingen van de opdracht van bevoegdheden en verplichtingen aan den Hoofdinspecteur van Financiën in 1919 en de overdracht der beslissingen op bezwaarschriften aan de Inspecteurs van Financiën in 1925.

Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1923 no. 44 werd artikel 39 gewijzigd in verband met de invoering eener andere regeling nopens den voorrang van 's Lands kas ter zake van belastingvorderingen. Die vorderingen zijn thans slechts bevoorrecht boven pand, oogstverband en hypotheek, die gevestigd zijn bij of na den aanvang van het jaar, waarover de belasting verschuldigd is. De mogelijkheid om door middel eener hypotheekverklaring ook aan zoodanige hypotheek voorrang te doen geven, zooals de ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932 en de ordonnantie op de vennootschapsbelasting 1925 die kennen, is voor de personeele belasting met hare betrekkelijk geringe vorderingen niet noodig geacht.

In 1925 (Ind. Stb. no. 171) werd de rechtstreeksche bemoeienis van de Hoofden van gewestelijk bestuur met de uitvoering van verschillende belastingverordeningen op de Inspecteurs overgedragen. Enkele bevoegdheden behielden de bestuurshoofden echter en wel die, betrekking hebbende op de persoonlijke en zakelijke vrijstellingen, die tot het vaststellen van meubilairtarieven en de regeling van de verstrekking van aangifte- en aanslagbiljetten.

Bij Ind. Stb. 1925 no. 421 ondergingen enkele artikelen eene wijziging in verband met de invoering van het nieuwe bestuursstelsel, terwijl hetzelfde geschiedde bij Ind. Stb. 1931 no. 168 in verband met eene nadere regeling van de bevoegdheden der Europeesche en Inlandsche ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur in de Gouvernementslanden op Java en Madoera.

De bepalingen op de vrijstellingen werden voorts bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1928 no. 395 nog toepasselijk gemaakt op provincies en de andere in artikel 121 der Indische Staatsregeling bedoelde zelfstandige gemeenschappen alsmede op de waterschappen.

Het bij Ind. Stb. 1917 no. 131 ingelaschte artikel 38*a* betreffende de inning der belasting werd bij Ind. Stb. 1927 no. 112 ingetrokken in verband met het vaststellen van afzonderlijke voorschriften voor die inning zoomede voor de uitkeering van collecteloon te dier zake.

Ten slotte werden bij de ordonnantie van 16 Maart 1933 (Ind. Stb. no. 113) met het oog op de economische crisis de automobielen en autoletten, welke buiten gebruik zijn gesteld en deswege ingevolge de bepalingen der ordonnantie op de motorvoertuigenbelasting Buitengewesten (Ind. Stb. 1932 no. 36) en Java en Madoera (Ind. Stb. 1933 no. 111) verzegeld zijn, van de personeele belasting vrijgesteld. Die vrijstelling is voor het eerst van toepassing voor het belastingjaar 1933.

Tot eene zoo zeer gewenschte algeheele herziening van de grootendeels verouderde bepalingen op de personeele belasting is het tot dusverre nog niet gekomen.

De vennootschapsbelasting. Behalve de wijzigingen, welke noodzakelijk werden door eene andere regeling van het beroep in belastingzaken en eene nieuwe taakverdeeling van het Binnenlandsch Bestuur, zijn in de ordonnantie op de vennootschapsbelasting 1925 (Ind. Stb. no. 319) sedert hare totstandkoming nog enkele technische wijzigingen en aanvullingen aangebracht.

Bij de ordonnantie van 7 Mei 1930 (Ind. Stb. no. 134) is de voorwaarde, waaraan uitkeeringen, welke aan anderen dan commissarissen, gecommitteerden, bestuurders of beheerende vennooten wegens verrichten arbeid zijn toegekend, moesten voldoen om voor aftrek van de brutowinst in aanmerking te kunnen komen, t.w. dat zij niet zijn berekend naar het zuiver voordeel van het bedrijf (artikel 5, lid 2, ten 5e) vervallen, zoodat zoodanige uitkeeringen thans altijd in mindering mogen worden gebracht.

Tevens is bij die ordonnantie eene bijzondere voorziening getroffen met betrekking tot de verjaring van de vorderingen tot betaling van de vennootschapsbelasting, wijl deze eene naheffing is, die wordt geheven naar den toestand bij het einde van het jaar, indien blijkt dat over het afgeloopen jaar winst is gemaakt, en zij dus geen eigenlijke belastingjaren kent in den zin van de algemeene regeling der verjaring van kohierbelastingen krachtens het Koninklijk besluit in Ind. Stb. 1882 no. 280, zoodat deze regeling niet van toepassing kan worden geacht.

De vorderingen tot betaling der belasting en van den interest, verschuldigd wegens verkregen uitstel van betaling (artikel 36, lid 2), verjaren nu door verloop van vijf jaren, te rekenen van het einde van het jaar waarover de belasting wordt geheven.

De wijzigings- en aanvullingsordonnantie werkte geheel terug tot den dag der inwerkingtreding van de ordonnantie op de vennootschapsbelasting 1925, zoodat daaruit belangrijke restituties van belasting over voorheen in de heffing betrokken personeelstantièmes zijn voortgevloeid.

Eene bijzonderheid van deze ordonnantie is nog dat zij eerst is tot stand gekomen nadat op de behandeling van het ontwerp in het College van Gedelegeerden eene tweede behandeling door den Volksraad in pleno was gevolgd.

Verdere belangrijke wijzigingen werden in de ordonnantie op de vennootschapsbelasting 1925 aangebracht bij de ordonnantie van 28 April 1932 (Ind. Stb. no. 196).

In de eerste plaats werd daarin buiten twijfel gesteld dat ook royalties, door niet binnen Nederlandsch-Indië gevestigde lichamen genoten ter zake van den overgang van het recht tot mijnbouwkundige opsporingen, evenals royalties uit overgedragen mijnconcessies aan de vennootschapsbelasting zijn onderworpen.

Voorts werd door die wijzigingsordonnantie voorzien in eene in artikel 3 bestaande leemte, welke het mogelijk maakte dat eene naamlooze vennootschap werd geliquideerd zonder dat voor de gedurende het bestaan der maatschappij gevormde meerwaarde belasting werd betaald. Daartoe werd aan artikel 3 een derde lid toegevoegd, luidende: „Ingeval van liquidatie wordt

De vennootschapsbelasting. (*Vervolg*) de waardevermeerdering, besloten in de op de rechthebbenden overgaande vermogensbestanddeelen, als voordeel in den zin van dit artikel beschouwd".

In de derde plaats kunnen oprichtingskosten en daarmede op één lijn te stellen kosten van uitbreiding van het kapitaal van het lichaam thans van de bruto-winst in mindering worden gebracht. Die kosten worden daartoe gelijkelijk verdeeld over een tijdvak van tien jaren, te rekenen vanaf het jaar waarin zij zijn gedaan. Indien over dat jaar door het lichaam geen winst is behaald, kunnen deze kosten in aftrek worden toegelaten, te rekenen vanaf het eerstdaaropvolgend jaar, waarin met inachtneming van dezen aftrek winst is behaald.

Ten slotte zijn ter voorkoming van renteverlies bepalingen opgenomen, die de belastingadministratie in staat stellen om betrekkelijk kort na afloop van het jaar, waarover de belasting moet worden geheven, dus als regel nog vóórdat de balans en winst- en verliesrekening zijn vastgesteld, een voorloopigen aanslag op te leggen overeenkomstig eene voorloopige aangifte van de begroote winst.

De bevoegdheid tot het opleggen van een voorloopigen aanslag overeenkomstig de (definitieve) aangifte is eenvoudigheidshalve slechts gehandhaafd voor die gevallen waarin de verplichting tot het doen van eene voorloopige aangifte niet is nagekomen. Die aanslag wordt dan echter verhoogd met een interest van een half ten honderd voor elke maand — een gedeelte van een maand voor een volle maand gerekend — verloopen tusschen het tijdstip, waarop de voorloopige aangifte moest worden gedaan, en het tijdstip, waarop de (definitieve) aangifte is ingediend.

Op overeenkomstige wijze wordt bij een nadeelig verschil tusschen den voorloopigen aanslag overeenkomstig de voorloopige aangifte en de belasting, die overeenkomstig de gedane (definitieve) aangifte verschuldigd zou zijn, van meer dan 25% van die belasting de later vast te stellen aanslag met een over het geheele verschil berekenden interest verhoogd.

Bij de ordonnantie van 24 December 1932 (Ind. Stb. no. 634) werd de ordonnantie op de vennootschapsbelasting 1925 andermaal gewijzigd en aangevuld.

Allereerst werden in overeenstemming met de reeds in de ordonnantie op de inkomstenbelasting 1932 uitgewerkte beginselen de winsten, in internationaal scheepvaartverkeer behaald door niet binnen Nederlandsch-Indië gevestigde lichamen, van vennootschapsbelasting vrijgesteld, terwijl daarentegen de rente, die buitenlandsche lichamen genieten van gelden, die anders dan in de uitoefening van een bedrijf onder verband van in Nederlandsch-Indië gelegen of gevestigde onroerende zaken zijn uitgeleend, aan de belasting werd onderworpen.

Voorts werd, ten einde de ontwikkelingsmogelijkheid van de binnen Nederlandsch-Indië gevestigde coöperatieve vereenigingen, georganiseerd op den voet van de Regeling Inlandsche coöperatieve vereenigingen (Ind. Stb. 1927 no. 91), niet te belemmeren, eene vrijstelling van de winst dier vereenigingen in het leven geroepen over vijf na de oprichting volgende doch niet na 31 December 1942 eindigende jaren en, voorzoover zij vóór 1 Januari 1933 zijn opgericht, over de op laatstbedoeld tijdstip volgende vijf jaren.

De ordonnantie is met ingang van 1 Januari 1933 in werking getreden en was behalve ten aanzien van de coöperatieve vereenigingen voor het eerst van toepassing op de aanslagen in de vennootschapsbelasting, betrekking hebbende op tijdvakken, welker einde valt tusschen 30 Juni 1932 en 1 Juli 1933.

Het ligt in de bedoeling de ordonnantie op de vennootschapsbelasting 1925 andermaal te wijzigen, in dier voege dat de niet binnen Nederlandsch-Indië gevestigde luchtvaartondernemingen daar te lande voor de in internationaal verkeer verkregen voordeelen van belasting worden vrijgelaten.

De verponding. Nadat de Commissie voor herziening van het belastingstelsel in haar vijfde verslag de voorstellen tot herziening van de bepalingen op de heffing der verponding had geformuleerd, is bij de ordonnantie van 12 Augustus 1928 (Ind. Stb. no. 342) eene geheel nieuwe regeling van die belasting tot stand gekomen.

De belangrijkste verschillen met de vroegere Verpondingsordonnantie in Ind. Stb. 1912 no. 31, zooals die later herhaaldelijk is gewijzigd en aangevuld, mogen hieronder bespreking vinden.

Volgens artikel 10 van evengenoemde Verpondingsordonnantie kwamen gebouwen, toebehoorende aan anderen dan aan den houder van het zakelijk recht op den grond, waarvan de jaarlijksche huurwaarde — zonder aftrek der grondhuur — eene door den Gouverneur-Generaal te bepalen som — bij Ind. Stb. 1912 no. 32 vastgesteld op *f* 60 — niet te boven ging, bij de bepaling der verpondingswaarde niet in aanmerking.

De Verpondingsordonnantie 1928, zooals die is gewijzigd bij Ind. Stb. 1933 no. 63, zondert de gebouwen, staande op gronden van particuliere landerijen, waarop door Inlanders of Vreemde-Oosterlingen wordt uitgeoefend het op de landerijen bewesten de Tjimanoek erkende erfpachtrecht of soortgelijke rechten op den grond zooals die, welke worden erkend op de landerijen ten Oosten der Tjimanoek, en de gebouwen, toebehoorende aan een derde, indien de belastingschuldige aannemelijk kan maken dat deze hetzij van oudsher hetzij door verjaring een recht van opstal of een woonrecht op den grond bezit, zonder eenige begrenzing van de belasting uit, terwijl voor niet onder die categorieën vallende gebouwen, welke aan anderen dan aan den houder van het zakelijk recht op den grond toebehooren, de grens van vrijstelling is verhoogd tot *f* 120 's jaars aan huurwaarde met inbegrip van die van den ondergrond (artikel 3, lid 2, letters *b*, *c* en *d*).

Artikel 56 bedoelt in verband met die verhooging de te zwaar belaste grondeigenaren ook voor het tijdvak 1923—1927 tegemoet te komen. Voorzoover vóór 1 Januari 1929 aan de verpondingscommissie, bedoeld in de oude ordonnantie, werd aangetoond dat meer dan $7^1/_2$ percent — vermeerderd met opcenten — van het genoten bedrag aan grondhuur of retributie van het betreffende erf aan verponding is betaald, werd het bedrag van het aangetoonde verschil teruggegeven.

De verpondingswaarde van gebouwen met hunne aanhoorigheden bedraagt in het algemeen tienmaal de jaarlijksche huurwaarde op het

De verponding. (*Vervolg*).
tijdstip, dat voor den aanslag beslissend is. Ingevolge artikel 1, ten 2e wordt onder dat „tijdstip" verstaan:

a. indien de aanslag voor een vol tijdvak van vijf jaren moet worden vastgesteld de eerste Januari van het jaar, onmiddellijk aan dat tijdvak voorafgaande, voor die onroerende goederen, welke op dien datum reeds belastingplichtig waren;

b. indien de vastgestelde aanslag voor een vol tijdvak van vijf jaren moet worden herzien wegens verandering van de aanvankelijk juist bepaalde verpondingswaarde: de aanvang van de kalendermaand, naar den toestand waarop de herziene verpondingswaarde moet worden vastgesteld;

c. in alle andere gevallen het tijdstip van aanvang van het tijdvak, waarvoor de aanslag moet worden vastgesteld.

Als huurwaarde wordt beschouwd de onder gewone omstandigheden bedongen huurprijs, vermeerderd met de tot geldswaarde herleide lasten, die de huurder draagt doch die bij gebreke van een beding daaromtrent ten laste van den verhuurder zouden komen. Indien zulk een huurprijs niet bekend is, wordt de huurwaarde geschat door vergelijking met andere nabijgelegen gebouwen, waarvan die prijs wel bekend is.

Voor gebouwen, die door hunne ligging of bestemming niet voor verhuring in aanmerking komen en waarvan de huurwaarde niet door vergelijking met verhuurde gebouwen kan worden geschat, werd onder vigeur van de vroegere ordonnantie de huurwaarde naar die van andere nabijgelegen gebouwen bepaald, zooveel mogelijk in verhouding tot de wederzijdsche kosten van den grond en van oprichting der gebouwen en met inachtneming van sedert plaats gehad hebbende veranderingen.

De Verpondingsordonnantie 1928 heeft voor dergelijke gebouwen, waaraan men toch eigenlijk bezwaarlijk eene huurwaarde kan toekennen, een nieuwen maatstaf, de *gebruikswaarde*, ingevoerd.

De jaarlijksche gebruikswaarde, welker tienvoud eveneens de verpondingswaarde oplevert, wordt gesteld op zes procent van de verkrijgingskosten, besteed voor de gebouwen en voor den grond of voor het recht op den grond te zamen, de aan den grondeigenaar verschuldigde jaarlijksche canon of andere jaarlijksche vergoeding niet medegerekend. Indien het juiste bedrag der bestede verkrijgingskosten niet is vast te stellen of de verkrijging niet tegen een onder gewone omstandigheden bedongen contraprestatie heeft plaats gehad, worden als verkrijgingskosten in rekening gebracht de kosten, welke de verkrijging zou eischen op het tijdstip, dat voor den aanslag beslissend is. Hetzelfde geschiedt als de belastingschuldige daartoe het verzoek doet.

Als een gebouw ,dat naar de jaarlijksche gebruikswaarde moet worden aangeslagen, slechts ten deele in gebruik is dan wel kennelijk slechts ten deele aan zijne bestemming beantwoordt, dan wordt voor de bepaling van de verpondingswaarde slechts een evenredig deel van de verkrijgingskosten in rekening gebracht.

De verpondingswaarde van gebouwen op landelijke ondernemingen, voor zoover voor de exploitatie van die ondernemingen dienende, wordt niet meer afzonderlijk vastgesteld en de bruto-opbrengst der van het land verkregen producten wordt ter berekening van de belastbare opbrengst in verband daarmede niet meer met de jaarlijksche huurwaarde dier gebouwen verminderd. Die verpondingswaarde wordt ingevolge artikel 7 slechts bepaald op de verpondingswaarde van den grond, berekend naar *f* 14 per H.A., terwijl, indien de gebouwen gedeeltelijk ook voor andere doeleinden dienen, die berekening slechts toepassing vindt voor een evenredig deel tenzij dit gedeelte grooter is dan negen tienden.

Van andere goederen dan gebouwen met hunne aanhoorigheden wordt de verpondingswaarde als volgt vastgesteld:

Voor gronden, die tegen onder gewone omstandigheden bedongen prijzen zijn verhuurd of verpacht en noch op zichzelf noch tezamen met door den verhuurder aan dezelfde persoon of dezelfde personen verhuurde of verpachte gronden eene oppervlakte hebben van meer dan 5 H.A., op tienmaal den jaarlijkschen huur- of pachtprijs.

Voor produceerende gronden zevenmaal de belastbare jaarlijksche opbrengst van erfpachtsgronden en particuliere landerijen voorzoover daarop door den landheer vruchten worden geteeld voor de wereldmarkt, andere dan rijst en tienmaal de belastbare jaarlijksche opbrengst in alle overige gevallen, een en ander behoudens een minimum van *f* 14 per H.A. en tienmaal den jaarlijkschen huur- of pachtprijs bij verhuring of verpachting.

Voor beplante doch nog niet produceerende gronden geldt een minimum van *f* 56 per H.A.; voor weidegronden is dit *f* 28 per H.A., voor woeste gronden op Java en Madoera *f* 7 per H.A. en elders *f* 1,40 per H.A. en voor afgeschreven plantsoenen en andere niet eerder genoemde gronden *f* 14 per H.A.

De in artikel 7 der oude ordonnantie opgenomen vrijwel onuitvoerbare regeling betreffende de bepaling der verpondingswaarde van spoor- en trambanen, welke werd gelijkgesteld aan die van de daarnaast gelegen gronden, is vervallen.

Bij de berekening van de belastbare jaarlijksche opbrengst van produceerende gronden wordt uitgegaan van de netto-opbrengst van het marktproduct, welke wordt verminderd met de winst van de industrie, die de voortbrengselen van den grond tot marktproduct verwerkt. Die *industriewinst*, waarmede vroeger in het geheel geen rekening werd gehouden, stelt de nieuwe ordonnantie op eene rente van negen percent 's jaars van de gezonde restant-waarde op 1 Januari van ieder jaar van alle machinerieën, installaties andere dan gebouwen, van werktuigen, materialen, transportmiddelen en railbanen, behalve de onderbouw van vaste kunstwerken, voorzoover een en ander tot de verkrijging, het vervoer, de bereiding en de be- of verwerking van de producten van den grond wordt gebezigd, wordende zulks geacht voor het geheel het geval te zijn indien dit geschiedt voor meer dan negen tienden (artikel 9, lid 1, ten 6e).

De voor de becijfering van de netto-opbrengst van het product toelaatbare aftrek van de bruto geldelijke opbrengst komt grootendeels overeen met die, neergelegd in de bij Ind. Stb. 1912 no. 32 jo Ind. Stb. 1917 no. 52 en 1919 no. 599 vastgestelde voorschriften. In stede van kosten van vernieuwing en vervanging van exploitatiemiddelen

De verponding. (*Vervolg*).
kan echter in mindering worden gebracht het bedrag, dat volgens goed koopmansgebruik in het betrokken boekjaar moet worden *afgeschreven* wegens vermindering in dat jaar van de gebruikswaarde van alle zaken, met uitzondering van den grond, welke ter verkrijging van de bruto-opbrengst worden gebezigd voorzoover die zich op het belastingplichtig goed bevinden, daaronder begrepen verpakkingsmiddelen voor de verzending der producten.

Voorts is afschrijving toegestaan op vorderingen ter voldoening van de bruto-opbrengst en tot verhaal van voorschotten op de kosten tot verwerving, inning en behoud dier bruto-opbrengst, terwijl eveneens eene vermindering toelaatbaar is met het bedrag van hetgeen jaarlijks afgeschreven moet worden wegens het afloopen van aan een termijn gebonden rechten op den grond, waarvan de producten afkomstig zijn.

Andere belastingen dan wegenbelasting — dus ook de verponding zelve — komen niet voor aftrek in aanmerking. Ook de verschuldigde canon kan niet in mindering worden gebracht.

Voorzoover de kosten tot verwerving, inning en behoud der bruto-opbrengst bestaan in eigen arbeid van den rechthebbende op die opbrengst worden zij geschat op het bedrag, dat zou moeten worden uitgegeven om dien arbeid in loondienst te doen verrichten.

Werden onder de oude ordonnantie biljetten slechts ter invulling verstrekt voor andere onroerende goederen dan gebouwen met hunne aanhoorigheden, volgens artikel 16 der Verpondingsordonnantie 1928 kunnen de ambtshalve verstrekking van een aangiftebiljet en de verstrekking daarvan op verzoek zoowel voor het gebouwd als voor het ongebouwd plaats hebben. Voor het gebouwd beperkt de aangifte zich echter tot de meer samengestelde perceelen.

De uitvoering van de ordonnantie is niet langer opgedragen aan ééne commissie voor geheel Nederlandsch-Indië, doch aan de Inspecteurs van Financiën, ieder voor zijn ressort, hetgeen eene vlotte en spoedige vaststelling van den aanslag bevordert.

De belastingschuldige is gehouden aan den met den aanslag belasten Inspecteur en de ambtenaren van den belastingaccountantsdienst desgevraagd inzage te verleenen van de boekhouding en de daaraan ten grondslag liggende bescheiden.

Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1932 no. 127 is in afwachting van de vaststelling der verpondingswaarde en van den aanslag het opleggen van *voorloopige aanslagen* overeenkomstig de aangifte mogelijk gemaakt ten einde renteverlies voor het Land te voorkomen.

Indien na de verstrekking van een aangiftebiljet ondanks eene aangeteekend per post verzonden aanmaning verzuimd is aangifte te doen dan wel niet is voldaan aan de verplichting tot het overleggen van de noodige bescheiden tot het verleenen van inzage der boekhouding wordt de in den aanslag te begrijpen belasting met honderd ten honderd verhoogd. Evenals voor andere belastingen is de Directeur van Financiën bevoegd op grond van dwaling of verschoonbaar verzuim ontheffing van die verhooging te verleenen.

Ook in andere opzichten is de nieuwe regeling aangepast aan de ordonnantie op de vennootschapsbelasting 1925. Met name is ook het instituut der *navordering* voor de verponding ingesteld. Uit billijkheidsoverwegingen wordt echter de verhooging bij navordering niet toegepast op het evenredig deel van den aanslag, dat door overdracht is overgegaan op een ander dan den aangever.

Door den Hoofdinspecteur van Financiën wordt nog slechts beschikt op bezwaren tegen den aanslag van hen, die tot het doen eener aangifte werden uitgenoodigd; op de bezwaren van anderen neemt het hoofd der inspectie, dat den aanslag heeft vastgesteld, eene beslissing.

Evenals de oude ordonnantie kende de Verpondingsordonnantie 1928 oorspronkelijk geen tusschentijdsche verhooging van den aanslag. Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1933 no. 63, verbeterd bij die in Ind. Stb. 1934 no. 62, is daarin echter in zooverre verandering gekomen, dat indien op een onroerend goed na het voor den aanslag beslissend tijdstip nieuwe gebouwen worden opgericht of bestaande gebouwen worden vergroot of vervangen, de verpondingswaarde en de aanslag worden verhoogd met ingang van de maand, volgende op die waarin de nieuwbouw voltooid is. In geval van vergrooting of vervanging van een bestaand gebouw bedraagt die verhooging van de verpondingswaarde het verschil tusschen die van het nieuwe en die van het oorspronkelijke gebouw, beoordeeld op evengenoemd tijdstip (artikel 15*a*).

Eene bloote stijging van de verpondingswaarde in den loop van het belastingtijdvak zonder meer heeft dus geen verhooging van den aanslag tengevolge.

Tegelijk met het algemeen betrekken van den nieuwbouw in de belasting is de uitdrukkelijke vrijstelling van onroerende goederen, waarvan de jaarlijksche aanslag in hoofdsom minder dan één gulden zou bedragen (art. 4, lid 1, ten 10e), — welke bepaling tot onbillijkheden aanleiding gaf, die voorheen door de Regeering met toepassing van de z.g. billijkheidsordonnantie in Ind. Stb. 1928 no. 187 werden teniet gedaan — komen te vervallen. Die minimum-aanslagen worden nu wel vastgesteld, maar niet ten kohiere gebracht en ingevorderd.

Was volgens artikel 28 der oude ordonnantie eene tusschentijdsche herziening van den aanslag in den zin eener vermindering slechts mogelijk wanneer het belastingplichtig goed dan wel het daarop gebouwde of geplante tengevolge van aangebrachte belangrijke veranderingen, zich voorgedaan hebbende buitengewone omstandigheden of ondervonden rampen zich geheel of ten deele in anderen toestand bevond dan die, waarin het verkeerde bij den aanvang van het z.g. doode jaar — het jaar, onmiddellijk voorafgaande aan het belastingtijdvak — en dientengevolge de verpondingswaarde van het goed met meer dan één vierde was verminderd, artikel 33 der Verpondingsordonnantie 1928 staat op het standpunt dat de oorzaak der vermindering van de verpondingswaarde met meer dan één vierde van niet het minste belang is. De aanslag wordt dus bij eene zoodanige vermindering der verpondingswaarde altijd dienovereenkomstig verminderd.

Daarnaast geeft eene volkomen nieuwe bepaling (artikel 34) gelegenheid tot vermindering van den aanslag als een belastingplichtig goed, waar-

De verponding. (*Vervolg*).
van de verpondingswaarde is vastgesteld naar de huur-, gebruiks- of pachtwaarde, gedurende twaalf achtereenvolgende maanden onverhuurd, ongebruikt en onbeplant is gebleven en daarvan gedurende dien tijd niet op eenige andere wijze inkomsten werden getrokken.

De Verpondingsordonnantie 1928 werkt terug tot 1 Januari 1928, de aanvullings- en wijzigingsordonnantie van 11 Februari 1933 (Ind. Stb. no. 63) tot 1 Januari 1933, met dien verstande dat de bepalingen omtrent de tusschentijdsche verhooging van den aanslag in geval van nieuwbouw voor het eerst van toepassing zijn op het belastingtijdvak 1933—1937.

De toelichting op de Verpondingsordonnantie 1928 is opgenomen in Bijblad no. 11808.

De motorvoertuigenbelasting in de Buitengewesten. Volgens artikel 1 der ordonnantie op de motorvoertuigenbelasting Buitengewesten (Ind. Stb. 1932 nos. 36 en 617, j° 1933 no. 523) wordt onder den naam van motorvoertuigenbelasting eene belasting geheven ter zake van het houden van motorvoertuigen in het rechtstreeks bestuurd gebied der Buitengewesten met uitzondering van de ressorten van gebiedsdeelen met eigen geldmiddelen, door welke eene overeenkomstige belasting wegens het houden van motorvoertuigen wordt geheven.

Onder overeenkomstige belastingen moeten worden verstaan belastingen, welke voor het houden of gebruiken van motorvoertuigen geheven worden. Voorts ligt het in de bedoeling dat het Land zich in eenig autonoom ressort van dit belastinggebied terugtrekt, zoodra dit ressort tot eene overeenkomstige belastingheffing overgaat.

De belasting wordt mede geheven in de zelfbesturende landschappen ter zake van het houden van motorvoertuigen door niet-zelfbestuursonderhoorigen, die niet reeds vallen onder eene overeenkomstige belasting van eenig gebiedsdeel met eigen geldmiddelen. Verschillende zelfbesturen kennen eene eigen motorvoertuigenbelasting voor hunne onderhoorigen. Deze onderhoorigen vallen nimmer in de landsbelasting.

Onder motorvoertuigen worden verstaan alle rij- of voertuigen, bestemd om uitsluitend of mede door eene mechanische kracht, op of aan het rij- of voertuig zelf aanwezig, anders dan langs spoorstaven te worden voortbewogen zoomede zijspan- en aanhangwagens dier rij- of voertuigen.

De opbrengst der belasting werd bij hare invoering geraamd op ƒ 600.000, welk bedrag eene compensatie moet verschaffen voor de afschaffing der heerendiensten.

Het tarief houdt in de eerste plaats verband met het gewicht van het volledig uitgeruste motorvoertuig, welk gewicht naar beneden wordt afgerond tot een veelvoud van 100 K.G. Voorts is het voor vrachtauto's hooger dan voor automobielen, autoletten, motorrijwielen en alle andere motorvoertuigen dan vrachtauto's, wijl de eerste zwaarder wegwerk noodig maken. Voor zijspan- en aanhangwagens van andere motorvoertuigen dan vrachtauto's wordt rekening gehouden met de gebruiksfrequentie door bij openbaar gebruik het dubbele te eischen van het bedrag, dat verschuldigd is voor eigen gebruik. Ten slotte wordt het voertuiggewicht gecorrigeerd in verband met de gebezigde bandensoort. Al naarmate de wielen van het motorvoertuig zijn voorzien van cushion-, volgummi- of metalen banden worden n.l. de belastingbedragen volgens het grondtarief, hetwelk voor luchtbanden geldt, vermenigvuldigd met onderscheidenlijk 1,5, 2 en 2,5, wijl de dynamische verkeerslast bij gebruik van die bandensoorten zooveel hooger is dan bij aanwending van normale luchtbanden. Volgens dit grondtarief bedraagt de belasting jaarlijks in guldens per 100 K.G. gewicht

Bij een gewicht van:	Voor vrachtauto's	Voor aanhangwagens van vrachtauto's	Voor automobielen, autoletten, motorrijwielen, en alle andere motorvoertuigen dan vrachtauto's	Voor zijspan- en aanhangwagens van de in de vorige kolom bedoelde voertuigen bestemd voor:	
				eigen gebruik	gebruik tegen vergoeding
500 K.G. en minder	6,—	3,—	3,50	1,75	3,50
meer dan 500 tot en met 1000 K.G.	6,50	3,25	4,—	2,—	4,—
„ „ 1000 „ „ „ 1500 „	7,—	3,50	4,50	2,25	4,50
„ „ 1500 „ „ „ 2000 „	7,50	3,75	5,—	2,50	5,—
„ „ 2000 „ „ „ 2500 „	8,—	4,—	5,50	2,75	5,50
„ „ 2500 „ „ „ 3000 „	8,50	4,25	6,—	3,—	6,—
„ „ 3000 „ „ „ 3500 „	9,—	4,50	6,50	3,25	6,50
„ „ 3500 „ „ „ 4000 „	9,50	4,75	7,—	3,50	7,—
„ „ 4000 K.G.	10,—	5,—	7,50	3,75	7,50

Behalve de vrijstellingen voor het Land, voor gebiedsdeelen met eigen geldmiddelen en voor consulaire en andere vertegenwoordigers van vreemde mogendheden kent de ordonnantie nog den vrijdom ter zake van het houden van motorvoertuigen door toeristen en andere personen, die niet langer dan negentig opeenvolgende dagen binnen Nederlandsch-Indië vertoeven.

Ter zake van het houden van motorvoertuigen, welke geen gebruik maken van den openbaren weg, wordt mede geen belasting geheven.

Het oorspronkelijk stelsel van aanslag en invordering met uitsluitend tot bewijs van gedane aangifte strekkende belastingkaart, met kohieren en aanslagbiljetten, welke wijze van invordering de taak van de aangewezen ambtenaren niet onbelangrijk verzwaarde en tot grooten achterstand in de aanzuivering der heffing leidde, is met ingang van 1 Januari 1934 verlaten. De ordonnantie van 29 December 1933 (Ind. Stb. no. 523) tot wijziging van de ordonnantie op de mo-

De motorvoertuigenbelasting in de Buitengewesten. (*Vervolg*). torvoertuigenbelasting Buitengewesten regelt deze materie thans op gelijke wijze als in de motorvoertuigenbelastingordonnantie Java en Madoera 1933 is geschied.

Voor ieder motorvoertuig afzonderlijk moet door den houder binnen een maand na den aanvang van het belastingjaar of van den belastingplicht aangifte worden gedaan, terwijl zoodanige aangifte binnen veertien dagen eveneens moet plaats vinden van iedere verandering, welke meer belasting doet verschuldigd worden. Bij verzuim wordt de belasting met 10% verhoogd.

De belastingplichtigen zijn gehouden bij de aangifte hun motorvoertuig ter onderzoek van de voor de vaststelling van de belasting benoodigde gegevens alsmede ter bevestiging daaraan van een merkteeken ten kantore van het Hoofd van plaatselijk bestuur of op een andere aangewezen plaats voor te brengen. De over het belastingjaar verschuldigde belasting wordt tegelijk bij de aangifte door of vanwege het Hoofd van plaatselijk bestuur ter kennis van den belastingplichtige gebracht en moet door dezen terstond daarna worden voldaan. Desverlangd kan hem echter vergund worden de belasting te voldoen in termijnen, samenvallende met de nog niet verstreken kwartalen van het belastingjaar. De belastingkaart dient tot kwitantie, een merkteeken tot uiterlijk bewijs dat de belasting geheel of gedeeltelijk is betaald. Termijnbetaling geschiedt vóór den 15en van de eerste maand van het kwartaal. Bij niet-tijdige betaling wordt, zoolang geen ambtshalve aanslag is opgelegd, een boete beloopen van vijf ten honderd over het niet tijdig betaalde bedrag.

Slechts de ambtshalve aanslag en de niet-tijdig voldane belasting, die in termijnen wordt betaald, wordt op kohieren gebracht, waarna aanslagbiljetten worden verstrekt.

Indien een motorvoertuig te niet is gegaan, buiten gebruik is gesteld, het belastinggebied voorgoed heeft verlaten of op een anderen houder is overgegaan, wordt aan den houder op schriftelijk verzoek met gelijktijdige inneming van de belastingkaart en van het merkteeken ontheffing verleend over de op het tijdstip van ontvangst van het verzoek nog niet ingetreden maanden van het belastingjaar. Bij overgang op een anderen houder kan ten behoeve van dezen ook afstand worden gedaan van het recht op ontheffing. Bij buitengebruikstelling is het Hoofd van plaatselijk bestuur bevoegd het motorvoertuig te doen verzegelen.

Ook bij eene zoodanige verandering aan het motorvoertuig, dat minder belasting verschuldigd wordt, is ontheffing mogelijk. Tegen het bedrag der belasting kunnen voorts bezwaren worden ingebracht bij het Hoofd van gewestelijk bestuur, terwijl van diens beslissing beroep open staat bij den Raad van Beroep voor belastingzaken.

De oorspronkelijk aan de hoofden der inspecties van Financiën en den Hoofdinspecteur van Financiën toegekende bevoegdheden zijn mede sedert 1 Januari 1934 overgedragen onderscheidenlijk op de Hoofden van plaatselijk en gewestelijk bestuur. De belasting wordt van 1 Januari 1932 af geheven.

De motorvoertuigenbelasting op Java en Madoera. Bij de ordonnantie van 16 Maart 1933 (Ind. Stb. no. 111), welke met ingang van 25 Maart 1933 in werking is getreden, behoudens ten aanzien van de strafbepalingen terugwerkt tot 1 Januari 1933 en kan worden aangehaald als „motorvoertuigenbelastingordonnantie Java en Madoera 1933", is eene uniforme centraal geregelde motorvoertuigenbelasting in het rechtstreeks bestuurd gebied van Java en Madoera tot stand gekomen.

Alle provinciale en gemeentelijke verordeningen op de heffing van belasting op het motorverkeer zijn gerekend van 1 Januari 1933 af vervallen behoudens ten aanzien van de krachtens die verordeningen over vorige belastingjaren verschuldigde belastingen.

De opbrengst van de algemeene heffing wordt verdeeld tusschen het Land en de provincies, regentschappen en stadsgemeenten.

Het aandeel van elk der stadsgemeenten bedraagt $^{4}/_{10}$ gedeelte van hetgeen de belasting opbrengt van motorvoertuigen, welke binnen haar ressort worden gehouden. Het aandeel van elk der provincies West-, Midden- en Oost-Java bedraagt $^{6}/_{18}$ gedeelte van hetgeen de belasting opbrengt van motorvoertuigen, welke *buiten* het ressort der binnen het gebied van de betrokken provincie gelegen stadsgemeenten worden gehouden en $^{2}/_{18}$ gedeelte van de opbrengst *binnen* het ressort dier stadsgemeenten. Het aandeel van het Land bedraagt $^{4}/_{10}$ gedeelte van de opbrengst der belasting. Daarvan kan ten hoogste $^{1}/_{4}$ gedeelte worden bestemd voor uitkeering van subsidies aan provincies, regentschappen, stadsgemeenten of dèsa's.

Bij de uitkeering van het aan het Land en aan elk der stadsgemeenten toekomende aandeel in de opbrengst van de motorvoertuigenbelasting kan door de provincies West-, Midden- en Oost-Java aan welker colleges van gedeputeerden de uitvoering der ordonnantie is opgedragen, vijf ten honderd aan innings- en administratiekosten in rekening worden gebracht.

Voorschriften tot nadere regeling van de uitkeeringen worden bij Gouvernementsbesluit vastgesteld.

Het tarief maakt slechts onderscheid tusschen vrachtauto's en personenmotorvoertuigen, terwijl het voor laatstgenoemde weer gedifferentieerd is wat betreft het gebruik. Voor het overige vertoont het overeenstemming met dat voor de motorvoertuigenbelasting in de Buitengewesten.

Indien *alle* wielen van het motorvoertuig zijn voorzien van luchtbanden, bedraagt de belasting per belastingjaar in guldens per 100 K.G. gewicht als aangegeven in de tabel op blz. 1332.

Zijn *een of meer* wielen van het motorvoertuig voorzien van cushion-, volgummi- of metalen banden dan worden de evengenoemde belastingbedragen vermenigvuldigd met onderscheidenlijk 1,5, 2 en 2,5. Het voertuiggewicht wordt niet naar beneden, zooals voor de Buitengewesten, doch naar boven afgerond tot een veelvoud van 100 K.G.

De vrijstellingen sluiten gedeeltelijk aan bij die ter zake van de motorvoertuigenbelasting in de Buitengewesten. Bovendien wordt o.m. geen belasting geheven ter zake van het houden van motorvoertuigen, welke kennelijk zijn ingericht voor het vervoer van zieken en gewonden, of voor het vervoer van lijken en niet tevens zijn bestemd voor het gebruik bij begrafenissen en

De motorvoertuigenbelasting op Java en Madoera. (*Vervolg*).

bij een gewicht van:	Voor personenmotor-voertuigen voor: eigen gebruik	Voor personenmotor-voertuigen voor: openbaar gebruik	voor vrachtauto's
500 K.G. en minder	7	12	12
meer dan 500 t/m 1000 K.G.	8	12	13
„ „ 1000 „ 1500 „	9	12	14
„ „ 1500 „ 2000 „	10	15	15
„ „ 2000 „ 2500 „	11	16	16
„ „ 2500 K.G.	12	17	17

voorts van motorvoertuigen, welke zijn ingericht voor brandbluschapparaat.

Aangifte, aanslag en invordering zijn geregeld als voor de motorvoertuigenbelasting in de Buitengewesten.

Bezwaren kunnen worden ingebracht bij het betrokken college van gedeputeerden, van welks beslissing beroep openstaat bij den Raad van Beroep voor belastingzaken. Daarnaast blijft het college van gedeputeerden bevoegd onjuist vastgestelde belasting of onjuiste aanslagen ambtshalve te verminderen of te vernietigen.

De couponbelasting. In navolging van Nederland is ook de Indische wetgever tot de heffing van eene couponbelasting overgegaan. De desbetreffende ordonnantie is opgenomen in Ind. Stb. 1933 no. 516 en met ingang van 25 Februari 1934 — gelijktijdig met de Nederlandsche wet van 29 December 1933 (Ned. Stb. no. 780) — in werking getreden (G.B. van 29 Januari 1934 no. 16, Ind. Stb. no. 48).

Volgens artikel 1 dier ordonnantie op de couponbelasting 1933 wordt de belasting geheven van de opbrengst van effecten ten laste van het Land, provinciën, zelfstandige gemeenschappen als bedoeld in artikel 121 van de Indische Staatsregeling, gebiedsdeelen met eigen geldmiddelen, inlandsche gemeenten, waterschappen en andere in Ned.-Indië gevestigde rechtspersonen. Bestaat die opbrengst echter uit eene uitdeeling uit de winst, welke door de vennootschapsbelasting wordt getroffen, dan wordt de couponbelasting niet geheven. In hoofdzaak zijn dus vrijgesteld de binnenlandsche aandeelen en worden belast de binnenlandsche obligaties, zonder onderscheid wie daarvan eigenaar is.

Wordt in Nederland bovendien de opbrengst van buitenlandsche effecten, toekomende aan binnen het Rijk wonende personen of binnen het Rijk gevestigde rechtspersonen, zoomede de opbrengst van certificaten van buitenlandsche effecten, afgegeven door binnen het Rijk gevestigde administratiekantoren, onverschillig door wien die laatste opbrengst genoten wordt, in de belasting betrokken, in Indië is zulks niet het geval. Zulks houdt voornamelijk verband met het feit dat Nederland de heffing der couponbelasting van Indische fondsen aan Indië overlaat, waaruit logisch voortvloeit dat Indië zich dient te onthouden van de heffing dezer belasting van Nederlandsche fondsen. En wat andere dan Nederlandsche fondsen betreft, deze worden in Indië zoo weinig gehouden, dat de opbrengst eener belasting daarvan onbeteekenend werd geacht, terwijl bovendien voorzoover die buitenlandsche fondsen zouden zijn uitgegeven door lichamen, die in Nederlandsch-Indië een bedrijf uitoefenen, van welks opbrengst vennootschapsbelasting wordt geheven, ter vermijding van dubbele belasting eene vrijstelling van couponbelasting geboden zal zijn, die hiervoor niet op zoo eenvoudige wijze is te verwezenlijken.

De belasting is ook niet verschuldigd van de opbrengst van effecten, ten aanzien waarvan bij of krachtens wet of ordonnantie is bepaald dat zij van Nederlandsch-Indische belastingen van rentebewijzen zijn vrijgesteld (enkele leeningen ten laste van Nederlandsch-Indië) zoomede van de opbrengst van Nederlandsch-Indische schatkistbiljetten en schatkistpromessen, waarvan overigens geenszins vaststaat dat zij onder de in artikel 1 genoemde effecten zouden zijn te rangschikken.

De belasting is zakelijk en wordt niet met de door den genieter van de effectenopbrengst verschuldigde inkomstenbelasting verrekend. Het tarief is 2%.

De heffing geschiedt bij de bron, d.w.z. de belasting is verschuldigd door den schuldenaar van de effectenopbrengst en deze heeft het recht bij de uitbetaling van die opbrengst aan de daarop rechthebbenden de belasting af te houden.

De bepalingen van formeelen aard zijn in hoofdzaak aan andere belastingordonnanties ontleend. De belastingschuldigen doen aangifte en houden een register, waarin volgens door den Directeur van Financiën te stellen regelen de gegevens, die voor de berekening van de belasting noodig zijn, worden geboekt. Het hoofd der inspectie van financiën stelt den aanslag vast, zoo noodig ambtshalve met eene vijfvoudige verhooging. Tegen den aanslag kunnen rechtstreeks bij den Raad van Beroep voor belastingzaken bezwaren worden ingebracht. Voorts worden kohieren vastgesteld en aanslagbiljetten verstrekt.

Het recht om een aanslag op te leggen verjaart door verloop van drie jaren, te rekenen van den dag, waarop de belasting is verschuldigd geworden.

Met het oog op het spoedeischend karakter der belasting werd, onder nadere bekrachtiging door de wet, artikel 16 der Indische Comptabiliteitswet ten aanzien van deze ordonnantie buiten werking gesteld. Het tijdelijk karakter der heffing komt tot zijn recht door de bepaling dat de ordonnantie met ingang van 1 Januari 1939 vervalt behalve ten aanzien van reeds verschuldigde belasting, interest en verhoogingen en begane strafbare feiten.

De regeling van het beroep in belastingzaken. De ordonnantie van 11 December 1915 (Ind. Stb. no. 707) op den Raad van Beroep is met ingang van 1 Mei 1927 ingetrokken en vervangen door

De regeling van het beroep in belastingzaken. (*Vervolg*).
eene nieuwe regeling, welke is vervat in Ind. Stb. 1927 no. 29 en sedert enkele malen is gewijzigd en aangevuld (Ind. Stb. 1927 no. 78, 1928 no. 20, 1930 no. 244 en 1931 nos. 168 en 423).

Behalve wat betreft de landsbelastingen doet de Raad sinds 1930 ook nog uitspraak op beroepschriften inzake beslissingen van provinciale raden op bezwaren tegen aanslagen in provinciale belastingen.

Het college bestaat uit een voorzitter en vier leden. De Directeur van Financiën is niet langer voorzitter, doch het voorzitterschap wordt thans bekleed door een rechterlijk hoofdambtenaar en wel door den Vice-president van het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië, die de door den Gouverneur-Generaal aan te wijzen Kamer van het Hooggerechtshof voorzit. Een der leden wordt door den Gouverneur-Generaal als plaatsvervangend voorzitter aangewezen.

De leden worden benoemd door den Gouverneur-Generaal uit voordrachten van twee personen voor elk lid, op te maken voor twee leden door het Hooggerechtshof en voor twee leden door de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Batavia, terwijl op overeenkomstige wijze voor ieder lid tenminste één plaatsvervanger wordt benoemd. Om de twee jaren treden twee leden en hun plaatsvervangers af volgens rooster, door den Raad op te maken, maar zijn herbenoembaar.

Leden en plaatsvervangers moeten 30 jaren oud zijn en mogen niet zijn ambtenaren, ressorteerende onder het Departement van Financiën. De Raad heeft voorts een door den Gouverneur-Generaal aangewezen secretaris en plaatsvervangend secretaris.

Het college is verdeeld in twee Kamers, elk bestaande uit den voorzitter en twee door hem aan te wijzen leden, zoodanig dat twee door hetzelfde college voorgedragen leden niet in dezelfde Kamer zitting hebben. De beide Kamers kunnen ook in vereenigde zitting worden bijeengeroepen. Het Kamerstelsel komt aan eene vlugge behandeling der beroepschriften ten goede.

Elk bij den Raad ingekomen beroepschrift wordt binnen eene week na ontvangst door den secretaris gezonden al naar gelang het betrekking heeft op eene landsbelasting of eene provinciale belasting aan den Hoofdinspecteur van Financiën dan wel aan den betrokken provincialen raad tot het opmaken van een vertoogschrift tenzij het beroep gegrond wordt geacht, in welk geval daarvan door eene onderteekende verklaring op het beroepschrift moet blijken.

De appellant ontvangt binnen eene week nadat het vertoogschrift is ingekomen een afschrift daarvan en kan daarna een verweerschrift indienen, waarvan weder een afschrift aan den Hoofdinspecteur van Financiën of den betrokken provincialen raad wordt gezonden.

Alvorens uitspraak te doen wint de Raad mondeling het gevoelen in van den Hoofdinspecteur van Financiën of den provincialen raad en kan ook de appellant zijn beroepschrift nog mondeling toelichten. Zoowel eischer als verweerder kunnen zich daarbij door gemachtigden doen vertegenwoordigen of bijstaan. Het college is ook bevoegd de zaak terug te wijzen naar den ambtenaar of het college, dat den aanslag vaststelde.

Indien de volgens de uitspraak van den Raad verschuldigde belasting het bedrag te boven gaat, dat volgens den appellant had moeten worden geheven, wordt de aanslag bij die uitspraak verhoogd met vijf en twintig ten honderd van het verschil. Bij uitspraak op een beroep, ingesteld krachtens de Verpondingsordonnantie, kan voorzoover het betrekking heeft op de belasting over een tijdvak, dat meer dan een vol jaar omvat, niet meer dan één verhooging worden opgelegd. Het verschil wordt dan berekend naar de belasting, verschuldigd over het eerste jaar van het tijdvak dan wel, indien het tijdvak is aangevangen in den loop van een kalenderjaar, naar de belasting, verschuldigd over het overblijvende gedeelte van dat jaar, herleid tot een jaarlijksch bedrag. De verhooging bedraagt ten hoogste *f* 200 en blijft achterwege voorzoover het beroep gegrond was op verkeerde toepassing of schending van de wettelijke bepalingen.

Het recht van overschrijving. Sedert 1 Augustus 1924, met ingang van welk tijdstip de ordonnantie op het recht van overschrijving (Ind. Stb. 1924 no. 291) in werking is getreden, zijn alle in de ordonnantie op de overschrijving van den eigendom van vaste goederen en het inschrijven van hypotheken op dezelve in Nederlandsch-Indië van 21 April 1834 (Ind. Stb. no. 27) vervatte bepalingen betreffende die belasting vervallen en regelt laatstbedoelde „Overschrijvingsordonnantie" dus nog slechts de overschrijving zelve.

De vroegere fiscale bepalingen bleven echter nog van kracht ten aanzien van overeenkomsten tot overdracht van onroerende zaken en overgangen bij erfenis of legaat van onroerende zaken of van schepen, al welke hebben plaats gehad vóór 1 Augustus 1924, zoomede ten aanzien van akten van in- of overschrijving, welke vóór dat tijdstip zijn verleden.

De in verband met het Koninklijk Besluit van 20 Januari 1912 no. 42 te treffen nieuwe regeling van de openbaarmaking van den rechtstoestand van onroerende zaken en schepen, welke luidens den aanhef van de toelichting op de ordonnantie op het recht van overschrijving gepaard zal gaan met intrekking van de Overschrijvingsordonnantie, is intusschen nog niet tot stand gekomen.

De nieuwe ordonnantie handhaaft in hoofdzaak de hoofdlijnen der bestaande regeling. Eene min of meer ingrijpende verandering is aangebracht doordat de verpondingswaarde der vaste goederen als grondslag voor de rechtsheffing werd vervangen door de verkoopwaarde met dien verstande dat de verpondingswaarde nog als minimum gehandhaafd bleef.

Ingeval en voorzoover bij verkoop in het openbaar de verpondingswaarde der verkochte onroerende zaak aan de rechtsheffing ten grondslag strekt en aan den Hoofdinspecteur van Financiën wordt aangetoond dat de verkoopwaarde lager is, kunnen het recht en de verhooging op machtiging van dien hoofdambtenaar worden teruggegeven (artikel 20, letter c).

Ontduiking van belasting in gevallen dat de verkoopwaarde hooger is dan de verpondingswaarde wordt tegengegaan door de bepalingen van artikel 19:

„Indien de verkoopwaarde van de zaken, die „aan de rechtsheffing ten grondslag liggen, hoo-

Het recht van overschrijving. (*Vervolg*).
„ger schijnt dan het bedrag, dat door den belastingplichtige overeenkomstig het tweede lid „van artikel 84 als grondslag voor de berekening „van het recht is opgegeven, is de autoriteit, „voor wie de akte van in- of overschrijving zal „worden of is verleden, bevoegd die verkoopwaarde te doen vaststellen door drie door haar „te benoemen deskundigen."

Blijkt die schatting tot eene uitkomst te leiden, welke meer dan een achtste verschilt van het door den belastingplichtige opgegeven bedrag dan wordt het recht met het tweevoud van dat verschil verhoogd. Ten einde die verhooging te voorkomen, kan de belastingplichtige bij het aanvragen van de machtiging tot storting zelf aanwijzing verzoeken van drie deskundigen, die te zijnen koste die verkoopwaarde nader zullen vaststellen. In zoo'n geval kan, als de schatting lager uitvalt dan het door den belastingplichtige opgegeven bedrag, ook teruggave van de belasting over het verschil plaats vinden, doch bij verkoop slechts voorzoover het recht over een hooger bedrag dan dat van den koopprijs met de lasten mocht zijn berekend. Indien de waarde na de opgave vrijwillig wordt verhoogd zonder dat een verzoek om schatting is gedaan, is eene verhooging, gelijk aan het bedrag van het te min betaalde recht, verschuldigd.

De belasting is uitgebreid tot het recht van erfpacht, zoodat thans alle zakelijke rechten op onroerend goed met uitzondering van het recht van grondrente en het recht van hypotheek binnen de belasting zijn betrokken. De overgangen bij erfenis of legaat van onroerende zaken of van schepen, nagelaten door Inlanders en Vreemde Oosterlingen, zijn slechts aan de belasting onderworpen indien de erflaters binnen Nederlandsch-Indië hunne laatste woonplaats hadden. Op de nalatenschappen van niet-ingezetenen toch zijn de bepalingen van de ordonnantie op de rechten van successie en van overgang bij overlijden toepasselijk. Krachtens die bepalingen wordt van de binnen Nederlandsch-Indië gelegen of gevestigde onroerende zaken in die gevallen een recht van overgang geheven.

De eigendom van schepen moet worden openbaar gemaakt indien deze eene grootte bezitten van twintig kubieke meters bruto en daarboven (Ind. Stb. 1927 no. 460); vroeger van vier lasten of kojangs en meer.

De vrijstelling van de akte van inschrijving van nieuw gebouwde schepen is beperkt tot die, voor welke naar het oordeel van de autoriteit, voor wie de akte wordt verleden, voldoende is aangetoond dat het schip voor het eerst in de vaart is gebracht op een tijdstip, niet langer dan zes maanden aan het verlijden der akte voorafgaande, waarbij proeftochten buiten aanmerking blijven. Slechts op buitenslands gebouwde schepen, die in Ned.-Indië worden ingeschreven ten name van hem, voor wiens rekening ze gebouwd werden, of van diens erfgenamen, legatarissen of rechtverkrijgenden onder algemeenen titel, is die beperking niet toepasselijk.

De termijn, binnen welken de betaling van het recht van overschrijving moet geschieden, sluit aan bij dien, voor de in- of overschrijving zelve gesteld. Wanneer de belasting niet binnen den vastgestelden termijn wordt voldaan, wordt het recht met een bedrag gelijk aan het tweevoud van het recht verhoogd. Deze bepaling waakt tevens tegen pogingen tot ontduiking van het verschuldigde recht.

De Inspecteur van Financiën, hoofd der inspectie, binnen wiens ressort de autoriteit is gevestigd, voor wie de akte van in- en overschrijving moet worden verleden, kan den termijn van betaling verlengen indien daartoe tijdig het verzoek wordt gedaan, in welk geval interest verschuldigd is van het bedrag van het recht, berekend tegen een half ten honderd voor iedere maand — een gedeelte van een maand voor een volle gerekend — van den dag, waarop de betaling had moeten geschieden, tot dien, waarop zij plaats heeft.

Voor overschrijvingen, welke zonder rechtsheffing kunnen geschieden, blijft artikel 9 der Overschrijvingsordonnantie van toepassing, zoodat bij overschrijding van den termijn eene boete van twee ten honderd van de getaxeerde waarde van het goed verbeurd wordt. De oploopende boeten van artikel 8 zijn natuurlijk vervallen.

In het algemeen zijn de verkrijgers aansprakelijk voor de betaling van het recht. De aansprakelijk gestelde personen zijn verplicht alvorens het verschuldigde bij 's Lands kas te storten eene machtiging tot storting aan te vragen bij den ambtenaar van bijstand. Zij moeten daarbij opgeven de grondslagen, waarover het recht moet worden berekend, en de gegevens verstrekken, die voor het opmaken der machtiging tot storting noodig zijn. Bij onjuiste opgave van een koopprijs, die ten grondslag moet strekken aan de rechtsheffing, wordt het recht verhoogd met het vijfvoud van het daardoor te weinig betaalde recht. Die verhooging en de tweevoudige verhooging van artikel 19 kunnen echter slechts één van beide gevorderd worden.

Is in het algemeen de verjaringstermijn van vijf jaren behouden, voor verzuimde aangifte van een overdracht of overgang kwam het noodig voor dien termijn op niet korter dan dertig jaren te stellen.

Bronnen: Toelichting op de ordonnantie op het recht van overschrijving.

De rechten van successie en van overgang. De ordonnantie in Ind. Stb. 1901 no. 471 (Dl. I blz. 262) heeft slechts enkele aanvullingen en wijzigingen ondergaan.

Van belang zijn de volgende:

Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1919 no. 598 gingen de bevoegdheden van den Directeur van Financiën tot het geven van vergunning tot het afleggen van den eed bij bijzondere volmacht (art. 43), tot teruggave of vrijstelling van rechten in bijzondere gevallen (art. 65) en tot verlenging der gestelde termijnen van aangifte, beëediging en betaling (art. 66) op den Hoofdinspecteur van Financiën over.

Lid 2 en 3 van artikel 67 werden bij Ind. Stb. 1925 no. 143 ingetrokken. De ambtenaren van de rechten van successie en van overgang ontvangen geen belooning meer voor hunne werkzaamheden. Bij G.B. van 19 November 1927 no. 7 zijn als ambtenaren aangewezen de Inspecteurs van Financiën, hoofden der inspecties, ieder binnen den kring van zijn ressort, ter vervanging van de algemeene ontvangers van 's Lands kas, die tevoren als zoodanig optraden.

Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1929 no. 440 is

De rechten van successie en van overgang. (*Vervolg*).

artikel 51, de percentages van heffing regelende, aangevuld in dien zin dat slechts 5 ten honderd over de waarde van de verkrijging verschuldigd is indien wordt geërfd of verkregen door een binnen Nederlandsch-Indië gevestigden rechtspersoon, van welken overtuigend wordt aangetoond, dat hij uitsluitend of hoofdzakelijk een algemeen maatschappelijk belang voor het grondgebied van Nederlandsch-Indië, Nederland, Suriname of Curaçao beoogt, aldaar uitsluitend of hoofdzakelijk als instelling van weldadigheid werkzaam is of zich aldaar uitsluitend of hoofdzakelijk de verpleging van zieken of gebrekkigen ten doel stelt.

Vrijgesteld van het recht is hetgeen wordt geërfd of verkregen door een provincie, zelfstandige gemeenschap, als bedoeld in art. 121 van de Indische Staatsregeling, gebiedsdeel met eigen geldmiddelen of waterschap zonder bijzondere opdracht of met eene opdracht, welke naar het oordeel van den Hoofdinspecteur van Financiën aan de making niet het karakter ontneemt van te zijn geschied in het algemeen belang.

De Hoofdinspecteur van Financiën is voorts bevoegd vrijstelling te verleenen van het recht van successie, verschuldigd wegens de verkrijging van voorwerpen van kunst en wetenschap door in Indië gevestigde vereenigingen of stichtingen, die de in haar bezit zijnde voorwerpen in den regel kosteloos of tegen een matigen toegangsprijs ter bezichtiging van het publiek stellen.

Het zegelrecht. Ook in de Zegelverordening 1921 (Ind. Stb. no. 498) zijn slechts enkele aanvullingen en wijzigingen van meer dan ondergeschikt belang aangebracht.

De lijst van vrijstellingen onder artikel 31 § II onderging o.m. aanvulling:

a. voor de overeenkomsten, gesloten ingevolge de bij Koninklijk Besluit van 21 Maart 1921 no. 56 (Ind. Stb. no. 334) vastgestelde Assistentenregeling ter Oostkust van Sumatra (no. 51);

b. voor de biljetten van inschrijving, de schuldbewijzen alsmede de daarbij behoorende talons en coupons ter zake van leeningen ten name en ten laste van provinciën, zelfstandige gemeenschappen als bedoeld in artikel 121 der Indische Staatsregeling, gebiedsdeelen met eigen geldmiddelen of waterschappen (no. 53);

c. voor sommige consulaire geschriften (no. 61);

d. voor opdrachten tot boeking op eene rekening-courant in het credit van den rekeninghouder, welke worden afgeschreven van eene andere rekening (giro-biljetten) (no. 62).

Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1926 no. 155 kwamen wijzigingen en aanvullingen tot stand in verband met de heffing eener belasting op vuurwapens in den vorm van zegelrecht van de bewijzen van registratie en de daarop gestelde aanteekeningen. De jaarlijksche belasting bedraagt:

f 1,50 voor een niet zelfwerkend pistool;

f 3 voor een glad enkelloops geweer en een getrokken enkelloopsgeweer met een kaliber van 7 millimeters of minder zoomede voor een schijndoodpistool of schijndoodrevolver;

f 6 voor een revolver, een glad dubbelloopsgeweer, een getrokken enkelloopsgeweer met een kaliber van meer dan 7 millimeters of indien repeteerend met een kaliber van 7 millimeters of minder;

f 10 voor een zelfwerkend pistool, een repeteerend of zelfwerkend glad enkelloopsgeweer, een getrokken repeteerend enkelloopsgeweer met een kaliber van meer dan 7 millimeters, een zelfwerkend getrokken enkelloopsgeweer, een getrokken of getrokken en glad dubbelloopsgeweer, een drieloopsgeweer en andere vuurwapens.

Alle andere geschriften, opgemaakt ingevolge de Vuurwapenordonnantie 1925 (in- en uitvoer Ind. Stb. no. 498 en bezit, handel en vervoer Ind Stb. no. 499) zijn vrijgesteld (no. 44 van de lijst van vrijstellingen).

Voor enkel- of dubbelgladloopgeweren in het bezit van personen, die naar het oordeel van het Hoofd van plaatselijk bestuur — in de Gouvernementslanden van Java en Madoera den assistent-resident — die vuurwapens noodig hebben voor de bescherming van gewassen en aanplantingen tegen schadelijk wild of als beroepsjagers zijn aan te merken, voor voorlaadgeweren en voor vuurwapens in het bezit van de ambtenaren bij de Europeesche en Inlandsche bestuurscorpsen is geen belasting verschuldigd (Ind. Stb. 1929 no. 409).

Ook de bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1927 no. 165 ingevoerde jaarlijksche belasting op de vergunningen tot het aanleggen, hebben en gebruiken van radio-ontvanginrichtingen wordt in den vorm van een zegelrecht op de bewijzen van registratie dier vergunningen geheven. Het zegelrecht bedraagt *f* 8 als de betrokken ontvanginrichting buiten de werkingssfeer van een Nederlandsch-Indisch omroepstation ligt en *f* 16 indien zij binnen die werkingssfeer ligt. De ordonnantie in Ind. Stb. 1930 no. 346, welke intusschen nog niet in werking is getreden, heeft in die tarieven eenige wijziging gebracht. Betreft de vergunning uitsluitend radio-ontvanginrichtingen, welke zich bevinden binnen de door het Hoofd van den Post-, Telegraaf- en Telefoondienst vastgestelde grenzen van het gebied, waarin de door een houder van een concessie voor het exploiteeren van een omroepbedrijf uit te zenden omroepstof rechtstreeks dan wel door het Gouvernement heruitgezonden goed hoorbaar is, dan is het stuk aan een recht van *f* 1,50 onderworpen; bevindt de ontvanginrichting zich buiten die grenzen dan is op het registratiebewijs *f* 8 verschuldigd.

Ten einde de heffing van het handelszegelrecht op betere wijze te verzekeren ondergingen bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1928 no. 354 de artikelen van het betrokken Hoofdstuk XIII verschillende wijzigingen.

Met ingang van 1 Februari 1931 is voorts het tarief van het handelszegel tijdelijk verhoogd tot 15 cent van elke honderd gulden (Ind. Stb. 1930 no. 441, jo Ind. Stb. 1931 no. 26).

Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1931 no. 14 is de mogelijkheid geschapen stukken aan den Inspecteur van Financiën ter viseering aan te bieden, waardoor belanghebbenden in de gelegenheid zijn om wat betreft de zegelplichtigheid van het stuk eene beslissing van de belastingadministratie uit te lokken, waaraan rechterlijke en administratieve autoriteiten zoomede scheidsmannen bij de toepassing van de artikelen 15, 16, 17 en 19 gebonden zijn. Deze autoriteiten toch mogen bij hunne beschikkingen geen rekening hou-

Het zegelrecht. (*Vervolg*).
den met den inhoud van stukken, waarvoor het verschuldigde zegelrecht niet is voldaan, noch deze stukken in bewaring nemen, aan hunne akten vasthechten, daarin vermelden of daarvan handteekeningen legaliseeren en beoordeelden die zegelplichtigheid vroeger geheel zelfstandig, hetgeen tot onzekerheid en schade voor de betrokkenen kon leiden.

Deze ordonnantie maakte tevens een einde aan de vrijgevige behandeling van de meer en meer op de beurs geïntroduceerde aandeelen *zonder nominale waarde*. Die stukken waren ingevolge het negende lid van artikel 78 aan een vast recht van ƒ 1,50 onderworpen, terwijl voor andere effecten een evenredig zegelrecht wordt berekend over het kapitaal in het stuk uitgedrukt of daarin aangewezen door de vermelding van de rente en den rentevoet of op andere wijze. Een nieuw lid 7*a* van genoemd artikel bepaalt thans dat, indien kapitaal of rente niet is uitgedrukt of alleen is uitgedrukt in eene vreemde muntsoort, waarvoor geen herleidingsmaatstaf is aangewezen, het recht wordt berekend over de *geldswaarde* van het stuk, door of vanwege den Hoofdinspecteur van Financiën te bepalen overeenkomstig daartoe bij Regeeringsverordening te stellen regelen.

De Vorstenlandsche voertuigenbelasting. Van de Landsonderhoorigen in de gouvernementen Soerakarta en Jogjakarta wordt eene belasting geheven op alle voertuigen, geen motorrijtuigen zijnde, wegens het daarmede gebruik maken van bij de Zelfbesturen in die gebieden in beheer zijnde wegen. De belasting bedraagt jaarlijks:

a. voor door trekdieren voortbewogen vrachtvoertuigen per voertuig ƒ 6;

b. voor personenvoertuigen ƒ 6 per voertuig;

c. voor kleine tweewielige door hoogstens twee personen voortbewogen handkarren per kar ƒ 1,50;

d. voor rijwielen per rijwiel ƒ 1.

Ind. Stb. 1925 no. 247 jo. 1926 no. 68, 1928 no. 543 en 1932 no. 169.

De Vorstenlandsche motorrijtuigenbelasting. Van de Landsonderhoorigen in de gouvernementen Soerakarta en Jogjakarta wordt eene belasting geheven op alle motorrijtuigen wegens het daarmede gebruik maken van bij de Zelfbesturen in die gebieden in beheer zijnde wegen.

Voor motorrijtuigen, ingericht als vervoermiddel voor personen, bedraagt de belasting jaarlijks naar gelang van het gewicht ƒ 12 tot ƒ 216; voor vrachtmotorrijtuigen is jaarlijks verschuldigd naar gelang van het laadvermogen ƒ 108 tot ƒ 360.

Ind. Stb. 1925 no. 248 en 1928 no. 542.

De Vorstenlandsche vermakelijkheidsbelasting. Van de Lands- en Zelfbestuursonderhoorigen in de gouvernementen Soerakarta en Jogjakarta wordt eene belasting geheven van 20% van de toegangsprijzen tot openbare vermakelijkheden.

Ind. Stb. 1925 no. 249 en 1926 no. 199.

Het Vorstenlandsch vergunningsrecht. Van de Landsonderhoorigen in de gewesten Soerakarta en Jogjakarta wordt een vergunningsrecht geheven wegens het krachtens daarvoor door of van wege de gouverneurs verleende vergunningen tot verkoopen van sterken drank in het klein.

De belasting bedraagt jaarlijks per verkoopplaats:

voor gebruik ter plaatse van verkoop . . . ƒ 100
„ „ elders. . . . . ƒ 75

Ind. Stb. 1926 no. 534.

De Inlandsche verponding. Ingevolge Ind. Stb. 1923 no. 425, 1924 no. 242 en 1927 nos. 151 en 315 wordt binnen de door den Gouverneur-Generaal aangewezen plaatsen of gedeelten daarvan deze belasting geheven van de gronden, waarop het Inlandsch bezitsrecht of het in Ind. Stb. 1870 no. 55 bedoelde eigendomsrecht wordt uitgeoefend.

Van de heffing zijn vrijgesteld openbare begraafplaatsen en gewijde gronden zoomede gronden, gebezigd wordende voor instellingen of werken, welke voor den openbaren dienst zijn bestemd dan wel ten algemeenen nutte strekken, voorts gronden, gelegen in „perdikan"-dèsa's, indien zij vroeger van landrente vrijgesteld waren, en andere van oudsher wegens bijzondere redenen vrijgestelde gronden voorzoover de vrijstelling door het Hoofd van gewestelijk bestuur is of wordt gehandhaafd.

Jaarlijks bedraagt de belasting:

a. voor erven, waarop gebouwen staan, 3% van de jaarlijksche huurwaarde dier gebouwen met hunne aanhoorigheden bij den aanvang van het tijdvak, waarvoor de aanslag geschiedt;

b. voor andere gronden, waaronder vijvers en nipahbosschen, $7^1/_2$% van de geschatte jaarlijksche netto-opbrengst van den grond naar den toestand waarin deze zich bevindt bij den aanvang van het evenbedoeld tijdvak, welke opbrengst wordt geacht niet te dalen beneden ƒ 10 per bouw.

De voor de belasting noodige gegevens worden verzameld door commissiën, welke door den resident worden benoemd. Evenals voor de verponding is de duur van het tijdvak 5 jaren. De kohieren worden door den resident vastgesteld; bij vermindering van meer dan $^1/_4$ door rampen van hoogerhand of andere buitengewone omstandigheden kan hij ook de belasting verminderen. Bij Ind. Stb. 1927 no. 315 werden de grenzen aangewezen van 14 hoofdplaatsen op Java, waarbinnen deze belasting geheven wordt.

De gebruiksgrondbelasting. (Ind. Stb. 1927 no. 225).

Deze belasting rust op gronden, die zonder dat daarop zakelijke rechten worden uitgeoefend tijdelijk in gebruik zijn bij de inheemsche bevolking ten behoeve van den onregelmatigen verbouw van andere dan meerjarige gewassen en als zoodanig niet landrenteplichtig zijn.

De ordonnantie is van toepassing op die gebiedsdeelen buiten Java en Madoera, alwaar onder den naam van landrente belasting wordt geheven van gronden, waarop wel zakelijke rechten worden uitgeoefend en die niet vallen onder de bepalingen omtrent de verponding, en treedt aldaar in de plaats van vroeger geldende huurregelingen (Bali en Lombok) dan wel inkomstenbelasting (Hoeloe Soengai [Borneo] en Celebes en Onderhoorigheden).

De belasting wordt geheven voor den duur van het gebruik der gronden en bedraagt ten minste ƒ 2 per bouw of ƒ 3 per H.A. per jaar. De heffingsvoet wordt voor elk gebiedsdeel vastgesteld voor het tijdvak, waarvoor de landrente is gefixeerd. Bij misgewas, onbeplant blijven anders dan door toedoen van den gebruiker dan wel in andere gevallen van buitengewonen en gewichtigen aard

De gebruiksgrondbelasting. (*Vervolg*).
kan geheele of gedeeltelijke ontheffing worden verleend.

De invoerrechten. Bij de wet van 17 Maart 1923 (Ned. Stb. no. 83; Ind. Stb. no. 177) tot wijziging en aanvulling van de Indische Tariefwet (Ned. Stb. 1921 no. 692; Ind. Stb. 1921 no. 346) werd, door aanvulling van artikel 3 der wet, de mogelijkheid geopend om bij ordonnantie vrijdom van invoerrecht te verleenen voor ruwe delfstoffen, als grondstof dienende voor de vervaardiging van ten verkoop bestemde producten. Vgl. Ind. Stb. 1923 no. 487 (vrijdom van invoerrecht voor niet tot dadelijk gebruik geschikte ruwe aardolie) en Ind. Stb. 1926 no. 431 (vrijdom van invoerrecht voor ruwe zwavel en pyriet, benoodigd voor de vervaardiging van zwavelzuur en zwaveligzuur). Bij dezelfde wet werden enkele wijzigingen aangebracht in het tarief van invoerrechten, waarbij door het belasten van enkele tevoren vrije goederen eenige ongelijkheden in de rechtenheffing werden opgeheven.

Bij de wet van 22 Maart 1924 (Ned. Stb. no. 154; Ind. Stb. no. 192) werd het invoerrecht van sigaretten van *f* 100 tot *f* 150 per 100 K.G. verhoogd. Aanleiding hiertoe was de omstandigheid, dat in de laatste jaren de invoer van sigaretten in sterke mate was toegenomen, zoodat in verhooging van het invoerrecht daarop een aantrekkelijk middel tot versterking van 's Lands middelen werd gezien.

Bij de wet van 22 Mei 1924 (Ned. Stb. no. 254; Ind. Stb. no. 341) kwam eene partieele herziening van het tarief van invoerrechten tot stand. Bij vorige tariefsherzieningen konden verschillende artikelen, hoewel zij, in verband met de voorstellen ten aanzien van andere goederen gedaan, ten volle voor eene verhooging van invoerrecht in aanmerking kwamen, daarvoor niet worden voorgedragen, wijl de Indische tariefwetgever door het tractaat met het Duitsche Tolverbond aan bepaalde maxima was gebonden. Toen de volledige vrijheid op tariefgebied werd herkregen door het op 3 Juni 1923 gesloten verdrag tot wijziging van dat tractaat, werd door verhooging van een aantal rechten de bestaande ongelijkheid in de rechtenheffing van met elkander op gelijke lijn te stellen goederensoorten, wat de voornaamste betreft, opgeheven.

Bij Koninklijk besluit van 18 Augustus 1924 (Ned. Stb. no. 421; Ind. Stb. no. 487) werd de tekst der Indische Tariefwet opnieuw in zijn geheel afgekondigd.

De eerstvolgende wijziging van het tarief kwam tot stand met toepassing van de in artikel 129, lid 2 van het Regeeringsreglement gegeven bevoegdheid om in dringende omstandigheden de tarieven tijdelijk bij ordonnantie te wijzigen onder nadere bekrachtiging door de wet. De opzet om den gewonen dienst der begrooting voor 1925 sluitend te maken dreigde te mislukken als gevolg van het feit, dat de lucifersaccijns in de jaren 1923 en 1924 enkele millioenen beneden de raming bleef en verwacht moest worden dat zonder nadere maatregelen daarin voor het jaar 1925 geen verbetering zou komen. De oorzaak van deze daling was gelegen in de buitengewone toeneming van den invoer van sigarenaanstekers, zoodat werd gemeend dat het aangewezen middel was om het verbruik van dat artikel hoog te belasten. Bij de ordonnantie van 25 September 1924 (Ind. Stb. no. 440) werd derhalve het invoerrecht voor sigarenaanstekers verhoogd door naast het waarderecht van 12% nog een specifiek recht van *f* 0,50 per stuk te heffen, terwijl tegelijkertijd het tarief voor vuursteentjes (ferrocerium) van 12% der waarde werd gebracht op *f* 0,30 per gram. Goedkeuring dezer maatregelen had plaats bij de wet van 17 April 1925 (Ned. Stb. no. 157; Ind. Stb. no. 292). Het met de herziening beoogde doel werd niet bereikt; wettige invoer van vuursteentjes kwam practisch niet meer voor, doch de smokkelhandel in dit artikel tierde welig, zoodat de vuursteentjes allerwegen verkrijgbaar waren voor enkele centen het stuk, terwijl het recht neerkwam op 7 ½ cent per stuk. In latere jaren is hier nog bijgekomen een groote toeneming van den aanmaak van sigarenaanstekers in Indië zelf.

Een volgende wijziging van het tarief kwam eveneens bij noodordonnantie tot stand, n.l. die van 26 Juni 1926 (Ind. Stb. no. 260), waarbij, ter verkrijging van eene noodzakelijk geachte versterking van inkomsten, werd overgegaan tot eene heffing op het sigarettenverbruik in den vorm van verhooging van het invoerrecht op het voor de vervaardiging van sigaretten bestemd papier. Het 12% recht op dat soort papier werd omgezet in een specifiek recht van *f* 0,50 per 1000 hulzen of blaadjes van niet meer dan 25 c.M.² oppervlakte resp. van *f* 0,20 per M². (vgl. ook Ind. Stb. 1932 no. 208). Bekrachtiging van deze tariefsherziening vond plaats bij de wet van 30 April 1927 (Ned. Stb. No. 128; Ind. Stb. no. 310), waarbij tevens nog eene wijziging werd aangebracht in het tarief voor garens en in den post „gedistilleerd."

Een belangrijke wijziging van de Indische Tariefwet kwam tot stand bij de wet van 27 Maart 1931 (Ned. Stb. no. 127; Ind. Stb. no. 139). De voornaamste daarbij getroffen regelingen zijn de vrijstelling van invoerrecht, onder zekere voorwaarden, van de bodemproducten en de nijverheidsvoortbrengselen van de buiten het tolgebied gelegen gedeelten van Indië (Poeloe Wé en Riouw Archipel), de vrijstelling van invoerrecht van triplexkisten en onderdeelen daarvan en van caseïne, de omzetting in een specifiek recht van het in de practijk tot veel moeilijkheden aanleiding gegeven hebbende waarderecht van films voor projectiedoeleinden en de opneming van een afzonderlijken tariefpost voor radiotoestellen.

In 1932 had wederom eene wijziging van het tarief bij ordonnantie plaats. Deze herziening beoogde de uitbreiding van de in Indië bestaande textielnijverheid, alsmede de vestiging van nieuwe textielbedrijven aldaar, welke industrie naar het oordeel der Regeering als bij uitstek voor het land geëigend moest worden beschouwd, te bevorderen. De wijziging (ordonnantie van 25 November 1932, Ind. Stb. no. 573) bestond in de vrijstelling van invoerrecht van ongeverfde weefgarens van katoen en/of kunstzijde, van de grondstof katoen in de verschillende stadia van bewerking waarin dit artikel in den handel voorkomt en van sulfietcellulose. Bekrachtiging van deze tariefsherziening vond plaats bij de wet van 6 April 1933 (Ned. Stb. no. 158, Ind. Stb. no. 255).

Behalve door vorenbedoelde partieele herzieningen ondergingen de tarieven van invoerrechten eene belangrijke — zij het ook slechts als tijdelijk bedoelde — wijziging door de heffing

De invoerrechten. (*Vervolg*).
van opcenten, waartoe in verband met den bij voortduring verslechterenden toestand van 's Lands financiën moest worden overgegaan. Voor de eerste maal werden, ingevolge de wet van 31 December 1930 (Ned. Stb. no. 516; Ind. Stb. no. 453), deze opcenten geheven gedurende het jaar 1931 en wel tot een aantal van tien. Van de heffing waren uitgezonderd gambir, gedistilleerd, houtgeest en wijn. Bij de wet van 31 December 1931 (Ned. Stb. no. 566; Ind. Stb. no. 535) werden zij, met behoud van dezelfde uitzonderingen, gehandhaafd voor het jaar 1932, doch thans tot een aantal van twintig. Reeds in den loop van 1932 vond een nadere verhooging plaats. Bij de wet van 6 Juni 1932 (Ned. Stb. no. 237; Ind. Stb. no. 321), in werking getreden met ingang van 15 Juni 1932, werd het aantal opcenten n.l. op vijftig gebracht. Slechts bepaalde gebleekte en ongebleekte katoenen stoffen bleven aan twintig opcenten onderworpen; anderzijds werd echter onder de opcentenheffing mede betrokken het vast recht van ƒ 30 per H.L. voor reuk-, haar-, mond-, toilet- en dergelijke waters, bedoeld bij den post „gedistilleerd."

In dezen laatsten vorm werden de opcenten bij de wet van 24 December 1932 (Ned. Stb. no. 631; Ind. Stb. no. 642) voor het jaar 1933 en vervolgens bij de wet van 29 December 1933 (Ned.Stb.no.772; Ind. Stb.1934 no.1) tot 1 Januari 1935 bestendigd.

De nood der Indische schatkist maakte het verder noodzakelijk om, naast ingrijpende maatregelen tot beperking der uitgaven, nadere voorzieningen te treffen tot versterking der middelen. Zonder gevaar voor economische ontwrichting werd het mogelijk geacht over te gaan tot verhooging van het invoerrecht op artikelen die min of meer het karakter van weelde dragen en van materialen, waaruit speciaal luxe-artikelen worden vervaardigd. Voorts werd het geen bezwaar geacht het invoerrecht op sommige, niet tot de luxe-artikelen behoorende, verbruiksgoederen, welke aan minder dan 12% der waarde waren onderworpen, tot dat percentage op te voeren.

Het bestaande Indische tarief, dat door zijn beknoptheid slechts in geringe mate onderscheid maakte tusschen luxe- en andere artikelen, leende zich niet tot de wijzigingen, welke hiervoren zijn vermeld, weshalve tot opstelling van een geheel nieuw tarief moest worden overgegaan.

Bij deze opstelling werden, zooveel als mogelijk was, de richtlijnen gevolgd welke waren ontworpen door de sub-commissie van deskundigen voor de unificatie van de douanetariefnomenclatuur, ingesteld door de Economische commissie van den Volkenbond, in verband met de wenschelijkheid om tot invoering van een uniforme tariefnomenclatuur te geraken.

Het aldus ontworpen en bij de wet van 29 December 1933 (Ned. Stb. no. 772, Ind. Stb. 1934 no. 1) tot stand gekomen nieuwe tarief is verdeeld in afdeelingen, elke afdeeling in hoofdstukken en elk hoofdstuk in posten. Het tarief bevat 21 afdeelingen, 86 hoofdstukken en 943 posten. Deze ver doorgevoerde verdeeling der goederensoorten naar grondstof, soort, samenstelling of aard heeft het mogelijk gemaakt het gestelde doel te verwezenlijken.

De vaststelling der rechten is bij het nieuwe tarief, evenals bij het bestaande, in het algemeen naar het waarde-principe geschied, met dien verstande, dat bij het nieuwe tarief het aantal heffingen naar een vasten maatstaf, ter vergemakkelijking der heffing, eene geringe uitbreiding heeft ondergaan. Hoewel het nieuwe tarief practisch alle mogelijke bestaande goederensoorten omvat, mag het geenszins uitgesloten worden geacht dat ook fabrikaten aan de markt komen waarvoor het tarief geen regeling inhoudt. Daarom is aan het tarief eene bepaling toegevoegd, volgens welke alle dergelijke goederen, voor de toepassing van het tarief, worden gelijkgesteld met de goederen, waarmee zij naar aard of bestemming de meeste overeenkomst hebben.

Het begrip luxe-artikelen is bij de samenstelling van het nieuwe tarief in ruimen zin opgevat om een zoo groot mogelijke opbrengst te verzekeren. Behoudens ingeval bijzondere omstandigheden noopten tot het handhaven van de bestaande rechtenheffing zijn in beginsel voor het hoogste waarde-recht (20%) in aanmerking gebracht alle consumptiegoederen, welke min of meer het karakter van overbodigheid dragen. Deze waren bij het oude tarief over het algemeen belast met een recht van 12% der waarde.

Met een recht van 12% zijn bij het nieuwe tarief getroffen de tot nu toe in het algemeen aan een recht van 6% onderworpen grondstoffen waaruit speciaal luxe-artikelen worden vervaardigd, zooals ruwe zijde, schildpad, koraal, ivoor, albast, marmer, meerschuim, barnsteen, goud, zilver en platina voor de vervaardiging van sieraden, enz., onbewerkte edelgesteenten (uitgezonderd diamanten) en dergelijke.

Voorts heeft een nivelleering tot 12% plaatsgevonden voor sommige niet tot de luxe-artikelen te rekenen consumptie-artikelen, welke aan lagere heffingspercentages waren onderworpen, zooals aardewerk, katoenen manufacturen, tarwemeel, visch, e.d., welke artikelen in het oude tarief met 10% waren belast.

Ten slotte zijn bij de omwerking van het tarief nog eenige wijzigingen van tarieftechnischen aard aangebracht, welke deels voortvloeien uit een logische inpassing van de verschillende goederensoorten in het aangenomen tariefschema, deels tegemoet komen aan zich bij de tarifeering van sommige goederen in de practijk voordoende bezwaren.

Behoudens de vorenvermelde punten is de rechtenheffing volgens het oude tarief in het algemeen onveranderd gebleven.

Uit deze tariefsherziening werd (exclusief opcenten) een meerdere opbrengst van ƒ 6.3 millioen verwacht.

Bij de ordonnantie van 15 Juni 1934 (Ind. Stb. 375) werd met toepassing van de in artikel 183, lid 2, der Indische Staatsregeling gegeven bevoegdheid, onder nadere bekrachtiging van de wet, het invoerrecht op wijn verhoogd. Te voren was eene verhooging van dat recht, in verband met de tusschen Nederland en Frankrijk nog van kracht zijnde z.g. petroleumwijnschikking, niet mogelijk geweest, doch na eene met de Fransche regeering verkregen overeenstemming nopens eene wijziging van die overeenkomst in dier voege dat de invoerrechten op wijn konden worden verdubbeld, kon eindelijk tot verhooging daarvan worden overgegaan. Bij genoemde ordonnantie werd het recht van wijn op fust gebracht van ƒ 9 per H.L. op ƒ 13.50 en dat van op andere wijze ingevoerden wijn verdubbeld. Voor

De invoerrechten. (*Vervolg*).
mousseerenden wijn werd het recht alsnu ƒ 42 per 100 flesschen en voor anderen wijn ƒ 21 per H.L. Van dezen maatregel werd een bate van ƒ 120.000 verwacht.

Bij het ter perse gaan van dit overzicht (medio 1934) was die wijziging van het tarief nog niet bij de wet bekrachtigd. Op dat tijdstip was bij de Staten-Generaal mede in behandeling een wetsontwerp, ten doel hebbende de vestiging van nieuwe en uitbreiding van bestaande bedrijven in Ned.-Indië aan te moedigen. Indien dat ontwerp tot wet wordt verheven, zal de Gouverneur-Generaal bevoegd zijn vrijstelling van invoerrecht te verleenen voor machinerieën, werktuigen of toestellen ten behoeve van nieuwe industrieele bedrijven of van nieuwe onderdeelen van bestaande bedrijven, die de vervaardiging van nieuwe eindproducten ten doel hebben, alsmede, gedurende een tijdvak van ten hoogste twee jaren, voor in zoodanige bedrijven te verwerken grondstoffen. In dat wetsontwerp worden voorts eenige wijzigingen in het tarief van invoerrechten voorgesteld om enkele, bij de vaststelling van dat tarief ontstane onvolkomenheden te verbeteren en om het recht van alcoholische essences van ƒ 5 tot ƒ 3 per K.G. te verlagen.

In aanvulling van de opgave in de laatste uitgave dezer Encyclopaedie (Dl. I, blz. 256) bevattende de jaarlijks in totaal aan in- en uitvoerrechten en entrepôt-pakhuishuur ontvangen bedragen, volgt hieronder een overzicht van hetgeen in de latere jaren alléén aan invoerrechten in 's lands kas is gevloeid (wat de jaren 1931, 1932 en 1933 betreft met inbegrip van de opcenten).

	Java en Madoera	Buiten-gewesten	Totaal
1914	15.981.060	7.252.362	23.233.422
1915	15.149.610	7.532.491	22.682.101
1916	17.312.867	7.596.276	24.909.143
1917	16.387.307	7.768.210	24.155.517
1918	17.723.907	7.998.485	25.722.392
1919	23.346.824	10.361.844	33.708.668
1920	45.084.370	16.170.806	61.255.176
1921	50.038.661	19.091.611	69.130.272
1922	41.874.710	17.420.745	59.295.455
1923	39.694.082	16.443.954	56.138.036
1924	41.352.749	18.995.514	60.348.263
1925	48.625.584	26.925.507	75.551.091
1926	48.360.409	20.409.892	76.770.301
1927	52.501.155	26.896.018	79.397.173
1928	60.544.855	28.433.338	88.978.193
1929	64.219.714	31.180.289	95.400.003
1930	52.961.757	24.732.418	77.694.175
1931	41.617.445	16.185.317	57.802.762
1932	34.367.067	13.032.299	47.399.366
1933	34.388.079	12.925.895	47.313.974

De uitvoerrechten. Bij de ordonnantie van 13 Mei 1925 (Ind. Stb. no. 218) werd de uitvoerrechtenheffing ten aanzien van caoutchouc weder op overeenkomstige wijze geregeld als het geval was vóór de inwerkingtreding van de wet van 18 Maart 1921 (Ind. Stb. no. 210), behoudens dat de z.g. bevolkingsrubber, waaronder verstaan wordt hevearubber, niet gewonnen uit door een cultuuronderneming geteelde boomen, in alle in artikel 3 der Tariefordonnantie (Ind. Stb. 1910 no. 628) bedoelde gewesten, slechts met een recht van 5% der waarde werd belast. Aan een „cultuuronderneming" worden als criteria gesteld: geregelde aanplant, systematische tap, op zoo schoon mogelijk product ingestelde bereidingswijze en een zoodanige bedrijfsboekhouding, dat daaruit de geldelijke resultaten kunnen worden bepaald. Speciaal in laatstbedoeld criterium komt het karakter van het onderwerpelijke uitvoerrecht — n.l. aanvulling van de inkomstenbelasting, enz. — tot uiting.

Op de opheffing van het uitvoerrecht op bevolkingsrubber is in den Volksraad bij herhaling aangedrongen. Een van de voornaamste van Regeeringszijde tegen deze opheffing aangevoerde argumenten is steeds geweest, dat deze belasting, zoowel door vorm als door aanpassing aan het prijsniveau (het is immers een waarderecht) zeer gemakkelijk wordt gedragen en allerminst belemmerend heeft gewerkt op de ontwikkeling van de bevolkingscultuur.

Bij de ordonnantie van 25 Maart 1927 (Ind. Stb. no. 104) is aan den Directeur van Financiën of een door dezen aan te wijzen autoriteit opgedragen van tijd tot tijd ter berekening van het uitvoerrecht de waarden van hevearubber vast te stellen.

Enkele cijfers betreffende de opbrengst der uitvoerrechten volgen hieronder.

	Java en Madoera	Buiten-gewesten	Totaal
1914	633.535	1.365.132	1.998.667
1915	1.100.764	1.597.650	2.698.414
1916	1.590.586	1.504.510	3.095.096
1917	787.688	1.219.579	2.007.267
1918	556.117	1.045.468	1.601.585
1919	1.927.903	3.186.457	5.114.360
1920	1.970.653	4.577.755	6.548.408
1921	1.407.813	6.595.223	8.003.036
1922	2.284.642	9.663.287	11.947.929
1923	2.641.746	3.757.669	6.399.415
1924	2.627.058	4.316.455	6.943.513
1925	1.497.094	11.387.589	12.884.683
1926	2.002.326	12.946.889	14.949.215
1927	1.862.641	12.960.997	14.823.638
1928	2.562.697	10.982.515	13.545.212
1929	2.550.480	10.512.061	13.062.541
1930	2.128.473	6.687.434	8.815.907
1931	1.478.477	2.661.122	4.139.599
1932	1.055.404	1.415.923	2.471.327
1933	857.212	1.395.541	2.252.753

Het statistiekrecht. Bij de ordonnantie van 19 November 1924 (Ind. Stb. no. 517) werd overgegaan tot de invoering van het statistiekrecht.

Dit recht wordt geheven naar de waarde van de goederen, welke in het Nederlandsch-Indisch tolgebied worden ingevoerd, dan wel uit dat gebied worden uitgevoerd. Het bedraagt vijf cent van elke twintig gulden of gedeelte daarvan, berekend over de totale waarde der in eene aangifte begrepen goederen. Een aantal in- en uitvoeren wordt niet getroffen; in de meeste gevallen betreft dit goederen, welke ook van invoerrecht resp. uitvoerrecht zijn vrijgesteld. Zoowel voor de verzekering van het recht als voor statistische doeleinden zijn aan importeurs en exporteurs verschillende verplichtingen opgelegd. Het verschuldigde wordt in sommige gevallen voldaan door geld, in andere door opplakken van statistiekzegels op de aangiften.

Het statistiekrecht. (*Vervolg*).

Van de zijde van den handel, die overigens tegen de heffing van het statistiekrecht als zoodanig blijkbaar geen bezwaar heeft, zijn wel bedenkingen gemaakt tegen het heffingspercentage; de inkomsten uit het door belanghebbenden als een retributie beschouwd middel werden geacht in onredelijke mate de uitgaven te overtreffen, welke aan den dienst der statistiek zijn verbonden. Hiertegenover heeft de Regeering steeds het standpunt ingenomen, dat met de invoering van het statistiekrecht niet alleen dekking van de kosten, verbonden aan de werkzaamheden op statistisch terrein, doch uitdrukkelijk mede het verkrijgen van een bate voor de schatkist werd beoogd.

Aan statistiekrecht werd ontvangen in:

1925: *f* 4.156.242	1926: *f* 6.087.232
1927: *f* 6.242.852	1928: *f* 6.411.979
1929: *f* 6.348.127	1930: *f* 5.120.428
1931: *f* 3.341.337	1932: *f* 2.303.693
1933: *f* 1.987.669.	

Accijnsen.

DE ACCIJNS OP HET INLANDSCHE GEDISTILLEERD. Deze belasting werd bij de ordonnantie van 25 April 1922 (Ind. Stb. no. 232) nader verhoogd tot *f* 300 per H.L. van een sterkte van 50%. De verdubbeling van den accijns, welke automatisch een verdubbeling van het invoerrecht tengevolge had, leidde tot een sterken teruggang van de inkomsten uit dit middel, zoowel door vermindering van het verbruik van gedistilleerd als door de toeneming van de clandestiene vervaardiging. Reeds in 1924 werd daarom, bij de ordonnantie van 6 Augustus van dat jaar (Ind. Stb. no. 351), de belasting tot *f* 150 per H.L. teruggebracht.

De met evenbedoelde verhooging van 1922 opgedane ervaring leidde ertoe, dat toen in 1932 de gedistilleerd-accijns opnieuw voor tijdelijke verhooging in aanmerking werd gebracht, de Regeering, zoowel ter vermijding van al te grooten stimulans tot clandestien bedrijf als met het oog op de fiscale belangen, welke met een terugslag van het verbruik niet gebaat zouden zijn, meende niet verder te mogen gaan dan een opvoering van den accijns met een derde gedeelte. Bij de ordonnantie van 9 April 1932 (Ind. Stb. no. 140) werd de belasting mitsdien tijdelijk gebracht op *f* 200 per H.L.

De inkomsten uit den accijns op het inlandsch gedistilleerd bedroegen in

1921: *f* 1.378.897	1922: *f* 1.182.680
1923: *f* 784.296	1924: *f* 569.997
1925: *f* 726.194	1926: *f* 808.269
1927: *f* 895.339	1928: *f* 1.065.950
1929: *f* 1.109.479	1930: *f* 949.927
1931: *f* 760.377	1932: *f* 628.517

1933: (met inbegrip van den accijns op bier) *f* 560.374.

Een belangrijke wijziging van de gedistilleerd-accijns-ordonnantie (Ind. Stb. 1898 no. 90) is totstandgekomen bij de ordonnantie van 19 Maart 1931 (Ind. Stb. no. 111). Hierbij werden, ten einde een krachtige preventieve werking van de strafbepalingen der ordonnantie te doen uitgaan en tegen eventueele overtreders strenger te kunnen optreden, op de verschillende delicten in het algemeen zwaardere straffen (hechtenis of geldboete) gesteld en voorts bij verscheidene overtredingen bijzondere minima voor de geldboeten opgenomen; het onderscheid naar den landaard der overtreders kwam eveneens te vervallen. Met de wederinvoering van de bijzondere minima voor de geldboeten ten aanzien van den gedistilleerd-accijns werd gebroken met het sedert de inwerkingtreding van het Wetboek van Strafrecht ook in het fiscale strafrecht geldende beginsel van een algemeen minimum voor alle geldboeten.

Bij evenaangehaald Stb. 1931 no. 111 werden nog in de ordonnantie van 27 Februari 1898 no. 93, houdende voorschriften omtrent het verleenen van vrijdom van invoerrecht of accijns voor houtgeest en gedistilleerd, strafbepalingen opgenomen, waardoor werd voorzien in de leemte, dat overtreding van laatstbedoelde ordonnantie in de Buitengewesten straffeloos kon worden gepleegd.

DE ACCIJNS OP PETROLEUM, ENZ. Ook dit middel is, als gevolg van de financieele crisis en de daardoor noodzakelijk geworden middelenversterking voor tijdelijke verhooging in aanmerking moeten worden gebracht. Terwijl de accijns, wat de petroleum betreft, is gehandhaafd op *f* 3,50 per H.L., werd deze voor gazoline, petroleumbenzine en al die andere aardoliedistillaten, welke met de evengenoemde gemeen hebben dat zij vluchtiger zijn dan petroleum, *f* 7,50 per H.L. bedragende, bij de ordonnantie van 28 December 1931 (Ind. Stb. no. 519) tijdelijk verhoogd met twintig opcenten. Deze opcenten werden reeds bij de ordonnantie van 5 Maart 1932 (Ind. Stb. no. 93) voor het verdere gedeelte van het jaar 1932 verhoogd tot drieendertig en een derde en bij de ordonnantie van 16 December 1932 (Ind. Stb. no. 595) voor het jaar 1933 op laatstbedoeld peil gehandhaafd. Ook voor 1934 is deze opcentenheffing bestendigd.

Van accijns op petroleum, gazoline, petroleumbenzine, enz. werd ontvangen in:

1921: *f* 14.121.749	1922: *f* 15.129.763
1923: *f* 16.327.273	1924: *f* 16.467.341
1925: *f* 18.166.422	1926: *f* 20.346.053
1927: *f* 23.407.614	1928: *f* 27.426.255
1929: *f* 30.954.698	1930: *f* 32.368.410
1931: *f* 29.198.064	1932: *f* 31.886.317
1933: *f* 27.003.933.	

DE ACCIJNS OP LUCIFERS. Op dezen accijns, welke bij Ind. Stb. 1921 no. 303 werd verhoogd tot *f* 1,40 per gros doosjes (van ten hoogste 79 lucifers), worden ingevolge de ordonnantie van 25 April 1922 (Ind. Stb. no. 231) tijdelijk vijftig opcenten geheven. Als gevolg van verschillende factoren, waarvan kunnen worden genoemd het toenemend gebruik van automatische aanstekers (zie ook onder Invoerrechten), doch zeker niet in de laatste plaats de door de ongunstige tijdsomstandigheden veroorzaakte sterke vermindering van de koopkracht der bevolking en in verband daarmede de terugkeer tot de z.g. tali-api en andere primitieve vuurslagapparaatjes, vertoont de opbrengst van dit middel een grooten achteruitgang.

Ontvangen werd in:

1921: *f* 5.312.716	1922: *f* 10.115.644
1923: *f* 9.223.048	1924: *f* 7.783.489
1925: *f* 8.929.788	1926: *f* 9.322.443
1927: *f* 11.022.276	1928: *f* 11.129.412
1929: *f* 10.736.478	1930: *f* 9.752.055
1931: *f* 7.674.487	1932: *f* 4.759.025
1933: *f* 3.141.218.	

Accijnsen. (*Vervolg*).

De accijns op bier. In 1930 namen de voornemens tot vestiging van een bierindustrie in Nederlandsch-Indië vasten vorm aan en werd met de oprichting van de eerste brouwerij een aanvang gemaakt. Verwacht werd, dat tegen het einde van 1931 met de aflevering van bier zou kunnen worden begonnen. Een en ander leidde tot de indiening in 1931 van een begrootingsvoorstel, waarbij op de invoering van een accijns op bier werd gerekend. Niet alleen, dat de Regeering het heffen van een accijns op het binnen Nederlandsch-Indië vervaardigd bier uit fiscaal oogpunt alleszins gerechtvaardigd achtte, doch vermeend werd, dat 's Lands financieel belang vorderde dat een aequivalent werd gesteld voor de derving van invoerrecht, welke het gevolg zou zijn van de, in verband met de productie binnenslands, te verwachten vermindering van den bierimport. Uitgaande van een invoerrecht van 8 ct. per liter en rekening houdende met de door de inheemsche industrie te betalen invoerrechten op grondstoffen, verpakkingsartikelen, enz., werd voorgesteld den accijns te stellen op 5 ct. per liter. Bij zoodanig bedrag zou de binnenlandsche fabrikant nog een voorsprong van ½ ct. per liter behouden. De opbrengst werd voorloopig geraamd op *f* 200.000 per jaar.

Het begrootingsvoorstel vond in den Volksraad groote belangstelling en werd uitvoerig behandeld. Speciaal werd in het College critiek uitgeoefend op het accijnsbedrag, hetwelk naar het inzicht van vele leden te hoog was; de nieuwe industrie ware te bevorderen door voorloopig met een zeer lage accijnsheffing te volstaan en eerst nadat het brouwbedrijf zijn levensvatbaarheid zou hebben bewezen, zou tot verhooging kunnen worden overgegaan. Voor deze critiek is de Regeering tenslotte in zooverre gezwicht, dat zij zich bereid verklaarde gedurende een termijn van twee jaren na den datum van inwerkingtreding der eerlang aan den Volksraad voor te leggen ordonnantie tot regeling der heffing, den accijns instede van op 5 ct., op 3 ct. per liter te stellen. De Volksraad vereenigde zich daarop met het ontwerp, waarna de betrekkelijke aanvullingsbegrooting ook de goedkeuring van den wetgever verwierf.

Ingevolge de „Bieraccijns-ordonnantie 1931" (Ind. Stb. no. 488) wordt in het Indisch tolgebied een accijns geheven op het bier, dat aldaar is vervaardigd, dan wel in andere gedeelten van Nederlandsch-Indië is vervaardigd en in het tolgebied wordt ingevoerd. De accijns bedraagt *f* 5 per H.L., doch gedurende twee jaar, gerekend van het tijdstip van inwerkingtreding der ordonnantie (16 December 1931), slechts *f* 3 per H.L.

De accijnsplicht ontstaat voor het in het tolgebied vervaardigde bier bij den uitslag uit de brouwerij en voor het in de overige gedeelten van Nederlandsch-Indië vervaardigde bier bij den invoer ten verbruik in het tolgebied. Voor eerstbedoelden accijns wordt, eventueel na zekerheidstelling, krediet verleend uiterlijk tot den vijftienden van de maand, volgende op die waarin het bier is uitgeslagen.

De invordering van den accijns blijft achterwege, dan wel teruggave van den accijns wordt verleend van binnen het tolgebied vervaardigd bier, dat is uitgevoerd dan wel vóór den uitvoer verloren is gegaan en van door den bierbrouwer teruggenomen en weder in de brouwerij ingeslagen bier.

Oprichting van een bierbrouwerij mag slechts plaats hebben met vergunning van den Directeur van Financiën, terwijl voor het vervaardigen van bier een nadere toelating van dat departementshoofd is vereischt.

Uitvoeringsvoorschriften zijn vastgesteld bij de „Bieraccijns-verordening 1931" (Ind. Stb. 1932 no. 30).

Bij Ind. Stb. 1933 no. 489 werd de bieraccijns met 50 opcenten verhoogd. Deze verhooging is 10 Januari 1934 aangevangen.

De accijns heeft in 1932 *f* 51.618 opgebracht.

De accijns op tabak en tabaksfabrikaten. De zorgwekkende toestand van 's Lands financiën, welke noopte om te zien naar nieuwe bronnen van inkomsten, waarmede een duurzame versterking der geldmiddelen zou kunnen worden bereikt, leidde tot de indiening bij den Volksraad, in den aanvang van 1932, van een ontwerp-aanvullingsbegrooting, waarbij werd gerekend op de invoering van een accijns op tabak en tabaksfabrikaten (Volksraad 1931—1932, Ond. 125). Voorgesteld werd het tabaksverbruik in vollen omvang te treffen door eene belasting, neerkomende op twintig percent van den detailprijs met inbegrip van den accijns, en waarvan een bate werd verwacht van ± *f* 15 millioen 's jaars.

Na een uitvoerige gedachtenwisseling, waarbij o.m. een motie werd aangenomen, waarin de Volksraad de wenschelijkheid uitsprak, dat in de te treffen regeling de vrijstelling van accijns voor onverpakte, c.q. op primitief inheemsche wijze verpakte gekorven tabak zou worden verzekerd, vereenigde het College zich door aanvaarding der aanvullingsbegrooting in beginsel met de nieuwe heffing.

Gevolg gevend aan het bij de behandeling van het begrootingsvoorstel medegedeeld voornemen werd vervolgens nopens verschillende met de uitwerking en invoering van den accijns verband houdende kwesties het oordeel eener commissie van deskundigen ingewonnen. Deze commissie — de Tabaksaccijns-commissie — werd op 23 Maart 1932 ingesteld en bracht reeds op 28 Mei d.a.v. haar verslag uit, waarna op 15 Augustus van dat jaar bij den Volksraad werd ingediend een ontwerp-ordonnantie tot regeling van de heffing en de verzekering van den tabaksaccijns (Volksraad 1932—1933, Ond. 61).

Het ontwerp berustte op het banderollestelsel, hetwelk door de Tabaksaccijnscommissie unaniem als het eenig mogelijke en eenvoudig controleerbare stelsel van heffing was voorgebracht en dat ook naar het oordeel der Regeering den eenigen waarborg bood, dat de heffing van den tabaksaccijns zou zijn verzekerd.

Aan hoogerbedoelde motie betreffende de vrijstelling van onverpakte, c.q. op primitief inheemsche wijze verpakte gekorven tabak, werd slechts in zoover tegemoetgekomen, dat in het ontwerp werd vrijgesteld de op den pasar door den verbouwer in het klein verkochte gekorven tabak, voorzooveel vervaardigd uit door hemzelf geteelde tabak en zulks met de beperking, dat de vrijstelling alleen zou gelden ten aanzien van verbouwers, die gewoon waren door henzelf geteelde, gekorven tabak op den pasar in het klein te verkoopen.

Accijnsen. (*Vervolg*).

De Regeering voerde ter verdediging van deze beperking van de vrijstelling aan, dat, indien niet op de aangegeven wijze scherpe grenzen werden gesteld aan den verkoop van onveraccijnsde tabak, het zelfrollen van sigaretten en strootjes, met gebruikmaking van onveraccijnsde tabak, ongetwijfeld groote uitbreiding zou ondergaan en als gevolg daarvan niet alleen de belangen van den fiscus ernstig gevaar zouden loopen, doch tevens de bestaansmogelijkheid van de industrie van goedkoope sigaretten en strootjes, waarbij enkele honderdduizenden personen werkzaam zijn, in hooge mate zou worden bedreigd.

Het ontwerp ontmoette in den Volksraad, practisch gesproken bij alle groepen, ernstig verzet.

De verwachting werd uitgesproken, dat het banderollestelsel met de daarmede gepaard gaande verplichting tot verpakking der tabaksproducten, zou leiden tot den ondergang van het kleinbedrijf (de huisindustrie) en, zij het ook in minder mate, van den kleinhandel. De invordering van den accijns, zoomede de ter voorkoming van ontduiking noodzakelijke contrôle zou tal van ingewikkelde regelingen vorderen, welke niet alleen door den eenvoudigen dèsaman moeilijk zouden kunnen worden begrepen, doch bovendien nimmer integraal gehandhaafd zouden kunnen worden. Het al te fiscaal karakter van het ontwerp zou sociale moeilijkheden veroorzaken.

Speciaal richtten de bedenkingen zich tegen de belasting van de gekorven tabak, waarbij de algemeen van het banderollestelsel verwachte ongewenschte gevolgen zich in de sterkste mate zouden doen gevoelen. Daarnaast werd uitvoerig betoogd, dat de strootjesindustrie eene belasting van twintig percent niet zou kunnen dragen en, bij handhaving van dat percentage, in den concurrentiestrijd met de machinale industrie van sigaretten het onderspit zou moeten delven.

De Regeering voerde hiertegenover aan, dat een algemeene tabaksaccijns als werd voorgesteld, welke enkele tientallen millioenen guldens zou opbrengen (bij nadere berekening was de opbrengst namelijk geraamd op *f* 22,5 millioen 's jaars), uit den aard der zaak niet kon worden geheven zonder dat min of meer ingrijpende bepalingen werden in het leven geroepen, waaraan het maatschappelijk leven zich zou moeten — doch ook zou kunnen — aanpassen.

Het kwam der Regeering niet wenschelijk voor om de vrijstelling verder uit te breiden dan op het oogenblik met het oog op de belangen der tabaksverbouwers noodzakelijk werd geacht. In den loop der jaren zou de bevolking zich aan het systeem van den tabaksaccijns leeren aanpassen, zoodat was te verwachten, dat men in een niet te verre toekomst tot een volkomen afgerond stelsel zou kunnen komen. De vrijstelling ware daarom voorshands te beperken tot het tegenwoordige geslacht van de betrokken tabaksverbouwers — en hunne gezinnen — in zooverrre zij reeds gewend waren hun tabak in het klein op den pasar te verkoopen.

Dat speciaal de krètèkstrootjes-industrie op den duur de belasting niet zou kunnen verhalen achtte de Regeering ten eenenmale onbewezen. Er werd op gewezen, dat de goedkoope sigaretten-industrie en de strootjesindustrie practisch in gelijke omstandigheden verkeeren. Evenmin kon worden toegegeven dat de noodzakelijk geachte beperkte vrijstelling voor gekorven tabak uitsluitend ten nadeele zou komen van de krètèkindustrie, aangezien de overgroote massa van geïmporteerde en binnenslands vervaardigde goedkoope sigaretten eveneens wordt geconsumeerd door de inheemsche bevolking.

De argumenten der Regeering vermochten den Volksraad niet te brengen tot een integrale aanvaarding van het ontwerp.

Het ontwerp werd eerst aangenomen (met 43 tegen 9 stemmen), nadat een vijftal belangrijke amendementen een meerderheid in het College hadden verkregen.

Het eerste dezer amendementen stelde vrij van den accijns alle binnen het tolgebied geteelde, onverpakte of op de gebruikelijke inheemsche wijze verpakte gekorven tabak, het tweede bracht voor de strootjes den accijns terug van twintig tot tien percent, het derde en vierde brachten een uitbreiding van de algemeene adviseerende taak van de reeds eerder bij een door de Regeering overgenomen amendement ingestelde commissie van deskundigen voor den tabaksaccijns met enkele speciale bevoegdheden, terwijl het vijfde amendement tenslotte de in het ontwerp opgenomen bijzondere minima voor de geldboeten afschafte.

Van deze amendementen werden die betreffende de vrijstelling van gekorven tabak (raming mindere opbrengst *f* 4.5 millioen 's jaars) en de ruimere bevoegdheden van de commissie van deskundigen door de Regeering in de definitieve regeling overgenomen. De strootjes bleven echter met twintig percent belast, terwijl de bijzondere minima voor de geldboeten werden gehandhaafd.

De ordonnantie werd op 13 October 1932 (Ind. Stb. no. 517) vastgesteld, met gebruikmaking door den Gouverneur-Generaal — voor de eerste maal sedert de inwerkingtreding van de nieuwe staatsregeling en de daarbij totstandgekomen wijziging in de wetgevende positie van den Volksraad — van de bevoegdheid, vervat in artikel 90, eerste lid, onder 2e der Indische Staatsregeling, om in dringende omstandigheden, i.c. den zorgwekkenden toestand van 's Lands financiën, ordonnanties zonder overeenstemming met den Volksraad, op eigen gezag en verantwoordelijkheid vast te stellen. Zij trad in werking op 16 December 1932 (vgl. Ind. Stb. 1932 no. 530).

Uitvoeringsvoorschriften werden vastgesteld bij de op hetzelfde tijdstip in werking getreden „Tabaksaccijns-verordening" (Ind. Stb. 1932 no. 560) en bij verschillende beschikkingen van den Directeur van Financiën.

Aan den algemeenen tabaksaccijns, bij welks inwerkingtreding de speciale accijns, ingevolge de ordonnantie van 19 December 1873 (Ind. Stb. no. 248), zooals laatstelijk gewijzigd bij de ordonnantie van 31 December 1896 (Ind. Stb. no. 266) geheven van bepaalde soorten tabak bij aanvoer in de Westerafdeeling en de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, werd opgeheven, zijn onderworpen de binnen het Indisch tolgebied vervaardigde en de in dat gebied ten verbruik ingevoerde tabaksproducten, waaronder worden verstaan sigaren, sigaretten, strootjes, rook- en pruimtabak (gekorven tabak), snuif en andere dergelijke tot verbruik bereide tabak, onverschil-

Accijnsen. (*Vervolg*).
lig of en in welke mate bij de vervaardiging surrogaten of hulpstoffen zijn gebezigd.

Van den accijns is vrijgesteld de binnen het tolgebied geteelde, onverpakte of op de gebruikelijke inheemsche wijze verpakte gekorven tabak; onder dit laatste moet blijkens de wordingsgeschiedenis der bepaling worden verstaan de op primitief inheemsche wijze, d.w.z. met gebruikmaking van inheemsch materiaal (bamboe, blad en derg.) verpakte tabak. Daarnevens blijft de invordering van den accijns achterwege dan wel wordt teruggave van den reeds ingevorderden accijns verleend voor tabaksproducten, welke naar buiten het tolgebied worden uitgevoerd en voor van buiten het tolgebied aangebrachte tabaksproducten, welke binnen dat gebied in fabrieken worden ingeslagen.

De accijns is, wat de in het tolgebied ingevoerde producten betreft, verschuldigd door den importeur, d.w.z. door dengene die de tabaksproducten ten invoer aangeeft, dan wel bij aanbrengst per pakketpost, door dengene aan wien het pakket is geadresseerd. Voor de uit fabrieken (d.i. uit binnen het tolgebied gevestigde fabrieken) afkomstige producten is de accijns verschuldigd door den fabrikant, als hoedanig wordt beschouwd hij die binnen het tolgebied al dan niet door hemzelf vervaardigde tabaksproducten voor den verkoop in het klein verpakt, alsmede hij die sigaren voor den stuksgewijzen verkoop in het klein in gereedheid brengt. De uitsluitende vervaardiging van tabaksproducten stempelt iemand derhalve nog niet tot fabrikant; zou dit wel het geval zijn, dan zouden ook alle thuiswerkers fabrikant worden, waardoor het aantal accijnsschuldigen enorm groot en de regeling veel te ingewikkeld zou worden.

Zoowel fabrikanten als importeurs, d.w.z. zij die een geregeld bedrijf van importeur van tabaksproducten uitoefenen, moeten in het bezit zijn van een bedrijfsvergunning van den Directeur van Financiën. Op ultimo 1932 waren reeds aan ruim 1800 fabrikanten en ongeveer 250 importeurs zoodanige vergunningen uitgereikt.

De keuze van het banderollestelsel brengt mede, dat de aan den accijns onderworpen artikelen slechts in gesloten kleinverpakking in het vrije verkeer mogen worden gebracht (ingevoerd resp. uit de fabriek uitgeslagen). De eenige hierop toegelaten uitzondering betreft sigaren, voorzoover deze stuksgewijs van een zegel zijn voorzien en dan los mogen worden verkocht. Deze kleinverpakking mag niet meer inhouden dan voorzooveel betreft sigaren 100 stuks, sigaretten 100 stuks, strootjes 50 stuks, gekorven tabak ½ K.G. en snuif 100 gram.

Behalve bij invoer van tabaksproducten door anderen dan importeurs, die in het bezit zijn eener bedrijfsvergunning, dan wel door reizigers, en ten opzichte waarvan niet blijkt, dat zij voor wederverkoop bestemd zijn, in welk geval de accijns wordt voldaan in geld, geschiedt de voldoening van den accijns door middel van zegels, z.g. banderolles, welke op de kleinverpakking, dan wel, indien het betreft voor stuksgewijzen verkoop bestemde sigaren, om de sigaren moeten worden aangebracht. Deze banderolles worden voor fabrikanten en importeurs, die in het bezit zijn eener bedrijfsvergunning, verkrijgbaar gesteld tegen gereede betaling van den accijns, dan wel, indien voldoende zekerheid is gesteld, onder krediet voor den accijns; onder bepaalde voorwaarden kan aan fabrikanten ook ongedekt krediet worden verleend. De kredietermijnen zijn verschillend al naar gelang de banderolleering in Nederlandsch-Indië dan wel elders zal plaats hebben en loopen in het laatste geval nog uiteen voor de verschillende werelddeelen, waarin het land van banderolleering is gelegen.

Op de banderolle is de kleinhandelsprijs vermeld, d.i. de prijs met inbegrip van de belasting en de kosten van verpakking (ook van eventueele bijgesloten andere voorwerpen dan tabaksproducten), waartegen de artikelen in het klein ten hoogste mogen worden verkocht. Over dezen kleinhandelsprijs wordt de belasting ten bedrage van twintig percent berekend.

De banderolles worden beschikbaar gesteld tot kleinhandelsprijzen van 1, 1.5, 2, 2.5, 3, 3.5, 4, 4.5 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22.5, 25, 27.5, 30, 35, 40, 45, 50, 55, 60, 65, 70, 75, 80, 85, 90 en 95 cent, *f* 1.—, *f* 1.10, *f* 1.20, *f* 1.30, *f* 1.40, *f* 1.50, *f* 1.60, *f* 1.80, *f* 2.—, *f* 2.25, *f* 2.50, *f* 2.75, *f* 3, *f* 3.25, *f* 3.50, *f* 3.75, *f* 4.—, *f* 4.25, *f* 4.50, *f* 4.75, *f* 5.—, *f* 5.50, *f* 6.—, *f* 6.50, *f* 7.—, *f* 7.50, *f* 8.—, *f* 8.50, *f* 9.—, *f* 9.50, *f* 10.— en voorts opklimmende met een gulden.

Bij achterstalligheid wordt de accijns ingevorderd door middel van dwangschriften; het bepaalde in het Koninklijk besluit van 3 Juli 1879 no. 27 (Ind. Stb. no. 267), zooals dit luidt ingevolge den bij Koninklijk besluit van 9 Mei 1916 no. 21 (Ind. Stb. 1917 no. 171) algemeen bekend gemaakten tekst en sedert is gewijzigd en aangevuld, houdende regeling van de invordering van belastingen in Nederlandsch-Indië door middel van dwangschriften, is daarbij van overeenkomstige toepassing verklaard. De tabaksaccijns is de eerste onder den douanedienst ressorteerende heffing, waarbij invordering door middel van dwangschriften bestaat.

Voor contrôle-doeleinden, o.m. ook om misbruik van de verschillende kredietermijnen tegen te gaan, worden de door iederen bedrijfsvergunninghouder aangevraagde banderolles afgeleverd, voorzien van een speciaal aan dien vergunninghouder verleend contrôlenummer.

De accijns heeft opgebracht in 1932: *f* 195.148, in 1933: *f* 10.566.274.

De accijns op suiker. Ter versterking van de Landsgeldmiddelen werd met ingang van 1 Januari 1934 ingevoerd een accijns op suiker. De daarop betrekking hebbende regeling is vastgesteld bij de ordonnantie van 16 September 1933 (Ind. Stb. no. 351), terwijl eenige voorschriften ter uitvoering van die suikeraccijnsordonnantie zijn gegeven bij de regeeringsverordening van 18 November 1933 (Ind. Stb. no. 440).

Aan den accijns is onderworpen alle in het tolgebied van Ned.-Indië vervaardigde of in dat gebied ten verbruik ingevoerde riet, biet- en andere suiker van de scheikundige samenstelling van rietsuiker (saccharose) ongeacht den graad van zuiverheid, derhalve alle fabriekssuikers, de inlandsche riet- en palmsuikers, suikerstropen, suikerklontjes e.d., indien zij van de scheikundige samenstelling van saccharose zijn.

In verband met de practische bezwaren, welke bestaan tegen eene accijnsheffing van door de inheemsche bevolking op inlandsche wijze ver-

Accijnsen. (*Vervolg*).
vaardigde suiker, is die suiker, mits zonder gebruikmaking van door mechanische beweegkracht gedreven werktuigen vervaardigd, van den accijns vrijgesteld. Indien mechanische werktuigen worden gebezigd kan slechts vrijstelling worden verkregen als de vervaardiger in een der jaren 1931, 1932 of 1933 zich met het telen van suikerriet en het daaruit vervaardigen van suiker heeft bezig gehouden en voorts de met suikerriet beplante oppervlakte niet grooter is dan op eenig tijdstip in een der genoemde jaren. Deze beperkingen zijn gesteld om een abnormale vergrooting van de productie van goela mangkok te voorkomen, terwijl de mogelijkheid, om accijnsvrijdom te genieten, zoowel voor inheemschen als voor niet-inheemschen is opengesteld omdat het onbillijk werd geacht de niet tot de inheemsche bevolking behoorende personen, die zich reeds met dit bedrijf bezig hielden, van de vrijstelling uit te sluiten.

De omstandigheid dat het grootste gedeelte van de binnen het tolgebied vervaardigde suiker wordt uitgevoerd en groote voorraden, waarvan de bestemming nog niet bekend is, aanwezig kunnen zijn, heeft geleid tot een systeem van heffing waarbij de contrôle-maatregelen tot een minimum zijn beperkt. Krediet voor den accijns is zoowel voor fabrikanten als voor groothandelaren op ruime schaal opengesteld, terwijl restitutie van betaalden accijns wordt verleend indien hoeveelheden nader worden uitgevoerd. Ter voorkoming van misbruiken is evenwel restitutie van betaalde belasting alleen mogelijk, indien de suiker een saccharose zuiverheid heeft van 95 of hooger. Bij het teloorgaan van suiker, bijv. ingeval van regenschade of waterschade bij vervoer per prauw, kan van de invordering van den accijns worden afgezien. Wordt bij ambtelijke opname van onder accijns-krediet aanwezige voorraden een te kort geconstateerd, hetgeen, vooral bij langdurigen opslag, aan indroging of verstroping kan worden geweten, dan wordt een korting tot dekking van die buiten schuld van den eigenaar ontstane verliezen verleend.

De betaling van den accijns van suiker, welke uit een fabriek of pakhuis in het vrije verkeer wordt gebracht, moet geschieden uiterlijk op den achtsten dag, volgende op dien, waarop de suiker is uitgeslagen, terwijl die betaling voor ingevoerd wordende suiker moet plaats vinden vóór de suiker ten invoer ten verbruik wordt toegelaten.

In aansluiting aan de heffing van een accijns op suiker is bepaald, dat voor saccharine en andere kunstmatige zoetstoffen met een hooger zoetend vermogen dan suiker een accijns verschuldigd is naar den maatstaf van tien gulden per K.G.

De opbrengst van dezen accijns is voor 1934 geraamd op ƒ 8 millioen.

Heffing en verzekering van in- en uitvoerrechten. De bepalingen op de heffing en verzekering van in- en uitvoerrechten, opgenomen in de ordonnantie van 1 October 1882 (Ind. Stb. no. 240) zijn in den loop der tijden herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld, in het bijzonder door de invoering van de z.g. bedrijfshavens, dat zijn de havens waarbij de scheepvaartmaatschappijen zelf in opslaggelegenheid voor de geloste goederen moeten voorzien dan wel ruimten voor de nederlegging der lading van het Gouvernement moeten huren.

Bovendien zijn vorengenoemde bepalingen, bij afzonderlijke ordonnantiën, van toepassing verklaard voor die gebieden, welke na 1882 successievelijk bij het tolgebied zijn ingelijfd.

Eene herziening en samenvoeging van die bepalingen op de heffing en verzekering van in- en uitvoerrechten vond plaats bij de ordonnantie van 26 November 1931 (Ind. Stb. no. 471). In deze ordonnantie is nog opgenomen eene opgave van de bij algemeene verordening voor den algemeenen handel geopende havens, terwijl, met uitbreiding van de vorige voorschriften, is bepaald dat al die havens voor den algemeenen invoer en algemeenen uitvoer zijn geopend. De opgave van de havens, waarvoor het douanereglement letter A geldt, is uitgebreid met de haven Palembang, terwijl de uitzondering, dat te Belawan geen goederen in publiek entrepôt konden worden opgeslagen, is komen te vervallen.

Voorts is, ter uitvoering van die nieuwe bepalingen in Ind. Stb. 1932 no. 214 aangegeven in welke plaatsen tolkantoren en hulptolkantoren zijn gevestigd en waar zich luchtvaartterreinen bevinden waarbij douaneformaliteiten kunnen worden vervuld. Bij laatstgenoemd Stb. zijn voorts nog de tarieven van pakhuishuur voor onbeheerde goederen en voor in publiek entrepôt opgeslagen goederen vastgesteld.

Dienst der in- en uitvoerrechten en accijnzen. De bij Ind. Stb. 1908 no. 279 vastgestelde bepalingen op de organisatie van den dienst der in- en uitvoerrechten en accijnzen, welke bepalingen sedert herhaaldelijk zijn gewijzigd en aangevuld, zijn geheel herzien bij het Gouvernementsbesluit van 22 December 1928 no. 23 (Ind. Stb. no. 554).

Ingevolge die nieuwe bepalingen is met de algemeene leiding van den dienst der in- en uitvoerrechten en accijnzen, onder de bevelen van den Directeur van Financiën, belast een hoofdambtenaar, chef van den dienst, die den titel voert van hoofdinspecteur, hoofd van den dienst der in- en uitvoerrechten en accijnzen. Het personeel voor het te Batavia gevestigde hoofdkantoor en dat voor den dienst bij de tolkantoren wordt jaarlijks bij de begrooting vastgesteld.

Het tolgebied is verdeeld in tien afdeelingen; het hoofd van elke afdeeling is tevens chef van het tolkantoor ter hoofdplaats van die afdeeling. Met het directe algemeen toezicht op de werkzaamheden van de afdeelingshoofden is een inspecteur in algemeenen dienst belast, terwijl, behalve te Batavia, de Hoofden van gewestelijk bestuur de superintendentie hebben over den dienst der in- en uitvoerrechten en accijnzen in hun gewest. Bij de tolkantoren is de hoogst in rang zijnde douane-ambtenaar belast met den dienst ter plaatse; de heffing der in- en uitvoerrechten en accijnzen geschiedt door dezen ambtenaar dan wel door een hem toegevoegd Ontvanger der tolrechten.

VERKOOPINGEN (OPENBARE), VERHURINGEN, VENDUTIES, VENDUKANTOREN. (Aanv. Dl. IV). Het oppertoezicht over de vendukantoren wordt uitgeoefend door den Directeur van Financiën, daarin bijgestaan door den Inspecteur voor het Venduwezen, terwijl het dagelijksche toezicht berust bij den over elk vendukantoor gestelden superintendent. Als zoodanig zijn aangewezen ambtenaren van het binnen-

landsch bestuur (voor Batavia, een inspecteur van financiën). De taak van den superintendent is omschreven in artikel 1 der Instructie voor de ambtenaren, belast met de toepassing van het reglement op de openbare verkoopingen (Vendu-instructie). Hem is daarbij o.m. opgedragen om te waken over de credietverleening en over de invordering van venduschulden. Vendukantoren der 1e klasse met bijzonderlijk daartoe aangestelde vendumeesters en verder personeel in Gouvernementsdienst zijn gevestigd in een aantal grootere plaatsen op Java en Madoera en in de Buitengewesten. De overige vendukantoren worden beheerd door Algemeene ontvangers der landskassen, aan wie de nevenfunctie van vendumeester der 1e klasse is opgedragen, zoomede door notarissen, gewestelijke secretarissen en ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, die als vendumeester der 2e klasse zijn aangewezen. De organisatie der vendukantoren, welke in den loop der jaren herhaaldelijk wijziging heeft ondergaan, is opgenomen als bijlage van den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië.

Bij artikel 1 van het reglement op de openbare verkoopingen in Nederlandsch-Indië (Vendu-reglement) is bepaald, dat openbare verkoopingen niet gehouden mogen worden dan ten overstaan van den vendumeester. Uitzonderingen op dezen regel zijn de volgende:

Bij Ind. Stb. 1920 no. 133 j°. 1921 no. 29 is een blijvende regeling getroffen voor het houden van alle openbare verkoopingen vanwege den Pandhuisdienst buiten bemoeienis van de vendukantoren. Voorts hebben de vendukantoren geen bemoeienis met: executoriale verkoopingen op den voet van artikel 202 van het Inlandsch reglement (Ind. Stb. 1926 no. 559) en artikel 215 van het Rechtsreglement Buitengewesten (Ind. Stb. 1927 no. 227), zoomede met openbare verkoopingen van: in spoor of tram achtergelaten aan bederf onderhevige goederen (Ind. Stb. 1927 no. 262, artikel 164); versche visch (Ind. Stb. 1908 no. 642); land en tuinbouwproducten der inheemsche bevolking (Ind. Stb. 1915 no. 186 j°. 1925 no. 684); door de politie opgevat klein vee (Ind. Stb. 1925 no. 34); nalatenschappen van Inlandsche schepelingen der zeemacht (Ind. Stb. 1919 no. 298) en der Gouvernements Marine (Ind. Stb. 1910 no. 68); nalatenschappen van militairen der landmacht (Ind. Stb. 1874 no. 147); sterfboedels van Inlanders, indien de waarde minder dan ƒ 1000 bedraagt (Ind. Stb. 1931 no. 53 artikel 43). Mede kunnen buiten bemoeienis van vendukantoren worden gehouden openbare verkoopingen van door den Directeur van Economische Zaken aan te wijzen houtwerken en boschproducten, afkomstig uit 's Lands bosschen. Die verkoopingen worden dan gehouden ten overstaan van den betrokken boschbeheerder of diens wettigen vervanger (Ind. Stb. 1912 no. 128).

De kosten van de vendukantoren der 1e klasse komen geheel ten laste van den Lande. De vendumeesters der 2e klasse (notarissen dan wel ambtenaren van het binnenlandsch bestuur) moeten voor eigen rekening voorzien in de kosten der vendukantoren en van het door hen benoodigd personeel. Zij genieten 3/5 aandeel in het geheven vendusalaris en in de vergoedingen wegens het afzeggen van aangevraagde vendutics, benevens — sedert 1 Januari 1931 — perceptieloon tegen een door den Directeur van Financiën vastgesteld percentage (Ind. Stb. 1930 no. 354). Sedert dien datum worden de boeten wegens te late betaling van venduschulden in 's Lands kas gestort. Vóór 1 Januari 1931 kwamen de boeten geheel ten bate van de vendumeesters der 2e klasse. Ook het boetepercentage is op 1 Januari 1931 gewijzigd (Ind. Stb. 1929 no. 491). Bedroeg de boete voorheen 2% voor iedere maand verzuim tot een maximum van 10%, sedert 1 Januari 1931 verbeurt de debiteur, die niet binnen den gestelden termijn — hetzij 3 maanden na den dag der verkooping, dan wel binnen een termijn van korteren duur — zijn venduschuld betaalt, een boete van 2% van het door hem verschuldigde, welke boete na een maand verzuim tot 5% wordt verhoogd. De vendumeester der 2e klasse mag voor zijn rekening en verantwoordelijkheid openbare verkoopingen doen houden door een gedelegeerde, met wien de superintendent genoegen neemt. Vroeger moesten de gedelegeerde vendumeesters van Europeeschen landaard zijn. Die voorwaarde geldt echter thans niet meer.

Voor iedere openbare verkooping is een minimum vendusalaris verschuldigd, bedragende binnen de grenzen der gemeenten Batavia, Mr. Cornelis, Bandoeng, Semarang, Soerabaja en Médan ƒ 50 en overal elders ƒ 25. De vendumeesters zijn niet bevoegd crediet te verleenen aan zich zelven, terwijl de vendumeesters der 1e klasse mede geen crediet mogen verleenen aan het bij het vendukantoor werkzame personeel. De aansprakelijkheid der vendumeesters met betrekking tot de door hen verleende credieten is geregeld bij artikel 25, eerste lid, en artikel 33 van het Vendu-reglement. De regeling van de wijze, waarop uitvoering is te geven aan de aansprakelijkheid der ambtenaren, belast met de toepassing van het Vendu-reglement, is aangegeven in Ind. Stb. 1889 no. 192; zie ook Bijblad no's 4690, 4758 en 11023.

De betaling der uit de gehouden verkoopingen voortvloeiende vorderingen ten laste van de koopers geschiedt aan het Gouvernement, dat jegens de verkoopers verbonden is tot betaling van de rendementen der verkoopingen, na aftrek van het te hunnen laste komende vendusalaris, tenzij de verkoopers onder de verkoopvoorwaarden het beding stellen, dat de betalingen door de koopers niet geschieden aan het Gouvernement, in welk geval dit jegens de verkoopers niet verbonden is tot betaling van het rendement. Bedoeld beding mag echter slechts gemaakt worden bij verkoopingen van zaken, bedoeld in de artikelen 11 en 12 van het Vendu-reglement.

Sedert de reorganisatie van de Landskassen op Java en Madoera en in de Buitengewesten worden venduschulden in gereorganiseerd kasgebied niet meer betaald bij het vendukantoor, maar bij 's Landskas.

De wijze van uitbetalen der rendementen is als volgt geregeld. De gewone ordonnateur of hulpordonnateur geeft een ordonnantie of mandaat af op 's Landskas, voor verkoopingen tegen contante betaling en op een crediet van 10 dagen, na verloop van vier weken, voor alle andere verkoopingen na verloop van vier maanden na den dag der verkooping. Desverlangd worden in plaats van zoodanige kas aanwijzingen, in den vorm van een ordonnantie of mandaat één of meer acceptatiën uitgereikt, betaalbaar bij een aangewezen

Landskas na verloop van voornoemde tijdvakken. Voor het bedrag van het vendusalaris zie de artikelen 10 t/m 16 van het Vendu-reglement. Wordt een aangevraagde verkooping afgezegd binnen acht dagen vóór den dag, waarop de verkooping zou worden gehouden, dan wordt door den aanvrager vóór of op den aanvankelijk voor de verkooping bestemden dag een vergoeding van ƒ 15 betaald (bierover wordt nimmer boete berekend.) Behalve het vendusalaris wordt voor de armen één per mille geheven van het bedrag, waarvoor is toegewezen. Omtrent de bestemming en verdeeling dezer gelden, zie Ind. Stb. 1886 no. 127, gewijzigd bij Ind. Stb. 1901 no. 193 jis. Ind. Stb. 1905 nos. 419 en 483.

Van iedere openbare verkooping wordt door den vendumeester een proces-verbaal opgemaakt. Aan de grossen van zoodanig stuk is executoriale kracht toegekend tegen de koopers en degenen, die zich bij de processen-verbaal tot borgen stelden. (Artt. 35 t/m 42 van het Vendu-reglement). Over het disconteeren van vendu-accepten door de Javasche Bank handelt bijblad no. 3691; voorts bestaat bij de Landskassen gelegenheid tot disconteering van venduaccepten, welke bij die kassen betaalbaar zijn gesteld (Ind. Stb. 1903 no. 164, 1918 no. 116 en 1922 no. 434). Bepalingen met betrekking tot de openbare verkoopingen zijn verder vervat in Ind. Stb. 1832 no. 22 (verkoop van geconfiskeerde goederen), 1925 no. 499 (verkoop van vuurwapenen, buskruit en munitie), 1932 no. 143 (verkoop van gevaarlijk vuurwerk door tusschenkomst van een vendumeester is verboden), 1834 no. 19 (verkoop van vaste goederen), 1855 no. 60 (verkoop van oorlogsbehoeften), 1889 no. 175 (verkoop van door de politie in beslag genomen voorwerpen, waarvan de rechthebbende onbekend is), 1860 no. 64 j°. 1879 no. 158 en bijblad 3851 (verkoop van stukken van overtuiging, zooals gestolen voorwerpen, welke niet door den rechthebbende zijn afgehaald), 1931 no. 471 (verkoop van onbeheerde goederen bij de tolkantoren in bewaring). Verder bijbl. nos. 1330 en 1599 (verkoop van opstallen staande op eens anders grond), 2460, 2885 en 3826 (overmaking aan de Javasche Bank van het bedrag der door haar gedisconteerde vendu-accepten), 2936 en 4164 (verkoop van erfelijke individueele gebruiksrechten), 3547, 3993, 4470 en 4504 (openbare verkoop van goederen voor rekening van den Lande), 3732 (vorderingen op boedels onder het beheer der Weeskamers), 4002 (armengeld over opgehouden goederen), 4186 (legalisatie van Inlandsche handteekeningen op vendu-accepten), 4299 (vendusalaris en veilconditiën), 4414 (verkoopingen krachtens onherroepelijke volmacht als bedoeld bij art. 1178 B.W. zijn geen executoriale verkoopingen), 4415 (vrijstelling minimum salaris van verkoopingen voor het Gouvernement), 4434 (aanwijzing hoofd van inname van rendementen van Gouvernementsverkoopingen), 4492 (opzending extracten processen-verbaal), 4612 (onregelmatigheden bij handelsvendutiën), 4665 (verkoop van roerend en onroerend goed in een kaveling), 4691 (vendusalaris bij toewijzing aan een medeeigenaar), 4748 (betalingen in mindering en toelichting op de modellen in Ind. Stb. 1889 no. 191), 4806 en 5355 (minimumsalaris voor verschillende op één dag gehouden verkoopingen), 4843 (zegelrecht grossen processen-verbaal), 4851 (verkoop van onroerende goederen uit sterfboedels vóór de overschrijving op de erfgenamen), 4882 (toezending venduverantwoordingen aan de Algemeene Rekenkamer, 4884 (vermelding naam, beroep en woonplaats debiteuren in processen-verbaal), 4897 en 5241 (voorwaarden Gouvernementskoffie-veilingen), 4913 (uitkeering rendement executoriale verkoopingen), 4921 (compensatie venduschulden met rendementen van door debiteuren gehouden verkoopingen), 5075 (voorschriften nopens de processen-verbaal van overgave en overname van venduadministratiën en de daarbij over te leggen lijsten van openstaande vorderingen), 5090 (voorschriften tot uitoefening van contrôle op de uitkeering van vendurendementen aan tot de ontvangst daarvan gerechtigde personen), 5093 (toelichting der ordonnantie in Ind. Stb. 1895 no. 250), 5170 (vordering van een gespecificeerde opgave van kosten bij door particulieren gehouden executoriale verkoopingen), 5248 (compensatie van vorderingen tegen het Gouvernement met venduschulden), 5312 (toelichting van de 4e alinea van het Reglement in Ind. Stb. 1889 no. 190), 5335 (aanvragen om uitkeering van venduprocenten), 5355 (heffing van minimum vendusalaris), 5775 (inzending van processen-verbaal of tusschentijdsche rekeningen bij tijdelijke vervanging van vendumeesters), 5996 (onderteekening proces-verbaal van door een gedelegeerde gehouden openbare verkooping), 6145 (tegengang van het opdrijven van venduties van landsdienaren), 6709 (veilconditiën bij executoriale verkoopingen van perceelen), 6385 (instructies voor de vendumeesters inzake den verkoop van hout op den voet van bijblad no. 6227), 7278 (bevoegdheid tot tijdelijke voorziening in de vervulling van het ambt van vendumeester der 1e klasse), 8440 (nadere instructies betreffende kasbeheer en boekhouding). Zie voor vergunning om beslag te leggen op een vendurendement Ind. Stb. 1853 no. 70 en 71, gewijzigd bij Ind. Stb. 1898 no. 208, 1904 no. 445 en 1930 no. 247 en voorts Bijblad no. 1469. Bij het besluit van het Hoofd van het Kantoor voor Reiswezen van 29 April 1932 no. 121 is vastgesteld de „regeling" nopens de vergoedingen, welke de vendumeesters, hun gedelegeerden en het hun als zoodanig ondergeschikt vendupersoneel voor hun reizen, aan den verkooper in rekening kunnen brengen (bijbl. no. 12814). Openbare verhuringen en verpachtingen vinden thans niet meer plaats door tusschenkomst van de vendukantoren. Zie hiervoor Deel I van den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië, onder „Departement van Financiën: Verpachte middelen".

De omzet van de vendukantoren der 1e klasse bedroeg in 1932 ƒ 548.418 en de zuivere opbrengst voor den Lande ƒ 443.747. Na aftrek van de onkosten bleef voor het Land een batig saldo over van ƒ 236.231. De omzet van de vendukantoren der tweede klasse bedroeg in 1932 ƒ 7.883.275 (notarissen) en ƒ 1.667.517 (gewestelijke secretarissen of besturende ambtenaren) of in totaal ƒ 9.550.792. Het den Lande toekomende aandeel in het vendusalaris bedroeg voor alle vendukantoren der 2e klasse tezamen in 1932 ƒ 334.821. De zuivere opbrengst voor het Gouvernement van alle vendukantoren tezamen bedroeg in 1932 ƒ 571.052.

BOREL (HENRI JEAN FRANÇOIS). Geboren 23 November 1869 te Dordrecht als zoon van generaal G. F. W. Borel, overleden te 's Gravenhage 31 Augustus 1933. Hij bezocht de H.B.S. te 's-Gravenhage, Goes en Roermond. Van 1888 tot 1892 studeerde hij als candidaat-tolk voor de Chineesche taal te Leiden onder leiding van professor Schlegel, waarna hij naar Amoy vertrok om zijn studie voort te zetten. In 1894 verliet Borel het eiland Ku Lang Su, waar hij de stof heeft verzameld voor zijn boeken Kwan Yen, Wijsheid en Schoonheid uit China. Hij werd aanvankelijk als tolk voor de Chineesche taal geplaatst te Tandjoengpinang en diende later als ambtenaar voor Chineesche zaken te Makassar, Soerabaja, Semarang en Pontianak. Zijn critische geest bezorgde hem in zijn ambtelijke loopbaan vele moeilijkheden. In 1899 vertrok hij met ziekteverlof naar Europa; hij keerde in 1903 in Indië terug, waar hij weder op Tandjoengpinang werd geplaatst. Een hem opgedragen onderzoek naar de werking van de koelieordonnanties in de tinmijnen op Singkèp leidde tot een conflict, hetgeen tengevolge had dat hij in 1904 wederom met ziekteverlof naar Europa werd gezonden. In 1905 werd hij als ambtenaar voor Chineesche zaken te Semarang geplaatst. Hij bleef tot 1913 in Indië, waarna hij voor goed naar Europa terugkeerde en zijn ambtelijke loopbaan, welke hem geen voldoening heeft kunnen schenken, beëindigde.

Gedurende zijn studie te Leiden had Borel zich reeds voor letterkunde, schilderkunst en muziek geïnteresseerd; hij had aanraking gekregen met de mannen van '80; met Frederik van Eeden is hij zeer bevriend geweest. Niet bekend is waarmede zijn literaire publicaties zijn begonnen. Tusschen 1892 en 1895 verschenen verzen van zijn hand in het Vlaamsche tijdschrift Van nu en straks en in De Gids. Gedurende zijn verblijf in China brak de oorlog met Japan uit, hetgeen voor Borel aanleiding vormde om brieven te schrijven in de Nieuwe Rotterdamsche Courant. Dit was zijn eerste contact met de journalistiek. In 1897 verscheen zijn zeer bekend geworden boek Het Jongetje, dat eerst in De Gids is opgenomen. In zijn ziekteverlof van 1899—1903 heeft hij zich contractueel met een uitgever verbonden om tweemaal 's jaars een roman te schrijven; in die periode verschenen: Het Zusje, Het Vlindertje, Het Recht der Liefde, Levenshonger, Leugen der Eer, Leliane, Leliënstad, etc. Deze boeken werden door hem zelf als de minst geslaagde aangemerkt. In de jaren 1904—'05 was Borel redacteur voor tooneel en letteren van De Telegraaf. Na zijn terugkeer uit Indië in 1913 begaf hij zich in de journalistiek om in 1916 als opvolger van Dr. J. L. Walch benoemd te worden tot medewerker voor tooneel en literatuur van Het Vaderland te 's-Gravenhage, als hoedanig hij tot zijn dood werkzaam was. In het nummer van dit blad van 23 November 1929 werd een autobiografie en autocritiek opgenomen, waarin hij o.m. verklaarde, dat hij zich eigenlijk meer tot de muziek dan tot de literatuur voelde aangetrokken. Voor hem moest de kunst religieuse devotie, geheele overgave van het oorspronkelijke hebben. Wu Wei, een fantasie naar aanleiding van Lao Tsz's philosophie, opgenomen in zijn eerste boek Wijsheid en Schoonheid in China en in het buitenland verscheidene malen afzonderlijk verschenen, was hem het liefste. In de jaren 1898—'99 schreef Borel De Chineesche Filosofie, toegelicht voor niet-sinologen, I Confucius, II Lao Tsz'. Vóór deze uitgave waren Confucius en Lao Tsz' in Nederland alleen bekend in een zeer beperkten kring van oriëntalisten. Genoemd kunnen nog worden de novelle: De laatste incarnatie en de natuurbeschrijving: 'n Droom uit Tosari. Zijn sinologische studie heeft hij na zijn terugkeer uit Indië in 1913 niet kunnen voortzetten, hetgeen hem een groote teleurstelling was. Als journalist dwong Borel bewondering af om zijn verbazende werkkracht en de buitengewone snelheid, waarmede hij een artikel kon schrijven.

KIEWIET DE JONGE, (Mr. Ir. HERMAN JACOB), geboren 9 Juli 1885 te Dordrecht, overleden 29 Juli 1933 te Bandoeng. Promoveerde eerst in de rechten en behaalde in 1911 het diploma van bouwkundig ingenieur. Later studeerde hij, reeds in Indië werkzaam zijnde, Latijn, Grieksch, Koptisch, Egyptisch en Sanskrit. Werd in 1914 benoemd tot leeraar bij het middelbaar technisch onderwijs, en wel in de bouwkundige vakken aan de Koningin-Wilhelminaschool te Batavia. In 1916 werd hij in den rang van commies redacteur, met den titel van adjunct-referendaris te werk gesteld bij de Algemeene Secretarie. Voor de periode 1918—1919 werd hem verlof buiten bezwaar van den Lande verleend, om hem in de gelegenheid te stellen de redactie van het Bataviaasch Nieuwsblad op zich te nemen, ten einde de publieke opinie voor de regeeringsinzichten van den Gouverneur-Generaal Van Limburg Stirum te winnen. Deze poging faalde, waarna hij einde 1919 wederom ter beschikking werd gesteld van de Algemeene Secretarie om belast te worden met de werkzaamheden van secretaris der arbeidscommissie. Na in 1921 met verlof naar Europa te zijn vertrokken, werd hij opgenomen in de hoofdredactie van het dagblad De Telegraaf, waarvan hij deel uitmaakte tot 1926, in welk jaar hij weder naar Indië terugkeerde om te worden benoemd tot referendaris bij het Kantoor van den Adviseur voor de Decentralisatie. In 1927 werd hij ter beschikking gesteld van den Hoofdinspecteur van Financiën en belast met werkzaamheden ten behoeve van den Raad van beroep voor belastingzaken. In hetzelfde jaar werd hij als lid toegevoegd aan de oudheidkundige commissie, ten einde deze commissie bij te staan bij de opsporing van oudheden en daarmede samenhangende bouwkundige en cultureele aangelegenheden. Einde 1927 volgde een tijdelijke ter beschikkingstelling van den Hoofdinspecteur van den Dienst der In- en Uitvoerrechten en Accijnzen, in verband met de voorbereiding van de herziening van de Indische Tariefwet. In 1928 werd hij benoemd tot Regeeringsgemachtigde voor Algemeene Zaken bij den Volksraad. In hetzelfde jaar werd hij als lid toegevoegd aan de commissie voor regeeringspublicaties. In 1930 trok een incident gedurende het tegen den P.N.I.-leider Soekarno, voor den landraad te Bandoeng gevoerde strafproces, waarbij K. d. J. als getuige tegenwoordig was de algemeene aandacht. Kiewit de Jonge had n.l. den beklaagde op de zitting de hand gedrukt. Dit optreden werd in de Europeesche pers scherp gelaakt. Ook de minister van koloniën sprak zich in de Tweede Kamer duidelijk afkeurend over deze

handelwijze uit, doch liet overigens de beoordeeling daarvan in de eerste plaats aan den landvoogd over. In een brief aan den Volksraad gaf de Gouverneur-Generaal De Graeff echter te kennen dat de regeering noch in het incident, noch in de uitlatingen van den minister dienaangaande eenige aanleiding had kunnen vinden om den regeeringsgemachtigde voor algemeene zaken het volle vertrouwen op te zeggen, dat de landvoogd steeds in hem had gesteld. In verband met dit incident werd gebracht de ontheffing van Kiewiet de Jonge van zijn evengenoemde functie en zijn benoeming in 1931 tot lid van de economische commissie, van welke commissie hij kort na zijn benoeming het secretariaat waarnam. Begin 1933 werd hij aangesteld tot hoofdambtenaar voor economische zaken aan het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, welke functie hij tot aan zijn overlijden heeft bekleed. Hij was een veelzijdig ontwikkeld en zeer intelligent man, die mede door zijn hoffelijkheid de sympathie van velen genoot, ook van hen, die zijn inzichten (hij was een aanhanger van de z.g. ethische politiek) niet deelden.

OOSTKUST VAN SUMATRA. (Aanv. Dl. III). Landbeschrijving. Hoewel met de getijvloedgolf (zie BENO) terdege rekening dient gehouden te worden, is de Rokan Kanan rivier in den regentijd (van November tot April) met motorbooten tot 1.25 m. diepgang steeds bevaarbaar tot Moeara Roembai, 3 dagen bovenstrooms van de monding der Rokanrivier gelegen. In den drogen tijd (Mei tot October) kunnen deze booten soms slechts tot Rantau Binoeang komen, 2 dagen stroomop gelegen. De Rokanrivier wordt dan ook geregeld bevaren met bedoelde booten, die een sleep van 3 à 4 groote tongkangs bij zich hebben. De Rokan Kiri is in den regentijd van haar monding af gerekend een dag per motorboot op te varen; in den drogen tijd is deze tocht bezwaarlijk.

Flora. Voor het behoud van de nog aanwezige bosschen (boschreserves) en het beheer en de exploitatie daarvan wordt zorggedragen door de diensten van het landschaps- en het Gouvernements boschwezen, beide staande onder een opperhoutvester te Médan, wien drie houtvesters en een uitgebreid ander personeel ter beschikking staan. Herbebossching heeft op uitgebreide schaal plaats te Aek Na Oeli (onderafdeeling Simeloengoen) en wel speciaal met diverse pinussoorten; verder in de onderafdeeling de Karolanden.

Gezondheidstoestand. Eind 1932 waren er in het cultuurgebied werkzaam 40 particuliere geneesheeren, terwijl er 35 particuliere ziekeninrichtingen werden aangetroffen, waaronder verscheidene groote centrale en zeer modern ingerichte hospitalen, bekostigd door een of meer cultuurmaatschappijen. Bovendien waren er 13 geneeskundigen in overheidsdienst (Gouvernement, gemeente, landschap) terwijl 7 hospitalen van overheidswege geëxploiteerd werden. De afdeeling Bengkalis bezat 3 Gouvernementsartsen of -Indische artsen en 1 particulier Indisch arts (te Bagan-Siapiapi) en 1 Gouvernements- en 2 particuliere ziekeninrichtingen. De buiten het cultuurgebied vallende onderafdeeling de Karolanden bezat 1 Gouvernementsarts, verbonden aan het met overheidssubsidie geëxploiteerde hospitaal van het Batakinstituut. Door een particulieren geneesheer wordt te Kabandjahé bovendien een sanatorium voor longlijders geëxploiteerd.

Herstellingsoorden zijn Brastagi (1300 à 1400 m.) en Kabandjahé (1200 m.) in de onderafdeeling de Karolanden, en Parapat (900 m.), gelegen aan het Tobameer in de onderafdeeling Simeloengoen.

Bevolking. Een belangrijke immigratie van Toba-Bataks uit Tapanoeli (Toba, Silindoeng, Samosir) had plaats naar Simeloengoen, waar zij zich vrijwel uitsluitend toelegden op sawahbouw. Vermenging met Timoer-Bataks of met andere stammen of landaarden komt zoo goed als niet voor. Verder koloniseerden tienduizenden Javanen, bijna alle ex-ondernemingsarbeiders, in de Maleische en Bataksche kampoengs en vinden een bestaan in ladangbouw en aanplant van overjarige gewassen, in mindere mate in kleinhandel en loondienst.

De cultuurondernemingen werken vrijwel uitsluitend met ingevoerde werkkrachten, (mannen en vrouwen). De tabakscultuur gebruikt zoowel Chineezen als Javanen en verder Voor-Indiërs (karrevoerders) en Bandjareezen (schuurbouwers). De overige cultures (overjarige gewassen: rubber, thee, oliepalm, vezel (agave) enz.) bezigen uitsluitend Javaansche arbeiders, behalve voor boschkappen (Chineezen).

Het aantal import-arbeiders, werkzaam op de ondernemingen bedroeg:

	op ultimo 1928		op ultimo 1932	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
Chineesche contractanten	29.870	—	905	—
„ vrije arbeiders	458	—	12.917	—
Javaansche contractanten.	156.438	60.326	19.064	7.369
„ vrije arbeiders	15.424	14.272	93.774	30.579
Andere landaarden contractanten. . . .	1.135	—	—	—
„ „ „ vrije arbeiders	755	—	2.989	—
Totalen	204.080	74.598	129.649	37.948

De groote vermindering is toe te schrijven aan de sinds 1928 ingetreden economische inzinking. De overcomplete arbeiders vloeiden grootendeels weer terug naar hun landen van herkomst. Opmerkelijk is verder de wijziging in de verhouding van het aantal contractarbeiders werkzaam onder poenale sanctie (zie aldaar) ten opzichte van het aantal z.g. vrije arbeiders (op wie van toepassing is Ind. Stb. 1911 No. 540 Ten Tweede). De tabakscultuur schafte in 1932

de poenale sanctie geheel af in verband met moeilijkheden, welke de invoer van haar product in Amerika zou ondervinden, indien bij de teelt gebruik werd gemaakt van z.g. gedwongen arbeid.

Blijkens de volkstelling 1930 was de bevolking van het gewest als volgt samengesteld: (zie tabel kolom hiernaast).

Uit deze cijfers blijkt een bevolkingstoename, vergeleken met 1920, van: 39,5% voor Inlanders, 40,6% voor Europeanen, 42,4% voor Chineezen 30,1% voor andere Vreemde Oosterlingen, of 39,8% in totaal voor alle bevolkingsgroepen in het geheele gewest. Bijzondere vermelding verdient de toename van het aantal Europeesche vrouwen met 60%.

De bevolkingsdichtheid blijkt uit het volgend overzicht.

Afdeeling	Bevolking	Oppervlakte in km².	Aantal personen per km².
Deli en Serdang	518.632	4.840	107.2
Langkat	255.484	6.336.29	40.3
Simeloengoen en de Karolanden	372.813	6.500	57.4
Asahan	333.767	13.330	25.–
Bengkalis	192.927	64.493.95	3.1
Totaal voor het geheele gewest	1.673.623	95.500.24	17.9

Afdeelingen	Inlanders			Europeanen en gelijkgestelden			Chineezen			Andere Vreemde Oosterlingen			TOTAAL		
	m.	v.	Totaal	m.	v.	Totaal	m.	v.	Totaal	m.	v.	Totaal			
Deli en Serdang	216.689	199.861	416.550	3.467	2.829	6.296	62.075	24.999	87.074	5.600	3.112	8.712	287.831	230.801	518.632
Langkat	116.397	103.669	220.066	808	545	1.353	22.337	8.243	30.580	2.257	1.228	3.485	141.799	113.685	255.484
Simeloengoen en de Karolanden	182.163	171.609	353.772	1.072	792	1.864	10.857	4.792	15.649	1.056	472	1.528	195.148	177.665	372.813
Asahan	167.291	139.956	307.247	820	533	1.353	17.271	6.441	23.712	1.000	455	1.455	186.382	147.385	333.767
Bengkalis	79.378	78.038	157.416	129	88	217	21.682	13.196	34.878	273	143	416	101.462	91.465	192.927
Totaal voor het geheele gewest	761.918	693.133	1.455.051	6.296	4.787	11.083	134.222	57.671	191.893	10.186	5.410	15.596	912.622	761.001	1.673.623
in 1920	555.426	487.504	1.042.930	4.890	2.992	7.882	108.731	26.019	134.750	8.447	3.545	11.992	677.494	520.060	1.197.554

B e s t u u r e n i n d e e l i n g. Plaatselijke fondsen (vroeger gemeentefondsen geheeten) treft men buiten de gemeenten aan te Arnhemia, Deli Toea, Poeloe Brajan, Titipapan, Hamperan Pérak, Soenggal, Laboehandéli, Tandjoeng morawa, Loeboekpakam, Galang, Bangoenpoerba, Bandar Chalipah, Soengei Rampah, Tandjoengbringin, Dolok Masihoel, Tebingtinggi, Stabat, Selesei, Kwala, Tandjoengpoera, Pangkalanbrandan, Pangkalansoesoe, Kisaran, Tandjoengtiram, Laboehanbilik, Serbalawan, Perdagangan, Bengkalis, Bagan-siapiapi, Selatpandjang en Pakanbaroe.

Het gewest bestaat gedeeltelijk uit:

A. rechtstreeks bestuurd gebied.

B. zelfbestuursgebied.

A. Rechtstreeks bestuurd gebied vormen:

a. het ressort van de gemeente Médan, met uitzondering van eenige kampoengs, (door het inlandsch zelfbestuur van Déli in 1918 en 1920 om niet in vollen eigendom afgestaan aan het Gouvernement van Nederlandsch-Indië);

b. het ressort van de gemeente Pematangsiantar (door het inlandsch zelfbestuur van Siantar in 1923 om niet in vollen eigendom afgestaan aan het Gouvernement van Nederlandsch-Indië);

c het eiland Bengkalis, door het inlandsch zelfbestuur van Siak in 1873 tegen een jaarlijksche schadevergoeding van *f* 8000 in vollen eigendom afgestaan aan het Gouvernement van Nederlandsch-Indië.

B. Het zelfbestuursgebied, dat het overwegend grootste gedeelte van het gewest inneemt, wordt gevormd door de volgende landschappen:

a. met z.g. (lange) politieke contracten:

1. Deli } in de afdeeling Deli
2. Serdang } en Serdang

3. Langkat	in de afdeeling Langkat.
4. Asahan 5. Koealoe en Ledoeng	in de afdeeling Asahan.
6. Siak 7. Pelalawan	in de afdeeling Bengkalis.

b. met z.g. korte verklaring (beheerscht door de „Zelfbestuursregelen 1927", Ind. Stb. 1927 no. 190):

8. Siantar 9. Tanah Djawa 10. Panei 11. Raja 12. Poerba 13. Si Lima Koeta 14. Dolok (Silau)	Afdeeling Simeloengoen en de Karolanden (onderafdeeling Simeloengoen).
15. Lingga 16. Baroesdjahé 17. Soeka 18. Sarinembah 19. Koeta Boeloeh	Afdeeling Simeloengoen en de Karolanden (onderafdeeling de Karolanden).
20. Indrapoera 21. Soekadoea 22. Tanahdatar 23. Pasisir 24. Limapoeloeh	Afdeeling Asahan (onderafdeeling Batoebara).
25. Kota Pinang 26. Panei 27. Bila	Afdeeling Asahan (onderafdeeling Laboehanbatoe).
28. (IV Kota) Rokan 29. Koentodarèssalam 30. Rambah 31. Kepenoehan 32. Tamboesai	Afdeeling Bengkalis (onderafdeeling Rokan).
33. Goenoeng Sahilan 34. Singingi	Afdeeling Bengkalis (onderafdeeling Kamparkiri).

Landschapskassen. In de practijk is de werkwijze bij de raming van de begrootingscijfers voor deze kassen aldus, dat ook ten aanzien van het opstellen der begrootingen reeds dadelijk overleg en samenwerking plaats heeft tusschen zelfbestuur, Europeesch bestuur en de diverse leiders van takken van dienst, terwijl in den regel z.g. begrootingsvergaderingen worden gehouden, waarbij de assistent-resident ter beschikking, administrateur der landschapskassen, mede tegenwoordig is. Na afloop van elk dienstjaar wordt voor elk der kassen een begrootingsrekening opgemaakt. Een door de landschapskassen gezamenlijk bekostigd Centraal bureau der landschapskassen, onder opperste leiding van den Administrateur der landschapskassen en met een secretaris aan het hoofd, vormt een afdeeling van het gewestelijk kantoor, houdt administratief toezicht en geeft voorlichting bij het samenstellen en uitvoeren van de begrootingen. De uitvoering der openbare werken binnen het cultuurgebied geschiedt door den technischen dienst van den Cultuurraad („Locale Waterstaat"). De landschapskassen dragen in verband daarmede naar evenredigheid bij in de algemeene kosten van dien technischen dienst. Een algemeen geldende salarisregeling regelt de inkomsten der landschapsambtenaren.

De landschappen, tezamen één onderafdeeling vormende, hebben één gemeenschappelijke landschapskas („onderafdeelingskas" genaamd).

Blijkens de begrootingsrekeningen over 1932 beliepen de inkomsten van alle landschapskassen tezamen in totaal *f* 7.464.986.50. Deze inkomsten worden voornamelijk verkregen uit cijns van landbouwconcessies („hasil tanah"), inkomstenbelasting en heerendienstafkoopgelden van zelfbestuursonderhoorigen, opbrengst van het landschapsboschwezen en -pasarwezen e.d. De gelden worden voornamelijk besteed aan uitkeeringen aan hoofden, salarissen, aanleg en onderhoud van wegen en irrigatiewerken, medischen dienst e.d. Over het algemeen zijn de kassen der in het cultuurgebied van het gewest gelegen landschappen tengevolge van de cijns van landbouwcontracten in goeden doen, in tegenstelling met die der andere.

De Zoutregie is ingevoerd voor de afdeeling Bengkalis en een gedeelte der afdeeling Asahan, terwijl er plannen bestaan tot invoering daarvan in het geheele gewest.

De gemeenschapsmiddelen. Ten aanzien van verkeer is het gewest — zooals vrijwel ten aanzien van alle andere onderwerpen — scherp te scheiden in twee deelen: het cultuurgebied en de afdeeling Bengkalis.

1. *Wegverkeer.* Het cultuurgebied bezit een net van meerendeels goede — en sinds eenige jaren geasfalteerde hoofdverkeerswegen, t.w. Médan—Belawandeli, Médan via Bindjei, Tandjoengpoera en Pangkalanbrandan naar Atjèh (eindpunt Koetaradja), Médan via Arnhemia naar Brastagi en Kabandjahé en van daar naar Koeta Tjané (in Atjèh) (mettertijd ook verbinding gevend met Sidikalang in Tapanoeli, welke weg reeds grootendeels gereed is), Médan via Loeboekpakam, Tebingtinggi, Pematangsiantar en Parapat naar Tapanoeli en Sumatra's Westkust, van Tebingtinggi af een afsplitsing via Laboehanroekoe naar Tandjoengbalei en verder naar Rantau Prapat en Kota Pinang. Daarnaast treft men tal van secundaire wegen aan, die voor een groot deel ook reeds verhard en geasfalteerd zijn, en de verbinding tot stand brengen tusschen de diverse onderafdeelingshoofdplaatsen onderling, tusschen deze en andere bevolkingscentra en tusschen de hoofdwegen onderling.

Het onderhoud dier overheidswegen berust gedeeltelijk bij het Gouvernement, gedeeltelijk bij den cultuurraad en de landschappen. Een overzichtje, weergevende den toestand op ultimo 1932, moge dit verduidelijken:

Onderhouden door	geasfalteerd	verhard	onverhard	Totaal
Cultuurraad met Gouvernementssubsidie .	602.40 km.	5.2 km.	20.7 km.	628.3 km.
Cultuurraad zonder Gouvernementssubsidie	210.80 „	106.2 „	126.4 „	443.4 „
Landschappen	113.90 „	146.– „	667.2 „	927.1 „
Totaal	927.10 „	257.4 „	814.3 „	1998.8 „

De toestand der wegen is vooral in de laatste jaren (sinds 1927) aanmerkelijk verbeterd. De belangrijke toename van het verkeer — auto's, autobussen, vrachtauto's — maakte zulks ook noodzakelijk.

Het aantal motorvoertuigen bedroeg:

Soort	ultimo 1928	ultimo 1932
Personenauto's	4835	4167
Autobussen	899	1449
Vrachtauto's	534	787
Driewielige motorrijtuigen	—	21

Naast de openbare overheidswegen treft men een uitgebreid net van — vrijwel uitsluitend onverharde — particuliere wegen aan, bestemd voor het verkeer op de cultuurondernemingen. Gewoonlijk staan deze wegen mede open voor een gepast gebruik door buitenstaanders, waarvan voornamelijk de inlandsche bevolking profiteert. Vooral in den regentijd laat echter de toestand van deze wegen gewoonlijk veel te wenschen over. Voor eenige dier wegen wordt van overheidswege een matige subsidie verstrekt.

De afdeeling Bengkalis verkeert nog in veel primitieveren toestand. Het aantal wegen is daardoor veel geringer, de behoefte daaraan eveneens. Van belang is mede dat de groote rivieren en de zeearmen vervoer over water mogelijk maken. Op het eiland Bengkalis zelf loopt een weg van de hoofdplaats naar Miskoem (17 km.). Op het vaste land: van Pakanbaroe naar Tratak Boeloeh (18 km.), van Tratak Boeloeh naar Taloek (Kwantandistricten, residentie Riouw en Onderhoorigheden (131 km.), met een zijweg naar de grens van Sumatra's Westkust (6 km.) aansluiting gevende op den weg naar Pajakoemboeh; de z.g. Rokanweg van de grens van Sumatra's Westkust tot Kaboean (12 km.); deze weg sluit aan op den hoofdweg van Padang over Fort de Kock — Pajakoemboeh — Pakanbaroe (Sumatra's Westkust). Verder is er nog een aantal minder belangrijke wegen, die in onderhoud bij de landschappen zijn (in tegenstelling met de hierbovengenoemde, die door het Gouvernement worden beheerd); zoo b.v. in de onderafdeeling Rokan van Pasir Pengarajan via Siboehoean tot aan de grens met Tapanoeli; van Pasir Pengarajan naar Kotatengah; van dezelfde plaats naar Oedjoengbatoe en naar Loeboekbandahara. De verdere aanleg van den z.g. Rokanweg (zie boven), die de zeer geïsoleerde onderafdeeling van dien naam een goede verbinding zou moeten geven met de Westkust van Sumatra, werd medio 1932 stopgezet in verband met 's Lands financieelen toestand. Over het algemeen is de economische constellatie van de afdeeling Bengkalis van dien aard, dat zij de aanleg van kostbare wegen niet rechtvaardigt. Belangrijke uitbreiding van het wegennet is dan ook binnen afzienbaren tijd niet te verwachten, tenzij de westersche cultures zich in grootere mate voor die streken mochten interesseeren.

Het onderhoud der wegen in het cultuurgebied geschiedt practisch geheel in betaalden arbeid. De heerendiensten worden vrijwel geheel afgekocht tegen zeer lage afkoopbedragen. In de afdeeling Bengkalis worden in normale tijden in den regel de heerendiensten ook slechts voor een klein deel in arbeid gepresteerd. In tijden van geldschaarschte wordt dat echter anders.

2. *Spoor- en tramwegen.*

In het cultuurgebied exploiteert de Deli Spoorweg Maatschappij (D.S.M.) een spoorwegnet, dat de volgende verbindingen tot stand brengt:

Médan—Belawan; Médan — Loeboekpakam, Tebingtinggi—Tandjoengbalei, met zijlijnen van Tebingtinggi naar Pematangsiantar, van Loeboekpakam naar Bangoenpoerba, van Kisaran naar Marbau en van Tandjongbalei naar Telok Niboeng;

Médan—Arnhemia met zijtak naar Delitoea en Batoe;

Médan—Bindjei—Tandjoengpoera—Pangkalanbrandan—Besitang, waar aansluiting wordt verkregen met de Atjèh-tram.

Op ultimo 1932 had de D.S.M. in totaal 540 km. spoorweg in exploitatie.

Evenals alle spoorwegmaatschappijen ondervindt ook de Deli Spoorweg Maatschappij zware concurrentie van het autoverkeer, dat zich na 1920 zeer sterk uitbreidde.

Op vele ondernemingen wordt gebruik gemaakt van particuliere smalspoorbanen voor het vervoer der producten naar de fabrieken en van daar naar D.S.M. stations.

3. *Post, Telegraaf en Telefoon.*

Postdienst. Behalve het vervoer van de brieven- en pakketpost langs de lijnen der Deli Spoorweg Maatschappij en de zich voordoende scheepsgelegenheden vindt dit vervoer per automobiel plaats tusschen: Médan en Belawan, Médan en Kabandjahé, Kabandjahé en Soemboel (Dairiweg), Kabandjahé en Koetatjané, Kotapinang en Marbau, Pajakoemboeh en Pakanbaroe, Pakanbaroe en Toelak, Pematangsiantar en Fort de Kock. Het postverkeer met Samosir (residentie Tapanoeli) wordt onderhouden door een dagelijksche verbinding per prauw tusschen Prapat en Ambarita v.v. en een tweemaal 's weekschen autodienst Ambarita—Pangoeroeran v.v.

Verzending per luchtpost vindt plaats met de K.N.I.L.M-toestellen tusschen Médan—Pakanbaroe—Palembang—Batavia centrum v.v. en Médan— Alorstar v.v. (in aansluiting op de K.L.M. — dienst Holland-Indië v.v.).

Telegraafdienst. Tusschen Médan eenerzijds en Batavia centrum, Bagan-siapiapi en Bengkalis anderzijds wordt het telegraaf-verkeer radiografisch bediend. Het radiozendstation te Bengkalis seint de berichten bestemd voor Pasirpengarajan, Selatpandjang en Siak Sri Indrapoera uit, op welke plaatsen radioontvangposten van het Binnenlandsch Bestuur zijn opgesteld. Het verkeer met schepen in zee wordt uitsluitend door Médan-radio onderhouden. Overigens heeft het verkeer langs landlijnen plaats.

Telefoondienst. Over het geheele cultuurgebied bevindt zich een telefoonnet van de D.S.M. Slechts Laboehanbatoe heeft een daarop aansluitend telefoonnet van den Gouvernementstelefoondienst. De onderafdeeling de Karolanden is eveneens van Gouvernementswege telefonisch verbonden. Het D.S.M.-net geeft aansluiting met het Atjèh-net en de Gouvernementsnetten ter Oostkust.

Van de telefoonnetten van de D.S.M. is via de interlocale centrales van het Landsbedrijf te Médan en te Kisaran gemeenschap mogelijk

met de telefooncomplexen Brastagi, Zuid-Asahan, Atjèh en de B.B.-netten gelegen op de Westkust van Atjèh en omgekeerd. Radiotelefonische verbinding bestaat voorts nog van Médan via Bandoeng met Java, Nederland en overig Europa alsmede met Siam, Noord- en Zuid Amerika en Australië. Te Médan is hiervoor een speciale studio ingericht.

4. *Vliegwezen.*

Médan en Pakanbaroe hebben vliegvelden, die geregeld bezocht worden door de vliegtuigen van den wekelijkschen dienst der K.N.I.L.M. van Batavia via Palembang naar Médan en terug. Verder is op deze route nog een 4-tal noodlandingsterreinen ingericht, nl. bij Laboehanroekoe (onderafdeeling Batoebara), Rantau Prapat en Kotapinang (onderafdeeling Laboehanbatoe), en Kotatengah (onderafdeeling Rokan).

Landbouw. Deze valt te verdeelen in: 1. westersche cultures; 2. inheemsche landbouw.

Aangezien de westersche cultures een zeer belangrijke plaats innemen en aan het voornaamste deel van het gewest zijn bijzonder karakter verleenen, worden deze eerst besproken. Men treft de westersche cultures vrijwel uitsluitend aan in het z.g. cultuurgebied. (De afdeeling Bengkalis telt slechts een gering aantal cultuurondernemingen aan de Siakrivier en in de onderafdeeling Rokan). Zeer groote uitgestrektheden grond werden aan de ondernemers voor langen tijd (gewoonlijk 75 jaar) in bewerking afgestaan op den voet van z.g. landbouwcontracten, gesloten tusschen hen en de inlandsche zelfbesturen met goedkeuring van het hoofd van gewestelijk bestuur. Sinds 1919 worden nog slechts gronden in erfpacht afgestaan op den voet van de regeling opgenomen in Ind. Stb. 1919 no. 61.

Het geheele noordelijke deel van het gewest (benoorden de Beroemoenrivier), behalve de onderafdeeling de Karolanden (die voor uitgifte van gronden voor groot-landbouw-ondernemingen van oudsher is gesloten krachtens een bij hun onderwerping door de zelfbesturen aldaar van het Gouvernement verkregen belofte), wordt grootendeels door de z.g. „concessieperceelen" in beslag genomen. In die streken, waar overjarige cultures de overhand hebben, zijn voor de inheemsche bevolking de noodige gronden uitgespaard. In de gebieden, waar tabak geteeld wordt, geschiedde dat vrijwel niet, doch daar krijgt de bevolking afgeoogste tabaksgronden (z.g. djaloerans) te harer beschikking voor den verbouw van rijst.

De voornaamste cultures vinden hieronder vermelding, onder opgave van het aantal h.a. door haar geoccupeerd en van de streken, waar zij voornamelijk worden aangetroffen:

Cultuur Streken waarin voornamelijk aangetroffen	1914			1928			1933		
	Aanplant in ha.	Productieve aanplant in ha.	Productie in kg.	Aanplant in ha.	Productieve aanplant in ha.	Productie in kg.	Aanplant in ha.	Productieve aanplant in ha.	Productie in kg.
Rubber Geheele cultuurgebied doch minder of niet in de tabakstreken (zie beneden)	75.093	16.579	6.431.773	242.209	164.381	57.993.623	283.333	178.438	77.535.423
Tabak Landschappen Langkat, Déli, en Serdang	23.341	23.341	19.723.440	20.588	20.588	21.081.074	16.812	16.812	13.387.628
Thee Simeloengoen	—	—	—	18.223	13.135	9.120.822	22.117	19.534	13.327.775
Palmolie Simeloengoen en afdeeling Asahan	—	—	—	46.847	17.556	24.914.899	62.771	39.321	80.941.775
Copra Kuststreken van het geheele gewest	5.144	—	—	6.601	4.505	4.268.092	5.247	4.307	3.096.912
Koffie. Simeloengoen en de Karolanden	14.991	6.160	—	6.033	2.547	974.000	3.539	2.960	1.099.866

De klappers en koffiecultuur besloegen in 1921 nog resp. 9.470 en 13.062 ha., doch werden later verdrongen door rubber en oliepalm.

Hierachter volgen eenige cijfers, die de belangrijkheid, de bedrijfsresultaten, het verloop enz. van de voornaamste cultures belichten. Het in de westersche cultuurondernemingen *belegde kapitaal* wordt globaal als volgt geschat (waarbij geen afschrijvingen werden in rekening gebracht, waardoor dus de cijfers niet de tegenwoordige waarde aangeven): (zie tabel volgende bladz. bovenaan).

Van het totaal der beleggingen ad ruim 684 millioen is 53.8 percent Nederlandsch en komt 46.2 percent voor rekening van andere nationaliteiten. Het Nederlandsche percentage is in de laatste jaren vrijwel constant gebleven, maar sinds 1920 toch belangrijk grooter geworden. Onder de buitenlandsche beleggingen neemt het Britsche kapitaal een eerste plaats in; dit is

Nationaliteit	rubber	tabak	olie-palmen	thee	klappers	vezel	gambir	Totaal
	(bedragen in duizendtallen guldens)							
Nederlandsch	143.927	100.000	53.572	27.118	3.289	40.000	—	367.906
Britsch	105.374	—	3.738	13.938	787	—	1000	124.837
Amerikaansch	74.854	—	—	—	—	—	—	74.854
Fransch—Belgisch	47.920	3.000	30.926	—	—	—	—	81.846
Japansch	9.478	—	2.515	—	—	—	—	11.993
Zwitsersch	3.508	750	—	—	—	—	—	4.380
Duitsch.	3.660	—	3.405	3.198	122	—	—	10.263
Andere nationaliteiten	7.945	—	—	—	—	—	—	7.945
Totaal	396.666	103.750	94.156	44.254	4.198	40.000	1000	684.024

hoofdzakelijk georiënteerd naar rubber en thee. De mede zeer belangrijke en nog toenemende Amerikaansche beleggingen zijn uitsluitend in rubber gedaan. De Fransch-Belgische beleggingen zijn hoofdzakelijk in rubber en palmolie geschied. De tabakscultuur is bijna geheel en de vezelcultuur geheel Nederlandsch.

De uitvoerhoeveelheden en -waarden der voornaamste producten waren als volgt:

en liggen daarna van 5 tot 7 of meer jaren braak.

Een bijzondere plaats nemen in de z.g. „djaloeran", dat zijn droge velden, waarvan ondernemingstabak is geoogst en die daarna voor één jaar aan de autochtone bevolking ter beplanting met rijst of maïs (djagoeng) worden afgestaan. Doordat de tabakscultuur bemesting van deze gronden toepast voor haar eigen gewas, zijn deze gronden gewoonlijk van goede hoedanigheid en

Jaar	1928		1932	
	kg.	gulden	kg.	gulden
Rubber (en latex)	71.539.462	89.288.074	81.323.701	13.855.127
Tabak	17.441.006	76.325.041	14.691.995	32.266.717
Thee	8.633.396	12.181.106	13.293.128	5.446.153
Palmolie en Palmpitten	31.351.817	9.147.203	96.934.328	12.253.668
Copra [1]	18.484.350	4.451.428	20,176.870	1.764.199
Vezels	27.426.855	9.937.354	57.111.404	5.219.254

[1]) Slechts een gering gedeelte der uitgevoerde copra is van westersche ondernemingen afkomstig (1928: 4.268.092 kg., 1932: 3.096.192 kg.).

Voor *koffie* kunnen de volgende cijfers vermeld worden:

worden dan ook door de bevolking op hooge waarde geschat.

SOORT	Jaar 1930		Jaar 1931		Jaar 1932	
	Hoeveelheid (kg.)	Waarde (glds.)	Hoeveelheid (kg.)	Waarde (glds.)	Hoeveelheid (kg.)	Waarde (glds.)
Arabica-koffie	17.241	16.195	40.138	34.934	77.496	77.453
Liberia-koffie	139.271	72.375	35.865	24.900	46.746	22.720
Robusta-koffie	56.914	58.014	207.482	51.968	612.196	147.400
Totaal	213.426	146.584	283.485	111.802	736.438	247.573

Inheemsche landbouw. Deze valt te onderscheiden in:

a. landbouw, gericht op de voortbrenging van voedingsproducten;

b. landbouw, gericht op de voortbrenging van handelsgewassen.

Onder de voedingsproducten neemt de rijst de eerste plaats in. Over het algemeen heeft de verbouw plaats op droge rijstvelden (ladangs), waarvoor deels nog het oerbosch wordt gebruikt, deels de lalang- (gras-) vlakten dan wel gronden met jong bosch (baloekar.) Deze cultuur is gewoonlijk zeer extensief en draagt niet zelden nog het karakter van roofbouw. De velden worden, al naar de bodemgesteldheid, een of tweemaal beplant

Kunstmatig bevloeide sawahs treft men in de eerste plaats aan in de onderafdeeling Simeloengoen rondom de hoofdplaats Pematangsiantar. Vrijwel alle irrigatieleidingen zijn daar thans in beheer bij de onderafdeelingkas, hoewel ze oorspronkelijk voor een deel door de bevolking zelf — d.w.z. door immigranten uit de Tobalanden en van Samosir (Tapanoeli) — werden aangelegd. De totale oppervlakte der uit overheidsleidingen bevloeide sawahs bedraagt ± 8000 ha. Verder vindt men sawahs langs den rand van het Tobameer, in de onderafdeeling de Karolanden en hier en daar in het Maleische gebied.

De totale rijstproductie van het gewest dekt bij lange na niet de behoefte. Dit vindt uiteraard

voornamelijk zijn oorzaak in de omstandigheid dat de honderdduizenden, die in en door de cultures een bestaan vinden, zelf geen rijst produceeren. Hoewel juiste cijfers terzake ontbreken, mag aangenomen worden dat de productie slechts ternauwernood de comsumptie van de landbouwende bevolking zelf dekt. Invoer van rijst heeft voornamelijk plaats uit Britsch-Indië (Rangoen), Saigon en Siam. Ingevoerd werden in:

1918 : 137.393.836 kg. (waarde ƒ 17.505.000)
1928 : 170.126.171 „ („ - 23.762.000)
1932 : 125.326.689 „ („ - 9.755.000)

De scherpe daling na 1928 was het gevolg van de crisis (afname aantal ondernemingsarbeiders en versobering leefwijze bevolking).

Naast rijst worden, zooals overal elders, tweede gewassen geteeld als: maïs, verschillende oebi- en katjangsoorten (knolgewassen en peulvruchten), aardnoten, enz., doch slechts in kleine hoeveelheden voor eigen consumptie en voor de inlandsche markt.

Vermelding verdient de tuinbouw, die zich richt op groententeelt. Deze is vrijwel geheel in handen van Chineezen. In het bijzonder de Karohoogvlakte is uitnemend geschikt voor aanplant van Europeesche groenten en aardappelen.

De vruchtenteelt wordt nagenoeg geheel gedreven op de erven der woningen en brengt de gebruikelijke Indische vruchten voort. Van bijzonder belang is de teelt van djeroeks (mandarijnen) op de Karohoogvlakte, die ook naar het buitenland exporteert.

Gedurende vele jaren doet de landbouwvoorlichtingsdienst moeite om de bevolking tot betere productiemethoden te leiden, o.m. door den aanleg van proef- en demonstratievelden, verstrekking van deugdelijke zaden en stekken e.d. In Kabandjahé (de Karolanden) is een tuinbouwkundig ambtenaar geplaatst. De landschappen in Simeloengoen hebben een eigen landbouwkundig ambtenaar in dienst, in het bijzonder voor de sawah-cultuur.

Onder de inheemsche handelsgewassen neemt de rubber de eerste plaats in. Zoowel in het cultuurgebied als in de afdeeling Bengkalis heeft de bevolking groote complexen met rubber beplant en daaruit, vooral in de jaren 1925 tot en met 1928, zeer groote inkomsten getrokken. Over het algemeen zijn de aanplantingen weinig verzorgd, zoowel wat het plantmateriaal als wat het grondonderhoud en de tapmethoden aangaat. De scherpe daling der prijzen deed sinds 1928 de tap zeer dalen en daardoor ook de export, die als volgt was:

	Rubber in vellen (kg.)	andere rubber (kg.)
1928	1.662.469	17.752.005
1932	245.819	9.791.582

Van de export-1932 werd uitgevoerd uit de afdeeling Bengkalis: rubber in vellen circa 50%, andere rubber circa 73%. Uit deze cijfers blijkt wel van hoeveel gewicht deze cultuur voor de overigens arme afdeeling was. De uitvoerwaarde van de bevolkingsrubber bedroeg: in 1927: ƒ 17.679.469, in 1928: ƒ 12.740.829, in 1932: ƒ 552.284 Hieruit spreekt duidelijk de zorgwekkende toestand, die door de prijsdaling in het leven werd geroepen.

De ficus elastica (ramboeng) werd practisch geheel verdrongen door de hevea brasiliensis (para).

Omtrent de copra werd hierboven reeds het een en ander gezegd. Door het vrijwel waardeloos worden van de rubber kwam de coprauitvoer weer meer op den voorgrond. De bevolkingsexport bedroeg:

in 1920: 4.075.481 kg., waarde ƒ 2.066.079
in 1928: 14.216.258 kg., „ ƒ 3.427.578
in 1932: 17.079.958 kg., „ ƒ 1.499.570

De klappercultuur treft men vrijwel in het geheele gewest aan, voornamelijk in de kuststreken. De grootste uitvoer heeft plaats uit de afdeeling Asahan en uit het achterland van Bagan-siapi-api, doch ook de afdeeling Langkat levert, zij het in afnemende mate, export-copra.

Van belang zijn verder nog pinangnoten, hetwelk blijkt uit de volgende uitvoercijfers:

1920: 2.664.726 kg., waarde ƒ 266.473
1928: 7.547.819 kg., „ ƒ 1.809.447
1932: 10.065.661 kg., „ ƒ 2.008.483

Van deze export leveren de afdeelingen Langkat en Bengkalis het grootste deel.

Naast de hierboven vermelde cultuurproducten zijn nog van belang hout en andere boschproducten. Boschexploitatie ten behoeve van brand- en timmerhout is in de eerste plaats van belang in de afdeeling Bengkalis, waar een groot aantal houtkapperijen wordt aangetroffen, panglongs genaamd. Tot het exploiteeren van een panglong is een vergunning van de overheid noodig. Gewoonlijk zijn panglongs het eigendom van Chineezen, voor een deel in Singapore woonachtig. Het in genoemde afdeeling gekapte hout wordt grootendeels in Singapore verzaagd en verwerkt. Het streven is er op gericht hierin verandering te brengen. Het gewest verbruikt zelf jaarlijks ± 200.000m.³ timmerhout en eenige millioeren stapel meter brandhout, een waarde vertegenwoordigende van verscheidene millioenen guldens. Geëxporteerd worden ± 160.000 m.³ timmerhout, belangrijke hoeveelheden houtskool en verder nog andere boschproducten als drakenbloed, rotan en dergelijke. Ook de afdeeling Langkat exporteert boschproducten uit de Aroe-baai, echter in belangrijk mindere hoeveelheden. Voor de overigens arme afdeeling Bengkalis is het boschbedrijf een van de weinige welvaartsbronnen. De dienst van het Boschwezen beijvert zich dan ook de duurzaamheid der productie te verzekeren door instandhouding en verbetering van de productie-bosschen. Mede ter beveiliging van den hydrologischen toestand van het gewest — die door uitgebreide ontbosschingen bij de opening van cultuurondernemingen zeer geleden heeft — is een aantal bosschen als reserves aangewezen. Herbossching wordt mede toegepast, voornamelijk in de afdeeling Simeloengoen en de Karolanden, door middel van aanplant van pinussoorten.

De tabaksondernemingen hebben voor eigen behoefte uitgebreide djatiaanplantingen. Ook de Deli Spoorweg Mij. heeft een eigen boschaanplant.

De boschdienst is verdeeld in een landschaps- en een Gouvernementsboschwezen, beide staande onder leiding van den opperhoutvester te Médan. De bedrijfsresultaten blijken uit de volgende cijfers in guldens (1932):

Dienstonderdeel	Inkomsten uit retributie	Uitgaven	Voordeelig saldo
Landschaps-Boschwezen	f 307.000	f 294.000	f 13.000
Gouvernements-Boschwezen	f 507.000	f 135.000	f 372.000
	f 814.000	f 429.000	f 385.000

Van belang is nog de nipah-cultuur, vooral in de afdeeling Asahan, doch ook elders langs de kust. De bladeren van de nipah-plant vormen de als atap bekend staande dakbedekking, die vooral ook voor de tabaks-droogschuren bij millioenen gebruikt worden en voor de bevolking een belangrijke bron van inkomsten vormen. De nipah-bosschen zijn voor een groot deel in handen van een klein aantal volkshoofden.

Een belangrijke rol in het economische en maatschappelijke leven van het gewest spelen de *plantersorganisaties*, t.w.: de Deli Planters Vereeniging (D.P.V.) en de Algemeene Vereeniging van Rubberplanters ter Oostkust van Sumatra (A.V.R.O.S.). In eerstgenoemde vereeniging zijn alle tabaksmaatschappijen vereenigd, in de andere vrijwel alle overjarige cultures. Zij behartigen de algemeene belangen der leden en dienen der overheid van advies nopens alle vraagstukken waarbij de cultures betrokken zijn.

Te Médan stichtten in 1906 drie groote tabaksmaatschappijen tezamen het *Pathologisch Laboratorium*, waarin later ook andere cultuurlichamen (o.a. ook de overjarige cultures) geïnteresseerd werden. Het is geworden en gebleven het medisch-hygiënisch centrum ter Oostkust van Sumatra, waar belangrijke onderzoekingen plaats hadden en algemeene leiding werd gegeven aan de hygiënische verzorging van de ondernemingsarbeiders.

Verder bezit de D.P.V. te Médan het *Deli Proefstation*, hetwelk tot taak heeft wetenschappelijke bevordering en beveiliging van de tabakscultuur (zaad- en grondselectie, bestudeering en bestrijding van plantenziekten en dierlijke plagen e.d.).

V i s s c h e r ij. De zoetwatervisscherij is van gering belang. Het groote Tobameer levert betrekkelijk weinig visch, juist voldoende voor de omwonende bevolking. De *zeevisscherij* daarentegen is van gewicht. Langs de geheele kust heeft deze visscherij plaats — in geringe mate door de Inlandsche bevolking, in veel belangrijker omvang door Chineezen. De laatsten hebben grootbedrijven, die voor de export naar het buitenland en Java werken (gedroogde en gezouten visch, trassi, e.d.). Deze visscherij heeft voornamelijk plaats door middel van aan den zeebodem bevestigde staketsels, waaraan netten worden bevestigd — gewoonlijk djermals genoemd. Een eenvoudiger vorm van staketsels — tjitji genaamd — komt in de laatsten tijd meer en meer in gebruik. Het belangrijkste centrum van deze visscherij is Bagan-siapiapi, dat vrijwel uitsluitend door Chineezen bewoond wordt.

Eenige exportcijfers volgen hieronder:

SOORT	Jaar 1928		Jaar 1931	
	Bruto gewicht (kg.)	Waarde (guldens)	Bruto gewicht (kg.)	Waarde (guldens)
Gedroogde garnalen	1.399.109	739.082	905.887	503.178
Gezouten/gedroogde visch.	2.319.115	306.102	627.819	155.774
Vischmaag, vischvinnen enz..	49.198	104.580	23.978	43.623
Trassi	2.684.394	262.579	835.474	96.233
Versche visch	12.778	101.553	331.034	143.035
Totaal	6.464.594	1.513.896	2.724.192	941.843

De uitvoeren naar Java waren aanmerkelijk belangrijker. In 1931 bedroegen zij:

Soort	Bruto gewicht (kg.)	Waarde (guldens)
Gedroogde garnalen	161.000	80.000
Trassi	13.957.000	1.396.000
Gezouten/gedroogde visch	10.605.000	1.219.000
Andere soorten	24.000	5.000
Totaal	24.747.000	2.700.000

De totaal uitvoerhoeveelheden en -waarden bedroegen:

in 1931: 28.754.030 kg., waarde f 3.774.156

in 1932: 31.461.820 kg., waarde f 3.886.358

De export naar het buitenland richt zich voornamelijk naar Singapore, Penang en Malakka.

V e e t e e l t. Binnen het Cultuurgebied van het gewest is de veeteelt beperkt, vooreerst doordat de bevolking daarvoor weinig aanleg bezit, verder door gebrek aan weidegronden. In de Batakstreken (afdeeling Simeloengoen en de Karolanden) is de paardenfokkerij van belang, zij het in afnemende mate doordat het trekpaard verdrongen wordt door de auto. Als gevolg van de toepassing van mechanische tractie hebben de dogcarverhuurderijen maar een matig bestaan. Op de grootere centra zullen deze echter nog wel langer tijd stand houden, doordat de uitgestrektheid dier centra weer niet zoo groot is dat taxivervoer goedkooper is. Het verlies van het vervoer tusschen de kampoengs drijft de dogcar naar de steden; Médan b.v. registreerde in de jaren 1925 t/m 1932 respectievelijk 600, 687, 787, 885, 943, 937, 869 en 880 dogcars. De tabaksondernemingen gebruiken veel trekvee voor het vervoer van het product en van materialen en onderhouden daartoe zelf een eigen veestapel. Het transport door middel van runderen van de Inlandsche bevolking zelf is toenemende en vraagt voortdurend nieuwe dieren. De aanhoudende vraag naar sadopaarden blijft de paardenfokkerij nog instand houden. Om tegemoet te komen aan

de nog bestaande animo voor de teelt staan in de afdeeling Simeloengoen en de Karolanden nog 20 dekhengsten onder toezicht. Aangekocht met voorschotten uit de landschapskassen, zijn deze dieren thans, door terugbetaling dier voorschotten, het vrij bezit geworden van den kooper of kongsi van koopers. Bovendien staat te Seriboedolok nog een landschapsdekhengst ter beschikking, welk dier veel aftrek vindt. Behalve door toezicht op de aan te wenden dekhengsten wordt getracht de kwaliteit van het Batak-paard op peil te houden door den uitvoer van hengsten slechts toe te staan, ingeval deze voor de voortteling minder geschikt geacht worden.

De runderfokkerij heeft meer toekomst. Het grootste deel der ondernemingen voorziet zich zelve van transportvee door eigen aanfok. Het rundertransport van den inlander vraagt voortdurend naar nieuwe dieren. Waar in de behoefte hieraan in vroegere jaren veelal voorzien werd door aankoop in Atjèh, geschiedt dit thans door aankoop in het eigen gewest. De mogelijkheid hiervan ontstond door het surplus bij den aanfok der cultuurondernemingen en uitbreiding van de teelt in de bovenstreken. De vooruitgang in de runderhouderij der bevolking maakt het velen ondernemingen mogelijk om haar runderstapel terug te brengen tot een aantal, voldoende voor het normale transport gedurende de stille maanden, terwijl gedurende de enkele maanden van spits-transport inhuur van bevolkingsvee plaats heeft. Hierdoor worden beide partijen gebaat. De landschappen in de afdeeling Simeloengoen en de Karolanden bevorderen de runderteelt door afgifte van koppels-vee in deelwinning. De terugbetaling der koppels geschiedt in natura: waar 10 koeien en 1 stier als koppel verstrekt zijn, moeten terugbetaald worden 10 koeien en 1 stier. Gedurende den tijd, welken de koppelhouder voor de terugbetaling behoeft, betaalt hij bovendien jaarlijks 1 dier als rente. De slechte ervaringen met dit stelsel in de onderafdeeling de Karolanden opgedaan, leidde er toe de koppels terug te nemen. De oorzaak der mislukking lag in hoofdzaak in het gebrek aan weidegronden, ontstaan door de omzetting van deze gronden in land- en tuinbouwgronden. Om dezelfde redenen moest de landschapsfokkerij te Lao Simomo opgeheven worden. De daardoor vrijkomende dieren werden teruggegeven aan de oorspronkelijke uitgevers ervan: een tweetal koppels aan cultuurondernemingen en de overigen werden verkocht aan eenige landschappen in Simeloengoen. Hier toch worden nog voldoende streken aangetroffen, waar weide-gronden aanwezig zijn en landbouw voorloopig nog geen vorderingen heeft gemaakt. De ervaringen met de deelwinningskoppels in deze gebieden verkregen zijn zoodanig dat voortgegaan wordt met het stelsel van uitgifte.

Buffelhouderij wordt hoofdzakelijk in de bovenstreken aangetroffen, waar de buffel voornamelijk is slachtdier, terwijl hij in het sawahgebied in de onderafdeeling Simeloengoen ook bij den landarbeid gebruik wordt. Import van slachtbuffels heeft slechts in klein aantal plaats uit Atjèh en Tapanoeli.

De sterkte van den veestapel was ultimo 1932 als volgt:

Afdeeling	Paarden	Runderen	Buffels	Varkens	Geiten	Schapen
Déli en Serdang.	1.601	10.652	3.483	15.251	13.682	702
Langkat	271	4.689	330	14.032	8.649	378
Asahan	223	1.587	359	8.782	7.693	163
Bengkalis	39	129	2.601	11.220	4.342	77
Simeloengoen	4.082	7.362	29.423	30.410	10.469	632
	6.216	24.419	36.196	79.695	44.835	1.952

M ij n b o u w. Er werden in den loop der jaren een aantal concessies en opsporingsvergunningen verleend voor goud, steenkool en tin, die echter nog tot geen of weinige resultaten leidden. Van veel grooter belang is de aardoliewinning in het Langkatsche (Pangkalanbrandan en Pangkalansoesoe), welke geschiedt door de Bataafsche Petroleum Mij. en de Nederlandsch-Indische Aardolie Maatschappij. In 1928 werd aan aardolieproducten verkregen 159.295.730 liter ter waarde van *f* 11.018.852, in 1932: 651.104.503 liter ter waarde van *f* 14.671.734.

H a n d e l. De groot- en tusschenhandel is vrijwel geheel in handen van Europeesche en Chineesche firma's. De importhandel wordt voornamelijk gedreven door Nederlandsche, voor een deel ook door Engelsche en Duitsche firma's en handelsmaatschappijen. Door het groote aantal westersche ondernemingen, die uiteraard belangrijke hoeveelheden Europeesche goederen noodig hebben, is de importhandel van groot gewicht, al is sinds 1928 een ernstige inzinking merkbaar, tengevolge van de wereldcrisis. Eenige cijfers omtrent den importhandel volgen in de eerste tabel op de volgende bladz.

In de laatste jaren werd de invoer van goedkoope artikelen uit Japan van zeer veel belang. De herkomst van de importartikelen blijkt uit de volgende cijfers in de tweede tabel op de volgende bladz.

De detailwinkel-handel is grootendeels in handen van Chineezen, evenals de pasarhandel op grootere plaatsen. De Inlandsche bevolking beperkt zich vrijwel geheel tot pasar- en waronghandel, kleine winkelnering en straatventerij.

Voor geldhandel en bankzaken bevinden zich te Médan en Tandjongbalei agentschappen der Javasche Bank, terwijl te Médan ook o.m. de Nederlandsche Handel Maatschappij, de Nederlandsch-Indische Handelsbank N.V., de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij en de Chartered Bank of India, Australia and China haar kantoren hebben.

B e l a s t i n g e n. Ten aanzien van de zelfbestuursonderhoorigen bezit het Gouvernement het recht tot belastingheffing. In het algemeen echter werd daarvan ten behoeve van de zelfbesturen geen gebruik gemaakt (hoewel op dezen

Benaming der goederengroepen	1928 Brutogewicht (1000-tallen kg.)	1928 Waarde (1000-tallen glds.)	1932 Brutogewicht (1000-tallen kg.)	1932 Waarde (1000-tallen glds.)
Dieren en planten	8.861	461	24	19
Eetwaren en genotmiddelen	227.949	45.614	166.867	18.438
Dierlijke en plantaardige voortbrengselen	5.693	1.946	3.276	409
Mineralen	101.498	5.160	20.607	860
Chemische voortbrengselen	37.706	7.880	20.022	3.129
Aardewerk en porselein	6.848	825	3.505	279
Glas en glaswerk	1.364	559	1.028	301
Hout, kurk, plantaardig vlechtmateriaal	27.560	3.775	9.918	1.237
Huiden, vellen en pelswerk	405	787	381	337
Garens en manufacturen	7.102	16.633	7.093	8.665
Papier en papierwaren	4.040	1.426	3.898	832
Metalen v.a.s.	49.276	11.697	19.018	2.897
Rijtuigen, voertuigen	5.752	5.293	1.713	1.018
Machines, werktuigen, toestellen en gereedschappen	12.689	10.052	2.439	1.990
Andere goederen	1.442	2.281	1.033	1.039
Totaal	498.185	114.389	260.822	41.450

Overzicht van den invoer van Sumatra's Oostkust uit het buitenland, gesplitst naar de herkomsten (in duizenden guldens)

Jaar	Nederland	Groot Brittannië	Duitschland	Rangoon, Siam en Saigon	Penang en Singapore	Japan en China	Australië	Vereenigde Staten	Andere landen	Totaal invoer
1913	8.481	4.085	2.068	9.798	14.590	2.075	251	354	2.406	44.108
1923	8.331	3.518	3.273	8.730	23.882	1.978	1.338	1.659	5.638	58.347
1928	15.798	9.517	12.264	16.280	37.381	3.660	1.932	6.460	8.762	112.054
1932	4.233	2.916	2.329	5.962	15.900	3.862	878	1.509	3.862	41.451

regel uitzonderingen voorkomen, bv. slachtbelasting, belasting op vuurwapens en zegelrechten). De zelfbesturen heffen van hun onderhoorigen, met uitdrukkelijke toestemming van de regeering, diverse belastingen, bv. inkomstenbelasting en motorvoertuigenbelasting. De regeling van eerstbedoelde heffing is zooveel mogelijk concordant met die van het Gouvernement.

De totaal-opbrengst der voornaamste belastingen in de gezamenlijke zelfbesturen blijkt uit het volgende overzicht:

Naam der belasting	Opbrengst in 1923	Opbrengst in 1928	Opbrengst in 1932
Inkomstenbelasting	802.846	929.616	1.074.195
Crisisbelasting	—	—	49.599
Motorvoert.-belasting	—	21.849	116.112

Rechtspraak. Deze geschiedt door Gouvernementsrechters ten aanzien van Gouvernementsonderhoorigen, door zelfbestuursrechters ten aanzien van zelfbestuursonderhoorigen.

De Gouvernementsrechtspraak geschiedt door:
1. een raad van justitie te Médan;
2. vier landraden, t.w. te Médan, Bindjei, Tebingtinggi en Tandjoengbalei;
3. vier landgerechten, respectievelijk te Médan, Bindjei, Kisaran en Pematangsiantar;
4. vier residentiegerechten (samenvallende met de landraden);
5. twee politierechters, te Tebingtinggi en Tandjoengbalei.

De zelfbestuursrechtspraak geschiedt ten aanzien van misdrijfzaken en bepaalde civiele zaken door rechtscolleges, gewoonlijk kerapatan besar (in Simeloengoen kerapatan na bolon, in de Karolanden: balai radja berempat) genoemd. Lagere rechtscolleges behandelen lichte misdrijven, overtredingszaken en kleinere civiele zaken. Waar meer landschappen in één onderafdeeling en één onderafdeelingskas gefedereerd zijn, hebben gewoonlijk de samenwerkende zelfbesturen ook gezamenlijk één kerapatan besar. De zelfbestuursrechtspraak geschiedt onder leiding en toezicht van het Europeesche bestuur. De zelfbestuurders zijn in den regel voorzitter van de kerapatans besar, de leden zijn vooraanstaande volkshoofden. De zittingen worden bijgewoond door de bestuursambtenaren, die daarbij als leider optreden. De lagere rechtbanken zijn eveneens uit volkshoofden samengesteld.

Onderwijs. Te Médan voorziet een H.B.S. met 5-jarigen cursus in de behoefte aan middel-

baar onderwijs. Te zelfder plaatse bestaat een Gouvernements mulo-school en daarnaast nog eenige particuliere inlandsche inrichtingen, die ongeveer gelijkwaardig onderwijs moeten geven. Europeesche lagere scholen vindt men te Médan en Pangkalanbrandan, terwijl aan de Hollandsch-Inlandsche school te Tandjoengbalei een Europeesche afdeeling is verbonden. Gesubsidieerde Europeesche lagere scholen treft men aan te Médan (3, waaronder 1 Roomsch Katholieke en 1 Christelijke), Brastagi, Kisaran, Pematangsiantar en Tebingtinggi. Een ongesubsidieerde Europeesche lagere school vindt men verder nog op de onderneming Dolok Ilir der Handelsvereeniging Amsterdam. Voorts zijn er een particuliere „Deutsche Schule" en een Schotsch-Engelsche school („Highlands School") te Kabandjahé. Te Médan bevindt zich 1 openbare Hollandsch-Chineesche school. Particuliere Hollandsch-Chineesche scholen zijn er in dit gewest verder nog 3 (Roomsch Katholiek). Het aantal openbare Hollandsch-Inlandsche scholen bedraagt 9. Particuliere Hollandsch-Inlandsche scholen (al dan niet gesubsidieerd) zijn er, verspreid over het geheele gewest, 10.

Behalve deze instellingen van z.g. westersch onderwijs treft men nog aan de volgende inrichtingen voor inlandsch onderwijs:

1. Openbare standaardscholen.	60
2. Bijzondere (zendingsscholen)	6
3. Openbare:	
a. Gouvernements-volkscholen . . .	6
b. landschapsscholen	264
c. gemeentescholen	4
4. Bijzondere:	
a. zendingsscholen	66
b. ondernemeningsscholen	65

Godsdienst. De autochtone bevolking van het gewest is mohammedaansch (Maleiers en geïslamiseerde Bataks) of heidensch (Bataks). Voor een zeer gering deel is de inheemsche Batakbevolking gekerstend (Karolanden en daaraan grenzend deel van Simeloengoen). De geïmmigreerde Tobabataksche bevolking (Simeloengoen) hangt voor een groot deel de Christelijke (protestantsche) leer aan. Verder is zij nog heidensch. In het gewest zijn de volgende kerken en genootschappen werkzaam: I. De protestantsche kerk; II. de gereformeerde kerk; III. de katholieke kerk; IV. Leger des Heils; V. Nederlandsch Zendeling Genootschap; VI. Rijnsche Zendings Genootschap; VII. Zevende dag Adventisten; VIII. Vrije Katholieke Kerk; IX. Methodist Mission; X. Pinkster Gemeente in Nederlandsch-Indië; XI. Vereeniging Hoeria Christen Batak.

Kolonisatie. Het kolonisatievraagstuk is reeds gedurende tientallen van jaren voor het gewest van gewicht geweest. Het betreft in de eerste plaats de kolonisatie van Javanen. De cultuurondernemingen werken uitsluitend met geïmporteerde arbeidskrachten, aangezien de autochtone bevolking niet genegen tot en ongeschikt voor ondernemingsarbeid is gebleken. Oorspronkelijk werkte de tabakscultuur vrijwel uitsluitend met Chineezen (alleen mannen), doch meer en meer is men ook Javanen (mannen en vrouwen) gaan gebruiken. De overjarige cultures werken alleen met Javanen (mannen en vrouwen). De noodzakelijkheid van import van werkkrachten was aanleiding tot het in het leven roepen van de z.g. „poenale sanctie" (zie aldaar), dat is de strafbedreiging op het niet nakomen van werkovereenkomsten door ondernemingswerklieden en ondernemers. Tegen deze „poenale sanctie" werd reeds sinds tientallen van jaren heftig geageerd — totdat de regeering tot geleidelijke afschaffing besloot, welk proces thans (1933) nog in werking is. Daartegenover wilde de regeering echter door kolonisatie van Javanen een plaatselijke arbeidsbevolking scheppen in het gewest zelf. Bovendien zou daarmede tevens de overbevolking van Java eenigermate verlicht worden. Op talrijke manieren is gepoogd tot kolonisatie in het groot te geraken, hetzij door z.g. „landbouwkolonisatie", waarbij men een kern van landbouwende Javanen wilde in het leven roepen (o.a. Javanen-kolonisatie Bandar in Simeloengoen), hetzij door z.g. „arbeidskolonisaties", waarbij den Javanen slechts huisjes met erven, doch geen verdere gronden werden gegeven. Zoowel op als buiten de ondernemingen werden en worden nog steeds proeven genomen. Over het algemeen waren de resultaten niet van beteekenis. Naast de kunstmatige kolonisatie heeft een spontane kolonisatie plaats, van Javanen die zich op eigen risico in de bevolkingskampoengs vestigen na afloop van hun werkovereenkomsten. Deze kolonisatie nam in eenige streken een vrij grooten omvang aan.

Algemeene opmerking: Overal waar in de oudere artikelen „Kota Intan" staat, leze men „Koento".

BATOEBARA. (Aanv. Dl. I). Onderafdeeling van de afdeeling Asahan, gouvernement Oostkust van Sumatra, ingesloten tusschen de onderafdeeling Padang en Bedagei der afdeeling Déli en Serdang ten Noorden, de onderafdeeling Asahan der gelijknamige afdeeling ten Zuiden en genoemd naar de rivier van dien naam, die bij Tandjoengtiram in zee uitmondt. Onderafdeelingshoofdplaats is het op 3 km. van zee gelegen Laboehanroekoe, standplaats van den controleur-onderafdeelingschef.

De voornaamste rivieren zijn: de Bah-Hapal, in haar middenloop Soengei Soeka en benedenstrooms Pagoerawan geheeten; de Paré-Paré rivier; de Tandjoeng; de Gamboes; de Batoebara rivier, ontstaan uit twee hoofdarmen (Soengei Kanan en Soengei Kiri); de Silau Laoet. Slechts de Batoebara rivier en de Pagoerawan rivier zijn voor kleine stoomschepen aan de monding bevaarbaar, nl. resp. tot Tandjoengtiram en Nanasiam; met uitzondering van eerstgenoemde rivier, die nog voor motorbooten bevaarbaar is tot 3.5 km. stroomopwaarts van de Soengei Kanan, zijn de rivieren slechts bevaarbaar voor sampans. Afslijping in het bovenstroomgebied der rivieren veroorzaakt verzanding in het benedenstroomgebied, zoodat de waterstaatkundige toestand in Batoebara en speciaal in het landschap Indrapoera zeer slecht is. Deze verzandingen maken dat in den regentijd het uit de bergen van Simeloengoen komende regen- en bandjirwater niet regelmatig verwerkt kan worden, zoodat heele streken onder water gezet worden.

Batoebara is een vlak land, dat slechts in het Zuiden van het landschap Indrapoera licht geaccidenteerd is; het hoogste punt is echter slechts 49 m. nabij het meer Laoet Tador. Voor de kust liggen uitgestrekte modderbanken, welke de

scheepvaart zeer belemmeren. De kuststrook bestaat uit met rizophoren begroeide modder, slechts tusschen de Koeala Tandjoeng en de Koeala Batoebara (Tandjoengtiram) onderbroken door een zandkust. Vlak achter de kustlijn liggen lage zanderijen, pematangs, overblijfselen van vroegere kustvorming, welke thans aangewend worden voor wegen. Tusschen de pematangs liggen moerasgronden, welke naar het Zuiden toe overgaan in een witte klei, waarop de bevolking klappers plant. Deze vormen de rijkdom van de bevolking, terwijl sedert een 20 jaren vele rubbertuinen aangelegd zijn. De bevolking van de aan de kust gelegen kampoengs voorziet verder door vischvangst in haar levensonderhoud. Nanasiam, Proepoek en Tandjoengtiram zijn de voornaamste visschersplaatsen. Melding dient nog te worden gemaakt van de havens Tandjoengtiram en Pagoerawan (Pangkalan Dodek), welke door kleine schepen van de K.P.M. en de Straits Steamship Cy aangedaan worden en de bevolkingsproducten (in het bijzonder copra) alsmede het afgewerkte product der Europeesche rubberondernemingen naar Penang uitvoeren.

Batoebara was vroeger bekend om zijn weefkunst, de laatste jaren worden echter de met de hand geweven kleedjes meer en meer verdrongen door producten van Europeesch en Japansch maaksel.

De onderafdeeling Batoebara bestaat sedert 1920 uit 5 landschappen, soekoe's geheeten, n.l. Indrapoera, Soekoe Doea, Tanahdatar, Lima Poeloeh en Pasisir, aan het hoofd waarvan soekoehoofden staan met den titel van datoek. De verhouding van deze soekoehoofden tot het Gouvernement wordt als gevolg van de door hen geteekende korte verklaring beheerscht door de Zelfbestuursregelen 1927 (Ind. Stb. no. 190). Zij worden in de uitoefening van het bestuur bijgestaan door toengkats, sokongs en ketoea's. De toengkats hadden oorspronkelijk de functie van districtshoofd van den datoek, wiens bevelen zij hadden uit te voeren. De functie's van sokong en ketoea waren identiek; het eenige verschil bestond hierin, dat de ketoea's hoofden waren van de door hun familie gestichte uit het sokongverband uitgezwermde kampoengs. Tegenwoordig worden sokongs en ketoea's meer met den algemeenen naam penghoeloe aangeduid. De tegenwoordige inrichting van het bestuur dateert officieel van 1920. De soekoe's Indrapoera en Soekoe Doea bestonden vroeger nl. uit resp. 4 en 2 soekoe's en wel Pagoerawan, Siparépare, Tandjoeng en Tandjoengkasau, terwijl Soekoe Doea samengesteld is uit Boga en Lima Laras. Van deze vroegere rijkjes nam Tandjoengkasau een eigen plaats in, doordat het niet van Maleischen, doch van Batakschen oorsprong was. Vermoedelijk was het een overblijfsel van het vroegere Bataksche rijk Tandjong Bolon. Toen in 1858 een contract gesloten werd met Siak, waartoe in die dagen de rijkjes van Batoebara behoorden en waarbij het Gouvernement zich verbond om Siak's rechten in de westelijke onderhoorigheden, waaronder Asahan en Batoebara, te helpen handhaven, was Tandjoengkasau daaronder niet begrepen; dit heeft in 1888 zelfstandig het oppergezag van Nederland erkend. In 1907 werd het bij de onderafdeeling Batoebara gevoegd. Politieke overwegingen maakten het wenschelijk dat na defungeeren van de vroegere hoofden van genoemde soekoe's de opengevallen plaatsen niet weder bezet werden, doch dat het bestuur opgedragen werd aan den regent van Tandjoeng; zoodoende is langzamerhand een nieuwe soekoe gevormd, welke den naam kreeg van Indrapoera. De samenvoeging werd in 1920 officieel bij Gouvernementsbesluit bevestigd. Op gelijksoortige wijze is het landschap Soekoe Doea ontstaan. Na defungeeren van den datoek van Lima Laras werd het bestuur overgedragen aan den bestuurder van Boga, eveneens bij genoemd Gouvernementsbesluit. De bevolking, behalve die van het voormalige landschap Tandjoengkasau, is van Maleisch-Minangkabauschen oorsprong, wat nog merkbaar is aan de open a in de Maleische omgangstaal. Sedert het openleggen van Batoebara voor de Europeesche ondernemingen, waarvan er thans een 20 zijn, hebben vele Javanen, ontslagen ondernemingsarbeiders, zich in de onderafdeeling gevestigd, waar zij door landbouw in hun levensonderhoud voorzien. Hun rechtspositie is volkomen dezelfde als die der autochthone bevolking, wat het verkrijgen van rechten op den grond aanzienlijk vergemakkelijkt.

BENA (Beno) (Aanv. Dl. I). Een, op dag van springtij, tot 2 meter hooge vloedgolf, welke ontstaat in den mond der Rokanrivier en wordt waargenomen van ± 3 dagen voor tot ± 3 dagen na springtij. Zij ontstaat ter hoogte van het eiland Perdamaran en plant zich voort tot S. Katoeng nagenoeg 10 mijl bovenstrooms van Tanahpoetih. Te Kampong Langgadai wordt de grootste hoogte bereikt. De vloedgolf beweegt zich met een 8 mijls vaart met groot geraas voort, gelijk een muur van water, veel overeenkomst hebbende met een branding. Machtige golven beuken de rivieroevers en trachten alles weg te vegen wat zich daar bevindt. Het bevaren der beno-zone zonder goede plaatselijke bekendheid is zeer gevaarlijk, daar de vloedgolf herhaaldelijk het vaarwater wijzigt en men voor alles stranding op een der vele zand- en modderbanken dient te voorkomen, aangezien bij het passeeren van de beno ernstige averij dan wel geheel verlies van het vaartuig en van menschenlevens zeker is. Is de beno gepasseerd dan kan men, gaande naar Tanahpoetih veel profijt trekken door met het oploopende water mee te varen, om zoo op zeer spoedige wijze het doel der reis te bereiken. Aangezien motorboot- en prauwvoerders te Tanahpoetih — Bagan-siapiapi en tusschenliggende kampoengs het vaarwater en de grillen der beno volkomen kennen, levert het bevaren van de beno-zone geen of weinig gevaar op, mits een deskundige loods het roer hanteert.

BELAWAN. (Aanv. Dl. I). Rivier in het landschap Déli, ontspringend op den Goenoeng Pintau en Goenoeng Sibajak, beide behoorend tot het gebergte, dat de Karohoogvlakte in het N. afsluit. Zij mondt uit op de kust van genoemd landschap in de Straat van Malaka. Vroeger was deze rivier bevaarbaar voor groote prauwen, waarmede men de te verschepen tabak afvoerde naar de haven. Nu hebben de massa's aarde en zand, welke de rivier sedert het in cultuur brengen van Déli afvoerde, de bevaarbaarheid geheel doen verdwijnen. Ook de monding is dermate verzand dat groote hoeveelheden water niet snel genoeg

afgevoerd kunnen worden. Bij bandjirs treedt de rivier buiten haar oevers. In het bijzonder ter bescherming van het ondernemingsgebied, waardoor deze rivier loopt, is de benedenloop thans bedijkt.

BELAWAN DELI. (Aanv. Dl. I). De voornaamste havenplaats van het gouvernement Oostkust van Sumatra, gelegen op het noordelijk gedeelte van het eiland Belawan in de monding der gelijknamige rivier. Het is de groote afvoerplaats van het cultuurgebied, voornamelijk van tabak en rubber, welke in Déli, Langkat en Serdang geteeld worden, en van palmolie, vezel en thee uit Simeloengoen. Met al deze landschappen en de hoofd- en voornaamste plaatsen hiervan is Belawan verbonden door goede landwegen en een veelvertakten spoorweg, waarvan de aanleg in 1883 werd begonnen. Tot 1913 was Laboean Deli nog de officieele havenplaats, doch in dit jaar werd het gunstiger gelegen Belawan, bereikbaar voor stoomschepen, hiervoor in de plaats gesteld. In 1912 werden plannen gemaakt om Belawan tot Oceaanhaven te maken. Hiertoe was het noodig de vaargeul, loopend door de voor de monding der Belawanrivier liggende bank, uit te diepen. Men bezigde hiervoor een door stoom gedreven slibzuiger. In 1921 kon de eerste mailstoomer Belawan aandoen. Sedert werd de outillage van de haven op moderne leest geschoeid. De grenzen van het haventerrein werden vastgesteld bij Ind. Stb. 1918 no. 99. De commissie van bijstand in het belang van het beheer der haven werd ingesteld bij Gouvernementsbesluit van 13 Mei 1913 no. 42. Bij Ind. Stb. 1914 no. 378 werd Belawan aangewezen als bedrijfshaven en bij Ind. Stb. 1931 no. 479 is deze haven aangewezen als bedrijf in den zin der Indische bedrijvenwet. Van hoeveel belang deze haven in den loop der jaren geworden is, blijkt uit onderstaande gegevens. Het aantal schepen, dat Belawan aandeed, bedroeg in 1920: 2.339 met een netto inhoud van 1.970.196m³. In 1930 bedroegen deze cijfers respectievelijk 2.448 en 9.859.696. In 1914 respectievelijk 3.144 en 1.200.000. Het totaal der douane ontvangsten te Belawan bedroeg in 1920 *f* 5.691.905. in 1929 *f* 8.821.456, in 1930 *f* 7.662.478. De invoerwaarde van te Belawan aangebrachte goederen steeg van ruim 42 millioen gulden in 1923 tot 71½ millioen gulden in 1930, tegen 83 millioen gulden in 1929.

Uitgevoerd werden in 1913 bijna 300.000 pakken tabak, 3½ millioen kg. rubber en 5 millioen kg. copra. In 1930 werden uitgevoerd 242.000 pakken tabak, ondernemingsrubber ± 38 millioen kg., bevolkingsrubber ± 600.000 kg., copra ruim 2 millioen kg. (tegen ruim 4 millioen kg. in 1929), pinang ruim 386.000 kg., koffie 160.000 kg., vezel ± 40 millioen kg., palmolie ± 41 millioen kg., thee ± 164.000 kg.

LABOEAN DELI. (Aanv. Dl. II). De naam van de voorheen zeer welvarende hoofdplaats van het landschap Déli, gelegen aan de Délirivier. Het is tevens de oudste bestuursvestiging in genoemd landschap, terwijl het oudste handelshuis (de firma Kehding) hier zijn eerste kantoor hield. Sedert den aanleg van den spoorweg, waarvan tot beginpunt gekozen werd het benedenstrooms gelegen eiland Belawan, waarheen ook de dienst der douane werd verplaatst, verminderde de beteekenis van deze handelsplaats langzamerhand. Zij is thans alleen nog van belang als plaats, waar de visschers hun voor het binnenland bestemde vangst aanbrengen en verhandelen.

Nadat de zetel van den Resident van Bengkalis naar Médan was verplaatst (1887), verkoos ook de Sultan van Déli deze plaats tot verblijf in plaats van Laboean Deli. Hier bleef alleen een rijksgroote (wazir) gevestigd, die namens den Sultan het dagelijksch bestuur voert over de z.g. Oeroeng Laboean, een smalle strook lands, hoofdzakelijk aan de oostelijke oever van de Délirivier gelegen van de kampoeng Mabar tot aan de kust en het gebied Karang Gading, liggende aan de kust op de grens van de landschappen Déli en Langkat.

De groote kerapatan voor dit gedeelte van het landschap bleef gehandhaafd, naast die welke te Médan werd ingesteld. Administratief behoort deze plaats tot de onderafdeeling Beneden Déli der afdeeling Déli en Serdang.

In 1931 werd deze plaats als standplaats van een bestuursambtenaar opgeheven.

DÉLIRIVIER OF SOENGEI LABOEAN. (Aanv. Dl. I). Bovenstrooms draagt deze rivier den naam van Lau Patani. Zij ontspringt op de zuidelijke helling van den Sibajak, één der bergen (vulkaan) welke de Karohoogvlakte in het N. afsluiten. Nabij Médan vereenigt zij zich met de Soengei Baboera, welke ontspringt in het laaggebergte van het landschap Déli in de nabijheid van Sibolangit, en mondt op de kust van dit landschap in de Straat Malaka uit, na vereeniging met de Soengei Terdjoen, een ouden arm van de Délirivier, welke thans de afwatering vormt van het gebied, ingenomen door de tabaksondernemingen Klambir V en Kloempang. De verbinding van de monding der Délirivier met die der Belawanrivier bestaat thans niet meer, omdat sedert de groote asweg van Médan naar de haven Belawan Déli dwars door deze verbinding heen aangelegd werd. Médan en Laboean Déli liggen aan de Delirivier, welke in den benedenloop nog voor prauwen bevaarbaar is.

ORANG SAKAI, SAKEI, SICCA. (Aanv. Dl. III). De eerste naam is de gebruikelijkste, de laatste hoort men bijna niet. Zij komen voor in de landschappen Siak en Koento (Koento Darès-Salam) langs de Mandau en Rokan-kiri-rivieren (zie OOSTKUST VAN SUMATRA). Zij vormen hoogstwaarschijnlijk een afzonderlijk volk, afstammend van de orang Sakai op het Maleische schiereiland. Volgens Maleische bronnen kwamen enkele honderdtallen jaren geleden de eerste Sakai ten getale van ongeveer 100 mannen en vrouwen de Rokan-kiri in Koento op als begeleiders en slaven van den eersten vorst in Koento, zekeren Soetan Harimau, een vorstentelg uit Minangkabau, die lang in Djohor gewoond had en van daaruit naar de Rokan vertrok. Dit verhaal heeft, ook in ander verband gezien, een groote mate van waarschijnlijkheid. Vanuit de Rokan-kiri bevolkten de Sakai langzamerhand ook het Mandaugebied. De Sakai staan op een lagen trap van beschaving, vooral die uit het Mandaugebied; door Maleiers wordt zeer laag op hen neergezien, ook al zijn zij Mohammedaan. De Sakai in de Mandau zijn verdeeld in vijf soekoe's, die langs de Rokan-kiri (kampoeng van Anam) in drie, die ieder hun eigen batin (stamhoofd) hebben. De orang Sakai, die langs de Rokan-kiri (kampoeng van Anam) wonen, zijn allen tot den Islam over-

gegaan. Een deel der Mandau Sakai zijn heidenen. De kleeding van geklopten boombast heeft plaats gemaakt voor goedkoope katoentjes. De Sakai langs de Rokan-kiri verschillen in gewoonten enz. thans vrij sterk van de Mandau Sakai. De Rokan-kiri Sakai wonen in goed geordende kampoengs langs de rivier. De bouw der huizen is Maleisch, en evenzoo de levenswijs. Men vindt nabij de kampoengs de op last van het bestuur aangelegde ladangs, waaraan de Sakai echter weinig zorg besteedt. Somwijlen echter wordt ook dezen Sakai „the call of the jungle" te sterk; dan gaan zij met vrouw en kinderen soms voor een of meer maanden het woud in. Zij leven daar uiterst primitief onder een afdakje zonder wanden en leven van wat het woud oplevert. De poetèh en andere wilde vruchten vormen een geliefkoosd voedsel. Zij jagen meest met behulp van strikken en vangen visch met een net of fuik. Bepaalde jachtwapens, met uitzondering soms van een speer of parang, zijn hun onbekend. Het is verder een zeer vredelievend volkje. Door de slechte verzorging van ladangs heerscht vaak voedselgebrek in de Sakaistreek. Zorg behoeft zulks als regel niet te baren; geheele kampoengs trekken dan het bosch in en zoeken daar maandenlang hun voedsel. De kamferhoutboom komt in de Sakaistreek niet voor, wel andere en vele goede houtsoorten. De verdeeling der erfenissen, vindt plaats volgens de Minangkabausche adat, trouwens de geheele inrichting der soekoe is op die leest geschoeid. Zulks behoeft niet te wijzen op eenigen band wat afstamming betreft tusschen de Sakai en den Minangkabauer. Immers de Sakai wonen geheel en al in een streek waar de bevolking het matriarchaat aanhangt, en hebben bij het Islamiet worden ook de heerschende Maleische adat aangenomen. De Sakai betalen nu evenals de Maleiers belasting en verrichten heerendienst. Het geld om belasting te betalen verkrijgen zij door het verkoopen van boschproducten aan Maleiers en Chineezen. Hun getalsterkte wordt in Siak geschat op 4000 à 5000 zielen, terwijl de volkstelling van 1930 voor de Rokan-kiri Sakai een aantal van 2688 aangeeft. Van een oorspronkelijke eigen taal kan niet gesproken worden. Hoewel de Sakai langs de Rokan-kiri Mohammedanen zijn en hun godsdienstplichten zelfs goed nakomen, is nog een sterke animistische invloed merkbaar, welke b.v. bij hun z.g. geestenbezweringen in geval van ziekte e.d. duidelijk tot uiting komt.

BENGKALIS. (eiland) (Aanv. Dl. I). De voornaamste landbouwproducten zijn pinang en rubber, welke beide naar Singapore worden uitgevoerd. Door moerassige bodemgesteldheid is het niet mogelijk den drogen rijstbouw uit te oefenen. Alle rijst wordt dan ook ingevoerd, terwijl een deel van de Maleiers hun ladangs aanlegt in het district Boekitbatoe (zie aldaar). Verder dient als middel van bestaan vermeld te worden het panglongbedrijf, n.l. de timmerhoutkapperijen, welke grootbedrijven zijn en met 30 tot 40 koelies werken en de arangbranderijen, welke familiebedrijf zijn. Alle panglongs zijn aan de kust of aan rivieren gelegen, ter vergemakkelijking van den afscheep van het product, terwijl het houtskoolbedrijf is geconcentreerd aan en in de omgeving van de Soengei Kemboeng met zijrivieren.

ROEPAT. (Aanv. Dl. III). Eiland in Straat Malaka, behoorende tot het onderdistrict Doemai, district Boekit Batoe van het landschap Siak, onderafdeeling en afdeeling Bengkalis, gouvernement Oostkust van Sumatra. De bewoners van de noordkust leven geheel van de vischvangst, voornamelijk ikan tenggiri en ikan troeboek. Deze visch wordt opgekocht door Chineesche handelaren, die deze in sampans met ijs naar de Straits verschepen. Behalve eenige hooger gelegen punten, welke voor ladangbouw en aanleg van pinangtuinen worden gebruikt, is het geheele eiland voornamelijk met moerasbosch bedekt. Het is het voornaamste houtskoolgebied van de onderafdeeling. De branderijen worden gedreven door Chineezen. Verder worden door de Chineezen verschillende bastwinnerijen (njirih en tengarbast) gedreven, welke producten gebruikt worden voor het tanen van zeilen en netten. Het grootste gedeelte van den bast wordt afgescheept naar Bagan-siapiapi, het grootste visscherijcentrum. Behalve door bovengenoemde bevolkingsgroepen wordt het eiland ook nog bewoond door Orang Akit (zie aldaar).

SIAK. (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling van de afdeeling Bengkalis, gewest Oostkust van Sumatra. Ingevolge de bij Ind. Stb. 1932 no. 135 vastgestelde nieuwe bestuursindeeling van de afdeeling Bengkalis bestaat de onderafdeeling Siak uit de onderdistricten Siak, Mandau en Mempoera, tezamen vormende het district Siak, en de onderdistricten Tapoeng-kiri en Tapoeng-kanan, welke met het niet tot deze onderafdeeling behoorende onderdistrict Senapelan het district Pakanbaroe van het landschap Siak Sri Indrapoera vormen; genoemde onderdistricten maken n.l. deel uit van het landschap Siak Sri Indrapoera, welke naam tevens die is van de onderafdeelingshoofdplaats, standplaats van den controleur, onderafdeelingschef.

SIAK SRI INDRAPOERA EN ONDERHOORIGHEDEN. (Aanv. Dl. III). Zelfbesturend landschap behoorende tot de afdeeling Bengkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Het landschap is verdeeld in districten, welke onderverdeeld zijn in onderdistricten n.l. het district Siak, bestaande uit de onderdistricten Siak, Mempoera en Mandau; het district Pakanbaroe, bestaande uit de onderdistricten Senapelan, Tapoeng-kiri en Tapoeng-kanan; het district Boekitbatoe, bestaande uit het onderdistrict van dien naam, en Doemai (waartoe het eiland Roepat behoort); het district Bagan-siapiapi, bestaande uit de onderdistricten Tanahpoetih en Koeboe; het district Selatpandjang, bestaande uit de onderdistricten Tebingtinggi en Merbau. Deze indeeling kwam in de plaats van den voor dien bestaanden toestand, dat het bestuur gevormd werd door den Sultan en de rijksgrooten. De laatsten waren de hoofden van de soekoe's Lima Poeloeh, Pasisir, Tanahdatar en Kampar, die tezamen met den Laksamana van Boekitbatoe den raad der landsgrooten vormden (zie oorspronkelijk artikel). Deze soekoe's duiden op Minangkabauschen oorsprong, van welke volksgroep in den loop der eeuwen velen naar Siak gekomen waren, grootendeels ook achtergebleven op weg naar Malaka, op welk schiereiland men vele Minangkabausche nederzettingen aantreft, koloniën van het Westen uit bevolkt in de 14de en 15de eeuw. Daarenboven kwamen omstreeks het jaar 1700 de datoek-familie's mee met een Djohoree-

schen vorstentelg, die een Minangkabausche opvoeding genoten had (Radja Ketjil). Hij veroverde Siak op den Boeginees, die zijn familie van den Djohorschen troon had verdrongen. Evenals in het stamland verdeelden de Minangkabauers, die zich in Siak gevestigd hadden, zich in soekoe's. Dit duidt hier echter niet op geslachten-unie's, doch de term beteekent uitsluitend groepen van lieden, die uit één streek afkomstig zijn. De vorst verhief deze datoeks tot landsgrooten, als hoedanig zij in het bestuursbestel opgenomen worden. Op te merken valt, dat deze Minangkabauers hun familieadat, het matriarchaat, vervingen door het patriarchale familierecht; overblijfsel is wellicht nog de omstandigheid, dat het huis van een gezin aan de vrouw behoort. In de onderhoorigheden had dat bestuur zijn vertegenwoordiger onder de titels van temenggoeng en datoek. Doordat de diverse soekoeleden zich in den loop der tijden meer en meer over het landschap verspreidden en opgingen in de Maleische bevolking, taande het gezag van deze soekoehoofden; alle reden om hen met gezag in het landschap te bekleeden verdween, zoodat een van de eerste bestuursdaden van den in 1915 nieuw opgetreden Sultan Sjarif Kasim was het uitvaardigen van de bovenvermelde besluiten, waarin de bestuursindeeling in het landschap grondig herzien werd; uitvloeisel overigens van het Gouvernementsbesluit van 28 Januari 1915 (Ind. Stb. no. 1).

De vroegere rijksgrooten en hun afstammelingen kunnen thans voor zoover zij daartoe de noodige geschiktheid bezitten, in aanmerking komen voor de betrekking van districtshoofd.

De geringe bevolkingsdichtheid alsmede het feit, dat nog slechts zeer weinige groote landbouwondernemingen hun oog op het vrij geïsoleerde Siak hebben laten vallen, zijn even zooveel redenen, dat de landschapskas van Siak niet tot de welvarende gerekend mag worden. De bevolking van Siak bestaat blijkens de gegevens van de volkstelling van 1930 uit 29.292 zielen, verdeeld als volgt: Siak 7496, Mandau 3657, Mempoera 2760, Tapoeng-kiri 3919, Tapoeng-kanan 1841 en Senopelan (Pakanbaroe) 9619 zielen.

Zij vindt haar bestaansmiddelen in de teelt van meerjarige gewassen zooals rubber, klappers en pinang, terwijl daarnaast de droge rijstbouw wordt beoefend. De rijstproductie is echter van dien aard, dat voor de bevolkingsbehoeften rijst ingevoerd dient te worden. Voor het overige verzamelt men boschproducten, zooals rotan, damar en garoehout, welke door intermediair van Chineezen naar Singapore verhandeld worden. Vischvangst wordt uiteraard in dit waterrijke gebied veel uitgeoefend. In dit verband dient Bagan-siapiapi vermeld te worden aan de monding der Rokan-rivier, dat een van de belangrijkste visch-exporthavens ter wereld is.

De vangst wordt hier echter voornamelijk door Chineezen beoefend. Bijzondere melding verdienen de bevolkings-groepen der Sakai's, Akits en Talang (zie aldaar). Economisch is Siak aangewezen op den overwal (Singapore en Malaka), waarmede geregelde bootverbindingen onderhouden worden. Via Siak Sri Indrapoera en Pakanbaroe vindt veel doorvoer naar de westkust plaats. Bijzonder gunstig is hiertoe het feit, dat de Siak-rivier tot aan Pakanbaroe voor vrij groote zeeschepen bevaarbaar is; de K.P.M. o.a. onderhoudt een wekelijkschen dienst met Singapore met een schip van bruto 2400 ton.

Hoofdplaats van het landschap is Siak Sri Indrapoera, zetel van den Sultan, tevens standplaats van een controleur B.B. Het militaire emplacement, de vroegere bèntèng, is sedert kort weer in eere hersteld; thans legeren daar 4 brigade's infanterie, ressorteerende onder Koetaradja. Op verschillende plaatsen in het landschap Siak, n.l. te Siak Sri Indrapoera, Pakanbaroe, Selatpandjang (op het eiland Tebingtinggi) en te Bagan-siapiapi, zijn vestigingen van het Europeesch bestuur.

BAGAN-SIAPIAPI (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. aflevering blz. 233.) Volgens de uitkomsten der volkstelling 1930 telt de onderafdeeling Bagan-siapiapi 43.614 zielen, waaronder 16.370 Chineezen. De plaats Bagan-siapiapi telt 15.262 zielen, waaronder 11.997 Chineezen.

Gedroogde visch, garnalen, garnalenschillen, trassi, tjintjalok en levende visch worden deels naar Singapore deels naar Java verhandeld. De totale uitvoer ter waarde van 5.62 millioen gulden volgens douaneconsent bedroeg in 1930 40.76 millioen kg., terwijl naar Java alleen aan gedroogde visch, garnalen en trassi werden uitgevoerd 25.51 millioen kg. Het zoutverbruik ten behoeve van het visscherijbedrijf bedroeg in 1932 18.01 millioen kg. In 1932 is een complex woningen in het centrum van de hoofdplaats geheel verbrand; herbouw had in belang der veiligheid niet plaats. De gronden zijn door het plaatselijk fonds aangekocht en ingericht als openbaar sportterrein. Het waterleidingsbedrijf, in beheer bij het plaatselijk fonds, voorziet in de behoefte aan drinkwater, waardoor de gezondheidstoestand zeer gunstig is geworden. De N.V. Electrische Maatschappij „Balik Papan" is thans gereed met het aanleggen van een electrisch krachtstation.

GOENOENG SAHILAN. (Aanv. Dl. I). Vroegere hoofdplaats (controleursstandplaats) van de onderafdeeling Kampar-kiri, thans nog zetel van den bestuurder van het landschap Kampar-kiri. Sedert de grenzen der onderafdeeling gewijzigd zijn (Ind. Stb. 1932 no. 135) is Pakanbaroe de standplaats van den onderafdeelingschef geworden. Goenoeng Sahilan ligt 6 km. van den verbindingsweg Pakanbaroe — Taloek, waarop en waarheen zich alle bedrijvigheid heeft geconcentreerd. Sindsdien is Goenoeng Sahilan, welks wegverbinding verbroken wordt door de niet overbrugde Kampar-kiri rivier, min of meer een doode plaats geworden.

MOEARA LEMBOE. (Aanv. Dl. II). De zetel van den zelfbestuurder van Singingi, het meest zuidelijk gelegen landschap in de onderafdeeling Kampar-kiri, afdeeling Bengkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra. De plaats is gelegen aan de samenvloeiing van de Batang Lemboe en Batang Singingi, welke verderop na vereeniging met de Batang Sibajang den naam van Kampar-kiri draagt. De plaats is door een halven km. langen zijweg verbonden met den asweg Pakanbaroe—Taloek. De bevolking, die algemeen haar middel van bestaan heeft in ladangbouw, vindt bijverdiensten in rubbertap en voor een klein deel ook in goudwasschen in de eerstgenoemde twee rivieren.

TARATAK BOELOEH. (Aanv. Dl. IV). Druk

centrum voor den inlandschen handel, gelegen in de onderafdeeling Kampar-kiri, afdeeling Bengkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra, aan den asweg Pakanbaroe-Taloek Het is een overscheephaven als Pakanbaroe (zie aldaar), doch in het klein. De aldaar aangevoerde producten als rubber, boschproducten, visch worden verhandeld tegen de uit Pakanbaroe aangebrachte levensbehoeften (rijst, suiker, kains e.d.), welke verder vervoerd worden, stroomafwaarts naar Pelalawan dan wel stroomopwaarts naar de in de onderafdeeling Bangkinang gelegen nagariën Roembio en Air Tiris. Naast handel vindt de bevolking een middel van bestaan in rubbertap, met de opbrengst waarvan zij in staat gesteld wordt voedingsmiddelen te koopen, hetgeen noodzakelijk is, daar de door haar aangelegde ladangs en tuinen vrijwel ieder jaar door de zware bandjirs van de Kampar-kanan worden verwoest.

PAKANBAROE. (Aanv. Dl. III). Standplaats van den chef (controleur) van de bij Ind. Stb. 1932 No. 135 vergroote onderafdeeling Kampar-kiri (zie aldaar), gelegen aan de Siakrivier aan het eind van de verbindingswegen met Padang en Taloek. Sedert deze wegen tot stand zijn gebracht vertoonde de handel van Pakanbaroe een steeds stijgende lijn. De plaats is immers daardoor niet alleen afscheephaven van de onderafdeeling geworden, doch tevens (of beter voornamelijk) voor Sumatra's Westkust en de Kwantan Districten. Uitgevoerd wordt met K.P.M. en Chineesche, onder Engelsche vlag varende booten over de Siakrivier, welke ter plaatse ± 10 m. diep is, naar Singapore meest rubber, boschproducten (rotan, damar, gambir) en groenten. Ingevoerd worden Japansche artikelen (voornamelijk kains in zeer groote hoeveelheden, huishoudelijke artikelen enz.) rijst, suiker en visch. In 1932 werd ± 3 millioen kg. rubber uitgevoerd, in 1933 het dubbele, welke vermeerdering zijn oorzaak vindt in grooteren aanvoer uit de Westkust, zelfs uit Sidjoendjoeng en Soengei Penoeh. Door ruiling van in- en uit- te voeren waren kunnen de autovrachten gedrukt worden, waardoor tevens het personenvervoer goedkooper wordt. De uitzwerving van Minangkabauers naar Singapore (Straits, Kedah enz.) vindt dan ook uit Pakanbaroe plaats. Door het afbreken door de Westkusthandelaren van hun connecties met Emmahaven en het aanknoopen van deze met Pakanbaroe kon het mogelijk worden dat deze plaats in 1933 12% meer aan in- en uitvoerrechten ontving dan in 1932 (resp. ƒ 281.000 en ƒ 318.000), terwijl de goederenomzet met ± 30% steeg. De handel is zoowel in Chineesche als in Maleische handen. De eerste vervoeren met de Chineesche, de laatste met de K.P.M. booten. Ter plaatse worden aangetroffen een opium- en zoutverkoopplaats. Op 11 km. afstand van Pakanbaroe, bij de splitsing van den weg naar Padang en Taloek, is het vliegterrein gelegen, op 20 September 1930 geopend, oorspronkelijk bedoeld als noodlandingsterrein en benzinelaadstation, doch ten slotte in verband met zijn ligging aan de Padang-Pakanbaroe-Singapore-route tot een vlieghaven geworden, waarop in 1933 57 passagiers af- en opstegen.

KAMPAR-KIRI. Zuidelijkste onderafdeeling der afdeeling Bengkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Zij is genoemd naar de rivier van dien naam, de belangrijkste, welke door haar gebied, althans in haar oorspronkelijke begrenzing, stroomde. Zij wordt gevormd door de samenvloeiing van de Singingi en Sibajang rivier en vloeit op de grens van de onderafdeelingen Kampar-kiri en Selatpandjang samen met de Kampar-kanan, vanwaar zij kortweg Kamparrivier genoemd wordt. Aan de Kampar-kiri-rivier was ook de vroegere standplaats van den onderafdeelingschef gelegen, Goenoengsahilan, alwaar tevens het hoofd van het gelijknamige landschap zetelt. Aan een zijtak van deze rivier, de Batang Singingi, ligt Moeara Lemboe, waar de zelfbestuurder van Singingi gevestigd is, terwijl het hoofd van het derde oorspronkelijk in deze onderafdeeling gelegen landschap, Logas, op de plaats van dien naam, gelegen aan een zijrivier van de Singingi, de Batang Lemboe, zijn woonplaats had. Bij Gouvernementsbesluit werd laatstgenoemde zelfbestuurder in 1931 tot Chalipah teruggesteld en zijn landschap bij het gebied van Singingi gevoegd. Na het gereedkomen van den weg Padang-Pakanbaroe en Pakanbaroe-Taloek verplaatsten het verkeer en de handel zich allengs naar Pakanbaroe, welke plaats oorspronkelijk onder de onderafdeeling Siak ressorteerde. Van dezen tijd af dateert de opkomst van laatstgenoemde plaats, waarheen dan ook in 1930 de standplaats van den Controleur van Kampar-kiri werd overgebracht, waar hij oorspronkelijk werd toegevoegd aan den Controleur van Siak. Ingevolge Ind. Stb. 1932 no. 135 werd het onderdistrict Sinapelan, dat deel uitmaakt van het sultanaat Siak, waarin Pakanbaroe ligt, bij de oude onderafdeeling gevoegd en deze plaats als standplaats van den zelfstandigen controleur van de onderafdeeling Kampar-kiri aangewezen. Het gebied der onderafdeeling is dicht begroeid, hoewel reeds groote uitgestrektheden bosch zijn vernield door de roofbouwplegende, ladangende bevolking. Het hout is over het algemeen van mindere kwaliteit, de betere soorten worden voornamelijk in het landschap Kampar-kiri aangetroffen. In deze wouden komen wilde dieren (olifanten, tijgers, varkens en herten) in grooten getale voor. Het winnen van boschproducten is een bijverdienste voor de bevolking; gewonnen wordt rotan (in de Tesostreek) en damar in het stroomgebied van de Sibajangrivier (bergstreken). Het voornaamste middel van bestaan is evenwel de landbouw. Algemeen legt de bevolking ladangs aan. Daar ieder jaar van plaats veranderd wordt, kan men gevoegelijk van roofbouw spreken. De oogsten leveren door ziekten van het gewas en door wilde dierenplaag (varkens, olifanten) en in de lage landen nog door hooge waterstanden, meestal niet voldoende op om tot den volgenden oogst in de behoefte te voorzien, zoodat algemeen is overgegaan tot het planten van tweede gewassen i.e. djagoeng, oebi, katjang enz. De middelen tot aankoop van levensbehoeften verkrijgt men door rubbertap, handel, (voornamelijk in Pakanbaroe, Taratak Boeloeh en Lipat Kain), en in geringere mate door goudwasschen (in Moeara Lemboe en Logas), hetwelk meest door vrouwen wordt beoefend. De rubber, welke de bevolking in de goede jaren van arm tot rijk maakte, heeft haar, waar zij toch niet ijverig van aard is, het werken verleerd. Slechts de malaise heeft haar weer algemeen naar den land- en tuinbouw ge-

dreven .De uitvoer van bevolkingsrubber uit Pakanbaroe, afkomstig uit de onderafdeeling kan getaxeerd worden op 2 en 3 millioen kg. in de jaren 1932 en 1933 .De handel hangt ten nauwste met dezen rubberuitvoer samen. De rubber wordt nl. in genoemde plaatsen bij tusschenhandelaren ingeruild tegen rijst, kains, visch, suiker en andere huishoudelijke behoeften.

De onderafdeeling is dun bevolkt; het aantal inwoners bedroeg volgens de volkstelling 1930 in het landschap Kampar-kiri 13.196, Singingi 3386 en Logas (in 1930 nog niet bij Singingi gevoegd) 166 inwoners, terwijl in het onderdistrict Sinapelan 9662 Inlanders, 784 Chineezen, 25 andere Vreemde Oosterlingen en 56 Europeanen woonachtig zijn (van de laatste twee categorieën thans (1933) niet meer dan de helft). De bevolking is van Minangkabauschen oorsprong, en is ingedeeld in soekoes, terwijl vrij algemeen het matriarchaat heerscht. Zij belijdt vrij ijverig den Islam, is rustig, spant zich niet bijzonder in, en is in normale tijden vrij arm.

De onderafdeeling is rijk aan mineralen als goud, tin, steenkool en petroleum. Tin wordt op dezelfde plaatsen aangetroffen als goud (zie boven), steenkool in het heuvelland tusschen de Singingi en Sibajang rivier en petroleum in het landschap Kampar-kiri. Er zijn uitgegeven 7 vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen (6 petroleum, 1 goud), 13 rechten op concessie (goud), 2 goudconcessies en 2 kolenconcessies.

PAMANOEKAN. (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Krawang, residentie Batavia, met gelijknamige hoofdplaats, bestaat uit de drie onderdistricten: Pamanoekan, Binong en Tjiasem en telt 35 dèsa's. Van enkele dezer dèsa's is de bevolking geheel (o.a. Gempol) dan wel gedeeltelijk nog opgezetene van het in 1919 gedeeltelijk teruggekochte particuliere land „Pamanoekan en Tjiasemlanden". Bevolkingssterkte in October 1930: 135.960 zielen, waaronder 84 Europeanen en 1.154 Chineezen.

De Javaansche inslag is hier speciaal in het noordelijke en oostelijke gedeelte van het district sterker dan in Pegadèn (zie aldaar). Door de geleidelijke opening van een complex van ± 12.500 ha. woeste gronden, gelegen in het oostelijke gedeelte van dit district, welke het eigendom zijn van de N.V. Mij. ter exploitatie der Pamanoekan en Tjiasemlanden, houdt de instrooming van Javanen nog steeds aan.

Eigen landbouw en arbeidsgelegenheid in de westersche cultures, in hoofdzaak sisal (vezel) en cassave op de onderneming Soekamandi tot een totale uitgestrektheid van ± 6100 ha., zijn de voornaamste bronnen van bestaan.

Van eenig belang is nog de steen- en pannenbakkerij, welke als inheemsche industrie in een 20-tal bedrijfjes wordt uitgeoefend.

Langs de noordkust is de visscherij, zoowel zee- als binnenvisscherij, nog van eenig belang. Vischveiling te Majangan.

Het sawahoppervlak bedroeg op 1 Januari 1933: ± 26.750 ha., waarvan technisch bevloeid dan wel technisch beheerd door de Tjipoenegara-, Tjigadoeng-, Leuwinangka-, Tjidjengkol- en Soengapanbevloeiingswerken ± 21.000 ha.

Het district heeft een belangrijk padi-overschot. Opkoop heeft plaats door de beide rijstpellerijen van de N.V. Mij. ter exploitatie der P. en T. landen te Pamanoekan en Pegadèn, en pellerijen uit Krawang, Tjikampèk en Indramajoe.

Oppervlakte droge bevolkingsgronden: ± 8750 ha. De gouvernementsvloedbosschen in dit district langs de Java-zee hebben een oppervlakte van ± 3.800 ha. Ter voorziening in de brandhoutbehoefte van de bevolking in Noord-Pamanoekan en Noord-West Indramajoe zijn deze bosschen van belang.

De veestapel bestond in September 1932 uit 164 paarden, 1693 runderen, 10.264 karbouwen.

Het district wordt van West naar Oost doorsneden door den in 1933 voltooiden provincialen weg Tjikampèk—Djatibarang. Verder loopen door dit district geen verharde wegen. Van Pamanoekan af is de Tjipoenegara als verkeersweg nog van belang voor den afscheep van padi, beras en handelsgewassen der P. en T. landen.

Credietverstrekking heeft plaats door het filiaal te Pamanoekan van de Krawangsche Volkscredietbank, 6 dèsabanken en 27 dèsaloemboengs.

PAMANOEKAN EN TJIASEMLANDEN. (Zie ook PAMANOEKAN in Dl. III). De Pamanoekan en Tjiasemlanden vormden vóór den gedeeltelijken terugkoop van deze landen in 1919 de grootste particuliere landerij op Java (210.000 ha). De grenzen van deze landen vielen samen met die van de toenmalige contrôle-afdeeling Soebang, omvattende de tegenwoordige districten Sagalahérang, Soebang, Pegadèn en Pamanoekan.

Door het Gouvernement van Nederlandsch-Indië zijn in 1919 van de N.V. Mij ter exploitatie der P. en T. landen voor zeventien millioen gulden teruggekocht de door de Inlandsche opgezetenen in erfpacht bezeten gronden (met uitzondering van kleine, geheel door in het bezit der maatschappij blijvende gronden, omringde perceelen tot een totale uitgestrektheid van ± 875 ha.), benevens de woeste gronden, benoodigd voor de uitbreiding dier gronden en die, welke om klimatologische en hydrologische redenen behouden moesten blijven. In totaal werden ruim 140.000 ha. teruggekocht, waaronder ± 38.500 ha. sawahs' en 32.000 ha. droge gronden welke na den terugkoop landrenteplichtig werden.

In het bezit van bovengenoemde maatschappij bleven ± 68.000 ha. Daarvan waren op 1 Januari 1920 beplant 12.775 ha., in hoofdzaak met rubber, koffie, thee en kina. Op 1 Januari 1933 was de oppervlakte van het beplante areaal 26.328 ha.

In 12 jaren tijds is het in cultuur gebrachte areaal derhalve ruim verdubbeld, voornamelijk door de uitbreiding, welke de rubber- en theeaanplant hebben ondergaan en de cultuur van nieuwe gewassen als sisal en cassave (Soekamandi). In den laatsten tijd worden ook proeven genomen met de cultuur van den houtolieboom.

De koffiecultuur, welke in 1920 nog van groot belang was, is nu (1933) van geen beteekenis meer (van ± 4.000 ha. teruggeloopen tot ± 400 ha.). Als woeste grond staat nog ter beschikking van de Mij. een oppervlakte van ± 41.735 ha.

Het belang, dat de inheemsche bevolking heeft bij de werkzaamheden op de ondernemingen der N.V. Mij. ter exploitatie der P. en T. landen, kan blijken uit het feit, dat in het jaar 1929 een bedrag van ± ƒ 4.600.000 aan haar als loon werd uitgekeerd. In het crisisjaar 1932 was dit bedrag nog ± ƒ 2.340.000.

In 1931 is een begin gemaakt met de opening

van de z.g. blokken 26 en 28, welke met een gezamenlijke oppervlakte van ± 12.500 ha. een groot gedeelte van Oost-Pamanoekan (district) innemen. Deze gronden kunnen bevloeid worden uit de Tjipoenegara door middel van den stuwdam Salamdarma, in de bouwkosten waarvan door meergenoemde maatschappij is bijgedragen.

Het oorspronkelijke plan, deze gronden te bestemmen voor de suikercultuur, is, althans voorloopig, opgegeven. Getracht wordt thans rijstsoorten te kweeken, geschikt voor de Europeesche markt. In 1933 heeft reeds export plaats gehad (Lombokpadi).

Als tweede gewas wordt o.m. tabak verbouwd. De daarmee bereikte resultaten zijn tot nu toe weinig bevredigend. Met het verkrijgen van de noodige werkkrachten voor de ontginning worden moeilijkheden ondervonden. Het feit, dat met de ontginners gewone werkovereenkomsten worden aangegaan en hun geen bezitsrechten op den grond worden toegekend, zal daaraan niet vreemd zijn.

RANDJOEWA. (Aanv. Dl. III). Eiland behoorende tot het landschap Sawoe (zie aldaar). Het staat onder een eigen inlandsch hoofd en eenige temoekoengs (genealogische hoofden). De bevolking bestaat uit 3000 zielen, waarvan 200 Christenen. Zij leeft voornamelijk van palmsuiker en een weinig landbouwgewassen; de mannen zijn goede zeevaarders.

ROTI, ROTÈ of **ROTTI.** (Aanv. Dl. III). Sedert 1921 behoort tot deze onderafdeeling ook Sawoe (zie aldaar). In het midden van het eiland ligt een heuvelland, dat aan den noordkant glooiend omlaag loopt, hier en daar uitgestrekte laagvlakten vormend. Door middel van boschreserveering (er zijn momenteel 22 kleine boschreserves) wordt er naar gestreefd Roti voor algeheele ontbossching, waar men na aan toe was, te behoeden. Het schilderachtige landschap is dun begroeid, de lontarpalm domineert. Aan de tabak, geheel voor eigen gebruik bestemd, besteden de vrouwen zeer veel zorg. Het zijn ook de vrouwen, die de zeer fraaie Rotineesche ikat-kains vervaardigen. In de laatste jaren is de handel in de kleine, krachtige en taaie Rotineesche paardjes geheel verdrongen door den thans op Sawoe gedreven paardenhandel (zie SAWOE). De teelt van paarden, karbouwen, schapen, geiten en varkens is voor de Rotineezen van groot belang, voor eigen gebruik of consumptie. De huiden worden uitgevoerd. Verdere uitvoerproducten zijn copra, bijenwas, lola, schildpad, cassia fistula (naar Makassar) en palmsuiker (naar Timor).

De onderafdeeling wordt bestuurd door een controleur of civ. gezaghebber, die te Baä (zie aldaar) gevestigd is. De naar luid van oude verhalen van Ceram afkomstige, via Timor (en andere eilanden) op Roti gekomen bevolking vormde 18 zelfstandige landschapjes, elk onder een radja (manék = man of mannelijk) en een rijksbestuurder (fettò = vrouw of vrouwelijk) als territoriale, en vele mané-léo (= hoofden van geslachten) als genealogische hoofden. De zeer verspreid liggende huizen werden door bestuursbemoeienis onder kampoenghoofden of mané gorok gesteld. In 1928 kwamen alle landschappen onder een gemeenschappelijken radja, die de korte verklaring aflegde; in 1931 werden de voormalige landschappen omgevormd tot inlandsche gemeenten met gemeentehoofden en gemeenteraden, in welke raden zitting hebben de vroegere fettò en de mané-léo. De voornaamste gemeenten zijn Dengka, Tie, Termanoe en Lolè (met resp. 11.000, 10 000, 5.000 en 4.000 zielen). Hoewel er verscheidene zeer kleine gemeenten zijn (waarvan er twee elk met 100 zielen), verhindert de onderlinge animositeit samenvoeging tot groote eenheden. De bevolking is onverdraagzaam, haatdragend en proceslustig. Diefstal van vee komt zeer veel voor. Vooral buiten het eigen land vallen intellect, energie en trouw te waardeeren; menige Rotinees dient jaren in administratieve functies, als inl. leeraar en onderwijzer, bij leger en politie. Het adatrecht is weinig ontwikkeld; polygamie is geoorloofd, het huwelijk is een koophuwelijk en de kinderen behooren tot den stam van den vader. De taal behoort tot de Maleisch—Polynesische groep, en is het nauwst verwant aan het Timoreesch. Malaria komt uitermate veel onder de bevolking voor (milt-index 50%). Van de 57.000 zielen zijn 33.000 Christenen (1930). Ter hoofdplaats Baä is een hulpprediker gevestigd van de Indische Kerk, die 9 inlandsche leeraars onder zich heeft en tevens beheerder is van de 23 volksscholen. Er zijn 3 Gouvernements-scholen.

SAWOE of **SAVOE.** (Aanv. Dl. III). Dit eiland vormt met de omliggende eilandjes Randjoewa (zie aldaar) en P. Dana (onbewoond) het — tot de onderafdeeling Roti, afdeeling Timor en Eilanden, residentie Timor en Onderhoorigheden behoorende — landschap Savoe, bestuurd door een radja met vier territoriale onderhoofden, onder wie genealogische hoofden met den titel van temoekoeng staan. Copra is het voornaamste voortbrengsel. De paarden, waarvan er vrij veel uitgevoerd worden, zijn goede loopers (telgang). De bevolking bestond in 1930 uit ongeveer 24.000 zielen. De mannen, die zich op het eiland bezig houden met het tappen van lontarsap (dat, tot suiker ingedikt, het hoofdvoedsel vormt) en drogen landbouw (maïs en katjang, een weinig padi), zijn vrij goede zeevaarders, terwijl velen voorts geregeld voor korteren of langeren tijd uitzwermen (voornamelijk naar Timor) om werk te zoeken, aangezien het eigen land onvoldoende mogelijkheden biedt. De vrouwen verrichten het meeste werk, zoowel op de weinige sawahs als op de droge bouwvelden; zij koken de lontarsuiker en zorgen voor den tabaksaanplant; zij spinnen de katoenen garens en maken de bijzonder fraaie ikat-kains. De bevolking staat op een lagen trap van beschaving, het adatrecht is weinig ontwikkeld. De godsdienst is animistisch; de zon en andere hemellichamen werden vroeger aangebeden onder leiding van den poelodo (= „Grootvadertje Zon"). Thans zijn er ± 7000 Christenen.

SÉBA. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het, tot de onderafdeeling Roti, afdeeling Timor en Eilanden, residentie Timor en Onderhoorigheden, behoorende landschap Sawoe. Standplaats van den zelfbestuurder. De plaats, welke aan de noordkust van het eiland Sawoe ligt, wordt aangedaan door de booten der Koninklijke Paketvaartmaatschappij, welke er copra en paarden laden.

MOKDALE. (Aanv. Dl. II). Voormalige hoofdplaats van de onderafdeeling Roti; thans als zoodanig verlaten. De plaats is van geen belang.

BAÄ of **NAMOEDALE.** (Aanv. Dl. I). De Golf van Baä biedt in den Oostmoesson steeds, in den Westmoesson meestal een veilige ankerplaats voor schepen. De booten der Koninklijke Paketvaartmaatschappij bezoeken Baä driemaal 's maands. Door het arme achterland is er slechts een geringe handel. Deze is in handen van een honderdtal Chineezen en enkele Arabieren, terwijl er in 1930 ter plaatse buiten de ± 1600 Rotineezen nog 8 Europeanen woonden, waarvan één hulpprediker voor de zending en één Gouvernements indisch arts. Sinds 1931 is de plaats voorzien van een radiostation.

DAO. (Aanv. Dl. I). Eiland, behoorende tot de onderafdeeling Roti, afdeeling Timor en Eilanden, residentie Timor en Onderhoorigheden, bestuurd door een gemeentehoofd met een gemeenteraad (zie ROTI). De bevolking, bestaande uit 1200 zielen, waarvan er 200 op het dicht in de nabijheid gelegen eilandje Noese wonen, leeft voornamelijk van lontarsuiker en maïs, vrijwel de eenige producten van het eiland.

FLORES. (Aanv. Dl. I). Landbeschrijving. *Grootte, indeeling.* Bij de afdeeling Flores behoort thans de eilandengroep van Alor, bestaande uit Alor, Pantar, Poera en een aantal kleine eilandjes als Ternatei, Kisoe, Trewen, Roesa. De oppervlakte van de afdeeling bedraagt 20.151.4 km². Doordat de Sultan van Bima afstand gedaan heeft van de rechten op Manggarai is laatstgenoemd landschap nu ook staatkundig van Bima afgescheiden. Thans is de zuivere toestand verkregen, dat administratief, zoowel als politiek Flores en eilanden één geheel vormen.

De afdeeling Flores, omvattende het eiland van dien naam, benevens de Solor- en (sedert 1929) de Aloreilanden en de tusschen Soembawa en Flores, beoosten het eiland Gili Banta gelegen eilanden, onder een assistent-resident, met standplaats Èndé, is ingevolge Ind. Stb. 1929 no. 196 onderverdeeld in zes onderafdeelingen nl.:

a. Èndé, bestaande uit de landschappen Èndé en Lio, onder den assistent-resident, hoofd der afdeeling, bijgestaan door een controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch-Bestuur met standplaats Èndé;

b. Oost Flores en Soloreilanden, bestaande uit de landschappen Larantoeka, Adonara, Lawajong, Lamakéra, Trong, Lamahala en Labala, onder een controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur, dan wel een officier der landmacht, met den titel van gezaghebber, met standplaats Larantoeka, bijgestaan door een gezaghebber dan wel een officier der landmacht met den titel van gezaghebber;

c. Alor, bestaande uit de eilanden Pandai of Pantar en Alor of Oembai en omliggende kleinere eilanden, onder een controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur, dan wel een officier der landmacht, met den titel van gezaghebber, met standplaats Kalabahi op het eiland Alor;

d. Maoemére, bestaande uit de landschappen Sikka, Nita en KangaE, onder een controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Maoemére;

e. Ngada, bestaande uit de landschappen Ngada, Rioeng, Nagé en Kéo, onder een controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Badjawa;

f. Manggarai, bestaande uit het op den vasten wal van het eiland Flores gelegen landschap van dien naam en omliggende, beoosten het eiland Gili Banta tusschen Soembawa en Flores gelegen eilanden, onder een controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur met standplaats Roeteng, bijgestaan door een gezaghebber dan wel een officier der landmacht met den titel van gezaghebber.

De onderafdeeling Maoemére wordt sedert ultimo 1932 bestuurd door het hoofd van de naburige onderafdeeling Oost Flores en Soloreilanden. Deze bestuursambtenaar wordt behalve door evengenoemden gezaghebber bijgestaan door een „schakelofficier".

Door samenvoeging is het aantal landschappen belangrijk verminderd; de volgende landschappen zijn overgebleven:

in de onderafdeeling Manggarai: Manggarai;

in de onderafdeeling Ngada: Ngada, Nage (tevoren Nage-Kéo) en Rioeng;

in de onderafdeeling Èndé: Èndé en Lio;

in de onderafdeeling Maoemére: Sikka, (na samenvoeging der oude landschappen Sikka, Nita en KangaE);

in de onderafdeeling Oost Flores en Soloreilanden: Larantoeka en Adonara; Larantoeka, gevormd uit de landschappen Larantoeka, Labala en Lamakéra; Adonara gevormd door de oude landschappen Adonara, Lawajong, Lamahala en Trong;

in de onderafdeeling Alor: Barnoesa, Pantar Matahari Naik, Alor, Koei, Kolana, Batoelolong en Poereman met Erana.

De landschappen Barnoesa en Pantar Matahari Naik worden bestuurd door den Radja van het landschap Alor, die van Poereman en Erana door den bestuurder van het landschap Kolana.

Elk landschap staat onder een bestuurder met den titel van radja; alle radja's hebben de korte verklaring afgelegd.

Bevolkingscijfers. De voorloopige uitkomsten der volkstelling 1930 geven een aantal van 714.136 Inlanders, 305 Europeanen en met dezen gelijkgestelden, 1529 Chineezen en 195 andere Vreemde Oosterlingen; totaal 716.165 zielen. De bevolkingsdichtheid is 35.5 per km².

Onder de inlandsche bevolking treft men ook aan Bimaneezen, Makassaren, Boegineezen, Rotineezen en Savoeneezen. Voornamelijk bevinden zich deze uitheemschen op de kustplaatsen, als handelaren, ambachtslieden dan wel als dienaren van het Land of het landschap. De Vreemde Oosterlingen wonen meestal op de hoofdplaatsen der onderafdeelingen en op de kustplaatsen

Kustbeschrijving. Op het eiland Flores treft men de volgende havenplaatsen aan: Aimére en Èndé aan de zuidkust; Geliting, Maoemére en Réo aan de noordkust; Larantoeka aan de oostkust en Laboeanbadjo aan de westkust. Op het eiland Adonara bevindt zich de havenplaats Waèwérang, op Lomblèn, Balaoering en op Alor: Kalabahi.

Bodemrelief. Het terrein op het eiland Flores is over het algemeen zeer geaccidenteerd. In de lengterichting van het eiland van West naar Oost strekt zich een bergketen uit, welke met zijn zijketens en talrijke uitloopers het geheele eiland vult. De vulkanen op Flores en eilanden vormen een onderdeel van de groote vulkanenreeks, welke zich over Sumatra en Java en verder over

de kleine Soendaeilanden uitstrekt. Het bergland is dan ook een aaneenschakeling van werkende en doode vulkanen en van vulkaanresten. Daar de bergketen het eiland in de lengte-as doorloopt, nu eens dichter bij de noord- dan weer bij de zuidkust, doch in het algemeen het midden houdende, kan men het eiland in een noordelijke en in een zuidelijke helft verdeelen. Van den centralen keten uit loopen zoowel naar Noord als naar Zuid talrijke ruggen tot vlak aan de kust. Vooral aan de zuidkust stijgen de bergruggen op talrijke plaatsen met hooge, steile wanden uit zee op. Er zijn vele hoog- en kustvlakten, doch deze vormen tezamen slechts een klein deel van het totaal eilandoppervlak. Werkelijk vlak zijn alleen de smalle kustvlakten, voornamelijk in de onderafdeeling Maoemére. In de „hoogvlakten" bevinden zich nog talrijke heuvels en dalen, zoodat beter gesproken kan worden van „hoogland".

Ten aanzien der geologische formatie van het eiland kan vermeld worden, dat in oppervlak overheerschend is de andesitisch vulkanische vorming (± $^4/_5$ van de oppervlakte). Van het resteerende $^1/_5$ deel bestaat ongeveer $^4/_5$ uit neogene kalken, mengsels en tufzandige gesteenten. Het eiland heeft sterke bewegingen meegemaakt; men treft bijv. in het westelijke eilanddeel, een tiental km. ten N. van Roeteng, een bodem aan op 1000 m. hoogte, welke volgens bevinding van Prof. Mohr, in verweerden toestand onder zee gedompeld moet geweest zijn. Een uitvoerige beschrijving der verschillende vulkanen vindt men in „Vulkanen van Flores" door Dr. G. L. L. Kemmerling. Vermelding verdient de uitbarsting van den Rokatinda op het vulkaaneiland Paloeweh in 1928. De vulkaan Lewotolo op het eiland Lomblèn vertoonde in 1931, de vulkaan Léwotobi Lelaki (Oost Flores) in 1932, sterke activiteit.

Verkeersmiddelen. In de bereisbaarheid der uitgestrekte afdeeling is een aanmerkelijke verbetering gekomen door de totstandkoming van den ongeveer 607 km. langen midden-Floresweg, welke de afdeelingshoofdplaats met de hoofdplaatsen der onderafdeelingen (uitgezonderd Alor) verbindt; deze weg werd op 6 October 1926 feestelijk geopend. De Floresweg is te allen tijde voor personenauto's berijdbaar, al kan in den regentijd een autotocht nog verre van aangenaam zijn. Op het eiland Adonara is het thans mogelijk per auto van Wailoba naar Bolèng en Sagoe te rijden, terwijl ook langs de N.W.-kust van het eiland Lomblèn een weg loopt, welke over een lengte van ongeveer 60 km. voor licht autoverkeer geschikt is. Op de eilanden Adonara en Lomblèn bevinden zich echter geen auto's. Een traject van ±30 km. weg van uit Kalabahi op het eiland Alor is ook met een lichte auto te berijden; behoefte aan autoverbindingen bestaat daar echter nog niet. Karrentransport zal wegens de vele zware hellingen in den Floresweg nimmer tot ontwikkeling komen, wel het transport met motorvoertuigen. Ultimo 1932 waren er op het eiland Flores aanwezig 33 vracht- en 37 personenauto's en 11 motorfietsen; op het eiland Alor 1 personenauto.

De verbindingen over zee van deze afdeeling met de buitenwereld worden onderhouden door een tweetal lijnen der K.P.M., welke aan de noordkust concurrentie ondervindt van Makassaarsche handelsprauwen.

Over de geheele lengte van Flores loopt een telefonische verbinding, ongeveer 830 km. lang, welke redelijk functionneert. Ook op de eilanden Alor en Adonara bestaan sedert jaren landschapstelefoonlijnen, respectievelijk lang 74 en 63 km., terwijl in 1931 een dergelijke lijn tot stand kwam op het eiland Lomblèn (lengte 173 km.). Voorts verbinden de radiostations te Èndé en Kalabahi de afdeeling met de buitenwereld. Vermelding verdient ten slotte de aanwezigheid van een noodlandingsterrein voor vliegtuigen te Réo. Het terrein te Larantoeka wordt voorloopig niet meer onderhouden.

Klimaat. De geheele noordkust van Flores ligt ten aanzien van den oostmoessonregenval ongunstig. In mindere mate geldt dit ook voor de zuidkust van Oost Flores tot ongeveer nabij Èndé. De zuidkust van het westelijke eilanddeel (van Èndé af) ligt gunstig, nl. open voor de oostmoesson-winden; men heeft hier dan ook nog eenige oostmoesson-stuwings-regens. De westmoesson-regenval geeft langs de noordkust groote verschillen te zien. In de westelijke Floreshelft verloopen aan de noordkust vrijwel al de bergruggen Z.-N., dus meer dwars op de westelijke winden. Tusschen Réo en Èndé neemt de regenval af, naarmate de kust naar het Zuiden terugwijkt. De oostmoesson kenmerkt zich door droogte en hevige winden. De droogte en deze winden nemen toe van West- naar Oost Flores.

Flora. De afdeeling Flores kan zich slechts in een matigen plantengroei verheugen. Goede houtsoorten komen schaars voor. In Manggarai vindt men een klein complex djati en een zeer klein sandelhoutbosch. In 1926/1927 werden groote hoeveelheden djatizaad geïmporteerd en over de geheele afdeeling aangeplant. Van deze aanplantingen is echter nagenoeg niets overgebleven. Van de palmsoorten treden kokos, lontar en arènpalm op den voorgrond. De klapperboom gedijt goed. Van de gewone Indische vruchtboomen kunnen alleen genoemd worden pisang, mangga, djeroek en nangka. In verschillende streken groeit ook een goed soort ananas. Oerbosschen treft men zeer weinig, slechts op hooge, weinig toegankelijke bergtoppen aan. De alles schendende roofbouw dreigt ook dezen houtvoorraad aan te tasten. Het boschbeschermingsvraagstuk is voor de houtvoorziening en uit hydrologisch oogpunt dan ook zeer actueel. Het eenige middel tot tegengang van ontwouding bestaat in het afbakenen en reserveeren van de bestaande bosschen, waaraan door den Dienst van het Boschwezen, onder directe leiding van een boschopzichter met standplaats Èndé, aandacht wordt gewijd. Sedert kwamen op deze wijze 33 reservaten met een totale oppervlakte van rond 69.000 ha. tot stand.

Fauna. Verscheurende dieren ontbreken geheel. Herten en varkens komen veel voor aan de noordkust, en op de tot de afdeeling Flores behoorende eilanden. Papegaaien, ijsvogels, en vooral de kleine witte kakatoea en zwarte beo's worden veel aangetroffen. De groote grijze duiven, de groene en zwarte en de gewone kleine duif komen veel voor. Van de loopvogels is alleen de boschkip en een klein soort patrijs goed vertegenwoordigd. Wilde eenden treft men slechts op enkele plaatsen aan. Als bijzonderheid kan genoemd worden de reuze-hagedis (varanus komodensis). Deze hagedissen komen zeer

veel voor op de eilanden bewesten Flores, Komodo en Rindja, en in mindere mate op de westkust van Flores. Voor de bescherming van deze dieren werden in 1926 bepalingen in het leven geroepen. Eenige wetenschappelijke expedities bezochten Komodo en Rindja voor het verzamelen van gegevens en het vangen van eenige dieren. De grootste dieren bereiken een lengte van $3^1/_2$ à 4 m. Zij vallen den mensch slechts aan, wanneer zij in gevaar verkeeren. Een ander merkwaardig dier is de groote Floresrat of mus Armanvilli, welke een lengte van 80 cm. kan bereiken. In het bergland komt deze rat, welke door de Ngadaneezen wordt gegeten, vrij veel voor.

Economische toestand. In de onderafdeeling Ngada treft men eenige erfpachtsperceelen aan tot een totale uitgestrektheid van 8320 ha. In 1927 werd een aanvang gemaakt met het aanleggen van proefaanplantingen op een dezer perceelen, genaamd Lambo. Daarbij waren de bevindingen, dat koffie geen en rubber weinig kans van slagen heeft, doch dat ten aanzien van kapok en katoen wel eenige verwachtingen mogen worden gekoesterd. De andere perceelen zijn nog niet in cultuur gebracht. In 1932 werd wegens geldgebrek de onderneming Lambo weer gesloten. In de onderafdeeling Oost Flores te Riangwoeloe werd een gedeelte van een erfpachtsperceel van de R.K. Missie, groot 638 ha. met zeer matig succes met arabicakoffie beplant. In 1932 werd de arabica bijplanting gestopt en robusta aangeplant. De nog jonge planten staan er vrij slecht voor. In de onderafdeeling Maoemére bevindt zich een klapperonderneming, ook van de R.K. Missie, groot 1483 ha. De opbrengst van het product is juist voldoende om de productiekosten te dekken. Op de eilanden Alor en Lomblèn zijn verder nog 2 kleine concessies, beplant met klappers.

De mijnbouw opent evenmin perspectief.

De ladangbouw is hier het hoofdmiddel van bestaan. Tot haar eigen onderhoud verbouwt de bevolking een weinig rijst, doch vooral djagoeng, gerst en aardvruchten en plant zij klapper, lontar, pisang en andere vruchtboomen. Op verscheidene plaatsen zijn goede bouwgronden — bij de thans gevolgde cultuurwijze (z.g. roofbouw) — schaarsch en laten onvoldoende gelegenheid om naast de allernoodzakelijkste voedselgewassen ook nog eenige exportgewassen te verbouwen. De landbouw staat over het algemeen op lagen trap van ontwikkeling door de onbekendheid der bevolking met de meest eenvoudige landbouwgereedschappen. De patjoel is onbekend; de grond wordt met een stokje, al of niet voorzien van een ijzeren punt, schoongemaakt. Op uitvoer wordt bij de bevolking niet gewerkt. De hoeveelheden zijn doorgaans slechts voldoende voor eigen consumptie. Overal, doch voorn. in Noord Èndé, Maoemére en Oost Flores en Eilanden wordt voor eigen verbruik katoen tusschen andere gewassen verbouwd. De uitvoer was gering (voor 1932 voor een waarde van ƒ 62). De arabicakoffiecultuur breidt zich vnl. in de onderafdeeling Manggarai uit. Deze cultuur heeft voor de hooglanden van Manggarai wel eenige toekomst. In 1932 bedroeg de uitvoerwaarde ƒ 43.661.32. Voor de export heeft de klappercultuur de meeste beteekenis. De voornaamste klapper-centra zijn de kustplaatsen in Èndé en Maoemére. In 1932 werd totaal aan copra voor een waarde van ƒ 440.987.60 uitgevoerd. De uitvoerwaarde uit Èndé van witte uien bedroeg in 1932 ƒ 15.110.

De veeteelt bepaalt zich tot die van runderen, paarden, karbouwen, schapen en geiten. Manggarai en Ngada zijn de onderafdeelingen, waar de veestapel het voornaamste bezit der bevolking uitmaakt. Meer naar het Oosten neemt dit geleidelijk af; in Alor wordt nagenoeg geen vee meer aangetroffen. De runderen, in de jaren nà 1921 stelselmatig geïmporteerd, zijn, op een zeer kleine uitzondering na, alle van het Madoereesche ras. Paarden komen ook vnl. in Manggarai en Ngada voor. Vóór 1932 had uitvoer van paarden plaats. Door de malaise staat de uitvoer daarna echter geheel stil. Voor de fokkerij waardelooze paarden met geringere schofthoogte dan 122 cm. mogen worden uitgevoerd. Varkens worden bij de heidensche en Christelijke bevolking veel gefokt. Uitvoer had plaats uit Manggarai.

De sterkte van den veestapel bedroeg ultimo 1932 rond 29.000 paarden, 4000 runderen, 17.000 buffels, 120.000 varkens, 43.000 geiten en schapen.

Van de boschproducten neemt de uitvoer van kaneel, tamarinde en kemiri een eerste plaats in, terwijl van zeeproducten vnl. lola, schelpen en tripang worden uitgevoerd. Aan de noordkust van Ngada te Rioeng heeft bereiding van trassi en van gedroogde visch plaats en wordt ook een weinig uitgevoerd, terwijl van Laboeanbadjo en omstreken voor 1932 schildpadden per prauw naar Bali werden gebracht. De parel- en paarlmoervisscherij, welke steeds een min of meer kwijnend bestaan heeft geleden, is in 1933 vrijwel geheel stopgezet.

Ook de handel heeft den invloed der heerschende malaise ondergaan.

De totale waarde van den uitvoer bedroeg in 1932 rond ƒ 669.000 tegenover rond ƒ 2.600.000 in 1926. Ingevoerd werd in 1932 voor een waarde van ƒ 856.000 tegen een waarde van ƒ 1.500.000 in 1926.

Bevolking. *Stam- en klasseindeeling.* Op Flores en eilanden met uitzondering van Manggarai zijn drie hoofdstammen te onderscheiden: 1°. de onmiddellijk in het aan Manggarai grenzende gebied wonende, donkere, luidruchtige en roofzuchtige Ngadastammen met hun vaak Semitisch uiterlijk en met hun geprononceerd Semitischen tongval; 2°. de Liostammen, in drie groepen onder te brengen, te weten: *a.* de Nagestammen, welke zich ingeschoven hebben tusschen de donkere Ngada- en de Liostammen en ter weerszijden, ook in de taal, naar die stammen overgaan; *b.* de Liostammen, bewonende het gebied van het landschap Èndé; deze groep onderging sterk den invloed van de strandbewoners van Boegineesch-Makassaarsche afkomst en is lichter van kleur; voorts spreekt zij een dialect van de Liotaal, het z.g. Èndéhneesch; en *c.* de meer zuivere Liostammen, welke het landschap Lio bewonen en het westelijke deel der onderafdeeling Maoemére tot ongeveer de lijn Mage Panden aan de noord- naar Paga aan de zuidkust dier onderafdeeling. Zij spreken de hoofdtaal, het Lioneesch; naarmate zij dieper in het binnenland wonen wordt de huid donkerder en het haar kroesiger. Ook zijn zij kleiner van

gestalte. 3°. de donkere, meer kroesharige bevolking van Maoemére en van Larantoeka en de Solореilanden met toenemende lichaamslengte op Adonara en Lomblèn. In dit gebied van Oost Flores en Soloreilanden is het z.g. Soloreesch de omgangstaal. Wel wordt het z.g. Sikkaneesch, aldus geheeten naar het grootste landschap Sikka, in Maoemére, soms als een zelfstandige taal aangemerkt, maar anderen achten deze taal nauw verwant aan het Soloreesch, terwijl weer anderen van meening zijn dat het meer een dialect is van het Lioneesch.

Op de Alorgroep komen voor: *a.* stammen van Lomblèn, n.l. op het eiland Pantar en in den noord-westhoek, den z.g. vogelkop van Alor; *b.* stammen van den overwal van Timor (op den zuidelijken kant van Alor) en in het binnenland; *c.* de naar binnen gedrongen Negrito- en Negrito-achtige stammen. Een geprononceerde standen- of klasseindeeling, verwant aan een kastewezen, een Polynesisch kenmerk, treft men behalve in de onderafdeeling Manggarai ook wel aan in Ngada. Als opperste klassen heerschen daar de Ata kai of Attanggaé; vermenging van een vrouw uit die standen met een man van lageren stand werd en wordt als een heftige adatschending aangemerkt, welke vóór de Nederlandsche interventie door den man en ook door het kind, indien de samenleving gevolgen had, met den dood werd geboet. De stammen uit die streken stellen prijs op een hoofd uit den hoogsten stand. Elders in de afdeeling, ofschoon de standenscheiding daar niet in den geprononceerden vorm voorkomt als in Ngada, nemen de hoofdengeslachten toch een eigen geëerbiedigde positie in en let men evenzeer op een zuivere afstamming. Onder de hoofdengeslachten groepeeren zich de vrijen, onder dezen vroeger de slaven, thans de nakomelingen dier personen.

Kleeding. Vooral aan de kusten gaan zoowel mannen als vrouwen er hoe langer hoe meer toe over om kleeren te dragen gemaakt van importweefsels en -snit.

Voedsel. Behalve de sopi, of „moke", uit lontar- of arènsap bereid, wordt nog een andere soort alcoholhoudende drank bereid en wel de laroe. Deze laroe wordt bereid uit in water opgeloste suiker, de z.g. goela sawoe.

Kampoengs. Tot voor korten tijd heerschten in Manggarai zeer veel mijnwormziekte en dysenterie. Deze ziekten werden niet in geringe mate bevorderd door de onzindelijke wijze van wonen (groote adathuizen, laag boven den grond, defaeceering door den vloer).

De bestrijding van deze ziekte, welke in 1923 en volgende jaren intensief ter hand werd genomen, bracht naast het toedienen van z.g. mijnwormkuren aan de bevolking en het aanleggen van privaten bij elke woning, mede het verbouwen van alle kampoenghuizen. De groote onhygiënische huizen moesten verdwijnen, en daarvoor moest in de plaats komen kleine huizen van het adatmodel (waarin maximaal 3 gezinnen mogen worden gehuisvest), mits de vloer 1.75 m. boven den grond is gelegen Meer dan de helft der huizen in Manggarai is thans (1933) reeds verbouwd.

Huwelijk. Het toengkoehuwelijk is volgens de adat ook in de Manggarai verplicht. Nu ook in Manggarai de R.K. Missie snelle vorderingen maakt met de evangelisatie, voornamelijk natuurlijk onder het opkomende geslacht, komt dit adathuwelijk in het gedrang. Immers de R.K.-godsdienst verbiedt het huwelijk tusschen neef en nicht, terwijl dispensatie daarvan door den bisschop zelden gegeven wordt en uiteraard de pas bekeerde Manggaraische jongeling die niet zal aanvragen.

Godsdienst. Naar de uitkomsten van de volkstelling 1930 bedroeg het totale aantal inwoners van Flores en eilanden 714.136, waarvan 436.587 Heidenen, 210.604 Christenen en 69.945 Mohammedanen.

Op Flores en eilanden met uitzondering van de Alorgroep, werkt de R.K. Missie, nl. thans de Congregatie van de Paters van het Goddelijk Woord te Steyl, terwijl op Alor het zendingswerk ter hand wordt genomen door de Indische kerk. Vooral na overname van den R.K. zendingsarbeid door bovengenoemde congregatie in 1914 is een zeer snelle vooruitgang der christianisatie merkbaar. Mohammedanen worden aangetroffen in enkele centra zooals Èndé, Laboeanbadjo, Réo, Rioeng, Adonara, Solor en verder verspreid langs de kust. Het aantal Heidenen, die men het meest in het binnenland aantreft, is nog overwegend, maar sterk dalend, waartegenover staat een gelijke stijging van het aantal Christenen als een gevolg van de zeer intensieve evangelisatieactie. De toekomst van deze afdeeling wordt in sterke mate beïnvloed door de resultaten van dit zendingswerk, omdat met het brengen van het Christendom gepaard gaat het brengen van geestelijke ontwikkeling en beschaving aan de nog zeer achterlijke bevolking. Het aantal belijders van het R.K.-geloof bedroeg op 1 Juli 1933 ± 197.000, terwijl 94 R.K. kerken en 380 R.K. bedehuizen worden aangetroffen. De vorderingen in de nog jonge missiegebieden Manggarai en Ngada — in 1920 vestigden zich daar de eerste missionarissen — trekken zeer de aandacht. Het missiewerk op Flores en bijbehoorende eilanden, toevertrouwd aan de Congregatie der Paters van het Goddelijk Woord te Steyl, wordt verricht door 64 missionarissen en 30 broeders onder leiding van den te Ndona nabij Èndé gevestigden Apostolisch Vicaris van de Kleine Soendaeilanden met den persoonlijken titel van Bisschop van Arcis. In haar werk wordt deze congregatie bijgestaan door 56 zusters van de orde „Dienaressen van den Heiligen Geest te Steyl". Te Toda Bèloe (Ngada) werd in 1933 een groot seminarie opgericht, waar zeven jongens, na het doorloopen van het in Augustus 1925 opgerichte kleine seminarie (op dezelfde plaats) verder worden opgeleid tot priester. Ook in de onderafdeeling Alor kan de kerstening op goede resultaten wijzen; ongeveer de helft der bevolking is daar tot het Christendom overgegaan. Het zendingswerk staat onder leiding van een hulpprediker, bijgestaan door een 15-tal inlandsche leeraren, terwijl daarnaast nog eenvoudiger opgeleide krachten, z.g. „oetoesan indjil" voorkomen.

De animistische eeredienst vindt o.m. uiting in de tallooze z.g. pemalis. Op het eiland Lomblèn onderscheidt men twee pemalis, nl. de groote, welke van onbeperkten duur is en de kleine, waarvan de termijn door bijkomende omstandigheden wordt bepaald. Zoo zijn groote pemalis in de bergkampoengs van Kedang het weven van saroengs, in West Lewo Leba het

eten van varkensvleesch enz. Kleine pemalis: het huis, waar een kind geboren is, het eten van en het jagen op herten, kort nadat een mannelijk familielid is gestorven. Verder heeft elke kampoeng zijn tanah pemali, waar o.a. de regen wordt afgesmeekt, en zijn roemah pemali, waar heilige voorwerpen worden bewaard. De Islam en het Christendom worden nog sterk door deze pemalis beheerscht. Ten slotte zij hier aangeteekend, dat hoewel de adat het dooden van heksen toelaat, het bestuur alle ten dienste staande middelen te baat neemt om deze moorden te bestrijden. Heksenmoorden worden steeds streng bestraft.

O n d e r w ij s. Het onderwijs in de afdeeling Flores is nagenoeg geheel in handen van kerkelijke organisaties; uitzonderingen hierop vormen alleen de inlandsche vervolgschool alsmede een normaalcursus voor volksonderwijzers te Kalabahi. In de onderafdeeling Alor en eilanden is het bijzondere onderwijs toevertrouwd aan de Indische Kerk, in de rest der afdeeling aan de Roomsch-Katholieke missie.

Het aantal volksscholen bedraagt in de onderafdeeling Manggarai 52, Ngada 41, Èndé 38, Maoemére 51, Oost Flores 57, en Alor 32.

Gemiddeld is er één volksschool op de 2500 zielen. Vermelding verdient, dat bij bijna al deze scholen hoogst eenvoudige logeergebouwen staan ten behoeve van die leerlingen, die ver van de scholen wonen. De schoolgebouwen, annex goeroewoningen en kinderverblijven, zijn opgericht door de bevolking zelf. Het onderhoud, de salarissen en andere uitgaven worden bestreden uit de z.g. schoolbijdragen van de bevolking ad *f* 0.50 per belastingbetaler en regeeringssubsidiën, welke laatste door de Floreskas worden gerestitueerd.

Te Kalabahi wordt een openbare vervolgschool aangetroffen. Overal elders in deze afdeeling is het standaardonderwijs in handen der Roomsch-Katholieke missie, welke daartoe beschikt over vijf standaardscholen: te Roeteng (onderafdeeling Manggarai), Toda Bèloe (onderafdeeling Ngada), Ndona (onderafdeeling Èndé) Lela (onderafdeeling Maoemére) en Larantoeka (onderafdeeling Oost Flores en Soloreilanden), welke op een enkele uitzondering na, uitsluitend bezocht worden door jongens. Het meerendeel der leerlingen is ondergebracht in een bij de school behoorend internaat; alleen op de grootere plaatsen Roeteng en Larantoeka is het aantal externe leerlingen betrekkelijk groot. Voorts exploiteert de missie nog standaardmeisjesscholen te Larantoeka, Léla en Toda Bèloe, waarvan alle leerlingen ondergebracht zijn in bijbehoorende door de zusters beheerd wordende internaten; eerstgenoemde twee scholen zijn volledige standaardscholen, die te Toda Bèloe is een vervolgschool. In totaal genieten omstreeks 500 jongens en 350 meisjes standaardonderwijs; gemiddeld verlaten per jaar 120 leerlingen met einddiploma de school, terwijl er jaarlijks ongeveer 60 afvallen. Een deel der gediplomeerden gaat naar de normaalcursus voor volksonderwijzer, de schakelschool te Èndé, en het klein-seminarie te Toda Bèloe; de meisjes komen grootendeels terecht op de door de zusters in stand gehouden huishoudscholen.

Volksonderwijzers worden in de onderafdeeling Alor van landschapswege opgeleid op een namiddagcursus, gegeven door het hoofd der te Kalabahi bestaande vervolgschool. Overigens is de opleiding tot volksonderwijzer geheel in handen der Roomsch-Katholieke missie, welke daartoe een gesubsidieerden normaalcursus onderhoudt te Ndona. De leerlingen zijn ondergebracht in een internaat. Uit bezuinigingsoverweging zal de cursus te Kalabahi in 1934 worden gesloten.

Schakelschoolonderwijs wordt gegeven aan de van missiewege geëxploiteerde en door de regeering gesubsidieerde schakelschool te Ndao, nabij Èndé. Deze schakelschool zal worden omgezet in een vervolgschool met onderwijs in het Nederlandsch in de 2 hoogste klassen. Deze omzetting zal geleidelijk plaats vinden en in 1935 voltooid zijn.

De Roomsch-Katholieke Missie onderhoudt zonder steun van Overheidswege ambachtsscholen te Èndé, Maoemére en Larantoeka, welke te zamen ongeveer honderd leerlingen tellen. Onderwijs wordt gegeven in timmeren, smeden, meubelmaken, drukken, letterzetten, boekbinden, schoenmaken, kleermaken, enz. Voorloopig heeft de missie zelve alle opgeleide jongens nog in dienst kunnen nemen, maar weldra zal de tijd aangebroken zijn, dat elders emplooi moet worden gezocht.

Vermelding verdienen de te Larantoeka, Léla, Djopoe, Ndona en Toda Bèloe in handen der zusters zijnde huishoudscholen met in totaal ongeveer 212 leerlingen.

R e c h t s p r a a k. De rechtspraak ten behoeve van inlanders enz. wordt onderscheiden in:

A. de rechtspraak over landsonderhoorigen;
B. de rechtspraak over zelfbestuursonderhoorigen.

Ad A. Deze wordt over de Inlanders (geen zelfbestuursonderhoorigen) en Vreemde Oosterlingen andere dan Chineezen (in strafzaken over alle Vreemde Oosterlingen) uitgeoefend door: 1. een landraad, welke te Èndé gevestigd is; 2. de magistraatsgerechten. De magistratuur wordt uitgeoefend door de Europeesche gezagvoerende ambtenaren.

Ad B. De rechtspraak in de zelfbestuursgebieden over de eigen onderdanen berust bij de inheemsche rechtbanken; de raden van landshoofden, de bestuurdersgerechten en de gemeentegerechten. De laatste zijn nog niet ingesteld.

Door het hoofd van gewestelijk bestuur zijn voorschriften vastgesteld omtrent de bemoeienis van het Europeesche bestuur met deze rechtspraak. In elk landschap is een bestuurdersgerecht met den bestuurder als rechter, bijgestaan door leden van het zelfbestuur. Zij oefenen in het algemeen dezelfde bevoegdheden uit als de magistraten t.a.v. landsonderhoorigen. In elke onderafdeeling is een raad van landshoofden gevestigd, samengesteld uit de bestuurders en leden van de zelfbesturen en voorgezeten door den bestuurder van den beklaagde of den gedaagde, onder leiding van den betrokken onderafdeelingschef. Zij oefenen gelijke macht uit als de landraden t.a.v. landsonderhoorigen.

Uitspraken van deze rechtbanken, welke een veroordeeling inhouden tot een vrijheidsstraf van langer dan 1 jaar of geldboete van meer dan *f* 100, worden vóór de tenuitvoerlegging aan het oordeel van het hoofd van gewestelijk bestuur

onderworpen. Als bijzonderheid valt op te merken dat de raden van landshoofden bevoegd zijn om een opgelegde vrijheidsstraf te vervangen door een verbanning buiten het landschap, indien daartoe uit hoofde van persoonlijke of maatschappelijke omstandigheden redenen bestaan.

Volksgezondheid. De gezondheidstoestand der inheemsche bevolking is — in aanmerking genomen haar totaal gemis aan hygiënisch inzicht — niet onbevredigend.

Ten behoeve van de individueele ziekenverzorging zijn er: in de onderafdeeling Manggarai te Roeteng een ziekeninrichting met een capaciteit van 30 bedden, benevens poliklinieken te Rekas (twee met annex een klein ziekenzaaltje), Lengkoadjang en Réo; in de onderafdeeling Ngada een kleine ziekeninrichting (de gewezen militaire ziekenzaal) te Badjawa; in de onderafdeeling Èndé te Èndé een ziekeninrichting en een afzonderlijk paviljoen voor eerste klasse patiënten, benevens een polikliniek te Wolowaroe; in de onderafdeeling Maoemére een kleine ziekeninrichting te Maoemére, benevens poliklinieken te Bola, Léla en Paga; in de onderafdeeling Oost Flores en Soloreilanden een ziekeninrichting te Larantoeka benevens poliklinieken te Waèwérang (Adonara) en Hadakèwa (Lomblèn); in de onderafdeeling Alor een ziekeninrichting te Kalabahi, benevens poliklinieken te Taramana (Alor) en Blangmerang (Pantar). Te Léla (onderafdeeling Maoemére) zal in 1934 een missiehospitaal worden geopend. Aan de ziekenhuizen te Roeteng, Èndé, Maoemére, Larantoeka en Kalabahi zijn geneeskundigen verbonden; de overige inrichtingen worden periodiek door een geneeskundige bezocht, maar staan onder dagelijksche leiding van een mantri-ziekenverpleger.

Op het gebied der hygiëne dient niet onvermeld te blijven het gereedkomen in 1931 van de van landschapswege aangelegde waterleiding voor Larantoeka en omgeving. Waterleidingen van kleineren omvang worden nog aangetroffen te Èndé, Badjawa, Roeteng, Kalabahi en Léla.

Geschiedenis. Thans zijn er slechts militaire bezettingen gevestigd te Èndé, Larantoeka en Kalabahi. Permanente brigades van het detachement te Larantoeka zijn gelegerd te Maoemére en te Waiwerang (Adonara). De militaire bezettingen van Roeteng en Badjawa werden in 1933 door detachementen veldpolitie vervangen. De inwendige politieke toestand is goed, al komen kleine verstoringen van rust en orde wel voor. Deze zijn echter steeds van zeer localen aard.

ADONARA of **ANDONARA.** (Aanv. Dl. I). Eiland, behoorende tot de onderafdeeling Oost Flores en Soloreilanden, afdeeling Flores, residentie Timor en onderhoorigheden. Het is één der drie eilanden, welke gezamenlijk Soloreilanden worden genoemd, en een deel uitmaken van de Kleine Soenda eilanden. In den meest z.w.lijken hoek van het eiland verheft zich de ±500 m. hooge Goenoeng Wotang. Van hier uit loopt een bergketen, waarvan de hoogste toppen tot ± 1000 m. reiken, in n.o.lijke richting, om vervolgens af te buigen in n.w.lijke richting naar de n.kust. Het berglandschap is van een gelijkmatige structuur; scherpe kammen en diep ingesneden ravijnen komen niet veel voor. Vooral in het w.lijke gedeelte — met uitzondering van de kuststreken — in het z.g. Horowoeragebied, is het eiland zeer waterrijk, terwijl hier ook nog prachtige bosschen worden aangetroffen, welke door het boschwezen als reserve worden onderhouden. Terwijl het westelijke gedeelte voor een belangrijk deel gevormd wordt door kleine heuvelachtige dalen, ingesloten door een ring van bergruggen, is het oostelijke gedeelte ingenomen door een mooie hoogvlakte van ± 200 m., die het z.g. Doeling-complex insluit. In het Z.O. verheft zich de regelmatige vulkaankegel Ili (berg) Bolèng ±1660 m hoog, welke nog werking vertoont. Op de flanken van dezen berg zijn de oude lavastroomen nog zeer goed waar te nemen. Overigens vertoonen zich nergens anders vulkanologische verschijnselen. Het eiland is het welvarendste van de groep der Soloreilanden. Behoudens in het z.g. Botoen (Z.W.), Bolèng (Z.O.) en het meest oostelijke gedeelte in het Doeling-complex (oostelijkst gedeelte van midden-Adonara) ontwaart men overal prachtige tuinen, beplant met maïs, tabak, padi en tweede gewassen. Klapperboomen in dichte rijen bedekken vrijwel het geheele eiland. Tamarinde komt veel voor, kemiri weinig. Door den zwaren, 's nachts vallenden dauw kan in de meeste streken ook in den drogen tijd worden geplant. De bevolking bestaat bijna geheel uit landbouwers; slechts door de kustbevolking wordt wat visscherij beoefend en handel gedreven. Weverij wordt als huisnijverheid beoefend. In verband met den zeer vechtlustigen aard van het volk, waardoor het herhaaldelijk tot „oorlogjes" tusschen de verschillende kampoengs kwam, is het verboden smederijen te houden zonder vergunning van het bestuur, terwijl een algeheel verbod bestaat voor het vervaardigen van z.g. Adonara parangs (groote vechtparangs), tengevolge waarvan de eertijds zich vooral in Trong en Lamahala bevindende smederijen zijn opgeheven. Paarden, welke zijn ingevoerd, worden slechts door de meest gegoeden gehouden; overigens is vrijwel een ieder in het bezit van wat klein vee, als geiten, varkens en kippen. Honden zijn een waardevol bezit voor de jacht op herten en varkens, welke naast wat verwilderde karbouwen veel voorkomen.

De overal heerschende slechte economische toestanden hebben ook hun invloed doen gelden op dit eiland, voornamelijk t.a.v. den productenhandel, in de eerste plaats copra. Daardoor maakt het geldverkeer in den onderlingen handel lang zamerhand plaats voor den ruilhandel. Slechts aan de Chineesche handelaren, waarvan er verscheidene zijn gevestigd in de hoofdplaats Waèwérang, welke tweemaal per maand door een K.P.M. stoomer wordt aangedaan, en één in de oorspronkelijke hoofdplaats Sagoe, is het te danken, dat het geldverkeer niet geheel verdwijnt. De rijkdom van de bevolking wordt hoofdzakelijk gevormd door olifantstanden en kleeden (z.g. kains ketipa e.a.); de gegoeden bezitten ook gouden krissen en sieraden, welke in vroegere tijden uit Britsch-Indië, Sumatra e.a. deelen van den Indischen archipel werden ingevoerd, en waarmee de „bruidsschat" wordt betaald, die o.a. varieeren kan tusschen één en tien olifantstanden, waarbij aan iederen tand dan een waarde dient te worden toegekend van ƒ 300 tot ƒ 500.

Het eiland is verdeeld in 2 landschappen n.l. Adonara en Larantoeka. De oorspronkelijke radjaschappen Trong en Lamahala zijn bij Adonara gevoegd.

Tot het landschap Adonara behoort het meest westelijke kustgebied, een gedeelte N.O. van Waèwérang en verder het oostelijke gedeelte. Het wordt gevormd door de kapitanschappen Trong, Lamahala en Adonara, welke tevens gemeenten zijn. Het gemeentewezen is sedert eenigen tijd als proef ingevoerd.

Tot het landschap Larantoeka behooren het westelijk stuk en een gedeelte van z. midden Adonara tot aan de zuidkust. Het wordt gevormd door de kakangschappen tevens gemeenten (de benaming is kakang voor een adatbestuurder onder den radja van Larantoeka en kapitan voor een adatbestuurder onder den radja van Adonara) Horowoera en Tanah Bolèng, welke kakang den titel voert van Radja II. Blijkens de volkstelling 1930 bestaat de bevolking uit 36.349 zielen, waarvan 17.637 mannen en 18.712 vrouwen. Hoofdzakelijk zijn het heidenen; slechts in de gebieden behoorende tot Larantoeka heeft de R.K. Missie succes. Op een totaal van ± 14.000 treft men hier rond 2800 Christenen. Mohammedanen komen in deze streken niet voor. Overigens wint het Christendom slechts langzaam terrein. Horowoera wordt bezocht door een pastoor, die zetelt in Pamakajoe (eiland Solor), het overige gedeelte van het eiland door een priester, die Waèwérang tot standplaats heeft. Kerken bevinden zich in Waèwérang, Kiwa Ona (kampoeng in kakangschap Tanah-Bolèng) en Witihama (grootste kampoeng in het kapitanschap Adonara). Mohammedanen zetelen vooral in de kustkampoengs Trong, Lamahala, Waèwérang, Bolèng, Sagoe, terwijl verder de meeste groote adathoofden, zooals die van Hinga, Lamboenga, Witihama, Mohammedaan zijn. Onder de bergbevolking treft men slechts zeer sporadisch een Mohammedaan aan. Moskeeën zijn te Trong, Lamahala, Waèwérang, Bolèng en Adonara. Een goede weg, welke in den drogen tijd geschikt is voor autoverkeer, verbindt de w.- en o.-, en z.- en n.-kusten van het eiland.

Literatuur: Dr. Vatter, „Ata Kiwa".

OOST FLORES en **SOLOR** (Aanv. Dl. III). De onderafdeeling Oost Flores en Soloreilanden, afdeeling Flores, residentie Timor en Onderhoorigheden is bij besluit van den Directeur van Binnenlandsch Bestuur (medio 1932) ondershands samengevoegd met de onderafdeeling Maoemére van de afdeeling Flores. Oost Flores bestaat uit een berglandschap, waarin de moerassige Kongavlakte. De toppen verheffen zich tot ±1300 m. hoogte. In het Z.O. verheft zich de dubbelvulkaan Léwotobi, welke bestaat uit de toppen (tevens kraters) Léwotobi Perempoean (1704 m.) en de Léwotobi Laki (1590 m.). De laatste uitbarsting heeft plaats gehad in 1922, terwijl in 1932 de berg neiging daartoe vertoonde. Vlak ten Noorden van de hoofdplaats Larantoeka bevindt zich de Ili Mandiri, een kegelvormige, uitgewerkte vulkaan (1501 m.). Over het algemeen is Oost Flores voldoende door riviertjes doorsneden. In het begin van 1932 is een waterleiding aangelegd naar de hoofdplaats Larantoeka, waarvan de bron zich bevindt bij de kampoeng Bana op ± 20 km. afstand. In het N., in den z.g. „Vogelkop" treft men het eenige meer in de onderafdeeling aan, een bezienswaardigheid, omdat het, ofschoon midden tusschen het gebergte gelegen, bewoond wordt door vele krokodillen. Het volk bestaat hoofdzakelijk uit landbouwers, slechts de kustkampoengs doen wat aan visscherij. Verbouwd worden: maïs als hoofdvoedsel, padi en tweede gewassen. Gebrek aan voedsel komt sporadisch voor. Over het algemeen genomen is het eiland vruchtbaar, minder dan Adonara, doch meer dan Lomblèn. Het uitvoerproduct is voornamelijk copra. De hoofd- en meest belangrijke plaats is Larantoeka. Hier bevindt zich de zetel van den onderafdeelingschef (fungeerend controleur of controleur), die het bestuur voert over de eilanden Solor, Adonara, Lomblèn, verder over Oost Flores en Maoemére. Tevens is het het centrum van de R.K. Missie in de onderafdeeling Oost Flores en Soloreilanden, met een jongens- en een meisjesinternaat, waaraan 12 zusters verbonden zijn; verder zijn er gelegerd 5 brigades militairen onder commando van een kapitein en bevindt er zich een militaire en burgerlijke ziekenzaal. Oost Flores wordt gevormd door de kakangschappen Léwotobi, Léwingo, Wolo, Larantoeka, Moedapoetoe en het kapitanschap (behoorende tot het radjaschap Adonara) Tg. Boenga. Blijkens de volkstelling van 1930 bestaat de bevolking van Oost Flores uit totaal 32.698 zielen, waarvan meer dan de helft Christenen. Kerken treft men er veel aan.

In de gemeente Larantoeka treft men in de kustkampoengs Mohammedanen aan tot een totaal van ± 800. In kampoeng Baroe bevindt zich een moskee. Overigens is het volk Heiden. Zie verder SOLOR.

Literatuur: Dr. Vatter, „Ata Kiwa".

LOMBLÈN, LOMBLÈM (Aanv. Dl. II). Eiland behoorende tot de onderafdeeling Oost Flores en Soloreilanden, afdeeling Flores, residentie Timor en Onderhoorigheden. Het is één der drie eilanden, welke gezamenlijk de Soloreilanden worden genoemd en een deel uitmaken van de Kleine Soenda eilanden. Vooral het zuidelijk gedeelte van het eiland is zeer bergachtig met scherpe kammen en diep ingesneden ravijnen, en toppen, welke over de 1000 m. hoogte reiken. Vele riviertjes waarborgen een goede watervoorziening. Ongeveer in het midden van het eiland naar het N.W. toe in den vorm van een driehoek met de punt naar beneden gekeerd, gaat het laagland over in den vulkaan Ili Waliran (Zwavelberg, 1450 m.), welke zeer werkzaam is en o.a. in 1931 neiging vertoonde uit te barsten. Geheel in het N. verheft zich de Goenoeng Kedang, een uitgewerkte vulkaan (1533 m). In het Z. ligt de vermoedelijk nog werkzame vulkaan Ili Labelakan (640 m). Noch in het gebied van den Ili Waliran, noch in dat van den Ili Kedang treft men rivieren aan. Slechts een — vermoedelijk aluin bevattende — waterbron bevindt zich in het Kedangsche. De watervoorziening in deze streken geschiedt dan ook hoofdzakelijk door middel van putten, in het Kedangsche worden aan het zeestrand kleine bronnetjes aangetroffen, waarvan het water bij laag zeeniveau drinkbaar is. Vulkanologische verschijnselen komen hier zeer veel voor. Ten N. van Lomblèn bevindt zich het kleine vulkanische eiland Batoe Tara. Het eiland Lomblèn is vrij welvarend, in veel mindere mate echter dan Adonara (zie aldaar). Over het geheele eiland ziet men wel klapperboomen, doch dichte klappertuinen als te Adonara treft men slechts zeer sporadisch aan. De meeste copra wordt geleverd door Kedang,

dat ook het kemiriland bij uitnemendheid is. In het Labalagebied komt dit product ook vrij veel voor. Copra, kemiri en tamarinde vormen de uitvoerproducten. Evenals op de andere Soloreilanden (Adonara en Solor), is maïs het hoofdvoedsel. Daarnaast verbouwt men padi en tweede gewassen. In enkele streken van het eiland komt de z.g. „lapar biasa" voor, dat is herhaaldelijk terugkeerend gebrek aan maïs. De bevolking voedt zich dan voornamelijk met „gabang" (een soort van sagoe), terwijl de toewak (palmwijn), behalve een overal op de Soloreilanden zeer geliefd genotsmiddel, eveneens wordt aangewend om den honger te stillen. De bevolking bestaat bijna geheel uit landbouwers. Slechts aan de kust wordt wat visscherij beoefend. Bekend zijn de lieden uit Lamalérap die in hun ranke vaartuigen, (z.g. pledangs) de grootste zee-monsters aandurven en harpoeneeren. Geheel van vischvangst leeft de bevolking van het zich in w.-lijke richting naar Adonara uitstrekkende schiereilandje, dat Tobi Woetoeng genoemd wordt. In het gebied van de Ili Waliran (kapitanschap Léwotolo) komen veel paarden voor. Door jacht op herten en wilde varkens, in het Kedangsche ook op verwilderde karbouwen, kan de bevolking zich nu en dan van vleeschvoeding voorzien; verder wordt in die behoefte voorzien door het houden van klein vee, als varkens, geiten en kippen. Chineesche handelaren zijn vooral gevestigd in Balaoerin (Kedangsche), dat eenmaal per maand door een K.P.M.-stoomer wordt aangedaan. Het eiland behoort tot de radjaschappen Larantoeka en Adonara. Het oorspronkelijke radjaschap Labala is bij Larantoeka gevoegd. Het Larantoekagebied wordt gevormd door het zuidelijk gedeelte van het eiland met uitzondering van den z.w.-hoek en bestaat uit de kakangschappen Labala, Lamalérap en Léwoléba. Het Adonaragebied bestaat uit het noordelijke gedeelte van het eiland (de kapitanschappen Kedang en Léwotolo) en den z.w. hoek (het kapitanschap Kawéla). Blijkens de volkstelling 1930 bedraagt het totaal aantal zielen 47.149, waarvan 22.917 mannen en 24.232 vrouwen. In vergelijking met Adonara (zie aldaar), dat $^1/_3$ van de oppervlakte van Lomblèn bedraagt, is de bevolkingsdichtheid niet groot. Het dichtst bewoond is het kapitanschap Kedang. Als proef is sedert eenigen tijd het gemeentewezen ingevoerd; de kapitanschappen vormen tevens de gemeenten.

In het Larantoeka-gebied is de bevolking overwegend Christen, voor minder dan de helft Heiden, terwijl slechts in Labala Mohammedanen worden aangetroffen. Lomblèn wordt bezocht door 4 pastoors, waarvan 2 gevestigd te Léwoléba, 1 te Labala en 1 te Lamalérap. In genoemde kampoengs treft men ook een kerk aan, bovendien nog te Lewoeka, Lerek en Hadakéwa; de hoofdplaats van het eiland is standplaats van een bestuursassistent. In het radjaschap Adonara heeft de Christianisatie veel minder succes; een overwegend groot deel van de bevolking is nog heiden; in het Kedangsche treft men veel Mohammedanen aan. Moskeeën zijn te Kalikoer en Dailolong.

Literatuur: Dr. Vatter, „Ata Kiwa".

SOLOR (Aanv. Dl. IV). Eén der drie eilanden, welke gezamenlijk de Soloreilanden worden genoemd en een deel uitmaken van de Kleine Soenda-eilanden. Het eiland is een berglandschap, dat in drie complexen verdeeld kan worden, welke respectievelijk door middel van een laagvlakte en een zadel met elkaar in verbinding staan. Hoewel de toppen slechts een hoogte van ± 800 m. maximaal bereiken, is het terrein door diep ingesneden ravijnen vrij moeilijk. Vulkanische verschijnselen doen zich hier niet voor. Het eiland is zeer waterarm, de watervoorziening geschiedt hoofdzakelijk uit enkele putten. Slechts in het zuidelijk gedeelte stroomt een riviertje, dat uit een oogpunt van watervoorziening van beteekenis kan worden geacht. Solor, dat eertijds overdekt was met schitterende bosschen van sandelhout, is nu practisch geheel ontboscht. Van het belangrijkste eiland van de Solorgroep, waar de eerste Europeesche vestiging plaats had en van waaruit het Christendom zich voortplantte tot het de belangrijke afmetingen heeft aangenomen van heden, is het verworden tot een zeer armoedig, niets beteekenend eiland, dat door steenachtigheid, gebrek aan geboomte en water niet gaarne door Europeanen wordt bezocht. Veel meer dan maïs en toeakboomen (hiervan verkrijgt men de toewak, d.i. palmwijn) treft men er niet aan, terwijl de groote afstanden tot de pasarcentra van belang (Larantoeka, Waèwérang) nadeelig werkt; de bevolking staat er dan ook economisch ongunstig voor. De kustkampoengs doen aan visscherij; bekend om het harpoeneeren van de grootste zeemonsters is kampoeng Lamakéra. Herhaalde malen heeft het Gouvernement met voeding moeten steunen. Het eiland behoort geheel tot het radjaschap Larantoeka; het wordt verdeeld in de kakangschappen Léwoléin, Pamakajoe, Lawajong en Lamakéra. Blijkens de volkstelling 1930 bestaat de bevolking uit 14.764 zielen, waarvan 7346 mannen en 7418 vrouwen. Hoofdzakelijk is de bevolking Heidensch; het totaal aantal Christenen bedraagt ± 2700; de kustkampoengs Léwohajong en Lamakéra zijn practisch geheel Mohammedaansch; het totaal aantal Mohammedanen bedraagt ± 2300. In Pamekajoe, dat tevens de standplaats is van een pastoor, bevindt zich een kerk; moskeeën treft men aan te Léwohajong en Lamakéra.

Literatuur: Dr. Vatter, „Ata Kiwa".

ALOR (Aanv. Dl. I en V of suppl. afl. blz. 228). Onderafdeeling van de afdeeling Flores der residentie Timor en Onderhoorigheden, bestuurd door een controleur bij het Binnenl. Bestuur met standplaats Kalabahi aan de Kabolabaai en gelegen ten N.W. van Timor. De onderafdeeling omvat de eilanden Alor, Pantar, Poera en nog enkele kleinere eilanden. Zij bestaat geheel uit zelfbestuursgebied, t.w. de landschappen: *a.* Alor omvattende het noordwestelijke deel van Alor en de eilanden Pantar en Poera; *b.* Koei, omvattende het zuidwestelijke deel van Alor; *c.* Kolana, omvattende het oostelijke deel van Alor en *d.* Batoelolong, het kleinste, gelegen in het zuid-midden van Alor, begrensd door bovengenoemde drie zelfbesturen. Elk landschap is verdeeld in districten, aan het hoofd waarvan de z.g. kapitans staan. De districten zijn weer verdeeld in temoekoengschappen, elk omvattende een aantal kampoengs, aan het hoofd waarvan de temoekoeng staat. Elke kampoeng heeft zijn kampoenghoofd. De radja's van bovengenoemde 4 landschappen hebben allen de korte verklaring geteekend.

Het eiland Alor werd voor het eerst in 1927/1928 topografisch vluchtig opgenomen. Een schetskaart schaal 1 : 100.000 werd uitgegeven. De algemeene gesteldheid van den bodem van Alor is zeer ruw. Het eiland is gekenmerkt door zeer hooge ketens zoowel in lengte- als in breedterichting, waarnaast diepe ravijnen. De gemiddelde hoogte is ± 1000 m. Het gemiddelde verhang bedraagt 1 op 12. Inderdaad is dat veel meer, omdat na een zwaren klim van de kust af steeds een diep ravijn volgt. Groote verkeerswegen, geschikt voor autotransport, worden dan ook niet aangetroffen. Wel wordt de onderafdeeling doorsneden door vrij behoorlijke paardepaden. Vooral de voetpaden kunnen echter zeer steil zijn. Het geheel moet in oude tijden aan flinke bevingen hebben blootgestaan. Koraalbanken tot op 700 à 800 m. behooren niet tot de uitzonderingen. De kusten zijn over het algemeen vrij regelmatig, doch rotsachtig. De bergen, welke, zooals vermeld boven zeeniveau zeer steil zijn, dalen ook onder zeeniveau nog zeer steil af. Vandaar dat vlak bij de kust reeds zeer groote diepten worden gemeten. Voor de stoom- en zeilvaart bieden zij dan ook door de open ligging en de sterke stroomen minder geschikte ankerplaatsen aan. Alleen de Kabolabaai op Alor en de Baai van Blangmerang op Pantar maken daarop een gunstige uitzondering. Beide baaien zijn in het Westen gelegen. Vooral de Kabolabaai dringt diep, doch smal het land in. In het Noordwesten is daardoor een schiereiland gevormd, de zoogenaamde Vogelkop, dat door een lage landlengte van slechts 5 km. breed met overig Alor verbonden is. De eenige nog werkende vulkaan op deze eilanden is de Goenoeng Api, grenzend aan den Goenoeng Delaki op het eiland Pantar; volgens den vulkanologischen dienst is de vulkaan ongevaarlijk. De watervoorziening laat, mede door den aard van het terrein (groote hoogten, waarnaast steile diepten), veel te wenschen over. Het behoort niet tot de uitzonderingen dat het water 400 m. lager dan wel een uur van de kampoeng verwijderd gehaald wordt. De gekochte vrouw is daarvoor echter het geduldige lastdier.

De kustbevolking van Oost Alor is afkomstig van Timor, v.n.l. Portugeesch Timor. De kustbevolking van West Alor en Pantar is van westelijken oorsprong, o.a. van Lomblèn, Flores, Java, Celebes. De bergbevolking van Alor en Pantar kan als autochthoon worden aangemerkt. Haar afkomst kent zij niet. Alle legenden dienaangaande komen daarop neer, dat de voorvaderen of uit een grot, dan wel uit een bron, een hert, een bamboe enz. zijn voortgekomen. De bevolking moet in oude tijden zeer geïsoleerd gewoond hebben. De vele talen en dialecten geven aan, dat dit ook in jongeren tijd het geval geweest is. Een meer onderling verkeer is eerst ontstaan sinds het Gouvernement intensief bestuur invoerde en orde en rust schiep. Dit dateert echter eerst van ± 1910. Als talen komen op Alor voor: *a.* Wersina, gesproken door de kustbevolking van Oost- en Zuid-Oost Alor, welke van Timoreeschen oorsprong is; *b.* Woelili, gesproken door de bergbevolking van Oost Alor; *c.* Saboeda, gesproken in Midden Alor; *d.* Barawahing, Aboei of Namatalak taal, gesproken door de bevolking van West Alor met uitzondering van het Zuidwestelijk deel, waar *e.* de Kèlong taal gesproken wordt, *f.* de Kabola taal, gesproken op den Vogelkop en *g.* de Pandai taal, gesproken door de kustbevolking van den Vogelkop. Op Pantar zijn de volgende talen te onderscheiden: *a.* Lemma, gesproken in het zuidelijke bergdeel van Pantar; *b.* Deing, gesproken in het middenbergdeel van Pantar; *c.* Blagar of Tarang, gesproken in het oostelijke bergdeel van Pantar en *d.* Pandai taal, gesproken door de kustbevolking van Noord-, West- en Zuid-Pantar. Behalve de Pandai en Kèlong taal bezitten bovengenoemde talen nog diverse dialecten.

Het totaal aantal zielen bedraagt volgens de volkstelling van 1930 rond 90.000, als volgt over de diverse zelfbesturen verdeeld: Alor 48.659, waarvan 18.501 op het eiland Pantar; Koei 18.646; Kolana 16.821 en Batoelolong 6.083. Hiervan belijdt ongeveer de helft den Christelijken godsdienst, terwijl het overige deel van de bevolking heidensche godsdiensten dan wel den Islam belijdt. De Mohammedanen zijn verre in de minderheid; zij bewonen alleen de westelijke kuststreken. Over het algemeen beschouwt zij zich als te staan boven de Christen- dan wel Heidenbevolking. Het komt vermoedelijk daardoor dat zij in vroegere tijden bij haar invasie de nog Heidensche bergbevolking gedeeltelijk aan haar ondergeschikt wist te maken door den handel (zout, visch, kains enz.).

De eilanden zijn zoo goed als geheel ontwoud. Smalle strooken oerbosch komen alleen langs de rivieroevers in de ravijnen nog voor. Overwegend daarentegen is alang² begroeiing, waartusschen meestal de kajoe-poetih (eucalyptus)groeit. Het overige deel bestaat uit jonge begroeiing, welke na hoogstens 6 jaren weder gekapt en gebrand wordt voor den ladangbouw. De geteelde voedingsgewassen zijn in hoofdzaak maïs en rijst. Daarnaast komt ook de oebi kajoe voor. De tijdstippen der ladangwerkzaamheden worden over het algemeen aan de hand van diverse kenteekenen vastgesteld. Deze kenteekenen zijn o.a. de stand van sterrenbeelden op een bepaald uur van den dag, het tijdstip dat bepaalde boomen gaan bloeien dan wel hun bladeren laten vallen, de declinatie van de zon enz. Bij normale oogstjaren heeft de Alorees voldoende voedsel voor zich en zijn gezin. Ten gevolge van onregelmatigen regenval (groote droogte) dan wel muizenplagen komen wel eens voedseltekorten voor. Gouvernementssteun was het laatst in 1929 noodzakelijk. Naast bovengenoemde voedingsgewassen wordt door de kustbevolking klapper aangeplant. Overigens worden boschproducten ingezameld: kenari, kemiri, asem (tamarinde), bijenwas, sirih-hoetan, terwijl de zee nog oplevert voor export batoe lola en batoe laga, beide schelpensoorten.

De bevolking vindt voor 95% haar middel van bestaan in den landbouw, d.w.z. in den verbouw van maïs en rijst. Het overige deel, d.w.z. de westelijke kustbevolking van Alor en Pantar, leeft van vischvangst, hoewel zij tevens meestal kleine maïstuinen aanlegt. Het tekort aan voedsel voor de visschersbevolking wordt aangevuld door de bergbevolking door ruiling tegen visch, sirihkalk, kains enz. De bevolking in doorsnede kent zoo goed als geen behoeften, loopt voor het overgroote deel nog in schaamgordel rond (in mindere mate op het eiland Pantar), waartoe de basten van sommige boomsoorten haar het ma-

teriaal leveren, zoodat bij een goeden oogst de Alorees gelukkig is. De handel d.w.z. opkoop van een teveel aan voedingsmiddelen dan wel de hiervoren genoemde boschproducten, is geheel in handen van Chineezen, die zoo goed als uitsluitend naar Makassar verschepen. Vond ruilhandel reeds vroeger plaats, de crisis sedert 1930 heeft dezen ruilhandel ten zeerste bevorderd, omdat ook de Chineesche opkoopers niet meer over voldoende gelden beschikken. De Aloreesche bevolking onderling gebruikt als ruilmiddel de mokko (zie Dl. V). Ook Chineesche handelaren nemen de mokko als betaalmiddel aan.

De berechting van misdrijven dan wel van groote burgerlijke zaken geschiedt door den Raad van Landshoofden. Zij telt als leden de zelfbestuurders en kapitans, terwijl de Europeesche bestuursambtenaar als leider optreedt. Berechting van overtredingen dan wel kleine burgerlijke zaken geschiedt door den zelfbestuurder als alleensprekend rechter. Vermogensmisdrijven komen zoo goed als niet voor. Vermoedelijk vindt dit zijn oorzaak daarin dat de Alorees tot op heden nog zoo goed als geen behoeften kent. Zoogenaamde godsgerichten (bijv. bij verdenking van overspel, de overspeler dwingen om met zijn hand iets uit kokend water te halen, ten einde te constateeren of hij al dan niet schuldig is) komen in stilte nog wel eens voor.

In het onderwijs wordt voorzien door een 30-tal volksscholen met daarop aansluitend één z.g. 2-jarige vervolgschool. De vervolgschool staat onder Gouvernementsbeheer; de volksscholen worden beheerd door de Indische Kerk. De hulpprediker treedt als schoolbeheerder op. De zending, eveneens uitgaande van de Indische Kerk, staat onder leiding van den hulpprediker te Kalabahi. Voor de kerstening wordt hij bijgestaan door een 15-tal inlandsche leeraren, terwijl daarnaast nog eenvoudiger opgeleide krachten, z.g. „oetoesan indjil" voorkomen. De Islamieten vertoonen den laatsten tijd onder invloed van godsdienstige dan wel politiek godsdienstige vereenigingen uit het westelijke deel van den archipel, een verhoogden ijver om proselieten te maken.

Het volksvermaak bij uitnemendheid (zoo goed als het eenige) is voor den Alorees de z.g. lego². Het is een reidans uitgevoerd door de geheele bevolking, zoowel man als vrouw, jong als oud. In ruwe trekken worden de navolgende reidansen onderscheiden: *a.* vermaakdansen; *b.* doodenfeestdansen en *c.* oorlogsdansen. De dansen worden steeds begeleid door gongs dan wel een soort trommel, d.w.z. een cylindervormig uitgehold stuk hout aan één zijde bespannen met herten- of geitenvel. Het slaan daarop geeft het rythme van den dans aan.

Als eigenlijk muziekinstrument van den Alorees, hoewel niet veel gebruikt, moet de bamboecither worden vermeld. De z.g. „soeling" (bamboefluit) der schooljeugd is geïmporteerd.

KALABAHI (Aanv. Dl. II). Plaatsje op Alor, gelegen aan den rechteroever der Kabolabaai. Het is de standplaats van een controleur-onderafdeelingschef, een plaatselijk militairen commandant, die het bevel voert over drie brigades militairen, een officier van gezondheid, belast met de medische verzorging dezer militairen en tevens belast met den dienst der volksgezondheid en een hulpprediker, als hoogsten vertegenwoordiger der zending van de Indische Kerk. Stond Kalabahi kort geleden nog als zeer ongezond bekend wegens de heerschende zwartwaterkoortsen, sinds de omstreken zijn gedraineerd, is de gezondheidstoestand op Kalabahi gunstig. Kalabahi wordt regelmatig aangeloopen door Paketvaartstoomers, nl. éénmaal per maand door de Soerabajalijn en tweemaal per maand door de Makassarlijn.

Er zijn verschillende Chineezen gevestigd, die als exporteur der diverse producten optreden.

PANTAR of **PANDAI** (Aanv. Dl. III). Eiland gelegen ten Westen van Alor en behoorende tot de onderafdeeling Alor.

PALOWE of **ROESA RADJA** (Aanv. Dl. III). (roesa = noesa = eiland). Ongeveer 39½ km.² groot eiland, bewoond door 7000 menschen gelegen ten N. van Flores op 121° 40′ O.L. en 8° 10′ Z.B., behoorende tot de onderafdeeling Maoemére, afdeeling Flores der residentie Timor en Onderhoorigheden. Het eiland stijgt als een vulkaankegel uit de Floreszee op en bereikt een hoogte van 875 m. In den nacht van 4 op 5 Augustus 1928 had een uitbarsting plaats, waarbij 226 menschen omkwamen. De primitieve bevolking vermengt zich niet met de andere bevolking van den vasten wal van Flores. Bestaansbronnen zijn ladangbouw, doch hoofdzakelijk vischvangst. Een der grootste moeilijkheden op dit eiland is de drinkwatervoorziening in den drogen tijd.

Literatuur: Het Vulkaaneiland Paloeweh en de uitbarsting van den Rokatinda in 1928, door Dr. M. Neumann.

ROESA RADJA. Zie PALOWE.

MAOEMÉRE (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling der afdeeling Flores, residentie Timor en Onderhoorigheden. De onderafdeeling is sedert medio 1932 ondershands samengevoegd met de onderafdeeling Oost Flores en Soloreilanden. Zij behoort tot het zelfbestuursgebied en omvat het landschap Sikka, waarvan de begrenzingen met die der onderafdeeling samenvallen. De onderafdeeling is onderverdeeld in 12 gemeenten (adatgemeenschappen) aan het hoofd waarvan een kapitan staat. Het aantal inwoners bedraagt rond 125.000, waarvan ruim 540.000 den R.K. godsdienst belijden, de rest is heiden met uitzondering van een klein aantal Mohammedanen. Behalve op de hoofdplaats vindt men nog R.K. Missieposten in het binnenland n.l. te Nangahale, Ili, Bola, Nele, Sikka, Lela, Kotting, Nita, Maoloo. Van belang voor den handel zijn de hoofdplaats Maoemére en het op 10 km. afstand daarvan gelegen plaatsje Geliting. Behalve dat deze plaatsen geregeld door de K.P.M. worden aangedaan, heeft er nog een vrij drukke prauwvaart plaats op Makassar vice versa. Voornaamste uitvoerartikelen zijn copra, asam, kemiri, lola en laga.

AIMÉRE. Havenplaats der onderafdeeling Ngada, afdeeling Flores, res. Timor en Ond., gelegen aan de zuidkust van het eiland aan de Baai van Aimére.

AMBOELOMBO. 2149 m. hooge vulkaan in de onderafdeeling Ngada der afdeeling Flores der res. Timor en Ond.

BADJAWA (Aanv. Dl. I). Hoofdplaats der onderafdeeling Ngada, afdeeling Flores, res. Timor en Ond., standplaats van den Europeeschen bestuursambtenaar.

NGADA (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der afdeeling Flores, residentie Timor en Onderhoorigheden, grenst ten Westen aan de onderafdeeling Manggarai, ten Oosten aan de onderafdeeling Endé. Hoofdplaats Badjawa. De onderafdeeling omvat de landschappen Ngada, Nage-Kéo en Rioeng en is verder onderverdeeld in 33 gemeenten. Het aantal kampoengs bedraagt 449. Bij de volkstelling in 1930 bedroeg het zielental ruim 98.000.

Het terrein is zeer bergachtig, bijna geheel ontbosebt en met alang alang gegroeid. De hoogste toppen zijn de Inië Rië (2245 m.) en de Amboelombo (2149 m.), beide nog werkende vulkanen. In het oostelijke deel der onderafdeeling, in de onmiddellijke omgeving van Badjawa, treft men verscheidene vulkaanruïnen aan, waarvan de voornaamste zijn de Wawolika, de Inalika en de Wolobobo, alle drie ongeveer 1600 m. hoog. De bevolking is nog zeer primitief en voor ongeveer $^{2}/_{3}$ deel heidensch. Ismalieten komen slechts voor aan de noordelijke en zuidelijke kuststreken. Zij zijn in den regel van elders afkomstig. Sedert het optreden der R.K. Missie ook in dit deel van het eiland Flores zijn ruim 32.000 inheemschen gekerstend; bijna uitsluitend zijn deze christenen van het jongere geslacht. Aan de algemeene vorming der jeugd wordt door de Missie gearbeid in 41 gesubsidieerde dèsascholen en in 2 standaardscholen.

Taalkundig is de bevolking te splitsen in drie groepen, naar hun landschappen te noemen Rioengers, Ngadaneezen en Nageneezen, onder de laatsten ook begrepen de inwoners van het voormalige landschap Kéo. In het noord-westelijke deel der onderafdeeling is nog de invloed der onderafdeeling Manggarai merkbaar, terwijl overigens talrijke kleine verschillen in de verscheidene talen voorkomen. Door onderlinge oorlogen vroeger daartoe gedwongen werden kampoengs gevormd op de hoogste, moeilijk bereikbare bergtoppen. In het landschap Ngada zijn deze voormalige kampoengs nog steeds te onderkennen door hun bamboeaanplant. Nu deze onderlinge oorlogen tot het verleden behooren zijn vele kampoengs naar gemakkelijker bereikbare streken verplaatst. Verscheidene echter hebben tot nu toe uit vooroudervereering daartoe nog niet kunnen besluiten. De kampoenghuizen zijn van bamboe en alang² gemaakt en meestal klein. Toch verleenen zij in bepaalde streken dikwijls huisvesting aan verscheidene gezinnen. Voornamelijk door landbouw voorziet de bevolking in haar onderhoud. Sawahbouw komt slechts sporadisch voor; hoofdzakelijk wordt ladangbouw gedreven. Voornaamste landbouwproducten zijn rijst en maïs. De tuinen liggen dikwijls ver van de kampoengs verwijderd, ten gevolge waarvan de bevolking meer buiten dan in de kampoeng leeft. Aan de zuidkust, meer speciaal in het oostelijke gedeelte daarvan, wordt copra uitgevoerd, echter niet in belangrijke hoeveelheid. De voornaamste uitvoerplaatsen daarvan zijn Aimére, Maoekéli, Maoeponggo, Maoenoeri en Maoenoera, waarvan alleen de eerste door de K.P.M. maandelijks wordt aangedaan. Overigens wordt in de onderafdeeling hoofdzakelijk ruilhandel gedreven, waarbij al naar gelang de streek van herkomst oplevert, rijst, maïs, zout, katjang, visch, weefsels, aarden potten en vee worden aangeboden.

De bevolking leidt een sober bestaan, dat slechts enkele malen per jaar door overdadige jacht- en oogstfeesten wordt onderbroken. Aan deze feesten worden, vooral in het landschap Ngada, groote bedragen in vee ten koste gelegd. Onderlinge naijver tusschen diverse kampoengs is er steeds op uit het aantal geslachte karbouwen zoo hoog mogelijk op te voeren.

TODA BELOE. Missiestatie van de paters van het Goddelijk Woord, gelegen in de onderafdeeling Ngada der afdeeling Flores, res. Timor en Ond., op 15 km. beoosten Badjawa. Hier worden op een klein en een groot seminarie inheemsche jongelieden opgeleid tot het priesterschap.

MANGGARAI (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling van de afdeeling Flores, residentie Timor en Onderhoorigheden. Dit meest westelijke gedeelte van het eiland Flores ligt, met inbegrip van bijbehoorende kleinere eilanden, tusschen 119°22′55″ (de westelijke punt van het eiland Komodo) en 120°57′10″ O.L. (G. Lentoeng) en tusschen 8°10′15″ (T. Besi) en 8°54′3″ Z.B. (Toreneiland). Het gebied van de onderafdeeling Manggarai valt samen met het gebied van het landschap Manggarai. Het wordt in het O. begrensd door de onderafdeeling Ngada. Van de Nanga Klamboe, een ruime en diepe baai in het N., volgt de grens de Nanga Waroe en diens zijrivier de Waé Raka tot den top van den G. Lentoeng; hier buigt de grenslijn om en loopt in ongeveer z.z.w.-lijke richting tot de G. Markolong en daarna westelijk tot de Waé Goong, een zijrivier van de Waé Mapar, welke na het opnemen van talrijke andere zijrivieren als Waé Moké in de Aimére-baai uitstroomt. Deze laatste rivieren vormen de zuidelijke grens. In het Z. wordt de Manggarai begrensd door de Sawoe-zee. Van de vlakke kust aan de Aimére-baai de kustlijn volgend, komt men eerst aan de bergen van Rongga Koé, welke in den Potjo nDèki op 950 m. boven den zeespiegel hun hoogtepunt vinden. Na dit in zee vooruitstekend gebergte komt de vlakte van mBorong, waarvoor een vrij goed beschermde reede ligt. Naar het W. verder de kustlijn volgende komt men, behalve voor talrijke kleinere riviertjes, voor de Waé Mésé en de Waé Djamali. Eerstgenoemde rivier loopt door de vlakte van Ramoet, de tweede komt in de Nangalilibaai uit, waar de plaats Nangalili, een belangrijke kolonie voornamelijk van Endéneezen is. Vervolgens naar het W. de Nanga Béréh passeerende komt men voor de Tekaka-baai, gevormd door een in zee uitstekend bergcomplex.

Midden voor de zuidkust ligt Noesa Gelinta, tusschen de mondingen van de Waé Mésé en de Waé Djamali. Op dit eiland, dat naar een eigenaardige rotsformatie ook wel Toreneiland wordt genoemd, komen naar men zegt djatibosschen voor. Ten W. van het zooeven genoemde zuidwestelijke bergcomplex, dat de Tekaka-baai vormt, buigt de kust met vele grillig gevormde baaien en inhammen naar het N. om tot waar Straat Molo de vele ten W. van Flores gelegen eilanden van het hoofdeiland scheidt. De voornaamste van deze eilanden zijn Rindja en Komodo (zie aldaar). De westkust is bergachtig, tot waar in het N. de Nanga Nai uitmondt bij de vlakte van Ngorang. Noordelijk van deze rivier ligt de belangrijkste vestiging Laboehanbadjo (zie aldaar). Na een n.nw. uitstekend schiereiland te hebben gevormd buigt de kustlijn naar het O.

om en vormt als noordkust een aantal mooie baaien, waaronder die van Rangko, Bolèng, Terang, Bari, Réo, Lingèh en Pota de voornaamsten zijn. Belangrijke vestigingen aan deze kust zijn Bari, Réo en Pota. De twee laatsten waren vroeger rechtstreeks ondergeschikt aan het sultanaat Bima. Voor zoover Réo betreft is dit zoo gebleven tot het jaar 1929, toen de Manggarai definitief van Bima onafhankelijk gemaakt werd. Het zeer geaccidenteerde land heeft vele rivieren, welke het regenwater naar zee afvoeren. Door hun korten loop zijn de meeste klein en onbeteekenend in den drogen tijd; in den regentijd kunnen zij evenwel opzwellen tot woeste bergstroomen. Voor het verkeer hebben zij geen beteekenis; integendeel vormen verscheidene in den natten moesson onoverkomelijke hinderpalen. De belangrijkste mogen hier volgen. Aan de noordkust moet vooral de Waé Pèsè vermeld worden, welke als Nanga Réo in zee komt. Deze voert het water van een groot deel van het noordelijke middel van het land af. Enkele kilometers van de uitmonding ligt de oude onderafdeelings-hoofdplaats Réo. Tot daartoe is de stroom voor groote prauwen bevaarbaar. Aan de westkust komt de reeds bovengenoemde Nanga Nai of Waé Mèsè uit, welke een groot deel van het Noordwesten van de Manggarai van overtollig water ontlast. Aan de zuidkust monden de eveneens reeds genoemde Waé Djamali of Nangalilirivier, de Waé Mèsè en geheel in het Oosten de grensrivier de Waé Mokè uit. Hiervan is alleen de Nangalilirivier voor grootere prauwen bevaarbaar en dan nog slechts bij hoog water en tot enkele kilometers van de monding.

Het geheele land bestaat uit over het algemeen woest, moeilijk begaanbaar bergland, grootendeels variëerend in hoogte tusschen 500 en 1300 m. boven de zee-oppervlakte. De bergen zijn schijnbaar systeemloos over het land verspreid. Zij vormen een groot aantal los van elkaar staande bergen en bergcomplexen. Alleen in de centrale bergketen komt het land belangrijk boven de 1300 m. uit. In dit deel stijgen de toppen tot 2200 en 2400 m. en vormen de hoogste punten van geheel Flores. Een deel van dit bergland is van vulcanischen oorsprong.

Bergmeren zijn in dit gebied in zeer beperkt aantal te vinden. De voornaamste zijn de Rana Mèsè in het daloeschap Sita, in het zuidoostelijk deel van de centrale bergketen. De groote autoweg voert er dicht langs en geeft een mooi uitzicht op het in de diepte liggende, door zwaar hout omgeven meer. In het Zuidwesten van de onderafdeeling ligt de Waé Sana met een oppervlakte van meer dan een halven vierkanten kilometer. Beide meren zijn vermoedelijk van vulcanischen oorsprong. De waterspiegel van het laatstgenoemde stijgt ongeveer eenmaal per jaar vrij plotseling. Dan wordt het overtollige water in groote hoeveelheden via de Waé Boeloea afgevoerd naar de Waé Djamali, waar het meerwater talrijke visschen vergiftigt en doet bovendrijven.

De onderafdeeling wordt doorsneden door den grooten Floresweg, welke in het uiterste Zuidoosten bij de kustplaats Aimére in het Ngada'sche komt, de Waé Mokè oversteekt en, zich door het gebergte van Rongga Koé slingerend, naar Mborong voert, eveneens aan de zuidkust. Daarna loopt hij in noordelijke en noordwestelijke richting oostelijk van het centrale gebergte en vervolgens langs den noordvoet van deze keten naar de hoogvlakte van Roeteng en de hoofdplaats van dien naam; van hier af wordt de richting weer ongeveer noordelijk. De weg slingert zich door het woeste gebergte van het Tjibalsche, daalt af naar de laagvlakte, en komt ongeveer 10 km. van Réo aan de Waé Pèsè, volgt deze rivier tot de plaats Réo zelf en gaat dan nog ongeveer vijf km. verder naar het aan zee gelegen plaatsje Kedindi, waar een vrij goed beschutte reede een goede ankerplaats biedt voor den tweemaal per maand Réo aandoenden K.P.M.-stoomer. Een verbinding met het aan de westkust gelegen Laboehanbadjo staat reeds lang op het programma; een geschikt tracé is echter nog niet gevonden. Het verkeer over dit deel van den Floresweg is vrijwel het geheele jaar verzekerd, hoewel in den natten tijd voortdurend rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid van aardverschuivingen, welke alle verkeer soms voor dagen lang stop zetten. In het bijzonder voor het weggedeelte Roeteng-Réo-Kedindi wordt dit elk jaar beter. Overigens wordt het geheele gebied doorsneden door een groot aantal min of meer goed onderhouden paardepaden, welke het verkeer tot de verste uithoeken van het gebied mogelijk maken. Aansluitend op dit wegennet vindt men ontelbare voetpaden, welke niet onderhouden worden en plaatselijk zich voortdurend naar behoefte wijzigen. Meestal zijn deze nog zeer goed met paarden te berijden.

De onderafdeeling is verdeeld in 38 daloeschappen (gemeenten) en het poenggawaschap Badjo. Vóór 1922 bestond dit gebied uit twee onderafdeelingen, Noord- en West-Manggarai, met als hoofdplaats Réo aan de noordkust en Midden- en Zuid-Manggarai met als hoofdplaats Roeteng even ten N. van het centrale gebergte. Ook is de tegenwoordige onderafdeeling eenige jaren verdeeld geweest in drie districten met als hoofdplaatsen Roeteng, Réo en Laboehanbadjo.

De bevolking bestaat voor het grootste gedeelte uit Manggaraiers, die behoudens plaatselijke cultureele en dialectische verschillen een eenheid vormen. Verder komen aan de noordkust en in het Noordwesten zeer vele afstammelingen van Bimaneezen, aan de zuidkust van Èndéhneezen voor. Bovendien hebben in jongeren tijd tal van nieuwkomers zich in dit gebied gevestigd, zooals Rotineezen, Sawoeneezen, Boegineezen enz. De talrijke eilanden voor de kust zijn bewoond door een gemengde bevolking, waarvan afstammelingen van Badjo's waarschijnlijk de voornaamste plaats innemen. Het aantal Europeanen bedraagt 27, dat der Japanners 10. De missionarissen van de congregatie van het Goddelijk Woord te Steyl vormen van de Europeanen wel het grootste aantal; zij vinden onder de meerendeels nog heidensche Manggaraiers een vruchtbaar arbeidsveld. Verder zijn er 316 Chineezen en Arabieren, die zich vooral met handel en kleinlandbouw bezig houden. Het aantal der inheemschen bedraagt ongeveer 155.000.

Het overgroote deel der bevolking belijdt een animistisch heidendom. Door de intensieve werkzaamheid der missionarissen is meer dan 20% tot het Christendom overgegaan. Mohammedanen zijn veel te vinden onder de onder Bimaneeschen en Èndéhneeschen invloed staande kuststreken

en in de westelijke daloeschappen. Ook wonen in de noordoostelijke daloeschappen Lamba-Leda, Tjongkar en Biting vrij veel Mohammedanen. Een kleine kring van protestanten (grootendeels van elders gekomen) heeft ir de hoofdplaats Roeteng een klein bedehuis gebouwd.

Door de Missie worden 52 gesubsidieerde volksscholen onderhouden, welke in een driejarigen cursus den kinderen de meest elementaire kennis bijbrengen. Op een eveneens gesubsidieerde bijzondere standaardschool ter hoofdplaats stelt de Missie de gelegenheid open voor een klein aantal scholieren wat meer kennis op te doen. Bijzondere particuliere scholen bestonden te Roeteng en te Réo voor kinderen van Chineeschen landaard. Door de slechte tijdsomstandigheden konden deze inrichtingen niet gehandhaafd blijven.

Onder de middelen van bestaan neemt de landbouw een overwegende plaats in. Europeesche landbouw komt niet voor, wel eenige kleine landbouw door Chineesche ondernemers (koffie- en klappertuinen). De Manggaraiers zijn een bij uitstek landbouwend volk. Hun voornaamste producten zijn maïs, rijst en knolgewassen (oebi-soorten). Maïs en rijst worden door elkander verbouwd op ladangs, welke door hun opvallenden stervorm een bijzonder cachet aan het landschap geven. De macht over den grond is in handen der toean tanah, grondheeren, hier gelaran genaamd, aan wie mededeeling moet worden gedaan van het in gebruik nemen van grond door de daartoe gerechtigden en die bij de tuinfeesten geëerd worden met huldegaven. Een daartoe bevoegde kampoeng-oudste plant na verkregen toestemming van de grondheeren de „lodok", een kleinen paal, welke het midden zal vormen van den te maken tuin; hierbij wordt onder het uitspreken van de daarbij noodige magische formules een kip geslacht. Allen, die daartoe gerechtigd zijn, krijgen één of meer „vingers" toegewezen; dit beteekent, dat zij zoovele vingerbreedten van een kleinen cirkel om de lodok heen in gebruik krijgen. Van dezen kleinen cirkelboog uit mogen zij sectorisch hun tuin aanleggen zoover zij willen en zoover het terrein het toelaat. Een op deze wijze gemaakte tuin grenst ter weerszijden aan een anderen dergelijken sectorischen tuin van een anderen kampoengman, die eveneens één of enkele vingers van den cirkelboog heeft ten gebruike gekregen. Wanneer na enkele (meestal twee) jaren de grond te zeer uitgeput blijkt om er nog maïs en rijst op te verbouwen, gaat men over tot knolsoorten, welke men voor bijvoeding gebruikt, dan wel somtijds in tijd van voedselschaarschte voor hoofdvoeding. Behalve de genoemde gewassen worden er enkele vruchten- en groentensoorten geteeld. Talrijke koffietuinen in handen der bevolking of van enkele Chineezen leveren de als uitnemend bekendstaande Manggaraikoffie. Aan de kusten komen klappertuinen voor, welke in goede tijden een ruime bron van inkomsten vormen. Te Réo, Dampé en Pota aan de noordkust worden vrij uitgestrekte sawahcomplexen gevonden; behalve de rijstoogst leveren zij als tweede product een oogst van katjang idjau. Van vroeger al zijn er te Pota ook uienvelden. Het laatste jaar werden er ook vele aangelegd te Dampé en te Réo.

Veeteelt, hoewel vrij belangrijk, mag nauwelijks onder de middelen van bestaan gerekend worden. Paarden worden algemeen gebruikt als rij- en lastdieren. Karbouwen zijn lastdieren en worden bovendien geslacht om bij het ritueel als feestvoedsel te dienen. Beide diersoorten vormen het belangrijkste bestanddeel van den bruidschat bij de echte Manggaraiers. Aan de voortteling wordt weinig of geen zorg besteed. Veelal loopen de dieren in het wild rond. Vroeger werden er vele uitgevoerd. Nu gebeurt dit nog slechts met karbouwen, welke naar de onderafdeeling Ngada worden gebracht en ingeruild tegen gouden voorwerpen. In dat gebied zijn vele karbouwen noodig voor het godsdienstig ritueel. De dieren zouden kunnen worden beschouwd als reservekapitaal, waarnaar in tijd van nood kan worden gegrepen. Het blijkt echter, dat de Manggaraier liever honger lijdt, ja zelfs liever zijn kinderen van honger ziet sterven, dan zijn beesten te slachten. Als middel van bestaan kunnen zij daarom nauwelijks genoemd worden. Van landschapswege werden een groot aantal koppels Madoeravee uitgegeven op het zoogenaamde Soembacontract. Vele Manggaraiers werden hierdoor reeds welgestelde veebezitters. Zij weten evenwel nog niet hoe dezen rijkdom te gebruiken. Hier en daar bestaat een neiging ook dit jonge bezit als min of meer heilig te beschouwen. Men is er zeer moeilijk toe te brengen een van deze sapi's voor de slacht te verkoopen. Varkens, geiten en kippen zijn in elke kampoeng in grooten getale te vinden. De eerstgenoemde diersoort speelt een rol bij de huwelijkssluiting. Varkens worden door de familie van de bruid als tegenprestatie tegenover den bruidschat aan de familie van den bruidegom gegeven samen met andere goederen. Kippen en varkens worden gebruikt bij het wichelen; men tracht uit de oppervlakte van den lever het al of niet welslagen van een onderneming af te leiden. Aan de kusten en op de eilanden geven visscherij en het winnen van zeeproducten aan velen een bestaan. Aan de noordkust wordt iets aan zoutwinning gedaan. Te Laboehanbadjo is eenige parelvisscherij, gedreven door de Flores Pearl Company; door de tijdsomstandigheden is dit een noodlijdend bedrijf. De winning van tamarinde, kaneel, geelhout, kemiri, bijenwas, rotan, parelschelpen, lola en tripang levert mede een middel van bestaan van eenige beteekenis op.

De handel is onbeduidend en grootendeels in handen van uitheemsche handelaren, in het bijzonder van Chineezen, die producten opkoopen en Europeesche (tegenwoordig veelal Japansche en Chineesche) fabriekswaren slijten.

Onder industrie moet genoemd worden eenige huisnijverheid zooals spinnen en weven, het vlechten van matwerk, manden, zakken, hoofddeksels, enz. In sommige kampoengs en sommige streken is het weven van oudsher verboden (pemali). Daar legt men zich dan meestal toe op het mattenvlechten. In het binnenland weeft men nog vaak met eigen gesponnen garens. De katoen wordt met een toestel, bestaande uit twee roteerende walsen, welke met wormwielen in elkaar grijpen, gereinigd, (nggèso of koès), vervolgens gesponnen met een inheemsch spinnewiel (djanta). Plaatselijk komt pottenbakken voor. Enkele daloeschappen kennen het rotanvlechten. Een mooi voorbeeld van dit laatste is de oude oorlogshoed in den vorm van een ouderwetschen helm.

De Manggarai is het meest boschrijke gedeelte van Flores. Er zijn niet minder dan 28

boschreserves geprojecteerd, ten deele reeds bij besluit vastgesteld. De zoogenaamde Roetengreserve neemt door zijn groote oppervlakte (392.5 km.²) een eerste plaats in. Deze omvat het geheele centrale gebergte met enkele er aan grenzende gebieden. Goede houtsoorten komen weinig of niet voor. In de omgeving van Pota groeit wat djatihout. Van de in de Manggarai voorkomende dieren moeten vermeld worden de varanus komodoensis of reuzen-varaan, de python, herten, wilde varkens, apen, krokodillen en leguanen.

Een bijzondere plaats neemt dit gebied in uit het oogpunt van medische verzorging. Groote vochtigheid van het klimaat gepaard met veeltijds dichte bewolking hebben in het bergland in verband met bepaalde cultureele eigenaardigheden van het volk (het samenwonen van groote volksmenigten, 100 à 200 zielen in één huis) en een vrij groote bevolkingsdichtheid in vroeger dagen een vrijwel algemeene besmetting met mijnworm ten gevolge gehad, terwijl ook de frambosia zeer vele slachtoffers telde. Daarnaast maakten periodieke dysenterie-epidemieën ontelbare slachtoffers. De laatste belangrijke dysenterie-uitbarsting vond plaats in 1929/30. De assaineering is een voorbeeld van goede medisch-hygiënische propaganda. De hierbij ingeslagen wegen leidden in vier richtingen, welke echter alle vier hetzelfde doel voor oogen hadden. Allereerst moet de directe voorlichting op medisch-hygiënisch gebied, de eigenlijke propaganda worden genoemd. Dan zijn er de massakuren tegen de mijnwormziekte en de in het groot doorgevoerde injecties tegen dysenterie. Een derde weg vormde de methodisch opgezette en doorgevoerde woningverbetering. En ten slotte de aanleg van vliegenvrije privaten.

Het landschap beschikt over een hospitaal ter hoofdplaats Roeteng met 29 bedden en een polikliniek annex ziekenzaaltje te Lengko Adjang in het N.O., een dergelijke inrichting in Rékas in het W. en een polikliniek te Réo.

LABOEAN BADJO (Aanv. Dl. II). Een plaatsje aan de westkust van het eiland Flores, in het landschap en de onderafdeeling Manggarai (zie aldaar), vroeger standplaats van den Radja Bitjara (Sengadji) van Laboean Badjo, hoofd van het gelijknamige district. De Flores Pearl Company beoefent er de parelvisscherij, welke door de slechte tijdsomstandigheden een kwijnend bestaan lijdt. De plaats wordt éénmaal per maand aangedaan door de Kon. Paketvaartmij. Het is de voornaamste uitvoerhaven van het Noordwesten van Manggarai; er komen zee- en boschproducten ter markt, welke zoowel per K.P.M.-stoomer als per inheemsche prauw worden uitgevoerd; per prauw meestal naar Bima en Makasser. De handel is er in handen van Chineezen. De bevolking is een mengsel van Bimaneezen, Manggaraiers, lieden van Zuid-Celebes en van andere streken.

KOMODO of **RATTENEILAND** (Aanv. Dl. II), gelegen tusschen de eilanden Soembawa en Flores van den Timor-archipel. Van Soembawa is het gescheiden door Straat Sapé en van Flores door de Straten Linta en Molo en door het eiland Rindja (zie aldaar). Het behoort tot de onderafdeeling Manggarai van de afdeeling Flores der residentie Timor en Onderhoorigheden en tot het landschap Manggarai. De eenige nederzetting op dit eiland is de kampoeng Komodo met een bevolking van ongeveer 150 zielen. De bewoners zijn Mohammedanen en zoeken hun levensonderhoud in visscherij, jacht op herten, wilde karbouwen en paarden, mattenvlechten, verzamelen van tamarinde en rotan. Enkelen bewerken een ladang. Naar het schijnt spreken de bewoners van dit eiland een eigen taal. Vroeger behoorde dit eiland (evenals de geheele Manggarai, zie aldaar) onder het sultanaat Bima, dat dit afgelegen gebiedsdeel als ballingsoord gebruikte. Behalve de genoemde dieren komen op het eiland de reuzenvaranen voor, die er hun wetenschappelijken naam aan ontleenen (varanus komodoensis; zie VARANIDAE). Er hebben plannen bestaan dit eiland of het nabijgelegen Rindja tot natuurreservaat te maken.

RÉO (Aanv. Dl. III). Plaatsje in het N. van West Flores, gelegen aan de Réo-rivier op enkele kilometers van de monding. Tot 1922 was het de hoofdplaats van de onderafdeeling Noord- en West-Manggarai van de afdeeling Flores. De rivier is tot vóór de plaats bevaarbaar voor groote prauwen, welke er dan ook in den oostmoesson regelmatig binnenvallen. Het is geen uitzondering als er tien of meer prauwen op de rivier op lading liggen te wachten. Réo was vroeger de zetel van den Radja Naib, den vertegenwoordiger van den Sultan van Bima in deze streken, en staat daardoor sterk onder Bimaneeschen invloed, zoo sterk zelfs, dat Réo met recht een kolonie van Bimaneezen genoemd kan worden. Het plaatsje is aardig aan de rivier gelegen en begroeid met klapper-, mangga- en tamarindeboomen. Talrijke restanten van gebouwen, in het bijzonder betonnen grondvesten, herinneren aan den tijd, dat Réo nog een bestuursvestiging was. Het is de uitvoerhaven van een groot deel van Noord-Manggarai. Er komen o.m. copra, koffie, en boschproducten ter markt. De K.P.M. doet twee maal per maand het plaatsje Kedindi aan, vijf km. van Réo gelegen. Het is de belangrijkste havenplaats van West Flores; de „voorhaven" Kedindi is het westelijke eindpunt van den Floresweg. Een groot aantal Chineesche en één Japansche toko hebben er den handel in handen.

ROETENG (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het landschap en de onderafdeeling Manggarai (zie aldaar).Standplaats van een Gouvernements-arts, en een Gouvernements-Indisch-veearts. Direct tegen de kota aangebouwd ligt de hoofdstatie voor West Flores van de missionarissen der congregatie van het Goddelijk Woord van Steyl, met een R.K. kerk, standaardschool, werkplaatsen, boerderij, enz. Er is een detachement van de veldpolitie gelegerd (tot voor kort een militair detachement). Een kleine protestantsche kerk ligt in het Noorden van de kota. Een ziekenhuis met 29 bedden en polikliniek (landschapseigendom) staat onder leiding van den Gouvernements-arts. Gelegen op ongeveer 1200 m. boven de zeeoppervlakte op de hoogvlakte van Roeteng aan den grooten Floresweg, is het van de zuidkust (Mborong en Aimére) en van de noordkust (Réo) te bereiken per automobiel. De handel beperkt zich tot enkele Chineesche handelaars, die het ambtelijke deel der inwoners en de missionarissen van ingevoerde goederen voorzien en producten (koffie, rijst, maïs, tabak, kaneel) van de bevolking opkoopen. Roeteng heeft een aangenaam, koel klimaat. De nachten

kunnen heel koud zijn. Er zijn temperaturen waargenomen tot enkele graden boven het vriespunt. Door de beschutte ligging achter de hooge centrale bergketen is het er evenwel over het algemeen niet guur.

RINDJA (Aanv. Dl. III). Eiland, gelegen tusschen de westkust van Flores en het eiland Komodo (zie aldaar). Van Flores is het gescheiden door de beruchte Straat Molo, gevreesd om zijn hevige stroomingen. Het eiland behoort tot het landschap en de onderafdeeling Manggarai (afdeeling Flores, residentie Timor en Onderhoorigheden). Het zuidelijke deel van het eiland is geheel onbewoond. Er zijn enkele verwaarloosde kleine klapperaanplantingen. In het Noorden ligt de kampoeng Rindja, bewoond door ongeveer 250 menschen, die leven van visscherij, verzamelen van zeeproducten, jacht op herten, wilde karbouwen en paarden, een weinig landbouw en het houden van geiten. Vroeger was dit eiland het weidegebied voor den veestapel van den Sultan van Bima. Het eiland is bekend door het voorkomen van den reuzenvaraan (varanus komodoensis; zie VARANIDAE). Verder komen er vele wilde zwijnen voor.

VAN VOLLENHOVEN (Prof. Mr. CORNELIS), geb. Dordrecht 8 Mei 1874, overl. Leiden 29 April 1933, heeft in zijn ruim 35 jaren arbeid een hooge plaats ingenomen in de geheele Nederlandsche rechtswetenschap, nieuwe wegen geopend voor en nieuwe vaart gegeven aan de beoefening van het Indische recht, een bijzondere beteekenis verworven in bepaling en uitvoering van de Indische staatkunde in het eerste derdepart der 20e eeuw.

Zijn loopbaan. Zijn loopbaan voor Indië vangt aan — voorspel 1897—1901 — als particulier secretaris van J. Th. Cremer, toenmaals kamerlid en directeur der Deli-maatschappij, vlak daarop minister van koloniën. Op koloniën treedt hij na zijn promotie (Mei 1898) als adjunct-commies in 's lands dienst. Werkzaam gesteld aan de toenmalige afdeeling A (justitie, en onderwijs eeredienst en nijverheid), weet hij dra zijn stempel op het werk zijner onderafdeeling te drukken.

Het levenswerk zelf van Van Vollenhoven ligt geheel in zijn hoogleeraarschap aan de Leidsche universiteit in „het adatrecht van Nederlandsch-Indië" en „het staats- en administratief recht van N. I., Suriname en Curaçao" (aldus werden op zijn wensch na de totstandkoming van het nieuwe Academisch Statuut (Ned. Stb. 1921 no. 800, zie beneden) verdoopt de oorspronkelijk „Mohammedaansch recht en overige volksinstellingen en -gebruiken in N. I." en „staatsrecht en inrichting van 's Rijks koloniën en overzeesche bezittingen" geheeten vakken). Daarnaast gaf hij 1902—1907 nog onderwijs betr. de Indische wetboeken, belastte hij zich 1902—1906 (de aanvaarding van het hoogleeraarschap door dr. C. Snouck Hurgronje) en van 1927 (diens aftreden) tot 1931 met het college over den Islam, en begon hij in den winter 1932/33 een college vergelijkende rechtsgeschiedenis, reeds na eenige voordrachten door zijn ziekte en sterven afgebroken.

Buiten het professoraat heeft Van Vollenhoven nooit een vast ambt bekleed; voor eenige der hoogste functies schijnt hij te zijn aangezocht, doch vergeefs. Zijn gezondheid, welke door een ernstig overwerken in 1902/03 een geduchten knauw had gekregen, verzette zich daartegen; zij legde hem behoedzaamheid en uiterste levensregelmaat op, wilde hij tot een goed einde brengen de taak, waartoe hij zich geroepen voelde.

Zijn ambt. Die taak als hoogleeraar was voor hem (vgl. zijn Leidsche oraties [1]): Exacte rechtswetenschap, 1901, zijn program, en: Het onbaatzuchtige in recht en staat, 1917, zijn belijdenis) drieledig: wetenschap beoefenen door systematisch, historisch en vergelijkend het „rechtsgeheel der aarde" te doorvorschen, wetenschap overdragen door aan een volgende generatie „architectonisch inzicht in de wetenschap" te geven en besef van plaats en taak van het eigen land in de wereld, en wetenschap „openbaar maken" in het rechtsleven. Grotius en Thorbecke waren hem in dit alles de lichtende voorgangers. Grotius de universeele geleerde, wiens kennis zich spreidde over de gansche toenmaals kenbare rechtsstof, die nationaal en buiten-nationaal recht in één systeem helder ordende, den redelijken grondslag wees van het geweld ter beschutting van het recht; Thorbecke de schepper van het Nederlandsche staatsrecht, de ontzagwekkende professor, de bouwer van den nieuwen Nederlandschen staat (zie groep IV en V in deel I der V.G. en de artt. Het boek van 1625 en Professor Thorbecke, V.G. I, blz. 225 en 311). Zoo heeft Van Vollenhoven op tal van gebieden rechtssamenhang ontdekt, is hij de schepper geworden van de adatrechtswetenschap, heeft hij een onuitwischbaren indruk achtergelaten als hoogleeraar en stond hij vooraan onder de bouwers van het nieuwe Indië (vgl. ook Van Eysinga in „Grotius", annuaire international, 1934).

Zijn uitgangspunt. Zijn werk voor Indië is niet het ongewild gevolg geweest van een toevallige neiging of een gelukkigen greep, het staat in onverbrekelijk verband met zijn levenshouding en komt uit één geloofsovertuiging voort. Zijn uitgangspunt is de „societas humana" van Grotius, zooals die zich aan ónze oogen voordoet; het menschelijke geslacht, welks eenheid Van Vollenhoven verkondigd ziet in het N. Testament — de geheele bijbel was hem in het werk tot steun en inspiratie —, waarin elk volk zijn waarde en beteekenis heeft en alle menschelijke gaven en talenten, in al hun verscheidenheid, aanspraak hebben op volle ontplooiing. Nimmer is hij dan ook moede geworden te prediken, dat de volken van het oosten, waarover westersche mogendheden gezag voeren, in hun ontplooiing gerech-

[1]) Inaugureele oratie in Verspreide Geschriften I, bl. 3, rectorale oratie aldaar bl. 36. Een overzicht over zijn geschriften geeft het voorwoord tot de in 1934 door H. D. Tjeenk Willink en Zn. en Martinus Nijhoff uitgegeven Verspreide Geschriften (3 dln.), een chronologische lijst staat achter in deel III daarvan. Deze Verspreide Geschriften bevatten al wat naast de zelfstandig verschenen boeken is verschenen in krant, tijdschrift en brochure, behalve de losse opstellen over adatrecht; deze waren reeds eerder door eenige leerlingen gebundeld tot het deel III van Van Vollenhoven's „Het adatrecht van N.I." (Leiden 1933). De in dit artikel gebruikte geschriften uit die twee verzamelingen worden aangeduid met V. G. (= Verspreide Geschriften) en met A. III (= Het adatrecht van N.I., deel III).

tigd zijn tot onzen hartelijken steun en hulp, dat het westen een zedelijke taak te vervullen heeft, een zedelijke verantwoording draagt tegenover het oosten, niet het recht heeft uit zelfoverschatting, overmacht of gemakzucht zijn recht, instellingen en begrippen aan hen op te dringen, maar trachten moet het levende volkseigene der oostersche volken te kennen, te begrijpen, te ontwikkelen, en dat met hun eigen medewerking, waartoe zij moeten worden gewekt en verantwoordelijk gemaakt. Grotius' ideaal, de eendracht der volken in een door het recht beschutte wereld, grijpt Van Vollenhoven in zijn studententijd (zie de dissertatie, V.G. II, bl. 3) en het laat hem nimmer meer los (zie o.m. De Eendracht van het Land 1913, Het punt van uitgang 1916, De drie treden van het volkenrecht 1918, Vredestoerusting der wereld 1924, 1925, 1931, V.G. II, bl. 173, 357, 412, 591, 612, 702).

In de menschenmaatschappij van zijn eigen tijd ziet hij voor Nederland een bijzondere taak weggelegd. Op twee groote Nederlandsche doeleinden is zijn denken en doen gericht geweest: Nederlands internationale taak in de organiseering van de wereld, Nederlands koloniale taak, nl. de onzelfzuchtige ordening naar Indisch belang van het groot-Indisch rijk van Van Heutsz en de zijnen, in voortzetting van het werk van groote voorgangers: de twee Hogendorpen, Thorbecke, Fransen van de Putte (zie zijn bundel Historische Schetsen, V.G. I, groep III).

Doel en methode. De rechtswetenschap, welker praktische taak hij omschrijft (inaugureele oratie) als misstand toonen in bestaand of ontworpen recht, dogmatische bezwaren ontmaskeren, gewenschte analogieën rijkelijk aan de hand doen, niet-aansluiting op het overige recht en miskenning van verschil of gelijkenis verhoeden, kan daarin alleen slagen als zij „een vasten gang" en „alomvattende kennis van feitelijke gegevens" bezit. Daarom was voor hem een helder systeem het begin der wetenschap, de vergelijkende rechtsgeschiedenis een harer toppen. In een vergelijkend historische rechtsbeoefening, die inleidt in vroegere en in vreemde gedachtenwerelden, zag hij een machtig middel tegen geestelijke baatzucht en nationale beslotenheid, welke ons nu den weg belemmeren naar een geordende wereldmaatschappij en ons bij de botsing van beschavingen in het oosten het inzicht in en begrip van een anders geaarde en anders gegroeide maatschappij en haar recht verduisteren. Op resultaten van rechtsvergelijking berusten zijn baanbrekende voordrachten voor de Kon. Ak. v. Wetensch. over Indonesisch recht (zie V.G. I, bl. 22, 51, A. III, blz. 569, 583, 674).

Een zeer klemmenden eisch stelt dat werk van ordening en ineenpassing aan de rechtstaal, opgevat in den breeden zin, dat vaste technische begrippen bestendig worden weergegeven in vaste termen, desnoods naar de behoeften eener nieuwe stof gesmeed. Het is een zijner beste verdiensten geweest, dat hij vindingrijk nieuwe rechtstaal heeft gesmeed en rechtstermen consequent gebruikt (vgl. V.G. I, blz. 114, 612 en III, blz. 635).

Voorbereiding. Van Vollenhoven studeerde, in 1891 te Leiden aangekomen, in snel tempo rechten (candidaats 1892, doctoraal 1895) en, gepakt door prof. Oppenheim (V.G. I, blz. 20, 614 en 342) staatswetenschap (doctoraal 1897), daartusschendoor ook semitische letteren (candidaats 1896) en blijft, ofschoon die studie afbrekende, toch in persoonlijken leeromgang met prof. de Goeje (vgl. V.G. III, blz. 670) verknocht aan de studie van Arabisch en Islam. Met studie van oostersche talen vulde hij, tegen prof. Kern eerbiedig opziend (vgl. V.G. I, blz. 20, 156), tot het eind van zijn leven vrije uren. Bij alle studie is hij zeer actief en strijdbaar lid van het Leidsch Studentencorps. De voorbereidingstijd vindt bekroning in de dubbele promotie cum laude (Mei 1898), op stellingen in de rechten, en in de staatswetenschap op het proefschrift „Omtrek en inhoud van het internationale recht," dat voor het eerst een ordening geeft van de gansche, dusver onsamenhangende, verspreid liggende internationale rechtsstof. Een hoofdkenmerk van al zijn werk zou zijn: ordening.

Indeeling van de loopbaan. Een scheidingslijn valt in de jaren 1918—1919, de Amerikaansche reis (zie beneden). De eerste periode (1901—1918) volgt op het Haagsche voorspel der Cremer-jaren, van de wederintrede in de Leidsche universiteit tot de voltooiing van deel I van het groote boek over het adatrecht van N.I., geëerd met de zeldzame onderscheiding van de gouden medaille der Thorbecke-Stichting. De eerste periode is die van het adatrecht, de *nationale* studie daarvan, en den staatkundigen strijd voor het adatrecht. De tweede periode brengt de eindoverwinning in dien strijd, de uitbreiding van de studie op internationaal terrein, en, door de oprichting van de Rechtshoogeschool te Batavia in 1924, de intensiveering van de studie in Indië zelf. Maar de tweede periode wordt vooral gesigneerd door het staatsrecht, en den strijd om de emancipatie van Indië.

Het eerste tijdvak. In deze 17 jaar wordt het adatrecht object van rechtswetenschap, erlangt het den rang van een welgeleed, levend, regenereerend volksrecht. Tot de verschijning van het eerste deel van het groote boek (1906—1918) ligt op het terrein, waar nu het adatrecht staat, een berg van ethnografisch materiaal, eenige duizenden boeken en artikelen waarin, met andere ethnografica, ook gegevens omtrent volksrecht voorkomen. Wetenschappelijke belangstelling voor deze materie draagt dan bijna uitsluitend een ethnografisch karakter; ook de „Ethnologische Jurisprudenz" is ethnologisch en historisch, niet juridisch gericht.

Uit dien chaos van levensvormen, verscholen in het ruwe materiaal, brengt Van Vollenhoven de rechtsvormen naar voren, zonder den ethnologischen achtergrond geweld aan te doen; daarin onderkent hij de groote lijnen, de structuur van het rechtsstelsel van de volken in het „Indonesisch rechtsbekken", het blijvend kader van instituten en regelen in de verscheidenheid van vormen, wisselend naar tijd en plaats. Hij onderkent ook binnen dit bekken van verwante vormen de 19 varianten (rechtskringen), waarin zich het recht heeft gedifferentieerd. Hij vat ook, de rechtsgemeenschappen steeds vooropschuivend en het rechtsproduct uit de gemeenschappen en hun samenhang verklarend, den organischen onderlingen samenhang der rechtsinstituten en -regelen, de innerlijke orde welke het rechtsleven in al zijn bontheid tot één welsluitend levend geheel maakt. Aan de dooreenwarring van Indonesisch volksrecht en mos-

limsch en hindoesch schoolrecht maakt Van Vollenhoven voorgoed een eind (zie Snouck Hurgronje in De Telegraaf 3 Mei 1933 Av.).

Naar gelang de afleveringen verschijnen komt dan ook telkens het beeld van het adatrecht der opeenvolgende rechtskringen gaaf en scherp voor den dag. Voor Java (met Madoera: 3 rechtskringen), het verwaarloosde en gesmade („op Java bestaat geen adatrecht!") werd de beschrijving een waar meesterstuk, een openbaring. Voortaan staan wetenschap en rechtspraktijk op een sterk fundament, het weloverwogen kader is gegeven, Java vindt gelijke aandacht. Het groote boek wordt geflankeerd door de vier voordrachten voor de Indische bestuursacademie getiteld „Miskenningen van het adatrecht" (uitgave Brill, Leiden 1909), het „Adatwetboekje voor heel Indië" (Brill 1910), als epiloog volgt „De Indonesiër en zijn grond" (Brill 1919), het strijdschrift tegen de voorgenomen wijziging van art. 62 van het reg. regl. van 1854 (bijl. handd. 2e k. 1917/18, 449), welke daarna spoedig van de tafel der staten-generaal verdwijnt.

Van den aanvang af onderstreept Van Vollenhoven den samenhang van het gansche Indonesische adatrecht, van Madagascar tot Formosa. „Indonesië" en „Indonesiër" evenwel zijn voor hem steeds ethnologisch-juridische, geen staatkundige termen geweest (V.G. III, blz. 113). „Indonesië" als naam voor N.I. achtte hij daarom wetenschappelijk onjuist (V.G. III, blz. 332, 339); „Indonesiër" echter als aanduiding van den inheemschen bewoner van N.I. stelde hij in de plaats van „Inlander" om den voor velen onaangenamen, uit art. 109 reg. regl. 1854 voortgekomen bijsmaak van minderwaardigheid, die in het spraakgebruik den term vergezelt.

De „universiteit", zooals Van Vollenhoven in De ontdekking van het adatrecht (1928, zie beneden) zijn eigen rol in het werk gaarne bemantelt, leverde nog een bijzondere bijdrage, nl. de proefschriften over adatrecht (vgl. de lijst van proefschriften in V.G. III achterin).

In dit eerste tijdvak, dat der nationale adatrechtstudie, waartoe Van Vollenhoven's eerste Indische reis (1907—8) zijn eigen vruchtbaarste bijdrage is geworden, wordt de „étude pratique" (A. III, blz. 777) krachtig bevorderd door den arbeid der, in 1909 door het Kon. Instit. v. d. Taal-, Land- en Volkenkunde gevormde, onder Snouck Hurgronje's leiding gestelde, „Commissie voor het adatrecht" (Van Vollenhoven zelf was haar secretaris) met haar Indische „Commissie van bijstand" (ingesteld door het Bataviaasch Genootschap van K. en W.). Deze commissies, later ondergebracht in de in 1917 in het leven geroepen Adatrechtstichting te Leiden, de bekroning van het vorschingswerk, namen de taak op zich het centrale punt te wezen voor de tot nog toe verspreid en los van elkaar werkende mannen van wetenschap en praktijk, voorts adatgegevens te verzamelen, te schiften en te ordenen, en uit te geven (de Adatrechtbundels). Daarnaast verschijnen sinds 1914, als uitgave van het Koloniaal Instituut te Amsterdam, de door groepen leerlingen van Van Vollenhoven onder zijn leiding bewerkte „Pandecten van het adatrecht", een naar rechtskringen stelselmatig en met gebruik van eenparige rechtsbenamingen geordende samenvatting van de gegevens betr. de onderscheiden instellingen van adatrecht (vgl. A. III, blz. 338). En ten slotte kwam, eveneens in 1914, de verzameling „Verordeningen betr. inlandsch privaatrecht" (Tjeenk Willink, Zwolle), die alle nog geldende algemeene verordeningen, welke een stuk privaatrecht der inheemsche bevolking regelen, bevatten of excerpeeren, de aanvulling dus van het ongeschreven privaatrecht der bevolking brengen.

Al die arbeid had ook een hoog praktisch doel. Want gepaard daarmede gaat de strijd tégen de unificatie-staatkunde en vóór een „associatie van inlandsche en Europeesche rechtsbelangen", de strijd waartoe de wetsvoordracht van den door Van Vollenhoven overigens hoog geschatten en geprezen minister Idenburg (A. III, blz. 165 en elders) hem den handschoen toewerpt. Het is de uit de belangstelling der Kuyper-partij voor de Christeninlanders (zie A. III, blz. 374) voortgekomen bekende voordracht (bijl. handd. 2e k. 1904/5, 121), die recht inging tegen de methode-Cremer (1900, waarschijnlijk wel aandrang van Van Vollenhoven als departements-ambtenaar) van partieele en locale codificatie van adatrecht (opdracht aan Carpentier Alting naar de Minahasa), en aanstuurde op globale rechtsunificatie voor heel Indië volgens Europeesche wetboeken. Die voorstellen bekampt Van Vollenhoven met alle middelen, geput uit oostersch recht, uit vergelijkende rechtsgeschiedenis en uit zedelijk verantwoordelijkheidsbesef tegenover de inheemsche maatschappij (eerste schermutselingen in 1904 en 1905, het bekende artikel „Geen juristenrecht voor den Inlander" (A. III, blz. 22), de tweekamp in 1906 (A. III, blz. 70—115)). De grootsche strijd eindigde met de halve overwinning der zgn. oudejaarswetten van 1906 (Ind. Stb. 1907 nos. 204 en 205). Niet gerust op de verdere uitwerking in lagere verordeningen van de beginselverklaringen dier nieuwe artikelen 75 en 109 reg. regl., duurzaam ontevreden met den nieuwen tekst zelf, levert Van Vollenhoven in samenwerking met zijn medestanders J. H. Carpentier Alting, Kleintjes en Winckel in 1909 een proeve van herziening van de defectueuse artikelen en van uitwerking, de welbekende „24 ontwerpen" (A. III, blz. 178); slaat hij in de volgende jaren (novelle-de Waal Malefijt, bijl. handd. 2e k. 1912/3, 268) onafgebroken op het aambeeld der aanpassing van westersche en inheemsche rechtsbelangen (A. III, blz. 283, 291, 313—338); hernieuwt hij zijn strijd tot bescherming van het Indonesische volksrecht in 1914/5 en 1918, als minister Pleyte bij de behandeling van de novelle, door Van Vollenhoven als een verbetering van den tekst van 1906 beschouwd, afwijkende unificatie-vergezichten opent. Bij de wet in Ind. Stb. 1919 no. 622 heeft eindelijk de herziening van de artt. 75 en 109 haar beslag gekregen. De eindstrijd zou vijf jaar later uitgevochten worden (zie beneden).

Met de beveiliging van het adatrecht ging herordening en steviging van de adatrechtspraak hem ter harte. Na de Indische reis, die hem de oogen voor hare waarde en hare tekortkomingen wijd geopend had, zette hij de propageering voor haar herstel in, niet als een kostelijke antiquiteit van „adatmonomanen", maar als een der fundamenten voor een nieuw Indië. De groote rede van October 1908 in het Indisch Genootschap (A. III, blz. 121) getuigt van dit hervormend inzicht; doch resultaten waren in

1918 nog niet behaald. Zoozeer beheerschte de erkenning van het adatrecht door den Indischen wetgever in deze periode zijn leven, dat hij tal van aanbiedingen heeft afgeslagen, b.v. een zetel in de redactie van „De Gids" (1913) (Colenbrander in De Gids 1933, II). Hij voelde, dat de zaak van adatrecht en rechtshervorming in volle zwaarte neerkwam op hem, den ontdekker van het adatrecht (zie Van Ossenbruggen in Bijdr. Kon. Inst. 1933).

Het staatsrecht, hoewel naar zijn inzicht niet aan zulk een onsamenhangendheid lijdende als het adatrecht, vertoonde toch „deerlijken achterstand"; dien in te halen was hem een „eerezaak" (zie zijn briefje van 1912 aan Colenbrander, medegedeeld in De Gids 1933, II). Het middel tot het inhalen van dien achterstand was hem „het onderwijs op peil brengen en daarna houden", niet alleen betr. Indië, Suriname en Curaçao — oost- en westindisch staatsrecht worden steeds tezamen in het licht gesteld, tezamen behandeld als mooi materiaal voor rechtsvergelijking —, maar ook van vreemde koloniën.

De neerslag van Van Vollenhoven's staatsrechtbeoefening ligt in deze periode niet in één groot werk, maar vooral in zijn artt. in den tweeden druk dezer Encyclopaedie (V.G. III, blz. 109—240), en verder in losse bijdragen (zie V.G. III). Van den aanvang af wordt zijn staatsrechtelijke arbeid beheerscht door de vraag van actueel rechtsleven: hoe het dusver onsamenhangend, door Van Heutsz' hand tot een „groot-Indisch rijk" herschapen Indië, — voor Van Heutsz als een der stichters van het nieuwe Indië heeft Van Vollenhoven tot het einde toe een grooten eerbied gehad, getuige zijn telkens geuite bewondering voor diens „Leidraad", — innerlijk en als onderdeel van den Staat der Nederlanden, behoort te worden georganiseerd, opdat het een waarlijk moderne rechtsgemeenschap met regenereerend vermogen worde.

Van dat nieuwe Indië gaf Van Vollenhoven op college het staatsrecht, in groei, met volle aandacht voor de telkens nieuwe werkelijkheid, vollen eerbied voor wettelijke ordening van welker sociale kracht en waarde zijn besef doordrongen was, en verband leggend met het verleden van de oostersche maatschappij en den westerschen invloed; een staatsrecht even streng gevoegd als dat van westersche landen zonder bijmenging van natuurrecht of staatsleer (vgl. V.G. I, blz. 114, III, blz. 740), van "zoodanigen bouw, dat men het geheel der deelen en onderdeelen, hun samenhang, hun onderlinge afhankelijkheid, zelfs hun disharmonieën overziet" (V.G. I, blz. 111). Gelijkin het adatrecht plaatst hij ook in het staatsrecht de bonte, heterogene rechtsgemeenschappen voorop; de jonge gemeenschappen der decentralisatiewetgeving, de "zelfregeerende landschappen", de inlandsche gemeenten, zij allen worden naar hun eigenmeesterschap en afhankelijkheid onderzocht, hun plaats in het groot-Indisch rijk aangewezen. In het bijzonder de landschappen: het „indirect gebied", dat nog los en in onbepaalden status aanhangt aan Indië, wordt onderkend als een voorhanden oostersche decentralisatie en op dien voet ingelijst in het Indische rijk (vervanging van eigen onderdaanschap der landschappen door onderhoorigheid, V. G. III, blz. 175, landschapskassen en restitutie III, blz. 171; zie de algemeene artt. Contracten met zelfbest. landsch. en, later, Inlandsche zelfbesturen, V.G. III, blz. 140 en 231; zie als staal van rechtsvergelijking Contracten met boschnegers, 1916, V.G. III, blz. 75).

De inaugureele rede van 1901 raakt dadelijk het probleem aan van den bouw van het Koninkrijk en de plaats der overzeesche gebieden daarin, in het eerste collegejaar 1901/2 wordt de vraag historisch en vergelijkend in diepte en breedte onderzocht. Dusver die plaats onbepaald; hij evenwel zag „de Indiën" (een later gaarne gebruikte term) niet langer in de onvolwaardige positie van aanhangsels van het „moederland" (vgl. V.G. I, blz. 26, III, blz. 301), den staatsrechtelijken vorm eener exploitatie-politiek, maar verhief ze, zooals z.i. paste bij de voorgenomen financieele zelfstandigheid, basis eener welvaartsstaatkunde. — Van Deventer's Eereschuld-artikel had diepen indruk op hem gemaakt (vgl. V.G. III, blz. 686), — tot deelen van den staat van gelijke waardigheid als het Rijk in Europa (zie de laatste twee hoofdstukken van het verderop te noemen boek „Staatsrecht overzee"). Nauw daarmede hingen voor hem samen de verzekering van Indië's rechtspersoonlijkheid en de regeling van het onderdaanschap: de bevolking van Indië niet langer slechts een agglomeraat van toevallige ingezetenen, maar een duidelijk, met den Staat saamverbonden complex van onderdanen, in den vollen zin, naast vreemdelingen (V.G. III, blz. 14).

De „universiteit" hielp hij het inhalen van den achterstand met een lange reeks proefschriften, langer zelfs dan die betr. het adatrecht (vgl. de lijst in V.G. III achterin), gewijd aan onderdeelen van de staatkundige en maatschappelijke integratie van Indië, aan de plaats der overzeesche gebieden (ook de West-Indiën) in het groote geheel van het Koninkrijk, in den nog wijderen wereldbouw.

In de in gang komende staatshervorming van Indië speelde Van Vollenhoven in deze periode niet een markante openbare rol gelijk later, al zijn zijn inzichten dan reeds volkomen duidelijk. Zijn nieuwe kijk op het koninkrijk en zijn vier gelijkstandige deelen werkt kennelijk door in het departement van koloniën, wanneer dit naar aanleiding van vragen uit de 2e kamer staat voor de omlijning van de financieele betrekkingen tusschen Nederland en Indië (nota van den min. v. kol. van Febr. 1903, bijl. handd. 2e k. 1902/03, 6, no. 1; vgl. ook Van Vollenhoven's nota voor „Moederland en Koloniën" over de in de grondwet met het oog op de koloniën wenschelijke wijzigingen (V.G. III, blz. 3)). Als een stuk van nieuwe ordening van Indië had de eindelijke uitbouw van plaatselijk en regionaal eigenmeesterschap (decentralisatie-wet 1903) zijn instemming, ondanks bezwaar tegen den te bindenden tekst en hoezeer de z.i. gebrekkige aansluiting op oostersche behoeften en bekwaamheden, de soms klakkelooze overneming van westersche instellingen en in westersch verleden gegronde denkbeelden hem tegenstonden (artt. Bestuur en Decentralisatie in den 2en druk dezer Encyclopaedie, V.G. III, blz. 118 en 152). Evenzeer, om gelijke redenen, ziet hij in het zelfregeerend landschap als zoodanig een gelukkige mogelijkheid van staatkundige opvoeding door de oostersche decentralisatie.

Doch moge plaatselijk eigenmeesterschap een

oefening zijn voor latere zelfwerkzaamheid in de behartiging van de algemeene landsbelangen, ook in dat centrum is z.i. een leerschool te openen, een even noodige. Als de „inlandsche beweging" (Boedi Oetomo 1907) doorkomt, in denzelfden tijd, dat Indië's rechtspersoonlijkheid in de wet wordt uitgesproken en de in de begrooting reeds afgezworen batig-slot-politiek ook wettelijk wordt verloochend, stelt Van Vollenhoven een aantal dusver niet gepubliceerde ontwerpen van wetswijziging op (1911, V.G. III, blz. 24), van welke het laatste, beoogend instelling van een „kamer van Indië", prototype van den volksraad, niet het minst belangrijke is, een poging immers om Indische bekwaamheid tot landsbewind, van Europeanen èn Indonesiërs èn Chineezen, in adviseerende werkzaamheid de haar toekomende kans en oefening te verschaffen, om Indië's stem gelegenheid te geven zich te doen hooren, gelijk in Suriname al mogelijk was sedert bijna een halve eeuw. Voor de West-Indiën vroeg hij met klem (V.G. III, blz. 43, 242), steunend op eigen waarneming tijdens zijn Westindische reis van 1912, eerbiediging van de verleende autonomie.

De regeling van het onderdaanschap, andere uiting van de verheffing, i.h.b. van Indië, tot rechtsgemeenschap in het koninkrijk, een onderwerp, dat na jarenlange overweging in 1909 ineens onder een drang uit het oosten afgehandeld wordt, had, met de decentralisatie al op Koloniën Van Vollenhoven's aandacht. Bij de behandeling van de onderdaanschapswet in 1909—10 laat hij zich dan ook niet onbetuigd (V.G. III, blz. 11 e.vv.), ijverend voor een dadelijke afdoening van het mogelijke met verdere geleidelijke doch spoedige afwerking van het noodige (V.G. III, blz. 46), een voltooiing, niet slaafs naar Europeesch model de wet uitwerkend, maar (V.G. III, blz. 108) gericht op de bijzondere behoeften van een land met zoo bonte, deels zeer vlottende bevolking als Indië. Hoezeer het recht der Indonesiërs hem voor alles bezig hield, hij had voor de rechtsbehoeften der vreemde oosterlingen een geheel open oog en werd niet moede te pleiten voor de voldoening aan de gerechtvaardigde verlangens van het Chineesche deel der Indische „land-genooten".

Over de z.i. wenschelijke methode bij al zulken hervormingsarbeid, of het nu gelde de rechtshervorming of de agrarische wetgeving of de centrale regeering, spreekt zijn voordracht in het Indisch Genootschap in 1915 (De ervaring opgedaan met groote Indische reorganisaties, V.G. III, blz. 51) duidelijke taal: telkens het mogelijke afdoen, en het noodige in welgevoegde stukken achtereenvolgens bewerken; geen definitieve teksten vaststellen en middelen toestaan dan na een proeftijd, opdat men bij de eindbeslissing het vraagstuk, waar het om gaat, scherp voor oogen hebbe.

Tusschenspel. De jaren 1917—1919 vormen een der hoogtepunten. In het academiejaar 1916/17 is Van Vollenhoven rector-magnificus zijner universiteit; in 1917: de Adatrechtstichting, 1918: deel I van het groote boek, dan de bevestiging van de overwinning van 1906 inzake artt. 75 en 109 reg. regl., en de Haagsche-volksuniversiteitsvoordrachten over Den grondslag van een waren volkenbond, weldra omgewerkt tot De drie treden van het volkenrecht. Als dan aan het eind van dat jaar, aan het eind van den wereldoorlog de heer J. Th. Cremer als gezant der Nederlanden naar de Vereenigde Staten gezonden wordt bijzonderlijk om de goede betrekkingen van Nederland met Amerika, welke de opwinding en de verblinding der oorlogsjaren hadden verstoord, te herstellen, wordt Van Vollenhoven hem toegevoegd, wiens verblijf in Amerika, naar een dagblad-communiqué dan meldt, gedacht was „als een nieuwe schakel tusschen het wetenschappelijk en geestelijk leven" in Nederland en de Vereenigde Staten; een erkenning van overheidswege van de eigenaardig Nederlandsch-internationale beteekenis van Van Vollenhoven en zijn werk.

Dat verblijf van zes maanden in de Vereenigde Staten is voor het beoogde doel in allerlei opzichten belangrijk geweest, heeft lang daarna nog vrucht afgeworpen (o.a. de Amerikaansche week te Leiden in 1924, toen een aantal hoogleeraren voor Amerikaansche studenten Lectures on Holland gaven, Van Vollenhoven over The Land of Grotius, V.G. I, blz. 369). Het heeft in zijn Indische werk groote beteekenis gekregen en vormt daarom de toegangspoort tot het tweede tijdvak van zijn Indischen arbeid. In die Amerikaansche maanden nl. bewerkt hij de eerste aanrakingen tusschen de Nederlandsche studie van Indonesië met een buitenlandsche, uiting van de eenheid van den Indonesischen rechtsstam, en leert hij, van vlak bij waarnemend, de vondsten en fouten zien van de Amerikaansche emancipatiestaatkunde in de Philippijnen (vgl. V.G. III, blz. 714, 276, 295, e.e.).

Tweede tijdvak. Dit loopt dan van midden 1919 tot 1933.

De beoefening van het a d a t r e c h t gaat voort, in allerlei stukken komt afwerking, worden resultaten bevestigd (b.v. advies over de onderscheiding tusschen zakelijke en persoonlijke rechten in het adatrecht, 1925, A. III, blz. 710). Het tweede deel van het groote boek, verschijnend van 1924 tot 1931, brengt den legger van het niet-Indonesische adatrecht van Indië, een weerbarstige, grootendeels nog onbewerkte stof, — duidelijk bewijs dat Van Vollenhoven geen inlandsche-adatmonomaan is geweest, maar voor het recht van alle bevolkingsgroepen van Indië gelijke belangstelling gehad heeft —, brengt verder de hoofdstukken over de handhaving van adatrecht, de inlijsting er van in het groote rechtsgeheel van Indië, en over rechtsverleden en -toekomst van het adatrecht. Daartusschendoor vergast hij de belangstellenden op die boeiend beschreven, merkwaardige historie van het adatrecht: De ontdekking van het adatrecht (uitgave Brill 1928).

Als het groote boek voltooid is, bezorgen eenige leerlingen de bundeling van de opstellen over adatrecht (zie boven, blz. 1380 noot). De universiteit van Amsterdam verleent hem in 1932 om zijn verdiensten voor het adatrecht en de volksgebruiken van den Indischen archipel het eeredoctoraat in de *letteren*, daarmede getuigende van het universeele karakter van dien arbeid. Het Kon. Bat. Gen. v. K. en W. had hem reeds vroeger eerelid gemaakt.

In drieërlei opzicht ondergaat in de tweede periode de studie verruiming. In de eerste plaats vindt Van Vollenhoven zelf meer gelegenheid zijn aandacht te geven aan den geheelen Indonesi-

schen rechtsstam. In Taalfamilies en rechtsfamilies 1920, Het adatrecht van Madagascar 1920, Indonesische rechtstaal 1922 (A. III, blz. 569, 583, 674) legt hij bloot verwantschap en verschil tusschen de rechtsfamilies van den Indonesischen rechtsstam, en laat hij den gemeenschappelijken ondergrond zien van het geheele Indonesische recht, voor hem een der Indonesisch-nationale grondslagen van het nieuwe Indië.

In de tweede plaats: de adatrechtstudie wordt internationaal uitgebreid. In 1920 beweegt de Kon. Akad. v. Wetensch. — Van Vollenhoven is juist voorzitter geworden — de jonge Union Académique Internationale om het Indonesische gewoonterecht tot voorwerp van haar bemoeiingen te maken (A. III, blz. 778). In de verschillende staten met gebied in Indonesië wordt het onderzoek door de academies ter hand genomen. De Dictionnaire de termes de droit coutumier indonésien, bewerkt door dr. D. van Hinloopen Labberton (1933), ruim 25.000 termen bevattende, is een der resultaten van die nieuwe vlucht.

En ten laatste: eenmaal de „legger" van het adatrecht voltooid, schrijft hij die voor de rechtsontwikkeling in Indië zoo ongemeen belangrijke hoofdstukken van zijn boek, die over het adatrecht als onderdeel van het Indische rechtsgeheel (de 400 blz. „inlijsting van het adatrecht"), de wetenschappelijke fundeering van zijn rechtspolitiek der „associatie van inlandsche en Europeesche rechtsbelangen", waarvoor hij 20 jaar op de bres heeft gestaan.

Ook de „étude pratique" wordt geïnternationaliseerd. De Adatrechtstichting verzekert zich de samenwerking met het Research Committee of Philippine customary law te Manila, en het bestuur der stichting (Van Vollenhoven is nog altijd secretaris) wordt voortaan voor de niet-Nederlandsche stukken van Indonesië door geleerden uit Engeland, Frankrijk en Amerika bijgestaan (A. III, blz. 777). Een overzicht over de literatuur van het gansche Indonesische adatrecht verschijnt eveneens in 1920, een tweede ruim verrijkte druk in 1927 (zie het voorbericht in A. III, blz. 770). Nog wijder vlucht: een in 1929 te Parijs, dank zij prof. Maunier, gestichte Salle de travail d'ethnologie juridique, die dadelijk Van Vollenhoven's warme vriendschap verwierf (zie Maunier's desbetr. mededeeling in zijn voorrede tot de Fransche vertaling (1933) van De ontdekking van het adatrecht), verklaarde zich in 1931 op aandringen der Adatrechtstichting bereid voorloopig dienst te doen als centraal bureau voor de verzameling van gegevens van exotisch gewoonterecht, gerangschikt naar de acht door haar aangegeven rechtssystemen van Azië, Afrika, Australië en Amerika. De door Van Vollenhoven en Maunier tot de adatwerkers in 1931 gerichte circulaire (A. III, blz. 819) geeft een treffend beeld van het kader waarin Van Vollenhoven werkte, van den nauwen samenhang van al de onderdeelen van zijn wijde arbeidsveld en kennis.

De nationale adatrechtstudie in Nederland en Indië: Adatrechtbundels en Pandectenbundels verschenen met regelmaat, een tweede en derde, rijk vermeerderde druk der Verordeningen betr. inlandsch privaatrecht in 1926 en (postuum) 1934. In 1926 viel het zilveren ambtsjubileum, door een aantal oud-leerlingen naar Van Vollenhoven's stijl, en buiten zijn weten, in stilte gevierd met de aanbieding van Indië uit van de copy voor twee adatrechtbundels (den 28en en 29en, zie voorbericht in bundel 36). De studie werd geïntensiveerd, toen met de oprichting van de Rechtshoogeschool te Batavia (1924) in Indië een wetenschappelijk centrum ontstond van dusver aldaar ongekende permanentie, en, daardoor, kracht en doeltreffendheid voor de wetenschappelijke beoefening van het adatrecht.

Aan proefschriften over adatrecht is, vergeleken bij de eerste periode, deze tweede bijzonder rijk.

Wat Van Vollenhoven's aandeel aan de Indische rechtshervorming betreft: nadat het nieuwe art. 75 in 1919 (zie boven), dat alle mogelijkheden openliet doch zeker niet naar Europeesch recht voor heel Indië aandreef, in het staatsblad was gebracht, bleef het de vraag, of toch de mogelijkheid van unificatie door den lageren regelaar zou worden aangegrepen. Het unificatie-antwoord sprak uit het in 1923 gepubliceerde ontwerp-Cowan van een „burgerlijk wetboek voor N.I." Het art. Juridisch confectiewerk (1925, A. III, blz. 719) betoogde het onvermogen van het ontwerp om de rechtszekerheid te bevorderen of de rechtseenheid naderbij te brengen, onderstreepte het gevaar voor de inheemsche maatschappij en voor de rechtspraak, dat Van Vollenhoven daarvan duchtte, en bewees dat het ontwerp noch in eenig aannemelijk kader van oostersche staatkunde van onzen tijd, noch i.h.b. in het beproefde systeem van Indische staatkunde paste.

Daarop kwam in 1927 de ommekeer der Indische regeering, het verlaten van de unificatie in de rechtshervorming (vgl. bijl. handd. volksraad 1930/1, ond. 1, afd. II, stuk 5, blz. 43). In stede van gladde unificatie werd nu het recept-Cremer (Van Vollenhoven) van 1900 gevolgd: streeksgewijze beschrijving (ditmaal niet codificatie) van adatrecht. En naar den hartewensch van Van Vollenhoven kon nu, een kwarteeuw later reeds, dit werk verricht worden door twee Indonesische juristen, met raad van en in overleg met den hoogleeraar in het adatrecht aan de Bataviasche hoogeschool (zie Soepomo, Het adatprivaatrecht van W. Java, Batavia 1933).

Ook voor de inheemsche rechtspraak bracht deze periode de overwinning voor Van Vollenhoven's denkbeelden en wenschen van 1908, nadat hij een laatste maal een vuur had moeten aanblazen om een ondeugdelijk eerste ontwerp „overnieuw in den smeltkroes te zien gaan" (A. III, blz. 781). Met de eindregeling (Ind. Stb. 1932 no. 80), door twee oudleerlingen resp. ontworpen en in den volksraad verdedigd, zag hij voor de inheemsche rechtspraak die poort naar steviging en moderne ontwikkeling in een nieuw Indië geopend, waaraan hij een kwarteeuw had staan kloppen.

Evenals voor de „étude pratique" van het adatrecht zelf bracht hij nu ook de studie van adatrechtspolitiek in het internationale forum, eerst toen hij voor het Internationaal Koloniaal Instituut in 1921 in een wijdgespannen praeadvies (A. III, blz. 613) beschreef wat koloniale regeeringen dusver hadden verricht, welke hun grondslagen, fouten en gelukkige maatregelen geweest waren, later in de zitting-1929 van het Instituut (A. III, blz. 799) toen hij opnieuw aandrong, dat men de studie der rechtspolitiek in verschillende koloniale gebieden zou aan-

vatten, en daarbij een weg naar het beoogde doel wees. Echter resultaat bleef uit.

Denzelfden trek van inlijsting als het adatrechtwerk dezer periode draagt overduidelijk zijn arbeid voor het staatsrecht: inlijsting van volksinstellingen in het Indische staatsgeheel, en van Indisch, Surinaamsch en Curaçaosch staatsrecht in dat van het koninkrijk. Aandrift en ontplooiing heeft dat werk gevonden in en door de groote staatshervorming van het Indië zijner dagen; de hoofdzaken waar alles om draait zijn de staatsrechtelijke organisatie van het volk van Indië en de „autonomie van Indië", de afwenteling van bevoegdheden op in Indië zetelende organen en regeling van hun verantwoordingsplicht; het Indisch staatsrecht in vollen groei! De op rechtshistorie en rechtsvergelijking (óók de Nederlandsche vestigingen aan de Goudkust en in Z. Afrika vonden er aandacht) berustende wetenschappelijke fundeering werd geschonken in de rijke artikelen over „Staatsrecht overzee" (Kol. Tschr. 1928/30, na zijn heengaan in een bundel vereenigd, uitgave Stenfert Kroese 1934). Het eerste hoofdstuk, Oriënteering in het staatsrecht overzee, heeft hij nog omgewerkt en ook verbreed met de hem zoo zeer ter harte gaande onderwerpen: nationale beoefening van staatsrecht en de rechtstaal (V.G. III, blz. 610). Overigens bracht zijn wetenschappelijke beoefening van het staatsrecht — die van het administratief recht ligt in talrijke over de meest verschillende onderwerpen loopende collegemapjes — die geschriften over herziening van grondwet en staatsinrichting, waarin hij ontwerpen en voorslagen naar hun juridische beteekenis beschouwde en op hun juridische waarde schatte (vgl. V.G. III, blz. 315, 348, 449; 326, 336; vgl. 114, 178). Het meest omvattende zuiver staatsrechtelijke werk van dien aard was de Proeve van eene staatsregeling voor N.I., opgesteld in samenwerking met eenige medestanders en naar den voorzitter der groep bekend als Proeve-Oppenheim (met de „Memorie ter aanvulling enz.", V.G. III, blz. 394 en 457), in 1920 voorafgegaan door een wederom treffend rechtsvergelijkend prae-advies voor de Ned. Jur. Ver. over werkkring en samenstelling van den volksraad (V.G. III, blz. 279). Van al deze geschriften, staatkundig van aanleiding in zoover zij de verdiensten eener hervorming beoordeelen, zijn grondtoon en opbouw volstrekt juridisch; hun kracht komt uit het licht, dat zij werpen op het staatsrecht, waarop de hervorming, wil zij slagen, naar Van Vollenhoven's vaste overtuiging moet bouwen. Gelijkerwijs bevat zijn laatste geschrift „Old Glory" (V.G. III, blz. 638), dat de „bestuurshervorming" (in de ruimste beteekenis) ontleedt en beoordeelt, een duidelijke staatsrechtelijke schering. Het is dan ook in al Van Vollenhoven's staatkundige werk, ook het internationale, altoos zijn eigenaardigheid en kracht geweest, dat hij, toegewijd als hij was aan rechtshistorie en rechtsvergelijking, op hervorming aandrong en hervorming bezag naar haar aansluiting aan het geldende recht, aan het historisch gegroeide, daardoor nimmer den grond der dingen, die men ziet en weet, verlatende, en toch het oog gericht op nieuwe doeleinden aan den horizon. Een bewijs daarvoor ligt in zijn veelvuldig gebruik om beoordeeling of voorslag van hervorming vergezeld te doen gaan van uitgewerkte voorstellen. De „Proeve" is daarvan het sprekende voorbeeld.

Vier in het oog vallende draden loopen door het „Staatsrecht overzee" en de Proeve-Oppenheim. Vooreerst weder de aaneensluiting van hoogere en lagere rechtsgemeenschappen en de geschiktmaking van de oostersche gemeenschappen voor modern bewind; dan vooral: de doorloopende vooropstelling van en scherpe onderscheiding in de regeerfuncties, ordening van de totale bevoegdheid, en eerst daarna de verdeeling over de voorhanden regeerorganen, met als sluitstuk de rechterlijke toetsing, en ten derde de zorg en aandacht voor verhouding van ondergeschiktheid en verantwoordingsplicht; in de vierde plaats de nauwgezette rechtstaal. Daarmede verschaft hij aan zijn behandeling van het vraagstuk der „autonomie" den onmisbaren staatsrechtelijken ondergrond naar zijn inzicht, geeft hij scherpe teekening o.a. aan de functie politie naast bestuur en regeling, van belang voor het „vrije politiebedrijf", aan regeling naast bestuur, een hoofdzaak voor toepassing en uitwerking van de nieuwe koloniale grondw. art. van 1922, en krijgt het parlementaire stelsel als regeling van de verantwoording zijn bijzondere juridieke beteekenis en begrenzing voor het overzeesche staatsrecht.

Vele proefschriften uit deze periode steunen dat werk van den promotor.

Die staatshervorming van Indië beheerscht Van Vollenhoven's openbare werk in deze periode, de hervorming, voortgedreven door de November-omwenteling van 1918 in de geesten van Europa, die ook in Indië zoo hooge golven opgejaagd heeft. Tijdens zijn verblijf in Amerika vinden de bekende regeeringsverklaringen in den volksraad en de instelling van de herzieningscommissie plaats, waarmede de hand aan de verdere hervorming van Indië's staatsbestel wordt geslagen. Teruggekeerd in Holland is een zijner eerste werken op dit zoo belangrijk tijdstip schouw te drijven over het gansche hervormingswerk in Indië zoowel van het jongste verleden als der naaste toekomst, een program te ontwikkelen van verdere emancipatie, dat alweer zorgt voor samenhang tusschen het reeds verrichte werk van ontvoogding en nieuwe proeven met het bereikbare. Het is de rede in het Indisch Genootschap over De ontvoogding van Indië, samenhang der maatregelen en plannen (V.G. III, blz. 256), de rede waarop heel zijn verdere optreden terugslaat. Hij omlijnt daarin de eischen aan de ontvoogdingsstaatkunde te stellen, haar program, en den geest waarin hij de uitvoering daarvan hoopt te zien gebeuren. De eischen: werkelijke hervorming, geen schijnhervorming, die het veranderde hetzelfde laat als het oude; werkelijke ontvoogding, die zelfstandigheid met verantwoordelijkheid verleent onder zooveel afgebakend toezicht als noodig is. Het program: niet eenvormigheid, maar levende differentiatie naar reëele rechtsbehoeften; met de Indonesiërs (zie voor de termen Indonesië en Indonesiër boven blz. 1382 en V.G. III, blz. 113, 331, 339) in het centrum van aandacht (vgl. ook A. III, blz. 667) en daden, de andere bevolkingsgroepen behartigd naar hun beteekenis; heel Indië in de hervorming betrokken, Java èn de buitengewesten, rechtstreeksch gebied èn landschappen; onder alle veelheid en verscheidenheid erkennen wat Indië aan eenheid reeds bezit (vgl. ook V.G. III, blz. 536); twee

ontvoogdingen in onderlinge aaneensluiting, aan twee kanten het gebouw optrekken: 1°. zelfstandigmaking en opvoeding van de Indonesische volksinstellingen voor de „dagelijksche en nationale" behoeften der bevolking, daarbij aansluiting op het inheemsche volkseigene, 2°. verdere opbouw van de instellingen van centraal bewind (voor de „moderne en internationale" behoeften van het land) waarnaar de Indonesiërs zelf verlangen; dan: de nieuwe ordening niet uitsluitend meer in een regeeringsreglement, een verouderd begrip, ook niet in een „grondwet" want Indië is nog geen zelfstandige staat, maar liefst in twee wetten: het reg. regl. alleen voor de westersche overkapping, een nieuwe „grondslagenwet" als ordening van volk en volksleven voor ontvoogd-Indië, waarheen telkens een nieuw ontvoogd instituut zal worden overgebracht. De uitvoering: geen grauwe eenparigheid, maar geleidelijk en met selectie ontvoogden, waar welslagen een goede kans heeft, stuksgewijs dus te werk gaan; niet onder de vage leus van „federatie" feitelijk uiteen halen wat juist vereenigd is en van organen voorzien; de waarde der Indonesische nationale cultuur hooghouden ook waar zij zelf die onderschatten of miskennen; Nederlands invloed haar werking geven als drijfkracht, Nederland zien als bondgenoot der Indonesiërs; onze teleurstellingen naar waarheid zien en verklaren, ook uit eigen schuld; moedig aandurven en met liefde leiden het ontwaakte zelfstandigheidsstreven. Dit alles opdat Indië „zich blijve thuis voelen in het koninkrijk der Nederlanden" en Nederland in staat moge zijn de „politiek van zedelijke verplichting" ten einde toe te voeren. Het heele vraagstuk heeft voor hem bovenal een zedelijke beteekenis.

Groote leuzen en klakkelooze nabootsing van westersch staatsrecht waren hem een gruwel, het „zelfbeschikkingsrecht der naties" kon zonder nadere nauwkeurige inhoudsbepaling van geval op geval (vgl. V.G. III, blz. 326), hem niet bekoren. Van parlementair stelsel voor Indië was hij afkeerig (V.G. III, blz. 294, 350), voor deugdelijke regeling van verantwoordingsplicht, z.i. hoofdvoorwaarde voor autonomie-verleening, wees hij andere, z.i. betere, wegen (III, blz. 297). Over onafhankelijkheid van Indië sprak hij niet, voor opvoering daarentegen tot steeds hooger trap, voor onbaatzuchtig tegemoetkomen aan Indië, erkenning en ontwikkeling van zijn gaven en mogelijkheden stond hij op de bres.

Bij de in de volgende jaren op den voorgrond tredende herziening van grondwet en staatsinrichting, de ontvoogding van het centrale bewind, is Van Vollenhoven's uitgangspunt steeds de eerlijke, getrouwe nakoming van de in plechtige ure afgelegde beloften van 1918; zijn verlangen: dat men zich in Indische gevoelens zal verplaatsen. Zoo verblijd als hij is over het rapport der Indische herzieningscommissie, hoewel z.i. het oostersche onderschattend (V.G. III, blz. 634), zoo hartelijk uit hij zich over het moedige regeeringsontwerp van 1921 tot herziening van de koloniale grondwetsartt. (V.G. III, blz. 326), dat een ernstige leemte in het ontwerp der grondwetscommissie komt aanvullen te rechter tijd (V.G. III, blz. 315). Maar sedert de z.i. terugnemende, af-houdende mem. v. antw. en de behandeling door de regeering van de grondwetsvoorstellen in de kamer (V.G. III, blz. 335, 348) maakt zich wantrouwen van Van Vollenhoven meester, voorbereid reeds door het wetsontwerp-De Graaff op de bestuurshervorming (V.G. III, blz. 334, 333), verergerd door de teleurstelling over het z.i. ontstaatkundig, rationalistisch, gevoelloos optreden tegen het „gouvernementslandschap" Karang Asem (V.G. III, blz. 341). Weer als in 1904 voelt hij zich te staan voor een muur van „Europeesch onverstand", die omver moet, wil Nederland zijn koloniale taak eervol ten uitvoer leggen. Daarom treedt hij toe tot het Comité Nieuw-Indië (eind 1921), en helpt hij begin 1922 het Comité Autonomie voor Indië oprichten om bij de naderende, met het oog op de tweede phase der grondwetsherziening uitgeschreven kamerverkiezingen (1922) de kiezers bewust te maken van het gewicht der beslissing in Indische zaken, welke van hen gevraagd zou worden; daarom pleit hij, opgeschrikt zoowel door den loop der gebeurtenissen in Nederland bij en na de eerste phase dier herziening, als door de onbehaaglijkheid en het wantrouwen, dat hij in den volksraad en onder Indische intellectueelen ziet groeien, in 1922 in krant en brochure met warmte voor een staatkunde van vertrouwenwekkende tegemoetkoming aan het Indische streven, loslating van alle „wingewest-idee", openlijke royale aanvaarding op de basis van het herzieningsrapport van de in den nieuwen grondwetstekst besloten beloften van autonomie (V.G. III, blz. 360), een Indische staatkunde die den weg vrij maakt voor een toekomstig Indië „op eigen belang en eigen gaven ingericht" als een werk van „Hollands hart en hand" (V.G. III, blz. 393). De Proeve-Oppenheim brengt dan den geformuleerden tekst eener op de herziene grondwet berustende en zich strikt tot de staatsinrichting van Indië bepalende nieuwe staatsregeling, waarin de zelfstandigheid der in Indië zetelende organen van „beginsel van staatsbeleid" is geworden tot „voorschrift van staatsrecht" (vgl. V.G. III, blz. 501). Het gelijktijdige regeeringsontwerp tot partieele wijziging slechts en tot aanpassing van het oude reg. regl., bovendien ingediend als „voor-ontwerp" en zonder voorafgaande wet op het hooren van de vertegenwoordigende lichamen overzee, achtte Van Vollenhoven staatsrechtelijk fout en staatkundig een ernstige dwaling, niet het minst omdat niet geregeld werd overbrenging van het bestuur der inwendige aangelegenheden naar Indië, in de grondwet voorzien en in de mem. v. toel. op het herzieningsvoorstel met nadruk vooropgesteld (V.G. III, blz. 494), noch plaats gemaakt voor vernietiging van bestuurdaden van den landvoogd als bleve die onderworpen aan een instrueerend toezicht van het opperbestuur (vgl. V.G. III, blz. 499 en 451). In hetgeen in dien tijd met Suriname gebeurt ziet hij onheilspellende voorteekenen voor de uitwerking van de nieuwe grondwetsvoorschriften voor Indië zoowel als voor Suriname en Curaçao (V.G. III, blz. 501).

Van Vollenhoven's artt. over de grondwetsherziening voor de koloniën hebben niet nagelaten het beleid der kamers te dezen richting en vorm te geven. Op twee hoofdzaken echter won het regeeringsinzicht: collegiale regeering werd verworpen, de overbrenging van het „bestuur der inwendige aangelegenheden" naar Indië werd wel voorzien, maar bleef in het vage

(de formule „in naam des Konings") (vgl. V.G. III, blz. 449). Evenzoo heeft de Proeve-Oppenheim, gelijktijdig met het regeeringsvoorontwerp in het licht gezonden, de volle aandacht van den volksraad getrokken en daar instemming verworven — van de Indische regeering in mindere mate — en daardoor middellijk ook op de parlementaire behandeling in Nederland van het ontwerp-staatsregeling (1924—5) invloed geoefend. Doch tijdens de behandeling van dat wetsontwerp zweeg hij, meestal in Amerika vertoevend.

In dien tijd nl. geroepen tot het voorzitterschap van de Mexicaansch-Amerikaansche claims commissie (vgl. V.G. II, blz. 603), concentreert hij zijn belangstelling op dat internationale werk. Over de Indische staatshervorming laat hij zich nog slechts éénmaal hooren (De vinding-Ritsema van Eck, V.G III, blz. 514) om nogmaals te waarschuwen tegen een enghartige uitvoering van de grondwet, een autonomie met woorden maar in de daad neerkomende op een verloochening van de beloften, immers de Indonesiërs afsluitend van de behartiging van hun algemeene moderne, internationale behoeften en daarvoor onderworpen latend aan Nederlandsche allesregeling.

Het duurt dan zes jaar, eer Van Vollenhoven zijn staatsrecht weer „openbaar maakt" in het rechtsleven van den dag: 1930—32 een reeks artt. over de „bestuurshervorming" waarbij het gaat om de oostersche ontvoogding. De voorstellen der Indische en Nederlandsche regeeringen tot doorvoering van de bestuurshervorming in de buitengewesten, z.i. halsstarrig vasthoudend aan de bureau-plannen uit de jaren 1909—13, vinden bij hem bestrijding, omdat ze hem een ambtelijke schijnhervorming voorkomen zonder toevoer van staatkundige kracht, immers alle aandacht samentrekken op de hervorming van Europeesche bestuursvoering in groote administratieve gouvernementen, en daarbij 1°. eenvormig te werk gaan, Java copieerend, ook in zijn z.i. ongelukkige resultaten van jaren bestuurshervorming, 2°. het Europeesch bestuur verzwakken door eindelooze verknutseling, 3°. de Inlandsche hoofden verzwakken door het uit Java geïmporteerde districtsbestuur, dat volkshoofden en volksgemeenschappen dooddrukt of wegdringt, 4°. de autochthone dorpsgemeenten verzwakken door een zgn. bevestiging die neerkomt op verminking, 5°. voor de zelfregeerende landschappen geen vinger uitsteken daar ze ze in hun ondergeschikte positie laten. In stee daarvan bepleit hij (V.G. III, blz. 545, 561, 574): de *staatkundige* hervorming overeenkomstig herhaalde uitspraken der staten-generaal voorop zetten en daarbij 1°. ieder te „hervormen" deel van het groot-Indisch rijk naar eigen gesteldheid en volkskracht te organiseeren, gedifferentieerd, Java-fouten vermijdend, 2°. voor alles een oosterschen onderbouw in de dorpen te zoeken, die kracht wekt door aansluiting aan het bestaande, door eerbiediging van eigen inheemsche levende instellingen (ook rechtspraak van dorpen), door vermijding van westersche nabootsing zonder zin, ook lettende op b.v. Chineesche elementen (Bagan), 3°. hoogere oostersche organismen op te bouwen, voor ieder eiland weer verschillend naar eigen geaardheid en behoefte, in één of twee geledingen (tusschen- en groepsgemeenschappen), 4°. de zelfregeerende landschappen daarin in te lijsten als reeds bestaande groepsgemeenschappen doch dan met eigen taak en verantwoordelijkheid, ontslagen van de onbepaalde bevoogdende „leiding" van het Europeesch bestuur, 5°. dat Europeesch bestuur te doen aansluiten op de volksordening in de historie; en ten slotte 6°. na geslaagde proefneming in de lagere regioenen pas beginnen met een eilandprovincie. In de zgn. ambtelijke bestuurshervorming der regeeringsvoorstellen ziet hij èn doel èn methode diametraal tegengesteld aan wat wezenlijke ontvoogding moet zijn en uitrichten. Wantrouwig geworden door hetgeen op Java z.i. is verknipt en bedorven in allerlei opzicht, door rationalistische miskenning van historie en traditie en van Indonesische gevoelens, terugneming van gegeven woord, door voorbereiding van maatregelen buiten volksraad en staten-generaal, bezweert hij volksraad en parlement — vooral het parlement omdat hij den motor dezer hervorming ziet staan niet in Indië maar in den Haag, van waar uit de „aanwijzingen" naar Indië vliegen —, een duidelijke teekening van regeeringsinzichten en -bedoelingen te vorderen in zake staatkundige hervorming en geen ambtelijke bestuurshervorming toe te staan dan onder uitdrukkelijke constateering, dat hun votum geen beginsel-uitspraak over den verderen gang der hervorming inhoudt (V.G. III, blz. 599).

Zijn weerstand schijnt wel er toe meegewerkt te hebben, dat in volksraad en parlement de regeeringsvoorstellen geen gemakkelijk onthaal gevonden hebben en dat de staatkundige hervorming, vooral de schepping van een oosterschen onderbouw en van oostersche groepsgemeenschappen op den voorgrond zijn geplaatst. Doch de onvaste behandeling van dat groote onderwerp in de vertegenwoordigende lichamen overzee en hier ontnam z.i. aan deze voorloopige raadpleging alle kans op duidelijke beslissingen. Den verderen gang dezer hervorming, verlamd door de ingetreden economische depressie, heeft Van Vollenhoven niet meer beleefd.

In zijn tweede Indische reis in 1932, — oorspronkelijk voor 1915 beraamd, achtereenvolgens eerst door den wereldoorlog, dan door de herziening van de Indische staatsinrichting, door de claims commissie, en eindelijk door de afwerking van het groote boek over het adatrecht telkens verschoven — gaande langs Zuid-Afrika, dat evenals het aangeloopen Mauritius hem als oude compagnies-vestiging trok (vgl. V.G. I, blz. 122) en als vergelijkingsveld van adatrecht en inheemsche staatsinstellingen voor hem van waarde was, toetste hij zijn wetenschappelijk verworven en zijn intuïtieve inzichten opnieuw aan het rechtsleven. De uitkomsten bevestigden in tal van stukken zijn overtuigingen. Het laatste geschrift „Old Glory" (zie boven), zijn laatste opwekking tot waarachtige hervorming, tot vermijding van gevel-politiek, tot weloverwogen volbrenging van Nederlands groote taak, getuigt daarvan en toont wederom duidelijk de immer door hem voorgestane methode van „wikken èn aanvatten", van het ter hand nemen van een groote hervorming in goed geserieerde onderdeelen, af te werken zonder het groote geheel uit het oog te verliezen al naarmate zij voor welslagen rijp schijnen.

„Old Glory" ware een begin geweest van

nieuwen aandrift in het belang van Indië èn van Nederland. Maar de Indische reis had ook zijn serene afscheidsrede geborgen: de Poëzie in het Indisch recht (V.G. I, blz. 119).

Indië en het internationale recht. Indisch staats- en administratief recht zag Van Vollenhoven steeds in de lijst van het volkenrecht (vgl. de dissertatie en het slot der voordracht Omtrek van het administratiefrecht, 1926, V.G. I, blz. 87); Indië's nieuwe plaats in het wereldgeheel hield hem evenzeer bezig als die in het koninkrijk. Indisch internationaal recht gaf hij in de Enc. artt. consuls, grondgebied, verdragen (V.G. III, blz. 139, 161, 200); voor Indië als zelfstandig deel van het koninkrijk onderscheidde hij een eigen rol, in het kader van Nederlands vertegenwoordiging in volkenbond en arbeidsorganisatie te spelen (zie zijn artt. over Nederland en de volkenbond van 1919—20, V.G. II, blz. 516, 523); Indië's defensie en „veiligheid" was niet de minste drijfveer in zijn streven naar „vredestoerusting der wereld" (V.G. II, blz. 266, 498, 524, 552, 598).

Opleiding van bestuurs- en rechterlijke ambtenaren. Van zijn inaugureele oratie af spoorde Van Vollenhoven zijn studenten aan tot studie in de „verscheidenheid en koppeling van rechtskennis" in plaats van genoegen te nemen met de „opleiding voor een juridische kostwinning", bezwoer hij hen niet „binnen de grenzen van hun vak bij de in examens gevatte onderhokjes te hokken," maar de „convergeerende lijnen van het groot geheel der toekomstige rechtsontplooiing op aarde" in het oog te houden.

Zijn houding in zake de opleiding van bestuurs- en rechterlijke ambtenaren was van dat besef doordrongen. In de commissies-Snouck Hurgronje van 1911 en 1918 voor een nieuwe OPLEIDING VAN (INDISCHE) ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN (zie aldaar) ijverde hij voor een volkomen academische studie der bestuursambtenaren op een studieprogram, gericht op wekking van zelfstandig oordeel en op ontwikkeling en verrijking van de onmisbare, aangeboren gaven van inzicht en tact; wat het Indische recht betreft bepleitte hij in de andere commissie-Snouck van 1918 (voor de hervorming van de Indische rechtsstudie) een wezenlijk Indische studie (geen Nederlandsch recht met wat afwijkingen en aanvullingen in een faculteitsexamen). Voor beiden, bestuurs- en rechterlijke ambtenaren streefde hij naar bevrijding uit enge vakstudie (keuzevakken), opdat zij bereid zouden staan tot hun leidende ambten in een geestelijk, staatkundig en economisch snel bewegend Indië. Het nieuwe Academisch Statuut (zie boven), in welks totstandkoming hij als lid van den onderwijsraad (1919—1921) een belangrijk aandeel heeft gehad, heeft zijn wenschen grootendeels vervuld.

Zijn onderwijs zelf richtte zich ook geheel op het bijbrengen van begrip en inzicht in het geldende koloniale recht en zijn voortdurenden groei, op den band met het verleden en de ontkieming naar de toekomst. Met privatissima, werkcolleges, samenstelling van Pandectenbundels vulde hij het college aan, opdat toch vooral zelfwerkzaamheid en onderzoekingsgeest zouden worden geprikkeld. Zie over zijn colleges Gonggrijp, Een college van professor Van Vollenhoven (Kol. Tschr. 1933).

De zwaarste beproeving zijns levens heeft Van Vollenhoven ondergaan in de sedert 1922 in felheid aanwakkerende aantijgingen van ondeskundige buitenstaanders tegen zijn Indologisch onderwijs, culmineerend in het verwijt, dat hij zich evenals sommige collega's niet zou ontzien op college en onder studenten het Nederlandsche bewind over Indië aan te vallen, de westersche ondernemers verdacht te maken, en dat Leiden's faculteit Indonesische studenten met anderen maatstaf zou meten in hun prestaties dan Nederlandsche; tammere beschuldigingen van adatmanie, van onwerkelijk onderwijs waren hem al zwaar genoeg. Het waardige, gedocumenteerde antwoord der getroffen Leidsche hoogleeraren, door Van Vollenhoven opgesteld onder het opschrift De aanslag op Leiden (V.G. I, blz. 174) heeft den aanval teruggeslagen (vgl. het art. De Paaschbrochure van mr. Treub, V.G. I, blz. 187); doch de wond is nimmer geheeld, hoeveel bemoediging hem ook geweest zijn de toewijding en genegenheid, door oud-leerlingen in hun werk en hun persoonlijken omgang blijvend betoond.

Ander werk voor Indië. De drieledige ambtstaak putte Van Vollenhoven's belangstelling niet uit. Overal waar hij overzeesche belangen kon dienen, stelde hij gaven en werkkracht open. Het Kon. Inst. voor de Taal-, Land- en Volkenkunde en het Indisch Genootschap telden hem jarenlang onder hun leden, van beide was hij geruimen tijd voorzitter. De academische Indische week te Leiden hielp hij oprichten en jaren achtereen in stand houden. De oostersche studiën behielden zijn genegenheid tot het laatst (vgl. V.G. I, blz. 198), tot het Oostersch Instituut te Leiden gaf hij met prof. Snouck Hurgronje den stoot, persoonlijk trad hij op als stichter van de Islamstichting aldaar; van beide was hij bestuurslid, voor andere op het oosten gerichte instituten warm belangstellend raadgever en ondersteuner. Voor Indië's archaeologie, oude geschiedenis en musicologie stond zijn belangstelling wijd open. Den Nederlandschen en Indischen national council van het Institute of Pacific Relations hielp hij mede organiseeren (1932). De belangen en de toekomst van de West-Indiën raakten hem evenzeer als die van Nederlandsch-Indië (vgl. zijn artt. over bibliotheekwezen in West-Indië en over de haven van Curaçao, V.G. III, blz. 38, 32, of over Nederland en Venezuela, V.G. II, blz. 544).

Het persoonlijk element. Al die arbeid, hiervoor slechts in ruwe schets weergegeven, had nimmer zulken invloed gehad en zulke genegenheid gewekt, als niet een sterke liefde voor het land en de menschen daarachter stond (zie ook Huizinga in De Volkenbond, Mei 1933). Zij sprak uit daden: het jarenlange bestuurslidmaatschap van het Kartinifonds en de volle spreekuren voor studenten, zij uitte zich in geschriften als het protest tegen de verminking van aloen-aloen's (V.G. III, blz. 22), in de warme waardeering voor mevrouw Van Zeggelen's „Gouden Kris" (V.G. III, blz. 241), omdat dat boek ons de inheemsche wereld laat zien van binnen uit. Met zijn zeldzame intuïtie, dank zij ook zijn splenderwijs vreemde talen leeren, zag hij zelf de inheemsche wereld van binnen uit. Hij kon zich, zelf een diep religieus mensch, in haar godsdienstige voorstellingen, rechtsleven, waardeeringen verplaatsen. Ook daardoor wist hij in

persoonlijken omgang de Indonesische studenten te pakken; te dieper teleurstelling bracht hem de in de laatste tien jaar bij een aantal hunner uit anti-Hollandsche gezindheid voortkomende schuwe afzijdigheid. Het was zijn grief zoowel tegen veler adatrechtsarbeid als tegen voorstellen en beslissingen van regeering en parlement, van bestuur en rechter, dat zij het oostersche in denkwijze miskenden en zich geen rekenschap gaven van de gevoelens van de Indonesiërs.

Dat persoonlijk element in den kolonialen arbeid gaf den zeer bijzonderen glans aan zijn laatste voordracht over De poëzie in het Indisch recht, over die rechtsbestanddeelen, die niet „nuttig, praktisch en voordeelig" zijn maar ons in verbinding stellen met den „Kosmos", met het onzienlijke.

Hij was onwrikbaar overtuigd, dat alle hervorming met onvruchtbaarheid geslagen zou zijn, als die louter zakelijk alleen in maatregelen werd uitgedrukt. Het ging hem bovenal om de onbaatzuchtige gezindheid van Nederlanders en Indonesiërs jegens elkaar en om het appèl tot de ontwikkelde Indonesiërs: hun zelfwerkzaamheid oordeelde hij onmisbare voorwaarde voor Indië's opgang, een zelfwerkzaamheid gepaard aan verantwoordingsplicht, met overleg en in „waakzaam geduld" te prikkelen en te vergrooten. Daar zag hij den weg, dien Indië en Nederland tezamen konden gaan, tot heil van beiden.

Tegen alle miskenning en ongeloof in bleef hij tot het einde toe dien weg wijzen, overtuigd dat magna est veritas et praevalet.

Vindplaatsen. Van Vollenhoven's geschriften bestaan, naast de 3 dln. Verspreide Geschriften en de Losse opstellen over adatrecht (zie boven, blz. 1380 noot) uit de volgende zelfstandig verschenen werken: Het adatrecht van N. I. (1906—1931), Miskenningen van het adatrecht (1909), een adatwetboekje voor heel Indië (1910), De Indonesiër en zijn grond (1919), De ontdekking van het adatrecht (1928), Staatsrecht overzee (1928/30), The framework of Grotius' Book De Iure Belli ac Pacis (1932), Du droit de paix (De Iure Pacis) (1932), en een reeks commissierapporten en -brochures, opgesomd in het voorwoord tot de Verspreide Geschriften. Over hem handelen een gansche rij dagblad- en tijdschriftartt., opgesomd in Grotius, annuaire international, jaar 1934 en 1935.

MAMPAWA. (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling van de afdeeling Singkawang der residentie Westerafdeeling van Borneo.

De bodem van Mampawa is vruchtbaar; langs de kust treft men in een strook van ± 4 km. breed klappertuinen aan, meer in het binnenland neemt de rijstcultuur op natte sawahs steeds toe. Rubber-, gambir- en pepercultuur vormen de voornaamste middelen van bestaan.

In dit landschap treft men den geheel eenigen toestand aan van een overal verspreid wonende Chineesche landbouwende bevolking. Kleine Chineesche boerderijtjes treft men overal langs de wegen. Het zijn vooral deze nijvere Chineesche landbouwers, die het land voor Borneo een geheel eigen aspect geven. De bevolkingsverdeeling over de verschillende groepen geeft ook een duidelijk beeld van de ongewone toestanden. In 1930 bestond de bevolking uit: 44.074 Dajaks en andere Inlanders en 19.251 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen tezamen 63.325 zielen. De Dajaks en Inlanders zijn landschapsonderhoorigen en staan als zoodanig onder het zelfbestuur, terwijl de Chineezen hun eigen bestuur hebben. De onderafdeeling is verdeeld in 3 kapitanschappen, nl. de kapitan te Mampawa, die te Soengaipenjoe en die te Mandor. Deze kapitans zijn in hun werk gelijk te stellen met de districtshoofden (demangs) en hebben onder zich kampoeng (pasar) hoofden, laothays of kaptjongs genaamd.

Aan het hoofd der onderafdeeling staat een controleur of gezaghebber, wonende ter hoofdplaats Mampawa. Hij staat het zelfbestuur, dat ook te Mampawa op een eiland in de rivier woont (Pedalaman), in het bestuur terzijde en voert het rechtstreeksch bestuur over de Gouvernementsonderhoorigen (Chineezen e.d.).

Naast Mampawa zijn de voornaamste plaatsen Soengaipenjoe, een groote Chineesche pasar met druk handelsverkeer, Soengaidoeri, gedeeltelijk mede in Singkawang gelegen, en in de bovenstreken Mandor, Toho, Mendjalin Sompak, de grootste Chineesche nederzetting van landbouwers, slechts te voet van Karangan bereikbaar.

In de laatste jaren zijn uitstekende autowegen in het landschap aangelegd. De zoogenaamde „kustweg", loopt van Pontianak, komt in Soengaipoeroen in het landschap en verlaat te Soengaidoeri het landschap weer, waardoor de voornaamste nederzettingen langs de kust alle per auto bereikbaar zijn. Van Soengaipenjoe voert een autoweg het binnenland in tot Andjongan (15 km.). Daar splitst zich de weg; een deel loopt via Mandor naar Ngabang (Landak) en verder tot Sanggau (Kapoeas) en een ander deel naar Karangan. Vandaar is de weg in aanleg naar Perigi (Landak), waardoor een autoverbinding met Bengkajang zal tot stand gebracht worden. Aan het onderhoud der wegen wordt veel zorg besteed. Een lange brug van 78 m. voert te Mendjalin over de Mampawa-rivier.

SEMITAU. (Aanv. Dl. III). Deze onderafdeeling van de afdeeling Sintang, residentie Westerafdeeling van Borneo, werd bij Ind. Stb. 1919 no. 481 vergroot met het stroomgebied van de Lebojanrivier (de naam dezer rivier is niet Embaloh-Lebojan als aangegeven op de top. kaart van Enthoven, doch Lebojan; de aan dezen stroom wonende Embaloh bevolking wordt Embaloh-Lebojan genoemd), dat tevoren behoorde tot de onderafdeeling Boven-Kapoeas. Beide ressorten vormden vóór 1895 één onderafdeeling, genaamd Boven-Kapoeas, onder een controleur met standplaats Selimbau. De bestuursvestiging dateert van 1856. In 1885 werd de onderafdeeling gesplitst in die der Boven-Kapoeas (standplaats Semitau) en die der Batang-loeparlanden (standplaats Nangabadau), welke splitsing in 1887 weder werd te niet gedaan. Bij Ind. Stb. 1895 no. 80 werd zij gesplitst in de thans bestaande onderafdeelingen Semitau en Boven-Kapoeas. Het ressort is onderverdeeld in de districten Semitau en Selimbau, onder districtshoofden met den titel van demang(tevens onderdistrictshoofd over de gelijknamige onderdistricten met standplaatsen Semitau en Selimbau), welke resp. zijn onderverdeeld in de onderdistricten Semitau en Silat en Selimbau, Embau en Batang-loeparlanden; de ongelijknamige

onderdistricten staan onder een onderdistrictshoofd met den titel van assistent-demang met standplaatsen resp. Nanga Silat, Djongkong en Bandjak. Het aantal inwoners bedraagt volgens de volkstelling 1930 15.000 Dajaks, 13.000 Maleiers, 700 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen en 13 Europeanen. Ten N. grenst de onderafdeeling aan de 2nd Division van Sarawak (standplaats resident Semanggang).

De hoofdplaats Semitau is een zeer onbelangrijk plaatsje met weinig handel en verkeer. Er ligt een militair detachement van 1 brigade sterkte. Sedert 1905 is de R. K. missie in de onderafdeeling werkzaam; de statie Sedjiram aan de Seberoeangrivier werd gesticht door de orde der Jezuïeten en later overgegeven aan de Paters Capucijnen; ook zijn er vier zusters van de orde der Franciscanessen van Veghel werkzaam. Er staan twee volksscholen van missiewege. Onderwijs wordt verder gegeven aan een Inl. school 2e klasse te Selimbau en een zestal openbare volksscholen op de belangrijkste plaatsen. Medische verzorging der bevolking geschiedt door den te Poetoes Sibau (Boven-Kapoeas) bescheiden Gouvernements Indisch arts.

De bevolking leeft hoofdzakelijk van ladangbouw; veeteelt is van weinig belang; door de Dajaks worden varkens gehouden; de Maleiers in het Embaugebied, te Selimbau en te Djongkong houden eenige koeien; bij hoogen waterstand worden op beide laatstgenoemde plaatsen de dieren op vlotten ondergebracht, waar zij dikwijls maandenlang opgesloten blijven.

Buiten ladangbouw beoefent de Maleische bevolking hoofdzakelijk de visscherij. De groote jaarlijksche vangst heeft plaats in de kemarau (droogte periode; ongeveer van medio Juli tot medio September).

Door den lagen stand van de Kapoeas in dien tijd stroomen de meren grootendeels leeg; in de waterafvoerwegen worden groote fuiken (inheemsche naam djermal) geplaatst, waarmede de met het water medekomende visch wordt opgevangen. De visch wordt hoofdzakelijk gezouten of gedroogd verkocht aan de Chineesche Kapoeasstoomers en ook wel levend naar Pontianak gebracht in kooien, welke tot een vlot vereenigd, stroomafwaarts worden gevoerd. In 1932 werd aan visch uitgevoerd voor een bedrag van ± ƒ 35.000. Ten behoeve der visscherij wordt sedert 1931 los zout verkrijgbaar gesteld. Op de meren worden ook door middel van zethengels waterslangen (inheemsche naam oelar piai; deze slang is levendbarend) gevangen, welker huiden worden verhandeld. Vóór de economische depressie was de handel in deze huiden zeer levendig, zoo ook in huiden van sawahslangen en varanen. Op het merengebied wordt door de Maleische bevolking ook de bijenteelt beoefend. Hiertoe zet men gespleten bamboes in de struikbegroeiing der meren, voordat deze in bloei staat. Bij het begin van den bloei nestelen de bijen (inheemsche naam lalau) zich in deze bamboes, welke periodiek worden leeggehaald. Eenige jaren terug was de uitvoer van was en honig niet onbelangrijk; zij daalde door de wereldcrisis.

Van de nijverheidsproducten is slechts vermeldenswaard de door de Dajaksche bevolking geweven doeken, welke dikwijls zeer fraai zijn; men weeft deze nog van eigen gesponnen garens en kleurt ze met zelfgewonnen stoffen.

SEMITAU. Hoofdplaats der gelijknamige onderafdeeling van de afdeeling Sintang (residentie Westerafdeeling van Borneo).

SEMITAU. Zijrivier van de Kapoeas, uitmondende bij de gelijknamige plaats.

SINTANG. Onderafdeeling der gelijknamige afdeeling van de residentie Westerafdeeling van Borneo, heeft een oppervlakte van ± 12.000 km.² en is voor ± 70 % begroeid met bosch; een vierde gedeelte daarvan bestaat nog uit oerbosch. Het dipterocarpaceeën boschtype is overheerschend. In de nabijheid der rivieren liggen de woonplaatsen en de ladangs der bevolking; in die streken komt slechts secundair bosch voor. De voornaamste rivieren zijn de Kapoeas en de Melawi; de belangrijkste affluenten zijn die der Kapoeas, t.w. Ketoengau, Lebang, Tempoenak, Sepauk en Belitang (deze laatste vormt de ten N. van de Kapoeas liggende grens met de onderafdeeling Sekadau). Slechts de hoofdrivieren zijn in den natten moesson voor schepen met een diepgang van 2 à 3 m. bevaarbaar. De genoemde zijrivieren vormen in hun bovenloopen steeds stroomversnellingen.

De hoofdplaats Sintang (oorspronkelijk Senentang, d.i. de plaats waar twee rivieren tegenover elkaar in een hoofdrivier uitmonden), gelegen aan de samenvloeiing van de Melawi met de Kapoeas, is centraal gelegen t.a.v. de grensgebergten met Serawak en de Z. en O. afdeeling van Borneo; hoe verder men zich ten N. of ten Z. van de Kapoeas begeeft, hoe glooiender het terrein wordt, waarna dit ten slotte in bergland overgaat.

De noordelijke grens van de onderafdeeling, n.l. met Serawak, wordt gevormd door het Kelingkang-gebergte (hoogste top de Goenoeng Djeroep 905 m.). De Ketoengau-rivier ontspringt op den Goenoeng Kehoema (1210 m.). In den boven- en middenloop van deze rivier is de geologische gesteldheid van den grond bepaald door tertiaire sedimentgesteenten (voornamelijk zandsteen, kleisteen, kleimergels, kleischalies enz.), doorbroken door uit dioriet, diorietporfieriet en andesiet bestaande bergen. Hier komt steenkool voor, welke echter niet voor exploitatie in aanmerking komt; vermeldenswaard zijn voorts eenige koolzuurbronnen (bij Nanga Beloh). De zuidgrens van de onderafdeeling wordt gevormd door een berglandschap, bestaande uit stollingsgesteenten (graniet), met als hoogste toppen de Berangin (1608 m.) en de Saran (1758 m.). De middenstrook bestaat grootendeels uit een elk jaar enkele maanden geïnundeerde laagvlakte, gevormd uit zandsteen, waaruit steile geïsoleerde granietporfierbergen oprijzen (Goenoeng Kelam 936 m.; in dezen berg komen grotten voor, waarin eetbare vogelnesten worden verzameld). In het gebied ten Z. van de Kapoeas wordt vrij veel goud gevonden; de ontginning geschiedt voornamelijk met waschborden (doelang of lingan), doch ook met behulp van goten, waardoor water wordt geleid, en waarin de goudhoudende aarde wordt gestort. Voor Europeesche exploitatie is de ontginning vermoedelijk niet loonend.

De voornaamste plaatsen zijn de onderafdeelings- tevens afdeelingshoofdplaats Sintang (rond 4500 inwoners), Nangaketoengau (Nanga = monding), Nangasepauk, Nangatempoenak en Gandis (goudwinning).

Betreffende de fauna is vermeldenswaard het veelvuldig voorkomen van orang-oetans in Noord-Ketoengau. Wilde herten, dwergherten, kidjangs (kleine hertensoort, grooter dan dwergherten), en wilde varkens brengen vaak aanzienlijke schade toe aan de rijstvelden.

De onderafdeeling vormt een onderdeel van het zelfbesturend landschap Sintang (zie aldaar) en wordt bewoond door 32.046 Dajaks, 7.315 Maleiers en 1357 Chineezen, 241 Gouvernementsonderhoorige Inlanders, 37 Europeanen, 10 Japanners en 12 andere Vreemde Oosterlingen (uit Voor-Indië en Afghanistan), totaal 41.018 inwoners (op 31 December 1932). Het ressort wordt administratief verdeeld in twee districten, t.w. Sintang (onderverdeeld in de onderdistricten Sintang en Sepauk) en Ketoengau. Van 1913 tot 1917 vormde dit laatste district een zelfstandige onderafdeeling, doch werd uit bezuinigingsoogmerken weer bij de onderafdeeling Sintang gevoegd. Aan het hoofd van elk district c.q. onderdistrict staat een demang of assistentdemang; te Sintang is steeds een demang bescheiden.

De autochthone Dajaksche bevolking behoort tot de navolgende groepen:

1. Ot Danoem (stammen : Linoeh, Desa, Lebang, Randoek, Barai); 2. Iban (stammen: Seberoeang, Melaban, Rambai, Sebaroek, Ensaid of Ensilat); 3. Klemantan (stammen : Air Taboen, Demam, Bandjoer, Bagelang, Boegau, Petoerau, Sekalau, Sekapat, Sekoedjam, Sekoebang, Moealang). De Desa- en Sebaroek stammen wonen zeer verspreid tusschen de andere stammen, welke bepaalde, goed te definieeren streken bewonen.

De Dajaks beoefenen den rijstbouw alleen op ladangs; door invloed van een kleine Javanennederzetting te Sepauk (ontstaan door ontslagen of weggeloopen contractkoelies) wordt in de omgeving van die kolonie eveneens rijstbouw beoefend op moerasgronden (primitieve, van regen afhankelijke sawah's). Naast den landbouw houdt men zich bezig met de jacht en de vischvangst; voorts vormt het verzamelen van boschproducten een belangrijke bron van inkomsten.

De adat der Dajaks heeft slechts weinig vreemden invloed ondervonden; alleen het koppensnellen is grootendeels verdwenen; slechts sporadisch komt het nog voor. Betaling van adatboeten geschiedt met ijzer, weefgoed, porceleinwerk, gongs, tempajans (hooge, breede, steenen vaten) e.d. Betalingen van adatboeten in geld worden berekend naar realen; doordat deze muntsoort reeds geruimen tijd verdwenen is, is bij verscheidene stammen een verschillende waarde aan een reaal toegekend. (*f* 0.50, *f* 0.33½, *f* 0.20).

De nijverheid bepaalt zich tot het vlechten van matten, korfjes e.d. en het weven van kains.

De Maleiers, afkomstig van den Riouw-archipel, vormen een minder belangrijke bevolkingsgroep. Door hun nauwe verwantschap of door nader contact met het geslacht der zelfbestuurders — die hun herkomst afleiden van min of meer belangrijke personen uit het rijk Modjopahit — hebben zij steeds grooten invloed geoefend op de Dajaksche bevolking, voor zoover betreft de behartiging hunner materieele belangen. De familieleden van den zelfbestuurder bezaten oorspronkelijk apanages; zij dwongen hun onderhoorigen tot aankoop van zout, kains, tabak e.d. (serah) tegen zeer hooge prijzen. Het op deze wijze ontstane overwicht is nog steeds zoo sterk, dat de weinig energieke en werklustige Maleiers voor hun levensonderhoud vaak aangewezen zijn op de Dajaks. Op adatgebied heeft een tegengestelde invloed gewerkt; het Maleische adatrecht vertoont herhaaldelijk sterke overeenkomst met het Dajaksche. Grootendeels beoefent deze bevolkingsgroep eveneens den ladangbouw in de nabijheid der groote rivieren; daarnaast komt het bezit van kleine rubbertuintjes veelvuldig voor; nijverheid uit zich slechts op het gebied van prauwenbouw. Maleische handelaren zijn er slechts weinige.

Zooals vrijwel overal in Borneo vormen de Chineezen de economisch meest beteekenende bevolkingsgroep. Zoowel de tusschen- als groothandel bevindt zich geheel in Chineesche handen. Bij elke belangrijke samenvloeiing van rivieren, zelfs diep in het binnenland is een Chineesche toko gevestigd; de handel met de Dajaksche bevolking berust grootendeels — in de laatste crisisjaren zelfs geheel — op het ruilen van levensmiddelen, tabak, kains e.d. tegen boschproducten (hout, tengkawang, damar enz.). Als gevolg daarvan nemen de Chineezen een machtspositie in, welke in verband met de groote uitgestrektheid van de onderafdeeling en de primitieve verkeersmiddelen — groote wegen zijn niet aanwezig — en de daardoor veroorzaakte onvoldoende contrôle, vaak misbruikt wordt.

De waarde van den uitvoer van boschproducten, welke in 1926 ruim *f* 600.000 bedroegen en in 1928 zelfs bijna *f* 900.000, was in 1932 teruggeloopen tot *f* 73.000.

De voornaamste plaats neemt de export van hout in (voornamelijk uit het district Ketoengau). Onder den druk der economische omstandigheden wordt in het district Sintang door de bevolking goud gewasschen, waarmede een dagproductie ter waarde van 25 á 50 cent wordt verkregen. Om dezelfde reden wordt in vele kampoengs tabak aangeplant.

BATANGLOEPAR. (Aanv. Dl. I en V of suppl. afl. blz. 235). Rivier in Sarawak, ontspringende op de waterscheiding tusschen dit land en de residentie Westerafdeeling van Borneo, welke zich met een zeer breeden mond in de Bocht van Datoek in zee stort. Haar stroomgebied is het stamland van de Batangloepar (Iban) Dajaks, die deze rivier de Batang Ai' en haar bovenloop de Oeloe Ai' noemen. Aan haar stroom is een drietal bestuursposten gevestigd; Semanggang, standplaats resident 2nd Division Sarawak, Engkelili en Lubok Antu, hoofdplaatsen van de gelijknamige „districts", waarover het bestuur gevoerd wordt door een district-officer. Op alle drie plaatsen liggen bezettingen van de Sarawak Constabulary, welke in verband met de troebelen onder de Batangloepars in 1931 en 1932 werd uitgebreid.

DJONGKONG. (Aanv. Dl. I). Voormalig landschap in de residentie Westerafdeeling van Borneo, omvattende de kampoengs Djongkong, Oedjoeng Djamboe en Oedjoeng Said, alle aan de Kapoeas gelegen. Het gebied, dat stond onder een vorst met den titel van Pangéran, werd bij Gouvernementsbesluit van 14 November 1912 no. 26 bij het rechtstreeks bestuurde gebied ingelijfd.

EMBAU. Linkerzijrivier van de Kapoeas, besproeiende het onderdistrict van dien naam. Er zijn eenige kolenvindplaatsen, welke redelijk goede steenkool leveren, die door tusschenkomst van het bestuur worden verkocht aan den Dienst van Scheepvaart. De rivier is bevaarbaar in den westmoesson voor motorbooten tot Gagak 30 km. ver. In den bovenstroom komen gevaarlijke stroomversnellingen voor. De rivier mondt bij Djongkong in de Kapoeas uit.

Literatuur; J. J. K. Enthoven, Bijdragen tot de Geographie van Borneo's Westerafdeeling.

SOEAHID. Belangrijke Maleische nederzetting aan de Kapoeas, gelegen aan de monding der gelijknamige rivier, hoofdplaats van het voormalige landschap van dien naam. De nederzetting lag voorheen aan de monding van de Tawang, doch werd verplaatst in verband met de herhaalde overvallen der Batangloepars. De bevolking leeft van ladangbouw en visscherij.

SOEAHID. Voormalig landschap in de onderafdeeling Semitau (residentie Westerafdeeling van Borneo), dat werd bestuurd door een vorst met den titel van Pangéran en het stroomgebied der gelijknamige rivier omvatte. Bij Gouvernementsbesluit van 24 Mei 1916 no. 15 werd dit landschap ingelijfd bij het rechtstreeks bestuurde gebied.

SOEAHID. Linkerzijrivier van de Kapoeas, bij de plaats Soeahid in dezen stroom uitmondende.

Literatuur; J. J. K. Enthoven, Bijdragen tot de Geographie van Borneo's Westerafdeeling.

SILAT. Linker zijrivier van de Kapoeas, tot 40 km. stroomopwaarts voor motorbooten bevaarbaar; in den bovenstroom zijn eenige gevaarlijke stroomversnellingen, welke de prauwvaart zeer bemoeilijken.

SALIMBAU. Hoofdplaats van het gelijknamige (onder-) district en het voormalige landschap van dien naam in de residentie Westerafdeeling van Borneo. De plaats is een der belangrijkste nederzettingen aan de Boven Kapoeas. De bevolking leefde hoofdzakelijk van visscherij, doch heeft zich door de wereldcrisis weder op den ladangbouw moeten toeleggen. De kleinhandel is geheel in Maleische handen. De nederzetting stond voorheen eenige km. verder stroomopwaarts, waar zij in de 18e eeuw gedeeltelijk werd uitgemoord door de krijgszuchtige Batangloepars. Men is toen naar de monding van de S[ei] Teroes verhuisd, welke laaggelegen plaats geheel door water is ingesloten en zelf voor een groot deel van het jaar onder water staat. Daar achtte men zich beter beveiligd tegen overvallen. Het plaatselijke verkeer geschiedt op hooge plankiers.

Literatuur J. J. K. Enthoven, Bijdragen tot de Geographie van Borneo's Westerafdeeling.

SEDJIRAM. Vestiging van Soeahid Dajaks aan de Seberoeang rivier in de onderafdeeling Semitau (residentie Westerafdeeling van Borneo). Sedert 1905 is er een statie der Roomsch-Katholieke missie gevestigd door de paters Jezuieten, welke later is overgegeven aan de orde der paters Capucijnen. Er staat een zeer fraaie kerk, een pastorie, een zusterhuis en een jongens- en een meisjesschool, door de missie opgericht; de leerlingen worden er tevens gehuisvest, gevoed en verpleegd. Het statiepersoneel bestaat thans (1934) uit twee paters, twee broeders en vier zusters. Verder is er een kleine Chineesche pasar.

PONTIANAK. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van de residentie Westerafdeeling van Borneo en van het gelijknamige sultanaat, ligt aan de samenvloeiing van de Landak- en de Kleine Kapoeasrivier. Op de landtong tusschen de beide rivieren resideert de sultan; daartegenover op den linker Kapoeasoever ligt de uitgebreide Chineesche handelswijk, voor een aanzienlijk deel na de laatste groote pasarbranden van 1925 en 1930 herbouwd in beton, doch voor het grootste deel nog bestaande uit houten gebouwen. Daarop aansluitend ligt de Europeesche wijk, met de Gouvernements- en handelskantoren, het militaire kampement en de nieuwe woonwijk, een modern geheel vormend, doorkruist door geasfalteerde, breede straten en van electrisch licht voorzien. Dit deel der stad heeft het meeste vertier. Boven- en benedenstrooms en vooral ook rondom de vestiging van den sultan woont de Maleische en Boegineesche bevolking. Pontianak telt ettelijke olie-, rubber-, ijs- en limonadefabrieken en houtzagerijen annex scheepstimmerwerven, waarvan de meeste gelegen zijn op den rechter Kapoeas- en Landakoever. Aan den rechter Kapoeasoever tegenover de Europeesche wijk begint de belangrijke kustweg, welke Pontianak naar het Noorden met Mampawa, Singkawang, Pemangkat en Sambas verbindt en langs den bij Soengei Penjoe daarop uitkomende secundairen weg met Mandor, Ngabang, Sanggau en Sekadau; een overzetveer zorgt op dit punt voor de verbinding van beide oevers. Vele van de met de rivier in verbinding staande parits (slooten), welke vroeger de stad doorkruisten, zijn thans gedempt, doch de afvoer der woonhuizen heeft nog door deze parits plaats, het vuil wordt door de werking van eb en vloed weggevoerd. Mede hierdoor is Pontianak vrij van malaria; het klimaat is in het algemeen gezond. De wegen en de erven der nieuw gebouwde woonwijken zijn thans opgehoogd en loopen nog slechts bij zeer hoogen waterstand van de Kapoeas, gepaard met springgetij, gedeeltelijk onder water.

Pontianak beheerscht den uit- en invoer van het Kapoeasgebied, het is de zetel van een landraad, een politie- en een residentiegerecht. De plaats omvat zoowel Gouvernementsgebied (de zg. vierkante paal) als zelfbestuursgebied en heeft volgens de bij Ind. Stb. 1889 no. 116 vastgestelde grenzen een groote uitgestrektheid; het bebouwde gedeelte strekt zich wel niet over dit aangegeven gebied uit, doch wel tot buiten de grenzen van den vierkanten paal. In 1933 was de sterkte van de bevolking: 23.597 inlanders, 529 Europeanen, 12.698 Chineezen, 637 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen, of totaal 37.461 inwoners.

De plaatselijke belangen worden verzorgd door een stadsfonds, het plaatselijke fonds van Pontianak, beheerd door een beheerscommissie van 14 leden, uit de drie landaarden benoemd door den Resident, voorgezeten door den Assistent Resident van Pontianak met een bezoldigden secretaris-penningmeester.

LANDAK. (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling van de afdeeling Pontianak der Westerafdeeling van Borneo. De Zuidelijke strook der onderafdeeling bestaat uit moerasbosch, waarvan de

bodem naar het N. geleidelijk oploopt zoodat de noordelijkste strook der onderafdeeling een gemiddelde hoogte van 5 à 600 m. heeft. Het land wordt doorsneden door talrijke rivieren, riviertjes en beken en vormt — behalve in de moerasstrook — overal een heuvellandschap, dat in het N. overgaat in het op de grens van Sambas liggende Bajanggebergte (Goenoeng Nioet 1701 m. en Goenoeng Setemoe 1550 m.) benevens een tiental verspreide bergtoppen van meer dan 1000 m. hoogte. Het moerasbosch heeft een veenbodem; het overige deel van de onderafdeeling heeft een bodem van gele of geelroode klei, hier en daar afwisselend met zand doch veelal met een dunne humuslaag bedekt, of grijze klei; in de bovenstreken komt meer donkere, gemengde grond voor.

De hoofdplaats Ngabang, zetel van den onderafdeelingschef (gezaghebber) en van den bestuurder van het landschap is door een auto-, weg met Pontianak (182 km.) en met Sanggau (90 km.) verbonden ; een autoweg naar Bengkajang (± 110 km.) is in aanleg; voor het overige vormen de rivieren — voorzoover bevaarbaar — en de primitieve Dajaksche boschpaden de eenige verbindingswegen.

De bevolking bestaat uit Maleiers, Dajaks en Chineezen en bedroeg bij de volkstelling van 1930 65.272 zielen, waarvan 62.224 Inlanders (waaronder ± 7.650 Maleiers) en 3.001 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen.

Het landschap is administratief onderverdeeld in 4 districten:

a. Ngabang, met de hoofdplaats Ngabang, omvattende het z. o.lijk gedeelte ,d.i. het stroomgebied van Beneden-Landak en Beneden-Menjoekai-rivier;

b. Air-Besar, met de hoofdplaats Serimboe, omvattende het n.o.lijk gedeelte ,d.i. het stroomgebied van Boven-Landak-en Béhé-rivier;

c. Menjoekai, met de hoofdplaats Darit, omvattende het n.w.lijk gedeelte, d.i. het stroomgebied der Boven-Menjoekai;

d. Sengah-Temila, met de hoofdplaats Sepatah, d.i. het stroomgebied der Sengah-, Sambeen Sepatahrivieren.

De districten staan onder het bestuur van een demang, assistent-demang of contrôle-mantri en zijn weer onderverdeeld in kampoenggroepen, benoea's genaamd, welke een eerste schrede op den weg naar gemeentevorming bedoelen te zijn; de benoea's staan onder het bestuur van benoeahoofden (21 in geheel Landak), die verschillende titels voeren (mangkoe, temanggoeng). Het Chineesche bestuur bestaat uit een kapitan te Ngabang, een laothay te Perigi en twee kaptjongs, resp. te Senakin en te Moearabéhé.

Zoowel de Dajaksche als de Maleische bevolking voorziet door rijstbouw op droge of natte ladangs in haar voedselbehoefte; als bijverdienste zoekt de Dajak naar boschproducten (rotan, damar, tengkawang), terwijl de Maleier rubbertuinen exploiteert en dikwijls eenigen handel in de Dajaksche kampoengs drijft; sawahs worden door Dajaks en Maleiers bijna niet aangelegd, wel door Chineezen, die aan de grenzen van Mampawah (Senakin) en Sambas (Perigi) groote sawahcomplexen hebben gevormd. De tokohandel is geheel, de peper- en gambircultuur grootendeels in handen der Chineezen. Chineesche vestigingen: Senakin (peper, rijst, rubber en gambir); Perigi (rijst en peper); Moearabéhé (rubber en peper). Inheemsche nijverheid ontbreekt vrijwel geheel; door de Dajaks wordt slechts eenig weinig smaakvol vlechtwerk (matten, draagmanden) vervaardigd. Als aanvullend middel van bestaan wordt in den drogen tijd in de half-leeggeloopen bedding der Landakrivier naar diamanten gezocht; dit geschiedt, v.n. benedenstrooms van Moearabéhé en alleen door Maleiers, die zeer bedreven zijn in het opduiken van grond van den rivierbodem, welke wordt uitgewasschen en kleine diamanten en goud oplevert. Over het algemeen loopen echter de vondsten sterk achteruit. Ook buiten de bedding der Landakrivier wordt door Maleiers, Dajaks en Chineezen gegraven naar goud, dat overal in den Landakschen bodem schijnt voor te komen, echter in zulke geringe hoeveelheden, dat loonende exploitatie door Europeesche mijnbouwondernemingen niet mogelijk schijnt. In vroeger jaren werden door Chineesche werkgevers op vrij groote schaal diamant- en goudwasscherijen geëxploiteerd, welke vrij goede resultaten opleverden, doch tijdens de rubberhausse werden verlaten, terwijl de ondernemers thans niet meer over voldoende kapitaal beschikken om de oude installatie weder te herstellen.

Peper, rubber, gambir, boschproducten, Orchideeën en ijzerhout worden uit de oostelijke helft van het landschap via Ngabang met Chineesche motorbooten naar Pontianak vervoerd. Het z.w.-lijk gedeelte exporteert producten per prauw naar Pontianak via de Sepatahrivier, terwijl de uitvoer van het n.w.-lijk deel op Bengkajang (Sambas) is gericht.

Te Temiang is een missiestation der Paters Capucijners gevestigd; te Perigi werkt een zendelinge.

LANDAK. Rivier in de residentie Westerafdeeling van Borneo, afdeeling Pontianak, welker stroomgebied de onderafdeeling Landak en het gelijknamige landschap omvat (zie aldaar). Ontspringt op 996 m. hoogte op de helling van den Goenoeng Nioet (in het Bajanggebergte op de grens van Sambas), vertoont tot Njalau het karakter van een bergstroom, om vandaar, gedeeltelijk kalm stroomend, gedeeltelijk stroomversnellingen en o.a. een waterval van 20 m. hoogte vormend, tot Moenggoe (samenvloeiing met de Menjoekai) te vloeien, van welk punt het verloop kalmer wordt tot Koeala Sengah, vanwaar de Landak tot de samenvloeiing met de Kapoeas te Pontianak het karakter eener bochtenrijke, langzaam stroomende laagvlakterivier draagt. Zij heeft een totale stroomdraadlengte van ± 390 km. en is bij Ngabang bij normalen waterstand 130 m. breed; de afstand Ngabang-Pontianak langs de rivier gemeten bedraagt ± 192 km., hemelsbreed ± 90. De algemeene richting der rivier is aanvankelijk oostelijk, om bij Poelau naar het Z. om te buigen, in welke richting zij, den oostkant van het landschap houdend, naar Ngabang stroomt, waarna de algemeene richting Z.W. wordt tot de samenvloeiing bij Pontianak. Koeala Sengah, waar eb en vloed zich nog duidelijk doen voelen, is het geheele jaar door per stoomer uit Pontianak bereikbaar, terwijl Ngabang zelf op eenige weken na steeds per kleine motorboot kan worden bereikt. Tot de

districtshoofdplaats Serimboe is de rivier nog met sampans bevaarbaar; daarboven niet meer. Het verschil tusschen hoogsten en laagsten waterstand bedraagt te Ngabang ongeveer 7 m.

SANGKOE. Linkerzijrivier van de Landak (zie aldaar), ontspringt op den Goenoeng Tioeng Kandang op de grens van Tajan en stroomt in westelijke richting tot zij bij Sebirang in de Landak uitmondt; de rivier is, behalve in den drogen tijd, met prauwen bevaarbaar tot Sangkoe; zij is van belang voor den uitvoer van de producten dezer streek (arènsuiker); totale stroomdraadlengte ± 25 km.

SENGAH. Rechterzijrivier van de Landak (zie aldaar), ontspringt op den Goenoeng Setoenoek, op de grens van Mampawah en stroomt aanvankelijk in z.o.lijke, daarna in z.lijke richting tot zij bij Koeala-Sengah in de Landak stroomt; totale stroomdraadlengte ± 72 km. Het naar het Z. gerichte gedeelte draagt het karakter eener laagvlakterivier; zij is, behalve in den drogen tijd, met prauwen tot Pa' Homan bevaarbaar.

SAMBE. Rechterzijrivier van de Landak (zie aldaar), ontspringt op den Goenoeng Sinaboeng in het z. w.lijk deel der onderafdeeling Landak en stroomt in z.lijke, later z.w.lijke richting tot zij met de Landakrivier samenvloeit; totale stroomdraadlengte ± 45 km.; de stroom draagt het karakter eener laagvlakterivier en is met prauwen bevaarbaar.

SEPATAH. Rivier in het z.w.lijk deel der onderafdeeling Landak (zie aldaar), stroomt langs de districtshoofdplaats Sepatah, waarna zij zich vereenigt met de uit Mandor (Pontianak) komende Mandorrivier. Na opname der Taka- en Setaik-rivieren stroomt de Mandorrivier bij Koeala-Mandor in de Landak. De rivier is tot Sepatah met vrij groote laadprauwen bevaarbaar en daarom van groot belang voor den uitvoer van producten dezer streek naar Pontianak (rubber, peper en gambir).

NGABANG. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats der onderafdeeling Landak (zie aldaar) van de afdeeling Pontianak, residentie Westerafdeeling van Borneo, op 27 m. hoogte gelegen op den rechteroever der Landakrivier. Zetel van den gezaghebber van Landak en den bestuurder van het gelijknamige landschap. De plaats is door een autoweg (182 km.) eenerzijds via Mandor en Soengaipenjoe met Pontianak en anderzijds met Sanggau (90 km.) verbonden.

MENJOEKAI. Rechterzijrivier van de Landak (zie aldaar), ontspringt op den Goenoeng Pandan op de plaats waar de grenzen van de landschappen Landak, Sambas en Mampawah samentreffen en stroomt onder vorming van stroomversnellingen in z.o.lijke richting tot zij bij Moenggoe in de Landak uitmondt; totale stroomdraadlengte ± 105 km.; de rivier is, behalve in den drogen tijd, met niet al te groote laadprauwen tot even voorbij de districtshoofdplaats Darit bevaarbaar.

SANGGAU. (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der afdeeling Pontianak van de residentie Westerafdeeling van Borneo. De onderafdeeling heeft een oppervlakte van ± 12.543 km.², waarvan onderscheidenlijk het landschap Sanggau ± 7523 km.², het landschap Tajan ± 2469 km.² en Meliau ± 2551 km.² beslaat. Volgens de volkstelling van 1930 telde de onderafdeeling 80.980 inwoners, n.l. in het landschap Sanggau 47.234, waarvan 20 Europeanen, 37.140 Dajaks, 9958 Maleiers en 116 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen; in het landschap Tajan 23.633 inwoners, waarvan 18.930 Dajaks, 3245 Maleiers en 1458 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen; in het Gouvernementsgebied Meliau 10.113 inwoners, waarvan 11 Europeanen, 6994 Dajaks, 2332 Maleiers en 776 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen. De onderafdeeling wordt in het N. begrensd door Serawak en de afdeeling Sintang, in het O. door de onderafdeeling Sekadau, in het Z. door de afdeeling Ketapang en in het W. door de onderafdeelingen Pontianak en Landak. De voornaamste plaatsen, n.l. Sanggau, Meliau en Tajan, zijn gelegen aan de Kapoeas, welke rivier deze onderafdeeling over haar geheele breedte doorsnijdt. Deze drie plaatsen bezitten een vrij groote Chineesche pasar, waar de producten van omgeving en achterland verhandeld worden.

De voornaamste dezer producten zijn rubber, gambir (Tajan en Meliau), suiker (Tajan), peper (Tajan), tengkawang, benevens diverse boschproducten als damar, rotan en allerhande houtsoorten, waaronder ijzerhout en reukhout. Economisch staat de onderafdeeling niet sterk. In het landschap Sanggau ligt temidden van vele kwijnende Chineesche en Maleische rubbertuinen, een enkele Europeesche rubberonderneming (Batoe Doelang), welke nu echter verlaten is. In Meliau bestaat nog een grootere Europeesche (Engelsche) rubberonderneming (Soengai Dekan), benevens een kleinere (Soengai Majam), welke eveneens in Europeesche handen is. De andere rubbertuinen behooren aan Chineezen en Maleiers en zijn evenals in Tajan vrijwel verwaarloosd. In Sanggau bevinden zich langs de Kapoeas nog enkele goudvindplaatsen, welke echter sporadisch bewerkt worden, aangezien zij reeds voor het grootste gedeelte uitgeput zijn. De bodem is onvruchtbaar. De bevolking verbouwt haar rijst op ladangs. Slechts in midden Tajan komt een enkele sawah voor. De handel is voornamelijk gericht op Pontianak en is voor het overgroote deel in handen van Chineezen.

SANGGAU. Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling en standplaats van een controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, tevens zetel van den bestuurder van het landschap Sanggau en van het districtshoofd van het district Kapoeas. Zij is gelegen ter plaatse waar de Sekajam, de voornaamste rivier van het landschap, in de Kapoeas uitmondt. Volgens de volkstelling van 1930 telde Sanggau 3233 inwoners, waarvan 15 Europeanen, 2765 Maleiers, 451 Chineezen en 2 andere Vreemde Oosterlingen. Ten O. der Sekajammonding ligt de Europeesche wijk met de Gouvernementsgebouwen benevens het militaire kampement, waar een brigade infanterie onder commando van een Europeeschen sergeant gelegerd is. Ten W. der monding ligt een drietal Maleische kampoengs, temidden waarvan zich de Chineesche pasar als afzonderlijk geheel bevindt.

Deze pasar is het handelscentrum van het landschap Sanggau; hier worden dan ook verschillende producten uit het binnenland verhandeld en naar Pontianak en elders afgevoerd, terwijl tevens de diverse importgoederen via de Chineesche tusschenhandelaren het binnenland

kunnen bereiken. De voornaamste uitvoerproducten zijn: rubber (para, en vele wilde soorten), damar, rotan en tengkawang. Ingevoerd worden voornamelijk kains, allerhand gereedschappen, snuisterijen en tabak. In de omgeving van Sanggau zijn vele Chineesche en Maleische rubbertuinen, welke meestal zeer verwaarloosd en slechts voor een klein gedeelte in tap zijn.

SEKADAU. (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der afdeeling Pontianak, residentie Westerafdeeling van Borneo, omvattende het gelijknamige zelfbesturende landschap. Zij staat sedert 1925 onder het bestuur van den Controleur van Sanggau, die als waarnemend onderafdeelingshoofd optreedt. De onderafdeeling wordt doorsneden door de Kapoeas en strekt zich in ongeveer evengroote gedeelten ten N. en ten Z. van deze rivier uit. Zij wordt begrensd in het N. en O. door de afdeeling Sintang, in het Z. door de afdeeling Ketapang, in het W. door de onderafdeeling Sanggau en beslaat een oppervlakte van 5816 km². Volgens de volkstelling 1930 bedroeg het aantal inwoners 35.795, waarvan 20 Europeanen, 21.470 Dajaks, 12.502 Maleiers, 1803 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen. De voornaamste plaatsen in deze onderafdeeling, n.l. Sekadau, Blitang en Soengai Ajak, zijn aan de Kapoeas gelegen. Zij bezitten alle drie een vrij groote Chineesche pasar, waar de producten der omgeving, zooals rubber, gambir (voornamelijk Soengai Ajak) en allerhande boschproducten als damar, rotan, tengkawang (ook van aanplantingen) en vele houtsoorten, waaronder ijzerhout en reukhout (kajoe gaharoe), verhandeld worden. Economisch staat deze onderafdeeling vrij zwak. De handel is voornamelijk gericht op Pontianak en is bijna geheel in handen van Chineezen; groote bedrijven en ondernemingen komen er niet voor. Men vindt er temidden der vele Chineesche en Maleische rubbertuinen, welke zeer verwaarloosd zijn en een uiterst kwijnend bestaan leiden, slechts een enkele grootere rubberonderneming (Serandjin), welke in Japansche handen is. In de omgeving van Soengai Ajak zijn goudvindplaatsen, welke druk bewerkt worden. Dit goud is van een goed gehalte en heeft weinig bijmengsels. De vruchtbaarheid van den bodem is gering; de bevolking verbouwt haar padi en andere voedingsgewassen op ladangs, welke echter een minimale opbrengst geven. De rijstbouw op sawahs verkeert nog in een beginstadium.

SEKADAU. Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling tevens zetel van den bestuurder van het landschap Sekadau en van het districtshoofd van het district Sekadau Ilir. Zij is gelegen aan de Kapoeas ter plaatse waar de Sekadau, de voornaamste rivier van het landschap, in de Kapoeas uitmondt, en strekt zich langs beider oevers uit. Volgens de volkstelling van 1930 telde de plaats 3446 inwoners, waarvan 3 Europeanen, 2788 Maleiers, 644 Chineezen en 11 andere Vreemde Oosterlingen. De weinige Europeesche en Gouvernementsgebouwen, waaronder het militaire kampement, waar een brigade infanterie, onder commando van een Europeeschen sergeant, gelegerd is, en de groote ruime Chineesche pasar, worden door Maleische kampoengs omringd. Deze pasar is de stapelplaats der verschillende producten uit het binnenland, zooals rubber, damar, rotan, tengkawang en houtsoorten, welke van hier naar Pontianak en elders verhandeld worden; tevens ontvangen de tusschenhandelaren hier de importgoederen, zooals kains, diverse gereedschappen, tabak en snuisterijen, bestemd voor het binnenland. In de omgeving van Sekadau liggen vele Chineesche en Maleische rubbertuinen, welke echter onvoldoende onderhouden worden en slechts gedeeltelijk in tap zijn.

BELENTIAN. Linkerzijrivier van de Landak (zie aldaar), ontspringt op den Goenoeng Selambo, op de grens van Tajan en stroomt in z.w.-lijke richting tot zij bij Koeala-Pantoe in de Landak stroomt; totale stroomdraadlengte ± 48 km; de rivier is, behalve in den drogen tijd, met kleine prauwen tot bij Tainam bevaarbaar.

BENTAWAN. Linkerzijrivier van de Landak (zie aldaar), ontspringt op den Goenoeng Sanggau op de grens van Tajan en stroomt in westelijke richting tot zij bij Perawai in de Landak uitmondt; behalve in den drogen tijd is de rivier met prauwen bevaarbaar tot Djelimpo; totale stroomdraadlengte ± 44 km.

BÉHÉ. Rechterzijrivier van de Landak (zie aldaar), ontspringt op den Goenoeng Kendajan (op de grens van Sambas) en stroomt onder vorming van stroomversnellingen in z.o.-lijke richting tot zij bij Moearabéhé in de Landak uitmondt; totale stroomdraadlengte ± 70 km.; de rivier is, behalve in den drogen tijd, met niet al te groote laadprauwen tot Meranti bevaarbaar.

MAC LEOD (NORMAN). Geboren 18 September 1837 te Bergen op Zoom, overleden 27 Januari 1934 te 's Gravenhage. Den 1 September 1850 als adelborst bij de toenmalige opleiding voor zeeofficier aan de Kon. Mil. Academie te Breda geplaatst, werd hij den 1 September 1853 als adelborst 1e klasse aangesteld. Achtereenvolgens doorliep hij de verschillende officiersrangen bij de Kon. Ned. Marine en bereikte op 16 Juli 1892 den rang van Vice-Admiraal, als hoedanig hij op 1 Augustus 1894 gepensionneerd werd. Verscheidene hooge onderscheidingen vielen hem in zijn marineloopbaan ten deel. Hij diende vele jaren in Ned.-Indie en maakte de tweede Atjeh-expeditie mede aan boord van het stoomfregat Zeeland, ook heeft hij als Commandant van het ramtorenschip Prins Hendrik der Nederlanden een werkzaam aandeel genomen in de toen noodige maatregelen na de uitbarsting van Krakatau in Augustus 1883.

Na zijne pensionneering vestigde Mac Leod zich te Rijswijk (Z. H.) en is daar tot kort voor zijn overlijden steeds woonachtig gebleven. Verschillende functies werden nog door hem bekleed, maar het was vooral als medewerker aan verschillende tijdschriften en dagbladen, dat hij een ongeëvenaarde werkkracht ten toon heeft gespreid. Onder de publicaties, welke met Ned.-Indië verband houden, mogen hier o.a. worden genoemd: Proeve eener begrooting van Marine gebaseerd op eenheid van de Zeemacht in Nederland en in Indië. Landsverdediging IV (1894) 369, 538; De toegang tot de voor Soerabaja ontworpen haven, Kol. Weekblad 7 Februari 1902 bijv. Vgl. Ingenieur 1902 n° 21 blz. 366—372; Nog eens Soerabaja. Ing. n° 45 blz. 807. Vgl. Ing. 1903 n° 8 blz. 123; De uitbarsting van de Krakatau. T.A.G. Rks 2 I (VM) blz. 184, 191 en 350; De Marine en Krakatau in 1883, Onze Vloot, December 1927.

Verder heeft Mac Leod verscheidene artikelen op geschiedkundig gebied geschreven o.a. over verschillende episoden uit de geschiedenis der O.-I. Compagnie; zie hiervoor de 1e, 2e, 3e, 4e en 6e vervolgen van het Repertorium op de Literatuur betreffende de Ned. Koloniën. Op 70 jarigen leeftijd begon hij aan de samenstelling van zijn werk: „De O. I. Compagnie als zeemogendheid in Azië 1602—1650", dat in 1927 is uitgegeven bij Blankwaardt en Schoonhoven te Rijswijk (Z.H.) in twee deelen met atlas.

CHERIBON. (Aanv. Dl. I). Meest oostelijke afdeeling (residentie) van de provincie West Java. Deze afdeeling (residentie) der provincie West Java heeft een oppervlakte van 5626 km.² en had ultimo 1930 een bevolking van 2.069.569 zielen, w.o 3.395 Europeanen, 32.055 Chineezen en 4.796 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

De afdeeling omvat de regentschappen Cheribon, Indramajoe, Madjalèngka en Koeningan met gelijknamige hoofdplaatsen.

In het district Sindanglaoet van het regentschap Cheribon zijn 210 ha. grond in erfpacht uitgegeven (perceel Blender) aan de eigenaresse van de suikeronderneming Loewoenggadjah en in het district Madjalèngka 280 ha. (perceelen Pegandan en Kadipatèn) aan de eigenaresse van de suikeronderneming Kadipatèn, welke benut worden voor de teelt van suikerriet, terwijl bovendien in het regentschap Cheribon tien en in het regentschap Madjalèngka twee suikerondernemingen in vrijwillige overeenkomst met de bevolking suikerriet planten. Van de eerstgenoemde vier hebben twee nooit gewerkt (Tjiledoeg en Tjidahoe). Voorts worden aangetroffen 61 groot-erfpachtsperceelen, toebehoorende aan 21 verschillende ondernemers, waarop — voor zoover in exploitatie — koffie, thee, kina en een weinig rubber geplant zijn. De totale oppervlakte der uitgegeven perceelen bedraagt ± 5400 ha. Van groot economisch belang zijn zij niet.

Literatuur: Dr. E. B. Kielstra „De Indische Archipel".

CHERIBON. (Aanv. Dl. I). Het regentschap Cheribon vormt het oostelijke deel van de gelijknamige afdeeling (residentie). Het heeft een oppervlakte van 1074,5 km.² en is verdeeld in 6 districten: Cheribon, Sindanglaoet, Tjiledoeg, Ploembon, Palimanan en Ardjawinangoen, welke weer onderverdeeld zijn in totaal 21 onderdistricten.

In 1930 had het regentschap, de stadsgemeente Cheribon inbegrepen 732.163 inwoners, waarvan 2.383 Europeanen, 16.977 Chineezen en 2.613 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

CHERIBON. (Aanv. Dl. I). District van het regentschap en de afdeeling (residentie) van dien naam met gelijknamige hoofdplaats. Het telt 57 dèsa's met (in 1930) 129.763 inwoners, waaronder 1.664 Europeanen, 8.293 Chineezen, 1.637 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

KOENINGAN. (Aanv. Dl. II). Regentschap, behoorende tot de afdeeling Cheribon, bestaande uit vier districten: Koeningan, Tjilimoes, Loerahgoeng en Tjiawigebang. Het regentschap, dat een oppervlakte heeft van 1188.3 km.², telde in 1930 383.590 inwoners, w.o. 329 Europeanen, 4.801 Chineezen en 518 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. De hoofdplaats Koeningan telde einde 1930 10.372 inwoners, waaronder 50 Europeanen, 291 Chineezen en 89 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

KOENINGAN. (Aanv. Dl. II). District van het gelijknaminge regentschap, afdeeling (residentie) Cheribon met 65 dèsa's en 105.836 inwoners, waaronder 144 Europeanen, 1.298 Chineezen en 159 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen (einde 1930). De hoofdplaats Koeningan is tevens die van het regentschap (zie aldaar).

INDRAMAJOE. (Aanv. Dl. II). Noordelijkst regentschap van de afdeeling (residentie) Cheribon. Het regentschap, 2077.7 km.² groot, bestaat uit de districten: Indramajoe, Karangampèl, Djatibarang, Losarang, Kandanghaoer en Sindang. Deze laatste drie districten omvatten de door het Gouvernement in 1910 teruggekochte groote particuliere landerijen Kandanghaoer en Indramajoe-West. Het regentschap telde einde 1930 509.752 inwoners, waaronder 290 Europeanen, 6518 Chineezen en 1.270 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

INDRAMAJOE. (Aanv. Dl. II). District van het regentschap van dien naam van de residentie Cheribon, met gelijknamige hoofdplaats en 28 dèsa's met 55.025 inwoners, t.w. 180 Europeanen, 2.188 Chineezen, 391 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen, en 52.266 Inlanders (einde 1930).

INDRAMAJOE. (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van het regentschap van dien naam, behoorende tot de restidenie Cheribon. Zij relde in 1930 25.366 inwoners, t.w. 115 Europeanen, 22.705 Inlanders, 2212 Chineezen, 334 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen

MADJALÈNGKA. (Aanv. Dl. II). Regentschap van de residentie Cheribon met een oppervlakte van 1285.5 km.², Het regentschap telde in 1930 444,064 inwoners, o.w. 393 Europeanen, 3.759 Chineezen en 395 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. Het is verdeeld in de districten Madjalèngka, Telaga, Radjagaloeh en Djatiwangi. Het regentschap telt een twaalftal erfpachtsperceelen, waar koffie, kina, thee en suiker verbouwd worden, en drie suikerfabrieken.

MADJALÈNGKA. (Aanv. Dl. II). District van het regentschap van dien naam, residentie Cheribon, met gelijknamige hoofdplaats. Het heeft een oppervlakte van 186 km.² en omvat 73 dèsa's met 120.965 inwoners, o.w. 222 Europeanen, 1.188 Chineezen en 121 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen (einde 1930).

MADJALÈNGKA. (Aanv. Dl. iII) Hoofdplaats van het gelijknamige regentschap, met 38.485 inwoners, o.w. 106 Europeanen, 504 Chineezen en 69 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen (einde 1930).

BEBER. (Aanv. Dl. I). Zie TJILIMOES.

TJILIMOES. (vroeger genaamd Beber). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Koeningan, residentie Cheribon, omvattende drie onderdistricten, n.l. Tjilimoes, Djalaksana en Mandirantjan. Het telt 65 dèsa's en had in 1930 81.403 inwoners, waarvan 164 Europeanen, 1112 Chineezen en 298 andere Vreemde Oosterlingen.

LOERAHGOENG. (Aanv. Dl. II). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Koeningan, residentie Cheribon, omvattende vier onderdistricten, n.l. Loerahgoeng, Soebang, Tjiwaroe en Tjibingbin. Het telt 43 dèsa's en

had in 1930 80.096 inwoners, waarvan 462 Chineezen en 7 andere Vreemde Oosterlingen.

TJIAWIGEBANG. (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Koeningan, residentie Cheribon, omvattende vier onderdistricten, n.l. Tjiawigebang, Lebakwangi, Garawangi en Tjidahoe. Het telt 67 dèsa's en had in 1930 116.255 inwoners, waarvan 21 Europeanen, 1929 Chineezen en 54 andere Vreemde Oosterlingen.

SINDANGLAOET. (Aanv. Dl. III). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de residentie Cheribon, omvattende drie onderdistricten, n.l. Lemahabang, Karangsemboeng en Astanadjapoera. Het telt 69 dèsa's en had in 1930 125.446 inwoners, waarvan 204 Europeanen, 1505 Chineezen en 323 andere Vreemde Oosterlingen.

LOSARI. (Aanv. Dl. II). Zie TJILEDOEG.

TJILEDOEG. (vroeger genaamd Losari). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de residentie Cheribon, omvattende vier onderdistricten, n.l. Tjiledoeg, Waled, Losari en Babakan. Het telt 47 dèsa's en had in 1930 153.951 inwoners, waarvan 188 Europeanen 4143 Chineezen en 425 andere Vreemde Oosterlingen. Men vindt in dit district 2 suikerfabrieken, n.l. Loewoenggadjah en Nieuw-Tersana.

PLOEMBON. (Aanv. Dl. III). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de residentie Cheribon, omvattende drie onderdistricten, n.l. Ploembon, Weroe en Soember. Het telt 46 dèsa's en had in 1930 111.540 inwoners, waarvan 102 Europeanen, 1212 Chineezen en 48 andere Vreemde Oosterlingen.

PALIMANAN. (Aanv. Dl. III). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de residentie Cheribon, omvattende drie onderdistricten, n.l. Palimanan, Klangenan en Tjiwaringin. Het telt 40 dèsa's en had in 1930 83.232 inwoners, waarvan 141 Europeanen, 1293 Chineezen en 55 andere Vreemde Oosterlingen.

GEGESIKLOR. (Aanv. Dl. I). Zie ARDJAWINANGOEN.

ARDJAWINANGOEN (vroeger genaamd Gegesiklor). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de residentie Cheribon, omvattende vier onderdistricten n.l. Ardjawinangoen, Kapetakan, Gegesik en Soesoekan. Het telt 46 dèsa's en had in 1930 118.231 inwoners, waarvan 84 Europeanen, 531 Chineezen en 125 andere Vreemde Oosterlingen.

KARANGAMPÈL. (Aanv. Dl. II). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Indramajoe, residentie Cheribon, omvattende drie onderdistricten, n.l. Karangampèl, Krangkèng en Djoentinjoeat. Het telt 32 dèsa's en had in 1930 91.489 inwoners, waarvan 10 Europeanen, 181 Chineezen en 30 andere Vreemde Oosterlingen.

SLÉMAN. (Aanv. Dl. III). Zie DJATIBARANG.

DJATIBARANG (vroeger genaamd Sléman). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Indramajoe, residentie Cheribon, omvattende vier onderdistricten, n.l. Djatibarang, Slijeg, Kertasemaja en Bangodoewa. Het telt 48 dèsa's en had in 1930 111.912 inwoners, waarvan 40 Europeanen, 1207 Chineezen en 53 andere Vreemde Oosterlingen.

LOSARANG. (Aanv. Dl. II). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Indramajoe, residentie Cheribon, omvattende drie onderdistricten, n.l. Losarang, Tjikedoeng en Lèléa. Het telt 22 dèsa's en had in 1930 67.416 inwoners, waarvan 9 Europeanen, 1337 Chineezen en 116 andere Vreemde Oosterlingen.

KANDANGHAOER. (Aanv. Dl. II). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Indramajoe, residentie Cheribon, omvattende drie onderdistricten, n.l. Kandanghaoer, Gaboeswetan en Andjatan. Het telt 27 dèsa's en had in 1930 121.020 inwoners, waarvan 37 Europeanen, 1429 Chineezen en 235 andere Vreemde Oosterlingen.

SINDANG. (Aanv. Dl. III). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Indramajoe, residentie Cheribon, omvattende twee onderdistricten, n.l. Sindang en Pamajahan. Het telt 34 dèsa's en had in 1930 62.880 inwoners, waarvan 14 Europeanen, 176 Chineezen en 443 andere Vreemde Oosterlingen.

TALAGA. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Madjalèngka, residentie Cheribon, omvattende drie onderdistricten, n.l. Talaga, Tjikidjing en Bantaroedjeg. Het telt 79 dèsa's en had in 1930 112.497 inwoners, waarvan 18 Europeanen, 768 Chineezen en 3 andere Vreemde Oosterlingen.

RADJAGALOEH. (Aanv. Dl. III). District (hoofdplaats Leuwimoending) van het regentschap Madjalèngka, residentie Cheribon, omvattende drie onderdistricten, n.l. Leuwimoending, Radjagaloeh en Pendjalin. Het telt 52 dèsa's en had in 1930 82.871 inwoners, waarvan 61 Europeanen, 557 Chineezen en 46 andere Vreemde Oosterlingen.

DJATIWANGI. (Aanv. Dl. I). District met hoofdplaats Soetawangi van het regentschap Madjalèngka, residentie Cheribon, omvattende vier onderdistricten, n.l. Djatiwangi, Dawoean, Ligoeng en Djatitoedjoeh. Het telt 63 dèsa's en had in 1930 127.731 inwoners, waarvan 92 Europeanen, 1246 Chineezen en 225 andere Vreemde Oosterlingen.

KRAKSAÄN (KRAKSAN, KAREKSAN). (Aanv. Dl. II). Noord-oostelijk regentschap der residentie Malang, provincie Oost Java, ingesteld 1 Juli 1928, verdeeld in vier districten, n.l. Kraksaän, Paiton, Gending en Gading. Het grenst ten N. aan de Straat van Madoera, ten O. aan de residentie Besoeki, ten Z. aan het regentschap Loemadjang en ten W. aan het regentschap Probolinggo. De aan de zee grenzende zoutwatervischvijverstrook is door de voorlichting van den dienst der binnenvisscherij voor het overgroote deel malaria-ongevaarlijk geworden. De strook gelegen tusschen deze vischvijvers en den ten Zuiden daarvan loopenden provincialen weg is echter door de gebrekkige afwatering nog zeer malaria-gevaarlijk. Het regentschap voert assaineeringswerken uit ,welke dit euvel geleidelijk verhelpen. In het regentschap worden 6 suikerfabrieken en 2 erfpachtslanden gevonden (koffie en kina). In dit regentschap komt, behoudens enkele aan de dèsa's toebehoorende ambtsvelden (communaal bezit), uitsluitend erfelijk individueel bezit voor en wel voornamelijk grootgrondbezit. Bezitters van 50 bouws sawahs en meer zijn geen zeldzaamheid. Het overgroote gedeelte van de Inlandsche bevolking

bezit dan ook geen eigen gronden, doch bewerkt den grond der grootgrondbezitters als deelbouwer. Op het einde van 1933 had dit regentschap een bevolking van 279.578 zielen, waaronder 252 Europeanen, 1139 Chineezen en 347 Arabieren.

KRAKSAÄN. (Aanv. Dl. II). District van het gelijknamige regentschap, residentie Malang, provincie Oost Java, met 4 onderdistricten en 57 dêsa's. Op het einde van 1933 telde het een bevolking van 69.090 zielen, waaronder 92 Europeanen, 614 Chineezen en 240 Arabieren. In dit district komen 2 suikerfabrieken voor, n.l. Kandangdjati en Bagoe.

KRAKSAÄN. (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van het gelijknamige regentschap en district der residentie Malang, provincie Oost Java. Op het einde van 1933 had zij een bevolking van 6.416 zielen, waaronder 38 Europeanen, 451 Chineezen en 80 Arabieren. Deze kleine binnenplaats heeft een Europeesche en een Hollandsch-Inlandsche school; sedert 1931 is er electrische verlichting; de plaats is hoogst ongezond wegens het veel voorkomen van malaria door de moerassige omgeving.

BURGERS. (Aanv. Dl. I). Naar afschaffing van het instituut van het inlandsche burgerschap in de residenties Manado en Amboina en Onderhoorigheden werd door de regeering reeds in de 19de eeuw gestreefd. De volgende maatregelen zijn daartoe genomen.

Manado. In 1859 reeds werd getracht op te treden tegen onwettige toeeigening van den titel van inlandsch burger, welke plaats had om te ontkomen aan betaling van belasting en het verrichten van heerendienst; de poging moest worden gestaakt, omdat onrust onder de bevolking ontstond. Bij de afkondiging van het schutterijreglement (Ind. Stb. 1878 no. 107) moest nader worden onderzocht wie zich ten rechte burgers konden noemen. Daaromtrent ontstonden geschillen, welke leidden tot den moord op Haga, controleur van Kéma, door een burger, die geen heerendienst wilde verrichten (Sept. 1879). De militaire macht herstelde de orde. Zie Kol. Versl. 1880 blz. 17.

Om aan de schromelijke verwarring, welke bestond ten aanzien van het burgerschap een einde te maken en er tegen te waken, dat de klasse der inlandsche burgers zich op andere wijze uitbreidde dan door geboorte, werd bij Ind. Stb. 1889 no. 255 bepaald dat inlandsche burgers zich slechts mochten vestigen te Manado, Kéma, Tanawangko, Amoerang, Bélang en Gorontalo, terwijl bij Ind. Stb. 1891 no. 147 de plaatsen van vestiging werden beperkt tot de eerstgenoemde vier, omdat in Bélang en Gorontalo geen burgers meer woonachtig bleken. Zie voorts Ind. Stb. 1893 no. 65.

Het misbruik van onwettige titel- toeeigening had daarmede echter nog geen einde genomen; in de jaren 1905—1908 bleek het te Amoerang noodzakelijk door herhaalde strafoplegging zich noemende burgers tot heerendienst te dwingen.

In 1910 genoten de inlandsche burgers in Manado nog de volgende voorrechten:

I. vrijstelling van heerendienst;
II. lagere belasting dan de negorijlieden;
III. vrijstelling van negorijdiensten;
IV. bestuur door eigen burgerwijkmeesters, die niet aan het inlandsche districtsbestuur, doch rechtstreeks aan het hoofd van plaatselijk bestuur ondergeschikt waren, een toestand door gewoonte ontstaan, doch wettelijken grondslag missend;
V. justiciabel, niet onder het districtsgerecht, maar onder het magistraatsgerecht voor geringe delicten en civiele zaken.

Daartegenover rustte op hen de verplichting om schutterijdienst te verrichten of schutterijbelasting te betalen, terwijl zij waren uitgesloten van de verkrijging van rechten op grond door ontginning, zoodat zij alleen grondbezit konden verwerven door huwelijk, vererving of koop.

De inlandsche burgers stonden in Manado bekend als een lastige klasse van recalcitrante, luie en over het paard getilde ingezetenen, die ondanks hun bevoorrechte positie in een ongunstigen economischen toestand verkeerden. Het instituut wekte wrevel en ontstemming onder de inheemsche bevolking omdat de burgers dezelfde voorrechten (behalve het ontginningsrecht, maar dat was practisch voor hen van weinig waarde), doch minder verplichtingen hadden, en omdat de burgers op de negorijlieden neerzagen. De burgers zelf hechtten aan hun rechten zoo veel waarde, dat zij de materieele voordeelen, welke uit een opheffing van het instituut voor hen zouden voortvloeien (men denke speciaal aan de opheffing van de verplichting tot het wonen in bepaalde plaatsen, hetgeen gunstig op hun welstandstoestand kon werken), versmaadden; veelvuldig kwam samenleving van burgervrouwen met negorijlieden buiten echt voor, om de kinderen het burgerrecht niet te doen verliezen. In 1910 bedroeg het aantal burgers in Manado 2327, in Kéma 1294, in Amoerang 1942 en in Tanahwangko 668, in totaal derhalve 6231 op een totale bevolking in de residentie van 200.000 zielen. Van een plotselinge afschaffing van het instituut kon dan ook geen sprake zijn met het oog op mogelijk verzet, zoodat reeds door Mr. J. C. Kielstra, die in 1911 in hoedanigheid van adjunct-adviseur voor de bestuurszaken der Buitenbezittingen een onderzoek naar het inlandschburgerschap in de residentie Manado en Amboina en Onderhoorigheden instelde, aanbevolen werd gaandeweg de burgers in dezelfde positie te brengen als de negorijlieden. Een aanvang werd spoedig gemaakt met het brengen van de burgerwijkmeesters onder het inlandsche districtsbestuur; in 1922 was deze toestand ondanks enkele protesten bereikt. De schutterij werd in 1923 opgeheven (Ind. Stb. no. 275). Aan de herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting 1920 (Ind. Stb. 1921 no. 312) werden burgers en negorijlieden op gelijken voet onderworpen. Sinds 1924 kunnen burgers het ontginningsrecht deelachtig worden, indien zij zich met hun nakomelingen uit de registers van inlandsche burgers laten afvoeren en geheel den staat van eigenlijk gezegden inlander (onderhoorige van de negorij) aannemen met alle aan dien staat verbonden lusten en lasten. In 1924 werd door den Minahasaraad een verkeersbelastingverordening vastgesteld, welke door de regeering in 1925 werd goedgekeurd. Deze belasting, welke gebaseerd is op den aanslag in de inkomstenbelasting, werd van een ieder, dus ook van de inlandsche burgers, geheven, terwijl heerendiensten van de negorijbevolking niet meer werden gevorderd, zoodat de burgers ook voor wat het voorrecht van vrijstelling van hee-

rendienst betreft met de negorijbevolking gelijk kwamen te staan.

In 1926 werd een hernieuwd onderzoek naar den toestand van de inlandsche burgers ingesteld. Het aantal burgers bleek toentertijd te zijn in Kéma 1472, in Amoerang 1932, in Tanahwangko 611 en in Manado 2401, in totaal 6416. Dit onderzoek leidde tot de ordonnantie in Ind. Stb. 1929 no. 438, ingevolge welke werden opgeheven:

I. de verplichting tot wonen in een van de vier bovengenoemde plaatsen; daardoor wordt de verspreiding der burgers en dientengevolge het afslijten van de scherpe afscheiding tusschen hen en de negorijlieden in de hand gewerkt;

II. de verplichting tot aangifte van geboorte en overlijden; de registreering liet zeer veel te wenschen over, zoodat de in de registers voorkomende gegevens slechts geringe waarde hadden en met groot voorbehoud dienden te worden gehanteerd;

III. het forum privilegiatum.

Een geheele afschaffing van het instituut wenschte de regeering niet, in verband met de groote ideëele waarde, welke daaraan door de burgers wordt gehecht. De rechtspositie van de burgers is thans geheel gelijk aan die van de negorijlieden. T.a.v. het ontginningsrecht en bezitsrecht van grond worden zij op dezelfde wijze behandeld als de negorijman, waartegen het agrarische reglement in Ind. Stb. 1918 no. 80 geen beletsel vormt. Ingevolge de inlandsche gemeenteordonnantie voor de Minahasa kunnen burgerkampoengs op gelijken voet als de negorijen als inlandsche gemeenten worden erkend en onder de werking dier ordonnantie gebracht. De economische toestand van de burgers is nog achterlijk. Het grootste deel van hen houdt zich bezig met de kustvisscherij, welke slechts een armoedig bestaan kan verschaffen; sommigen oefenen kleine ambachten als dat van timmerman, schoenmaker, zilversmid uit. Tot den landbouw, welke hen in beteren toestand zou brengen, voelen zij zich in het geheel niet aangetrokken.

Molukken. Het aantal burgers bedroeg in 1910: in Ambon 3452, in Banda Neira 247, in Saparoea 5998, in Kajéli 107, in Hila 36 en in de negorijen en kampoengs daarbuiten 7614, totaal derhalve in de toenmalige residentie Amboina en Onderhoorigheden 17.454 op een totale bevolking van ongeveer 295.000 zielen. Het oordeel over de Ambonsche burgers luidde veel gunstiger dan dat over de Manadosche. Klachten over een recalcitrante houding der burgers werden uit Ambon niet vernomen; wel waren zij even trotsch op hun positie, doch zij stelden er een eer in zich verknocht aan het bestuur te toonen. Samenleving van burgervrouwen met negorijlieden buiten echt, alleen om aan de uit deze verhouding gesproten kinderen het burgerschap te waarborgen, kwam ook in Ambon veelvuldig voor. De schutterplicht werd met veel animo vervuld; men zag daarin een duidelijke, voor een ieder waarneembare verheffing van den burger boven den negorijman. De schutterij had een zekere militaire waarde. Van de schutterij kon in verband daarmede nut getrokken worden voor het verrichten van wachtdiensten en tot bijstand van de politie. Afschaffing van de schutterij in Ambon en de Oeliassers werd dan ook destijds ongewenscht geacht. Opheffing van de schutterij had wel plaats te Kajéli (Ind. Stb. 1906 no. 425), Hila (Ind. Stb. 1908 no. 241) en Banda Neira (Ind. Stb. 1911 no. 556). De verhouding tusschen de burgers en de negorijlieden was ook veel gunstiger dan in Manado, waaraan bevorderlijk was de omstandigheid dat de burgers bij vestiging buiten de plaatsen, welke in Ind. Stb. 1892 no. 82 voor hun vestiging aangewezen, aan het gezag van de regenten waren onderworpen en — evenals de negorijlieden — verplicht waren tot heeren- en negorijdienst, behalve de z.g. kwartodiensten; aangezien deze laatste diensten evenwel naar de inzichten van de bevolking samenhangen met het dati-verband, waartoe de burgers niet behoorden, gaf zulks geen aanstoot. Ook het onderscheid met betrekking tot het grondbezit was in Amboina minder scherp; hoewel ook daar de burgers geen rechten op den grond aan ontginning konden ontleenen, was de voorraad sagoeboomen (sagoe is aldaar het volksvoedsel bij uitnemendheid) zoo overvloedig, dat men er niet tegen opkwam dat ook de burgers van de woeste gronden en uit de bosschen haalden wat zij voor hun onderhoud noodig hadden. Men achtte een opheffing van het instituut in Ambon om vorenstaande redenen in 1912 niet noodzakelijk. De ongelijkheid in belasting verdween bij de invoering van de herziene ordonnantie op de inkomstenbelasting (Ind. Stb. 1921 no. 312) en van de ordonnantie op de personeele belasting (Ind. Stb. 1920 no. 679). Gelijktijdig met de invoering van de militie werden in 1923 (Ind. Stb. no. 275) de nog bestaande schutterijcorpsen opgeheven.

In 1923 werd door de wetgevende commissie uit den Ambonraad een rapport uitgebracht omtrent de positie van de inlandsche burgers in het gewest. De verschillen in rechtstoestand van inlandsche burgers en negorijlieden waren toen nog de volgende:

I. verplichte domicilieering van burgers en in verband daarmede: *a.* registreering; *b* administratief zelfstandige burgerkampoengs; *c* eigen hoofden;

II. burgers stonden niet terecht voor het regentschaps-, doch voor het magistraatsgerecht;

III. in diensten: *a* burgers verrichten op de hoofdplaatsen Ambon en Saparoea geen heerendienst; *b* burgers waren niet verplicht tot kwartodienst;

IV. in de dorpshuishouding: *a* burgers hadden niet dan bij uitzondering rechten op woesten negorijgrond (ewang) en de bespoelende zeestrook (meti); *b* zij misten het genot der datigronden; *c* zij hadden in beginsel geen zeggenschap in de dorps- (gemeente-) huishouding. De commissie kwam tot de slotsom, dat er naar moest worden gestreefd, om de rechtsongelijkheid, welke in de wettelijke bepalingen haar uiting vond, alsook die, welke uit de adat voortsproot, te doen ophouden.

Inmiddels was reeds vóór de invoering van de inkomsten- en de personeele belasting en de opheffing van de schutterij van bestuurszijde het nadeel met betrekking tot grondrechten, verbonden aan het inlandsche burgerschap, kunstmatig geaccentueerd door de negorijlieden aan te zetten hun rechten op den grond ten volle te doen gelden. Als gevolg daarvan zijn de burgers er meer en meer toe overgegaan den staat van negorijman aan te nemen; geheele burgerkam-

poengs werden gelijktijdig in het negorijverband opgenomen .In 1927 kon worden gemeld, dat het proces van uitalijting van de uitzonderlijke positie zoover was voortgeschreden, dat de burgers den negorijman reeds vrijwel in alles gelijk waren geworden. De heerendienstordonnantie in Ind. Stb. 1927 no. 204 hief de laatste verschillen ten aanzien van dit punt op. Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1931 no. 412, houdende wijziging van het Rechtsreglement Buitengewesten, werden in de afdeeling Amboina de regentschapsgerechten in negorijrechtbanken omgezet, terwijl de inlandsche burgers mede onder de jurisdictie van deze rechtbanken werden gebracht, waarmede ook deze tevoren bestaan hebbende rechtsongelijkheid werd opgeheven.

LAIS. (Aanv. Dl. II). Deze onderafdeeling werd vroeger ook wel Soengai Limau genoemd, daar de zuidgrens werd gevormd door de rivier Soengai Limau. Thans echter is die naam in onbruik geraakt, daar de marga's Semitoel en Banghadji in het Zuiden aan de onderafdeeling Lais onttrokken en bij de onderafdeeling Benkoelen gevoegd werden (Ind. Stbl. 1919 no. 532). De zuidgrens loopt thans tusschen K.M. 22 en 23 in den weg Benkoelen—Lais (3° 38′ Z.B.). De oostgrens werd vóór 1904 gevormd door de grens met de residentie Palembang. Bij de toevoeging van de onderafdeeling Redjang en Lebong bleef deze grens ongewijzigd tot 1908, in welk jaar de bovenstreken van Lais bij de onderafdeeling Lebong werden gevoegd. (Ind. Stb. 1908 no. 646). Ingevolge Ind. Stb. 1919 no. 533 kwamen de bovenstreken van de marga Ketahoen echter weder bij de onderafdeeling Lais. De noordgrens der onderafdeeling wordt gevormd door de Aer Gegas.

De onderafdeeling is verdeeld in de onderdistricten Lais en Ketahoen en omvat de marga's Kerkap, Bermani Perbo, Palik, Aer Besi, Lais, Aer Padang, Bintoenan, Ketahoen en Seblat benevens den zelfstandigen Pasar Lais met ruim 800 zielen. Het totale aantal zielen in de onderafdeeling Lais bedroeg eind 1932 ± 28.374 over een oppervlakte van 3117 km².

Een der belangrijkste marga's is de marga Ketahoen, waarin het concessiegebied der Mijnbouw Maatschappij Simau, opgericht in 1901, is gelegen. Deze maatschappij draagt veel bij tot het welzijn van de bevolking, zoowel uit een oogpunt van werkverschaffing als omdat zij een belangrijke afneemster is van landbouwproducten.

De voornaamste plaatsen zijn Pasar Lais, zetel van een controleur of gezaghebber, Perbo, Aoer Gading en Kerkap. Perbo en Aoer Gading hebben vooral in den laatsten tijd (sedert 1930) groote beteekenis gekregen door de kolonisatie van Javanen in die streken.

Door de onderafdeeling loopt een verharde autoweg, welke Benkoelen verbindt met Pasar Lais en Ketahoen (lengte 85 km.), en zich als onverharde weg voortzet naar Moekomoeko. Een andere autoweg verbindt Kerkap met Aoer Gading (25 km.). De rivieren zijn, behalve de Ketahoenrivier, welke in Lebong ontspringt, alle onbevaarbaar door de stroomversnellingen. De Ketahoenrivier is bevaarbaar met een motorboot tot ± 20 km. stroomopwaarts, van welke omstandigheid de M.M. Simau gebruik maakt voor open afvoer van goederen en transporten. Het verdere transport naar en van de mijn geschiedt met vrachtauto's en smalspoortreinen (lengte railbaan 36 km.).

Het hoofdmiddel van bestaan is landbouw, welke wordt uitgeoefend op ladangs (droge gronden) of sawah rawang (moerasgronden). Slechts hier en daar (Aoer Gading, Perbo) vindt men geïrrigeerde sawahs. Naast den landbouw waren voorname middelen van bestaan de verbouw van koffie, het verzamelen van damar en boschproducten. Deze hebben echter thans zoo goed als geen waarde meer. De veeteelt is in de laatste jaren eenigszins toegenomen, doch blijft van weinig belang. De binnenlandsche handel is van geringe beteekenis; hij wordt uitsluitend gedreven op de pekans (pasars). Nijverheid komt zoo goed als niet voor. Slechts te Mesigit (± 7 km. van Pasar Lais) zijn de weefkunst en het vervaardigen van kapmessen en lanspunten nog bewaard gebleven.

De bevolking bestaat voor het overgroote deel uit Lebongers. Op de pasars is de bevolking gemengd met Maleiers en Padangers. De kustbevolking van de marga Kerkap is een vermenging van Maleiers (orang Semitoel) met Redjangers. De bewoners van Aer Besi zijn grootendeels afstammelingen van de z.g. Orang Lembak (onderafdeeling Benkoelen). In de marga's Ketahoen en Seblat vindt men behalve op de pasars, de z.g. Orang Pekal. Deze laatste zijn afkomstig van Lebong en zijn een vermenging van Redjangers en kust-Maleiers (Mokomoko). De hoofdtaal is het Redjangsch. Aan de kust is ook het Benkoelensch-Maleisch zeer in zwang. Het Pekal vertoont veel overeenkomst met het Mokomoko'sch dialect, doch is doorspekt met Redjangsche woorden.

Literatuur: Adatrechtbundel XI, P. Wink, Monografie over de onderafdeeling Lais.

KROË. (Aanv. Dl. II). Zuidelijkste onderafdeeling der afdeeling en residentie Benkoelen, begrensd van Z. naar N. door de residentie Lampoengsche Districten, de residentie Palembang en de onderafdeeling Bintoehan der residentie Benkoelen; ten W. wordt zij over haar geheele lengte, d. i. vanaf den vuurtoren Vlakke Hoek aan den ingang van Straat Soenda tot aan de Wai Menoela, bespoeld door den Indischen Oceaan. Zij is onderverdeeld in de twee onderdistricten Pesisir (marga's Poegoeng Melaja, P. Penengahan, P. Tampak, Wai Sindi, Poeloe Pisang, Penggawa Lima Oeloe, P. Tengah, P. Ilir, Oeloe Kroë, Pasar Kroë, Wai Napal, Tenoembang, Ngamboer, Ngaras, Bengkoenat en Blimbing met het eilandje Poeloe Betoeah) en Balik Boekit (marga's Soekau, Liwa, Kembahang, Boeai Kenjangan, Boeai Beloengoe, Wai Tenong en Soewoh).

Pasar Kroë, kortweg Kroë geheeten, een der belangrijkste koffie-exportplaatsen van Zuid-Sumatra, is standplaats van den controleur (gezaghebber) B. B.; er is tevens gevestigd een agentschap der K. P. M.

Geschat oppervlak der onderafdeeling ca. 5000 km.², waarvan behoudens een naar het N. toe smaller wordende kuststrook, verreweg het grootste gedeelte uit heuvel- en bergland bestaat. Het afwisselende landschap is rijk aan natuurschoon; imponeert de woeste grootschheid van het onherbergzame bergland met den G. Pesagai (2232 m.) evenzeer als de liefelijkheid van het Ranaumeer met den kegel van den G. Seminoeng (1881 m.), het zuidelijke kustgebied met de Blimbing-

en Bengkoenat-baaien bekoort door het breede vlakke strand, terwijl in het N. de branding tegen de steile rotskust der Barisanuitloopers bruischt.

De bevolking bestaat, afgezien van enkele z.g. Semendöers, afkomstig uit de Palembangsche Bovenlanden, uitsluitend uit Lampoengers, behoorende tot de Belalau (gebergte)-en Kroë (strand)-groepen, welke taalkundig beide gerekend worden tot de z.g. Poebiansche taalgroep. Historisch-genealogisch beschouwd is vooral het Belalau-plateau (gemiddelde hoogte ca. 900 m.) van belang. Dit wordt geacht te zijn de bakermat van alle Lampoengsche volksgroepen, daar deze als algemeen stamland aanwijzen het legendarische rijk Sekala Berak, gelegen op evenvermeld Belalau-plateau, met de vier kernboeai's Njeroepa, Kembahang, Kenjangan en Beloengoe (boeai = bloedgemeenschap), van waaruit later alle uitstroomingen moeten zijn geschied. Ditzelfde Sekala Berak zou echter tevoren, nl. in de 11de eeuw, een Hindoe-Javaansche kolonie geweest zijn; de gevonden oudheden, o.m. steenen te Liwa en te Pekonbalak, wijzen althans hierop.

Zielenaantal (1933): 40.412, waaronder 436 Vreemde Oosterlingen en 12 Europeanen. Hoofdmiddel van bestaan is de landbouw, nl. van eenjarige gewassen met name de rijstcultuur, zoowel op natte als op droge velden uitgeoefend, en van meerjarige gewassen (koffie, peper, klapper). De opbrengsten der rijstvelden varieeren zeer. Vertoont de kuststreek over het algemeen een bevredigend beeld (30—35 pikoel oogst droge padi per bouw), de bergstreken, waar de sawahs in de rivierbeddingen (zand- en tufbodem) zijn aangelegd, leveren minder op; gunstige uitzonderingen hierop vormen de plateau-sawahs van Soekau en vooral van Wai Tenong met opbrengsten van 65—70 pikoel (onbemeste gronden). De totale rijstproductie, verkregen uit een totaal-areaal van 2800 ha. sawahs en 1750 ha. ladangs, is onvoldoende ter voorziening in eigen behoefte; rijstimport is regel. Van de meerjarige gewassen moet de koffie in de allereerste plaats genoemd worden; de zg. Kroë-koffie, afkomstig van Balik Boekit, een Arabicasoort, was vermaard om haar uitstekende kwaliteit. Een 15-tal jaren geleden begon echter evenals elders in Zuid-Sumatra ook in Kroë het verdringingsproces door de zooveel rijker vruchtdragende Robusta, welk proces intusschen zich geheel voltrokken heeft; momenteel treft men geen enkelen Arabica-aanplant meer aan. Zulks bracht aan den naam der Kroë-koffie een gevoeligen slag toe; de domineerende positie ging allengs verloren. Niettemin is de Kroë-robusta altijd nog zeer gezocht, haar marktnoteering volgt die der Palembang-robusta. Gedurende 1927—1932 bedroeg de uitvoer van Kroë-bevolkingskoffie (inclusief Ranau-bevolkingskoffie) jaarlijks ruim 3 millioen kg. Uitgestrekte bevolkingsaanplantingen vindt men op de zuidhellingen van den G. Pesagai tot aan het Boven-Semangkadal; dit door uitstekende bodemvruchtbaarheid begunstigde gebied is stellig een der belangrijkste Inlandsche koffiecultuurcentra van Zuid-Sumatra. De toegepaste extensieve cultuurwijze is echter oorzaak van lage pikoelrendementen, nl. maximaal 10 pikoel per bouw voor onderhouden tuinen; na het 5de jaar daalt de productie snel. En waar ook nog de bereidingswijze op een laag peil staat, vindt de Landbouwvoorlichtingsdienst, wiens bemoeienis in Balik Boekit medio 1931 een aanvang nam, er inderdaad een vruchtbaar arbeidsveld. De crisis der laatste jaren heeft thans verdere uitbreiding van het plantareaal gestopt, waardoor tevens een einde kwam aan de sedert de haussejaren 1925—1927 plaatsgevonden rigoureuze aantasting en intering van het zoo kostbare bodemkapitaal. Weekmarkten van bevolkingskoffie vindt men te Bocaibetanding, Simpangsebelad, Watas, Batoeberak en Semangka. Langs de kust worden voornamelijk peper- en klappercultuur uitgeoefend; uitvoer over 1932 van peper 257.968 kg., van copra 667.176 kg. Inzameling van boschproducten, hoofdzakelijk damar en rotan, is sterk achteruitgaande; verbouw van kruidnagelen en tabak is thans van geenerlei belang meer. In de margas Blimbing, Bengkoenat en Oeloe Kroë komen eetbare vogelnestjes voor, waarvan het inzamelrecht door het Gouvernement verhuurd is; huursom over 1930 t/m 1932: ƒ 8.510 's jaars, over 1933 t/m 1938: ƒ 3.300 's jaars. De zeevisscherij heeft slechts geringe beteekenis; in de bergstreken wordt vischteelt in vijvers en sawahs uitsluitend voor eigen consumptie gedreven.

De economische ontwikkeling is langen tijd tegengehouden door de gebrekkige verkeerswegen. Afgezien van de geringe verkeerswaarde bezittende, onverharde wegen langs de kust, duurde het tot 1925 eer een doorgaande verharde verkeersweg Kroë—Liwa—Ranau (Palembang) geheel gereed kwam, waardoor Kroë naast Benkoelen, beginpunt werd der transversale verbinding Benkoelen—Palembang. Als koffie-afvoerweg is het traject Liwa—Kroë, de eenige schakel tusschen Kroë's kust- en bergland, van onschatbare waarde; te Liwa sluit een secundaire weg naar Kenali aan, welke in 1932 een ijzeren vakwerkbrug over de Wai Semangka kreeg. Sedert September 1930 is in uitvoering het B. O. W.-project van den z.g. Rebangweg, welke beginnende bij evengenoemde Wai Semangkabrug via het Wai Besaidal en de Rebangstreek (residentie Lampoengsche Districten) zal moeten uitkomen op Kota Boemi (station der Zuid-Sumatra-spoor). Door den nood van 's Lands schatkist is in 1931 echter de verdere uitvoering gestaakt.

Van de vele in erfpacht uitgegeven perceelen is nog geen enkel geopend; blijkbaar was en is o.m. de geïsoleerde ligging een te groot bezwaar. Tot 1925 was uitgegeven: 40 000 ha., welk aantal verminderde ultimo 1930 tot 10.000 ha., begin 1933 tot 4000 ha. Bijzondere vermelding verdienen de kolonisatie-mogelijkheden in de Soekaradja-, Gedoengsoerian- en Teboecomplexen van Wai Tenong. Schatte men het bevloeibare terrein aanvankelijk op ca. 17.500 ha., een verkenning in 1932 wees uit dat vooreerst ca. 3500 ha sawahgronden (tertiaire bevloeiing) annex ca. 7000 ha. droge gronden beschikbaar moeten worden geacht. Het klimaat is gunstig (hoogte 800—1000 m.), de gronden zijn doorgaans van goede, zelfs uitstekende kwaliteit, terwijl ook de uiterst schaarsche, autochthone bevolking welwillend tegenover Javanenkolonisatie staat; de volkomen geïsoleerde ligging maakt echter uitvoering van belangrijke landbouwkolonisatieplannen voorloopig onwaarschijnlijk.

Een gedeelte van het Semangka-schiereiland, v. z. v. gelegen in de onderafdeeling Kroë be-

ginnende bij den Boekit Bawang Oetjoeng zuidwaarts verloopend tot aan de uitloopers der Pematang Sawah ,is sedert 1930 afgezonderd voor een natuurmonument, welks stichting van Gouvernementswege binnenkort is te verwachten. Dit gebied, dat uit ongerepte bosschen bestaat en volstrekte wildernis is, bevat naar deskundige meening alle typische Zuid-Sumatra-flora en -fauna.

Aan de aardbeving van 25 Juni 1933, welke een groot gedeelte der onderafdeeling, nl. Pasar Kroë, Goenoengkemala doch bovenal de berggebieden van Soekau, Liwa, Lembahang, Batoeberak, Kenali en Soewoh teisterde, vielen 426 menschenlevens ten offer; ruim 1800 woningen stortten in, ca. 150 ha. sawahs werden door massa-aardstortingen vernield.

BÈLOE. (Aanv. Dl. I). Onderafdeeling van de afdeeling Timor en Eilanden van de residentie Timor en Onderhoorigheden. gelegen tusschen 8° 57′ 43″ en 9° 47′ Z.B. en 124° 41′ 52″ en 125° 12′ 30′ O.L. van Greenwich.

Het wordt ten N. begrensd door de Sawoe-zee (Tassi Fettoh), ten O. door Portugeesch gebied, ten Z. door den Indischen Oceaan (Timor-zee of Tassi Maneh), ten W. door de onderafdeelingen Zuid-Midden-Timor en Noord- Midden-Timor. De oppervlakte bedraagt ± 2000km². De onderafdeeling bestaat uit de ondervolgende gemeenschappen.

I. *Lamaknèn*, bestaande uit de radjaschappen Makir, Lamaksanoeloe, Kewar, Leowaloe, Loönoena, Noealain, Lakmaras en het fettorschap Diroen.

In de geschiedenis zijn de radja's van Kewar en Lakmaras afwisselend hoofdradja van Lamaknèn geweest; thans is een dergelijke functionnaris niet door het bestuur erkend.

II. *Fialaran*, bestaande uit de radjaschappen Oemaklaran, Manleten, Dafala, Asoemanoe, Tohé, Aitoon, Maoemoetin en de fettorschappen Silawan, Baoeho (Takirin) en Lasiolat.

De hoofdradja van Fialaran is de loro (hoofdradja-titel) van Bahoeho.

III. *Djeniloe* onder bestuur van een fettor
IV. *Lidak* id.
V. *Naitimoe* id.
VI. *Mandëo* id.
VIII. *Dirma* onder bestuur van een loro.
VIII. *Koesa* onder bestuur van een radja.

IX. *Fatoearoein* bestaande uit de radjaschappen Fatoearoein en Manoeloea, en het fettorschap Bani-Bani.

De hoofdradja van Fatoearoein is de radja van het gelijknamige radjaschap.

X. *Lakèkoen* bestaande uit het loroschap Lakèkoen en de radjaschappen Litamali en Alas.

Het hoofd van Lakèkoen is de loro van Lakèkoen.

XI. *Waihali* onder bestuur van een radja.

XII. *Waiwikoe*, bestaande uit de radjaschappen Waiwikoe, Oemalor, Rabassa, Wederok en Haitimoek.

Het hoofd van Waiwikoe is de radja van Waiwikoe.

Het landschap Bèloe wordt normaal bestuurd door een lioerai ,doch aangezien de persoon die daarvoor in aanmerking wordt gebracht, thans nog te jong is om het bestuur waar te nemen, is eene bestuurscommissie benoemd, bestaande uit de loro's van Baoeho en Lakèkoen en den radja van Waiwikoe.

De onderafdeeling wordt bestuurd door een fungeerend Controleur, met standplaats Atamboea. Was het bestuur eertijds nu en dan aan een militair opgedragen, sedert 1921 is steeds de Commandant van het militaire detachement te Atamboea tot onderafdeelingschef aangesteld. Tot 1916 was de bestuurszetel Atapoepoe.

Onze eerste aanraking met Bèloe dateert reeds van 2½ eeuw geleden. In zijn aanteekeningen over „Timor en Onderhoorigheden" verhaalt J. de Roo van Alderwerelt reeds van verbintenissen, welke werden gesloten door zendelingen van den gouverneur van Banda met Bèloe in 1668. Die oppervlakkige kennismaking raakte echter al gauw in het vergeetboek. Omstreeks 1860 vestigden wij ons te Atapoepoe, waaromheen een strook land als Gouvernementsgebied werd afgestaan door de vorsten van Bèloe. Tot 1906 onthield men zich van elke poging om zich met het binnenland te bemoeien; in dat jaar echter riep de „Keizer" van Waihali de tusschenkomst van de „Kompenie" in, om een einde te maken aan de eeuwigdurende, onderlinge oorlogen. Als gevolg daarvan liet onze invloed zich al spoedig gelden; het is voornamelijk te danken aan den toenmaligen Controleur bij het Binnenl. Best. J. Seyne Kok (1908—1911), dat onze macht zoo snel en degelijk werd gevestigd zoowel in Noord- als Zuid-Bèloe.

In 1916 werden de noordelijke landschappen tot één landschap vereenigd onder den naam van Bèloetassifèttoh (Bèloe gelegen aan de vrouwelijke zee. Zoo wordt de Sawoe-zee genoemd, aangezien zij een groot deel van het jaar zeer rustig is).

De zuidelijke landschappen werden eveneens vereenigd tot één landschap onder den naam Malakka of Bèloetassimaneh (Bèloe gelegen aan de mannelijke zee). Het Gouvernementsgebied Atapoepoe werd aan het landschap teruggegeven, en de zetel van het bestuur naar Atamboea verplaatst. In 1917 teekenden de bestuurders van de beide landschappen de korte verklaring. In 1926 werden zij vereenigd tot het landschap Bèloe; het bestuur wordt gevoerd door een twee-hoofdenpaar ,nl. een Maromak Oan en een Lioerai. Zij legden 10 Mei 1926 de korte verklaring af. Aangezien de aanstelling van een Maromak Oan niet overeenkomstig de adatopvattingen bleek te zijn geschied, trad de functionnaris in 1928 af. De wnd. Lioerai werd aangesteld tot wnd. bestuurder van Bèloe. Hij overleed in 1931, waarna een bestuurscommissie werd benoemd (zie boven).

Blijkens de volkstelling van 1930 bestaat de bevolking uit 95.058 Inlanders (48 per km.²), 925 Chineezen en nog enkele Europeanen en Arabieren.

Men kent 4 standen: 1. Dasi Raan, vorsten van zuiveren bloede: 2. Dasi Alin, vorstelijke families door huwelijk met personen van lageren stand in aanzien gedaald; 3. Datoe-stand, d.z. de adatrechtelijke hoofden; 4. Renoe- of burgerstand, dus de gewone man. Vroeger was er nog een 5e stand, de slaven (ata's).

De bodem is van neptunische formatie, behalve de allerhoogste toppen. Op 1000 m. hoogte vindt men nog geweldige koraalbanken, waarin men hier en daar nog wel fossielen aantreft. De

neptunische formatie komt, eigenaardig genoeg, overeen met de legende verbonden aan het ontstaan van het vorstengeslacht van Baoeho, waarin wordt verhaald, dat er een tijd is geweest, dat slechts de thans bekende hoogste toppen van Bèloe boven het zeeoppervlak uitstaken. Over het algemeen is Bèloe heuvelachtig met hier en daar een enkele groote vlakte, zooals die van Atamboea, Auroki en Waiwikoe-Waihali. Het hoogste punt is de G. Lakaan (1580 m.).

In Bèloe vindt men geen oerbosch; de heuvels zijn meerendeels kaal of zeer schaars begroeid met z.g. kajoepoetih-boomen en nog enkele andere boomsoorten. Het landschap heeft daardoor in het geheel geen tropisch aanzien. Veel bosch is in den loop der jaren verdwenen door de roekelooze wijze waarop de Bèloe voor het beoefenen van roofbouw maar steeds nieuwe boschperceelen wegbrandde. Sedert 1927 is men bezig met het reserveeren van boschgedeelten, waarvan thans de Bèloe ook het nut begint in te zien. Tusschen de heuvels vindt men dikwijls goede grasgronden, waarop karbouwen, paarden en klein vee tot zeer lang in den drogen moesson kunnen grazen. Men vindt evenals overal elders vele boomsoorten in Bèloe, doch het meest verbreid is wel de z.g. kajoepoetih-boom, welke echter niet de gelijknamige olie voortbrengt. Sandelhout wordt in kleine hoeveelheden uitgevoerd. Het aantal klapperboomen bedroeg in 1933 22.700 stuks, het aantal pinangboomen 11.374.

In Bèloe worden aangetroffen slangen, verwilderde karbouwen en varkens, duiven, krokodillen, apen, papagaaien en een soort buideldieren, maar vooral veel schorpioenen en duizendpooten.

Van April tot December is het zeer droog; het klimaat staat onder den invloed van het Australische vasteland; er waait in den Oostmoesson een constante, zeer droge Z.-O.-wind. In Zuid-Bèloe vangt de regentijd iets later in het jaar aan. Door de heuvelachtige formatie en door het ontbreken van kustvlakten in het Noorden is Noord-Bèloe vrij koel, evenals het midden. Fialaran en Lamaknèn zijn zelfs zeer koel, aangezien de gemiddelde hoogte ongeveer 900 m. bedraagt. Zuid-Bèloe, met de groote laagvlakte aan de Timor-zee, is warm. De temperatuur is in Bèloe het hoogst in de maanden October t/m December, het laagst in Juni t/m Augustus.

De gezondheidstoestand is vrij gunstig; slechts in de omgeving van Atapoepoe komt vrij veel malaria voor. Besmettelijke ziekten en epidemieën komen zeer sporadisch voor. De bevolking leed verschrikkelijk onder den geesel van framboesia en syphilis, doch laat zich daarvoor gaarne en gewillig behandelen. Gedurende de laatste jaren zijn de framboesia-gevallen zeer sterk verminderd. De syphilis is algemeen verbreid, gevolg van het zeer laag zedelijk peil waarop de Bèloe staat en de omstandigheid dat jonge menschen vrij en ongebonden geslachtsgemeenschap kunnen uitoefenen.

Landbouw is hoofdmiddel van bestaan; djagoeng is het hoofdvoedsel. Hier en daar, in waterrijke streken, zooals in de omgeving van Hasmetan (Takirin) en Lahoeroes, wordt ook rijst verbouwd, doch de sawahbewerking laat hier nog veel te wenschen over. Als tweede gewassen plant men katjangsoorten, katèla, oebi, laboe, katoen en tabak. De verregaande gemakzucht van den Bèloe is oorzaak, dat hij nimmer voor het geheele jaar voldoende djagoeng plant. In het wild groeien echter nog allerlei knolgewassen, die hem voedsel verschaffen, zoodra de djagoeng verbruikt is. Bovendien heeft hij nog zijn sagoepalm, die er echter alleen in tijden van hoogen nood aan moet gelooven. Gunstig steken de zuidelijke landschappen Waihali en Lakèkoen af. Hier doet men iets aan grondbewerking en is men door den langeren regentijd in staat twee maal te oogsten. Door deze gunstige voorwaarden is het Zuiden eenigszins te beschouwen als een soort voorraadschuur. De gronden zijn van nature weinig vruchtbaar; waar nog goede gronden waren, zijn deze weggespoeld door de roekelooze ontbossching van het land. Lange jaren zal het duren, voordat de boschreserven weer eenigen invloed op de vruchtbaarheid van de gronden zullen gaan uitoefenen.

Vee wordt in groote hoeveelheden in Bèloe aangetroffen; in 1933 werden geteld: 17.782 karbouwen, 4270 geiten, 13.548 varkens, 9942 paarden en 1824 runderen. De runderen zijn ingevoerd van Bali en door het landschap aan fokkers uitgegeven. Behalve ten aanzien van het Bali-vee is van eigenlijke teelt geen sprake; het vee loopt los rond.

Het jachtseizoen gaat aan den planttijd vooraf; groote jachtpartijen worden dan georganiseerd, waarbij het gaat om de vangst van herten en wilde zwijnen. Groote stukken, meestal begroeid heuvelterrein, worden maanden te voren door de hoofden voor verboden verklaard, ten einde het wild gelegenheid te geven zich rustig te nestelen. De jacht wordt echter alleen als sport beoefend.

De handel is bijna geheel in handen van den Chinees; voordat de in 1931 ingezette malaise zich ook hier deed gevoelen werden op groote schaal verhandeld : huiden, copra, tabak en vee.

Het laatste vond vooral een goed afzetgebied in het Portugeesche deel van Timor. Thans (1933) ligt de handel geheel stil.

Als huisvlijt worden kains geweven, welke met uitzondering van die, welke afkomstig zijn uit Koesa, Manoeloea en sommige kampoengs in Lamaknèn, zeer grof zijn. In Waiwikoe doet men iets aan pottenbakkerij en het vervaardigen van gendi's.

Hoewel reeds veel van auto's als transportmiddel wordt gebruik gemaakt door Europeanen en Chineezen, is voor den Bèloenees het paard het transportmiddel bij uitnemendheid. De rivieren zijn zonder uitzondering alle onbevaarbaar.

De voornaamste plaatsen zijn Atamboea, zetel van het bestuur en van de statie van de missie, Atapoepoe, haven voor Bèloe en N. M. Timor, Haliloelik, Lahoeroes en Tobaki met staties van de missie, Besikama aan de Mota Benain in Waiwikoe, centrum van handel vooral van de Chineezen voor Zuid-Bèloe.

De Bèloenees is van oorsprong animist met het geloof aan een opperwezen, genaamd Nai Maromac (Heer God). Dit opperwezen acht de mensch zoo ver boven zich verheven, dat hij zich er zeer weinig om bekommert, aangezien hij ook het omgekeerde aanneemt. Na den Nai Maromac geldt als de voornaamste godheid de Nai Rai (God der Aarde), die veel invloed op den Bèloenees heeft en waaraan hij dus verplicht is de noodige aandacht te schenken. Ook in den eed wordt deze godheid

aangeroepen. Aan hekserij (soeanggi of boean) wordt nog veel geloof gehecht. Godsdienstfanatisme komt onder de bevolking niet voor.

Onder den invloed van het ijverige werken van de R.K. Missie van het Goddelijke woord te Steyl breidt zich het Christendom steeds uit. Waren in 1927 15.529 mannen, vrouwen en kinderen gedoopt, in Juli 1933 bedroeg dit aantal 24 334. In 1925 ging de Lioerai tot het Christendom over en in 1927 werd de Maromac-Oan gedoopt; vele radjatelgen volgen de R.K. volksschool of standaardscholen. Leden van de Indische Kerk vindt men in Bèloe tot een aantal van 632. De overige leden van de bevolking zijn heiden. De missie heeft staties te Atamboea, Haliloelik, Lahoeroes en Tobaki. Het aantal werkzame paters bedraagt 9, het aantal zusters 8. De missie heeft het toezicht op de volksscholen en werkt ijverig voor het verbreiden van den R.K. godsdienst, waartoe zij in Bèloe wel onder gunstige omstandigheden verkeert, aangezien de inboorling weinig fanatiek is wat zijn godsdienst betreft.

Er zijn 17 volksscholen en bovendien nog een standaardschool voor jongens te Haliloelik, voor meisjes een te Atamboea en een te Lahoeroes. Deze scholen staan onder de directie van de missie. Verder vindt men te Atamboea een particuliere H.I.S., een particuliere Chineesche school en een school onder toezicht van het Timoersch Verbond.

ATAMBOEA. (Aanv. Dl. I). Bestuurszetel van de onderafdeeling Bèloe, afdeeling Timor en Eilanden. Het Europeesch bestuur is in handen van een fungeerend controleur, die tevens detachementscommandant is van het 6 brigades sterke troependeel. De inwoners zijn in hoofdzaak de Gouvernementsambtenaren, landschapsdienaren en Chineezen, welke laatste meest handelaars en winkeliers zijn. Er zijn enkele Mohammedanen, ten behoeve waarvan een kleine missigit is gebouwd. De R.K. Missie heeft er een statie, een vervolgschool voor meisjes, een volksschool, een kerk en een zusterhuis. Verder vindt men er een particuliere H.I.S., een particuliere Chineesche school en nog een school met een zeer gering aantal leerlingen van het Timoersch Verbond. Op 5 km. afstand bevindt zich een sterke bron, welke het drinkwater voor de plaats levert en waarbij een zwembad is aangelegd. Atamboea is op ongeveer 350 m. boven den zeespiegel gelegen en is met een goeden weg (24 km.) verbonden met Atapoepoe, welke weg de verbinding vormt via Kefannanoe en Soe met Koepang (280 km.). Bij Haliloelik splitst zich deze weg; een tak gaat naar Koepang, een naar Tobiak. Klimatologisch is Atamboea gunstig gelegen op een hoogvlakte; het is thans zoo goed als malariavrij. De tot het militaire detachement behoorende officier van gezondheid is tevens belast met den dienst der volksgezondheid, onder zijn beheer staan de militaire ziekenzaal en de landschapsziekenzaal, waaraan tevens een kliniek is verbonden.

ATAPOEPOE. (Aanv. Dl. I). Gelegen aan een kleine baai aan de noordkust van de onderafdeeling Bèloe, afdeeling Timor en Eilanden, is het de haven voor genoemde onderafdeeling en Noord-Midden-Timor. De toegang tot de baai wordt mogelijk gemaakt door een breede geul in het langs de geheele kust loopende koraalrif. De plaats wordt twee maal per maand aangedaan door een boot van de K. P. M. De uitvoer bestaat in hoofdzaak uit vee, huiden, copra en sandelhout. De invoer beperkt zich tot gewone gebruiksartikelen. Sedert in 1916 de bestuurszetel van hier naar Atamboea werd verplaatst, is het aantal inwoners, hoofdzakelijk Chineezen, sterk verminderd. Slechts een klein deel van de vroegere bevolking woont er nog, hoewel de streek rondom Atapoepoe vrij ongezond is. Het is met het achterland verbonden door een goeden auto-weg naar Atamboea, welke weg 24 km. lang is en prachtige vergezichten biedt.

LAHOEROES. (Aanv. Dl. II). Statie van de R.K. Missie van het Goddelijk Woord van Steyl, gelegen in Bèloe in het landschap Fialaran (Lasiolat) residentie Timor en Onderhoorigheden. Men vindt er prachtige bronnen, welke het omringende land vooral in den drogen tijd zeer ten goede komen.

HALILOELIK. Statie van de R. K. Missie van het Goddelijk Woord van Steyl, gelegen in het landschap Naitimoe van de onderafdeeling Bèloe, residentie Timor en Onderhoorigheden.

Op 1½ km. afstand bevindt zich het ontmoetingspunt van de autowegen, welke Atamboea met Koepang en Tobaki verbinden.

TOBAKI. Statie van R. K. Missie van het Goddelijk Woord van Steyl, gelegen in het landschap Waihali van de onderafdeeling Bèloe, residentie Timor en Onderhoorigheden, Het is door een autoweg verbonden met Haliloelik en Atamboea.

BESIKAMA. (Aanv Dl. I). Hoofdplaats van het landschap Waiwikoe, onderafdeeling Bèloe, gelegen aan de Benain, een van de grootste rivieren van het eiland Timor, welke haar uitmonding in den Indischen Oceaan (Timor-zee) heeft. Vroeger was het een vrij groot handelscentrum, aangezien de omringende vruchtbare vlakte van Waihali of Waiwikoe veel copra en tabak leverde, welke in de malaise-jaren echter geen aftrek meer vinden.

SOEMBAWABESAR. Standplaats van den controleur van Soembawa (onderafdeelingschef) en woonplaats van den Sultan en de landsgrooten van Soembawa, gelegen aan de noordkust van het eiland Soembawa, 5 km. landwaarts. Aantal inwoners ongeveer 6500. Autowegen zijn: westwaarts naar Taliwang en Djereweh, 30 km.; zuidwestwaarts naar Batoe Doelang, 40 km.; zuidwaarts naar Lenanggoear (nog met 50 km. door te trekken naar Loenjoek aan de zuidkust), 130 km.; oostwaarts naar Karoenggoe (grens met Dompoe, onderafdeeling Bima).

SOEMBAWA (Aanv. Dl. IV). Onderafdeeling der afdeeling Soembawa en Soemba der residentie Timor en Ond., bestaande uit het gelijknamige landschap, onder den controleur van Soembawa te Soembawabesar. Omvat de westelijke helft van het eiland Soembawa met omliggende eilandjes. Oppervlakte 8443 km²., aantal zielen rond 120.000. Het landschap wordt bestuurd door een zelfbestuur, bestaande uit een sultan en twee landsgrooten, Datoe Ranga en Datoe Dipati. Het landschap is onderverdeeld in 15 gemeenten, elk onder een gemeenteraad, voorgezeten door een demoeng (landschapsambtenaar). De bevolking is geheel Mohammedaansch en spreekt een eigen taal, het Soembawareesch, met uitzondering van Roppang, waar een andere taal ge-

sproken wordt. Voornaamste middelen van bestaan zijn: rijstbouw (op natte en droge velden), teelt van katjang hidjau, koffie en veeteelt (paarden, karbouwen, geiten). Het terrein is bergachtig, tot 1700 m. hoogte. Veel herten en wilde varkens en boschkippen komen voor. Een autowegen-net van een totale lengte van 360 km. strekt zich voornamelijk langs de noordkust en van Soembawabesar naar het Zuiden uit.

TALIWANG (Aanv. Dl. IV). Voornaamste uitvoerhaven van West-Soembawa. Het gebied om Taliwang vormde vroeger een afzonderlijke onderafdeeling van de afdeeling Soembawa, doch is thans gevoegd bij de onderafdeeling Soembawa. De vroegere vazalstraat Taliwang van het landschap Soembawa is thans geheel daarin opgelost. Taliwang is thans een der voornaamste gemeenten in het landschap Soembawa. De plaats van dien naam is door een 116 km. langen autoweg met Soembawabesar, waarmede zij ook telefonisch is aangesloten, verbonden.

ÈNDÉ. (Aanv. Dl. I). Het gebied van de onderafdeeling Èndé van de afdeeling Flores der residentie Timor en Onderhoorigheden bestaat uit de landschappen Lio en Èndé; het omvat nagenoeg het middelste gedeelte van het eiland Flores, gelegen tusschen 121°20′ OL en 122°30″ OL en tusschen 8°26′15″ ZB. Tandjoeng Batoe Manoek en 8°54′12″ ZB. Tandjoeng Ija; tot de onderafdeeling behoort Poelau Èndé, gelegen aan de Sawoe Zee; zij heeft een oppervlakte van ongeveer 2100 km.² en wordt in het N. bespoeld door de Flores Zee, in het Z. door de Sawoe Zee, ten W. begrensd door de onderafdeeling Ngada en ten O. door de onderafdeeling Maoemére.

In het midden van de onderafdeeling Èndé verheft zich een bergketen (met ruggen en ribben en hoogvlakten), welke zich slangvormig uitstrekt van het W. naar het O. De hoogste top is de Lepe Mboesoeh (1881 m.).

In midden-Flores worden o.a. de volgende jongere vulkanen aangetroffen: *a.* de vulkaanruïne van Èndé met den Goenoeng Médja en een door de toppen Wongge en Kengo gekroonden naar het Z. afgebroken ringwal; *b.* het vulkaaneiland Poeloe Èndé met den door een kraterwal verbonden Doeri Woi kegel en de kleinere Patara; *c.* de nog werkende Ija en de Gelimoetoe. De onderafdeeling kenmerkt zich door zwaar bergterrein. De voornaamste rivieren zijn geen van alle voor prauwen bevaarbaar. De onderafdeeling telt een 9-tal kleine meren, waaronder zich de drie beroemde gekleurde meren op den Gelimoetoe bevinden, thans per auto van uit Èndé te bereiken (afstand 66 km.). Aan de Zuidkust treft men o.a. de volgende baaien aan: Èndébaai (de grootste), de havenplaats der onderafdeeling; Noesa Èndé, Ipih en Mboeli, aan de noordkust de Totabaai, Tjiende-baai en de baaien van Gomo en Koro Kaili, Soepoe, Batoe Manoek; bij den hoek van Mbai mondt de grootste rivier van Flores, de Ai Sissa of Nanga Koli, uit.

Het kratermeer Tiwoe Noea Moeri Koöh Gai van den Gelimoetoe bevat zwavelzuur en zoutzuur in vrijen toestand. Chloorhoudend is o.a. het water uit de warme bronnen Tanah Ria Radja (onder de kampoeng Komba Ndaroe in de bedding van de Nanga Ba-rivier), Lowo Ai Pĕtoe (boven Watoe Gana aan den voet van den Gelimoetoe) en Wono Oneh tusschen twee takken van de koude Lowo Ai Ria Ndoeri.

De in 1927 geopende, z.g. Floresweg (geschikt voor autoverkeer) is de hoofdweg. Verder loopen wegen van Èndé naar de grens Maoemére (96 km.), en naar Ngada (33 km.), van K.M. 52 naar Gelimoetoe (14 km.), van Èndé naar Ndona (9 km.), van Wolowaroe naar Mboeli (8 km.) en naar Wolodjita (12 km).

De hoofdplaats Èndé, de eenige havenplaats der onderafdeeling, wordt geregeld aangedaan door K.P.M. stoomers, terwijl de verbinding met de overige kustplaatsen onderling door prauwen wordt onderhouden.

De afkomst van de oorspronkelijke bevolking van de onderafdeeling Èndé is nog niet vastgesteld. Sporen van het Papoeasche ras komen niet zeldzaam voor; men treft de specimen daarvan vooral in het noordelijke gedeelte der onderafdeeling aan. De oorspronkelijke stamindeeling berustte op familieverband. Sporen daarvan zijn terug te vinden in de namen, welke sommige landstreken gekregen hebben. In het begin werd het eerste dorp uitsluitend bewoond door de leden van eenzelfden stam; door verhuizingen en huwelijk zijn vreemdelingen van andere stammen in het gebied van den eersten stam gekomen. In elk landschap heeft men dus verschillende stammen.

Men onderscheidt een 6-tal standen: 1) de raki's; 2) atanggae (de adel); 3) ana isi noea; 4) ana noea (vrije lieden); 5) ana mako en 6) ata o-o (de slaven). De afscheiding tusschen deze standen is onder de kustbevolking scherper dan onder de bergbewoners, die gewoonlijk worden verdeeld in adel, vrije lieden en slaven. Hoewel slavernij en pandelingschap reeds lang zijn afgeschaft, komt het voor, dat afstammelingen van gewezen slaven en pandelingen zich nog — geheel vrijwillig — houden aan de verplichting om verschillende diensten te verrichten voor hun gewezen heeren of afstammelingen daarvan.

De uitkomsten van de in het jaar 1930 gehouden volkstelling geven de volgende cijfers ten aanzien van de bevolkingssterkte:

Bevolkingsgroep	In het landschap: Èndé			In het landschap: Lio			Totaal in de onderafdeeling		
	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal
Inlanders	17411	16644	34055	39579	41829	81408	56990	58473	115463
Europeanen	48	22	70	12	8	20	60	30	90
Chineezen	195	138	333	25	21	46	220	159	379
Andere Vreemde Oosterlingen	39	31	70	9	4	13	48	35	83
Totaal	17693	16835	34528	39625	41862	81487	57318	58697	116015

tegen rond 67000 in 1920. De bevolkingsdichtheid bedraagt 55 personen per km². De bevolking van de onderafdeeling Èndé bestaat uit 23.841 Christenen, 19.618 Mohammedanen en 72.004 Heidenen. Hoewel de Islam hier ongeveer 300 jaren geleden is ingevoerd, valt van een bepaalde uitbreiding niets te bemerken. Mohammedanen worden aangetroffen in de kustkampoengs. Het aantal Heidenen is nog overwegend, maar sterk dalend, waartegenover staat een gelijke stijging van het aantal Christenen (R.K.), als gevolg van de zeer intensieve evangelisatie door de R.K. Missie. De Indische kerk verricht voornamelijk haar werk ter hoofdplaats Èndé onder de Protestantsche ingezetenen, meest van buiten de onderafdeeling afkomstig (voorn. Rottineezen en Savoeneezen).

De onderafdeeling wordt bestuurd door den assistent-resident van Flores, hoofd van de afdeeling Flores, bijgestaan door een controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch-Bestuur.

Ieder landschap wordt bestuurd door een zelfbestuurder (Radja), die de z.g. korte verklaring heeft geteekend.

Elk zelfbestuursgebied is verdeeld in kapitanschappen (gemeenten), bestaande uit verschillende kampoengs.

De nijverheid der inlandsche bevolking bestaat slechts uit het vervaardigen van prauwen, de bereiding van zout en uit huisvlijt, — veelal uitgeoefend door het vrouwelijke gedeelte van de bevolking. Tot de voornaamste der in huisvlijt gemaakte artikelen behooren de kains (ikat weefsels), welke in geheel Nederlandsch-Indië bekend zijn. Behalve met weven houdt de bevolking zich bezig met het vervaardigen van vlechtwerk, (sirihdoozen, tasschen, korven, mandjes, hoeden, tikars, enz. gevlochten uit pandan of toewakbladeren), terwijl in sommige streken eenvoudig aarden vaatwerk wordt gemaakt. Vischvangst wordt langs de zeekusten uitgeoefend. Zout wordt door de kustbevolking vaak zelve aangemaakt; wel met zeer primitieve middelen, doch voldoende voor haar behoeften. Het Èndésche en Liosche volk is in hoofdzaak een landbouwvolk. De voornaamste landbouwgewassen zijn maïs, rijst, klappers en koffie. De rijst wordt verbouwd op droge zoowel als op natte velden. Deze laatste komen echter nog weinig voor. De natte rijstcultuur staat nog op zeer lagen trap van ontwikkeling. Ploegen worden nog niet gebruikt. De grondbewerking geschiedt met zeer eenvoudige werktuigen. Op de droge velden verbouwt de bevolking meest maïs, doch tevens rijst, aardvruchten, uien en katoen.

Als tweede gewas wordt op deze velden o.a. tabak geplant (vooral in de oostelijke helft van het landschap Lio). De op inlandsche wijze bereide tabak, welke in bamboekokers in den handel wordt gebracht, is meer gewild bij de bevolking dan de ingevoerde. Een zeer belangrijke cultuur is die van klappers (langs de kusten). De koffiecultuur is in opkomst. Er zijn reeds aardige koffietuintjes in de gemeenten Wologai, Moni, Soko Ria, Saga en Roga. Op woonerven wordt, waar de bodemgesteldheid zich daartoe leent, ook wel koffie (arabica en robusta) geplant.

In 1932 werden uit de havenplaats Èndé uitgevoerd 2.800.850 kg. copra en 18.766 kg. koffie. Boschproducten worden in vrij groote hoeveelheid door de bevolking verzameld. De voornaamste zijn kajoe koening, kaneel en tamarinde. De veestapel bestaat uit paarden, buffels, varkens en geiten. Aan verzorging dezer dieren wordt weinig gedaan, zij loopen vrij rond en moeten zelf hun voedsel zoeken. Gejaagd wordt uitsluitend op herten. Deze komen in de noordelijke helft der onderafdeeling nog veel voor. De bevolking bedient zich bij de jacht van pijl en boog, blaasroer of lans. Voor de zeevischvangst worden gebruikt werpnetten, fuiken en lijnen. Riviervischvangst wordt weinig beoefend daar de zeer snel stroomende rivieren nagenoeg geen visch bevatten.

De handel (vnl. in copra) heeft alleen iets te beteekenen in de bevolkingscentra Èndé en Nangapanda. Te Èndé bevindt zich een druk bezochte pasar. De landbouw- en boschproducten worden door de Chineezen meestal verscheept naar Makassar, waar hun geldschieters wonen. Zie voorts FLORES.

ÈNDÉ. (Aanv. Dl. I). Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling, tevens van de afdeeling Flores der residentie Timor en Onderhoorigheden, standplaats van den assistent-resident, van een controleur of gezaghebber ter beschikking en van den bestuurder van het landschap Èndé.

Het is verder de standplaats van den landbouwconsulent, den opzichter van het boschwezen, den inlandschen leeraar van de Indische kerk en den schoolopziener voor de onderafdeelingen Èndé en Maoemére. Er zijn aanwezig een hulppostkantoor, een radiostation en het hoofdkantoor der bestuurstelefoondienst van Flores. Verder treft men er aan een pastorie met een kathedraal en een R.K.M. ambachtsschool (drukkerij-boekbinderij, timmerwerkplaats, smederij, schoen- en kleermakerswinkel). In de nabijheid, ± $1^1/_2$ km. van de hoofdplaats Èndé is een schakelschool gevestigd. Op 8 km. afstand ligt Ndona, de residentie van den Apostolisch Vicaris der Kleine Soendaeilanden. Te Ndona zijn tevens gevestigd: een standaardschool, een normaalleergang voor opleiding van volksonderwijzers en een huishoudschool, alle uitgaande van de R.K. Missie (Congregatie der Paters van het Goddelijk Woord te Steijl). Te Èndé is verder een Landraad gevestigd. De hoofdplaats bestaat uit een groot aantal kampoengs, welke alle eigen namen hebben.

WOLOWAROE. Kampoeng in het landschap Lio der onderafdeeling Èndé, afdeeling Flores der residentie Timor en Onderhoorigheden, gelegen aan den weg Èndé—Maoemére ter hoogte van km. 66, standplaats van den bestuurder van het landschap Lio en diens poenggawa, van een R.K. priester en van enkele landschapsdienaren. Ter plaatse zijn aanwezig een R.K. kerkje, een landschapspasanggrahan, een volksschool, een bestuurstelefoonkantoor en een polikliniek. Deze laatste staat onder leiding van een gediplomeerd ziekenverpleger, die periodiek wordt gecontroleerd door den geneeskundige te Èndé. In de nabijheid (te Djopoe) is gelegen een statie der R.K. Missie.

NEEB (Prof. HENDRICUS MARINUS). Geboren 22 November 1870 te Muntok, overleden 15 September 1933 te Bandoeng. Behaalde in 1895 het artsdiploma (te Leiden) en in 1909 het diploma „Medicine Coloniale Bordeaux". In 1895 trad Neeb als officier van gezondheid 2de klasse

in Indischen militairen dienst. Na de verschillende rangen te hebben doorloopen werd hij in Juni 1920 bevorderd tot generaal-majoor, inspecteur van den Militair Geneeskundigen Dienst, welke functie hij bekleedde tot October 1924, in welk jaar hij werd gepensionneerd. Van December 1926 tot eind Januari 1927 vertoefde hij met een studie-opdracht van de regeering op verzoek van de Philippijnsche regeering te Manilla voor het internationale congres voor de tuberculosebestrijding. Gedurende 9 jaren, van 1 Juli 1922 tot 30 Juni 1931, was Neeb als buitengewoon hoogleeraar in de hygiëne verbonden aan de Technische Hoogeschool te Bandoeng. Zijn belangstelling genoot in het bijzonder het gebied van de hygiëne. O.m. trad hij op als voorzitter van het uitvoerende comité van de Eerste Hygiëne Tentoonstelling in Nederlandsch-Indië, na welker beeindiging in 1926 op zijn initiatief de Vereeniging tot Bevordering der Hygiëne in Nederlandsch-Indië werd opgericht. Ook in de totstandbrenging van het assaineeringslaboratorium had hij een zeer werkzaam aandeel. De oprichting van het Nederlandsch-Indische Kankerinstituut — van welke instelling hij van de oprichting af het vice-voorzitterschap en na het overlijden van den heer K. A. R. Bosscha het voorzitterschap bekleedde — is voor een groot deel aan zijn streven te danken. Van de oprichting in 1926 af was hij medisch adviseur van het Sanatoriumfonds van de Europeesche onderofficierenvereeniging „Ons aller belang".

Prof. Neeb was o. m. ridder M. W. O. 4e klasse en ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

BANAWA. (Aanv. Dl. I) en **TAWAËLI** (Aanv. Dl. IV) zijn twee zelfbesturende landschappen aan de Straat van Makassar, welker gebieden in elkaar grijpen en welke tezamen de onderafdeeling Donggala van de afdeeling Donggala der residentie Manado vormen. Zij werden vroeger met de landstreken Paloe (Palos), Kajéli, Losi of Loli en Sigi aangeduid als het rijk Kajéli of Kaili. Thans hebben zij, afgescheiden van de andere landschappen, één gemeenschappelijk vermogen met gemeenschappelijke lasten en inkomsten, verhandeld door de onderafdeelingskas van Donggala. Om deze redenen worden deze twee kleine landschappen in één aanvullend artikel behandeld. Banawa bestaat uit twee deelen: een westelijk en een oostelijk deel. Het westelijk deel omvat een groot deel van het schiereiland Donggala, dat de Paloebaai scheidt van de Straat van Makassar. Het grenst ten Z. aan het landschap Mamoedjoe (gouvernement Celebes en Onderhoorigheden), waarvan het gescheiden is door de S. Soeroemana, en aan het landschap Paloe, waarvan het gescheiden is door de Walaä-rivier. Het oostelijk deel strekt zich uit langs de Straat van Makassar en wordt door het Sirendja-gebied van het landschap Tawaëli in een n.lijk en een z.lijk deel verdeeld. Het n.lijk deel strekt zich uit van de grens van Tolitoli (S. Ogoamas) tot aan Kaap Lendé (in de bocht van Labéa) en omvat de gebieden van Sodjol, Babatona, Dampelas, Towia (Tamboe) en het schiereiland Balaésang. Het z.lijk deel van Banawa begint bij de S. Ombo (ten Z. van Sirendja) en eindigt bij Dalaka (ten Z. van Léro), alwaar de N. grens begint van het landschap Tawaëli. In dit landschap heeft Banawa nog een enclave, Pantaloang genaamd, welke zich uitstrekt van de S. Lombagoe (ten Z. van Wani) tot het riviertje Boné (ten Z. van de kampoeng Pantaloang). Mede behooren tot Banawa de vóór de westkust gelegen eilandjes: Pangalassia, Pasoso, Toegoean (Noord-wachter met vuurtoren), Mapoeté, Papanggi, Taring, Pangoe en Panéki. Ten O. grent het oostelijke deel van Banawa aan de landschappen Moöetong en Parigi, waarvan het gescheiden is door het hooge gebergte, dat in het midden van den noord-arm van Celebes van het Z. naar het N. loopt.

Het landschap Tawaëli bestaat uit het boven reeds vermelde Sirendja-gebied en eigenlijk-Tawaëli, dat bij Dalaka (zie boven) begint en zich zuidwaarts uitstrekt tot de grens met Biroemaroe in de onderafdeeling Paloe, welke op 20 minuten gaans is gelegen van Tondo (de zuidelijkste kampoeng van Tawaëli). Ten O. heeft dit landschap evenals Banawa het waterscheidingsgebergte als grens met Parigi.

De grens van Banawa met het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden (landschap Mamoedjoe) is geregeld in 1919 (Ind. Stb. no. 120), en die met de onderafdeeling Paloe in 1908. Deze regeling vermeldt dat de grens tusschen de landschappen Banawa en Paloe gevormd wordt door de S. Soeroemana tot aan haar oorsprong en van daar door een rechte lijn tot den oorsprong van S. Walaä en verder door deze rivier tot aan de Paloebaai.

Het schiereiland van Donggala (landschap Banawa) wordt hoofdzakelijk ingenomen door heuvelland, waarvan de ruggen op eenige plaatsen aan Straat Makassar tot vlak aan zee komen. Hier vindt men grootere vlakten dan aan de Paloebaai. De heuvels bestaan uit koraalkalksteen, overdekt met een laag aarde, welke aan de westzijde dikker is dan aan de oostzijde.

Aan den overkant der Paloebaai wordt de vertikale vorm van Banawa en Tawaëli bepaald door het centrale gebergte, dat de grens vormt met de onderafdeeling Parigi en waarvan de uitloopers op verscheidene plaatsen tot de kust reiken. De bergruggen zijn hier opgebouwd uit schiefer en gneiss, waaruit hier en daar bazalt te voorschijn treedt, terwijl tot op aanmerkelijke hoogte (soms 600 m.) nog koraalkalk wordt aangetroffen. Aan de Paloegrens (dus in het Z.) bereikt het gebergte geen grooter hoogte dan 1800 m.; naar het N. wordt het hooger om in het Ogoamasgebergte een hoogte van 3000 m. te bereiken (B. Ogoamas en B. Sodjol). De kuststrook ten O. van de Paloebaai bestaat deels uit fijn wit koraalzand, deels uit donker zand en grint; het daarachter gelegen terrein tot aan den voet van het gebergte bestaat uit zwarte en gele klei op een onderlaag van zand en grint. Deze kustvlakte is in het algemeen niet breeder dan 1 à $1^1/_2$ uur gaans en kan in twee duidelijk te onderscheiden gedeelten worden gesplitst. Van de Paloegrens tot aan kampoeng Tawaëli (landschap Tawaëli) is de vlakte dor en boomloos; de plantengroei bestaat er uit cactus, rambéga en doornstruiken, terwijl een roodachtig heidekruid in de omgeving van Tondo in het Z. aan deze vlakte een rossig waas geeft. De grond is zeer poreus, zoodat alle regenwater dadelijk verdwijnt; de rivierbeddingen zijn meest droog en gevuld met grint. Het water komt vlak aan het strand pas weer tevoorschijn. Hoe meer men naar

het N. komt, hoe frisscher de kustvlakte wordt; bij de kampoengs Pataloang, Wani enz. is de geheele vlakte begroeid; de stroompjes bevatten water. Nog meer naar het N. nadert het gebergte hoe langer hoe meer de kust, het strand wordt smaller; berguitloopers komen vaak tot aan de zee, aldus talrijke kapen vormende.

De westkust van het schiereiland Donggala, van Tandjoeng Karang tot Tolongan, rijst vrij steil, ofschoon niet hoog, uit zee op. Naar het N. gaande is de kust hier en daar modderig en met rizophoren begroeid. Op de noordpunt van het schiereiland, Tandjoeng Karang genaamd, staat een kustlicht. Voorbij dit punt komt men in de Paloebaai, welke in z.o.-lijke richting 17 zeemijlen het land indringt; de grootste breedte bedraagt 5 zeemijlen. In een kleinen inham ligt de plaats Donggala, afdeelings- en onderafdeelingshoofdplaats en tevens standplaats van den bestuurder van Banawa. Zij is de fraaiste plaats van de residentie Manado. De ankerplaats is bij alle winden en moessons toegankelijk. Twee voorliggende riffen zijn van rood licht voorzien. Verder zuidwaarts ligt de Baai van Kabonga met een klein eilandje erin. Tot aan de grens met Paloe bestaat het strand uit zand en steenen met hier en daar modder. Aan de oostzijde van de Paloebaai zijn min of meer goede ankerplaatsen. Bij Tondo en Paipa bevinden zich kustriffen. De kampoeng Mamboro heeft een vrij goede ankerplaats. Te Wani is een landingspier; het daarbij gelegen rif is gemerkt. Noordelijker vindt men Tandjoeng Laboean, waar de kust laag en zandig is; verder Tandjoeng Dalaka met smal en steil oploopend strand. De kust wordt voorbij Towaja hooger; de bergen komen tot vlak aan zee. De tandjoengs aldaar zijn steil oploopend, zwaar begroeid en omgeven door een kustrif. Na kampoeng Alindaoe komt de groote bocht van Sirèndja, welke door kaap Lendé in twee deelen wordt verdeeld. De ankerplaats te Sirèndja is open voor de W. en N.W.-winden. Beter ligplaats vinden de prauwen bij Labéa en Laboeana in de n.-lijke helft van de bocht, achter het steil oploopende schiereiland Balaésang. Het zuiderstrand van genoemd schiereiland is zeer smal. De kust is steil en loopt W. en N.W.-waarts tot Tandjoeng Manimbaja, waar zij naar binnen buigt in o.-lijke richting en vervolgens om den noord gaat tot Tandjoeng Biroe. Tusschen de twee laatstgenoemde tandjoengs ligt de baai van Balaésang, welke tegen Z. en W.-winden beschut is. Na T. Biroe komt de bocht van Tamboe of Towia, waar de kust over het algemeen vlak en zandig is. Behoorlijke landingsplaatsen vindt men bij de kampoengs Pomoloeloe en Mapaga (Sibajoe). In genoemde bocht liggen 8 kleine eilanden. Noordwaarts gaande komt men aan de bocht van Dampelas, in het Z. begrensd door de vrij lage en begroeide T. Dampelas en de modderige met rizophoren begroeide T. Parépa. De baai is een zes mijl ver het land oostwaarts indringende inham, waarvan het achterste gedeelte Laboean Lémo heet en welke in het Noorden wordt begrensd door T. Bagimpoeang. In de geheele baai, behalve bij Sabang, dat beschut ligt voor Westenwinden, heeft men geen goede landingsplaats; zelfs Laboean Lémo is bij noorden- en westenwinden niet veilig. Ten O. van Pangalasian buigt de kustlijn zich naar T. Boöe. Het strand is tot Dangoelan modderig en begroeid met rizophoren; verderop is het zandig. Na T. Boöe vindt men de tandjoengs Bogoang, Malontabang en Ijoh. De kust is er steil en rotsig, doordat de uitloopers van het Sodjol- en Ogoamasgebergte hier tot aan zee komen. Bij Malontabang ligt het eilandje Tarin. Even benoorden T. Ijoh valt de Ogoamasrivier, welke de grens vormt met Tolitoli, in zee. Voor de meeste der bovenvermelde tandjoengs liggen riffen; landingsplaatsen zijn er niet.

De rivieren van de landschappen Banawa en Tawaëli zijn van geen belang voor de communicatie. De Soeroemana, op de grens met het landschap Mamoedjoe (gouvernement Celebes en Onderhoorigheden), is een der grootste en kan aan de monding met kleine prauwen bevaren worden. De Tolongano, n.-lijk daarvan en vroeger aangezien voor een rivier, is eigenlijk een zeearm, waarover thans een brug is geslagen. Aan de oost-zijde van het schiereiland van Donggala monden uit de rivieren van Donggala en Loli. De laatste heeft in den drogen tijd geen water, maar kan in den regentijd een bandjir hebben, welke evenwel snel verloopt. Van de meeste rivieren aan de overzijde der Paloebaai kan hetzelfde gezegd worden. Het bed is gewoonlijk zeer breed (± 100 m.) en bestaat uit rolsteenen en zand. Vermeldenswaard zijn van het Z. naar het N. de rivieren van Tondo, Mamboro, Tawaëli, Pantaloang, Laboean, Léro, Towaja (waterrijk), Marana, Talisse, Tiwo (waterrijk), Batoesoeja, Alindaoe en Ombo. Daarna heeft men in het gebied van Sirèndja de grootere rivieren van Tandjoeng Pada en Tompé, welke altijd veel water hebben. Meer naar het N. tot aan de grens met Tolitoli zijn nog vermeldenswaard de rivieren van Siojong, Taipa en Babatona. Echter loopt op vele plaatsen in dit gedeelte van Banawa achter het strand een moeras.

De beide landschappen hebben gezamenlijk autowegen tot een lengte van 213 km. Die wegen zijn: Donggala-Watoesampoe (20 km.); Donggala-Tolongano (21 km.); Tondo (grens Paloe-Tawaëli) - Siojong (Noord-Banawa) lang 144 km.; Tawaëli-grens Parigi (28 km.). Verder zijn er kleinere zijwegen naar en in de kampoengs en ter hoofdplaats Donggala. De weg Donggala-Tolongano langs de westkust van het schiereiland wordt doorgetrokken naar de grens met Mamoedjoe. Noordelijk van Siojong tot de grens met Tolitoli loopt slechts een verbreed voetpad; de streek daar is zeer weinig bewoond. De rivierovergangen zijn overbrugd. Transportmiddelen zijn te water de K.P.M. booten en prauwen; te land: personen- en vrachtauto's, rijwielen, tweewielige rij- en voertuigen, paarden en koeli's.

De bevolking woont niet meer verspreid, maar is thans geconcentreerd in kampoengs langs en aan de wegen. De terreinen om de kampoengs worden gebruikt voor tuinen. De bevolking van het landschap Banawa bestaat uit: 50 Europeanen, 33.730 Inlanders, 546 Chineezen en 268 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 34.594 zielen, en die van het landschap Tawaëli uit: 19.049 Inlanders, 151 Chineezen en 257 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 19.457 zielen (zie tabel 19 in het Indisch Verslag 1932, 2e deel). De Europeanen zijn gevestigd ter hoofdplaats Donggala en de Chineezen meerendeels ook aldaar. Enkelen dezer wonen in Wani, Sirèndja en andere kampoengs van eenige beteekenis, waar

zij optreden als tusschenhandelaar voor den handel in copra en als tokohouder. Arabieren vindt men hoofdzakelijk in Donggala, bijna zonder vermenging met de inheemsche bevolking, en te Wani, waar zij zich met Boegineezen hebben vermengd en uitgebreide klappertuinen en veel vee bezitten. De vroeger in de twee landschappen aanwezige Javanen zijn thans vrijwel allen naar elders vertrokken, hier en daar vindt men nog een enkelen als waronghouder. De Minahassers zijn in dienst van de landschappen en het Gouvernement of hebben zich als landbouwers gevestigd. Andere inlanders, niet-inheemschen, zijn voornamelijk Boegineezen. Te Donggala is hun aantal belangrijk, terwijl de kampoeng Wani bijna geheel Boegineesch is. Verder vindt men hen op bijna alle kustplaatsen. Zij houden zich bezig met kleinhandel en opkoop van boschproducten. Makassaren zijn er niet veel. Te Donggala zijn eenige koeli's van dien landaard, terwijl te Tawaëli en Pantaloang een aantal hunner zich met de inheemsche bevolking heeft vermengd. Badjo's vindt men op enkele kustplaatsen. De inheemsche bevolking bestaat uit Kailiërs (West-Toradja's) en Tominiërs. Deze laatsten bewonen het schiereiland BalaEsang (landschap Banawa). Daar waar de verschillende Toradja-dialecten zoo niet door alle Kailiërs gesproken dan toch verstaan worden, is het Bala-Esangsch voor hen geheel vreemd en dienden tot voor kort tolken gebruikt te worden bij handelsaanrakingen. De godsdienst van de inheemsche bevolking in beide landschappen is de Islam.

Het voornaamste middel van bestaan is de landbouw. Rijst en maïs worden zoowel op ladangs als op sawahs verbouwd. Men plant driemaal in denzelfden tuin, de eerste en tweede maal maïs, de derde maal padi, of omgekeerd of afwisselend. Daarna plant men er pisang of (en) klappers in. De sawah-aanleg en- uitbreiding geschiedt op aandrang en onder toezicht van het bestuur. De Kailiër vindt de evengeschetste werkwijze veel aangenamer, waardoor dikwijls voedselgebrek is ontstaan en veel rijst moet worden ingevoerd van Parépaké. Noemenswaard zijn thans de sawahcomplexen te Siojong, Ogoamas, Lendek, Tandjoeng Padang, Tondo, Toaja, Léro (Dalaka), Laboean, Noepabomba, Loemboetarombo en Tanah Méa. Met uitzondering van de complexen te Tandjoeng Padang en Tondo, waar bevloeiing plaats heeft door het irrigatiewerk te Djogo-ogé, worden de sawahs van water voorzien door inlandsche leidingen met primitieve dammen. Ploegvee is in beide landschappen in grooten getale aanwezig. De aanplant van tweede gewassen geschiedt hoofdzakelijk voor eigen comsumptie. De klappercultuur is zeer uitgebreid; de copra wordt opgekocht door Arabische, Chineesche en ook eenige Boegineesche handelaren. De uitvoer heeft plaats voornamelijk naar Makassar per K. P M.-booten en Boegineesche prauwen. Kapokaanplantingen vindt men slechts bij Loli en Léro. De cultuur van kapok en koffie wordt gepropageerd in daartoe aangelegde gemeentetuinen bij Sabang, Kalibaroe, Batoesoeja, Kabonga ketjil en Kabonga besar. De inzameling van boschproducten (ebben- en ijzerhout, rotan en damar) is door de slechte prijzen sterk verminderd. De veeteelt is achteruitgegaan; bij een kwade-droes-epidemie zijn de meeste paarden afgemaakt. Het aantal karbouwen is voldoende voor den landbouw en de slacht. Vetstaartschapen worden nog uitgevoerd naar Borneo. Runderen komen nog in groot aantal voor. Door invoer van Ongola-stieren tracht men het ras te verbeteren. Door de onderafdeelingskas zijn voorschotten verleend voor den aankoop van ploegvee en ploegmateriaal ter bevordering van den sawahbouw. Visscherij wordt alleen beoefend voor de voorziening in eigen behoeften en den verkoop op de pasars. Aan de jacht wordt ook al zeer weinig gedaan. Van de nijverheid verdient alleen vermelding het goudsmeden, het weven van saroengs en kains door vrouwen, de pannenbakkerij in Loli en de sagoebereiding bij Towalé, Tosalé, Lalombi, Sirèndja en in de omgeving van het meer op BalaEsang, waar sagoepalmen in het wild voorkomen; aanplant van die boomen heeft bijna niet plaats. Aan een belangrijke bevolkingsindustrie in het landschap Tawaëli is in 1933 een eind gemaakt, door inlijving van de residentie Manado bij het zoutmonopoliegebied (Ind. Stb. 1933 no. 26). Het Zelfbestuur van Tawaëli kreeg een schadeloosstelling in eens van ƒ10.000, in verband met de staking van het landschapszoutbedrijf bij Salimbaoe.

Geschiedenis. Banawa en Tawaëli werden in de 17de eeuw met de landstreken Paloe of Palos, Kajeh, Logi of Loli en Sigi aangeduid als het rijk van Kajéli of Kaili. Het tractaat van Banawa, in 1667 door de V.O.C. gesloten, beoogde voornamelijk het leveren van goud. Het rijk Banawa bestond in dien tijd uit een verzameling van min of meer zelfstandige kampoengcomplexen, t.w. die van Ganti, Balé, Kolakola, Towalé, Kabonga, Towaja-Léro, Pantaloang, Loli, BalaEsang en Dampelas, waarvan de zeven eerstgenoemde de voornaamste waren. Zij erkenden alle Ganti als de moederkampoeng, waarvan de madika of het hoofd een zekere suprematie over de andere kampoenghoofden had.

Bedoelde madika van Ganti werd de vorst van Banawa, die ter zijde werd gestaan door de pitoenggota, de hadat, de hoofden der eerste zeven hierboven genoemde kampoengs. BalaEsang en Dampelas waren zoo goed als onafhankelijk daarvan. Zij hadden een eigen bestuur bestaande in BalaEsang uit een magaoe, bijgestaan door een madika malolo en een madika matowa, in Dampelas uit een magaoe, terzijde gestaan door een djogoegoe, een hoekoem, een kapitan laoet en een sengadji. De madika van Ganti had onder zich ook een madika malolo en een totowa. In het rijk Tawaëli bestond de federatie patanggota van de vier kampoengs Binangga, Noepa, Panaoe en Baja. De magaoe van Binanga was hoofd der federatie en werd bijgestaan door een madika malolo en een baligaoe. Hij werd de magaoe van het rijk, dat nog uit andere kampoengs bestond, bestuurd door madika's, die bijgestaan werden door totowa's (oudsten). De band tusschen de verschillende kampoengs van één rijk was niet bijzonder sterk; herhaaldelijk voerden zij op eigen gelegenheid oorlogen met elkaar. Zoo b.v. tusschen Balé en Kabonga (in Banawa) en tusschen Laboean en Tawaëli (in Tawaëli). Volgens de legende zouden de oorspronkelijke bewoners van het landschap Tawaëli in het heuvelland, tusschen de kustvlakte en het hooggebergte, gewoond hebben, totdat een zekere Tolaiwo, vorst van het landschap Sigi,

met hen in aanraking kwam en door aanhuwelijking invloed op hen kreeg. Hij haalde hen over om zich in de vlakte te vestigen. Zoo ontstonden de kampoengs Tondo, Memboro, Taipa, Kajoemaloe, Tawaëli, Pantaloang en Laboean. Een zoon van Tolaiwo was de eerste vorst van Tawaëli. Een oorlog tusschen de rijkjes Paloe en Tawaëli had tengevolge dat het laatste landschap werd verwoest en een groot deel van de bevolking als slaven naar Paloe werd overgebracht. Deze Tawaëlische slaven stonden later op, maar werden verslagen, waarop zij naar Sigi vluchtten. De vorst van dit rijkje onderhandelde toen met Paloe en beloofde zelfs den hoogsten losprijs (n.l. de pitoe'mpolé) te zullen betalen, indien de Tawaëliërs verder met rust werden gelaten. Toen dit hooge aanbod niet werd aangenomen, was een oorlog onvermijdelijk. Paloe werd overwonnen en de Tawaëlische ballingen kregen vergunning naar hun land terug te keeren. De kampoengs werden weer opgebouwd en van dat oogenblik af voerde Tawaëli een zelfstandig bestaan onder vorsten, die verwant waren aan die van Sigi. Sirèndja in het N. werd later bevolkt door lieden van Tawaëli. In het begin der 18de eeuw werden de Kajélische landschappen (waartoe Banawa en Tawaëli behoorden) door de Mandareezen geteisterd. Enkele malen verleende de O.I.C. hulp, doch hiermede werd geen blijvend succes behaald. In 1733 besloot men tegen den beruchten zeeroover Towasa de hulp in te roepen van Bonè. Dit rijk was daartoe bereid, maar zijn troepen konden weinig uitrichten. Zij vestigden zich in de Kajélische landschappen, waardoor zich het overwicht van Bonè in die streken langzamerhand uitbreidde, terwijl het gezag der O.I.C. naar evenredigheid verminderde. In 1824 werden met de Kajélische landschappen door het Gouvernement opnieuw betrekkingen aangeknoopt. Bij de regeling van het bestuur op Celebes in dat jaar werden bedoelde landschappen (Ind. Stb. 1824 no. 28a) ingedeeld bij de residentie Manado, doch reeds de volgende maand (Ind. Stb. 1824 no. 31a) bij het gouvernement van Makassar gevoegd. Aan het G. B. van 17 Juli 1824 no. 10 om een post aan de Paloebaai op te richten, ten einde het Gouvernementsgezag in die streken te bevestigen en den zeeroof tegen te gaan, kon door verschillende omstandigheden geen gevolg worden gegeven. Bij de aanrakingen met de Kajélische landschappen werd veel hulp ondervonden van zekeren Daeng Matona, kapitein van Kalangkangang, die als hoofd der aan de Paloebaai gevestigde Boegineezen en andere vreemdelingen grooten invloed bezat en tegen de zeeroovers belangrijke diensten had bewezen. In 1824 en 1835 werden hem deswege belooningen toegekend. Na zijn dood in 1844 werd zijn zoon Lapatigo door het Gouvernement als zijn opvolger erkend en in October 1844 te Makassar in zijn waardigheid van majoor van Kalangkangang bevestigd. In zijn afwezigheid ontstond een strijd tusschen Ganti met Donggala eenerzijds en eenige Boegineesche nederzettingen aan de Paloebaai anderzijds. De twist werd door hem tijdelijk bijgelegd, doch hij kon de Kajélische vorsten niet overhalen naar Makassar te gaan om aldaar hun geschillen door den Gouverneur te doen beslechten. Voor het onderzoek dezer geschillen werd de Assistent-Resident der Noorderdistricten naar de Paloebaai gezonden. Dit bezoek had geen resultaten, vooral door toedoen van den madika malalo van Paloe, aan wien ook te wijten was dat in 1850 de pogingen, om de Kajélische landschappen te bewegen schriftelijk de suzereiniteit van Nederland te erkennen, mislukten. De houding der vorsten werd steeds meer en meer ongepast en toen zij hardnekkig weigerden een uit Manado gevluchten moordenaar uit te leveren, ging de Gouverneur van Makassar, daartoe door de regeering gemachtigd, met een landingsdivisie naar de Paloebaai, ten einde de uitlevering van den moordenaar te vorderen. De vorsten waren evenwel niet bij machte aan den eisch te voldoen, uit hoofde van den grooten invloed, dien bedoelde misdadiger verkregen had onder de aan de Paloebaai gevestigde Makassaren en bastaard-Arabieren. Wel gelukte het den Gouverneur met de vorsten van Paloe, Donggala (Banawa) en Tawaëli op 7 Juli 1854 contracten te sluiten, waarbij de suzereiniteit van Nederland erkend werd. Reeds spoedig na het vertrek van den Gouverneur braken weer onlusten aan de Paloebaai uit, naar aanleiding van het bevel van den madika malolo van Paloe aan de daar gevestigde Boegineezen om dat gebied te verlaten. Diezelfde madika malolo wist ook de vorsten van Paloe, Donggala en Tawaëli over te halen om de door de regeering bekrachtigde contracten van 7 Juli 1854 niet in ontvangst te nemen. Na den dood van bedoelden onruststoker in 1855 verklaarden de vorsten zich in October 1856 bereid de contracten in ontvangst te nemen. In 1860 moest wegens een moord op een gouvernementsonderhoorige opnieuw opgetreden worden tegen de drie bovengenoemde landschappen. Ter verkrijging van voldoening hiervoor ging het stoomschip Reinier Claeszen naar de Paloebaai. Een der moordenaars werd door den vorst van Donggala (Banawa) uitgeleverd, terwijl Tawaëli en Paloe een boete betaalden, daar zij niet in staat waren het geroofde terug te geven noch de andere schuldigen uit te leveren. Nadat gouverneur Kroesen te Makassar het bestuur had aanvaard, zond de vorst van Tawaëli zijn schoonzoon La Garoeda, een beruchten zeeroover, die reeds lang door het Gouvernement werd gezocht, naar Makassar om het contract van 1854 te vernieuwen. Zoodra La Garoeda te Makassar voet aan wal zette, werd hij gevangen genomen en, niettegenstaande herhaalde pogingen van zijn schoonvader om voor hem vergiffenis te verkrijgen, tot 15 jaar dwangarbeid veroordeeld. Dit zette kwaad bloed in Tawaëli en daaraan moest worden toegeschreven, dat men van het overlijden van den vorst in 1873 geen kennis gaf aan den Gouverneur. Zijn opvolger Anggé Bodoe Tome Tangoe volgens de adat verkozen, kon toen niet door het Gouvernement worden erkend. In April 1888 ging de Gouverneur, naar aanleiding van een grensgeschil tusschen Banawa (Donggala) met Tolitoli en Mamoedjoe, naar de Paloe-baai, van welke gelegenheid door hem gebruik gemaakt werd om de contracten van 1854 met Banawa en Paloe te vernieuwen (lange contracten en akten van bevestiging, resp. van 2 Mei 1888 met Banawa, goedgekeurd bij G. B. van 10 Februari 1889 no. 16 en van 1 Mei 1888 met Paloe, goedgekeurd bij hetzelfde Gouv. Besluit). Pogingen om met Tawaëli aanraking te verkrijgen mislukten door de weigering van den ma-

gaoe om zijn opwachting te komen maken. Ten einde Tawaëli tot rede te brengen kwam de Gouverneur in Juni 1888, na verkregen machtiging van de regeering, met 3 oorlogsschepen terug en wel voor de kampoengs Kajoemaloewé in Tawaëli (deze reis had mede ten doel een zeerooversnest aan de Karamarivier (Mamoedjoe) te vernietigen). Het onmiddellijk na aankomst gestelde ultimatum had ten gevolge, dat de magaoe met eenige rijksgrooten zich aan boord kwam melden en vergiffenis vroeg voor zijn hierboven vermelde ongepaste houding. Die vergiffenis werd hem geschonken; hij werd in zijn waardigheid erkend en bevestigd en sloot een nieuw lang contract op 26 Juni 1888, dat werd goedgekeurd bij G. B. van 14 November 1889 no. 3. Dit contract werd aangevuld door eene suppletoire overeenkomst van 21 Januari 1897 betreffende landbouw- en mijnconcessies (goedgekeurd bij G. B. van 22 Maart 1900 no. 36). Na den dood van bovenbedoelden bestuurder trad in 1900 Djajalangkara Mangi Dompo als magaoe op, na op 22 Mei een akte van verband te hebben geteekend, die werd goedgekeurd bij G.B. van 29 Juni 1901 no. 22. Na ons krachtig optreden in het Paloe-dal in 1904 tegen Sigi, welks zelfbestuur toen de korte verklaring volgens Celebes- model moest afleggen, werden de toestanden in de andere Kajélische landschappen ook beter. De zelfbesturen van Tawaëli en Banawa legden ook genoemde korte verklaring af, welke de lange contracten voor goed verving. De korte verklaring van Tawaëli werd afgelegd op 14 December 1904 en goedgekeurd bij G.B. van 4 Augustus 1905 no. 19. Magaoe Djajalangkara overleed den 28sten Juni 1905. Een geschikte opvolger kon tot September 1910 nog niet worden aangewezen, waarom de radja van Banawa, La Maroena, met de waarneming van het magaoeschap van Tawaëli werd belast. In 1912 trad eindelijk een geschikte bestuurder op, I. Joto alias Tomé Intjé Saleh, die op 27 Januari 1912 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 4 Mei 1912 no. 8. Bij zijn overlijden in 1926 bleek geen zijner bloedverwanten in staat het bestuur op zich te nemen. De waardigheid van magaoe werd van 1927 tot eind 1931 tijdelijk waargenomen door den bestuursassistent Mohamad Joesoef gelar Radja Tiangso, een Minangkabauer van geboorte. In December 1931 werd Lamakapale, districtshoofd van Sirèndja, tijdelijk belast met de waarneming van de waardigheid van bestuurder van Tawaëli. Lamakapale fungeerde in 1933 nog als waarnemend bestuurder van Tawaëli; als zoodanig geniet hij een maandelijksche bezoldiging van *f* 150 en een toelage voor reis- en verblijfkosten uit de onderafdeelingskas. Het zelfbestuur bestaat uit hem alleen. Onder hem dienen te Tompé (in Sirèndja) een bezoldigd districtshoofd en te Sirèndja een bezoldigd bestuursassistent, die mede een toelage genieten voor reis- en verblijfkosten. Op hun inkomsten wordt een korting van 10% toegepast.

Het op 2 Mei 1888 met den bestuurder van Donggala (Banawa) gesloten lange contract (zie boven) werd goedgekeurd bij G.B. van 10 Februari 1889 no. 16. Het werd aangevuld bij suppletoire overeenkomst van 19 Mei 1890, goedgekeurd bij G.B. van 8 September 1890 no. 3, betreffende den in- en uitvoer van oorlogsbehoeften. Voor beter toezicht op de naleving van de contracten werd in 1893 een posthouder te Donggala geplaatst, die in den loop van 1895 werd vervangen door een civielen gezaghebber. De inwendige toestand van Banawa en Tawaëli liet nog te wenschen over. De magaoe van Tawaëli kon niet altijd rooverijen in zijn gebied voorkomen en de bestuurder van Banawa had niet verhinderd, dat in 1895 door lieden van Dampelas zeeroof werd gepleegd. De Gouverneur achtte machtsvertoon in die streken noodzakelijk. Dientengevolge brachten een oorlogsschip en een gouvernementsstoomer in Augustus 1896 een bezoek aan die kust. De bestuurder van Banawa maakte met eenige hoofden zijn opwachting aan boord en beloofde dat herhaling van roofpartijen niet meer zou voorkomen. De magaoe van Tawaëli verzocht de tot zijn gebied behoorende kampoeng Kajoemaloewé te tuchtigen, daar de bewoners van de kampoengs Taipa en Mamboro, in de nabijheid daarvan gelegen, voortdurend te lijden hadden van rooverijen, welke van uit Kajoemaloewé werden bedreven. Deze werd getuchtigd en de bewoners van Taipa en Mamboro legden die kampoeng geheel in de asch. In diezelfde maand Augustus 1896 teekenden de zelfbesturen van Banawa en Tolitoli samen een verklaring betreffende de grens van hun beider landschappen, welke verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 17 Februari 1897 no. 17. Bij suppletoire overeenkomst van 18 Januari 1897, goedgekeurd bij G.B. van 22 Maart 1900 no. 39, werden bepalingen vastgesteld betreffende het verleenen van land- en mijnbouwconcessies. Naar aanleiding van het feit, dat de bestuurder van Banawa huisvesting verleende aan een uit Moöetong door ons verjaagden onruststoker en in ruwe bewoordingen beslist weigerde dezen uit te leveren, werd hij van zijn waardigheid vervallen verklaard en te Makassar geïnterneerd, waar hij in 1903 stierf. Als zijn opvolger trad op La Maraoena, Aroe van Genti, die op 13 December 1902 een lang contract sloot, dat werd goedgekeurd bij G.B. van 7 Mei 1903 no. 16. Daarbij was gevoegd een verklaring, dat de terreinen voor de gouvernementsvestiging te Donggala kosteloos werden ter beschikking gesteld van het Gouvernement. Verder werd door het zelfbestuur een verklaring op 23 Juni 1904 afgegeven van de kostelooze terbeschikkingstelling van het eiland Toegoean aan het Gouvernement ten behoeve van de oprichting van een vuurtoren. Zooals boven reeds vermeld werd na de actie in het Paloe-dal in 1904 ook Banawa een korte-verklaring-landschap. De bestuurder La Maraoena en zijn landsgrooten legden op 13 December 1904 de korte verklaring volgens Celebes- (Sigi)model af, welke verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 4 Augustus 1905 no. 19. Van 1 Januari 1805 af werden Banawa met Tolitoli en de andere aan de Paloe-baai gelegen landschappen van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden gescheiden en bij de residentie Manado gevoegd (afdeeling Midden-Celebes). Met Tolitoli vormden Banawa en Tawaëli de onderafdeeling Westkust van Midden-Celebes en na 1911 de onderafdeeling Donggala onder een controleur bij het B.B. In 1905 moest worden opgetreden tegen zekeren Tome Tarima, die zich in Sodjol (Noord-Banawa) tot magaoe had opgeworpen en daarbij door zijn beide zoons

werd gesteund. Toen deze drie personen waren opgevat, verliep de beweging. La Maraoena werd bij G.B. van 14 Juli 1916 no. 45 op verzoek eervol ontheven van zijn waardigheid van bestuurder en opgevolgd door zijn neef La Gaga, Aroe van Ganti, die op 24 September 1916 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 30 Januari 1917 no. 44. Deze bestuurder werd, verdacht van verduistering, bij residentsbesluit van 21 October 1932 no. C 3/2/20 geschorst, terwijl met de functie van bestuurder tijdelijk werd belast de bestuurs-assistent K.J. Rorimpandey.

De radja (bestuurder) van Banawa geniet een maandelijksche bezoldiging van ƒ 250 en verder een toelage voor reis- en verblijfkosten. Uit de onderafdeelingskas van Donggala worden nog bezoldigd een districtshoofd van Midden-Banawa te Tiboen en een districtshoofd van Noord-Banawa te Sabang. Deze personen genieten ook een toelage voor reis- en verblijfkosten. Op de inkomsten van bestuurder, hoofden en ambtenaren wordt een korting van 10% toegepast. Het kampoenghoofd van Donggala geniet een persoonlijke toelage. De begrooting 1933 van de onderafdeelingskas Donggala geeft een budget aan van ƒ 128,817. Als schadeloosstellingen worden van het land ontvangen: *a* wegens overname van tolrechten ƒ 5150 (G.B. 21 Februari 1901 no. 1); *b* voor overname van het opiummonopolie ƒ 1400 (G.B. 3 Juli 1909 no. 10). De inkomsten zijn over het algemeen sterk gedaald. Zij worden verkregen uit de inkomstenbelasting; crisisheffing overeenkomstig de gouvernementsregeling; personeele belasting; recht van ingezamelde boschproducten (ebbenhout, rotan, damar); slachtbelasting; afkoop van heerendiensten; cijns van 4 landbouwconcessies en inkomsten uit 4 erfpachtsperceelen. Belangrijke inkomsten worden nog getrokken uit grondhuur van bebouwde erven en aanplantingen, verhuur van landschapsgebouwen en verhuur van zitplaatsen op de pasars buiten de afdeelingshoofdplaats (pasars te Tawaëli, Lambogo, Mamboro, Sirèndja, Sabang en Tawalé). De inkomsten van de straatverlichting, den telefoondienst en de waterleiding komen in de onderafdeelingskas, waaruit de uitgaven daarvoor ook worden betaald. Het verzamelrecht van schildpadeieren op het eiland Pasaso is uitbesteed; voor uitgevoerd vee moeten keuringsgelden worden betaald; alles ten voordeele van de onderafdeelingskas. De voornaamste uitgaven zijn: restitutiepost (ƒ 25.773); collecteloonen voor geïnde belastingen; bezoldiging zelfbestuurders; bezoldiging inl. hoofden en ambtenaren; reis- en verblijfkosten bestuurders, inl. hoofden en ambtenaren; voorschotten voor ploegvee en ploegmateriaal; bezoldiging van vee-mantri en bosch-mantri en hun toelage voor reis- en verblijfkosten; verharding en herstel van wegen en bruggen; aanleg en vernieuwing van bruggen en wegen (Parigiweg); uitvoering van heerendienstwerken.

Het rechtswezen is geregeld bij artikel 17 der Zelfbestuursregelen 1927 en verder bij residents- en zelfbestuursbesluiten.

Literatuur. Med. Encyclopedisch bureau (1912) II; R. Boonstra van Heerdt, De noorderarm van het eiland Celebes van Paloe tot Bwool, m. k., T. A. G. deel XXXI (1914), 725 en v. v.

ANETA. Zie N.V. ALGEMEEN TELEGRAAF AGENTSCHAP „ANETA”.

PALOE. (Aanv. Dl. III), **SIGI-DOLO** (Aanv. Dl. I en III), en **KOELAWI** (Aanv. Dl. II) vormen tezamen de onderafdeeling Paloe der afdeeling Donggala (residentie Manado), onder een controleur B.B. dan wel een officier van de landmacht met den titel van fd. controleur, met standplaats Paloe. Deze zelfbesturende landschappen hebben gemeenschappelijk één vermogen met gemeenschappelijke lasten en inkomsten, welke verhandeld worden door de onderafdeelingskas van Paloe. De geschiedenis van deze drie landschappen is nauw verbonden; daarom worden zij hier in één aanvullend artikel tezamen behandeld.

De grenzen tusschen de drie genoemde landschappen onderling zijn nog niet vastgesteld, voornamelijk door de vele veranderingen, die in den loop der jaren in hun samenstelling is gebracht. Voor de grenzen van het landschap Paloe met de landschappen der onderafdeeling Donggala zie het aanvullend artikel BANAWA en TAWAËLI, suppl. afl blz. 1408; voor de grenzen met de n.-lijke landschappen van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden Ind. Stb. 1919 no. 120. De oostgrenzen met de onderafdeelingen Poso en Parigi zijn nog niet officieel vastgesteld.

Van de drie landschappen heeft slechts Paloe een kustgebied. Ten Z. van de Walaä-rivier (grens met Banawa) reikt het gebergte tot vrij dicht aan zee en is steil. Naar het Z. gaande wordt de afstand grooter. Langs de kust strekken zich strandriffen uit. Ten Z. van de baai strekt zich de Paloevallei uit, welke in de richting Noord-Zuid wordt ingesloten door twee bergketens, welke in het Z. naar elkaar toebuigen. Van Tonggo in het W. tot de grens met Tawaëli in het O. is de kust vlak en bestaat uit zand en klei. Van de kust naar het Z. loopt de bodem geleidelijk op; op twintig paal afstand van de kust bedraagt de hoogte ± 75 m. In het n.o.lijk-deel van de baai loopt het gebergte zacht glooiend op. Strandbosschen worden er niet aangetroffen. De kustlijn is lang gestrekt; inhammen van eenige beteekenis komen niet voor. Eilanden zijn er niet. Als havenplaats komt Paloe niet in aanmerking, omdat de schepen ver van de kust moeten ankeren. De prauwvaart is er evenwel belangrijk.

De z.g. beroa's voeren de verschillende producten van het Paloedal en de bergstreken geregeld af naar de havenplaats Donggala. De voornaamste rivieren zijn: *a*. de Paloerivier, die de landschappen Sigi-Dolo en Paloe doorstroomt en ontstaat uit de samenvloeiing van de Goembasa- en Mioe-rivieren. De Goembasa komt als S. Ma uit het Lindoe-meer, stroomt bij kampoeng Pakoeli in de Paloe-vlakte en vereenigt zich bij Sakédi met de S. Mioe, die haar oorsprong vindt in het Poeatoea-gebergte. Na Sakédi is de Paloerivier bevaarbaar voor kleine prauwen. De S. Mioe doorstroomt de vlakte van Koelawi en heeft als voornaamsten zijtak: de S. Wérêha, ontstaande uit de S. Rorono, S. Oewé en S. Biroe. De Paloerivier heeft nog als zijrivier: de S. Somboe met de S. Lewara, ontspringende op het gebergte, dat de Paloevallei in het W. begrenst. Beide riviertjes leveren irrigatiewater voor het n.-w.-lijk deel der vallei

en worden op zoovele punten afgetapt, dat van een eigenlijke uitmonding in de Paloe-rivier geen sprake meer is. Andere zijtakken zijn: de Kinoré, die bij kampoeng Sibonoe wordt opgenomen; de Koerajo en de Wéra, die de sawahvelden van Kaléké besproeien; de Sambo-ogé, die bij Pasakoe in de Paloerivier valt en de omstreken aldaar bevloeit. Verder naar het Z. vindt men nog vele kleinere stroompjes, welke mede voor irrigatie benut worden; *b.* de Walaä- en *c.* Soeroemana-rivieren, ontspringende op de n.-o.-lijke en z.-w.-lijke hellingen van den B. Djikoepamaja. De Walaä is meestal bijna geheel droog; bij regens ontstaan soms sterke bandjirs. De Soeroemana heeft een meer constanten watervoorraad en is van Malino af voor kleine prauwen en vlotten te bevaren. Aan de monding (in Straat Makasser) is zij ± 100 m. breed. Het water van laatstgenoemde rivier wordt ook gebezigd voor de bevloeiing van sawahs; *d.* de S. Pondo met haar zijtak de Léwata ontspringt op de waterscheiding van de onderafdeelingen Paloe en Parigi en wel de eerste op den B. Kambarogo en de tweede op den B. Pado. De S. Pondo mondt uit in de Paloebaai bij kampoeng Talisé. Met haar water worden bevloeid de sawahvelden der daarbij gelegen kampoengs. Zuidelijker van de S. Pondo stroomen de rechterzijtakken van de Paloerivier: de S. Djandja (bij kampoeng Biromaroe), waarvan het water geheel wordt afgetapt voor de sawahs; de S. Panéki, ontspringende in het bergland van Raranggonaoe, levert ook irrigatiewater voor sawahs; bij kampoeng Kotarindaoe, waar zij in de Paloerivier uitmondt, bevat zij slechts zeer weinig water; de Woenoe, de grootste rechterzijtak van de Paloerivier, ontspringt op den berg Noko en ontvangt water der zijriviertjes Sambitaä en Kondjoe; haar water wordt gebruikt voor sawahs enz.; zij kan geducht bandjiren.

Ten Z. van de Paloevallei ligt het landschap Koelawi (een deel der vroegere berglandschappen). De stroomgebieden der S. Mioe en Goembasa behooren vóór hun samenvloeiing tot Koelawi. Op de N. grens van dit landschap stroomt de Saloearivier, een zijtak van de S. Mioe, tusschen kampoeng Toea en het Momigebergte. De eigenlijke vlakte van Koelawi, bevloeid door de zijtakken van de Mioe, heeft een lengte van ± 4½ km bij een breedte van 1½ tot 2 km en is gelegen op een hoogte van ± 600 m. De vlakte van Gimpoe, ten Z. van het eigenlijke Koelawi, is ± 30 km. lang en 2 tot 3 km breed. Zij kan geheel geïrrigeerd worden door de S. Lawoea, ontspringende op het Lérogebergte, de S. Seloeki, komende van de Toniboeloe, en de S. Palaraä, ontspringende op den B. Saoelinoe en de S. Lakapa, komende van den B. Saloempana; al deze stroompjes monden uit in de S. Méwé, die op het Pontolokoeagebergte ontspringt en bij de kampoeng Makoedjawa in de S. Koro valt. Deze stroomt in n.-w.-lijke en w.-lijke richting door het z.-lijk deel van het landschap Koelawi en als S. Lariang door het landschap Mamoedjoe (Celebes en Onderhoorigheden) om bij de kampoeng Sénéponto in Straat Makassar uit te monden. De vlakte van Toro, gelegen tusschen het Boeloekoekoe-gebergte en de rivieren Soawa, Pobalaï, wordt gedeeltelijk bevloeid door de Toro (een zijrivier van de Méwé), die op den B. Oeibiroe ontspringt; ook het water van de Naëta en de Méwé (hier Pono genoemd) wordt voor den sawahbouw aangewend. Bij Péana (in Banasoe, landschap Koelawi) heeft men sawahs bevloeid door de Péana-rivier, een tak van de Poi, een arm van de Mokoei, die in de Kororivier valt. De S. Lampé geeft water aan de sawahs bij Totoöewé en Kantéwoe (bij de kampoeng Watoetio). Het Lindoe-meer (landschap Koelawi) ligt op een hoogte van ± 950 m. boven zee; aan de zijde van kampoeng Langko ligt het eilandje Lawoetoe, met het gelijknamige „boja" (gehucht), behoorende bij bovengenoemde kampoeng. De vlakte om het meer, zeer geschikt voor sawahs, is slechts gedeeltelijk in cultuur gebracht. De riviertjes Maponga, Kaongko, Kotiboli en Poero kunnen voldoende water leveren voor de geheele vlakte.

Het zuidelijkste der 3 landschappen is Koelawi. De hoofdrichting van het bergstelsel is N.-Z.; de ketens loopen ongeveer evenwijdig aan elkaar, op vele punten onderling verbonden door bergruggen. De vallei van Koelawi is aan de oostzijde begrensd door een langen bergrug, die in den B. Sibarongah (1370 m.) zijn grootste hoogte bereikt en die de vallei van Napoe, Lindoe en Besoa scheidt. Aan de w.- en z.-zijde is zij ingesloten door den massieven, hoogen keten, die de waterscheiding vormt tusschen de Straat van Makassar en de Paloe-baai. De voornaamste toppen ervan zijn de B. Tonggolowi en de B. Tampobaoe. De Momiketen verbindt aan den n.-kant beide bergstelsels. Een lage, ver vooruitspringende heuvelrug verdeelt de Koelawivallei in 3 deelen, die aangewezen worden door de 3 rivieren: Rorono, Oewé en Biroe, welke zich vereenigen tot de S. Wéréha, die zich een doortocht moet banen door een nauwelijks 15 m. breede poort in den bergrug, die het water den weg verspert naar het diepe ravijn, waardoor de Mioe naar de Paloevlakte stroomt. Op dien vooruitspringenden heuvel lag vroeger de stamkampoeng der Koelawiërs, Lémo, met Bolapopoe de eenige geconcentreerde kampoeng in het dal, gelijk thans Kantéwoe nog bestaat als stamkampoeng van die vallei. Door zware aardbevingen werd Lémo in 1909 geheel verwoest. De n.-lijke voortzetting der bovengenoemde W. en O.-bergketens begrenzen ook de Paloevallei (de Rioe- en Pakawa-bergen in het W. en het Raranggamaoe-gebergte in het O.). In dit gedeelte van het w.-lijk bergland wonen de To-Pakawa, West-Toradja's van de Da'a-taalgroep. Hun taal lijkt het meest op het Parigisch. Zij worden ook Parigisch-Kajélische Toradja's genoemd. Het land, waar zij wonen, is zeer moeilijk te bereizen; het heeft diepe ravijnen en steile berghellingen. De eenige toegangsweg tot dit complex berggevaarten is de Samboerivier met haar zijtakken. In den regentijd storten deze bergstroomen groote hoeveelheden water in de Paloevlakte en bovendien veel zand en steenen, die dan den vruchtbaren bodem der Paloevlakte bedekken. De autoweg Donggala-Paloe wordt dan op vele plaatsen doorgebroken.

De grond is in de 3 landschappen over het algemeen vruchtbaar. De vlakten, van irrigatiewater voorzien, leveren een ruim beschot van sawahrijst. De bergen zijn nog goed beboscht, de hellingen naar de vlakten gekeerd, zijn begroeid

met alang-alang en struikgewas, evenals die gedeelten der valleien, welke nog niet bebouwd zijn. De aanwezigheid van warme zwavelbronnen (aan den voet van den B. Sidoente, de Sapo, de Kanamarani bij Tololio, in de vlakte van Koelawi en bij Motakana op den weg van Koelawi naar Toro, verder bij Sidondo, Bora, Pesakoe en Poeloe) wijst op den vulkanischen aard van den bodem. Zware aardbevingen hadden plaats in 1907 en 1909. De aanwezigheid van goud en zilver is geconstateerd in het n.-w.-lijk deel der Paloevallei. Pyriet komt in de rivierbeddingen overal voor. Mica (watoe bangka) wordt aangetroffen in de S. Towoeloe; het gebruik beperkt zich tot verfraaiing van vrouwelijke kleedingstukken. In Koelawi wordt goud gewasschen in de S. Mokoi bij Kantéwoe en in de S. Koro. Het meeste stofgoud, in de berglandschappen verhandeld, komt van Bada. IJzer wordt ingevoerd van Rampi (Loewoe).

De bevolking van het landschap Paloe bestaat uit: 34 Europeanen, 32.704 Inlanders, 328 Chineezen, 189 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 33.255 zielen; die van Sigi-Dolo uit: 33 Europeanen, 25.119 Inlanders, 63 Chineezen, 22 andere Vreemde Oosterlingen, of totaal 25.237 zielen; en die van Koelawi uit: 1 Europeaan, 11.073 Inlanders, 39 Chineezen, 211 andere Vreemde Oosterlingen, of totaal 11.324 zielen (zie tabel 19, 2de deel Ind. Versl. 1932). De inheemsche bewoners zijn van Toradja-oorsprong. Zij worden West-Toradja's of Parigisch-Kajélische Toradja's genoemd. Waarschijnlijk zijn de Toradjastammen uit Loewoe langs de Lariang noordwaarts getrokken. Een deel heeft de berglandschappen bevolkt, een ander deel de Paloevallei en de streken langs de Paloe-baai tot in Parigi. De stammen der berglandschappen waren aan elkaar verwant. Oorlogen onderling kwamen bijna niet voor. Wel moeten zij: de To-Koelawi, To-Tobakoe, To-Tolé, To-Lindoe en To-Banasoe, vroeger een oorlog hebben gevoerd tegen de To-Bada uit Loewoe. Sneltochten, maar ook steeds naar streken buiten hun gebied, kwamen vroeger dikwijls voor. Zoo vroeg o.a. Lindoe in 1905 vergunning om een sneltocht te mogen ondernemen naar Saoesoe (Parigi), bij gelegenheid van een sterfgeval van een der voornaamste madika's van het landschap. Menschenoffers kwamen vroeger ook veel voor; gewoonlijk werd een oude slaaf, die geen werk meer kon verrichten, geofferd; echter altijd een gekochte en nooit een geërfde slaaf. De stammen van de berglandschappen waren vroeger afhankelijk van de To-Sigi, den machtigsten stam van de Paloevallei. De bewoners van die vallei zijn thans: de To-Paloe in het noordelijkste deel aan weerszijden van de Paloe-rivier; de To-Biromaroe en To-Sigi ten Z. van hen aan den rechteroever van de rivier, met uitzondering van een klein gedeelte ten N. van de Woenoe, waar To-Dolo wonen, wier hoofdvestigingen zijn gelegen ten Z. der To-Paloe, aan den linkeroever der rivier. In de bergen, grenzende aan het dal, zijn enkele stammen blijven wonen, terwijl andere weder daarheen zijn uitgeweken; die stammen zijn hoofdzakelijk in het W. de To-Pakawa en To-Riaoe, en in het O. de To-Raranggonaoe. De weinige bevolking, die de bergen, grenzende aan het dal, bewoont, wordt door de dalbewoners algemeen aangeduid met den naam: To-Laré (met een eenigszins minachtende beteekenis). Vóór de inmenging van het N.-I. Gouvernement voerden de stammen ten N. der berglandschappen voortdurend oorlog met elkaar; om de nietigste kwesties werd strijd gevoerd.

De inheemsche bevolking der landschappen Paloe, Sigi-Dolo en Koelawi is deels nog heidensch. Van de kuststreken uit wordt de Islam door de daar in grooten getale aanwezige Boegineezen, Makassaren en afstammelingen van Minangkabauers sterk gepropageerd. Vooral in Sigi-Dolo is deze godsdienst verbreid. Het Christendom wordt gepropageerd door het Leger des Heils, dat zijn hoofdvestiging heeft in Kalawara; andere zendingsposten zijn: Sibedi, Palolo, Koelawi en Kantéwoe. Iedere stam heeft zijn eigen dialect; toch kan men met Lédo, de z.g. handelstaal, overal terecht. De voornaamste dialecten zijn het Daé, het Oendé, het Ado, het Edo, het Tado, het Idja, het Tara en het Mama.

De huizen van de landschapshoofden en van enkele madika's en notabelen zijn zeer geriefelijk en op Europeesche wijze gebouwd met cementen vloer en sirappendakbedekking, en voorzien van ruime bijgebouwen. Voor het overige zijn bijna alle gebouwen op palen gebouwd. Deze palen staan op ± 1½ m. boven den grond en worden soms vervangen door een stel kruiselings op elkaar gestapelde balken. In de bergstreken ten W. der Paloevallei bij de Pakawa's worden de eenvoudige woningen zoo hoog mogelijk boven den grond gebouwd, soms wel 4 m.

Men onderscheidt bij de bevolking nog slechts twee klassen: de adellijken (de madika's en hun verwanten) en het gewone volk. De afscheiding tusschen afstammelingen van slaven en pandelingen eenerzijds en afstammelingen van vrijen anderzijds is geheel verdwenen. De bevolking langs de kust is grootendeels zeer gemengd. De talrijke Boegineezen en Makassaren daar hebben zich veel met de Kajélische bevolking vermengd. Dit is ook het geval in de Paloevallei. Vreemde Oosterlingen, Arabieren en Chineezen vindt men verspreid langs de geheele kuststrook, niet in de bergen. Eenige Javanen wonen in de onderafdeelingshoofdplaats Paloe en op de landbouwkolonie van het Heilsleger te Kalawara.

Het hoofdmiddel van bestaan is de landbouw. De klappercultuur is zeer uitgebreid in de kuststreek. Rijst wordt in de valleien en op de heuvels verbouwd op sawahs, welke door aanleg van irrigatieleidingen reeds zeer uitgestrekt zijn. In de bergstreken worden rijst en maïs op ladangs verbouwd. Hier teelt men ook allerlei tweede gewassen. Bij Kawatoena wordt katoen en in Koetawi oliepalm geplant. De uitvoer van copra, rijst, maïs, en boschproducten geschiedt uit Paloe over Donggala naar elders. De inzameling van boschproducten (damar, rotan, muskus) geschiedt voornamelijk door Koelawiërs. De veeteelt is belangrijk. Karbouwen zijn in groot aantal aanwezig. Zij worden voornamelijk voor den landbouw gebruikt. Het slachten van karbouwen „en masse" bij adatfeesten komt niet meer voor. De verzorging der paarden is zeer verbeterd. Het aantal runderen neemt toe. De stieren worden veel als trekdier gebruikt. Men vindt ze voornamelijk in Kalawara bij het

Leger des Heils. Ook geiten en schapen komen in de 3 landschappen in grooten getale voor. Varkens worden door de heidensche bevolking gehouden. De zeevisscherij is van belang voor plaatselijk gebruik. Op de hoofdplaats Paloe bestaat een afzonderlijke vischpasar. De in het Lindoemeer gevangen visch wordt ook wel gerookt naar de pasars in de Paloevlakte verkocht. Gejaagd wordt op herten, wilde varkens en op de muskusrat. De weefindustrie is van weinig belang. In de bergstreken wordt nog foeja geklopt. De pottenbakkerij is nog van eenige beteekenis. Het product wordt op de binnenlandsche pasars verkocht. Ook wordt aan bakken van metselsteenen en dakpannen gedaan. Behalve rijst, maïs, copra en boschproducten werd vóór 1933 ook veel zout uitgevoerd. Te Talisé bestond een landschapszoutbedrijf, dat 15 Februari 1933 werd stopgezet wegens invoering van de zoutregie in het gewest Manado (Ind. Stb. 1932 nos. 561, 562, j°. Ind. Stb. 1933 no. 52). Aan de onderafdeelingskas van Paloe werd door het Land toegekend een schadeloosstelling in eens, benevens een jaarlijksche extra-schadeloosstelling gedurende 10 jaren ten behoeve van de irrigatie der Paloevlakte, teneinde de gewezen zoutmakers aan een ander bestaansmiddel te helpen.

Land- en mijnbouwconcessies zijn er niet in de 3 landschappen. De handel is voornamelijk in handen van Boegineezen en Vreemde Oosterlingen. De binnenlandsche handel op de pasars is bloeiend.

De hoofdwegen, geschikt voor autoverkeer zijn: *a.* Paloe—Watoesampo; *b.* Paloe-grens—TawaEli; *c.* Paloe—Sakidi— Toewa— Koelawi door naar Gimpoe, met zijwegen naar Bora, Biroemaroe en het Lindoemeer. Andere wegen zijn nog verbeterde voet- en paardenpaden. Transportmiddelen zijn te water: prauwen, en te land: paarden, fietsen, karren, bendies, autos.

Van de geschiedenis vóór de komst der „Compania" is eigenlijk weinig met zekerheid bekend. Zooveel staat echter vast, dat van bepaalde bloedige oorlogen vroeger geen sprake is geweest. Wel voerden de rijkjes en soms de kampoengs nu en dan onderling strijd, meestal naar aanleiding van veediefstallen en menschenroof, maar erg bloedig was die strijd niet. Van een bepaalde verhouding tot het N.-I.-Gouvernement is eigenlijk eerst sprake sedert 1882, toen door de verschillende vorsten het z.g. „lange contract" van vrede en vriendschap werd gesloten. Donggala en Paloe werden nu en dan bezocht door een oorlogsschip; de verschillende vorsten moesten eens per jaar te Makassar den Gouverneur als vertegenwoordiger van het Gouvernement hulde komen bewijzen. Bovenvermeld „lange contract" werd later eenige malen gewijzigd en aangevuld. Voorzoover aangaat de thans nog bestaande landschappen met zelfbestuur: Paloe, Sigi-Dolo en Koelawi zullen de voornaamste dier wijzigingen en aanvullingen hieronder worden vermeld.

Kort na de conferentie in 1900 te Toboli, waarbij de grenzen van de landschappen Tanaboa, Saoesoe, Tambarana, Mapané en Topabatoe werden vastgesteld en die landschappen onder zekere voorwaarden van Sigi werden losgemaakt, snelden aan Sigi onderhoorige To-Napoe en To-Lindoe 7 menschen in Tanaboa. Ook aan Mapané, Topabatoe en zelfs aan Parigi werd door hen op last van Sigi overlast aangedaan. Toen in 1902 de gebroeders Sarassin van uit Paloe wilden oversteken naar Palopo, werd hun in Koelawi een verdergaan naar Bada belet, voornamelijk door den invloed van Tomaï Dompo, madika melolo van Sigi-Biroemaroe. In strijd met de beloften door Sigi in September 1903 aan den civielen gezaghebber Niels te Donggala gedaan om geen vexaties meer te plegen tegen de To-Pabatoe, bevond zich in de eerste helft van 1904 een troep To-Napoe in de vlakte achter Mapana en kleinere benden elders, welke evenals vroeger rooverijen pleegden en onrechtmatige boeten hieven. Door den Tweeden Gecommitteerde voor Inlandsche Zaken, Brugman, werd in Juli 1902 aan Tomaï Dompo en eenige andere hoofden van Sigi gevraagd of de geruchten, als zou Sigi het voornemen hebben naar Parigi te gaan om betaling te vorderen van een afkoopsom van de rechten op Tanaboa waarheid bevatten. Dit werd door hen ontkend. Niettemin viel in April 1904 een groote bende Koelawiërs in Parigi om over den afstand van Tanaboa te onderhandelen. In diezelfde maand werd de Boegineesche tolk, Intji Mohamad, op reis naar TowaElia tegengehouden door To-Napoe onder Oemai Batoeroe. In Tambarana maakten deze To-Napoe zich schuldig aan het opleggen van boeten en plundering van de toko van den heer Massing, wiens Minahassische beheerder werd vermoord. Sigi ontkende iets met Oemai Batoeroe uit te staan te hebben, maar weigerde gezanten naar Tambarana te zenden om aan de bevolking daar bekend te maken, dat Oemai Batoeroe niet op last van Sigi had gehandeld. De maat was nu vol; de regeering was van oordeel, dat in de eerste plaats Sigi zelf krachtig moest worden aangepakt. Den 21sten November 1904 vertrok een mobiele colonne van Makassar met den resident Brugman als leider naar Paloe, alwaar den 28sten d.a.v. werd gedebarkeerd. De troepen voorloopig te Paloe achterlatende, vertrok de resident met eenige ambtenaren naar Bora, de woonplaats van den magaoe van Sigi. In een vergadering met den bestuurder en de hadatleden deelde de resident de eischen, door de regeering aan Sigi gesteld, mede:

1°. uitlevering van Oemai Batoeroe en zijn raadsman Oemai Batili;

2°. het afleggen eener „Korte Verklaring" volgens Celebes-model;

3°. afstanddoening aan het Gouvernement van al zijn aanspraken op de landschappen: Tambarana, Tanaboa, Pabato en Mapané zonder eenige uitkeering;

4°. betaling eener schadeloosstelling aan het Gouvernement voor de kosten van het uitzenden van troepen en schepen enz.;

5°. betaling met ingang van 1 Januari 1905 van een jaarlijksche schatting van *f* 6000, welk bedrag later verhoogd kon worden.

Aan den eersten eisch kon niet worden voldaan, aan den tweeden wel onmiddellijk. Op 30 November 1904 legden de bestuurder Daëng Masiri en zijn landsgrooten de „Korte Verklaring" volgens Celebes- (Sigi)model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 7 Juli 1905 no. 28. Den 2den December kwamen de troepen uit Paloe te Watoenondjoe aan, alwaar ook de re-

sident met gevolg zijn verblijfplaats had gekozen, omdat Tomaï Dompo, die in Sigi de lakens uitdeelde, daar woonde. Op 5 December 1904 werd door het zelfbestuur van Sigi de verklaring afgelegd, waarbij het voor zich en zijn onderdanen afstand deed van alle aanspraken op de landschappen Tambarana, Tanaboa, Mapané en Pabato en beloofde zich niet verder te zullen inlaten met de zaken aan de Tominibocht of de aan die bocht gevestigde personen (zie derde eisch). Deze verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 7 Juli 1905 no. 28. Ter vervanging van den eersten eisch werd een boete opgelegd, groot ƒ 1353,50 als vergoeding voor de geroofde en vernielde goederen en als straf voor den gepleegden moord in Tambarana. Deze boete werd gedeeltelijk betaald in geld, karbouwen en schapen, terwijl door Tomaï Dompo zijn eigen poesakasieraden aan den resident als pand voor de verdere betaling werden afgestaan. Eindelijk werd op 10 December 1904 een verklaring door het zelfbestuur van Sigi afgelegd, waarbij het erkende aan het Gouvernement schuldig te zijn de kosten, die dit tot verzekering van de veiligheid aan de Tominibocht genoodzaakt was geweest te maken, waarvan het voorloopig bedrag was vastgesteld op ƒ 8800. Aldus was door Sigi aan de gestelde eischen voldaan, behalve de uitlevering van Oemai Batoeroe en Oemai Batili. De resident keerde toen met de troepen terug naar Paloe en vandaar naar Makassar, alwaar, met het oog op de handhaving van onze neutraliteit in den oorlog tusschen Rusland en Japan, de militaire macht steeds bij de hand moest blijven. De andere aan de Paloebaai gelegen landschappen hadden intusschen eveneens de „Korte Verklaring" volgens Sigi-model afgelegd: Dolo 9 December 1904; Biromaroe 11 December 1904 en Paloe 12 December 1904, welke 3 verklaringen gelijktijdig werden goedgekeurd bij G.B. van 4 Augustus 1905 no. 19. De To-Napoe, onderhoorigen van Sigi, bleven voortdurend aanmatigend in hun optreden ook tegenover het Gouvernement. In Juni 1905 kwam een troep To-Napoe onder Oemai Soli in de Posostreek vallen. Officieel kwam men om onderhandelingen aan te knoopen met de To-OndaE, met wie men nog steeds in oorlog was, ter verzekering van den vrede. Hierbij werd op 25 Juli 1905 een mensch geslacht. In verband hiermee en met verwikkelingen in Todjo werd 13 Juli 1905 uit Manado een detachement van 50 militairen naar Poso gezonden onder een onderluitenant. Na vervanging van dezen door luitenant Voskuil werden de To-Napoe in hun eigen land aangetast en tot onderwerping gebracht. Vuurwapens werden ingeleverd en aan alle eischen werd voldaan. Oemai Batoeroe werd uitgeleverd en kwam 9 September 1905 te Poso aan. Uit het onderzoek, toen ingesteld naar aanleiding van het gebeurde te Tambarana (roof en moord), bleek, dat de To-Napoe hadden gehandeld op last van Sigi en op aanstoken van een te Tambarana gevestigden Todjoër. In Sigi was nog altijd de kwade genius Karandja Lemba alias Tomaï Dompo. De gevangenneming van dezen persoon geschiedde bij verrassing door luitenant Voskuil in September 1905. Om de behaalde voordeelen te bevestigen en met kracht in het geheele Paloedal en de berglandschappen op te treden werd een afzonderlijke colonne uit Paloe aangewezen. De actie in Napoe en Basoa behoorde tot het arbeidsveld der Poso-colonne. Na in Dolo en eenige andere plaatsen eenig verzet te hebben ondervonden, welk verzet gemakkelijk werd gebroken, trok de Paloecolonne naar Koelawi, waar de Toradja's op den berg Momi een sterke stelling ingenomen hadden. Deze werd door kapitein Phaff, midden Januari 1906, veroverd. Den 24sten Februari d.a.v. kwam de madika van Bolapapoe, algemeen erkend hoofd van Koelawi, in onderwerping. Van dat oogenblik af werden de berglandschappen van Sigi afgescheiden, met uitzondering van Lindoe, waarvan door Sigi eerst in December 1908 afstand werd gedaan. In 1905 werd Paloe blijvend bezet en in 1906 kregen de berglandscghappen een civiel gezaghebber. Den 20sten October 1907 kwamen Napoe, Besoa en TowaElia onder Poso. Behalve eenige strubbelingen in Raranggonaoe en de Pakawa-streek, bleef de rust na dien ongestoord tot 1917. In het begin van dat jaar was Tomaï Dompo, die in 1905 naar Java was verbannen, teruggekeerd na gratie te hebben gekregen. Weldra begon hij tegen het Gouvernement te kuipen. De bevolking uit de Raranggonaoe, die gedwongen was geworden naar de vlakte te verhuizen en die terugverlangde naar het vrije leven in haar weinig toegankelijke bergen, leende een gewillig oor aan de inblazingen van Tomaï Dompo om met hun hoofden uit te wijken naar het gebergte en geen belastingen te betalen of heerendiensten te verrichten. Na afpatrouilleeren van het gebied in alle richtingen en neerleggen van eenige verzetslieden meldden zich de meeste uitgewekenen. Tomaï Dompo werd opnieuw gevangen genomen en naar Java verbannen, waar hij in 1922 te Soekaboemi overleed.

De voornaamste contracten en korte verklaringen der 3 thans behandelde zelfbesturende landschappen zijn:

1. voor Paloe: lang contract en akte van bevestiging dd. 1 Mei 1888, goedgekeurd bij G.B. van 10 Februari 1889 no. 16; suppletoire overeenkomst van 18 Mei 1890 betreffende vuurwapenen, goedgekeurd bij G.B. 8 September 1930 no. 3; suppletoire overeenkomst van 17 Januari 1897 betreffende land- en mijnbouw, goedgekeurd bij G.B. van 23 Maart 1900 no. 39; korte verklaring volgens Sigi-model van 12 December 1904, goedgekeurd bij G.B. van 4 Augustus 1905 no. 19; korte verklaring volgens uniform model van 11 April 1907, afgelegd door Parampasi, bestuurder van Paloe, alleen, zonder landsgrooten, goedgekeurd bij G.B. 12 April 1908 no. 11; korte verklaring volgens uniform model van 15 Juli 1921, afgelegd door Djanggola, bestuurder van Paloe, alleen, goedgekeurd bij G.B. van 29 October 1921 no. 30. Laatstgenoemde is nog in functie .Hij wordt in het bestuur bijgestaan door 2 bezoldigde madika's en onbezoldigde kampoenghoofden. Hij woont in Paloe en is gedecoreerd met de Zilveren Ster.

2. Voor Sigi-Dolo: Op resp. 8, 9 en 14 Augustus 1891 werden door de bestuurders en hadat van de landschappen Biromaroe, Sigi en Dolo verklaringen afgelegd tot erkenning van de souvereiniteit van Nederland, welke verklaringen werden goedgekeurd bij G.B. van 3 Juli 1892 no. 25. Na de actie in 1904 in Sigi legde Daëng Masiri, de bestuurder, met zijn landsgrooten

de korte verklaring volgens Celebes-model af op 30 November, welke verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 7 Juli 1905 no. 28. Gelijkluidende verklaringen werden door de zelfbesturen van Dolo en Biroemaroe afgelegd resp. op 9 en 11 December 1904, welke goedgekeurd werden bij G.B. van 4 Augustus 1905 no. 19. Na het afleggen van bovenbedoelde korte verklaring deed het zelfbestuur van Sigi afstand van alle aanspraken op de landstreken Tambarana, Tanaboa, Mapané en Pabato, gelegen aan de Tomini-bocht. Deze handeling werd gelijktijdig met de korte verklaring bij één besluit goedgekeurd. Bij haar optreden als bestuurster van Sigi, tevens bestuurster van Biroemaroe, legde S. Tondaï de korte verklaring volgens uniform model af op 3 December 1908, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 3 Maart 1910 no. 27. Tegelijkertijd deed zij, als bestuurster van Sigi, afstand van alle aanspraken op het landschap Lindoe (goedgekeurd bij G.B. van 15 Juli 1910 no. 19), dat later bij het landschap Koelawi is gevoegd. In Dolo werd de korte verklaring volgens uniform model afgelegd op 19 September 1909 door den bestuurder Datoe Pamoesoe (goedgekeurd bij G.B. van 3 Maart 1910 no. 27). De bestuurster van de landschappen Sigi en Biroemaroe vroeg in 1915 onheffing van haar waardigheid. Bij G.B. van 15 December 1915 no. 42 geschiedde die ontheffing en werden tevens beide genoemde landschappen vereenigd tot één landschap, Sigi-Biroemaroe genaamd, waarover als bestuurder optrad Lamakarate, die op 16 April 1916 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 15 November 1916 no. 38. De bovenvermelde bestuurder van Dolo, Datoe Pamoesoe, werd in 1917 geschorst en daarna voor 9 jaren verbannen. Het bestuur over het landschap werd eerst opgedragen aan een Inlandschen bestuursassistent en daarna aan den bestuurder van Paloe. Toen deze laatste in 1918 overleed, werd in Januari 1921 de waarneming van het magaoeschap in Dolo opgedragen aan Lamakarate, den magaoe (bestuurder) van Sigi-Biroemaroe. Bij G.B. van 14 Mei 1929 no. 30 geschiedde eindelijk de definitieve samenvoeging der landschappen Dolo en Sigi-Biromaroe, tot één landschap onder den naam Sigi-Dolo, met meergenoemden Lamakarate als bestuurder, die als zoodanig geen nieuwe korte verklaring behoefde af de leggen. Hij is nog in functie, onderscheiden met de Groote Zilveren Ster en woonachtig te Biroemaroe. Uit de onderafdeelingskas krijgt hij een maandelijksche bezoldiging. Hij wordt in het bestuur bijgestaan door 2 bezoldigde madika's en verder door onbezoldigde kampoenghoofden.

3. Voor Koelawi: na den val van de Momistelling Koelawi, waarbij de landstreek Tolé in onderwerping was gekomen, legde de bestuurder van dat landschap, Intowa Tomaï Torengke, op 30 November 1908 de korte verklaring volgens uniform model af, welke verklaring werd goedgekeurd bij G. B. van 3 Maart 1910 no. 27. Ook de weinig beduidende, toen nog zelfbesturende landschappen Banadoe, Tobakoe en Lindoe hadden zoodanige verklaringen afgelegd. Bij G.B. van 19 December 1915 no. 41 werden bovengenoemde 4 berglandschappen bijeengevoegd onder den naam van Koelawi en gesteld onder één bestuurder, den magaoe van Koelawi, die 31 Maart 1916 opnieuw de korte verklaring volgens uniform model aflegde, goedgekeurd bij G.B. van 15 November 1916. Zijn opvolger, Tomampé alias Tomaï Masi, legde op 5 December 1917 een zoodanige verklaring af, die bij G.B. van 25 Juni 1918 no. 52 werd goedgekeurd. In 1918 overleed deze bestuurder en werd vervangen door Djiloi, die op 8 April 1921 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke goedgekeurd werd bij G.B. van 17 September 1921 no. 36. Djiloi is nog in functie, woont in Koelawi en geniet uit de onderafdeelingskas bezoldiging. Hij wordt in het bestuur bijgestaan door 2 bezoldigde madika's, 2 bestuursassistenten en onbezoldigde kampoenghoofden.

De onderafdeelingskas van Paloe staat er nog goed voor. Gouvernementsschadeloosstellingen worden ontvangen voor afstand van de tolrechten, voor afstand van het opium-monopolie en voor stopzetting van het landschapszoutbedrijf. Verder zijn er ontvangsten uit belastingen (inkomstenbelasting met opcenten, crisisheffing, personeele en slachtbelasting, recht op verzamelde boschproducten), afkoop van heerendiensten, openbare landschapswerken, verhuur van zitplaatsen op pasars, waterleiding, enz. Land- en mijnbouwconcessies zijn er niet. Alle tevoren verleende vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen zijn ingetrokken. De voornaamste uitgaven zijn: de restitutiepost aan het Gouvernement, bezoldiging en reis- en verblijfkosten van de 3 zelfbestuurders, Inlandsche hoofden, ambtenaren en beambten, verder voor justitie, financiën (personeel, collecteloonen, reservefonds) en politie, onderwijs, geneeskundigen dienst en openbare landschapswerken. Voorts zijn gelden uitgetrokken voor uitgaven in verband met verhuizing van in bijna ontoegankelijke streken wonende bergbewoners naar gunstiger gelegen plaatsen, voor aanleg van bevloeiings- en afwateringswerken, reboisatie, landbouw en veeteelt, voor onderhoud van bruggen en wegen, aanleg en vernieuwing van bruggen en wegen en uitvoering van heerendienstwerken.

Het rechtswezen is geregeld overeenkomstig art. 17 der Zelfbestuursregelen 1927.

Literatuur. A. C. Kruyt: De berglandschappen Napoe en Besoa in Midden-Celebes, T. A. G. 1908, blz. 1271; Nota van toelichting over de berglandschappen boven het Paloedal, T. Ind. T. L. en V., deel 54, afl. 1 en 2; Nota van toelichting betreffende de zelfbesturende landschappen Paloe, Dolo Sigi en Biroemaroe, T. Ind. T. L. en V. deel 54, afl. 1 en 2; Mededeelingen van het Encyclopaedisch Bureau, afl. 2, jaar 1912; Dr. A. C. Kruyt: Pakawa, onderafdeeling Paloe, m. k. T. A. G. XLIII (1926), blz. 526—544 en In Midden-Celebes, T. A. G. XLIV (1927), blz. 66—69; R. Boonstra van Heerdt. De berglandschappen (Koelawi, Lindoe, Tobakoe, Tolé, Banasoe), behoorende tot de onderafdeeling Paloe van Midden-Celebes, T. A. G. XXXI (1914), blz. 618 en: De noorderarm van het eiland Celebes van Paloe tot Bwool, m. k. T. A. G. XXXI (1914), blz. 725.

SIGI-DOLO. Zie PALOE.

KOELAWI. Zie PALOE.

BOEOL (Aanv. Dl. I) is een zelfbesturend

landschap, dat ingevolge G.B. van 24 Nov. 1932 no. 27 (Ind. Stb. 1932 no. 571) de gelijknamige onderafdeeling vormt der afdeeling Gorontalo van de residentie Manado, onder een gezaghebber bij het B.B. met standplaats Léok. Het landschap is ± 3800 km.² groot en strekt zich uit langs de n.kust van Celebes, tusschen het landschap Tolitoli en het district Kwandang der onderafdeeling Gorontalo. Het grenst ten Z. aan het landschap Moeëtong (onderafdeeling Parigi, afdeeling Donggala) en de onderafdeeling Boalémo der afdeeling Gorontalo, van welke gebiedsdeelen het gescheiden is door het waterscheidingsgebergte tusschen de Celebeszee en de Golf van Tomini; in dit gebergte zijn de voornaamste toppen de Goenipil, Matinang en Tatimbo. De o.grens van het landschap is de lijn Tandjoeng-Ilat recht zuidwaarts naar den top van den Tatimbo, waardoor het gescheiden wordt van het district Kwandang der onderafdeeling Gorontalo. In het W. wordt Boeol van het landschap Tolitoli gescheiden door de Lakoangrivier, den bergrug, die naar het Dakogebergte loopt en verder door dat gebergte tot de waterscheiding tusschen de Celebeszee en de Golf van Tomini. De kustlijn begint in het O. in het midden van een smalle en ver in zee uitstekende kaap (Hoeloedoe Bongo) en blijft, met uitzondering van smalle reepjes zandig strand, rotsig en meestal steil uit zee oprijzend tot bij Koealabesar (of Boetakiadoka); op een paar vlakkere gedeelten zijn de kampoengs Molangato en Lilito ontstaan. Van de kampoeng Koealabesar tot de kampoeng Tang loopt een breed strand langs het door twee eilandjes beschutte deel der baai van Paléléh. Iets ten N. van Tang sluit kaap Kalamento de vlakke strook weer af tot nabij Paléléh. Van deze kampoeng af tot Lonoe vindt men afwisselend strand en rotsige uitloopers van het gebergte. Dit gedeelte der kustlijn loopt, afgezien van de vele kapen en kleinere inhammen, rond twee baaien van eenigen omvang: Loöekodoka (groote baai) en Loöekodidi (kleine baai). Beider begrenzing is grillig van vorm en bestaat uit rizophorenbosschen. Van Lonoe tot Léok loopt een breed en zandig strand; daarna buigt de kustlijn zich van het W. naar het N.W., om langs rotsen en strandbosschen de Bilang-baai (Loöekogoegoe) te begrenzen, waarna zij om het rotsige schiereiland Tandjoengkramat gaat. Van de kampoeng Makoepa, aan den W.kant van bedoeld schiereiland, tot de Lakoangrivier heeft men weer afwisselend zandig strand, strandbosschen en rotsen. De eilandjes bij het landschap behoorende zijn van O. naar W.: P. Langé, P. Pandjang, P. Jellesma, P. Radja, P. Boki en P. Boesak. Tusschen de berguitloopers vindt men tot aan de kust grootere en kleinere vlakten. Van het O. komende treft men de eerste vlakte achter de kampoeng Koealabesar aan; door waterschaarschte wordt slechts een klein deel bebouwd. Een kleinere vlakte, met de vorengenoemde verbonden, wordt door de kampoengs Tang en Talaoet ingenomen. W. daarvan vindt men kleine vlakten bij de kampoengs Molangato, Lilito, Trimboelon, Loangoeto, Bodi, Bonabogoe, Matinan en Lonoe. Voorbij laatstgenoemde kampoeng begint een langgerekte vlakte tot aan Léok; door die vlakte stroomen de twee groote rivieren van het landschap, nl. de Kantanan met de Moelat en de Boeol-rivier. Voorbij Léok treft men kleine vlakten aan bij de kampoengs Mokoepo, Boesak en Toeinan, terwijl bij Lakéa een uitgebreide vlakte begint, die zich voortzet tot in het landschap Tolitoli en bevloeid wordt door de rivieren Lakéa en Lakoang. Behalve bovengenoemde rivieren zijn er nog vele kleine stroompjes, die het water uit de bergen naar de Celebeszee afvoeren. Voorzoover die beken nabij hun monding voor sampans bevaarbaar zijn is voor het binnenkomen toch steeds vloedtij noodig en wel door de aanwezigheid van zandbanken. Slechts in de mondingen der Kantanan-, Boeol- en Lakéa-rivieren kunnen te allen tijde groote prauwen binnenkomen. De Boeol-rivier blijft verder dan de bewoonde streek nog bevaarbaar voor sampans. Het gebergte is moeilijk toegankelijk en onbewoond. De hoogste toppen zijn de Ilé-ilé (Paléléh-geb.) 2221 m. en de Tetimbo, 2017 m.; de berg Mendaä op Tandjoengkramat is 414 m. hoog en de Matinan 2050 m.

Over het algemeen is de grond zeer poreus, met weinig humus, ook in de oude bosschen. De bovengrond in berg- en heuvelterrein bestaat uit verweerd gesteente; in de vlakte is de aarde door bandjirs vermengd met organische stoffen. De meest voorkomende gesteenten zijn: diorietporphyriet en eruptiefbreccieën; schiefers komen veel voor, maar niet de echte lei. Kwarts wordt zelden aangetroffen. De ertsen in het gebergte bevatten goud, zilver en lood. In het stroomgebied der rivieren en beken vindt men breede kiezelafzettingen. Het schiereiland Tandjoengdako bestaat voor een groot deel uit een kalkformatie; ook bij Lonoe vindt men kalkrotsen. Alang-alangvelden zijn zeer schaarsch. Rotan en sagoe worden bijna uitsluitend in de Boeolvlakte gewonnen. De bergen zijn nog zwaar bebosecht.

Volgens de volkstelling 1930 bestaat de bevolking van Boeol uit: 1 Europeaan, 23.093 Inlanders, 428 Chineezen en 250 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 23.772 zielen (zie tabel 19, deel II, Indisch Verslag 1932).

De oorspronkelijke bevolking bewoonde dat deel der Boeolvlakte, dat gelegen is tusschen de beide hoofdrivieren. De hoofdkampoeng was Lipoelagidoen en stond onder een pengoeloe. Een deel van den stam verplaatste zich naar het Oosten onder een eigen hoofd en stichtte Kantanan. Andere deelen zetten zich neer te Bonobagoe (in het O.) en te Boesak (in het W.) onder eigen hoofden .De hoofdstam breidde zich in de Boeolvlakte uit naar het W. De vier daardoor ontstane gebiedsdeelen, elk met een eigen pengoeloe, waren: 1. Biaoe (het oudste en voornaamste) van de Kantanan-rivier af tot de W.grens der Boeolvlakte; 2. Tongon, van het schiereiland Tandjoengdako tot de grens van Tolitoli; 3. Talaki van af de Kantananrivier tot aan Lonoe en 4. Bonobagoe van Lonoe tot de grens met Kwandang. De vier deelen vormden een federatie; hun hoofden verkregen van den Sultan van Ternate, hun souverein, de volgende waardigheden: dat van Biaoe werd madika (vorst), dat van Tongon djogoegoe, dat van Bonobagoe kapitan-laoet en dat van Talaki hoekoem. Bwool-bandar werd de zetel van het rijksbestuur. Als apanages werden toegewezen: Poeloeradja aan den madika, Poeloe-boki aan

zijn gemalin; de baai van Loewoek (Loeokogoegoe) aan den djogoegoe en Poeloe-pandjang met het stukje vasten wal, dat nu nog Talaki heet, aan den hoekoem. Later werden de 4 oorspronkelijke gebiedsdeelen districten onder een marsaoleh, bijgestaan door een waälapoeloeh. In het district Biaoe werd aan den marsaoleh een marsaoleh penongkat toegevoegd en aan den madika een president-radja (in 1912 afgeschaft). Allen bleven te Bwool wonen; men ging gezamenlijk er op uit om heffingen te doen. Over de kampoengs waren sjahbandars of palalawans gesteld, terwijl major's in soorten verspreid tusschen de bevolking woonden om deze bij de komst van den stoet van grooten bijeen te drijven. Tegen het einde der vorige eeuw werd Paléléh van Bonobagoe afgescheiden en verheven tot vijfde district. In 1903 werden alle marsaolehs en walaäpoeloehs gedwongen in hun eigen ressort te gaan wonen en werd tevens het aantal districten teruggebracht tot drie: 1. Biaoe van de westgrens van het landschap tot de Bwool-rivier; 2. Bonobagoe van de Bwoolrivier tot de w.-grens van Bodi en 3. Paléléh van Bodi's westgrens tot de o.-grens van het landschap.

Alle afstammelingen van de radja's en landsgrooten heeten „orang berbangsa"; de overige zelfbestuursonderhoorigen worden „anąk-bala" genoemd. De bevolking is sterk vermengd met Gorontaloërs, Boegineezen, Bandjareezen, Kaidipangers en Kajéliërs; ook afstammelingen van Arabieren zijn in de bevolking opgegaan. Slechts de bewoners van de kampoeng Taloean in den bovenloop der Boeolrivier schijnen nog rasechte Boeolers te zijn. Hun taal wijkt sterk af van het elders gesproken Boeolsch. Het Maleisch wordt in het landschap verstaan en gesproken ,maar vermengd met vele Portugeesche en Nederlandsche woorden. De godsdienst is de Islam. Het Christendom wordt beleden door lieden uit de Minahasa en van de Sangihe- en Talaoedeilanden. Christengemeenten bestaan te Paléléh, Bonogaboe, Boeol en Léok. De huizen der Boeolers zijn op rondhouten palen gebouwd, met een vloer van niboenglatten, en een dak en omwandingen van atap. De woningen der meergegoeden hebben een min of meer Boegineesch aanzien. Naar het voorbeeld der Minahassers wordt echter van het oertype al meer en meer afgeweken, zijn er voorgalerijen met balustrades in zwang gekomen en is bij beter gebouwde huizen de binnenruimte in tweeën verdeeld. Hier en daar wordt dun ijzer als dakbedekking en zelfs als omwanding gebezigd.

Het hoofdmiddel van bestaan is landbouw. Klappercultuur is belangrijk langs de kust en op de eilandjes. Rijst en maïs worden hoofdzakelijk op ladangs verbouwd en wel in de vlakten. Sawahs vindt men in de Boetakanvlakte met een eenvoudig irrigatiewerk in heerendienst aangelegd. Hoofdvoedsel der bevolking is rijst, aangevuld met sapoe en maïs. Sagoeboomen vindt men langs vele rivieren. De inheemsche nijverheid is van weinig belang. Van de boschproducten worden rotan en damar ingezameld en uitgevoerd. De veestapel is voldoende voor de weinige bevolking. Paarden worden als rij-, last- en trekdier gebruikt, runderen en buffels als trekdier en voor de slacht. De visscherij wordt voornamelijk beoefend voor eigen consumptie. Gevangen schildpadden, tripang en schelpen worden naar Manado verhandeld. Jacht wordt weinig beoefend.

Er zijn in het landschap: 1 landbouwconcessie en 5 erfpachtsperceelen; mijnbouwondernemingen zijn er niet meer; goudwinning door de bevolking heeft nog in geringe mate plaats. De handel is voornamelijk in handen van Vreemde Oosterlingen. Het verkeer over zee heeft plaats per prauw en met booten der K.P.M.

De economische toestand is in de laatste jaren vrij slecht. Geldschaarschte heeft hier en daar goederenruil ten gevolge. Men legde zich meer dan vroeger toe op het planten van voedingsgewassen.

De aangelegde wegen volgen voornamelijk de kust. Alleen de weg van Boeol naar Tinamoela (13 km.) en die van Negerilama naar Biaoe (6 km.) dringen het binnenland in. Beide zijn per auto berijdbaar. Van den kustweg is het gedeelte Léok-Boesak (in w.-lijke richting) geschikt voor auto's. Van Boesak naar de grens van Tolitoli gaat een verbeterd paardenpad. In o.-lijke richting is per auto berijdbaar Léok-Lonoe (23 km.). De Boeol- en Negerilama-rivieren zijn moeilijk te overbruggen; aldaar worden houten pontons gebruikt. Naar de grens met Kwandang loopt een verbeterd paardenpad. Transportmiddelen zijn paarden, grobaks, auto's, rijwielen.

Onze aanraking met Boeol schijnt te dateeren van de onderwerping van den Sultan van Ternate door Cornelis Speelman. Bij het Bongaaisch tractaat van 18 November 1667, waartoe de vorst van Goa ook was toegetreden, werd door dezen, ten behoeve van den Sultan van Ternate, afgezien van allen gepretendeerden eigendom op verschillende eilanden en landstreken op de kust van Celebes, o.a. van het land van „Boöl", van ouds de kroon van Ternate competeerende. Den 7den Juli 1683 werd door de O.I.C. met Sultan Amsterdam van Ternate en zijn landsgrooten een contract gesloten, waarbij deze erkenden, dat hun landen, rijken en volkeren door het recht van oorlog aan de O.I.C. waren vervallen en in eigendom overgegaan; in artikel 6 werden bedoelde landen, met uitzondering van Gorontalo, Limboto, Manado en de eilanden Tagoelandang, Siauw en Sangir, welke door de Compagnie zouden beheerd worden, aan den Sultan en zijn rijksgrooten in leen teruggegeven. Later werden ook de overige streken van het n.lijk schiereiland van Celebes (dus ook Boeol) onder beheer der O.I.C. gebracht. In de contracten met verscheidene dier landschappen (ook Boeol) in het laatst der 17de en in het begin der 18de eeuw gesloten, was nevens erkenning van de souvereiniteit der O.I.C. ook verplichte goudlevering bedongen. Ter verzekering der rechten van de O.I.C. werden op enkele punten, o.a. te Boeol, forten gebouwd. Het eerste door het Gouvernement van N.-I. met radja en mantri's van Boeol gesloten politiek contract dateert van 25 Mei 1825 en houdt hoofdzakelijk in de erkenning door radja en mantri's van 's Gouvernements oppermacht, zoomede beloften van onderwerping en gehoorzaamheid; voorts waren daarin bepalingen opgenomen omtrent de goudleverantie. Spoedig bleek dat de geëischte hoeveelheid jaarlijks op te brengen goud bijna nergens volledig binnenkwam. De regeering kwam tot de overtuiging dat de goud-

levering nadeelig werkte op de belangen zoowel van het Gouvernement als van de betrokken landen en dat de vervanging daarvan door een andere belasting een heilzame uitwerking zou hebben. Bij het lange contract van 15 Augustus 1858 (goedgekeurd bij G.B. van 8 Januari 1859), gesloten met Mohamad Noer Aladin, radja van Bwool (Boeol) en zijn rijksgrooten, werden zij ontslagen van de ingevolge vroegere contracten op hen rustende verplichting om jaarlijks 200 realen goud aan het Gouvernement van N.-I. te leveren; daartegenover verbonden zij zich om, zoodra het Gouvernement zulks mocht verlangen, jaarlijks *f* 5 haçil per huisgezin te zullen opbrengen, betaalbaar in geld, goud of andere voortbrengselen des lands, berekend volgens marktwaarde, terwijl zij verder een schuld aan het Gouvernement erkenden, wegens achterstallige levering van goud, ingevolge de contracten van 25 Mei 1829 en 1 October 1834, groot 4144 realen goud. Op 31 Augustus 1864 werd Teroengkoe, ook genaamd Mohamad Tiradjoedin, bevestigd als door de keuze der bevolking wettig opgetreden radja van Boeol en heeft hij plechtig verklaard zich te zullen houden aan het contract van 15 Augustus 1858 (bevattende 21 artikelen). Met zijn opvolger Patrah Toeroengkoe werd 13 December 1890 een nieuw lang contract gesloten, meer in overeenstemming met de eischen des tijds en bestaande uit 32 artikelen (goedgekeurd bij G.B. van 6 Augustus 1891). Nieuwe bepalingen werden opgenomen omtrent benoeming en ontslag van rijksgrooten, beschikbaarstelling van gronden voor Gouvernementsvestigingen, land- en mijnbouwconcessies en houtaankap; artikel 16 handelt over de schatting, die door den radja en rijksgrooten zou worden opgebracht (*f* 1 per huisgezin, met voorloopige vaststelling op *f* 1000 's jaars, welke som verhoogd of verlaagd kon worden naar bevinding van den Resident van Manado, die te allen tijde een commissie van onderzoek zou kunnen zenden). Akten van verband en bevestiging van den radja volgden op het contract. Den 27sten Augustus 1895 werd met den radja en landsgrooten een nieuw lang contract gesloten, bevattende 34 artikelen (goedgekeurd bij G.B. van 8 Juli 1896 no. 4). Hierbij werden o.a. nieuwe regelen getroffen omtrent de op te brengen jaarlijksche schatting (thans *f* 1100) en het aandeel der hoofden daarin; verder omtrent belastingen en onderhoorigheid der bevolking; ook was daarbij gevoegd een opgave van de havens van het landschap, van welke opgave aanteekening werd gehouden bij G.B. van 17 September 1902 no. 30. Aanvullende overeenkomsten werden gesloten: *a.* betreffende de omschrijving van de w.grens van het landschap ter aanvulling van artikel 2 van het lange contract op 28 November 1896; *b.* betreffende den mijnbouw op 14 Mei 1897, goedgekeurd bij G.B. van 29 Juni 1897 en *c.* betreffende de overneming door het Gouvernement van het recht tot het heffen van in- en uitvoerrechten tegen een jaarlijksche vergoeding van *f* 1200, op 8 September 1897 (goedgekeurd bij G.B. van 14 Mei 1898). Toen radja Patrah Toeroengkoe op verzoek van zijn waardigheid werd ontheven, volgde zijn broeder Datoe Alam Toeroengkoe hem op, na op 27 Augustus 1901 met zijn mantri's een akte van verband te hebben geteekend en beëedigd (goedgekeurd bij G.B. van 11 October 1901). Vóór zijn aftreden had radja Patrah met zijn mantri's nog een suppletoire overeenkomst gesloten op 24 Maart 1901 tot overdracht aan het Gouvernement van het havenbeheer enz. in hun gebied tegen een schadeloosstelling van *f* 300 's jaars (goedgekeurd bij G.B. van 15 Januari 1902). Het lange contract werd in 1912 vervangen door de Korte Verklaring volgens uniform model. Deze werd op 22 November van dat jaar door Datoe Alam Toeroengkoe afgelegd (de akte was mede onderteekend door zijn landsgrooten) en goedgekeurd bij G.B. van 27 Februari 1913 no. 32. Deze radja werd bij G.B. van 14 September 1914 no. 20 wegens ziekte eervol ontheven van zijn waardigheid en opgevolgd door Hadji Ahmad Toeroengkoe, den eenigen overgebleven zoon van den vroegeren radja Patrah Toeroengkoe. Op 20 December legde de nieuwe radja de Korte Verklaring volgens uniform model af, die bij G.B. van 17 Juli 1916 no. 62 werd goedgekeurd. Bedoelde radja is nog in functie en onderscheiden met de kleine gouden ster. Hij wordt in het bestuur bijgestaan door drie districtshoofden (marsaoleh's) en een Inl. bestuursassistent. De drie districten zijn Paléléh, Bonobagoe en Biaoe. De kampoengs staan onder kapala's kampoeng, bijgestaan door een of twee major's. Zoowel de radja als de districtshoofden en de bestuursassistent genieten bezoldiging en een toelage voor reiskosten uit de landschapskas. Op al die inkomsten wordt een crisiskorting van 17% toegepast. De kampoenghoofden genieten slechts 8% collecteloon. De financieele toestand van het landschap is slecht. De voornaamste inkomsten zijn die uit belastingen: inkomstenbelasting met opcenten, crisisheffing, personeele belasting, slachtbelasting, recht op inzameling van boschproducten. Andere inkomsten worden verkregen uit: afkoop heerendiensten, cijns van landbouw- en erfpachtsperceelen, grondhuur van bebouwde erven en aanplantingen, schadeloosstellingen van het Land voor overgenomen rechten, verhuur van landschapsgebouwen. De voornaamste uitgaven zijn: de restitutiepost, bezoldiging en toelagen reiskosten van bestuurder, hoofden en ambtenaren, onderhoud van bruggen en wegen. De rechtspraak geschiedt volgens artikel 17 der Zelfbestuursregelen 1927.

Literatuur. J. R. Jasper, Voorbij Donggala, Bwool en Paléléh, met ill. Weekbl. v. Indië IV, blz. 500; M. Waisviz, Besnijdenisgebruiken in het landschap Boeol (res. Manado), Med. Gezagh. 1931 no. 10; Dr. B. J. Haga, De Lima Pahalaä (Gorontalo), T.B.G. LXXI (1931) blz. 186—314; R. Boonstra van Heerdt, De noorderarm van het eiland Celebes van Paloe tot Bwool, m. k. T. A. Gen. dl. XXXI (1914) blz. 725.

POSO, LOREE, TODJO en **OENA OENA,** (Aanv. Dln. III en IV), zijn zelfbesturende landschappen, die tezamen de onderafdeeling Poso der gelijknamige afdeeling van de residentie Manado vormen, onder een controleur of gezaghebber bij het B.B. dan wel een officier van de landmacht met den titel van gezaghebber, met standplaats Poso. Te dezer plaatse zijn mede gevestigd de assistent-resident der afdeeling en het landschapshoofd van het landschap Poso (zie Ind. Stb. 1932 no. 571).

De vier landschappen hebben een gemeenschappelijk vermogen met gemeenschappelijke baten en lasten, welke verhandeld worden door de onderafdeelingskas van Poso. De begrootingen hiervan worden opgemaakt door de bestuurders dier vier landschappen. De inkomsten bestaan uit Gouvernementsschadeloosstellingen voor overgenomen tolrechten de volgende belastingen: inkomstenbelasting, crisisheffing, personeele belasting, motorvoertuigenbelasting, slachtbelasting, recht op inzameling van boschproducten, afkoop heerendiensten, voorts uit kapvergunningen (vnl. van ebbenhout), verhuur van gronden en landschapsgebouwen, de technische werkplaats en de waterleiding in Poso, landschapsovervaarten en vervoermiddelen (prauw met aanhangmotor), uit telefoon-, post- en radiodienst (radiostation te Poso). Alleen op den pasar van Poso worden zitplaatsen verhuurd ten bate der kas. De voornaamste uitgaven zijn: de restitutiepost van het Gouvernement; bezoldigingen van zelfbestuurders en districtshoofden, inlandsche ambtenaren en beambten (waarop over het algemeen thans een korting van 17% wordt toegepast), politiepersoneel, geneeskundige dienst; voor landbouw, nijverheid en veeteelt; voor landschapswerken (gebouwen, bruggen en wegen).

Wat de wegen in het ressort van de onderafdeelingskas van Poso aangaat, zoo zijn reeds voor autoverkeer geschikt: *a.* de weg van Poso naar Tènténa aan het Poso-meer (58 km.); de reeds in uitvoering zijnde aanleg van den autoweg over Pendolo en Watoe naar de Golf van Boné is stopgezet met het oog op de ongunstige tijdsomstandigheden; *b.* langs de zuidkust van de Golf van Tomini is voor auto's berijdbaar de weg van Tongko tot Todjo (53 km.); het ontbreken van bruggen over de riviertjes in dit wegdeel is geen bezwaar, daar het water ondiep is en de beddingen bestaan uit grind en zand. De weg Poso—Tongko is onverhard en loopt over den zeer steilen Karawasa-heuvel; bovendien is de 30 m. lange brug over de Tongkorivier eenige jaren geleden weggeslagen en wegens gebrek aan fondsen niet vernieuwd. Van Todjo naar Ampana is de weg een ruiterpad, aan welks verbreeding tot autoweg wordt gewerkt. Van Ampana tot Tété (11 km.) is de weg voor licht pedativerkeer en lichte auto's bruikbaar. Van Tété tot Pagimana (in het Loewoeksche) is de weg weer een paardenpad; *c.* de weg om het eiland Oena[2] komt spoedig als autoweg gereed.

Andere wegen zijn: 1. van Tènténa over Taripa naar Kolonodale, een goed rijpad, hier en daar reeds op breedte gebracht voor autoverkeer; 2. van Taripa een niet verharde weg over Korobono naar Pendolo; 3. van Mapané een paardenweg via Malitoe, Bananoe en Maraäjo naar den weg Poso—Tènténa, dien hij ontmoet bij Sangira; de verbinding met de bergdistricten van Loree bestaat uit het verbeterd paardenpad, dat van Pinédapa over Nangananga tot Tomadoeë gaat, zich daar splitst in zijvertakkingen en een verbinding vormt met alle kampoengs in dat bergland; 4. het paardenpad van Bomba naar Woeasa, Sidoa en Tamadoeë is gemakkelijk in een autoweg te veranderen. Bij Pandiri in den weg Poso—Tènténa is een groote ijzeren brug. De andere bruggen zijn van hout. De transportmiddelen zijn te land auto's, rijwielen, grobaks, paarden en koelie's, en te water prauwen. Verscheidene kustplaatsen op den vasten wal en de eilanden worden door K.P.M. booten en particuliere stoombootjes aangedaan.

Het hoofdmiddel van bestaan der inheemsche bevolking op het vasteland is landbouw (rijst- en maïscultuur). De landschappen Loree en Poso bezitten uitgebreide sawahs; Todjo heeft voornamelijk ladangs. Langs de kusten van Poso en Todjo, benevens in het landschap Oena Oena, heeft men uitgebreide klapperaanplantingen. In de bergstreken van Loree bestaan belangrijke aanplantingen van Arabische koffie, welke nog steeds worden uitgebreid, daar de prijs van het product nog zoo hoog is, dat het de hooge transportkosten per pikoelpaard naar Poso nog kan velen. De cultuur van Robusta-koffie in het district OndaE van het landschap Poso staat er minder goed voor. De lage prijs van het product moedigt die cultuur niet aan. Bovendien wordt veel last ondervonden van koffiebessenboeboek. De bestrijding van deze ziekte is krachtig ter hand genomen. In het Todjosche (bij Borono en Balangara) zijn geselecteerde kapokzaden verstrekt; de jonge aanplantingen staan er buitengewoon goed voor. Koffie en rubber komen in dit landschap ook een weinig voor. De bevolking der Togéan-eilanden, die vroeger veelal als koelie's op klapperondernemingen had gewerkt en van importrijst leefde, is, toen zij door de malaise daar niets meer kon verdienen, teruggekeerd tot de oorspronkelijke volksvoeding, de sagoe. Sagoepalmen komen in uitgebreide complexen op die eilanden voor. Behalve voor eigen gebruik, bereidt de Togéan-bevolking ook sagoe voor den verkoop op Oena Oena, waar de armere bevolking ook geen dure rijst meer kan koopen. Door de lage prijzen van boschproducten is de inzameling daarvan als middel van bestaan zeer verminderd. Slechts een weinig rotan, damar en ebbenhout wordt nog tegen loonende prijzen verkocht. Het kappen van ebbenhout geschiedt op vergunning, verleend door den Assistent-Resident van Poso namens de betrokken zelfbesturen; het hout wordt voornamelijk verkocht aan Japanners, die hun agenten te Poso hebben. Daar de bevolking in deze tijden weinig geld verdient en bezit, worden in eenige streken goederen in natura bij belastinginning aangenomen (rotan, rijst, gedroogde visch), welke door tusschenkomst van het bestuur worden verkocht en waarvan de opbrengst verrekend wordt met de achterstallige belasting.

De veestapel is in de vier landschappen belangrijk. In Loree moeten nog groote kudden verwilderde karbouwen voorkomen. De tamme karbouwen worden gebruikt voor de sawahbewerking en als slacht- en offerdier. De paarden worden behalve als rijdier, voornamelijk gebruikt als lastdier. Het Napoepaard staat bekend als zeer sterk. Te Sedoa (Napoe) bestaat een bevolkingspaardenstoeterij; de kosten worden gedeeltelijk bestreden uit de onderafdeelingskas. In het belang van de veeteelt is in het landschap Loree een veemantri geplaatst. De runderteelt neemt toe. Runderen worden voor de slacht en als trekdier gebezigd. Geiten, varkens en kippen komen bijna overal voor. De jacht wordt beoefend (voor eigen genoegen en behoeften) op herten, wilde zwijnen en anoa's. De laatste komen vooral in het landschap Todjo

voor. De hertenhorens en huiden worden aan opkoopers verkocht. De vischvangst op het vasteland is van weinig belang en geschiedt hoofdzakelijk voor eigen gebruik. Langs de kusten wordt voornamelijk door Gorontaloërs en Badjo's gevischt. Ook in het landschap Oena Oena is de visscherij van weinig beteekenis. Zij wordt meestal beoefend door Badjo's en lieden van Gorontalo. De nijverheid in de vier landschappen is evenmin van belang. In de kustkampoengs wordt nog geweven voor eigen gebruik. In de bergstreken wordt nog foeja geklopt. Het gebruik van goedkoope Japansche textielproducten neemt toe. Verder worden manden gevlochten, potten gebakken, ijzer gesmeed en arèn-suiker bereid voor binnenlandsch gebruik. De kleinhandel is voornamelijk in handen van Chineezen en Arabieren. Er is maar één behoorlijke pasar en wel te Poso.

Hieronder volgen landschapsgewijs eenige bijzonderheden.

Poso is een zelfbesturend landschap, dat in 1916 werd gevormd door de samenvoeging van de landschappen Lagé, OndaE en Pebato (zie Dln. II en III). Dit laatste landschap werd vroeger als een onderhoorigheid van het machtige Sigi beschouwd. Bij verklaring van 5 December 1904 (goedgekeurd bij G.B. van 7 Juli 1905 no. 28) deed het zelfbestuur van Sigi afstand van zijn aanspraken op de landstreken Tambarana, Tanaboa, Mapané en Pebato aan de Tominibocht. Eveneens deed het zelfbestuur van Loewoe bij verklaring van 25 Februari 1907 (goedgekeurd bij G.B. van 8 Juli 1907) afstand van zijn aanspraken op de Posostreek, waarbij Mapané en Pabato werden getrokken en toen dus bestond uit de landschapjes Lagé, Panato, OndaE, Bantjéa, Poe'oemboto, Palandé en Lamoesa. Bij G.B. van 27 December 1911 no. 19 werd Lagé vergroot met de bij dat besluit opgeheven landschappen Bantjéa en Poe'oemboto en bij G.B. van 1 Maart 1913 no. 6 met de opgeheven landschapjes Palandé en Lamoesa. Ter verkrijging van een economisch sterker zelfbestuursgebied werd in 1916 (zie boven) het nieuwe landschap Poso ingesteld. De eerste bestuurder hiervan was Papa I Owo alias Lasalmpoe, bestuurder van Lagé, tevens waarnemend bestuurder van OndaE en Pabato. Hij legde op 26 Februari 1917 de korte verklaring volgens uniform model af, die goedgekeurd werd bij G.B. van 22 Augustus 1917 no. 2. De grenzen van het landschap Poso zijn: in het N. de Golf van Tomini van de monding der Malei-rivier tot die van de Tomora, en verder deze rivier tot haar oorsprong en ten laatste het waterscheidingsgebergte tusschen de Taoesoe- en Tambarana-rivieren; in het W. een deel van het Parapagé-gebergte, het Ranau-Ranau-meer, het Narawaéo-gebergte, het Patingkah-gebergte tot den oorsprong van de in het z.-lijk deel daarvan ontspringende Kekelia-rivier, dan deze rivier tot haar uitmonding in de Maboerivier en de laatstgenoemde rivier tot haar samenvloeiing met de Tinéba; verder zet de w.-grens zich z.-waarts voort langs de Tinéba tot haar oorsprong in het hooggebergte met de toppen Tinéba (2170 m.), Towingkeli en Landonoea, langs de op den Landonoea-top ontspringende Maleirivier tot de plaats Pada Wondaoe en langs het Nahémaba en Marandjongi (2000 m.), tot het Takolékadjoe-gebergte; in het Z. het Takolékadjoe-gebergte tot Watoe Maraä (het snijpunt der grenzen van Mori, Loewoe en Poso); in het O. de Paoembé-rivier van de Watoe Maraä tot haar samenvloeiing met de Kodontjiro, deze rivier tot haar uitmonding in de Walati-rivier, de Walati tot haar samenvloeiing met de Bentji en deze tot haar oorsprong op den Wojopajoe (Wané in Tongah); verder gaat de o.-grens langs de Tiwaä tot haar samenvloeiing met de JaEntoe langs deze tot haar oorsprong, langs de Joeroketen tot den oorsprong der Maleirivier en ten laatste langs deze rivier tot haar uitmonding in de Golf van Tomini. Het landschap is groot ± 4250 km². Omringd door bergen ligt in het z.o.-lijk deel van het landschap het meer van Poso met de lengte-as in de richting N.Z. Dit op enkele plaatsen 440m. diepe meer is 500 m. boven den zeespiegel gelegen; zijn grootste lengte is ruim 32 km. en zijn grootste breedte 13 km. De rivieren, die in dit meer stroomen, doorloopen veelal grootere en kleinere valleien, gescheiden door bergruggen, die op verscheidene plaatsen tot in het meer loopen. De Posorivier, die aan de n.-zijde van het meer begint, voert het water hiervan af naar de Golf van Tomini. Het dal der rivier is het breedst aan de kust en vernauwt zich naar het meer. Op vele plaatsen heeft de rivier zich door lage rotsige bergketens een weg gebaand, waardoor stroomversnellingen zijn ontstaan, waarvan de grootste wel die bij Lanano is. Evenwijdig aan het dal der Posorivier loopt het breede dal van de Poena, daarvan door lage bergketens gescheiden. Op het w.-lijk scheidingsgebergte, tusschen de rivieren S. Malei, die naar het landschap Loree stroomt en S. Poena voornoemd, bevindt zich een hoogvlakte met drassigen grond. Door die hoogvlakte stroomt de S. Kamba, die zeer breed en moeilijk doorwaadbaar is en als S. Koja in het Posomeer stroomt. Ten Z. van het Posomeer heeft men de grootste vlakte van het landschap, aan weerszijden van S. Kodina, die in het Posomeer uitmondt en tot kampoeng Wajoera met prauwen bevaarbaar is. In het z.-lijk deel van het landschap ligt nog de Maséwé-vallei, grillig van vorm door de daarin in verschillende richtingen loopende lage bergruggen. Deze vallei gaat over in de Walativlakte, die voor een deel in de onderafdeeling Kolonodale ligt. Oostelijk van de Walativlakte en daarvan gescheiden door laag heuvelland is de JaEntoe-vlakte gelegen, die zich verder verbreedt tot in het landschap Mori. Ten O. van de Poso-vallei en daaraan evenwijdig bevindt zich de vallei der Tongkorivier, van de eerstgenoemde gescheiden door laag bergland. Over het algemeen is de grond in het landschap vruchtbaar. Sawahs heeft men bij Kasigoentjoe, Béga, Pandiri, Tongko, Saodjo, Lané, Tènténa, Sawidago, Péoera, Doeloemai en verder overal in de districten Poeoemboto en OndaE.

De voornaamste rivieren zijn: 1. de Poso, die van kampoeng Pandiri tot haar monding voor groote prauwen bevaarbaar is; 2. de Kodina, die in het Z. in het Posomeer uitmondt; 3 de Poena, die bij groote bandjirs in het gedeelte tusschen de uitmondingen daarin van de bergstroomen Maoe en Sawaka vaak van bedding verandert; na opname van de Sawaka krijgt zij den naam Béga, en wordt zij bevaarbaar tot

aan haar uitmonding in de Tominibocht bij de kampoeng Kasigoentjoe; 4. de Tongo, die onbevaarbaar is; 5. de Walati, en 6. de JaEntoe, beide onbevaarbaar.

De kust is over het algemeen vlak en op verschillende plaatsen, vooral in den regentijd, moerassig. Op eenige punten komen uitloopers van het gebergte aan de kust. Nabij de grenzen met Parigi en Todjo strekken zich koraalriffen langs de kust uit. Mooie baaien met rustig water treft men aan bij Mapané en Poso. De bodem is in de valleien bij het meer veelal drassig en feitelijk alleen geschikt voor den rijstbouw. Eveneens is dat het geval met de Masééwé- en Walativalleien. De vruchtbaarste streken zijn in het gebergte tusschen de S. Poena en de S. Poso, de hellingen van het Takolékadjoe-gebergte en de berghellingen om het Tongkodal. Hoogst onvruchtbaar is het stroomgebied van de S. Tomasa.

Volgens de laatste volkstelling bestaat de bevolking van het landschap Poso uit: 49 Europeanen en daarmede gelijkgestelden; 25.622 Inlanders, 331 Chineezen en 112 andere Vreemde Oosterlingen, of totaal 26.114 zielen. De inheemsche bevolking behoort tot de Bareé-sprekende Toradja's. In de strandkampoengs is zij geheel Mohammedaansch; in de districten OndaE, Tènténa en Poeoemboto is de bevolking grootendeels Christen; voor het overige zijn de Toradja's nog heidenen. Het Maleisch vindt steeds meer ingang (zie het standaardwerk van Dr. N. Adriani en Dr. A. C. Kruyt: „De Bareé-sprekende Toradja's", en het artikel over de Zending in deel IV en zijn aanvulling in afl. 39). Sedert de Toradja's in de vlakten zijn komen wonen, besteden zij meer zorg aan hun huizen welke van planken worden gebouwd en ingedekt zijn met atap of sirap. Van de landbouwproducten worden rijst, koffie en copra uitgevoerd. Sagoe wordt over het algemeen niet als voedsel gebruikt. Van den arènpalm (vnl. in Tongko) worden sagoweer en suiker bereid voor binnenlandsch gebruik.

De eerste bestuurder van Poso, Lasaïmpoe (zie boven), werd opgevolgd door Talasa, die den 30sten Augustus 1920 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, goedgekeurd bij G.B. van 26 April 1921 no. 50. Deze bestuurder is nog in functie en gedecoreerd met de Groote Zilveren Ster. Zijn adattitel is Makolé Bangké. Hij woont te Poso en geniet bezoldiging, uit de onderafdeelingskas. Hij wordt bijgestaan door 5 Witi Makolé's, hoofden van de 5 districten, waarin het landschap is verdeeld: Poso, Pebato, Tènténa, Poeoemboto en OndaE. Aan de districtshoofden zijn rechtstreeks ondergeschikt de kampoenghoofden, die onbezoldigd zijn en slechts collecteloonen genieten. In hun kampoengbestuur worden de kampoenghoofden bijgestaan door een of meer pasoelé's.

Todjo (zie Dl. IV) is een oud, zelfbesturend landschap aan de zuidkust der Tominibocht tusschen het landschap Poso in het W. en het landschap Boengkoe en het Loewoekgedeelte van het landschap Banggai in het O. De grenzen zijn: in het O. de Balingara-rivier, ontspringende op den B. Sinata, van haar oorsprong tot haar uitmonding in de Golf van Tomini; in het Z. het waterscheidingsgebergte tusschen het landschap en de onderafdeeling Kolonodale (de Joero, Adjelénga- en Koejowe-ketens tot den B. Sinara); in het W. de Malei-rivier van haar oorsprong in het Joerogebergte tot haar monding in de Golf van Tomini; in het N. laatstgenoemde golf van de monding der Malei-rivier tot die der Balingara. Het landschap is ± 2200 km.² groot. Dit smalle, lange gebied, waarvan de lengte-as hoofdzakelijk van W. naar O. loopt, is over het algemeen bergachtig. Het hooge z.-lijk gebergte loopt gedeeltelijk geleidelijk naar zee af en gedeeltelijk bereikt het de Golf van Tomini in grillig gevormde, steile uitloopers, waartusschen schijnbaar van het hooggebergte losstaande ketens en toppen staan, zooals de Pinépasa en de Kandéla-bangko. Tusschen de S. Malei en S. OeEkoeli ligt een smalle vlakke kuststrook, die naar het Z. vrij geleidelijk oploopt tot het hooge grensgebergte; tusschen de S. OeEkoeli en de S. Tongko is het kustgebied afwisselend vlak, heuvelachtig en bergachtig; tusschen de S. Tongko en de S. Bongka loopt het gebergte steil in zee af; tusschen de S. Bongka en de S. Balinggara is het kustgebied weer afwisselend heuvelachtig, bergachtig en vlak. De grootste vlakte is die van Rato, 10 km. breed, en zich uitstrekkende van Ampana tot voorbij OeEbonti. De kust heeft geen inhammen van beteekenis. In den westmoesson staat overal een zware branding; de eenige plaats, waar dan geland zou kunnen worden, is Laboean-blanda, nabij Ampana. Noordelijk daarvan ligt de Tandjoeng-Api.

De rivieren van het landschap zijn over het algemeen kort van loop en onbevaarbaar. De grootste rivier is de S. Bongka, ontspringende aan de zuidhelling van het Koejowé-gebergte. Bij gewonen waterstand is zij tot kampoeng Tobamaoe met prauwen bevaarbaar. Andere vermeldenswaardige rivieren zijn de Tongko, Todjo, Mawomba, Botaoeah en OeEkoeli.

Het westelijke deel en het gebied tusschen de S. Bongko en S. Balingara zijn vruchtbaar. Midden-Todjo is bij uitstek onvruchtbaar, het eenige gedeelte, dat hier vruchtbaar is, is de Podivallei. Op slechts kleine onbeduidende moerassen na, bezit het landschap geen terreinen met stilstaand water. In de nabijheid der kampoengs treft men klapperaanplantingen aan, terwijl niet ver van de kampoengs ladangs worden aangelegd. Eenige sawahs zijn te Mowomba, Podi en Kabalo. Het gebergte is nog zwaar bebosecht en rijk aan damarboomen. De kustkampoengs zijn langgerekt en gebouwd aan weerszijden van den grooten weg. De bergkampoengs zijn onregelmatig gebouwd. Slechts de oude huizen zijn groot; de nieuwere zijn klein, met omwandingen van gevlochten bamboe en daken van atap. Het gebruik van gegalvaniseerd ijzer als dakbedekking neemt toe.

De bevolking van Todjo bestaat uit: 8 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 14.499 Inlanders, 138 Chineezen en 41 andere Vreemde Oosterlingen, of totaal 14.686 zielen. De inheemsche bevolking bestaat uit verschillende stammen die bij de komst van het Gouvernement gedwongen werden de binnenlanden te verlaten en zich te vestigen in kampoengs bij de kust, waar reeds eene kleine bevolking bijeen was. De kustbevolking noemde men paranakans, ter onderscheiding van de naar de kust verplaatste bergbevolking. De paranakans zijn geboren uit

huwelijken van bovenlandsche heidensche vrouwen met mannen uit andere streken. De oorspronkelijke bevolking is verdeeld in 4 stammen: 1. de To-Lagé (in Matako, Toliba en Saloega), 2. de To-Toraoe (in Tamboejango, Mawomba, Kabalo en OeEkoeli), 3. de To-Lalajo (in OeEkoeli, Limoro, Botaoeah, OeEdele, Sandada, Todjo, Pantjoema en Podi), 4. de To-Ampana (in het Bongkogebied worden zij To-Wana genoemd). De laatste jaren hebben zich veel Boegineezen in het landschap gevestigd. Op de To-Wana's en Tolagé na is de bevolking vrijwel geheel Mohammedaansch. De zending heeft haar werkterrein beperkt tot Galanga en Tanahmawoea, waar nog een heidensche bevolking, de To-Pakambia, woont, die van Mori en Noord-Boengkoe is verhuisd. De gebruikelijke talen zijn het Barée en het Ta'a. Het eerste wordt in het geheele landschap verstaan, terwijl het Ta'a gesproken wordt door de To-Ampana en To-Wana. Het Maleisch wordt al zeer veel gesproken en verstaan. De bestuurder, vroeger djena thans radja genoemd, woonde eerst in Ampana, nu in Todjo. In zijn huis worden de rijkssieraden bewaard: 2 vlaggen (geheel versleten), een speer en een tweetand, terwijl daar verder nog opgeborgen zijn: een olielamp, oude matjes, een paar porceleinen kruiken en een porceleinen rijstschaal, alles van ouden datum. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw. Rijst en maïs worden verbouwd op ladangs. Eenige sawahs vindt men te Mowomba, Podi en Kabalo. Voorts worden veel pisang, ananas en tweede gewassen geteeld. De copra der uitgebreide klappertuinen aan de kust en de ingezamelde boschproducten worden door de opkoopers (voornamelijk Chineezen) opgestapeld in de uitvoerhavens Ampana en Kabalo. Van de contracten met Todjo worden hier vermeld: het lange contract van 11 December 1887, goedgekeurd bij G.B. van 8 Augustus 1888, gesloten met Larioe, radja van Todjo, en zijn landsgrooten; het lange contract van 25 Mei 1897, goedgekeurd bij G.B. van 28 November 1897 gesloten met dezelfde personen; de suppletoire overeenkomst van 1899, goedgekeurd bij G.B. van 31 Mei 1899 no. 3, betreffende den afstand van tolrechten, gesloten met dezelfde personen; de verklaring van 4 December 1905, afgelegd door RoE, bestuurster van het landschap Todjo, en haar landsgrooten, betreffende den afstand van hun rechten op de Togéaneilanden, Oena Oena en het landschap Kadomboekoe, welke verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 7 October 1908; de korte verklaring volgens uniform model afgelegd door RoE, bestuurster van Todjo, en goedgekeurd bij G.B. van 7 October 1908; de korte verklaring volgens uniform model afgelegd door Moeslaëni, bestuurder van Todjo, op 27 Maart 1916 en goedgekeurd bij G.B. van 15 Juli 1916 no. 39. Laatstgenoemde bestuurder werd op verzoek eervol ontheven van zijn waardigheid bij G.B. van 13 Maart 1926 no. 3 en vervangen door Tadjoem Boeloe, die op 19 Augustus 1928 een akte van verband teekende, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 27 Januari 1929 no. 4. Deze bestuurder is nog in functie, woont te Todjo en is bezoldigd. Hij wordt in het bestuur bijgestaan door 3 districtshoofden (volkshoofden met den titel van kapala koemisi) en een bestuursassistent. De 3 districten zijn: Ampana-Boroné, OeEkoeli en Oeloebangka. De districtshoofden en bestuursassistent genieten bezoldiging en indemniteit voor reis- en verblijfkosten uit de onderafdeelingskas. De onder hen dienende kampoenghoofden zijn onbezoldigd en ontvangen slechts collecteloonen. In het kampoengbestuur worden deze hoofden bijgestaan door pasoelé's.

Loree is een zelfbesturend landschap, dat in 1916 werd gevormd. Bij ten tweede sub 4 van het G.B. van 5 December 1916 no. 35 werd besloten: de landschappen Napoe (zie Dl. III), TawaElia (zie Dl. IV), Besoa (zie Dl. I) en Bada (zie Dl. I) der onderafdeeling Poso van de afdeeling Midden-Celebes te vereenigen tot één zelfbesturend landschap onder den naam van Loree; voorts bij ten derde sub 4 van genoemd besluit werd de resident van Manado gemachtigd om den bestuurder van het voormalig landschap Napoe, genaamd Kabo alias Oemana Massi als bestuurder van het nieuw gevormd landschap Loree de korte verklaring te laten afleggen en beëedigen. Deze korte verklaring volgens uniform model werd door Kabo op 18 Februari 1917 afgelegd en bij G.B. van 22 Augustus 1917 no. 2 goedgekeurd. De grenzen van Loree zijn in het O.: de lijn langs den kam van het Patingkahgebergte tot de bron van de Kekeharivier; verder langs deze rivier, de S. Maboe, de S. Kekelia en de S. Tinéba tot haar oorsprong op de B. Tinéba; voorts de lijn over de toppen Tinéba, Towingkeli en Landonoea; van hier langs de Maleirivier stroomafwaarts tot waar zij stroomt tusschen de uitloopers van den Lanétop en van het Nahémabagebergte (Pada Wondaoe); verder langs den kam van dit gebergte naar den B. Tarapoepoe. In het Z. de lijn van B. Tarapoepoe over den kam van het Woeampadagebergte, den top B. Mobélada, langs het Hinoenoegebergte en de Tomobombarivier van haar oorsprong tot haar uitmonding in de Rampirivier; in het W.: de lijn, die loopt langs den kam van het hooge Hampelagigebergte, dat zich halve-maanvormig uitstrekt ten W. van de Rampi-rivier tot de uitmonding van de TawaElia-rivier (van hier neemt de Rampi verder den naam Koso aan); de w.-lijke grenslijn zet zich voort langs de Koro tot de uitmonding daarin van de Karatambé; langs de Karatambé tot haar oorsprong op den B. Kawai, van hier langs het Kapépéagebergte, de S. Haloepolo tot haar uitmonding in de S. Rompo, en langs deze tot haar oorsprong op het Madoempépégebergte: ten laatste langs de kammen van de Madoempépé- en Parapagégebergten; in het N. gaat de grenslijn over den kam van een deel van het Parapagégebergte, langs het meer Ranau-Ranau en het Marawaëo-gebergte naar den B. Patingkah. Het n.-lijke grensgebergte wordt ook Fennemagebergte genoemd. Het landschap is vrijwel aan alle zijden door hooge bergketens omgeven, die langs vele ruggen afdalen in vier hoogvlakten, namelijk die van TawaElia (in het N. en de kleinste), van Napoe, Besoa en Bada. Het scheidingsgebergte tusschen de laatste hoogvlakten is het hoogst en dat tusschen de twee eerste het laagst.

Loree is het stroomgebied van de S. TawaElia (in Bada ook S. Balanta genoemd), die uit het grensmeer Ranau-Ranau stroomt, zich een weg moet banen door de scheidingsgebergten der hoogvlakten en op de westgrens van Bada zich

vereenigt met de nog grootere S. Rampi, die na de samenvloeiing S. Koro wordt genoemd. De voornaamste zijrivieren zijn: de Hambo, Rampo, Toriré en Malei. De TawaElia en haar zijtakken en ook de Rampi zijn als bergstroomen onbevaarbaar. De hoogvlakten zijn over het algemeen vruchtbaar. vooral het n.-lijk deel van Napoe, de z.g. Woeasa-streek. Het z.-lijk deel van Napoe is dor en kaal; het midden-gedeelte is drassig, ter plaatse waar de TawaElia-rivier zich verbreedt tot een klein meer. Ook de TawaElia-vlakte is voor een deel drassig. De bergen zijn nog goed bebouscht en rijk aan rotan en damar. Waar ladangbouw heeft plaats gehad, zijn op de hoogvlakten uitgebreide alang-alangvelden ontstaan.

De inheemsche bevolking van Loree bestaat uit 4 stammen: de To-TawaElia, de To-Napoe, de To-Besoa en de To-Bada. Zij worden West-To-Radja's genoemd (zie brochure van Dr. A. C. Kruyt: „L' immigration préhistorique dans les pays des Toradja's occidentaux", uitgegeven bij gelegenheid van het in 1932 te Hanoi gehouden congres van praehistorici). Zij zijn over het algemeen forsch gebouwd en hebben een sterk onafhankelijkheidsgevoel. De To-TawaElia en To-Napoe behooren tot de Barataalgroep en de To-Besoa met de To-Bada tot de tiara-taalgroep. Alle 4 stammen kennen drie standen: 1. de toeana's, de edelen; 2. den middenstand, de vrijen, ontstaan door huwelijken van toeana's met vrouwen uit den slavenstand; 3. den slavenstand, omvattende de vrijgelaten slaven. Het verschil tusschen den derden stand en de eerste twee is in deze langdurig geïsoleerde berglandschappen nog goed merkbaar. Bij de To-Besoa en To-Bada is een groote neiging tot trekken waar te nemen. De Besoa-vrouw trekt met den man mee, maar voor de Bada-vrouw is zulks volgens de adat niet mogelijk. Overal in Midden-Celebes tot in Boengkoe en Mori vindt men To-Besoa-nederzettingen. De To-Bada's keeren soms na jarenlange afwezigheid naar hun land terug. De bevolking van Loree is nog grootendeels heidensch. De zending maakt er wel goede vorderingen. De Bareë-taal wordt in Loree verstaan en het Maleisch vindt door het verkeer met de kust meer en meer ingang. De huizen zijn nog zeer primitief; slechts een paar hoofden hebben behoorlijke woningen. Het hoofdmiddel van bestaan is landbouw. Rijst wordt veel op sawahs verbouwd en hier en daar (Napoe) op ladangs. Verder worden verbouwd: maïs, aardappelen, bruine boonen, kool, uien en eenige andere groenten, benevens tabak en koffie. Uitgevoerd worden rijst en koffie, terwijl de Europeesche groenten naar de kust worden verkocht. De veestapel is belangrijk (zie boven). Nijverheid, jacht en visscherij (in de rivieren en meren) zijn van weinig belang. Vrijwel iedere kampoeng heeft een zendingschool. Maleisch wordt er in de laatste jaren ook onderwezen. De wegen zijn verbeterde paardenpaden; transportmiddelen zijn koelie's en draagpaarden.

Kabo, de eerste bestuurder van het in 1916 gecreëerde landschap Loree, is nog in functie. Zijn adattitel is Magaoe en hij is onderscheiden met de Groote Zilveren Ster. Zijn woonplaats is Watoetaoe in Napoe. Hij geniet bezoldiging uit de onderafdeelingskas. Het landschap is verdeeld in 3 districten: Napoe, Besoa en Bada, waarover districtshoofden (volkshoofden) zijn gesteld, die den titel voeren van Compania (vroeger) of Biti-Magaoe (nu) en eveneens uit de onderafdeelingskas bezoldiging genieten. De kampoenghoofden zijn onbezoldigd en ontvangen slechts collecteloonen. In het kampoengbestuur worden ze bijgestaan door pasoelé's.

Oena Oena (zie Dl. III). Dit zelfbesturend landschap werd, evenals Poso en Loree, in zijn tegenwoordigen vorm gecreëerd in 1916. Bij G.B. van 5 December 1916 no. 35, ten tweede sub 5, werd besloten de landschappen Waléa, Batoedaka (zie Dl. I) en Togéan (zie Dl. IV) (onderafdeeling Midden-Celebes) te vereenigen met het landschap Oena Oena tot één zelfbesturend landschap onder den naam Oena Oena en onder den bestuurder van laatstgenoemd landschap. Bij ten derde, sub 5 werd de Resident van Manado gemachtigd om den bestuurder van Oena Oena, Hadji Mohamad bin Daëng Materoe, in verband met de plaats gehad hebbende vergrooting van het aan zijn zorgen toevertrouwde landschap Oena Oena, een nieuwe korte verklaring te laten afleggen en beëedigen. Op 7 April 1917 werd bedoelde korte verklaring volgens uniform model afgelegd en beëedigd (goedgekeurd bij G.B. van 22 Augustus 1917 no. 2).

Het landschap bestaat uit de eilanden: 1. Oena Oena; 2. Batoedaka; 3. Togéan; 4. Malèngé; 5. Talatahkoh; 6. Waléa Kodi; 7. Waléa Bangké, benevens eenige kleinere tusschengelegen eilandjes. Het hoofdeiland Oena Oena wordt bestuurd door den zelfbestuurder, die den adattitel kapitan draagt; de eilanden, vermeld onder de nos. 2, 3, 4 en 5, vormen het district Togéan of Bènténg, onder een districtshoofd, den titel dragende van kapitan moeda, terwijl de eilanden onder nos. 6 en 7 het district Waléa vormen, mede onder een kapitan moeda. Alle bovengenoemde eilanden liggen in de Tominibocht. Het landschap is ongeveer 800 km.² groot. Voor het grootste gedeelte bestaan de eilanden uit heuvelland, hier en daar afgewisseld door vlakten, zooals de kuststrook van Oena Oena, het w.-lijk deel van Batoedaka, de n.-helft en het uiterste o.-lijk deel van Togéan, benevens het z.w.-lijk deel van Talatahkoh. Op de overige eilanden is geen laagland aanwezig; het heuvelland strekt zich tot aan zee uit. De voornaamste toppen zijn de Goenoeng Api (± 600m.) op Oena Oena, de Goenoeng Batoedaka en Laloanga (elk ± 200 m. hoog) op het eiland Batoedaka en de Piek van Togéan (± 500 m.) op het gelijknamige eiland. Op Batoedaka is de kuststrook hooger dan de vlakte, zoodat deze zeer moerassig is. Alle eilanden bestaan uit koraalsteen, bedekt met een aardlaag; waar de kuststrook vlak is, heeft zij een zandigen bodem. Het eiland Oena Oena is vulkanisch en heeft solfatoren en warme bronnen. Doordat de heuvelruggen bijna overal de kust naderen, is het landen niet overal mogelijk. Op de Togéan-eilanden worden evenwel baaien aangetroffen, die beschutting geven tegen winden. De baai van Dolong is de beste haven van het geheele landschap. Op vele plaatsen strekken zich voor de kust lange koraalbanken uit, zooals nabij Bomba, Bongkahi, Benten, Malèngé, Loeo, Popolioe en Waléa. De rivieren hebben een korten loop; slechts enkele hebben het geheele jaar door water, n.l. de Batoedaka en Loloango op Batoedaka en de Ben-

ten op het eiland Togéan. De riviertjes op Oena Oena zijn gedurende het grootste deel van het jaar droog. Op Oena Oena bestaat een autoweg (zie het algemeene gedeelte hiervoren); op de andere eilanden heeft men slechts voetpaden. Het verkeer geschiedt hoofdzakelijk te water met prauwen en hier en daar per K.P.M., benevens particuliere kleine stoomers. De kampoengs liggen alle aan de kust. Op Oena Oena heeft men personen- en vrachtauto's; op de andere eilanden enkel grobaks. De huizen zijn in Boegineeschen trant gebouwd. Op Oena Oena en Kololia staan reeds steenen huizen. De bevolking van het landschap bestaat uit: 3 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 10.479 Inlanders, 123 Chineezen en 137 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 10.742 zielen. Van een eigenlijk inheemsche bevolking is hier geen sprake. De bewoners zijn van buiten de eilanden afkomstig; men kan zeggen, dat zoowat alle stammen van de Tominibocht er vertegenwoordigd zijn: To-Bélo's van Halmahéra, To-Ampana van Todjo, To-Kajéli van Paloe, To-Koelawi van Saoesoe, To-Badjo van Kendari, de To-Parigi, To-Bobongka, enz. Verder vindt men er menschen uit Loewoek, Gorontalo en de Minahasa. Deze verscheidenheid van Inlanders is een gevolg van het feit, dat in vroegere jaren deze eilanden herhaaldelijk onder heerschappij van andere Inlandsche rijken hebben gestaan, zooals Djilolo, Bonè, Todjo en Limboto. In verband hiermede is de taal een mengelmoes van talen der vroegere overheerschers, waarin nu het Ampana (Todjo)-dialect en het Boegineesch overheerschend zijn. Maleisch wordt er ook verstaan en gesproken. Met uitzondering van eenige To-Babongka's is de bevolking Mohammedaansch.

Behoudens het weven van saroengs voor eigen gebruik wordt niet aan nijverheid gedaan. Veeteelt en jacht zijn van weinig belang. De veestapel op Oena Oena behoort voor een groot deel aan een gewezen kapitan; de door dezen geïmporteerde herten zijn zoo talrijk geworden, dat daarop geregeld jacht wordt gemaakt. Op de Togéan-eilanden treft men verwilderde karbouwen aan nabij Bèntèng; op Talatakoh en de Waléa-eilanden verwilderde runderen. De vischvangst wordt uitgeoefend door Badjo's en Gorontaleezen, die veel visch inzouten en drogen voor verkoop naar elders. De bekende ketam kenari (klapperetende krab) komt veel voor op Batoedaka en de babi-roesa op Togéan. Van de boschproducten wordt voornamelijk rotan ingezameld en uitgevoerd, afkomstig van Batoedaka en Togéan. Van de cultures is de klapperteelt het uitgebreidst. Rijst en maïs worden alleen op ladangs verbouwd voor eigen gebruik. Veel rijst moet van elders worden ingevoerd. De armere bevolking van de eilanden Oena Oena en Togéan voedt zich thans met sagoe, de oorspronkelijke volksvoeding. Sagoepalmen komen in uitgebreide complexen voor op de Togéan-eilanden. Het hooge heuvelland is nog goed bebouscht en rijk aan rotan; nabij Dolong en op Malèngé komt ijzerhout voor. De ladangs worden in de nabijheid der kampoengs aangelegd. In het geheele landschap komt malaria voor, het hevigst op Batoedaka. Ook framboesia is zeer verbreid.

Vóórdat het landschap Oena Oena vergroot werd met de landschappen Waléa, Batoedaka en Togéan (zie boven), was bestuurder Hadji Mohamad bin Daëng Materoe, een vroegere zeeroover, afkomstig uit Koetai; den 3den October 1909 had hij de korte verklaring volgens uniform model afgelegd (goedgekeurd bij G.B. van 15 Juli 1910 no. 18). Na de vergrooting in 1916 bleef hij bestuurder van het vergroote landschap na het afleggen van een nieuwe korte verklaring (zie hiervoren). Bij G.B. van 22 September 1925 no. 32 werd hij op verzoek eervol van zijn waardigheid ontheven, na tevoren voor zijn verdiensten met de Kleine Gouden Ster te zijn beloond. Zijn neef Lapalégé bin Labérahima volgde hem op, na op 16 Augustus 1928 een akte van verband te hebben geteekend en beëedigd, die bij G.B. van 27 Januari 1929 no. 4 werd goedgekeurd. Deze bestuurder is nog in functie, woont in de kampoeng Oena Oena en geniet bezoldiging. De twee districtshoofden (kapitan moeda) ontvangen eveneens bezoldiging uit de onderafdeelingskas. De kepala kampoengs genieten slechts collecteloonen.

Literatuur (Aanvullend). A. C. Kruyt, De berglandschappen Napoea en Besoa in Midden-Celebes, Tijdschr. Aardr. Genootsch. 1908, blz. 1271; E. C. Abendanon, De wegen tusschen Napoe en Midden-Celebes, Tijdschr. Aardr. Gen. 1910, blz. 1223; P. ten Kate Ezn., De weg van Bada naar Napoe, m.k.Med.N.Z.G. 1910, blz. 287; P. Schuyt, Van dag tot dag op een reis naar de landschappen Napoe, Besoa en Bada, Med. N.Z.G. 1911, blz. 1; A. C. Kruyt en J. Kruyt, Verslag van een reis naar het landschap Napoe in de onderafd. Poso, Tijdschr. Aardr. Gen. 1921, blz. 400—446; Capt. L. H. C. Horsting, From Posso to Kolonedale, m. ill. Sluyters Monthly 3 (1922) blz. 210; P. H. Heringa, Rapport over de begroeiing van de onderafd. Poso en Parigi enz., 14 (1921), blz. 795; De berglandschappen in Poso, Ned. Zendingsbld. 1925, blz. 12; Het huwelijksrecht in Poso en zijn ontwikkeling, Kol. Tijdschr. 1924, blz. 466; A. C. Kruyt, In West-Midden-Celebes, Tijdschr. Aard. Gen. dl. XLIV (1927), blz. 66—69; J. Woensdregt, Zwangerschap en geboorte bij de Tobada's in Midden-Celebes, Kol. Tijdschr. 1929, blz. 352—366; Het kind bij de Tobada's, Kol. Tijdschr. 1930, blz. 321—335; Verloving en Huwelijk bij de Tobada's, Bijdr. T. L. en V. deel 85, blz. 246—290.

LOREE. Zie POSO, LOREE, TODJO en OENA OENA.

TODJO. Zie POSO, LOREE, TODJO en OENA OENA.

OENA OENA. Zie POSO, LOREE, TODJO en OENA OENA.

NAPOE. (Aanv. Dl. III). Zie LOREE.

TAWA ELIA. (Aanv. Dl. IV). Zie LOREE.

BESOA. (Aanv. Dl. I). Zie LOREE.

BADA. (Aanv. Dl. I). Zie LOREE.

BATOEDAKA. (Aanv. Dl. I). Zie OENA OENA.

TOGIAN. (Aanv. Dl. IV). Zie OENA OENA.

KIEWIET DE JONGE (Mr. Ir. HERMAN JACOB). (herzien). Geboren 9 Juli 1885 te Dordrecht, overleden 29 Juli 1933 te Bandoeng. Studeerde te Delft en behaalde daar in 1911 het diploma van bouwkundig ingenieur. Vestigde in 1914 de aandacht op zich door het publiceeren van een studie over „Bouwschappen" en werd in hetzelfde jaar tot leeraar bij het middelbaar

technisch onderwijs aan de Koningin-Wilhelmina-school te Batavia benoemd. In 1916 ging hij over naar de Algemeene Secretarie, waar hij als commies-redacteur met den titel van adjunct-referendaris zijn nieuwe loopbaan begon. Zijn belangstelling richtte zich meer en meer op economische en staatkundige vraagstukken. Hij schreef in dezen tijd zijn studie over „Politiek der toekomst", waarin hij uiteenzette in welke richting de algemeene staatkunde zich na den grooten oorlog naar zijn meening zou moeten ontwikkelen; een geschrift, waaruit „de Gids" in 1917 een viertal hoofdstukken publiceerde. Het zich in Indië ontwikkelend openbaar leven: de Inlandsche beweging, de decentralisatie, de Volksraad, hadden zijn bizondere aandacht en sympathie. Hij toonde zich daarbij een overtuigd voorstander van een geleidelijke ontvoogdingspolitiek en van samenwerking tusschen inheemschen en Nederlanders. Toen in 1917 de eerste verkiezingen voor den Volksraad zouden plaats hebben, verdedigde hij eene aaneensluiting van alle evolutionnairen tot positieve samenwerking met de Indische Regeering (de „synthetische" politiek van de Buitenzorgsche evolutionnaire kiesvereeniging). Voorstander van de denkbeelden van Gouverneur-Generaal Van Limburg Stirum aanvaardde hij in 1918 de hoofdredactie van het Bataviaasch Nieuwsblad, waarin hij zijn politieke denkbeelden ontwikkelde en het beleid van de Indische regeering verdedigde. In Maart 1919 legde hij in verband met de reorganisatie van dit blad de hoofdredactie neer en keerde naar de Algemeene Secretarie terug, waarop hij belast werd met het Secretariaat van de Arbeidscommissie. Zijn publicistisch werk zette hij aanvankelijk voort in „Indische stemmen". Toen in September 1919 de redactie van het „radicale" weekblad „de Taak" tengevolge van het uittreden van eenige redacteuren van Semarang naar Batavia werd overgebracht, werden de „Indische Stemmen" hierin opgenomen, en werd hij eerst medewerker, later redacteur en na zijn vertrek naar Nederland redacteur aldaar, van „de Taak". Hoezeer hij met de staatkundige gebeurtenissen medeleefde blijkt o.a. uit twee artikelen in „de Gids" over de tweede Volksraadzitting (1919), waarin de bekende Regeeringsverklaring van Gouverneur-Generaal Van Limburg Stirum, waarin belangrijke staatkundige hervormingen werden aangekondigd, door hem werd geprezen, en de voornaamste gebeurtenissen in deze zitting werden geanalyseerd. In dit jaar schreef hij ook zijn praeadvies voor het Negende Decentralisatiecongres (Juni 1919) over de decentralisatie in het algemeen en de instelling van regentschapsraden in het bizonder. In 1921 vertrok hij met verlof naar Europa en wijdde zich gedurende zijn verblijf in Nederland aan de studie van de rechtswetenschap. Nadat hij in 1923 met goed gevolg het doctoraal examen in de rechtswetenschappen had afgelegd, werd hij verbonden aan het dagblad „de Telegraaf", en maakte deel uit van de hoofdredactie van dit blad. De banden met Indië waren echter niet definitief verbroken. In 1926 keerde hij daarheen terug, en werd aanvankelijk tot referendaris op het kantoor voor de decentralisatie benoemd. In 1927 ging hij van daar over naar het Departement van Financiën, waar hij met eenige bijzondere opdrachten werd belast. Toen in 1928 Mr. J. J. Schrieke als Regeeringsgemachtigde aftrad, werd hij door den Gouverneur-Generaal De Graeff tot Regeeringsgemachtigde voor Algemeene Zaken benoemd en kreeg als zoodanig tot taak het contact met den Volksraad te onderhouden en het Indisch Regeeringsbeleid te verdedigen. Toen eenige jaren later de economische crisis intrad, werden hem bovendien verschillende werkzaamheden op economisch terrein opgedragen. In 1931 werd hij naast zijn ambt van Regeeringsgemachtigde, lid, in 1932 ook secretaris van de Economische Commissie, en kort daarna — na het vertrek van Prof. Van Gelderen — hoofdambtenaar voor Economische Zaken bij het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel. Deze functies namen door den loop van de gebeurtenissen voortdurend in omvang en beteekenis toe, en legden steeds meer beslag op hem, totdat hij in Juni 1933 door zijn ontheffing van het ambt van Regeeringsgemachtigde in staat werd gesteld, zich geheel aan zijn werkzaamheden op economisch terrein te wijden. Veel heeft hij echter op dit gebied niet meer kunnen tot stand brengen; reeds op 29 Juli d.a.v. overleed hij.

Man van veelzijdige begaafdheid, met oorspronkelijke denkbeelden, uitnemend publicist, levendig en overtuigend spreker, beminnelijk en hoffelijk mensch, in het Indische staatkundige leven als weinigen georiënteerd, heeft hij de Indische Regeering als Regeeringsgemachtigde steeds met veel talent en groote toewijding gediend en verdedigd. Zijn verdediging van het beleid van G.-G. De Graeff leidde er toe, dat hij door de tegenstanders daarvan ook persoonlijk in den politieken strijd werd betrokken. In de waardeering van zijn optreden op staatkundig gebied en van de daarop geoefende critiek loopen de meeningen uiteraard uiteen.

TERNATE EN ONDERHOORIGHEDEN. (Aanv. Dl. IV). Bij Ind. Stb. 1921 no. 624 werd met ingang van 1 Juli 1922 het gebied der voormalige residentie Ternate en Onderhoorigheden toegevoegd aan de residentie Amboina. Bij de instelling van het gouvernement der Molukken (Ind. Stb. 1925 no. 579) werd het gebied der voormalige residentie Ternate en Onderhoorigheden, vergroot met het gebied der afdeelingen Noord- en West Nieuw Guiné, omgevormd tot de residentie-afdeeling Ternate onder een resident met standplaats Ternate, terwijl als gevolg van de instelling van de residentie Molukken in de plaats van het gouvernement van dien naam (Ind. Stb. 1934 n° 198), welke instelling met ingang van 1 Januari 1935 in werking trad, Ternate weer geworden is een afdeeling der residentie Molukken (zie Ind. Stb. 1934 n° 620), onder een assistent-resident met standplaats Ternate en verdeeld in 5 onderafdeelingen:

1. Ternate, Tidore en Batjan, bestaande uit de eilanden Ternate, Hiri, Majo, Taifore, Tidore, Maitara, Pilonga, Mare, Pasirradja, Moti, Makian, Waidoba en Taneti zoomede de Kajoagroep en Goraitji eilanden, het gebied van het Sultanaat Batjan, het eiland Moeari, en de Obi-, Kekik- en Lawin-eilanden;

2. Djailolo (hoofdplaats Djailolo), bestaande uit de districten Loloda, met Talofoeo, Iboe, Sahoe, Djailolo met Sidangoli en Dodinga alsmede Oba;

3. Wéda (hoofdplaats Wéda), bestaande uit de districten Gane, Wéda met Patani, Maba en Gebe;

4. Tobélo (hoofdplaats Tobélo), bestaande

uit de districten Wasile, Kaoe, Tobélo, Galéla en Morotai;

5. Soela-eilanden (hoofdplaats Sanana), bestaande uit de eilandengroep van dien naam.

Cultures, Nijverheid, Handel. Kort na den oorlog nam de uitvoer aan copra weer toe. In 1930 bedroeg de copra-uitvoer van de toenmalige residentie (afdeeling) Ternate ruim 17.000.000 kg. Hoewel de malaise op den coprapriis sterk haar invloed heeft doen gelden, kan toch worden aangenomen, dat de copra- uitvoer gedurende de laatste drie jaren vrijwel constant is gebleven. Dit vindt zijn oorzaak in het feit, dat copra voor de bevolking in deze streken het hoofdmiddel van bestaan is en zij derhalve genoodzaakt is ook bij abnormaal lage verkoopprijzen zich van haar copra te ontdoen.

PATANI. (Aanv. Dl. III). Groote kampoeng in het district Wéda, onderafdeeling Wéda op het eiland Halmahéra; wordt in een vaste K.P.M. route eenmaal per maand aangedaan. In hoofdzaak wordt copra uitgevoerd. Aantal zielen: Inlanders 1074, Chineezen 9, Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen 8.

DOWORA (BESAR EN KETJIL). (Aanv. Dl. I). Twee kleine eilanden, gescheiden door een heele nauwe passage ten O. van het zuidelijk deel van Halmahéra en behoorende tot het district Gaäne van de onderafdeeling Wéda. Er bevindt zich slechts een kampoeng (Dowora) bewoond door Badjo's, die in paalwoningen huizen. De bevolking is Mohammedaansch. Hoofdmiddel van bestaan is vischvangst. Aantal zielen: Inlanders 109.

DJORONGA. Eiland aan de zuidpunt van Halmahéra, behoorende tot het district Gaäne van de onderafdeeling Wéda. Er bevindt zich slechts een kampoeng boven water gebouwd (paalwoningen), welke bewoond wordt door Badjo's; de bevolking is Mohammedaansch. Hoofdmiddel van bestaan is vischvangst. De kampoeng op dit eiland heet Tawabi en heeft een bevolking van 233 Inlanders en 1 Chinees.

GONONÉ. (Aanv. Dl. I). Eiland aan de zuidpunt van Halmahéra, behoorende tot het district Gaäne van de onderafdeeling Wéda. De bevolking is afkomstig van Noord-Halmahéra (Tobéloreezen) en leeft van de vischvangst. Aantal zielen: Inlanders 155, Chineezen 3.

HOLLANDIA. (Aanv. Dl. II). Sinds 1931 hebben zich nabij Hollandia Indo-Europeanen gevestigd als landbouwkolonisten. Door de op Java gevestigde Vereeniging Kolonisatie Nieuw-Guinea is geleidelijk een honderdvijftigtal Indo-Europeanen naar de omgeving van Hollandia nabij het Sentanimeer verhuisd, een emigratie, welke in de hand gewerkt werd door de in 1929 begonnen wereldcrisis. De kolonisten zijn gevestigd in de door hen gestichte nederzettingen Julianadorp, Bijlslag en Abelsdorp. Deze dorpen liggen ongeveer twee dagreizen van Hollandia, aan den weg Hollandia—Sarmi.

TAKAR. (Aanv. Dl. IV). De twee madi's (karwari's) te Bagéj Serwar zijn omstreeks het jaar 1930 afgebroken. De in de omgeving van Bagéj Serwar in het gebergte verspreid wonende stammen beginnen meer en meer aanraking te zoeken met het landschapsbestuur van Tidore, dat langs de kust gevestigd is.

TOR-RIVIER. (Aanv. Dl. IV). Het landschapsbestuur van Tidore verkreeg eenigen invloed op den Mafinstam. Een viertal Mafingezinnen heeft zich gevestigd aan het veer over de Tor-rivier in den weg Hollandia—Sarmi. Bij wijze van heerendienst wordt genoemd veer bediend door de mannelijke leden van bedoelde vier gezinnen.

WÈTAR(WETTER of **P. OEETER).** (Aanv. Dl. IV). Grootste eiland der Zuidwester-eilanden ten Noorden van Timor, met de in het Westen gelegen eilandjes Lirang (bewoond, met op de z.kust een kustlicht) en Redjoeng (onbewoond) vormende de z.g. Wètargroep, gelegen tusschen 125° 43′ en 126° 51′O.L. en 7°33′ en 8° 4′Z.B. Het heeft een oppervlakte van ongeveer 54☐ mijlen en behoort administratief tot de onderafdeeling Zuidwestereilanden der afdeeling Toeal, residentie Molukken. Het eiland heeft weinig kustvlakten, bijna onmiddellijk achter de kustlijn verheffen zich zware koraalkalk-terrassen en grillig gevormd heuvelland. Alleen aan de westkust ten Noorden van de negorij Klisana en aan de z.kust bij de Meta Dikoean(meta=rivier) wordt een breedere en vruchtbare kuststrook gevonden. Het zich aan de kusten verheffend heuvelland, hoofdzakelijk opgebouwd uit koraalkalk met hoogerop grijze zandsteen, doet zich voor als een aaneenschakeling van grillige heuveltoppen van bruin-vale kleur, doorsneden door nauwe en diepe ravijnen en bedekt met doorzichtig kajoepoetihbosch. Achter dit heuvelland verheft zich een massief, van W. naar O. loopend bergland, over het algemeen zwaar begroeid en waarvan de hoogste toppen de 1300m. overschrijden, o.a. in het W. de Tanagatoe (1396 m.) en in het O. een bergtop zonder naam van 1412 m. hoogte. Op dit gebergte, dat grootendeels opgebouwd is uit oude eruptieve gesteenten en van wege de eveneens grillige verticale vormen moeilijk toegankelijk is, ontspringen talrijke rivieren, waarvan de grootste zijn de Meta Lihoetahoe en de Meta Sakir in het N., die echter beide zelfs voor prauwen niet bevaarbaar zijn. In dit bergland wordt ongeveer midden op het eiland ten N.W. van de oude posthoudersstandplaats Ilwaki aan de zuidkust het Tihoemeer aangetroffen, een kratermeer van ongeveer 2¼km. lengte en300 m. breedte en waarvan de lengte-as loopt van N. naar Z. Volgens de in 1911 gedane peilingen varieert de diepte van 20—50 m.; de inboorlingen beweren dat palingen en krokodillen er in groote getale te vinden zijn. Het meer is behalve aan de n.zijde omgeven door stijl oprijzend rotsgebergte, waarop verschillende kleine riviertjes ontspringen, die het meer voeden, o.a. de Lerai en de Lirkana, die ook in den drogen tijd water toevoeren. Ook aan de noordzijde is het meer geheel afgesloten door een langen heuvelrug van 5—15 m. hoogte met een kruinbreedte van ± 5m. Het meerwater wordt ondergronds afgevoerd door de Meta Tihoe, een zijarm van de Meta Perai, die zich later weer stort in de reeds eerder genoemde Meta Lihoetaha, welke in het N. bij de vestiging Tara in zee uitmondt. Vulkanische verschijnselen vindt men ten Z. van deze negorij; op ± 10 km. afstand van de kust vindt men een soort kratervormigen kom met een straal van ± 1 km. Deze kom is geheel omgeven door koepelvormige heuvels begroeid met kajoepoetihbosch, welke alleen doorbroken worden door de bedding van de Meta Perai. De bodem van dezen kom vertoont zwavelafzet-

tingen, terwijl er nog verscheidene solfataren voorkomen, één ervan zich voordoende als een heuveltje van ± 5 m. hoog met een top van gele en roodbruine kleur. In den linkeroever van de Meta Perai spuit een krachtige heetwaterstraal; het water van de rivier is zelfs aan de monding nog lauw. Ook op andere plaatsen van het eiland worden nog warmwaterbronnen aangetroffen, zooals bij Irpanas op de westkust, volgens de bevolking geneeskrachtig, en op de oostkust bij Wesiri en Arwalla. De bronnen hebben alle een min of meer sterk zwavelgehalte. Alle Wètar-rivieren hebben aan den oorsprong een sterk verval, de snelheid wordt echter dicht bij de monding heel plotseling verloren, zoodat de meeste niet meer voldoende kracht hebben om door de door de zee opgeworpen duinwal heen te breken. Zij vormen delta's, doorsneden door kleine beekjes en moerasjes van brak water, broeinesten van de op het eiland zoo beruchte malariamuskieten. Het is dus niet te verhinderen, dat de bevolking, die aan de kusten is gevestigd, langzamerhand uitsterft; het ras verslapt en verzwakt; uit deze energielooze en anaemische bevolking kan moeilijk een behoorlijk en krachtig nageslacht voortkomen. De bevolking telde volgens de laatste gegevens 2877 zielen, waarvan 1623 mannen en 1254 vrouwen. Hiervan wonen 225 op het eiland Lirang, negorij Oestoetoen. Zij is verdeeld in 29 negorijschappen, ondergebracht in 19 kampoengscomplexen, alle aan de kust. Met het oog op taal, afkomst en gebruiken kan zij ondergebracht worden in 5 hoofdgroepen, t.w. 1. de bevolking van de 5 Christennegorijen aan de zuidkust Ilwakki, Hoeroe, Sau, Planigagora en Ilmedo, de meest ontwikkelde als gevolg van de aanraking met vreemdelingen — de aanraking met de V.O.C. b.v. dateert reeds van de 17de eeuw — en waarvan verschillende families afkomstig zijn van Waimasse (Port. Timor); 2. de bevolking van de z.o-. en o.kust van Manor of Mahoean af tot Arwalla, waartoe behoort de groote Peraistam, die wat betreft lichaamsbouw, wijze van optreden en eenig taalverwantschap veel overeenkomst moet toonen met de Toradja's van Midden-Celebes (volgens het verhaal moeten de Peraiers, die zich beschouwen als de toean-tanah van Wètar, afstammelingen zijn van de overlevenden van een Makassaarsche prauw, die op deze kust schipbreuk heeft geleden; anderen weer beweren dat zij afkomstig zijn van Moa, de autochthone bevolking van dat eiland (zie aldaar); 3. de bevolking van de n.o.- en n.kust, de vroegere woeste en krijgshaftige Apitaistam, voor de pacificatie van het eiland wonende in kleine groepjes diep in het woeste bergland (ook de bevolking van de negorij Tuputy aan de z.kust ten O. van Ilwaki moet daartoe worden gerekend); 4. de bevolking van de westkust van Esoelit tot Ilmamaoe (de z.g. kaki-tanah in tegenstelling met de oostkust, de kepala-tanah waar de zon opgaat) sterk onder invloed van het nabije Alor en 5. de bevolking van de z.w.kust en de overige z.kust van Klisana tot Lemar-Arnaoe, grootendeels afkomstig van het Portugeesche Poelau Kambing. Elk jaar wordt de bevolking hier aangevuld door vluchtelingen van dat eiland, die zich er gewoonlijk blijvend vestigen. De bevolking van het eilandje Lirang wordt gedeeltelijk gevormd door deze Poelau Kambingers, gedeeltelijk door afstammelingen van lieden afkomstig van Alor. Ten slotte moet nog worden vermeld een kleine vestiging van Kisareezen afkomstig van de negorij Lebelau te Hiay, ressorteerende onder het negorijhoofd van Planigagora (z.kust ten Westen van Ilwaki). Vanwege het uiterst zware terrein bestond er vroeger vrijwel geen aanraking tusschen de verschillende bevolkingsgroepen, zoodat alle groepen verschillende talen spreken (enkele met dialectisch verband) en eigen gebruiken (adats) en bijzonderheden hebben. Zelfs de verschillende stammetjes, waarin deze groote groepen weer kunnen worden onderverdeeld, vertoonen weer andere taaleigenschappen.

Sedert de pacificatie in 1910 en 1911 is ongeveer de helft der bevolking gekerstend; de vroeger vanwege het koppensnellen en de kustroof zoo beruchte Perai- en Apitaistammen tellen officieel nog maar weinig heidenen, die men meer moet zoeken op de z.w.- en westkust (gedoopten 1477, lidmaten 440). Dat beide genoemde stammen zoo woest waren en op haast ontoegankelijke plaatsen woonden, behoeft niet te verwonderen; bij hen toch kwam de bevolking der overige Zuidwester-eilanden de koppen snellen, benoodigd voor het porka-feest (zie KISAR). Bij het heidendom treffen wij weer ongeveer dezelfde ideeën en gebruiken aan als bij het animisme der overige Z.W.eilanden (zie KISAR en de LÈTI-EILANDEN), zij het ook in eenigszins gewijzigden vorm en onder een andere benaming; aan „Liowolon of Liofoelan" (lio = zon, wolon of foelan = maan) wordt geofferd en verzoeken gebracht door middel van de zielen der voorouders, men kent berhala's, men gelooft aan goede en kwade geesten en aan soeanggi's, geofferd wordt bij huwelijken, begrafenissen, oogst van het gewas, enz. De priesters, hier „imar" of „hamar" geheeten, hebben grooten invloed; niet alleen waren zij tevens de medicijnman van den stam, doch vroeger waren zij ook hoofden en behoorden zij tot den adel. De standenindeeling, waaraan men thans geen waarde meer hecht, was hier vroeger ook bekend; de adel heette araän (hoofden, priesters), het volk aswaain en de slavenstand ata. Bij de heidenen is nog het exogamisch, polygamisch, leviratisch patriarchaal stelsel in zwang. Niettegenstaande het tekort aan vrouwen, wat vooral vroeger veel kinderhuwelijken in de hand werkte, treft men hier en daar nog heden polygamie aan; ook het zwagerhuwelijk doet soms zonderling aan; men vindt dikwijls zeer jonge mannen met een oude vrouw. De bruidschat bestaat er uit wit goed, gongs en klèwangs en is nog heel hoog; alleen oude rijke mannen kunnen zich de weelde veroorloven van twee of meer vrouwen. Aan de z.o.-kust bij Ilpokil bestaat nog het schaakhuwelijk, dat dikwijls aanleiding geeft tot vechtpartijen; kleine jongens werden er tot voor kort nog besneden. Voor zieken en vrouwen in de maandstonden worden buiten de vestigingen door de heidenen en soms ook nog in de Christennegorijen kleine huisjes opgericht, een soort isolatie dus, om de vestigingen niet te verontreinigen.

Vroeger werd van dit groote eiland veel bijenwas uitgevoerd voor de batikindustrie op Java; jaarlijks komen thans nog op de noordkust Madoereesche prauwen om kajoe-soga te kappen.

Andere uitvoerproducten zijn lola-lola- en batoelagaschelpen en voorts tjendana (santalum albim) bij kleine partijen. De landbouw heeft er plaats als ladangbouw; verbouwd worden maïs, rijst, bataten en kafferkoorn of hotong. Met lans en pijl en boog wordt veel jacht gemaakt op wilde varkens, in de buurt van Ilwaki zijn nog enkele kudden verwilderde karbouwen en paarden (Hiay). De veeteelt is van geringe beteekenis, de bevolking houdt karbouwen (aan de noordkust bij Tara), geiten en varkens. Ook de vischvangst heeft behalve op Lirang weinig beteekenis. De bevolking behoort tot de minst ontwikkelde der onderafdeeling; op zon- en feestdagen gaat zij in de Christennegorijen gekleed op Ambonsche wijze; bij het werk draagt men nog den schaamgordel (tjawat), de vrouwen een kain lipa. Vanwege de armoede, die er thans heerscht door de malaise (bijenwas, het hoofdproduct is thans bijna waardeloos), komt vooral op de z.o.-kust en de o.-kust kleeding van geklopte boomschors langzamerhand weer in zwang.

KISAR. (Kissar, Kisser, Kisher, Kesser, Keisar, Kiasar, Makisser, Makisar) (Aanv. Dl. II). Eilandje in de Timorzee ten n.o. van Timor, gelegen op 127° 35 O.L. en 8° 5' Z.B., centrum van de z.g. Zuidwester-eilanden met de onderafdeelingshoofdplaats Wonreli (onderafdeeling Zuidwester-eilanden, afdeeling Toeal der residentie Molukken). Het eiland, dat ongeveer 100 km.² groot is, rijst steil op uit zee en lijkt op een reusachtig fort. Het is dan ook een opheffingsgebied, geheel omgeven door een massieven, hoogen rots- en koraalwand, hier en daar slechts een nauwe opening toonende voor het doorlaten van kleine riviertjes. De zuid- en westrand vertoonen terrasvorming en 3 plooien, vermoedelijk ontstaan tengevolge van drie verschillende opheffingen. Het binnenland is een heuvelland en doet zich voor als een aaneenschakeling van kale en dorre klok- en koepelvormige heuvels en heuvelruggen, waarvan de hoogste top is de Taitoeloe met een hoogte van 240 m. Het eiland is een oude atol, geheel opgeheven; jongere stadia van dezelfde werking zijn de atoleilandjes Loeang en Meatijmiarang van dezelfde onderafdeeling. West- en Oostmoesson zijn scherp gescheiden, de nabijheid van het vasteland Australië heeft grooten invloed op het klimaat. De regenval is er over het algemeen gering, vroeger had men zelfs regenlooze jaren. De bevolking, door honger en dorst gedreven, vluchtte dan tijdelijk naar het nabijgelegen eiland Roma, dat vanwege zijn dichte bebossching veel regenrijker en vruchtbaarder is. Op die wijze is ook de negorij Hila op genoemd eiland ontstaan, zij wordt geheel bewoond door een bevolking afkomstig van Kisar, in moeilijke jaren daarheen gevlucht. Toch is de bodem van Kisar niet onvruchtbaar. In de dalen wordt goede teelaarde gevonden en in gunstige regenjaren behoeft voor de dichte bevolking geen voedsel van buiten te worden ingevoerd. Aan den landbouw wordt de noodige zorg besteed; men treft er vaste tuinen aan ,die tweemaal s'jaars worden beplant. Bij de ontginning der gronden wordt de grond omgewerkt met aangepunte stokken; ook van bemesting heeft men notie; gebezigd worden stalmest en halfvergane bladeren. Hoofdvoedsel is maïs, daarnaast verbouwt men peulvruchten, rijst, oebi, bataten, laboe, cassave, suikerriet, enz. Van de aangeplante vruchtboomen dient vermeld te worden de djeroek manis, waarnaar veel vraag is te Amboina en Koepang; de inheemsche ananassoort is een groote suikerzoete vrucht, ofschoon nog niet voldoende veredeld. Het eiland heeft wijders een tamelijk belangrijken veestapel van karbouwen, varkens, schapen en geiten; de inheemsche benaming van het eiland is Noha Jotwawa (geiteneiland).

De bevolking telde volgens de volkstelling 1930 8314 zielen en is verdeeld in 9 negorijschappen, waarvan de grootste is Wonreli met 3407 zielen. De overige negorijen zijn Lekloor, Lebelau, Poera-Poera, Nomaha, Aboesoer, Oirata-barat, Oirata-timoer en Kotalama. Men woont niet in aaneengesloten negorij-complexen zooals op de overige Zuidwester-eilanden, doch in tuinhuisjes, verspreid over het geheele eiland sedert 1908, nadat een hevige cycloon deze eilanden teisterde. Vroeger waren de vestingen gelegen op de toppen der hoogste heuvels, versterkt met hooge steenen ringmuren en ondoordringbare cactushagen, zulks vanwege de voortdurende onderlinge twisten en veeten. Het bestuur in de negorijen wordt gevoerd door volkshoofden met den titel van orangkaja, patih of radja, bijgestaan door de kepala's-soa en de lelèhères (familiehoofden).

De bevolking is thans (1934) voor meer dan de helft tot het Christendom overgegaan (aantal gedoopten 4861, aantal lidmaten 1118). De heidensche animistische godsdienst beinvloedt echter nog zeer sterk het leven van den Christen-Kisarees. De heiden of „orang hindoe" gelooft aan één oerkracht, één macht, de oerbron van alles op aarde. Mensch, dier, plant, ja zelfs de aarde zijn door hem geschapen en worden door hem beheerd, geordend en geregeld. Deze oerbron noemt de Kisarees „Ike Makromdho" (onze Heer), die hoog en onzichtbaar in het hemelgewelf zetelt, doch die toch alles doorziet en doorgrondt. Van „Ike Makromdho" kan men zich geen voorstelling maken. De Kisarees heeft voor zijn godsdienstige behoefte iets meer tastbaars noodig, waarnaar hij zijn gebeden, zijn verzoeken kan richten. Daarom wordt als intermédiair aangebeden de Zon, oplera (oepoelera, oepoe=grootvader of grootmoeder, lera, leere=zon), het mannelijk beginsel in den kosmos. Tot oplera nu moet de heiden zijn gebeden en verzoeken richten om „Ike Makromdho" te kunnen bereiken. Hierdoor raakte „Ike Makromdho" langzamerhand op den achtergrond, oplera nam hoe langer hoe meer zijn plaats in en werd ten slotte beschouwd als de verwekker van het leven. Het vrouwelijk beginsel is de aarde (noha, ook eiland); beiden staan tot elkaar als echtgenooten, de regen is het bevruchtende zaad, waardoor alles geboren wordt. Deze opvatting heeft aanleiding gegeven tot het ontstaan van een soort phallischen eeredienst, welke zich voornamelijk uit in houtsnijwerk en poppen, voorzien van groote genitaliën en waarvan het voornaamste feest was de „porka" of „porke", het feest der bevruchting van de aarde door de Zon. Dit porkafeest werd vroeger om de zeven jaren gegeven, ook wel in tijden van groote droogte, misoogst, ziekte enz. Tenslotte eindigden die feesten, die soms tot zelfs een maand duurden, in een algemeene zwelgpartij (ko-o=ge-

giste palmwijn van de kolipalm, lontar en arke = sopitimoer, gedistilleerde palmwijn), waarbij in het openbaar de coïtus werd uitgeoefend, de huwelijksbanden werden dan tijdelijk verbroken, iedere man kon zich een vrouw nemen, die hij begeerde. Deze verliederlijking alsmede de overweging dat de veestapel bij dergelijke gelegenheden een geduchte aderlating kreeg, zijn aanleiding geweest tot de afschaffing van het porkafeest, althans voor wat betreft de aanstoot gevende uitwassen.

Men kan zich echter niet rechtstreeks met oplera in verbinding stellen, daarvoor heeft men weder een intermédiair noodig, n.l. de zielen van afgestorvenen en vooral van voor de gemeenschap belangrijke personen. Dezen dienen eerst te worden opgeroepen en door middel van hen kan men tot oplera verzoeken overbrengen. Is het een verzoek het geheele eiland betreffende, dan wordt de ziel van den eersten mensch opgeroepen (den toean tanah = ornohe), betreft het de negorij, dan wordt die van den stichter of stichtster opgeroepen (orleke). Heeft echter het verzoek betrekking op een bepaalde familie (mataroemah), dan wordt één der voorouders opgeroepen, gewoonlijk de stichter van de roemah-mata, terwijl men voor persoonlijke verzoeken zich wendt tot elken afgestorvene in zijn familie, die men wenscht. Voor elk dier verzoeken dient een afzonderlijk beeld, waarin eerst de ziel van den opgeroepen afgestorvene moet varen. Het oproepen geschiedt weder onder allerlei ceremoniën en offeranden. De beelden (patoeng, oplera's) varieeren in grootte van enkele centimeters tot 1 meter en zijn vervaardigd uit hout. Zij stellen een mensch voor (man of vrouw) in zittende houding met opgetrokken knieën, waarover de armen zijn gekruist, de houding, waarin vroeger de menschen werden begraven. Indien men een verzoek wil richten tot oplera dat de geheele negorij betreft, verzamelt men zich in de oude negorij bij de oplera-kampoeng (mann. aukerhe, vr. ririone). Het beeld, ongeveer 1 meter groot, staat gewoonlijk in het midden van de oude verlaten vestiging onder een waringinboom. Door den hoofdpriester (leher marne) wordt onder het offeren de ziel van de stichter of stichtster der negorij opgeroepen. Verwacht men dat de ziel in het beeld, is gevaren, dan wordt het verzoek overgebracht. Voor de mataroemah (familie) heeft men een kleiner beeld ter grootte van 1 tot 3 dm. De ceremoniën voor het oproepen van de ziel van den stichter der mataroemah geschieden door het familiehoofd (lelehere), het beeld wordt bewaard op den zolder van het oorspronkelijke familiehuis. Voor persoonlijke verzoeken heeft men weer kleinere poppetjes van 3 cm. tot 1 dm. groot, ook wel vervaardigd uit ivoor, zilver goud of gigi-doejoeng (de slagtanden van de zeekoe). Ten slotte gelooft men nog aan geesten, die den mensch goed en kwaad kunnen doen en die men door het aanbieden van offers gunstig voor zich moet stemmen. Deze geesten wonen in boomen (speciaal den waringinboom), op bergen, tandjoengs, groote steenen, in grotten, enz., terwijl men ook rondzwervende geesten heeft. Animisme en spiritisme zijn dus de hoofdgedachten van het heidendom.

De inheemsche bevolking is nog altijd verdeeld in drie scherp gescheiden standen of kasten. De eerste stand, waaruit over het algemeen de volkshoofden voortkomen, wordt de marna genoemd (de adel), in eigen kring weer verdeeld in marna-besar (marne lelaape) en marna-ketjil. De marna's zijn de feitelijke beschikkers over het land (toean-tanah), zij behooren echter niet tot de oorspronkelijke bevolking, het zijn de afstammelingen van de veroveraars van het eiland en hebben het eilandje Loeang tot bakermat. Het volksverhaal zegt dat zij van goddelijke afstamming zijn; op een klein eilandje bij Loeang (Nolawna) zouden zij langs een rotanladder dadelijk uit den hemel zijn gedaald. Het waren over het algemeen harde meesters voor hun onderhoorigen, zelf brachten zij hun leven door in een „dolce far niente". De zwaarste straffen werden opgelegd aan de twee overige standen bij de geringste inbreuk op hun aanzien of wegens te weinig eerbiedsbetuiging. Zelfs in kleeding uitte zich vroeger het standenverschil; de beide overige standen mochten bepaalde patronen niet bezigen bij het weven van lendendoeken (tjawats) en kains, de marna mocht vroeger alleen gekleed gaan met jas en broek of met een tjawat, waarvan de slippen tot over de knieën reikten. De tweede stand wordt uitgemaakt door de z.g. boer, afgeleid van het Letineesche „pore" (Kiss. wurue of wuhure), het volk, waarschijnlijk de autochthone bevolking van het eiland, de groote middenmoot en de economische kracht van de bevolking. Ten slotte de derde stand, de orang „stam" (slavenstand), de afstammelingen van de vroeger op Timor en op de overige eilanden gekochte of in den krijg buitgemaakte slaven (ata, ahka). Evenals bij den eersten stand heeft men bij deze twee standen ook nog het onderscheid tusschen boer-besar (moelia) en boer-ketjil, in stamtetap (feitelijke lijfeigenen, opgenomen in de mataroemah van hun heer en die niet meer verkocht konden worden) en stam-belian (gekochte slaven, enz. die wel konden worden verkocht). Huwelijk of geslachtelijke omgang met een vrouw van hoogeren stand is nog altijd verboden; betrof het vroeger een marna-meisje dan werd dat vergrijp zelfs met den dood gestraft. Een eeuwenlange kerstening heeft aan deze kastegeest nog niet veel kunnen veranderen, dit feodale stelsel zal dan ook niet anders dan zeer langzaam verdwijnen op deze zoo geïsoleerde eilanden.

In tegenstelling met de meer oostelijk gelegen eilanden wordt op Kisar het patriarchaal stelsel gehuldigd bij het huwelijk en de erfopvolging. Het huwelijk is exogamisch, polygamisch en leviratisch (bij de christenen monogamisch). De vrouw volgt den man; zij treedt uit haar mataroemah en wordt geheel opgenomen in die van den man. De uittreding van de vrouw uit haar mataroemah geschiedt door middel van een bruidschat, de mawékeweli, welke bestaat uit poesaka-bezit zooals masboelan, mas-piring, mas lor[1], klewangs en lansen (gouden schijven, borden en oorhangers uit een alliage van goud, zilver en onedele metalen). De kinderen uit het huwelijk gesproten volgen de mataroemah van den vader.

Op het eiland worden twee talen gesproken; de taal in de negorijen Oirata-timoer en Oiratabarat verschilt van die der overige negorijen en is zelfs voor den eigenlijken Kisarees niet ver-

staanbaar. De bevolking van Oirata heeft zich dan ook eerst veel later te Kisar gevestigd en is afkomstig van de z.g. Kepala-tanah Timor-besar (het Noordelijkst gedeelte van Timor), van waar zij omstreeks 1721 moet zijn gevlucht.

De aanraking der Hollanders met het eiland dateert van 1665. In verband met de herhaaldelijke invallen van de Portugeezen en Makassaren riep men in dat jaar de hulp der V.O.C. te Banda in, op den 11den Juli werd een verbond gesloten met de Compagnie en te Pantai Kiasar, een strandje aan de zuidkust van het eiland, werd voor het eerst de Hollandsche vlag geplant en de eed van trouw gezworen door eenige voorzaten van den huidigen radja van Wonreli. De bevolking schaarde zich geheel vrijwillig onder het gezag der V.O.C., terwijl de Hollanders van hun kant hulp beloofden tegen vreemde indringers. Bij die gelegenheid ontstond de verkeerde naam „Kisar". Op het strand „Kiasar" staande, vroeg men op den grond wijzende hoe het land heette. De inboorlingen, meenende dat gevraagd werd hoe het strand heette, antwoordden „Kiasar". In 1668 werd het verbond hernieuwd en in hetzelfde jaar werd bij Wonreli een redoute gebouwd (Kotalama), genaamd Delftshaven. In 1777 werd op het strand Pantai-Nama aan de westkust, bij den ingang van de kloof, die van uit die zijde toegang verleent tot het binnenland, nog een redoute gebouwd, genaamd Vollenhoven. Beide versterkingen kregen een Europeesche bezetting, waarvan de nazaten thans nog te vinden zijn in de kampoeng Kotalama, de z.g. mestiezen (Welada). De Kisareezen zijn goede zeevaarders en visschers. Vermeldenswaardig is verder de weefkunst (kains, tjawats, snikirs, enz.), die uitsluitend door de vrouwen wordt beoefend.

Wonreli, de hoofdplaats, is de standplaats van den gezaghebber van Kisar en van den hulpprediker der Z.W.-eilanden. Het eiland, dat geen goede ankerplaatsen heeft, wordt tweemaal per maand bezocht door de schepen van de Kon. Paketvaart Mij. via Amboina en Koepang.

Literatuur: Ernst Rodenwaldt, Die Mestizen auf Kisar; A. J. Beversluis en Mr. A. H. C. Gieben, Het Gouvernement der Molukken (Mededeelingen van de Afd. Bestuurszaken der Buitengewesten Serie A No. 2); H. C. van Eijbergen, Aanteekeningen gehouden op eene reis naar de Zuid-Wester eilanden (Maart 1862) (1863); C. N. Pleyte Wzn., Ethnografische atlas van de Zuid-Wester- en Zuid-Oostereilanden (1893); G. W. Earl, Verslag van een bezoek op het eiland Kisser, een van de Sarawatti-groep, in den Indischen Archipel (1841); D. H. Kolff. Jr. Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel en langs de geheel onbekende Zuidwestkust van Nieuw-Guinea in 1825 en 1826 (1828); C. Bosscher, Statistieke aanteekeningen omtrent de Aroe-eilanden, Zuid-Wester-eilanden, Key-eilanden, Tanimber-eilanden (1854). Voor de taal: Heymering, Bijdrage tot de kennis van de taal der Zuid-Wester-Eilanden, tevens eene proeve van vergelijking derzelve met acht andere Inlandsche talen (1846); Mr. Dr. J. C. G. Jonker, Lettineesche Taalstudiën, Verh. Kon. Bat. Gen. LXIX (1932).

LÈTI (LETTI of **LITTI).** (Aanv. Dl. II). Eiland behoorende tot de Zuidwester-eilanden (onderafdeeling van dien naam, afdeeling Toeal der residentie Molukken). Maakt met de oostelijker gelegen eilanden Moa en Lakor de z.g. Lèti-groep uit (zie aldaar). Het eiland doet zich voor als een aaneenschakeling van kale, ontwoude klok- en koepelvormige heuvels, aan de kust omgeven door een strook terrasland van 10—25 m. hoogte, bestaande uit opgeheven koraal en dat op de meeste plaatsen zeewaarts met een steilen rand eindigt. De om het eiland aangegroeide karangvlakten zijn bedekt met een tamelijk dikke humuslaag. In het O. vindt men een uitgestrekte vlakte in den driehoek, gevormd door de negorijen Laitoetoen, Batoemiau en Loehoeleli, geheel bedekt met alang-alang, terwijl men de zuidkust volgende komt aan een groote vlakte met laag boomgewas bedekt en waarvan de grond niet al te vruchtbaar is (belakang tanah). Vooral van wege de kale heuvelreeks, hier en daar slechts begroeid met kolipalmen (lontar) en waarvan de hoogste toppen zijn de Woearlawan (groote berg) 406 m. en de Watoepoes 399 m., heeft het landschap in den oostmoesson hetzelfde desolate aspect als Kisar. In den westmoesson heeft het eiland geen veilige ankerplaatsen, in den oostmoesson en in de kenteringmaanden (April en October tot half December) kan geankerd worden voor Serwaroe op de noordkust, vroeger de standplaats van den posthouder. Als gevolg van de slechte begroeiing van het eiland is er over het algemeen een geringe regenval; ook hier moeten wel eens regenlooze jaren geweest zijn; de bevolking is voor haar voedsel dan aangewezen op het naburige Moa. Heeft men echter gunstige regenjaren dan is er geen tekort, elk stukje grond dat maar beplantbaar is, wordt bebouwd; naast maïs, het hoofdvoedsel, wordt door de bevolking aangeplant cassave, rijst en verschillende katjangsoorten (peulvruchten). In tijden van schaarschte is vooral de kolipalm de redder in den nood, niet alleen vanwege de sagoeweer (palmwijn), doch ook de vruchten (op Java siwalan genoemd) leveren voedsel op. Op Lèti worden voorts verschillende manggasoorten (mangifera sylvatica) aangetroffen. Vreest men voor een voedseltekort, dan wordt het vruchtvleesch aan schijven gesneden en gedroogd, ook de pitten worden na droging en weeking in zeewater ten slotte gekookt genuttigd. De veestapel op het eiland is van tamelijk veel belang; karbouwen, paarden, geiten en schapen laat men vrij loopen in de hierboven vermelde vlakten; veediefstal komt dan ook zeer veel voor. Het vee dient hoofdzakelijk om geofferd te worden bij de heidensche godsdienstige feesten, zooals bij de doodenfeesten (pesta mati) en bij de oprichting van nieuwe woningen.

De bevolking telde bij de volkstelling 1930 6042 zielen en is verdeeld in 6 negorijschappen n.l. van het Westen naar het Oosten gaande Noewewang (958), Tomra (1845), Toetoekey (1195), Batoemiau (655), Laitoetoen (465) en Loehoeleli (924). Hiervan zijn 5124 personen gedoopt, het aantal lidmaten bedraagt 1240. De meeste negorijen zijn gelegen aan het strand, op opgeheven koraalriffen en zijn alle voorzien van een hoogen steenen ringmuur. Thans zijn de huizen op den grond gebouwd, vroeger stonden zij op palen. Verder het binnenland in heeft

de bevolking haar tuinhuisjes (kerasans), waar zij in den plant- en oogsttijd verblijf houdt. Op den achterwal van het eiland treft men nog enkele vestigingen aan, die behooren tot de negorijen Noewewang, Tomra en Toetoekey. Zij worden bewoond door afstammelingen van de herders, die belast waren met de zorg van de op den achterwal los rondloopende kudden vee.

Het eiland Lèti is in de laatste 20 jaren zeer in beteekenis achteruitgegaan; stapelplaats van de uitvoerproducten der Z.W.-eilanden is thans Kisar. Het tolkantoortje te Serwaroe werd in 1932 opgeheven evenals de Gouvernements Inl. school 2de klasse.

De Lettinees is een goede prauwvaarder en visscher; voor den ruilhandel met de naburige eilanden wordt visch gedroogd; de ikan djoeloeng, die evenals de haring in groote scholen op de kust komt en dan door de vrouwen wordt opgeschept in netten. Ook de weefkunst wordt op het eiland druk beoefend; de weefsels worden tegen maïs geruild op het eiland Moa. (Zie verder LÈTI-GROEP).

Literatuur: D. H. Kolff, Jr, Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel en langs de geheel onbekende Zuidwestkust van Nieuw-Guinea in 1825 en 1826 (1828); C. Bosscher, Statistieke aanteekeningen omtrent de Aroe-eilanden, Zuid-Wester-eilanden, Key-eilanden, Tanimber-eilanden (1854); H. C. van Eijbergen, Aanteekeningen gehouden op eene reis naar de Zuid-Wester-eilanden (Maart 1862) (1863); C. N. Pleyte Wzn., Ethnografische atlas van de Zuid-Wester- en Zuid-Ooster-eilanden (1893). Voor de taal: Heymering, Bijdrage tot de kennis van de taal der Zuid-Wester-Eilanden, tevens eene proeve van vergelijking derzelve met acht andere Inlandsche talen (1846); N. Rinnooy en J. Brandes, T. B. G. XXXI en Mr. Dr. J. C. G. Jonker, Lettineesche Taalstudiën, Verh. K.B.G. LXIX (1932).

LÈTIGROEP (LÈTI-EILANDEN). (Aanv. Dl. II). Groep van drie eilanden in de Timorzee, deel uitmakende van de z.g. Zuidwester-eilanden en gelegen tusschen 127° 36′ en 128° 15′ O.L. en 8° 5′ en 8° 17′ Z.B. Zij bestaat uit de eilanden Lèti, Moa en Lakor en behoort administratief tot de onderafdeeling Zuidwester-eilanden, afdeeling Toeal der residentie Molukken. Van deze eilanden doet Lèti zich voor als een aaneenschakeling van niet zeer hooge, ontwoude klok- en koepelvormige heuvels, omgeven door een plateau van opgeheven rif, dat steil uit zee oprijst. De eenige ankerplaats op het eiland is Serwaroe op de noordkust, vroeger de standplaats van den posthouder dezer eilanden en dat nu nog 6 maal per jaar wordt aangedaan door de K.P.M. Moa bestaat uit twee afzonderlijke heuvelcomplexen, in het W. het goedbegroeide Kamargebergte en in het O. een groep van kale heuvels met als hoogste punt de Karbouwenpiek. Beide complexen zijn verbonden en omgroeid door karangvlakten. Lakor is niets anders dan een opgeheven uitgestrekt koraalrif van geringe hoogte; vooral de bodem van dit eiland is weinig vruchtbaar.

De handel dezer eilanden heeft vooral in de laatste jaren weinig meer te beteekenen, de eilanden hebben weinig hulpbronnen. In normale tijden bestaat de uitvoer uit wat bijenwas (Moa), copra, buffelhuiden (Moa en Lèti), lola- en batoelagaschelpen (Trochus Nitolicus en Tarbo Marmoratus) en sirih-oetan (vooral Lakor). De interinsulaire handel bestaat hoofdzakelijk uit ruil; met de bevolking der omliggende eilanden wordt ruilhandel gedreven in vlerkprauwen, droge visch, maïs, rijst, gedroogde cassave, weefsels, buffels, varkens, geiten en schapen. De veestapel dezer eilanden is tamelijk beduidend (paarden, karbouwen, geiten en schapen), Moa alleen heeft ongeveer 5 à 6 duizend buffels, terwijl Lakor bij uitstek geschikt is voor de teelt van geiten en schapen.

Ofschoon de inheemsche bevolking thans grootendeels is gekerstend (de samenleving bevindt zich in den bekenden overgangstoestand, onder invloed van de zending en het Europeesch bestuur heerschen langzamerhand zachtere zeden, onderlinge oorlogen worden niet meer gevoerd), kan evenals van de overige Zuidwester-eilanden toch nog niet gezegd worden dat het heidendom is uitgeroeid. Het sluimert en is in aller harten in latenten vorm aanwezig om in tijden van nood en gevaar, zooals bij epidemieën, hongersnood, enz. weer opnieuw in volle kracht op te bloeien. Het geloof in spoken, geesten, voorteekenen, soewanggi's en het verjagen van ziekten door middel van een berhala kan men overal terugvinden. Het oude heidendom manifesteert zich hoofdzakelijk in de vereering van de zon (Oepoelera, Oplera = grootvader zon), hetgeen vele schrijvers in de meening heeft gebracht met zonaanbidders, zooals de oude Perzen, te doen te hebben en dat de zon de allerhoogste macht vormde. Dit is niet juist, de zon moet als een godheid van minderen rang worden beschouwd. Ofschoon de animistische eeredienst op de Zuidwestergroep zich in allerlei grillige vormen vertoont, die dikwijls uiterlijk veel verschillen, schijnt er toch slechts één grondvoorstelling te bestaan. Op alle eilanden treft men bij den eeredienst den Loeangschen invloed. De benaming van de zon Oplera Lgona, het scheppingsverhaal, de kastenindeeling, alles wijst op de bakermat Loeang. Op Loeang moet de eeredienst gebracht zijn door een volk, komende uit het Westen, later overgebracht door de Loeangers op de overige eilanden. Zie omtrent den godsdienst onder KISAR.

De Christenen gaan op Zon- en feestdagen gekleed op Ambonsche wijze, door de week en op het werk dragen de mannen een lendendoek (tjawat); de vrouwen een kain lipa of een eigen gewewen kain, boven de borsten vastgemaakt. Bij feestelijkheden dragen de mannen nog een smallen hoofdband van koliblad en een omslagdoek, waarmede het lichaam gedrapeerd wordt, de vrouwen een zwart baadje en platen en borden van dun goud en zilver (mas boelan, mas piring).

Evenals de bevolking der andere Z.W.-eilanden is zij verdeeld in 3 scherp afgescheiden standen, den marna- (adel), den boer- (het volk, pore) en den slavenstand of stam (ata = slaaf). Zie daaromtrent onder KISAR. De autochthone bevolking van Lèti woont in de negorijen Noewewang, Tomra, Batoemiau, Loehoeleli en Laitoetoen, zij vormt den middenstand (pore). Die van Toetoekey moet afkomstig zijn van het eiland Roma, negorij Djeroesoe. Op Lèti en Lakor treft men evenals op de Loeang-Sermata-eilanden en Djeroesoe het matriarchaal stelsel aan, op Moa

daarentegen wordt het patriarchaat gehuldigd, doch niet in alle consequenties. Op Lèti wordt geen bruidschat betaald, de man volgt de vrouw in haar mataroemah, de kinderen behooren tot de mataroemah der vrouw. Ofschoon de man de vrouw volgt, blijft hij toch tot zijn mataroemah behooren; in zaken de mataroemah der vrouw betreffende heeft hij niets te zeggen. Bij den dood van den man kan alleen de hartapentjarian geërfd worden; eerst komen de kinderen en de vrouw aan de beurt, vervolgens de moeder van de vrouw, haar zusters en dan pas de broers. Ook de erfopvolging geschiedt langs de vrouwelijke lijn. Op Moa daarentegen volgt de vrouw haar man; zij treedt uit haar mataroemah. De kinderen echter worden tusschen de beide mataroemahs verdeeld, met dien verstande dat het 1ste, 3de en 5de kind komt aan de familie van den man, het 2de, 4de, 6de enz., aan de familie van de vrouw. Op Lèti en Lakor alsmede op Loeang, Sermata, Damar en in de negorij Djeroesoe van het eiland Roma, bestaat het exogamisch, monogamisch, leviratisch, matriarchaal huwelijksstelsel.

SERMATA. (Aanv. Dl. III). Eiland in de Timorzee, behoorende tot de Loeang-Sermatagroep, onderdeel der Zuidwester-eilanden, onderafdeeling van dien naam, afdeeling Toeal der residentie Molukken. Het is het grootste eiland van die groep, lang en smal, geheel ingenomen door een bergland bestaande uit een van Oost naar West loopenden rug, in het Oosten en Westen nog flink begroeid, doch in het midden zich voordoende als een klok- en koepelvormig heuvelland, als gevolg van ontwouding (branden) begroeid met alang-alang. Dit complex, waarvan de hoogste top is de Loplai (392 m.), bestaat uit oude gesteenten, hier en daar door koraalkalk bedekt; de zuidelijke helling is in het algemeen veel steiler dan de noordelijke. Rondom dit bergland bevindt zich een breede strook karang, bedekt met een tamelijke dikke humuslaag. De kusten zijn over het algemeen steil; in den oostmoesson kan geankerd worden aan de noordkust bij Mahaleta, ofschoon moeilijk, terwijl kleinere vaartuigen een beschutte ankerplaats kunnen vinden in den westmoesson in de baai van Lelang aan de zuidkust. Slechts in den westmoesson treft men er verschillende min of meer groote bergstroomen aan, o.a. dien bij de vestiging Gerwali, waar vroeger de V.O.C. een blokhuis had, en die ontspringt op den Bero. De bevolking leeft van den landbouw, die er als ladangbouw plaats heeft; steeds wordt er voor gewaakt dat de bevolking niet te kleine tuinen aanlegt, aangezien het eiland van oudsher ook de voorraadschuur is van het nabijgelegen Loeang (zie aldaar). Door de bevolking wordt verbouwd maïs (hoofdvoedsel), laboe, bataten, katjang, enz., bij een surplus verkocht of tegen droge visch ingeruild te Loeang en op de Babar-eilanden. Zij maakt druk jacht met lans, pijl en boog op de hier in groote hoeveelheden voorkomende wilde varkens. De noordkust van Mahaleta af naar het Westen en de zuidkust bij Lelang hebben schelpenrijke riffen; naast copra zijn lolaen batoelagaschelpen de eenige uitvoerproducten van het eiland. Alle negorijen zijn thans aan de kust gevestigd en zijn nu niet meer als vroeger door zware steenen muren beschermd. Het eiland is verdeeld in 9 negorijschappen. De bevolking, die in 1930 2708 zielen telde, woont in de vestigingen Romkisar, Elo, Gerwali, Mahaleta, Romdara, Rotnama, Poepliora, Regoha, Batoegadja (Watoegaai) en Lelang. Zij is thans geheel gekerstend, maar behoort met die van Wètar nog tot de minst ontwikkelde der Zuidwester-eilanden. Zij woont in eenvoudige gezinswoningen, die dadelijk op den grond zijn gebouwd, en ofschoon men op het eiland nog voldoende hout en bamboe aantreft, zijn de wanden meestal nog van klapperblad vervaardigd. Het bestuur in de negorijen wordt evenals op de overige Zuidwester-eilanden gevoerd door een volkshoofd met den titel van orangkaja, bijgestaan door zijn kepala's-soa (wijkhoofden) en de familiehoofden (oudsten der mataroemahs). Veel gezag heeft het gros dier hoofden, waarvan de meesten lezen noch schrijven kunnen, niet, terwijl de meesten hunner evenals het volk, zeer verzot zijn op de gegiste sageroe en sopie-timor van den koli-palm. Evenals op de Lèti-eilanden en Loeang heerscht hier het matriarchale stelsel (de man woont bij de vrouw in, geen bruidschat, de kinderen uit het huwelijk komen aan de familie der vrouw, in zaken de mataroemah der vrouw betreffende heeft hij geen zeggingsschap, wel in de zijne; het erfrecht en de erfopvolging geschieden langs de vrouwelijke lijn, enz.), terwijl men ook hier het bij de overige Zuidwester-eilanden beschreven kastenstelsel aantreft. Veel marna's zijn er echter niet meer, dezen moeten vroeger erge vexateurs zijn geweest, veel erger dan elders en op een groot feest door de overige standen bijna geheel zijn omgebracht.

Literatuur: Zie LOEANG.

LOEANG. (Aanv. Dl. II). Eilandje behoorende tot de Zuidwester-eilanden, meer in het bijzonder tot de Loeang-Sermata-groep (zie ook SERMATA), bestaande behalve uit de beide genoemde eilanden, uit de eilandjes Kelapa, Tiata, Metoetoen, Metimiarang (meti=rif, miarang= van de marna) en Metirialang. Van de laatstgenoemde eilandjes is slechts het atoleilandje Metimiarang bewoond door Loeangers afkomstig van de negorij Loeang-barat of Ilmarang. Op dit eilandje is ten behoeve van de zeevaart een kustlicht geplaatst.

Loeang wordt behalve hier en daar een zeer smalle kuststrook, waarop de negorijen Loeang-Timoer en Loeang-Barat zijn gelegen, geheel ingenomen door een tweetal dorre heuvelcomplexen, geheel opgebouwd uit kalksteen, gevuld met crinoïde stijlen en waarvan de hoogste top is de Worloeli met een hoogte van 250 m. Het eilandje heeft een oppervlakte van ± 75 km.² en behoort evenals de overige eilandjes dezer groep administratief tot de onderafdeeling Zuidwester-eilanden, afdeeling Toeal der residentie Molukken. Het is een atol, geheel omgeven door een uitgestrekt koraalrif en kan slechts bij vloed door een drietal toegangen bereikt worden door kleine zeilprauwen en weinig diepgaande vaartuigen. Door de rotsachtige bodemgesteldheid — de kale, met schrale grasvelden bedekte heuvels bieden vooral in den oostmoesson een desolaten aanblik, hier en daar slechts verheffen zich spaarzame boomgroepen, waarbij de koli- of lontarpalm (Borassus Flabelliformis) domineert, terwijl er op het geheele eiland slechts 2 putten worden aangetroffen,

die brak water opleveren — is landbouw er niet wel mogelijk, voor de voedselvoorziening is de Loeanger van oudsher aangewezen op het nabije Sermata en op het eiland Moa van de westelijker gelegen Lèti-groep. Toch heeft het eiland een grooteren veestapel dan het grootere en vruchtbaarder Sermata (karbouwen, geiten en varkens); in den drogen tijd voeden de buffels zich met mos en zeewier. De bevolking telde in 1930 949 zielen en woont thans in 2 negorijcomplexen, Loeang-Timoer, de grootste, een samentrekking van de oude zelfstandige negaries Teproeloe, Poepoeëny, Pepoepoen en Hinlely met 677 zielen, en Loeang-Barat of Ilmarang (ili-marang=berg van de marna's) met 272 zielen. Vroeger waren de negaries gevestigd op de toppen der heuvels en rotsen, met het oog op de onderlinge oorlogjes versterkt met zware steenen muren en ondoordringbaer cactushagen. Vooral tusschen Ilmarang en de overige oude negorijen kwam het vroeger herhaaldelijk tot bloedige botsingen door het meti-bezit; de grenzen der visch- en schelpenrijke riffen zijn thans echter behoorlijk vastgelegd.

Dit kleine eilandje schijnt de bakermat te zijn geweest van een groot deel der bevolking van de Lèti-groep, Roma, Kisar en Sermata; zelfs tot diep in de Babar-, Tanimber en Kai-eilanden is de Loeang-invloed nog waarneembaar en worden de oude Loeangers als de voorvaderen beschouwd. Het een en ander berust niet alleen op overleveringen en oude volksverhalen; de op de eilanden gesproken dialecten, het kastenstelsel, de heidensche godsdienst met als hoofduiting de vereering van de zon, het mannelijk beginsel en genoemd Oplera Lgona (letterlijk vertaald Grootvader Zon van Loeang) en het scheppingsverhaal, alles wijst naar het oude centrum Loeang terug. Volgens de overlevering moet het eilandje, dat nu als een rots uit de zee steil oprijst, vroeger veel grooter zijn geweest en één geheel hebben uitgemaakt niet alleen met de omliggende riffen en eilandjes, maar ook met de overige Zuidwester-, Babar- en Tanimber-eilanden. Door herhaalde plagerijen van de Loeangers werd Oepoe-lero, de zon, dusdanig vertoornd dat hij naar beneden kwam, de gedaante aannam van een groote „ikan-sakoe" en het groote land verwoestte. Thans is de bevolking geheel tot het Christendom overgegaan, zij gaat gekleed op de wijze der Ambonneezen, de tjawat is geheel in onbruik geraakt. De bevolking leeft hoofdzakelijk van de vischvangst; enkele Loeangers hebben ladangs op Sermata. De visch wordt er gedroogd en gezouten, het geconserveerde product wordt op de omliggende eilanden verkocht of op Moa en Sermata tegen maïs geruild. Andere zeeproducten voor den uitvoer zijn tripang, lola- en batoelagaschelpen. De vlerkprauwtjes benoodigd voor de vischvangst worden betrokken van het eiland Damar, de grootere roei- en zeilprauwen van de tot de onderafdeeling Banda behoorende eilanden Nila, Seroea en Teoen. Van oudsher waren de Loeangers stoute zeevaarders; zij voeren vroeger zelfs tot de Aroe- en Timorlaoet-eilanden in het Oosten en Timor-Dilly in het Westen om er handel te drijven. Zij stonden op een hoogere trap van beschaving dan de omwonende eilanders, ook in den krijg waren zij bedreven. De autochthone bevolking van Moa moet zij zelfs geheel verslagen en verdreven hebben; in de oude vestiging Ilmarang getuigt van dien strooptocht nog een buitgemaakte koperen Polynesische oorlogstrom, die natuurlijk „heilig" is verklaard. In de weefkunst zijn de vrouwen zeer bedreven. Vervaardigd worden kains, snikirs (omslagdoeken) en tjawats, die op de nabijgelegen eilanden worden verhandeld of tegen maïs en padi geruild. Enkele families zijn in de smeedkunst zeer bedreven, mas-boelans, mas- pirings en lor-lors (gouden oorhangers) alsmede gouden en zilveren voorouder- of zielebeeldjes (oplera's) worden door hen vervaardigd en vinden op de overige eilanden voor het poesaka-bezit veel aftrek.

Literatuur (Aanvulling). D. H. Kolff Jr., Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel en langs de heel onbekende Zuidwestkust van Nieuw-Guinea in 1825 en 1826 (1828); C. N. Pleyte Wzn, Ethnografische atlas van de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden (1893).

ZUIDWESTER-EILANDEN. (Aanv. Dl. IV). De eilanden, gelegen in de Banda-zee ten N.O. en O. van Timor, zoogenoemd naar hun z.w.-lijke ligging ten opzichte van het vroegere centrum Banda. Deze eilanden kunnen verdeeld worden in de navolgende groepen: De Babar-eilanden, bestaande uit de eilanden Babar, Wètang of Wètan, Dai, Dawera, Dawelor en Marsela; de Loeang-Sermata-eilanden, bestaande uit Sermata, Loeang, Poeloe Kelapa, Metoetoen, Metimiarang en Metirialang; de Lèti-groep, bestaande uit de eilanden Lèti, Moa en Lakor; het zelfstandig eilandje Kisar; de Roma-groep, bestaande uit de eilanden Roma, Maoepora, Noesiata, Noesmitan, Wawitelang, Noesalaoet, Noesa Limtoetoen, Noeskital en Djoka; de Wètargroep bestaande uit de eilanden Wètar of Wetter, Lirang, Poelau Redoeng en de Goenoeng Api. (Zie de afzonderlijke artikelen over de belangrijkste eilanden). Geografisch zijn deze eilanden in twee groote groepen te verdeelen, n.l. een zuidelijke rij eilanden, zuivere opheffingsgebieden en een noordelijke rij, welke geheel vulkanisch is. De zuidelijke rij maakt deel uit van de zoogenaamde Timor-Ceramboog, de oudste plooiing in de zuidelijke Molukken, welke dicht langs het Sahoelplat loopt en zich vrijwel evenwijdig daarmede gerangschikt heeft, in detail bestaande uit de navolgende eilandenboog: Soemba, Timor, Lèti-eil., Loeang- en Sermata-eil., Babar-eil., Tanimber-eil., Kai-eil., Watoebèla- en Goram-eil., Ceram, Ambon, de Oeliassers en Boeroe. De noordelijke rij behoort tot een veel jongere plooi en wordt gevormd door de eilanden Wètar, Roma en Damar, een voortzetting van den zoogenaamden grooten Soendaboog, die ten slotte eindigt in de z.g. Bandazeevulkanen Teoen, Nila en Seroea en verder in de Banda-eilanden.

Zij hebben een vruchtbaren bodem, zijn over het algemeen dicht bebosbcht en hebben een goeden regenval in tegenstelling met de zuidelijker eilandenrij, waar men in plaats van het weelderige regenwoud, savanneachtig parklandschap of geheel kale grasvlakten aantreft, waarin als karakterplant zich hier en daar de kole- of lontarpalm (Borassus Flabelliformis) verheft, een voor de als zeer arm bekend staande bevolking zeer waardevolle palm. De meeste

der Zuidwester-eilanden rijzen steil op uit zee, de zeeën rondom zijn zeer diep; goede ankerplaatsen komen schaars voor.

MOA. (Aanv. Dl. II). Grootste en middelste eiland van de Lètigroep, onderdeel der Zuidwester-eilanden, behoort administratief tot de onderafdeeling Zuidwester-eilanden, afdeeling Toeal der residentie Molukken. Het is een uitgestrekte 10—20 m. hooge karang-vlakte, waarop zich twee uit eruptief gesteente bestaande gebergten verheffen, in het Westen het zwaar begroeide Kamargebergte (289m.), in het Oosten een complex van klok- en koepelvormige bergen of liever heuvels met de Karbouwenpiek (Goenoeng Karbau) als hoogste top (375 m.), bedekt met alang-alang. Het is alsof het eiland, dat ruim 500 $km.^2$ groot is, ontstaan is uit twee eilanden, waartusschen en waarom zich een lage vlakte van koraalrif heeft gevormd (dezelfde formatie is te vinden op het naburige eiland Lakor) met diepe overlangsche groeven en spleten (liangs). De karangvlakte op Moa echter heeft een dikkere humuslaag; vooral in de omgeving der beide heuvelcomplexen is de grond zeer vruchtbaar en in tijden van voedseltekort is het eiland steeds de voorraadschuur van de overige Lèti-eilanden. Ten gevolge van de steil afloopende kusten heeft Moa evenmin als de overige eilanden veilige ankerplaatsen; in den oostmoesson kan op de noordkust bij Kaiwatoe geankerd worden, ofschoon dikwijls met veel moeite, terwijl kleinere vaartuigen in den westmoesson ankergrond kunnen vinden op de oostkust bij Pilang, even ten Zuiden van de negorij Moain (Mogain). Het eiland heeft een belangrijken stapel van buffels en kleinvee; het aantal karbouwen wordt geschat op 5000 stuks. Uitvoer naar buiten het ressort is tot dusver nog niet mogelijk geweest; de centra voor den afzet zijn te ver af, terwijl de hooge vracht der K.P.M. concurrentie met het dichter bij Java gelegen Soembawa uitsluit.

De bevolking, volgens de in 1930 gehouden volkstelling 3649 zielen, woont in 7 negorijschappen met de vestigingen Kaiwatoe-Toinaman, Wakarleli, Patti, Werwaroe-Oepinjor, Klis, Tounwawan-Poliboe en Moain (Mogain). Typisch zijn de zware steenen muren, die dwars over het eiland loopen, de grenzen aangevende van de negorij- of regentschappen en tevens dienen om vermenging van den veestapel met die van andere negorijen te voorkomen. Voorts worden deze muren opgericht om de voor een bepaald jaar voor den landbouw in gebruik genomen gronden te beschermen tegen de wilde varkens, die hier veel voorkomen en om de buffels weg te houden van den aanplant. De buffels laat men vrij, los rondloopen op de groote grasvlakten zonder begeleiders; een gevolg hiervan is dan ook dat de karbouwen dikwijls verwilderen; vooral in de omgeving van den Goenoeng Kamar treft men nog een groot aantal van deze verwilderde dieren aan, waarop een ieder vrij kan jagen. De oude negorijen hebben nog alle een ringmuur, vroeger aangebracht met het oog op de voortdurende onderlinge twisten en veeten. Deze zware muren, 1—1½ m. dik en 2—3 m. hoog, bestaan uit stapelingen van rotssteen en zijn gewoonlijk voorzien van bastions. Ook treft men hier en daar uitbouwen aan, aangebracht voor de flankbestrijking. Gewoonlijk zijn deze versterkte vestigingen aangebracht op haast ontoegankelijke plaatsen zooals op tjotten, rotsen, tandjoengs, enz. In de muren zijn nauwe poorten aangebracht, welke ook verdedigbaar gemaakt zijn. Een typisch voorbeeld is de heidenkampoeng Tounwawan. De zware muren zijn in de oogen van de bevolking heilig; zij werden door de voorouders opgericht; een eventueel afbreken zou beslist ziekte en ongeluk in de negorij brengen. Bij het oprichten van een nieuwe negorij prefereert men het daarom „en bloc" naar een andere plaats te verhuizen; de muren van de oude versterking blijven intact en worden steeds onderhouden, hetgeen ook te zien is aan de oude verlaten vestiging Kièra aan de z.kust, den zetel van de oude marna's.

De oude hoofdplaats Patti aan de z.kust heeft niet veel meer te beteekenen, zij telt thans nauwelijks 300 zielen meer. Belangrijker vestigingen zijn Kaiwatoe (ankerplaats op de n.kust en zetel van den eilandrechter van Moa en Lakor), Klis en Tounwawan, beide laatste negorijen met een bevolking van ieder ruim 1000 zielen. Te Patti had de V.O.C. een vestiging ter bescherming van het notemuskaat-monopolie te Banda; het eiland moet n.l. evenals de eilanden Damar en Roma goede noten en foelie opgeleverd hebben. De Compagnie heeft er „goed" gewerkt; thans is dit gewas nergens op de eilanden meer te vinden. In 1674 werd de redoute „de Haen" gebouwd, in 1734 gerestaureerd door korporaal Jonas met „twee gemeenen". Van deze versterking, zoo genoemd naar den op den voorgevel afgebeelden haan met de inscriptie „Als deze haen begint te vlieghen, zullen de menschen niet meer lieghen", zijn thans nog slechts de ruïnes aanwezig; alleen de oude V.O.C.-kerk is nog in gebruik.

Het grootste gedeelte van de bevolking is nu tot het Christendom overgegaan, althans gedoopt; het aantal gedoopten bedraagt 2413 met 812 lidmaten. Veel heidenen treft men nog aan te Werwaroe en Tounwawan; zij zijn rustige en ijverige lieden, die echter nog op een lagere trap staan dan de omringende christenbevolking. Zie verder LÈTI-GROEP.

Uitvoerproducten van het eiland in normale tijden zijn vooral buffelhuiden en bijenwas (beide producten zijn nu echter nagenoeg waardeloos), verder nog wat lola- en batoelagaschelpen en sirih-oetan. Door de bevolking wordt tabak verbouwd, die op de overige eilanden van deze groep veel aftrek vindt, evenals sirihpinang (ruilhandel). Voor den huizenbouw komt men veel van Loeang, Lèti en Kisar om hout te kappen op den Goenoeng Kamar; in de naaste omgeving wordt djatibosch aangetroffen, waarvan het zaad nog verstrekt is door de oude Compagnie.

Volgens de overlevering is hier de geheele autochthone bevolking verdwenen. Door onderlingen krijg verzwakt is zij ten slotte bij een inval van Loeangers en Sermatanen dusdanig verslagen, dat slechts enkele overlevenden zich per prauw naar Oost-Wètar konden redden. De huidige bewoners zijn in hoofdzaak afstammelingen van de overwinnende Loeangers en Sermatanen, waarbij zich later groepjes immigranten voegden, afkomstig van Kisar, Portugeesch Timor uit de buurt van Timor-Dilly en van de Kai-eilanden. Te Loeang wordt in de op een heuvel gelegen oude vestiging Ilmarang nog

een oude polynesische keteltrom bewaard, die buitgemaakt moet zijn in den krijg tegen de autochthone bevolking van Moa bij den Goenoeng Kamar.

Literatuur: (Aanvulling). D. H. Kolff Jr, Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel en langs de geheel onbekende Zuidwestkust van Nieuw Guinea in 1825 en 1826 (1828); C. Bosscher, Statistieke aanteekeningen omtrent de Aroe-eilanden, Zuid-Wester eilanden, Key-eilanden, Tanimber-eilanden (1854); H. C. van Eijbergen. Aanteekeningen gehouden op een reis naar de Zuid-Wester-eilanden (Maart 1862) (1863); C. N. Pleyte Wzn, Ethnografische atlas van de Zuid-Wester- en Zuid-Ooster-eilanden (1893).

LAKOR (LEIKOR). (Aanv. Dl. II). Eiland behoorende tot de Zuidwester-eilanden en meer in het bijzonder tot de Lèti-eilanden (zie aldaar). Administratief behoort het tot de onderafdeeling Zuidwester-eilanden, afdeeling Toeal der residentie Molukken. Het eiland is niets anders dan een uitgestrekt opgeheven koraalrif van geringe hoogte (grootste hoogte ± 50 m.), dat hier en daar zeer karig met humus is bedekt. In het Zuiden en het Noorden treft men een smalle vruchtbare strook aan; hier zijn dan ook de vestigingen te vinden. Ofschoon dus over het algemeen niet vruchtbaar — het eiland, dat een oppervlakte heeft van ± 140 km., bestaat vooral in het Westen en in het Oosten uit karangvlakten, kaal zonder eenige begroeiing en doorploegd met spleten en kuilen — heeft het een niet onbelangrijken veestapel, vooral geiten en schapen telen er goed voort. In de diepe spleten, kuilen en groeven, die slechts een geringe hoeveelheid humus bevatten, plant de bevolking klapperboomen, den broodboom, enz. Van deze hooge boomen ziet men slechts de toppen even boven den grond uitsteken. Het drinkwater voor mensch en vee wordt betrokken óf uit gegraven putten óf uit kuilen, waar in den regentijd het water zich verzamelt. Men plant tweemaal s'jaars, in den barat (westmoesson) en in den timoer (oostmoesson). De ladangs, soms slechts enkele vierkante meters groot, worden gebrand. In de asch wordt aangeplant maïs (een vroegrijpe soort), laboes, bataten en katjangsoorten, terwijl men in den oostmoesson nog uien verbouwt, waarvoor men bedden aanlegt, bedekt met verbranden stalmest. Vanwege de bodemgesteldheid en vooral ten gevolge van den ongeregelden regenval is men gewoonlijk op het naburige Moa aangewezen voor het aanvullen van voedseltekort. Maïs, rijst en cassave worden ingeruild tegen geiten en schapen.

De bevolking, die afkomstig is van de oostelijker gelegen eilanden Loeang en Sermata, telde in 1930 1564 zielen en is verdeeld in 4 negorijschappen met de vestigingen Werwawang, Letoda, Letwaroe, Kiety, Letpey, Lolotoeara en Jamloely. Er zijn 1498 gedoopten, waaronder 547 lidmaten. Ofschoon de zee rijk is aan visch en schildpadden, doet de bevolking niet veel aan de visscherij. Men vangt slechts wat kleine visch op de bij eb droog- of half droog-loopende riffen (meti's) om het eiland. Uitvoerproducten van het eiland: geiten en schapen, uitgevoerd naar Amboina en Banda per zeilprauw, verder wat copra, lola- en batoelagaschelpen en voorheen veel sirih-oetan (de vrucht van een wilde sirihsoort, welke voorkomt in de rotsachtige spleten en kuilen op het eiland). Dit product deed tot 1930 nog 50 gulden de pikoel en werd rechtstreeks uitgevoerd naar Singapore, Siam en China voor de bereiding van medicijn en voor het mengen van arak; thans is het evenals de meeste uitvoerproducten van het ressort vrijwel waardeloos geworden.

De taal is een dialect van die gesproken op Loeang, Sermata en Lèti, terwijl men ook hier bij het heidendom dezelfde grondgedachte en godsdienstige gebruiken aantreft als op de meeste der Zuidwester-eilanden. Ook hier is het volk ingedeeld in 3 standen, de marna's (adel), de pore (boervolk) en de stam (ata = slavenstand). Dit feodaal stelsel heeft evenals de godsdienst Loeang tot bakermat.

Literatuur: (Aanvulling). D. H. Kolff Jr. Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel en langs de geheel onbekende Zuidwestkust van Nieuw-Guinea in 1825 en 1826 (1828).

ROMA of ROMANG. (Aanv. Dl. III). Eiland behoorende tot de Zuidwester-eilanden, onderafdeeling van dien naam, afdeeling Toeal der residentie Molukken. Vormt met de omliggende onbewoonde eilanden en eilandjes Maoepora, Noesiata, Noesmitan, Wawitelang, Noes(a)-laoet, Noesa Limtoetoen, Noeskital en Djoka de z.g. Roma-groep, een onderdeel van den „grooten Soendaboog", welke in het Westen begint bij de aan den Indischen Oceaan grenzende deelen van Sumatra en Java en ten slotte eindigt in de welbekende Bandazeevulkanen. Van de omliggende eilandjes zijn Maoepora en Noesiata ietwat vruchtbaar; naast ebbenhout, kajoe kamoening, ijzerhout, kajoe soga enz. treft men er kajoe-tjendana aan (Santalum album), een superieure soort en beter dan die van Wètar, in de omgeving van Ilwakki. Noesiata (slecht eiland= poelau tida baik) wordt beschouwd als de verblijfplaats van de zielen der afgestorvenen op Roma (zie omtrent den godsdienst onder KISAR).

Roma is een bergland, dat steil uit zee oprijst en bestaat uit eenige oude vulkanische eruptiepunten. Van de vulcanische werking is niets meer over dan een paar warmwaterbronnen aan de oostkust. Het is geheel door koraalriffen omgeven; op de verschillende bergtoppen, waarvan de hoogste op de n.w.kust 747 m. meet, treft men tot op groote hoogte (500 m). koraalkalk aan. Deze kalklagen hellen volgens Verbeek van 5—10°. Het eiland is tamelijk vruchtbaar en heeft door de goede bebossching een gunstigen regenval. De landbouw wordt beoefend als ladangbouw (roofbouw), de aangelegde ladangs worden na 3—4 jaren weer verlaten. Aangeplant wordt door de bevolking naast maïs (hoofdvoedsel), rijst, laboes, katjangsoorten (peulvruchten), bataten, enz. Vroeger kwamen in regenlooze jaren Kisareezen zich tijdelijk op het eiland vestigen. Zoo is de huidige negorij Hila ontstaan, een samentrekking van de Kisarvestigingen Oirwakeka, Larwoni en Diour en uitsluitend bewoond door een Kisarbevolking. Ook de bevolking, gevestigd in de negorijen Hila en Djeroesoe is weinig talrijk en telde in 1930 1269 zielen. Thans is de bevolking geheel tot het Christendom overgegaan, in beide negorijen is een Inlandsche leeraar van de Indische kerk bescheiden

als gemeentevoorganger, tevens hoofd van de 3-jarige door het Gouvernement gesubsidieerde volksschool.

De autochthone bevolking van het eiland, de toean-tanah, woont in Djeroesoe en heeft uitgestrekte klapperaanplantingen en zeer schelpenrijke riffen om het hoofdeiland en op de omliggende kleinere onbewoonde eilandjes. Zij staan op een niet bijzonder kameraadschappelijken voet met de bevolking van Hila, de indringers. Een 1½ eeuw geleden lag op de noordkust nog een vestiging van lieden afkomstig van het noordelijkst gedeelte van Timor (kepalatanah); van wege den voortdurenden strijd met de toean-tanah van het eiland zijn deze lieden weer gevlucht en hebben zij zich blijvend gevestigd te Oirata op Kisar, zie aldaar. Het bestuur in de negorijen wordt gevoerd door een hoofd uit den marna-stand (den adel) met den titel van orang-kaja, bijgestaan door kepala's-soa (wijkhoofden) en de oudsten der negorij (orangtoea mataroemah). Te Djeroesoe treft men nog aan een ouden V.O.C.-steen, vroeger ook gebezigd als offersteen bij de porkafeesten, waarbij veel varkens werden geslacht en toewak van den arènpalm gedronken.

Ankerplaatsen heeft men te Roemah-koeda, waar een riviertje zich in zee stort, voor den westmoesson, en in den oostmoesson in de baai van Hila, tegenover het eiland Noesiata. Aan deze baai bevond zich vroeger de vestiging Hila, in 1924 overgebracht naar het heuvelland van het z.-lijk schiereiland vanwege de zware malaria, die er heerschte.

De uitvoerproducten van het eiland zijn copra, lola- en batoelagaschelpen (Trochus Niloticus en Tarbo Marmoratus), terwijl met de omliggende eilanden ruilhandel wordt gedreven in maïs, rijst, pinang enz. Voor den huizenbouw betrekt het nabije Kisar hout van Roma. In de laatste jaren ondervindt de bevolking veel hinder van Japansche motorschoeners, die op de schelpenrijke meti's (riffen) komen stroopen.

Literatuur: (Aanvulling). D. H. Kolff Jr. Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel en langs de geheel onbekende Zuidwestkust van Nieuw-Guinea in 1825 en 1826 (1828); C. Bosscher, Statistieke aanteekeningen omtrent de Aroe-eilanden, Zuid-Wester-eilanden, Key-eilanden, Tanimber-eilanden (1854); H. C. van Eijbergen, Aanteekeningen gehouden op eene reis naar de Zuid-Wester-eilanden (Maart 1862) (1863); C. N. Pleyte Wzn. Ethnografische atlas van de Zuid-Wester en Zuid-Ooster-eilanden (1893).

ILWAKI of ILWAKKI. (Aanv. Dl. II). Plaats gelegen aan de z.kust van het eiland Wètar, eertijds de standplaats van den posthouder van Wètar, wordt 6-maal per jaar aangedaan door de Kon. Paketvaart Mij. na Koepang en Kisar (Wonreli), de onderafdeelingshoofdplaats van de onderafdeeling Zuidwester-eilanden, afdeeling Toeal der residentie Molukken. De aanraking van de V.O.C. met het eiland Wètar dateert reeds van 1645; te Ilwakki had de Compagnie een vestiging met een kleine bezetting. De bevolking van de omringende negorijen is reeds in de 17de eeuw tot het Christendom overgegaan; men had er een kerk en een schoolmeester. Wegens de zware malaria, die er heerschte — de oude plaats lag tusschen twee brakwatermoerassen, broeinesten van de anophelinen Myzomia Aconita en Myzomia Ludlowi —, is in 1924 op deskundig advies het negorijcomplex overgebracht naar een ± 1 km. oostelijker gelegen heuvelterrein, bedekt met kajoepoetihbosch (Eucalyptus Alba). Het tegenwoordig negorij-complex, een samentrekking van de negorijen Ilwakki, Hoeroe, Planigagora en Sau is echter niet veel gezonder, het geboortecijfer is nog steeds laag, de sterfte groot. De Christenbevolking maakt een zeer anaemischen en gedegenereerden indruk. In de nabijheid van de plaats wordt nog wat tjendanahout (Santalum Album) aangetroffen op de rotsachtige tandjoengs en koraalkalkterrassen.

DJOKA of LAAG EILAND. (Aanv. Dl. I). Een onbewoond koraaleilandje ten Oosten van Roma of Romang (zie aldaar), in de z.g. Zuidwester-eilanden, onderafdeeling Zuidwester-eilanden, afdeeling Toeal der residentie Molukken.

DAMAR (DAMMER of DAAM). (Aanv. Dl. I). Vulcanisch eilandje in de Bandazee ten N.O. van Timor gelegen en behoorende tot de onderafdeeling Zuidwester-eilanden, afdeeling Toeal der residentie Molukken. Het wordt met de omliggende onbewoonde eilandjes Noord- en Zuid Terbang en Noes Leoer de Damargroep genoemd, een onderdeel van de Zuidwester-eilanden (zie aldaar). Damar behoort tot de jonge Bandazee-vulkanen en vormt met de eilanden Wètar en Roma een voortzetting van den „grooten Soendaboog", welke loopt over de aan den Indischen Oceaan grenzende deelen van Sumatra en Java, de kleine Soenda-eilanden, Flores en de Solor- en Alor-eilanden en ten slotte eindigt in de Bandazeevulkanen Teoen, Nila, Seroea, Manoek en de Banda-eilanden. Het eilandje wordt geheel ingenomen door een uit zee oprijzend, met dicht bosch begroeid bergland, waarvan de hoogste top is de nog rookende Goenoeng-Api of Woewarlali (Woearlali, Woerlali. Woewar=berg, lali=zwavel) in het N.O. Aan den voet treft men vele warmwaterbronnen aan, terwijl op den berg zelf door een elftal krachtig stoomende solfataren veel zwavel wordt afgezet, die tot 1914 werd geëxploiteerd door een Fransche maatschappij (maximum productie per maand ± 75 ton, uitvoer in 1913 927 ton). Ten gevolge van den wereldoorlog moest de exploitatie gestaakt worden; sindsdien werd zij nimmermeer hervat. Erupties zijn echter niet bekend (zie ook Molengraaf in jaarb. Mijnw. 1916 Verh. I). Het eiland is zeer vruchtbaar en heeft een goeden regenval. De bevolking, die in 1930 uit 2042 zielen bestond, is geheel tot het Christendom overgegaan en woont thans in 7 negorijen aan de oost- en noordkust (Woeloer en Kehli aan de kleine, doch schitterende baai van Solath, Ilih in het N.O., Bebar en Koemoer aan de Wilhelmusbaai, Meloe-koeai en Batoemérah). Voorheen woonde zij als gevolg van de voortdurend onderlinge twisten en veeten meer het binnenland in op haast ontoegankelijke met hooge steenen ringmuren versterkte tjotten. Het bestuur in de negorijen wordt gevoerd door een door de bevolking gekozen hoofd (regent met den titel van orang-kaja, bijgestaan door de kepala's-soa en de oudsten der negorij (kepala mataroemah). Vroeger trof men in elke vestiging nog een „capitan" aan, te beschouwen als een voorvechter in den oorlog, welke persoon

dikwijls zelfs meer gezag had dan de orang-kaja. Opmerkelijk is het, dat op dit eilandje twee geheel verschillende talen voorkomen; de taal gesproken in de negorijen Batoemérah en Meloe-koeai is voor de overige bevolking zelfs onverstaanbaar. De bevolking behoort tot de welvarendste van de Z.W.eilanden door haar uitgestrekte klapperaanplantingen, die zelfs tot hoog op de bergruggen zijn aangelegd, en door het bezit van schelpenrijke riffen om het hoofdeiland en op de omliggende eilandjes. De voornaamste uitvoerproducten zijn dan ook copra en schelpen (lolaschelpen = Trochus Niloticus, batoelaga- of mataboelanschelpen = Tarbo Marmoratus). Hoofdvoedsel op het eiland is de pisang in tegenstelling met de overige Z.W.eilanden, waar zulks maïs is. Verbouwd worden voorts in ladang-bouw verschillende aardvruchten, zooals bataten, kaladi en oebi. Sagoe komt tamelijk veel voor en wordt door de bevolking geklopt om in de eigen behoefte te voorzien (sagoementah = sagoemeel, sagoe lempeng = sagoekoekjes). Vermeldenswaard zijn verder de gekweekte vruchtboomen zooals de nangka, de mangga, de djeroek-betawi (pompelmoes), de djeroek-tjina (mandarijntjes) en de djeroek manis (sinaasappelen). Vooral van de twee laatstgenoemde citrussoorten worden jaarlijks prauwladingen uitgevoerd naar Banda, Saparoea en Amboina. Verder is de Damarees een goede timmerman en een kundige prauwenbouwer; de vlerkprauwtjes (beroe's) vinden gereede aftrek op de overige Z.W.eilanden en worden gebezigd bij de vischvangst. Op het eiland vindt men goede houtsoorten, zooals de kajoebesi (ijzerhout = Intsia), linggoea (Pterocarpus), gopassa (Vitex), bintangoer (Calophyllum), ebbenhout, enz.

De eerste aanraking met de Hollanders dateert van 1645. Ter bescherming van het Bandasche muskaatnotenmonopolie werd in 1646 te Koemoer door de V.O.C. een forteresse gebouwd, Wilhelmus genaamd, en later in 1666 een blokhuis aan de Solathbaai (baai van Koelawate). In 1880 werd op het eiland te Woeloer een posthouder geplaatst tevens voor de nabijgelegen eilanden Teoen, Nila en Seroea, later vervangen door een bestuursassistent te Kehli. In 1917 echter werd ook deze bestuurspost opgeheven; het eiland wordt thans van Kisar uit bestuurd door den aldaar geplaatsten Europeeschen bestuursambtenaar.

DAWELOOR of DAWELOR. (Aanv. Dl. I). Eilandje deel uitmakend van de Babargroep, behoort administratief tot de onderafdeeling Zuidwester-eilanden, afdeeling Toeal der residentie Molukken. Het eilandje is geologisch evenals de kleinere eilanden dezer groep merkwaardig wegens de zeer fraaie, jonge kalkterrassen, die het bijna geheel innemen. Zij bestaan hier uit vier uitgesproken lagen met omgangen en eindigen in een plateau, waardoor het eiland evenals bij het eilandje Dawera den eigenaardigen vorm krijgt van een paralellopipedum.

De bevolking, geheel gekerstend, woont in 3 negorijen en telde bij de volkstelling 1930 627 zielen. Zij leeft van de vischvangst en van den ladangbouw (maïs, bataten en peulvruchten), doch daar het eiland zelf niet voldoende bestaanskansen biedt, trekt de jeugd veel naar buiten voor het zoeken van werkgelegenheid. Verder doet men nog wat aan geitenteelt; deze dieren telen evenals op de andere nabijgelegen rotsachtige eilandjes goed voort. Bij de negorij Wiratan wordt veel de z.g. „Larat"-orchidee (Dendrobium Phalaenopsis Fitzg) aangetroffen op de rotsmuren en in hooge boomen, een enkele maal ook de zeer fraaie en tamelijk zeldzame witbloemige variëteit.

DAWERA. (Aanv. Dl. I). Eilandje in de Babargroep, onderdeel van de z.g. Zuidwester-eilanden, behoort administratief tot die onderafdeeling der afdeeling Toeal, residentie Molukken. Evenals het nabijgelegen eilandje Dawelor of Daweloor, waarvan het gescheiden is door een smalle straat, heeft het eiland den eigenaardigen vorm van een paralellopipedum, zulks als gevolg van de hier zeer fraaie terrasvorming. Na vier mooie terraslagen van jonge kalk wordt een plateau bereikt, waarop in het Noorden slechts één heuvel staat met een hoogte van 334 m. De Christenbevolking van het eiland, die in 1930 595 zielen telde, woont in de smalle kuststrook in het Z. en Z.O. van het eiland in 3 negorijen, waarvan de grootste is Ilmarang, geheel omgeven door koraalriffen. Zij leeft hoofdzakelijk van de vischvangst, terwijl in den regentijd op de bebouwbare terrassen maïs, bataten en peulvruchten worden aangeplant. Ten gevolge van het poover bestaan, dat het volk hier leidt door de bodemgesteldheid, zwerft het evenals de Babarees gaarne uit naar Ceram, Banda, Toeal, Dobo en Merauke, vroeger veel naar Nieuw Guiné als vogeljager. Van tijd tot tijd trekt men ook naar het vruchtbare Babar om er tuinen aan te leggen, om echter na den oogst weer terug te keeren.

BABAR- of BABBER-EILANDEN. (Aanv. Dl. I). Groep van zes eilanden in de Timorzee, bestaande uit het hoofd-eiland Babar of Babber en de omliggende eilandjes (alle bewoond) Wetang of Wetan, Dai, Dawera, Dawelor en Marsela of Masela, uitmakende de meest oostelijke groep der Zuidwester-eilanden, aldus genoemd naar de ligging ten opzichte van het oude bestuurs- en handelscentrum Banda. De Babar-eilanden, administratief deel uitmakend van de onderafdeeling Zuidwester-eilanden der afdeeling Toeal, residentie Molukken vormen een onderdeel van den zoogenaamden Timor-Ceramboog, de oudste plooi in de zuidelijke Molukken, welke aanvangt bij Soemba en Timor en eindigt in Ceram, de Ambonsche eilanden en Boeroe. Deze boog, bestaande in detail uit de eilanden Soemba, Timor, de Lèti-eil., de Loeang- en Sermata-eil., de Babar-eil., de Tanimber-eil., de Kai-eil., de Watoebéla- en Goram-eil., Ceram, Ambon, de Oeliassers en Boeroe, loopt dicht langs het Sahoel-plat tusschen N. Guiné en N. Australië en heeft zich vrijwel evenwijdig daarmede gerangschikt; het zijn over het algemeen zuivere opheffingsgebieden, ook waar te nemen in de onderwerpelijke eilandengroep. Zie verder bij de afzonderlijke beschrijving der diverse eilanden.

Literatuur: Riedel, de sluik- en kroesharige rassen; Verbeek, Molukkenverslag, Jaarb. Mijnw. 1908, 447.

31

